श्रीमनुस्मृति

(सार्थ सभाष्य)

संपादक
स्वामी वरदानंद भारती

मूल्य : पाचशे रुपये मात्र

॥ श्रीशंकर ॥

श्रीमनुस्मृति

(सार्थ सभाष्य)

संपादक
स्वामी वरदानंद भारती

मूल्य : पाचशे रुपये मात्र

प्रकाशक
विश्वस्त, श्रीराधादामोदर प्रतिष्ठान, पुणे
‘प्रतिक’ ४०३/१ शनिवार पेठ पुणे ३०

प्रथमावृत्ती
पौष शुद्ध एकादशी शके १९२३

मूल्य पाचशे रुपये

अक्षर जुळणी व रचना
स्वस्ति सिस्टिम्स
८५७ गोविंदपुरा पंढरपूर ४१३३०४

मुद्रक
श्री. शरद.हे.गुर्जर
आयुर्विद्या मुद्रणालय
९९२, सदाशिवपेठ, पुणे ४११०३०

श्रद्धावंत सज्जनांना .....

आणि उचितानुचित कारणाने ज्यांचे अंत:करण

नाना प्रकारच्या विकल्पांनी सदैव भारावलेले रहाते, त्यांना.....

परमेश स्मरणपूर्वक

वरदानंदभारती

।। श्रीशंकर ।।

प्रकाशकीय

समाजस्थैर्याच्या दृष्टीने अत्यंत जिव्हाळ्याचा, सर्वांनीच विचार करावा असा आणि आज अत्यंत विपरीतपणे हाताळला जाणारा विषय म्हणजे मनुस्मृती. मनुस्मृती–संबंधाने बोलावयाचे झाले तरी चांगल्या माणसालाही चिंता वाटते, अशी आजची स्थिती आहे. त्यामुळेच या विषयावर ग्रंथनिर्मिती हे काम धाडसाचेच म्हणावे लागेल. पण विचार करणाऱ्या कोण्याही प्रामाणिक माणसाला मनुस्मृतीचे महत्त्व मान्य करावे लागेल इतके ते स्वयंसिद्ध आहे.

अलीकडची हजार एक वर्षे सोडली तरी गेल्या दहा हजार वर्षे तरी अबाधितपणे आपली संस्कृती टिकून राहिली आहे. त्याचे रहस्य मनुप्रणीत अशा आपल्या समाजरचनेत आहे. अडचण एकच होती की, आजच्या सामाजिक परिस्थितीची यथार्थ जाण ठेवून मनुस्मृतीची मूलभूत मौलिक तत्त्वे समाजस्वास्थ्याला कशी पोषक आहेत ते आपल्या संस्कृतीच्या संदर्भात सांगण्याची आवश्यकता होती. सुदैवाने ती पूर्तता करणारे व्यक्तिमत्व पूर्वाश्रमीचे प्राचार्य अ. दा. आठवले– आता स्वामी वरदानंद भारती यांच्यारूपाने आपल्याला लाभले आहे. आपल्या प्रगाढ तत्त्वचिंतनाने, समाज–जीवनाच्या सर्वांगीण अवलोकनाने आणि युक्तायुक्ततेचा समग्र विचार करून बिनतोड युक्तिवादाने मनुस्मृतीचा अनुवाद आवश्यक तेथे विवरणासह त्यांनी सिद्ध केला आहे. असा हा सर्वोत्कृष्ट ग्रंथ प्रकाशित करून भारतीय समाजाच्या हाती देताना श्रीराधादामोदर प्रतिष्ठानला अतिशय आनंद वाटतो आहे. परम पूजनीय स्वामीजींच्या अनेक वर्षांच्या समाजचिंतनाचे ते फल आहे.

या ग्रंथात संपूर्ण मनुस्मृतीचा अनुवाद आहेच. पण आवश्यक तेथे आजचे ज्वलंत म्हटले जाणारे सर्व विषय श्लोकानुरोधाने चर्चिले आहेत. श्लोकार्थ देताना केलेले हे स्पष्टीकरण फार मौलिक आहे. केवळ भाषांतराने वाटणाऱ्या समाधनापेक्षा हे आगळेवेगळे आहे. स्वाभाविकच त्या त्या विषयाचे समग्र आकलन (आजच्या संदर्भात) होण्यास मदत होते.

या ग्रंथाची दोन खास वैशिष्ट्ये आहेत. पहिले म्हणजे या ग्रंथाची स्वामीजींची भूमिका. 'महाभारताचे वास्तव दर्शन' पू. स्वामीजींनी आक्षेपकांच्या संदर्भात लिहिले. येथेहि या भूमिकेतून 'मनुस्मृती' वरील प्रमुख आक्षेपांचे आपल्या समर्थ लेखणीने निराकरण स्वामीजींनी केले आहे. स्वामीजींची मांडणी पाहिली की त्यांनी या ग्रंथावर अत्यंत परिश्रम घेतले आहेत हे स्पष्ट जाणवते. भारतीय समाजाचा त्यांच्या मनातील आदर आणि त्या समाजाचे हितचिंतन त्यांच्या लेखनाचा मूळ हेतू आहे असे म्हटले तरी त्यात वावगे काही ठरणार नाही. त्यांचे समाजचिंतन किती विविधांगांनी मार्गदर्शन करते, ते या भूमिकेत पहावयास मिळते.

या ग्रंथाचे दुसरे वैशिष्ट्य हे की आज सर्वसामान्य समाजाने ज्या गोष्टींचा विचार करणे व तदनुसार आचरण करणे महत्त्वाचे ठरते असे समाजप्रबोधन करू शकणारे हितगुज परिशिष्टाच्या प्रारंभी ग्रथित केले आहे. आणि भूमिकेला आधारभूत अशा वेगवेगळ्या तज्ज्ञांनी लिहिलेल्या ग्रंथातील विविध प्रकारच्या विषयावरील टिप्पणी परिशिष्टात संग्रहित केल्या आहे. त्याचा जिज्ञासूंना विशेष उपयोग होईल,अशी आशा आहे. त्या ग्रंथाच्या प्रकाशनासाठी अनेक हितचिंतकांनी सक्रिय सहकार्य केल्यामुळे ग्रंथ प्रकाशित करणे आम्हास सुलभ झाले. त्या सर्वांविषयी आम्ही कृतज्ञ आहोत.

असा हा ग्रंथ प्रगाढचिंतनाने संदर्भसमृद्ध झाला आहे. आणि समाजाने व शासनव्यवस्थेनेही तो आवर्जून अभ्यासावा असाच आहे.

अध्यक्ष

श्रीराधादामोदर प्रतिष्ठान, पुणे

।।श्रीशंकर।।

।।श्रीपांडुरंगाष्टकम् ।।

श्रीकान्तं कमलावरं वररूचिं श्रेष्ठं रमावल्लभम् ।
मोक्तारं कलिपङ्कमग्नजनतावृन्दस्य भक्तप्रियम् ।।
गोगोपीगणवेष्टितं मधुरया वाण्या स्तुतं सज्जनैः ।
तं भीमातटवासिनं प्रभुवरं श्रीपाण्डुरङ्गं भजे ।।१।।

पृथ्वीवार्यनलानिलाम्बरमयं विश्वं धृतं लीलया ।
येन स्वात्परमार्थतो ह्यनपरं नानाकृति भ्रामकम् ।।
हेतुस्तद्व्यवहारजातसुलभं भूयादवस्थाक्रमात् ।
तं भीमातटवासिनं प्रभुवरं श्रीपाण्डुरङ्गं भजे ।।२।।

गंधर्वाःसुरकिन्नरासुरगणा गायन्ति यं सुस्वरैः ।
वेदर्चा किल नेतिनेति वचनैःस्तोतुं गता किङ्करी ।।
यं द्रष्टुं न शशाक यत्नबहुलैरुग्रैस्तपोभिर्मुनिः ।
तं भीमातटवासिनं प्रभुवरं श्रीपाण्डुरङ्गं भजे ।।३।।

नैवान्यद्भजनीयमस्त्यतिविशालेऽस्मिन् महीमण्डले ।
पुण्यैस्तीर्थजलैरपावितजनाः शुद्ध्यन्ति यद्दर्शनात् ।
यद्यत् काङ्क्षति सात्विकोऽन्यगतिकः प्राप्नोति यत्कीर्तनात् ।
तं भीमातटवासिनं प्रभुवरं श्रीपाण्डुरङ्गं भजे ।।४।।

यन्नामस्मरणात् पुनन्ति सुजनाः सद्बुद्धिभिःसाधकान् ।
सामान्योऽपि नरो यदीय भजनात् मुक्तिं गतो दुर्लभाम् ।।
अस्वस्थं विकलं मनश्च भजते शान्तिं पदस्पर्शनात् ।
तं भीमातटवासिनं प्रभुवरं श्रीपाण्डुरङ्गं भजे ।।५।।

कस्मै कुत्र कथं कियद् वितरणं कार्य च कस्मिन् क्षणे।
सूक्ष्मस्थूलतमं कृताकृतमहो जानाति यः सर्वदा॥
तुल्या येन न शक्तिरस्ति परमा कस्यापि विश्वेऽखिले।
तं भीमातटवासिनं प्रभुवरं श्रीपाण्डुरङ्गं भजे॥६॥

भूमौ पावनपावनौ च चरणौ स्तो यस्य कल्पद्रुमौ।
धीर्मेधा सदसद्विवेककरणी प्रज्ञा प्रसन्ना यतः॥
सर्वं सार्थकतां प्रयाति जननं यस्य प्रसादात् ध्रुवम।
तं भीमातटवासिनं प्रभुवरं श्रीपाण्डुरङ्गं भजे॥७॥

ज्ञानेशादिभिरर्चितं पदयुगं सद्भिःसदैवान्वितैः।
ध्येयं नास्ति विना यदीयवदनाल्लोके परं सुंदरात्॥
यत्पादांबुजमाक्षिकं परिमलं चास्वाद्यते भावुकैः।
तं भीमातट वासिनं प्रभुवरं श्रीपाण्डुरङ्गं भजे॥८॥

पूता विशालजनता कृपया च येन। भीमातटे विहरता कमलेक्षणेन।
संसारतप्तशरणागतवत्सलेन। तं विठ्ठलं सुजनवन्द्यतमं नमामि॥९॥

मित्रप्रीतिवशादेतद् वरदानन्दभारती।
कृतवान् विठ्ठलस्तोत्रं चित्तवृत्तिप्रसादकम्॥१०॥

मिती – मार्गशीर्ष शुद्ध प्रतिपदा
श्री क्षेत्र पंढरपूर.

॥ श्रीशंकर॥

मनुस्मृति
अध्याय पहिला

नारायणं वै वरदं नत्वा वत्सलसद्गुरुम्
समनुस्मृत्य व्यासादीन् सर्वभूतहिते रतान् ।
प्राचीनार्वाचीनदृष्टिं समालोच्य यथामति
सानुवादां सभाष्यां च कथयिष्ये मनुस्मृतिम् ॥

श्रीवरदनारायण आणि वत्सलहृदय सद्गुरु यांना नमस्कार करून मनुस्मृतीवरील ग्रंथ लेखनास आरंभ करतो. हे लेखन करताना व्यास आणि त्या सनातन परंपरेत अवतीर्ण झालेले श्रीज्ञानेश्वर, श्रीतुकोबाराय, श्रीसमर्थ रामदासस्वामी हे आणि त्यांच्या सारखेच असलेले वंदनीय महापुरुष यांच्या वचनाचा आधार घेत, त्यांचे अनुसरण करीत ही लेखनयात्रा घडावी असा हेतू धरला आहे. कारण सनातन वैदिक परंपरेत निर्माण झालेले हे थोर महात्मे, सर्व संत–सज्जन केवळ मनुष्यजातीच्याच नव्हे तर सर्व जगतातील भूतमात्रांचे हित व्हावे त्या सगळ्यांच्या कल्याणाचा मार्ग स्पष्ट व्हावा, या हेतूनेच सर्व जीवनाचे संरक्षण आणि उदात्तीकरण करणारे नीतिनियम आपल्या अमृतमय बोधातून नाना रीतीने प्रगट करीत असतात. यामुळे त्यांची वचने ही सन्मार्गाने वाटचाल करू इच्छिणाऱ्या माणसाला मार्गदर्शक म्हणून पथप्रदीप म्हणून उत्तम रीतीने उपयोगी पडतात. तसेच या ग्रंथाचे लेखन करताना प्राचीन आणि अर्वाचीन विचारांचे यथाशक्ती समालोचन करीत विवेचन करावे असा विचार आहे.

या लेखनात मनुस्मृतीतील सर्व श्लोकांचे सुबोध मराठीत भाषांतर करावे आणि आवश्यक तिथे श्लोकातील आशय वा भूमिका यांचे विवेचन करावे, त्यावर विवरण करावे, साधक–बाधक चर्चा करावी असे धोरण ठेवण्याचा यथामति प्रयत्न करीत आहे. अर्थातच हे विवेचन संशोधनाच्या वा प्रबंधाच्या वा भाषाशास्त्रीय अभ्यासाच्या स्वरूपाचे नाही. किंवा मनुस्मृतीचे विशेषप्रकारे अध्यापन करावे हा हि उद्देश येथे नाही. मनुस्मतीची उपयुक्तता जे श्रद्धावंत आहेत, ज्यांना परंपरेविषयी आदर,आत्मीयता आहे, त्यांना आपले काही चुकत नाही. मनुस्मृति सन्मानार्ह आहे. इतके लक्षात आणून द्यावे, इतकाच साधा भाव मनात ठेवून लेखन केलेले आहे. गांधीवादी असलेल्या श्री.विनोबाजींनी सारांशरूपाने मनुस्मृतीचा काही भाग पुस्तकरूपात प्रसिद्ध केल्याने, मनुस्मृति पूर्णपणे प्रसिद्ध करण्याचे काम करावे असे वाटले. विचक्षणांनी सद्भावाने हे सर्व वर्णन पारखून त्यातील जे सार तेवढेच ग्रहण करावे अशी अपेक्षा आहे.

मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षय: ।
प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं वचनमब्रुवन् ।।१।।

देवर्षि भगवान् मनु आपल्या आसनावर एकाग्र मनाने चिंतन करीत बसलेले होते. त्यावेळी अनेक थोर थोर ऋषि त्यांचे कडे आले. त्यांनी भगवान मनूचे विधिवत् पूजन केले आणि त्यांना नम्रपणाने त्यांनी प्रश्न विचारले,

भगवन् सर्ववर्णानां यथावदनुपूर्वश: ।
अन्तरप्रभवानां च धर्मान्नो वक्तुमर्हसि ।।२।।

ऋषि म्हणाले– हे भगवन्! सर्व वर्ण आणि त्यांच्या संकरातून निर्माण होणाऱ्या मधल्या मधल्या जाती यांचे धर्म आम्हास अनुक्रमाने सांगा. हे सर्व सांगण्यासाठी आपणच सर्वथैव अधिकारी आहात.

ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र असे चार वर्ण आणि त्यांच्या अनुलोम–प्रतिलोम संकरातून उत्पन्न होणाऱ्या सूत, मागध, अंबष्ठ इत्यादि अनेकानेक जाति यात मनुष्यसमाजाची विभागणी सनातन वैदिक धर्माने केलेली आहे. त्यासंबंधीची चर्चा पुढे यथाक्रम येईलच. हे जे वर्ण आणि जाति त्यांना सर्वदृष्टीने जीवनाधार होण्यासाठी जे नीतिनियम वा विधिनिषेध अधिकारभेदाने पाळणे इष्ट असते. त्यांनाच सामान्यत: धर्म या संज्ञेने संबोधिले जाते. ''**धारणात् धर्ममित्याहु: धर्मो धारयते प्रजा: । यस्याद् धारणसंयुक्त: स धर्म इति निश्चय: ।।**'' असे ग्रंथातरी असलेले वचन रुढ आहे. प्रजा शब्दाने येथे सगळा मानव समाज गृहीत धरलेला आहे. त्या मानवसमाजाचे व्यक्ति कुटुंब, समाज, देश, राष्ट्र शेवटी सर्व जगत् या पातळीवर धारण, संरक्षण व्हावे लागते. त्यासाठी ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ, संन्यास हे चार आश्रम,धर्म–अर्थ–काम–मोक्ष असे चार पुरुषार्थ आणि कर्म –भक्ति–ज्ञान–योग असे चार साधनामार्ग शास्त्रातून उल्लेखिले आहेत. मानवी जीवन सर्व दृष्टीने संपन्न होण्यासाठी या वर्णाश्रमपुरुषार्थमार्ग अशा सोळांचे यथायोग्य ज्ञान चांगल्या प्रकाराने असणे अवश्यक असते.सर्वांचे सर्वप्रकारचे हित व्हावे अशी कळकळ असणारे ऋषी या हेतूनेच याविषयीचे सर्व ज्ञान प्रगट करण्यासाठी मनूला प्रश्न करीत आहेत.

मनूचा येथे 'भगवान्' शब्दाने उल्लेख केला आहे. त्यातून मनूची श्रेष्ठता,योग्यता,अधिकार सर्वदृष्टीने स्पष्ट होतो,कारण सर्वप्रकारचे ऐश्वर्य, पराक्रम, यश, लक्ष्मी, ज्ञान आणि वैराग्य या सहा गुणांना 'भग' असे म्हणतात. हे सर्वगुण ज्याच्याजवळ आहेत तो भगवान. या महत्त्वाच्या सर्वगुणांनी संपन्न असलेला पुरुषच सर्व प्रकारचे ज्ञान देण्यास समर्थ असतो. त्याचाच तो अधिकार आहे हे वेगळे सांगण्याची आवश्यकता नाही.

मनूची श्रेष्ठता प्रगट करण्यासाठी ऋषीमंडळी पुढे म्हणतात,

त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः ।
अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित्प्रभो ।।३ ।।

कारण हे सर्वसमर्था ! (प्रभो) तुम्ही एकटेच काय ते सर्व प्रकारच्या ज्ञानाचा सागर असलेल्या अपौरुषेय अशा वेदाचे व्यवहार आणि तत्त्व या दृष्टीने सगळे काही जाणणारे आहात. कारण वेद हा अचिन्त्य आहे, अप्रमेय आहे.

वेदाचा विस्तार अपार असल्यामुळे, आणि त्यातील पुष्कळ विषय गहनगूढ असल्यामुळे तो अचिन्त्य आहे. त्याच्या अर्थाचा नीटपणे उलगडा होत नाही आणि अनेक विधानांची संगति योग्य त्या रीतीने लागत नाही.

तसेच वेद हा स्वयंभू, अपौरुषेय असल्याने त्यातील विधानांचे सत्यत्व पारखून घेण्यास कोणतेहि बाह्य प्रमाण उपयोगी पडत नाही. तेव्हा सामान्यांना त्याचे ज्ञान होण्यासाठी अत्यंत थोर प्रज्ञावान्, तपस्वी, साक्षात्कारी, महात्म्यांचे शब्दच उपयोगी पडतात. म्हणूनच आम्ही आपणास विनम्रपणे प्रार्थना करीत आहोत. ब्रह्मदेवालाहि स्वयंभू म्हणतात, पण इथे वेद असा अर्थ करणेच योग्य.

स तैः पृष्टस्तथा सम्यगमितौजा महात्मभिः ।
प्रत्युवाचार्च्य तान्सर्वान्महर्षीञ्छ्रूयतामिति ।।४।।

त्या थोर ऋषींनी योग्य अशा प्रकारे विचारल्यामुळे अलौकिक सामर्थ्य असलेल्या मनूने त्या सर्व महर्षींचा सत्कार केला आणि मनू त्यांना म्हणाले– ''सांगतो, ऐका.''

प्रश्नहि योग्य असावा लागतो आणि तो विचारण्याची पद्धतीहि योग्य असावी लागते. प्रश्नाची योग्यता, जाणून घेण्याचा विषय काय स्वरूपाचा आहे त्यावरून ठरते तर आस्था, आदर, विनय, श्रद्धा यावरून विचारण्याच्या पद्धतीची योग्यता लक्षात येऊ शकते. ऋषीमंडळींच्या प्रश्न करण्यात हे दोन्ही भाव असल्याचे 'सम्यक्' शब्दातून व्यक्त होते.

देवर्षि मनूना येथे 'अमितौजा' हे विशेषण दिलेले आहे. त्यावरून त्याला वाणीचे वैभव, ज्ञानाची विशालता आणि गांभिर्य, तपश्चर्या आणि साक्षात्कार यांचे तेज प्रगट होते.

मनूने शिष्यभाव धरून नम्रतेने आलेल्या ऋषींचे पूजन केले त्यांचा सत्कार केला त्यांना स्वागतिले हा अर्थ श्लोकातील 'अर्च्य' शब्दातून प्रगट होतो. त्यावरून मनूच्या अंत:करणातील औदार्य, सौजन्य, तसेच वात्सल्यहि स्पष्ट होते. प्रश्नांचे सर्वांगिण महत्त्व त्यांनी जाणले आणि उत्तर देण्यास आरंभ केला.

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ।।५।।

हे जगत् आरंभी (निर्माण होण्यापूर्वी) अंधकारमय होते. ते जाणता येत नसे. कारण ते प्रकृतीत लीन होते. त्याला जाणणे शक्य नव्हते. त्याचे कोणतेही लक्षण प्रगट नव्हते आणि त्यामुळे त्याच्या विषयी कोणताहि तर्क करणे अशक्य होते. अर्थात् त्याचे वर्णनहि करता येत नव्हते. आणि ते सर्व दृष्टीने सगळीकडून कोणतीहि हालचाल करणारे नसल्याने जणु गाढ झोपल्यासारखे होते. (जगतच नसल्याने त्याच्या आश्रयानेच असणारा ज्ञाताहि नव्हता.)

प्रश्न विचारला आहे– वर्णासंबंधी धर्म सांगा असा, आणि उत्तर दिले जात आहे सृष्टीसंबंधी. हा सर्व अध्यायच सृष्टीसंबंधी चर्चा करणारा असल्याने, उगाच सांगितले असे वाटणे शक्य आहे. कुणी खवचटपणे असेहि म्हणू शकतो की प्रश्न विचारला गेला आहे आंब्याच्या फळाविषयी आणि उत्तर दिले जात आहे खैराच्या लाकडासंबंधी. पण हे आक्षेप उथळ आहेत. कारण प्रश्न विचारणारे कुणी शाळकरी परीक्षार्थी नाहीत. आणि उत्तर देणारेहि कुणी परीक्षेपुरते उपयोगी असे त्या त्या विषयाचे मार्गदर्शन करणारे, पुस्तक (गाईड) लिहिणारे, व्यावसायिक शिक्षक नाहीत. तो मनुष्य ज्या जगात नांदतो, ते जगत् ज्या विश्वाचा भाग आहे त्या विश्वाचा उत्पत्तिक्रम याचे सर्व स्वरूप जाणून घेणे व्यापकदृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वाचे आहे. कारण त्यामुळेच वैश्विक नियमांशी संबद्ध असल्यामुळे लहानमोठ्या क्षेत्रात व्यवहारत: उपयोगी पडणाऱ्या नीतिनियमाचे महत्त्व लक्षात येऊ शकते. बारा अध्यायाच्या मनुस्मृतीतील पहिल्या अध्यायाचा दोन तृतियांश भागच सृष्टीविचाराने भारलेला आहे. म्हणून ही चर्चा अप्रस्तुत मानणे अयोग्य आहे.खगोलासंबंधी आणि अणुरचनेसंबंधी मिळविता येईल तितके ज्ञान मिळाल्यानंतरच अंतराळयाने उडविता आली हे ध्यानात घेतले पाहिजे.

रसायनविज्ञानात निरनिराळ्या मूलद्रव्यांच्या संयुगांच्या आणि मिश्रणाच्यासंबंधीचे नियम जाणून घेणे हे अत्यंत उपयुक्त असले तरी उज्ज–प्राण–प्रांगार–गंधक–ताम्र इत्यादि तथाकथित मूलद्रव्ये विद्युतस्वरूप असलेल्या मूलभूत कणापासून वस्तुत: कशी निर्माण होतात, त्यांच्यातील भेद केवळ संख्येचा कसा असतो, याचे काही अंशी तरी ज्ञान केवळ रसायनशास्त्राच्या अभ्यासकालाहि जसे असावेच लागते, तसे ते देण्यातहि येते. त्याचप्रमाणे संपन्न जीवनव्यवहाराचे विविध नीतिनियम जाणून घेण्यासाठीहि काही प्रमाणात तरी सृष्टीच्या उत्पत्तीच्या क्रमाचे ज्ञान असणे उपयुक्त आहे. त्यामुळे कोणत्याहि विषयाचे उथळपणे घेतलेले वरवरचे ज्ञान भ्रमात्मक विचारांना जन्म देते, तसे होत नाही. ज्ञानविषयाची खोल खोल केली जाणारी कारणमीमांसा, भासणारा विरोध वा विसंगति टाळून जिज्ञासूला सत्यावर अधिष्ठित असलेल्या समन्वयाकडे आणि सामाजिक सामंजस्याकडे नेते. संघर्षाचे द्वेष–मत्सराचे, स्वार्थप्रणीत विकल्प नष्ट होतात. सामाजिक सुखसमाधानाची समृद्धि होते. म्हणून मनुस्मृतीसारख्या लोकव्यवहाराचे सर्वांगिण ज्ञान देणाऱ्या स्मृतिग्रंथातहि विश्वोत्पत्तीच्या इतिहासाला स्थान लाभलेले आहे.

हिंदू धर्माची दोन अंगे आहेत. १) प्रवृत्तीपर धर्म २) निवृत्तीपर धर्म. प्रवृत्तीपर धर्म हा प्रामुख्याने अभ्युदयाचा विचार सांगतो. अभ्युदय शब्दाने इहलोकीच्या, दृश्य जगताच्या क्षेत्रातील सुख–समृद्धि, समाधान यांचे विवेचन अभिप्रेत आहे. निवृत्तीपर शब्दाचा अर्थ मुख्यत: नि:श्रेयसासाठी उपयोगी पडणारा असा आहे. नि:श्रेयस म्हणजे दृश्य जगताच्या पलिकडे असलेल्या परलोकातील आनंद वा मोक्षसुख. या नि:श्रेयसासाठी जड शरीराहून भिन्न असलेला जीव आणि त्याचे अधिष्ठान असलेला निरुपाधिक आत्मा, त्याही पलिकडचा परमात्मा यांचे ज्ञान असणे व तदनुरूप साधनाकरणे उपयुक्त ठरते. ही दोन्ही अंगे वेगवेगळी असली तरी एकमेकापासून तुटलेली अशी नसतात. ती काही प्रमाणात तरी परस्परांना सहाय्यक होतात. आणि त्यांच्यामध्ये अधिकारभेदाने साधनेचा अवस्थाक्रमहि असतो.जागृती आणि निद्रा याप्रमाणे हे जाणावे.

मनुस्मृति हा ग्रंथ प्रामुख्याने प्रवृत्तीपर म्हणजे अभ्युदयासाठी असला तरी त्यात निवृत्तीपर अशा नि:श्रेयसाचाहि विचार थोडक्यात पण मार्मिकपणे सांगितला आहे. त्यामुळेच अभ्युदय–नि:श्रेयसाची सांधजोड करणारा सृष्ट्युत्पत्तीचा क्रम पुढील व्यवहारोपयोगी विवेचनाच्या आरंभी केला गेला आहे. वेदाचा अंतिम विभाग असलेली उपनिषदे आणि त्या उपनिषदातील विखुरलेल्या वचनात वरवर भासणारा विरोध दूर करून उपनिषदातील तत्त्वज्ञानाचे समन्वयाने एकरूप होणारे सिद्धांत प्रतिपादिणारा ब्रह्मसूत्रासारखा ग्रंथ हे प्राधान्याने नि:श्रेयसाचा बोध करून देणारे आहेत. पण त्यातहि सृष्ट्युत्पत्तीचा विचार संक्षिप्तपणे का होईना, पण मांडला गेलाच आहे. नि:श्रेयसाचे अधिष्ठान असलेल्या ब्रह्माची व्याख्याच मुळी ''जे सृष्टीच्या उत्पत्ती–स्थिति–लयाचे एकमात्र कारण आहे ते ब्रह्म'', अशी आहे. जीवसृष्टीतील मनुष्याचे स्थान इतरप्राणिमात्रांपेक्षा उन्नत म्हणूनच श्रेष्ठ आहे. कारण; त्याला इतर प्राण्याप्रमाणेच सामान्यत: आहार–निद्रा–भय–मैथुन यांचाच अवलंब जगण्यासाठी करावा लागत असला तरी, केवळ तेवढ्याने त्याच्या जीवनाला कृतार्थता लाभत नाही. इंद्रियद्वारा मिळणाऱ्या उपभोगसुखापेक्षा काहीतरी वेगळे अधिक व्यापक, अधिक उन्नत क्षेत्रातील काहीतरी करावे, मिळवावे अशी प्रेरणा त्याच्या ठिकाणी ईश्वरी कृपेनेच ठेवलेली असते. या प्रेरणेची अंतिम प्रवृत्ति, आत्म्याविषयीची जिज्ञासा, ब्रह्मज्ञान ही आहे. हेच ब्रह्म सृष्टीचे मूळ आहे. म्हणूनहि मनुष्याच्या आहारनिद्रभयमैथुनादि नैसर्गिक प्रेरणांना हितकर वळण लावणारे विशेष नियम बांधून देणाऱ्या स्मृतिग्रंथांचा जन्म झाला आहे. या हितासाठी उपयुक्त असलेल्या नियमांच्या स्वीकारातूनच उण्याअधिक वेळाने पण क्रमाक्रमाने नि:श्रेयसाचा मार्ग उलगडत जातो. ऐहिक धड असले की परत्राची प्राप्ति अवघड रहात नाही असे माऊलीचे वत्सलहृदय असलेल्या संतश्रेष्ठांनी आवर्जून सांगितले आहे. असो. सृष्ट्युत्पत्ति सांगताना महाराज मनू पुढे म्हणतात,

ततः स्वयंभूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम्।
महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः ।।६।।

नंतर अंधःकाराचा नाश करणारा इंद्रियांना गोचर नसलेला असा भगवान (ईश्वर) स्वयंभूपणे प्रगट झाला. त्याने हे विश्व व्यक्त करण्याचा आरंभ केला. अत्यंत सूक्ष्म अशा महाभूतादि भावांना प्रगट करण्याचे ईश्वराचे सामर्थ्य अप्रतिहत, अमोघ असे होते.

पाचव्या श्लोकात कशाचेच ज्ञान होत नव्हते, असा गाढ अंधार सर्वत्र भरून राहिलेला होता असे वर्णन आलेले आहे. ही स्थिती विश्वाच्या पूर्ण लयाची आहे. ही जणू गाढ, प्रदीर्घ अशी रात्र आहे. आता विश्वाचा उषःकाल होऊ लागला आहे. त्यासाठी सर्वप्रकारचे कर्तुमकर्तुंअन्यथाकर्तुम् असे अद्‌भुत सामर्थ्य असलेला परमात्मा, ईश्वर आपणच आपल्या ठिकाणी संकल्प करून प्रगट झाला. त्याच्या प्रगटीकरणास इतर सामान्य जीवाप्रमाणे प्राक् कर्म, प्रारब्ध इत्यादि कोणतेहि बाह्य कारण नव्हते. म्हणून त्याला स्वयंभू असे म्हटले आहे. पण हे ईश्वराचे प्रगट होणे लौकिकदृष्ट्या दृश्य होणारे नव्हते. ते तसे अव्यक्तच रहाणारे होते. इंद्रियांच्या आवाक्यात येणारी ही स्थिती नव्हती. तरी हे ईश्वरीतत्त्व काहीच व्यक्त नव्हते, अशा स्थितीत सृष्टी व्यक्त करण्यास कारणीभूत झाले. त्यातूनच महत् इत्यादि पुढे सूक्ष्म महाभूतात परिणत होणारी अतिसूक्ष्मतत्त्वे आकारास येऊ लागली. पुढील श्लोक हा आशय अधिक स्पष्ट करणारा आहे.

योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः।
सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्बभौ ।।७।।

तो हा परमात्मा इंद्रियांना ग्रहण होण्यापलिकडचा आहे. अत्यंत सूक्ष्म आहे, अव्यक्त आहे. तो अचिंत्य म्हणजे तर्काच्याहि आवाक्यात येणारा नाही. अंततोगत्वा तोच सर्व सृष्टीचे कारण असलेल्या भूतादींचे मूलकारण आहे. हा परमात्मा सनातन म्हणजे नित्य आहे. याला कोणत्याहि दृष्टीने भूतभविष्यवर्तमानकाळाचा स्पर्श होत नाही. असा हा नित्य असलेला परमात्मा स्वतःच स्वसामर्थ्याने प्रगट झाला.

परमात्मा प्रगट झाला, ब्रह्म प्रगट झाले या शब्दाने ते सृष्टीचे उपादानकारणहि आहे. केवळ निमित्तकारण नाही हे स्पष्ट होते. अतीन्द्रियग्राह्य, सूक्ष्म, अव्यक्त, अचिन्त्य या जवळपास एकाच अर्थाच्या शब्दांनी ज्ञानेंद्रिये, मन, बुद्धि, यांचेहि सामर्थ्य खऱ्या अर्थाने ईश्वरापर्यंत पोचत नाही असे स्पष्ट केले जात आहे. अर्थात् हा सामान्य नियम आहे. ज्यांची बुद्धि कुशाग्र आहे, सूक्ष्माचे स्वरूप जाणण्याचे सामर्थ्य ज्यांच्या ठिकाणी आहे, रागद्वेषादि दोषांनी, विकारांनी ज्यांचे मन थोडेहि कलुषित झालेले नाही, अर्थातच जे प्रसन्न आहे अशा निर्मल मन, तीक्ष्ण बुद्धि असलेल्या व्यक्तीला तपश्चर्येच्या बळावर या

परमात्म्याचे ज्ञानरूपात वा अनुभवरूपात ग्रहण करता येते. (दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः)

सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।
अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत् ।।८।।

त्या परमात्म्याने ध्यान केले . स्वतःच्या शरीरातून विविध प्रकारच्या प्रजांची निर्मिती करू इच्छिणाऱ्या त्या ईश्वराने प्रथम ''अप्'' (उदक) निर्माण केले आणि त्यात बीजांची पेरणी केली.

येथे 'शरीर' असा आलेला शब्द विशिष्ट आकाराचा वाचक धरू नये. सर्व सृष्ट पदार्थांचे वस्तुतः परमात्मा हाच उपादान कारण असल्यामुळे उपादानकारणत्वाचा उल्लेख येथे शरीर शब्दाने केला आहे. सृष्टी उत्पन्न करताना त्याने प्रथम उदकाची निर्मिती केली. असे जे म्हटले आहे ते उदक महाभूताच्या रूपाने दिसून येणारे स्थूल उदक किंवा जल नाही. आपण ज्याला पाणी म्हणून ओळखतो तेहि हे नव्हे. हे 'अपः' म्हणजे उदक, सृष्टीची आद्यबीजे धारण करण्याचे सामर्थ्य असलेले व्यापक असे शक्तिरूप तत्त्व आहे.

तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।
तस्मिञ्जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।।९।।

ते बीज (वीर्य)अंकुरित होऊन एका (विशाल) अंडाच्या रूपाने प्रगट झाले. ते जणु सोन्याचे होते, ते सूर्याप्रमाणे अत्यंत तेजस्वी होते. त्या अंडाच्या गर्भात सर्व लोकांचा पितामह असलेला जो ब्रह्मा (ब्रह्मदेव) त्याच्यारूपाने परमात्मा स्वतःच जन्मास आला.

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ।।१०।।

आप (अप् धातूचे बहुवचन) म्हणजे उदके, नरापासून (परमात्म्यापासून) उत्पन्न झाले म्हणून त्यांना नारा असे म्हणतात.

ही उदके (नारा) पूर्वी सृष्टीच्या आरंभी नराचे, परमात्म्याचे, विश्रामस्थान होते. म्हणून परमात्म्याला नारायण असे म्हणतात.

यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ।
तद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्यते ।।११।।

सृष्टीच्या निर्मितीस कारणभूत असलेला तो परमात्मा अव्यक्त, नित्य, सत्+असत् अशा भावानी युक्त आहे. त्याने निर्माण केलेला जो पुरुष त्याला लोकात ब्रह्मा असे म्हणतात.

येथे सर्वाचे आदिकारण जे सृष्ट्युन्मुख झालेले ब्रह्म त्याचा उल्लेख केलेला आहे. सर्व प्रकारच्या विविधतेने युक्त असलेली सृष्टी ही कार्य आहे. आणि परमेश्वर तिचे कारण आहे. हा

कार्यकारणसंबंध घट आणि मृत्तिका यांच्या सारखा आहे. कारण हे सद्रूप म्हणजे सत्तारूप आहे. पण त्यावर भासणारे जे कार्य ते स्वतंत्र अस्तित्वाने युक्त नाही. म्हणून त्याला असत् असे म्हटले आहे. पण परमेश्वर हा दिसणाऱ्या आणि असणाऱ्या सर्वच कार्यकारणाचे अधिष्ठान असल्याने त्याला सदसदात्मक, सत्–असत्रूप असे म्हटले आहे. अशा या अव्यक्त, नित्य, सदसदात्मक परमेश्वराने पुढे सृष्टीचे सर्व व्यापार कार्यवाहीत आणण्यासाठी ज्याची निर्मिती केली त्याला लोकामध्ये ब्रह्मा–ब्रह्मदेव असे म्हणतात.

तस्मिन्नण्डे स भगवानुषित्वा परिवत्सरम्।
स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदण्डमकरोद्द्विधा ॥१२॥

त्या अण्डामध्ये तो भगवान् ब्रह्मा एक वर्षभर राहिला. मग त्याने स्वतःच आत्म्याचे ध्यान केले आणि ज्याात राहिला होता त्या अण्डाची दोन शकले केली.

अण्डामध्ये राहिला तो कोण ? यासंबंधी मनुस्मृतीच्या टीकाकारात काहीसे मतभेद आहेत. वेद सर्वथा प्रमाण असल्याने त्यातील वचनांचा विचार केला तरी तेथेहि 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं'– ज्याने ब्रह्मदेवाला प्रथम अस्तित्वात आणले, 'हिरण्यगर्भःसमवर्तताग्रे' हिरण्यगर्भ हा (सृष्टीच्या) आरंभी अस्तित्वात होता. अशी दोन श्रुतिवाक्ये आहेत. परंपरेमध्ये ब्रह्मदेव, हिरण्यगर्भ, प्रजापति, विराट् असे शब्द सृष्टी उत्पन्न करणाऱ्याच्या संदर्भात येतात.

प्रगट होण्याच्या क्रमाने परमेश्वर, ब्रह्मदेव, हिरण्यगर्भ, प्रजापति आणि विराट् असा क्रम लावता येईल. वरील सहा आणि दहा या श्लोकात ईश्वराचे वर्णन आहे, असे समजावे. दहाव्या श्लोकातील वर्णनहि ईश्वराचेच आहे असे समजण्यास पूज्यपाद आद्य शंकराचार्यांच्या गीताभाष्याच्या आरंभीचा मंगलात्मक श्लोक प्रमाण आहे. तेथे श्रीमद् आचार्य '**नारायणः परो व्यक्तात् अण्डमव्यक्त संभवम्। अण्डस्यान्तस्त्विमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी ॥**' असे म्हणतात. आचार्यांनी सांगितलेला हा सृष्टिक्रम नारायण–अव्यक्तअण्ड असा आहे. सात,आठ अकरा या श्लोकातील वर्णन ब्रह्मदेवास अनुलक्षून आहे. नऊ आणि बारा येथील वर्णन हिरण्यगर्भास लागू होते, असे मानता येते. कारण ते अण्डे सोन्यासारखे होते असे नवव्यात वर्णन आहे. आणि अण्डात वर्षभर राहिला हे वर्णन हिरण्यगर्भास जुळणारे आहे. तो अण्डे फोडून जेव्हा प्रगट झाला, तेव्हा त्याला प्रजापति वा विराट् अशी संज्ञा द्यावी. श्रीशंकराचार्यांनी तैत्तिरीयभाष्यात आनंदाची चढती श्रेणी सांगताना प्रजापती शब्दाचा अर्थ विराट् असाच केला आहे. ब्रह्मदेवादि चारी शब्द कर्तृत्वाच्या दृष्टीने एकरूप मानून त्या सर्वांनाच ब्रह्मा किंवा ब्रह्मदेव याहि शब्दाने संबोधिले जाणे शक्य आहे आणि ते तसे ग्रंथांतरी आढळतेहि.

येथे ब्रह्मा अण्डामध्ये एक वर्षभर राहिला असे जे वर्णन आहे ते वर्ष मानवी कालगणनेचे देवांचे की ब्रह्मदेवाचे हे स्पष्ट नाही. यातील काहीहि असू शकेल. मानवाचे एक वर्ष म्हणजे देवांचा एक

दिवस मानला जातो. म्हणजे मानवी तीनशे पासष्ट वर्षांचे देवांचे एक वर्ष होते. एक हजार मानवी महायुगांचा म्हणजे चार अब्ज बत्तीसकोटी वर्षांचा ब्रह्मदेवाचा एक दिवस होतो. ही कालगणना आधुनिक खगोल शास्त्रज्ञांच्या प्रतिपादनाशी पुष्कळशी मिळती जुळती आहे. ब्रह्मदेवाचा दिवस जितक्या मानवी वर्षांचा तितकीच त्याची रात्र म्हणजे ब्रह्मदेवाचा एक दिवस (अहोरात्र) आठ अब्ज चौसष्ट कोटी वर्षांचा होतो. याला तीनशे पासष्टने गुणले म्हणजे ब्रह्मदेवाचे एक वर्ष होईल. म्हणजे ब्रह्मदेवाचे एक वर्ष एकतीस खर्व त्रेपन्न अब्ज साठकोटी मानवी वर्षांचे होते. ब्रह्मदेवाच्या एका दिवसात चौदा मन्वन्तरे होतात. प्रत्येक मन्वन्तराचा एक स्वतंत्र मनू असतो. ब्रह्मदेवाचे आयुष्य त्याच्या मापाने शंभर वर्षाचे. सध्या त्यातील पूर्वार्ध पूर्ण झाला असून ब्रह्मदेवाच्या आयुष्याचे सध्या एकावन्नावे वर्ष सुरु आहे. या एकावन्नाव्या वर्षाच्या पहिल्या दिवसातील सहा मन्वन्तरे पूर्ण झाली असून सातव्या वैवस्वत मन्वन्तरातील सत्तावीस महायुगे पूर्ण झाली आहेत आणि अठ्ठाविसाव्या महायुगातील शेवटच्या अठ्ठाविसाव्या कलियुगाची चार लक्ष बत्तीस हजारांपैकी पाचहजार एकशे तीनावे वर्ष चालू आहे. ब्रह्मदेव हाच सर्व विश्वाचा प्रत्यक्ष कर्ता–धर्ता असल्याने त्याच्या आयुष्याचे हे गणित एक कुतूहल म्हणून सांगितले. आधुनिक खगोलशास्त्रज्ञ जेव्हा विश्वाचा विचार करतात तेव्हा अशी प्रचंड गणिते सांगत असतात. त्या विषयात सर्वांचेच ऐक्यमत्य असते असे नाही. केवळ कुतूहल म्हणून आपण ऐकतो–वाचतो आणि आश्चर्यचकित होतो. खरे तर आपल्या वास्तविक जीवनाशी लक्ष कोटीने मोजाव्या लागणाऱ्या वर्षगणनेचा काहीच संबंध नसतो तरी त्या विषयाचे वरवरचे ज्ञान असणेहि सुबुद्धपणाचे आणि बहुश्रुतपणाचे लक्षण मानले जाते. ते योग्यहि आहे. असो.

ब्रह्मदेवाने, हिरण्यगर्भाने त्या सोन्यासारख्या अति–अति–अतिप्रचंड अंडात एक वर्षभर वास केला. गर्भात बालक किंवा अंड्यात पक्षाचे पिलू काही काळ रहाते आणि पूर्ण वाढ झाल्यानंतर अण्डे फोडून बाहेर येते तसेच येथेहि झालेले आहे.

ब्रह्मदेवाने ध्यान केले म्हणजे विविधतेने युक्त सृष्टी निर्माण करण्याचा संकल्प केला. आणि ते अंड फुटून त्याची दोन शकले झाली.

ताभ्यां स शकलाभ्यां च दिवं भूमिं च निर्ममे।
मध्ये व्योम दिशश्चाष्टावपां स्थानं च शाश्वतम् ।।१३।।

त्या दोन शकलातून वरचा द्यौलोक आणि खालचा भूलोक निर्माण झाला. त्या दोन्हीच्यामध्ये आकाश (अवकाश) आठ दिशा आणि उदकाचे शाश्वत अधिष्ठान असलेला महासागर यांची निर्मिती झाली.

येथे दिव शब्दाने ग्रह, सूर्य, तार, तारकामंडले, आकाशगंगा, अभ्रिका, तेजोमेघ, इत्यादि

प्राचीन अर्वाचीन शब्दाने उल्लेखिले जाणारे विश्वातील सर्व पदार्थ व रचनाविशेष अभिप्रेत आहेत. आपल्या प्राचीन परंपरेप्रमाणे भू: म्हणजे आपण राहतो ती पृथ्वी सोडून तिच्यावर भुव:, स्व:(सुव:), मह:, जन:, तप:, सत्यम् असे सहा एकापेक्षा एक वरचे लोक मानलेले आहेत. तसेच पृथ्वीच्या खाली पाताल, महातल, रसातल, तलातल, सुतल, वितल आणि अतल असे सात अधोलोकहि मानलेले आहेत. आधुनिक खगोलशास्त्रात मानल्या जाणाऱ्या आकाशगंगा इत्यादि रचनाविशेषाशी आपल्याकडील लोककल्पनेचे उणेअधिक सादृश्य असणे संभवू शकते. भू: शब्दाने पृथ्वी असा अर्थ न घेता अस्तित्वात येणारे वस्तुतत्त्व असा अर्थ घेता येईल. पण त्याचे विवेचन येथे अभिप्रेत नाही.

उद्‌बर्हात्मनश्चैव मन: सदसदात्मकम्।
मनसश्चाप्यहंकारमभिमन्तारमीश्वरम्॥१४॥

नंतर आत्म्यापासून सत्–असत् स्वरूपाचे मन निर्माण केले. मनापासून अहंकाराची उत्पत्ति केली. हा अहंकारच अभिमन्ता म्हणजे मी. मी या जाणिवेचा वास्तविक आधार आहे. आणि तोच ईश्वर म्हणजे सगळी कार्ये पार पाडण्यास समर्थ असा जीव आहे.

मनासाठी सत् आणि असत् असे विरोधी वाटणारे दोन्ही शब्द वापरले आहेत. मन हे अप्रत्यक्ष आहे, दिसत नाही, म्हणून असत्. तर त्याच्या संकल्पविकल्पादि कार्याच्या रूपाने त्याच्या अस्तित्वाचा अनुभव येतो, म्हणून ते सत्. येथे तरी असत् शब्दाचा अर्थ अभाव नाही. गीतेने ब्रह्माला सत् आणि असत् दोन्ही म्हटले आहे. तेथेहि असत् म्हणजे अदृश्यच.

वेदांती प्रकृतीचे स्वतंत्र अस्तित्व मानीत नाहीत. ते सर्व सृष्टीची उत्पत्ती आत्म्यापासूनच मानतात. मुंडकोपनिषदात स्पष्टपणे उल्लेखिले आहे की जो पुरुष अमूर्त, दिव्य, अज, सर्वांच्या आत आणि बाहेर असलेला असा आहे, जो परमार्थदृष्टीने कोणतीहि क्रिया करीत नाही (अप्राण) ज्याला कोणताहि संकल्प नसतो (अमन:) अशा त्या आत्म्यापासून, '**एतस्मात् जायते प्राण: मन: सर्वेन्द्रियाणि च। खं वायुर्ज्योतिराप: पृथिवी विश्वस्य धारिणी॥**' प्राण–मन–सर्व इंद्रिये आणि आकाश, वायु, तेज, जल आणि सर्व संसाराचे धारण करणारी पृथ्वी उत्पन्न झाली. तेव्हा येथे आत्म्यापासून मन झाले म्हणण्यात विसंगति नाही. अर्थात् येथील हे मन अहंकाराचे जनक असल्याने ते खरे तर महत् आहे, बुद्धिरूप आहे. मनुस्मृति ही सांख्यांच्या फार आधी असल्याने सांख्यांमुळे विचारांचे जे अनुशासन पुढे निर्माण झाले त्याचे बंधन मनुस्मृतीला असणे शक्य नाही.

अहंकाराला येथे ईश्वर म्हणून संबोधिले आहे. त्यावरून अहंकारद्वारा जीवाचे कर्मस्वातंत्र्य अभिप्रेत असल्याचे स्पष्टपणे दिसते. मनूच्या राघवानंद नावाच्या टीकाकाराने ''स्वातंत्र्यात् सर्व प्रवृत्ते: अहंकाराधीनत्वात् ईश्वर:'' असा उल्लेख केला आहे, तो मार्मिक आहे.

महान्तमेव चात्मानं सर्वाणि त्रिगुणानि च।
विषयाणां ग्रहितॄणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च ॥१५॥

मग महान् आत्मा, सर्व तीन गुण, विषयांचे ग्रहण करणारी पाच इंद्रिये क्रमाक्रमाने उत्पन्न केली.

येथे अहंकारानंतर महत्‌चा उल्लेख असला तरी बहुतेक सर्व टीकाकारांनी महत् हे अहंकाराच्या आधी मानलेले आहे. बुद्धि–अहंकार–मन–चित्त या सर्वालाच अंत:करणचतुष्टय म्हणतात. या चारांचे प्रत्येकी एक वैशिष्ट्य आहे. विवेक आणि निश्चय करते ती बुद्धि, मी–मी चे अधिष्ठान असलेला, सर्व कर्मांना प्रेरणा देणारा, जीवात्म्याच्या अगदी जवळ असल्याने जीवरूप भासणारा जो, तो अहंकार. संकल्प विकल्प करणारे, 'हवे–नको' म्हणणारे ते मन आणि पूर्वभोगांचे स्मरण ठेवणारे, चिंतन करणारे ते चित्त. चैतन्याला या चारांच्या उपाधीमुळेच जीवभाव प्राप्त होत असतो. मन आणि चित्त एकरूप मानण्याची पद्धति आहे. हे सर्वच अंत:करणाचे भाग असल्याने व्यवहारात त्यांचा उपयोग सरमिसळीने केला जातो. सृष्टीचा आता कोठे आरंभ होतो आहे. त्यामुळे ही प्रारंभिक वैशिष्ट्ये निर्माण होण्याचा काळ,विपळाच्याहि काही अब्जांशाइतका सूक्ष्म आहे. त्यामुळे विवेचनाच्या ओघात मागेपुढे होणेहि संभवनीय आहे. चौदाव्या श्लोकात मनाला सदसदात्मक म्हटले आहे. ते विशेषण या सर्वांनाच यथार्थपणे लावता येते. कारण हे चारी म्हणजेच अंत:करण अनुमानाने जाणता येते म्हणून सत् आणि प्रत्यक्ष दिसत नाही म्हणून असत् असे स्पष्टीकरण काही टीकाकार देतात. जे कारण कार्यरूप असते वा प्रकृतिविकृतिरूप असते त्यालाहि पारिभाषिक दृष्टीने सदसदात्मक म्हटले जाते. सत् म्हणजे प्रकृति आणि असत् म्हणजे विकृति. जिच्यातून काही निर्माण होते ती प्रकृति. आणि जी कशातून तरी निर्माण झाली आहे ती विकृति. या विकृतीलाच विकार असेहि म्हणतात.

सत्त्व–रज–तम हे तीन गुण, शब्द–स्पर्श–रूप–रस–गंध हे पाच विषय, त्यांना ग्रहण करणारी कान,त्वचा,नेत्र,जिह्वा,नासिक ही पाच ज्ञानेंद्रिये निर्माण केली. येथेच काही टीकाकारांनी हात–पाय–वाणी–पायु–उपस्थ अशा पाच ज्ञानग्रहणाला सहाय्यक असलेल्या कर्मेंद्रियांचाहि उल्लेख केला आहे.

सांख्य तत्त्वज्ञानात सत्त्व–रज–तम या त्रिगुणांच्याच साम्यावस्थेला प्रकृति असे म्हटले आहे, आणि तीच सर्वसृष्टीचे मूलकारण आहे असे म्हटले आहे. सांख्य ईश्वर मानीत नाहीत ते प्रकृतीला स्वतंत्र मानतात, त्रिगुणामध्ये क्षोभ होऊन विषमता निर्माण होते त्यामुळे सृष्टीचा आरंभ होतो असे त्यांचे मत आहे. सृष्टीरचनेच्या प्रक्रियेत वेदमतानुयायांनी अंडाचा भेद होऊन आरंभ होतो असे म्हटले आहे. सांख्यांनी साम्यावस्थेतील गुणांचा क्षोभ होऊन सृष्टीनिर्मितीतील प्रक्रियेचा आरंभ होतो असे म्हटले आहे

तर आधुनिक, विश्वोत्पत्तीचा आरंभ एका अति अति अति घनावस्थेच्या महास्फोटातून होतो असे म्हणतात. भेद–क्षोभ–स्फोट या शब्दात काही सारखेपणा आहे हे लक्षात घेता येते.

तेषां त्ववयवान्सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसाम्।
सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे॥१६॥

परमेश्वराने असंख्य कार्ये उत्पन्न करण्याचे सामर्थ्य ज्यांच्या ठिकाणी आहे, त्यांच्या पासून अहंकार आणि सूक्ष्म अवयव या आत्मविकारातून नंतर देव, मनुष्य, पशू, पक्षी, मृत्तिका, पाषाणादि स्थावर पदार्थ, वनस्पति, जलचर अशी सर्व प्रकारची भूते निर्माण केली.

येथे आत्म्याच्या मात्रा म्हणजे आत्म्याचे विकार या शब्दाने हिरण्यगर्भ वा ब्रह्मा किंवा विराट् या मूळ निर्मात्याच्या अवयवांचा विचार केला पाहिजे. हे आत्मविकार, आत्ममात्रा मुख्यत: सहा आहेत. एक अहंकार आणि पाच, शब्द–स्पर्श–रूप–रस–गंध या तन्मात्रा. पुढची सर्व सृष्टी जी अत्यंत विशाल आणि असंख्य प्रकारच्या विविधतेने भरलेली आहे, तिला निर्माण करण्याचे सामर्थ्य असल्याने यांना विलक्षण शक्तिशाली, अमितौजस म्हटलेले आहे. गीतेमध्ये **'मन:षष्ठानि इंद्रियाणि'** असा उल्लेख पंधराव्या अध्यायात येतो, त्यालाहि मूल आधार वरील सहांचाच आहे. गीतेतील उल्लेख मुख्यत: जीवाला उद्देशून असल्याने मन शब्दाने अहंकारादि चतुष्टय, पाच इंद्रियांच्या स्वरूपात सूक्ष्म तन्मात्रा आणि तदुद्भूत ज्ञानेंद्रिये, कर्मेंद्रिये यांचा संग्रह गृहीत धरलेला आहे.

उद्दिष्ट आणि प्रकरण यांच्या अनुरोधाने ग्रंथाची रचना केली जात असल्याने त्यात वर्गवारी करताना सोयीची अशी वर्गवारी केली जाते. तेव्हा तिच्या प्रकारात जे सांगावयाचे आहे त्याला उपयोगी अशाच विषयांचा संग्रह होतो. त्यामुळे इतर भाग टाळले तरी ते अमान्य होते, भिन्नमतांचे म्हणून त्याज्य वाटत होते. असे समजण्याचे कारण नाही.

मेधातिथी या मनूच्या टीकाकाराने 'सर्वभूतानि' या शब्दाने देवादि सर्वच सृष्ट पदार्थांचा उल्लेख केला आहे, त्यावरून हिरण्यगर्भ, प्रजापति हाच सर्वांचा मूल पिता वा पितामह आहे हे निश्चित होते.

यन्मूर्त्यवयवा: सूक्ष्मास्तानीमान्याश्रयन्ति षट्।
तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्तीं मनीषिण:॥१७॥

हे मूर्त झालेले सूक्ष्म अवयव ज्या इंद्रियांचा आश्रय करतात तेव्हा जाणते लोक त्यांनाच हिरण्यगर्भाचे आकाराला आलेले शरीर असे म्हणतात.

मूर्त शरीर याचे टीकाकारांनी हिरण्यगर्भ, ब्रह्मा, प्रकृति, अव्यक्त असे काहीसे वेगवेगळे अर्थ केलेले आहेत. हा वेगळेपणा क्वचित् क्वचित् त्यांना मान्य असलेल्या तत्त्वावर आधारित असतो तर

बहुधा व्यवहाराच्या सोयीसाठी स्वीकारलेला असतो. तो चर्चेचा किंवा वादविवादाचा विषय करण्याचे येथे तरी प्रयोजन नाही.

केवळ सृष्ट्युत्पत्ति आणि तिचा क्रम सांगणे एवढेच उद्दिष्ट ठेवून केलेली स्वतंत्र ग्रंथरचना केव्हातरी प्राचीनकाळी उपलब्ध असेल, पण ती सध्या माझ्यातरी पहाण्यात आलेली नाही. नीच प्रवृत्तीच्या परकीय आक्रमकांनी गावेच्या गावे जाळली. तक्षशीला,नालंदा अशा जगप्रसिद्ध विद्यापीठातील ग्रंथसंग्रह जाळून भस्मसात केला. तो सहा सहा महिने जळत होता असे म्हणतात, अशा स्थितीत असे ग्रंथ अनुपलब्ध होणे अगदी स्वाभाविक आहे.

सृष्टीच्या उत्पत्तीचा त्रोटक विचार निरनिराळ्या स्वरूपात जसा येथे वर्णिला आहे तसाच तो उपनिषदे, रामायण, महाभारत हे इतिहासग्रंथ आणि भागवतादि अठरा महापुराणे तशीच उपपुराणे, इतरहि काही संप्रदायविशेषांचे ग्रंथ सांख्य–नैय्यायिक इत्यादि दर्शनकार या सर्वांमध्ये सृष्टीच्या उत्पत्तिक्रमासंबंधी काही वर्णने अवश्य आली आहेत. त्या सर्वांचा सखोल अभ्यास करून एक स्वतंत्र ग्रंथ दीर्घकालीन मनन–चिंतन–समन्वय यांच्या बळावर करता येणे शक्य आहे. कुणी तरुण फारतर प्रौढ अशा बुद्धिमान् विद्वानाने असा प्रयत्न अवश्य करावा. त्यासाठी आधुनिक केवळ शास्त्रैकनिष्ठ अशा प्रामाणिक प्रज्ञावंत संशोधकांच्या विश्वासंबंधीच्या वा मूलद्रव्यासंबंधीच्या शास्त्रीय संशोधनाचे सहाय्यहि घ्यावे. तसे झाले तर ज्ञानक्षेत्रात फार मोलाची भर पडेल यात शंका नाही.

तदाविशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्मभिः ।
मनश्चावयवैः सूक्ष्मैः सर्वभूतकृदव्ययम् ।।१८।।

मग त्या आकाराला आलेल्या शरीरात महाभूते कर्मासह प्रविष्ट झाली. अविनाशी असे मन तेहि सूक्ष्म अवयवासह शिरले. हे मन सर्व भूतांचे स्वरूप प्रगट करणारे होते.

येथे भूतांना महान् हे विशेषण लावले असले तरी ती भूते पंचीकृत महाभूते नसून अपंचीकृत महाभूते आहेत. अंत:करणाच्या प्रतिनिधित्वाने येथे मनाचा उल्लेख केला आहे.

तेषामिदं तु सप्तानां पुरुषाणां महौजसाम् ।
सूक्ष्माभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः संभवत्यव्ययाद्व्ययम् ।।१९।।

अत्यंत सामर्थ्यशील अशा त्या साकारलेल्या पण सूक्ष्म असलेल्या सात तत्त्वापासूनच पुढे ती तत्त्वत: अविनाशी असली तरी विनाशी अशी भूते निर्माण झाली.

येथेहि सात तत्त्वे, ज्यांचा उल्लेख पुरुष शब्दाने केला आहे, त्यांच्याविषयी काहीसा मतभेद आहेच. महत् , अहंकार आणि अपंचीकृत अशी पृथ्वी,आप,तेज,वायू आणि आकाश अशी भूते हे गृहीत धरणे सात तत्त्वे म्हणण्याच्या दृष्टीने चांगले. मेधातिथीसारख्या काही टीकाकारांनी बुद्धि आणि अहंकार यांचा स्वीकार करूनच सात तत्त्वे मानली आहेत.

पुरुष शब्दाची व्याख्या पुरि–शरीरात, शेते–राहतो म्हणून पुरुष अशी आहे. हे वर्णन जसे मूलभूत चैतन्याला लागू पडते तसेच ते शरीरनिर्मितीचे कारण असणाऱ्या मन–बुद्धि आणि पाच महाभूते यांनाहि लावता येते.

शब्दांचा अर्थ ज्यांना संदर्भाने सहज लक्षात येऊ शकतो त्यांच्यासाठी काटेकोर परिभाषेची विशेष आवश्यकता नसते. नेहमीच्या व्यवहारात तर आपण तो पुरुष शब्द मनुष्यातील केवळ नरांचा वाचक म्हणूनच वापरतो. शास्त्रामध्ये तो आत्मा, जीवात्मा, लिंगदेह आणि मनुष्य यांनाहि लावला जातो. येथे तो लिंगदेहाचा वाचक असावा. कारण ब्रह्माशी एकरूप होणाऱ्या कैवल्य अशा मोक्षाव्यतिरिक्त लिंगदेह, लिंगदेह म्हणून तसाच रहातो. यासाठीच येथे त्याला अव्यय, अविनाशी असे विशेषण दिले आहे. इतर सर्व सृष्टी आणि तिच्यातील सर्व विविध पदार्थ उण्या अधिक कालांतराने विनाश पावणारेच आहेत. म्हणून येथे अव्ययापासून व्ययाची, अविनाशी पासून विनाशाची निर्मिती होते असे म्हटले आहे.

अविनाशी पासून विनाशीची उत्पत्ती होताना मागील श्लोकात जे 'कर्मभि: सह' असे पंचभूतांचे वर्णन केलेले आहे ते लक्षात घेतले म्हणजे सृष्टीला येणाऱ्या विविधतेची नीट कल्पना येऊ शकते.

कशातून काही निर्माण व्हावयाचे म्हणजे काही क्रिया व्हाव्या लागतात आणि त्या निरनिराळ्या प्रकारच्या असतात. त्या सर्व क्रियांचे वर्गीकरण प्रत्येकभूताच्या विशिष्ट कर्माच्या आधारे करता येते. मेधातिथीने **'धृतिसंवहननपक्तिव्यूहावकाशा: पृथिव्यादीनां यथाक्रमं कर्माणि'** असे म्हटले आहे. ते फार महत्त्वाचे आहे. या वर्णनाचा आशय असा की पृथ्वीमुळे धारण होते. जलामुळे प्रत्येक द्रव्यामधील, पदार्थामधील, स्थूलसूक्ष्मकण एकमेकांशी जोडलेले राहतात. अग्नि त्यांच्या पचनाचे म्हणजे परिवर्तनाचे काम करतो. जसे खतामुळे वनस्पती पुष्ट होतात, अन्नातून प्राण्यांच्या देहातील रक्तमांसादि धातू घडतात; खत स्वत: काही वनस्पतीरूप नाही. अन्न काही मनुष्याच्या शरीरातील रक्त मांसासारखे नसते. त्यासाठी अन्नाच्या घटकांना रक्तमांसादींचे रूपात परिणत करावे लागते. हेच परिवर्तनाचे म्हणजे पचनाचे कार्य अग्नीमुळे होते. यासाठीच आपण जठराग्नि अन्नाचे पचन करतो असे म्हणतो. सृष्टीतील प्रत्येक लहान–मोठ्या पदार्थाला विशिष्ट आकार आहे. हा रचनाविशेष देण्याचे कार्य वायू करतो. कोणताहि आकार येण्यासाठी आकृतीला जी वेगवेगळी वळणे वा उंचसखलपणा असावा लागतो त्यासाठी तेथे अवकाश लागतो. ते कार्य आकाशाचे आहे.

कार्य–कारण–प्रयोजन यांची एक मालिका असते. आधीचे कार्य पुढे उत्पन्न होणाऱ्या कार्याचे कारण होत असते. आणि ही सर्व कारणकार्याची मालिका ब्रह्मापासून आरंभून अंती ब्रह्मातच लीन होते.

अशा रीतीने सर्व विनाशी असलेले सृष्ट पदार्थ अविनाशी अशा सूक्ष्मतत्त्वातून, लिंगदेहातून निर्माण होतात.

आद्याद्यस्य गुणं त्वेषामवाप्नोति परः परः ।
यो यो यावतिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृतः ।।२०।।

आधीच्या आधीच्या तत्त्वाचा गुण त्यातून निर्माण होणाऱ्या पुढच्या पुढच्या द्रव्यात, पदार्थात येतो. ही निर्माण झालेली द्रव्ये त्यात निर्माण होणाऱ्या भूतांच्या प्रमाणात उण्या अधिक विशिष्ट गुणधर्माची होतात.

मागील मागील भूत सृष्टिनिर्मितीच्या प्रक्रियेत पुढील पुढील भूतात समाविष्ट होते. त्यामुळे सूक्ष्म अशा पंचभूतातून त्याहून स्थूल असलेल्या पाच महाभूतांची उत्पत्ती होते. आणि हीच महाभूते सर्व स्थावर जंगम सृष्ट पदार्थांचे कारण असतात.

आकाश केवळ शब्दगुणाने युक्त असते. वायूत शब्द आणि स्पर्श हे गुण येतात. अग्नीत शब्द, स्पर्श,रूप असे तीन गुण येतात. आपात–जलात शब्द,स्पर्श,रूप,रस असे चार आणि पृथ्वीत शब्द,स्पर्श,रूप रस गंध असे पाचहि गुण असतात. हीच महाभूते स्थूल अशा पंचमहाभूतात समाविष्ट होतात. मग त्यांना त्यांच्या गुणाधिक्याने त्या त्या भूताचे नाव मिळते. पुढची सर्व सृष्टी यांच्याच मिश्रणातून वा संयोगातून उत्पन्न होते. पुढे त्या त्या पदार्थांचीहि संयोग मिश्रणे होतात. मानवी प्रयत्नाने मग त्यास घर, यंत्रे, अन्न, कापड अशा उपभोगसाधनांचे स्वरूप प्राप्त होते. त्यांच्यातहि भूत विशेषाप्रमाणे गुणविशेष राहतातच. त्यामुळे काही घट्ट, काही टणक, काही मऊ, काही कठीण तर काही ठिसूळ अशा गुणांची असतात.

सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ।।२१।।

सृष्टीचा आरंभ होताच ब्रह्मदेवाने निर्माण झालेल्या सर्व विविध प्रकारच्या द्रव्यांची, पदार्थांची नामे आणि गुणकर्मे वेगळी वेगळी निर्माण केली. आणि व्यवहाराच्या सोयीप्रमाणे त्यांच्या व्यवस्थाहि लावून दिल्या. या सर्वाला वेदातील वचनांचाच आधार होता.

या श्लोकाचा आजच्या शिक्षणसंस्काराने निर्माण झालेल्या बुद्धीला, –नावे आणि कर्मे जी विविध पदार्थांची ओळख होण्यासाठी आणि उपयोग लक्षात येण्यासाठी आवश्यक असतात, तेहि सारे ईश्वरनिर्मित आहे– हे पटणे दुर्घट आहे. आपल्या भारतीय धारणेप्रमाणे वेद स्वयंभू आहेत. ते कधी निर्माण होत नाहीत. ब्रह्मदेव आणि वेद सृष्टीच्या पूर्वी एकदाच प्रगट झाले, अशी आपली धारणा आहे. म्हणून आपण वेदाला अपौरुषेय मानतो. फार तर परमेश्वराच्या निःश्वासातून वेद प्रगट झाले असे सांगितले

गेले आहे. आदरणीय श्री.अप्रबुद्धांनी वेदांचे अपौरुषेयत्त्व म्हणजे काय? ते चांगले व्यक्त केले आहे. म.म.बाळशास्त्री हरिदास यांनी आपल्या 'वेदातील राष्ट्रदर्शन' या ग्रंथात या विषयाची चांगली चर्चा केली आहे. त्या योगाने प्रत्येकाचे समाधान होईल असे नाही. पण पुष्कळांना त्यातील भाव उमगेल यातहि संशय नाही.

गुण हे निसर्गत:च त्या त्या वस्तूंच्या ठिकाणी असतात. मनुष्य आपल्या व्यवहारामध्ये सोयीच्या दृष्टीने वस्तूंचे गुण अनुभवास आल्यानंतर त्या त्या वस्तूंना सोय म्हणून नाव देतो आणि गुणाधारे त्या त्या वस्तूंची कामे निश्चित करून त्या त्या क्रियांनाहि नावे देतो. हे असे का? असे का असावे? असे का नसावे? प्रत्येक वस्तूचे वा क्रियांचे परिणाम काय होतात? वस्तूंचे अस्तित्व आणि क्रिया हेहि कार्य आहे, त्यामागील कारण काय असावे? ते शक्यतो जाणून घ्यावे, शोधून काढावे, याहि माणसाच्या नैसर्गिक प्रेरणाच आहेत. 'झाडाचेहि पान हाले त्याची सत्ता' या न्यायाने जे काही होते ते ईश्वराच्या सत्तेनेच होते, म्हणून नाव, कर्म आणि व्यवस्था हेहि ईश्वरानेच निर्माण केलेले सृष्टीतील पदार्थ आहेत असे मनूने म्हटले आहे. हे कृतज्ञतेचे लक्षण आहे.

एखादे मोठे कार्य उभे करताना पेढीकडून (बँकेकडून) वा शासनाकडून अनुदान मिळते. पण हे कार्य शासनाच्या अनुदानातून, शासनाने दिलेल्या सोयसवडीतून वा पेढीने दिलेल्या ऋणातून उभे राहिलेले आहे असा उल्लेख आवर्जून करावा लागतो. साधे पुस्तक प्रकाशित झाले तरी तेथेहि या नियमाचा अवलंब होतो. मग सर्व काही ईश्वरीसत्तेने होत असताना नावे आणि कर्मे ईश्वराने निर्माण केली असे म्हटले तर त्यात अमान्य होण्यासारखे काही नसावे. ईश्वर उदार आणि क्षमाशील असल्यामुळे कुणी कृतज्ञता व्यक्त करावी अशी अपेक्षाहि त्याला नाही. पण आपली परंपरा कृतज्ञतेला महत्त्व देणारी आहे. त्यातूनच आपल्याकडे त्रिविध किंवा चतुर्विध ऋणाची महती प्रतिपादिली गेली आहे. कुणी कृतघ्नपणे वागेल, केलेले उपकार, मिळालेले सहाय्य, दिलेले संस्कार विसरून जाईल तर त्याच्या या पापाला प्रायश्चित्त नाही. इतके ते घोर आहे असे आपले शास्त्र सांगते. नाम–रूपे ब्रह्माने केली असे ब्रह्मसूत्रातहि सांगितले आहे.

वस्तूला गुणधर्मानुरूप नाव देणे वा गुण आणि उपयुक्तता लक्षात घेऊन आकार देणे ही जी प्रवृत्ती आहे तिचे मूळ वेदातच आहे. माणूस त्याचेच अनुकरण करतो त्यामुळे भाषेची समृद्धि वाढते वस्तूच्या विविधतेला अधिष्ठान लाभते, त्यायोगे काही समृद्धि होते, ऐश्वर्य प्रगट होते वा तसे वाटते, त्याने माणसाचा अहंकार सुखावतो पण त्या सर्वाचे अधिष्ठान ईशसत्ताच असते.

माणसाच्या अहंकाराला कधीहि उन्मत्तपणा येऊ नये, यासाठी सर्वांच्या हिताचा धर्म सांगण्यास प्रवृत्त झालेल्या मनूने नामकर्माच्या निर्मितीची वस्तुस्थिती प्रगट केली आहे.

कर्मात्मनां च देवानां सोऽसृजत्प्राणिनां प्रभुः ।
साध्यानां च गणं सूक्ष्मं यज्ञं चैव सनातनम् ।।२२।।

कर्मात्मक असे देव, प्राणी, साध्यदेव यांचे समुदाय, यांचे स्वरूप सूक्ष्म आहे. तसेच नित्य, अक्षय असा यज्ञ या सर्वांना परमेश्वराने निर्माण केले.

देवयोनीमध्येहि यक्ष, किन्नर, गंधर्व, साध्य, पितर, आजानजदेव, कर्मदेव, देव असे देवांचेहि प्रकार आहेत. स्वरूपविशेषाप्रमाणे या सर्वांचा यज्ञादि विधींच्यामधे उपयोग व्हावयाचा असतो.

यज्ञाला येथे 'सनातन' हे विशेषण दिले आहे. ते महत्त्वाचे आहे. सनातन शब्दाचा अर्थ अक्षय, अविनाशी, नित्यनूतन असा आहे. म्हणजे यज्ञ कधी नाहीसा होत नाही, तो कधी शिळा होत नाही, तो असतोच. गीतेने सर्व सृष्टीचक्रच यज्ञावर अधिष्ठित असते असे म्हटले आहे. यज्ञाचे दृश्यस्वरूप वा आचारपद्धति मनुष्याच्या प्रकृति–परिस्थितीप्रमाणे वेगवेगळी असू शकते. तीहि गीतेने 'द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञाः' इत्यादि शब्दाने सांगितली आहे. म्हणून यज्ञाला कधीहि, कुणीहि त्याज्य मानू नये असाहि आदेश भगवद्गीतेने दिला आहे. यामुळे यज्ञाला सनातन म्हणणे किती महत्त्वाचे आहे ते लक्षात येईल.यज्ञाची विविधता ही आहार पदार्थाच्या प्रकाराप्रमाणे समजावी.

अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् ।
दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजुः सामलक्षणम् ।।२३।।

ब्रह्मदेवाने यज्ञ चांगल्या प्रकारे सिद्धीस जावा म्हणून अग्नि, वायु, सूर्य यांच्यापासून क्रमाने ऋग्वेद, यजुर्वेद,सामवेद अशा नित्यस्वरूप असलेल्या तीन वेदांचे दोहन करून त्यांना प्रगट केले.

अपांतरतमा या व्यासांनी मूळ एकरूप असलेल्या वेदांची ऋक्–यजु–साम–अथर्व अशा चार संहितात विभागणी केली असे वर्णन आपल्या परंपरेत आहे. येथे ब्रह्मदेवाने अग्नि–वायू–सूर्य अशा तीन देवतांपासून क्रमाने ऋग्वेदादींचे प्रगटन केले असे म्हटले आहे. याचा अर्थ असा की एकत्र असलेल्या वेदाच्या मंत्रांचा यज्ञविधीसाठी होणाऱ्या विशिष्ट विशिष्ट उपयोगाचे ज्ञान व्यासांना परिपूर्णतेने होते. आणि म्हणूनच कर्मविधीच्या उपयुक्ततेच्या स्वरूपानुरूप मंत्रांचे वेगवेगळे संकलन करून त्यांच्या संहिता बनविणे व्यासांना सोपे गेले. या मंत्रांनी प्रार्थना कर, या मंत्रांनी वेदातील लहानमोठी कृत्ये कार्यवाहीत आण, विशिष्टप्रसंगी हे मंत्र चांगल्या पद्धतीने गा. यांनाच ऋग्–यजु–साम अशी नावे होती. ती परंपरा ब्रह्मदेवाने अग्नि–वायु–सूर्य या देवतांच्या माध्यमाने आरंभिली. त्या कृत्यविशेषांसाठी उपयोगी पडणाऱ्या मंत्रांचे पुढे व्यासांनी (अपांतरतमा ऋषींनी) निश्चित स्वरूपात संहितीकरण केले.

कालं कालविभक्तीश्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा ।
सरितः सागराञ्छैलान् समानि विषमाणि च ।।२४।।

ब्रह्मदेवाने काल–कालाचे विभाग, नक्षत्रे–ग्रह–नद्या–समुद्र–पर्वत, सपाट आणि उंचसखल असे भूभाग निर्माण केले.

काल ही संकल्पना मुळात काहीतरी घडणे याच्याशी संबद्ध आहे. मग त्या घडण्याच्या, घटनेच्या संबंधाने आधी–सध्या आणि नंतर अशी भूत–वर्तमान–भविष्य काळाची कल्पना करता येते. हाच प्राथमिक स्वरूपाचा कालविभाग. मग याची वर्ष–अयन–मास–पक्ष–दिवस–रात्र–प्रहर–घटका–पळ–विपळ अशी विभागणी विशिष्ट नियमाने होते.

नक्षत्रे आणि ग्रह यात अंतर आहे. नक्षत्र हे तारा किंवा तारकांचे विशिष्ट समूह असतात. त्यातील प्रत्येक तारका स्वतंत्र असली तरी नक्षत्रातील त्या त्या समूहांचा आकार मात्र विशिष्ट प्रकारचा असतो आणि तो युगानुयुगे सामान्यत: टिकून राहतो. त्यावरूनच ज्योतिषात मेष–वृषभ अशा बारा राशी आणि अश्विनी–भरणी इत्यादि सत्तावीस किंवा अठ्ठावीस नक्षत्रे यांची गणना केली जाते. एकेका राशीमधे दोन किंवा अधिक नक्षत्रांचा समावेश होतो. असे असल्याने मूळ श्लोकात राशींचा स्वतंत्र उल्लेख केला नाही. राशी ही कल्पना मुळात बाहेरून आली असे एक मत आहे. म्हणून तिचा उल्लेख आपल्या प्राचीन वाङ्मयात आढळत नाही असे एक मत आहे. वारांच्या संदर्भातहि तसेच म्हटले जाते पण ते योग्य नाही. राशी–वार–नक्षत्रे यावर भर देणाऱ्या परंपरा निरनिराळ्या होत्या. त्यामुळे त्यांचे उल्लेख उण्या–अधिक प्रमाणात सापडतात इतकेच. अधिकमास ही कल्पना राशीवर आधारलेली आहे आणि ती वेदाइतकी प्राचीन आहे. गुरुपुष्यामृतयोग हा वाराच्या आधारेच गृहीत धरला जातो. सुदैवाने विद्वतरत्न दप्तरींसारख्या विद्वानाने वार ही कल्पना बाहेरून आलेली नाही असे म्हटले आहे.वारांच्या नावात सर्व देशात सारखेपणा आहे. तेव्हा राशी आणि वार या दोन्ही संकल्पना, धारणा प्राचीन भारतातीलच आहेत.

सामान्य विशेष हे शब्द भाषेत रुढ झाले त्यालाच पर्यायाने सम विषम असे म्हणतात. आणि हे दोन्ही गुण प्रत्यक्ष वस्तुमानात संभवतात . नाम–रूपे त्यांना प्रगट करण्याची साधने होतात.

तपो वाचं रतिं चैव कामं च क्रोधमेव च।
सृष्टिं ससर्ज चैवेमां स्रष्टुमिच्छन्निमा: प्रजा: ।।२५।।

तप–वाणी–रति–काम–क्रोध हे ब्रह्मदेवाने निर्माण केले कारण त्याला आता प्रजा निर्माण करण्याची इच्छा होती.

सामान्यत: जड सृष्टी निर्माण करून झाल्यानंतर पृथ्वीवर प्राणीसृष्टी निर्माण करावयाची होती. प्राणीसृष्टीला जीवनधारणेसाठी काही भावभावनांची आवश्यकता असते. व्यवहारासाठी वस्तू वा क्रियांचे संकेत स्पष्ट व्हावे म्हणून विशिष्ट शब्दांचा उच्चार करावा लागतो तीच वाणी.

वस्तू मिळविणे, साठविणे, टाकून देणे, (भावनात्मक दृष्ट्या) काही साध्य करणे यासाठी

काही कष्ट करावे लागतात. तप शब्दाने येथे त्याचा उल्लेख आहे असे समजता येते.

रति शब्दाने येथे संतोष अभिप्रेत आहे. बहुतेक टीकाकारांनी तसाच अर्थ केला आहे.

काम शब्द येथे व्यापक अर्थाने आलेला आहे. कोणतीहि इच्छा होणे म्हणजे काम. यात पाहिजे वाटणे आणि नको वाटणे या दोघांचाहि समावेश होतो. असे मनासारखे घडले नाही तर जी प्रतिक्रिया सामान्यत: उत्पन्न होते, तिचे नाव क्रोध.

या सर्व तपादि गोष्टींची पुढे प्राणिमात्रामधे जीवनव्यापारामध्ये उण्या–अधिक प्रमाणात आवश्यकता असते. म्हणून ब्रह्मदेवाने प्राण्यांच्या निर्मितीपूर्वीच त्यांच्या जीवनाची काही महत्त्वाची साधने आधी निर्माण केली. तेव्हा येथे कामक्रोधाचा विनाश अभिप्रेत नाही तर ते संयमित असावेत. त्याच्यावर विवेकाचे नियंत्रण असावे, एवढेच पुढे जेथे कोठे कामक्रोधांची निंदा आली असेल त्यावेळी जाणून घ्यावे.

कर्मणां च विवेकाय धर्माधर्मौ व्यवेचयत्।
द्वन्द्वैरयोजयच्चेमाः सुखदु:खादिभिः प्रजाः ।।२६।।

कर्मांचा विवेक करण्यासाठी, निवड करण्यासाठी धर्म आणि अधर्म यांना वेगळे वेगळे व्यवस्थापित केले. (त्याच्या आधारावर पुढे निर्माण करावयाच्या) प्रजाना सुखदु:ख इत्यादि द्वंद्वाशी जोडले.

कोणतीहि हालचाल म्हणजे कर्म. त्यामुळेच सुख किंवा दु:ख जीवांना भोगावे लागत असते. कर्माची अशी ही निवड करता यावी म्हणून धर्म आणि अधर्म, विधि आणि निषेध, हे करावे, असे वागावे, हे करू नये, असे वागू नये अशी बुद्धीला प्रेरणा देणारी व्यवस्था ब्रह्मदेवाने केली.

सुख आणि दु:ख हे सामान्यत: मूलभूत द्वंद्व आहे. सामान्यत: परस्पर विरोधी भाव व्यक्त करणाऱ्या पदार्थांना द्वंद्व असे म्हणतात. केवळ वेगळेपणा असेल तर त्यासाठी द्वैत शब्द वापरला जातो. अर्थात् हा अगदी काटेकोर नियम नाही.

हित–अहित, शीत–उष्ण, मान–अपमान, सुंदर–कुरूप, उंच–नीच, श्रेष्ठ–कनिष्ठ, इष्ट–अनिष्ट, मृदु–कठोर, कडू–गोड, सुगंध–दुर्गंध, मंजुल–कर्कश, अशी इतरहि अनेक द्वंद्वे आहेत आणि त्यांचा उण्याअधिक प्रमाणात सर्वच जीवाशी, विशेषत: मानवाशी वरचेवर संबंध येतो. यात हितकर–अहितकर यांची निवड करून जे हितकर तेच स्वीकारावे. तोच धर्म. आणि अहितकर तेच टाकावे, त्याचा स्वीकार करू नये. त्याचा स्वीकार करणे हा अधर्म. मात्र धर्म आणि अधर्माचे स्वरूप सदा सर्वदा सरळ एकमार्गी असतेच असे नाही. त्यांचे यथार्थ स्वरूप जाणण्याची क्षमता सर्वांच्याच ठिकाणी नसते. कधीकधी वास्तविक धर्म असताना वरवर पाहता अधर्म वाटतो. तर उलट दिशेनी खराखुरा अधर्महि धर्म

मानला जातो. यासाठी धर्माधर्म ओळखणारांची बुद्धि ही शास्त्रांचा सखोल अभ्यास केलेली, रजोगुण–तमोगुणाच्या विरहित आणि अनुभवी असावी लागते.

अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्धानां तु याः स्मृताः ।
ताभिः सार्धमिदं सर्वं संभवत्यनुपूर्वशः ।।२७।।

पाच भूतांचे अणुस्वरूप, सूक्ष्म असे जे अंश आहेत, त्यांच्याच आश्रयाने हे सर्व जगत् निर्माण होत असते.

येथे पंचभूतांना विनाशी म्हटले आहे. ते शाश्वत नसणे आणि परिणाम पावणे या दोन्ही अर्थाचे आहेत. एक ब्रह्मच काय ते शाश्वत. इतर सर्व अशाश्वत, विनाशी नाहीसे होणारे असे असते. त्यामुळे पंचतन्मात्रा काय, किंवा पंचभूते काय, विनाशीच आहेत. तसेच जगतामध्ये सामान्यतः एक वस्तू, एका स्वरूपातून दुसऱ्या स्वरूपात परिणत होत असते, त्यावेळी पहिली वस्तू अंशतः किंवा पूर्णपणे परिणाम पावते. वस्तूचे मूळ स्वरूप जसेच्या तसे टिकून न राहिल्याने तिला विनाशी म्हणणे स्वाभाविक आहे. पंचतन्मात्रांची पंचभूते, पंचभूतांची पंचमहाभूते, या क्रमाने सृष्टी उत्पन्न होत जाते. पंचभूतांची पंचमहाभूते होतात या अवस्थान्तराला पंचीकरण अशी संज्ञा आहे. याचा अर्थ असा की प्रत्येक महाभूतात आकाश, वायु इत्यादि पाचहि महाभूतांचा समावेश असतो. ज्या भूताचे प्रमाण अधिक असेल त्यावरून ते महाभूत ओळखले जाते. पण उण्याअधिक प्रमाणात इतर चारहि त्यात असतातच. पूर्वीच्या काळी काही वेळा सोळा आण्याचा रुपया हे प्रमाण गृहीत धरून मुख्य महाभूत आठ आणे, आणि इतर चार दोन दोन आणे अशी सरसकट विभागणी केलेली असे. पण हे वर्णन फारच बाळबोध आणि ढोबळ आहे. सहज लक्षात येणे वा आणून देणे या दृष्टीने ते सोयीचेहि आहे. पण ही विभागणी काटेकोरपणे अशी कधी नसते सहस्राची विभागणी करून त्या अंशातहि या भूतांचे अस्तित्व पदार्थविशेषाप्रमाणे गृहीत धरावे लागेल. 'व्यपदेशस्तु भूयसा' ज्याचे प्रमाण अधिक त्याला अनुसरून नाव हा न्याय मात्र व्यवहाराचे दृष्टीने योग्य आहे.

यं तु कर्माणि यस्मिन्स न्ययुङ्क्त प्रथमं प्रभुः ।
स तदेव स्वयं भेजे सृज्यमानः पुनः पुनः ।।२८।।

ब्रह्मदेवाने जे कर्म करण्यासाठी ज्याची योजना प्रथमतः केली आहे, तो तो (वा वस्तु पदार्थ) प्राणी तीच ती परंपरा वंशसातत्याने जाती गुणाने पुनःपुन्हा करीत राहतो.

हिंसाहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते ।
यद्यस्य सोऽदधात्सर्गे तत्तस्य स्वयमाविशत् ।।२९।।

प्राण्यांच्या ठिकाणी निर्माण केलेली ही कर्मे हिंसक–अहिंसक, सौम्य–क्रूर, धार्मिक–

अधार्मिक, खरी–खोटी अशा लक्षणांनी युक्त होते. निर्मितीच्या आरंभी त्यातील जी, ज्या ज्या प्राण्याला (वस्तूला)दिली त्या त्या प्राण्यांमध्ये ती वंशपरंपरा स्वत:च प्रगट होऊ लागली.

वर उल्लेखिलेल्या चार जोड्यांपैकी पहिल्या दोन जोड्यांच्या संदर्भात सर्व टीकाकारांनी केवळ मनुष्येतर प्राण्यांचा उल्लेख केलेला आहे. वाघ हिंस्र असतो. हरिणासारख्या प्राण्यांना मारून खाणे हीच त्याची जीविका असते. तर हरिण–ससा हे प्राणी शाकाहारी असतात, केवळ वनस्पती खाऊन रहातात. हिंस्र, मांसाहारी प्राणी बहुधा क्रूरहि होतो. चित्ते–लांडगे यांचा स्वभाव त्यादृष्टीने लक्षात घेण्यासारखा आहे. सशासारखे प्राणी हिंसक नसतातच पण स्वभावानेहि बहुधा सौम्य असतात.

पुढच्या दोन जोड्या मात्र केवळ माणसाकरिताच उल्लेखिलेल्या आहेत. टीकाकारांनीहि या संदर्भात मनुष्यजातीचाच उल्लेख केलेला आहे. एका टीकाकाराने तर देव खरे बोलतात आणि माणसे असत्यभाषी असतात असे म्हटले आहे. पण त्याचा अर्थ देवलोकातील तेवढे देव आणि मनुष्य लोकातील सर्व मनुष्य असा करणे उचित नाही. इथे देव शब्दाने दैवी संपत्तीचे लोक आणि खोटे बोलणारे ते आसुरी संपत्तीचे लोक अशी विभागणी करणे चांगले. कारण गीतेनेच मनुष्य लोकातच दैवी आणि आसुरी संपत्तीचे गट असतात असे सांगून आसुरी संपत्तीचे लोक खोटे बोलणारे असतात, 'न सत्यं तेषु विद्यते' अशा शब्दात स्पष्टपणे उल्लेखिले आहे.

मनुष्येतर प्राण्यामध्ये मात्र हिंसक–अहिंसक, सौम्य–क्रूर असे गुणधर्म स्वभावत:च असतात. आणि त्यांच्या त्या कृतीची धर्म वा अधर्म, पुण्य वा पाप अशी कोणतीहि फळे नसतात. वाघाने चार गायी मारल्या तरी गोहत्येचे पाप त्याला लागत नाही वा त्याने गंगेत स्नान केले वा गंगेचे पाणीच प्राशन केले तरी त्याला त्या पवित्रतम गंगाजलाने पुण्यहि लागत नाही. कारण हिंसा करणे, क्रूर असणे हा त्याचा स्वभाव आहे. त्याचे जगणेच त्यावर अवलंबून आहे. हे क्रूर प्राणीहि पोट भरलेले असताना बहुधा निरुपद्रवी राहतात.

माणसाच्या संदर्भात मात्र ते तसेच गृहीत धरणे चुकीचे आहे. माणसातहि भूक–तहान–झोप इत्यादि नैसर्गिक प्रेरणा असतात आणि त्या पूर्ण करण्यासाठी त्याला काही हालाचालीहि कराव्या लागतात. पण तेवढ्याने काही माणूस परिपूर्ण माणूस ठरत नाही. त्याच्या प्रत्येक नैसर्गिक प्रेरणेनुसार होणाऱ्या क्रियांना कुठे, केव्हा, किती, काय, कसे ? यासंबंधीचे नियम असतातच असतात. ते सनातन धर्मग्रंथातून सांगितल्याप्रमाणेहि असतात. वा बुद्धिमत्तेच्या अहंकारात निर्माण झालेल्या, परिवर्तनशील, पुरोगामी अशा स्वरूपाचेहि असतात. मनुष्य मात्र कितीहि सनातनी धार्मिक वा नास्तिक सुधारक असो, त्याची भूक–तहान ज्या वस्तूंचा स्वीकार करते त्यामागे कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपाचे नियम असतातच असतात. म्हणून हिंसक–अहिंसक, सौम्य–क्रूर हे गुण माणसाच्या संदर्भात तेवढे धर्म वा अधर्म, सत्य वा

असत्य आणि त्यांचा परिणाम म्हणून पुण्य वा पाप, हित वा अहित निर्माण करणारे होतात. आणि कर्मविपाकाच्या सिद्धांताप्रमाणे त्याचे परिणाम माणसाला भोगावेच लागतात. कारण ईश्वरीप्रसादाने माणसाला काही प्रमाणात तरी कर्मस्वातंत्र्य मिळाले आहे. कार्याच्या मागील कारण शोधण्याची बुद्धीहि त्याला ईश्वरीप्रसादाने मिळालेली आहे. तिच्या बळावर तो योग्यायोग्याचा निर्णय करू शकतो.यादृष्टीने भागवतातील **'सृष्ट्वा पुराणि विविधान्यजयात्मशक्त्या वृक्षान् सरीसृप पशून् खग दंश मत्स्यान् ॥ तैस्तैरहुष्टहृदय: पुरुष विधाय -ब्रह्मावलोकधिषणं मुदमाप देव: ॥'** हा श्लोक लक्षात घेण्यासारखा आहे (डार्विन याने केलेले प्राणिसृष्टीचे सर्व प्रकार येथे (त्या प्राचीन काली) उल्लेखिले गेले आहेत हे आधुनिकांना आश्चर्यकारक वाटणे शक्य आहे.)

यथर्तुलिङ्गान्यृतव: स्वयमेव तु पर्यये।
स्वानि स्वान्यभिपद्यन्ते तथा कर्माणि देहिन: ॥३०॥

ऋतु सुद्धा नेमून दिलेल्या पद्धतीनेच स्वत: एकानंतर एक या क्रमाने येतात. आपापले गुण वा कर्म प्रगट करतात. प्राण्यांची कर्मे जशी स्वाभाविक असतात, तसेच ऋतूंचेहि असते.

प्राण्यांसारखी केवळ चेतनसृष्टीच नव्हे तर जडसृष्टीहि ईश्वराच्या सत्तेमुळे स्वत:च्या स्वभावक्रमानेच नियंत्रित असते. त्यासाठीच येथे ऋतूंचाहि निसर्ग सांगितला आहे.

आपण ज्या पृथ्वीवर राहतो तेथे सामान्यत: उन्हाळा, पावसाळा, हिवाळा असे ऋतू येतात. ते सामान्यत: प्रत्येकी चार चार महिन्याचे असतात. त्याचे वसंत–ग्रीष्म–वर्षा–शरद–हेमंत–शिशिर असे प्रत्येकी दोन दोन महिन्यांचे सहा ऋतु होतात. उन्हाळ्यात ऊन प्रखर असते, उकडते. पावसाळ्यात पाऊस पडतो. हिवाळ्यात थंडी अनुभवास येते. असा सामान्य नियम आहे. ही विभागणी अगदी काटेकोर रहात नाही. त्यात थोडे मागे पुढे होते.

उन्हाळा पावसाळा हिवाळा हे तीनहि ऋतु योग्यवेळी योग्य प्रमाणात असणे हे वनश्री, आरोग्य, शाकधान्ये यांची समृद्धि या सर्वदृष्टीने उपयुक्त ठरते. म्हणूनच हितकारकहि असते. पण या ऋतूंच्या क्रमात, काळात वा प्रमाणात फार उलटापालट झाली, अतिरेक झाला तर त्याचा परिणाम दुष्काळादि आपत्तीत होतो. आरोग्य बिघडते, सुखसमाधान नष्ट होते. यात सूर्यमंडळात होणाऱ्या काही घटना जशा कारणीभूत असतात, तशाच मनुष्याच्या वृत्तीचा आणि कृतीचाहि सहभाग पुष्कळ प्रमाणात असतो. मेधातिथीने राजाच्या दोषामुळे वा राष्ट्राच्या दोषामुळे या ऋतुचक्रातहि विकृति निर्माण होते, अर्थात् त्यामुळे संकटे निर्माण होतात असे आवर्जून उल्लेखिले आहे. ते महत्त्वाचे आहे. व्यापक प्रमाणात होणाऱ्या नैसर्गिक आपत्तींच्या मागे राजाची वा प्रजेची पापकर्मे कारणीभूत असतात. हा सिद्धांत परवापरवापर्यंत सर्वमान्य होता. त्यातून सर्वांनाच सदाचाराची प्रेरणा मिळत असे. आता विज्ञानाने निर्माण

केलेल्या सुखसोयींचा परिणाम म्हणून नाना प्रकारची प्रदूषणे निर्माण झाली आहेत आणि त्यामुळे निसर्गक्रमहि बाधित होत आहे.

लोकानां तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः ।
ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं च निरवर्तयत् ॥३१॥

लोकांची विवृद्धि व्हावी, समृद्धि व्हावी म्हणून ईश्वराने आपल्या मुख, बाहू, ऊरु आणि पाय यांच्या पासून अनुक्रमाने ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र यांना निर्माण केले.

ब्राह्मणादि चार वर्णांची उत्पत्ती करण्यामधे लोकामध्ये म्हणजे मानवी समाजामध्ये सर्व प्रकारची समृद्धि नांदावी, त्यामुळे शाश्वत स्वरूपाचे सुखसमाधान संघर्षावाचून सर्वांना लाभावे हाच एकमात्र हेतू होता. कोणाचे शोषण करावे आणि स्वत:चा स्वार्थ सर्व प्रकारे साधावा अशी भावना चार वर्णाच्या निर्मिती मागे नाही. तसे कुणी म्हणत असेल तर ते अज्ञानाचे वा स्वार्थी दुष्टतेचे लक्षण आहे असे निश्चितपणे समजावे. बृहदारण्यकोपनिषदातहि ईश्वराने प्रथम ब्राह्मण निर्माण केले, पण वैभव प्राप्त होईना. म्हणून क्षत्रिय निर्माण केले तरी वैभवात न्यूनता राहिलीच. मग वैश्य निर्माण केले तरी वैभवाची पूर्तता होईना, मग शूद्र निर्माण केले तेव्हा मात्र वैभव सर्व दृष्टीने परिपूर्ण झाले. असे वर्णन आले आहे.

आपल्या इतिहास पुराणातून कधीकाळी हंस नावाचा एकच वर्ण होता असे वर्णन आहे. पण तो संदर्भ पहिल्या कल्पाच्या आरंभीच्या सत्ययुगासंबंधी असला पाहिजे. कारण इतिहास पुराणांच्या आधारेच सत्ययुगातील म्हणून ज्या काही घटना वर्णन केल्या जातात त्यात कधी कधी वर्णाश्रमव्यवस्था असल्याचा उल्लेख येतो. वैदिक वाङ्मयातहि चारी वर्णांचा उल्लेखहि येतोच येतो. तो थोड्याप्रमाणात आला काय किंवा पुष्कळप्रमाणात आला काय, हे काही 'वर्ण होते की नव्हते' याचे प्रमाण ठरू शकत नाही. वेदातील मंडलांची कालदृष्ट्या विभागणी करून त्यांना प्राचीन वा अर्वाचीन ठरविणे ही पाश्चात्यांची, हिंदूंची श्रद्धा नष्ट करण्याकरता उपयोजिलेली कपटी क्लुप्ति आहे. त्यामुळे वेदात चातुर्वर्ण्य नाही हे विधान टिकणारे नाही.

समाज व्यवस्था विकेंद्रित असली तरच ती खऱ्या अर्थाने शोषणमुक्त राहू शकते. केंद्रीकरणामुळे शोषण वाढते हा प्रामाणिक अर्थशास्त्राचा सिद्धांत आहे. आणि हे अर्थशास्त्र कोण्याहि वादाच्या ('इझम'च्या) सोयीसाठी निर्माण केलेले नसून ते अत्यंत व्यापक लोकसमाजाच्या हिताचा विचार सर्वांगिणरीत्या करून निश्चित केले आहे. वर्णव्यवस्था हे त्याचे अधिष्ठान आहे. यामध्ये विद्या, सत्ता, संपत्ती आणि श्रम कौशल्य या वैभवनिर्मितीस कारणीभूत होणाऱ्या चारांचे समुदायश: विकेंद्रिकरण केले आहे. कारण या चारी गोष्टी सामर्थ्याने युक्त आहेत म्हणून त्यातील कोणत्याहि दोन वा अधिक गोष्टी एकत्र झाल्या तर संपत्ति केंद्रित होईल आणि इतरांचे शोषण होईल. मने मोकळी ठेवली तर हे विद्वानांना, बुद्धिमानांना पटू शकेल.

द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत्।
अर्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत्प्रभुः ।।३२।।

ईश्वराने स्वतःच्या शरीराचे दोन भाग केले. अर्ध्याभागाचा पुरुष झाला. दुसऱ्या अर्ध्याभागाची स्त्री झाली आणि तिच्या ठिकाणी त्या पुरुषाने विराटाची निर्मिती केली.

येथे शरीराचे सरळ अर्धे–अर्धे दोन भाग झाले आहेत. असे म्हटले आहे. एक भाग स्त्रीरूप झाला आणि दुसरा भाग पुरुषरूप झाला. स्त्री–पुरुष तत्त्वतः समान आणि समान योग्यतेचे आहेत हेच यावरून सिद्ध होते. इतर काही धर्मात पुरुषाची एक बरगडी काढून तिच्यावर मांस थापून स्त्री निर्माण केली अशी वर्णने येतात. त्यातून स्त्रीचे गौणत्वच निदर्शनास येते. आपली धारणा तशी नाही.

स्त्री आणि पुरुष (तत्त्वतः नर मादी) अशा विभागणीमुळेच पुढील प्रजा ही मैथुनातून वा स्त्रीपुरुषांच्या नरमादीच्या प्रत्यक्ष –अप्रत्यक्ष संयोगातून निर्माण होऊ लागली.

तपस्तप्त्वाऽसृजद्यं तु स स्वयं पुरुषो विराट्।
तं मां वित्तास्य सर्वस्य स्रष्टारं द्विजसत्तमाः ।।३३।।

हे ब्राह्मण श्रेष्ठानो ! त्या विराटानेहि स्वतः तपश्चर्या केली. आणि ज्याला उत्पन्न केले तोच मी या सर्वाचा निर्माता आहे.

अहं प्रजाः सिसृक्षुस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम्।
पतीन्प्रजानामसृजं महर्षीनादितो दश।।३४।।

मीहि प्रजा निर्माण करण्याची इच्छा धरून उग्र अशी तपश्चर्या केली. आणि आरंभी पुढील प्रजांचे निर्माते असे दहा महर्षी उत्पन्न केले.

प्रजा उत्पन्न करण्यापूर्वी येथे दोन्हीहि ठिकाणी तप केल्याचा उल्लेख आहे. त्यावरुन मैथुन–धर्माने प्रजा उत्पन्न होत असली तरी वासनापूर्ति आणि त्यातून मिळणारे सुख हा लैंगिक संबंधाचा उद्देश नाही, नसतो, नसावा हे लक्षात येऊ शकते. वंशाचे सातत्य राखणे हेच लैंगिक भावनांचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. त्यातून मिळणारे इंद्रियसुख हे आनुषंगिक आहे. पुढे पुढे फार तर ते प्रेरक ठरते इतकेच.श्रेष्ठ प्रेम भावनेचाहि ते एक भाग असू शकते.

मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम्।
प्रचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च ।।३५।।

मरीचि,अत्रि,अंगिरस, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, प्रचेतस्, वसिष्ठ, भृगु, आणि नारद असे दहा महर्षी निर्माण केले.

वृत्तीने धीर स्थिर बुद्धीचे बौद्धिक विषयातच रमणारे , सर्वगुणांनी संपन्न आणि बुद्धीच्या

पलिकडे असलेल्या आत्म्याचेहि दर्शन ज्यांना झालेले आहे . त्यांना महर्षि असे म्हणतात. भगवद्गीता अध्याय १०–६ येथे सात महर्षींचा उल्लेख आहे. तेथे त्यांची उत्पत्ति मानस म्हणून सांगितली आहे. (मानस म्हणजे मनापासून)

एते मनूंस्तु सप्तान्यानसृजन् भूरितेजसः ।
देवान् देवनिकायांश्च महर्षींश्चामितौजसः ।।३६।।

या अतिशय तेजस्वी अशा मरीचि इत्यादींनी दुसरे सात मनू देव, देवांचे लोक(वसतिस्थाने) आणि इतर महान् ऋषी अशी अपार तेजाने युक्त प्रजा निर्माण केली.

स्वायंभुव, स्वारोचिषू, उत्तम, तामस, रैवत, चाक्षुष,वैवस्वत असे पहिले सात आणि सावर्णि ,दक्षसावर्णि, ब्रह्मसावर्णि ,धर्मसावर्णि , रुद्रसावर्णि, देवसावर्णि, इंद्रसावर्णि असे पुढे होणारे सात मिळून चौदा मनू प्राचीन ग्रंथातून वर्णिलेले आहेत. ब्रह्मदेवाच्या एका दिवसात चौदा कल्प होतात त्या प्रत्येक कल्पाचा एक मनू असतो आणि एक इंद्रहि असतो. सध्या वैवस्वत मन्वंतर चालू आहे. अशी आपली धारणा आहे.

निर्मितीच्या या क्रमात कोणत्या कोणत्या वर्गविशेषांची निर्मिती झाली त्याचा उल्लेख पुढील श्लोकातून आहे.

यक्षरक्षःपिशाचांश्च गंधर्वाप्सरसोऽसुरान् ।
नागान् सर्पान् सुपर्णांश्च पितॄणां च पृथग्गणान् ।।३७।।

यक्ष, राक्षस, पिशाच्च, गंधर्व, अप्सरा, असुर, नाग, सर्प, सुपर्ण, पितरांचे गण(असे सर्व निर्माण केले)

यातील यक्षरक्षादि अनेक गण देवयोनींचे विशेष असून त्यांची आपापली स्थाने आहेत. हे सर्व देवताविशेष असल्याने ते सामान्य मानवांना प्रत्यक्ष दिसणारे नाहीत पण तंत्रमार्गातील काही उपासकांना आपापल्या साधनेप्रमाणे यातील यक्ष पिशाचादींचे दर्शन होते असे ते ते साधक मानतात. काहीनी स्वतःचे तसे अनुभव प्रसिद्ध केलेले आहेत. कामनांचे स्वरूप असेल त्याप्रमाणे सात्त्विक – राजस–तामस साधक , देव– यक्षरक्ष– भूतप्रेत यांची आपापल्या प्रवृत्तीप्रमाणे उपासना करतात. असे वर्णन गीतेनेहि केले आहे. उपासनेने त्या त्या देवयोनिविशेषांची प्राप्तीहि होते. येथे राक्षस आणि असुर हे दोन वेगवेगळे सांगितले आहेत. तसेच इतरत्र दैत्य आणि दानव अशाहि वर्गविशेषांचा उल्लेख येतो. हे सर्व असुरांच्याच पोट जातीतील असावेत. टीकाकाराने रावण हा राक्षस आणि हिरण्यकश्यपू, विरोचन यांना असुर वर्गांत उल्लेखिले आहे. यावरुन या काही पोटजाती असाव्यात असे वाटते. ज्यांना फणा असतो तो नाग व ज्यांना फणा नसतो तो सर्प असा भेद केला जातो. सुपर्ण म्हणजे गरुड असा अर्थ असला तरी सर्वच पक्षी या वर्गात समाविष्ट करावेत.

विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च ।
उल्का निर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च ।।३८।।

(विद्युत्, अशनि, मेघ, रोहित, इंद्रधनुष्य, उल्का,निर्घात्, धूमकेतू, लहान मोठ्या तारका)

विद्युत् म्हणजे न कडकडणारी केवळ मेघाच्या आश्रयाने प्रकाश देणारी वीज. अशनि म्हणजे कडाडत पृथ्वीकडे झेपावणारी प्रखर प्रकाशरेखेप्रमाणे दिसणारी वीज. काही टीकाकारांनी आकाशातून पडणाऱ्या गारानाहि अशनि असे म्हटले आहे. रोहित म्हणजे तांबड्या ,निळ्या रंगाचा दिसणारा सरळ पट्टा. इंद्रधनुष्य तसेच पण वर्तुळाकार असते. निर्घात म्हणजे गडगडाट. पृथ्वी आणि आकाशात दुमदुमणारा शब्द. केतू म्हणजे धूमकेतू .

किन्नरान्वानरान्मत्स्यान् विविधांश्च विहङ्गमान् ।
पशून मृगान्मनुष्यांश्च व्यालांश्चोभयतोदत: ।।३९।।

किन्नर ,वानर, मासे, नाना प्रकारचे पक्षी, पशू, मृग, मनुष्य, वाघासारखे हिंस्र पशू ज्यांच्या तोंडात खाली वर सुळे दिसतात.

कृमिकीटपतङ्गांश्च यूकामक्षिकमत्कुणम् ।
सर्वं च दंशमशकं स्थावरं च पृथग्विधम् ।।४०।।

कृमि,किडे, पतंग वा माशा ढेकूण, डांस, चिलटे, दगड, डोंगर अशा न हालणाऱ्या जड वस्तू निर्माण केल्या.

काही टीकाकारांनी स्थावर शब्दांनी वृक्ष घेतले आहेत.

एवमेतैरिदं सर्वं मन्नियोगान्महात्मभि: ।
यथाकर्म तपोयोगात् सृष्टं स्थावरजङ्गमम् ।।४१।।

अशा रीतीने मरीच्यादि महात्म्यांनी माझ्या आदेशाप्रमाणे तपाच्या बळावर सृष्टीतील सर्व स्थिरचर असे भूतजात त्यांच्या त्यांच्या कर्माप्रमाणे उत्पन्न केले.

सृष्टी ही मुळात अनादि असल्याने तिला पहिला, आरंभ असा काही नसतो. उत्पत्तिस्थितिलय यांचे चक्र रहाटगाडग्याप्रमाणे अखंड फिरत असते. त्यातील विविधतेला कारण होणारे कर्मीहि तसेच अनादि असते. बीजवृक्षन्यायाप्रमाणे हे समजावे. कर्म आणि त्यातून उत्पन्न होणारे योनिविशेष हे बीजातून वृक्ष आणि वृक्षातून बीज या प्रमाणे परस्परावलंबी असतात. ईश्वराने मनुष्याला कार्यामागील कारण ओळखण्याची बुद्धि आणि काही प्रमाणात कर्मस्वातंत्र्य दिले असल्यामुळे यथाशक्ति योग्य त्या कर्माची निवड तो करू शकतो हे मात्र वास्तव आहे.

येषां तु यादृशं कर्म भूतानामिह कीर्तितम् ।
तत्तथा वोऽभिधास्यामि क्रमयोगं च जन्मनि ।।४२।।

भूतजातांचे ज्यांचे जसे कर्म (आणि त्या प्रमाणे लाभणारे योनिविशेष) हे तुम्हाला सांगितले.आता त्यांच्या उत्पत्तीचा क्रम तुम्हाला सांगतो.

सृष्टीतील निर्मितीची विविधता सांगताना यक्ष, किन्नर, पशू, सर्प, कीटक अशी त्या त्या वर्गाची नावे सांगितली आहेत. पण हे वर्गविशेष पूर्वकर्माप्रमाणे प्राप्त होत असल्याने येथे केवळ कर्म शब्दाने त्याचा उल्लेख केला आहे. असे मेधातिथी हा टीकाकार म्हणतो. ते लक्षणीय आहे.

पशवश्च मृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतोदतः ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः ।।४३।।

पशू, मृग, सुळे असलेले वाघासारखे हिंस्र प्राणी, राक्षस, पिशाच, मनुष्य हे सर्व जीव जरायुज.

जरायुज म्हणजे गर्भात वाढताना खोळीसारखे पातळ त्वचेने वेष्टिलेले असणारे प्राणी.जन्माचे वेळी ते वार आणि नाळेने युक्त असतात. सस्तन प्राणी असेही त्यांचे वर्गीकरण करता येईल. येथे आणि पूर्वी ३९ व्या श्लोकातहि पशू आणि मृग असे दोन शब्द आले असल्याने पशू शब्दाने घोडा ,गाढव, बैल, गाय, म्हैस ,शेळी–मेंढी असे पाळीव माणसाळणारे प्राणी घ्यावेत. मृग शब्दाने प्रामुख्याने रानातच राहणारे हरिण, सांबर, गेंडा, ससा, मुंगुस असे प्राणी अपेक्षित असावेत. सिंहाला मृगेन्द्र म्हणतात. त्यावरून असा तर्क करणे सयुक्तिक आहे.

अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नक्रा मत्स्याश्च कच्छपाः ।
यानि चैवम्प्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च ।।४४।।

पक्षी, साप, मगर, मासा, कासव, हे आणि या प्रकारचे अनेक भूमीवर किंवा पाण्यात उत्पन्न होणारे प्राणी हे अंडज गणातील आहेत.

अंडज म्हणजे प्रथम अंडाच्यारूपाने उत्पत्ती होते आणि मग काही काळानंतर अंडे फुटून पक्षी इत्यादि प्राणी जन्म घेतात.

स्वेदजं दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम् ।
ऊष्मणश्चोपजायन्ते यच्चान्यत्किंचिदीदृशम् ।।४५।।

स्वेदज प्राणिवर्गात डास, चिलटे, उवा, माशा,ढेकूण या सारख्या इतरहि कृमिकीटकांचा समावेश होतो.यांच्या उत्पत्तीला उबेची,उष्णतेची आवश्यकता असते.

घाणीत विशेषतः कुजणाऱ्या घाणीत जी उष्णता निर्माण होते त्यातूनच हे कृमिकीटक

जन्माला येतात. वस्तुत: हेहि अंडजच आहेत. पण ती अंडी फारच बारीक,सूक्ष्म डोळ्यांना सहसा न दिसणारी असतात. यासाठी छांदोग्यासारख्या प्राचीन उपनिषदात प्राणीसृष्टीचा अंडज, जीवज,(जरायुज) उद्भिज अशा तीनच कोटींचा उल्लेख आहे. (छांदोग्य ६/३/१) अर्थात स्वेदजांचा समावेश अंडजातच आहे हे उघड आहे.

उद्भिजा: स्थावरा: सर्वे बीजकाण्डप्रोहिण: ।
ओषध्य: फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगा: ।।४६।।

बीजातून किंवा कांडातून उत्पन्न होणारे, उगवलेली जागा न सोडणारे असे जे भूतजात त्याला उद्‌भिज्ज म्हणतात. भूमीचा भेद करुन उगवणारे ते उद्‌भिज्ज. फळे पिकल्यानंतर ज्या सुकून जातात त्या ओषधी. (पण असे असले तरी) यांना फुले फळे विपुल प्रमाणात येतात.

सर्व वनस्पतिसृष्टी या उद्‌भिज्ज वर्गात मोडते. पुढील श्लोकातून त्यांचे उपप्रकार वर्णिलेले आहेत. ओषधी शब्द इथे विशिष्ट संकेताने घ्यावयाचा आहे. व्यवहारात आपण औषधि म्हणतो तसा अर्थ येथे अभिप्रेत नाही. ज्वारी गहू तांदूळ अशी पिके येथे अभिप्रेत आहेत. दाणे परिपक्व झाले की मग सुकून जाणे हे यांचे वैशिष्ट्य.

अपुष्पा: फलवन्तो ये ते वनस्पतय: स्मृता: ।
पुष्पिण: फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयत: स्मृता: ।।४७।।

ज्यांना फुले न येता फळे येतात त्यांना वनस्पती म्हणतात. आणि जे फुले–फळे या दोन्हींनी युक्त असतात त्यांना वृक्ष म्हणतात.

सामान्यत: वनस्पति शब्द हा सगळ्याच उद्भिजांचा वाचक आहे. पण येथे तो विशिष्ट अर्थाने वापरला आहे. वड, उंबर, पिंपळ हे या जातीचे. आधुनिक वनस्पतिशास्त्रात मात्र पारिभाषिक दृष्टीने वड–उंबराच्या फळाना फळ न म्हणता पुष्पवृंत म्हणतात. मात्र वनस्पतींचे विशिष्ट दृष्टीने वर्गीकरण करण्याची पद्धती मनूच्या कालाइतकी प्राचीन आहे हे आवर्जून लक्षात घेतले पाहिजे. अगदी वेदकालातसुद्धा वस्तूमात्रांचे विशिष्ट पद्धतीने वर्गीकरण केलेले आढळते. वर्गीकरणाची प्रवृत्ती असणे हे सुसंस्कृतपणाचे एक महत्त्वाचे लक्षण आहे.

गुच्छगुल्मं तु विविधं तथैव तृणजातय: ।
बीजकाण्डरुहाण्येव प्रताना वल्ल्य एव च ।।४८।।

गुच्छ–गुल्म, विविध जातीची गवते, प्रतान त्याचप्रमाणे वेली हे वनस्पतींचे प्रकार बीजातून वा काण्डातून उगवतात, वाढतात.

गुच्छ–गुल्म हे शब्द काही टीकाकारांनी एकार्थी तर काहींनी भिन्नार्थी मानले आहेत. सामान्यत: गुच्छ म्हणजे एका मुळातून भूमीच्या वर येताच ज्यांना अनेक फांद्या फुटतात, अशा वनस्पतींचा

वर्ग. हरभरा हा या गटात समाविष्ट करता येईल. काटेरिंगणे, गोखरु हेहि या वर्गातीलच. पण ते भूमीवर पसरतात. गुल्म म्हणजे तुळस, झेंडू या जातीच्या वनस्पती. बांबूसारखी एकमेकांना बिलगून वाढणारी वनस्पती काहींनी गुल्मात गणलेली आहे. प्रतान– ज्या वनस्पतीचे तणावे स्पष्ट दिसतात आणि त्याच्या आधारे जी पसरते ती. वल्ली म्हणजे वेल. वृक्षासारख्या जवळच्या आधाराने जी वरवर चढत जाते ती. तृणाचे म्हणजे गवताचे तर अनेक प्रकार आहेत. गुच्छ, गुल्म, तृण, प्रतान, वल्ली हे शब्द वनस्पतीशास्त्रदृष्ट्या अधिक पारिभाषिक निश्चित अर्थाचे योग्य व्याख्या असलेले असे बनविणे शक्य आहे.

तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना।
अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः ।।४९।।

पूर्वकर्मानुसार तमोगुणामुळे वेढल्या गेल्यामुळे (वनस्पतीसृष्टीतील हे सर्व प्रकार) आतल्या आत जाणीव असलेले असतात. पण त्यांनाहि नाना प्रकारच्या सुखदुःखांचा अनुभव असतोच.

कर्मविपाकाचा सिद्धान्त हा अत्यंत व्यापक आहे. तो कोणाला पटो वा न पटो, जाणवो वा न जाणवो पण गुरुत्वाकर्षणाच्या सिद्धांताप्रमाणे ती एक वस्तुस्थिती आहे. गायीला आणि स्त्रीलाहि आत्मा नसतो, असे म्हणणारांच्या संस्कारातून वाढलेल्यांना हे मानवणारे नसले तरी मागच्या पिढीतील श्री. जगदीशचंद्र बोस यांसारख्या शास्त्रज्ञांनी वनस्पतीनाहि भाव–भावना अर्थात् सुखदुःखे असतात, हे प्रयोगद्वारा म्हणजेच वैज्ञानिकरीत्या सिद्ध केलेले आहे. वनस्पतींच्या संबंधात सुखीदुःखी होण्याची वर्णने अगदी अलिकडच्याहि श्री.बाळ सामंत यांच्यासारख्या लेखकांनी लिहिलेली आहेत. त्यामुळे वनस्पतींना 'अंतःसंज्ञ' म्हणणे हे किती यथार्थ आहे ते लक्षात येईल.ते किती प्राचीन काली म्हटले आहे हे पाहून आश्चर्य वाटेल.

एतदन्तास्तु गतयो ब्रह्माद्याः समुदाहृताः।
घोरेऽस्मिन् भूतसंसारे नित्यं सततयायिनि ।।५०।।

येथपर्यंत ब्रह्मदेवापासून सृष्टीत असणाऱ्या भूतमात्रांच्या प्रवृत्ति (गति–उत्पत्ति) सांगितल्या. सतत परिवर्तनशील असलेल्या प्रवाहाप्रमाणे वहात असणाऱ्या स्वभावतः घोर आणि नित्य, अनादि, न संपणाऱ्या संसाराचे, सृष्टीचे हे असे स्वरूप आहे.

एका परब्रह्मावाचून सर्व वस्तुजात, भूतमात्र उत्पत्ति–स्थिति–लयाच्या चक्राकार गतीने बांधलेले आहे. मग या चक्रगतीचा काल क्षणाच्या काही अंशापासून कल्पांच्या सहस्रावधि पटीपर्यंत मोठा असू शकतो. पण हे चक्र सतत फिरते असल्याने त्याला येथे नित्य म्हटले आहे. गीतेने अश्वत्थाच्या रूपकात सृष्टीला अव्यय म्हटले आहे. तर उपनिषदाने सनातन म्हटले आहे. भाव तोच आहे. उत्पत्तीपासून लयापर्यंतच्या मधल्या काळात प्रत्येक वस्तुमात्राला उण्या–अधिक प्रमाणात बरे–वाईट भोग निरपवादपणे भोगावे लागत असल्याने येथे संसाराला घोर हे विशेषण दिले आहे.

एवं सर्वं स सृष्ट्वेदं मां चाचिन्त्यपराक्रमः ।
आत्मन्यन्तर्दधे भूयः कालं कालेन पीडयन् ।।५१।।

अशा रीतीने ज्याचा पराक्रम अवर्णनीय आहे, त्याने माझ्यासकट हे सर्व जगत् निर्माण केले. कालानेच कालाचे पीडन करीत तो (ब्रह्मदेव) पुनः पुन्हा स्वतः आपणामधेच अंतर्धान पावतो.

कालाने कालाचे पीडन करणे म्हणजे लयाची अवस्था उत्पत्तीमुळे नाश पावते स्थितीकाली उत्पत्ति नसते आणि नंतर येणाऱ्या लयाने स्थिति नाहिशी होते, लयानंतर पुन्हा उत्पत्ति या प्रकाराने उत्पत्तिस्थिति–लयातील एकाच्या कालाने दुसऱ्याच्या कालाचा बाध होत असतो.

यदा स देवो जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत् ।
यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति ।।५२।।

जेव्हा तो देव (ब्रह्मदेव) जागा होतो तेव्हा जगताचा कारभार आरंभतो आणि जेव्हा तो शांतपणे झोपी जातो तेव्हा सर्वकाही विलय पावते.

तस्मिन् स्वपति तु स्वस्थे कर्मात्मानः शरीरिणः।
स्वकर्मभ्यो निवर्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति ।।५३।।

तो (सृष्टिकर्ता) स्वस्थपणे झोपला असताना कर्मानुरूप शरीरे धारण करणारे जीव निष्क्रिय होतात. मनालाहि ग्लानि येते.

प्रलयकाली कर्मानुरूप प्राप्त झालेले जीवाचे जीवपण नष्ट झालेले नसते. जीवभाव टिकूनच असतो. पण शरीराच्या अभावी जीव कोणत्याहि क्रिया करीत नाही. क्रियांना प्रेरणा देणारे संकल्पविकल्पात्मक मनहि ग्लानि येऊन पडल्याप्रमाणे इच्छाशून्य झालेले असते.

युगपत्तु प्रलीयन्ते यदा तस्मिन्महात्मनि ।
तदाऽयं सर्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ।।५४।।

प्रलयकाली सर्ववस्तुजात त्या परमात्म्याच्या ठायी लीन होऊन जाते. तेव्हा सर्वभूतांचा आत्मा असलेला हा ईश्वर (ब्रह्मदेव)पूर्णपणे निवृत्त होऊन सुखाने झोपतो.

तमोऽयं तु समाश्रित्य चिरं तिष्ठति सेन्द्रियः ।
न च स्वं कुरुते कर्म तदोत्क्रामति मूर्तितः ।।५५।।

(परमात्मा, ब्रह्मदेव जेव्हा झोपलेला असतो तेव्हा) जीव सर्व इंद्रियांसकट तमोगुणात म्हणजे अज्ञानात प्रवेश करून दीर्घकालपर्यंत निष्क्रियपणे पडून राहतो. जीवाच्या श्वासोच्छ्वास इत्यादि कोणत्याहि क्रिया त्यावेळी होत नाहीत. ही अवस्था प्रलयाच्या आधीचे शरीर सोडल्यापासूनच असते.

हे सर्व वर्णन महाप्रलयाचे आहे. जो हजार चतुर्युगानंतर ब्रह्मदेवाच्या रात्रीपासून आरंभतो. आणि हजार मानवी चतुर्युगाच्यानंतर ब्रह्मदेवाच्या रात्रीसवे संपतो. गीतेच्या आठव्या अध्यायात याचे वर्णन स्पष्टपणे आले आहे. या प्रलयकालात ज्यांना योग्य साधनेच्या बळावर मोक्षाची प्राप्ति झालेली नाही अशा जीवन्मुक्ताव्यतिरिक्त सर्वच्या सर्व जीवांचा समावेश झालेला असतो. त्या जीवाची मनबुद्धि अशी अंतरिन्द्रिये आणि ज्ञानकर्मेन्द्रियेहि पूर्णपणे सुप्तावस्थेत असतात. ती कोणतीहि कामे करीत नाहीत. आणि त्या कोणाच्याहि ठिकाणी कोणतीहि जाणिव वा संवेदना नसते. प्रलयाचा क्षण येण्याच्यापूर्वी त्या त्या जीवाची जी काही स्थावर जंगम शरीरे असतात; ती सोडून जीव वेगळा होतो. ती ती शरीरेहि प्रलयात विलीन होऊन गेलेली असतात. आणि जीव कर्माप्रमाणे प्रलयानंतर येणाऱ्या जातिविशेषाची जणु वाट पहात लीन होऊन राहतो.

प्रलयाच्या स्वरूपाचे हे वर्णन स्पष्ट आहे ते मोठे लक्षणीयहि आहे.

यदाऽणुमात्रिको भूत्वा बीजं स्थास्नु चरिष्णु च ।
समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्तीं विमुञ्चति ।।५६।।

ब्रह्मदेवाची रात्र संपून जेव्हा जीवाला आता योनिविशेषाप्रमाणे जन्म घ्यावयाचा आहे अशी अवस्था येते तेव्हा त्याचा स्थावर वृक्षादि किंवा जंगम पशुपक्षी मनुष्यादि योनिविशेषात प्रवेश करण्याचा समय येतो. त्यावेळी प्रलयकालात सुप्तावस्थेत असलेला जीव अणुरूप अशा मात्रांनी युक्त होतो. आणि बीजामध्ये प्रवेश करतो. मग शरीरविशेषाला प्राप्त होतो.

टीकाकारांनी अणुमात्रिकाचे स्पष्टीकरण करताना पुर्यष्टक म्हणून एका अवस्थेचा उल्लेख केला आहे. पुरि+ अष्टक = आकारविशेषांचे आठ प्रकार असा त्याचा अर्थ. हा शब्द पारिभाषिक आहे. या आठात भूत–इंद्रिय, मन, बुद्धि, वासना कर्म आणि अविद्या यांचा समावेश होतो. यांच्या विशेषाने मर्यादित असलेला जीव मग पूर्वकर्माप्रमाणे स्थावर आणि जंगम अशा योनिविशेषांचा आश्रय करतो. मेधातिथि या टीकाकारांने 'मूर्तीं विमुञ्चति' याचा अर्थ 'शरीरं गृह्णाति' असा केला आहे. काही टीकाकारांनी याचाच अर्थ 'पूर्वदेहं त्यजति' असा म्हणजे 'मृत्यूनंतर ' असा केला आहे. तो तितकासा योग्य नाही. कारण तसा अर्थ करण्यात चालू प्रकरणाच्या आशयाशी फारच ओढाताण करावी लागते. कुल्लूकासारख्या मेधातिथीप्रमाणेच महत्त्वाच्या असलेल्या टीकाकारांने ' पुर्यष्टकयुक्तो मूर्तिं स्थूलदेहान्तरं कर्मानुरूपं विमुञ्चति गृह्णाति ' असे म्हटले आहे. विमुञ्चति चा अर्थ वरवर पाहता सोडणे असा होत असल्याने काही टीकाकारांनी तसे प्रतिपादन केले असावे. मग हा पूर्वदेह प्रलयापूर्वीच्या अवस्थेतील गृहीत धरावा लागतो. पण तसे केले तरी श्लोकातील संसृष्ट शब्दाशी समन्वय करणे दूरान्वयाचे होते. म्हणून देह ग्रहण करतो म्हणणेच योग्य .

एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्वं चराचरम्।
सञ्जीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः ॥५७॥

अशा रीतीने तो अव्यय असा परमात्मा जागृति आणि स्वप्न (निद्रा) या स्वरूपात सर्व चर आणि अचर सृष्टीला जिवंत करतो. आणि संपवितो. ही क्रिया सातत्याने होत असते.

येथे जागृति म्हणजे उत्पत्ति हे संजीवयति शब्दाने उल्लेखिले आहे. आणि प्रमापयति या शब्दाने स्वप्न आणि निद्रा सूचित केली आहे. प्रमापयति शब्दावरुन संपविणे, नाहीसे करणे, मृत्यूप्रत नेणे हा अर्थ जाणावा लागतो.

काही टीकाकारांनी आत्म्याची (ब्रह्मदेवाची) स्वत:चीच जागृति आणि स्वत:चीच निद्रा असा अर्थ केला आहे. या अर्थाप्रमाणे सर्वसृष्टीचीच उत्पत्ति आणि लय सुचविला जातो. पण मग मागील श्लोकातील मूर्तिविशेषांचा म्हणजे शरीरविशेषांचा संबंध सोडून थेट महाप्रलयापर्यंतचा काळ गृहीत धरावा लागतो.

इदं शास्त्रं तु कृत्वासौ मामेव स्वयमादितः।
विधिवद्ग्राहयामास मरीच्यादींस्त्वहं मुनीन् ॥५८॥

नंतर ब्रह्मदेवाने मला स्वत:च हे शास्त्र मुळापासून विधिपूर्वक शिकविले आणि मग मी ते मरीचि इत्यादि मुनींना सांगितले.

हे शास्त्र म्हणण्यात मनुस्मृति या शब्दाने पुढे प्रसिद्ध झालेले शास्त्रच अभिप्रेत आहे, ब्रह्मदेवापासून ते ग्रहण केल्यानंतर मनूने ते प्रामुख्याने पृथ्वीतलावर अध्यापनाच्या रूपाने मरीचिसारख्या काही निवडक शिष्यांना शिकविले आणि मग या शास्त्राचा अध्ययन–अध्यापनाच्या रूपाने सर्वत्र प्रसार केला. म्हणून ब्रह्मदेवाने शिकविले तेव्हा जरी मनुस्मृति हे नाव शक्य नव्हते. तरी पुढे संपादन, प्रकाशन, प्रचार अशा शिक्षण परंपरेतून या शास्त्राला मनुस्मृति हे नाव मिळणे स्वाभाविक आहे. शब्द कदाचित् वेगळे असतील पण उद्दिष्ट आणि आशय तोच आहे.

येथेहि मनूने कर्तृत्व स्वत:कडे घेतलेले नाही. हा धन्याचा माल आहे. मी केवळ ते शास्त्र तुमच्यापर्यंत पोचविण्याचे कार्य केले आहे. असेच स्पष्ट केले आहे. ही निरहंकाराची, विनयाची भावना श्रीतुकारामादि संतापर्यत आणि त्यानंतरहि संतपरंपरेत तशीच अक्षुण्ण राहिली आहे. राघवानंद नावाच्या टीकाकाराने 'गुरुपरंपरागतमिदं शास्त्रं न स्वमनीषा कल्पितं' असेच या श्लोकावरील आपल्या भाष्यात म्हटले आहे. दुसऱ्या एका मणिराम नावाच्या टीकाकाराने ब्रह्मदेवाने सांगितले ते फार विशाल, विस्तृत होते. मनूने ते तात्पर्यरूपात लहान करून प्रचारात आणले असे म्हटले आहे.

एतद्वोऽयं भृगुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः ।
एतद्धि मत्तोऽधिजगे सर्वमेषोऽखिलं मुनिः ॥५९॥

ते हे शास्त्र हा भृगु तुम्हाला सर्व ऐकविल. त्या (भृगु) मुनीनेच हे सर्व माझ्याकडून ग्रहण केले आहे.

मनूपासून ज्या ज्या ऋषींनी शास्त्राचे अध्ययन केले त्या सर्वांत भृगूची योग्यता विशेषप्रकारची होती. वक्तृत्व, मांडणी, विषय, समजावून सांगण्याचे कौशल, परंपरेवरील निष्ठा हे सर्व गुण भृगुमध्ये विशेषत्वाने होते असे मेधातिथीने आपल्या टीकेत म्हटले आहे.

ततस्तथा स तेनोक्तो महर्षिर्मनुना भृगुः।
तानब्रवीदृषीन्सर्वान् प्रीतात्मा श्रूयतामिति ।।६०।।

मनूकडून भृगूला अशा प्रकारचा आदेश मिळाल्यानंतर भृगूला प्रसन्नता वाटली आणि तो सर्व ऋषींना (तुम्ही आता) ऐका. असे म्हणाला .

भृगू आता या मनुस्मृतीचा प्रवर्तक, संपादक, प्रकाशक आहे. तो आता इतरांना हे शिकविणार आहे. अर्थात् आता येथूनपुढे मनुस्मृति या ग्रंथात आवश्यकतेप्रमाणे संपादकीय टिपणी मधून मधून येणे स्वाभाविक आहे. म्हणून पुढे मनुस्मृतीत वक्ता म्हणून कधी भृगूचा प्रत्यक्ष उल्लेख येतो तर कधी मनूने असे म्हटले आहे, असेहि सांगितले जाते. पण यामुळे मनुस्मृतीच्या अधिकृतपणाला काही बाध येतो, त्यात प्रक्षेप आहे.असे समजण्याचे काही कारण नाही.

स्वायंभुवस्यास्य मनोः षड्‌ वंश्या मनवोऽपरे।
सृष्टवन्तः प्रजाः स्वाः स्वा महात्मनो महौजसः ।।६१।।

या स्वायंभुव मनूच्याच कुलात इतरहि सहा मनू उत्पन्न झाले. त्या अत्यंत तेजस्वी अशा महात्म्यांनीहि आपापल्या प्रजा निर्माण केल्या.

स्वारोचिषश्चोत्तमश्च तामसो रैवतस्तथा।
चाक्षुषश्च महातेजा विवस्वत्सुत एव च ।।६२।।

स्वारोचिष, उत्तम, तामस, रैवत,चाक्षुष,अत्यंत तेजस्वी असा विवस्वानाचा पुत्र वैवस्वत अशी त्या इतर सहांची नावे आहेत.

स्वायंभुवाद्याः सप्तैते मनवो भूरितेजसः।
स्वे स्वेऽन्तरे सर्वमिदमुत्पाद्यापुश्चराचरम् ।।६३।।

स्वायंभुव आदिकरून अत्यंत तेजस्वी असे जे हे सात मनू आपापल्या कालात त्यांनी हे सर्व स्थावर जंगम जगत् निर्माण केले आणि त्याचे पालनहि केले.

निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिशंत्तु ताः कला ।
त्रिंशत्कला मुहूर्तः स्यादहोरात्रं तु तावतः ।।६४।।

आठ अधिक दहा निमेषांची (अठरा) एक काष्ठा, तीस काष्ठांची एक कला, तीस कलांचा एक मुहूर्त आणि तीस मुहूर्तांचा एक अहोरात्ररूप दिवस.

सृष्टीची उत्पत्ति झाली म्हणले की त्यात तिच्यासकट विविध श्रेणीतील, प्रकारातील सर्व वस्तूजाताला उत्पत्ति–स्थिति–लय अशा तिन्ही अवस्था असतात.अनुक्रम असतो. त्यांचा काल मोजणे शक्य व्हावे म्हणून येथे कालाचे एक गणित सांगितले आहे. निमिष म्हणजे डोळ्याची पापणी सहजपणे मिटून उघडण्यास लागणारा काळ, ही कालगणना इतरहि अनेक प्रकारांनी केली जाते. उदा.– साठ विपळांचा एक पळ, साठ पळांची घटका, आणि साठ घटकांचा एक अहोरात्ररूप दिवस. अर्थात ही गणना पृथ्वीवरची विषुववृत्तापासून काही अंक्षांशापर्यंतची आहे.वरील गणनेशी जोड घालावयाची म्हणजे दोन घटकांचा एक मुहूर्त असे मानून ती घालता येते.

अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषदैविके।
रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टायै कर्मणामहः ।।६५।।

मनुष्य आणि देव यांच्या अहोरात्राची विभागणी सूर्य करतो. रात्रही प्राण्यांच्या निद्रेसाठी असते. आणि कामे करण्याकरिता दिवस असतो.

पित्र्ये रात्र्यहनी मासः प्रविभागस्तु पक्षयोः ।
कर्मचेष्टास्वहः कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी ।।६६।।

मनुष्याचा एक मास म्हणजे पितरांची एक अहोरात्र.त्यातील कृष्णपक्ष हा पितरांचा दिवस आणि शुक्लपक्ष ही रात्र झोपेसाठी.

दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः ।
अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्दक्षिणायनम् ।।६७।।

मनुष्याच्या एका वर्षाने देवांची एक अहोरात्र होते. उत्तरायण म्हणजे देवांचा दिवस आणि दक्षिणायन म्हणजे देवांची रात्र.

ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्य यत्प्रमाणं समासतः ।
एकैकशो युगानां तु क्रमशस्तन्निबोधत ।।६८।।

ब्रह्मदेवाच्या एका अहोरात्रीचे म्हणजे दिवसाचे प्रमाण थोडक्यात जाणावयाचे तर क्रमाने चारी युगांची कालगणना लक्षात घ्यावी लागते ती सांगतो.

चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत् कृतं युगम् ।
तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ।।६९।।

देवांच्या चार सहस्र वर्षांचे एक कृतयुग होते. याच मापाने चारशे वर्षांचा पूर्वसंधीकाल आणि चारशे वर्षांचा उत्तरसंधीकाल असतो.

देवांच्या वर्षमानाने चार सहस्र+चारशे+चारशे मिळून कृतयुगाचा काल चार हजार आठशे वर्षांचा होतो. मनुष्याच्या मापाने कृतयुगाचा काल सतरालक्ष अठ्ठावीस हजार वर्षांचा होतो.

इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्याशेषु च त्रिषु।
एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ।।७०।।

इतर जी तीन युगे त्यांच्या गणनेत क्रमाने एकेक सहस्र आणि एकेक शतक उणावीत गेले म्हणजे इतर तीन युगांची कालगणना होते.

१) कृत–सत्य २) त्रेता ३) द्वापर ४)कली अशी युगांची गणना आहे. देवांच्या मापाने कृतयुग चार हजार वर्षांचे आणि त्याचे दोन संधीकाल प्रत्येकी चारशे वर्षांचे हे वर सांगितलेच आहे. त्यातून सहस्रात एक आणि शतकात एक उणा केला म्हणजे त्रेता–द्वापर– कलीची देववर्षे होतात. म्हणजे तीन सहस्र वर्षांचे त्रेतायुग सहाशे वर्षे त्याचा संधिकाल. दोन सहस्र वर्षांचे द्वापर युग आणि चारशे वर्षे त्याचा संधीकाल. कलियुग एक सहस्र वर्षाचे आणि त्याचा संधीकाल दोनशे वर्षाचा.

यदेतत्परिसंख्यातमादावेव चतुर्युगम्।
एतद्द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते।।७१।।

हे जे बारा सहस्र वर्षांचे युगमान सांगितले आहे. ते देवांच्या चार युगाचे प्रमाण आहे. मनुष्याचे युगप्रमाण यापेक्षा पुष्कळच अधिक आहे. ते पुढीलप्रमाणे–

सतरा लक्ष अठ्ठावीस हजार –कृतयुग, बारालक्ष शहाण्णव हजार –त्रेतायुग, आठ लक्ष चौसष्ट हजार– द्वापर, चार लक्ष बत्तीस हजार कली. एकूण त्रेचाळीस लक्ष वीस हजार वर्षांचे चतुर्युग अथवा महायुग, माणसाच्या कालगणने प्रमाणे होते.

दैविकानां युगानां तु सहस्रं परिसंख्यया।
ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेयं तावती रात्रिरेव च ।।७२।।

देवांच्या हजार महायुगाइतका ब्रह्मदेवाचा एक दिवस असतो. आणि तेवढीच त्याची रात्रहि असते. मनुष्यमानाने ब्रह्मदेवाचा एक दिवस चार अब्ज बत्तीस कोटी वर्षांचा आणि तेवढीच त्याची रात्र. म्हणजे ब्रह्मदेवाची एक अहोरात्र आठ अब्ज चौसष्ट कोटी वर्षांची.

हिंदुस्थानातील विख्यात खगोलशास्त्रज्ञ श्री जयंतराव नारळीकर यांनी आपल्या 'आकाशाशी जडले नाते' या अतिशय महत्त्वाच्या आणि देखणे मुद्रण असलेल्या ग्रंथात पृ. २७१ वर हा कालखंड आधुनिक हबल स्थिरांकावरून ठरविलेल्या कालखंडाशी बराच जुळतो. असे म्हटले आहे. ते फार लक्षणीय आहे.

तद्वै युगसहस्रान्तं ब्राह्मं पुण्यमहर्विदुः।
रात्रिं च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥७३॥

देवांच्या हजार युगांनी होणारा ब्रह्मदेवाचा एक दिवस पुण्यकारक आहे. तो पुण्यप्रद आहे. ब्रह्मदेवाची रात्रहि तेवढीच. असे ब्रह्मदेवाच्या कालगणनेचे ज्ञान असलेले जाणतात.

तस्य सोऽहर्निशस्यान्ते प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते।
प्रतिबुद्धश्च सृजति मनः सदसदात्मकम् ॥७४॥

तो ब्रह्मदेव आपल्या रात्रीनंतर झोपेतून जागा होतो. आणि जागा होऊन सत् – असदात्मक मनाची निर्मिती करतो.

टीकाकारांनी येथे मन:सृजति याचा अर्थ आपल्या स्वत:च्या मनाला प्रेरणा देतो असा केला आहे. तो चिन्त्य आहे.

मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया।
आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्दं गुणं विदुः ॥७५॥

सृष्टी उत्पन्न करण्याच्या इच्छेने प्रेरित केलेले हे ब्रह्मदेवाचे मन सृष्टीची रचना करू लागते. तेव्हा त्याच्यापासून आकाशाचा जन्म होतो. शब्द हा या आकाश महाभूताचा गुण आहे.उपनिषदांनी आत्म्यापासून आकाश होते म्हटले आहे. आत्मशब्द प्रसंगाने शरीर मन बुद्धि ते ब्रह्म सर्वासाठी वापरला जातो.

आकाशात्तु विकुर्वाणात्सर्वगंधवहः शुचिः।
बलवाञ्जायते वायुः स वै स्पर्शगुणो मतः ॥७६॥

विकार उत्पन्न करणाऱ्या आकाशापासून सर्व प्रकारच्या गंधाचे वहन करणारा पवित्र, शक्तिसंपन्न असा वायू जन्मतो. वायू या महाभूताचा स्पर्श हा गुण आहे.

वायोरपि विकुर्वाणाद्विरोचिष्णु तमोनुदम्।
ज्योतिरुत्पद्यते भास्वत्तद्रूपगुणमुच्यते ॥७७॥

विकार उत्पन्न करणाऱ्या वायूपासून अंधाराचा नाश करणारे इतर वस्तुजाताला प्रकाशित करणारे स्वत: प्रकाशरूप असलेले असे तेज उत्पन्न होते. या तेज किंवा अग्नि या महाभूताचा गुण रूप हा आहे.

ज्योतिषश्च विकुर्वाणादापो रसगुणाः स्मृताः।
अद्भ्यो गन्धगुणा भूमिरित्येषा सृष्टिरादितः ॥७८॥

विकार उत्पन्न करणाऱ्या तेजापासून रसगुणाने युक्त अशा आपाची निर्मिती होते. आप या

महाभूतापासून गंधगुणांनीयुक्त असलेल्या पृथ्वी महाभूताची निर्मिती होते. अशारीतीने सृष्टीची निर्मिती आरंभते.

या सृष्टी निर्मितीच्या क्रमात उल्लेखिलेले वायू, तेज, आप, पृथ्वी हे शब्द आपण मानतो, त्या सामान्य अर्थाचे नाहीत. ही मूलभूत आदितत्त्वाना दिलेली पारिभाषिक नावे आहेत. वायूला शहात्तराव्या श्लोकात बलवान् म्हटले आहे. यावर भाष्य करताना मेधातिथीने म्हटले आहे की 'यावती काचित् विकृतिः चेष्टारूपा सा वायुकर्म' कोणतीही लहान मोठी, स्थूल–सूक्ष्म, कंपस्पंदात्मक हालचाल ही वायूरूप असते. किंवा वायुतत्त्वाचे ते काम असते. रूप हा तेजाचा गुण सांगितला आहे. रूप म्हणजे डोळ्यांना दिसणारा गुण. मुळात सूक्ष्म अव्यक्त असलेले तत्त्व दिसू लागते. म्हणजे स्थूल व्यक्त होते. अव्यक्त असलेले व्यक्त होणे ही सृष्टी निर्मितीतील प्रक्रिया आहे. ती तेजाच्या अधिष्ठानाने होते. प्रकाश वस्तुतः अव्यक्त असला तरी तो इतरांना प्रकाशित करतो त्याचे किरण असतात त्यांनाहि वेग असतो.

आप म्हणजे पाणी नव्हे. हे रसगुणात्मक एक तत्त्व आहे, महाभूत आहे. तरलता आणणे, संघटन करणे, परस्परांना जोडून ठेवणे हे याचे कार्य वा स्वरूप .

पृथ्वी म्हणजे प्रत्येक ठिकाणी असणारे वस्तुतत्त्व. सर्व पदार्थांच्या ठिकाणी जो भार आहे तो पृथ्वीमुळे . अत्यंत सूक्ष्मपणे विचार करता गंध हा कणरूप असतो. अर्थात हे कण फार फार सूक्ष्म असतात. कोणताहि पदार्थ हा तत्त्वतः कणरूपच असतो. असे आधुनिक विज्ञानवेत्ते मानतात. हे पृथ्वी तत्त्वाचे कार्य आहे.

कोणत्याहि सृष्ट पदार्थाचा विचार करता– मग तो परमाणुइतका लहान असो. वा प्रचंड तारामंडलाइतका विशाल असो– आकाशापासून पृथ्वीपर्यंतच्या सर्व महाभूतांचे कार्य त्या त्या सृष्ट पदार्थांच्या रचनेत असते. आकाश म्हणजे अवकाश हे रचना विशेषाला अवसर देते. वायू रचनाविशेषाला प्रेरणा देतो, आप रचनाविशेषाला म्हणजेच रचनेला वैशिष्ट्य देते, स्थैर्य देते. पृथ्वी कणरूपाने या सर्वांचा आधार असते. स्थूलात हे सहज प्रत्ययाला येते. सूक्ष्मातहि तसेच असते. या सूक्ष्मतेची आणि विशालतेची कल्पना आपण करू शकणार नाही.

श्लोकातून आलेला विकार शब्द आपण समजतो त्याप्रमाणे बिघडले या अर्थाचा नाही. वस्तुमात्राच्या मूळ स्वरूपाला प्रकृति आणि त्यातून उत्पन्न होणाऱ्या प्रत्येक पदार्थाला विकार किंवा विकृति म्हणतात. घट हा मातीचा विकार आहे. अलंकार हा सोन्याचा विकार आहे अशी भाषा सर्वांच्या परिचयाची आहेच. दूध हे मूलद्रव्य. साय–दही–ताक–लोणी –तूप हे सर्व दुधाचे विकार. या विचाराप्रमाणे ताक हा दह्याचा विकार , तूप हा लोण्याचा विकार असेहि म्हणता येईल. वृक्ष हाहि बीजाचा विकारच आहे. तेव्हा विकृति किंवा विकार शब्दाचा पारिभाषिक अर्थ वेगळा आहे हे लक्षात ठेवले पाहिजे. या

गोष्टी लक्षात घेतल्या म्हणजे आकाशापासून पृथ्वीपर्यंतची पाचहि महाभूते सृष्टीच्या सर्व प्रकारच्या निर्मिती प्रक्रियेत कशी महत्त्वाची आहेत ते लक्षात येते.

यत्प्राग्द्वादशसाहस्रमुदितं दैविकं युगम्।
तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिहोच्यते॥७९॥

पूर्वी हे जे बारा हजार वर्षांचे देवांचे महायुग होते असे वर्णिले आहे, तशी एकाहत्तर महायुगे हा एका मन्वन्तराचा म्हणजे एका मनूच्या अधिकाराचा काल आहे.

मन्वन्तराण्यसंख्यानि सर्गः संहार एव च ।
क्रीडन्निवैतत्कुरुते परमेष्ठी पुनः पुनः ॥८०॥

मन्वन्तरे असंख्य आहेत. त्याचप्रमाणे उत्पत्तिलयाच्या चक्राचे फेरेहि असंख्य आहेत. ब्रह्मदेव हे सर्व करतो, ती त्याची सहजक्रीडा आहे.

ब्रह्मसूत्रानी 'लोकवत्तु लीला कैवल्यम्' या सूत्रात हाच विषय थोड्या वेगळ्या स्वरूपात पण स्पष्टपणे सांगितला आहे. सृष्टीनिर्मितीचा व्याप मनुष्याच्या मापाने फार फार प्रचंड आहे. प्रचंड शब्दहि अत्यंत थिटा ठरावा एवढी ती विशालता अतिविशाल आहे. विज्ञानाने प्रकाशाचा वेग एका सेकंदाला तीन लक्ष कि.मी. निश्चित केल्याचे आता सर्वविदित आहे. या मापाने कोटी कोटी वर्षेहि तारामंडले आणि आकाशगंगा यांची अंतरे सांगण्यास पुरी पडत नाहीत. परमेश्वर या सर्वांचा निर्माता आहे. म्हणून आपली परंपरा त्याला अनंतकोटीब्रह्मांड नायक म्हणते. तेव्हा मनुष्याच्या मापाने असलेली मन्वन्तरे आणि तदनुषंगिक सृष्टीक्रम ही लीला आहे असे म्हटले तर नवल वाटण्याचे कारण नाही. लीला म्हणजे विनायास,(निरुद्देश) सहजपणाने होणारी हालचाल. अर्थात् हे सर्व भगवंताकडून.आपणा माणसाकडून करावयाचा विचार वेगळ्या स्वरूपात केला जातो.तसा केलाहि पाहिजे त्यामुळे अजातवादापासून परिणामवादापर्यतचे सिद्धांत आणि त्यामागील तर्क व्यवहारात आले

चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यं चैव कृते युगे।
नाधर्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यानुपवर्तते ॥८१॥

कृतयुगामध्ये धर्म हा आपल्या चारी पायाने म्हणजे सर्वांगाने परिपूर्ण असा असतो. सत्यहि त्यावेळी तसेच असते.त्यावेळी मनुष्य कोणताहि लाभ अधर्माने करून घेण्यास प्रवृत्त होत नसे.

इतरेष्वागमाद्धर्मः पादशस्त्ववरोपितः।
चौरिकानृतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादशः ॥८२॥

इतर युगांतून धर्माचे एकेक अंग क्रमाने उणावत जाते. चोरी, खोटेपणा, कपट यांच्यामुळे धर्म क्रमाने दुरावत जातो. (उणावत जातो)

अरोगा: सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुष:।
कृते त्रेतादिषु ह्येषां वयो ह्रसति पादश: ।।८३।।

कृतयुगामध्ये माणसे पूर्णपणे स्वस्थ, निरोगी, सर्व प्रकारच्या संपन्नतेने युक्त चारशेवर्षांचे आयुष्य असलेली होती. पुढे त्रेतादियुगात सर्वच दृष्टीने आयुष्याचा ऱ्हास चतुर्थांशाने होऊ लागला.

त्रेतायुगात तीनशे वर्षे, द्वापरात दोनशे वर्षे, आणि कलियुगात शंभर वर्षे असे माणसाच्या आयुष्याचे प्रमाण असते.

वेदोक्तमायुर्मर्त्यानामाशिषश्चैव कर्मणाम्।
फलन्त्यनुयुगं लोके प्रभावश्च शरीरिणाम्।।८४।।

वेदाने सांगितलेले आयुष्याचे प्रमाण हा कर्मातून उत्पन्न झालेल्या फलाचा आणि तज्जन्य आशीर्वादाचा परिणाम असतो. पण त्याची परिणति मात्र मनुष्याला, युगाला अनुरूप अशा स्वरूपातच भोगावी लागते.

कुल्लूकाने 'आशिषश्चैव' या पदावर भाष्य करताना 'शापानुग्रहक्षमत्वादि प्रभाव: युगानुरूपेण फलन्ते' असे म्हटले आहे ते मार्मिक आहे. व्यक्ति कितीहि थोर आणि अधिकारी असली तरी तिचे शाप देणे वा वर देणे, कृपा करणे यांचे सामर्थ्य युगप्रभावाने मर्यादित झालेले असतेच.

अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे परे।
अन्ये कलियुगे नृणां युगह्रासानुरूपत: ।।८५।।

कृतयुग, त्रेतायुग, द्वापरयुग आणि कलियुग यांच्या स्वरूपात (श्रेष्ठ आदर्शापासून) ह्रास होत असल्यामुळे कृतादि प्रत्येक युगाचा धर्म म्हणजे आचारपद्धति वेगळी वेगळी असते.

कालानुरूप परिस्थितिप्रमाणे निर्बंध (कायदे) पालटतात. तसेच काहीसे हे आहे. परंतु निर्बंध पालटण्याचा अधिकार एकेका व्यक्तीला तिच्या इच्छेप्रमाणे नसतो. राज्याच्या आणि राष्ट्राच्या पातळीवर प्रसंगविशेषी तो अधिकार लाभत असतो. आणि त्यासाठीहि दोनतृतीयांश, तीनचतुर्थांश असे बहुमत महत्त्वानुरूप असावे लागते.

तप: परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे।।८६।।

कृतयुगामध्ये तपाला महत्त्व होते, त्रेतायुगात ज्ञानाला, द्वापरयुगात यज्ञाला, आणि कलियुगात दानाला महत्त्व असते.

पुराणातून युगमहात्म्य यापेक्षा निराळे सांगितले आहे. पण ते जे सांगितले आहे ते ईश्वरप्राप्तीचा साधनामार्ग या मर्यादेत सांगितले आहे. ' **कृते तु ध्यायत: पुंसां त्रेतायां यजतो मखै:।**

द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद् हरिकीर्तनात् ।।' या श्लोकावरून कृतयुगात ध्यानाने, त्रेतायुगात यज्ञाने, द्वापरात सेवेने, पूजाअर्चेने आणि कलियुगात भगवंताच्या गुणसंकीर्तनाने, नामस्मरणाने ईश्वरप्राप्ति होते. त्यामुळे मनुस्मृतीतील श्लोकाच्या आशयाला बाध येत नाही.

तपादींचा उल्लेखहि प्रसंगविशेषाप्रमाणे आचरावयाच्या उपासनेच्या स्वरूपातच आहे.

सर्वस्यास्य तु सर्गस्य गुप्त्यर्थं स महाद्युति: ।
मुखबाहूरुपज्जानां पृथक्कर्माण्यकल्पयत् ।।८७।।

अत्यंत तेजस्वी अशा त्या ईश्वराने या सर्व सृष्टीच्या संरक्षणासाठी आपल्या मुख, बाहू, ऊरू आणि पाद (ब्राह्मण–क्षत्रिय– वैश्य–शूद्र)अशा वर्णांची उत्पत्ति केली. आणि त्यांना वेगवेगळी कामे नेमून दिली.

चार वर्णांची उत्पत्ति सृष्टीच्या रक्षणाकरिता झाली आहे हे विधान महत्त्वाचे आहे. बृहदारण्यकातसुद्धा एका वर्णामुळे वैभव प्राप्त झाले नाही. वैभवासाठी शूद्रापर्यंतचे चारी वर्ण निर्माण करणे अवश्य झाले, असे म्हटले आहे. ते पूर्वी (एकतिसाव्या श्लोकावरील टीपेत) स्पष्ट केले आहेच. एकदा परिपूर्णतेसाठी विभाग करणे अवश्य झाले. म्हणजे मग त्या त्या विभागाची कामांच्या स्वरूपाची श्रमविभागणी करावीच लागते. नेमून दिलेली ती ती कामे करीत राहिले म्हणजे त्या त्या कामाला नैसर्गिकपणेच सहजता येते. कष्ट स्वभावत: उणावतात. ओझे वाटत नाही. आणि इच्छा, प्रयत्नाच्या आधारे त्या त्या कामातील कौशल्यहि वाढत जाते. वर्णविशेषाप्रमाणे वाट्यास आलेली कर्मे वरून वेगवेगळी उच्च–नीच वाटली तरी त्यांचे महत्त्व थोडेहि हीन नसते. ऐहिकात समाज कल्याणाच्या दृष्टीने आणि पारलोकात ईशप्राप्तीच्या दृष्टीने त्यांची योग्यता अगदी एकसारखी असते. मग बाहेरचे दृश्यस्वरूप कोणतेहि असो. म्हणून गीतेने '**स्वे स्वे कर्मण्यभिरत: संसिद्धिं लभते नर: ।**' असे या संदर्भात स्पष्टपणे उल्लेखिले आहे. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनीहि '**द्विज षट्कर्मे करी। शूद्र तयाते नमस्कारी । दोघासहि सरोभरी । निपजे यागु ।।**' असेच म्हटले आहे.

अलिकडे संतांचे वर्णन करताना त्यांना क्रांतिकारक, विद्रोही अशी अगदी अलिकडच्या वाङ्मयात प्रतिष्ठा पावलेली नावे देण्याची पद्धति आहे. पण ती संतांच्या संदर्भात अयथार्थ आहेत. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांपासून श्रीतुकोबारायापर्यंतच्या कोण्याहि संतांनी व्यवहारात इहलोकातील कर्तव्याच्या दृष्टीने चातुर्वर्ण्याची अवहेलना केलेली नाही. चार वर्णांची व्यावहारिक कर्मे वेगवेगळी सांगणाऱ्या गीतेनेहि पारमार्थिक क्षेत्रात 'स्त्रियोवैश्यास्तथा शूद्रा: तेऽपि यान्ति परां गतिम् ।' अशीच समान योग्यतेची मोकळिक उल्लेखिलेली आहे. संतमंडळीहि त्याचेच अनुकरण करतात. तीच वाट दाखवितात.

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा।
दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ।।८८।।

अध्ययन(शिकणे) अध्यापन (शिकविणे) यज्ञ करणे आणि करविणे त्याप्रमाणेच दान देणे आणि दान घेणे ही सहा कर्मे ब्राह्मणांना नेमून दिलेली आहेत.

प्रजानां रक्षणं दानमिज्याऽध्ययनमेव च ।
विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समासतः ।।८९।।

प्रजेचे रक्षण करणे, दान देणे, यज्ञ करणे, विद्या शिकणे, आणि विषयोपभोगांची फार आसक्ति नसणे अशी ही कर्मे सामान्यत: क्षत्रियांना नेमून दिलेली आहेत.

पशूनां रक्षणं दानमिज्याऽध्ययनमेव च।
वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च ।।९०।।

पशुपालन करणे, दान देणे, यज्ञ करणे, विद्याध्ययन, व्यापार करणे, दिलेल्या ऋणावर व्याज घेणे आणि शेती करणे ही कामे वैश्यांना नेमून दिलेली आहेत.

त्रैवर्णिकातील केवळ ब्राह्मणाला अध्यापनाचा अधिकार आहे. अध्ययन त्रैवर्णिकांना विहित आहे. येथील हे अध्ययन अध्यापन वेदांच्या पुरते मर्यादित आहे. इतर विद्या किंवा ज्ञान यांच्या संदर्भात तो कटाक्ष नाही.

एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत्।
एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ।।९१।।

ईश्वराने या सर्व वर्णांची सेवा निर्मत्सर भावनेने करावी एवढे एकच कर्म शूद्रांसाठी संगितलेले आहे.

सामान्यत: मानला जातो त्याप्रमाणे सेवा शब्दाचा अर्थ हीनतादर्शक नाही. शुश्रूषा शब्दाचा धात्वर्थ तर श्रवण करणे, ऐकणे एवढाच आहे. अगदी इंग्रजीतहि जनपदाधिकारी वा तत्सम राजपत्रित अधिकाऱ्यांच्या संबंधातहि ‘सर्व्हंट–सेवा करणारा, सेवक’ हाच शब्द वापरला जातो. लहान मोठ्या क्षेत्रातून निवडून आलेले तशाच अधिकार पदावर पोचलेले पुढारीहि स्वत:ला निदान तोंडाने तरी जनतेचे ‘सेवक’ म्हणवून घेत असतात. कारण ही सेवा सर्व वर्णांची म्हणजे समाजाची आहे. अनुषंगाने ती व्यक्तीव्यक्तीची असू शकेल. बांधकाम, खोदकाम, सुतारकाम, भांडी घडणे, कापड शिवणे, गायन, वादन नृत्य इत्यादी सर्व समाजोपयोगी अशी सेवाकार्येच आहेत. समाजाचे वैभव वैश्याना आणि शूद्राना नेमून दिलेल्या कर्मातूनच निर्माण व्हावयाचे असते, वाढावयाचे असते. तेव्हा शुश्रूषा, सेवा, परिचर्या अशा शब्दामुळे कुणीहि हीनगंड वाटू देऊ नये.

ऊर्ध्वं नाभेर्मेध्यतरः पुरुषः परिकीर्तितः ।
तस्माद् मध्यतमं त्वस्य मुखयुक्तं स्वयंभुवा ।।९२।।

नाभीच्यावरील पुरुषाचे शरीर विशेष शुद्ध मानले जाते. मुख त्यातहि शुद्ध आहे. असे ब्रह्मदेवाने स्वत:च म्हटले आहे.

उत्तमाङ्गोद्भवाज्ज्यैष्ठ्याद्ब्रह्मणश्चैव धारणात् ।
सर्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः ।।९३।।

मुख या उत्तमाङ्गापासून उत्पत्ति झाली असल्यामुळे, वर्णनिर्मितीच्या क्रमात इतराआधी निर्माण झाल्यामुळे, वेदांचे धारण करीत असल्यामुळे, सृष्टीतील सर्व मनुष्य–समाजाला धर्माचे वळण लावीत असल्यामुळे, ब्राह्मण हा चारी वर्णात प्रमुख आहे.

धर्माचे वळण लावणे म्हणजे विधिनिषेध सांगणे. हे करावे, हे करू नये, हे हितकर आहे, हे अहितकर आहे असा बोध समाजाला करून द्यावा लागतो. वेदांचे अध्ययन आणि त्यावर आधारित अशा इतर अनेक शास्त्रांचे अध्ययन हेच ब्राह्मणाचे मुख्य, एवढेच नव्हे तर एकमात्र कर्तव्य आहे असे म्हणता येते. म्हणून 'वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ' या न्यायाने ब्राह्मणाला वर्णव्यवस्थेत प्राधान्य प्राप्त होते. ब्राह्मणाचे श्रेष्ठत्व हे त्याच्याकडे दिलेल्या मार्गदर्शन आणि देवपितरांना संतुष्ट करणारी यज्ञयागादि कर्मे यांचे शास्त्रोक्त यवस्थापन या त्याचेकडील अत्यंत महत्वाच्या कार्यामुळे आलेले आहे. केवळ जन्माने ब्राह्मण म्हणून नाही. अनुवंशासाठी तोहि गृहित धरावा लागतो. न्यायाधीश, चिकित्सक, प्राध्यापक हे शब्द जसे सन्माननीय मानताना अडचण वाटत नाही, तशी स्थिती ब्राह्मणांना श्रेष्ठ म्हणताना वाटू नये.

अलिकडे मनुस्मृतीशी कडवा विरोध बाळगण्याची जी परंपरा निर्माण झाली आहे, ती जाळून टाकण्याला योग्य आहे असे स्वत:ला नास्तिक आणि बुद्धिवादी म्हणविणारे प्रतिपादितात त्याला जी काही थोडीशी कारणे आहेत, त्यातील ब्राह्मणांचे श्रेष्ठत्व प्रतिपादिणारी जी काही वाक्ये मनुस्मृतीत आली आहेत ती केवळ त्याज्य निषेधार्ह आहेत असे गृहीत धरून हे आधुनिक लोक आपले लेखन करीत असतात. पण हे गृहीतकृत्य मुळात अयथार्थ आहे. त्यासंबंधीचे विस्तृत विवेचन पुढे प्रसंगानुसार ओघाने येईलच.

पुण्याजवळील भोरहून निघण्याऱ्या एका नियतकालिकावर 'वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः' असे घोषवाक्य लिहिलेले असे. नियतकालिकाचे नाव 'सत्यबोधक' आणि त्याचे संपादक मराठा असलेले एक अधिवक्ते. ही गोष्ट यासंदर्भात लक्षात घेण्यासारखी आहे.

तं हि स्वयंभूः स्वादास्यात्तपस्तप्त्वाऽऽदितोऽसृजत्।
हव्यकव्याभिवाह्याय सर्वस्यास्य च गुप्तये।।९४।।

ब्रह्मदेवाने तपश्चर्या करून आपल्या मुखापासून आधी ब्राह्मणाला निर्माण केले. देवांच्या आणि पितरांच्या संबंधाने जी यज्ञदानादि कर्मे करावयाची असतात, ती ब्राह्मणाकरवी व्हावयाची असतात. आणि मानव समाजाच्या रक्षणासाठी आवश्यक असलेले नीतिनियम आणि आचार सांगण्याचे कामहि ब्राह्मणाकडेच असते.

हव्य म्हणजे देवताना उद्देशून केलेले यज्ञदानादि कर्म. कर्म पितरांना उद्देशून केले म्हणजे त्याला कव्य म्हणतात. या हव्यकव्याच्या धार्मिक कृत्यामुळे देव आणि पितर प्रसन्न होतात. आणि त्यांच्या प्रसादाने घरातील सुखस्वास्थ्य टिकते. अद्यापीहि कुळधर्म–कुळाचार आणि श्राद्धपक्षाच्या निमित्ताने हे व्यवहार चारी वर्णाच्या घरातून होत असल्याचे उण्याअधिक प्रमाणात आढळून येते.

यस्यास्येन सदाऽश्नन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः।
कव्यानि चैव पितरः किं भूतमधिकं ततः ।।९५।।

ब्राह्मणाच्या द्वाराच देव हव्याचा आणि पितर कव्याचा स्वीकार करीत असल्यामुळे त्यांना भूतमात्रात महत्त्व मिळावे यात नवल काय ?

भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः।
बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः।।९६।।

भूतमात्रामध्ये दगड–माती इत्यादि स्थावरापेक्षा प्राणी– श्वासोच्छ्वास करणारे पशु पक्ष्यादि श्रेष्ठ. प्राण्यांमध्ये बुद्धीचा वापर करणारे श्रेष्ठ. बुद्धीचा वापर करणाऱ्यामध्ये माणसे श्रेष्ठ, आणि माणसात ब्राह्मण श्रेष्ठ असे मानले गेले आहे.

जो जन्मतः ब्राह्मण आहे त्याने तपस्वी संयमी आणि विद्वान झालेच पाहिजे हे लक्षात आणून देण्यासाठी येथील उल्लेख आहे. जो असा नसेल त्यालाहि श्रेष्ठ म्हणावे असे उद्दिष्ट येथे नाही.

ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः।
कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः।।९७।।

जातीने ब्राह्मण असलेल्यामध्ये विद्वान् श्रेष्ठ, विद्वानांच्यात ज्याची बुद्धि शास्त्रनिष्ठ आहे तो श्रेष्ठ. त्यातहि शास्त्राप्रमाणे योग्य अशी कृती करणारे श्रेष्ठ आणि अशा कार्यकर्त्याहून ब्रह्माला जाणणारे श्रेष्ठ.

श्रेष्ठतेचा हा अनुक्रम ध्यानात घेतला पाहिजे. तसेच ब्राह्मण शब्द काही लोक मानतात

त्याप्रमाणे केवळ गुणकर्मवाचक नसून चातुर्वर्ण्याच्या संदर्भात येणारी ब्राह्मण क्षत्रिय इत्यादि नावे जातिविशिष्टच आहेत हेहि वरील श्लोकावरून स्पष्ट होते. विद्वत्तादि गुणकर्मावरून ब्राह्मण मानावयाचा तर ब्राह्मणेषु च विद्वांस:– ब्राह्मणामध्ये श्रेष्ठ असे म्हणावयाचे कारणच नव्हते. म्हणून जो गुणकर्माने ब्राह्मण नाही, पण शमदमादि ब्राह्मणोचित गुणांनी संपन्न आहे त्याला आपल्या परंपरेत संत सत्पुरुष म्हणून मान देण्याची पद्धती आहे. श्रीतुकाराम महाराजांपासून श्रीचोखोबारायांपर्यंतच्या सर्व अधिकारी व्यक्तींचा समावेश आपण एका संतकोटीतच करतो.

उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिधर्मस्य शाश्वती।
स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते।।९८।।

विद्वान ब्राह्मणाचा देह हीच धर्माची शाश्वत मूर्ति आहे. त्याची उत्पत्तीच मुळात धर्माकरिता झालेली आहे. ब्रह्मविद् होणे हेच त्याचे ध्येय निश्चित केले आहे.

ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते।
ईश्वर: सर्वभूतानां धर्मकोषस्य गुप्तये।।९९।।

ब्राह्मण जन्माला आला तोच पृथ्वीवर सर्वापेक्षा अधिक म्हणून. सर्व भूतांवर नियंत्रण ठेवणे आणि धर्मरूपी कोषाचे संरक्षण करणे हे त्याचे कर्तव्य आहे.

सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किंचिज्जगतिगतम्।
श्रैष्ठ्येनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति।।१००।।

या जगामध्ये जे काही म्हणून आहे ते सर्व ब्राह्मणाचे स्वत:चेच आहे. कारण जन्माने तो श्रेष्ठ आहे. म्हणून हे सर्व त्याचे होणे उचित आहे.

स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च।
आनृशंस्याद्ब्राह्मणस्य भुञ्जते हीतरे जना: ।।१०१।।

ब्राह्मण जे खातो, देतो, नेसतो ते सर्व त्याचे स्वत:चेच असते. ब्राह्मणाच्या कनवाळूपणामुळे इतरेजन (वस्तूंचा) उपभोग घेतात.

मनुस्मृतीवर ब्राह्मण पक्षपाताचा जो आरोप केला जातो त्याला वरील तीन श्लोकातील वचनांचा आधार सापडतो. पण हीच श्रेष्ठत्व आणि अधिकार सांगणारी वचने तत्त्वत: स्तुतीरूप आहेत. ब्राह्मण एकाकी, धर्माप्रमाणे कोणताहि उत्पादक व्यवसाय करण्याचा अधिकार नसलेला, सत्ताहीन, धनहीन असा पुरुष आहे. विद्या मिळविणे आणि जिज्ञासूला त्याच्या योग्यतेप्रमाणे निरपेक्षपणे विद्या शिकविणे हाच त्याचा स्वधर्म आहे. अशा स्थितीत माणसाची मनोवृत्ती लक्षात घेता ब्राह्मण व्यक्तीची स्वत:ची उभारी टिकली पाहिजे आणि इतरांना त्याचेविषयी तुच्छता वाटू नये असे संस्कार समाजात

रुजलेले असले पाहिजेत. त्यामुळे प्रतिकूल परिस्थितीतहि धृत्युत्साह सहजपणे टिकू शकतो. ब्राह्मणाची सर्वांवर सत्ता आहे असे सहजपणे म्हणण्याचे कारण त्याच्या निस्पृहतेत आहे. त्यामुळेच तो अभिमानाने श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनी म्हटल्या प्रमाणे 'हे विश्वचि माझे घर' म्हणू शकतो. किंवा स्वामी रामतीर्थां प्रमाणे 'पृथ्वीवरच्या सगळ्या पाटलवाटिका (गुलाबाच्या बागा) माझ्याच आहेत' असा गौरव बाळगू शकतो तेव्हा ब्राह्मणाची ही प्रशंसा त्याची एकप्रकारे संरक्षक योजना आहे म्हणून युधिष्ठिरापासून शिवाजीराजांपर्यंत सर्व भूपति 'गोब्राह्मणप्रतिपालक' म्हणवून घेण्यात भूषण मानीत असत. प्रत्यक्षात ब्राह्मण हा सर्वदा आश्रित आणि याचक अशाच भूमिकेत वावरलेला आहे. त्यातहि रानावनात झोपड्यातून राहणारा ब्राह्मणवर्ग विशेष आदरणीय मानला जात असे. त्यावरून ब्राह्मणाकडे सर्वप्रकारचे स्वामित्व आहे या वाक्यातील आशय स्पष्ट होऊ शकतो.

पुढील श्लोकावरील टीपेत मेधातिथीने वरील श्लोकांतील वचनांना स्पष्टपणे ब्राह्मणाची स्तुती म्हटलेले आहे.

तस्य कर्मविवेकार्थं शेषाणां चानुपूर्वशः ।
स्वायम्भुवो मनुर्धीमानिदं शास्त्रमकल्पयत् ॥१०२॥

ब्राह्मणांना आणि अनुषंगाने इतर वर्णांनाहि त्यांचे त्यांचे कर्तव्यकर्म विवेकपूर्वक करता यावे, यासाठी बुद्धिमान अशा स्वायंभुव मनूने या शास्त्राची (मनुस्मृतीची) रचना केलेली आहे.

सर्व प्राणिमात्रांचे कर्तव्य केवळ जीवनधारणेपुरते मर्यादित असते. इतराहून मनुष्याला विशेषरीतीने प्राप्त झालेली कार्यामागील कारण ओळखण्याची बुद्धिमत्तेची देणगी, हे हिताचे, हे हिताचे नाही, हे करावे – हे करू नये हे जाणण्यासाठीच आहे. आणि हे योग्य रीतीने घडावयाचे तर त्यासाठी योग्यायोग्य सांगणाऱ्या, विधिनिषेध स्पष्ट करणाऱ्या शास्त्रांची नितांत आवश्यकता असते हे उघड आहे. मनुस्मृति इत्यादि शास्त्रे तेच काम करतात.

विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः ।
शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यङ नान्येन केनचित् ॥१०३॥

इतर कोणी नाही तरी निदान विद्वान ब्राह्मणाने या शास्त्राचे प्रयत्नपूर्वक अध्ययन करावे आणि शिष्यांना ते चांगल्याप्रकारे विवरून सांगावे.

मेधातिथीने ' न अन्येन केनचित् इति अयं न निषेधः' असे म्हटले आहे. ते महत्त्वाचे आहे. आपल्या हिताची चिंता असणारा कुणीहि या शास्त्राचे अध्ययन करू शकतो. पण सामान्यांकडून साधारणतः तसे होत नाही. म्हणून वरील श्लोकात 'विदुषा ब्राह्मणेन प्रयत्नतः' अशी पदे आलेली आहेत.

इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मण: शंसितव्रत: ।
मनोवाग्देहजैर्नित्यं कर्मदोषैर्न लिप्यते ।।१०४।।

या शास्त्राचे, मनुस्मृतीचे अध्ययन करणारा निष्ठावंत ब्राह्मण मन–वाणी–शरीर यांचे कडून वरचेवर निर्माण होणाऱ्या कर्मातील दोषांनी लिप्त होत नाही.

कर्मामुळे निर्माण होणारे दोष व त्यामुळे घडणारी पातके त्या त्या कर्त्याला बाधत नाहीत. त्याचे कारण केवळ शास्त्राभ्यास नसून शास्त्राध्ययनामुळे निर्माण होणारी अनासक्ति , निष्कामता, स्वार्थशून्यता, लोलुपतेचा अभाव हे आहे.अंत:करण या गुणांनी युक्त असल्यामुळे कर्माचे दोष त्याला बाधत नाहीत. हेच गीतेनेही **'सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते'** म्हणूनच **'कर्मभिर्न स बध्यते'** अशा स्वरूपाच्या वाक्यातून वरचेवर सांगितले आहे. व्यवहारामध्ये कर्तव्य पालन, लोकसंग्रह आणि प्रारब्ध या कारणाने नाना प्रकारची कर्मे अधिकारी व्यक्तीलाहि करावी लागतात. वरवर पाहता ती सदोष, विसंगत, अनुचित अशीहि असतात पण त्यांचे दोष ज्ञात्याच्या अंत:करण स्थितीमुळे त्याला बाधत नाहीत असा भाव येथे आहे.

पुनाति पङ्क्तिं वंश्यांश्च सप्तसप्त परावरान् ।
पृथिवीमपि चैवेमां कृत्स्नामेकोऽपि सोऽर्हति ।।१०५।।

(या शास्त्राचे अध्ययन करणारा ज्ञाता पुरुष) पंक्तीला पावन करणारा होतो. तसेच मागच्या सात पिढ्या आणि पुढच्या सात पिढ्या ह्या त्याच्यामुळे पावन होतात. या संपूर्ण पृथ्वीचा धनी होण्याचीहि योग्यता त्याच्या ठिकाणी येते.

पंक्तिपावन हा आपल्या परंपरेतील एक विशेष अर्थाचा शब्द आहे. सामान्यत: एकावर्णाचे वा एकाजातीचे लोक एका पंक्तीला जेवण्याचा अधिकार राखीत. एखाद्या सदोष आचरणामुळे त्या व्यक्तीस पंगतीत न बसू देण्याची शिक्षा जातपंचायतीकडून सांगितली जात असे. असा व्यवहार सर्व वर्णात व सर्व जातीत रूढ होता. श्री. नरसिंह चिंतामण केळकरांनी आपल्या पत्नीच्या चतुरपणाचा उल्लेख करताना त्यांचेकडे येणाऱ्या विविध पाहुण्यांची भोजनाची व्यवस्था करताना ती त्यांचे पाट निरनिराळ्या ओळीत मांडीत असे, त्यामुळे पंक्तीची शास्त्रमर्यादा राखली जात असे. अशा अर्थाचे म्हटले आहे. ज्याला काही दोषामुळे पंक्तीत बसू देत नसत, त्याला काही प्रायश्चित्त करून पुन: पंक्तीत बसण्याचा अधिकार लाभत असे. त्यामध्ये अशा श्रेष्ठ विद्वानांच्या पंक्तीत बसणे हाहि एक प्रकार असे. त्रिसुपर्णसूक्तातहि या स्वरूपाचा उल्लेख आलेला आहे.

इदं स्वस्त्ययनं श्रेष्ठमिदं बुद्धिविवर्धनम् ।
इदं यशस्यं सततमिदं नि:श्रेयसं परम् ।।१०६।।

(मनुस्मृति) हे शास्त्र समृद्धि आणणारे आहे. वा समृद्धि मिळवून देणाऱ्यामध्ये श्रेष्ठ आहे. बुद्धीची वाढ करणारे आहे. सदैव यश प्राप्त करून देणारे आहे. आणि अत्यंत श्रेष्ठ आहे, श्रेयस्कर आहे.

स्वस्ति शब्दाचा अर्थ समृद्धि, मांगल्य, कल्याण, जे इष्ट, अभिप्रेत ते प्राप्त होणे हा आहे. यशाला कारण होणारे ते यशस्य. विद्वत्ता, औदार्य इत्यादि सद्‌गुणामुळे जी प्रसिद्धी होते, तिला यश असे म्हणतात. केलेले प्रयत्न सफल होणे यालाहि यश म्हणतात. नि:श्रेयस शब्द, स्वर्ग, मोक्ष, कल्याण, हित यांचा वाचक आहे. मनुस्मृतीमध्ये मानवी जीवनास आवश्यक ते सर्व योग्यरीतीने वर्णन केलेले आहे. त्यामुळे जीवन संपन्न, उन्नत, शांत, प्रसन्न, समाधानी होऊ शकते. आणि हे सर्व उचित अशी दूरदृष्टी ठेवून व्यापक भूमिकेतून सांगितलेले आहे.

अस्मिन् धर्मोऽखिलेनोक्तो गुणदोषौ च कर्मणाम्।
चतुर्णामपि वर्णानामाचारश्चैव शाश्वत: ॥१०७॥

येथे धर्म संपूर्णतेने सांगितला आहे. कर्मांचे , कृत्यांचे गुण आणि दोष कोणते ते स्पष्ट केले आहे. त्याचप्रमाणे चारहि वर्णाला दीर्घकालीन परंपरेने चालत आलेला म्हणून पुढेहि सतत उपयोगी पडणारा आचारधर्म कोणता ? त्याचेहि वर्णन आलेले आहे.

आचार: परमो धर्म: श्रुत्युक्त: स्मार्त एव च।
तस्मादस्मिन्सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विज: ॥१०८॥

वेद आणि स्मृति यातून प्रतिपादिण्यात आलेला जो श्रेष्ठ असा आचारधर्म तो येथे विवरून सांगितला आहे. म्हणून स्वत:चे हित व्हावे असे इच्छिणाऱ्या द्विजाने, जाणत्याने या धर्माचे पालन करण्यासाठी यत्नशील असावे.

आचरण म्हणजे प्रत्यक्ष कृति, वर्तन. ते जाणत्याने तरी शास्त्रशुद्धरीतीने ठेवले पाहिजे असा आग्रह आहे.

पुढच्या श्लोकात तो अधिक स्पष्ट झाला आहे.

आचाराद्विच्युतो विप्रो न वेदफलमश्नुते।
आचारेण तु संयुक्त: संपूर्णफलभाक्स्मृत: ॥१०९॥

जो आचारापासून भ्रष्ट झाला, तो कितीहि शहाणा पठिक असला तरी त्याला वेदादि शास्त्रातून सांगितलेली फळे मिळत नाहीत. जो योग्य त्या आचरणाने युक्त आहे त्यालाच सांगितली ती सगळी फळे मिळतात, अशी मान्यता आहे.

ब्राह्मणाचे श्रेष्ठत्व जिथे जिथे सांगितले असेल तेथे तेथे ब्राह्मणाच्या पवित्र वर्तनाचा निस्पृहता, संयम, इत्यादि गुणांचा प्रत्यक्ष आचार गृहीत आहे. केवळ विद्वत्तेला, वेदज्ञानाला सुद्धा मनु महत्त्व देत नाही. हे लक्षात ठेवलेच पाहिजे.

एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयो गतिम्।
सर्वस्य तपसो मूलमाचारं जगृहुः परम्॥११०॥

धर्माची परिणती प्रत्यक्ष आचरणातच व्हावयाची असते असे निश्चित असल्याने ऋषिमुनींनी आचार हेच सर्वप्रकारच्या तपाचे म्हणजे धर्मसाधनेचे मूळ असते असे स्वीकारले आहे.

नुसते शाब्दिक ज्ञान काही उपयोगाचे नाही. कोणत्याहि विधिनिषेधात्मक ज्ञानाची परिणति योग्य ती वागणूक ठेवण्यातच झाली पाहिजे हा सिद्धांत फार महत्त्वाचा आहे.

पुढील आठ श्लोकात मनुस्मृतीत आलेल्या विषयांचे उल्लेख थोडक्यात आलेले आहेत.

जगतश्च समुत्पत्तिं संस्कारविधिमेव च।
व्रतचर्योपचारं च स्नानस्य च परं विधिम्॥१११॥

जगताची उत्पत्ति, निरनिराळ्या संस्कारांची पद्धति, व्रते व ती स्वीकारल्यानंतरचे वर्तन, शिक्षण पुरे झाल्या नंतरचे संस्कार हे विषय सामान्यत: पहिल्या दुसऱ्या अध्यायात आले आहेत.

दाराधिगमनं चैव विवाहानां च लक्षणम्।
महायज्ञविधानं च श्राद्धकल्पं च शाश्वतम्॥११२॥

स्त्रीपुरुषांचा विवाह, विवाहांचे प्रकार व त्यांची लक्षणे, महायज्ञाचे विधान, परंपरेने प्राप्त (शाश्वत) असे श्राद्धकर्म हे विषय तिसऱ्या अध्यायात आले आहेत.

मेधातिथीने मागच्या श्लोकातील 'पर' आणि या श्लोकातील 'शाश्वत' हे शब्द वृत्ताचे नियम पाळण्याच्या दृष्टीने आलेले आहेत असे म्हटले आहे.

वृत्तीनां लक्षणं चैव स्नातकस्य व्रतानि च।
भक्ष्याभक्ष्यं च शौचं च द्रव्याणां शुद्धिमेव च ॥११३॥

व्यवसाय वा उपजीविकांचे स्वरूप, शिक्षणानंतर गृहस्थाश्रम स्वीकारण्याचे नियम, भक्ष्य आणि अभक्ष्य या संबंधीचे विधिनिषेध, शुद्धता, जल इत्यादी वस्तू संबंधीची पवित्रता हा विषय चौथ्या अध्यायात आला आहे.

स्त्रीधर्मयोगं तापस्यं मोक्षं संन्यासमेव च।
राज्ञश्च धर्ममखिलं कार्याणां च विनिर्णयम्॥११४॥

स्त्रीधर्म पाचव्या अध्यायात सांगितले आहेत. सहाव्या अध्यात वानप्रस्थ, मोक्ष, संन्यास या संबंधीचे वर्णन आले आहे. सातव्या अध्यायात राजाचे धर्म आणि व्यवहारातील ऋण, देणे–घेणे या संबंधीचा विचार आलेला आहे.

साक्षिप्रश्नविधानं च धर्मं स्त्रीपुंसयोरपि।
विभागधर्मं द्यूतं च कण्टकानां च शोधनम् ॥११५॥

न्यायालयातील साक्षीपुरावा यासंबंधीचा विचार. स्त्रीपुरुषांच्या वागणुकीसंबंधीचे नियम, वारसा, वाटण्या, द्यूत चोरी इत्यादी अपराध करणारे यासंबंधीचे विचार आठव्या अध्यायात आलेले आहेत.

वैश्यशूद्रोपचारं च संकीर्णानां च संभवम्।
आपद्धर्मं च वर्णानां प्रायश्चित्तविधिं तथा ॥११६॥

वैश्य व शूद्र या वर्णासंबंधीचे धर्माधर्म हे नवव्या अध्यायात आलेले आहेत. आपत्ती आली असता वागण्याचे नियम यांचा विचार सर्व वर्णांना लक्षात घेऊन केला आहे. संकर जातीच्या उत्पत्ती संबंधीचे वर्णन हे दोन विषय दहाव्या अध्यायात आलेले आहेत. अकराव्या अध्यायात घडलेल्या दोषांना उद्देशून प्रायश्चित्तांचा विचार केलेला आहे.

संसारगमनं चैव त्रिविधं कर्मसम्भवम्।
निःश्रेयसं कर्मणां च गुणदोषपरीक्षणम् ॥११७॥

चांगल्या किंवा वाईट कर्मावर अवलंबून असलेले संसारातील उत्तम–मध्यम–कनिष्ठ प्रकारचे जन्म घेणे जगणे आणि मरणे या संबंधीचा विचार, मोक्षाला कारण असलेले आत्मज्ञान, विहित व निषिद्ध कर्मांच्या गुणदोषांचे परीक्षण हे विषय बाराव्या अध्यायात आलेले आहेत.

देशधर्माञ्जातिधर्मान्कुलधर्मांश्च शाश्वतान्।
पाषण्डगणधर्मांश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवान्मनुः ॥११८॥

एकूण या स्मृतिग्रंथात देशधर्म, जातिधर्म, कुलधर्म, पाखंडी, नास्तिक, व्यवसायानुरूप होणारे समुदाय यांच्या संबंधीचे योग्य –अयोग्य वर्तनाचे विवरण मनूने केलेले आहे.

मनुस्मृतीमध्ये काही वेळा विधिनिषेधांची विसंगति दिसते त्याचे कारण ते ते नियम त्या त्या देशजातिकुलामध्ये प्रचलित असतात, काही गट तर संस्कारशून्य आणि ऐहिकापुरताच विचार करणारे असतात. त्यांनाहि समाजात कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात स्थान असावे लागते. 'जो माझ्या विचाराचा नाही तो जगण्याच्याहि योग्यतेचा नाही' ही विचारसरणी हिंदूंची नाही. म्हणून प्रत्येकाची परंपरागत परिस्थिति लक्षात घेऊन आदर्श काय ते स्पष्ट सांगून, रूढ असलेल्या वर्तनाला मान्यता दिली आहे. ही विसंगति नाही. हे सर्वांना सांमाळून घेण्याचे हिंदूमनाचे औदार्य आहे.

यथेदमुक्तवाञ्छास्त्रं पुरा पृष्टो मनुर्मया।
तथेदं यूयमप्यद्य मत्सकाशान्निबोधत।।११९।।

फार पूर्वी भगवान् मनूना मी विचारले होते व त्यांनी मला हे सर्व शास्त्र उपदेशिले होते. त्यांनीच आदेश दिल्याप्रमाणे तुम्ही हे शास्त्र माझ्याकडून आता सावधानपणे ऐकावे.

मनूने मागे (५९व्या श्लोकात) ''हे शास्त्र भृगुकडून ऐका'' असे ऋषींना सांगितले होते. तो संदर्भ या श्लोकात आहे. म्हणून ही मनुस्मृतीच आहे. भृगुप्रोक्त असली तरी तिला भृगुसंहिता मानणे योग्य नाही.

मनुस्मृति
अध्याय पहिला संपूर्ण

मनुस्मृति
अध्याय दुसरा

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।
हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत ।।१।।

विद्वज्जनांनी ज्याचा स्वीकार केला आहे, जे सज्जन आहेत, ज्यांच्या अंत:करणात आसक्ति किंवा द्वेष याना कधीहि स्थान नसते अशा भल्या माणसांनी अंत:करणपूर्वक ज्याला अनुमति दिली आहे तोच धर्म. त्याविषयी सांगतो, ऐका.

धर्म म्हणजे समाजात काही तरी व्यवस्था असली पाहिजे अशी इच्छा असणाऱ्या शासकांनी निर्माण केलेला केवळ निर्बंध (कायदा) नव्हे. म्हणून येथे कामक्रोधविरहित, रागद्वेषविरहित असणाऱ्या सज्जन अशा विद्वानांनी, ज्याला अंत:करणपूर्वक, म्हणजेच प्रसन्न चित्ताने स्वीकारले आहे असा धर्म अभिप्रेत आहे. अर्थातच अशा धर्मांत शास्त्रशुद्धदृष्टीने श्रेयस्कर म्हणून ठरविलेले नीतिनियम, समाज धारणेसाठी आवश्यक असलेले आचार विचार आणि मूलभूत सत्यावर, शुद्ध निरपेक्ष वास्तवावर आधारलेले तत्त्वज्ञान, या सर्वांचा समावेश असतो. विद्वानांनी स्वीकारलेला म्हणण्यात हे सर्व अभिप्रेत आहे. हे विद्वानहि रागद्वेषाने विरहित आहेत. सदैव तसे असणे हा त्यांचा स्वभाव आहे. त्यामुळे ते जे सांगतात, त्यावेळी त्यांना सार्वत्रिक हितच अभिप्रेत असते. स्वत:ला बरे वाटते, योग्य वाटते असे कोणत्याहि लोभाने वा मोहाने ते गृहीत धरीत नाहीत. त्यांचे व्यापक शास्त्राध्ययनहि त्यांनी घेतलेल्या निर्णयाला सहाय्यभूत असते.

धर्माचे स्वरूप हे असे असल्याने धर्मांतील विधिनिषेधांचा विचार तशाच शुद्ध निरपेक्ष, हितकर अशा भावनेने केला पाहिजे. पुष्कळवेळा सांगणारा–ऐकणाराची बुद्धि ही शुद्ध सात्त्विक रहात नाही. तिच्यावर रजोगुण–तमोगुणाची पुटे चढलेली असतात. विवेकशक्ति रजतमानेच प्रभावी झालेली असते आणि मग स्वीकारावेसे वाटणारे आचार विचार तात्कालिकरीत्या उपयोगी आणि सुखदायक वाटले तरी त्यांना धर्म म्हणून मान्यता देणे श्रेयस्कर नसते.

कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्त्यकामता ।
काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः ।।२।।

कामना ठेवूनच काही करणे हे योग्य नाही. शुद्ध, परिपूर्ण निष्कामता कोठेहि आढळून येत नाही.म्हणून वेदाचे अध्ययन करावे, वेदाने (हितकर म्हणून) सांगितलेली (यज्ञयागादि) कर्मे करावी, अशी कामना असावी.

सङ्कल्पमूल: कामो वै यज्ञा: सङ्कल्पसम्भवा: ।
व्रतानि यमधर्माश्च सर्वे संकल्पजा: स्मृता: ।।३।।

संकल्प हे सर्वकामांचे मूल आहे. यज्ञ हा संकल्पातूनच निर्माण होतो. निरनिराळी व्रते, हे करावे हे करू नये असे सांगणारे विधिनिषेध हेहि सर्व संकल्पामुळेच घडून येणारे असते.

मनुष्याची कोणतीहि कृति ही तसे करावेसे वाटणे, या इच्छेमुळे घडते. या इच्छेलाच काम किवा संकल्प अशी नावे आहेत. टीकाकारानी संकल्पाचे स्पष्टीकरण केले आहे तेहि लक्षात घेण्यासारखे आहे. ते म्हणतात – हा एक पदार्थ आहे, याच्या प्राप्तीमुळे असा असा, लाभ होईल. ही जी मनात होणारी विचाराची प्रक्रिया तिला संकल्प असे म्हणतात. व्यवहारामध्ये काम, इच्छा हे शब्द साधारणत: त्याच अर्थाने वापरले जातात. सर्व प्रकारच्या संकल्पापासून क्रमाक्रमाने मुक्त होऊन पूर्णपणे यदृच्छालाभ संतुष्ट होणे, हे मोक्ष या चवथ्या पुरुषार्थाचे साधन आहे.

अकामस्य क्रिया काचिद् दृश्यते नेह कर्हिचित् ।
यद्यद्धि कुरुते किञ्चित्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ।।४।।

कामना, इच्छा मुळीच नाही आणि कृति मात्र घडते असे कधीच, कुठेच दिसत नाही. माणसाकरवी ज्या ज्या क्रिया घडतात त्या त्या साऱ्याच्या मागे इच्छेचीच प्रेरणा असते.

येथे अनवधानाने, चाळा म्हणून किंवा झोपेत लोळण्यासारख्या ज्या हालचाली घडतात त्यांचा विचार करावयाचा नाही. अगदी बारकाव्याने पाहिले तर तेथेहि मनावर घडलेले सूक्ष्मातिसूक्ष्म संस्कारच कारणीभूत असतात असे म्हणता येईल. आधुनिकांनी ' अबोध मन ' असे मनाचे एक स्वरूप गृहीत धरलेले आहे. त्यामुळे माणसाचे सर्व जीवनहि प्रभावित होते, त्याने कळतनकळत अनेक गोष्टी, हालचाली होत असतात. पण तो मानसशास्त्राचा स्वतंत्र विषय आहे. व्यवहारातील आचार विचारासंबधी बोलतांना इतक्या खोलात जाण्याची आवश्यकता नाही. पण वरील श्लोकात आलेले वर्णन त्याहि दृष्टीने यथार्थ आहे असे म्हणता येते.

तेषु सम्यग् वर्तमानो गच्छत्यमरलोकताम् ।
यथा सङ्कल्पितांश्चेह सर्वान्कामान्समश्नुते ।।५।।

इच्छापूर्वक घडणाऱ्या या कृतीच्या संदर्भात माणूस योग्य तसाच वागेल तर त्याला स्वर्गलोकाची प्राप्ति होईल. आणि इहलोकातहि त्याला हवे वाटलेली, इच्छा असलेली सर्व फळे (सुखाने) उपभोगता येतील.

शास्त्राने करावे आणि करू नये अशा दोन्ही तऱ्हेच्या कर्माचा उल्लेख केला आहे, जे करू नये असे सांगितले आहे ते, तसे करणे हिताचे नसल्याने सांगितले आहे. आणि जे करावे म्हणून सांगितले

आहे ते तसे करणे हिताचे असते म्हणून सांगितले आहे. म्हणून जो, अहितकराचा त्याग करून हित साधून देणाऱ्या कर्माचा स्वीकार करतो. त्याचेच वर्तन योग्य असते. अर्थात् असे योग्य वर्तन करणाराचे इहलोकी आणि परलोकी कल्याण होईल हे स्पष्टच आहे.

'गच्छत्यमरलोकताम्' या पदावर भाष्य करताना टीकाकाराने लोक त्याच्याकडे देवासारखे आदराने पाहतात, असाहि अर्थ केला आहे.

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्।
आचारश्चैव साधुनामात्मनस्तुष्टिरेव च ।।६।।

सर्व वेद हा धर्माचे मूल आहे. वेदाचे यथार्थज्ञान असणाऱ्या ऋषीनी वेदाधारे स्मृतीची रचना केली. श्रेष्ठ चारित्र्य कशाला म्हणावे तेहि सांगितले. सज्जनाचे आहारविहारादि वर्तन कसे असावे, कसे असते याचेहि सविस्तर वर्णन केले. ही सर्व धर्माचीच अधिष्ठाने आहेत. (या वर्णनात कोठे विविधता वा विसंगति आढळली तर) स्वत:ला त्यातीलच जे कोणते वचन योग्य वाटेल त्याप्रमाणे स्वत:चे वर्तन ठेवावे.

देश–काल–परिस्थिती–व्यक्तीव्यक्तीची प्रकृति प्रवृत्ति याला अनुसरून जसे खाण्याचे पदार्थ भिन्न भिन्न असू शकतात. त्यातील आपल्यला जो आवडतो तो खाण्यास अडचण नसते. पण तत्त्वत: तो आरोग्यास हितकर असावा लागतो. निदान आरोग्य बिघडविणारा नाही. इतके तरी ज्ञान असावेच लागते. आरोग्याविषयी जसे आरोग्यशास्त्र निर्णायकपणे महत्त्वाचे तसेच मनुष्याच्या वर्तनासाठी श्रुतिस्मृति आणि सज्जनाचे आचरण यांचे महत्त्व आहे.

य: कश्चित्कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तित: ।
स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानामयो हि स: ।।७।।

ज्या कोणाचा जो काही धर्म म्हणून मनूने सांगितला असेल, तो सगळा वेदात तसाच सांगितला आहे. मनू हा सर्वज्ञ असल्यामुळे धर्माविषयीचे त्याचे कथन यथार्थ आहे.

सर्वं तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा ।
श्रुतिप्रामाण्यतो विद्वान् स्वधर्मे निविशेत वै ।।८।।

विद्वांनानी हे सारे ज्ञानदृष्टीने चांगल्या प्रकारे पूर्णपणे पहावे. आणि मग वेदांचे प्रामाण्य अंगिकारून आपल्या धर्माचे ठिकाणी स्थिर रहावे.

श्रुतिशास्त्राचा अभ्यास करणारा मुळात चांगला पढिक आणि बहुश्रुत असला पाहिजे. त्याने तर्क, व्याकरण, निरुक्त, मीमांसादि शास्त्राचे चांगले अध्ययन केलेले असावे. त्याच्या बळावर वेदवचनाचे चांगले श्रवण आणि त्यावर सखोल चिंतन करावे म्हणजे मग वेदाचे प्रामाण्य नीटपणे लक्षात

येते. वेद अमान्य करण्यासारखे जे काही विचार क्वचित् सुचतात, ते वेदविरोधी विचार अयोग्य असल्याचे प्रत्ययास येते. वेदाच्या प्रामाण्यावरची निष्ठा दृढावते. आणि मग स्वधर्माचरण करताना कसे वागावे, काय टाळावे हे निश्चित होऊन, जीवन पूर्णपणे हितकरतेच्या मर्यादेत स्थिरावते.

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।
इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ।।९।।

श्रुति आणि स्मृति यातून सांगितलेल्या धर्माचे यथायोग्य पालन करणारा मनुष्य इहलोकीहि कीर्ति मिळवितो. आणि मृत्यूनंतरहि परलोकी उत्तम सुखाचा लाभ करून घेतो.

धर्मशास्त्र हे सामान्यत: त्या त्या परिस्थितीत काय करावे, काय करू नये, याचे मार्गदर्शन करणारे असते. त्याप्रमाणे यथायोग्य आचरण करणारा मनुष्य यालोकी सदाचरणी, सज्जन म्हणून समाजामध्ये प्रतिष्ठा पावतो. आणि शास्त्रावरील श्रद्धेने, शुद्ध आचरणाने, प्राप्त झालेल्या पुण्याच्या बळावर परलोकीहि त्या त्या प्रमाणात उत्तम प्रकारच्या सुखाचा उपभोग घेतो.

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ।
ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्बभौ ।।१०।।

श्रुति म्हणजे वेद आणि स्मृति म्हणजे धर्मशास्त्र. या दोन्हीमध्ये जे काही सांगितलेले आहे. त्यांची तर्कटीपणाने अति चिकित्सा करू नये. धर्म या श्रुतिस्मृतीपासूनच प्रगट होतो.

वेद हे अपौरूषेय आहेत. फार तर ती परमेश्वराची निश्वसिते आहेत. जगताच्या आरंभीच त्या परमात्म्याने वेद हे ब्रह्मदेवाला दिले आणि स्मृतिग्रंथ हे तपस्वी, शुद्ध, सात्विक, रजोगुण तमोगुणाच्या प्रभावातून मुक्त झालेल्या अशा महात्म्यांनी निर्मळ बुद्धीने रचले. ही सर्व रचना सर्वज्ञ महर्षींनी वेदाच्या आधारेच केली. त्यामुळे धर्मशास्त्र या दोघांच्या आधारेच जन्माला आलेले आहे. तेव्हा केवळ तर्काच्या आधारावरच धर्मशास्त्रातील विधिनिषेधाची चर्चा करणे योग्य नाही. मला काय वाटते, मला काय पटते, माझ्या काय सोयीचे ? असे म्हणून निर्णय घेणे हे फारच उथळपणाचे आहे. स्वत:ची बुद्धि आणि स्वत:ची सोय एवढाच निकष लावला तर सामान्य व्यवहारातील नियमाचेहि पालन करणे नकोसे होईल. आणि मग त्यातून कुटुंब, कुल, समाज राष्ट्र यांचीहि सुस्थिति डावाडोल होऊ लागेल. तर्क हा अप्रतिष्ठित असतो. एकमेकाच्या पूर्णपणे विरोधी असेहि तर्क मांडता येतात. म्हणून तर्क एवढेच अंतिम प्रमाण मानणे शहाणपणाचे नाही. पुढील श्लोकात हे आणखी स्पष्टपणे सांगितले आहे.

योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विजः ।
स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ।।११।।

जो कोणी केवळ तर्काच्या बळावर धर्माचे अधिष्ठान असलेल्या श्रुतिस्मृतीची अवहेलना

करील, त्याला भल्या लोकांनी बहिष्कार्य मानावे. वेदाची निंदा करणारा तो नास्तिक आहे असे समजावे.

येथील द्विज शब्दाने ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य या तिन्ही वर्णातील लोक गृहीत धरावे. या तिघावरच समाजाला चांगले वळण लावण्याचे दायित्व असते. शास्त्रातून आलेले विधिनिषेध युगायुगातून शतकाशतकातून पारखले जाऊन स्थिरावलेले असतात. त्यांच्याविरुद्ध बोलणे म्हणजे स्वत:च्या बौद्धिक अहंकाराचा उद्रेक प्रगट करणे आहे. उथळपणे विचार करणारांना तो पटला, अगदी तात्पुरत्या दृष्टीने सोयीचा वाटला तरी परिणामत: तो घातक ठरल्याविना रहात नाही. म्हणून वेदाची निंदा करणाराला येथे नास्तिक म्हटले आहे. आणि यक्षप्रश्नात युधिष्ठिराने नास्तिकाची मूर्ख म्हणून संभावना केली आहे.

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ।।१२।।

वेद–स्मृति–सज्जनाचे आचरण आणि स्वत: आपणाला जे आवडते ते, या चार गोष्टीना धर्माचे साक्षात् लक्षण म्हणून उल्लेखिलेले आहे.

धर्माचे लक्षण म्हणून सांगितला गेलेला हा श्लोक प्रमाण मानून स्वत:ला रुचतो तोहि धर्म मानणे योग्य नाही. 'आपल्याला जे आवडते ते ' हे चौथे लक्षण स्वतंत्र नाही. त्याला स्वतंत्र मानून अर्थ करणे हे केवळ स्वार्थप्रेरित आहे. ही चारी लक्षणे आधीच्या अधिष्ठानावर आधारित असतात म्हणून स्वीकार्य होतात. स्मृतीना वेदाचा आधार असतो. सज्जनाचे आचार हे स्मृतीतील विधिनिषेधाने नियंत्रित झालेले असतात. आणि सज्जनाच्या आचारातील विविधतेतून मग आपल्याला जे आवडते ते स्वीकारावयास अडचण नसते. आहाराचे उदाहरण विषय समजण्याच्या दृष्टीने येथे उपयुक्त ठरेल.

आरोग्याशास्त्राने मनुष्याला हितकर अशी आहारद्रव्ये सांगितली आहेत. गहू, तांदूळ, डाळी, फळभाज्या, पालेभाज्या इत्यादि. प्रांतभेदाने यातील प्रकाराची निवड होते. अर्थात तेथेहि प्राधान्य महत्त्वाचे. मग त्यांचे शिजवून पदार्थ केले जातात आणि आहार म्हणून प्रत्यक्षात त्यांचा वापर होतो. यातील काही स्वतंत्रपणे तर काही मिसळून आहाराचे पदार्थ होतात. ते कितीतरी आहेत. तो आवडीचा आणि पाककौशल्याचा भाग आहे. यांतील कोणता पदार्थ आपल्याला भावतो आणि आवडतो ते पाहून खाद्यान्नांचा स्वीकार होतो. जे मुळात आरोग्य शास्त्राला मान्य नाही ते आपल्याला आवडते म्हणून स्वीकारणे हे घातक होऊ शकते. सगळी दुर्व्यसने अशीच असतात. म्हणून ' स्वस्य च प्रियमात्मनः ' याला मागील आधार गृहीत धरले पाहिजेत. हा चौथा माळा (मजला) आहे असे समजावे.

अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते।
धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ।।१३।।

अर्थ आणि काम यांच्याविषयी ज्यांच्या मनात आसक्ति नाही, त्यांनाच धर्माचे ज्ञान व्यवस्थितपणे होते. धर्म जाणून घेण्याची ज्यांना इच्छा आहे, त्यांना वेद हेच परमप्रमाण आहेत.

अर्थ म्हणजे उपभोगाची साधने प्राप्त करण्यासाठी आवश्यक म्हणून द्रव्य मिळविणे, शेती, व्यापार, उद्योग, चाकरी, शारीरिक कष्ट इत्यादि द्वारा हे प्राप्त होते. सोने–नाणे, पैसा–अडका पशू, घर, भूमी हे त्याचे दृश्य स्वरूप.इंद्रियांना विषय असणाऱ्या त्या त्या द्रव्यांचा प्रत्यक्ष उपभोग घेणे म्हणजे काम. यात खाणे –पिणे–लेणे क्रीडा–कला यांचा आस्वाद, रतिसुख इत्यादींचा समावेश होतो. शरीर धारणेसाठी आणि जीवन–व्यापारासाठी हे अर्थ आणि काम उण्याअधिक प्रमाणात सर्वानाच उपयुक्त असतात. पण ही उपयुक्त म्हणून असलेली आवश्यकता प्रकृति–परिस्थितीप्रमाणे लौकरच आसक्तीत परिणत होते. तेच सुखकारक वाटते. आणि ही सुखासक्ति मनुष्याला हितापासून दूर दूर ओढून नेते. अर्थकामांचा स्वीकार उपयुक्त म्हणून आवश्यक तेवढाच घ्यावा हे स्पष्टपणे सांगण्याचे काम धर्माचे आहे. पण विषयलोलुपतेमुळे धर्म जाणून घेण्याची आवश्यकताहि वाटत नाही आणि तो समजण्याची पात्रताहि बुद्धीत रहात नाही. विषयासक्ति ही रजोगुण–तमोगुणामुळे चढत्या वाढत्या स्थितीत प्रगट होत असते. बुद्धि एकदा रजोगुण तमोगुणाने मलिन झाली की धर्माचे यथार्थज्ञान करून घेण्याचे तिचे सामर्थ्यच नाहीसे होते म्हणून अर्थकामाविषयी आसक्ति असलेल्यांना धर्माचे ज्ञान यथार्थ होत नाही असे म्हटले आहे.

धर्मशास्त्राचा मूळ आधार वेद आहे. वेदाचे यथार्थ ज्ञान होणे हे येरागबाळ्याचे काम नाही. त्यासाठी न्याय–व्याकरण–मीमांसा–निरुक्त–इतिहास–पुराण यांचा सर्वांगिण सखोल अभ्यास असावा लागतो. विवेकशक्ति तीक्ष्ण आणि कार्यक्षम असावी लागते. स्वभावामध्ये धैर्य आणि उत्साह असावा लागतो. शरीरहि सर्वदृष्टीने स्वस्थ असणे लाभदायक ठरणारे असते. पूर्वग्रह–दुराग्रह यांचा अभाव असावा लागतो. प्रज्ञा–धारणा समर्थ असाव्या लागतात. इंद्रिये स्वाधीन असणे, अंत:करणावर रजोगुण–तमोगुणाचा प्रभाव नसणे, हे सर्व वेदाच्या यथार्थ ज्ञानासाठी उण्याअधिक प्रमाणात का होईना पण अपरिहार्य असते. अर्थकामाविषयी आसक्ती नसणे ही या अभ्यासक्रमाची प्रवेशपात्रता आहे असे समजावे.

श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ ।
उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनीषिभि: ॥१४॥

ज्याठिकाणी वेदांनीच दोन वेगवेगळ्या आचारांचे प्रतिपादन केले असेल त्यावेळी ते दोन्हीहि धर्म म्हणूनच आचरणात आणण्यास योग्य आहेत असे समजावे. विचारवंत ऋषींनी ते दोन्हीहि योग्य असे आचारधर्म आहेत असे म्हटलेले आहे.

दोन वेगवेगळ्या गोष्टी आचरणात आणण्यास योग्य म्हणून सांगितल्या जातात, तेव्हा त्यातील कोणतीहि एक इच्छेनुरूप स्वीकारावी. येथे विकल्प आहे असे समजावे. संप्रदाय, कुलपरंपरा, परिस्थिति, प्रवृत्ति इत्यादिला अनुसरून या विकल्पाचा उपयोग करावयाचा असतो. एक प्रसिद्ध उदाहरण या श्लोकावरील टीकेतच आले आहे. ते मोठे लक्षात घेण्यासारखे आहे.

उदिते –जुहोति – सूर्योदयानंतर हवन करावे. अनुदिते जुहोति – सूर्योदयापूर्वी हवन करावे. असे दोन वेदांचे आदेश आहेत. पण याठिकाणीहि विशेष स्वरूपाचे वर्णन आढळते. '**प्रातः प्रातः अनृतं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वति येऽग्निहोत्रम्**' सूर्योदयापूर्वी जो हवन करतो त्याला सकाळी सकाळीच खोटे बोलल्याचे पातक लागते. उदयापूर्वीच्या हवनाचा असा दोष सांगितला गेला आहे.हा जो निषेध सांगितला आहे तो सूर्योदयानंतर हवन करण्याची ज्याची परंपरा आहे, त्याने आपली परंपरा सोडण्याचे काही कारण नाही. तो करतो आहे, ते चांगलेच आहे, शास्त्रसंमतच आहे, यासाठी सांगितला आहे.असे आहे तर सूर्योदयापूर्वी हवन करण्याच्या पद्धतीची वरील प्रमाणे निंदा काय म्हणून केली जाते? त्याचे उत्तर म्हणून एक न्याय प्रसिद्ध आहे तो असा– '**न हि निंदा निंद्यमिति निंदितुं प्रवर्तते किं तु विधेयं स्तोतुम्**' – एखादी गोष्ट खरीच निंद्य आहे म्हणून त्याची निंदा केली जाते असे नाही तर प्रस्तुत गोष्टीची स्तुति करून तिच्याविषयीची श्रद्धा दृढ करावी एवढ्यासाठीच तदितर गोष्टींची उपेक्षा वा निंदा केली जाते.

हा विचार फार महत्त्वाचा आहे. हा वेदांतील वचनापासून स्मृतिग्रंथ रामायण, महाभारत, पुराणे, ज्ञानेश्वरादि संतमहात्म्यांनी केलेली विधाने, सांगितलेले विधिनिषेध वा उपदेश या पर्यंतच्या सर्व ठिकाणी याचा उपयोग चांगल्या रीतीने करता येतो. त्यामुळे अधिकारभेदाने सांगितलेल्या वचनांची नीट संगति लागते. शंका –संशय इत्यादि बुद्धीला भ्रमित करणाऱ्या गोष्टींचे निवारण होऊ शकते.

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा।
सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥१५॥

उदयानंतर, उदयापूर्वी आणि नक्षत्रे दिसेनाशी झाली आहेत पण अद्यापि सूर्योदय झालेला नाही. असा एक तिसरा काळ सांगितला आहे. या तिसऱ्या काळाला अध्युषित किंवा समयाध्युषित असे म्हणतात.त्याची व्याख्या पुढीलप्रमाणे दिली आहे.

'तथा च प्रातः समये नष्टे नक्षत्रमंडले । रविर्यावन्नदृश्येन समयाध्युषितं च तत् ॥'

होमाकरिता सांगितलेले हे तिन्ही काळ वेद प्रमाणित असल्याने यज्ञयागादिकाकरिता वा अग्निहोत्रातील हवनासाठी योग्य असेच आहेत. यांच्या स्वीकारासाठी परंपरेचाहि आधार असतो. मनुस्मृतीवरील रामचंद्र नावाच्या टीकाकाराने बौधायन, आपस्तंब, आश्वलायन इत्यादींनी उदयानंतर होम करावा आणि माध्यांदिन, वाजसनेयी यांनी उदयापूर्वी होम करावा अशी काळाची विभागणी केलेली आहे. ती परंपरेवरच आधारलेली आहे.

चिकित्साशास्त्रात असे प्रसंग वारंवार येतात तेथे प्रकृति आणि परिस्थितीचा विचार करावा लागतो. स्नेहन, स्वेदन, वमन, विरेचन, रक्तमोक्ष अशी पंचकर्मे वा षट्कर्मे जेव्हा चिकित्सेचे एक

अंग म्हणून स्वतंत्रपणे उल्लेखिले जातात तेव्हा यातील कोणते कर्म वा उपचार कोण्या रोगात करू नये वा कोण्या रोग्यात करावे, असा त्या कर्मासंबंधीचा विधीनिषेध सांगितला जातो. पण प्रत्यक्ष त्या त्या रोगाची चिकित्सा सांगत असताना मात्र पूर्वी सांगितलेला निषेध न पाळता या रोग्याला वा या रोगात पंचकर्मापैकी हे हे कर्म करावे असेहि वर्णन येते. येथे एकाच उपचाराविषयी करावे किंवा करू नये असे दोन आदेश पुढे येतात तेव्हा अनुभवी वैद्याने रोग्याचे वा रोगाचे बलाबल पाहून निणर्य घ्यावयाचा असतो. येथेहि एक तऱ्हेचा अधिकारभेदच लक्षात घेतला जातो असे म्हणावे लागते. सारांश यज्ञ केला पाहिजे एवढा वेदाचा आग्रह आहे. आपली परंपरा आणि सोय पाहून काल ठरवावा.

निषेकादि:श्मशानान्तो मन्त्रैयस्योंदितो विधि: ।
तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् ।।१६।।

गर्भाधानापासून स्मशानातील प्रेतसंस्कारापर्यंतचे संस्कार ज्यांच्यावर केले जातात त्याच वर्णातील लोकांना या मनुस्मृति शास्त्राचे अध्ययन अध्यापन करण्याचा अधिकार आहे. इतरांना तो नाही.

शूद्रावर केले जाणारे विवाहादि संस्कार वैदिक मंत्रांनी युक्त नसतात. म्हणून त्यांची शरीरे विधिनिषेधात्मक सूक्ष्म चर्चेचे प्रसंग जिथे उपस्थित होतात त्यांचे धारण करण्यास योग्य रहात नाहीत.त्यातून त्यांची जीवनपद्धति रात्रंदिवस काबाडकष्ट करावयास लावणारी असल्याने शास्त्रिय चर्चेचे योग्य आकलन वा प्रबोधन करण्यास द्यावा लागणारा वेळहि ते देऊ शकत नाहीत.ती ती कर्मकांडेहि ते आचरू शकत नाहीत. तेव्हा हा अनधिकार त्यांच्या व्यवसायाच्या दृष्टीने सोयीचाच आहे.

जे त्रैवर्णिक आहेत तेहि सगळे अलिकडे तरी पूर्ण सोळा संस्कारांनी युक्त असतात असे नाही. तेहि खरोखरीच सर्व संस्कारांचा अभाव असल्याने अनधिकारीच आहेत. म्हणून क्षत्रिय–वैश्यात तर राहोच पण ब्राह्मणातहि श्रुतिस्मृतीचे यथार्थ ज्ञान असलेले आणि त्यांचे योग्यरीतीने अध्यापन करता येणारे लोक अत्यल्पच असत. त्यांच्या कडूनच आवश्यक ती माहिती व मार्गदर्शन इतर ब्राह्मण मिळवित. हे असे प्रश्न वस्तुत: मानापमानाचे नसून अधिकारभेदाचे असतात. जेव्हा शास्त्रमर्यादा सर्वांनाच संमत असते तेव्हा सामाजिक पातळीवर संघर्षहि होत नाही. इंग्रजांनी जाणिवपूर्वक बुद्धिभेद करून दिल्यामुळे मुळात या समस्या निर्माण झाल्या.

सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् ।
तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ।।१७।।

सरस्वती आणि दृषद्वती या दोन पवित्र नद्यांमधील जो प्रदेश तो ब्रह्मावर्त या नावाने ओळखला जातो. हा प्रदेश देवांनीच निर्माण केलेला म्हणून अत्यंत पवित्र आहे.

देशाचे आणि नद्यांचे महत्त्व लक्षात येण्यासाठी दोन्हीकडेहि देव या शब्दाचा उपयोग केला आहे.

सरस्वती ही अतिप्रचीन, वेदातून वर्णिलेली महानदी आहे. आज ती लुप्त आहे. महाभारतकाळीहि ती तशीच होती.म्हणून तिला विनशन म्हणतात. हा काळ दहा ते तीस हजार वर्षे प्राचीन मानला जातो. आज त्यावर नव्याने संशोधन चालू झाले आहे. अंतराळातून घेतलेल्या चित्रणात सरस्वतीचे भूगर्भात अवशिष्ट असलेल्या जलाशयांची स्थाने अनुमानिता येतात असे ऐकले आहे.

तस्मिन्देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ।।१८।।

ज्या देशात जो आचार परंपरेच्या क्रमाने चालत आलेला आहे तोच सदाचार शब्दाने उल्लेखिला जातो. यामध्ये चारी वर्ण आणि त्यांच्यामधील अनुलोम–प्रतिलोमक्रमाने होणाऱ्या आंतरजातीहि समाविष्ट होतात.

या ठिकाणी मनुस्मृतीने आचारधर्माच्या संदर्भात असलेल्या विधिनिषेधांची मर्यादाहि स्पष्ट केली आहे. आदर्श काय तो सांगून झाल्यानंतर देशभेदाने, परंपराभेदाने जे काही इतर, प्रत्यक्षात शास्त्राधार नसलेले वा शास्त्रविरोधी असलेले आचरण, तेहि क्षम्य वा उपेक्षणीय मानावे असा भाव यातून व्यक्त होतो. मनुविषयी तेढ धरणारांनी हे लक्षात घेतले असते तर बरे झाले असते.

कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः ।।१९।।

ब्रह्मावर्ताच्या आसपास कुरुक्षेत्र, मत्स्य, पंचाल आणि शूरसेन असे देश आहेत. यांना ब्रह्मर्षि देश असे म्हणतात. योग्यतेच्या दृष्टीने ब्रह्मावर्ताहून त्यांना किंचित् उणे मानले जाते.

आज या देशांच्या भौगोलिक सीमा निश्चित करता येत नाहीत. पानिपत म्हणून आज जो भाग ओळखला जातो तो कुरुक्षेत्राचाच. एक विभाग आहे. पंचाल म्हणजे पंजाब. मत्स्य देश हा त्याचाच एक विभाग असावा. आज हरियाणा म्हणून जो प्रांत ओळखला जातो त्यालाच पूर्वी मत्स्यदेश म्हणत असावेत असे वाटते. शूरसेन म्हणजे मथुरेच्या आसपासचा प्रांत.

असे हे प्रांत सांगितले असले तरी भारत वर्षाची, किंवा हिंदुस्थानची व्याप्ति एवढीच होती असे समजण्याचे कारण नाही. मनूनेच ते पुढच्या श्लोकातून स्पष्ट केले आहे. मात्र ब्रह्मावर्त, कुरुक्षेत्र, पंचाल, शूरसेन हे प्रदेश अधिक सुसंस्कृत, अधिक शिक्षित, अधिक सभ्य, चारित्र्यसंपन्न विद्वानांची मोठी लोकसंख्या असलेले असे हे प्रदेश होते एवढे मात्र पुढच्या श्लोकावरून म्हणता येते.

एतद्देश प्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन्पृथिव्यां सर्वमानवाः ।।२०।।

या ब्रह्मावर्तादि देशात पुढे जन्माला येणारे जे चारित्र्य संपन्न आणि विद्वान् लोक असतील

त्यांच्यापासून पृथ्वीवरील सर्व मानवांनी सदाचाराचे, सद्वर्तनाचे धडे घ्यावेत.

या श्लोकाचा भावार्थ लक्षात घेता या ब्रह्मवर्तादि सुसंस्कृत देशात जन्माला आलेल्या विद्वानांचे हे आद्य कर्तव्य आहे. की त्यांनी पृथ्वीवरील सर्व मानवजातीला सभ्य आणि सुसंस्कृत बनवावे !आणि अर्थातच स्वत:चे चरित्रहि त्यादृष्टीने आदर्श असे राखावे. म्हणजे या मंडळीनी सातत्याने एकाच स्थानी निवास करू नये. हिवाळा– उन्हाळ्याचे आठ महिने सर्वत्र भ्रमंती करावी. आणि संस्कृतीच्या दृष्टीने जे अविकसित असतील, अल्प विकसित असतील त्यांना शहाणे करावे. ब्राह्मणाचे तर हे जन्मजात आद्य कर्तव्य आहे. मनूने चरित्र असा शब्द वापरला आहे. त्यावरून आज ज्या अर्थाने धार्मिक कर्मकांड मानले जाते त्याच्याबाहेरचे हे आचाराचे क्षेत्र आहे. यात प्रामुख्याने नीति, पति–पत्नी, पिता–पुत्र, भाऊ–भाऊ इत्यादि नातेसंबंध यांच्यातील परस्परांच्या वागण्याचे सौजन्य, सामंजस्य, विनय, कुटुंबव्यवस्था, तिच्यातील घटकांचे परस्परसंबंध, वर्णव्यवस्था, समाज आणि समाजातील घटकांचे एकमेकांशी वागणे या सर्वांच्या मर्यादा ' स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन्' या शब्दातून व्यक्त होतात. मनुपुढील मानवजातीच्या व्यवस्थेचा आवाका हा फार मोठा आहे. युगायुगातून याचे सातत्य टिकले नाही. उण्याअधिक प्रमाणात त्यांचा ऱ्हासच होत आला आहे असे दिसते. याच्या कारणांची मीमांसाच करावयाची तर ' ब्राह्मणु हिंडता भला' हे आचाराचे धोरण सुटले, तो सुखासीन झाला असे घडले असावे. त्यालाहि काही कारणे असतील पण तरी त्यावर मात करुन दृष्टी शक्य तेवढी व्यापक ठेवणे आवश्यक होते असेच म्हणावे लागते. कारण पुढे अनेक क्षत्रियजाती वृषल झाल्या, म्लेंच्छ झाल्या. अर्थात् संस्कृति–सभ्यतेपासून दुरावल्या. त्याला कारण त्या जातींना ब्राह्मण भेटला नाही असेच वर्णन स्वत: मनूने केले आहे.

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि।
प्रत्यगेव प्रयागाश्च मध्यदेश: प्रकीर्तित: ।।२१।।

हिमालय आणि विंध्यपर्वत या दोघांच्यामध्ये पश्चिमेकडे लुप्त सरस्वति आणि पूर्वेकडे गंगायमुनेचा संगम असलेले प्रयाग नावाचे प्रसिद्ध तीर्थक्षेत्र यांच्या मर्यादा असलेला जो भूप्रदेश त्याला मध्यदेश असे म्हणतात.

हा प्राचीन भारत वर्षाचा म्हणजे हिंदुस्थानचा मध्यभाग होय. यात आजचा राजस्थान, गुजराथ, मध्यप्रदेश, उत्तरप्रदेश असे प्रांत येतात. सामान्यत: भारत वर्षाचा हा मध्यभाग होय. याला मध्यभाग म्हटले असल्याने याच्या अवती भोवतीचे काही प्रदेश गृहीत धरलेले असलेच पाहिजेत. पुढच्या श्लोकात तोच दक्षिणेचा भाग वर्णन केलेला आहे.

आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमात्।
तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधा: ।।२२।।

पूर्वेकडील आणि पश्चिमेकडील समुद्रापर्यंत पसरलेला आणि दोन पर्वतराजींनी मर्यादित झालेला जो भूप्रदेश त्याला जाणते लोक आर्यावर्त असे म्हणतात.

मागील श्लोकात मध्यदेशाचे वर्णन करून झाल्यानंतर याचे वर्णन येत असल्याने, याचे भौगोलिक स्थान वेगळे मानणे आवश्यक आहे. काही टीकाकारांनी म्हटल्याप्रमाणे येथील 'गिरी' शब्दाने हिमालय आणि विंध्यच घेतले तर हा पुन्हा मध्यदेशच ठरेल. मध्यदेशाच्या पूर्वपश्चिम सीमा प्रयाग आणि लुप्तसरस्वति यांनी स्पष्ट शब्दात सांगितल्या आहेत. येथे पूर्वसमुद्र आणि पश्चिम समुद्र यांचा स्पष्ट उल्लेख केला आहे. तेव्हा या श्लोकावरून विन्ध्याद्रीच्या दक्षिणेस पसरलेला सिंधुसागर आणि पश्चिम घाट (सह्याद्रि) आणि गंगासागर व पूर्वघाट यांनी मर्यादित झालेला जो प्रदेश तोच गृहीत धरला पाहिजे. अन्यथा पूर्वसमुद्र व पश्चिमसमुद्र यांचा आवर्जून केलेला उल्लेख व्यर्थ ठरतो. म्हणून महाराष्ट्र, आंध्र, कर्नाटक, केरळ, तामिळनाडू आणि पूर्वोत्तरेला ओरिसा हे भूप्रदेश या वर्णनात अभिप्रेत आहेत. त्यांनाच आर्यावर्त ही संज्ञा देऊन योग्यतेच्या दृष्टीने ब्रह्मावर्त, ब्रह्मर्षिदेश यासारखाच हाहि प्रदेश पवित्र आहे. असे सुचवले आहे.

कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्त्वतः परः ।।२३।।

काळविट हरिण ज्या भूप्रदेशावर स्वाभाविकपणेच (निर्भयपणे) वावरू शकते, विहार करू शकते. तो देश यज्ञाला योग्य मानावा. या व्यतिरिक्त जे अन्य प्रदेश त्यांना म्लेंच्छदेश समजावे. अर्थात यज्ञयागादि कृत्यास ते भूभाग योग्य नाहीत असे समजावे.

काळविट निर्भयपणे संचार करतो यावरून तेथे त्याची पारध होत नाही, हत्या होत नाही. अर्थातच त्या प्रदेशातील लोक वृत्तीने हिंसक नाहीत, मनाने उदार आहेत, दयाळू आहेत. त्यांच्या अंत:करणाला कोवळिक आहे अर्थातच असा प्रदेश धर्मकृत्यांना अधिक चांगला असणे स्वाभाविक आहे.

एतान् द्विजातयो देशान्संश्रयेरन्प्रयत्नतः ।
शूद्रस्तु यस्मिंस्तस्मिन्वा निवसेद् वृत्तिकर्शितः ।।२४।।

द्विजांनी म्हणजे ब्राह्मण–क्षत्रिय–वैश्य या तीन वर्णातील लोकांनी विशेषेकरून पूर्वी सांगितलेल्या देशातच प्रयत्नपूर्वक वसती करावी. शूद्रांनी त्याच्या उपजीविकेच्या दृष्टीने जेथे कोठे राहणे सोयीचे होईल तेथे राहावे.

देशनिवासाचे हे जे महत्त्व वर्णन केले आहे, तो कटाक्षाने सांगितलेला नियम नाही. ब्रह्मावर्तादि प्रदेशांचा, ते अधिक पवित्र आहेत असा गौरव करणे एवढाच भाव याठिकाणी आहे. धर्माचरणाचे सदाचरणाच्या पालनाचे मुख्य दायित्व त्रैवर्णिकावर असल्याने त्यांनी जेथील लोकाचार

म्हणजे संस्कृति स्वभावत:च अधिक नीतिमान् , सुसंस्कृत आहेत, तेच देश स्थायिक होण्यासाठी निवडणे आवश्यक होते. कारण मानवी जीवनात संस्काराला अधिक महत्त्व आहे, ते चांगल्या वातावरणात सहजासहजी होत राहतात, आणि त्यायोगाने पिढ्यामागून पिढ्या चांगले वळण असलेल्या निपजतात.

शूद्रांच्या व्यवसायाचे स्वरूप, ज्याला हातावरचे पोट म्हणतात, त्यासारखे असते म्हणून त्यांनी अधिक चांगला व्यवसाय मिळेल तेथे अवश्य स्थलांतर करावे. इतर देशातील त्रैवर्णिकांनी आपापली स्थाने सोडून या ब्रह्मावर्तादि प्रदेशात दाटीवाटीने येऊन राहावे असा उद्देश या वर्णनाच्या मागे नाही. या प्रदेशातील वातावरण समशितोष्ण असल्याने कोणत्याहि ऋतूत धर्मकार्ये सुखाने पार पाडता येतात.म्हणून हा विशेष सांगितला आहे.त्रैवर्णिकांची सेवा इतकेच शूद्र कर्तव्य नाही हेही यावरून लक्षात येते.

एषा धर्मस्य वो योनि: समासेन प्रकीर्तिता।
संभवश्चास्य सर्वस्य वर्णधर्मान्निबोधत ।।२५ ।।

अशा रीतीने थोडक्यात तुम्हाला धर्माच्या ज्ञानाचे साधन आतापर्यत सांगितले. तसेच जगताची उत्पत्ति कशी झाली तेहि स्पष्ट केले. आता तुम्हाला वर्णधर्म सांगतो ते ऐका.

वर्णधर्म हे सामान्यत: उपलक्षण समजावे. त्यात वर्ण, आश्रम, नित्यनैमित्तिक गोष्टी, व्यक्ति –तिचे इतरांशी असलेले संबंध या सर्व वेळी कसे असावे ? कसे वागावे ? काय टाळावे यासंबंधीचे नियम आवश्यकतेप्रमाणे सांगितले जाणार आहेत.

वैदिकै: कर्मभि: पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् ।
कार्य: शरीरसंस्कार: पावन: प्रेत्य चेह च ।।२६।।

पवित्र अशा वैदिक मंत्रांनी त्रैवर्णिकांचा गर्भादानादिक संस्कार करावा. हे संस्कार इहलोकी आणि परलोकीहि पवित्र करणारे आहेत.

गार्भैर्होमैर्जातकर्मचौडमौञ्जीनिबन्धनै: ।
बैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ।।२७।।

गर्भशुद्धीसाठी केला जाणारा होम, जातकर्म, चूडाकर्म (जावळ) मौंजीबंधन या संस्काराने त्रैवर्णिकांच्या बीजदोषांची आणि गर्भदोषांची शुद्धि होते.

स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतै: ।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनु: ।।२८।।

स्वाध्याय, व्रते, होम, त्रैविद्या, ईज्या, पुत्रोप्तत्ति, महायज्ञ, यज्ञ इत्यादिंच्या योगाने शरीर ब्रह्मप्राप्ति करून घेण्याच्या योग्यतेचे होते.

स्वाध्याय म्हणजे वेदाध्ययन व इतर शास्त्रांचा अभ्यास.

व्रत शब्दाने येथे आजन्म पाळावयाचे, मद्यमांस वर्ज्य करण्यासाठीचे नियम अभिप्रेत आहेत.

त्रैविद्या – चार वेदांपैकी कुलपरंपरेने आलेला एक वेद शिकण्याचा अधिकार उपनयन संस्कारानेच प्राप्त होतो. उरलेले जे इतर तीन त्यांच्या अध्ययनापूर्वी एक लहानसा संस्कार करावयाचा असतो. तो येथे त्रैविद्य शब्दाने अभिप्रेत आहे.

ईज्या म्हणजे वर्णाश्रमाप्रमाणे करावयास सांगितलेली होमादि कृत्ये .

पुत्रोत्पादन हे वंशसातत्य राखणारे असल्याने समाजाच्या स्थैर्याच्या दृष्टीने ती एक आवश्यक गोष्ट आहे. तसेच त्यामुळे मनुष्याच्या ठिकाणी सहज प्रवृत्ति म्हणून असणाऱ्या कामवासनेचीहि तृप्ति होऊन जाते. आणि इतर सदाचरणादि उपासनेकरिता अंत:करण मोकळे राहते.

महायज्ञ म्हणजे ब्रह्मयज्ञादि पंचमहायज्ञ. यात वैश्वदेव हा प्रमुख आहे. पूर्वी ब्राह्मण गृहस्थाच्या घरात याचे पुष्कळ प्रमाणात नियमाने पालन होत असे.

यज्ञ म्हणजे ज्योतिष्टोमादिक लहान मोठे यज्ञ.

या स्वाध्यायादींच्या आचरणाने जीवन शांत, सात्त्विक, निष्पाप राहण्यास सहाय्य होते. शरीर पवित्र राहते. चित्तशुद्धि होते. त्यामुळे अशा शरीराच्या आश्रयाने राहणारा जीवात्मा मोक्ष प्राप्त करून घेण्याच्या अधिकाराचा होऊ शकतो. अर्थात् त्यानंतर वैराग्य, ज्ञान यांचा अवलंब करावा लागेलच. पण त्यासाठी आवश्यक असलेली पूर्वसिद्धता स्वाध्यायादीनी होऊ शकते.

श्रीतुकाराम महाराज 'ब्रह्मरूप काया होतसे कीर्तनी '' असे जे म्हणतात त्यामागे हीच भावना आहे.

प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते।
मंत्रवत्प्राशनं चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम् ।।२९।।

मूल जन्माला येताच नाळ कापण्यापूर्वी त्याच्यावर जातकर्म नावाचा संस्कार करावा. त्या बाळाला मंत्र म्हणून सोने, मध, तूप चाटवावे.

अलिकडे हा संस्कार जवळजवळ लुप्त झाला आहे. जन्मलेल्या लेकराच्या तोंडातील कफ वगैरे काढून टाकावा लागतो. त्यादृष्टीने तत्पूर्वी दोन चार थेंब मध तूप चाटवणे सोयीस्कर होत असावे. येथे सोन्याचा जो उल्लेख आहे, तो काहीतरी सोन्याच्या वस्तूने मध–तूप– चाटवावे अशा अर्थाचा असावा. किंवा चांगल्या स्वच्छ केलेल्या सहाणेवर थोडे मध–तूप घालून शुद्ध सोन्याची वस्तू दोन चार वळसे हलक्या हाताने उगाळावी. आणि ते मध–तूप–मुलाला चाटवावे.असे अभिप्रेत असावे.

नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वाऽस्य कारयेत्।
पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥३०॥

जन्माच्या दहाव्या किंवा बाराव्या दिवशी मुलाचे नामकरण करावे. तिथी, वेळ, नक्षत्र यांची अनुकूलता पहावी.

काहींनी येथे अकरावा नि बारावा दिवस असे म्हटले आहे. जनरुढीप्रमाणे ते योग्य दिसते. मराठीत बारसे हा शब्द नामकरणविधींसाठी रूढ आहे. या दिवशी तिथी, मुहूर्त नक्षत्र पाहण्याची काही आवश्यकता नाही. हा दिवस न साधल्यास पुढे जेव्हा नामकरण करावयाचे असेल तेव्हा मात्र तिथी, वेळ, नक्षत्रांची अनुकूलता पहावी.

बाराव्या दिवशीसुद्धा अमावस्या, ग्रहण वा व्यतिपातादि कुयोग असल्यास बारसे करू नये असे मानले जाते.

मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्क्षत्रियस्य बलान्वितम्।
वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम्॥३१॥

मुलाचे नाव ठेवताना ब्राह्मणासाठी मंगलवाचक अर्थ सुचविणारी नावे असावीत. क्षत्रियाच्या नावात सामर्थ्यसूचक वैश्याच्या नावात संपत्तिसूचक आणि शूद्राच्या नावात सेवकपणाचा भाव असावा.

चार वर्णांनी युक्त अशी समाजरचना एकदा आवश्यक ठरली की मग व्यक्तिविशेषाने त्यांचे वैशिष्ट्य दाखविणारी नामे, वेश आदि चिन्हे असणे हेच सर्वदृष्टीने सोयीचे असते. आणि तीच पद्धति असली की मग त्यातून हीनगंड वा अहंगंड पोसला जात नाही. उत्तरेकडे अद्यापि ब्राह्मणासाठी शर्मा, क्षत्रियांसाठी वर्मा, वैश्यासाठी लाल, आणि शूद्रासाठी दास शब्दाचा उपयोग करण्याची पद्धति रूढ आहे. क्षत्रियांसाठी सिंह, किंवा त्याचा अपभ्रंश सिंग अशा शब्दांचा उपयोगहि रुढ आहे त्यादृष्टीने युधिष्ठिर, बलदेव, प्रतापसिंग, शूरसेन अशी उदाहरणे देता येतील. आपल्याकडे खेडेगावातून अजुनहि केरु, दगडू, धोंडू, यमाजी, मसणाजी अशी नावे असलेल्या व्यक्ती आढळतात. पण यासंबंधी विशेष कटाक्षाने पालन झालेले आढळत नाही. रामदास, देवीदास, तुलसीदास, धोंडोपंत ही नावे असलेल्या व्यक्ति ब्राह्मण वर्णातहि पुष्कळ आहेत. कित्येकवेळा नवसाने झालेल्या मुलांचीहि, दृष्ट लागू नये म्हणून केरु, धोंडू, अशी हीनतादर्शक नावे ठेवलेली उच्चवर्णियातहि आढळतात. पुढील श्लोकात हा विचार स्पष्ट झालाच आहे. जुगुप्सित शब्दाचा प्रथमदर्शनी भासतो तसा किळसवाणा अर्थ येथे अभिप्रेत नाही.

शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्याद्राज्ञो रक्षासमन्वितम्।
वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतम्॥३२॥

ब्राह्मणाचे नाव शर्म शब्दाने युक्त असावे. क्षत्रियाच्या नावात रक्षणवाचक शब्दांचा उपयोग करावा. वैश्यांच्या नावात समृद्धिवाचक शब्द असावे. आणि शूद्राच्या नावात आश्रिततासूचक शब्दांचा उपयोग करावा.

स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम्।
मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत्॥३३॥

स्त्रियांचे नाव, उच्चारण्यास सुखावह, क्रूरतादर्शक अर्थाचा अभाव असणारे, सहज समजेल असे, मनोहर, मंगल, शेवटचे अक्षर दीर्घस्वर असलेले आणि आशीर्वाद शब्दाने युक्त असे ठेवावे.

नाव ठेवण्याच्या या प्रकारात बंगाल प्रांत अग्रणी आहे असे म्हणावे लागते. त्यांची नावे मोठी काव्यमय नि मनोवेधक असतात. स्त्रियांच्या नावात नलिनी, यशोदा, कमला, सुभद्रा, राजलक्ष्मी अशी नावे या श्लोकातील वर्णनाला धरून होतील.

चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात्।
षष्ठेऽन्न प्राशनं मासि यद्वेष्टं मंगलं कुले॥३४॥

चौथ्या महिन्यात मुलाला घरातून बाहेर नेऊन आणावे. सहाव्या महिन्यात अन्न खावयास देण्यास आरंभ करावा. नाव ठेवणे, घरातून बाहेर नेणे, काही मंगलकृत्य करणे या गोष्टी आपल्या कुलपरंपरेप्रमाणेहि करणे उचित आहे.

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः।
प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात्॥३५॥

चूडाकर्म म्हणजे जावळ करणे. सगळ्यांचा विशेषतः त्रैवर्णिकांचा हा संस्कार पहिल्या किंवा तिसऱ्यावर्षी करावा. त्रैवर्णिकांचा हा संस्कारहि वेदमंत्रयुक्त असावा.

गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम्।
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः॥३६॥

उपनयन हा संस्कार, गर्भधारणेपासून आठवे वर्षी ब्राह्मणाचा अकराव्यावर्षी क्षत्रियाचा आणि बाराव्या वर्षी वैश्याचा करावा.

ही वर्षे जन्मानंतरहि मोजण्याची पद्धती आहे.

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे।
राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे॥३७॥

आपला मुलगा विद्वान् व्हावा असे वाटत असेल तर त्या ब्राह्मणाने त्याचे उपनयन वयाच्या

पाचव्या वर्षीहि करावे. मुलगा सामर्थ्यसंपन्न व्हावा असे वाटणाऱ्या क्षत्रियाने सहाव्यावर्षी, आणि मुलगा वैभवशाली व्हावा असे वाटणाऱ्या वैश्याने आठव्यावर्षीहि मुलाचा उपनयन संस्कार करावा.

आ षोडशाद् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते।
आ द्वाविंशात्क्षत्रबन्धोरा चतुर्विंशतेर्विशः ।।३८।।

मुलाचा उपनयनसंस्कार करण्याची योग्यता ब्राह्मणात सोळा वर्षापर्यंत, क्षत्रियात बावीस वर्षापर्यंत आणि वैश्यात चोवीस वर्षापर्यंतहि राहू शकते.पण ही पद्धति गौण आहे हे क्षत्रबंधु या शब्दाने सूचित होते.

अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः।
सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ।।३९।।

वरील श्लोकात सांगितलेल्या काळानंतरहि ज्यांचा उपनयनसंस्कार झाला नसेल ती तिन्ही वर्णाची मुले गायत्रीमंत्राची अधिकारी रहात नाहीत. त्यांना बहिष्कृत समजावे. योग्य कालात उपनयन न होणे संभावित लोक निंद्य समजतात.

नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हिचित्।
ब्राह्मान् यौनांश्च संबन्धान्नाचरेद् ब्राह्मणैः सह ।।४०।।

योग्य वेळी उपनयन होण्याचे राहून गेल्यामुळे बहिष्कृत झालेल्या या व्यक्ति जोवर झालेल्या दोषाच्या निराकरणासाठी शास्त्राने सांगितलेल्या पद्धतीने प्रायश्चित्त घेऊन पावन झाल्या नाहीत, तोवर त्यांच्याशी इतरांनी यजन–याजन, अध्ययन–अध्यापन, आहार–विहार आणि विवाह यांचा संबंध ठेवू नये.

कार्ष्णरौरवबास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः।
वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि च ।।४१।।

ब्राह्मण वर्णातील ब्रह्मचाऱ्यांनी (उपनयन झालेल्या पुरुषांनी) काळविटाच्या कातड्याचे उपरणे वापरावे. क्षत्रियाने रुरु जातीच्या हरिणाचे आणि वैश्याने मेंढ्याच्या कातड्याचे उत्तरीय धारण करावे. आणि ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य यांनी क्रमाने ताग, अंबाडी आणि मेंढीची लोकर यांच्यापासून केलेली वस्त्रे नेसावीत.

मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला।
क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ।।४२।।

उपनयनानंतर धारण करण्याचा कडदोरा तीनपेडाचा सगळीकडे सारख्या विणीचा आणि न बोचणारा असा असावा. ब्राह्मणासाठी ही मेखला मुञ्ज गवताची, क्षत्रियासाठी मूर्वा गवताची आणि वैश्यासाठी तागाच्या सुताची असावी.

मुञ्जालाभे तु कर्तव्याः कुशाश्मन्तकबल्वजैः।
त्रिवृत्ता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा।।४३।।

वरील वस्तू न मिळाल्या तर दर्भ, आपटा, लव्हाळा यांच्या धाग्याच्या तिपेडी मेखला कराव्यात. त्यांना एक, तीन वा पाच गाठी द्याव्यात.

दर्भ, आपटा आणि लव्हाळा यांच्या मेखला क्रमाने ब्राह्मण–क्षत्रिय–वैश्य यांच्यासाठी आहेत.

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवृत्।
शणसूत्रमयं राज्ञो वैशस्याविकसौत्रिकम्।।४४।।

उपनयनानंतर गळ्यात धारण करावयाचे यज्ञोपवीत (जानवे) खालून वर उजवीकडे पीळ असलेले असावे. तेहि तिपेडी असावे.

यासाठी वापरावयाची सुते ब्राह्मणासाठी कापसाची, क्षत्रियासाठी तागाची आणि वैश्यासाठी मेंढ्याच्या लोकरीची असावी.

ब्राह्मणो बैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ।
पैलवौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः।।४५।।

उपनयनानंतर हातात धरावयाचा दंड ब्राह्मणासाठी बेलाचा वा पळसाचा, क्षत्रियासाठी वडाचा वा खैराचा, आणि वैश्यासाठी अक्रोड किंवा उंबर या वृक्षांचा असावा असे धर्मशास्त्र आहे.

केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः।
ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः।।४६।।

दंडाची उंची (लांबी) ब्राह्मणाकरिता केसापर्यंत, क्षत्रियाकरिता कपाळापर्यंत आणि वैश्याकरिता नाकापर्यंत असावी.

ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः।
अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचोऽनग्निदूषिताः।।४७।।

यातील कोणताहि दंड अगदी सरळ, खाचा न पडलेला, वरची साल न काढलेला, कोठेहि न जळलेला, दिसायला चांगला आणि कुणाला भय वाटणार नाही असा असावा.

'अनुद्वेगकरां नणां' यातील भाव या दंडाने कोणाला मारू नये वा हा कोणावर उगारू नये असा आहे. अनुद्वेगकर या शब्दाचा अर्थ काही टीकाकारांनी फार जाड नसलेला असा केला आहे.

प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम्।
प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्ष्यं यथाविधि।।४८।।

योग्य तो दंड धारण करून सूर्याचे उपस्थान करावे. अग्नीला प्रदक्षिणा घालावी आणि शास्त्राप्रमाणे भिक्षा मागण्यास निघावे.

सूर्यापुढे उभे राहून विशिष्ट मंत्र म्हणत सूर्याला नमस्कार करणे म्हणजे उपस्थान करणे.

भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः।
भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम्।।४९।।

उपनयन झालेल्या ब्राह्मणाने भिक्षां देहि असे म्हणताना भवति शब्दाचा उपयोग आरंभी करावा. क्षत्रियाने त्या दोन शब्दाच्या मधे करावा आणि वैश्याने शेवटी करावा.

वर्णानुक्रमे ही वाक्ये ॐ भवति भिक्षां देहि, ॐ भिक्षां भवति देहि, आणि ॐ भिक्षां देहि भवति अशी होतील.

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम्।
भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं नावमानयेत्।।५०।।

मुंजीनंतरची पहिली भिक्षा आई–मावशी–वा बहीण यांच्याकडे मागावी. भिक्षा मागणाराचा अपमान होणार नाही अशाच घरी भिक्षा मागावी.

समाहृत्य तु तद्भैक्षं यावदर्थममायया।
निवेद्य गुरवेऽश्नीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः।।५१।।

मागून आणलेली सगळी भिक्षा परत येऊन गुरूला अर्पण करावी. त्यातील कोणताहि पदार्थ लपवू नये आणि गुरूंची अनुज्ञा घेऊन, शुद्ध होऊन, (हातपाय धुवून) आचमन करून, पूर्वेकडे तोंड करून भिक्षेचे अन्न भक्षण करावे.

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः।
श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः।।५२।।

आयुष्याची वृद्धि इच्छिणाराने पूर्वेकडे तोंड करून, यशाची इच्छा करणाराने दक्षिणेकडे तोंड करून, श्रीमंतीची इच्छा करणाराने पश्चिमाभिमुख होऊन भोजन करावे. उत्तराभिमुख बसून भोजन केले असता सद्वर्तनाचे फळ मिळते. सत्त्वगुण वाढतो. वर्तन नीतिमय होण्यास सहाय्य होते.

टीकाकारांनी भोजनाची ही पद्धती ब्रह्मचाऱ्याकरिताच नसून गृहस्थादिकरिताहि आहे असे समजावे असे म्हटले आहे.

उपस्पृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात् समाहितः।
भुक्त्वा चोपस्पृशेत्सम्यगद्भिः खानि च संस्पृशेत्।।५३।।

अन्न खावयाचे, भोजन करावयाचे ते सर्वदा शांत मनाने, स्वस्थ चित्ताने करावे. त्रैवर्णिकांनी भोजनापूर्वी आणि नंतर हातपाय धुवून शुद्ध रहावे. जेवणानंतर आचमन करून ओल्याहाताने नाक, कान, व डोळे या अवयवांना स्पर्श करावा.

पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन् ।
दृष्ट्वा हृष्येत्प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वशः ।।५४।।

अन्नाकडे सदैव ते पूजनीय आहे या भावाने पहावे. अन्न निंदा न करता, तुच्छता न दर्शविता खावे. अन्न पुढे येताच आनंदित व्हावे, प्रसन्न व्हावे. वा भरपूर आहे, छान आहे, स्वादिष्ट आहे अशी त्याची स्तुती करावी.

अन्नाकडे पाहून किती आनंद व्हावा ते सांगताना टीकाकाराने फार दिवसाच्या प्रवासातून परत आलेला माणूस आपल्या बायकोमुलाकडे पाहून जसा आनंदित होतो तसे वाटावे असे आवर्जून म्हटले आहे.

पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्जं च यच्छति ।
अपूजितं तु तद्भुक्तमुभयं नाशयेदिदम् ।।५५।।

अन्न सदैव प्रेमादराने सेवन करणे हे बल आणि ओज (तेजस्विता, उत्साह) वाढविणारे होते. अनादराची वा तिरस्काराची भावना ठेवून अन्न खाल्ले असता ते बल आणि ओज यांचा नाशच करते.

अन्नाच्या सूक्ष्म अंशातून मनबुद्धीचे पोषण व्हावयाचे असते. निरनिराळ्या (बऱ्या–वाईट) भावनांचे स्वरूप मनबुद्धीच्या अधिष्ठानावरच प्रगट होत असते. तेव्हा खाद्यपदार्थाकडे पूजनीय बुद्धीने पाहणे, ते स्वस्थ चित्ताने सेवन करणे हे अंतःकरण शुद्ध, सात्त्विक, विवेकी, उत्साही, धीराचे होण्याच्या दृष्टीने अत्यंत आवश्यक आहे. अन्नसेवनाच्या योग्य वा अयोग्य पद्धतीचे सुपरिणाम वा दुष्परिणाम पुष्कळदीर्घकाळाने प्रत्ययास येणारे असल्याने तिकडे मनुष्याचे सामान्यतः लक्ष नसते. सर्व लक्ष बहुधा केवळ चवीवर स्वादावर असते. इतर आनुषंगिक गोष्टींचा विचार क्वचितच केला जातो. आयुर्वेदाने आहारासंबंधी विशेष विधिविधान सांगितले आहे. चरकाच्या विमानस्थानाच्या पहिल्या अध्यायातील चोवीसाव्या सूत्रात म्हटले आहे की **'अन्नं उष्णं, स्निग्धं मात्रावत् जीर्णे वीर्याविरुद्धं इष्टे देशे इष्टसर्वोपकरणं नातिद्रुतं, नातिविलंबितं अजल्पन् अहसन् तन्मना भुञ्जीत आत्मानं अभिसमीक्ष्य सम्यक्'** यातील इष्ट देशात, इष्ट त्या सर्व साधनांनी युक्त होऊन ,स्वतःसंबंधीचा सर्वदृष्टीने चांगला विचार करून, जेवणाकडे लक्ष ठेवून जेवावे असे जे सांगितले आहे त्याची पार्श्वभूमि मुख्यतः मनूच्या वरील नियमातच आहे. अन्नाचे पथ्यत्व किंवा अपथ्यत्व अन्नाच्या स्वरूपावरच मुख्यतः अवलंबून असले तरी

खाण्याची पद्धति, स्थान, खाणाराची मन:स्थिती याचाहि परिणाम भोजन आरोग्यावर आणि अनारोग्यकर होण्यात असतो हे लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे.

अन्न चांगले पचावे, अंगी लागावे यादृष्टीने अन्नाचे स्वरूप आणि प्रमाण याचे जसे महत्त्व आहे, तसेच खाणाराच्या मन:स्थितीचेहि तितकेच महत्त्व आहे. अंत:करण चिंता, क्रोध, भय, शोक इत्यादि विकारांनी दूषित झाले असता खाल्लेले अन्न नीट पचत नाही. ते अंगी लागत नाही. त्यामुळेहि अजीर्ण उत्पन्न होते त्यातून निरनिराळे शारीरिक, मानसिक विकार उत्पन्न होतात वा झालेले बळावतात असेहि आयुर्वेदाने आवर्जून सांगितले आहे.

नोच्छिष्टं कस्यचिद्दद्यानाद्यादेतत्तथान्तरा।
न चैवात्यशनं कुर्यान्न चोच्छिष्टं क्वचिद् व्रजेत्॥५६॥

उष्टे अन्न कोणास देऊ नये. तसेच सकाळ संध्याकाळ या भोजनाच्या स्वाभाविक वेळा सोडून इतर वेळी काही खाऊ नये. अधिक प्रमाणात खाऊ नये. तसेच उष्ट्या हातातोंडाने इकडे तिकडे फिरू नये.

फार आग्रह करून वाढावे आणि मग पानात उरलेले उष्टे अन्न दीन–दरिद्री जनांना ते अगतिक असतात म्हणून द्यावे ही वागणूक अयोग्य आहे, धर्माला सोडून आहे. पण असे करण्यात आपण भुकेलेल्या लोकांसाठी काही केले असा अहंकार बाळगल्याची प्रवृत्ती तर फारच अनिष्ट आहे. पण ही गोष्ट क्वचितच लक्षात घेतली जाते. कुत्र्यामांजरांनासुद्धा आपले उष्टे अन्न घालू नये असे म्हटले आहे. मग माणसाला तर तसे देण्याची गोष्ट दूरच राहिली. येथे उष्टे अन्न याचा अर्थ पानात वाढलेले, टाकलेले एवढाच आहे. जेवणे झाल्यावर स्वयंपाक घरात जे उरते त्याला अर्थातच हा नियम लागू नाही. ते दीनांना, भुकेलेल्यांना आपुलकीने अवश्य द्यावे. संध्याकाळकरिता म्हणून राखून ठेवू नये. कारण शिजवलेले अन्न एका प्रहरानंतर सात्त्विक राहात नाही. असा नियम गीतेनेच सांगितला आहे. पण तेथील यातयाम या शब्दाचा अर्थ एक प्रहर उलटलेले असा गृहीत न धरता सोयीस्करपणे तो 'एक रात्र उलटलेले' असा करतात. काही टीकाकारांनी तसा केलाहि आहे. तो व्यवहाराला धरून आहे. पण आयुर्वेदाने सांगितलेला उष्ण शब्द विचारात घेता प्रहर अर्थ करणेच इष्ट.

ही सर्व वचने मुळात भिक्षेच्या संदर्भात आली असल्याने येथे उष्ण शब्दाचा अर्थ कढत कढत असा संभवतच नाही. तेव्हा अन्न शिळे नसावे, प्रहर न उलटलेले असावे असाच करणे इष्ट.

अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम्।
अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत्॥५७॥

अधिक भोजन करणे हे आरोग्य नाहीसे करणारे, आयुष्य उणावणारे, पापकर म्हणून

परलोकासाठी घातक असे असते. खादाड माणसाची लोकहि टवाळी करतात. म्हणून फार खाणे वर्ज्य करावे.

फार खाण्याला अपुण्य–पापकर म्हटले आहे. ते समष्टीच्या, समाजाच्या संदर्भात लक्षात घेण्यासारखे आहे. एखादा आवश्यकतेपेक्षा जास्त खातो याचा अर्थ तो कुणा न् कुणाची तरी आवश्यकता हिरावून घेत असतो. म्हणजे कोणाला तरी अप्रत्यक्षपणे पीडा देत असतो. 'पापाय परपीडनम्' या न्यायाने अतिभोजन करणारा पापी ठरतो हे उघड आहे. पाप हे त्याक्षणी त्या व्यक्तीला बाधत नाही असे बऱ्याचवेळा दिसत असले तरी ते परलोकात दु:खदायक होणार ते होणारच. ही हिंदू संस्कृतीची दृढ धारणा आहे. समाजातील स्वास्थ्य टिकविण्याच्यादृष्टीने या अशा धारणा लक्षात घेऊन वागणे हे महत्त्वाचे आहे, उपयोगाचे आहे.

ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत्।
कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन ।।५८।।

ब्राह्मणाने प्रतिदिनी आचमन करावयाचे ते ब्राह्मतीर्थाने वा कायतीर्थाने वा देवतीर्थाने करावे. पितृतीर्थाने कधीहि आचमन करू नये.

अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते।
कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः ।।५९।।

उजव्या हाताच्या अंगठ्याच्या मुळाच्या खाली ब्राह्मतीर्थ असते, करंगळीच्या मुळाशी कायतीर्थ म्हणजे प्रजापतितीर्थ असते. बोटांच्या पुढच्या टोकाशी देवतीर्थ असते आणि अंगठा व अंगठ्याजवळचे पहिले बोट (तर्जनी) यांच्यामधे पितृतीर्थ असते.

आचमन करताना तळहातावर घ्यावयाचे पाणी कसे घ्यावे याची पद्धती येथे स्पष्ट केली आहे. आचमन करावयाचे ते बहुधा सर्वजण ब्राह्मतीर्थानेच करतात. पण तर्पणाचे वेळी मात्र देव–ऋषी–पितर यांना उद्देशून तर्पण करताना तळहातावरील पाणी खाली सोडण्याचे वेळी या पद्धती आवर्जून लक्षात ठेवल्या जातात. नित्यकर्मात ब्रह्मयज्ञ करणारांना या गोष्टी ठाऊक आहेत.

त्रिराचामेदप: पूर्वं द्वि: प्रमृज्यात्ततो मुखम्।
खानि चैव स्पृशेदद्भिरात्मानं शिर एव च ।।६०।।

प्रथम तीन वेळा आचमन करावे. नंतर दोन वेळा तोंड (ओठ) पाणी घेऊन पुसावे आणि ओल्या हाताने नाक, कान, डोळे, आत्म्याचे स्थान असलेले हृदय आणि डोके यांना स्पर्श करावा.

अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिस्तीर्थेन धर्मवित्।
शौचेप्सु: सर्वदाऽऽचामेदेकान्ते प्रागुदङ्मुख: ।।६१।।

धर्म जाणणाऱ्या व शुद्धतेची इच्छा करणाऱ्या पुरुषाने एकीकडे बसून (शक्यतो एकांतात) पूर्वेकडे वा उत्तरेकडे तोंड करून आचमन करावे. आचमनाकरिता घ्यावयाचे पाणी फेस असलेले वा कढत, कोमट नसावे.

हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।
वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः ।।६२।।

आचमनाकरिता घ्यावयाचे पाणी ब्राह्मणाने हृदयापर्यंत पोचेल इतके, क्षत्रियाने गळ्यापर्यंत पोचेल इतके, वैश्याने तोंडात येईल इतके घ्यावे. शूद्रांनी ओठांना स्पर्श होईल इतकेच घ्यावे. अशा आचमनांनी ती ती व्यक्ती पवित्र होते.

आचमन घ्यावयाचे ते आपणास शुद्ध व्हावयाचे आहे, पवित्र व्हावयाचे आहे या श्रद्धेने घ्यावयाचे असते. तहान भागविण्याकरिता प्यायलेले पाणी असे स्वरूप आचमनाला येऊ नये. हे नीट लक्षात राहण्याच्या दृष्टीने वरील नियमाचे पालन उपयुक्त ठरते. प्रत्येक गोष्टीकडे केवळ उपभोगदृष्टीने पाहू नये. हा भाव जागृत ठेवण्यासाठी असे नियम उपयुक्त ठरतात.तसेच या वा अशा भिन्नता दाखविणाऱ्या नियमांनी स्वत:च्या वर्णाचे स्मरण स्वभावत:च राहते. कर्तव्य पालनासाठी त्याचा उपयोग होतो. शूद्रालाहि आचमन विहित म्हणून सांगितले आहे. तेव्हा एकूण धार्मिककृत्यापासूनच शूद्राला वेगळे ठेवले असे मानण्याचे कारण नाही.

उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः ।
सव्ये प्राचीनआवीती निवीती कण्ठसज्जने ।।६३।।

गळ्यातील जानवे डाव्या खांद्यावरून उजवीकडे जाणारे असे धारण केले असले म्हणजे त्या व्यक्तीला उपवीति म्हणतात. जानवे उजव्या खांद्यावरून डावीकडे गेलेले असते म्हणजे तो प्राचीन आवीती आणि दोन्ही खांद्यावरून छातीवर लोंबणारे जानवे असले म्हणजे तो निवीती.

उपवीति अशा स्थितीतच जानवे नेहमी धारण केले जाते, श्राद्धतर्पणादि विशेषप्रसंगी प्राचीनावीति, निवीती होण्याचा प्रसंग येतो.

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।
अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत् ।।६४।।

कटिसूत्र, पांघरावयाचे कातडे, दंड, जानवे, कमंडलू या वस्तू तुटल्या, फाटल्या, मोडल्या असल्या तर त्यांचे जलप्रवाहात विसर्जन करावे आणि त्या वस्तू पुन्हा मंत्रपूर्वक नवीन स्वीकाराव्यात.

केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य ह्यधिके ततः ।।६५।।

केशान्त नावाचा संस्कार ब्राह्मणाचा त्याच्या वयाच्या सोळाव्या वर्षी, क्षत्रियाचा बावीसाव्या वर्षी आणि वैश्याचा चोवीसाव्यावर्षी करावा.

गृह्यसूत्रात सांगितलेला केशान्त नावाचा संस्कार आहे. यात डोक्यावरचे सगळे केस काढून टाकावयाचे असतात. एका टीकाकाराने श्मश्रूकर्मरूप या शब्दाने डोक्यावरील केसासहच दाढीमिशाहि काढून टाकण्याचा उल्लेख केला आहे.

येथील राजन्यबन्धू हा शब्द अवहेलनेचा वाचक नसून केवळ क्षत्रियत्व सुचविणारा आहे. जसा मागील सेहेचाळिसाव्या वा बासष्टाव्या श्लोकात राज्ञ: आणि भूमिप: असे आलेले शब्द वास्तवात राजा असलेल्याचे वाचक नसून केवळ क्षत्रियत्वाचे दर्शक आहेत असे समजावे. तसेच येथे आहे. जसे मुळात चांगल्या अर्थाचा असलेला शहाणा शब्द मराठीत विशिष्ट पद्धतीने उच्चारला की त्याचा अर्थ उपहासात्मक होतो तसेच राजन्यबन्धू शब्दाचेहि समजावे.

वर्ण–जातीच्या मागे बन्धू शब्द लावणे हे सामान्यत: न्यूनता, उणेपणा दाखविणारे असते. तरी तसे येथे समजण्याचे कारण नाही.

अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषत: ।
संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ।।६६।।

स्त्रीवर करावयाचे हे सारे संस्कार मंत्र न म्हणता करावेत. शरीराच्या शुद्धीसाठी (संस्कारार्थ) ही कर्मे, सांगितलेला काल आणि क्रम यांना धरून करावीत.

वैवाहिको विधि:स्त्रीणां संस्कारो वैदिक: स्मृत: ।
पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया ।।६७।।

विवाहसंस्कार हाच स्त्रीवर होणारा एक वैदिक संस्कार आहे. पतिसेवा हेच गुरुघरी राहणे आहे. घरातील कामे करणे हेच तिचे अग्निहोत्र आहे.

कुटुंबसंस्था हाच समाजधारणेचा पाया आहे. ती जितकी सुस्थितीत, चांगली तितकी समाजाची अवस्था शांत आणि सुखी राहते. हा सर्व भार स्त्रीने उचलणे हेच नैसर्गिकरीत्या, स्त्रीच्या शरीर–मन–बुद्धीस सर्वार्थाने मानवणारे असते. आणि तेच सगळ्यांच्या हिताचेहि ठरते. कोणत्या ना कोणत्या निमित्ताने स्त्रीचे घराबाहेर पडणे कौतुकाचे मानले जाऊ लागले आणि स्त्रीपुढे तोच आदर्श राहू लागला की मग त्याची परिणति व्यक्ति स्वयंकेंद्रित होण्यात होते. कुटुंबस्वास्थ्याला चूड लागते. नैतिकतेचे भान रहात नाही. तिचे महत्त्वहि पटत नाही. पण आज हे कुणी ऐकून घेण्याच्या मन:स्थितीतहि नाही. परंतु शास्त्राचे विचार हे कुणाच्या आवडीनिवडीवर अवलंबून नसतात. त्यांचा संबंध समाजाच्या दीर्घकालीन हिताशी असतो. शाश्वत सत्याशी असतो. सात्त्विक सुखाशी असतो. आणि सात्त्विक सुख हे गीतेने

म्हटल्याप्रमाणे नेहमीच आरंभी नको नको वाटणारे असते. आणि परिणामाचा विचार माणूस सहसा लक्षात घेत नाही.

वैदिक संस्कार याचा अर्थ स्त्रीचा विवाह संस्कार तेवढा वैदिक मंत्रांनी युक्त असतो. एरवीचे तिचे सर्व संस्कार अमंत्रक असतात. विवाहसंस्काराचा मुख्य भाग पतिसमवेत करावयाचा असल्याने स्त्रीचा त्यात होणारा समावेष अनुषंगाने असतो. म्हणून तो समंत्रक करावयाचा अशी धारणा आहे.

एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः।
उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः कर्मयोगं निबोधत ।।६८।।

त्रैवर्णिकासाठी अशारीतीने उपनयनाचा विधी सांगितला आहे. हा पुण्यकारक असून जन्माचे सार्थक करणारा आहे. येथून पुढे आता ब्रह्मचर्याश्रमातील आचरणाविषयीचे नियम सांगितले जात आहेत ते नीट ऐकावेत.

उत्पत्तिव्यंजक या शब्दाचा अर्थ काही टीकाकारांनी जन्माला सगुणता देणारा असा केला आहे. तर काहींनी पुढचा जन्महि असाच चांगल्या कुळात मिळेल या अर्थाने घेतला आहे. उपनयनामुळे आता याचा हा नवीन (दुसरा) जन्म आहे असाहि या शब्दाचा अर्थ करता येईल द्विज शब्दाने तेच अभिप्रेत आहे.

उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः।
आचारमग्निकार्यं च संध्योपासनमेव च ।।६९।।

उपनयन झालेल्या शिष्याला गुरूने प्रथम स्वच्छता शुद्धता कशी करावी–राखावी त्यासंबंधीचे नियम सांगावेत. मग या ब्रह्मचर्याश्रमात कसे वागावे, नित्यकर्मातील अग्निकार्य, संध्या, यांची उपासना कशी करावी तेहि शिकवावे.

स्वच्छतेचे हे ज्ञान व्यापक आहे त्यात देह, घर, गाव यांचा समावेश आहे हे विसरू नये.

अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः।
ब्रह्माञ्जलिकृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः ।।७०।।

प्रतिदिनी अध्ययनास आरंभ करण्यापूर्वी ब्रह्मचाऱ्याने शास्त्राने सांगितलेल्या नियमाप्रमाणे आचमनादि करून उत्तरेकडे तोंड करून,हात जोडून, जितेंद्रिय होऊन स्वच्छ हलकी वस्त्रे नेसून गुरुसन्मुख बसावे.

येथील ब्रह्माञ्जली शब्दाचा हात जोडणे हा अर्थ पुढील श्लोकात स्पष्ट झाला आहे.

ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा।
संहत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ।।७१।।

वेदाध्ययनाच्या आरंभी आणि नंतर प्रतिदिनी गुरुच्या पायांना स्पर्श करून हात जोडून नमस्कार करावा. या कृतीलाच ब्रह्माञ्जलि असे म्हटले आहे.

येथे वेदाध्ययन असा शब्दप्रयोग असला तरी सर्वच प्रकारच्या विद्यांच्या अभ्यासाला आरंभ करताना अध्यापकाला आदराने नमस्कार करण्याची पद्धत अवलंबिणे हितावह आहे. त्यामुळे समाजात आवश्यक तिथे नम्रपणाने वागण्याची वृत्ति मनुष्याच्या मनात सहजपणे निर्माण होते. पर्यायाने समाजात सुखशांती नांदण्याच्या दृष्टीने वातावरण अनुकूल राहते. मनुष्याच्या मनात स्वाभाविकपणे असणारा स्वार्थ एकीकडून उर्मट अहंकाराचे रूप घेतो तर दुसरीकडे स्वार्थ साधनासाठी सर्व प्रकारचे सत्त्व, स्वत्त्व गुंडाळून लाचाराहून लाचार होतो. ही स्थिती व्यष्टि–समष्टीच्या दृष्टीने उभयपक्षी घातक आहे. मनुष्याचे मनुष्यपण हे संस्कारातून घडत असते. वरवर विचार करता अनेक गोष्टी किरकोळ, विशेष महत्त्व नसलेल्या लहानसहान अशा वाटल्या तरी त्यातून होणाऱ्या थोड्याथोड्या परिणामानेहि मनुष्याच्या अंत:करणास योग्य ते वळण लागण्यास सहाय्य होत असते. त्यासाठी ब्रह्मारंभ म्हणजे वेदांचा आरंभ वेदाध्ययनाचा आरंभ हे उपलक्षण मानावे.

व्यत्यस्तपाणिना कर्ममुपसंग्रहणं गुरो: ।
सव्येन सव्य: स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिण: ।।७२।।

गुरूंच्या पायाना स्पर्श करावयाचा तो हात उलट–सुलट करून करावा म्हणजे डाव्या हाताने डाव्या पायास आणि उजव्या हाताने उजव्या पायास स्पर्श करावा.

असे करताना अर्थातच डावा हात स्वत:च्या उजवीकडे आणि उजवा हात स्वत:च्या डावीकडे न्यावा लागेल. अर्थात कोपरापासून पुढच्या हाताची एक प्रकारे फुली होईल. उजवे अंग डाव्या अंगापेक्षा अधिक पवित्र असल्याने उजव्या अंगास डाव्या अंगाचा स्पर्श योग्य नाही म्हणून हा नियम सांगितला गेला आहे. या गोष्टी बाळपणापासूनच अंगवळणी पडल्या म्हणजे त्यात सहजता येते. कृत्रिमता रहात नाही व त्यामुळे आवर्जून कराव्या लागल्यामुळे वाटणारा अवघडपणाहि उरत नाही.

अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रित: ।
अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ।।७३।।

अध्ययन करण्यास आरंभ करण्यापूर्वी शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्याला गुरूने दक्षतेने प्रतिदिनी ''अरे ! आता अध्ययनास आरंभ करा'' असे सांगावे. आणि शेवटी ''आता थांबू या'' असे म्हणावे.

ब्रह्मण: प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।
स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यति ।।७४।।

वेदाध्ययनाच्या आरंभी व शेवटी सर्वदा ॐ चा उच्चार करावा. आरंभी ॐ न म्हटल्यामुळे लौकर लक्षात रहात नाही आणि शेवटी ॐ न म्हटल्यामुळे लक्षात आलेले लौकर विसरून जाते.

प्राक्कूलान्पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ।
प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ॐकारमर्हति ।।७५।।

कूल म्हणजे दर्भाची टोके ही पूर्वेकडे करून त्या दर्भावर बसावे. बोटामध्ये दर्भाची पवित्रके घालून पवित्र व्हावे. मग तीन वेळा प्राणायाम करावा. अशा रीतीने पावन झाल्यानंतरच ॐकाराचा उच्चार करण्याची योग्यता येते.

प्राणायाम करतानाहि ॐकाराचा उच्चार करावयाचा असतो. पण हे उच्चारण मनातल्या मनात करावयाचे असते. वेदारंभी उच्चारावयाचा ॐ हा स्पष्टपणे उच्चारावयाचा असतो.

अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः ।
वेदत्रयान्निरदुहद्भूर्भुवः स्वरितीति च ।।७६।।

ब्रह्मदेवाने तीन वेदांचे दोहन करून त्यातून क्रमाने अकार उकार मकार ही तीन वर्णाक्षरे काढली. त्याचप्रमाणे भूः भुवः स्वः या तीन व्याहृति उत्पन्न केल्या.

त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् ।
तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ।।७७।।

परमश्रेष्ठ अशा ब्रह्मदेवाने तीन वेदांपासून एकेका चरणाचे दोहन करून 'तत्' या शब्दाने आरंभ होणाऱ्या गायत्रीची ऋचा निर्माण केली.

येथे ऋक्, यजु, साम असे तीन वेद क्रमाने अभिप्रेत आहेत. त्यापासून ॐकाराची तीन अक्षरे, तिन्ही व्याहृति व गायत्रीमंत्राचे आठ आठ अक्षराचे तीन चरण ब्रह्मदेवाने साररूपाने काढले.

एतदक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम् ।
संध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ।।७८।।

जाणत्या ब्राह्मणाने ॐकार, भू इत्यादि तीन व्याहृति यांनी युक्त अशा गायत्रीमंत्राचा सकाळी आणि संध्याकाळी (नियमितपणे) जप केल्यास तो वेदाध्ययनाच्या पुण्याने युक्त होतो.

सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य बहिरेतत्त्रिकं द्विजः ।
महतोऽप्येनसो मासात् त्वचेवाऽहिर्विमुच्यते ।।७९।।

ॐकार आणि व्याहृतींसह गायत्रीमंत्राचा जप (घर–गावा–च्या) बाहेर जाऊन सहस्रवेळा एक मासपर्यंत केल्यास साप जसा कात टाकून मोकळा होतो, त्याप्रमाणे जपकर्ता महापातकातून मुक्त होतो.

एतयर्चा विसंयुक्त: काले च क्रियया स्वया।
ब्रह्मक्षत्रियविड्योनिर्गर्हणां याति साधुषु ।।८०।।

या ऋचेचा म्हणजे गायत्रीमंत्राचा योग्यवेळी जप केला नाही आणि आपापल्या वर्णाश्रमानुरूप कर्तव्ये पार पाडली नाहीत तर ब्राह्मण–क्षत्रिय–वैश्य या वर्णाचे लोक सज्जनांच्या समाजामध्ये निंदेस पात्र होतात.

ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्यया: ।
त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ।।८१।।

ॐकारपूर्वक वर वर्णिलेल्या तीन श्रेष्ठ अशा व्याहृति आणि तीन चरणाचा गायत्री मंत्र हे वेदाच्या प्राप्तीचे प्रवेशद्वार आहे असे समजावे.

योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रित: ।
स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूत: खमूर्तिमान् ।।८२।।

जो या गायत्रीमंत्राचे प्रतिदिनी निरलसपणे तीनवर्षे अध्ययन करतो तो परब्रह्माला प्राप्त होतो. वायूप्रमाणे त्याला सामर्थ्य प्राप्त होते. आणि आकाशाप्रमाणे तो सर्वत्र निर्लेप राहतो.

एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामा: परं तप: ।
सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात्सत्यं विशिष्यते ।।८३।।

ॐ हे एक अक्षरच परब्रह्म आहे. प्राणायाम हे श्रेष्ठ तप आहे. गायत्रीमंत्रापेक्षा श्रेष्ठ मंत्र नाही. मौन धारण करण्यापेक्षा सत्य भाषण करणे अधिक महत्त्वाचे आहे.

क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोति यजति क्रिया: ।
अक्षरं त्वक्षरं ज्ञेयं ब्रह्म चैव प्रजापति: ।।८४।।

वेदांनी सांगितलेल्या होम–हवनादि सर्व क्रिया या सगळ्या विनाशी आहेत. ॐ हे अक्षर मात्र खऱ्या अर्थाने अक्षर म्हणजे –अविनाशी, शाश्वत आहे. तेच ब्रह्म आहे. तेच प्रजांचे पालन करणारे आहे.

ॐकाराचे महत्त्व इथल्याप्रमाणेच मांडुक्यादि उपनिषदात आणि भगवद्गीतेतहि जवळजवळ याच स्वरूपात गायिले आहे. ॐ हे ध्यान आणि जपाकरिता श्रेष्ठ साधन आहे यात शंका नाही. मात्र ही उपासना करणाऱ्या व्यक्ति अगदी विरळा असतात.हे लक्षात ठेवलेच पाहिजे. त्यासाठीच ‘ही ॐकाराची स्तुति आहे’ अशी टिपणी टीकाकाराने दिली आहे.

विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणै: ।
उपांशु स्याच्छतगुण: साहस्रो मानस: स्मृत: ।।८५।।

अनेक प्रकारच्या विधींनी क्रियाकलापांनी युक्त असणाऱ्या यज्ञापेक्षा जपयज्ञ हा दसपट श्रेष्ठ आहे असे समजावे. हा जपहि उपांशु पद्धतीने केला म्हणजे त्याचे महत्त्व शतपट असते.मानस जपाचे, मनातल्या मनात केलेल्या जपाचे महत्त्व सहस्रपट असते. असे जाणावे.

उपांशु म्हणजे अगदी जवळ बसलेल्या व्यक्तीलाहि ऐकू येणार नाही. अशा रीतीने जिभेची योग्य हालचाल करीत केलेला जप. जिभेची कोणतीहि हालचाल न करता मनातल्या मनात मंत्राचा उच्चार करीत राहणे याचे महत्त्व सहस्रपट सांगितले आहे. पण अशा जपाच्या वेळी मन हे निर्विकल्प आणि एकाग्र असले पाहिजे. तरच त्याला मानसजप म्हणणे योग्य आहे. नाना प्रकारच्या विचारांचे तरंग उमटत आहेत आणि त्याचवेळी जपहि चालू आहे हा काही खऱ्या अर्थाने मानस जप नाही. मन विचाररहित झाले, निर्विकल्प झाले पण ते जर जपावर एकाग्र झालेले नसेल तर बसल्याबसल्या झोप येते. मानस जप ही स्थिति प्रयत्नसाध्य आहे. म्हणून संतांनी आरंभी तरी वाणीने उच्चारपूर्वक नामजप करणेच अधिक उपयुक्त मानले आहे.

यज्ञामध्ये 'मी जपयज्ञ आहे' असे वर्णन गीतेतहि आले आहे.

ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।
सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।।८६।।

चार पाकयज्ञ आणि इतर दर्शपूर्णमासादि विधियज्ञ हे सगळे मिळून जपरूप यज्ञाच्या सोळाव्या अंशाच्याहि योग्यतेचे नाहीत.

चार पाकयज्ञ म्हणजे देवाभूत मनुष्य आणि पितर यांना उद्देशून केले जाणारे वैश्वदेवदि यज्ञ.

वैश्वदेव करणे हा देवयज्ञ. काकबली टाकणे हा भूतयज्ञ. अतिथीला भोजन देणे हा मनुष्य यज्ञ आणि तर्पणादिनित्यश्राद्ध करणे हा पितृयज्ञ. पूर्वीच्या काळी सर्व ब्राह्मणांच्या घरातून हे चारी यज्ञ नियमाने होत असत. आज हा प्रकार लुप्तप्राय आहे. मी मिळवितो पण ते माझ्या एकट्याकरिता नाही ते सर्वांसाठी आहे. ही समाजहिताची व्यापक जाणिव आणि कृतज्ञता यातून राखली जात असे.

जप्येनैव तु संसिध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ।।८७।।

इतर काही करो न करो केवळ जपामुळेच ब्राह्मणाचे ब्राह्मणपण सिद्ध होते. सर्वांशी मित्रतेचा भाव असणे हेच ब्राह्मणाचे ब्राह्मणपण आहे.

गीतेने बाराव्या अध्यायात ' **अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च** ' हे जे भक्ताचे लक्षण सांगितले आहे ते जणु येथील मैत्र शब्दावरचे स्पष्टीकरण आहे.

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु।
संयमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान् यन्तेव वाजिनाम्॥८८॥

अश्वारोही जसा अश्वाला स्वाधीन ठेवतो त्याप्रमाणे.स्वभावत:च आर्कषक असलेल्या विषयांचे सेवन करताना जाणत्या माणसाने इंद्रियांना प्रयत्नपूर्वक संयमात राखले पाहिजे.

विषयसेवनातील हे संयमाचे महत्त्वआरोग्याच्या दृष्टीने व्यक्तीपुरते, संघर्ष टाळण्याच्या दृष्टीने समाजात आणि चित्तशुद्धीच्या दृष्टीने परमार्थात लक्षात ठेवण्यासारखे आहे.

एकादशेन्द्रियाण्याहुर्यानि पूर्वे मनीषिण:।
तानि सम्यक्प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वश: ॥८९॥

विचारवंतांनी पूर्वीच इन्द्रिये अकरा असल्याचे सांगितले आहे.त्यांचे स्वरूप आता अनुक्रमाने स्पष्ट करून सांगतो.

श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी।
पायूपस्थं हस्तपादं वाक्चैव दशमी स्मृता॥९०॥

कान, त्वचा, डोळे, जीभ, नाक ही पाच आणि मलद्वार, जननेंद्रिय, हात, पाय, वाणी ही पाच मिळून दहा इंद्रिये वर्णिली जातात.

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वश:।
कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैषां पाय्वादीनि प्रचक्षते॥९१॥

कानपासून आरंभ होणारी पहिली पाच ही ज्ञानेंद्रिये आहेत. आणि पायू–मलद्वार यापासून पुढची पाच ही कर्मेन्द्रिये होत.

ज्ञानेद्रियांच्या द्वारा माणूस शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध या पाच विषयांचे ग्रहण करतो. कर्मेन्द्रिये इंद्रियांच्या विषयग्रहणाला वा शरीरधारणेसाठी कराव्या लागणाऱ्या इतर कर्मांना सहाय्यभूत होतात.आयुर्वेदाने कर्म वा कोणतीहि क्रिया याची एक लक्षणीय व्याख्या केली आहे. '**संयोगे च विभागे च कारणं द्रव्यमाश्रितम्। कर्तव्यस्य क्रिया कर्म कर्म नान्यदपेक्षते॥**' – कोणतेहि कर्म वा क्रिया ही द्रव्याच्या आश्रयाने राहते. तिचे स्वरूप संयोग आणि वियोग, जोडणे आणि तोडणे अशा स्वरूपाचे असते. आणि अशी ही हालचाल काहीतरी करण्याच्या उद्देशाने हेतूपर्वक होत असते. सर्व प्रकारची कर्मे या व्याख्येतच येतात. कर्माची ही व्याख्या स्पष्ट, सोपी आणि व्यापक अशी आहे. ही कर्मे इंद्रियांच्या द्वारा होत असतात. शरीरातील मस्तिष्क, हृदय, फुफ्फुसे, पचनमार्ग, यकृत, पित्ताशय, क्लोम, प्लीहा, वृक्क, बस्ति असे सात अंतर्गत अवयव प्राणाच्या प्रेरणेने जीवन अबाधित राखण्याचे कार्य करीत असतात. त्यांचा दहा इंद्रियात समावेश केला नसला तरी जीवनधारणेच्या दृष्टीने प्रत्यक्ष कार्य या अवयवांच्याकडेच

असते. त्यांच्यावर व्यक्तीचे प्रत्यक्ष नियंत्रण नसल्याने त्यांचा समावेश इंद्रियात केलेला नाही. कारण प्रपंचातील व्यवहारासाठी वा पारमार्थिक उपासनेसाठी त्यांची कार्ये अडथळा आणणारी नसतात. त्यांच्यामुळे अडथळा निर्माण होतो असे वाटले तरी त्याला प्रत्यक्षात इंद्रियांचा दुरुपयोग हेच कारण असते. या अवयवांची सुस्थिति हा वैद्यकाचा विषय असल्याने इतरत्र त्यांचेविषयीचे वर्णन फारसे येत नाही.

एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोभयात्मकम् ।
यस्मिन् जिते जितावेतौ भवतः पञ्चकौ गणौ ।।९२।।

अकरावे इंद्रिय जे मन ते आपल्या गुणाने स्वभावानेच उभयात्मक आहे. त्या मनाला जिंकले असता पाचही ज्ञानेंद्रिये आणि कर्मेन्द्रिये या दहानांहि जिंकता येते.

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।
सन्नियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ।।९३।।

इंद्रिये आसक्तीने वारंवार विषयांचे सेवन करू लागली की त्यामुळे नाना प्रकारचे दोष निःसंशयपणे उत्पन्न होतात. त्याच इंद्रियांना योग्य रीतीने नियंत्रणात ठेवले की तीच इंद्रिये सिद्धीहि मिळवून देतात.

सिद्धी शब्दाने येथे धर्म–अर्थ–काम–मोक्ष या चारहि पुरुषार्थांची प्राप्ति अभिप्रेत आहे. शरीर हे सर्वच पुरुषार्थांच्या प्राप्तीचे साधन असल्याने त्याचे स्वास्थ्य टिकण्यासाठी, ते आरोग्यसंपन्न राहण्यासाठी इंद्रियांवरील नियंत्रण, विषयसेवनातील संयम अत्यंत आवश्यक आहे.

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ।।९४।।

कोणताहि काम(इच्छा) त्या कामाची प्राप्ति आणि उपभोग झाल्यानंतरहि शांत होत नाही. उलट तुपाच्या आहुतींनी अग्नि जसा अधिकच भडकत जातो तसा कामहि उपभोगाने तृप्त न होता वरचेवर वाढतच जातो.

शरीरधारणेकरिता आवश्यक म्हणून विषयांचे सेवन करणे निराळे आणि विषयसेवनामुळे वाटणाऱ्या सुखाच्या आसक्तीने पुन्हा पुन्हा अधिकाधिक प्रमाणात विषयांचे सेवन करणे निराळे. पण माणूस हा असा विचित्र प्राणी आहे की त्याचे विषयसेवन आवश्यकतेच्या मर्यादेत रहातच नाही म्हटले तरी चालेल. विषयसेवनामुळे वाटणारी तृप्तता क्षणिक राहते आणि त्यासुखाचे आकर्षण हव्यासात परिणत होते म्हणून मनुष्याला संयमाचे महत्त्व नाना प्रकारांनी पटवून द्यावे लागते. पुढच्या श्लोकात तेच स्पष्ट केले आहे.

यश्चैतान्प्राप्नुयात्सर्वान् यश्चैतान्केवलांस्त्यजेत्।
प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ।।९५।।

जो प्राप्त झालेल्या विषयांचे (यथेच्छ) सेवन करतो.आणि जो (संयम राखून) त्या सर्वांचा त्याग करतो तुलनेने या दोघांचा विचार करतो होणाऱ्या सर्व इच्छा पूर्ण होण्यापेक्षा त्यांचा त्याग करणारा श्रेष्ठ ठरतो.

श्लोकातील 'केवलांस्त्यजेत्' या शब्दावरून विषयसेवनाचा सर्वस्वी त्याग येथे अभिप्रेत आहे असे वाटेल पण तसे नाही. श्रीमंती आहे, सहज उपलब्ध आहे, म्हणून नानाप्रकारचे स्वादिष्ट पदार्थ प्रतिदिनी यथेच्छ सेवन केले तरी ते बाधल्याशिवाय रहात नाहीत. म्हणून संयम शब्दाच्या धात्वर्थाप्रमाणे येथे 'त्याग' या शब्दाचा स्पष्ट उपयोग केला आहे.

न तथैतानि शक्यन्ते सन्नियन्तुमसेवया।
विषयेषु प्रजुष्टानि यथा ज्ञानेन नित्यशः ।।९६।।

विषयाविषयी आसक्त असणारी इंद्रिये संयमित करण्यासाठी विषयांचे सेवन मुळीच न करणे हे तितकेसे उपयोगी पडत नाही. प्रतिदिनी (तद्विषयक) ज्ञान मिळवणे आणि त्याचे चिंतन –मनन करणे हेच अधिक लाभदायक ठरते.

विषयसेवनाची प्रेरणा ही नैसर्गिक आहे. आणि काही मर्यादेपर्यत शरीर–मनाचे स्वास्थ्य आणि शरीर धारणा या दृष्टीने विषयांचे ग्रहण करणे हे आवश्यकहि आहे. मनुष्याच्या संबंधात तरी हे विषयसेवन अशा नैसर्गिक मर्यादेत कधीच रहात नाही. विषयांचा संपूर्ण त्याग हा पुष्कळवेळा अनैसर्गिक ठरतो. संयमाच्या कठोर दडपणाखाली इंद्रिये काही काळ विषयविन्मुख झाल्यासारखी वाटली तरी ते खरे नसते. मन बंड करून उठते, इंद्रिये अनावर होतात. ती स्थिति फारच घातक असते. म्हणून विषयांचे सेवन करण्याची मूळ प्रेरणा इंद्रियांच्या ठिकाणी का असते ?ते ध्यानी घेऊन त्यातील अतियोग, अयोग, मिथ्यायोग यांचे स्वरूप नीट जाणून घ्यावे लागते. विषयसेवन हितकरतेच्या मर्यादेतच राहिले पाहिजे. त्यासाठी वर्ण–आश्रम–धर्मादि चारी पुरूषार्थाचे स्वरूप, त्यांच्या मर्यादा, त्यासाठी आवश्यक काल आणि परिस्थिति हे सर्व मनुष्याने नीट जाणून घेतले पाहिजे. त्यामुळेच विषयसेवनाचा सम्यक् योग साधू शकतो आणि इंद्रिये सहजपणे संयत राहतात. मनुष्य जीवनाची सर्वच अंगोपांगे ज्ञानाने परिष्कृत झालेली असणे आवश्यक आहे.

वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि च।
न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कर्हिचित् ।।९७।।

शहाण्या माणसाचेहि चित्त विषयासक्तीने दुष्ट झालेले असेल तर त्याचे वेदाध्ययन, त्याने

केलेला त्याग, दिलेले दान, पाळलेली नियमव्रते, आचरिलेले तप वा केलेले यज्ञ हे सिद्धीला जात नाहीत. म्हणजे या सत्कृत्यांचे कोणतेहि फल त्याला मिळत नाही.

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥९८॥

ऐकणे, स्पर्शिणे, पाहणे, भोगणे वा हुंगणे हे सर्व करूनहि जो मनुष्य(सुखाने) उचंबळून येत नाही, वा विषण्ण होत नाही त्यानेच इंद्रिये जिंकली आहेत असे समजावे.

गीतेतील **'नैवकिंचित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्। पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् अश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन्॥'** या श्लोकात मनुस्मृतीतील वरील वचनाचा आशयच प्रगट झाला आहे.

अनुकूलतेने उचंबळून येऊ नये, प्रतिकूलतेने खचून जाऊ नये, सुखदुःखात यशापयशात स्थिरबुद्धि रहावे. हे जे गीतेच्या तत्त्वज्ञानाचे सार त्यामागेहि मनुस्मृतीतील वरील विचारच आधारभूत आहे.

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम्।
तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम्॥९९॥

दहा इंद्रियांपैकी एखादे जरी घसरले(विषयासक्त झाले) तरी त्याचा परिणाम(विवेक) बुद्धीचा भ्रंश होण्यात होतो. ज्याप्रमाणे पखालीच्या केवळ तोंडातून पाणी पाझरले तरी त्यामुळे भरलेली सगळी पखाल रिकामी होते.

पखालीचे तोंड एकहि थेंब गळणार नाही इतके घट्ट कधी बांधता येत नाही. त्यातून पाणी टिपटिपतच राहते. ते तसेच चालू राहिले तर पखाल रिकामी होणे स्वाभाविक आहे.

वशे कृत्वेन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा।
सर्वान्संसाधयेदर्थानक्षिण्वन् योगतस्तनुम्॥१००॥

इंद्रियांचा समूह स्वाधीन ठेवावा. मनाचाहि संयम राखावा आणि मग कोणत्याहि साधनेने शरीराला पीडा होणार नाही शरीराचे स्वास्थ्य नष्ट होणार नाही अशी दक्षता घेऊन यथायोग्य रीतीने चारहि पुरुषार्थ साधतील असे पहावे.

पूर्वां संध्यां जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमाऽर्कदर्शनात्।
पश्चिमां तु सदाऽऽसीत सम्यगृक्षविभावनात्॥१०१॥

सकाळच्या संध्येतील गायत्रीचा जप सूर्य चांगला दिसू लागेपर्यंत करावा. संध्याकाळचे संध्यावंदन आकाशात नक्षत्रे चमकू लागेपर्यंत करावे.

गायत्रीजप सूर्योदयापासून सूर्यास्तापर्यंत करावा असा सामान्य नियम सांगितला जातो, तो गायत्रीमंत्राच्या पुरश्चरणापुरता समजावा.

पूर्वां संध्यां जपंस्तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति।
पश्चिमां तु समासीनो मलं हन्ति दिवा कृतम् ॥१०२॥

प्रात:संध्येच्यावेळी उभे राहून जप केला असता रात्री केलेल्या पातकांचा नाश होतो. सायंसंध्येच्या वेळी जप बसून करावा त्यामुळे दिवसा केलेल्या पातकांचा नाश होतो.

सकाळ संध्याकाळ करावयाच्या संध्येच्या नित्य अनुष्ठानातहि दिवसा केलेल्या आणि रात्री केलेल्या पातकांचा नाश होतो असा उल्लेख असलेल्या मंत्राचा समावेश आहे. आपल्या परंपरेमध्ये देवतादर्शन, तीर्थयात्रा, गंगादि पवित्र नद्यांची स्नाने, नामस्मरण, विशिष्ट अनुष्ठाने, व्रते, संतांची दर्शने इत्यादींचे महात्म्य सांगताना नाना प्रकारच्या वा सर्व प्रकारच्या पापांचा नाश होण्यासाठी त्या त्या विधींचा उपयोग होतो असे सांगण्याची प्रथा रूढ आहे. विषयात आसक्त राहून इंद्रियसुखासाठी वा लोकेषणेसाठी सर्व प्रकारचे विधिनिषेध गुंडाळून अनीतीने भरलेले कोणतेहि स्वैराचरण वा स्वार्थाधतेने घडणारे कोणतेहि दुष्कृत्य यातून निर्माण होणाऱ्या पातकांचा विनाश इतक्या सहजसाध्य उपायाने होतो असे गृहीत धरण्याचे पातक कुणी करू नये तसे असते तर विशिष्ट पातकांकरिता विशिष्ट प्रायश्चित शास्त्राने सांगितले असेल तर ते अर्थहीन म्हणावे लागेल. पातके कळून वा न कळून होतात आणि ती शरीर इंद्रिये आणि मन यांच्या पातळीवर घडतात. त्या जाणिवपूर्वक केलेल्या आणि शरीरइंद्रिये याकडून घडलेल्या पातकांचा नाश पश्चात्तापपूर्वक केलेल्या प्रायश्चित्तानीच काय तो होऊ शकतो. पण पातके काही वेळेला न कळतहि घडतात. माणसाचे मन तर फार चमत्कारिक आहे. त्यात केव्हा, कोणता निंद्य, निषिद्ध विचार येईल वा संकल्प उठेल ते सांगता येत नाही. समाजात एरवी सभ्य, सज्जन म्हणून वावरणाऱ्या व्यक्तीच्या मनातहि नको ते विचार नको ते संकल्प केव्हातरी डोकावतातच. सभ्य, धार्मिक वृत्तीचा माणूस शरीराकडून तरी दुराचरण घडू नये अशी दक्षता निश्चयाने घेतो. पण पापी विचार मनात येणे हाहि अपराधच आहे. शास्त्रदृष्ट्या तोहि एक दोषच आहे. त्याच्या निरसनासाठी नित्यनैमित्तिक विधि–विधानांचा उपयोग होत असतो. वारंवार ठेवल्या जाणाऱ्या या स्मरणामुळे मनाची सदोष चंचलता उणावण्यासहि पुष्कळ सहाय्य होते. मन सात्विक आणि शुद्ध होऊ लागते. वर उल्लेखिलेल्या संध्येच्या फलामागे तोच, तेवढाच हेतू आहे असे जाणावे. पातक निरासांचा उल्लेख जेथे जेथे येईल तेथेहि हाच भाव असतो. आपल्याकडे **‘अन्यक्षेत्रे कृतं पापं पुण्य क्षेत्रे विनश्यति। पुण्य क्षेत्रे कृतं पापं वज्रलेपो भविष्यति ॥’** असे स्पष्ट शब्दात उल्लेखिले आहे. इथे पुण्यक्षेत्राच्या उपलक्षणाने ज्या ज्या गोष्टीचा पातकनाशन म्हणून उल्लेख केला आहे त्या सर्वच गोष्टी गृहीत धराव्या. ‘ रोचनार्था फलश्रुति:’ असेहि फलश्रुतींच्या गोष्टीसंदर्भात एक वचन आहे. प्रामाणिकांनी तेहि लक्षात घ्यावे.

न तिष्ठति तु यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् ।
स शूद्रवद् बहिष्कार्यः सर्वस्माद्द्विजकर्मणः ।।१०३।।

जो सकाळचे आणि संध्याकाळचे संध्यावंदन करीत नाही. त्याला द्विजाने करावयाच्या सर्व कृत्यातून बहिष्कृत करावे. त्याला शूद्राप्रमाणे समजावे.

वेदाचे अध्ययन करणे आणि अध्यापन करणे, यज्ञयागादि वैदिक कर्मे करणे आणि पुरोहितरूपाने करविणे, दान घेणे आणि दान देणे ही सहा द्विजकर्मे म्हणून प्रसिद्ध आहेत. जो संध्याहि करीत नाही त्याचा हा अधिकार नष्ट होतो. त्याला शूद्राप्रमाणे समजावे. शूद्राचा जीवनव्यवसाय हा श्रमाचा आणि वेळ खाणारा असल्याने धर्मशास्त्राने त्याच्यामागे धार्मिक स्वरूपाच्या नित्यनैमित्तिक कर्माचा व्याप फारसा लागणार नाही अशी दक्षता घेतली आहे. त्याला आपला व्यवसाय करण्याच्या दृष्टीने जास्तीत जास्त वेळ मिळावा असे धोरण या मागे आहे. इंग्रजांनी रुजविलेल्या बौद्धिक विकृतीमुळे हे नीट समजून घेण्यासाठी फारच थोड्यांची अंतःकरणे मोकळी आहेत. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी, ज्यांचे अंतःकरण माऊलीचे आहे त्यांनी, 'द्विज षट्कर्मे करी। शूद्र तयाते नमस्कारी। दोघासहि सरोभरी। निपजे यागु ।।' असे म्हटले आहे. तेव्हा अपसमज दूर होण्यास त्यामुळे सहाय्य होऊ शकते. पण जो संध्या करीत नाही पण ब्राह्मण म्हणून ऐट मिरवितो त्याचेसाठी मात्र हे वचन महत्त्वाचे आहे. ते लक्षात घेतलेच पाहिजे असे आहे.

अपां समीपे नियतो नैत्यकं विधिमास्थितः ।
सावित्रीमप्यधीयीत गत्वाऽरण्यं समाहितः ।।१०४।।

संध्यादि नित्यकर्मे, योग्यरीतीने, अरण्यात जाऊन आणि जलासन्निध बसून एकाग्रचित्ताने करावीत. गायत्रीचा जपहि असाच करावा.

इतर महत्त्वाची ब्रह्मयज्ञादि नित्यकर्मे ही सुद्धा अरण्यात, एकांतात नदी, ओढा, तळे, यांच्या तीरावर बसून करावीत पण केवळ गायत्रीचा जप नित्यनेम म्हणून करणे असेल तर तोहि तसाच करावा.

पूर्वी वसतिस्थाने लहान, विरळ आणि बह्वंशी जलाच्या आश्रयाने असल्याने गावाच्या बाहेरहि झाडी पुष्कळ असल्याने नित्यनेमासाठी प्रशस्त म्हणून हे विधान सांगितले आहे. आज महानगरे पसरलेली असतात. नैसर्गिक जलाशयहि आसपास क्वचितच आढळतात. अरण्येहि नष्टप्राय झालेली आहेत. तेव्हा वरील श्लोक लक्षात घेऊन नित्यकर्मच न करणे हे उचित नाही ब्रह्मसूत्राने **'यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्'** (श्रुतीमध्ये विशेष प्रकारचे नियम सांगितले नसल्यामुळे जेथे एकाग्रता करता येईल तेथे उपासना करावी.) या सूत्रात हा विषय स्पष्ट केला आहे. ब्रह्मसूत्रार्थ दर्शिनीतील ४।१।११ यावरील विवेचन स्पष्टीकरणासाठी उपयोगाचे होईल.

वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके।
नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ।।१०५।।

वेदांची अंगे आणि नित्याचा स्वाध्याय तसेच होमविषयक मंत्र यांचेसंबंधात अनध्याय लक्षात घेण्याचे कारण नाही.

वेदांची अंगे म्हणजे शिक्षा, कल्प (सूत्र) व्याकरण, निरुक्त, ज्योतिष आणि छंद यांचे अध्ययन, अनध्यायाच्यादिवशी वर्ज्य समजू नये.

आपल्या परंपरेमध्ये प्रतिपदा, अष्टमी, अमावस्या अशा तिथींना आणि काही विशेषप्रसंगी अध्ययन करू नये असा नियम आहे तो वर उल्लेखिलेल्या गोष्टींना लागू नाही

नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत्स्मृतम्।
ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतम् ।।१०६।।

जे कर्तव्य नित्य करावयाचे असते त्याच्यासंबंधात अनध्याय नसतो जसा तो ब्रह्मसत्राला वषट्कारामुळे नसतो. वषट् म्हणजे आहुति देताना उच्चारला जाणारा एक शब्द.

यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दं विधिना नियतः शुचिः।
तस्य नित्यं क्षरत्येष पयो दधि घृतं मधु ।।१०७।।

जो इंद्रिये नियंत्रित करून स्नानादींनी पवित्र होऊन विधिपूर्वक एकवर्षपर्यंत स्वाध्याय करतो, वेदांचे अध्यन करतो त्याला दूध–दही–तूप–मध यांचा विपुल प्रमाणात नित्य लाभ होतो.

स्वाध्याय शब्दाने प्रामुख्याने वेदाध्ययन अभिप्रेत असले तरी इतरहि महाभारत, रामायण, उपनिषदे, दासबोध–गाथा–ज्ञानेश्वरी यासारखे ग्रंथ याचे अध्ययनहि रुचिभेदाने, अधिकारभेदाने गृहीत धरावे. मात्र त्यासाठी अध्ययनकर्त्याने 'विधिना'–योग्यरीतीने, नियत–संयत आणि शुचि–पवित्र हे शब्द लक्षात ठेवून त्या प्रमाणे वर्तन ठेवून अभ्यास केला पाहिजे. वेद–उपनिषदे–ज्ञानेश्वरी यासारख्या पवित्र आणि बोधप्रत ग्रंथाचा अभ्यास हा आचरण–मन–बुद्धि यांच्या शुद्धतेसाठी आणि विकासासाठी करावयाचा असतो. विद्वत्तेची प्राप्ति हा अध्ययनाचा अनुषंगिक भाग आहे. असा जो,चांगले अध्ययन करतो, त्याला ते अभ्यासरूपी तप सुखी, आनंदी जीवन मिळवून देण्यास कारणीभूत होते. दूध–दही–तूप–मध हे आहारातील रुचकर आणि तुष्टि–पुष्टि देणारे पदार्थ. त्याच्या उपलक्षणाने जीवन ऐहिकदृष्ट्याहि सुखात समाधानात जाते असे समजावे. दुधाने हितकारिता, दह्याने स्वादिष्टता, घृताने स्निग्धता, प्रेमळपणा, सौजन्य, मधाने वाणी, वर्तन यांचा गोडवा, असे गृहीत धरले तर त्यादृष्टीने साधकाची अंतर्बाह्य प्रगति होते.हे म्हणणे अधिक उपयुक्त ठरते.

या अध्ययनाला असलेली मर्यादा ही व्रतासारखी वा अनुष्ठानासारखी समजावी. अर्थात् हे अध्ययन प्राथमिक स्वरूपाचे नाही. ते नुसते पांक्त(शब्दाशब्दाचा वा ओळीओळीचा अर्थ समजून

घेण्यापुरते मर्यादित)नाही, शरीर मनबुद्धीच्या विकासासाठी, प्रगति–उन्नतिसाठी आवर्जून केलेले हे एक प्रकारचे अनुष्ठान आहे, तपाचरण आहे असे समजावे.

अग्नीन्धनं भैक्षचर्यामधःशय्यां गुरोर्हितम्।
आ समावर्तनात्कुर्यात्कृतोपनयनो द्विजः ।।१०८।।

मुंज होऊन अध्ययनास आरंभ केल्यानंतर त्या द्विजाने प्रतिदिनी सकाळ–संध्याकाळ शास्त्रवचनानुसार होम करावा. भिक्षा मागून राहावे. खाली झोपावे. त्याचे वर्तन गुरुंच्या सांगण्या–वागण्या–बोलण्याला अनुसरून असावे. हे सर्व नियम समावर्तन(सोडमुंज) होईपर्यंत म्हणजे विद्याध्ययन संपेपर्यत पाळावेत.

आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः।
आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुः स्वोऽध्याप्या दश धर्मतः ।।१०९।।

आचार्यांचा पुत्र, सेवा करणारा, दुसरे काही ज्ञान असून ते शिकवू शकणारा, धार्मिक, शुचिर्भूत, आप्त, शिकविलेले ग्रहण करण्याविषयी आणि ते स्मरणात टिकवून ठेवण्याविषयी जो समर्थ आहे, जो जीवनधारणेसाठी आवश्यक ते सहाय्य करतो, स्वभावाने सज्जन आहे, ज्याच्याविषयी आपुलकी वाटते असा हे दहा शिकविण्यास योग्य समजावेत असे धर्मशास्त्र आहे.

ज्याला शिकवायचे तो कोण असावा, कसा असावा ते या दहा लक्षणांनी सांगितले आहे.

नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः।
जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत्।।११०।।

विचारल्यावाचून कोणाशी बोलू नये. जो अन्यायाने विचारतो त्यालाहि काही सांगू नये या दोन्ही वेळी शहाण्या माणसाने ज्ञान असले तरी लोकामध्ये जणु अडाणी आहे असे वागावे.

उपदेशकाच्या दृष्टीने हा श्लोक महत्त्वाचा आहे. ज्याला सांगावयाचे, शिकवावयाचे त्याचे ठायी चांगली जिज्ञासा असली पाहिजे. त्याने जाणत्याला आपण होऊन नम्रतेने विचारले पाहिजे असे जिज्ञासेने विचारणाराहि वरील १०९ श्लोकामध्ये सांगितलेल्या दहा लक्षणातील गुणांनी युक्त नसेल तर तो ज्ञान देण्याला अधिकारी नाही असे समजावे कारण तसा काही अधिकार नसताना विचारणे हेच मुळी अन्यायाचे आहे. अर्थात् त्यालाहि काही सांगण्या–शिकविण्यास जाऊ नये.त्याचा व्हावा तसा उपयोगहि होत नाही.

अधर्मेण च यः प्राह यश्चाधर्मेण पृच्छति।
तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाऽधिगच्छति।।१११।।

जो अधर्माने शिकवितो वा अधर्माने विचारतो त्या दोघांचाहि नाश होतो. वा (सज्जनांच्या) समाजामध्ये ते निंदेस पात्र होतात.

धर्मार्थौ यत्न न स्यातां शुश्रूषा वाऽपि तद्विधा।
तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ।।११२।।

जेथे धर्म नाही, अर्थ (लाभ–उपकार–विनिमय) नाही, सेवा करण्याची वृत्ति नाही, वा अध्ययनास योग्य असा अधिकार नाही, तेथे कोणतीहि विद्या शिकवणे हे नापिक भूमीत, वाळूत बी पेरण्याप्रमाणे निष्फल होते.

विद्ययैव समं कामं मर्तव्यं ब्रह्मवादिना।
आपद्यपि हि घोरयां न त्वेनामिरिणे वपेत् ।।११३।।

वेदांचे अध्यापन करणाराने आपल्या विद्येसह प्रसंगी मरून जावे, घोर आपत्तीचाहि स्वीकार करावा. पण अयोग्य व्यक्तीस विद्यादान करू नये.

विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेवधिस्तेऽस्मि रक्ष माम्।
असूयकाय मां माऽदास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ।।११४।।

विद्या अध्यापकाजवळ येऊन म्हणाली की एक मला मूल्यवान् ठेव समजून तू माझे रक्षण कर मत्सर इत्यादि दोषांनी युक्त असलेल्या व्यक्तीला माझे ज्ञान देऊ नको. (अशारीतीने माझे रक्षण केले तरच) त्यामुळे मी ओजस्विनी, तेजस्विनी बलवती होईन, राहीन.

यमेव तु शुचिं विद्या नियतं ब्रह्मचारिणम्।
तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ।।११५।।

जो जाणता ब्राह्मण पवित्र, जितेंद्रिय, ब्रह्मचारी (सदाचरणी) ज्ञानविद्यारूप कोशाचे (ठेवीचे) रक्षण करण्यास समर्थ, प्रमाद न करणारा, चुका न करणारा, दोषरहित असा असेल त्यालाच मला (विद्येला) दे. असे म्हणावे. वेदाध्ययनासंबंधीचा हा कटाक्ष महत्त्वाचा आहे.

ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीयानादवाप्नुयात्।
स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ।।११६।।

जो कोणी शिकविणाराची संमति नसताना (तो दुसऱ्या कुणास शिकवित असताना त्याच्या न कळत चोरून) वेद ऐकतो, शिकतो, वेदाचे ज्ञान मिळवतो त्याला वेदाची चोरी करणारा समजावे. तो नरकात जातो.

गुरू संमति देत नसेल तर ती वेदविद्या घेण्याविषयी आपण योग्य नाही असे समजून शिष्याने शांत रहावे आपली योग्यता वाढविण्याचा प्रयत्न करावा. गुरुजवळचे ज्ञान त्याच्या संमतिवाचून मिळविण्याचा प्रयत्न करणे ही अनधिकारचेष्टा आहे. तसे ज्ञान घेणे ही एक प्रकारची चोरी आहे. कर्णाने,

द्रोणाचार्यांनी, त्याची अयोग्यता दुष्टता जाणून त्यास ब्रह्मास्त्र शिकवण्याचे नाकारले तेव्हा परशुरामास फसवून त्याने ब्रह्मास्त्र मिळविले ते जसे त्यालाच घातक ठरले तसे होते.

वर सांगितलेले सर्व नियम आजच्यादृष्टीने फार उग्र स्वरूपाचे वाटले तरी प्रामुख्याने ते वेदाध्ययनापुरते महत्त्वाचे आहेत. असे समजावे. वेद हे मंत्रमय शक्तीने युक्त असल्याने हे कठोर वाटणारे नियम वेदाध्ययनासाठी सांगितले आहेत. मंत्रसामर्थ ही एक वेगळी अलौकिक शक्ति आहे, म्हणून वेद नुसते शब्दज्ञान होऊन उपयोगी पडणारे नाहीत. मंत्रशक्तीतील कार्यकारण मीमांसा आजच्या ज्ञान विज्ञानाने सध्यातरी सिद्ध करता येण्यासारखी नाही. विज्ञानाने फार तर कोणत्या शब्दसंहतीने कसे, किती, कोणते स्पंद वा लहरी निर्माण होतात ते कदाचित् दाखविता येइल पण मंत्रसामर्थ्यातून सिद्धी मिळविण्यास ते पुरेसे नाही. मंत्रशक्ति टिकवणे हे ज्याला महत्त्वाचे वाटते तो असे नियम घालणे आवश्यक आहे असे समजणारच. अंतराळयानातून प्रवास करु इच्छिणारांचे प्रशिक्षण व्हावे लागते. ते तसे दीर्घकाळाचे आणि अत्यंत कठीण आहे की त्यातून उत्तीर्ण होणारा दहापैकी एखादाच असू शकतो. तेव्हा मंत्रशक्तीच्या संरक्षणासाठी असलेले नियम उचितच आहेत असे म्हटले पाहिजे.

लौकिकं वैदिकं वाऽपि तथाऽऽध्यात्मिकमेव वा ।
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ।।११७।।

लौकिक, वैदिक अथवा अध्यात्मिक ज्ञान, ज्याच्याकडून घेतो त्याला प्रथम वंदन करावे.

लौकिक म्हणजे ऐहिक व्यवहारासबंधीचे ज्ञान. वैदिक म्हणजे वेदासंबंधीचे शब्दज्ञान वा अर्थज्ञान. अध्यात्मिक म्हणजे आत्म्यासंबंधीचे–परमार्थासंबंधीचे ज्ञान–ब्रह्मज्ञान. या तिघातहि लौकिकापेक्षा वैदिक व वैदिकापेक्षा अध्यात्मिक ज्ञान देणारा उत्तरोत्तर श्रेष्ठ समजावा. तिघे एकत्र आल्यास श्रेष्ठतेच्या मानाने नमस्कार करावा. असे टीकाकारांनी म्हटले आहे ते समाजातील प्रतिष्ठेचा नियम म्हणून लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. राजकीय क्षेत्रात आणि सैन्यात श्रेष्ठतेचा क्रम लक्षात घेऊनच व्यवहार होतो. या गोष्टी तशा बारीकसारीक खऱ्या पण जीवनाला नीट वळण लागून ते सदैव अनुशासित राहावे यासाठी त्यांचे महत्त्व मानलेच पाहिजे.जीवनातील सभ्यतेला अर्थ देणाऱ्या या बारीकसारीक गोष्टीकडे दुर्लक्ष झाले, त्यांचे महत्त्व पटेनासे झाले, यात काय बिघडते ? कुठे बिघडते ? असे वाटू लागले की जीवनाला सहजपणे लागणारे अनुशासन उणावत जाते. स्वैरता वाढू लागते. आणि तिची परिणति मग असभ्यता, अश्लीलता, अनीति यांच्या नंगानाचात होते.यासाठी सभ्यता आणि विनय अंगी बाणविणारे प्राचीन शास्त्रातून उल्लेखिलेले नियम लहानसहान आहेत. त्यांना विशेष महत्त्व नाही तो एक प्रकारचा जाच आहे, त्याने मनावर सतत दडपण राहते,मनातील मोकळेपणा नष्ट होतो, असे विकृत मानसशास्त्राच्या आधारे मानले जाते पण अशा नियमांची उपेक्षा करणे अनिष्ट आहे.

सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ।
नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी ।।११८।।

केवळ गायत्रीमंत्र तेवढा पाठ आहे असा ब्राह्मण जर शास्त्रोक्त रीतीने नियमबद्ध आचरण करीत असेल, संयमी सदाचरणी असेल तर तो, सर्व काही खाणाऱ्या, कोणताही उद्योगधंदा करणाऱ्या पण तिन्ही वेदांचे अध्ययन झालेल्या विद्वान् ब्राह्मणाहूनहि श्रेष्ठ आहे.

ब्राह्मणाला श्रेष्ठ मानावे असे सांगितल्यानंतर मनात अनेक विकल्प येतात वा आवर्जून निर्माण केले जातात. त्या सर्वांचे निरसन या श्लोकातील अर्थ नीट लक्षात घेतला म्हणजे सहजपणे होऊ शकेल.

शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत् ।
शय्यासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत् ।।११९।।

वडिलधारी माणसे ज्या शय्येवर व आसनावर बसले असतील त्यावेळी त्यावर आपण बसू नये. आपण स्वतः शय्येवर वा आसनावर बसलेले असताना कुणी वडिलधारी व्यक्ति तेथे आली तर आपण उठून उभे राहून अभिवादन करावे.

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ।।१२०।।

वडिलधारी माणसे समोर आली की तरुणाच्या शरीरातील प्राण वर येऊन जणू बाहेर निघू पाहतात. तरुण ऊठून वंदन करतो तेव्हा ते प्राण परतून व्यवस्थित होतात.

लहान –सहान वाटणाऱ्या दोषांचेहि दुष्परिणाम लक्षात यावेत म्हणून ही अशी वर्णने शास्त्रांतरी येतात.ती अर्थवादात्मक असली तरी नियमांची उपेक्षा करणे अनिष्ट आहे हे लक्षात आणून देण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त आहेत. अनुशासन अंगात मुरुन राहावे यासाठीहि अशा वचनाचा उपयोग होतो.

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।
चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्धर्मो यशो बलम् ।।१२१।।

वडिलधाऱ्यांना उठून वंदन करणारा व वृद्धांची सेवा करणारा, त्यांचा मान ठेवणारा असा जो असतो त्याचे आयुष्य, विद्या, यश, आणि बल ही चारहि वृद्धिंगत होतात.

अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् ।
असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् ।।१२२।।

नमस्कार करण्यापूर्वी मी अमुक अमुक नावाचा नमस्कार करित आहे असे म्हणून नमस्कार करावा.

ओळख पटणे आणि नम्रता व्यक्त होणे या दृष्टीने हा नियम उपयुक्त आहे. ज्याला नमस्कार करतो त्यालाच मला ओळखले का ? असे विचारू नये. 'नृपप्रजान्याय' येथेहि ध्यानी घ्यावा.

नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते।
तान्प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रिय: सर्वास्तथैव च ॥१२३॥

ज्यांना संस्कृतचे ज्ञान नाही त्यांना वा स्त्रियांना नमस्कार करिताना स्वत:चे नाम न उच्चारता केवळ 'नमस्कार करतो ' एवढे म्हणणेहि पुरेसे आहे.

गुरुकुलात शिक्षण घेत असताना विध्यार्थ्यांने नाम, कुल, गोत्र, शाखा इत्यादि सर्वांचा उच्चार करून नमस्कार करावा लागत असे. म्हणून अनभिज्ञाकरिता आणि स्त्रियांसाठी त्यांचा वेळ वाचविण्याकरिता येथे सुटसुटीतपणाचा अवलंब केला आहे.

भो: शब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने ।
नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभि: स्मृत: ॥१२४॥

नमस्कार करताना स्वत:चे नाव उच्चारून झाल्यानंतर भो: शब्दाचा उच्चार करावा. ते ज्याला नमस्कार करतो त्याला उच्चारून केलेले संबोधन आहे असे समजावे, हे ऋषींनी सांगितले आहे.

आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ।
अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्य: पूर्वाक्षर: प्लुत: ॥१२५॥

नमस्कार करणाराला (जो नमस्कार घेतो त्याने) हे सौम्य !तू आयुष्मान् हो असा आशीर्वाद द्यावा. नमस्कार करणाराच्या नावातले शेवटचे अक्षर प्लुत उच्चारावे.

ऱ्हस्व स्वर एक मात्रेचा, दीर्घस्वर दोन मात्रेचा आणि प्लुत स्वर तीन मात्रेचा असतो. या तीन मात्रा, शेवटच्या अक्षराचा उच्चार (शब्दोच्चार) काहीसा लांबवून व्यक्त करावयाचा असतो.

यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्र: प्रत्यभिवादनम्।
नाभिवाद्य: स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव स: ॥१२६॥

अभिवादनाला प्रत्यभिवादन कसे करावे हे जो जाणत नाही, तो नमस्कारास योग्य नाही. त्याला शूद्र समजावे.

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्त्रबन्धुमनामयम्।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥१२७॥

ब्राह्मण भेटला असता कुशल आहे ना असे विचारावे. क्षत्रियाला अनामय आहे ना असे विचारावे. वैश्य भेटला असता क्षेम विचारावे. शूद्राला आरोग्य विचारावे.

एकशे सव्विसाव्या श्लोकात आलेला शूद्र शब्द केवळ निषेधात्मक आहे. मेधातिथीने

तिथेच वडिलधाऱ्या असणाऱ्या शूद्रानाहि अभिवाद्यत्व आणि पूर्वाभिभाष्यत्व आहे असे भाष्य आवर्जून केले आहे. त्यावरून वडिलधाऱ्या शूद्रालाहि नमस्कार करावा आणि त्याच्याशी आपणहोऊन आधी बोलावे हा शिष्टाचार व्यक्त होतो. परस्पर भेटीचे वेळी आपण होऊन आधी बोलताना वर्णांचा विचार करून शब्द कोणते वापरावेत ते या एकशेसत्ताविसाव्या श्लोकात सांगितले आहे. वस्तुत कुशल आणि क्षेम अनामय आणि आरोग्य हे शब्द समानार्थकच आहेत. पण वर्णविशेष व्यक्त होण्यासाठी ते तसेच वापरावे. आपापले वर्णविशेष सर्वदा लक्षात घ्यावे आणि त्यादृष्टीने असणाऱ्या स्वधर्माचरणात कधीहि चूक होऊ देऊ नये. म्हणून असे नियम घातलेले आहेत.

अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत्।
भोभवत्पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित्॥१२८॥

ज्याने यज्ञदीक्षा घेतली आहे त्याला, तो वयाने लहान असला तरी, त्याचे नाव घेऊन संबोधू नये. भो:, भवान् असे म्हणून त्याच्याशी धर्म जाणणाऱ्या पुरुषांनी बोलावे.

परपत्नी तु या स्त्री स्यादसंबद्धा च योनित:।
तां ब्रूयात् भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च ॥१२९॥

जी आपल्या नात्याची नाही अशा दुसऱ्या स्त्रीशी बोलताना भवती, सुभगे, भगिनी(ताई–अक्का) असे संबोधून बोलावे.

स्त्रियांशी बोलताना सौजन्याने सभ्यतेने वागवावे असे मनूने आवर्जून सांगितले आहे. स्त्रीकडे तुच्छतेच्या दृष्टीने पाहिले जाते हा आरोप योग्य नाही.

मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरून्।
असावहमिति ब्रूयात्प्रत्युत्थाय यवीयस:॥१३०॥

मामा काका सासरा ऋत्विज आणि वडिलधारी माणसे (ज्ञानवृद्ध तपोवृद्ध) ही सर्ववयाने लहान असली तरी त्यांना ''मी अमुक नमस्कार करतो आहे.'' असे म्हणून उठून अभिवादन करावे.

मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूरथ पितृष्वसा ।
संपूज्या गुरुपत्नीवत्समास्ता गुरुभार्यया॥१३१॥

मावशी, मामी, सासू, आत्या, या सर्व गुरूंच्या पत्नीप्रमाणे पूजनीय आहेत त्यांना तसाच मान द्यावा.

भ्रातृभार्योपसङ्ग्राह्या सवर्णाऽहन्यहन्यपि।
विप्रोष्य तूपसङ्ग्राह्या ज्ञातिसंबन्धियोषित:॥१३२॥

वडिल भावाची पत्नी आपल्या वर्णातील असेल तर तिला प्रतिदिनी नमस्कार करावा. स्वजातीतील इतर वडिल स्त्रियांना त्या गावाहून (पाहुण्या म्हणून) आल्या म्हणजे नमस्कार करावा.

पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्यपि।
मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी॥१३३॥

आत्या, मावशी, वडिल बहिण यांना आईप्रमाणे मान द्यावा. त्या सर्वाहून आई ही अर्थातच श्रेष्ठ आहे.

दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम्।
त्र्यब्दपूर्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु॥१३४॥

एकाच गावात राहणाऱ्या दोघामध्ये दहा वर्षाचे अंतर असले तरी त्यानी परस्परांना समान भूमिकेने सख्यभावाने मानावे. (मित्र समजावे विशेष मान देण्याची आवश्यकता नाही.)कलावंतांनी वयातील पाच वर्षाच्या अंतराचा विचार करून सख्य समजावे. वैदिकांनी वयाचे परस्पर अंतर तीन वर्षांचे असताना सख्य समजावे. आणि जवळच्या नात्यातील व्यक्तींनी एक वर्षाहून कमी अंतर असेल तर परस्पर सख्य समजावे.

सांगितलेल्या वयातील अंतरापेक्षा अधिक अंतर असेल तर जेष्ठ आणि कनिष्ठ असा व्यवहार करणे योग्य आहे.

ब्राह्मणं दशवर्षं तु शतवर्षं तु भूमिपम्।
पितापुत्रौ विजानीयाद् ब्राह्मणस्तु तयो: पिता॥१३५॥

दहा वर्षाचा ब्राह्मण आणि शंभर वर्षाचा क्षत्रिय असला तरी त्यांना पिता–पुत्र जाणावे (अर्थात्) त्यांच्यातील ब्राह्मण हा पिता होय.

वर्णाचा मान राखण्यासाठी हे असे करणे उपयोगी आहे मागच्या पिढीपर्यंत ही प्रथा रूढ होती. हा नियम केवळ जातिविशेषाकरिता आहे. पुढच्या दोन श्लोकावरून हे लक्षात येऊ शकते.

वित्तं बन्धुर्वय: कर्म विद्या भवति पञ्चमी।
एतानि मानस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम्॥१३६॥

संपत्ति, नातेसंबंध, वय, आचरण आणि ज्ञान (विद्या) या पाच गोष्टी मान देण्यास योग्य आहेत. यांच्यातील श्रेष्ठता उत्तरोत्तर वाढत जाते.

संपत्तिपेक्षा नातेसंबंध, नातेसंबंधापेक्षा वय, वयापेक्षा कर्म, कर्मापेक्षा विद्या, अधिकाधिक श्रेष्ठ आणि म्हणूनच सन्मान करण्याच्यादृष्टीने अधिकाधिक योग्य आहेत. मनूचे हे सांगणे फार महत्वाचे आहे ते नीट लक्षात ठेवले तर उल्लेखिलेल्या वर्णजातिविषयक नियमामुळे निर्माण केला गेलेला विखार नाहीसा होऊ शकतो.

पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च।
यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ।।१३७।।

त्रैवर्णिकापैकी या पाच गुणातील अधिक गुण ज्याचे जवळ असतील तो इतरांकडून मान देण्यास योग्य समजावा. नव्वदवर्षाहून अधिक वयाचा शूद्रहि सन्माननीय समजावा.

वित्त आणि नातेसंबंध यांनी जो युक्त असेल तो वय अधिक असलेल्यालाहि माननीय असावा. असेच इतरहि गुणांच्या संदर्भात समजावे म्हणजेच दोन गुण असलेला एक गुणअसलेल्याला वरिष्ठ, तीन गुण असलेला दोन गुणअसलेल्यापेक्षा वरिष्ठ, चार गुण असलेला तीन गुण असलेल्यापेक्षा वरिष्ठ, पाचहि गुण असलेला चार गुणअसलेल्यापेक्षा वरिष्ठ ,नव्वदीच्या पुढचा शूद्र असेल तर तो त्याचे संबंधात या गुणांचा विचार न करताहि मान देण्यास योग्य समजावा.

या श्लोकातील अर्थामुळे १३५ व्या श्लोकातील अर्थाला बाध येण्याचे कारण नाही. कारण तेथे वयाधिक्याचा विचार नसून ११८ व्या श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे विचार करावा.

चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः।
स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च ।।१३८।।

चाके असलेल्या वाहनावरुन जाणारा, म्हातारी व्यक्ति, रोगी, ओझे घेऊन चालणारा, स्त्री, विद्याभ्यास पूर्ण झालेला राजा, आणि श्रेष्ठ व्यक्ति, यांना आधी मार्ग द्यावा.

रस्त्याने जात असताना वाट जर अरुंद असेल तर विशेषेकरुन हा प्रश्न निर्माण होतो. इथे एकप्रकारे वाहतुकीचा नियमच सांगितला आहे. स्त्रीच्या संदर्भात इतर कोणताहि विचार न करता केवळ स्त्री म्हणूनच तिला वाट द्यावी असे मेधातिथीने स्पष्ट केले आहे ते महत्त्वाचे आहे. राजा शब्दानेहि येथे पुष्कळ वेळा असतो तसा क्षत्रिय वर्णाचा पुरुष अभिप्रेत नाही. तो त्या त्या विभागाचा कोणी विशिष्टपदावरील अधिकारी असला पाहिजे. चढ चढणाऱ्या वाहनाला आधी वाट द्यावी. हा नियम हिमालयात तरी रूढ आहे.

समोरासमोर दोघे आले की सामान्यतः आपली सोय बघून वाट देतातच. तेथेहि हा विचार लक्षात ठेवावाच पण मागून येऊन पुढे जाणाऱ्याच्या दृष्टीने ही गोष्ट वाटचालीत विशेषेकरून ध्यानात ठेवावी.

तेषां तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ।
राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक् ।।१३९।।

हे सर्व एकत्र आले तर त्यातल्या त्यात विद्वान आणि राजा यांना प्राथमिकता द्यावी. राजा आणि स्नातक एकत्र येतील तर राजाने स्नातकाचा मान ठेवावा.

सर्व स्मृतीग्रंथात आणि विशेषेकरुन येथे मनुस्मृतीत समाजस्वास्थ्याच्यादृष्टीने अत्यंत हितकारक असलेली वर्णव्यवस्था विचारात घेऊन अगदी बारीकसारीक वागणुकीचे नियमहि आवर्जून सांगितलेले आहेत. वर्णविशेषाप्रमाणे नावे कशी ठेवावी ? दंड कोणता घ्यावा ? कोणी कोणाला मान द्यावा ? मावशी काका इत्यादि नातेसंबंधात कसे वागावे–बोलावे ? नमस्कार करण्याची पद्धति कशी असावी ? यासंबंधी सांगितलेले नियम स्वत:ला पुरोगामी, विचारवंत म्हणविणाऱ्यांना हास्यास्पद वाटतात. त्यांना त्याचे महत्त्व वाटत नाही. उलट असे नियम असणे कटकटीचे आणि मानसिक कुचंबणा करणारे आहेत असे प्रतिपादन ते करतात. विवेकी व्यक्तीने वेळेवर घातलेला एक टाका पुढे हातभर शिवण्याचे कष्ट वाचवितो किंवा पै पै ची दक्षता घेतली तरच रुपया सार्थकी लागतो. या लोकोक्तीमागील भूमिका लक्षात ठेवली पाहिजे. घसरण थोडी जरी वाढली तरी ती वाढतच जाते. इतकेच नव्हे तर तिला वेगहि येतो. हे कधी विसरु नये. या गोष्टि इतक्या साध्या आहेत की त्यांचे शिक्षण देताना समजावून सांगण्यासाठी फार कष्ट घ्यावे लागत नाहीत. एकदोनदा सांगितले तरी पुरते. वयामुळे वा इतर कारणांनी अज्ञान असेल तर दोन तिनदा सूचना देऊनहि भागते. मनुष्याला स्वत:ला विहित असलेल्या आचारविचाराच्या शास्त्रशुद्ध क्षेत्रात सहजपणे टिकवून ठेवायचे तर एवढ्यामुळेहि आपल्याला मान मिळतो असे वाटणे सर्वसामान्यांच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे असते. प्रत्येक मनुष्य काही पूर्णपणे सत्पुरुष नसतो, संत नसतो. तेव्हा मानापमानाच्या पलीकडे जाऊन योग्य ते वागणे सर्वांनाच शक्य नसते म्हणून परस्परसंबंधात कुणी कोणाला कसा मान द्यावा याचा विचार प्रत्येकाने केला पाहिजे. समाजस्वास्थ्याच्या, सार्वत्रिक दीर्घकालीन स्वास्थ्याच्या दृष्टीने ते उपयुक्त असते. त्यामुळे स्वाभाविकपणे अहंकाराचे नियंत्रण वागण्याबोलण्यातला उर्मटपणा उणावतो. विद्यार्थीदशेतच हे वळण लागले की पुढील जीवन मग सहजपणे विनयशील होऊ शकते.

उपनीयं तु य: शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विज: ।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ।।१४०।।

शिष्याचे मौंजीबंधन करून जो ब्राह्मण त्याला कल्प आणि रहस्यासह वेद शिकविल त्याला आचार्य म्हणावे.

सामान्य शिक्षक, अध्यापक अशा अर्थाने न वापरता आचार्य शब्द येथे विशिष्ट अर्थाने वापरला आहे. सकल्प म्हणण्यात वेदाची सर्व सहाही अंगे येथे अभिप्रेत आहेत. कल्प शब्दाने वेदांचा यज्ञादि कर्मकांडात्मक भागहि गृहीत धरावा. तसेच सरहस्य शब्दाने अध्यात्म ज्ञान करून देणारा जो उपनिषद्भाग तो येथे गृहीत धरावा. तसेच सर्व मंत्राच्या अर्थाचे ज्ञान करून देणे हेहि येथे अभिप्रत आहे.

एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुन: ।
योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्याय: स उच्यते ।।१४१।।

जो वेदाचा कोणता तरी एक भाग वा वेदाङ्गापैकी एक वा अनेक वा सर्व अंगे यांचे अध्यापन उपजीविकेच्यादृष्टीने करतो त्याला उपाध्याय म्हणावे.

शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छंद, ज्योतिष ही वेदाची सहा अंगे आहेत.

वेदाचा भाग म्हणजे एखादी शाखा वा विशिष्ट उद्देशापुरती योजण्याची काही सूक्ते. हे अध्यापन शिक्षकाच्या उपजीविकेचे साधन असते. कदाचित् व्यवहारोपयोगी याज्ञिक निर्माण करणे हाहि या अध्यापनाचा हेतू असू शकतो म्हणून वृत्त्यर्थ शब्द विद्यार्थी नि शिक्षक दोघांसाठी वापरता येईल.

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि।
सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ।१४२।।

गर्भाधानादि कर्मे जो शास्त्राप्रमाणे करतो, अन्न देऊन वाढवितो त्या ब्राह्मणाला गुरु म्हणावे.

येथे केवळ जनक पिताच अभिप्रेत आहे. अन्न देऊन वाढवितो हे शब्द नसते तर व्यवहारात ज्याला उपाध्याय, पुरोहित म्हणतात जो सर्व संस्काराचे वेळी ती ती कर्मे मंत्रयुक्तपणे यथाशास्त्र चालवितो तो (गुरुजी–भिक्षुक) गृहीत धरता आला असता.

अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान्मखान्।
यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते।।१४३।।

अग्न्याधेय , पाकयज्ञ, अग्निष्टोम इत्यादि याग (यथासांग) पार पाडण्यासाठी यजमान ज्याचे वरण करतो तो त्या यजमानाचा ऋत्विक् होय.

अग्न्याधेय = आहवनीयादिक अग्नि निर्माण करण्याची रीति. पाकयज्ञ = दर्शपूर्णमासादि, अग्निष्टोमादि सोमयागासारखे यज्ञ.वरण करणे– स्वीकारणे,नेमणे.

य आवृणोत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणावुभौ।
स माता स पिता ज्ञेयस्तं न द्रुह्येत्कदाचन।।१४४।।

जो वर्णस्वरादि शास्त्रशुद्धरीतीने वेद ऐकवितो तो आईबाप आहे.असे जाणावे. त्याला दुखवू नये.

आपल्या समाजात वैदिकांचा विशेष मान असतो तो यामुळेच.

उपाध्यायान्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता।
सहस्त्रं तु पितॄन्माता गौरवेणातिरिच्यते।।१४५।।

दहा उपाध्यायापेक्षा आचार्य, शंभर आचार्याहून पिता आणि पित्यापेक्षा सहस्त्रपट माता गौरवार्ह आहे.

उत्पादक ब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।
ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ।।१४६।।

जन्म देणारा आणि वेदांचे ज्ञान देणारा दोघे पिताच तरी त्याच्यात वेदज्ञान देणारा श्रेष्ठ. कारण वेदज्ञानामुळे लाभणारा (संस्काररूप) जन्म हाच या लोकी नि परलोकी शाश्वत (लाभ देणारा) असतो.

कामान्माता पिता चैनं यदुत्पादयतो मिथः ।
सम्भूतिं तस्य तां विद्याद्यद्योनावभिजायते ।।१४७।।

कामाने प्रेरित होऊन आईबाप मूल निर्माण करतात. मुलाचा तो देह गर्भात राहून बाहेर येतो तो त्याचा लौकिक जन्म असतो.

केवळ जन्माने खरे मनुष्यपण येत नाही. मनुष्यासाठी (मनुष्यपणासाठी)संस्काराची आवश्यकता असते.

आचार्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः ।
उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साऽजराऽमरा ।।१४८।।

वेदपारंगत आचार्य गायत्रीचा उपदेश करून (शिष्याला) जो जन्म देतो तोच त्याचा खरा जन्म. कारण हा जन्मच अजर अमर असतो.

आचार्याची, गुरूंची थोरवी या श्लोकातून प्रगट केली आहे. देहाने जन्माला येणे कसे सामान्य आहे, त्याला खरे महत्त्व नाही, हे मागच्या श्लोकात सांगितले गेले आहे. तसा जन्म तर पशुपक्ष्यांचा, कृमिकीटकांचाहि होत असतो. माणसाचेच माणूसपण तो ज्ञानविज्ञानाने संपन्न होण्यात असते. माणूसपण त्याला विद्या शिकविणाराकडून मिळते. माणूसपणा असणे हेच खऱ्या अर्थाने जन्म घेणे आहे. त्यामुळेच त्याला अजरत्व, देवत्व प्राप्त होते. त्या बळावर साधना करीत गेला तर अमर होतो म्हणजे मृत्यूच्या पाशातून सुटतो, मुक्त होतो. अजर शब्दाने गीतेतील दैवी संपत्तीचा पुरुष सांगितला आहे तर अमर शब्दाने ब्रह्मज्ञानी सुचविला आहे. हे सर्व उपनयनानंतर आरंभते म्हणून उपनयन, दीक्षा, अनुग्रह, मंत्रग्रहण हा दुसरा जन्म. हा गुरूमुळे लाभतो म्हणून गुरूचे महत्त्व. येथे ते वेदाध्ययनाच्या रूपाने उल्लेखिले आहे. ते उपलक्षण समजावे म्हणजे सर्वांसाठी यातील आशय सर्वत्र उपयोगी ठरेल.

अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।
तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तया ।।१४९।।

जो कोणी थोडे वा पुष्कळ ज्ञान देईल तोहि त्या ज्ञान देण्यामुळे उपकार करतो म्हणून तो गुरुच जाणावा. कारण ज्ञान देणे हाच मुळी उपकार आहे.

टीकाकारांनी येथील श्रुत शब्दाचा अर्थ वेदविद्येपुरता मर्यादित न घेता वेदांगे, इतर तर्कसंख्यादिशास्त्रे, अनेक कलांचे शिक्षण हे सर्वच येथे गृहीत धरले आहे. ते महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे शिक्षण केवळ अध्यात्माचे वा धार्मिक कर्मकांडाचे नव्हते तर इहलोकात अभ्युदयासाठी उपयोगी पडणाऱ्या विद्याकलांचाहि त्यात समावेश होता हे स्पष्ट होते.

ब्राह्मस्य जन्मन: कर्ता स्वधर्मस्य च शासिता।
बालोऽपि विप्रो वृद्धस्य पिता भवति धर्मत: ॥१५०॥

वेदांचे ज्ञान देणारा वा स्वधर्माचे स्वरूप शिकविणारा ज्ञाता हा वयाने लहान असला तरी वयाने वडील असणाऱ्या विद्यार्थ्याला पित्याप्रमाणे आहे असे धर्मशास्त्र सांगते.

वेदज्ञानासवेच स्वधर्माचा उल्लेख आला आहे, तो फार महत्वाचा आहे. कारण स्वधर्म हा वर्ण आश्रम पुरुषार्थ आणि साधनामार्ग यांच्या आधारे ठरतो. यावरून ज्ञानविषयांचा विस्तार, त्याची व्यापकता लक्षात येऊ शकते.

अध्यापयामास पितॄन् शिशुराङ्गिरस: कवि:।
पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥१५१॥

अंगिरसाचा पुत्र मोठा जाणकार होता. विद्वान् (कवि) होता. तो वयाने त्याच्यापेक्षा पुष्कळ वडील, पित्याच्या समान असणाऱ्या विद्या ग्रहण करणाऱ्यांना शिकविताना 'बाळानो!' (नीट लक्ष द्या) असे संबोधून शिकवू लागला.

ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यव:।
देवाश्चैतान् समेत्योचुर्न्याय्यं व: शिशुरुक्तवान् ॥१५२॥

'बाळांनो' हे संबोधन ऐकून ती वयस्क मंडळी रागावली. हे योग्य आहे का असे त्यांनी देवांकडे जाऊन विचारले तेव्हा त्या सर्वांनी 'त्या मुलाने तुम्हास जे संबोधिले तसेच योग्य आहे, शास्त्रोचित आहे', असे उत्तर दिले.

अज्ञो भवति वै बाल: पिता भवति मन्त्रद:।
अज्ञं हि बाल इत्याहु: पितेत्येव तु मन्त्रदम् ॥१५३॥

ज्याला ज्ञान नाही तोच बाल, जो विद्या देतो तोच पिता. अज्ञालाच 'बाळ' म्हटले जाते. जो ज्ञान देतो, मंत्र देतो तोच पिता (पित्याच्या योग्यतेचा).

असे देव त्या रागावून आलेल्यांना सांगत आहेत. पुढील श्लोकातून तेच अधिक स्पष्ट केले आहे.

न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ।
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥१५४॥

ऋषींनी धर्म म्हणून असेच सांगितले आहे, की जो शिकवितो तो मोठा. वयावर (किती वर्षाचा त्यावर) केस पिकण्यावर धन–वैभवावर वा नात्यावर मोठेपणा अवलंबून नसतो.

मोठा कोण, मान देण्यास योग्य कोण ते येथे मार्मिकपणे स्पष्ट झाले आहे. पूज्य, सत्कारयोग्य कोणास मानावे हे सामाजिकदृष्ट्या उपयुक्त ठरविणारा नियम येथे सांगितला आहे. हा नियम घालून देणारे ऋषि आहेत. ज्ञाते, सखोल विचार करणारे, व्यापकपणे पाहू शकणारे, असे आहेत. म्हणून हा नियम महत्त्वाचा आहे. कल्याणकारक आहे. येथे वर्ण वा जातीचा विचार केलेला नाही.

विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः ।
वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः ॥१५५॥

ब्राह्मणामध्ये ज्येष्ठता ज्ञानाने ठरते. क्षत्रियात ती पराक्रमाने, वैश्यवर्गात धनसंपत्तीने आणि शूद्रवर्णात वयाने ठरते.

न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ।
यो वै युवाऽप्यधीयानस्तं देवा स्थविरं विदुः ॥१५६॥

डोक्यावरचे केस पांढरे झाले म्हणजे कोणी वृद्ध होत नाही. वयाने अगदी तरुण आहे पण ज्ञानी आहे. चांगला अध्यापक आहे, त्यालाच देव वृद्ध समजतात.

पूर्वी आपल्याकडे एखाद्याला अडाणी, मूर्ख म्हणावयाचे असले की 'न वृद्धाः सेवितास्त्वया', तू वृद्धांची सेवा केली नाहीस असे म्हणण्याची पद्धति होती. वयाने म्हातारा असणारा येथे अभिप्रेत नाही. अनुभवी, ज्ञानवृद्ध, तपोवृद्ध येथे अभिप्रेत आहे.

यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम बिभ्रति ॥१५७॥

जसा लाकडाचा हत्ती वा कातड्याचा केलेला पशू तसाच जो अशिक्षित आहे.तो केवळ नावाचा ब्राह्मण .

खेळण्यात वा गौरीपुढे मांडण्यात लाकडाचे, चिंध्यांचे, कातड्याचे, कागदाचे पशुपक्षी असतात. त्यांना गाय, बैल, हत्ती, हरिण, पोपट, मोर म्हणावयाचे ते केवळ नावापुरते. खेळातली गाय दूध देत नाही. बैल शेत नांगरण्याच्या कामी येत नाही. हत्ती रणांगणावर उपयोगी पडत नाही, वा पोपट बोलत नाही. तीच तंतोतंत दशा, काही ज्ञान नाही, शिक्षण नाही अशा ब्राह्मणाची समजावी. ब्राह्मणास मान द्यावा, त्याला पुष्कळ अधिकार, सोयी सवडी असतात अशी वचने स्मृतिग्रंथातून अनेकवेळा येतात

हे खरे, पण मानही कोणास द्यावा तेहि अनेकदा स्पष्ट केले आहे. तेथे केवळ जातिब्राह्मण विवक्षित नसतो हे लक्षात ठेवले पाहिजे. पुढील श्लोकात ते उघड दर्शविले आहे.

यथा षण्ढोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला।
यथा चाज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचोऽफलः ॥१५८॥

ज्याप्रमाणे स्त्रीच्या संबंधात नपुंसक व्यर्थ. गायीजवळ गाय जशी (गाभा जाण्याच्या दृष्टीने) वांझोटी, अज्ञान्याला दिलेले दान जसे निष्फळ, त्याचप्रमाणे अध्ययन न केलेला ब्राह्मण निरुपयोगी समजावा.

दान घेण्याचा अधिकार ब्राह्मणाला आहे, हे खरे पण तेथेहि पात्र–अपात्र हा विचार केलाच पाहिजे. केवळ ब्राह्मणजन्माचे महत्त्व नाही ही गोष्ट मनूने वारंवार सांगितली आहे.

अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनम्।
वाक् चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्ममिच्छता ॥१५९॥

धर्माने वागू इच्छिणाऱ्या गुरूने भूताला, प्राणिमात्राला (शिष्यपुत्रादींना) त्यांच्या कल्याणासाठी जे शिकवावयाचे ते ताडन न करता शिकवावे. शिकविताना (शिक्षकाची) वाणी मधुर असावी, खरखरीत नसावी.

शिक्षकाचे वर्तन, भाषण हे कोणत्याहिरीतीने कठोर असू नये, सौम्य कोमल असावे. अपशद्ब वापरणे वा छडीचा उपयोग करणे हे सर्व टाळणे उत्तम. ताडनाचाहि उपयोग करावा लागतो, कठोरहि बोलावे लागते. पण असा प्रसंग अपवादात्मकच समजला पाहिजे.

'लालने बहवो दोषाः ताडने बहवो गुणाः। तस्मात् पुत्रं च शिष्यं च ताडयेत् न तु लालयेत् ॥' असेहि एक सुभाषित आहे. ते विद्यार्थि फारच अडमुठा, अहंकारी, हेकट असेल तेवढ्यापुरतेच मर्यादित समजावे. तो सामान्य नियम नाही. गुरुरू फारच मवाळ असेल तर विद्यार्थी त्याची रेवडी उडवितो, त्याच्या सांगण्याची उपेक्षा करतो असेहि पुष्कळवेळा आढळते. पण वर सांगितलेला नियम सर्वसामान्य आहे. तो तसाच असणे इष्ट. अपवादाने नियमच सिद्ध होतो म्हणतात ते येथेहि गृहीत धरावे.

यस्य वाङ्मनसी शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा।
स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम् ॥१६०॥

ज्याचे वाणी आणि मन शुद्ध म्हणजे क्षोभरहित असतात, ती दोन्ही चांगल्यारीतीने नियंत्रित असतात, त्याला वेदाने,वेदान्ताने सांगितलेले फळ संपूर्णपणे प्राप्त होते.

क्षोभ उत्पन्नच न होणे चांगले. पण क्वचित् परिस्थिती फारच प्रतिकूल असली तर क्षुब्ध होणे स्वाभाविक होते. पण अशा वेळीहि वाणी आणि मन यावर योग्य ते नियंत्रण ठेवावेच लागते. निर्माण

झालेला क्षोभ प्रगट होऊ देताना फार सावधपणा बाळगावा लागतो. त्यासाठी वाणी–मनाचे नियंत्रण अत्यंत आवश्यक असते. बोलण्याला कधीहि फटकळपणाचे, लागटपणाचे स्वरूप येऊ नये.

नारुन्तुदः स्यादार्तोऽपि न परद्रोहकर्मधीः।
ययाऽस्योद्विजते वाचा नालोक्यां तामुदीरयेत् ॥१६१॥

दुखावला गेला असला तरी मर्मभेदक भाषण करू नये. दुसऱ्याविषयीचा द्वेष कृतीत उतरविण्याची बुद्धि बाळगू नये. जिच्यामुळे कोणी दुखावला जातो, उद्विग्न होतो अशी भाषा अलोक्या–सद्‌गतीस न नेणारी असते. म्हणून तशी वाणी उच्चारू नये.

सम्मानाद्ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव।
अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्वदा ॥१६२॥

ब्राह्मणाने, जाणत्याने, विद्वानाने सन्मानाला नेहमीच विषाप्रमाणे समजून त्याचा कंटाळा करावा. अवहेलना सर्वदा अमृताप्रमाणे मानून ती व्हावी असे अपेक्षावे.

पूर्वी गुरुगृही राहणाऱ्या विद्यार्थ्याला आपली उपजीविका भिक्षा मागून करावी लागत असे. 'ॐ भवति भिक्षां देहि' म्हणत दारोदारी हिंडावे लागे. कुठे क्वचित् तिरस्कार, अवहेलना त्याच्या वाट्यास येई. तेव्हा त्याने शांतपणा सोडू नये यासाठी हा आदर्श सांगितला आहे. निदान अशावेळी त्याने रागराग करून भिक्षेचाच कंटाळा करून उपाशी राहू नये. एवढे तरी सांभाळावेच अर्थात् हा नियम भिक्षेपुरताच मर्यादित आहे, असे समजू नये. ब्राह्मणाने सन्मानाची अपेक्षा कधीच ठेवू नये. मात्र अपमान करून दान कुणी देत असेल, त्यावेळी तुच्छता दर्शवीत असेल तर ब्राह्मणाने स्वाभिमानाने ते नाकारावे. पण न संतापता, त्रागा न करता शांतपणे तेथून निघून जावे. अपशब्दांचा उच्चार मुळीच करू नये. ब्राह्मणाला इतर सर्वांनी सर्वदा मान द्यावा असे सांगितले आहे. पण ब्राह्मणाने अवमान, निंदा झाली तरी तेवढ्याने क्षुब्ध होऊ नये असा आदेश आहे. हिंदूधर्मशास्त्राने समतोल राखण्याचा प्रयत्न सर्वत्र केला आहे.

सुखं ह्यवमतः शेते सुखं च प्रतिबुद्ध्यते।
सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नवमन्ता विनश्यति ॥१६३॥

अपमान झाला असतानाहि जो खेद मानीत नाही, विषण्ण होत नाही. तो सुखाने झोपतो, सुखाने प्रसन्नपणे जागा होतो. आणि लोकामध्येहि सुखाने, शांतपणे, समाधानाने वागतो. जो अपमान करतो त्याचा मात्र नाश होतो.

एखाद्याचा अपमान करणे हे दुष्कृत्य आहे अर्थात् पातक आहे. त्याचे विनाशादि परिणाम भोगावे लागणारच. कर्मविपाकाचा हा स्वाभाविक परिणाम आहे. त्याने अपमान केला तर मी गप्प का बसू असे वाटणे स्वाभाविक आहे.पण ते सुसंस्कृतपणाचे लक्षण मात्र नाही. सहिष्णुता, सोशिकपणा, हे

चांगल्या संस्काराचे सभ्यतेचे लक्षण आहे. पण हा गुण केवळ व्यक्तीपुरता, वैयक्तिक पातळीवर असेल तेव्हा शोभतो. देशाची, धर्माची, कुलाची, आदरणीय व्यक्तीची कुणी अवहेलना करील, निंदा करील तर तीहि सहन करावी असा याचा अर्थ नाही. तसे करणे हे सद्गुणविकृति ठरेल. व्यष्टि आणि समष्टि यात धर्माची आणि अधर्माची, कसे वागावे आणि कसे वागू नये याची कधी कधी उलटापालट होते, हे लक्षात ठेवणेच विवेकाचे आहे. आपण बहुधा येथेच चुकतो. वैयक्तिक पातळीवर उग्र आणि सामाजिक पातळीवर सोशिक असे आपण बहुधा वागतो. हे अर्थातच अयोग्य आहे. त्यामुळेच आपल्या देशाची दुर्दशा झाली. मनुस्मृतीचे मूळ श्लोक १६२–६३ आणि श्रीज्ञानोबारायांचे १३ व्या अध्यायातील 'अमानित्व' यावरील भाष्य हे एकत्र विचारात घेणे उपयुक्त ठरण्यासारखे आहे.

अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः शनैः ।
गुरौ वसन् सञ्चिनुयाद्ब्रह्माधिगमिकं तपः ।।१६४।।

विद्याध्ययनासाठी सांगितलेल्या या नियमांचा क्रमाने अवलंब करून सुसंस्कृत झालेल्या द्विजाने, विद्यार्थ्याने गुरुगृही राहून हळुहळु ज्ञान मिळवून देणारी विद्या संपादन करावी. तेच तप आहे.

एखादे ध्येय प्राप्त करून घेण्यासाठी सर्वप्रकारचे कष्ट सहन करीत प्रयत्न करीत राहणे हेच तप. गुरूच्या सान्निध्यात राहताना तेच प्रगति साधून देणारे ठरते. त्यामुळेच माणूस खऱ्या अर्थाने सुसंस्कृत होतो. पण हे सर्व क्रमाक्रमाने सावकाशपणे साधावयाचे असते. घाई गडबड करून चालत नाही.

तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः ।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ।।१६५।।

निरनिराळ्या प्रकारच्या तपांचा अवलंब करून आणि शास्त्राने सांगितलेल्या व्रतांचे पालन करून द्विजाने, विद्यार्थ्याने सर्व वेद रहस्यासह आत्मसात करावा.

विद्यार्थीदशेत शरीर–मन–बुद्धि कार्यक्षम, उत्साही आणि उद्यमी राहावयाची तर शरीर–मन–बुद्धि यांचे लाड न करणे, ती तिन्ही न सुखावणे आवश्यक असते. म्हणून काही नित्यनैमित्तिक व्रते, तपाचरणे अवलंबावी लागतात. आश्रमव्यवस्थेत वा आश्रमात होणाऱ्या यज्ञादि उत्सव–महोत्सवात निरलसपणे सहभागी व्हावे लागते. सेवेसाठी शरीर राबवावे लागते. काही नियमांचे कटाक्षाने पालन करावे लागते. असे वागले नाही तर विद्याग्रहण नीटपणे होत नाही. मन–बुद्धीला अवश्यक ते वळण लागत नाही. विद्याग्रहण (साधना) केवळ शब्दपांडित्यात देखाव्यात परिणत होते. विद्यार्थी जीवनाततरी या गोष्टी महत्त्वाच्या समजाव्या.

वेदमेव सदऽभ्यस्येत्तपस्तप्स्यन् द्विजोत्तमः ।
वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ।।१६६।।

ज्याला तप म्हणून काही करावेसे वाटते त्याने सदैव वेदाध्ययन (विद्याध्ययनच) करावे. वेदाभ्यास हेच श्रेष्ठ असे तप आहे.

आ हैव स नखाग्रेभ्य: परमं तप्यते तप: ।
य: स्रग्व्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ।।१६७।।

जो विद्यार्थी प्रतिदिनी आपल्या शक्तीप्रमाणे वेदाध्ययन (विद्याध्ययन) करतो, तो फुलांची माळ धारण करीत असला तरी नखशिखान्त तप करण्यातच मग्न असतो असे समजावे.

विद्यार्थ्याने अगदी साधे रहावे, ब्रह्मचर्याश्रमातील नियम व्रतस्थ राहून काटेकोरपणे पाळावेत असा शास्त्राचा कटाक्ष आहे. पण एखादा विद्यार्थी चांगल्या सुखवस्तू कुटुंबातून आलेला असला, त्याला नटण्यामुरडण्याची काहीशी आवड असली, तो शरीराचे काही चोचले पुरवित असला, तरीहि तो जर विद्याध्ययन आपली आहे ती सर्व शक्ति वापरून, सदासर्वदा निष्ठेने करीत असला तरी त्याच्या फुले–माळा धारण करण्याच्या आवडीकडे उपेक्षेने पहावे. तो आपले सर्व शरीर तपश्चर्येला लावतो आहे असे समजावे.

वागण्याचे नियम असतात. काही महत्त्वाचे असतात. काही किरकोळ असतात. त्या सर्वांच्याविषयी सारखा आग्रह धरणे लोकसंग्रहाच्या दृष्टीने अडथळा आणणारे ठरते. म्हणून किरकोळ नियम मोडले तरी त्याला फार महत्त्व न देता एकूण वागणूक मूळ उद्दिष्टाला अनुकूल असेल तर तेच महत्त्वाचे समजावे. अर्थात् बारीक नियम मोडण्याची परंपरा निर्माण व्हावी व त्याचे सार्वत्रिकरण व्हावे असा याचा अर्थ नाही.

हा श्लोक विद्यार्थ्यासाठी नसून अध्यापकासाठी मार्गदर्शनपर आहे असेहि समजता येईल. मनुस्मृतीत सुद्धा मानवीमनाचा सहानुभूतिपूर्वक विचार केला आहे. हे यावरून लक्षात येईल.

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वय: ।।१६८।।

जो कोणी वेदाचे अध्ययन न करता इतर विषयांचा अभ्यास करण्यासाठी प्रयत्नशील असतो तो या जन्मातच शूद्र होतो. पुढे त्याचे पुत्रपौत्रहि शूद्रच होतात.

द्विजानी वेदाध्ययनाविषयी किती कटाक्ष ठेवला पाहिजे हे लक्षात आणून देणारे हे वचन आहे. न्याय–व्याकरण–मीमांसा–वेदांत–साहित्य यांच्याच अध्ययनावर भर देऊन वेद काही सूक्तांपुरता, ऋचांपुरता वा गायत्रीमंत्रापुरता मर्यादित ठेवणाऱ्या विद्वानांची संख्याहि ज्ञात इतिहासापासून विपुल प्रमाणात आहे. काही स्मृतिकारांनी या गोष्टीला अनुमोदनहि दिले आहे. वेदांचे संपूर्ण अध्ययन करून मग इतर विषयांचे चांगले अध्ययन करण्याइतके बुद्धिसामर्थ्य फारच थोड्यांना उपलब्ध असते.म्हणून तसा आग्रह धरणे अव्यवहार्य ठरते.

मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने।
तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनम्॥१६९॥

तिन्ही वर्णातील मनुष्याचा मातेपासून होतो तो पहिला जन्म, मुंजीनंतर होतो तो दुसरा आणि यज्ञदीक्षेनंतर होतो तो तिसरा जन्म असे वेदांचे सांगणे आहे.

तत्र यद् ब्रह्मजन्मास्य मौञ्जीबन्धनचिह्नितम्।
तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते॥१७०॥

मौञ्जीबंधनरूप जो जन्म वेदाध्ययनासाठी होतो (असे म्हटले आहे) त्या जन्मात गायत्री ही माता आणि आचार्य हा पिता असतो.

वेदप्रदानादाचार्यं पितरं परिचक्षते।
न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म किंचिदामौञ्जिबन्धनात्॥१७१॥

आचार्य वेदाचे दान (अध्यापन) करीत असल्यामुळे त्याला पिता म्हटले आहे. मुंज होईपर्यंत कोणत्याहि वेदोक्त कर्माचा अधिकार प्राप्त होत नाही.

नाभिव्याहारयेद् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते।
शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते॥१७२॥

जोपर्यंत वेदाकरिता जन्म होत नाही (मुंज होत नाही) तोवर ती व्यक्ति शूद्रासारखीच असते. तिने वेदमंत्रांचा उच्चार करू नये. अपवाद केवळ पितृकर्माचा.

मुंज होण्यापूर्वी पित्याचे और्ध्वदेहिक, श्राद्ध, पक्ष इत्यादि पित्याला उद्देशून असणारी कर्मे करताना वेदमंत्र उच्चारावे लागतात. तेवढ्यापुरते अनुमोदन मुंजीपूर्वीहि असते.

मुंज होईपर्यंत शूद्रासारखेच समजावे असे जे श्लोकाच्या दुसऱ्या ओळीत म्हटले आहे त्यावरून **'जन्मना जायते शूद्रः संस्काराद् द्विज उच्यते'** हे प्रसिद्ध असलेले वचन प्रत्यक्षात जसेच्या तसे या स्मृतिग्रंथात नसले तरी साधार आहे हे लक्षात ठेवावे.

कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते।
ब्रह्मणो ग्रहणं चैव क्रमेण विधिपूर्वकम्॥१७३॥

मुंज झालेला ब्रह्मचारी आश्रमात पाळावयाची व्रते सांगावीत आणि क्रमाने योग्यरीतीने वेदांचा अभ्यास करण्यास सांगावे.

यद् यस्य विहितं चर्म यत्सूत्रं या च मेखला।
यो दण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि॥१७४॥

वर्णाप्रमाणे ज्याला जे चर्म(उत्तरीय) जे सूत्र, जी मेखला, जो दंड, जे वस्त्र मुंजीच्या वेळी धारण करावयास सांगितले आहे, तेच व्रताचेवेळी असावे.

ब्रह्मचर्याश्रम पूर्ण होईपर्यंत चर्मादि वस्तू त्याच जातीच्या, त्याच प्रकाराच्या असाव्या. पहिल्या टाकून द्याव्या लागल्या तरी पुन्हा धारण करताना त्या त्या वस्तू आपापल्या वर्णाप्रमाणे याच अध्यायात पूर्वी श्लोक ४१ ते ४६ मध्ये सांगितलेल्याला अनुसरून असाव्या. ब्रह्मचर्याश्रमात असतानाच काही विशेष यज्ञ विशेष दान अशी व्रते आचरण्याचा प्रसंग आल्यास त्या त्या वेळी या वस्तू नवीन धारण कराव्या.

सेवेतेमांस्तु नियमान् ब्रह्मचारी गुरौ वसन्।
सन्नियम्येंद्रियग्रामं तपोवृद्ध्यर्थमात्मनः ।।१७५।।

विद्याध्ययनासाठी गुरुगृही रहात असताना ब्रह्मचर्याश्रम संपेपर्यंत विद्यार्थ्याने या नि पुढे सांगितलेल्या नियमांचे सर्व इंद्रियांचा संयम करून पालन करावे. त्यामुळे स्वतःच्या तपाची वृद्धि होते.

शरीर–मन–बुद्धि यांना शुद्धता येणे ती क्रमाने वाढत जाणे हेच तपाचे सामान्य लक्षण आहे. नियमांचे पालन कटाक्षाने केले की हे घडते. पण त्यासाठी सर्व इंद्रियांचा संयम साधावा लागतो. विषयसेवनावर पराकाष्ठेचे नियंत्रण असावे लागते.

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम्।
देवताभ्यर्चनं चैव समिदाधानमेव च ।।१७६।।

प्रतिदिनी स्नान करून शुचिर्भूत व्हावे मग देव, ऋषि, पितर यांना उद्देशून तर्पण करावे, देवांचे पूजन करावे आणि अग्नीमध्ये समिधांचे हवन करावे.

देव–ऋषि–पितर यांच्या तर्पणाला ब्रह्मयज्ञ असे म्हणतात. येथे देवताभ्यर्चन शब्दाने मूर्तिपूजेचा स्पष्ट उल्लेख आलेला आहे. मूर्तिपूजेची व्यापकता नसली तरी प्राचीनता सिद्ध होते.

वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः।
शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ।।१७७।।

मध–मांस–गंध–पुष्पमाला, रस, स्त्रिया, आंबविलेले पदार्थ आणि प्राणीहिंसा या सर्वांचा ब्रह्मचाऱ्याने (विद्यार्थ्याने) त्याग करावा.

मधु शब्दाने मध आणि मद्य या दोन्हीचाहि स्वीकार करता येतो. मांसशब्दाने दूध सोडून सर्व प्राणिज पदार्थ गृहीत धरावेत. टीकाकारांनी रस शब्दाची व्यापकता निरनिराळ्या प्रकारानी सांगितली आहे. ती सर्व लक्षणीय आहे. फळे खावीत पण फळांचे रस वेगळे काढून पिऊ नये. मिष्टान्ने, पक्वान्ने, स्वादिष्ट पदार्थ यांनाहि वर्ज्य मानावे. तसेच काव्यातून, गायनातून येणारे शृंगारादि उत्तेजक रसहि टाळावेत.

धनाचा लोभहि नसावा. टीकाकारांनी एक सुभाषित आवर्जून उल्लेखिले आहे ते लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. **'योऽहेरिव धनाद् भीतो मिष्टान्नाच विषादिव। राक्षसीभ्य: इव स्त्रीभ्य: स विद्यामधिगच्छति॥'**

अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम्।
कामं क्रोधं च लोभं च नर्तनं गीतवादनम्॥१७८॥
द्यूतं च जनवादं च परिवादं तथानृतम्।
स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च॥१७९॥

अंगास तेल लावणे, डोळ्यात काजळ घालणे, कातड्याची पायतणे वापरणे, छत्री घेणे, आसक्ती ठेवणे, रागावणे, लोभ (अनवश्यक परिग्रह करणे), नाचणे, गाणे, वाजविणे, जुगार खेळणे, व्यर्थ गप्पा–टप्पा करीत बसणे वा बोलभांड असणे, निंदा करणे, खोटे बोलणे, स्त्रियांच्या शरीराकडे निरखून पहाणे, त्यांना स्पर्श करणे, दुसऱ्यावर अपकार करणे या सर्व गोष्टी ब्रह्मचर्याश्रमात वर्ज्य मानाव्या.

वर वर्ज्य करण्यास सांगितलेल्या गोष्टी प्रत्यक्ष–अप्रत्यक्षपणे आसक्ति वाढविणाऱ्या, चैनीची चटक लावणाऱ्या आहेत.क्रमाने स्वैराचाराकडे नेणाऱ्या आहेत. औषधोपचार म्हणून , आरोग्यासाठी आवश्यक म्हणून ज्यावेळी यातील अभ्यंग, अंजन, छत्री घेणे असेल तेव्हा तेवढ्यापुरता त्यांचा उपयोग करण्यात अडचण नाही. तीच गोष्ट पायतणाची. काट्याकुट्यातून खडकाळ भूमीतून चालण्याचा प्रसंग असेल तेव्हा पायतणे वापरावीत. आश्रमातल्या आश्रमात इकडून तिकडे हिंडताना पायतणांचा उपयोग करू नये. शास्त्रसंतोषासाठी लाकडी खडावा वापरल्या जात असत. पण त्या पट्ट्याच्या असाव्यात. इतर गोष्टी तर उघड उघड रंगेलपणाच्या आहेत. आश्रमातून मंदीर देवघर असेल तेथे पूजादींच्या निमित्ताने भजन, कीर्तन, आरती इत्यादी उपासनेची पद्धति असेल तर त्यावेळी काही वाद्ये वाजविणे, भजने आळविताना, आरति करताना गाणे, वाजविणे इष्ट असल्याने तेवढ्यापुरते गीत–वाद्यांचा उपयोग करण्यात अडचण नाही. पण तेथेहि गाण्याच्या आलापादिपेक्षा स्पष्ट शब्दोच्चार आणि भावनांची उत्कटता यावर भर असावा. नृत्य मात्र ब्रह्मचर्याश्रमात वर्ज्य मानावे. कारण ते अधिक उत्तेजक आहे. वासना चाळविणारे आहे. नृत्याचेवेळी होणारे अंगविक्षेप आकर्षण निर्माण करून मोहात पाडू शकतात. नृत्य हे उत्तेजक असल्याने वयात आलेल्या आपल्या मुलींना त्यात भाग घेण्यास शृंगारप्रधान वाङ्मय लिहिणाऱ्या एका लेखकाने बंदी केली असे त्याने स्वत:च्या, आत्मचरित्रात लिहिले आहे.

एक: शयीत सर्वत्र न रेत: स्कन्दयेत्क्वचित्।
कामाद्धि स्कन्दयन् रेतो हिनस्ति व्रतमात्मन:॥१८०॥

सर्वदा एकटे झोपावे. आपण होऊन कधीहि रेताचे स्खलन करू नये. वासनेला बळी पडून तसे केल्यास स्वत:च्या ब्रह्मचारीव्रताचा नाश होतो.

वयाच्या तेराव्या–चौदाव्या वर्षापासून पुरुषशरीरामध्ये कामविषयक वासना चाळविल्या जाण्यास आरंभ होतो. शरीरामध्ये तसे बदलहि होतात. पंधराव्या–सोळाव्यावर्षी हे प्रकरण अधिकच वाढते. जननेंद्रिय अकारण अकस्मात् वा अगदी थोड्या निमित्ताने उत्तेजित होते. आणि मग हस्तमैथुनाची प्रवृत्ति बळावत जाते. शौचादीच्यावेळी वा क्वचित् अन्यत्र एकांत मिळताच ही खोड कार्यवाहीत येते. असे करणे हे आपण होऊन (स्वेच्छेने) व्रताचा भंग करण्यासारखे आहे. म्हणून विद्यार्थ्याने यापासून कटाक्षाने दूर रहावे. ही सवय जडू नये यासाठी अगदी आरंभापासूनच दक्ष राहावे लागते. शक्य तर वडिलधाऱ्यांनी वेळीच कुमारांना कोवळ्या युवकांना वस्तुस्थितीची कल्पना देऊन सावध करावे. ज्याअर्थी धर्मशास्त्रात याचा निषेध नोंदवला आहे त्याअर्थी त्या प्राचीनकाळी विद्यार्थ्यांना, गुरुजनांनी सावध करण्याचा प्रघात असला पाहिजे. पुढे मात्र ही परंपरा लुप्त झाली असे दिसते. अत्यंत विकारी असे विकृत जीवन रूढी म्हणून जगणाऱ्या परकीयांच्या आक्रमणामुळे हे निषिद्ध दुर्गुण वाढीस लागले आहेत. त्यामुळे ही प्रवृत्ती कोवळ्या युवकात बऱ्याच व्यापक प्रमाणात आढळून येते. आधुनिक बुद्धिवादी केवळ कुमाराकरिताच लिहिलेल्या आपल्या पुस्तकात या निंद्य सवयीला स्वाभाविक म्हणून क्षम्यहि मानीत असतात. आणि ज्या पुस्तकातून परंपरेवर विश्वास असलेल्या विद्वानांनी या सवयीचा अत्यंत निषेध केला आहे. तिच्या दुष्परिणामांची उग्रता पटवून देण्याचा प्रयत्न करून ती मोडून काढण्यासाठी काही सौम्य काही कठीण असे उपायहि सांगितले आहेत. त्या पुस्तकाचा या तथाकथित बुद्धिवाद्यांनी 'अत्यंत अनैसर्गिक म्हणूनच घातक 'अशा शब्दात तीव्र निषेधहि केला आहे. तो अयोग्य आहे. त्या पुस्तकात सवयीची उग्रता, हानिकारिता पटवून देण्यासाठी क्वचित् काहीशी अतिशयोक्तीची भाषा वापरली आहे हे खरे, पण दुर्वर्तनात कळून न कळून गुंतलेले युवक तशी पुस्तके वाचनात आल्यास पश्चात्ताप पावतात आणि दुर्व्यसनातून मुक्त होतात. असेहि आढळते. म्हणून विद्यार्थ्याने यादृष्टीने अत्यंत सावध आणि संयमी राहणे हेच इष्ट. त्यासाठी सद्विचारांना प्रवृत्त करणाऱ्या पुस्तकांचेच वाचन करावे. उत्तेजित करतील अशा घटना ऐकण्याचे वा पाहण्याचे कटाक्षाने टाळावे.

आजच्या चित्रपट, नाटक, दूरदर्शन, वृत्तपत्रे नियतकालिके यांच्या गराड्यात स्वत:ला सुरक्षित ठेवणे फार कठीण झाले आहे. पूर्वीच्या गुरुकुल पद्धतीत हे सहज शक्य होते. आता अवघड झाले आहे म्हणून दुर्वर्तन क्षम्य मानणे इष्ट नाही. आजच्या विज्ञानात शुक्र या धातूचे महत्त्व फारच दुर्लक्षित केले आहे. त्याच्या रक्षणासाठी प्रयत्न करण्याची आवश्यकता नाही. असेहि प्रतिपादिले जाते ते अनुचित आहे. शुक्र हे सर्व धातूंचे सार आहे. शरीरातील ओजाची वृद्धि शुक्ररक्षणावरच अवलंबून आहे. ओजामुळेच मनुष्याच्या शरीरात कार्यक्षमता, तेजस्विता, धैर्य, उत्साह प्रज्ञा, बुद्धीची ग्रहण–धारण शक्ति यांची वाढ होत असते. म्हणून शुक्राचे रक्षण प्रयत्नपूर्वक करीत असणेच इष्ट. पुढे गृहस्थाश्रमातहि यादृष्टीने संयमाचा

अवलंब करणे हेच आरोग्यदृष्टीने आणि तारुण्य दीर्घकाल टिकण्याच्या दृष्टीने अत्यंत आवश्यक असते. विद्यार्थीदशेत या दृष्टीने फारच निग्रही आणि साक्षेपी राहिले पाहिजे.

स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।
स्नात्वार्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत् ॥१८१॥

इच्छा नसतानाहि स्वप्नामध्ये शुक्रस्राव झाला असता ब्रह्मचाऱ्याने (जाग येताच) स्नान करावे. सूर्याचे (स्मरणरूपाने) पूजन करावे आणि 'पुनर्मामैत् इंद्रियं' या ऋचेचा तीन वेळा जप करावा.

आयुष्यभर नैष्ठिक ब्रह्मचर्यव्रताने राहण्याची इच्छा करणाऱ्या व्यक्तीला योगमार्गातील काही आसनबंधप्राणायामाच्या उपायानी स्वप्नावस्थाहि न होऊ देणे पूर्णपणे शक्य होते. पण इतर कोणालाहि यातून पूर्ण मुक्ति निदान ब्रह्मचारीदशेत तरी साधत नाही. योग्य व्यायाम, योग्य आहार–विहार, शुद्ध पवित्र वातावरणात राहणे या दृष्टीने प्रयत्नशील असल्यास स्वप्नावस्था बऱ्याच प्रमाणात उणावू शकते. म्हणून ब्रह्मचाऱ्याने स्वप्नामधे शुक्रस्राव होताच स्नानादि गोष्टींचा अवश्य अवलंब करावा. स्नानानंतर सूर्याला उद्देशून अर्घ्य द्यावेत आणि श्रीरामदासस्वामींच्या भीमरूपी स्तोत्राचा पाठ करावा.

उदकुंभं सुमनसो गोशकृन् मृत्तिकाकुशान् ।
आहरेद्यावदर्थानि भैक्षं चाहरहश्चरेत् ॥१८२॥

शिष्याने गुरुच्या आवश्यकतेनुसार पाणी, फुले, गोमय, मृत्तिका आणि दर्भ हे पदार्थ आणून द्यावेत. प्रतिदिनी भिक्षा मागावी.

शिष्याने गुरुची सेवा केली पाहिजे आणि त्यासाठी गुरुंच्या उपयोगाच्या अनेक वस्तू त्याला प्रयत्नपूर्वक आणून द्याव्यात. यात शारिरीक सेवेसवेच इतरहि काही कामे असू शकतात. वर उल्लेखिलेल्या वस्तू निसर्गात उत्पन्न झालेल्या आणि सामान्यतः सहजासहजी मिळणाऱ्या आहेत. पूर्वीच्या काळी तरी त्या तशाच होत्या. पण वस्तू आणून देणे एवढेच काही सेवेचे स्वरूप नसते. गुरुला शिष्याकडून इतरहि काही शारिरीक बौद्धिक कार्याची आवश्यकता वाटते.त्यासाठीहि शिष्याने तत्पर असणे आवश्यक आहे. वरील गोष्टी या उपलक्षणात्मक उदाहरणार्थ म्हणून उल्लेखिलेल्या आहेत असे समजावे. तेवढ्यानेच भागते असे नाही. गुरुगृही इतरहि काही कामे असतात. तीहि करणे आवश्यक मानले पाहिजे.इतर साधकानीहि हा नियम यथाशक्ति आचरणात आणणे उपयुक्त आहे.

भिक्षा प्रतिदिनी मागावी असे आवर्जून सांगितले आहे. कारण एखादे दिवशी भिक्षेमध्ये चांगला स्वादिष्ट पदार्थ पुष्कळ प्रमाणात मिळतो. तो दुसरेदिवशी राखून ठेवण्याचा मोह होतो. तो होऊ नये म्हणून हा नियम सांगितला आहे. चवीने खाण्याचा मोह टाळला, स्वादिष्टाची आसक्ती ठेवली नाही, म्हणजे इतर विषयांच्या सेवनाची आसक्तिहि उणावत जाते. म्हणून ब्रह्मचाऱ्याने या दृष्टीने कटाक्ष ठेवावा.

वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु।
ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम्॥१८३॥

जे वेदांचे अध्ययन करणारे, यज्ञयाग करणारे, स्वतःच्या कर्तव्यकर्मात दक्ष असलेले असे असतील त्यांच्याच घरातून ब्रह्मचाऱ्याने प्रतिदिनी भिक्षा मागावी. भिक्षेस जाताना स्वतः स्नानादीनी शुद्ध झालेले असावे.संयम राखावा.

अन्न पवित्र असावे, शुद्ध असावे ही आपल्या परंपरेची आग्रही धारणा आहे. सगळे सोवळे–ओवळे, स्पर्शास्पर्श यांच्या मुळाशी अन्नाची शुद्धताच अपेक्षित असते. अन्नाच्या सूक्ष्म अंशातूनच मनबुद्धीची धारणा होत असल्याने केवळ शरीरापुरता विचार करून चालणार नाही. म्हणून धार्मिक, सात्त्विक, स्वधर्मनिष्ठ म्हणजेच स्वतःच्या कर्तव्यपालनात जे तत्पर असतात, अशांच्याच घरी भिक्षा मागावी. भिक्षा मागणाराने स्वतःहि शुद्ध आणि सदाचरणी असावे. टीकाकाराने प्रयतः शब्दाचा अर्थ शुचि, शुद्ध, पवित्र असा केला आहे.

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु।
अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत्॥१८४॥

भिक्षा मागताना गुरुचे घर, स्वतःचे कुल वा नातेवाईक यांची घरे टाळावीत. पण याव्यतिरिक्त इतर घरे भिक्षेसाठी उपलब्ध नसतील तर सांगीतलेल्या घरात आधीआधीचे टाळावे.

गुरुचे घर टाळावे असे म्हणण्यात स्वतःचे ओझे गुरुवर पडू नये हा भाव आहे. आप्तेष्ट वा नातेवाईक ,यांच्या मनात भिक्षा मागणाऱ्या ब्रह्मचाऱ्याविषयी आपुलकी असल्याने ते त्याला वरचेवर गोडधोड पदार्थ वाढतील व त्याचीच चटक लागेल. म्हणून ही घरे टाळावीत. पण त्यापेक्षा वेगळी घरे मिळण्यासारखी नसतील तेव्हा आपद्धर्म म्हणून आधी नातेवाइकांच्या घरी भिक्षा मागावी. ते शक्य नसल्यास मग इष्टमित्रांच्या घरी भिक्षा मागावी. आणि तेहि शक्य नसल्यास अगतिकपणे गुरुघरी भिक्षा मागावी.

सर्वं वाऽपि चरेद्ग्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे।
नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तांस्तु वर्जयेत्॥१८५॥

पूर्वी म्हणजे एकशे त्र्यांशिव्या श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे धार्मिक सदाचरणाची घरे मिळाली नाहीत तर सगळ्या गावात कोठेहि जाऊन भिक्षा मागावी. मात्र अत्यंत पातक्यांची घरे टाळावीत. वाणीचा संयम असावा.

सगळ्या गावात भिक्षा मागावी म्हणण्यात अशा वेळी वर्णविभागाचा विचार करू नये. ब्राह्मण–क्षत्रिय–वैश्य–शूद्र यांपैकी कोणाच्याहि घरी भिक्षा मागावी. अर्थात् हा नियम अपवादात्मक

आहे. जगण्यासाठी अपवादात्मक म्हणून ही सवड दिलेली आहे. पण तेथेहि पतित, पातकी यांची घरे टाळावीत हा नियम आहेच. अन्नाच्या शुद्धतेचे महत्त्व यावरून लक्षात येते.

दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्याद्विहायसि।
सायंप्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रितः ।।१८६।।

शक्यतो दुरून समिधा गोळा करून आणाव्या. त्या उघड्यावर ठेवून वाळवाव्या. (पायदळी पडणार नाहीत असे पहावे) नंतर निरलसपणे त्या समिधांनी सकाळ–संध्याकाळी अग्नीत होम करावा.

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम्।
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत्।।१८७।।

कोणताहि व्याधी नसताना जर कुणी विद्यार्थी ओळीने सात दिवस भिक्षा मागणार नाही वा अग्नीत हवन करणार नाही तर त्याचा व्रतभंग (अवकीर्णी) होतो.

अवकीर्णी होण्याच्या दोषासाठी प्रायश्चित्त म्हणून सांगितलेले व्रत पुढे अकराव्या अध्यायातील एकशेसतराव्या श्लोकात सांगितले आहे.

भैक्षेण वर्तयन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्व्रती।
भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता।।१८८।।

प्रतिदिनी (निरनिराळ्या घरी) भिक्षाच मागावी. ब्रह्मचाऱ्याने एकाच घरी जेवणे टाळावे. भिक्षाव्रताने राहणे हे उपवासाप्रमाणे असते.

भिक्षेसंबंधी पुढील वचने महत्त्वाची आहेत. '**नच भैक्षं परपाकः स्यान्न भैक्षं प्रतिग्रहः। सोमपानसमं भैक्ष्यं तस्माद् भैक्षेण वर्तयेत्।।१।। भैक्ष्यस्यागमशुद्धस्य प्रोक्षितस्य हुतस्य च। यांस्तस्य ग्रसते ग्रासान् ते तस्य क्रतुभिः समाः।।२।।**' शुद्ध अशा भिक्षान्नाची ही महती भिक्षेची आवश्यकता, उपयुक्तता पटवून देण्यासाठी आहे. तसेच जीवनधारणेसाठी आवश्यक असल्याने इतरत्र ज्या गोष्टी निषिद्ध म्हणून सांगितल्या आहेत, ते दोष भिक्षेला लागत नाहीत. हे सांगण्यात आवश्यकतेकरता अपरिहार्य म्हणून काही करावे लागते. ते निःसंकोचमनाने करावे. तो काही अपराध नाही. हेहि यानिमित्ताने स्पष्ट होते. इतरत्र 'परपाकरुचिर्न स्यात्' –दुसऱ्याच्या घरातील अन्नाची आवड नसावी, ओढ नसावी असा एक नियम आहे. तसेच प्रतिग्रह म्हणजे दान घेणे हेहि इष्ट नाही. भिक्षेला उद्देशून या गोष्टी लागत नाहीत. हे सांगणे महत्त्वाचे आहे. ब्रह्मचारी आश्रमात सर्व लक्ष विद्याग्रहणावर केंद्रित झाले असले पाहिजे. तो त्यासाठी स्वतः स्वतःचे अन्न शिजविणे करू लागला तर त्यासाठी त्याला पुष्कळ गोष्टींचा संग्रह करावा लागेल, मग त्याकरता स्वतः काहीतरी उद्योगव्यवसाय करावे लागतील वा अन्नासाठी लागणाऱ्या सर्व

वस्तू दुसऱ्याकडून दानरूपात घ्याव्या लागतील. मग अध्ययनासाठी वेळ कुठे उरेल? किती उरेल? आवश्यक तेवढी भिक्षा मागून आणली की जीवनधारणा सहज भागते. आणि कोणत्याहि प्रकारची आसक्ती बळावत नाही. एकाच घरचे अन्न खाऊ नये, आप्तांकडे भिक्षा मागू नये असे सांगण्यामागे तोच उद्देश आहे.

व्रतवद्देवदैवत्ये पित्र्ये कर्मण्यथर्षिवत्।
काममभ्यर्थितोऽश्नीयाद् व्रतमस्य न लुप्यते।।१८९।।

देवताना उद्देशून वा पितरांना उद्देशून केलेल्या पूजा–श्राद्ध अशा कृत्यामधे आमंत्रित केल्यास ब्रह्मचाऱ्याने ते स्वीकारून तेथील अन्न इच्छेप्रमाणे स्वीकारावे. यामुळे व्रताचा लोप होत नाही. (पण येथेहि ब्रह्मचाऱ्याने खाऊ नयेत असे निषिद्ध पदार्थ वर्ज्य करावेत म्हणून) व्रत सांभाळून ऋषीप्रमाणे वागावे असे म्हटले आहे.

मागच्या श्लोकात एका घरचे अन्न खाऊ नये अशा सांगितलेल्या नियमाला हा काही निमित्ताने घडणारा अपवाद सांगितला आहे.

ब्राह्मणस्यैव कर्मैतदुपदिष्टं मनीषिभिः।
राजन्यवैश्ययोस्त्वेवं नैतत्कर्म विधीयते।।१९०।।

देवकार्य–पितृकार्याच्या निमित्ताने एकाच घरी भोजनाचा हा अपवाद ब्राह्मण विद्यार्थ्यापुरता आहे. क्षत्रिय आणि वैश्याना तो लागू नाही.

क्षत्रिय आणि वैश्यानी अशी आमंत्रणे स्वीकारू नयेत. त्यानी भिक्षा मागूनच जेवावे.

चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा।
कुर्यादध्ययने योगमाचार्यस्य हितेषु च ।।१९१।।

अध्ययन करणे आणि गुरुसाठी आवश्यक ती सेवेची कामे करणे या गोष्टी आपण होऊन प्रतिदिनी कराव्या. गुरुने सांगितले तर ठीकच आहे. पण सांगितले नाही तरी अभ्यास आणि सेवा टाळू नये.

आपले कर्तव्यकर्म हे आपण होऊन करावयाचे असते. तुम्ही सांगितले नाही, लक्षात आणून दिले नाही, म्हणून केले नाही असे निमित्त सांगू नये.

शरीरं चैव वाचं च बुद्धीन्द्रियमनांसि च।
नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्वीक्षमाणो गुरोर्मुखम्।।१९२।।

विद्यार्थ्याने गुरुपुढे त्याच्या आदेशाची वाट पहात हात जोडून उभे रहावे. त्यावेळी शरीर, वाणी, इतर इंद्रिये, मन आणि बुद्धि नियंत्रित असावी.

आवश्यक त्या गोष्टीपेक्षा इतर गोष्टींकडे लक्ष न देण्याची इंद्रिय–मन–बुद्धीना सवय असावी लागते. ती विद्यार्थीदशेच्या कोवळ्या वयापासूनच जडणे आवश्यक आहे. शरीराने काहीतरी चाळे करणे, मनामध्ये अनेक विचारांचा घोळ असणे आणि गुरुपुढे असतानाहि इतरांशी काहीतरी बोलत राहणे हे योग्य नव्हे. त्यामुळे नको ते बोलण्याची आणि कुठेतरी भरकटण्याची खोड शरीर–वाणी–मनाला लागते. त्यामुळेच आवश्यक तेव्हा मन एकाग्र होत नाही. शरीर स्थिर रहात नाही. या दोन्हीगोष्टी दीर्घकालाच्या अभ्यासाने साधाव्या लागतात.

नित्यमुद्धृतपाणिःस्यात्साध्वाचारः सुसंवृतः ।
आस्यतामिती चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः ।।१९३।।

सदैव उपरण्यातून हात बाहेर काढून बसावे. वागणे सौजन्याचे आणि नम्रतेचे असावे. संयमाने रहावे. ''बैस'' म्हणून सांगितल्यानंतरच गुरुपुढे बसावे.

उपरणे दोन्ही काखेखालून घेऊन त्याची दोन्ही बाजूची वरची टोके मानेभोवती उलट सुलट घेऊन मागील गाठ मारण्याची पद्धति होती. ती वरील श्लोकाच्या आधारानेच असावी. रामदासी परंपरेत ही पद्धती पुष्कळप्रमाणात रूढ आहे. काही टीकाकारांनी उजव्या बाहूचा उल्लेख केला आहे. त्यात उपरणे डाव्या खांद्यावरून आणि उजव्या खांद्याखालून घेऊन मागे टाकण्याचीहि पद्धति आहे. यात उजवा हात खांद्यापासून उघडा राहतो. डावा खांदा–पाठ–पोट–छाती ही अंगे झाकलेली असतात. वेषभूषेत सोय असावी. तशीच सभ्यताहि असावी यादृष्टीने हा नियम लक्षणीय आहे.

सुसंवृत, संयमित या शब्दाचे स्पष्टीकरण करताना जो यथाकामी, वाटेल तसा, स्वैर वागतो, त्याला लोकामधे अनावृत (उघडा–नागडा) म्हणतात. याच्या उलट वागतो तो सुसंवृत असे म्हटले आहे. ते मार्मिक आहे.

गुरुने न बोलता बसण्याची खूण केली तरी ती बसण्याची अनुज्ञा समजावी. असेहि टीकाकारांनी स्पष्ट केले आहे.

हीनान्नवस्त्रवेषः स्यात्सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
उत्तिष्ठेत्प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत् ।।१९४।।

गुरुजवळ वावरताना नेहमीच शिष्याने गुरुपेक्षा हलक्या प्रतीची वेषभूषा करावी. आणि गुरु खातो त्या अन्नापेक्षा स्वतःचे खाणे प्रमाणाने थोडे आणि प्रकाराने साधे असावे. गुरु उठून उभे रहाण्यापूर्वी शिष्याने उठून उभे रहावे. आणि गुरु खाली बसल्यानंतरच स्वतः खाली बसावे.

ब्रह्मचाऱ्याला कुणी काही चांगली वस्त्रे भेट म्हणून देतो. मिष्टान्नाची भिक्षा वाढतो. तेव्हा त्या वस्तू गुरु वापरतो त्यापेक्षा अधिक योग्यतेच्या असतील तर त्याचा मोह धरू नये. आवश्यकतेपेक्षा

कोणत्याहि स्वरूपात खाणे–पिणे–लेणे कोणत्याहि आसक्तीने करू नये. म्हणून हा नियम सांगितला आहे. गोष्टी बारीकसारिकच असतात, पण यात काय बिघडते, एवढ्याने काय होते असे म्हणत संयमाकडे दुर्लक्ष होत गेले की वृत्ति स्वैराचारात कधी परिणत होईल ते लक्षातहि येत नाही. स्वैराचाराचा दुष्परिणाम वैयक्तिक आणि सामाजिक जीवनावर अनेक प्रकारांनी होतो.

गुरुच्या आधी बसण्याउठण्याचा हा नियम झोपण्याजागण्यासंबंधातहि पाळावा म्हणजे गुरु झोपल्यानंतर झोपावे व गुरु उठण्यापूर्वी उठावे.

प्रतिश्रवणसंभाषे शयानो न समाचरेत्।
नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन्न पराङ्मुखः ।।१९५।।

गुरुची आज्ञा स्वीकारणे वा त्यांच्याशी बोलणे या गोष्टी शिष्याने निजून, बसून, खातखात, पाठमोरे राहून वा दूर उभे राहून करू नये.

आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिगच्छंस्तु तिष्ठतः ।
प्रत्युद्गम्य त्वाव्रजतः पश्चाद्धावंस्तु धावतः ।।१९६।।

गुरु बसून बोलत असेल तर शिष्याने उभे राहून, गुरु उभा राहून सांगत असेल तर समोर होऊन, समोरून येता येता बोलत असेल तर शिष्याने चार–सहा पावले पुढे जाऊन आणि वेगाने चालत असताना काही सांगत असेल तर शिष्याने त्याच्यामागे धावत राहून आज्ञा ऐकावी.

पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्यैत्य चान्तिकम्।
प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः ।।१९७।।

गुरु पाठमोरा असताना बोलेल तर आपण समोर जाऊन बोलावे. गुरु दूर असताना बोलेल तर जवळ जाऊन ऐकावे. गुरु शय्येवर झोपलेला असताना वा उभा राहून काही सांगत असताना त्याची आज्ञा वंदनपूर्वक व नम्रतेने स्वीकारावी.

नीचं शय्यासनं चास्य नित्यं स्याद् गुरुसंनिधौ।
गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत्।।१९८।।

शिष्याची शय्या वा आसन गुरुच्या जवळ असताना त्याचेपेक्षा खाली असावी. तसेच गुरुपुढे असताना वा त्याच्या दृष्टीच्या टप्प्यात वाटेलतसे वागू नये. (बसणे–उठणे हि मर्यादेचे असावे)

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम्।
न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम्।।१९९।।

गुरूच्या नुसत्या नावाचा उच्चार केव्हाहि करू नये तसेच गुरूच्या चालण्याची, बोलण्याची, वागण्याची टवाळी करू नये. वा स्वतः तसे विडंबाने वागू नये.

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यत: ।।२००।।

जेथे कोठे कुणी गुरुचे दोष सांगत असेल वा निंदा करीत असेल तेथून निघून जावे वा कानात बोटे घालून वा कान झाकून घ्यावेत.

परीवाद – असलेले दोष प्रगट करणे, बोलणे. निन्दा – नसलेले दोष उच्चारणे

परीवादात्खरो भवति श्वा वै भवति निन्दक: ।
परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी ।।२०१।।

गुरूविषयीच्या परीवादामुळे गाढव होतो. निन्देमुळे कुत्रा होतो. परिभोक्ता (गुरूंवर ओझे होणारा) कृमि होतो आणि मत्सर करणारा किडा होतो.

शिष्याने गुरुजवळ सदैव निरहंकारी, विनयी, आणि सेवातत्परच राहिले पाहिजे. या शिष्यगुणाला बाधा आणणाऱ्या दुर्गुणांचे वर्णन या श्लोकात स्पष्टपणे आले आहे. ते अपराध किती भयंकर आहेत तेहि उघड केले आहे. गुरुजवळ विद्याध्ययन केले जाते ते केवळ शब्दज्ञान नसते. ते अंत:करणाच्या विकासाचे साधन असते. स्वत:ची सर्वप्रकारची उन्नति–प्रगति हेच उद्दिष्ट ठेवून शिष्याने विद्याभ्यास केला पाहिजे. केवळ भौतिक उन्नति हा उद्देश शिक्षणाचा नसतो, नसावा. भौतिक उन्नति अनुषंगिक असावयास अडचण नाही. शिक्षणाचा लाभ म्हणून ती तशी असतेहि.

पूर्वजन्म–पुनर्जन्म हे आपल्या मानण्या न मानण्यावर अवलंबून नाही. ते अत्यंत तर्कशुद्ध असलेल्या कर्मविपाकाचे स्वाभाविक परिणाम आहेत. आणि हे सर्व मनुष्यजन्मातच ठरावयाचे असते. कारण कर्माचे मूलभूत स्वातंत्र्य मनुष्यालाच आहे. कार्यामागचे कारण शोधण्याची बुद्धि हे माणसाचे वैशिष्ट्य आहे. आणि तिच्यामुळेच चांगल्या वाईटाचा निर्णय माणसाला करता येतो. यासाठी स्वत:च्या वर्तनाला मनोवृत्तीला चांगले वळण लावण्याचा प्रयत्न कोवळ्या वयात, विद्यार्थी दशेतच करणे आवश्यक आहे. म्हणून दुर्गुणाची बीजे थोड्याहि प्रमाणात पेरली जाऊ नयेत हा कटाक्ष शास्त्राने ठेवला आहे.

परिभोक्ता – या शब्दाचे टीकाकारांनी थोडेसे वेगळे वेगळे अर्थ केले आहेत. पण आशय जवळ जवळ सारखाच आहे. गुरुजवळ राहताना गुरुवर आपले ओझे होऊ नये अशी काळजी शिष्याने घेतली पाहिजे. यासाठी जीविकेसाठी आवश्यक त्यापेक्षा किंचितहि अधिक शिष्याने उपभोगू नये हा शास्त्राचा कटाक्ष आहे. काही अधिक मिळाल्यास ते त्याने गुरुला अर्पण करावे. त्यांनी अनुज्ञा दिल्यासच क्वचित् स्वत: स्वीकारावे. खाण्या–पिण्या–लेण्याच्या दृष्टीने केव्हाहि गुरुपेक्षा अधिक चांगल्या प्रतीचे जीवन असू नये. अयोग्यरीतीने गुरुच्या धनाचा वापर करणे हे दोषास्पद आहे. त्यामुळे शिष्य गुरुचे शोषण करतो असे होते. ही कृतघ्नताहि आहे. गुरुशिष्यसंबंधात सदैव या नियमाचे पालन करणे इष्ट आहे.

दूरस्थो नार्चयेदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः ।
यानासनस्थश्चैवैनमवरुह्याभिवादयेत् ॥२०२॥

दूर राहून गुरूचे पूजन करू नये. तसेच गुरू स्त्रियांजवळ असेल, शिष्य स्वतः काही कारणाने संतप्त झाला असेल तर तेव्हाहि गुरूंचे पूजन करु नये. तसेच शिष्य वाहनावर वा आसनावर बसलेला असेल तर गुरूंना खाली उतरून विनयाने नमस्कार करावा.

प्रतिवातानुवाते च नासीत गुरुणा सह ।
असंश्रवे चैव गुरोर्न किंचिदपि कीर्तयेत् ॥२०३॥

वारा उलटसुलट वहात असताना गुरुजवळ बसू नये. गुरु जवळ असताना कोणाशीहि कुजबुज करू नये.

आपल्या अंगावरून गुरुकडे वा गुरुकडून आपल्याकडे वारे वहात असेल तर तेव्हा परस्पर होणारा संवाद वाऱ्याच्या झोतामुळे नीट ऐकू येत नाही. म्हणून प्रतिवात–अनुवाताचा उल्लेख केला आहे. प्रतिवात म्हणजे गुरुकडून शिष्याकडे जाणारा व अनुवात म्हणजे शिष्याकडून गुरुकडे जाणारा वारा.

ज्याला आपण गुरु मानतो, श्रेष्ठ व्यक्ति मानतो, त्याच्या जवळपास असताना अनवधानाने अशी परस्पर कुजबुज वा क्वचित् चर्चाहि सहजपणे घडते. अनादराचेच हे एक प्रकारे प्रगट लक्षण आहे. म्हणून सावध करण्याच्या उद्देशाने हा नियम सांगितला आहे.

गोश्वोष्ट्रयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च ।
आसीत गुरुणा सार्धं शिलाफलकनौषु च ॥२०४॥

बैल, घोडा उंट जोडलेल्या गाडीत, देवळात, राजवाड्यात वा गच्चीवर लांबरुंद असलेल्या चटईवर, तट्यावर (सतरंजीवर, बैठकीवर), विस्तृत शिलेवर वा फळीवर तसेच नावेत गुरुसह बसावे.

विनयामुळे असे बसण्याचा संकोच मानू नये.

गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ।
न चानिसृष्टो गुरुणा स्वान् गुरूनभिवादयेत् ॥२०५॥

गुरूजवळ असताना गुरूंचे गुरु तेथे असतील वा येतील तर त्यांचेशी गुरुप्रमाणेच आदराने वागावे. गुरूंची आज्ञा घेतल्यावाचून आईवडिलांच्या नमस्कारासाठी (भेटीसाठी) जाऊ नये.

विद्यागुरुष्वेवमेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिषु ।
प्रतिषेधत्सु चाधर्माद्धितं चोपदिशस्त्वपि ॥२०६॥

विद्यागुरु, स्वतःचे वडीलधारे, नातेवाईक, अधर्म काय आहे ते सांगून त्याचा निषेध करणारे आणि आपल्या हिताचा उपदेश करणारे यांच्याविषयी, गुरूंविषयी ठेवतो तशीच, आदरपूर्वक वागणूक ठेवावी.

श्रेयस्सु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत्।
गुरुपुत्रे तथाऽऽचार्ये गुरोश्चैव स्वबन्धुषु ।।२०७।।

श्रेष्ठ व्यक्ति, गुरुपुत्र, सभ्य–सज्जन माणसे आणि गुरूंचे आप्त यांच्याशीहि गुरुप्रमाणेच आदराने वागावे.

बाल: समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि।
अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ।।२०८।।

गुरूंचा मुलगा वा गुरूचा शिष्य आपल्याच वयाचा वा वयाने लहान असेल पण तो जर अध्यापन करीत असेल तर त्यालाहि यज्ञादिकात सहभागी होताना गुरुसारखेच मानावे. (वंदनादि करावे)

उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने।
न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ।।२०९।।

गुरुपुत्राच्या अंगाला उटणी लावू नयेत, त्याला स्नान घालू नये. त्याचे उष्टे खाऊ नये. तसेच त्याचे पायहि धुवू नयेत.

या सर्व गोष्टी गुरुच्यासंबंधात मात्र कराव्या असे अनुमान यावरून काढता येते. दोनशे आठव्या श्लोकात गुरूंसारखाच मान द्यावा असे म्हणून झाल्यानंतर लगेच हा नियम सांगितला आहे. यावरून प्रत्येक ठिकाणी विधिनिषेधाच्या सामान्य आणि विशेष मर्यादा हिंदूंच्या धर्मशास्त्राने स्पष्ट केल्या आहेत. त्यामुळे समाजजीवनात कुणीहि उठावे आणि मनमानी करून वागावे, त्यासाठी आपल्या सोयीप्रमाणे एखाद्या नियमाकडे बोट दाखवावे हे घडत नसे. त्या योगाने समाजाचे जीवन संतुलित रहात असे.

गुरुवत्प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुयोषितः ।
असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ।।२१०।।

गुरूंच्या स्त्रिया गुरूंच्या वर्णातीलच असल्या तर त्यांना गुरूंप्रमाणेच पूजनीय मानावे. जर त्या दुसऱ्या वर्णातील असतील तर त्यांना केवळ उठून उभे राहून वंदन करून मान द्यावा.

अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेव च।
गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम् ।।२११।।

गुरुपत्नीचे अभ्यंग स्नान, उटणी लावणे, वेणीफणी करणे हे उपचार शिष्याने करू नयेत.

दोनशे आठ, दोनशे नऊ प्रमाणेच हे दोनशे दहा, दोनशे अकरा श्लोकहि लक्षणीय आहेत. मानवी स्वभाव लक्षात घेता हे मर्यादापालन महत्त्वाचे आहे.

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयो: ।
पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता ।।२१२।।

गुरूंची पत्नी तरुण असेल तर चांगल्यावाईटाचे ज्ञान असलेल्या तरुण शिष्याने तिच्या पायाला स्पर्श करून नमस्कार करू नये.

ब्रह्मचर्य उत्तमरीतीने राखावयाचे तर मनाला चाळवणाऱ्या लहान–सहान गोष्टीपासूनहि कटाक्षाने दूर राहिले पाहिजे.

श्लोकातील वीस वर्षे वयाचा उल्लेख केवळ तारुण्यसूचक आहे. संख्येला महत्त्व नाही.

स्वभाव एष नारीणां नराणामिह दूषणम् ।
अतोऽर्थान्न प्रमाद्यन्ति प्रमदासु विपश्चित: ।।२१३।।

पुरुषाचे पतन घडविणे ही स्त्रियांची प्रकृतीच आहे. म्हणून जाणते लोक स्त्रियांच्या संबंधात स्वत:कडून चूक होऊ देत नाहीत.

येथे स्त्रीला दिलेले दूषण हे केवळ व्यवहारातील परिणामाच्यादृष्टीने दिलेले आहे. पुरुषांचा स्खलनशील स्वभाव लक्षात घेऊन त्याला अत्यंत दक्ष राहण्यासाठी असे प्रतिपादन करावे लागते. त्यामुळे पुरुषी अहंकार सुखावतो. आणि मग मर्यादेचे पालन सहजपणे होऊन धोका टळतो. गुप्तहेरांचे प्रशिक्षण करणाऱ्या एका स्त्री अध्यापकाने 'स्त्री ही अत्यंत धोकादायक आहे. तिच्यापासून फार सावध रहा.' अशा अर्थाचा उपदेश गुप्तचर होऊ इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांना केला आहे. एक स्त्रीच हे बोलते हे लक्षात घेतले म्हणजे शास्त्रकारांना दोष देण्याची प्रवृत्ति उत्पन्न होणार नाही. शास्त्रातील नियम हे केवळ न्याय्यबुद्धीने केलेले असतात. त्यात कोणालाहि हीन लेखण्याचा उद्देश नसतो. वरील घटना 'विद्युल्लहरी' या पुस्तकात उद्धृत आहे.

अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुन: ।
प्रमदा ह्युत्पथं नेतुं कामक्रोधवशानुगम् ।।२१४।।

ज्याला काही कळत नाही त्यालाच काय पण जो चांगला जाणता आहे परंतु जर तो कामक्रोधांना सहजपणे बळी पडणारा असेल तर याला मार्गभ्रष्ट करण्यास स्त्रिया समर्थ असतात.

या श्लोकावर भाष्य करताना मेधातिथीने **'न च अत्र स्त्रीणां प्रभविष्णुता वस्तुस्वाभाव्यात् तरुणीजनदर्शने पुंसां उन्मथ्यते चित्तं विशेषतो ब्रह्मचारिणा'** असे म्हटले आहे. पुरुषाला मार्गभ्रष्ट करणे हा खरेतर स्त्रीचा प्रभाव नसतो, वस्तुत: तरुण स्त्रीला पाहून पुरुषाचेच, विशेषत: ब्रह्मचाऱ्याचे चित्त चंचल होत असते. ही टिप्पणी महत्त्वाची आहे.

मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत्।
बलवान्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ।।२१५।।

इंद्रियांना असणारे विषयाचे आकर्षण फार बलवान् असते. विद्वान् पुरुषहि त्याला बळी पडू शकतो. म्हणून कोण्याहि पुरुषाने आई, बहीण, मुलगी, यांच्यासह एकांतात बसू नये.

पतनाला थोडीहि संधी मिळू नये म्हणून एवढा कठोर नियम सांगितला आहे. शब्दांपेक्षा त्यातील आशय महत्त्वाचा. वस्तुत: वरील नातेसंबंधच अनुचित वृत्ती–कृतीपासून व्यक्तीला दूर ठेवणारे आहेत. कुलीन कुटुंबात मर्यादापालनाचे संस्कार अंत:करणावर सहजपणे होत असतात. त्यामुळे वासनांना स्वैर होण्यास वावच रहात नाही.

येथेहि स्खलनशीलतेचा दोष मुख्यत: पुरुषांच्याच ठिकाणी असतो हेच गृहीत धरले आहे.

कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि।
विधिवद्वन्दनं कुर्यादसावहमिति ब्रुवन् ।।२१६।।

विशेषत: गुरूंच्या तरुण पत्नीला वंदन करताना तरुण विद्यार्थ्याने योग्यरीतीने भूमीला स्पर्श करून मी अमुक अमुक असे म्हणून नमस्कार करावा.

विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम्।
गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन् ।।२१७।।

प्रवासाहून आल्या–आल्याच पहिला नमस्कार पादस्पर्शपूर्वक करावा. एरवी गुरुंच्या पत्नीला प्रतिदिनी करावयाचा नमस्कार सज्जन लोकांचे मर्यादापालन लक्षात घेऊन करावा.

यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति।
तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ।।२१८।।

विहिरीला पाणी लागण्यासाठी जसे कुदळीने खणण्याचे कष्ट करावे लागतात. त्याप्रमाणे गुरुजवळची विद्या त्याच्या सेवेत राहणाऱ्यालाच प्राप्त होते.

विहिर खणणे जसे दीर्घकालाचे व कष्टाचे काम आहे. पाणी लागेपर्यंत ते न कंटाळता करावे लागते. तसेच विद्या मिळवितानाहि फार परिश्रम करावे लागतात.

शिष्याचे ठिकाणी धैर्य, उत्साह, नम्रता, कृतज्ञता हे गुण असणे फार आवश्यक आहे. हे श्लोकातील 'शुश्रूषु' या शब्दाने व्यक्त होते.

मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखाजट: ।
नैनं ग्रामेऽभिनिम्लोचेत्सूर्यो नाभ्युदियात् क्वचित् ।।२१९।।

विद्यार्थ्याने मस्तकाचे मुंडण करावे. पूर्ण जटा वाढवाव्यात वा चांगली शेंडी ठेवावी. सूर्योदय वा सूर्यास्ताचे वेळी विद्यार्थ्याने कधीहि गावात असू नये.

स्नानसंध्येसाठी वा गावाबाहेर नदी–सरोवरावर जावे असा उल्लेख मागे आहे. तो संदर्भ येथे आहे.

तं चेदभ्युदियात्सूर्यः शयानं कामचारतः ।
निम्लोचेद्वाऽप्यविज्ञानाज्जपन्नुपवसेद्दिनम् ।।२२०।।

आळसामुळे सूर्योदयाच्यावेळी झोप लागली असेल वा सूर्यास्त केव्हा झाला हे न कळल्यामुळे संध्येची वेळ चुकली असेल तर तो दिवस उपवास करून जप करण्यात घालवावा.

सूर्येण ह्यभिनिम्लुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः ।
प्रायश्चित्तमकुर्वाणो युक्तः स्यान्महतैनसा ।।२२१।।

झोपेमुळे वा अज्ञानामुळे सूर्योदय–सूर्यास्ताची संध्येची वेळ चुकली तर (वरील श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे जप आणि उपवास असे) प्रायश्चित्त करावे. ते न केल्यास मोठे पाप लागते.

आचम्य प्रयतो नित्यमुभे सन्ध्ये समाहितः ।
शुचौ देशे जपञ्जप्यमुपासीत यथाविधि ।।२२२।।

सकाळी आणि संध्याकाळी पवित्र स्थानी शांतमनाने आचमन करून संयमाने राहून गायत्रीमंत्राचा योग्यरीतीने जप करावा.

आपल्या परंपरेत दोन्ही वेळच्या संध्येचे फार महत्त्व आहे. शरीर–मन–बुद्धि सर्व दृष्टीने निरोगी राहण्यासाठी त्याची आवश्यकता आहे. परवापरवापर्यंत कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात अशी उपासना अस्तित्वात होती. चारी वर्णाच्या कुटुंबात व्यक्तीच्या आणि कुटुंबाच्या सर्व प्रकारच्या स्वास्थ्यासाठी जे काही उपाय असतात, त्यात दोन्हीवेळा केली जाणारी उपासना हा एक महत्त्वाचा घटक आहे हे कोणी विसरू नये. उगीच तर्कटे लढवून, ''यात काय आहे. याने काय होते'' असे म्हणून उपासनेचा त्याग करणे, हे सर्व दृष्टीने अहितकर आहे. हे जाणत्यांनी तरी लक्षात ठेवावे. वेळेचा कटाक्ष जेवढा ठेवता येईल तेवढा चांगला पण अनेक कारणांनी ते शक्य न झाल्यास शक्य असेल त्या सोयीच्या वेळी दोन्ही समयी उपासना करावी. 'अकरणान् मंदकरणं श्रेयः' काही न करण्यापेक्षा थोडे करणेहि उपयुक्त आहे. हे लक्षात ठेवावे.

यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किंचित्समाचरेत् ।
तत्सर्वमाचरेद्युक्तो यत्र वास्य रमेन्मनः ।।२२३।।

कोणी स्त्री वा कोणत्याहि दृष्टीने लहान असलेली व्यक्ती जर काही चांगले आचरण करीत

असेल तर तेहि योग्यतेचा विचार करून ज्या कामात आपले मन रमेल अशी कामे प्रयत्नपूर्वक करावीत.

पुष्कळवेळा आपण ज्यांना अशिक्षित, मागासलेले समजतो त्यांच्यातहि शुद्धतेच्या, स्वच्छतेच्या दृष्टीने काही रुढी प्रचलित असतात. घागर, तांब्या, हंडा यासारखी मातीची वा धातूची भांडी आतून घासूनपुसून स्वच्छ ठेवण्याची पद्धती खेड्यात रहाणाऱ्या शेतकरीवर्गातहि नगरात राहणाऱ्या सभ्य कुटुंबापेक्षा अधिक रूढ असल्याचे आढळून येते. निदान तसे दिसून येत होते. आतिथ्य, परस्परांना सहाय्य करणे, मिळूनमिसळून वागणे, सौजन्य, विनय राखणे यासंबंधी तसेच म्हणता येते.

धर्मार्थावुच्यते श्रेय: कामार्थौ धर्म एव च।
अर्थ एवेह वा श्रेयस्त्रिवर्ग इति तु स्थिति: ।।२२४।।

काही धर्म आणि अर्थाला, काही काम आणि अर्थाला, काही केवळ धर्माला तर काही केवळ अर्थाला श्रेयस्कर मानतात. वास्तविक तिघांचाहि यथायोग्य रीतीने स्वीकार करणे हेच योग्य आहे.

आपल्या परंपरेत धर्म—अर्थ—काम आणि मोक्ष असे चार पुरुषार्थ सांगितले आहेत. यातील मोक्ष हा मुख्यत: परलोकसाधनेसाठी स्वीकारावा असे मानले जाते. पुष्कळ प्रमाणात ते खरेहि आहे. पण धर्म—अर्थ—काम हे तिन्ही पुरुषार्थ सामान्य मानवी व्यवहार, त्याला धरून असलेले वैयक्तिक, कौटुंबिक, सामाजिक जीवन यासाठी अत्यंत उपयुक्त म्हणून आवश्यक आहेत. यातील प्रत्येकाचे स्वत:चे एक वैशिष्ट्य आहे. आणि त्या प्रत्येकाचा मानवी जीवनासाठी वेगळा वेगळा उपयोग आहे. त्यामुळे कोणी त्यातील एकाचे वा दोघांचे महत्त्व सांगत असतात. पण ते मानणे एकांगी आहे. व्यवहाराची संपूर्णता विचारात घेता दृष्टिकोन व्यापक आणि सर्वसमावेशक पाहिजे. कामाची प्रेरणा ही अत्यंत नैसर्गिक आणि स्वाभाविक आहे. कामाच्या तृप्तीसाठी साधने जुळवावी लागतात म्हणून अर्थ आवश्यक असतो. पण व्यक्तीव्यक्तीने वा त्यांच्या लहानमोठ्या गटांनी स्वत:पुरता सोयीचा म्हणून कामार्थाचा विचार केवळ स्वत:च्या दृष्टीने केला तर ते व्यक्तिजीवनात, कुटुंबात आणि समाजातहि अहितकारक ठरते. आणि अनेक प्रकारच्या दु:खाला व संघर्षाला कारणीभूत होते. म्हणून अर्थाचा वा कामाचा स्वीकार कोणत्या पद्धतीने करावा, त्यासाठी कोणते नियम असावेत, त्यासाठी कुणी, केव्हा, कुठे, किती, कसे वागावे हे योग्यरीतीने विचारात घ्यावेच लागते. हेच काम धर्म करीत असतो. म्हणून तिघांनाहि योग्य स्थान दिले पाहिजे. यासाठीच महाभारताने **'धर्मार्थौ धर्मकामौ च कामार्थौ चाप्यपीडयन्। धर्मार्थकामान् योऽभ्येति सोऽत्यन्तं सुखमश्नुते।।'** – धर्म अर्थ काम या तिघातून कोण्याहि एकाकरता इतर दोघांकडे दुर्लक्ष होणे योग्य नाही.म्हणून एकाकरिता कोण्याहि इतर दोघांना पीडा देऊ नये असे म्हटले आहे. पण व्यवहारात मात्र कामासाठी अर्थ आणि धर्म यांची वा अर्थासाठी काम आणि धर्म यांची उपेक्षा होते असे बहुतकरून आढळते. धर्म हा तर केवळ परलोकासाठी आहे असे समजून तो अडगळीत टाकला जातो.

वा केवळ पूजापाठापुरता स्वीकारला जातो. इतर व्यावहारिक गोष्टींसाठी धर्माचा काही संबंध नाही असे गृहीत धरले जाते, म्हणून व्यासमहर्षींनी कळवळून म्हटले आहे की, **'ऊर्ध्वबाहुर्विरोम्येष न च कश्चित् श्रुणोति माम्। धर्माद् अर्थश्चकामश्च स धर्मः किं न सेव्यते ।।'** – 'मी हात उभारून ओरडून सांगतो की बाबांनो ! अर्थ आणि काम हे धर्माच्या अधिष्ठानावर स्वीकारलेत तरच निरामयपणे सुखदायक होतात. मग तुम्ही धर्माचा अवलंब का करीत नाही ? पण माझे कुणी ऐकत नाही.'

आरोग्य चांगले असावे हे सगळ्यांनाच कळते. पण आहारविहार आरोग्याचे नियम लक्षात ठेवून स्वीकारले नाहीत तर त्यामुळेच रोग उत्पन्न होतात, बळावतात. पण आरोग्य बिघडेपर्यंत तिकडे कुणी पहात नाही. तीच स्थिती धर्माची होते. जीवन जिच्या आधाराने राहते त्या तिवईचे धर्म–अर्थ–काम हे तीन पाय आहेत. त्यात कुणीहि इतरांपेक्षा आखुड वा लांब असून चालत नाही. तसे असेल तर तिवई डळमळेल. वरची वस्तू अस्थिर होईल, घसरेल, कोसळेल. म्हणून धर्म–अर्थ–काम या तिघांचाहि यथायोग्य रीतीने स्वीकार करणे हे सर्वदृष्टीने श्रेयस्कर आहे. हे मनुष्याने तरी विसरू नये. इतर जीवकोटीत कामार्थाचे नियंत्रण निसर्गानेच होते. मनुष्याला कार्यामागचे कारण शोधण्याची बुद्धि आणि काही प्रमाणात तरी कर्म करण्याचे स्वातंत्र्य स्वभावतःच लाभलेले असल्याने त्याला मात्र आपले जीवन जगताना काही नियम करावे लागतात. काही नियंत्रणे स्वीकारावी लागतात. तेच काम धर्म करतो म्हणून मनुष्याच्या व्यवहाराच्या दृष्टीने धर्म–अर्थ–काम सारखेच मानले जातात.निर्बंध (कायदा) धर्माचे स्थान खऱ्या अर्थाने घेऊ शकत नाही. हे लक्षात ठेवणे बरे.

आचार्यश्च पिता चैव माता भ्राता च पूर्वजः ।
नार्तेनाप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः ।।२२५।।

कोणी कितीहि पीडित असला, कोणत्याहि कारणाने दुःखी असला तरी त्याने गुरु, आई, थोरला भाऊ यांचा अपमान करू नये. त्यांची अवहेलना होईल असे वागू नये. ब्राह्मण व्यक्तीने तरी आपल्या वागण्याबोलण्यात या सदाचाराकडे दुर्लक्ष करू नये.

ब्राह्मणवर्ग हा समाजाला मार्गदर्शन करणारा व त्यासाठी स्वतः आदर्शभूत वागणारा असा घडविला जावा ही अपेक्षा शास्त्रकारांची आहे. म्हणून नैतिकदृष्टीने ब्राह्मणावर अधिक दायित्व आहे.

आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः ।
माता पृथिव्या मूर्तिस्तु भ्राता स्वो मूर्तिरात्मनः ।।२२६।।

गुरु म्हणजे साकार ब्रह्मच, जन्मदाता हा ब्रह्मदेवासारखा, आई म्हणजे सर्व भार सोसणारी पृथ्वीच, भाऊ म्हणजे आपला स्वतःचा जीवच.

असे असल्याने यातील कोणाचीहि कोणत्याहि प्रमाणात अवहेलना वा उपेक्षा होऊ नये.

यं मातापितरौ क्लेशं सहेते सम्भवे नृणाम् ।
न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥२२७॥

मनुष्याला जन्म देऊन वाढविण्यासाठी त्याचे आईबाप जे जितके कष्ट सहन करतात, त्याची फेड करण्यासाठी, त्या ऋणातून मुक्त होण्यासाठी शतावधि वर्षांचे प्रयत्नहि अपुरेच ठरतात.

तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा ।
तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते ॥२२८॥

म्हणून माता–पिता आणि गुरु यांचे सदासर्वदा प्रियच साधावे. या तिघांच्या संतोषातच सर्व प्रकारचे तप समाविष्ट आहे असे जाणावे.

तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमं तप उच्यते ।
न तैरनभ्यनुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् ॥२२९॥

माता पिता आणि गुरु यांची सेवा करणे हेच सर्वश्रेष्ठ तप आहे. त्यांची संमति, अनुमति नसेल तर इतर कोणत्याहि धर्माचा (धर्मकृत्याचा) स्वीकार करू नये.

त एव हि त्रयो लोकास्त एव त्रय आश्रमाः ।
त एव हि त्रयो वेदास्त एवोक्तास्त्रयोऽग्नयः ॥२३०॥

माता–पिता आणि गुरु हेच तीन लोक आहेत. हे तिघेच तीन आश्रम आहेत. तेच तीन वेद आहेत. तेच तिथे तीन अग्नीहि आहेत.

माता–पिता–गुरु यांच्या सेवेनेच भूः–भुवः–स्वः या तीन लोकांची प्राप्ती होते. गृहस्थ, वानप्रस्थ आणि संन्यास या तीन आश्रमातून जीवाला जे काही चांगले लाभते ते सर्व माता–पिता–गुरु यांच्या संतोषाने लाभते. ऋग्वेद–यजुर्वेद–सामवेद यांच्या अध्ययन–जपादिमुळे मनुष्याचे जे कल्याण होते तेच माता–पिता–गुरु यांची शुश्रूषा केल्याने लाभते. अग्निहोत्रासाठी ज्या तीन अग्नीची उपासना केली जाते तेच फळ माता–पिता–गुरु यांच्या कृपेने प्राप्त होते. पुढच्या श्लोकात तीन अग्नी कोणते ते स्पष्ट झालेले आहे.

पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः ।
गुरुराहवनीयस्तु साऽग्नित्रेता गरीयसी ॥२३१॥

पिता गार्हपत्याग्नि आहे. काता दक्षिणाग्नि स्थानी समजावी. गुरु हाच आहवनीय अग्नि होय. एवं च माता–पिता–गुरु हेच अग्नित्रय श्रेष्ठ आहे.

अग्निहोत्राच्या अनुष्ठानात गार्हपत्य–दक्षिण आणि आहवनीय या नावाने विशिष्ट विधीने निरनिराळ्या कुंडातून अग्नींची स्थापना केली जाते. हे अग्निहोत्र सांभाळणे बरेच अवघड आहे. माता–पिता–गुरु यांची सर्व प्रकारे सेवा करण्याने कोण्याहि व्यक्तीला अग्निहोत्राचे फल लाभते. या विधानाला केवळ स्तुति किंवा अर्थवाद समजू नये. ती वस्तुस्थिती आहे. महाभारतातील कौशिक ब्राह्मणाला बोध करणारा धर्मव्याध आणि पांडुरंगाला विटेवर उभा करणारा पुंडलीक यांचे जीवन मातादींच्या सेवेचेच मूर्त उदाहरण आहे.

त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु त्रींल्लोकान्विजयेद्‌गृही।
दीप्यमानः स्ववपुषा देववद्दिवि मोदते ।।२३२।।

माता–पिता–गुरु यांच्याशी असलेले वागणे दोषरहित असेल तर त्या व्यक्तीला तिन्ही लोकांवर विजय प्राप्त होतो. त्याचे शरीर तेजस्वी होते. आणि सर्व लोकात तो देवाप्रमाणेच आनंद उपभोगतो.

इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम्।
गुरुशुश्रूषया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते ।।२३३।।

या लोकातील (इहलोकातील) सुखे मातृभक्तीने प्राप्त होतात. पितृभक्तीने भुवर्लोक लाभतो. गुरुची सेवा केल्याने ब्रह्मलोकाची प्राप्ति होते.

सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः।
अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ।।२३४।।

या तिघांविषयी ज्याला आदर वाटतो, जो यांचा सन्मान ठेवतो, तेवढ्याने इतर सर्व धर्माचा सत्कार केल्या सारखे होते. जो माता–पिता–गुरु यांची अवहेलना करतो, त्याने इतर कोणत्याहि धर्माचे पालन केले तरी ते सर्व निष्फळ होते.

यावत्त्रयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत्।
तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात्प्रियहिते रतः ।।२३५।।

सर्वकाळ माता–पिता–गुरु यांच्या सेवेत राहून मनुष्याने त्यांचे प्रिय आणि हित साधून द्यावे. हे तिघे जिवंत आहेत तोवर त्यांच्या सेवेवाचून इतर काहीहि करू नये.

तेषामनुरोधेन पारत्र्यं यद्यदाचरेत्।
तत्तन्निवेदयेत्तेभ्यो मनोवचनकर्मभिः ।।२३६।।

त्यांच्या अनुज्ञेनेच इतर काही धर्मकृत्ये करावीत. मन–वाणी–कृति यांनी जे काही घडेल ते मातादि तिघांना निवेदन करावे.

माता–पिता–गुरु यांच्या सेवेत राहिले, त्यांना सुख–संतोष होईल असे वागले तर खरे

म्हणजे इतर काहीहि करावयास नको. सर्व प्रकारचे कल्याण त्यांच्या शुश्रूषेनेच प्राप्त होते. इतर कोणतीहि गोष्ट करावीशी वाटली तर ती या तिघांच्या सेवेत अंतर पडू न देता करावी. कदाचित् वात्सल्य–प्रेमापोटी ते वेगळे काही करण्यास अनुमति देतीलहि पण पडत्या फळाची आज्ञा समजून तसे करणे चांगले नाही. टीकाकाराने 'कश्चित् ऋजुप्रकृति: अभ्यर्थमान: आत्मपराधर्मं अवगणय्य अनुजानाति तं निवृत्त्यर्थं एतत्' असे या श्लोकावर टीका करताना मार्मिकपणे म्हटले आहे.

त्रिष्वेतेष्विति कृत्यं हि पुरुषस्य समाप्यते।
एष धर्म: पर: साक्षादुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥२३७॥

माता–पिता–गुरु या तिघांची सेवा–शुश्रूषा करण्यातच मनुष्याची सर्व इतिकर्तव्यता आहे. (वेगळे कर्तव्य म्हणून मग काही उरत नाही) मातादींची सेवा हाच प्रत्यक्षपणे श्रेष्ठ धर्म आहे. इतर सर्व उपधर्म आहेत. गौण आहेत.

माता–पिता–गुरु यांच्या सेवेचे महत्त्व प्रतिपादन करणारे हे अठरा श्लोक मनुष्यजीवनाची सार्थकता व्यक्त करणारे आहेत.

मनुष्य जीवन हे मुख्यत: संस्कारावर अवलंबून असते. यात अनुवंश–स्वभावप्रकृति–प्रारब्ध यांचाहि भाग असतो. यावर आपले नियंत्रण असू शकत नाही. पण संस्कारांवर मात्र पुष्कळ प्रमाणात नियंत्रण राहू शकते. म्हणून मनुष्य विशेषत: वाढत्या वयात तरी, सभ्य–सुसंस्कृत–सौजन्यशील अशा वातावरणात वाढणे चांगले. जो जो वय लहान तो तो होणारे संस्कार अधिक प्रभावी ठरत असतात, अर्थात् चांगले संस्कार प्रौढ वयात निरुपयोगी होतात असे म्हणण्याचे कारण नाही. पाण्याच्या धारेने भुसभुशीत भूमीला खळगा पडतो पण बऱ्याच दीर्घकालाने कठिण काळ्या पाषाणालाहि, पाण्याच्या संततधारेने खळगा पडतोच. म्हणून अगदी लहानपणापासून विनय–कृतज्ञता–निरहंकारिता–कष्टाळूपणा अंगी बाणेल असे प्रयत्न करणे अत्यंत उपयोगाचे ठरते. आणि हा नियम सर्वसामान्य असला म्हणजे विपरीत वळण लागण्याचा संभव पुष्कळ प्रमाणात दुरावतो.

माता–पिता यांचा संबंध तर जन्मापासूनच असतो. विद्यागुरु उमलत्या वयात भेटतो. जाणत्या वयात दीक्षागुरुची प्राप्ति होते. हे सर्व सहवास पुष्कळ दीर्घकाळपर्यंत लाभणारे असतात. त्यात अतिपरिचयाने अवज्ञा होण्याचा संभव असतो. तो टाळण्यासाठी निरनिराळ्या प्रकाराने माता–पिता–गुरु यांच्या सेवेचे महत्त्व प्रतिपादिले आहे. बोधप्रद अशा सर्व वाङ्मयातून विशेषत: संतांच्या अमृतासारख्या हितकारी वचनातून या तिघांची महति, त्यांच्या सेवेची सुखदायक परिणति अनेक प्रकाराने उपदेशिली आहे. अशा अर्थाच्या लोकोक्तीहि पुष्कळ आहेत. कोण्या एका कवीने म्हटले आहे की **'माता पिता गुरूना भजतो जो नित्य देऊनी मान। कल्याण होत त्याचे इतर गणावे पशूहुनी हीन ॥'** ती.दादांनीहि

(श्रीदासगणू महाराजांनी) चांगला शिष्य कोण ते सांगताना म्हटले आहे की **‘ जो तोषवीत गुरुला आपुल्या कृतीने। सेवेस तत्पर सदा अतिदक्षतेने। पाही उणे न गुरुचे जरी प्राण गेला। सत्शिष्य हे तुम्हि विशेषण द्या तयाला ।।’** हा बोध विद्यागुरु व दीक्षागुरुपुरताच मर्यादित समजण्याचे कारण नाही. माता आणि पिता हेहि एका अर्थाने गुरुच आहेत. वडीलधाऱ्यांनाहि गुरुच म्हणण्याची पद्धति आहे. मुलांच्या–शिष्यांच्या हितासाठी तिघांच्याहि वागण्यात वरवर पाहता क्रोध–कठोरता दिसली तरी त्यामागे हिताचीच तळमळ असते. म्हणून श्रीज्ञानोबाराय, **‘मातेच्या कोपी थोकुले । स्नेह आथी ।।’** असे यथार्थपणे म्हणतात. एका हिंदी कवीनेहि (कबीर) **‘गुरु कुम्हार सिख कुंभ है घडघड काढै खोट। अंतर हाथ सहारा दे बाहर बाहर चोट ।।’** गुरु कुंभारासारखा नि शिष्य (ओल्या कच्या) घड्या सारखा आहे. बाहेरून थापटणे मारले जात असले तरी आतून हाताचा आधार दिलेला असतो. असे अत्यंत मार्मिकपणे म्हटले आहे.

श्रद्दधान: शुभां विद्यामाददीतावरादपि।
अन्त्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ।।२३८।।

एखादी चांगली विद्या कनिष्ठाजवळ असली तरी ती श्रद्धापूर्वक त्याचेकडून शिकून घ्यावी. हितकर धर्म शूद्रापासूनहि स्वीकारावा. अनेक चांगल्यागुणांनी युक्त अशी स्त्री दुष्कुलातील असली तरी ती स्वीकारावी.

टीकाकारांनी येथे कनिष्ठापासून शिकावयाच्या विद्येत व्याकरण–तर्क–साहित्य इत्यादि शास्त्रांचा समावेश केला आहे. अन्त्य शब्दाने चांडालहि गृहीत धरला आहे.

यावरून वेदज्ञानाव्यतिरिक्त इतर विद्या शूद्राकडेच काय तर चांडालाकडेहि उपलब्ध होत्या. असे स्पष्ट होते. त्यामुळे शूद्रादींना अडाणी ठेवले, हे म्हणणे कसे निरर्थक आहे तेहि प्रत्ययास येईल. आणि हे विद्याग्रहण श्रद्धायुक्तमनाने व नम्रतेने स्वीकारावयाचे आहे. यावरून ब्राह्मणपणाचा अहंकार हा मनूलाहि त्याज्य वाटत होता हे स्पष्ट होते.

दुष्कुल म्हणण्यात स्वत:च्या वर्णातीलच कुळे गृहीत धरावयाची आहेत. एकाच वर्णातील सगळी कुटुंबे वा सर्व व्यक्ति सारख्याच प्रतीच्या असतात असे नाही. स्वच्छता–शुद्धता–सदाचरण–खाण्यापिण्याच्या सवयी–स्वयंपाक करण्याची कृती संपत्ति यात उणे–अधिक भाव असू शकतात. पण वधू म्हणून स्वीकारावयाची मुलगी सुंदर सद्गुणी असेल तर तिच्या कुटुंबातील वातावरण आपल्याला विशेष न रुचणारे असले तरी त्यासाठी त्या मुलीचा त्याग करू नये. मुली पूर्वी बऱ्याच कोवळ्या वयात विवाहित होत असत. तेव्हा स्वत:कडील चांगल्या संस्कारांनी त्यांना सहज वळविता येत असे.वय वाढल्यानंतर संस्कार करणे कठिण जाते इतकेच.

विषादप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम्।
अमित्रादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनम्॥२३९॥

विषातूनहि अमृत घ्यावे. बालकाकडूनहि सुभाषित शिकावे. शत्रूच्याहि सद्वृत्ताचे अनुकरण करावे. आणि अशुद्ध–अपवित्र स्थानी पडलेले सोने नाकारू नये.

वैद्यकात अफू–बचनाग–कुचला–सोमल फार काय नागाचे विषहि औषध म्हणून उपयोगात आणले जाते. अर्थात् कोणाला, केव्हा, किती मात्रेत द्यावे हे तज्ज्ञ वैद्य ठरवितो म्हणून त्यांचा उपयोग प्रभावी औषधासारखा होतो. हेच त्या विषांचे अमृतत्व.

स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम्।
विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः॥२४०॥

स्त्री, रत्ने, निरनिराळ्या विद्या, विधिनिषेधात्मक धर्म, शुद्धता–पवित्रता या संबंधीची धारणा, कलाकौशल्याने युक्त अशी चित्रे–शिल्पे या वस्तू वा त्यांचे ज्ञान कोठूनहि स्वीकारावे.

अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते।
अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः॥२४१॥

अडचणीच्या वेळी ब्राह्मण नसलेल्या व्यक्तीपासूनहि विद्या शिकाव्या. आणि अशावेळी अध्ययन संपेपर्यंत तरी गुरु मानून त्यांच्या आदेशाचे पालनहि करावे.

ना ब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत्।
ब्राह्मणे वाऽननूचाने काङ्क्षन्गतिमनुत्तमाम्॥२४२॥

ब्राह्मण नसलेल्या विद्यागुरुच्या घरात ब्राह्मण विद्यार्थ्याने आजीवन राहू नये. (विद्याग्रहणापुरते राहावे) तसेच ब्राह्मण जर अशिक्षित–अडाणी–अध्यापन न करू शकणारा असेल तर त्याचे घरीहि मुळीच राहू नये.

'अननूचान' शब्दाने जसा अशिक्षित अडाणी अभिप्रेत आहे तसाच जो वागणुकीनेहि सभ्य, सुसंस्कृत, सदाचारी नाही तोहि घेतला पाहिजे. विद्यार्थीदशेत विद्याध्ययनासवेच सर्व सुसंस्कार होणार असल्याने गुरुच्या कुल–वर्ण–जातीचा जसा प्रभाव असतो, तसा तो अशिक्षित, असंस्कृत–अनाचारी गुरुच्या वागण्याबोलण्यामुळेहि होऊ शकतो.

यदि त्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत गुरोः कुले।
युक्तः परिचरेदेनमा शरीरविमोक्षणात्॥२४३॥

जर गुरुच्या कुलामध्ये निष्ठेने आयुष्यभर राहण्याचे व्रत स्वीकारले असेल तर त्या शिष्याने शरीर सुटेपर्यंत योग्यरीतीने गुरुची सेवा शुश्रूषा करीत राहावे.

निष्ठेने स्वीकारलेली नैष्ठिकव्रते कोण्याहि परिस्थितीत आजीवन पाळावयाची असतात. त्यात बरे वाटण्या न वाटण्याचा लहरीप्रमाणे व्रतभंग करता येत नाही. या व्रतांना इतर काही नियमाने बाधा येत नाही.

आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ।
स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सद्म शाश्वतम् ।।२४४।।

जो शिष्य शरीराची समाप्ती होईपर्यंत गुरुच्या सेवा शुश्रूषेमध्ये राहतो, त्याला ब्रह्मलोकाची प्राप्ती होते.

पतिशूश्रूषा हे जसे पत्नीचे त्याचप्रमाणे गुरुशुश्रूषा हे शिष्याचे परमकर्तव्य आहे. शुश्रूषा शब्दाने शरीरिक सेवा अशी अभिप्रेत आहे तसेच सांगितल्याप्रमाणे वागणे हेहि अभिप्रेत आहे. शुश्रूषा शब्दाचा मूळ अर्थ ऐकल्याप्रमाणे वागणे हाच आहे. शुश्रूषा हे परमकर्तव्य असल्याने हे कर्तव्य निष्ठेने पार पाडीत राहणाराला इहपरलोक साधनेसाठी, प्रगति–उन्नतीसाठी कोणतीहि इतर उपासना करण्याची तादृक् आवश्यकता नसते. स्वकर्मतत्परतेच्या फुलांनी बांधलेली पूजाच ईश्वराला सर्वाधिक आवडणारी असते असे श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनी म्हटले आहे. अगदी अलिकडे झालेल्या प्रसिद्ध संत उडियाबाबांनीहि दुःख, कष्ट सहन करीत, समाधानाने सेवा करीत राहील तर त्या शिष्याच्या उन्नतीसाठी तेवढेच पुरेसे आहे असे म्हटले आहे.

न पूर्वं गुरवे किंचिदुपकुर्वीत धर्मवित् ।
स्नास्यंस्तु गुरुणाऽऽज्ञप्तः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत् ।।२४५।।

विद्याग्रहण पूर्ण होण्यापूर्वी गुरुला दक्षिणा म्हणून काही द्यावे असा धर्मशास्त्राचा काही आग्रह नाही. शिक्षण पूर्ण झाल्यावर मात्र गुरुच्या अनुज्ञेने यथाशक्ति दक्षिणा अवश्य द्यावी.

उपकुर्वीत शब्दाने धनादीची दक्षिणा सांगितली आहे असे समजावे. गुरुला आवडतील अशा इतर गोष्टी करू नयेत असा त्याचा अर्थ नाही. तसेच शिक्षण पूर्ण होण्यापूर्वी आग्रहाने काही मागून आणून गुरुला द्यावे याचीहि काही आवश्यकता नाही. शिक्षण संपल्यानंतर मात्र गुरुदक्षिणा अवश्य द्यावी. त्यासाठी कोण्या सात्त्विक–भाविक धनिकाकडे याचना करावी लागली तरी करावी.

क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं छत्रोपानहमन्ततः ।
धान्यं वासांसि शाकं च गुरवे प्रीतिमाहरन् ।।२४६।।

(अध्ययन संपल्यानंतर) भूमि, सोने, गाय, घोडा, छत्री, पादत्राणे, आसन, धान्य, फळे, भाजी, वस्त्रे यातील शक्तीप्रमाणे सगळे किंवा एखादे दक्षिणा म्हणून प्रेमादराने गुरुला अर्पण करावे.

आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते।
गुरुद्वारे सपिण्डे वा गुरुवद् वृत्तिमाचरेत् ॥२४७॥

गुरुचे देहावसान झाल्यानंतरहि गुणवान् असलेला गुरुपुत्र, गुरुची पत्नी, गुरुचे काका–मामा असे आप्त यांच्याशीहि गुरुप्रमाणेच वर्तन करावे.

हा वंशवाद नाही. गुणाने युक्त असणे गुरुच्या योग्यतेशी, अधिकाराशी ज्यांची जवळिक असते, तेच पुत्र, पत्नी, आप्त येथे सेवा–शुश्रूषेकरिता गृहीत धरले आहेत. गुणान्विते गुरुपुत्रे, गुणान्विते गुरुदारे, गुणान्विते सपिंडे असा श्लोकाचा अन्वय आहे. इतरांना फारतर साध्या नमस्काराने मान द्यावा. स्वत:चा अहंकार न बळावण्यासाठी याचाहि उपयोग काही प्रमाणात होतो.

एतेष्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान्।
प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥२४८॥

यापैकी कोणीच विद्यमान नसेल तर शिष्याने गुरु करीत असलेल्या अग्निसेवेत सहभागी व्हावे. त्यासाठी राहणे–बसणे–वागणे जे आवश्यक असेल, उपयुक्त असेल ते करावे. त्यातच स्वत:च्या देहाचे सार्थक आहे असे मानावे.

गुरुजवळची विद्या घेणे हे केवळ स्वत:च्या जीविकोपार्जनेचे, जगण्यासाठी आवश्यक त्या धनप्राप्तीचे वा लौकिकाचे साधन मानू नये. गुरुचे कार्य पुढे चालविणे हे महत्त्वाचे आहे. शिष्याचे ते उण्याअधिक प्रमाणात कर्तव्य आहे. नैष्ठिक व्रत धारण करणाऱ्या शिष्याचे तर ते सर्वात मुख्य असे उद्दिष्ट, साध्य वा कर्तव्य असले पाहिजे. हे असे आचरणात आणण्यानेच शिष्य खऱ्या अर्थाने ऋषिऋणातून वा गुरुऋणातून मुक्त होतो. म्हणूनच वर कृतार्थता लाभते, कल्याण होते अशा आशयाचा शब्दप्रयोग केला आहे.

एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविप्लुतः।
स गच्छत्युत्तमस्थानं न चेहजायते पुनः ॥२४९॥

ब्रह्मचर्याश्रमासंबंधी, विद्याग्रहण करताना वागण्यासंबंधी वा गुरुसेवेत वर्तन कसे ठेवावे यासंबंधी हे जे नियम सांगितले आहेत त्यांचे जो यथायोग्यरीतीने पालन करतो त्याला उत्तम गति प्राप्त होते. तो जन्ममरणाच्या फेऱ्यातून मुक्त होतो.

ही फलश्रुती अर्थवादहि आहे आणि वस्तुस्थितीहि आहे. अर्थवाद अगदी सामान्यदृष्टीने सामान्यांसाठी. पण जो खरोखरीच प्रामाणिक, निरलस, कर्तव्यतत्पर, निरहंकारी आणि निरपेक्ष असतो, विद्याग्रहण आणि सेवा याविषयी सदैव दक्ष असतो, त्याची ही सेवाच सर्वप्रकारची साधना बनते. त्याच्या विवेकातून, दक्षतेतून सेवाभावातून त्याला मोक्षासाठी आवश्यक असलेल्या ज्ञानाचाहि लाभ सहजासहजी

होतो. आज्ञाधारक भक्तिमान् शिष्याला त्याची ती भक्तिच बुद्धियोग देते. **‘ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते’** हे गीतावचन येथेहि यथार्थ ठरते.

मनुस्मृति
अध्याय दुसरा संपूर्ण

मनुस्मृति

अध्याय तिसरा

षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम्।
तदर्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा॥१॥

तीन वेदांचे अध्ययन पूर्ण करण्यासाठी गुरुकुलामध्ये छत्तीस वर्षे ब्रह्मचर्यव्रताने रहावे. किंवा त्याचा अर्धाकाल म्हणजे अठरा वर्षे किंवा त्याचा अर्धा काल म्हणजे नऊ वर्षे किंवा वेद ग्रहण करण्यासाठी जेवढा उणा–अधिक काळ लागेल तितकी वर्षे गुरुगृही सेवा करीत राहावे.

ऋग्वेद– यजुर्वेद– सामवेद असे तीन मुख्य वेद आहेत. या प्रत्येकाचे संहिता ब्राह्मण आरण्यक आणि उपनिषदे असे भाग आहेत. या व्यतिरिक्त शिक्षा,छंद,व्याकरण,निरुक्त,ज्योतिष या अंगांचेहि वेदासवे अध्ययन करावे लागते. वेदांच्या पुन्हा आठ प्रकारच्या विकृति आहेत. जटा–माला–शिखा–रेखा–ध्वज–दंड–रथ आणि घन यांच्या पूर्वी पद–क्रम–आणि पंचसंधी यांचा अभ्यास करावा लागतो. त्यामुळे प्रतिदिनी सहा–आठ तास संथा घेऊन नियमितपणे अभ्यास करावा लागतो. तेव्हा प्रत्येक वेदाच्या अध्ययनासाठी निदान बारा वर्षे कठोर परिश्रम करावेच लागतात. बुद्धीची शक्ति असेल त्याप्रमाणे यात दोन–पाच वर्षे मागेपुढे होऊ शकते. तसेच केवळ संहितेचे अध्ययन किंवा मंत्रभागाच्या काही विकृति यांच्या अध्ययनासाठी शिक्षणाचा काळ उणा अधिक होऊ शकतो. त्याला अनुसरूनच वर वर्षांचा कालावधि उल्लेखिला आहे. तिन्ही वेदांच्या केवळ संहिताध्ययनासाठी नऊ वर्षांचा काल पुरा होऊ शकतो.

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम्।
अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥२॥

ब्रह्मचर्याच्या नियमांचा भंग न होऊ देता गुरुकुलात राहून (इच्छेनुसार) तीन दोन वा एका वेदाचे अध्ययन करावे आणि नंतर गृहस्थाश्रम स्वीकारावा.

येथे विशेष लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट अशी की ब्राह्मण वर्णामधीलहि ऋग्वेदी–यजुर्वेदी अशा जन्मजात शाखाभेदांचा उल्लेख केलेला नाही. कुणीहि त्याच्या शक्त्यनुरूप दोन किंवा अधिक शाखांचे अध्ययन करु शके.

तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः।
स्रग्विणं तल्प आसीनमर्हयेत्प्रथमं गवा॥३॥

धर्माप्रमाणे अध्ययन पूर्ण झाल्यानंतर पित्याच्या संपत्तीचा उत्तराधिकारी असलेल्या त्या

विद्यार्थ्याचा मधुपर्क, पुष्पमाला, शय्या, आणि आसन देऊन सत्कार करावा.

सोडमुंज किंवा समावर्तन या नावाने हा विधी प्रसिद्ध आहे. म्हणून समाजाने आपला एक घटक विद्यासंपन्न, सुशिक्षित, सुसंपन्न होऊन, गुरुकुलातून समाजामध्ये परततो आहे ही घटना सर्व प्रकारे उपयुक्त आहे, महत्त्वाची आहे असे जाणून कर्तव्यभावनेने त्याचा सन्मान करावयाचा आहे. समाजाने आपल्या परिश्रमाची नोंद घेतली आहे, संतोष व्यक्त केला आहे. याचे त्या शिक्षणाने संपन्न झालेल्यालाहि समाधान वाटणे स्वाभाविक आहे. व्यष्टि आणि समष्टि, व्यक्ति आणि समाज यांच्यातील सामंजस्य, सौजन्य, एकात्मता लक्षात येणे, त्या स्नेहबंधाची वाढ होणे, त्यादृष्टीने हे कृत्य महत्त्वाचे आहे.

गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि।
उद्वहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम्॥४॥

गुरुच्या अनुमतीने यथामति समावर्तन संस्कार करुन आपल्या वर्णाची शुभलक्षणांनी युक्त अशी कन्या पत्नी म्हणून स्वीकारावी.

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः।
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मण्यमैथुने॥५॥

जी मुलगी आईच्या पिंडातली नाही, बापाच्या गोत्रातील नाही तीच पत्नी म्हणून स्वीकारावी. (कारण गृहस्थाश्रमामध्ये कराव्या लागणाऱ्या) यज्ञादि धर्मकृत्यांसाठी आणि प्रजोत्पादनासाठी तीच प्रशस्त होय.

महान्त्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः।
स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत्॥६॥

गाई,शेळ्या, मेंढ्या, धन धान्य आणि प्रख्याति यांनी संपन्न असे कुल असले तरी पुढील दहा दोष असतील तर त्या कुलातील स्त्री विवाहासाठी वर्ज्य मानावी.

हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशार्शसम्।
क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च ॥७॥

संस्कारहीन, कोणतीहि धर्मकृत्य न करणारे, पुरुष संतति नसलेले, वेदविहीन, केसाळ शरीरे असलेले, मूळव्याध,क्षय,अग्निमांद्य,अपस्मार, पांढरे कोड, रक्तपिती या रोगांनी युक्त असे दहा दोष ज्या कुळातून आहेत ते कुळ वर्ज्य मानावे.

नोद्वहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम्।
नालोमिकां नातिलोमां न वाचालां न पिङ्गलाम्॥८॥

सोनेरी केस असलेली, अधिक अवयव असलेली , व्याधिग्रस्त, मुळीच लोम नसलेली,

अधिक लोम असलेली, बडबडी वा कर्कश आवाजाची, मांजरासारखे डोळे असलेली अशी वधू विवाहासाठी निवडू नये.

नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम्।
न पक्ष्यहिप्रेष्यनाम्नीं न च भीषणनामिकाम् ।।९।।

नक्षत्रे, वृक्ष, नद्या, अन्त्य जाति, पर्वत, पक्षी, सर्प, आणि दास यांची नावे असलेली तसेच भीतिदायक नावाची अशा कन्येशी विवाह करू नये.

अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम्।
तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियम् ।।१०।।

जी अव्यंग, सौम्य–मधुर अक्षरांचे नाव असलेली, हंस, गज यांच्याप्रमाणे मंथर गतीची, लोम, केश, दात यथायोग्य असलेली, कोमल शरीराची अशी असेल, ती स्त्री विवाहासाठी योग्य समजावी.

यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वै (वा) पिता।
नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ।।११।।

जिचा पिता कोण याचे ज्ञान नाही तसेच जिला भाऊ नाही. तिच्याशी जाणत्याने विवाह करू नये. कारण ती पुत्रिकाधर्माने युक्त असते.

ज्या गृहस्थाला मुलगा नाही, मुलगी किंवा मुलीच आहेत, तो स्वत:चा वंश चालविण्यासाठी मुलीला होणारा मुलगा आधी तशी अट घालून मागून घेतो. अशी मुलगी ‘पुत्रिकाधर्माने युक्त’ मानली जाते. त्या मुलीला पुढे मुलगा झालाच नाही, वा मुलीच झाल्या तर पुत्रिकाधर्मयुक्त मुलीशी लग्न करणाराचेच वंशसातत्य संशयास्पद होते. तेव्हा शंकेलाहि जागा राहू नये म्हणून हा नियम.

सवर्णाऽग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।
कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः ।।१२।।

ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य यांनी आपापल्या वर्णातली स्त्री पत्नी म्हणून स्वीकारणे हेच सर्वोत्तम. केवळ विषयलालसेने स्त्रीचा स्वीकार करावयाचा असल्यास अनुक्रमाने पुढील श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे करावा.

शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते।
ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः ।।१३।।

शूद्रांनी शूद्र स्त्री स्वीकारावी. वैश्याने वैश्य आणि शूद्र वर्णाची, क्षत्रियाने क्षत्रिय–वैश्य–शूद्र वर्णाची, ब्राह्मणाने चारी वर्णाची स्त्री स्वीकारावी.

शास्त्राला वर्णसंकर थोडाहि मान्य नाही, पण या काटेकोर नियमाचे पालन प्रत्येकाला सर्ववेळी शक्य होतेच असे नाही. म्हणून शास्त्रहि काही गोष्टी क्षम्य मानते. अनावर वासना असलेल्या पुरुषाने अशास्त्रीय असले तरी कोणती मर्यादा ओलांडणे क्षम्य मानावे ते येथे सांगितले आहे. हा प्रसंग सामान्यत: एकाहून अधिक स्त्रियांचा स्वीकार करावयाचा असेल तेव्हाच उत्पन्न होणार. स्त्री आपापल्याच वर्णाची असेल तर प्रश्नच नाही पण कामतृप्तीसाठी अधिक स्त्रिया करणे असतील तर अनुलोम क्रमाने ब्राह्मणाला तीन, क्षत्रियाला दोन, आणि वैश्याला एक अनुलोम वर्णाची स्त्री स्वीकारता येते. शूद्र हा शेवटचा वर्ण असल्याने त्याला सवर्णातीलच स्त्री स्वीकारावी लागते. कारण प्रतिलोम विवाह हा धर्मशास्त्रदृष्ट्या निषिद्ध मानला जातो. अनुवंशशास्त्रदृष्ट्याहि ते तसेच असणे योग्य आहे.

न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतो: ।
कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्योपदिश्यते ।।१४।।

ब्राह्मण आणि क्षत्रिय यांना कितीहि अडचण आली त्यांनी शूद्र स्त्रीशी विवाह करू नये. असे सांगितले आहे.

वरील (तेराव्या) श्लोकात शूद्र स्त्री संबंधाला मान्यता जी दिसते ती अत्यंत अपवादभूत प्रसंगी आहे हे विसरू नये. यासाठी येथील वचन उलट स्वरूपाचे आले आहे.

हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातय: ।
कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् ।।१५।।

मोहाने कनिष्ठ जातीच्या स्त्रीशी लग्न केल्यास तिन्ही वर्णांतील पुरुषांचे कुल संततीसकट शूद्र वर्णाचे होते.

शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च ।
शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगो: ।।१६।।

शूद्र स्त्रीशी विवाह करणारा तिन्ही वर्णातील पुरुष पतित होतो.असे अत्रि आणि उतथ्याचा पुत्र(गौतम) यांचे मत आहे. शूद्र स्त्रीला मूल झाले म्हणजे तो पतित होतो. असे शौनकाचे मत आहे. त्या मुलाला मूल झाले म्हणजे पतित होतो. असे भृगूचे मत आहे.

शूद्र स्त्रीला मूल होणे वा तिच्या मुलाला मूल होणे यात शूद्रेशी असलेला संपर्क अधिक अधिक दीर्घकाल होत जातो. त्यामुळे संस्काराचा लोप होत जाऊन ते नष्ट होत जातात असे बिंबवण्याचा प्रयत्न आहे.

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।
जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ।।१७।।

शूद्र स्त्रीशी रतिसंबंध ठेवल्याने ब्राह्मण अधोगतीला जातो. तिला मूल झाले तर त्याचे ब्राह्मण्यच नष्ट होते.

दैवपित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु।
नाश्नन्ति पितृदेवास्तन्न च स्वर्गं स गच्छति ।।१८।।

शूद्र स्त्रीशी संबंध ठेवणाराने देवांना वा पितरांना उद्देशून केलेली कर्मे देव वा पितर स्वीकारीत नाहीत. इतर कर्मांतहि देव– पितरांचा सहभाग असेल तरी देव वा पितर ते स्वीकारीत नाहीत. तसेच अशा व्यक्तीने केलेला अतिथीसत्कारहि निष्फळ होतो. अशा कोणत्याहि कर्माचे फल पुण्यदायी होत नाही. अर्थातच पुण्याचे फल असलेला स्वर्गहि त्याला मिळत नाही.

वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च ।
तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ।।१९।।

शूद्रेच्या ओष्ठरसाचे प्राशन करणारा, तिच्या श्वासाचे आघात झालेला, तिच्या ठिकाणी अपत्यरूपाने उत्पन्न होणारा या कोणालाहि प्रायश्चित्त नाही.

तेराव्या श्लोकात अनुलोम विवाहाला अगतिकपणे अनुमति दिल्यानंतर भिन्न वर्णातील स्त्रीशी संबंध ठेवण्याचा निषेध पुढील श्लोकातून नाना प्रकारांनी केलेला आहे. यावरून शास्त्रकारांना वर्णसंकर किती निषिद्ध वाटतो ते स्पष्ट होते. विवाह न करता संबंध ठेवणेहि निषिद्ध असल्याचे सतराव्या आणि या एकोणिसाव्या श्लोकातून स्पष्ट होते.

चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान्।
अष्टाविमान्समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ।।२०।।

चारी वर्णासाठी इहलोकी व परलोकी हितकर असलेले वा तितकेसे लाभदायक नसलेले विवाहाचे आठ प्रकार थोडक्यात सांगत आहे.

ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ।।२१।।

ब्राह्म, दैव, आर्ष, प्राजापत्य, आसुर, गांधर्व, राक्षस, आणि पैशाच असे विवाहाचे प्रकार आहेत. यातील आठवा पैशाच हा अत्यंत अधम होय.

यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ।
तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान् ।।२२।।

जो विवाहाचा प्रकार ज्या वर्णाला विहित असतो त्या प्रकारांचे जे गुणदोष असतात. त्यामुळे संततीत जे गुण वा अगुण निर्माण होतात ते सर्व तुम्हाला सांगतो.

षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान्।
विट्शूद्रयोऽस्तु तानेव विद्याद्धर्म्यानराक्षसान्॥२३॥

पहिले सहा ब्राह्मणासाठी विहित आहेत. पहिले सहातील पुढचे चार क्षत्रियासाठी विहित आहेत. वैश्य आणि शूद्रांनाहि तेच विहित समजावे. पण राक्षसविवाहाचा समावेश विहितात करू नये.

सांगितलेल्या एकूण विवाह प्रकारात पैशाच हा अत्यंत अधम सांगितला आहे. हे पुढील चौतीसाव्या श्लोकावरून स्पष्ट होईल. अर्थात् चारात त्याचा समावेश करताच येणार नाही. राक्षस वर्ज्य असल्याचे येथेच म्हटले आहे. तेव्हा ब्राह्मणाव्यतिरिक्त उरलेल्या तीन वर्णांना आर्ष, प्राजापत्य, आसुर, गांधर्व हेच चार विवाह विहित आहेत असे समजावे. पुढील श्लोकात यातील विशेष सांगितला आहे.

चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान्प्रशस्तान्कवयो विदुः।
राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः॥२४॥

ब्राह्मणाला पहिले चारच प्रशस्त आहेत. क्षत्रियाने राक्षसविवाह केला तरी चालतो. वैश्यशूद्रांनी आसुरपद्धतीने विवाह केला तरी तो मान्य समजावा.

पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविह।
पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कदाचन॥२५॥

प्राजापत्यादि पाच विवाहातील तीन धर्मविहित आहेत. आसुर आणि पैशाच हे दोन कधीहि आचरू नयेत.

पूर्वी सांगितलेल्या विवाहप्रकारामध्ये वैश्य शूद्रांना आसुरविवाह विहित म्हणून सांगितला आहे. आणि येथे तो करू नये म्हणून सांगितले आहे. शास्त्रनिर्णयपद्धतीप्रमाणे ही विसंगति नाही तर श्रेष्ठत्व गौणत्व सांगण्याचा हा प्रकार आहे. जेव्हा श्रेष्ठ पद्धति अशक्य होते तेव्हा अगतिकपणे गौणाचा स्वीकार केला जावा तेवढेच येथे सुचविले आहे.

पृथक्पृथग्वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्वचोदितौ।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ॥२६॥

पूर्वी सांगितलेल्या विवाहप्रकारांपैकी गांधर्व आणि राक्षस हे विवाहप्रकार वेगवेगळे वा मिश्रस्वरूपात क्षत्रियांना उचित आहेत. असे सांगितले आहे.

गांधर्व विवाह हा आजच्या भाषेत प्रेमविवाह आहे. तेव्हा कन्येची संमति आहे पण आप्तांचा विरोध आहे त्यावेळी तो विवाह मिश्र होतो.

राक्षसविवाहात मुलगी किंवा तिचे आप्त या कोणाचीच संमति नसते. म्हणून मुलीचे आपल्या स्वतःच्या बळावर हरण केले जाते. त्यावेळी हिंदुधर्माशिवाय दुसरा कोणताहि धर्म हिंदुस्थानातच

काय पण इतर कुठेहि अस्तित्वात नव्हता. आणि वर्णव्यवस्थेची चौकट बळकट होती. त्यामुळे या अशा विवाहाने समाजामध्ये थोड्या कुरबुरीव्यतिरिक्त विशेष संघर्ष निर्माण होत नसे. पराक्रमाचा अहंकार आणि मानापमान या कल्पनेतून वधूवरपक्षीय क्षत्रियांच्या गटात वा वरपक्षविरुद्ध इतर क्षत्रिय (लग्नासाठी आलेले वा वधूच्या आप्तातले) यांच्यात युद्धाची चकमकही होई. पण तिच्या उग्रतेची व्याप्ति मर्यादित असे. नंतर बहुधा दोन्ही पक्षांचा समेट होत असे. राक्षसविवाहाच्या प्रकारात पळवून आणलेल्या मुलीलाहि दोन्ही घरात सन्माननीय वागणूक मिळे. क्षत्रियांना आपल्या शौर्याची परीक्षा झाल्याचे समाधानहि प्राप्त होई. युद्धाचा सराव राहण्याच्या दृष्टीने अशा चकमकी उपयुक्तहि ठरत. अशा पद्धतीचे विवाह झाल्याची नोंद छत्रपति शिवाजीच्या काळापर्यंतहि आहे. अद्यापीहि हिमालयाच्या दुर्गम खेड्यातून विशेषत: पूर्वभागात आणि काही वनवासी जातीत असे विवाह होतात पण त्याचे स्वरूप वास्तवाचे थोडे, आणि परंपरागत रुढीचे पालन करण्यासाठी असलेले लुटुपुटीचेच अधिक असते.

आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् ।
आहूय दानं कन्यायां ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ।।२७।।

विद्या आणि कुल यांनी संपन्न असलेल्या वराला आपण होऊन आमंत्रण देऊन त्याची व कन्येची वस्त्रे–अलंकार इत्यादिंनी पूजन करून मग वराला कन्या अर्पण करावी. या पद्धतीच्या विवाहाला ब्राह्मविवाह असे म्हणतात.

या विवाहात वधू आणि वराच्या दोन्ही पक्षांची मुलगा आणि मुलगी यांच्या परस्परनिवडीस पूर्णपणे संमति आहे. हा आशय विवाहसंस्कारान्तर्गत दान या शब्दाने सुचविला जातो.

यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते ।
अलंकृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ।।२८।।

यज्ञासाठी निमंत्रित केलेल्या आणि सर्व विधि उत्तमरीतीने करणाऱ्या ऋत्विजाला अलंकृत करून मुलगी अर्पण करणे या विवाहाला दैव विवाह असे म्हणतात.

राजा दशरथाने पुत्रकामेष्टी यज्ञ करताना ऋष्यशृंगाला आपली सांभाळलेली मुलगी शांता पत्नी म्हणून दिल्याचा उल्लेख रामायणात आहे. पुरोहिताच्या घरी मुलगी आवर्जून द्यावी. अशा प्रकारची भावना मागच्यापिढीत तरी तुरळकपणे अस्तित्वात होती.

एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।
कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते ।।२९।।

गायी बैलांच्या एक वा दोन जोड्या वरापासून घेऊन यथायोग्य विधीने कन्यादान करणे या पद्धतीला आर्ष विवाह असे म्हणतात.

मूळ श्लोकात गायीबैलांची जोडी घ्यावयाची ती धर्माप्रमाणे घ्यावयाची. यावर टीकाकारांनी मार्मिकपणे स्पष्ट केले आहे की या देण्याघेण्यात कोणताहि आर्थिक लाभ वा ऋणाची परतफेड अपेक्षित नाही. एक धर्मकृत्य (बहुधा कुळपरंपरेने आलेले) एवढाच भाग या गायीबैलाच्या देण्याघेण्याच्या पाठीमागे आहे.

विद्यासंपन्न असलेल्या ऋषींची आर्थिकस्थिति बहुधा बेताची असेल, त्यामुळे प्रपंच चालविणेहि काहींना मोठे कष्टाचे असे. त्यात यास्वरूपाची एक सवड धर्मशास्त्राने ठेवली असावी. पण या सवडसिंधूचीच परिणती पुढे कन्याविक्रय या स्वरूपात झाली. काही कुळामध्ये ती मान्य रूढी म्हणूनहि स्थिरावली. मद्र देशाच्या राजाने भीष्माच्या मागणीप्रमाणे माद्री पांडूला देताना वराकडून योग्य तो अर्थलाभ झाला तरच मुलगी देण्याची आपली परंपरा आहे. तिचे पालन मला करू द्या असे सांगून भीष्मांकडून नानाप्रकारचे धन मिळविल्याचा उल्लेख महाभारतात आहे.

सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य च।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥३०॥

तुम्ही दोघे धर्मानुष्ठानात सहकारी व्हा असे अटीच्या स्वरूपात सांगून सन्मानाने कन्यादान केले जाते. या पद्धतीला प्राजापत्यविवाह म्हणतात.

ब्राह्म विवाहामध्ये वधूपक्षाकडून वराला मागणी घातली जाते. तर या विवाहामध्ये वरपक्षाकडून वधूला मागणी घातली जात असावी. म्हणून वधूपिता दोघानी मिळून धर्माचरण करा असे आवर्जून सांगत असे. वास्तविक विवाहसंस्कारातच धर्म–अर्थ–काम या तिन्ही पुरुषार्थाच्या संदर्भात, ''मी पत्नीचे अतिक्रमण करणार नाही''. अशी प्रतिज्ञा स्वाभाविकपणे समाविष्ट आहे. येथे ती आधीच घातलेली अट आहे एवढेच. मुख्य हेतूचा विचार करता ब्राह्म आणि प्राजापत्य यात म्हणावे तसे अंतर नाही.

पुराणातल्या काही कथांच्या आधारे हा एक काही विशिष्ट कालापुरता विवाह आहे असा तर्क काही आधुनिकांनी मांडला आहे. पण तो 'विवाह' या कल्पनेशी सुसंगत नाही. कारण अतिशय नियमबद्ध आणि नीतियुक्त जीवन जगावे अशी ज्या वर्णाकडून सामान्य अपेक्षा असते, त्या ब्राह्मणवर्णासाठी हे चार विवाह प्रशस्त मानले आहेत. त्यातच हा प्राजापत्य विवाह समाविष्ट असल्याने काही अटींवर ठेवलेला तात्पुरता संबंध, हा आपल्या हिंदूधर्माने मानलेला गर्ह्य प्रकार याठिकाणी संभवत नाही.

ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्वा कन्यायै चैव शक्तितः ।
कन्याऽऽप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते ॥३१॥

मुलीच्या आप्तांना वा प्रत्यक्ष मुलीला यथाशक्ति द्रव्य देऊन स्वच्छंदपणे मुलीचा

विवाहासाठी स्वीकार केला जातो. या पद्धतीला असुरविवाह असे म्हणतात.

मूळ श्लोकातील जाति शब्दाने आई–वडील, मामा, काका इत्यादि जवळचे आप्त वा तसे कुणी उत्तरदायी व्यवहारत: नसेल तेव्हा मुलीच्या वर्णातील वा जातीतील असे परिचित असलेले सर्व लोक येथे अभिप्रेत आहेत. मुलगी आपण होऊन सांगून येत नाही वा मागणी घातली तरी अनेक कारणानी ती दुर्लक्षिली वा हेटाळली जाते. तेव्हा स्वत: मुलगी व तिचे आप्त वा जातिबांधव यांना त्यांच्या इच्छेप्रमाणे (स्वच्छंदता) द्रव्य द्यावे. आणि मुलगी विकत घ्यावी. या पद्धतीला आसुर असे नाव द्यावे. हा प्रकार प्रशस्त नाही पण वैश्य आणि शूद्रामधे ही प्रथा पुष्कळअंशी रूढ होती. विशेषत: ज्या वर्गात मुलींचे प्रमाण तुलनेने थोडे असते तेथे हा प्रकार अपरिहार्य होतो.

मुलगी रूपगुणांनी संपन्न आहे पण कुटुंब दरिद्री आहे किंवा फार लोभी आहे, तेव्हाहि असे घडू शकते. हा एक प्रकारे कन्याविक्रयच आहे. विवाहादि संस्कारामुळे त्याला काहीशी योग्यता प्राप्त होते इतकेच.

पांडूकरिता भीष्माचार्यांनी जेव्हा मद्र देशच्या राजकन्येला मागणी घातली तेव्हा माद्रीच्या पित्याने तुमचे स्थळ योग्य आहे, तुम्ही माझ्या मुलीला मागणी घातलीत हा आमच्या कुळाचा सन्मानच आहे. तरीपण मुलीकरिता मुलाकडून आमच्या प्रतिष्ठेला शोभेल असे धन घेणे अशी आमची परंपरा आहे. तिचा तुम्ही मान ठेवावा असे भीष्माना विनविले. आणि भीष्मांनी मान्यता देऊन माद्रीचा पांडूसाठी स्वीकार केला, हे सांगितले आहेच.

इच्छयाऽन्योन्यसंयोग: कन्यायाश्च वरस्य च।
गान्धर्व: स तु विज्ञेयो मैथुन्य: कामसंभव: ॥३२॥

कन्या वा पुरुष स्वत:च्या इच्छेने वा आवडीने परस्पर संयोग व्हावा अशी इच्छा करतात, तेव्हा वधुवरांच्या त्या विवाहाला गांधर्वविवाह असे म्हणतात. कामासक्तीने रतिक्रीडेला प्राधान्य देऊन हा विवाह झालेला असतो.

परस्पर परिचय आणि ओढ यामुळे कामासक्ति बलवान् ठरून त्या स्त्रीपुरुषांचा परस्पर शरीरसंबंध प्रत्यक्ष विवाहविधीच्या आधीहि घडलेला असणे शक्य असते. हे नीतीला धरून नसले तरी पुढे विवाहसंस्कार घडून येत असल्याने या विवाहाला धर्मशास्त्राने मान्यता प्रदान केली आहे.

संस्कृत वाङ्मयातील मालविकाग्निमित्र, मालति–माधव, काही प्रमाणात नल–दमयंती, दुष्यंत–शकुंतला हे विवाह असे गांधर्व विवाहच होते. श्रीकृष्णरुक्मिणी यांचा विवाह वस्तुत: गांधर्वविवाहच होता पण रुक्मीच्या तीव्र विरोधामुळे रुक्मिणीच्या इच्छेनेच श्रीकृष्णाला राक्षसविवाहाची पद्धती अवलंबावी

लागली. श्रीकृष्ण आणि मित्रविंदा यांच्या विवाहाचे तसेच झाले. इतिहासातील पृथ्वीराज चव्हाण आणि जयचंद राठोडची मुलगी संयोगिता यांच्या विवाहाचे स्वरूप असेच होते.

हत्वा छित्वा च भित्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात्।
प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ।।३३।।

मारामारी करून, झगडून, प्रसंगी युद्ध करूनहि वा घरभेदेपणाच्या युक्तीने, आक्रोश करणाऱ्या रडणाऱ्या मुलीला तिच्या घरातून बळाने पळवून नेणे आणि मग विवाह करणे याप्रकाराला राक्षस विवाह असे म्हणतात.

भीष्माचार्यांनी अंबा–अंबिका आणि अंबालिका या काशिराजाच्या तीन मुली त्यांच्या स्वयंवर मंडपातून बळाने पळवून आणल्या असा उल्लेख महाभारतात आहे. त्यावेळी मोठे युद्धहि झाले पण भीष्माचार्यांपुढे ते सर्व पराभूत झाले. पण तेथे त्या मुलींनी आक्रोश केला वा त्या रडल्या असा उल्लेख नाही. उलट प्रत्यक्ष विवाहसंस्काराचेवेळी तिघीतली थोरली जी अंबा तिने स्वत:चे मन शाल्वराजावर असल्याचे सांगताच भीष्माने तिला सन्मानाने बरोबर संरक्षक–सेवक–ब्राह्मण देऊन शाल्वाकडे पोचविले. तेव्हा मुलगी रडते आहे, ओरडते आहे अशा गोष्टी राक्षसविवाहातहि विशेषशा घडत नव्हत्या असे म्हणता येते. आप्तांचा विरोध असे तो मुख्यत: मानापमानाच्या वा अहंकाराच्या कल्पनेने असणार. क्षत्रियवीराला आपले शौर्य प्रगट करण्याचा हाहि एक अवसर वाटत असे. त्यामुळे याप्रकारचे विवाहहि तुरळकपणे घडून येत. काही जातीजमातीत तीच प्रथा असावी. असे वनेचर–गिरीजन यांच्या समाजात दिसते. काही जातीसमाजात लग्नप्रसंगी वरपक्षाला उद्देशून त्यांची अवहेलना करणारी गीते गायिली जातात असे म्हणतात. काही समाजशास्त्रज्ञांनी या रूढीचा संबंध राक्षसविवाहविधीशी जोडला आहे. मात्र या वर उल्लेखिलेल्या सातहि विवाहात सगळे विवाह सवर्णच आहेत. तिथे संस्कार थोडाहि अपेक्षित नाही.

सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वो रहो यत्रोपगच्छति।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाच: प्रथितोऽधम: ।।३४।।

झोपलेली, दारू पिऊन भानरहित झालेली वा वेडी असल्याने काहीच जाण नसलेली अशा स्त्रीच्या विरुद्ध एकांतात तिच्यावर रतिप्रसंग लादला जातो बलात्कार होतो. हा पैशाचविवाह अत्यंत अधम आणि सगळ्या प्रकारात पापिष्ठ, निंद्य म्हणूनच गणला आहे.

या प्रकाराला अधम, निंद्य, पापिष्ठ अशी विशेषणे देणे हेहि पुरेसे नाही असेच म्हटले पाहिजे. इतका हा प्रकार वाईट आहे, त्याज्य आहे. हे दुर्वर्तन अत्यंत क्रूर आणि पशूनाहि न शोभण्याइतके पाशवी आहे, पातकी आहे. यात स्त्रीच्या अगतिकतेचा आणि दुर्बलतेचा नीचपणाने लाभ उठविला जात आहे. स्त्री शरीराचे वैशिष्ट्य आणि त्याची स्वाभाविक बलाल्पता लक्षात घेतली म्हणजे पुरेसे संरक्षण

नसलेल्या, असुरक्षित एकाकी स्त्रीवर ती चांगली जागी वा सावध असतानाहि असा हलकटपणाचा अत्याचार होऊ शकतो. म्हणून स्त्रीला सर्वदा सुरक्षित ठेवण्यासाठी स्त्रीवर काही बंधनात्मक मर्यादा घातल्या आहेत. 'न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति' या अलिकडे अतिशय उपहासविषय झालेल्या शास्त्रवचनामागे हाच संरक्षणाचा हेतू मूलभूत आहे. दुर्दैवाने सुधारक म्हणविणाऱ्यांनी परिवर्तनाच्या अहंकारात या आशयाकडे जाणून व नेणून दुर्लक्ष केले आहे. त्यामुळेच अलिकडे प्रगतीचा सोस असलेल्या आणि स्वातंत्र्याचा अहंकार बाळगणाऱ्या स्त्रियांच्यावर बलात्काराचा प्रसंग आल्यावर आधीच होकार द्यावा म्हणजे तो बलात्कार ठरणार नाही असे म्हणण्याचा अत्यंत दुर्दैवी लाजिरवाणा असा प्रसंग ओढवला आहे.

दुसऱ्या एका स्त्रीमुक्तिवाल्या महिलेने बलात्कार अटळ आहे असे वाटताच सरळ खाली पडावे आणि त्या कृतीचा आस्वाद घ्यावा असे निर्लज्जपणाचे उद्दाम उद्गार काढले आहेत.

स्त्रीच्या पावित्र्याच्या (मूळचा शब्द अश्लील आहे, त्याचा उल्लेख करणे असभ्यपणाचे वाटते) विचार जोवर केला जातो तोवर समाजाची प्रगति होणे शक्य नाही. असा सिद्धांत एका समाजवादी पुढाऱ्याने मांडला आहे. त्याची वरील लाज आणणारी लाचारी ही स्वाभाविक परिणती आहे.

अशा अत्यंत दुर्दैवी प्रसंगाचाहि विवाहाच्या आठ प्रकारात अधम म्हणून का होईना समावेश का केला? अशी शंका उपस्थित होणे स्वाभाविक आहे. तिच्या परिहारासाठी असे म्हणणे शक्य आहे की या नीच बलात्कारानंतर अगतिकपणा, सामाजिक दडपण, कुठेतरी आपल्याच दुष्कृत्याची वाटणारी लाज म्हणून असा नीच, दुष्ट पुरुष त्या दुर्दैवी स्त्रीचा पत्नी म्हणून स्वीकार करीत असेल तर निदान पुढील दुर्दशा टाळण्याच्या दृष्टीने अगतिकपणे दिलेली मान्यता. या भूमिकेतून या प्रकाराला विवाह म्हटले असावे.

अद्भिरेव द्विजाग्र्याणां कन्यादानं विशिष्यते।
इतरेषां तु वर्णानामितरेतरकाम्यया॥३५॥

ब्राह्मणवर्णात कन्यादान मुख्यत: हातात पाणी घेऊन (संकल्पपूर्वक) ते वराच्या हातावर सोडून केले जाते. इतर वर्णात त्यांच्या त्यांच्या इच्छेने (रूढीप्रमाणे) ते करावे.

प्रांतोप्रांती अनेक प्रकारच्या विवाहपद्धति रूढ आहेत. नवीन काळात धार्मिक विधींचा संक्षेपहि होत आहे. क्वचित् त्यांना पूर्णपणे फाटा देण्याची पद्धतीहि वाढत्याप्रमाणात आहे. उलट धार्मिकविधीविषयी आस्था नसली तरी कुंडली जुळते की नाही हे बारकाव्याने पाहणे आणि वधूपक्षाला पिळून हुंडा घेणे याचे प्रमाण सुशिक्षित सुधारक म्हणविणाऱ्या अत्याधुनिक कुटुंबातहि वाढताना दिसते आहे हे पाहून सखेदाश्चर्य वाटते आहे. सर्व तर्कशास्त्र आणि बुद्धिवाद याठिकाणी कोसळून पडलेला दिसतो. स्त्रीपुरुषांच्या समानाधिकाराच्या वार्ताहि येथे वाऱ्यावर उडून जातात. वधूपिता अगतिकपणे

वरपक्षाला संतुष्ट करण्याचा प्रयत्न करूनहि यशस्वी होतोच असे नाही. असंतुष्ट वरपक्ष पुढे त्या बापड्या नववधूलाहि नानाप्रकारे छळीत राहतो. मनूविषयी विकृत कल्पना बाळगणाऱ्यांनी या वाईटाच्या विरोधात फारसा प्रतिरोध केल्याचे, निदान व्यापक प्रमाणात निषेध केल्याचे आढळून येत नाही ही वस्तुस्थिती दुर्दैवी आहे.

यो यस्यैषां विवाहानां मनुना कीर्तितो गुणः
सर्वं शृणुत तं विप्राः सम्यक् कीर्तयतो मम ।।३६।।

विवाहप्रकारातील ज्याचे ज्याचे जे जे गुण मनूने सांगितले आहेत, विद्वानांनो ! ते ते मी स्पष्टपणे सांगतो नीटपणे ऐका.

दश पूर्वान्परान्वंश्यानात्मानं चैकविंशकम् ।
ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोचयत्येनसः पितृन् ।।३७।।

ब्राह्मीपद्धतीने ज्यांचा विवाह होतो, त्यांच्या पोटी येणारा मुलगा सदाचारी निघाल्यास आधीच्या दहा पुढच्या दहा आणि स्वत:ची एक मिळून एकवीस पिढ्यांचा उद्धार करणारा होतो. आपल्या पूर्वजांनाहि त्यांच्या पातकातून सोडवितो.

दैवोढाजः सुतश्चैव सप्त सप्त परावरान् ।
आर्षोढाजः सुतस्त्रीन् षट् षट् कायोढजः सृतः ।।३८।।

दैव विवाहाने परिणत झालेल्या जोडप्याचा पुत्र मागील आणि पुढील सात सात पिढ्यांचा उद्धार करतो. प्राजापत्यविवाहाने जन्मलेला पुत्र सहा सहा पिढ्यांचा उद्धार करतो आणि आर्ष पद्धतीने विवाह झालेल्यांचा पुत्र तीन तीन पिढ्यांचा उद्धार करतो.

वास्तविक आर्ष ही तिसऱ्या प्रकारची विवाह पद्धती असून ती यज्ञासारख्या धर्मकृत्यांसाठी अवलंबिलेली असली तरी तिच्यामध्ये वरपक्षाकडून गोमिथुनाच्या एक वा दोन जोड्या वधूपक्षाने घेणे हे प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे कन्येचे शुल्क घेतल्यासारखेच होते म्हणून विवाहाच्या पुण्य–प्राप्तीच्या दृष्टीने 'काय' म्हणजे प्राजापत्यविवाहापेक्षा त्याला येथे गौणत्व दिले आहे.

ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्वशः ।
ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्मताः ।।३९।।

ब्राह्म, दैव, आर्ष आणि प्राजापत्य या पद्धतीने झालेल्या विवाहितांचे पुत्र ब्रह्मवर्चस्वी आणि शिष्टजनांमध्ये मान्यताप्राप्त असे होतात.

ब्रह्मवर्चस् शब्दाने वेद, अध्ययन, विज्ञान, संपत्ती, तेजस्विता या गुणांचा एकत्र बोध

होतो. त्याव्यतिरिक्त ब्रह्म शब्दाच्या परमात्मा या अर्थामुळे तो पुत्र ब्रह्मज्ञानी, सत्‌शील असाहि होऊ शकतो.

रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः ।
पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥४०॥

श्रेष्ठ विवाहप्रकारातून जन्माला आलेले हे मुलगे सौंदर्य, मनोबल, वा सात्त्विक गुणांनी संपन्न, श्रीमंत, यशस्वी, ऐश्वर्यसंपन्न, धर्मनिष्ठ, असे होतात.

इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः ।
जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः ॥४१॥

आठ विवाह प्रकारातील उरलेले जे आसुर, गांधर्व, राक्षस आणि पैशाच हे चार प्रकार त्यातून निर्माण झालेले पुत्र, दुष्ट, खोटे बोलणारे, वैदिक धर्माचा द्वेष करणारे असे होतात. कारण वरील चारी प्रकार एकापेक्षा एक अधिक वाईट आहेत.

अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।
निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान्विवर्जयेत् ॥४२॥

स्त्रीपुरुषांनी स्वीकारलेली विवाहपद्धति प्रशंसनीय प्रकारची असेल तर त्यातून होणारी प्रजा ही चांगली निघते. उलट वाईट प्रकारातून जन्माला आलेली मुले वाईट प्रवृत्तीची म्हणून निंद्य ठरतात. यास्तव भल्या माणसाने निंद्य प्रकारांचा त्याग करावा.

आसुर, गांधर्व, राक्षस, पैशाच हे विवाहाचे प्रकार एकाहून एक कनिष्ठ प्रतीचे आहेत. शेवटचा तर अत्यंत तिरस्करणीय आणि नीच आहे. त्याचा विचारहि करू नये. परधर्मियांनी विशेषतः ख्रिश्चन आणि मुसलमानांनी या निंद्य गोष्टींचा अवलंब केला. त्यामुळे त्यांचे संख्याबल विशेषरीतीने वाढले आणि हिंदू समाजाचा घात झाला. जी स्त्री अगतिकपणे बलात्कारित झाली तिच्याविषयी बहिष्कार्य बुद्धि ठेवणे अयोग्य होते. इतर काही स्मृतीकारांनी बलात्कारित, बापुडवाण्या स्त्रीच्या स्वीकारासाठी काही नाममात्र स्वरूपाची प्रायश्चित्ते सांगितली आहेत. समाजधुरिणांनी ते लक्षात घ्यावयास हवे होते. बलात्काराची परिणती इतर धर्मियांशी झालेल्या पैशाचविवाहात होणे देशाच्यादृष्टीने घातक झाले आहे. धर्मभिन्नतेचा प्रश्न उत्पन्न झाला नव्हता तोवर पैशाच विवाहाला अगतिकपणे मान्यता देणे व्यापक अशा सामाजिक पातळीवर काहीचे क्षम्य होते.

पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते ।
असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्वाहकर्मणि ॥४३॥

विवाहातील वधूवर जेव्हा सवर्ण असतील (एकाचवर्णतील असतील) तेव्हा

विवाहसंस्कार यथासांग करावा. पण जेव्हा वधूवर भिन्न वर्णातील असतील तेव्हा विवाहाच्यावेळी पुढील पद्धति अवलंबावी.

शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया।
वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥४४॥

क्षत्रिय स्त्रीने विवाहाचेवेळी हातामध्ये बाण धरावा. वैश्याच्या मुलीने आसूड (चाबुक) घ्यावा आणि शूद्रकन्येने वराच्या उत्तरीयाच्या दशा धारण कराव्या. ही पद्धत अनुलोम विवाहात असते.

अनुलोम विवाह क्षम्य आहे. प्रतिलोम विवाह वर्ज्य मानावा.

ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा।
पर्ववर्जं व्रजेच्चैनां तद्व्रतो रतिकाम्यया ॥४५॥

स्वतःच्या पत्नीशी एकनिष्ठ राहून केवळ ऋतुकाली गमन करावे. त्यातहि विशिष्ट पर्वे वर्ज्य करावी. रतिसुखासाठी गमन करणे असेल त्यावेळीहि स्त्रीच्या इच्छेला मान द्यावा.

ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः।
चतुर्भिरितरैः सार्धमहोभिः सद्भिर्गर्हितैः ॥४६॥

रजस्राव आरंभल्यापासून शिष्टानी निंद्य मानलेले पहिले चार आणि पुढचे बारा असे एकूण सोळा दिवस ऋतुकाळ समजावा.

तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या।
त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दशरात्रयः ॥४७॥

रजोदर्शनापासून पहिल्या चार रात्री त्याप्रमाणेच अकरावी आणि तेरावी रात्र संभोगासाठी वर्ज्य मानावी. उरलेल्या दहा रात्रीच प्रशस्त होत.

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु।
तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्तवे स्त्रियम् ॥४८॥

समरात्री समागम केला असताना पुत्र होतो. विषमरात्रीच्या समागमामुळे कन्या होते.

सम म्हणजे सहा–आठ–दहा इत्यादी. विषम म्हणजे पाच–सात–नऊ इत्यादी.

पुमान्पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः।
समेऽपुमान्पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्ययः ॥४९॥

पुरुषबीज बलवान असताना पुत्र आणि स्त्रीबीज बलवान असताना कन्या अशी संतति होते. दोन्ही बीजे समान असताना नपुंसक वा जुळे होते. आणि बीजे दुर्बल असताना गर्भसंभवच होत नाही.

निन्द्यास्वष्टासु चान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्जयन्।
ब्रह्मचार्येव भवति यत्र तत्राश्रमे वसन्॥५०॥

निंद्य अशा चार आणि इतर आठ रात्री समागमासाठी वर्ज्य केल्या म्हणजे गृहस्थाश्रमी व्यक्ति ही ब्रह्मचारीच आहे असे समजावे.

याचा अर्थ महिन्याकाठी केवळ दोन दिवस समागमासाठी योग्य आहेत हे सांगण्यात तात्पर्य आहे. उरलेल्या आठ रात्रीत वर्ज्य असे पर्वदिवस सहज गृहीत धरता येतात. आपल्या परंपरेत आणि आयुर्वेदासारख्या वैद्यकशास्त्रात शुक्रसंरक्षणाचे अपार महत्त्व वर्णन केले आहे. शुक्राच्या बळावरच ओजवृद्धि होत असते. आणि शरीर–मन–बुद्धीचे स्वास्थ्य अधिक चांगल्या प्रकारे टिकून राहते. अलिकडील विज्ञानात शुक्राचे हे महत्त्व जवळजवळ नाकारले आहे. पण ते योग्य नाही. तारुण्य अर्थात् रतिशक्ति साठीपर्यंतहि टिकून रहावी असे वाटत असेल तर रतिक्रीडेसाठी संयम अत्यंत आवश्यक मानला पाहिजे. अन्यथा पस्तीशीच्या मागे–पुढे रतिशक्ति क्षीण होऊ लागते. आयुष्य अकार्यक्षम, उत्साहशून्य आणि भकास होते. तेव्हा फार दमन करणे अनिष्ट असले तरी संयम हाच श्रेयस्कर आहे असे मानणेच योग्य.

न कन्यायाः पिता विद्वान्गृह्णीयाच्छुल्कमण्वपि।
गृह्णंश्छुल्कं हि लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी॥५१॥

शहाण्या पित्याने कन्येचे मूल्य म्हणून थोडेसेहि काही घेऊ नये. लोभाने तसे केल्यास कन्या विकली असे होते. तो मोठा दोष आहे.

आपल्या हिंदू परंपरेत सामान्यपणे अपत्यविक्रय हा दोष मानला आहे. संतवाङ्मयातसुद्धा या गोष्टीचा कडाडून निषेध केल्याचे आढळते. उभयपक्षी इतके आणि असे पाहिजेच यासाठी अडून बसणे हे विक्री करणेच आहे. अत्यंत संतोषाने उभयपक्षी जे काही केले जाईल तेवढेच श्रेयस्कर आणि स्वागतार्ह मानले पाहिजे.

धर्मशास्त्राकडे दुर्लक्ष झाल्याने धार्मिक सुधारणावादी सुशिक्षितांच्या विवाहप्रसंगीहि या ना त्या पक्षाचे निष्ठुरपणे शोषण करण्याचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढते आहे. त्यापायी वधुवरांची विशेषतः वधूची नानाप्रकारची छळणूक भयानकरीतीने होत आहे. धर्मशास्त्र विचारात न घेतल्याचा हा दुष्परिणाम आहे.

स्त्रीधनानि तु ये मोहादुपजीवन्ति बान्धवाः।
नारीयानानि वस्त्रं वा ते पापा यान्त्यधोगतिम्॥५२॥

मोहाला बळी पडून मुलीचे जे आप्तस्वकीय मुलीसाठी घेतलेल्या द्रव्याचा जीविकेकरिता उपभोगासाठी उपयोग करतात. कन्येसाठी वाहने वा वस्त्रे अपेक्षितात ते सर्व पातकी आहेत. त्यांचा अधःपात होतो.

या पातकाने याजन्मी वा पुढच्या जन्मी दु:ख दैन्य वाट्याला येते. पुढचा जन्म माणसाचाहि न येता पशू इत्यादि क्षुद्र योनीत जन्म होतो.

आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत्।
अल्पोऽप्येवं महान्वाऽपि तावानेव स विक्रय: ।।५३।।

आर्ष विवाहामध्ये माईबैलाची जोडी वरपक्षाकडून घेण्याचे विधान आहे. पण ते घेणे जर मूल्य म्हणून घेतले असेल तर लहानमोठे काही असले तरी ते विक्रयच आहे.

अपरिहार्यपणे धर्मकृत्यांसाठी म्हणून गायबैलाची जोडी घेणे हा मात्र दोष नाही. पण मान्य चार विवाहातला तो सर्वात गौणपक्ष आहे. हे लक्षात ठेवलेच पाहिजे.

यासां नाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रय:।
अर्हणं तत्कुमारीणामानृशंस्यं च केवलम् ।।५४।।

मुलीच्या आप्तस्वकीयांना वरपक्षाकडून कशाचीहि थोडीसुद्धा अपेक्षा नसताना वरपक्षाकडून वधूला जे वस्त्रालंकार दिले जातील त्यांना विक्रय समजू नये. तो वधूचा सन्मान आहे, पूजन आहे. येथील देणे–घेणे हा सौजन्याचा भाग आहे.

पितृभिर्भ्रातृभिश्चैता: पतिभिर्देवरैस्तथा।
पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभि: ।।५५।।

वधूचा बाप, भाऊ त्याचप्रमाणे नवरा आणि दीर यानी वधूला पूजनीय मानून अलंकृत करावे. त्यामुळेच स्वत:चे कल्याण व्हावे ही इच्छा खऱ्या अर्थाने पुरी होते.

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता:।
यत्रैवास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफला: क्रिया: ।।५६।।

जेथे स्त्रीचे (सर्वार्थाने) पूजन होते. तेथेच देवतागण संतोषाने आणि प्रसन्नतेने राहतो. ज्या घरात स्त्रियांची अवहेलना होते, तेथील सर्व धर्मकृत्ये निष्फळ होतात.

शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम्।
न शोचन्ति तु यत्रैता वर्धते तद्धि सर्वदा ।।५७।।

ज्या घरात पत्नी, कन्या, सून यांच्यावर (गांजणुकीमुळे) शोक करण्याचा प्रसंग येतो, ते कुळ नाश पावते. (सुखस्वास्थ्याचा तर तत्काळ नाश होतो) उलट जेथे कुलस्त्रीची गांजणूक होत नाही ते कुळ अभिवृद्धि पावते.

जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजित:।
तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्तत: ।।५८।।

ज्या घरात (छळवादामुळे) कुलस्त्रियांचा तळतळाट होतो ती कुटुंबे ग्रहभूतपिशाचादींची बाधा झाल्याप्रमाणे सर्वनाशाला प्राप्त होतात.

तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ।
भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च ॥५९॥

ज्या पुरुषाला आपले व आपल्या कुटुंबाचे कल्याण व्हावेसे वाटते, त्याने सर्वदा कुलस्त्रियांना आदरणीय मानून त्यांची अलंकार वस्त्रे आणि चांगले खाद्यपदार्थ यांनी पूजन करावे. वाणीने नित्य कौतुक करावे. उत्सवादि विशेष प्रसंगी अधिकच सन्मान करावा.

उत्सव शब्दाने सर्व प्रकारचे कुळधर्म–कुलाचार विवाहादि धार्मिक कृत्ये आणि रामनवमी – कृष्णाष्टमी सारखे देवताराधनाचे विशेष दिवस गृहीत धरावे.

संतुष्टो भार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च।
यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥६०॥

ज्या घरामध्ये पत्नीमुळे पति समाधानी असतो त्याचप्रमाणे पतीमुळे पत्नी संतुष्ट असते, त्या घरात, त्या कुळात शाश्वत स्वरूपाचे कल्याण नांदते हे निश्चित.

हा श्लोक कुटुंबाचे कल्याण होण्याच्या दृष्टीने आणि पर्यायाने समाजात आणि राष्ट्रातहि शांतता राहाण्याच्यादृष्टीने फार फार महत्त्वाचा आहे. 'न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति' हा अगदी वेगळ्या संदर्भात असलेला श्लोक अर्थाचा विपर्यास करून तथाकथित सुधारकांनी आणि बुद्धिवाद्यांनी मनू हा स्त्रियांच्यावर दास्य लादणारा, स्त्रीचे सर्व जीवन दडपणाखाली बंधनात असावे असे प्रतिपादणारा, स्त्रियांचा जणू परमशत्रू आहे असे उद्घोषिले आहे. आणि जवळ जवळ एकाकी वर्चस्व असलेल्या माध्यमातून त्याचा विपुल प्रचारहि केला आहे. त्यामुळे स्त्रीमुक्ति आंदोलन बळ पावते आहे. आणि समाजस्वास्थ्याला चूड लागण्याची वेळ आली आहे. काही कुटुंबे तर उध्वस्त झाली आहेत. हा सर्व पाश्चात्य विचारप्रवाहातून बुद्धिभेद झाल्याचा परिणाम आहे. कुटुंबात स्त्रीला सदैव प्रसन्नतेचे अनुकूल वातावरणच लाभले पाहिजे. असा मनूचा आग्रह आहे. गेल्या पाच–सहा श्लोकातील अर्थावरून हे सर्व स्पष्ट होईल. समाजासाठी मनूचा नियम आहे तो हा. याला कुठे क्वचित् अपवाद असू शकतो. पण त्याचेच भांडवल करून तथाकथित सुधारकांनी आणि साहित्यिकांनी हिंदू परंपरेविरुद्ध रान उठवले आहे. त्याकरिता सतत आक्रोश केला जात आहे. त्यामुळे भारावलेले लोक मनुस्मृति जाळण्यास प्रवृत्त झाले. विचारवंत, बुद्धिवादी, पुरोगामी म्हणविणाऱ्यांनी ग्रंथ जाळण्यासारख्या त्याज्य प्रवृत्तीचेहि समर्थनच केले. त्यामुळे समाजाला सहजासहजी लाभलेली सत् प्रवृत्तीची नाळच तुटून गेली. प्रामाणिक विचारवंतांनी या सर्व गोष्टींचा पुनर्विचार करण्याची वेळ आली आहे. सगळीकडे पाहण्याची सकारात्मक दृष्टी असली पाहिजे. असे सध्या आवर्जून प्रतिपादिले

जाते. हिंदू परंपरेकडे पाहताना मात्र सगळा दृष्टीकोन नकारात्मकच का असावा ते कळत नाही. हे अज्ञान, अनवधान की दुष्टावा ? पुष्कळजणांच्या संबंधात हेतुपूर्वक केलेला वा करविलेला दुष्टावा हेच कारण असावे अशी शंका मला येते. मनूनेच पत्नीला 'भार्या श्रेष्ठतम: सखा' अशा जवळिकेच्या श्रेष्ठतम नात्याने गौरविले आहे. विवाह संस्कारातील सप्तपदीच्या मंत्रात वर वधूला 'सखासप्तपदी भव' असेच म्हणतो. 'कुटुंबियांची सम्राज्ञी होऊन रहा' असे सांगतो. यात कुठेहि स्त्रीच्या दास्याचा उल्लेख नाही.

यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत्।
अप्रमोदात्पुन: पुंस: प्रजनं न प्रवर्तते ।।६१।।

जर स्त्री प्रसन्न नसेल तर, जर ती पुरुषाला प्रमुदित करणार नाही तर पुरुषाच्याठिकाणी हर्ष नसल्याने संतति उत्पन्न होणार नाही.

रतिप्रसंगाच्या दृष्टीने स्त्रीपुरुषांच्या विशेषत: पुरुषाच्या शारीर–मानस प्रकृतीचा मार्मिक संदर्भ या श्लोकात आला आहे. स्त्रीच्या प्रसन्नतेचे सामान्य स्वरूप आणि त्याचा कौटुंबिक परिणाम पुढच्या श्लोकात वर्णिला गेला आहे. येथील 'प्रजनं न प्रवर्तते' या वाक्यावरून या श्लोकातील भाव रतिप्रसंगापुरता मर्यादित गृहीत धरणे अधिक उचित ठरेल.

पुरुषाच्या दृष्टीने एक मानसशास्त्रीय असा महत्त्वाचा विचार येथे आला आहे. रतिक्रीडेसाठी पुरुषाचे उत्तेजित होणे आवश्यक असते. एरवी असलेले त्याच्या जननेंद्रियाचे शैथिल्य नाहीसे होते आणि तेव्हाच त्याला रतिक्रीडेस प्रवृत्त होता येते. म्हणून पुरुषाला हर्षित करणे हे स्त्रीचे दायित्व ठरते. समाधानी चतुर स्त्रिया या विषयात कुशल असतात, आणि त्यामुळे गृहस्थाश्रमातील एका विशेष सुखाचा अनुभव स्त्री पुरुषांना प्रदीर्घ कालापर्यंत भोगता येतो. अर्थात् पुरुष हा येथे चांगला प्रौढ आणि विलासी, रसिक असा गृहीत आहे.

स्त्रियां तु रोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलम्।
तस्यां त्वरोचमानायां सर्वमेव न रोचते ।।६२।।

स्त्री समाधानी असली, प्रसन्न असली की सर्व कुटुंब, सर्व कुलच सुखी, संतोषी, स्वस्थ असे सहजपणे राहते. स्त्री दु:खी कष्टी असेल तर सगळेच असंतुष्ट, निराश, वैतागलेले राहतात.

चौपन्न–पंचावन्न श्लोकापासून आरंभलेले कुटुंबस्वास्थ्यावरील एक लक्षणीय प्रकरण या श्लोकाने सांगता पावते आहे. आपल्या धर्मशास्त्रात, हिंदू परंपरेत स्त्रीचा आणि तिच्या मन:स्थितीचा विचार मोठ्या बारकाव्याने केला गेला आहे. हे या वचनांच्यावरून चांगले लक्षात येते.

कुविवाहै: क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च।
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ।।६३।।

त्याज्य अशा विवाहप्रकारामुळे क्रियांचा लोप झाल्यामुळे वेदांचे अध्ययन न केल्याने ब्राह्मणांचे (ब्राह्मणधर्माचे)अतिक्रमण केल्यामुळे कुळे हीनकुळाची होतात.

क्रियालोप शब्दाने सर्वत्र सदाचरणाचा स्वीकार केला पाहिजे. त्यात असत्य, हिंसा, चोरी, व्यभिचार हे दुर्गुण टाळणे आणि सत्य, सौजन्य, परस्त्रीधनाचा अपहार न करणे इत्यादि सद्गुण स्वीकारणे जीवनात अभिप्रेत असते. तसेच सदाचरणावरील श्रद्धा टिकून राहण्यासाठी ईश्वरनिष्ठा आणि तदनुकूल व्रते, उपासना, साधना यांची आवश्यकता असते. हे सर्व उणावले वा अगदीच नष्ट झाले तर क्रियालोप हा दोष घडतो.

वेदाध्ययन शब्दाने प्रत्यक्ष वेदांच्या अध्ययनासवेच इतरहि ज्ञानविज्ञानाच्या शुद्ध शास्त्रीय अशा शाखांचा अभ्यास अभिप्रेत आहे.

ब्राह्मणाचे अतिक्रमण म्हणजे ब्राह्मणधर्माचे अतिक्रमण. ब्राह्मणाच्या वास्तविक शास्त्रशुद्ध अशा आचाराविषयी अवहेलना, तिरस्कार, उपेक्षा इत्यादि भावना बाळगणे.

शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः ।
गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया ।।६४।।
अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्मणाम् ।
कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः ।।६५।।

नानाप्रकारे हस्तव्यवसाय, शूद्रस्त्रीच्या ठिकाणी झालेली संतति केवळ वारस असणे, गायी घोडे इत्यादींचा क्रयविक्रय, वाहने चालविणे, शेती, राजाची सेवा, ज्याला यज्ञादि करण्याचा अधिकार नाही त्याच्याकडून यज्ञ करविणे, करीत असलेल्या कर्माच्या योग्यतेविषयी श्रद्धा नसणे, आणि त्या त्या कर्माला उचित अशा मंत्रांचा उपयोग न करणे यामुळे कुलांचा नाश होतो.

क्रियालोप किंवा ब्राह्मणधर्माचे अतिक्रमण कशाने होते या संबंधीचा विचार या चौसष्ट पासष्ट श्लोकातून आला आहे.

शास्त्रविधानावर श्रद्धा नसणे, करीत असलेल्या कर्माविषयी अनादर असणे, श्रेष्ठत्व वस्तुतः शील चारित्र्याच्या आधारावर राहते हे लक्षात न घेणे, ऐहिक सुखोपभोग–विलास–ऐश्वर्य यातच जीवनाची सार्थकता मानणे, प्रत्येक गोष्टीचे मूल्यमापन केवळ पैशानेच करणे आणि मग पैशाकरिता काहीहि करण्यास सिद्ध असणे यामुळे माणसाच्या पतनास आरंभ होतो आणि मग हे पतन वेगभार (मोमेंटम्) घेऊन अधिकच गतीने विनाशाकडे धावते. ब्राह्मणाने तरी जे निषिद्ध ते टाळून आपल्या वर्तनाने समाजापुढे आदर्श ठेवणे आपले अवश्य कर्तव्य आहे असे मानले पाहिजे. असे हे न मानणे हेच ब्राह्मणाचे, ब्राह्मण्याचे, ब्राह्मणधर्माचे अतिक्रमण आहे. त्यामुळे ते कुलच नव्हे तर सर्व समाजच अधोगतीला जातो.

भगवान् श्रीशंकराचार्यांनीहि गीताभाष्याच्या प्रास्ताविकात **'ब्राह्मणत्वस्यहि रक्षणेन रक्षितस्यात् वैदिको धर्मः'** असे आवर्जून म्हटले आहे. येथेहि आचार्य केवळ ब्राह्मणस्य न म्हणता ब्राह्मणत्वस्य रक्षणेन – ब्राह्मण्याच्या – ब्राह्मणपणाच्या रक्षणाने वैदिक धर्माचे म्हणजेच पर्यायाने समाजाचे रक्षण होते असे म्हणतात.

मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।
कुलसंख्यां च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः ।।६६।।

कुळे जर मंत्रांनी समृद्ध असतील (योग्य ती कर्मे–कर्तव्ये शास्त्रानुसार उचितपणे करीत असतील) तर धनादींची उणीव असतानाहि ती महत्त्वास चढतात. आणि यश (कीर्ति–लौकिक–प्रतिष्ठा) आपणाकडे ओढून घेतात.

मनुष्यमात्राच्या दृष्टीने त्यातहि ब्राह्मण वर्णाच्या दृष्टीने ब्राह्मणाने तरी संपत्ति, कीर्ति, सत्ता यांच्या प्रलोभनाला थोडेहि बळी न पडता सर्वदृष्टीने ज्ञानविज्ञानसंपन्न होऊनच राहिले पाहिजे. हा धर्मशास्त्राचा आग्रह आहे. त्यावरूनहि कोणत्या ब्राह्मणाला सन्माननीय प्रतिष्ठित समजावे ते स्पष्ट होते.

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि ।
पञ्चयज्ञविधानं च पक्तिं चान्वाहिकीं गृही ।।६७।।

विवाहविधीसाठी असलेल्या अग्नीवरच गृह्यसूत्राने सांगितलेली सर्व कर्मे गृहस्थाने यथाविधि करावीत. त्यात पंचयज्ञ, अन्न शिजवणे आणि प्रतिदिवशी करावयाची सायंप्रातर्होमादि कर्मे समाविष्ट होतात.

विवाहसमयी लाजाहोमादि कृत्यांसाठी जो अग्नी प्रज्वलित केला जातो, तोच अग्नि सांभाळून घरी आणून गृहस्थाने अग्निहोत्र स्वीकारावयाचे असते. गृहस्थाने यावत्‌जीव अग्निहोत्र संभाळावे असा शास्त्राचा सामान्य आदेश आहे. संन्यासाश्रम स्वीकारल्यानंतरच अग्नीसेवा वर्ज्य होते.

पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः ।
कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन् ।।६८।।

गृहस्थाला प्रपंच करीत असताना पाच प्रकारच्या हिंसांचा (सूना) दोष लागत असतो. चूल, जाते, वा पाटावरवंटा, केरसुणी–खराटा इत्यादी स्वच्छ करण्याची झाडून काढण्याची साधने, उखळ–मुसळ ही कांडण्याची साधने आणि पाणी भरून ठेवण्याची भांडी यांच्या उपयोगातून स्वाभाविकपणे या पाच प्रकाराने हिंसा होत राहतात.

तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः ।
पञ्च क्लृप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ।।६९।।

या हिंसादोषाच्या परिहारार्थ महर्षींनी गृहस्थासाठी पाच महायज्ञांची योजना प्रत्येक दिवशी सांगितली आहे.

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्।।७०।।

अध्यापन हा ब्रह्मयज्ञ, तर्पण करणे हा पितृयज्ञ, होम करणे हा देवयज्ञ, भूतांना म्हणजे प्राणिमात्रांना बलि देणे म्हणजे खावयास घालणे हा भूतयज्ञ, अतिथीचे स्वागत करणे–सत्कार करणे हा मनुष्ययज्ञ असे हे पाच महायज्ञ आहेत.

अतिथि–सत्कारादि गृहस्थाला उचित अशा या सत्कृत्यांना त्यांचे महत्त्व लक्षात आणऊन देण्यासाठी महायज्ञ अशी गौरववाचक संज्ञा वापरली आहे.

पूर्वी ब्राह्मणांच्या घरी तरी वैश्वदेव म्हणून एक कृत्य केले जात असे. त्यात देवयज्ञ, भूतयज्ञ आणि मनुष्ययज्ञ यांचा समावेश सहजपणे होत असे. तसेच संध्येला जोडून केल्या जाणाऱ्या ब्रह्मयज्ञात प्रतीकात्मक रीतीने वेदशास्त्रइतिहास पुराणांचा उल्लेख असे आणि, ऋषींना आणि पितरांना उद्देशून तर्पणहि केले जात असे. आता हे शास्त्रोक्त कृत्य जवळजवळ लोप पावले आहे असे म्हटले तरी चालेल.

पञ्चैतान्यो महायज्ञान्न हापयति शक्तितः।
स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते।।७१।।

हे पाच महायज्ञ जो नित्यनियमाने यथाशक्ति करीत राहतो त्याला गृहस्थाश्रमात असतानाहि (अडुसष्टाव्या श्लोकात उल्लेखिलेले) 'पंचसूना' दोष बाधत नाहीत.

देवतातिथिभृत्यानां पितॄणामात्मनश्च यः।
न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति।।७२।।

देव–अतिथि–भृत्य–पितर आणि आपण स्वतः या पाचांचे जो पूजन–सत्कार–भोजन देणे इत्यादीनी समाधान करीत नाही तो श्वासोच्छ्वास करीत असला तरी जिवंत नाही असेच समजावे.

देव–अतिथि–पितर यांचा उल्लेख वरील काही महायज्ञात आला आहे. भृत्य म्हणजे आपणावर अवलंबून असलेले, ज्यांच्या भरणपोषणाचे दायित्व आपणावर आहेत ते सर्व. माता–पिता–पत्नी लहानमुले अनाथ असे जवळचे आप्त या सर्वांच्या भरणपोषणाचे दायित्व प्रत्यक्ष–अप्रत्यक्ष गृहस्थावर असते. ते सर्व येथे भृत्य शब्दाने अभिप्रेत आहे. व्यवहारात भृत्य शब्द सामान्यतः केवल 'सेवक' या अर्थाने वापरला जातो. तोहि येथे गृहीत आहेच.

हा श्लोक असाच महाभारतातील यक्षप्रश्न या प्रकरणात आला आहे.

अहुतं च हुतं चैव तथा प्रहुतमेव च।
ब्राह्म्यं हुतं प्राशितं च पञ्चयज्ञान्प्रचक्षते।।७३।।

अहुत–हुत–प्रहुत–ब्राह्महुत आणि प्राशित यांना पंचयज्ञ म्हटले जाते.

पुढील श्लोकात या अहुतादिंचे अर्थ स्पष्ट केले आहेत. त्यावरून लक्षात येईल की सामान्यत: पंचमहायज्ञांचीच ही नामांतरे आहेत.

जपोऽ'हुतो' 'हुतो' होम: 'प्रहुतो' भौतिको बलि:।
'ब्राह्म्यं हुतं' द्विजाग्र्यार्चा 'प्राशितं' पितृतर्पणम्।।७४।।

अहुत म्हणजे जप. हुत म्हणजे अग्नीत हवन करणे, प्राहुत म्हणजे भूताना बलि देणे, ब्राह्महुत म्हणजे विद्वानांचे पूजन. प्राशित म्हणजे पितृतर्पण.

स्वाध्याये नित्ययुक्त: स्याद्दैवे चैवेह कर्मणि।
दैवकर्मणि युक्तो हि बिभर्तीदं चराचरम्।।७५।।

स्वाध्यायाचा स्वीकार प्रतिदिनी करावा. तसेच देवाना उद्देशून करावयाची कर्मेहि नित्य करावी. जो देवतांना उद्देशून करावयाची धार्मिक कृत्ये नियमाने पार पाडतो तो जणु चराचर जगताचे धारण करतो.

येथे स्वाध्याय शब्दाने वेदाविषयीचे तसेच देवतांना उद्देशून करावयाच्या धार्मिक कृत्यांचे ज्ञान संपादन करणे हे जसे अभिप्रेत आहे तसेच मनुष्य जीवनासाठी हितकर होणारे सर्वप्रकारचे ज्ञान विज्ञान संपादन करणे हेहि गृहीत आहे. तीच गोष्ट देवतांसाठी करावयाच्या धार्मिक कृत्यांची. देवतांना प्रसन्न करण्यासाठी या गोष्टी करावयाच्या असतात. त्यात परंपरेने चालत आलेले कुळधर्मकुळाचार, अभिषेक, पूजा, होमहवने, तीर्थयात्रा, रंजल्यागांजल्यांसाठी मन:पूर्वक उदार भावनेने केलेले सेवाकार्य या सर्वांचा समावेश होतो. संतांनी तर दीन दुबळ्यांची सेवा करण्यामधेच देव असतो, असे करणारास साधूहि म्हटले आहे. अर्थात् अशा तऱ्हेची देवपूजा ज्याच्या हातून घडेल तो आपापल्या शक्तीप्रमाणे उण्याअधिक प्रमाणात जगताचे धारण करण्यास म्हणजेच समाजाचे स्वास्थ्य टिकविण्यास सहाय्यभूत होतो. हे अगदी स्पष्टच आहे.

अग्नौ प्रास्ताहुति: सम्यगादित्यमुपतिष्ठते।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं तत: प्रजा:।।७६।।

अग्नीमध्ये योग्य रीतीने अर्पण केलेली आहुती सूर्याला पोचते. सूर्यामुळे पाउस पडतो. पावसामुळे अन्नधान्य निर्माण होते. आणि अन्नामुळे प्राणिमात्र निर्माण होते व सुखाने जगते.

आजच्या विज्ञानयुगात सूर्यामुळे पाऊस, पावसामुळे अन्न, अन्नामुळे प्रजा ही कारणमीमांसा सर्वांनाच मान्य होण्यासारखी आहे. प्रश्न आहे तो अग्नीत हवन करणे व ते सूर्यापर्यंत पोचणे या पूर्वार्धातील विषया विषयी. यासाठी काही गोष्टींची नोंद घेण्यासारखी आहे. वणवा लागला की त्यानंतर

हटकून पाऊस पडतो असे मोठ्या अरण्याच्या आसपास रहाणारे लोक सांगतात. साठसत्तर वर्षापूर्वी शिमग्याच्या होळीनंतर एकदोन दिवसात पावसाचा चांगला शिडकावा होत असे हे मी वर्षानुवर्षे पाहिले आहे. अनेक वृद्ध असाच अनुभव सांगतील.

कैलासआश्रम–ऋषीकेश या पीठावरचे महामंडलेश्वर स्वामी विष्णुतीर्थ यांनी दुष्काळग्रस्त असलेल्या एका भागात विशिष्ट पद्धतीने पर्जन्ययाग केला, असे प्रत्यक्ष अनुभविलेल्यांकडून मी ऐकले आहे. अगदी नुकतेच बालाजीच्या गिरीवरहि असेच अनुष्ठान करण्यात आले आणि तेथेहि थोड्याप्रमाणात पाउस पडला असे ऐकले आहे.

भौतिक विज्ञानाप्रमाणेच मंत्रांचे सामर्थ्य ही एक विशिष्ट शक्ति आहे. तिच्याद्वारा योग्य ते परिणाम घडवून आणता येतात. या गोष्टीचे स्पष्ट वर्णन आपल्या ब्राह्मण कल्प इत्यादि शास्त्रातून केलेले आहे. म्हणून श्लोकातील विषय अविश्वसनीय मानण्याचे कारण नाही. मात्र तेथे योग्य रीतीने केलेले हवन (प्रास्ताहुतिः सम्यक्) असे आवर्जून म्हटले आहे. ते दुर्लक्षू नये. मंत्रांचे उच्चारण, त्यांचा विनियोग, हवनासाठी सांगितलेली शास्त्रोक्त पद्धतीची साधने आणि हवनकर्त्याची तशीच ऋत्विजाची योग्यता या सर्वांचे सारखेच महत्त्व असते. तेथे उणेअधिक भागवाभागवी हा प्रकार क्षम्य नाही. पण ही दक्षता बहुधा घेतली जात नाही. म्हणून श्रीसमर्थांनी **'यथासांग ते कर्म काही घडेना। घडे कर्म ते पुण्य गाठी पडेना'** अशी चेतावणी दिली आहे.

यथा वायुं समाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः।
तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते इतराश्रमाः ।।७७।।

ज्याप्रमाणे वायूच्या आश्रयावर सर्व प्राणिमात्र जगते, त्याचप्रमाणे गृहस्थाश्रमाच्या आधारानेच इतर तीन आश्रमाची धारणा होते.

हिंदू परंपरेने ऐहिकाकडे दुर्लक्ष केले हा आक्षेप खरा असता तर गृहस्थाश्रमाचे हे महत्त्व शास्त्रात नोंदले गेले नसते. हिंदूधर्म हा संतुलित, समाधानी जीवनाचा पुरस्कर्ता आहे. तिथे कोणत्याहि प्रकारच्या अतिरेकाला वाव नाही.

यस्मात्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम्।
गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृहम् ।।७८।।

सर्व आश्रमात गृहस्थाश्रम श्रेष्ठ आहे. कारण तोच इतर तीन आश्रमांना शरीरधारणेसाठी आवश्यक असलेले अन्न पुरवून संभाळतो. त्यामुळेच ते ज्ञानाची उपासना करू शकतात.

ब्रह्मचारी, वानप्रस्थ आणि संन्यासी हे गृहस्थाव्यतिरिक्तचे तीन आश्रम. त्या आश्रमामधे जीवनविकासासाठी आवश्यक असे ज्ञान मिळविणे, आत्मचिंतन करणे हेच महत्वाचे कर्तव्य असते.

शक्तीप्रमाणे आणि परिस्थितीप्रमाणे समाजसेवेची इतरहि कामे तो करू शकतो पण यात कुठेहि स्वार्थाला वाव नसतो. अर्थार्जनाला तर नसतोच नसतो जीवनावश्यक अशा बहुतेक सर्व गोष्टी अर्थावर अवलंबून असतात आणि अर्थप्राप्तीचा अधिकार केवळ गृहस्थाला असल्याने गृहस्थ कर्तव्यभावनेने आणि औदार्याने या तिघांची व्यवस्था पाहील तरच या तिघांना देहधारणा करता येईल. **'शरीरमाद्यं खलु धर्म साधनम्'** शरीर हेच मूळ धर्मसाधन असल्याने त्याला सहाय्यभूत होणारा गृहस्थाश्रम अर्थात् गृहस्थधर्म जाणणारा गृहस्थ हा श्रेष्ठ आहे. असे सहजपणे म्हणता येते. अर्थातच तो इतर तीनहि आश्रमांचा अन्नदाता आणि आश्रयदाता आहे. आजहि विद्यार्थ्याला शिष्यवृत्ति मिळते किंवा त्याच्या निवास भोजनाची व्यवस्था विनामूल्य वा अल्पमूल्यात केली जाते. परोपकाराची अनेक कामे करणाऱ्या सामाजिक संस्थांना सहाय्य लाभते. त्यावरच त्या संस्था चालतात, वाढतात, संन्याशांचे पूजन होते, त्यांचे मठ असल्यास त्याचीहि व्यवस्था नीट प्रकारे होते. हे सर्व अर्थोत्पादनाचा अधिकार असलेल्या गृहस्थाकडूनच होत असते. याला कुठेहि ऐतखाऊपणाचे वा निष्क्रियता पोसण्याचे स्वरूप येऊ नये यासाठीच धर्मशास्त्राने ब्रह्मचारी, वानप्रस्थ आणि संन्यासी यांचे जीवन कसे असावे, त्यातील विधिनिषेध कोणते असावेत हे स्पष्ट केले आहे. त्यामुळे विलास, इंद्रियलोलुपता, आसक्ति यांना वाव न राहता आवश्यक ती जीवनधारणा चांगल्या प्रकारे होते. संयम सहजपणे राखला जातो. आर्थिक पातळीवर होणाऱ्या स्पर्धा उरत नाहीत. आणि त्यामुळे समाजजीवन निरामय–समाधानात राहू शकते.

हे सर्व होण्यासाठी शास्त्राच्या मर्यादा आणि वृत्तीची संयमशीलता व्यक्तिव्यक्तीच्या ठिकाणी पूर्णपणे जागृत असल्या पाहिजेत. कर्तव्यनिष्ठा आणि तिचे आचारयुक्त पालन यात कुठेहि तडजोड होऊ नये अशी दक्षता ठेवली पाहिजे.

गृहस्थ वरील तीन आश्रमांचा आधारस्तंभ असला तरी तो या तिघांपुढेहि नम्रतेने वागावा अशी शास्त्राची अपेक्षा असते. त्यामुळे गृहस्थ साधनसंपन्न असला तरी निरहंकारी राहतो आणि सहजपणे आणि निश्चितपणे मिळणाऱ्या आदरामुळे, सन्मानामुळे ब्रह्मचारी, वानप्रस्थ,संन्यासी यांच्या ठिकाणी साधनांच्या अभावी निर्माण होऊ शकणारी न्यूनगंडाची भावना उत्पन्न होत नाही. हिंदूंच्या धर्मशास्त्राने राखलेला हा भावभावनांचा समतोल फार मार्मिक, आदरणीय आणि अनुकरणीय आहे.

स संधार्यः प्रयत्नेन स्वर्गमक्षयमिच्छता।
सुखं चेहेच्छताऽत्यन्तं योऽधार्यो दुर्बलेन्द्रियैः ॥७९॥

ज्याला स्वर्गलोकाची अक्षय्य प्राप्ति व्हावी असे वाटते, आणि इहलोकीहि सर्व प्रकारची सुखे विपुलपणे लाभावी अशी ज्याची इछा आहे त्याने असा हा गृहस्थाश्रम प्रयत्नपूर्वक सांभाळावा. ज्याची इन्द्रिये दुर्बल आहेत, त्याला हे साधणारे नाही.

आपल्या धर्माची व्याख्याच 'इहपरलोक उत्तमरीतीने साधून देणारा, तो धर्म 'अशी आहे. **'यत: अभ्युदयनिश्रेयससिद्धि: स धर्म:'** आणि याचे साधन गृहस्थाश्रमहि होऊ शकतो. त्यामुळे कोणतेहि दडपण वा कुंठितता (सप्रेशन – कंडिशनिंग) स्वीकारावी न लागता मोकळ्या मनाने आदर्श जीवन गृहस्थाश्रमामध्ये जगता येते. पण गृहस्थाश्रम आदर्श होण्यासाठी, जसा असावा तसा असण्यासाठी मनुष्य इंद्रिय–मन–बुद्धीवर नियंत्रण ठेवू शकण्याइतका समर्थ असावा लागतो. त्याला संयम सहजपणे साधता येतो आणि कर्तव्यनिष्ठेची परिपूर्ति करता येते. गृहस्थाश्रम असा असण्यातच मानवी जीवनाची सार्थकता आहे. शास्त्रकारांनी संन्यास विहित मानला असला, वंदनीय ठरविला असला तरी आग्रह धरला आहे तो गृहस्थाश्रमाचाच. आणि शिक्षण संपून परत जाणाऱ्या विद्यार्थ्याला गृहस्थाश्रमाचा अवश्य स्वीकार कर असा आदेशहि मोक्षधर्मावर भर देणाऱ्या उपनिषदांनीहि दिला आहे. मात्र शरीरमनबुद्धीवर नियंत्रण असण्याचे सामर्थ्य ब्रह्मचर्याश्रमातील नियमांचे पालन करूनच मिळविता येते. हे विसरू नये.

ऋषय: पितरो देवा भूतान्यतिथयस्तथा।
आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्य: कार्यं विजानता ।।८०।।

ऋषी–पितर–देव सर्व प्राणी आणि अतिथि गृहस्थाकडून आपल्या आवश्यकतेची पूर्तता व्हावी अशी आशा ठेवतात. गृहस्थाने जाणीवपूर्वक त्यांचे काम केले पाहिजे.

ऋषी म्हणजे ज्ञान मिळविणारे आणि देणारे विद्वान. त्यांच्या विषयीची कृतज्ञता बाळगणे हे गृहस्थाचे कर्तव्यच आहे. आजहि समाजात अशा विद्वानांना, संशोधकांना, भौतिक विज्ञानात परिश्रम करणाऱ्या बुद्धिमंतांना उद्योगपतीकडून वा शासनाकडून सांभाळले जात असतेच. ते बहुधा हेतूपूर्वक असते. व्यक्तीने असे सहकार्य कर्तव्य भावनेने दिले पाहिजे. पितरांच्याविषयी कृतज्ञता ठेवून त्यांना उद्देशून केली जाणारी श्राद्धादि कर्मे निष्ठेने करणे हे तर गृहस्थजीवनाचे खरेतर अविभाज्य अंग आहे. अद्यापीहि ही पद्धती आपल्या हिंदू समाजात कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात टिकून आहे. घरातील मांगल्य, समाधान आणि शांतता टिकण्याच्या दृष्टीने श्राद्धादि कर्मे फार उपयुक्त होत असतात. म्हणून काही बुद्धिवादीहि श्राद्धे आवर्जून करतात असे आढळते.

भूतानि म्हणजे प्राणिमात्र. यात सर्वप्रकारचे पशुपक्षी, वनस्पती, पाण्याचे स्रोत, तळी आणि वातावरण या सर्वांचा समावेश होतो. गृहस्थाने हे सर्व सुरक्षित राहतील अशी दक्षता बाळगली पाहिजे. तसे केले म्हणजे प्रदूषण निर्माणच होणार नाही आणि पशुपक्ष्यांसाठी आवर्जून खर्चिक अभयारण्ये निर्माण करावी लागणार नाहीत. अरण्ये आणि वनसंपत्ती स्वभावत:च निर्वेध राहील.

अतिथि म्हणजे तुमच्याकडे कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपाचे सहाय्य मागणारा पुरुष. त्याचे यथाशक्ति समाधान करणे हे कर्तव्यभावनेने घडले तर आज ज्या माणुसकीचा, मानवतेचा बोलबाला होतो आहे त्या प्रचाराची आवश्यकताच उरणार नाही.

हे सर्व गृहस्थाने कर्तव्यबुद्धीने स्वार्थी भावना सोडून केले पाहिजे. हे जाणतेपणाने करीत राहिले तर सर्व समाज सुखी, समाधानी आणि संपन्न राहील हे निराळे सांगण्याची आवश्यकता नाही.

स्वाध्यायेनार्चयेतर्षीन्होमैर्देवान्यथाविधि।
पितॄञ्छ्राद्धैश्च नृनन्नैर्भूतानि बलिकर्मणा ॥८१॥

ऋषींचे पूजन स्वाध्यायाने करावे. होमहवनाने देवांना सत्कारावे. श्राद्धाने पितरांना संतुष्ट करावे. अन्नाने माणसांना तृप्ति द्यावी आणि पशुपक्ष्यांना, पर्वत, वनराजी, जलाशय, वायुमंडल यांना त्यांचा वाटा(भाग) देऊन स्वस्थ ठेवावे.

दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा।
पयोमूलफलैर्वाऽपि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥८२॥

पितरांचा संतोष प्राप्त होण्यासाठी प्रतिदिनी श्राद्ध करावे. ते मग दिनविशेष वा वैयक्तिक परिस्थिती या प्रमाणे अन्न–पाणि–दूध–कंदमुळे वा फळे यांच्या सहाय्याने साधावे.

ब्रह्मयज्ञ आणि वैश्वदेव या निमित्ताने पूर्वी प्रत्येक ब्राह्मणाच्या घरातून तरी हे पितृतर्पण होत असे.

एकमप्याशयेद्विप्रं पित्रर्थे पाञ्चयज्ञिके।
न चैवात्राशयेत्किंचिद्वैश्वदेवं प्रति द्विजम् ॥८३॥

पितरांना उद्देशून श्राद्धसमयी एका तरी ब्राह्मणाला भोजन द्यावे. नित्य केल्या जाणाऱ्या वैश्वदेवादि कृत्यात ब्राह्मणाला जेवायला घालणे आवश्यक नाही.

'पाञ्चयज्ञिक' शब्द श्राद्धासाठी वापरला आहे असे टीकाकारांनी म्हटले आहे.

वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्योऽग्नौ विधिपूर्वकम्।
आभ्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् ॥८४॥

ब्राह्मणाने गृह्याग्नीवर देवताना उद्देशून प्रतिदिवशी विधिपूर्वक शिजविलेल्या अन्नातील काही अंशाचा होम करावा.

फार पूर्वी अनेक ठिकाणी अग्निहोत्र गृहस्थ सांभाळीत असत. पुढे वैश्वदेवाच्या रूपाने कुंडाच्या आकाराच्या चौकोनी लहान धातुपात्रात अग्नी ठेवून आहुति दिल्या जात. परवापरवापर्यंत मायमाउल्या चुलीमधे थोडासा भात टाकून शास्त्रसंतोष साधीत. आज सर्व स्वयंपाक पाकानिलावर (कुकिंगगॅसवर) होत असल्याने हेहि संभवत नाही. पण कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात कृतज्ञतेची, त्यागाची, दानाची भावना कोणालाहि सहज शक्य आहे.

येथे ब्राह्मण शब्दाने ब्राह्मण–क्षत्रिय–वैश्य असे तीनहि वर्ण गृहीत धरावेत. असे टीकाकाराने आवर्जून म्हटले आहे. ते ध्यानात घेण्यासारखे आहे.

अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव समस्तयोः।
विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च ॥८५॥
कुह्वै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च।
सह द्यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः ॥८६॥

अग्नि–सोम–अग्निष्टोम–विश्वेदेव–धन्वन्तरी–कुह्व–अनुमति–प्रजापति–द्यावापृथिवी आणि स्विष्टकृत् या देवतांना उद्देशून हवन करावे.

एवं सम्यग्घविर्हुत्वा सर्वदिक्षु प्रतिक्षणम्।
इन्द्रान्तकाप्पतीन्दुभ्यः सानुगेभ्यो बलिं हरेत् ॥८७॥

याप्रमाणे योग्यरीतीने हवन करून इन्द्र–यम–वरुण–आणि सोम यांना त्यांच्या अनुचरासह प्रत्येक दिशेकडे तोंड करून बली द्यावा.

पूर्वेला इन्द्र, दक्षिणेला यम, पश्चिमेला वरुण, आणि उत्तरेला सोम या देवतांचे अधिष्ठान आहे. तेव्हा पूर्वेकडे तोंड करून आरंभ आणि क्रमाने उत्तरेपर्यंत यावे. हे बलि देणे केवळ नमस्काराने वा थोड्याशा पाण्याचे अर्घ्य देऊन होते. ''इन्द्राय नमः इंद्रपुरुषेभ्यो नमः'' अशा रीतीने प्रत्येक देवतेचा उल्लेख करावा.

मरुद्भ्य इति तु द्वारि क्षिपेदप्स्वद्भ्य इत्यपि।
वनस्पतिभ्य इत्येवं मुसलोलूखले हरेत् ॥८८॥

मरुतांना उद्देशून घराच्या दारात, जलदेवतेला उद्देशून पाण्यात, वनस्पतीला उद्देशून उखळ–मुसळात बली द्यावा.

उच्छीर्षके श्रियै कुर्याद्भद्रकाल्यै च पादतः।
ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यां तु वास्तुमध्ये बलिं हरेत् ॥८९॥

वास्तुपुरुषाच्या शिरप्रदेशी म्हणजे ईशान्यदिशेस ''श्रियै नमः'' असे म्हणून वास्तुपुरुषाच्या पादप्रदेशी म्हणजे नैऋत्यदिशेस ''भद्रकाल्यै नमः'' असे म्हणून आणि घराच्या मध्यभागी ''ब्रह्मणे नमः– वास्तोष्पतये नमः'' असे म्हणून आहुति द्याव्यात.

विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाश उत्क्षिपेत्।
दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तञ्चारिभ्य एव च ॥९०॥

विश्वेदेवाना उद्देशून आहुति आकाशात उडवावी. दिवसा संचार करणाऱ्या जीवांना उद्देशून दिवसा आणि रात्रीचरांसाठी रात्री याच पद्धतीने आहुति द्यावी.

आकाश हे अतिविशाल आणि सर्वांना व्यापून असल्याने विशाल क्षेत्रातील जीवांच्या संतोषासाठी आकाशात बलि देण्यासाठी आकाशाचा उल्लेख केला आहे.

पृष्ठवास्तुनि कुर्वीत बलिं सर्वात्मभूतये।
पितृभ्यो बलिशेषं तु सर्वं दक्षिणतो हरेत्॥९१॥

घराच्या माळवदावर किंवा गृहस्थाने आपल्या पाठीकडे 'सर्वात्मभूतये नम: 'असे म्हणून बलि द्यावा बली देण्यासाठी घेतलेल्या अन्नातून उरलेले अन्न पितरांना उद्देशून दक्षिण दिशेला अर्पण करावे.

बलि देणे हे योग्यतेप्रमाणे अन्नाने वा जलाने होते. केवळ नमस्कारानेहि ते साधते.

शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम्।
वयसांश्च कृमीणां च शनकैर्निर्वपेद्भुवि॥९२॥

कुत्री, धर्मबाह्यवर्तन करणारे लोक, अस्पृश्यवर्ग, कुष्ठ–क्षय–उदर अशा गंभीर रोगाने पीडित रुग्ण, कावळे, कृमिकीटक, यांच्यासाठी भूमीवर बलि द्यावा.

हिंदूधर्मामध्ये सामाजिक गोष्टींचा विचार नाही असे म्हणण्याची काही बुद्धिवाद्यांची पद्धती असते. आपण स्वत: मिळविलेल्या अन्नात कोणाकोणाचा सहभाग असतो, ते येथे उल्लेखिले आहे. ऋषी–पितर–देवापासून अनाथ–अपंग रोगी पशुपक्षी आणि कृमिकीटक असा सर्व स्थावरजंगम प्राणिमात्रांचा अन्नात सहभाग असतो, यांच्यासाठी काहीना काही तरी जाणिवपूर्वक करीत राहणे हा प्रत्येक गृहस्थाच्या कर्तव्याचा एक भाग आहे. याची जाणीव हिंदूधर्मशास्त्राने स्पष्टपणे दिली आहे. या परंपरा खंडित झाल्या असल्या तर तो दोष अगतिकतेचा, अज्ञानाचा वा स्वार्थाचा आहे. धर्मशास्त्राचा नाही. प्रत्येक गृहस्थ ही जाणीव योग्यरीतीने सांभाळील तर सामाजिक कार्यकर्ते आणि ते कार्य करणाऱ्या संस्था यांची आवश्यकताच उरणार नाही. आणि अप्रामाणिकांना चराऊ कुरणेहि उपलब्ध होणार नाहीत.

एवं य: सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति।
स गच्छति परं स्थानं तेजोमूर्ति: पथर्जुना॥९३॥

जो कोणी ब्राह्मण अशा रीतीने सगळ्या भूतांचे नित्यपूजन करतो तो स्वयंप्रकाश अशा श्रेष्ठस्थानी सरळमार्गाने पोचतो.

ब्राह्मण हा शब्द येथे उपलक्षणात्मक आहे. तेव्हा सर्व गृहस्थासाठी निदान त्रैवर्णिकासाठी तरी हा नित्य आचरणीय असा विधि आहे. आणि त्याचे फल म्हणून मोक्षाची वा ब्रह्मलोकाची सहजपणे प्राप्ती हे सांगितले आहे. समाजसेवेची जाणीव, मनुष्यऋण फेडण्याची कल्पना वा पर्यावरणाचे रक्षण या महत्त्वाच्या गोष्टी येथे सहजपणे नियम म्हणून सांगितल्या आहेत. आणि मोक्ष हे फळ स्पष्ट केल्याने या नियमाच्या पालनाचे महत्त्वहि लक्षात आणून दिले आहे.

हे केवळ तंत्र नाही. साधे कर्मकांड नाही. त्यामागे सृष्टीशी, निसर्गाशी आपला नित्यसंबंध असतो आणि त्यासाठी आपले काही कर्तव्य असते. हे प्रकर्षाने ध्यानात आणून दिले आहे. यासाठीच जाणत्याने हे करावे असे या प्रकरणाच्या आरंभी (८०व्या श्लोकात) आवर्जून म्हटले आहे.

कृत्वैतद्बलिकर्मैवमतिथिं पूर्वमाशयेत्।
भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे ।।९४।।

अशारीतीने हे बलिकर्म पार पाडून नंतर प्रथम अतिथिला भोजन द्यावे. जे कुणी संन्यासी, ब्रह्मचारी (विद्यार्थी), मधुकरीसाठी येतील त्यांना योग्यरीतीने भिक्षा वाढावी.

भिक्षा वाढताना मनात आदराची, सत्काराची भावना असावी. तसेच भिक्षा मागणाऱ्याच्या पात्रतेचाहि विचार असावा. हे विधिवत् शब्दाने सुचविले जाते.

यत्पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवद्गुरोः।
तत्पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा द्विजो गृही ।।९५।।

गुरुला गाय अर्पण करण्यात जे पुण्य लागते, तेच पुण्य, भिक्षा वाढणाऱ्या गृहस्थाला लागते.

भिक्षामप्युदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम्।
वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।।९६।।

भिक्षा, पाण्याचे भांडे यांनी वेदांचा तत्त्वार्थ जाणणाऱ्या ब्राह्मणाचा योग्य रीतीने सत्कार करावा.

नश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणामविजानताम्।
भस्मभूतेषु विप्रेषु मोहाद्दत्तानि दातृभिः ।।९७।।

जो ब्राह्मण अनाचारामुळे राखेसारखा निस्तेज झाला आहे, त्याला जर मोहाने कुणी दानधर्म करील तर त्या अज्ञान्याची सर्व धर्मकृत्ये निष्फल होतात.

ब्राह्मण अयोग्य असेल, अपात्र असेल तर त्याच्यासाठी विशेष आदराने काही करण्यासारखे नसते, करूहि नये. असे धर्मशास्त्राने वारंवार सांगितले आहे. तिकडे अज्ञानाने वा जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष केल्याने धर्मशास्त्रे ब्राह्मणपक्षपाती आहेत असा दोष लावला जातो तो योग्य नाही.

विद्यातपःसमृद्धेषु हुतं विप्रमुखाग्निषु।
निस्तारयति दुर्गाच्च महतश्चैव किल्बिषात् ।।९८।।

विद्या आणि तप यांनी समृद्ध असलेल्या ब्राह्मणास सत्कारभोजनादिरूप दान केल्यामुळे त्या गृहस्थाची मोठ्या संकटातून वा महापापातून सुटका होते.

संप्राप्ताय त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके।
अन्नं चैव यथाशक्ति सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।।९९।।

घरी चालून आलेल्या अतिथीचा योग्यप्रकारे यथाशक्ति सत्कार करावा. त्यासाठी आसन–पाणी–अन्न सन्मानाने अर्पण करावे.

शिलानप्युञ्छतो नित्यं पञ्चाग्नीनपि जुह्वतः ।
सर्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽनर्चितो वसन् ।।१००।।

कुणी धान्याचे कण वेचून निर्वाह करणारा दरिद्री गृहस्थ असला तरी आलेल्या पात्र अतिथीचे तो पूजन करणार नाही, तर त्याचे अग्निहोत्रादि शास्त्रानुसारी वर्तनाने मिळविलेले पुण्यहि नाहीसे होते.

दरिद्री व्यक्तीनेहि अतिथीचा अवमान करू नये हा उद्देश. यथाशक्ति म्हणजे काय ते पुढील श्लोकात स्पष्ट झालेले आहे.

तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूनृता।
एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ।।१०१।।

अतिथिसाठी धार्मिक गृहस्थाच्या घरी निदान गवत–भूमि–पाणी आणि चौथे सौजन्याने बोलणे यांची तरी वाण नसतेच नसते.

गृहस्थधर्मात राहतो त्याला परिस्थितीमुळे एखादेवेळी अतिथीला जेवण घालता आले नाही तरी विसाव्यासाठी साधे – गवताचे, चटईसारखे आसन देणे, श्रमपरिहारासाठी पाण्याने भरलेले फुलपात्र त्याच्यापुढे ठेवणे आणि सभ्य सुसंस्कृतपणे गोड बोलणे हे तरी शक्य असतेच. परोपकारी गृहस्थधर्माचा विसर न पडणे हे महत्त्वाचे.

एकरात्रं तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।
अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ।।१०२।।

गृहस्थाच्या घरी जो एका रात्रीपुरता राहतो त्याला अतिथि समजावे. अतिथि शब्दाचा अर्थच मुळी नित्य न राहणारा असा आहे.

नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं सांगतिकं तथा।
उपस्थितं गृहे विद्याद्भार्या यत्राग्नयोऽपि वा ।।१०३।।

घरी पत्नी किंवा अग्नि यांची उपस्थिति असली तरी जो गावातच राहतो वा पूर्वपरिचयाचा आहे त्याला अतिथि समजू नये.

पत्नी आणि अग्नीचा उल्लेख आवर्जून करण्याचे कारण घरी सगळी सोय असली तरी अतिथि कोणाला म्हणावे आणि कोणाला म्हणून नये हे लक्षात आणून देणे हे आहे.

उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः ।
तेन ते प्रेत्य पशुतां व्रजन्त्यन्नादिदायिनः ।।
परपाकान्नपुष्टस्य सततं गृहमेधिनः ।
दत्तमिष्टं तपोऽधीतं यस्यान्नं तस्य तद्भवेत् ।।१०४।।

जो गृहस्थ अविवेकीपणाने परान्नाचे सेवन करतो तो मृत्यूनंतर ज्याचे अन्न खातो त्याचे घरी पशू होऊन राहतो. जो गृहस्थ सदैव दुसऱ्याच्या अन्नावर उपजीविका करतो, त्याची स्वतः केलेली दान, देवधर्म, तप, अध्ययन ही कर्मे (कर्माची पुण्ये) ज्याचे तो अन्न खातो त्याला लाभतात.

अतिथीशी कसे वागावे ते सांगितले आता अतिथि होणारासाठी ही चेतावणी दिली आहे.आयते मिळते म्हणून दुसऱ्याचे अन्न खाणाराचे अनेक दोष शास्त्रग्रंथातून वर्णिले आहेत. खातो ते अन्न स्वकष्टार्जित असले पाहिजे. गृहस्थाश्रमात आहे आणि परान्नावर जगतो त्याचे जे काही पुण्य असेल ते सर्व तो ज्याचे अन्न खातो त्याच्याकडे जाते.

धर्मशास्त्राचा हा विचार मोठा मार्मिक आणि सामाजिक संतुलन राखणारा आहे.

अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योढो गृहमेधिना ।
काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्नन्गृहे वसेत् ।।१०५।।

गृहस्थाने संध्याकाळी आलेल्या अतिथीलाहि नाकारू नये. तो सूर्याने पाठविला आहे असे समजावे. अतिथी वेळी–अवेळी केव्हाहि आला तरी त्याला गृहस्थाने भुकेलेला ठेवू नये.

न वै स्वयं तदश्नीयादतिथिं यन्न भोजयेत् ।
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं वाऽतिथिपूजनम् ।।१०६।।

जे अतिथीला दिले जात नाही असे अन्न स्वतः खाऊ नये. अतिथीचे पूजन करणे हे समृद्धि–यश– आयुष्य वाढविणारे आहे. आणि स्वर्ग प्राप्त करून देणारेहि आहे.

आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनम् ।
उत्तमेषूत्तमं कुर्याद्धीने हीनं समे समम् ।।१०७।।

आसन, राहण्याचे स्थान, अंथरूण, आणि इतर ऊठबस ही अधिकार भेदाने श्रेष्ठाला श्रेष्ठ मध्यमाला मध्यम आणि कनिष्ठाला कनिष्ठ प्रतीची असावी.

मध्यम म्हणजे आपल्यासारखाच आपल्या योग्यतेच्या पाहुण्यांसाठी आहे असे समजावे. सगळ्यांना सारखे वागवणे हे तत्त्वतः कितीहि चांगले असले तरी व्यवहारात त्याचे पालन शक्य होत नाही म्हणून व्यवहार संभाळण्यासाठी हा नियम सांगितला आहे. सगळ्यांना उत्तम तेच सारखेपणाने देता येत असेल तर ते चांगलेच.

वैश्वदेवे तु निवृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत्।
तस्याप्यन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत्॥१०८॥

वैश्वदेवाचे कार्य पार पाडल्यानंतर दुसरा कुणी अतिथि पुन्हा आला तर त्यालाहि भोजनादि द्यावे पण त्यावेळी पुन्हा सत्कारादि विधि करण्याचे कारण नाही.

'वैश्वदेव झाल्यानंतर' या शब्दाने घरातल्या मंडळींची जेवणे झाल्यानंतरहि असा अर्थ टीकाकाराने केला आहे तो योग्यच आहे.

न भोजनार्थं स्वे विप्रः कुलगोत्रे निवेदयेत्।
भोजनार्थं हि ते शंसन्वांताशीत्युच्यते बुधैः॥१०९॥

भोजन मिळण्याच्या अभिलाषेने, ब्राह्मणाने (प्रभाव पाडण्यासाठी) आपले कुळ आपले गोत्र यांचा उल्लेख करू नये. अन्नासाठी तसे करणे म्हणजे ओकलेले खाण्यासारखे आहे असे जाणते म्हणतात.

वरच्या श्लोकात उत्तमासाठी उत्तम व्यवस्था करावी असे म्हटले आहे. त्याला अनुसरून कोणी कुलगोत्रादि सांगून आपली श्रेष्ठता लक्षात आणून देऊ इच्छील तर ते योग्य नाही.

न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते।
वैश्यशूद्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव च ॥११०॥

ब्राह्मणाच्या घरी क्षत्रिय–वैश्य–शूद्र–मित्रमंडळी–ज्ञातिबांधव– गुरु हे अतिथि म्हणून होत नाहीत.

अतिथि ही एक विशिष्ट संज्ञा आहे. ती घरी येणाऱ्या कोणालाहि लावावयाची नसते. कदाचित् अतिथिपूजनाची एक विशिष्ट पद्धति असावी ती सगळ्यांच्याकरिता वापरू नये असा नियम असावा.

यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमाव्रजेत्।
भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत्॥१११॥

जर क्षत्रिय अतिथि म्हणून घरी आला तर आधी विद्वान् ब्राह्मणांची भोजने झाल्यावर त्यालाहि इच्छेप्रमाणे (यथाशक्ति) भोजन द्यावे.

वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ।
भोजयेत्सह भृत्यैस्तावानृशंस्यं प्रयोजयन्॥११२॥

वैश्य–शूद्र यापैकी कोणी अतिथि म्हणून आले तर त्यांनाहि घरातील मंडळींच्यासवे आपुलकीने जेवण घालावे.

येथील अतिथी शब्दाचा अर्थ पाहुणा एवढाच आहे. पूजनादि विशेष इथे अभिप्रेत नाही. ११०व्या श्लोकात आलेल्या गुरुच्या संदर्भात त्याला सामान्य अतिथीसारखे न वागवता श्रद्धा आदरपूर्वक सन्मानाने पूजावे असा भाव आहे.

सामान्य पाहुणा, अतिथी आणि वंदनीय व्यक्ति असे तीन वर्ग गृहस्थाच्या घरी येणाऱ्याचे सुचविले आहेत. त्यांच्या त्यांच्या योग्यतेने गृहस्थाच्या घरी त्यांचे स्वागत झाले पाहिजे.

इतरानपि सख्यादीन्संप्रीत्या गृहमागतान्।
प्रकृत्यान्नं यथाशक्ति भोजयेत्सह भार्यया: ।।११३।।

मित्र आप्तेष्ट परिचित असे इतर कुणीहि पाहुणे म्हणून घरी येतील तेव्हा त्यांनाहि उत्कृष्ट अन्न तयार करून यजमानाने स्वत: आणि पत्नीसह भोजन द्यावे.

सुवासिनी: कुमारीश्च रोगिणो गर्भिणी: स्त्रिय: ।
अतिथिभ्योऽन्वगेवैतान्भोजयेदविचारयन् ।।११४।।

सुवासिनी स्त्रिया, कुमारी मुली, रोगी, गर्भिणी, यांना, विचारात न पडता, अतिथींच्या आधीहि भोजन द्यावे.

अदत्वा तु य एतेभ्य: पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षण: ।
स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मन: ।।११५।।

घरी आलेल्याला अन्न न देता कुणी अविचाराने स्वत:च आधी जेवतो तो अशा जेवण्यातला दोष जाणित नाही. स्वत:चे प्रेत कुत्री–गिधाडे फाडून खातील हे तो ओळखत नाही.

परंपरागत रुढीप्रमाणे प्रत्येक प्रेताचे योग्य ते संस्कार अवश्य झाले पाहिजेत. तसे झाले नाही आणि पशुपक्ष्यांनी खाऊन त्या प्रेताची वाट लावली तर तो मोठा दोष आहे. हा दोष सगळ्यांच्या आधी जेवणाऱ्या गृहस्थास लागतो.

भुक्तवत्स्वथ विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि।
भुञ्जीयातां तत: पश्चादवशिष्टं तु दम्पती ।।११६।।

विद्वान् अतिथि– आप्त स्वकीय घरातील इतर मंडळी सेवक यांची जेवणे झाली म्हणजे मग यजमान आणि त्याच्या पत्नीने जेवण करावे.

देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितॄन्गृह्याश्च देवता: ।
पूजयित्वा तत: पश्चाद्गृहस्थ: शेषभुग्भवेत् ।।११७।।

देव–ऋषी–मनुष्य आणि गृहदेवता यांचे पूजन करूनच मग गृहस्थाने स्वत: अन्नभक्षण करावे.

अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्।
यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत्सतामन्नं विधीयते ॥११८॥

जो केवळ स्वत:साठी शिजवितो आणि एकटा जेवतो, तो केवळ पाप खातो असे समजावे, सज्जनाचे जे अन्न, ते यज्ञ करून जे उरले तेच असावे असे शास्त्र सांगते.

गीतेमध्ये जवळ जवळ अशीच शब्दरचना असलेला '**यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यते सर्वकिल्बिषैः । भुंजते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥**' हा श्लोक आलेला आहे वेदानेहि '**केवलाघो भवति केवलादि**' असे उन्मेखून म्हटले आहे. गृहस्थ जे काही निरनिराळ्या प्रकाराने मिळवितो त्यावर त्याचा एकट्याचाच अधिकार कधीहि नसतो. हे लक्षात ठेवलेच पाहिजे आपण एकट्याने मिळविलेले असे वाटत असले तरी ते तत्त्वत: खरे नसते. कोणाचे ना कोणाचे, प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष सहाय्य झालेलेच असते.याची जाणिव ठेवणे आवश्यकच असते. ज्या समाजात ज्या देशात आपण नांदतो त्या देशाचे त्या समाजाचे आपण काही देणे लागतो. हे लक्षात ठेवून माणूस वागला तर आपणापुढील अनेक समस्या सहजपणे सुटू शकतील. पण ....हा पणच महत्त्वाचा.

राजर्त्विक्स्नातकगुरून्प्रियश्वशुरमातुलान्।
अर्हयेन्मधुपर्केण परिसंवत्सरान् पुनः ॥११९॥

राजा–ऋत्विज,स्नातक–गुरु–प्रियजन–सासरा–मामा आल्यास मधुपर्काने पूजन करावे. वर्षानंतर येतील तेव्हा पुन्हा मधुपर्कपूर्वक स्वागत करावे.

वर्ष पूर्ण होण्याच्या आधीच आल्यास तसे करू नये. असा याचा अर्थ. या नियमातून अतिथि म्हणून येणारानेहि मर्यादेचे भान ठेवावे हा आशय व्यक्त होतो. स्नातक म्हणजे गुरुगृही शिक्षण पूर्ण करून परतलेला. टीकाकारांनी प्रियजन शब्दाने केवळ जावई उल्लेखिला आहे. राजा शब्दाने येथे केवळ क्षत्रिय अभिप्रेत नसून त्या त्या जनपदाचा अधिकारी–अभिप्रेत आहे.

राजा च श्रोत्रियश्चैव यज्ञकर्मण्युपस्थिते।
मधुपर्केण सम्पूज्यौ न त्वयज्ञ इति स्थितिः ॥१२०॥

यज्ञादिकर्मे चालू असताना तेथे राजा वा विद्वान् ब्राह्मण उपस्थित झाला तर त्याचे मधुपर्काने पूजन करावे. यज्ञ नसेल तर तसे करण्याचे कारण नाही.

मागच्या श्लोकाच्या संदर्भाने या श्लोकाचा अर्थ लावला जातो. यज्ञ चालू असेल तर वर्ष पुरे झाले नसले तरी मधुपर्क द्यावा . यज्ञामुळे ११९व्या श्लोकाला हा अपवाद होतो.

सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत्।
वैश्वदेवं हि नामैतत्सायंप्रातर्विधीयते ॥१२१॥

वैश्वदेव सकाळ संध्याकाळ करावा असे शास्त्र असले तरी सायंकाळी यजमान पत्नीने मंत्र न म्हणता बलिहरण करावे. त्यासाठी केवळ तंत्र (क्रिया पद्धती) सांभाळावे.

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान्।
पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम्॥१२२॥

गृहस्थाने प्रत्येक अमावस्येला पितृयज्ञ करून नंतर पिण्डान्वाहार्यक नावाचे श्राद्ध करावे.

पितॄणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः।
तच्चामिषेण कर्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः॥१२३॥

प्रत्येक मासात पितरांना उद्देशून केले जाणारे जे श्राद्ध त्याला अन्वाहार्यक असे ज्ञाते लोक म्हणतात. ते योग्य अशा मांसाने यत्नपूर्वक करावे.

तत्र ये भोजनीयाः स्युर्ये च वर्ज्या द्विजोत्तमाः।
यावन्तश्चैव यैश्चान्नैस्तान्प्रवक्ष्याम्यशेषतः॥१२४॥

श्राद्धात जेवणासाठी कोणाला बोलवावे,कोणाला वर्ज्य करावे, किती बोलवावे, अन्न कसे असावे. ते सविस्तर पुढे सांगतो.(असे भृगु ऋषी म्हणतात.)

द्वौ दैवे पितृकृत्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा।
भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रवर्तेत विस्तरे ॥१२५॥

श्राद्ध करताना देवस्थानी दोघांना, पितृस्थानी तिघांना, किंवा दोन्ही स्थानी एकेक असे जेवणासाठी बोलवावे. संपन्नता कितीहि असली तरी यापेक्षा अधिक विस्तार करू नये.

या श्लोकातील आदेश मोठा मार्मिक आणि सारगर्भ आहे. कितीहि संपन्नता असली तरी धार्मिक कृत्यांना वैभवाच्या प्रदर्शनाचे स्वरूप येऊ नये हा यातील आशय फार महत्त्वाचा आहे. देव–पितृस्थानी मिळून श्राद्धाला दोनच ब्राह्मण बसविण्याची रूढी होती.परिस्थिति चांगली असल्यास श्राद्ध चालविण्यासाठी उपाध्यायाला वेगळे सांगितले जाई. अन्यथा तोहि दोन्हीपैकी एक असे. आजकाल धार्मिक आणि सांस्कृतिक कार्याचेहि वैभवी प्रदर्शन करण्याचे बंड वाढत आहे. बारसे, वाढदिवस ,मुंज लग्नसमारंभ, गणेशोत्सव, दुर्गापूजा यांचे स्वरूप लक्षात घेतले म्हणजे हे पटेल. खेडेगावातून ज्याला शक्य आहे, तो पितरांसाठी मोठी जेवणावळ अवश्य घालतो. वेळी त्यासाठी ऋण काढतो. पण आपणच कल्पिलेली प्रतिष्ठा जपणे महत्त्वाचे मानतो. धर्मशास्त्रे अशा प्रसंगी किती व्यावहारिक पण मार्मिक उपाययोजना करतात ते लक्षात घेण्यासारखे आहे.

सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसंपदः ।
पञ्चैतान्विस्तरो हन्तिम्पतस्मान्नेहेत विस्तरम्॥१२६॥

कर्म यथासांग होण्याकरिता लागणारी साधने, योग्य तो देश, काल, सर्व प्रकारची स्वच्छता,अधिकाराने युक्त ब्राह्मण मिळणे या पाच गोष्टी सर्वत्र महत्त्वाच्या असतात. प्रकरण वाढवित गेले, त्याचा विस्तार होत गेला म्हणजे वरील पाचामध्ये दोष निर्माण होतात. काहींना काही तडजोडी सोसाव्या लागतात. पाचातील कोणाचीहि योग्यता उणावणे म्हणजे त्यांचा नाश होणेच आहे.

हे प्रकरण श्राद्धाच्या निमित्ताने आले असले तरी उपलक्षण म्हणून ते सर्वत्रच व्यवहारात आणण्यासारखे आहे.

प्रथिता प्रेतकृत्यैषां पित्र्यं नाम विधुक्षये।
तस्मिन्युक्तस्यैति नित्यं प्रेतकृत्यैव लौकिकी ।।१२७।।

प्रत्येक अमावस्येला केलेले हे श्राद्धकर्म पितरांना सहाय्यभूत होणारे असते. याविषयी जो दक्ष असतो. त्याला लौकिकातहि मोठा लाभ होतो.

निष्ठापूर्वक केलेली श्राद्धादि धर्मकृत्ये ही पुण्य वाढविणारी असल्याने परलोकीच्या सुखासाठी सहाय्यक होतातच. पण इहलोकीहि ती मंगलकारक ठरतात. धर्मकृत्ये ज्या घरात निष्ठेने होतात, त्या घरात शांतता आणि सुखसमृद्धी सहजपणे नांदते. ती घरे स्वस्थ आणि भयमुक्त राहतात. बाहेरच्या आधिदैविक बाधांचा उपद्रव त्यांना होत नाही.

श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः।
अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ।।१२८।।

जो कोणी चांगला जाणकार आणि वेदांचा तज्ञ आहे. त्यालाच दात्या गृहस्थाने हव्यकव्य द्यावे. ब्राह्मणाची योग्यता जेवढी अधिक तेवढे त्याला दान केल्याचेहि फळ मोठे होते.

हव्य म्हणजे देवतोद्देशाने केलेले दान आणि कव्य म्हणजे पितरोद्देशाने केलेले दान.

एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत्।
पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान्बहूनपि ।।१२९।।

देवस्थानी आणि पितृस्थानी एकेक विद्वान बसविला तरी त्याला दिलेल्या भोजनाचे फळ पुष्कळ मिळते. ज्याला वेदज्ञान नाही अशा पुष्कळांनाहि भोजन देणे व्यर्थ आहे.

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम्।
तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः।।१३०।।

आमंत्रित ब्राह्मण चांगला वेदज्ञ असला तरी त्याच्या कुळाचीहि नीट परीक्षा आधीच करावी. त्या कसोटीला उतरलेला हाच केलेले कर्म देव पितरांपर्यंत पोचविण्यास समर्थ होतो. दानाचे वेळी त्याला अतिथि मानावे. आणि तसेच आदराने वागवावे.

सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते।
एकस्तान्मन्त्रवित्प्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः ।।१३१।।

वेदज्ञान नसलेले सहस्रावधि जेवावयास घालण्यापेक्षा एकाच विद्वान ब्राह्मणाला जेवायला घालणे हे अधिक महत्त्वाचे आहे, असे धर्मशास्त्र आहे.

ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च।
न हि हस्तावसृग्दिग्धौ रुधिरेणैव शुध्यतः ।।१३२।।

ज्याच्याजवळ उत्कृष्ट विद्या आहे, त्यालाच देवपितरोद्देशाने दान द्यावे. रक्ताने भरलेला हात रक्तानेच स्वच्छ होत नाही.

शरीराबाहेर पडलेले रक्त ही अपवित्र वस्तू आहे. त्याने भरलेला हात रक्ताने धुण्याचा खुळेपणा कुणी करीत नाही, कुणी करू नये. त्यासाठी स्वच्छ पाण्याचाच उपयोग केला पाहिजे. याकरिता दानासाठी विद्वान् ब्राह्मणाचीच योजना करावी. तीच पुण्य वाढवून इहलोकी आणि परलोकी दोन्हीकडे लाभदायक ठरते.

यावतो ग्रसते ग्रासान्हव्यकव्येष्वमन्त्रवित्।
तावतो ग्रसते प्रेतो दीप्तशूलर्ष्ट्ययोगुडान् ।।१३३।।

वेदज्ञान नसलेला, हव्यकव्याच्या निमित्ताने भोजनप्रसंगी जेवढे घास खातो तेवढे तापलेल्या लोखंडाचे घास मृत्यूनंतर नरकयातना भोगताना श्राद्धकर्त्याला खावे लागतात.

दानप्रसंगी योग्यतेची निवड करणे किती महत्त्वाचे आहे ते यावरून लक्षात येते.

ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठास्तथाऽपरे ।
तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथापरे ।।१३४।।

ब्राह्मणामध्ये काही ज्ञाननिष्ठ असतात, काही तपोनिष्ठ असतात, काही स्वाध्याय हेच तप समजून त्यात मग्न राहतात, तर काही कर्मनिष्ठ असतात.

ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः ।
हव्यानि तु यथान्यायं सर्वेष्वेव चतुर्ष्वपि ।।१३५।।

पितरोद्देशाने द्यावयाचे दान, कव्य हे आवर्जून ज्ञाननिष्ठालाच द्यावे. देवतोद्देशाने द्यावयाचे दान– हव्य मात्र (वरील श्लोकात उल्लेखिलेल्या) चौघांपैकी कुणालाहि देणे यथान्याय आहे.

अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः ।
अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात्पिता स्याद्वेदपारगः ।।१३६।।

ज्याचा पिता वेदाध्ययनरहित आहे पण पुत्र वेदाचा चांगला जाणकार आहे, उलट पिता श्रोत्रिय म्हणजे वेदज्ञ असून पुत्र वेदाचे अध्ययन केलेला नाही, अशा स्थितीत श्राद्धासाठी कोणाची निवड करावी ते पुढील श्लोकात सांगितले आहे.

ज्यायांसमनयोर्विद्याद्यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता।
मन्त्रसम्पूजनार्थं तु सत्कारमितरोऽर्हति ।।१३७।।

ज्याचा पिता वेदपारंगत आहे तो या दोहीतील पितृस्थानी बसविण्यासाठी चांगला समजावा. मात्र श्राद्ध मंत्रपूर्वक चालविण्यासाठी इतरांची योजना करावी.

श्राद्धकर्म हे स्वतःच्या अनुवंशासाठी असल्याने जो वंशाने चांगला तो अधिक उपयुक्त असे येथे सांगितले आहे.पण श्राद्धादि धर्मकृत्ये चालविण्यासाठी मात्र त्यासाठी उपयुक्त असलेले मंत्रप्रयोग ज्याला चांगले ज्ञात आहेत त्यालाच आमंत्रित करावे. कर्म यथासांग होण्यासाठी मंत्र आणि तंत्र दोन्हींची आवश्यकता असते. त्यासाठी योग्य तंत्रज्ञाचीच नियुक्ती केली पाहिजे. म्हणून पितृस्थानी भोजनासाठी वेगळा आणि मंत्रपूर्वक श्राद्धकर्म चालविण्यासाठी वेगळा अशी योजना शास्त्राने केली आहे. यात अनुवंशाचे महत्त्व लक्षात येते.

न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्योऽस्य संग्रहः ।
नारिं न मित्रं यं विद्यात्तं श्राद्धे भोजयेद् द्विजम् ।।१३८।।

श्राद्धामध्ये मित्रास जेवावयास घालू नये. मित्र जोडण्यासाठी वा मैत्री राखण्यासाठी इतर प्रसंगी धनादि देऊन मन राखावे. श्राद्धामधे जो मित्रहि नाही आणि शत्रूहि नाही अशा दुसऱ्या कोण्या (तटस्थ) द्विजाला जेवण द्यावे.

मित्राच्या निमित्ताने इतर आप्तहि श्राद्धाच्यासाठी बोलवू नये असे समजावे.

यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च।
तस्य प्रेत्य फलं नास्ति श्राद्धेषु च हविःषु च ।।१३९।।

ज्याचे श्राद्ध वा यज्ञ ही कर्मे मित्राला प्राधान्य देऊन केलेली असतात. त्याचे परलोकी काहीहि फल नाही. मग ते श्राद्ध असो की यज्ञ.

श्राद्ध म्हणजे पितरांना उद्देशून केलेली कर्मे आणि हवि म्हणजे देवतांसाठी केलेली हवनादि कर्मे . आज यज्ञ फारसे उरलेले नाहीत. पण कुळधर्म कुळाचाराच्या रूपाने देवतांना उद्देशून केलेली कर्मे पुष्कळ प्रमाणात होतात. पण त्या निमित्ताने आप्तस्वकीयांना जेवणास घालण्याची पद्धति नसावी. तसे करणे चुकीचे आहे, हे लक्षात ठेवले पाहिजे.

यः सङ्गतानि कुरुते मोहाच्छ्राद्धेन मानवः।
स स्वर्गाच्च्यवते लोकाच्छ्राद्धमित्रो द्विजाधमः ।।१४०।।

जो कोणी मनुष्य मोहाला वश होऊन श्राद्धाच्या निमित्ताने लौकिक वा स्नेह राखू इच्छितो तो श्राद्धमित्र ठरतो. तो द्विजातील अधम होय.

सम्भोजनी साऽभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः ।
इहैवास्ते तु सा लोके गौरन्धेवैकवेश्मनि ।।१४१।।

शहाण्या लोकांनी संभोजनीला (पुष्कळ आप्तेष्टांना एकत्र आणून जेवणावळी देण्याला) जाणत्यांनी पैशाची दक्षिणा असे नाव दिले आहे. त्याचा इहलोकी काही लाभ असतो. आंधळी गाय धन्याचे घर सोडून कुठे जाऊ शकत नाही. तसे या कृत्याचे होते.

मित्रादींचा संतोष राखण्यासाठी केलेली कृत्ये कदाचित् लौकिक वाढवितील पण पुण्यकृत्ये म्हणून त्याचा काही लाभ नाही.

यथेरिणे बीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम्।
तथाऽनृचे हविर्दत्वा न दाता लभते फलम् ।।१४२।।

ज्याप्रमाणे रेताड–उपजाऊ नसलेल्या शेतात बी पेरले असता ते शेतकऱ्याला लाभदायक होत नाही त्याप्रमाणे वेदज्ञान नसलेल्या अपात्राला हवनादि कृत्यात बोलावणे निष्फळ असते. पुण्यकारक नसते.

दातॄन्प्रतिग्रहीतॄंश्च कुरुते फलभागिनः।
विदुषे दक्षिणां दत्वा विधिवत्प्रेत्य चेह च ।।१४३।।

विद्वानाला योग्य रीतीने दिलेली दक्षिणा, देणाराला आणि घेणाराला इहलोकी आणि परलोकी लाभदायक होते.

कामं श्राद्धेऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम्।
द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् ।।१४४।।

प्रसंगी श्राद्धनिमित्ताने मित्राचेहि पूजन करावे. पण गुणसंपन्न असला तरी शत्रूला आमंत्रित करू नये. शत्रूला दिलेले व त्याने घेतलेलेसर्व परलोकाच्या दृष्टीने निष्फळ होते.

श्लोकामध्ये मित्राच्या संबंधात श्राद्ध अर्थात् पितरोद्देशाने केलेले कर्म आणि शत्रूच्या संदर्भात हवि म्हणजे देवतोद्देशाने केलेले कृत्य असा दोन्ही प्रकारचा वेगवेगळा उल्लेख असला तरी त्यावरून दोन्ही कृत्यात प्रसंगविशेषी मित्राचा स्वीकार आणि काही झाले तरी शत्रूचा त्याग हीच गोष्ट अभिप्रेत आहे.

सहिष्णू उदार अशा हिंदूधर्मानेहि शत्रूशी कसे वागावे ते यावरून स्पष्ट केले आहे.

यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम्।
शाखान्तगमथाध्वर्युं छन्दोगं तु समाप्तिकम्॥१४५॥

श्राद्धामध्ये वेदाध्ययन परिपूर्ण झालेल्या ब्राह्मणालाच प्रयत्नपूर्वक आमंत्रित करावे. ऋग्वेदी– यजुर्वेदी– सामवेदी या तिघांनाहि हाच नियम लागू आहे.

वेदपारग, शाखान्तग, समाप्तिक हे शब्द समानार्थक आहेत. परिपूर्ण वेदाध्ययन झालेले त्या त्या शाखेचे ब्राह्मण म्हणजे संहिता आणि ब्राह्मण यांचे अध्ययन पूर्ण झालेले ब्राह्मण .

एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत श्राद्धमर्चितः।
पितॄणां तस्य तृप्तिः स्याच्छाश्वती साप्तपौरुषी॥१४६॥

श्राद्धासाठी सन्मानपूर्वक तिघांपैकी कोणालाहि भोजनासाठी आमंत्रित केले तर त्या यजमानांच्या पितरांची सातपिढ्यापर्यंत शाश्वत तृप्ति होते.

सातपिढ्या तृप्ति होते असे म्हणणे हे श्राद्धाची स्तुति करणारे अर्थवादात्मक वचन आहे. नाहीतर एकदा श्राद्ध केले की पुढील सातपिढ्यात कोणीहि श्राद्ध नाही केले तरी चालेल असा अर्थ काढावा लागेल , तो योग्य नाही.

श्राद्धासाठी शक्यतो स्वशाखेचा ब्राह्मण बोलवावा. ते साधले नाही तर कोणत्याहि शाखेचा ब्राह्मण तितक्याच योग्यतेचा आहे असे समजून सन्मानावे.

एष वै प्रथमः कल्प प्रदाने हव्यकव्ययोः।
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः॥१४७॥

देव, पितर यांना उद्देशून केलेल्या कर्मामध्ये एकशे बावीसाव्या श्लोकापासून आतापर्यंत जे नियम सांगितले ते त्या त्या कृत्यासंबंधीचे मुख्य नियम आहेत. येथून पुढे सज्जनांनी प्रसंगविशेषी स्वीकारलेले काही अनुकल्पस्वरूपाचे म्हणजे गौण नियम सांगितले जात आहेत.

मातामहं मातुलं च स्वस्रियं श्वशुरं गुरुम्।
दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत्॥१४८॥

आईचा पिता, मामा, भाचा, सासरा, गुरु, मुलीचा मुलगा , जावई, इतर नातेवाईक किंवा यज्ञ चालविणारा आणि यज्ञ करणारा यापैकी कोणालाहि श्राद्धासाठी (योग्य ब्राह्मण न मिळाल्यास) आमंत्रित करावे.

न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित्।
पित्र्ये कर्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः॥१४९॥

देवाना उद्देशून केल्या जाणाऱ्या कर्मासंबंधी ब्राह्मणाची विशेष परीक्षा करू नये. पण पितृकर्मासाठी तशी परीक्षा प्रयत्नपूर्वक अवश्य करावी.

येथील दैवकर्म – देवतांना उद्देशून केलेले कृत्य नसून ते परोपकाराच्या भावनेने केलेले दानादि सामान्यकृत्य आहे. अन्नाची याचना करणाराला अन्न नाकारु नये. ते त्याला पात्र–अपात्र विचार न करता अवश्य द्यावे.

ये स्तेनपतितक्लीबा ये च नास्तिकवृत्तय: ।
तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् ।।१५०।।

देव वा पितर यांना उद्देशून केलेल्या कर्मासाठी चोर, महापातकी, नपुंसक, नास्तिक यांना बोलवू नये असे मनूने सांगितले आहे.

नास्तिक म्हणजे धर्मकृत्यात अर्थ नाही, परलोक नाही, ईश्वर नाही. पुण्यपाप म्हणून काही नाही असे मानणारे श्रद्धाविहीन लोक. यक्षप्रश्नामधे युधिष्ठिराने नास्तिकांना मूर्ख म्हटले आहे.

जटिंल चानधीयानं दुर्बलं कितवं तथा ।
याचयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ।।१५१।।

विद्याध्ययन न करणारा ब्रह्मचारी, दुर्बल, द्यूत खेळणारे, पुष्कळांच्याकडे यज्ञादिकृत्ये करणारे यांनाहि वर्ज्य मानावे.

सत्यनारायणाची पूजा, श्राद्ध, लग्नमुंजीसारखे विधी किंवा होमहवने, प्रायश्चित्तादि कर्मे अशा प्रसंगी मंत्र सांगून कर्मे करविणारा उपाध्याय एक आणि त्या त्या कर्माचे यजमान मात्र पुष्कळ अशी पद्धति काही ठिकाणी, काही वेळा दिसते ते योग्य नाही.

चिकित्सका देवलका मांसविक्रयिणस्तथा ।
विपणेन च जीवन्तो वर्ज्या: स्युर्हव्यकव्ययो: ।।१५२।।

औषध देणारा चिकित्सक, वैद्य, वेतन घेऊन पूजा करणारा, मांस विकणारा, व्यापार हे उपजीविकेचे साधन असणारा, असे लोक वर्ज्य मानावेत.

प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्धुषिस्तथा ।
प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तक: ।।१५३।।

गुरूंच्या विरुद्ध वर्तन करणारा, अग्निहोत्र न ठेवणारा, धान्यादि गोष्टि सवाई–दिडीच्या बोलीवर देऊन जगणारा, गावचा व राजाचा सवेतन सेवक, नखे वेडीवाकडी असलेला, दात काळे पडलेला हे वर्ज्य मानावेत.

यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ।
ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥१५४॥

क्षयरोगी, गुरे सांभाळणारा (शेळ्या–मेंढ्या–गाई–म्हशी धंदा म्हणून पाळणारा) परिवेत्ता परिवित्ती –धार्मिक कृत्ये न करणारा, ब्राह्मणांचा–वेदांचा द्वेष करणारा आणि गणामध्ये राहणारा हे सर्व वर्ज्य होत.

परिवेत्ता–परिवित्ती–श्लोक एकशे एकाहत्तर पहा

कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च ।
पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥१५५॥

गायन–वादन–नर्तन व्यवसाय म्हणून करणारा, ब्रह्मचर्य व्रताचा भंग झालेला, शूद्र स्त्रीचा पती, विधवेने पुनर्विवाह केल्यानंतर झालेला पुत्र, एका डोळ्याने अंधळा असलेला, पत्नीचा जार ज्याच्या घरात राहतो तो, हे सर्व वर्ज्य मानावेत.

भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा ।
शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥१५६॥

वेतन घेऊन शिकविणारा, वेतन देऊन शिकणारा, शूद्र व्यक्तीचा शिष्य, शूद्रांचा गुरु, अश्लील अर्वाच्य बोलणारा, कुण्ड आणि गोलक हे वर्ज्य मानावेत.

कुण्ड गोलक –श्लोक एकशे चौऱ्याहत्तर पहावा.

अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा ।
ब्राह्मैर्यौनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥१५७॥

योग्य कारणावाचून माता –पिता–गुरु यांचा त्याग करणारा विद्याग्रहणाच्या दृष्टीने वा विवाहाने पतितांशी संबंध ठेवणारा हे वर्ज्य मानावेत.

अगारदाहीः गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
समुद्रयायी बन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥१५८॥

घरे जाळणारा, विष देणारा, कुंड–गोलकाचे अन्न खाणारा, समुद्राचे उल्लंघन करणारा, स्तुतिपाठक, तेल गाळणारा, खोटी साक्ष देणारा – हे वर्ज्य करावेत.

पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा ।
पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥१५९॥

पित्याशी वाद–विवाद करणारा, कपटी, दारू पिणारा, महारेगी, पापाचरण करणारा, ढोंगी, पारा इत्यादि विषे विकणारा, – हे वर्ज्य करावेत.

धनु:शराणां कर्ता च यश्चाग्रेदिधिषूपति: ।
मित्रध्रुग्द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ।।१६०।।

धनुष्ये–बाण विकून पोट भरणारा (अग्रे दिधिषूपति । श्लोक एकणे त्र्याहत्तर पहा) मित्रद्रोही, द्यूतावर जगणारा, पुत्राजवळ वेदाध्ययन करणारा, हे सर्व वर्ज्य मानावेत.

भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा।
उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्या: स्युर्वेदनिन्दक एवच ।।१६१।।

अपस्मार झालेला, गण्डमाला असलेला, पांढरे कोड फुटलेला, दुष्ट–क्रूर, निंदक,वेड लागलेला, आंधळा, आणि वेदांची निंदा करणारा हे सगळे वर्ज्य मानावेत.

हस्तिगोश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति।
पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च ।।१६२।।

हत्ती– गाय– बैल– घोडा– उंट यांना नियंत्रित करणारा, शिक्षण देणारा, माणसाळविणारा, ज्योतिषावर उपजीविका करणारा, पक्षी पाळणारा, युद्धाचे शिक्षण देणारा–

स्रोतसां भेदको यश्च तेषां चावरणे रत: ।
गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च ।।१६३।।

पाण्याचे पाट फोडणारा, वहाते पाणी थांबविणारा, घरे बांधून देऊन जगणारा, निरोप्याचा व्यवसाय करणारा, मूल्य घेऊन झाडे लावून देणारा,–

श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च ।
हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानां चैव याजक: ।।१६४।।

कुत्र्यांचे खेळ करणारा, ससाणे विकून जगणारा, कन्येशी संबंध ठेवणारा, हिंसक वृत्तीचा, शूद्राघरी सेवक म्हणून राबणारा, समुदायांचे यज्ञ करणारा

आचारहीन: क्लीबश्च नित्यं याचनकस्तथा ।
कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च ।।१६५।।

सदाचरणी नसलेला, नंपुसक, सदासर्वदा याचना करणारा, प्रत्यक्ष शेती करणारा, श्लीपद– हत्तीरोग असलेला, सज्जन ज्याची निंदा करतात असा,हे सर्व वर्ज्य मानावेत.

औरभ्रिका माहिषिक: परपूर्वापतिस्तथा।
प्रेतनिर्यापकश्चैव वर्जनीया: प्रयत्नत: ।।१६६।।

मेंढ्या– म्हशी विकून जगणारा, विधवेशी वा घटस्फोटितेशी लग्न करणारा, पैसे घेऊन प्रेते वाहणारा, हे प्रयत्नपूर्वक टाळावेत.

एतान्विगर्हिताचारानपाङ्क्तेयान्द्विजाधमान्।
द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत्॥१६७॥

हे सगळे निंदनीय आचरण करणारे आहेत ते सर्व ब्राह्मणातील अधम होत. ते पंगतीला घेण्याच्याहि योग्यतेचे नाहीत. चांगल्या विद्वान् ब्राह्मणाने त्यांना दोन्ही प्रकारच्या कृत्यात वर्ज्य करावे.

मागील सतरा श्लोकात अनेक प्रकारच्या दोषांचा उल्लेख केला आहे. त्यात काही दोष दुर्दैवजनक आहेत. काही कामक्रोधामुळे विषयासक्तीमुळे निर्माण होणारे आहेत. काही उपजीविकेकरता स्वीकारलेले आहेत. तर काही अहंकाराचा परिणाम म्हणून उत्पन्न होणारे आहेत. व्यवहारामध्ये या सर्वच गोष्टींचा दोष सारख्याच योग्यतेचा आहे. असे समजण्याचे कारण नाही. तरीपण देवपितरांना उद्देशून केलेल्या कृत्यात ते सर्व सारखेच वर्ज्य आहेत. देवकृत्याला वा श्राद्धकर्माला निमंत्रित केलेली व्यक्ति केवळ व्यक्ति नसते ते देवपितरांचे संबंध जोडणारे माध्यम असते. म्हणून त्याचे शरीर हे निर्दोष असले पाहिजे. या सर्व त्याज्य व्यक्ती ब्राह्मणातीलच आहेत. त्यावरून ब्राह्मणाला मान दक्षिणादि करिता किती बंधने आहेत ते लक्षात येईल.

ब्राह्मणो ह्यनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति।
तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते॥१६८॥

वेदादि विद्यांचे ज्ञान नसलेला ब्राह्मण हा गवताच्या अग्नीसारखा आहे तो चटकन् विझतो. म्हणून अशा अशिक्षित ब्राह्मणाला देवतांना उद्देशून दान देऊ नये. राखेवर कुणी आहुति टाकीत नाही.

अपङ्क्त्यदाने यो दातुर्भवत्यूर्ध्वं फलोदयः।
दैवे कर्मणि पित्र्ये वा तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः॥१६९॥

देवकार्य– पितृकार्यामध्ये वरील सर्व सदोष व्यक्तींना दान दिले तर त्याची वाट काय लागते ते सांगतो.

अव्रतैर्यद्द्विजैर्भुक्तं परिवेत्त्रादिभिस्तथा।
अपांक्तेयैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते॥१७०॥

शास्त्राने सांगितलेल्या आचाराप्रमाणे न वागणारे परिवेत्तादि दोषांनी युक्त, पंक्तीला घेण्यास पात्र नसलेले, अशाना जे दिले जाते, ते जे घेतात त्या सर्वांचे भक्षण राक्षस करतात.

राक्षस भक्षण करतात हा अर्थवाद आहे. अपात्र दानाने धार्मिक कृत्यांचा मूळ उद्देश सफल होत नाही हे याचे सार.

दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः॥१७१॥

थोरला भाऊ अविवाहित असता जो धाकटा भाऊ लग्न करतो, अग्निहोत्र ठेवतो त्याला परिवेत्ता म्हणतात. आणि अशाच्या थोरल्या भावाला परिवित्ति म्हणतात.

परीवित्तिः परीवेत्ता यया च परिविद्यते।
सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥१७२॥

परीवेत्ता, त्याची पत्नी, परिवित्ति हे तीन , त्यांना दान देणारा वा त्यांच्याकडून धार्मिक कृत्ये करविणारा पुरोहित हे दोन मिळून पाचहि जण नरकाला जातात.

भ्रातुर्मृतस्य भार्यायां योऽनुरज्येत कामतः ।
धर्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः ॥१७३॥

मेलेल्या भावाच्या पत्नीशी जो आसक्तीने रममाण होतो, तो धर्मानेनियोगाचीसंमति दिली असतानाहि दिधिषूपति ठरतो.

समाजधारणेसाठी आवश्यक म्हणून धर्मशास्त्राने अपवादात्मकरीत्या नियोगाचे विधान केले आहे पण ती गोष्ट अपवादात्मक असावी. रतिक्रीडेत तिची परिणति होऊ नये. तसे झाले तर तो दोष आहे. अशा पातक्याला दिधिषूपति म्हणतात.

परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।
पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्तरि गोलकः ॥१७४॥

परस्त्रीच्या ठिकाणी कुंड आणि गोलक असे दोन प्रकारचे पुत्र उत्पन्न होतात. परस्त्रीचा पति जिवंत असताना जो पुत्र होतो तो कुंड. आणि विधवेच्या ठिकाणी जो उत्पन्न होतो तो गोलक.

ते तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनः प्रेत्य चेह च ।
दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयन्ति प्रदायिनाम् ॥१७५॥

दुसऱ्याच्या पत्नीच्या ठिकाणी उत्पन्न झालेले हे दोघे दात्याच्या सर्व धर्मकृत्यांचा इहलोकी आणि परलोकी नाश करणारे ठरतात.

म्हणून त्यांना कोणत्याहि प्रकारचा दानधर्म करू नये.

अपांक्त्यो यावतः पंक्त्यान् भुञ्जानाननुपश्यति।
तावतां न फलं तत्र दाता प्राप्नोति बालिशः ॥१७६॥

अपांक्त मनुष्य पात्र असलेल्याहि इतर ब्राह्मणांच्या जेवणावळीला पाहील तर त्या मूर्ख दात्याचे परलोकी होणारे लाभ नाहीसे होतील.

वीक्ष्यान्धो नवतेः काणः षष्टेः श्वित्री शतस्य च।
पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम् ॥१७७॥

पंगतीत आंधळा असला तर नव्वद जणांचे, चकणा किंवा एकाक्ष असेल तर साठांचे, पांढरे कोड असेल तर शंभरांचे पापरोगी हजारांचे दान–पुण्य नष्ट करतो.

अंधादिमुळे त्या त्या संख्येच्या पात्र व्यक्तीला दिलेले दानहि निष्फळ होते.असा भाव.

यावतः संस्पृशेदङ्गैर्ब्राह्मणाञ्छूद्रयाजकः।
तावतां न भवेद्दातुः फलं दानस्य पौर्तिकम् ।।१७८।।

शूद्राकडून यज्ञकृत्ये करविणारा ब्राह्मण जितक्या ब्राह्मणांच्या पंगतीला बसून जेवेल त्या सर्वांना दिलेले दान यजमानाच्या दृष्टीने निष्फल होते.

वेदविच्चापि विप्रोऽस्य लोभात्कृत्वा प्रतिग्रहम्।
विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाम्भसि ।।१७९।।

शूद्राकडून यज्ञकृत्ये करणाऱ्याकडून एखाद्या वेदवेत्त्याहि ब्राह्मणाने लोभाने दान घेतले तर तो मातीचे कच्चे मडके पाण्यात बुडविल्याप्रमाणे त्वरित नष्ट होतो.

सोमविक्रयिणे विष्ठा भिषजे पूयशोणितम्।
नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं तु वार्धुषौ ।।१८०।।

सोम विकणाराला दिलेले दान विष्ठेसारखे आणि वैद्याला दिलेले पू रक्तासारखे होते. पैसे घेऊन देवपूजा करणाराला दिलेले व्यर्थ होते. आणि व्याजावर जगणाराला दिलेले स्थिर होत नाही.

यत्तु वाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत्।
भस्मनीव हुतं द्रव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे ।।१८१।।

वाण्याचा धंदा करणाराला दिलेले इहपरलोकी निष्फळ होते. पुनर्विवाहितेच्या मुलाला दिलेले राखेत टाकलेल्या हवनाप्रमाणे वाया जाते.

इतरेषु त्वपंक्त्येषु यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु।
मेदोऽसृङ्मांसमज्जास्थि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ।।१८२।।

पंक्तीला घेण्यास अपात्र असलेले जे इतरहि कुणी दुर्जन त्यांना दिलेले दान मांस–हाडे–मज्जा–मेद यासारखे अपवित्र जाणावे. असे जाणते लोक म्हणतात.

अपंक्त्योपहता पंक्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः।
तन्निबोधत कार्त्स्न्येन द्विजाग्र्यान्पंक्तिपावनान् ।।१८३।।

ज्यांच्यामुळे पंगतीस घेण्यास योग्य नसलेल्यांनी दूषित केलेली पंक्ति ज्यांच्या योगे पावन होते अशा श्रेष्ठ ब्राह्मणाविषयी सविस्तर सांगतो. पुढे सांगितलेले ते द्विजोत्तम पंक्तिपावन होत.

अग्र्या: सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।
श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेया: पंक्तिपावना: ।।१८४।।

सर्व वेदांचे अध्ययन ज्यांचे उत्तमरीतीने झाले आहे, निरुक्त–छंद इत्यादि साही वेदांगाचे ज्यांना चांगले ज्ञान आहे. जे वेदांचा अर्थ यथार्थतेने प्रगट करू शकतात. तसेच ज्यांच्या कुलात पिढ्यानूपिढ्या वेदाध्ययन चालत आलेले आहे त्या सर्वांना पंक्तिपावन जाणावे.वरील श्लोकात सर्वप्रवचन या शब्दाचा अर्थहि टीकाकारांनी षडंगाचा ज्ञाता असाच केला आहे.येथे तो षडंगे उत्तमरीतीने शिकवू शकणारा असा करावा.

त्रिणाचिकेत: पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्ण: षडङ्गवित्।
ब्रह्मदेयानुसन्तानो ज्येष्ठसामग एव च ।।१८५।।

ज्याने त्रिणाचिकेत, पंचाग्नि, त्रिसुपर्ण ही व्रते धारण केली आहेत शिक्षादि सहा अंगांचे ज्याचे अध्ययन झाले आहे, ब्राह्मविधीने विवाह झालेल्या मुलीचा मुलगा, ज्येष्ठ सामाचे गायन करणारा हे साहाही पंक्तिपावन समजावे.

त्रिणाचिकेत हा कठोपनिषदात यमाने नचिकेत्याला सांगितलेले अग्नीसंबंधीचे एक यज्ञव्रत आहे. पंचाग्नि म्हणजे परिपूर्ण अग्निहोत्र स्वीकारलेला तो.केवळ स्मार्ताग्नि असलेला तो नव्हे. येथे षडंगवित् शब्दाने वेदाचे साही अंगाचे उत्तम अध्ययन झालेला एवढाच समजावा.

वेदार्थवित्प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रद: ।
शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणा: पंक्तिपावना: ।।१८६।।

वेदांचे अर्थ जाणणारा, वेदांच्या अर्थाचे उत्तम व्याख्यान करणारा, ब्रह्मचारी, सहस्त्रगायी दान करणारा, वयाची शंभर वर्षे पूर्ण झालेला . हे सर्व ब्राह्मण पंक्तिपावन समजावे.

पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्मण्युपस्थिते।
निमन्त्रयीत त्र्यवरान्सम्यग्विप्रान् यथोदितान् ।।१८७।।

श्राद्ध करावयाचे तेव्हा आदले दिवशी वा त्याचदिवशी सकाळी पात्रता असलेले तीन किंवा दोन ब्राह्मण निमंत्रित करावे.

निमंत्रितो द्विज: पित्र्ये नियतात्मा भवेत्सदा।
न च छन्दांस्यधीयीत यस्य श्राद्धं च तद्भवेत् ।।१८८।।

श्राद्धाचे आमंत्रण स्वीकारल्यापासून निमंत्रित ब्राह्मणांनी श्राद्धाचे दिवशी दिवसरात्र म्हणजे दुसरा दिवस उजाडेपर्यंत वेदाध्ययन करू नये. ज्याच्याकडे श्राद्ध आहे त्यानेहि असेच वागावे.

निमन्त्रितान् हि पितर उपतिष्ठन्ति तान् द्विजान्।
वायुवच्चानुगच्छन्ति तथासीनानुपासते ।।१८९।।

निमंत्रित ब्राह्मणाच्या ठिकाणी पितर अदृश्यरूपाने येऊन राहतात, चालले असता वायूप्रमाणे मागून चालतात.बसले असता जवळ बसतात.

श्राद्ध करणाराला आणि श्राद्धेय निमंत्रिताला पितरांच्या अदृश्य अस्तित्वामुळेच संयमाने रहावयास सांगितले आहे.

केतितस्तु यथान्यायं हव्यकव्ये द्विजोत्तमः।
कथंचिदप्यतिक्रामन् पापः सुकरतां व्रजेत् ।।१९०।।

योग्यरीतीने दिलेले श्राद्धाचे आणि देवकार्याचे आमंत्रण स्वीकारल्यानंतर ते जर पाळले नाही तर त्या ब्राह्मणाला पुढचा जन्म डुकराचा येतो.

आमंत्रितस्तु यः श्राद्धे वृषल्या सह मोदते।
दातुर्यद्दुष्कृतं किंचित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ।।१९१।।

श्राद्धासाठी आमंत्रित केलेला ब्राह्मण नियम मोडून वृषलीगमन करील तर त्याला यजमानाची सर्व पातके लागतात.

श्राद्ध करणाराने वा निमंत्रिताने संयमाने राहावे हे सांगितलेच आहे. येथे दोषाची उग्रता सांगण्यासाठी वृषलीगमनाचा उल्लेख केला आहे.वृषली म्हणजे शूद्र स्त्री पण काही टीकाकारांनी अयोग्य काली कामुकपणाने पतीला रतिक्रीडेसाठी उत्तेजित करणाऱ्या पत्नीलाहि वृषली मानावे असे म्हटले आहे.

अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः।
न्यस्तशस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्वदेवताः ।।१९२।।

पितर हे क्रोधरहित, अंतर्बाह्य शुद्ध, सर्वदा ब्रह्मचारी, शस्त्र धारण न करणारे, दया–औदार्य–क्षमा– यश– वैभव– विद्वत्ता–सौजन्य–सुकर्म या आठगुणांनी युक्त असलेले आणि जवळजवळ देवतास्वरूप असे असतात.

महाभाग म्हणजे वरील दयादि आठ गुणांनी युक्त पुरुष. पितर हे अशा गुणांनी संपन्न असल्यामुळे श्राद्धानिमित्ताने पितरस्थानी बसवावयाचे ब्राह्मणहि याच गुणांनी संपन्न असलेले निदान यातील अधिकाधिक गुणांनी युक्त असलेले असे असतील अशी दक्षता घ्यावी.

मनुस्मृति ब्राह्मणवादी आहे, ब्राह्मणांना तिने अपार अधिकार आणि सर्व प्रकारच्या सोयी उपलब्ध करून दिल्या आहेत, असे जे मानले जाते ते केवळ पक्षपातीपणाचे आहे. चांगल्याचे चांगले

म्हणून संरक्षण करावयाचे असेल तर काही अधिकार काही सोयी त्यासाठी नियमितपणे असाव्याच लागतात. तो लौकिक तो मान, ती प्रतिष्ठा यासाठी मग सुखसमृद्धीचा त्याग करतानाहि माणसाला तेवढे कष्ट जाणवत नाहीत. वा ते कष्ट तो समाधानाने स्वीकारतो.

मनूच्या काळीहि ब्राह्मण जन्माला न शोभणारे वर्तन करणारे ब्राह्मण होतेच. वर्ज्य ब्राह्मणांची नामावली वाचली म्हणजे हे लक्षात येते. पण अशा लहानमोठ्या दोषांनी कलंकित असलेल्या ब्राह्मणाला मनूने स्पष्टपणे त्यांचे स्थान दाखवून दिले आहे. त्यांना ब्राह्मणाधम म्हटले आहे. धर्मकृत्याच्या निमित्ताने त्यांनी दिलेले सर्व वाया जाते असेहि स्पष्टपणे सांगितले आहे. मनूला दोष देणारानी याचा अवश्य विचार करावा. स्वत:ला ब्राह्मण म्हणविणारे तरी मनूच्या या कसोटीला किती उतरतील कोणा ठाऊक ? सहस्त्रावधीत हाताच्या बोटावर मोजण्याइतकी संख्या अशा ब्राह्मणांची भरली तरी पुष्कळ झाले म्हणावे लागेल.

आरोग्यशास्त्र, आदर्श आरोग्य काय ? त्याची लक्षणे कोणती ? ते सांगते. तसे आरोग्य असलेली माणसे सध्याच्या प्रदूषणाने भारावलेल्या वातावरणात फार फार थोडी असणार हे उघड आहे. पण म्हणून आरोग्यशास्त्राचे नियम कधी पालटत नाहीत. प्रत्येकाने आपल्या आहे त्या प्रकृतीनिशी शास्त्र वाचून, त्यातील पथ्य–अपथ्याचे यथाशक्ति पालन करून, आपले आहे ते आरोग्य वाढविण्याचा प्रयत्न करावयाचा असतो. तीच स्थिती सामाजिकदृष्ट्या मनुस्मृतीसंबंधी असावी. म्हणजे मग मनूचे मानवावर केवढे मोठे ऋण आहे ते लक्षात येईल.

यस्मादुत्पत्तिरेतेषां सर्वेषामप्यशेषत: ।
ये च यैरुपचर्या: स्युर्नियमैस्तानिबोधत ।।१९३।।

पितरांची उत्पत्ति कशी झाली ? आणि पितरांचा सत्कार कोणत्या पद्धतीने करावा ते आता सांगतो ऐका.

मनो हैरण्यगर्भस्य ये मरीच्यादय: सुता: ।
तेषांमृषीणां सर्वेषां पुत्रा: पितृगणा: स्मृता: ।।१९४।।

हिरण्यगर्भाचा पुत्र मनु त्या मनूचे पुत्र मरीचि इत्यादि आणि त्या मरीचि ऋषीचे जे पुत्र त्यांना पितृगण (पितरांचा समुदाय) म्हणतात.

विराट्सुता: सोमसद: साध्यानां पितर: स्मृता: ।
अग्निष्वात्ताश्च देवानां मारीचा लोकविश्रुता: ।।१९५।।

विराटाचा पुत्र सोमसद तो साध्य देवांचा पितर, मरीचि ऋषीचा लोकप्रसिद्ध असा जो पुत्र अग्निष्वात्त तो देवांचा पितर.

दैत्यदानवयक्षाणां गंधर्वोरगरक्षसां।
सुपर्ण किन्नराणां च स्मृता बर्हिषदोऽत्रिजा: ।।१९६।।

अत्री ऋषींचे बर्हिषद नावाचे जे पुत्र ते दैत्य–दानव–यक्ष–गंधर्व–सर्प–राक्षस–सुपर्ण–किन्नर या सर्वांचे पितर आहेत असे जाणावे.

सोमपा नाम विप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भुज: ।
वैश्यानामाज्यपा नाम शूद्राणां तु सुकालिन: ।१९७।।
सोमपास्तु कवे: पुत्रा हविष्मन्तोऽङ्गिर:सुता: ।
पुलत्स्याज्यपा: पुत्रा वसिष्ठस्य सुकालिन: ।।१९८।।

भृगु (कवि) चे पुत्र सोमप हे ब्राह्मणाचे पितर, अंगिरा ऋषीचे पुत्र हविष्मंत (हविर्भुज) हे क्षत्रियांचे पितर, पुलस्तीचे पुत्र आज्यप हे वैश्यांचे पितर आणि वसिष्ठ पुत्र सुकालिन् हे शुद्राचे पितर.

अनग्निदग्धानग्निदग्धान्काव्यान्बर्हिषदस्तथा।
अग्निष्वात्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव निर्दिशेत् ।।१९९।।

अग्निदग्ध– अनग्निदग्ध–काव्य–बर्हिषद–अग्निष्वात्त आणि सौम्य (सोमप) हे सर्व ब्राह्मणांचे पितर जाणावे.

अग्निदग्ध म्हणजे अग्निवर शिजवलेले अन्न त्याचे हवन जे स्विकारतात ते देव. सोमरस शिजवला जात नाही म्हणून ते अनग्निदग्ध. त्याचे हवन स्वीकारणारेहि देव अनग्निदग्ध म्हटले जातात.

या दोन्ही शब्दांचा प्रेतकार्याशी संबंध नाही.

य एते तु गणा मुख्या: पितॄणां परिकीर्तिता: ।
तेषामपीह विज्ञेयं पुत्रपौत्रमनन्तकम् ।।२००।।

मारिच, सोमप, अग्निष्वात्त इतर पितर वर्गातील मुख्यमुख्य गण होत. त्यांचे पुत्र–नातू असंख्य आहेत ते सर्वच पितर होत.

ऋषिभ्य: पितरो जाता: पितृभ्यो देवमानवा: ।
देवेभ्यस्तु जगत् सर्वं चरं स्थाण्वनुपूर्वश: ।।२०१।।

मरीच्यादिक ऋषीपासून पितर उत्पन्न झाले. पितरांच्यापासून देव आणि मनुष्य उत्पन्न झाले. आणि सर्व स्थावर जंगम साशन–अनशन जगत् देवापासून उत्पन्न झाले आहे.

श्राद्ध करताना यजमानाने आपला बाप–आजा–पणजा एवढेच नव्हे तर सर्व पितृलोकाची त्यातील विविध गण येथे अदृश्यरूपाने भावरूपाने उपस्थित आहेत आणि आपल्या या कृत्याने त्यांचा संतोष होणार आहे, अशी भावना करावी. कोणत्याहि धर्मकृत्यात श्रद्धेचे महत्त्व अपार असते हे विसरू

नये. '**श्रद्धामयोऽयं पुरुषः यो यत् श्रद्धः स एव सः ।**' हे गीतावचन मार्मिक तसेच उद्‌बोधक आहे.

रजतैर्भाजनैरेषामथो वा रजतान्वितैः ।
वार्यपि श्रद्धया दत्तमक्षयायोपकल्पते ।।२०२।।

चांदीच्या भांड्यातून वा चांदीचा तुकडा ठेवलेल्या इतर पात्रातून पितरांना उद्देशून थोडेसे पाणी जरी श्रद्धापूर्वक दिले तरी ते अक्षयसुखाला कारणीभूत होते.

पितरांचे आणि यजमानांचेहि अक्षयसुख येथे अभिप्रेत आहे. नुसत्या पाण्यानेहि हे होत असेल तर श्राद्ध समारंभाचा इतर पसारा कशाला आहे असे मात्र म्हणू नये. दारिद्र्यामुळे इतर काही साधन उपलब्ध नसेल तर नुसत्या पाण्यानेहि धर्मकृत्य पार पडू शकते असे सांगण्याइतकी शास्त्रे उदार आहेत. त्याचा लाभ धर्मकृत्याविषयी उपेक्षाबुद्धि असणाऱ्या श्रीमंतांनी उठवू नये.

देवकार्याद्द्विजातीनां पितृकार्यं विशिष्यते ।
दैवं हि पितृकार्यस्य पूर्वमाप्यायनं श्रुतम् ।।२०३।।

पितृकार्य हे देवकार्यापेक्षा वरचढ आहे असे जाणावे.आधी देवकार्य केले म्हणजे ते पितृकार्याची परिपूर्ति करणारे, पुष्टि करणारे ठरते.

तेषामारक्षभूतं तु पूर्वं दैवं नियोजयेत् ।
रक्षांसि विप्रलुम्पन्ति श्राद्धमारक्षवर्जितम् ।।२०४।।

आधी केलेल्या देवकार्याने पितृकार्याचे रक्षण होत असते. तसे केले नाही तर पितृकार्य असुरक्षित होते. राक्षस त्याचे फळ नष्ट करतात.

दैवाद्यन्तं तदीहेत पित्राद्यन्तं न तद्भवेत् ।
पित्राद्यन्तं त्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्वयः ।।२०५।।

पितृकार्याच्या आरंभी आणि अंती देवकार्य असावे. देवकार्याच्या आधी आणि नंतर पितृकार्य करू नये. तसे केले तर कुलक्षय होतो.

शुचिं देशं विविक्तं च गोमयेनोपलेपयेत् ।
दक्षिणाप्रवणं चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ।।२०६।।

श्राद्धाकरिता निवडावयाचे स्थान निर्मल, पवित्र, वर्दळ नसलेले, दक्षिणदिशेकडे उतार असलेले असे प्रयत्नपूर्वक मिळवावे. आणि ते गायीच्या शेणाने सारवावे.

अवकाशेषु चोक्षेषु जलतीरेषु चैव हि ।
विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ।।२०७।।

जो प्रदेश स्वभावतः शुद्ध–पवित्र आहे(चोक्ष) नदी वा सरोवराचे तीर आहे, जेथे वर्दळ नाही अशा स्थानी श्राद्ध केले असता पितर संतुष्ट होतात.

आसनेषूपक्लृप्तेषु बर्हिष्मत्सु पृथक् पृथक् ।
उपस्पृष्टोदकान्सम्यग्विप्रांस्तानुपवेशयेत् ।।२०८।।

दर्भादींचे चांगले आसन प्रत्येक ब्राह्मणासाठी वेगवेगळे घालावे. आणि त्यावर स्नान–आचमन झालेल्या विप्रांना सन्मानाने बसवावे.

उपवेश्य तु तान्विप्रानासनेष्वजुगुप्सितान् ।
गन्धमाल्यैः सुरभिभिरर्चयेद्दैवपूर्वकम् ।।२०९।।

अनिंद्य असलेल्या, पात्र असलेल्या, अशा त्या ब्राह्मणांना आसनावर बसवून देवाचे पूजन करावे आणि नंतर आसनस्थ ब्राह्मणांचे सुवासिक अशा गंधाने व पुष्पहाराने पूजन करावे.

तेषामुदकमानीय सपवित्रांस्तिलानपि ।
अग्नौ कुर्यादनुज्ञातो ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सह ।।२१०।।

आसनस्थ ब्राह्मणांना दर्भ–तील– यांच्यासह अर्घ्य देऊन त्यांच्या अनुज्ञेने अग्निकार्य करावे.

अग्नेः सोमयमाभ्यां च कृत्वाऽऽप्यायनमादितः ।
हविर्दानेन विधिवत्पश्चात्सन्तर्पयेत्पितॄन् ।।२११।।

यथाविधि अग्नि सिद्ध करून योग्यरीतीने अग्नि– सोम आणि यम यांना उद्देशून आहुति द्याव्यात आणि त्यानंतर पितरांचे तर्पण करावे.

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् ।
यो ह्यग्निः स द्विजो विप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यते ।।२१२।।

अग्नि नसेल तेव्हा ब्राह्मणाच्या हातावरच पूर्वी सांगितलेल्या तीन आहुति (अर्घ्यरूपाने) द्याव्यात. ब्राह्मण हाच अग्नि होय असे वेदवेत्त्या विद्वानांनी म्हटले आहे.

अक्रोधनान्सुप्रसादान्वदन्त्येतान् पुरातनाः ।
लोकस्याप्यायने युक्तान् श्राद्धे देवान् द्विजोत्तमान् ।।२१३।।

क्रोधरहित, सुप्रसन्न, लोककल्याणासाठी तत्पर असे जे ब्राह्मण त्यांना प्राचीन लोक श्राद्धाचे वेळी देवासारखे समजावे. असे म्हणतात.

ब्राह्मणासाठी सांगितलेले हे विशेषण त्याचा सामाजिक कर्तव्याचे निर्देशक आहे त्याच्या योग्यतेचेहि महत्त्वाचे लक्षण आहे.

अपसव्यमग्नौ कृत्वा सर्वमावृत्परिक्रमम् ।
अपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं भुवि ।।२१४।।

अग्नीमध्ये करावयाच्या होमाचे सर्व कृत्य अपसव्याने करून उजव्या हाताने पिंड ठेवावयाच्या भूमीवर उदक शिंपडावे.

त्रींस्तु तस्माद्धवि:शेषात्पिण्डान्कृत्वा समाहित: ।
औदकेनैव विधिना निर्वपेद्दक्षिणामुख: ।।२१५।।

होम करून उरलेल्या अन्नाचे तीन पिंड करावेत. आणि दक्षिणेकडे तोंड करून शांत स्थिर चित्ताने उदक दिले त्याच पद्धतीने भूमीवर पिंड ठेवावे.

न्युप्य पिण्डांस्ततस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम् ।
तेषु दर्भेषु तं हस्तं निर्मृज्याल्लेपभागिनाम् ।।२१६।।

विधीपूर्वक पिंडदान करून ज्या दर्भावर पिंडदान केले त्या दर्भाच्या मुळाला हात पुसावा. म्हणजे संबंधित पितरांचा संतोष होतो.

आचम्योदक्परावृत्य त्रिरायम्य शनैरसून् ।
षड्ऋतूंश्च नमस्कुर्यात्पितृनेव च मन्त्रवत् ।।२१७।।

नंतर उत्तरेकडे तोंड करून आचमन करावे. नंतर सावकाशपणे तीन वेळा प्राणायाम करावा. साही ऋतूंना मंत्रयुक्त नमस्कार करावा. आणि पिंडाकडे तोंड करून इतरानाहि मंत्रयुक्त नमस्कार करावा.

उदकं निनयेच्छेषं शनै: पिण्डान्तिके पुन: ।
अवजिघ्रेच्च तान् पिण्डान्यथान्युप्तान्समाहित: ।।२१८।।

उरलेले जल सावकाशपणे पिंडाजवळ न्यावे आणि ज्याक्रमाने पिंड ठेवले त्याचक्रमाने ते उचलून हुंगावेत.

पिण्डेभ्य: स्वल्पिकां मात्रां समादायानुपूर्वश: ।
तानेव विप्रानासीनान्विधिवत् पूर्वमाशयेत् ।।२१९।।

प्रत्येक पिंडातील थोडे थोडे अन्न काढून ते श्राद्धी बसलेल्या ब्राह्मणाला भोजनापूर्वी भक्षिण्यास द्यावे श्राद्धासंबंधीच्या सर्वच क्रिया विधिपूर्वक व मंत्रयुक्त असाव्यात.

ध्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् ।
विप्रवद्वाऽपि तं श्राद्धं स्वकं पितरमाशयेत् ।।२२०।।

पिता जिवंत असेल तर आजा–पणजाना उद्देशून श्राद्ध करावे. किंवा आपल्या पित्यालाच ब्राह्मण म्हणून श्राद्धी बसवावे.

पिता जिवंत आहे त्या गृहस्थाला श्राद्ध करण्याचा अधिकार नाही. पण काही कारणाने पिता स्वत: श्राद्ध करावयास असमर्थ असेल, श्राद्ध प्रसंगी करावयाच्या हालचाली व्यवस्थितपणे करू

शकत नसेल तर आपद्धर्म म्हणून वरील पद्धतीने श्राद्ध करावे. कुणीकडून पितरांची उपेक्षा होऊ नये हा हेतू.

पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेच्चापि पितामहः ।
पितुः स नाम सङ्कीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहम् ॥२२१॥

पिता जिवंत नाही पण आजा जिवंत आहे तर श्राद्ध प्रसंगी पित्याच्या आणि पणज्याचा उल्लेख करून श्राद्ध करावे. (आज्याचा संबंध वगळावा)

पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यब्रवीन्मनुः ।
कामं वा समनुज्ञातः स्वयमेव समाचरेत् ॥२२२॥

मनूने असेहि सांगितले आहे की आज्याने स्वतःच पितृस्थानी बसून श्राद्धी भोजन करावे. किंवा पिता–प्रपिता आणि वृद्ध प्रपिता याना उद्देशून श्राद्ध करावे.

तेषां दत्वा तु हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकम् ।
तत्पिण्डाग्रं प्रयच्छेत्तु स्वधैषामस्त्विति ब्रुवन् ॥२२३॥

पिंडातून थोडे थोडे काढून घेतलेले दर्भ–तीळ आणि उदक यांच्यासह ब्राह्मणाच्या हातावर द्यावे. आणि पितराचा उल्लेख करून स्वधा म्हणावे.

पाणिभ्यां तूपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्धितम् ।
विप्रान्तिके पितॄन् ध्यायन् शनकैरुपनिक्षिपेत् ॥२२४॥

श्राद्धी ब्राह्मणाना जेवण देताना श्राद्धकर्त्याने अन्नाने भरलेली भांडी स्वतः दोन्ही हातांनी उचलून ब्राह्मणाजवळ आणून ठेवावीत. त्यावेळी एकाग्र मनाने पितरांचे स्मरण करावे.

उभयोर्हस्तयोर्मुक्तं यदन्नमुपनीयते ।
तद्विप्रलुम्पन्त्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः ॥२२५॥

जे अन्न एकाच हाताने आणले वा वाढले जाते ते दुष्ट स्वभावाचे राक्षस नाहीसे करतात.

गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु ।
विन्यसेत्प्रहतः पूर्वं भूमावेव समाहितः ॥२२६॥

भोजनासाठी असलेल्या तोंडीलावणे, आमटी, भाज्या इतर खाद्यपदार्थ दूध–दही–तूप–मध अशा पदार्थांची भांडी प्रथम शांतमनाने भूमीवरच ठेवावी (पाटावर वगैरे ठेवू नये)

भक्ष्यं भोज्यं च विविधं मूलानि च फलानि च ।
हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥२२७॥

उपनीय तु तत्सर्वं शनकैः सुसमाहितः।
परिवेषयेत प्रयतो गुणान्सर्वान्प्रचोदयन्॥२२८॥

निरनिराळे खाद्यपदार्थ फळे–मुळे, रुचकर मांस, सुगंधित पेये हे सर्व व्यवस्थित रीतीने प्रसन्न मनाने मांडून नम्रपणे ब्राह्मणांना एकेका पदार्थाचे वैशिष्ट सांगावे.

नास्रमापातयेज्जातु न कुप्येन्नानृतं वदेत्।
न पादेन स्पृशेदन्नं न चैतदवधूनयेत्॥२२९॥

श्राद्धकर्त्याने श्राद्धाचे वेळी अश्रू ढाळू नये, संतापू नये, खोटे बोलू नये. खाली पडलेल्या अन्नाला व अन्नाच्या पात्रांना पायाचा स्पर्श होणार नाही अशी दक्षता घ्यावी. अन्न उधळू नये, झेलू नये झटकू नये.

अस्रं गमयति प्रेतान् कोपोऽरीननृतं शुनः।
पादस्पर्शस्तु रक्षांसि दुष्कृतीनववधूननम्॥२३०॥

अश्रू ढाळण्यामुळे अन्न पिशाचाकडे जाते. क्रोधामुळे शत्रूकडे जाते. खोटे बोलण्यामुळे कुत्र्याकडे, पायाचा स्पर्श झाल्यामुळे राक्षसांकडे आणि झटकल्यामुळे, झिडकारल्यामुळे श्राद्धाचे अन्न पातक्याकडे जाते.

यासाठी श्राद्धप्रसंगी सर्वदा शांत, सात्विक आणि सावध वृत्तीने राहावे.

यद्यद्रोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्दद्यादमत्सरः।
ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्यात्पितृणामेतदीप्सितम्॥२३१॥

श्राद्धासाठी बसलेल्या ब्राह्मणाना जे जे आवडेल ते मोकळ्या मनाने वाढावे. वेदातील कथासूक्ते ऐकवावीत. पितरांना हे सर्व फार भावते.

श्राद्धासाठी श्राद्धी बसलेल्या ब्राह्मणांना देवासुरयुद्ध, वृत्रवध, सरमेची कथा या संबंधीची वैदिक सूक्ते, कठोपनिषद ऐकवावीत असे शास्त्र आहे. ते शक्य नसेल तेव्हा गीता–विष्णुसहस्रनामाचा तरी पाठ करावा. पुढील श्लोकात आणिकहि काही गोष्टी ऐकवाव्यात असे सांगितले आहे.

स्वाध्यायं श्रावयेत्पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि।
आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च॥२३२॥

श्राद्धाचे वेळी वेद, स्मृतिग्रंथ, आख्यान, सूक्ते, रामायण–महाभारत हे इतिहास, भागवतासारखी पुराणे, वेदातील खिलसूक्ते ऐकवावीत.

निरनिराळ्या विद्यांचे जे अध्ययन केलेले असते त्याची उजळणी अशानिमित्ताने स्वाभाविकपणे होते.

हर्षयेद्ब्राह्मणांस्तुष्टो भोजयेच्च शनैः शनैः ।
अन्नाद्येनासकृच्चैतान्गुणैश्च परिचोदयेत् ।।२३३।।

स्वतः प्रसन्न राहून श्राद्धसमयी ब्राह्मणांना आनंदित करावे. भोजन सावकाशपणे आग्रहाने वाढावे. खाद्यपदार्थांची प्रशंसा करावी. अन्न वरचेवर पुढे न्यावे.

व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत् ।
कुतपं चासनं दद्यात्तिलैश्च विकिरेन्महीम् ।।२३४।।

मुलीच्या मुलाला तो ब्रह्मचारी असला तरी श्राद्धाकरिता अवश्य आमंत्रित करावे. लोकरीच्या आसनावर बसवावे. भूमीवर तिळ टाकावे.

त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दैहित्रः कुतपस्तिलाः ।
त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वराम् ।।२३५।।

श्राद्धामध्ये मुलीचा मुलगा, लोकरीचे वस्त्र, तीळ, या गोष्टी पवित्र आहेत. तसेच शुद्धता क्रोध नसणे आणि घाई नसणे या तीन गोष्टी श्राद्धामध्ये प्रशस्त मानल्या जातात.

अत्युष्णं सर्वमन्नं स्याद् भुञ्जीरंस्ते च वाग्यताः ।
न च द्विजातयो ब्रूयुर्दात्रा पृष्टा हविर्गुणान् ।।२३६।।

जेवणाकरिता वाढलेले अन्न कढतकढत असावे. जेवणाराने न बोलता जेवावे. ''अन्न कसे झाले आहे, चांगले झाले आहे ना?'' असे यजमानाने विचारले तरी ब्राह्मणाने उत्तर देऊ नये. अनुकूल–प्रतिकूल प्रतिक्रियाहि व्यक्त करू नये.

यावदुष्मा भवत्यन्ने यावदश्नाति वाग्यताः ।
पितरस्तावदश्नन्ति यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ।।२३७।।

जोवर अन्न कढत असते, जोवर भोजन न बोलता चाललेले असते, अन्नाच्या गुणासंबंधी सांगितले जात नाही तोवरच पितर त्याचा स्वीकार करतात असे समजावे.

यद्वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।
सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ।।२३८।।

डोक्याला काही तरी गुंडाळलेले असताना, दक्षिणेकडे तोंड करुन किंवा पायात पादत्राणे ठेवून जेवले तर ते सर्व राक्षसांना प्राप्त होते.

चाण्डालश्च वराहश्च कुक्कुटः श्वा तथैव च ।
रजस्वला च षण्ढश्च नेक्षेरन्नश्नतो द्विजान् ।।२३९।।

ब्राह्मण जेवत असताना त्यांचेकडे अस्पृश्य, डुक्कर, कोंबडा, कुत्रा, रजस्वला स्त्री, नपुंसक यांनी पाहू नये.

अर्थात् या व्यक्ती आसपास नसाव्यात.

होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिवीक्ष्यते।
दैवे हविषि पित्र्ये वा तद्गच्छत्ययथातथम् ।।२४०।।

या चांडालादीनी पाहिलेले –होम, दान, भोजन, यज्ञादि देवकृत्ये, श्राद्ध हे सर्व असून नसल्यासारखे होते.

घ्राणेन शूकरो हन्ति पक्षवातेन कुक्कुटः ।
श्वा तु दृष्टिनिपातेन स्पर्शेनावरवर्णजः ।।२४१।।

डुकराने हुंगले असता, कोंबड्याच्या पंखांच्या फडफडीमुळे, कुत्र्याने पाहिल्यामुळे अस्पृश्याने शिवल्यामुळे अन्न हे दूषित होते.

केवळ श्राद्धाचे वेळी नव्हे तर इतरवेळीहि अन्नाच्यासंबंधी हा नियम असावा.

खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत् ।
हीनातिरिक्तगात्रो वा तमप्यपनयेत्पुनः ।।२४२।।

यजमानाच्या परिवारातहि कुणी पांगळा, काणा, उणेअधिक अवयव असलेला असा असेल तर त्यालाहि श्राद्धादीतून दूर ठेवावे.

ब्राह्मणं भिक्षुकं वाऽपि भोजनार्थमुपस्थितम् ।
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत् ।।२४३।।

श्राद्धाचे वेळी अतिथी म्हणून कुणी ब्राह्मण वा भिक्षेकरी आल्यास निमंत्रित ब्राह्मणांची अनुज्ञा घेऊन त्यांचाहि यथाशक्ति सत्कार करावा.

सार्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाप्लाव्य वारिणा।
समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतो विकिरन् भुवि ।।२४४।।

तोंडी लावण्यासह सर्व प्रकारचे खाद्यपदार्थ थोडेसे एकत्र कालवून त्यात पाणी घालून जेवणाऱ्या ब्राह्मणासमोर भूमीवर ठेवावे. याला विकिर असे म्हणतात.

असंस्कृतप्रमतीनां त्यागिनां कुलयोषिताम् ।
उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरश्च यः ।।२४५।।

अग्निसंस्कारावाचून मृत झालेले, कुलस्त्रीचा त्याग करणारे यांचा वाटा उष्ट्या अन्नात आणि भूमीवरील दर्भावर टाकलेल्या विकिरात असतो.

उच्छेषणं भूमिगतमजिह्मस्याशठस्य च ।
दासवर्गस्य तत्पित्र्ये भागधेयं प्रचक्षते ।।२४६।।

श्राद्धी उरलेले अन्न हे प्रामाणिक,निरलस अशा सेवक वर्गाच्या अधिकाराचे असते.

आ सपिण्डक्रियाकर्म द्विजातेः संस्थितस्य तु ।
अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ।।२४७।।

ब्राह्मण–क्षत्रिय–वैश्य मृत झाल्यानंतर सपिंडीक्रिया होईपर्यंत त्याचे श्राद्ध एकपिंड देऊन करावे. ते देवरहित असावे.

सहपिण्डक्रियायां तु कृतायामस्य धर्मतः ।
अनयैवावृता कार्यं पिण्डनिर्वपणं सुतैः ।।२४८।।

मृताचा सपिंड विधी झाला म्हणजे मग मात्र त्याचे श्राद्ध पुत्रादिनी शास्त्राने सांगितलेल्या विधीप्रमाणे यथासांग करावे.

श्राद्धं भुक्त्वा य उच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति ।
स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः ।।२४९।।

ब्राह्मणाच्या पानातील उष्टे अन्न जो शूद्रांना वाढतो तो मूर्ख एकमासापर्यत डोके खाली करून कालसूत्र नावाच्या नरकात पोचतो.

श्राद्धभुग्वृषलीतल्पं तदहर्योऽधिगच्छति ।
तस्याः पुरीषे तन्मासं पितरस्तस्य शेरते ।।२५०।।

श्राद्धी जेवणारा ब्राह्मण त्यादिवशी (अहोरात्र) स्त्रीसंग करील तर त्याचे पितर स्त्रीच्या विष्ठेत एकमासपर्यत लोळतील.

पृष्ट्वा स्वदितमित्येवं तृप्तानाचामयेत्ततः ।
आचान्तांश्चानुजानीयादभि भो रम्यतामिति ।।२५१।।

जेवून तृप्त झाल्यावर ''भोजन ठीक झाले ना'' अशा अर्थाचे ''स्वदितं?'' असे विचारावे. ब्राह्मणांना आचमन द्यावे आणि आता विश्रांति घ्या म्हणून विनवावे.

स्वधाऽस्त्वित्येव तं ब्रूयुर्ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ।
स्वधाकारः परा ह्याशीः सर्वेषु पितृकर्मसु ।।२५२।।

तेव्हा ब्राह्मणांनी ''स्वधा अस्तु '' असे म्हणावे. पितृकार्यामध्ये स्वधाकार सर्वोत्तम आशीर्वाद आहे.

ततो भुक्तवतां तेषामन्नशेषं निवेदयेत्।
यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनुज्ञातस्ततो द्विजैः ॥२५३॥

ब्राह्मणांचे जेवण झाल्यावर त्यांना अन्न कोणते किती उरले आहे ते सर्व सांगावे. व त्यांच्या अनुज्ञेने खाद्यपदार्थांची व्यवस्था करावी.

पित्र्ये स्वदितमित्येव वाच्यं गोष्ठे तु सुश्रुतम्।
संपन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि ॥२५४॥

चांगले जेवण झाले असता पितृकार्यामध्ये ''स्वदित'' असे विचारावे. गोष्ठामध्ये 'सुश्रुतम्'' असे, अभ्युदयामध्ये ''संपन्नं'' असे आणि देवकार्यामध्ये ''रुचितं'' असे विचारावे.

अपराह्णस्तथा दर्भा वास्तुसंपादनं तिलाः।
सृष्टिर्मृष्टिर्द्विजाश्चाग्र्याः श्राद्धकर्मसु सम्पदः ॥२५५॥

योग्य स्थान मिळविणे, दर्भ–तीळ, अपराह्णकाळ, कृत्याची यथाविधिता अन्नाची यथायोग्यता आणि सत्पात्र ब्राह्मण ही श्राद्धामधील संपत्ति आहे असे समजावे.

दर्भाः पवित्रं पूर्वाह्णो हविष्याणि च सर्वशः ।
पवित्रं यच्च पूर्वोक्तं विज्ञेया हव्यसंपदः ॥२५६॥

दर्भ, वैदिकमंत्र, पूर्वाह्न, हवन करण्यास योग्य असे द्रव्य, पूर्वी सांगितलेल्या पवित्र गोष्टी ही देवतोद्देशाने करावयाच्या यज्ञाची संपत्ति आहे.

मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम्।
अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥२५७॥

रानात स्वाभाविकपणे होणारी नीवारासारखी धान्ये, दूध, सोम, चांगले मांस, सैंधवमीठ ही द्रव्ये स्वाभाविकपणेच हवनद्रव्ये असतात.

विसर्ज्य ब्राह्मणांस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम्।
दक्षिणां दिशमाकांक्षन्याचेतेमान्वरान्पितॄन् ॥२५८॥

श्राद्धी निमंत्रण केलेल्या ब्राह्मणांना निरोप देऊन, मौन स्वीकारून व पवित्र राहून दक्षिणेकडे तोंड करून पितरांना (पुढे सांगितल्याप्रमाणे) वर मागावेत.

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः संततिरेव च ।
श्रद्धा च नो माव्यगमद् बहु देयं च नोऽस्त्विति ॥२५९॥

आमची संतति वाढो, आमच्या कुलात दात्यांची संख्या पुष्कळ वाढो. आमच्या वंशात वेदांची अभिवृद्धि होवो. आमची श्रद्धा कधीहि नष्ट न होवो. आमच्या घरात देण्यास योग्य असे धनधान्य विपुल असो.

एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम्।
गां विप्रमजमग्निं वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत्॥२६०॥

अशा रीतीने श्राद्ध संपवून तेथील पिंड गाय, ब्राह्मण बोकड यांना खाण्यास द्यावे. किंवा अग्नीत वा जलात टाकावे.

येथे गाय आणि बोकड यांच्या जोडीने ब्राह्मणाचा उल्लेख आला आहे. यावरून ब्राह्मणांचा अपमान होतो. असे समजत नाहीत म्हणून अशाच प्रकारे शूद्रांचा उल्लेख आल्यासहि तेथे त्याची अवहेलना झाली असे मानू नये.

पिण्डनिर्वपणं केचित्परस्तादेव कुर्वते।
वयोभिः खादयन्त्यन्ये प्रक्षिपन्त्यनलेऽप्सु वा ॥२६१॥

काही लोक ब्राह्मणभोजनानंतर पिंडदान करतात. काही विसर्जित पिंड पक्ष्यांना घालतात.वा अग्नीत जलात टाकतात.

पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा।
मध्यमं तु ततः पिण्डमद्यात्सम्यक् सुतार्थिनी॥२६२॥

पुत्र व्हावा अशी इच्छा करणाऱ्या पतिव्रता धर्मपत्नीने पितृपूजन करून मधला पिंड योग्यविधीने भक्षण करावा.

मधला पिंड हा पितामहाला, आजोबाला उद्देशून दिलेला असतो. गृह्यसूत्रात सांगितलेल्या पद्धतीने मंत्र म्हणून त्या पिंडाचे भक्षण करावे लागते.

आयुष्मन्तं सुतं सूते यशोमेधासमन्वितम्।
धनवन्तं प्रजावन्तं सात्विकं धार्मिकं तथा॥२६३॥

या पिंडभक्षणाने होणारा पुत्र दीर्घायुषि, यशस्वी, बुद्धिमान्, धनवान्, संततियुक्त, धार्मिक आणि सात्विकवृत्तीचा होतो.

प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत्।
ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वा बान्धवानपि भोजयेत्॥२६४॥

पिंडाची व्यवस्था लागल्यानंतर हात धुवून आपल्या जातीतील लोकांना आणि आप्तांना सन्मानपूर्वक भोजन द्यावे.

उच्छेषणं तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा विसर्जिताः।
ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः॥२६५॥

ब्राह्मणांना निरोप देऊन होईपर्यंत त्यांची उष्टी पाने तशीच ठेवावीत निरोप दिल्यानंतर उष्टी काढून भूमि स्वच्छ करावी. त्यानंतर वैश्वदेवादि कृत्ये करावीत असे धर्मशास्त्र आहे.

हविर्यच्चिररात्राय यच्चानन्त्याय कल्पते।
पितृभ्यो विधिवद्दत्तं तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥२६६॥

विधिपूर्वक दिल्यानंतर ज्या द्रव्यामुळे पितरांची दीर्घकाल तृप्ति होते ती द्रव्ये आता सांगतो.

तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूफलेन वा।
दत्तेन मासं तृप्यन्ति विधिवत्पितरो नृणाम् ॥२६७॥

तीळ–व्रीहि– यव– उडीद–जल–कंदमुळे– वा फळे यामुळे पितरांची एक मासपर्यंत तृप्ति होते.

द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन्मासान् हारिणेन तु।
औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै ॥२६८॥
षण्मासांश्छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै।
अष्टावेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु ॥२६९॥
दशमासांस्तु तृप्यन्ति वराहमहिषामिषैः।
शशकूर्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु ॥२७०॥

श्राद्धामध्ये दिलेल्या माशांच्या मांसामुळे दोन मास, हरिणमांसामुळे तीन मास, मेंढ्यांच्या मांसामुळे चार मास, पक्ष्यांच्या मांसामुळे पाच मास, बोकडाच्या मांसामुळे सहा मास, पार्षतमांसामुळे सात मास, एणमांसामुळे आठमास, रुरुमांसामुळे नऊ मास, वराह आणि महिष मांसामुळे दहा मास, ससा आणि कासव यांच्यामुळे अकरा मास पितरांची तृप्ति होते.

पार्षत–एण–आणि रुरु हे हरिणातीलच जातिविशेष आहेत.

श्राद्धामध्ये मांस वापरण्याचा हा उल्लेख सर्वांसाठी नाही. ज्यांच्यात मांसाशनाची कुलपरंपरा आहे त्यांचे करिताच केवळ हे वर्णन आहे असे निश्चित जाणावे. देशधर्म,कुळधर्म हि सांगितले जाणार आहेत हे पहिल्या अध्यायात आरंभीच सांगितले आहे. म्हणून मांसान्नाचा उल्लेख ही विसंगति मानू नये.

संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन च ।
वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥२७१॥

गायीच्या दुधाने तसेच गोदुग्धापासून केलेल्या खीर–बासुदी इत्यादि पदार्थांनी पितरांची एक वर्षपर्यत तृप्ति होते. वृद्ध बोकडाच्या मांसामुळे पितर बारावर्षे पर्यंत तृप्त होतात.

कालशाकं महाशल्का: खड्गलोहामिषं मधु ।
आनन्त्यायैव कल्प्यन्ते मुन्यन्नानि च सर्वश: ।।२७२।।

काळा चाकवत किंवा काळे वांगे, महाशल्क नावाचा विशिष्ट मासा, गेंडा , पूर्ण काळ्या किंवा तांबड्या रंगाचा बोकड, मध, देवभातासारखी आपोआप उगवलेली धान्ये यांनी केलेले श्राद्ध पितरांची अनंत कालपर्यत तृप्ति करते.

यातील द्रव्यांच्या विविधतेतून कुलपरंपरेने आलेल्या अन्नाचा देवतार्चन, श्राद्ध इत्यादीसाठी उपयोग करावा. त्यात त्याकाळी सहज उपलब्ध असलेल्या नीवाराचा, देवभाताचा, तृणधान्याचा उल्लेख आहे. आणि त्याच्या उपयोगानेहि अनंत कालपर्यंत पितरांची तृप्ति होते असे सांगितले आहे. यावरून धर्मशास्त्रहि सामान्यातल्या सामान्य व्यक्तीचाहि जिव्हाळ्याने विचार करते आणि त्याला सोयीचा होईल असा त्याच्या कल्याणाचा मार्ग सांगते हे लक्षात घेण्यासारखे आहे.

यत्किंचित्मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयोदशीम् ।
तदप्यक्षयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च ।।२७३।।

वर्षाऋतूतील त्रयोदशी मघा नक्षत्राने युक्त असेल त्या दिवशी कोणत्याहि द्रव्यात मध मिसळून केलेले श्राद्ध पितरांची अक्षय तृप्ति करते.

अपि न: स कुले भूयाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् ।
पायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ।।२७४।।

पितर अशी इच्छा करतात की अशा त्रयोदशीला पायसात तूप आणि मध घालून हत्तीची सावली पूर्वेला पडलेली असेल अशावेळी आमचे श्राद्ध करणारा पुरुष आमच्या कुळात जन्म घेवो.

मघा नक्षत्राने युक्त अशी भाद्रपद वद्यातील त्रयोदशी गृहीत धरावी. हत्तीची सावली पूर्वेला पडलेली असावी यावरून अपराह्ण काळ दुपारी एक ते चार या काळातील वेळ अपेक्षित आहे.

यद्यद्ददाति विधिवत्सभ्यक् श्रद्धासमन्वित: ।
तत्तत्पितॄणां भवति परत्रानन्तमक्षयम् ।।२७५।।

जे जे काही विधिपूर्वक आणि श्रद्धेने पितरांना अर्पण केले जाते त्यामुळे परलोकात पितरांची अक्षय अशी अनंतकालपर्यंत तृप्ति होते.

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतरा: ।।२७६।।

वद्यपक्षातील चतुर्दशी वगळून दशमीपासूनच्या तिथ्या श्राद्धासाठी प्रशस्त आहेत. इतर तिथि प्रशस्त नाहीत.

युक्षु कुर्वन् दिनर्क्षेषु सर्वान्कामान्समश्नुते।
अयुक्षु तु पितॄन्सर्वान्प्रजां प्राप्नोति पुष्कलाम् ।।२७७।।

समतिथि आणि समनक्षत्रावर केलेल्या श्राद्धाचे फल म्हणून सर्व मनोरथ पूर्ण होतात. आणि विषमतिथिनक्षत्रावर केलेल्या श्राद्धामुळे विपुल प्रजा प्राप्त होते.

यथा चैवापर: पक्ष: पूर्वपक्षाद्विशिष्यते।
तथा श्राद्धस्य पूर्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते ।।२७८।।

श्राद्धासाठी शुद्ध पक्षापेक्षा वद्य पक्ष आणि पूर्वाह्णापेक्षा अपराह्ण (दुपारी साडेबारा -एक नंतरची वेळ) प्रशस्त असते.

प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा ।
पित्र्यमा निधनात्कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना ।।२७९।।

श्राद्धाचेवेळी जानवे प्राचीनावीति वा अपसव्य असे विधिपूर्वक ठेवून हातात दर्भ घेऊन श्राद्धादि कृत्ये करावीत. कर्त्याने आमरण पितरांचे श्राद्ध करावे.

रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसी कीर्तिता हि सा।
संध्ययोरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते ।।२८०।।

श्राद्ध हे रात्री, सूर्योदयी आणि सूर्यास्ताचेवेळी करू नये. सूर्योदयानंतरची सकाळची वेळहि श्राद्धासाठी प्रशस्त नाही. रात्र ही राक्षसी (वेळ) म्हटले जाते.

अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत्।
हेमन्तग्रीष्मवर्षासु पाञ्चयज्ञिकमन्वहम् ।।२८१।।

शास्त्रोक्तरीतीने प्रत्येक अमावस्येला श्राद्ध करावे. असे सांगितले असले तरी वर्षातून निदान तीन वेळा हेमंत ग्रीष्म वर्षा या ऋतूत श्राद्ध करावे. पंचमहायज्ञाच्या निमित्ताने होणारे श्राद्ध प्रतिदिवशी करावयाचे असते.

न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकैऽग्नौ विधीयते।
न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मन: ।।२८२।।

श्राद्धातील अग्निकर्म लौकिक अग्नीवर करू नये. तसेच ज्याचे अग्निहोत्र आहे त्याने अवसेव्यतिरिक्त करावयाची श्राद्धे (वद्यपक्षातील दशमीपासूनची) करू नये.

प्रतिवर्षी पित्याच्या मृत्युतिथीला करावयाचे श्राद्ध मात्र प्रत्येकाला आवश्यक असेच आहे. ते त्याचदिवशी शास्त्रोक्त रीतीने करावे.

यदेव तर्पयत्यद्भिः पितॄन्स्नात्वा द्विजोत्तमः।
तेनैव कृत्स्नमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम्॥२८३॥

जो कोणी सज्जन स्नानानंतर प्रत्येक दिवशी जलाने पितरांचे तर्पण करील त्याला तेवढ्यानेहि पितरांचे नित्यश्राद्ध केल्याचे फळ मिळते.

ब्रह्मयज्ञाच्या निमित्ताने हे असे पितृतर्पण होते.

वसून्वदन्ति तु पितॄन् रुद्रांश्चैव पितामहान्।
प्रपितामहांस्तथादित्यान् श्रुतिरेषा सनातनी॥२८४॥

बाप वसुरूपाने, आजा रुद्ररूपाने, पणजा आदित्यरूपाने पूजनीय असतो. असे सनातन वेदवचन आहे.

विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं वाऽमृतभोजनः।
विघसो भुक्तशेषं तु यज्ञशेषं तथामृतम्॥२८५॥

गृहस्थाने प्रत्येक दिवशी विघसभोजन करावे वा अमृतभोजन करावे. अतिथीचे भोजन करावे.

अतिथीचे भोजन झाल्यानंतर उरलेल्या अन्नाला विघस म्हणतात आणि यज्ञादि देवकार्य पार पडल्यानंतर उरलेल्या अन्नाला अमृत म्हणतात.

आपण जे अन्न मिळवितो त्यावर आपल्या एकट्याचा अधिकार नाही, हे प्रत्येक गृहस्थाने सदैव लक्षात ठेवले पाहिजे. त्यावर देव–पितर–समाज यांचाहि अधिकार आहे, थोडा अधिकच आहे हे लक्षात ठेवून मग स्वत: उपभोग घेण्यास प्रवृत्त झाले पाहिजे. गीतेच्या तिसऱ्या अध्यायातहि यज्ञ करून उरलेल्याचे जो भक्षण करतो. तो सर्व प्रकारच्या वैयक्तिक आणि सामाजिक स्वास्थ्यासाठी या उदार वृत्तीने वागण्याचा फार उपयोग होतो.

एतद्वोऽभिहितं सर्वं विधानं पाञ्चयज्ञिकम्।
द्विजातिमुख्यवृत्तीनां विधानं श्रूयतामिति॥२८६॥

याप्रमाणे पंचमहायज्ञाचे आणि पार्वण श्राद्धविधीचे अनुष्ठान कसे करावे हे सांगितले आता (पुढच्या अध्यायात)सज्जनाने कसे वागावे, त्यातहि ब्राह्मणाने कसे वागावे ते सविस्तर सांगतो. ते अवधान देऊन ऐका.

या अध्यायात श्राद्धाचे स्वरूप आणि महत्त्व विस्ताराने सांगितले आहे. त्यावरून पितृकर्माची अवश्यकता ध्यानात घ्यावयाची आहे. पितरांना उद्देशून काहीना काही करण्याची प्रथा सर्व देशविदेशात सर्व जातीत अगदी वनेचर गिरीजन यांच्यातहि रूढ आहे.तिचे रूप वेगळे आहे इतकेच

वैदिकांनी ते अधिक अनुशासनबद्ध केलेले आहे.या येवढ्या विस्तृत कृत्यासजो असमर्थ आहेतत्याचेसाठी सोयीचे अन्यशास्त्रोक्त पर्यायहि उपलब्ध आहेत. त्यांचा स्वीकार करावा.पण स्वतःच्या मताने काहीतरी करू नये.

मनूच्याच आज्ञेवरून जिज्ञासू ऋषींना मनूचा पट्टशिष्य भृगू याने विधिनिषेध योग्यायोग्य कर्तव्याकर्तव्य याची यथास्थित जाणिव करून देणारे जे शास्त्र, तो महर्षी मनुदेवांचेकडून शिकला तेच त्याने यथावत् रीतीने सांगितले तेच भृगू सांगत असल्यामुळे या ग्रंथाला भृगूस्मृति म्हणण्याचे कारण नाही. मनुस्मृति म्हणणेच योग्य. महाभारत प्रथम वैशंपायनाने जनमेजयास ऐकविले आणि मग तेच सौतीने ऋषींना ऐकविले. तरी वेदव्यास हेच महाभारताचे कर्ते रचयिते आहेत अशी आपली परंपरागत धारणा आहे.

मूळची महाभारताची संहिता जय नावाची होती. तिची श्लोकसंख्या आठहजार. वैशंपायनाने जयाचे चोवीस हजार श्लोकसंख्येचे भारत रचिले आणि सौतीने त्याचे एकलक्ष श्लोकाचे महाभारत बनविले. असे काही विद्वान् मानतात. पण या तर्काला सबळ पुरावा नाही. जो आहे असे म्हणतात, त्याचा संबंध भिन्न आहे. असो.महाभारत हे जसे व्यासांचेच, वैशंपायन वा सौतीचे नाही तसे मनुस्मृति ही मनूचीच, भृगूची नाही. मी सांगतो, असे मनूचे मत आहे, ऋषी असे म्हणतात अशा अर्थाची वाक्ये जरी श्लोकातून येत असली तरी आरंभीच्या अत्यंत स्पष्ट उल्लेखामुळे मतभेद होण्याचे कारण नाही.आपली शास्त्रे –पुराणे सांगण्याची पद्धती ही अशीच आहे.

मनुस्मृति

अध्याय तिसरा संपूर्ण

मनुस्मृति

अध्याय चवथा

चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाऽऽद्यं गुरौ द्विजः ।
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ।।१।।

आयुष्याच्या चार भागापैकी पहिला चौथाई गुरुगृही काढून दुसरा भाग गृहस्थाश्रम म्हणून घालवावा. त्यासाठी विवाह करून सपत्नीक व्हावे.

आयुष्याचे चार भाग कल्पून ब्रह्मचर्य–गृहस्थ–वानप्रस्थ आणि संन्यास अशा चार आश्रमात त्यांची विभागणी करावी अशी हिंदूंची धारणा प्राचीनकाल पासून आहे.

कलियुगात माणसाचे आयुष्य शंभर वर्षाचे आहे असे मानले जाते. त्या दृष्टीने पंचवीस वर्षाचा एक असे चार भाग कल्पावे लागतील. पण प्रत्यक्षात असे कधी असत नाही. म्हणून सामान्यत: बावीस पंचवीस वर्षे ब्रह्मचर्याश्रम, साठीपर्यंत गृहस्थाश्रम नंतर पुढील आयुष्य आपल्या सोयीप्रमाणे वानप्रस्थ आणि संन्यास या आश्रमाच्या वृत्तीत तरी घालवावे.

अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।
या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ।।२।।

गृहस्थाने आपली उपजीविका करताना कोणाशी द्रोह होणार नाही. निरुपाय झाला तर अगदी अल्पद्रोह होईल अशा रीतीने व्यवसाय करावा. हे नियम विशेष करून ब्राह्मणांसाठी आहेत असे समजावे. जीविकेसाठी आपत्काली काय करावे ते वेगळे. (आपत्कालाचे नियम ओघाओघाने सांगितले जाणारच आहेत.)

यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः ।
अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसञ्चयम् ।।३।।

आपल्या व कुटुंबाच्या जीवनयापनेसाठी आपली जी अनिंद्य अशी कर्मे तिचा अवलंब करावा. धनसंचयासाठी शरीराला क्लेश देऊ नयेत.

ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।
सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्या कदाचन ।।४।।

उपजीविका शक्यतो ऋताने वा अमृताने करावी. ते शक्य नसेल तर मृताने–प्रमृताने वा सत्यानृताने करावी. श्ववृत्तीने कधीच करू नये.

ऋत–मृत–श्ववृत्ति हे शब्द पारिभाषिक आहेत. त्याचे अर्थ पुढील श्लोकातून स्पष्ट होतील.

ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम्।
मृतं तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्॥५॥

उंछ आणि शिल याला ऋत म्हणावे. जे न मागता सहजपणे मिळाले आहे त्या अयाचित वृत्तीला अमृत म्हणावे. मागून घेणे हे भीक मागणेच आहे. त्याला मृत असे म्हणावे. आणि ज्यात दुसऱ्याचे शोषण होते, पीडन होते अशा कृत्याला प्रमृत म्हणावे.

उंछ आणि शिल म्हणजे हाट (बाजार) उठून गेल्यानंतर वा वाहतूक करताना रस्त्याच्या कडेला जे धान्यादि सांडलेले असते, ज्याच्यावर कोणाचे स्वामित्व नसते. ज्याचा कोणाला उपयोग नसतो, असे जे पूर्णपणे उपेक्षित असते. त्या वेचून आणलेल्या धान्याला उंछ म्हणतात. शिल म्हणजे शेतकऱ्याने खळे भरून नेल्यानंतर शेतात सांडलेले धान्य. असे केवळ उंछ–शिल वेचून त्यावर जो उपजीविका करतो तो ऋत भक्षण करतो.

प्रमृत म्हणजे कर्षण. कर्षण शब्दाच्या धात्वर्थाने शेती करणे असा अर्थ होतो. टीकाकारांनी शेती असाच अर्थ दिला आहे. पण कर्षण शब्दाचा ओढून घेणे, शोषून घेणे असाहि अर्थ आहे. प्रमृत शब्दातील भावाच्यादृष्टीने शोषण अर्थ करणे अधिक चांगले.

सत्यानृतं तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते।
सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत्॥६॥

सत्य–अनृत (खरे – खोटे) असा जो व्यापार. त्यानेहि प्रसंगी उपीजविका करावी. सेवा करणे हे कुत्र्याचे जिणे होय. पोटासाठी ते कधीच पत्करू नये.

प्रत्येक व्यापारात थोडे तरी खोटे करावे लागते, बोलावे लागते. विकत घेणे, विकणे तोलून मापून देणे वाहतूक करणे, साठवणे, सांभाळणे या गोष्टी व्यापारात मोडतात. यात प्रत्येक पावलावर मागे–पुढे उणे अधिक होतच असेत. म्हणून व्यापाराला सत्यानृत म्हटले आहे. यात जो अधिकाधिक सत्यनिष्ठ आणि प्रामाणिक राहतो त्याचे साठीच साधुकार–सावकार, साधू आणि साहू असे शब्द रुढ झाले आहेत.

पोट भरण्याकरता जो सेवा करतो त्याला धन्याच्या इच्छेने वागावे लागते. अनेकवेळा स्वाभिमान गुंडाळून ठेवावा लागतो. म्हणून ब्राह्मणाने तरी सेवावृत्ति स्वीकारू नये. असे अभिप्रेत आहे. आपल्या परंपरेतहि एकेकाळी नोकरीला कनिष्ठच समजले जात असे.

कुसूलधान्यको वा स्यात्कुम्भीधान्यक एव वा।
त्र्यहैहिको वाऽपि भवेदश्वस्तनिक एव वा॥७॥

गृहस्थाने धनसंचयाच्या दृष्टीने कुसूलधान्यक, कुंभीधान्यक, त्र्यहैहिक आणि अश्वस्तनिक असावे.

कुसूल म्हणजे धान्याचे कोठार. तेवढे भरून धान्य ज्याच्याजवळ असते तो कुसूलधान्यक. सर्व कुटुंबाचे भरणपोषण योग्य रीतीने तीनवर्षेपर्यंत करता येईल एवढा साठा ज्याच्या जवळ असतो तो कुसूलधान्यक. वर्षभर पुरेल एवढ्या धनधान्याचा संग्रह करणारा तो कुंभीधान्यक. तीन दिवसापुरते राखून ठेवणारा त्र्यहैहिक आणि एकाच दिवसापुरते ज्याच्या जवळ असते, उद्याची चिंताहि जो वहात नाही तो अश्वस्तनिक होय.

चतुर्णामपि चैतैषां द्विजानां गृहमेधिनाम्।
ज्यायान्परः परो ज्ञेयो धर्मतो लोकजित्तमः ।।८।।

संग्रहाच्या या चार प्रकारापैकी गृहस्थधर्माने वागणारासाठीहि पुढचा पुढचा प्रकार अधिक श्रेष्ठ होय. परलोकी सद्‌गति इच्छिणाऱ्या धार्मिकाने हे लक्षात ठेवून वागावे.

कुसूलधान्यक सर्वात कनिष्ठ आणि अश्वस्तनिक हा सगळ्यात उत्तम आहे. हे लक्षात घ्यावे. ब्राह्मणाने तरी कौटुंबिक जीवनातहि अल्पसंतुष्ट असावे असे सांगण्याचा हेतू यामधे आहे.

षट्‌कर्मैको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते।
द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति।।९।।

काही लोक सहा कर्मे करून जगतात. काही तीन वा दोन कृत्यांचा अवलंब करतात. आणि चौथा, ब्रह्मसत्र या केवळ एकाच कर्माच्या अवलंबनाने उपजीविका करतो.

उंछ–शिल–याचित–अयाचित–कृषि–वाणिज्य ही सहा कर्मे. अध्यापन–याजन–प्रतिग्रह ही तीन कर्मे. यजन–याजन ही दोन आणि अध्यापन हे एक. यालाच ब्रह्मसत्र असे म्हणतात. आपली परिस्थिती पाहून यातील एक वा अधिक गोष्टी व्यवसाय म्हणून स्वीकाराव्या. ब्रह्मसत्र नावाने अध्यापन हे एवढे एकच कर्म सांगितले आहे. त्यावरून त्याची श्रेष्ठता व्यक्त होते.

वर्तयंश्च शिलोञ्छाभ्यामग्निहोत्रपरायणः।
इष्टीः पार्वायणान्तीयाः केवला निर्वपेत्सदा।।१०।।

शिलोञ्छ वृत्तीने जगणाऱ्या ब्राह्मणाने अग्निहोत्र स्वीकारून दर्शपूर्णमास व आग्रयण या इष्टीच तेवढ्या कराव्या.

इतर प्रकारच्या यज्ञामधे पुष्कळ धन–धान्याची अपेक्षा असते. शिलोञ्छ वृत्तीने राहणाराचे साधन अत्यंत अल्प असल्याने त्याने मोठ्या समारंभाच्या भानगडीत पडण्याचे कारण नाही. प्रामाणिकपणे आचरिलेले लहानसे धर्मकृत्यहि पुष्कळ पुण्याचा लाभ करून देणारे असते.

न लोकवृत्तं वर्तेत वृत्तिहेतोः कथंचन।
अजिह्मामशठां शुद्धां जीवेद्‌ब्राह्मणजीविकाम्।।११।।

पोटासाठी लोकांचे रंजन करणारे व्यवसाय कधीहि स्वीकारू नयेत. ब्राह्मणाच्या उपजीविकेचे साधन सरळमार्गी, निष्कपट आणि शुद्ध स्वरूपाचे असावे.

विनोद, थट्टा, टवाळी, गायन, वादन, नृत्य, अभिनय हे सर्व व्यवसाय मनोरंजनाचे आहेत. स्वार्थी हेतूने कोणाची स्तुति करणे हेहि लोकवृत्तच आहे. बोधप्रद नसलेले कलेकरिता कला या प्रकारचे ललित वाङ्मय या लोकवृत्तातच मोडेल.

संतोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत् ।
संतोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्ययः ।।१२।।

सर्वदा परमसंतोषाने राहून सुखाची इच्छा संयमाने करावी. खरे पाहता संतोष हेच सुख आहे. समाधानी नसणे यातच सर्व दुःखाचे मूळ असते.

अतोऽन्यतमया वृत्त्या जीवंस्तु स्नातको द्विजः ।
स्वर्गायुष्ययशस्यानि व्रतानीमानि धारयेत् ।।१३।।

विद्याध्ययन पूर्ण करून गृहस्थाश्रम स्वीकारल्यानंतर स्वकुटुंब पोषणासाठी आधी सांगितल्यातील कोणत्यातरी व्यवसायाचा अवलंब करावा. आणि पुढे सांगितलेल्यापैकी व्रते अंगिकारावी. ती सर्व पुण्यकारक, आयुष्य वाढविणारी आणि यश देणारी आहेत.

वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।
तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् ।।१४।।

वेदाने सांगितलेले आपले विहितकर्म प्रतिदिनी निरलसपणे करावे. यथाशक्ति प्रामाणिकपणे केलेले आपले कर्तव्यकर्महि परमगतीला प्राप्त करून देणारे ठरते.

कर्तव्य हे वर्ण–आश्रम यांनी मुख्यतः ठरावयाचे असते. फार पूर्वी केवळ तेवढाच नियम होता. आता प्रकृति–प्रवृत्ति–परिस्थिति यांचाहि त्यात भाग असू शकतो पण योग्य विचार करून स्वीकारले की मग ते स्वकर्मच ठरते. विहित कर्तव्यच ठरते. ते प्रामाणिकपणे पार पाडण्यातच जीवनाची सार्थकता असते. आपले कर्तव्य निष्ठेने पार पाडले की स्वतःच्या उद्धारासाठी आणखी वेगळे अधिक काही करावे लागत नाही. परमगति म्हणजे सर्वश्रेष्ठस्थान. स्वकर्तव्याच्या आचरणानेच ते लाभते, तो मोक्ष असे येथे आवर्जून सांगितले आहे. ते लक्षात ठेवणे महत्त्वाचे.

नेहेतार्थान्प्रसङ्गेन न विरुद्धेन कर्मणा ।
न कल्पमानेष्वर्थेषु नार्त्यामपि यतस्ततः ।।१५।।

मनाला रंजविणारे व्यवसाय करून धन मिळवू नये. धनासाठी निंद्य कर्माचा स्वीकार करू नये. पुरेसे धन संग्रही असताना अधिकाची अपेक्षा करू नये. आणि आपत्तीतहि धनासाठी शास्त्र सोडून स्वैरपणे वागू नये.

इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः।
अतिप्रसक्तिं चैतेषां मनसा संनिवर्तयेत् ॥१६॥

सर्व इंद्रियांच्या विषयामध्ये आसक्तीने प्रवृत्त होऊ नये. विषयाकडे होणारा आसक्तीचा अतिरेक मनाने परतवावा, आवरून धरावा.

इंद्रियाना असणारी विषयासक्ति त्यामागे धावणारे मन आणि त्याचे समर्थन करणारी बुद्धि या गोष्टी सर्व प्रकारच्या अनर्थाचे, वैयक्तिक सामाजिक अस्वास्थ्याचे कारण होतात. आरोग्याचाहि नाश होतो. आणि कौटुंबिक–सामाजिक स्वास्थ्याला चूड लागते. म्हणून सर्वत्र संयमाने वागावे. कामक्रोध ही नरकाची द्वारे आहेत, असे यासाठीच गीतेने सांगितले आहे. दमनाने इंद्रियांना पीडा देऊ नये हे खरेच पण त्यांचे फार लाड करू नयेत हे त्याहून खरे आहे.

सर्वान्परित्यजेदर्थान् स्वाध्यायस्य विरोधिनः।
यथा तथा यापयंस्तु सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥१७॥

स्वाध्यायाला विरोधी असणाऱ्या सर्व उद्योगव्यवसायांचा त्याग करावा हे लक्षात ठेवून जसे साधेल तसे स्वताचे व कुटुंबाचे पोषण करावे. असे जो वागतो त्यालाच कृतकृत्यता लाभते .

स्वाध्यायाचे महत्त्व ब्राह्मणाने तरी कधी विसरू नये. वेद–शास्त्रे –निरनिराळ्या विद्या यांचे अध्ययन संशोधन हे सर्व मिळून स्वाध्याय होतो असे समजावे. समाजामध्ये ही स्वाध्यायाची प्रवृत्ति जेवढी श्रेष्ठ–आदरणीय– तेवढ्या प्रमाणात ती व्यक्ति तो समाज उन्नत आहे, प्रगत आहे, विकसित आहे असे समजावे . उपभोगसाधनाच्यामापाने प्रगती मोजली जाते ते चूक आहे . म्हणून तेथे स्वाध्यायानेच खरी कृतकृत्यता लाभते असे म्हटले आहे.

वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च।
वेषवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन्विचरेदिह ॥१८॥

गृहस्थाने व्यवहारात वागताना आपले वय, आपले कर्म(उद्योग – व्यवसाय) आपले ऐश्वर्य, आपले शास्त्रज्ञान, आपले कूल याला अनुरूप असे वागणे बोलणे ठेवावे. वेष, वाणी – वय–कुल इत्यादींना अनुरूप असावे. बुद्धीने करावयाचा विचार –व्यवहारहि आपल्या प्रतिष्ठेला शोभेल असा असावा.

येथे सांगितलेली गोष्ट फार महत्त्वाची आहे. दुर्दैवाने सध्या तिकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष झालेले आढळते. आपले कुल, आपली संस्कृति याचा विचार वागण्याबोलण्यापासून नष्ट झालेला आहे. पाश्चात्यांच्या वागण्या–बोलण्याचे अनुकरण करणे, हुच्चपणाने वागणे–बोलणे–राहणे हेच लौकिकाचे होऊन बसले आहे. ते अनिष्ट आहे. त्याचा परिणाम स्वाभिमानशून्यतेत होतो. ही मोठी राष्ट्रीय आपत्ति

आहे.आज वेशभूषा, आहार, भाषा, सभ्यतेच्या कल्पना यात कोठेच स्वाभिमान उरला नाही हे खेदजनक आहे. वृद्ध माणसे, कुलीन स्त्रियाहि वयाला, कुलाला, अनुसरून वेषभूषा करीत नाहीत.

बुद्धिवृद्धिकराण्याशु धन्यानि च हितानि च।
नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान्॥१९॥

ज्याच्यामुळे बुद्धीची वाढ होईल, विद्येत–ज्ञानात भर पडेल, जी धन मिळवून देतील, जी व्यक्ति–राष्ट्र यांना हिताची ठरतील अशा शास्त्रांचे अध्ययन नियमाने करावे. तसेच वेद आणि वेदाच्या अर्थाला उपकारक अशी निरुक्त–व्याकरण–मीमांसादि शास्त्रे नित्य अवलोकावी.

स्वाध्याय आणि प्रवचन हे नित्यकर्म आपल्या परंपरेने सांगितलेले आहे. आपल्या जवळ जे ज्ञान आहे त्यात आपणास प्राविण्य मिळाले पाहिजे हे लक्षात घेऊन प्रतिदिनी शास्त्राभ्यास, शास्त्रग्रंथाचे अवलोकन अवश्य केले पाहिजे. टीकाकारांनी येथे अर्थशास्त्र–वैद्यक–ज्योतिष अशा भौतिकशास्त्रांचाहि उल्लेख केला आहे. धनलाभाच्या दृष्टीने ती अधिक उपयुक्त आहेत.

यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति।
तथा तथा विजानाति विज्ञानं चास्य रोचते॥२०॥

माणूस जो जो अधिकाधिक सखोलपणे शास्त्रांचा अभ्यास करील, तो तो त्या त्या शास्त्रातले मर्म त्याला अधिकाधिक उलगडेल. त्या विषयाची गोडी वाढेल.

सामान्य व्यक्तीलाहि उपदेश करावा यासाठी समर्थांनी, **'दिसामाजी काहीतरी ते लिहावे। प्रसंगी अखंडित वाचीत जावे।'** असे आवर्जून सांगितले आहे. शास्त्रग्रंथांच्या अभ्यासामुळे एकेक विषय उलगडत गेला. माहितीत भर पडली की शंकांचे निरसन होते. विविध वचनातील सुसंगति उमजून येते. त्यामुळे होणारा आनंद अवर्णनीय असतो.

ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञं च सर्वदा।
नृयज्ञं पितृयज्ञं च यथाशक्ति न हापयेत्॥२१॥

ऋषियज्ञ–देवयज्ञ–भूतयज्ञ–मनुष्ययज्ञ आणि पितृयज्ञ हे पाच यज्ञ प्रतिदिनी यथाशक्ति करावेत. ते कधीहि टाळू नयेत.

यथाशक्ति म्हणण्यात पक्वान्न, धान्य, मूल–फल–जल यातील जे शक्य ते गृहीत आहे.

एतानेके महायज्ञान्यज्ञशास्त्रविदो जनाः।
अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति॥२२॥

यज्ञाचे शास्त्र उत्तमरीतीने जाणणारे काही लोक पूर्णपणे निरिच्छ असल्यामुळे या पंचमहायज्ञाचे हवन स्वतःच्या इंद्रियांच्या ठिकाणीच करतात.

जे पूर्णपणे निरिच्छ आहेत, ज्यांना कशाचीहि अभिलाषा नाही, असे, यज्ञादींचा मूळ हेतू जाणणारे तत्त्ववेत्ते, पंचमहायज्ञ बाह्यसाधनांनी न करता इंद्रियांचा संयम करूनच यज्ञाची साधना करतात. त्यांना यज्ञसिद्धीसाठी बाह्यसाधने वा बाह्यकर्मे यांची आवश्यकता नसते.

हा एक प्रकारे मानसयज्ञच होय. मात्र बाह्यसाधनाविषयी बाह्यकृत्याविषयी असणारा आळस, वाटणारी तुच्छता हे याचे कारण नव्हे. हा अधिकार सामान्यांचा नाही. जे पूर्णपणे कर्तव्यपरायण आहेत. स्वधर्माचरण हेच ज्यांचे जीवन आहे, निष्काम कर्मयोग ज्यांच्या हाडीमासी मुरला आहे, तेच अशा प्रकारचा मानसयज्ञ करू शकतात. इतरांनी यथाशक्ति प्रत्यक्ष कृत्य करणेच श्रेयस्कर होय. गीतेनेहि **'श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परंतप'** असे म्हटले आहे.

वाच्येके जुह्वति प्राणं प्राणे वाचं च सर्वदा।
वाचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्वृत्तिमक्षयाम् ।।२३।।

कित्येक अधिकारी पुरुष वाणीचे प्राणामध्ये आणि प्राणाचे वाणीमध्ये हवन करतात. अशा रीतीने वाणीचा आणि प्राणाचा अधिकार जे जाणतात त्यांचे हे यज्ञानुष्ठान अक्षय्य फल देणारे होते.

शुद्ध सस्वर वेदाध्ययन अखंडपणे करणे आणि त्यासाठी आवश्यक असलेली श्वास–निश्वासाची यंत्रणा समर्थ ठेवणे हे या प्रकारच्या यज्ञाचे रहस्य. त्यासाठी योग्यप्रकारे केलेल्या प्राणायामानंतर वेदांच्या ऋचांची आवृत्ति करणे आणि काही काळपर्यंत वेदऋचा म्हणून झाल्यानंतर विशिष्ट वेळेपर्यंत प्राणायाम करणे. हे करीत असताना इतर कशाचेहि आकर्षण नसणे, मिळेल तो सर्व वेळ या साधनेतच घालविणे. असे प्रामाणिक निष्ठेने करीत राहिल्यास यज्ञाचा मुख्य हेतू साध्य होऊन जीवनाचा उद्धार होतो. हे पूर्णपणे खरे आहे. वाग्यज्ञासाठी कराव्या लागणाऱ्या प्राणायामाचे स्वरूप मात्र तज्ञाकडून नीट जाणून अभ्यासिले पाहिजे.

ज्ञानैनेवापरे विप्रा यजन्त्येतैर्मखैः सदा।
ज्ञानमूलां क्रियामेषां पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा ।।२४।।

कित्येक ब्रह्मनिष्ठ गृहस्थ ब्रह्मज्ञानरूपी यज्ञानेच हे पंचमहायज्ञ करीत असतात. कारण त्यांना यथार्थ ज्ञानाची दिव्य दृष्टि प्राप्त झालेली असते. त्यामुळे त्यांच्या सर्व कृति ज्ञानमूलकच असतात.

वेदान्तशास्त्राप्रमाणे ब्रह्म हेच 'असते–दिसते–भासते–घडते,' या सर्वांचे अधिष्ठान आहे. त्यामुळे ब्रह्मज्ञानामुळे जो संपन्न झाला, त्याला कृत्ये म्हणून काही उरतच नाहीत. **'झाली संध्या संदेह माझा गेला। आत्माराम हृदयी प्रगटला।'** अशी, श्रीएकनाथमहाराजांनी म्हटल्याप्रमाणे त्याची स्थिती होते.

वरील तीनहि श्लोक पूर्णपणे निष्काम झालेल्या ज्ञाननिष्ठ महात्म्यांसाठी आहेत. हे लक्षात

घ्यावे. स्मृतिग्रंथांचा मुख्य भर विधिनिषेधात्मक कर्मकांडावर असतो असे असतानाहि अधिकारसंपन्न असलेल्या ज्ञाननिष्ठांविषयीचा गौरव स्मृतिकारांच्या हृदयात जागृत असतो. ही गोष्ट फार महत्त्वाची आहे. व्यावहारिक उपयुक्तता लक्षात घेऊन स्वाभाविकपणे प्रबल असलेल्या अर्थ–कामांना नियंत्रित ठेवण्याचे कर्तव्यकर्म पार पाडण्यावरच प्रामुख्याने लक्ष केंद्रित करणारे स्मृतिकार मोक्ष पुरुषार्थाचेहि आत्यंतिक महत्त्व दृष्टीआड होऊ देत नाहीत हेच यावरून लक्षात येते.

अग्निहोत्रं च जुहुयादाद्यन्ते द्युनिशोः सदा।
दर्शेन चार्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि ।।२५।।

यावत्‌जीव हे अग्निहोत्र करावयाचे असते. त्यात दोन पद्धती आहेत. त्याना अनुसरून दिवसाच्यापूर्वी वा नंतर आणि रात्रीच्यापूर्वी वा नंतर असे दोन वेळा अग्निहोत्र करावे. अर्धमासाच्या शेवटी अवस आणि पूर्णिमेला दर्श व पौर्णमास याग करावत.

सस्यान्ते नवसस्येष्ट्या तथर्त्वन्ते द्विजोऽध्वरैः।
पशुना त्वयनान्ते तु समान्ते सौमिकैर्मखैः ।।२६।।

नवीन धान्य उपलब्ध होताच त्याने इष्टी करावी. उन्हाळा–पावसाळा–हिवाळा या ऋतूंच्या अंती चातुर्मास्ययाग करावा. दक्षिणायन आणि उत्तरायण यांच्या आरंभी पशुयाग करावा. वसंत ऋतूच्या आरंभी सोमयाग करावा.

नानिष्ट्वा नवसस्येष्ट्या पशुना चाग्निमान् द्विजः।
नवान्नमद्यान्मांसं वा दीर्घमायुर्जिजीविषुः ।।२७।।

दीर्घ आयुष्य मिळावे अशी इच्छा असणाऱ्या अग्निहोत्र्यानी नवीन धान्याने इष्टि केल्यावाचून वा पशुयाग न करता नवीन धान्य वा मांस यांचे भक्षण करू नये.

नवेनानर्चिता ह्यस्य पशुहव्येन चाग्नयः।
प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति नवान्नामिषगर्धिनः ।।२८।।

नवीन अन्न खाण्याची वा मांसभक्षणाची अभिलाषा तर आहे पण अग्नीमध्ये नवधान्याची इष्टी वा पशुयाग मात्र करीत नाही तेव्हा तो अग्नि त्या अग्निहोत्र्याचे प्राणच भक्षिण्याची इच्छा करतो.

भोग भोगायचे तर ईश्वरार्पण करून तरी भोगा हे श्रीविनाबाजींचे वचन येथे आठवते.

आसनाशनशय्याभिरद्भिर्मूलफलेन वा।
नास्य कश्चिद्वसेद्गेहे शक्तितोऽनर्चितोऽतिथिः ।।२९।।

आसन–जल–कंदमुळे–फळे–भोजन–अंथरूण इत्यादींनी ज्याचा सत्कार झालेला नाही असा कुणीहि अतिथि गृहस्थाच्या घरात नसावा.

अतिथीचा यथाशक्तीच पण योग्य त्या प्रकारे सन्मान व्हावा ते गृहस्थधर्माचे महत्त्वाचे अंग होय.

पाषण्डिनो विकर्मस्थान्बैडालव्रतिकाञ्छठान्।
हैतुकान्बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत्॥३०॥

पाखंडी, निषिद्धवर्तन करणारे, दांभिक, कपटी, नास्तिक आणि बगळ्याच्या वृत्तीचे असे जे कोणी असतील त्यांचा नुसत्या वाणीनेहि सन्मान करू नये. (मग वरील श्लोकाप्रमाणे कृतीने सत्कार करणे दूरच राहिले)

वेदविद्याव्रतस्नाताञ्छोत्रियान् गृहमेधिनः।
पूजयेद्धव्यकव्येन विपरीतांश्च वर्जयेत्॥३१॥

वेदाचे अध्ययन परिपूर्ण केलेले सतत वेदाध्ययनात निमग्न असलेले असे जे गृहस्थ त्यांचे देवकार्य–पितृकार्याच्या निमित्ताने अवश्य पूजन करावे. असे जे नसतील त्यांचा त्याग करावा.

शक्तितोऽपचमानेभ्यो दातव्यं गृहमेधिना।
संविभागश्च भूतेभ्यः कर्तव्योऽनुपरोधतः॥३२॥

अन्न न शिजविणारे असे जे ब्रह्मचारी, संन्यासी, त्यांना गृहस्थाने यथाशक्ति अन्नदान करावे. आणि आप्त–इष्ट–इतर प्राणी यांनाहि उदारमनाने आपण मिळविलेल्या अन्नातील वाटा द्यावा.

अन्न वाटताना कुटुंबीय आप्तेष्ट यांच्यासहच इतर माणसे पशु–पक्षी–वृक्ष–वनस्पति यांचाहि विचार करणे अवश्य आहे. असे टीकाकारांनी आवर्जून सांगितलेले आहे. वृक्ष रक्षणाचे महत्त्व किती प्राचीन कालापासून समाजात मान्यता पावले होते हे यावरून लक्षात येते. आज पर्यावरणाचे संकट निर्माण झाल्यामुळे वृक्षारोपणाचे केवळ समारंभ तेवढे होत असतात.

श्लोकामध्ये जो शक्तितः शब्द आला आहे त्याचा आशय पूर्ण कुटुंब नीट संभाळून मग दानधर्म करावा असा आहे.

राजतो धनमन्विच्छेत्संसीदन्स्नातकः क्षुधा।
याज्यान्तेवासिनोर्वाऽपि न त्वन्यत इति स्थितिः॥३३॥

भुकेने व्याकुळ झालेल्या गृहस्थाने राजाकडून धनाची इच्छा करावी. तसेच आपल्या यजमानाकडून–शिष्याकडून सहाय्याची अपेक्षा करावी. इतराकडून काही घेऊ नये.

राजा शब्दाने केवळ सत्ताधारी वा क्षत्रियव्यक्ति घ्यावी असे नाही. ज्याला दान दक्षिणा देण्याची शक्यता आहे असे सर्व धनवान् गृहीत धरावेत. त्यासाठीच पुढे यजमान आणि शिष्य असा विकल्प दिलेला आहे.

न सीदेत्स्नातको विप्रः क्षुधा शक्तः कथंचन।
न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति ॥३४॥

गृहस्थाने शक्य असताना भुकेने पीडित होऊ नये. ऐपत असतानाहि जुनी मळकट वस्त्रे धारण करू नयेत.

एखादा व्यवसाय नीट न चालल्यामुळे आर्थिक हानी झाली तर न खचता पुन्हा उत्साहाने नवीन उद्योग आरंभावेत किंवा चुका टाळून पहिलाच व्यवसाय नीट रीतीने करावा.

कोठे थोडी खोट बसली की लगेच आपद्धर्म म्हणून सांगितलेल्या कृत्यांचा अवलंब करू नये. साधेपणाच्या नावाखाली दरिद्रीपणाने राहू नये.

क्लृप्तकेशनखश्मश्रुदान्तः शुक्लाम्बरः शुचिः।
स्वाध्याये चैव युक्तः स्यान्नित्यमात्महितेषु च ॥३५॥

गृहस्थाचे केस नीट कातरलेले, निगा राखलेले असावेत. नखे वाढू देऊ नयेत. दाढी चांगली करावी. शरीर स्वच्छ ठेवावे. वस्त्रे पांढरी असावीत. वागणे विनयाचे असावे. नेहमी स्वाध्याय करीत असावे. आणि स्वत:चे हित साधेल अशी दक्षता घ्यावी.

हित शब्दाने शाश्वत सुख इहपरलोकीचे कल्याण अभिप्रेत आहे. इंद्रियोपभोग–विलास येथे अभिप्रेत नाही.

वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम्।
यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले ॥३६॥

गृहस्थाने हातामधे वेळूची काठी, पाण्याने भरलेला कमंडलू, जानवे, दर्भमुष्टि, आणि सोन्याची कुंडले धारण करावीत.

यज्ञोपवीत नित्य धारण करावे. चालताना वेणुदंड घ्यावा. कानात सोन्याची कुंडले असावीत. प्रसंगविशेषी पाणी असलेले भांडे आवश्यकतेनुरूप ठेवावे. येथे वेद शब्दाचा अर्थ दर्भमुष्टि असा आहे. तसेच गृहस्थाने स्वसंरक्षणासाठी सदैव सिद्ध असले पाहिजे. त्यादृष्टीनेच वेणुदंडाचा उल्लेख आहे.

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन।
नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥३७॥

उगवत्या व मावळत्या सूर्याकडे पाहू नये. तसेच ग्रहण लागलेला सूर्य, आकाशाच्या मध्यभागी चढलेला सूर्य याकडेहि पाहू नये. त्याप्रमाणे पाण्यात पडलेले सूर्याचे प्रतिबिंबहि पाहू नये.

सूर्याचा प्रकाश हा प्रखर असतो. मावळत्या–उगवत्या सूर्यप्रकाशातून विशिष्ट तरंगायामाचे

किरण बाहेर पडतात म्हणून आयुर्वेदाने स्पष्ट शब्दात, **'सर्वथेक्षेतनादित्यं'** – सूर्याकडे कधीच पाहू नये असा आदेश दिला आहे. उगवत्या–मावळत्या सूर्याकडे ओझरता दृष्टिक्षेप करण्यास अडचण नाही. त्यावेळच्या सूर्याचे सौंदर्य रसिकाची दृष्टि खिळवून टाकणारे असते. पण डोळ्याच्या दृष्टीने ते हिताचे नाही.म्हणून सावध राहण्यासाठी ही विशेष सूचना केली आहे.

न लङ्घयेद्वत्सतन्त्रीं न प्रधावेच्च वर्षति।
न चोदके निरीक्षेत स्वरूपमिति धारणा ।।३८।।

वासराच्या गळ्याला बांधलेली दोरी ओलांडू नये. पावसात पळू नये. पाण्यामधे पडलेले आपले प्रतिबिंब पाहू नये असा शास्त्रादेश आहे.

शास्त्रात सांगितलेल्या प्रत्येक करावे किंवा करू नये अशा विधानांच्या कारणांची मीमांसा प्रत्येकवेळी करता येतेच असे नाही. मंगल–अमंगल यांच्या कल्पना फार सूक्ष्म असतात. तेव्हा यात काय होते, याने काय बिघडते असा विचार करून माणसाने वागू नये. कारण कळले म्हणजे सुटते किंवा स्वीकारले जाते हे खरे नाही. ज्याची कारणे अगदी दृष्ट आहेत, प्रत्यक्ष आहेत त्याच्या संबंधीचेहि नियम माणसे पाळीत नाहीत, असे आढळते. करू नको म्हणून सांगितलेली गोष्ट करण्याचा तरी काही दृष्ट लाभ असतो का ? काही लोकांना नियम मोडून वागण्यात एक प्रकारचा अहंकार वाटतो. भूषण वाटते. ही वृत्ति अनिष्ट आहे. सदैव सावधान असावे, दक्ष असावे हे जर खरे तर बारिक सारीक हालचालीलाहि काही नियम असणे इष्ट आहे. त्यामुळेच अखंड सावधान रहाण्याची प्रवृत्ति अंगी बाणते.

मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम्।
प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ।।३९।।

मातीचा ढीग, गाय, देवता, ब्राह्मण, तूप, मध, चव्हाटा, पिंपळासारखे मोठे पवित्र वृक्ष यांना सर्वदा उजवे घालून पुढे जावे.

नोपगच्छेत्प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्तवदर्शने।
समानशयने चैव न शयीय तया सह ।।४०।।

उत्कट वासना झाली तरी रजस्वला स्त्रीशी संभोग करू नये. तिच्यासह एका अंथरुणावर झोपू नये.

रजसाऽभिप्लुतां नारीं नरस्य ह्युपगच्छत: ।
प्रज्ञा तेजो बलं चक्षुरायुश्चैव प्रहीयते ।।४१।।
तां विवर्जयतस्तस्य रजसा समभिप्लुताम्।
प्रज्ञा तेजो बलं चक्षुरायुश्चैव प्रवर्धते ।।४२।।

रजस्वला स्त्रीशी संभोग केला असता बुद्धि, तेज, बल, दृष्टि, आयुष्य यांचा नाश होतो आणि हा प्रसंग टाळला तर बुद्ध्यादींची वाढ होते.

नाश्नीयाद्धार्यया सार्धं नैनामीक्षेत चाश्नतीम्।
क्षुवतीं जृम्भमाणां वा न चासीनां यथासुखम्।।४३।।

पत्नीसह एका पात्रात भोजन करू नये. तसेच पत्नी जेवत असताना, शिंकताना, जांभई देत असताना किंवा सुखाने (आळसावून विश्रांतीसाठी) बसली असताना तिचेकडे पाहू नये.

नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्तामनावृताम्।
न पश्येत्प्रसवन्तीं च तेज:कामो द्विजोत्तम: ।।४४।।

तेजस्वी राहू इच्छिणाऱ्या ब्राह्मणाने डोळ्यात काजळ घाळणाऱ्या, तैलाभ्यंग करणाऱ्या, अंगावर कपडे नसलेल्या वा प्रसूत होणाऱ्या स्त्रीकडे पाहू नये.

नान्नमद्यादेकवासा न नग्न: स्नानमाचरेत्।
न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे।।४५।।

एका वस्त्रानिशी जेवू नये. नागव्याने स्नान करू नये. तसेच रस्त्यावर, राखेत (राखेच्या ढिगावर) गोठ्यात मूत्रोत्सर्ग करू नये.

न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते।
न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन।।४६।।
न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि च स्थित: ।
न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके।।४७।।

नांगरलेल्या शेतात, पाण्यात, अग्नीसाठी रचलेल्या विटांवर, उंच टेकड्यावर, पडकेवा मोडकळीला आलेले वाडे वा मंदिरे, वारूळ, प्राण्यांच्या बिळात, चालता चालता, उभे राहून, नदी ओढ्यांच्या काठावर, डोंगराच्या शिखरावर मूत्रोत्सर्ग करू नये.

हे नियम पुष्कळसे सामाजिक आरोग्याच्या दृष्टीने व काही सभ्यता सांभाळण्याच्या दृष्टीने सांगितले आहेत.

वाय्वग्निविप्रमादित्यमप: पश्यंस्तथैव गा: ।
न कदाचन कुर्वीत विण्मूत्रस्य विसर्जनम्।।४८।।

वारा विशेषत: समोरून वहात असताना तसेच अग्नि, ब्राह्मण, सूर्य, पाणी, गाय समोर असताना कधीहि मलमूत्राचे विसर्जन करू नये.

तिरस्कृत्योच्चरेत्काष्ठलोष्ठपत्रतृणादि च।
नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः ।।४९।।

भूमि, काटक्या, मातीची ढेकळे, पाने गवत, यांनी भूमी झाकून त्यावर मलविसर्जन करावे. शौचाचे वेळी बोलू नये. शरीर शक्यतो झाकून घ्यावे. डोक्याला अवगुंठन असावे.

मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ संध्ययोश्च यथा दिवा ।।५०।।

दिवसा आणि दोन्ही संध्याकाळी उत्तरेकडे तोंड करून आणि रात्री दक्षिणेकडे तोंड करून मलमूत्र विसर्जन करावे.

छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः।
यथासुखमुखः कुर्यात्प्राणबाधभयेषु च ।।५१।।

दिवसा वा रात्री दाट सावली किंवा अंधार असेल वा काही कारणाने प्राणाचे भय असेल तर जसे शक्य होईल त्याप्रमाणे कोणत्याहि दिशेला तोंड करून मलमूत्र विसर्जन करावे.

प्रत्यग्निं प्रतिसूर्यं च प्रतिसोमोदकद्विजान्।
प्रतिगां प्रतिवातं च प्रज्ञा नश्यति मेहतः ।।५२।।

अग्नि, सूर्य, चंद्र, पाणी, ब्राह्मण, गाय, वायू यांच्यापुढे मूत्रविसर्जन करू नये. तसे करणाराची बुद्धि नष्ट होते.

नाग्निं मुखेनोपधमेन्नग्नां नेक्षेत च स्त्रियम्।
नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् ।।५३।।

अग्नी तोंडाने फुंकू नये. नग्न स्त्रीकडे पाहू नये. अशुद्ध पदार्थ अग्नीत टाकू नयेत. पाय अग्नीवर धरून तापवू नयेत.

अधस्तान्नोपदध्याच्च न चैनमभिलङ्घयेत्।
न चैनं पादतः कुर्यान्न प्राणाबाधमाचरेत् ।।५४।।

खाट, पलंग, यांच्याखाली अग्नी ठेवू नये. अग्नि ओलांडू नये. अग्नि पायथ्याकडे ठेवू नये. प्राणाला बाधक होतील अशा कोणत्याहि क्रिया करू नयेत.

शरीर–इंद्रिये यांचे स्वास्थ्य नाहीसे होईल, देहाला कष्ट होतील अशी कोणतीहि कृत्ये करू नयेत. उपवास व्रते मार्गक्रमण, वाहनातून प्रवास या सर्व वेळी शरीरस्वास्थ्याचे भान ठेवावे.

नाश्नीयात्संधिवेलायां न गच्छेन्नापि संविशेत्।
न चैव प्रलिखेद्भूमिं नात्मनोऽपहरेत्स्रजम्॥५५॥

संध्याकाळी जेवू नये, झोपू नये, ग्रामांतर करू नये. भूमीवर रेघोट्या काढू नये. धारण केलेला हार स्वत: काढू नये.

नाप्सु मूत्रं पुरीषं वा ष्ठीवनं वा समुत्सृजेत्।
अमेध्यलिप्तमन्यद्वा लोहितं वा विषाणि वा॥५६॥

मूत्र, पुरीष, थुंकी, शेंबूड वा घाण झालेल्या अन्य वस्तू, रक्त आणि विष हे पाण्यात टाकू नये.

आरोग्याच्या दृष्टीने मूत्रपुरीषविसर्जनासंबंधीचे नियम फार महत्त्वाचे आहेत. पण दुर्दैवाने तिकडे दुर्लक्ष होत असल्याने स्वच्छ शुद्ध पाणीहि दुर्लभ होत आहे. अलीकडे सर्व प्रकारचे सांडपाणी नदी नाले ओढा यात सोडले जाते त्यामुळे प्रदूषण वाढत आहे.

नैक: शून्यगृहे स्वप्यान्न श्रेयांसं प्रबोधयेत्।
नोदक्ययाऽभिभाषेत यज्ञं गच्छेन्न चावृत:॥५७॥

ओसाड घरात एकट्याने झोपू नये. वडीलधाऱ्याना जागे करू नये. रजस्वला स्त्रीशी बोलू नये. यज्ञात आमंत्रणावाचून जाऊ नये.

'न श्रेयांसं प्रबोधयेत्' याचा अर्थ करताना टीकाकारांनी धाकट्याने वडीलधाऱ्यांना हे तुम्हाला शोभते, हे तुम्हाला शोभत नाही असा उपदेश करू नये. असे म्हटले आहे. ते मार्मिक आहे. तसेच केवळ यज्ञाच्या दर्शनासाठी जावयाचे असेल तर सुखाने जावे. पण आमंत्रणावाचून तेथे जेवण करू नये असाहि श्लेष काढला आहे. यज्ञाचे श्रेष्ठत्व आणि पवित्रता लक्षात घेता हे योग्य आहे. त्यामुळे व्यवस्थेवर ताणहि येत नाही.

अग्न्यगारे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानांच सन्निधौ।
स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत्॥५८॥

अग्निगृहात, गायीच्या गोठ्यात, ब्राह्मणाच्या जवळ, स्वाध्याय करताना आणि भोजनाचे वेळी उजवा हात उत्तरीयाच्या बाहेर असावा.

न वारयेद्गां धयन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित्।
न दिवीन्द्रायुधं दृष्ट्वा कस्यचिद्दर्शयेद्बुध:॥५९॥

गाय पाणी पीत असताना चरताना वा आपल्या वासराला पाजत असताना तिचे निवारण करू नये वा कोणास सांगूहि नये. दिसणारे इंद्रधनुष्य कोणास दाखवू नये.

इंद्रधनुष्य दाखवू नये हा निषेध औत्सुक्य टाळण्यासाठी आहे. मनुष्याच्या ठिकाणी औत्सुक्य, कुतूहल हा एक नैसर्गिक विकार आहे. आसक्तीचाच तो एक सौम्य आविष्कार आहे. म्हणून दक्षता घेण्याच्या दृष्टीने हा नियम सांगितलेला आहे.

नाधार्मिके वसेद्ग्रामे न व्याधिबहुले भृशम्।
नैकः प्रपद्येताध्वानं न चिरं पर्वते वसेत्॥६०॥

जेथे अधार्मिक लोक बहुसंख्येने राहतात वा जेथे नानाप्रकारच्या रोगांचा प्रार्दुभाव असतो (साथी असतात) त्या गावात राहू नये. कुणी सहाय्याला नसेल अशा स्थितीत एकट्याने प्रवास करू नये. पर्वतावर दीर्घकाळ वास करू नये.

न शूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजनावृते।
न पाषण्डिगणाक्रान्ते नोपसृष्टेऽन्त्यजैर्नृभिः॥६१॥

शूद्रांच्या राज्यात, अधार्मिकांनी वेढलेल्या स्थानी, पाखंड्यांचा उपसर्ग होत असेल तेथे आणि अंत्यजानी पीडिलेल्या स्थानी राहू नये.

काही वेळा काही राज्ये तरी शूद्र राजा असलेली होती. ब्राह्मणवृत्तीने राहणाऱ्यांचा त्या राज्यात छळ होत असे. अशी नोंद काही इतिहासविदांनी केली आहे.

न भुञ्जीतोद्धृतस्नेहं नातिसौहित्यमाचरेत्।
नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः॥६२॥

ज्यातील स्नेह काढून घेतला आहे असे पदार्थ (पेंड) खाऊ नयेत.पचण्यास फार जड असे पदार्थ खाऊ नयेत. पहाटे वा सायंकाळी भोजन करू नये. सकाळचे जेवण जास्त झाले असता रात्री खाऊ नये.

न कुर्वीत वृथाचेष्टां न वार्यञ्जलिना पिबेत्।
नोत्सङ्गे भक्षयेद्भक्ष्यान्न जातु स्यात्कुतूहली॥६३॥

व्यर्थ हालचाली करू नयेत. ओंजळीने पाणी पिऊ नये. अन्न मांडीवर घेऊन खाऊ नये. उगीच चौकशा करू नयेत.

वृद्ध वाग्भटाने औत्सुक्य हा एक सार्वत्रिक रोग सांगितला आहे. यात असभ्यपणाहि आहे. त्यामुळे निंदा करण्याची वृत्ति बळावते.

न नृत्यन्नैव गायेच्च न वादित्राणि वादयेत्।
नास्फोटयेन्न च क्ष्वेडेन्न च रक्तो विरोधयेत्॥६४॥

नाचू नये, गाऊ नये, वाद्ये वाजवू नयेत, दंड थोपटू नयेत, दात खाऊ नये–आरोळ्या मारू नये. आणि या कृत्यात कुणी रंगून गेला असल्यास त्याला विरोधहि करू नये.

गायनवादनाचा निषेध उगीचच्या उगीच वा वेळी अवेळी करण्यासंबंधी आहे असे समजावे. तसेच दुसरा कुणी तसा वागत असेल तर कारणावाचून त्याला सुधारण्याचे दायित्व आपल्या डोक्यावर घेऊन त्याला विरोधहि करू नये.

न पादौ धावयेत्कांस्ये कदाचिदपि भाजने।
न भिन्नभाण्डे भुञ्जीत न भावप्रतिदूषिते ।।६५।।

काशाच्या भांड्यात कधीहि पाय धुवू नयेत. फुटक्या भांड्यात तसेच ज्या भांड्याकडे पाहून अरुचि वाटेल अशा पात्रात जेवू नये. अस्वस्थ मन:स्थितीत भोजन करू नये.

उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत्।
उपवीतमलंकारं स्रजं करकमेव च ।।६६।।

पादत्राणे, कपडे, जानवे, अलंकार, हार किंवा तांब्याभांडे दुसऱ्याने वापरलेले वापरू नये.

रोगांचा संसर्ग टाळण्यासाठी या गोष्टी फार महत्त्वाच्या मानल्या पाहिजेत. अशा वस्तूंच्या वापरातून संसर्ग होण्याचे फार भय असते. आयुर्वेदानेहि या वस्तू दुसऱ्याच्या वापरण्याचा निषेधच केला आहे.

नाविनीतैर्व्रजेद्धुर्यैर्न च क्षुद्व्याधिपीडितै: ।
न भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैर्न वालधिविरूपितै: ।।६७।।

ज्या गाडीला आडदांड घोडा ,बैल वा खेचर जोडलेला असेल त्यातून प्रवास करू नये. तसेच जे पशू तहानलेले–भुकेले असतील, ज्यांच्या अवयवात व्यंग असेल, शेपट्या तोडलेल्या असतील त्यांचाहि प्रवासासाठी उपयोग करू नये.

विनीतैस्तु व्रजेन्नित्यमाशुगैर्लक्षणान्वितै: ।
वर्णरूपोपसंपन्नै: प्रतोदेनाक्षिपन्भृशम् ।।६८।।

वाहतुकीचे पशू आडदांड नसावेत. ते चांगल्या लक्षणानी युक्त, वेगवान, देखणे असावेत. त्यांना वरचेवर मारून हाकू नये.

बालातप: प्रेतधूमो वर्ज्यं भिन्नं तथाऽऽसनम्।
न छिन्द्यान्नखलोमाणि दन्तैर्नोत्पाटयेन्नखान् ।।६९।।

कोवळे ऊन, चितेचा धूर, फाटके वा मोडके आसन वर्ज्य मानावे. नखे केस स्वत: कापू नयेत. दातांनी नखे कुरतडू नयेत.

न मृल्लोष्टं च मृद्नीयान्न च्छिन्द्यात्करजैस्तृणम्।
न कर्म निष्फलं कुर्यान्नायत्यामसुखोदयम्॥७०॥

चिखल चिवडू नये. नखानी गवत तोडू नये. निष्फळ कामे करू नयेत. ज्याचा परिणाम दु:खात होणार आहे अशी कृत्ये टाळावीत.

लोष्टमर्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नर:।
स विनाशं व्रजत्याशु सूचकोऽशुचिरेव च॥७१॥

चिखल चिवडणारा, गवत तोडणारा, नखे खाणारा, दुसऱ्याचे दोष हुडकणारा, अपवित्र राहणारा अशा माणसाचा लौकरच नाश होतो.

दुसऱ्याचे दोष हुडकण्यात निंदा करण्याची प्रवृत्ति बलवान होत जाते. निंदा हा फार मोठा दुर्गुण आहे. माणसाचे सर्व चांगुलपण त्यामुळे लयास जाते.

न विगृह्य कथां कुयाद्बहिर्माल्यं न धारयेत्।
गवां च यानं पृष्ठेन सर्वथैव विगर्हितम्॥७२॥

दुसऱ्याला अडवून कोणतीहि चर्चा करू नये. वस्त्राच्या बाहेर माला धारण करू नये. बैलाच्या पाठीवर बसून प्रवास करू नये. तसे करणे सर्वथा निंद्य आहे.

अद्वारेण च नातीयाद्ग्रामं वा वेश्म वा वृतम्।
रात्रौ च वृक्षमूलानि दूरत: परिवर्जयेत्॥७३॥

गाव किंवा घर यांच्या भोवती तट असेल तर त्यावर चढून गावात वा घरात शिरू नये. मुख्य द्वारातूनच प्रवेश करावा. रात्रीच्या वेळी झाडाखाली चुकूनहि थांबू नये.

तटावरून उडी मारून शिरू नये, ते असभ्यपणाचे आहे. तसेच तसे करणाराकडे लोक हा चांगल्या सरळ कामाकरता गावात येत नाही, कुणी चोर वगैरे असावा अशी शंका घेणे शक्य आहे. रात्री झाडे प्राणवायू घेतात आणि अपानवायू (कार्बन–डाय–ऑक्साईड) सोडतात. तोहि माणसाच्या दृष्टीने हितावह नाही.

नाक्षैर्दीव्येत्कदाचित्तु स्वयं नोपानहौ हरेत्।
शयनस्थो न भुञ्जीथ न पाणिस्थं न चासने॥७४॥

कधीहि द्यूत खेळू नये. पादत्राणे हातात घेऊन स्वत:च नेऊ नयेत. अंथरुणावर बसून वा हातात घेऊन खाऊ नये. तसेच बसण्याच्या आसनावर अन्न ठेवून खाऊ नये.

सर्वं च तिलसम्बद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ।
न च नग्नः शयीतेह न चोच्छिष्टः क्वचिद्व्रजेत्॥७५॥

तीळ असलेले पदार्थ रात्री खाऊ नये. नागव्याने झोपू नये. उष्ट्या हातातोंडाने कुठे जाऊ नये.

आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत्।
आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो दीर्घमायुरवाप्नुयात्॥७६॥

पाय धुवून न पुसता ओल्या पायाने जेवावे. तसे केल्याने दीर्घायुष्य लाभते. ओल्या पायाने झोपू मात्र नये.

अचक्षुर्विषयं दुर्गं न प्रपद्येत कर्हिचित्।
न विण्मूत्रमुदीक्षेत न बाहुभ्यां नदीं तरेत्॥७७॥

ज्या स्थानाचे स्वरूप नीटसे दिसत नाही तेथे जाऊ नये. विसर्जित मलमूत्राकडे पाहू नये. केवळ हातानी पोहून नदी पार करू नये.

अधितिष्ठेन्न केशांस्तु न भस्मास्थिकपालिकाः।
न कार्पासास्थि न तुषान्दीर्घमायुर्जिजीविषुः॥७८॥

ज्याला दीर्घायुष्याची इच्छा आहे त्याने केस, राख, हाडे, खापरे, सरकी, कोंडा (भूस) यावर उभे राहू नये.

न संवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुल्कसैः।
न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च नान्त्यैर्नान्त्यावसायिभिः॥७९॥

पतित (धर्मच्युत–पातकी), चाण्डाल, पुल्कस, मूर्ख, गर्विष्ठ, अन्त्य, अन्त्यावसायी यांच्या संगतीत राहू नये.

पुल्कस– निषाद स्त्रीच्या ठिकाणी शूद्रापासून झालेला, अन्त्य– म्लेंछ, अन्त्यावसायी– निषाद स्त्रीच्या ठिकाणी चांडालापासून झालेला.

या प्रत्येकाच्या संगतीत न राहण्याची कारणे वेगवेगळी आहेत. पातक्याला टाळल्यामुळे त्याला पश्चात्ताप होण्याची शक्यता वाढते. मूर्खांच्या संगतीत मनस्ताप होतो. गर्विष्ठ अधिकच शेफारतो. इतर चांडालादि यांचे व्यवसाय अस्वच्छ क्वचित् किळसवाणेहि असतात.

न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतम्।
न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत्॥८०॥

शूद्राला बुद्धि सांगू नये. उष्टे देऊ नये. यज्ञातील हवनाचा शेष त्याला वाटू नये. त्याला धर्माचा उपदेश करू नये. त्याला व्रत करण्यास सांगू नये.

शूद्राचे व्यवसाय दिवसभराचे आणि शरीराला कष्ट देणारे असतात. त्यामुळे त्याच्या मागे धार्मिक कर्मकांड लावू नये. या दृष्टीने हा आदेश दिलेला आहे. त्याच्या कल्याणाच्या दृष्टीने त्याला विद्या वा ज्ञान देऊ नये असा याचा अर्थ नाही. उलट टीकाकारांनी 'मैत्र्याचावश्यं हितं उपदिश्यते' मित्रभावाने जे जे हितकर त्याचा उपदेश अवश्य करावा. पण तो त्याच्या स्वत:चा व्यवसाय असू नये. 'वृत्त्यर्थंच अयं निषेध:' वृत्तीकरता हा निषेध आहे असे आवर्जून म्हटले आहे ते लक्षात घेण्यासारखे आहे.

ज्यांना पोटासाठी व्यवसाय करीत असताना पुष्कळ वेळ मोकळा असतो, त्यांच्यामागेच बाह्य कर्मकांडाचे व्याप लागणे इष्ट असते. धार्मिकतेमुळे मन गुंतून राहते. आणि मन रमविण्यासाठी इतर उद्योग सुचत नाहीत. म्हणून सगळे कर्मकांड काय ते त्रैवर्णिकांच्या मागे, विशेषत: ब्राह्मणांच्या मागे लावले आहे. आणि शूद्राला त्यापासून मोकळे ठेवले आहे. यासाठीच श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी **'जैसा द्विज षट्कर्मे करी। शूद्र तयाते नमस्कारी। दोघासहि सरोभरी। निपजे यागु ।।'** – ब्राह्मणाने षटकर्मे केली आणि शूद्राने त्याला केवळ नमस्कार केला तरी दोघांना यज्ञाचे फळ सारखेच मिळते. असे म्हटले आहे. माऊलीचे अंत:करण असलेला अलौकिक प्रज्ञावान् संतश्रेष्ठ हे म्हणतो आहे हे सरळ मनाने लक्षात घेतले तरच वरील श्लोकाचा अर्थ नीट कळेल. शूद्राचा अपमान करावा, तुच्छ लेखावे असा भाव येथे असता तर उष्टे असेल तर त्याला वाढू नये असे म्हटले नसते.

यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे यश्चैवादिशति व्रतम् ।
योऽसंवृतं नाम तम: सह तेनैव मज्जति ।।८१।।

कोणी त्याला (शूद्राला) धर्म, व्रते, इत्यादींचा उपदेश करील आणि तो त्याप्रमाणे वागू लागेल तर ते दोघेहि असंवृत नावाच्या नरकात पडतात.

धर्मशब्दाने येथे यज्ञपूजादि वैदिक कर्मकांड अभिप्रेत आहे नैतिकदृष्ट्या जे सदाचरण तेही सांगू नये असा अर्थ नाही.

शूद्रासाठी वेदमंत्राचा निषेध असल्याने, हा निंदाव्यंजक अर्थवाद केला आहे असे टीकाकारांनी आवर्जून म्हटले आहे.

न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मन: शिर: ।
न स्पृशेच्चैतदुच्छिष्टो न च स्नायाद्विना तत: ।।८२।।

दोन्ही हातांनी स्वत:चे डोके खाजवू नये. उष्ट्याने डोक्याला स्पर्श करू नये. डोके कोरडे ठेवून स्नान करू नये.

केशग्रहान्प्रहारांश्च शिरस्येतान्विवर्जयेत्।
शिर:स्नातश्च तैलेन नाङ्गं किंचिदपि स्पृशेत्॥८३॥

केस ओढू नयेत. डोक्यावर प्रहार करू नये. डोक्यास तेल लावून स्नान केल्यानंतर इतर अंगाला तेल लावू नये.

न राज्ञ: प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतित:।
सूनाचक्रध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम्॥८४॥

राजाकडून दान घेऊ नये. ज्याचा पिता क्षत्रिय नाही, अशा राजाकडून मुळीच दान घेऊ नये. खाटिक, तेली, मद्य विकणारा, वेश्याव्यवसायावर जगणारा यांच्याकडूनहि दान घेऊ नये.

दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वज:।
दशध्वजसमो वेशो दशवेशसमो नृप:॥८५॥

दहा खाटकासारखा तेली, दहा तेल्यासारखा मद्यव्यवसायी (कलाल) दहा कलालाप्रमाणे वेश्याव्यवसायावर जगणारा (भडवा–भाडखाऊ) आणि दहा भाडखाऊप्रमाणे राजा दोषी समजावा.

म्हणून काही सज्जन साहित्यिक शासकीय पारितोषके नाकारतात.

दश सूनासहस्राणि यो वाहयति सौनिक:।
तेन तुल्य: स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रह:॥८६॥

दहासहस्रजीवांची हत्या करणाऱ्या खाटकाला जे पाप लागत असते, तेच राजालाहि लागत असते. म्हणून राजाकडून दान घेणे हे घोर कर्म आहे.

यो राज्ञ: प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिन:।
स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम्॥८७॥

लोभाने शास्त्रनियमाचे अतिक्रमण करून जो राजापासून दान घेतो तो पुढे क्रमाने एकवीस प्रकारच्या नरकात जातो.

तामिस्रमन्धतामिस्रं महारौरवरौरवौ।
नरकं कालसूत्रं च महानरकमेव च॥८८॥
संजीवनं महावीचिं तपनं संप्रतापनम्।
संहातं च सकाकोलं कुड्मलं पूतिमृत्तिकम्॥८९॥
लोहशङ्कुमृजीषं च पन्थानं शाल्मलीं नदीम्।
असिपत्रवनं चैव लोहदारकमेव च॥९०॥

तामिस्र, अंधतामिस्र, रौरव, महारौरव, नरक, कालसूत्र, महानरक, संजीवन, महावीचि, तपन, संप्रतापन, संहात, सकाकोल, कुड्मल, पूतिमृत्तिक, लोहशंकु, ऋजीष, पन्था, शाल्मलीनदी, असिपत्रवन, लोहदारक, असे एकवीस नरक आहेत.

नरकांची संख्या विविध प्रकारे गणली जाते. तीन–सात–शंभर अशाहि संख्या सांगितल्या जातात. संख्या थोड्या असतील तेव्हा त्या प्रतीकात्मक समजाव्या. पुष्कळ असतील तेव्हा ते उपप्रकार समजावेत.

परलोक गृहीत धरला की मग त्यात सुखकर देश म्हणून स्वर्ग आणि पीडाकर देश म्हणून नरक अशी विभागणी असणे स्वाभाविक आहे. अत्यंत तर्कशुद्ध असलेल्या कर्मविपाकाच्या सिद्धांताला ते धरून आहे. परलोक ही केवळ कविकल्पना मानणे तर्काशीच विसंगत आहे. आपल्या सूर्यमालेत सर्व प्रकारच्या चांगल्यावाईट प्रदेशांनी आणि विविध प्राणीजातींनी व्यापलेला पृथ्वी हा एक ग्रह आहे. आपल्या आकाशगंगेत अशा कित्येक सूर्यमाला आहेत आणि आकाशगंगाहि संख्येने विपुल आहेत. पृथ्वीच्या समकक्ष असलेला ग्रह एका आकाशगंगेत एक आहे असे गृहीत धरले तरी पृथ्वीसारखे सजीवांनी भरलेले सहस्रावधि ग्रह असू शकतात. त्यांचीच गणना स्वर्ग–नरक अशा विभागात ऋषींनी केलेली असणार. त्यावर विश्वास ठेवून वागणे माणसाला नीतिमत्ता रक्षणाच्या दृष्टीने अनुकूल असेच आहे.श्री वसंतराव गोवारीकर या शास्त्रज्ञानी परलोक म्हणून काही असण्याची शक्यता स्वीकारली आहे.

एतद्विदन्तो विद्वांसो ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।
न राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति प्रेत्य श्रेयोऽभिकाङ्क्षिणः ।।९१।।

हे नरकलोक जाणणारे विद्वान्, ब्रह्मवेत्ते ब्राह्मण, परलोकातील हिताची इच्छा असल्याने राजाकडून दान घेत नाहीत.

आपण जे अन्न खातो ते सर्वथैव शुद्ध आणि पवित्र असले पाहिजे. अन्नाच्या स्थूल अंशातून शरीराची आणि सूक्ष्म अंशातून मनाची जडण–घडण व्हावयाची असते. मनबुद्धीची प्रवृत्ति धार्मिक, न्यायप्रवण, विषयासक्ति नसलेली, उदात्त, क्षमावान्, शौर्य –धैर्य गुणांनी युक्त अशी असली पाहिजे. म्हणून अन्न कसे मिळवावे आणि कसे खावे यासंबंधीचे काटेकोर क्वचित् कठोर वाटणारे नियम शास्त्रकारांनी आवर्जून सांगितले आहेत. ब्राह्मण नुसता जन्माने ब्राह्मण असून भागत नाही. तर त्याचे ठिकाणी ब्राह्मण्य ओतप्रोत असावे लागते. गीतेत सांगितलेले '**शमो दमः तपः शौच क्षांतिरार्जव मेव च। ज्ञानविज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम्।।**' हे नऊ गुण चढत्या वाढत्या प्रमाणात त्याच्या अंगी बाणलेले असले पाहिजेत. ब्राह्मणाच्या गळ्यातील जानवे नऊपदरी असते. ते जणू या गुणांची आठवण ठेवण्यासाठीच असते. म्हणून अन्न हे काटेकोर नियमाने बांधले जाते. यासाठी देशाच्या प्रमुख

पदी विराजमान राहणारा राजा अनेक कारणांनी अनेक प्रकारच्या प्रत्यक्ष—अप्रत्यक्ष दोषांच्या संपर्कात येत असतो म्हणून राजाचे अन्न अधिक अपवित्र मानणे भाग पडते. म्हणून जोवर भुकेने प्राणघात होण्याचा प्रसंग येत नाही तोवर शहाण्या माणसाने राजापासून दान—प्रतिग्रह घेण्याचे टाळावे. अशी शास्त्राची अपेक्षा आहे.फुकट मिळते म्हणून खाण्याची सवय समाजासहि घातक ठरते.

ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत्।
कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव च ॥९२॥

ब्राह्म मुहूर्तावर जागे व्हावे. धर्म, अर्थ यांच्याविषयी आणि त्यांच्या लाभासाठी कराव्या लागणाऱ्या कष्टासंबंधी नीट विचार करावा. वेद आणि वेदांचे तात्पर्य लक्षात घेऊन ते आचारात कसे आणता येईल हेहि नीटपणे ध्यानात आणावे.

उत्थायावश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः।
पूर्वां संध्यां जपंस्तिष्ठेत्स्वकाले चापरां चिरम्॥९३॥

शय्येवरून उठून मलमूत्रविसर्जन करून स्नानादीनी शुद्ध व्हावे. आणि तत्परतेने प्रात:संध्या दीर्घकाल करावी. त्याचप्रमाणे संध्याकाळची संध्याहि योग्य रीतीने करावी.

ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः।
प्रज्ञां यशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च॥९४॥

ऋषी नित्याची संध्या बराचवेळपर्यंत करीत असल्याने त्यांना दीर्घायुष्याचा लाभ झाला तसेच त्यामुळे त्यांना प्रज्ञा, यश, कीर्ति आणि ब्रह्मवर्चस या गोष्टीहि उत्तमप्रकारे मिळाल्या.

संध्येचा दीर्घकाळ हा मुख्यत: त्यावेळी केलेल्या गायत्रीमंत्राच्या जपसंख्येवर अवलंबून असतो. म्हणून सकाळची संध्या आकाशात नक्षत्रे दिसताहेत तिथपासून सूर्योदयापर्यंत आणि संध्याकाळची संध्या सूर्यास्तापासून नक्षत्रे दिसू लागेपर्यंत करीत राहणे श्रेयस्कर असते. हा वेळ प्रत्येकी सामान्यत: दीड एक तासाचा असतो.

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाऽप्युपाकृत्य यथाविधि।
युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान्॥९५॥

श्रावणी किंवा भाद्रपदी पौर्णिमेच्या दिवशी उपाकरण नामक कृत्य करून साडेपाच मासपर्यंत ब्राह्मणाने वेद म्हणावे.

श्लोकात 'अर्धपञ्चमान्' असे शब्द असताना त्याचा अर्थ साडेचारमास असा टीकाकार करतात. तो का ते लक्षात येत नाही. पाचवा मास असा अर्थ असावा.

पुष्ये तु छन्दसां कुर्याद्‌बहिरुत्सर्जनं द्विजः।
माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनि ।।९६।।

नंतर पुष्यनक्षत्रावर गावाच्या बाहेर जाऊन उत्सर्जन नामक कृत्य करावे. हा विधि माघ शुक्लपक्षाच्या पहिल्या दिवशी दिवसाच्या पूर्वार्धातहि करावा.

यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः।
विरमेत्पक्षिणीं रात्रिं तदेवैकमहर्निशम् ।।९७।।

उत्सर्जन कर्म यथाशास्त्र करून दुसरे दिवशी संध्याकाळपर्यंत किंवा एक अहोरात्र वेदाध्ययन करू नये.

अलिकडे नागपंचमीला किंवा श्रावणीपूर्णिमेला उत्सर्जन आणि उपाकर्म मिळून एकच कर्म केले जाते. ते श्रावणी या नावाने प्रसिद्ध आहे.

अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत्।
वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु संपठेत् ।।९८।।

नंतर शुद्ध पक्षामधे वेदांचे आणि कृष्णपक्षामधे वेदांगांचे अध्ययन करावे.

शिक्षा, व्याकरण, कल्पसूत्र, छंद, ज्योतिष, निरुक्त अशी वेदांची सहा अंगे आहेत. त्यांना क्रमाने घ्राणेंद्रिये, मुख, हात, पाय, डोळे आणि कान असे वेदाचे अवयव मानले आहेत.

नाविस्पष्टमधीयीत न शूद्रजनसंनिधौ।
न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् ।।९९।।

वेदपठण करताना स्वर–वर्ण इत्यादींचा अस्पष्ट उच्चार करू नये. शूद्राजवळ बसून वेद म्हणून नयेत. पहाटे वेद म्हणून झाल्यावर पुन्हा झोपू नये.फार दमलेले असतानाही वेदपठण करू नये.

यथोदितेन विधिना नित्यं छन्दस्कृतं पठेत्।
ब्रह्म छन्दस्कृतं चैव द्विजो युक्तो ह्यनापदि ।।१००।।

आपत्ती नसताना मंत्र आणि ब्राह्मण अशा वेदाच्या दोन्ही भागाचे शास्त्रोक्तरीतीने नित्य अध्ययन करावे.

इमान्नित्यमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत्।
अध्यापनं च कुर्वाणः शिष्याणां विधिपूर्वकम् ।।१०१।।

प्रतिदिनी वेदाचे अध्ययन करताना वा शिष्यांना शिकविताना पुढीलप्रमाणे अनध्याय पाळावेत.

कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांसुसमूहने।
एतौ वर्षास्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते ।।१०२।।

पावसाळ्यात रात्री, वारा वाजत असताना आणि दिवसा वावटळ उठली असेल त्यावेळी अनध्याय असावा असे जाणते म्हणतात.

विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानां च संप्लवे।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ।।१०३।।

विजा तळपणे, मेघांचा गडगडाट होणे, पाऊस पडणे, यावेळी अनध्याय समजावा असे मनूचे सांगणे आहे.

टीकाकारांनी दुसऱ्या दिवसापर्यंत अनध्याय मानावा असा आकालिक शब्दाचा अर्थ करावा. असे म्हटले आहे.

एतांस्त्वभ्युदितान्विद्याद्यदा प्रादुष्कृताग्निषु।
तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने ।।१०४।।

वर सांगितलेला अनध्याय अग्निहोत्र करण्याच्यावेळी पाळावयाचा आहे. पावसाळा नसताना आभाळ भरून आले तरी त्यादिवशी अनध्याय समजावा.

निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषां चोपसर्जने।
एतानाकालिकान्विद्यादनध्यायानृतावपि ।।१०५।।

होमाचेवेळी प्रचंड ध्वनी उमटले, भूकंप झाला, चंद्र–सूर्यांना ग्रहणे लागली म्हणजे कोणत्याहि ऋतूत अनध्याय समजावा.

प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिःस्वने।
सज्योतिःस्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ।।१०६।।

होमाचा अग्नि प्रज्वलित करण्याचेवेळी विजेचे तळपणे आणि गडगडाट होत असेल आणि लावलेले दिवे तेवत असतील तर रात्र आणि दिवस यांच्या शेवटच्या भागी अनध्याय समजावा.

नित्यानध्याय एव स्याद्ग्रामेषु नगरेषु च ।
धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वशः ।।१०७।।

धर्मकृत्ये यथासांग व्हावीत अशी इच्छा असणारांनी गावात किंवा नगरात दुर्गंधी भरली असतांना अनध्याय समजावा.

अन्तर्गतशवे ग्रामे वृषलस्य च संन्निधौ।
अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च ।।१०८।।

गावामधे प्रेत पडलेले असताना, अनैतिकसंबंधातून जन्माला आलेली व्यक्ति जवळ असताना. लोकांचा मोठा समुदाय रडत असताना अनध्याय समजावा.

उदके मध्यरात्रे च विण्मूत्रस्य विसर्जने।
उच्छिष्टः श्राद्धभुक्चैव मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥१०९॥

पाण्यामधे उभे राहून, मध्यरात्रीचा एक प्रहर, मलमूत्राचे विसर्जन करीत असताना, उष्ट्या तोंडाने, श्राद्धी जेवण केल्यानंतर मनानेसुद्धा वेदाध्ययन करू नये.

प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टनिकेतनम्।
त्र्यहं न कीर्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके ॥११०॥

नवश्राद्धांचे आमंत्रण स्वीकारल्यानंतर तीन दिवसपर्यंत राजाला मुलगा झाल्यानंतर आणि सूर्यचंद्रग्रहणाचे वेळी अध्ययन करू नये.

यावदेकानुदिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति।
विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्तयेत् ॥१११॥

श्राद्धाचे वेळी लावलेले गंध–भस्म–इत्यादींचे लेप अंगावर असताना वेदाध्ययन करू नये.

शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम्।
नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च ॥११२॥

निजून, पाय पसरून वा एकावर एक टाकून, जेठा मारून, मांसाहार करून,सोयरसुतकाचे अन्न खाऊन अध्ययन करू नये.

नीहारे बाणशब्दे च सन्ध्ययोरेव चोभयोः।
अमावस्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च ॥११३॥

दाट धुके पडले असताना, बाण फेकण्याचे ध्वनी उमटत असताना, दोन्ही संध्यासमयी, अष्टमी, चतुर्दशी, अमावस्या आणि पौर्णिमा यावेळी अध्ययन करू नये.

अमावास्यां गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी।
ब्रह्माष्टकापौर्णिमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत् ॥११४॥

अवसेच्या दिवशी पाठ केला असता गुरूचा नाश होतो. (गुरूला बाधक होतो). चतुर्दशीच्या दिवसामुळे शिष्याचा, अष्टमी आणि पौर्णिमेमुळे अध्ययनाचा नाश होतो. म्हणून या तिथ्या वर्ज्य कराव्या.

पांसुवर्षे दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा।
श्वखरोष्ट्रे च रुवति पंक्तौ च न पठेद्द्विजः ॥११५॥

धूळ उडत असताना, आसपास आग लागली असताना, कोल्हेकुई होत असताना, कुत्रे, गाढवे, उंट ओरडत असताना वा त्यांच्या ओळीत उभे राहून अध्ययन करू नये.

नाधीयीत स्मशानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा।
वसित्वा मैथुनं वासः श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥११६॥

स्मशानात, गावाच्या सीमेवर, गायीबैलांच्या कळपात, मैथुनानंतर तीच वस्त्रे अंगावर असताना, श्राद्धातील प्रतिग्रह घेऊन अध्ययन करू नये.

प्राणि वा यदि वाऽप्राणि यत्किंचिच्छ्राद्धिकं भवेत्।
तदालभ्याप्यनध्यायः पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः ॥११७॥

श्राद्धाच्या निमित्ताने प्राणी किंवा इतर वस्तू यांचा स्वीकार केला असता अध्ययन करू नये कारण हात हेच ब्राह्मणाचे मुख आहे.

काही श्राद्ध प्रकारात गाय, द्रव्य, वस्तू, वस्त्रे, यांचे दान केले जाते. प्रत्यक्ष जेवण दिले जात नाही. तरी ब्राह्मणाने वस्तू स्वीकारणे, स्वीकारण्याच्या निमित्ताने त्यांना स्पर्श करणे, दानाचा संकल्प म्हणून हातावर पाणी घेणे हे सर्व ग्रहण करण्यासारखेच आहे. म्हणून त्याला पाण्यास्य– हात हेच ज्याचे (स्वीकारण्यासाठी) मुख आहे, असे म्हटले जाते.

चोरैरुपप्लुते ग्रामे सम्भ्रमे चाग्निकारिते।
आकालिकमनध्यायं विद्यात्सर्वाद्भुतेषु च ॥११८॥

चोरानी गावाला उपद्रव दिला असताना, आग लागण्याचे भय निर्माण झाले असताना वा इतर काही उत्पात होत असताना अनध्याय समजावा.

उपाकर्माणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतम्।
अष्टकासु त्वहोरात्रमृतत्वन्तासु च रात्रिषु ॥११९॥

उपाकर्म आणि उत्सर्जन कर्म झाल्यानंतर तीन रात्रीपर्यंत, श्राद्धतिथि, हेमंत, शिशिर ऋतूतील वद्यपक्षातील अष्टमी–नवमी आणि प्रत्येक ऋतू ज्या दिवशी संपतो ती रात्र, यावेळी अध्ययन करू नये.

नाधीयीताश्वमारूढो न वृक्षं न च हस्तिनम्।
न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न यानगः ॥१२०॥

घोडा, हत्ती, नाव, गाढव, उंट वा वृक्ष यावर बसून अध्ययन करू नये. ओसाड माळरानावर तसेच वाहनात बसून अध्ययन करू नये.

न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे।
न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमित्वा न शुक्तके ।।१२१।।

भांडण, मारामारी, सैन्याचे संचालन, युद्ध चालू असताना अध्ययन करू नये. तसेच जेवण झाल्या झाल्या, अजीर्ण झाले असेल तर, उलट्या झाल्यानंतर वा घशाशी आंबट येत असताना अध्ययन करू नये.

अतिथिं चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वा भृशम्।
रुधिरे च स्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिक्षते ।।१२२।।

घरी आलेल्या अतिथीची अनुमति न घेता अध्ययन करू नये. सोसाट्याचे वारे वहात असतील, अवयवातून रक्तस्राव होत असेल वा शरीर शस्त्राने घायाळ झाले असेल तर अशाहि स्थितीत अध्ययन करू नये.

सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन।
वेदस्याधीत्य वाऽप्यन्तमारण्यकमधीत्य च ।।१२३।।

सामगायनानंतर ऋग्वेद वा यजुर्वेद यांचे पठण करू नये. वेदातील मंत्र ब्राह्मणांचे पठण झाल्यानंतर वा आरण्यकाचा पाठ झाल्यानंतर इतर ग्रंथांचे अध्ययन करू नये.

ऋग्वेदो देवदैवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः।
सामवेदः स्मृतः पित्र्यस्तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः ।।१२४।।

ऋग्वेदाची देवता देव आहेत. यजुर्वेदाची देवता मानव आहेत. सामवेदाची देवता पितर आहेत. म्हणून सामवेदाचा ध्वनी अपवित्र मानला जातो.

एतद्विदन्तो विद्वांसस्त्रयीनिष्कर्षमन्वहम्।
क्रमतः पूर्वमभ्यस्य पश्चाद्वेदमधीयते ।।१२५।।

हे जाणणारे ज्ञाते तिन्ही वेदांचे साररूप अशा ॐकार हा प्रणव, भूः, भुवः स्वः या व्याहृति आणि गायत्री यांचे आधी पठण करून मग वेदांचे अध्ययन करतात.

पशुमण्डूकमार्जारश्वसर्पनकुलाखुभिः।
अन्तरागमने विद्यादनध्यायमहर्निशम् ।।१२६।।

गुरु आणि शिष्य यांच्यामधून कुणी पशु, बेडुक, मांजर, कुत्रे, साप, मुंगुस, उंदीर हे जातील तर त्यादिवशी अनध्याय समजावा.

द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः।
स्वाध्यायभूमिं चाशुद्धामात्मानं चाशुचिं द्विजः ॥१२७॥

नित्य प्रयत्नपूर्वक दोन अनध्याय (कटाक्षाने) पाळावेत. अध्ययन करणारा स्वतः अपवित्र असेल आणि अध्ययनाचे स्थान अपवित्र असेल तर त्यावेळी अध्ययन करू नये.

अध्ययन केव्हा करू नये हे फारच विस्ताराने सांगितले गेले आहे. त्यातून तीन गोष्टी महत्त्वाच्या म्हणून लक्षात आणून दिल्याचे दिसते. बाहेरचे वातावरण शांत, मनाची चलबिचल न करणारे सात्त्विक असावे. अध्ययनाचे स्थान शुद्ध, पवित्र आणि प्रसन्न असावे. अध्ययन करणारा स्वस्थ शरीराचा पवित्र आणि सदाचरणी असावा.अनध्याय प्रामुख्याने वेदपठनासाठी आहेत. इतर वाचन नामस्मरण यांचेसाठी हे नियम नाहीत. हे ध्यानी घ्यावे.

अमावस्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम्।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ॥१२८॥

गृहस्थाने पत्नीचा ऋतुकाल असतानाहि अष्टमी, पूर्णिमा, चतुर्दशी, अमावस्या या दिवशी ब्रह्मचर्यव्रताचे पालन करावे. या तिथ्या दोन्ही पक्षातील जाणाव्या.

न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि।
न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये ॥१२९॥

जेवण झाल्यावर लगेच स्नान करू नये. रोगी माणसाने स्नान करू नये. मध्यरात्री स्नान करू नये. पुष्कळ कपड्यानिशी स्नान करू नये. आणि ज्या जलाशयाचे ज्ञान नाही त्या जलाशयात स्नान करू नये.

देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा।
नाक्रामेत्कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च ॥१३०॥

देवमूर्ति, गुरु, राजा, स्नातक, आचार्य, कपिला गाय, यज्ञाची दीक्षा घेतलेला यांची छाया जाणीवपूर्वक ओलांडू नये.

मध्यंदिनेऽर्धरात्रे च श्राद्धं भुक्त्वा च सामिषम्।
सन्ध्ययोरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथम् ॥१३१॥

भर दुपारी, मध्यरात्री, श्राद्धे जेवल्यावर, मांसाहार केल्यावर दोन्ही संध्याकाळी चव्हाट्यावर (फार वेळ) थांबू नये.

उद्वर्तनमपस्नानं विण्मूत्रे रक्तमेव च।
श्लेष्मनिष्ठ्यूतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामतः ॥१३२॥

अंगाचे उटणे, विष्ठा, मूत्र, रक्त, कफ, थुंकी, उलटी, यांनी दूषित अशा जागेवर कधीहि बसू नये.

वैरिणं नोपसेवेत सहायं चैव वैरिण: ।
अधार्मिकं तस्करं च परस्यैव च योषितम् ।।१३३।।

शत्रू, त्याचा मित्र, नास्तिक, चोर, परस्त्री, यांच्या सहवासात राहू नये.

न हीदृशमनायुष्यं लोके किंचन विद्यते ।
यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ।।१३४।।

परस्त्रीगमनासारखे आयुष्याचा नाश करणारे दुसरे कोणतेहि पातक या लोकात नाही.

क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ।
नावमन्येत वै भूष्णु: कृशानपि कदाचन ।।१३५।।
एतत्त्रयं हि पुरुषं निर्दहेदवमानितम् ।
तस्मादेतत्त्रयं नित्यं नावमन्येत बुद्धिमान् ।।१३६।।

क्षत्रिय, साप, विद्वान ब्राह्मण, यांचा हे दुर्बल असले तरी, ऐहिकसुखाची इच्छा असणाऱ्याने त्यांचा अपमान करू नये. कारण हे तिघेहि अवमान करणारांचा नाश करतात. म्हणून शहाण्याने त्यांची अवहेलना करू नये.

दोन किंवा अधिक नावे एकत्र आली म्हणजे त्या सर्वांची योग्यता सारखीच असते असे नाही. येथे विद्वान ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि साप एकत्र आहेत. त्यावरून त्यांचा अधिकार सारखाच आहे असे गृहीत धरणे चूक आहे.

नात्मानमवमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभि: ।
आमृत्यो: श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम् ।।१३७।।

आधीच्या दारिद्र्यामुळे स्वत:ला करंटे, दुर्दैवी मानून आपलाच अपमान करून घेऊ नये. ऐश्वर्याला दुर्लभ न मानता त्यासाठी आमरण प्रयत्नशील असावे.

आपल्या परंपरेत दैव मानले असले तरी दैववादीपणाचा पुरस्कार कधीहि केलेला नाही. सर्वत्र प्रयत्नाचीच कास धरण्यास सांगितले आहे.

दारिद्र्य ही गोष्ट अनिष्ट आहे. त्यातून बाहेर पडण्यासाठी योग्य ती धडपड प्रत्येक गृहस्थाने केलीच पाहिजे. अपयशाने कधी खचून जाऊ नये. उद्यमशीलता टाकू नये.

सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम्।
प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ।।१३८।।

खरे बोलावे, प्रिय बोलावे, खरे पण अप्रिय असेल ते बोलू नये. आणि प्रिय म्हणून खोटे बोलू नये हाच शाश्वत धर्म आहे.

हा नियम शब्दशः जसाच्या तसा पाळणे कुणालाहि कधीहि शक्य होणारे नाही. स्पष्टवक्तेपणा म्हणजे फटकळपणा नव्हे. तसेच गोड बोलणे म्हणजे स्तुतिपाठक होणेहि नव्हे. ज्या खरे बोलण्यामुळे दुसऱ्याची हानी होईल किंवा तो निष्कारण दुखावला जाईल असे सत्य असले तरी बोलू नये. अनवश्यक औत्सुक्य, कुतूहल टाळले, कोणाला सुधारण्याचे दायित्व माझ्या डोक्यावर आहे असे मानले नाही, स्वतःचा स्वभाव अहंकारी, तामसी, घायकुता नसला, वायफळ बडबडण्याची सवय नसली तर वरील नियमाचा आशय लक्षात घेऊन वागणे शक्य आहे. अन्यथा मौन पाळणेच बरे.

भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत्।
शुष्कवैरं विवादं च न कुर्यात्केनचित्सह ।।१३९।।

बोलताना बरे आहे, ठीक, छान, चांगले, उत्तम, अभिनंदनीय, धन्यवादार्ह अशा शब्दांचा प्रयोग करून बोलावे. उगीच बोलणी वाढवून निष्कारण वैर वाढवू नये.

नातिकल्यं नातिसायं नातिमध्यंदिने स्थिते।
नाज्ञातेन समं गच्छेन्नैको न वृषलैः सह ।।१४०।।

अगदी पहाटे, अगदी संध्याकाळी, भर दुपारी प्रवास करू नये. तसेच ओळख नसलेल्या व्यक्तीसह वा अगदी एकट्याने वा अवैधसंतान असलेल्या व्यक्तीसह प्रवास करू नये.

हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान्विद्याहीनान्वयोतिगान्।
रूपद्रविणहीनांश्च जातिहीनांश्च नाक्षिपेत् ।।१४१।।

सदोष अवयवाचे, एखादा अवयव अधिक उणा असलेले, अशिक्षित, अडाणी, फार म्हातारे (गलितगात्र), कुरूप, दरिद्री, हीनजातीचे यांचा अधिक्षेप करू नये.

यात कोडी, कुबड असलेले, हत्तिपाय झालेले अशा रोग्यांचाहि टीकाकाराने उल्लेख केलेला आहे. कोणतेहि व्यंग असलेल्या व्यक्तीच्या व्यंगाचा उल्लेख करून वा त्याच्याविषयी तिरस्कार व्यक्त होईल अशा भाषेत बोलू नये. सभ्यता आणि सौजन्य यादृष्टीने असे वागणे हेच योग्य आहे. दुसऱ्याच्या व्यंगाचा उपहास करणे हे स्वतःच्या अंतःकरणाच्या क्षुद्रतेचे एक मोठे लक्षण आहे.ज्यांचा अपमान करू नये त्यात कनिष्ठ जातीतील व्यक्तीचाहि समावेश आहे हे लक्षात ठेवावे.

न स्पृशेत्पाणिनोच्छिष्टो विप्रो गोब्राह्मणानलान् ।
न चापि पश्येदशुचिः स्वस्थो ज्योतिर्गणान्दिवि ॥१४२॥

उष्ट्याने गाय, ब्राह्मण, अग्नि याना शिवू नये. निरोगी स्थितीत अपवित्र असताना, दिवसा आकाशात नक्षत्रे न्याहाळू नये.

स्पृष्ट्वैतानशुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत् ।
गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ॥१४३॥

असा स्पर्श झाला असताना त्या दोषांच्या परिहारार्थ नाक, कान, डोळे यांना हातात पाणी घेऊन स्पर्श करावा तसेच तशाच पाण्याने हात–पाय–नाभी यांनाहि स्पर्श करावा.

अनातुरः स्वानि खानि न स्पृशेदनिमित्ततः ।
रोमाणि च रहःस्थानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ॥१४४॥

निरोगी माणसाने विनाकारण नाक–कान–डोळे यांना स्पर्श करू नये. तसेच काखेतील व गुह्यभागातील केसांना स्पर्शू नये.

मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्प्रयतात्मा जितेन्द्रियः ।
जपेच्च जुहुयाच्चैव नित्यमग्निमतन्द्रितः ॥१४५॥

स्वच्छता–शुद्धता–गंध लावणे इत्यादि मंगल आचारांनी युक्त असावे. मन शांत ठेवावे. इंद्रिये आवरलेली असावीत. अग्नीत नियमित हवन करावे आणि दक्षतेने जप करावा.

मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं प्रयतात्मनाम् ।
जपतां जुह्वतां चैव विनिपातो न विद्यते ॥१४६॥

असे जे (वरच्या श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे) नित्यनियमाने वागतात त्यांच्यावर आपत्ति येत नाही.

आपत्ति येऊ नयेत. सहकुटुंब सुखी स्वस्थ समाधानी असावे असे प्रत्येकालाच वाटते. तसे वाटणे स्वाभाविकहि आहे. पण त्यासाठी आपले शरीर मन बुद्धि आणि राहते घर, शुद्ध आणि सशक्त असावे हे आवश्यक आहे. हे कुणी लक्षात घेत नाही. आहार विहार हितकर असले म्हणजे रोग बहुधा होत नाहीत. तसेच इतर आपत्तींच्या संबंधातहि सामान्यतः असते. मनुष्याचे जीवन जितके शुद्ध, संयमी, सदाचारी असेल त्याप्रमाणात त्याच्यावर आपत्ति येत नाहीत. आपत्ति बाधत नाहीत. परकीयांनी केलेल्या बुद्धिभेदामुळे या साध्या सरळ गोष्टीहि आपणास पटेनाशा झाल्या आहेत हे खेदजनक आहे. सगळ्याच नियमाना अपवाद असतात. त्याला इतर काही महत्त्वाची कारणेहि असतात पण त्या अपवादाकडे बोट दाखवून नियमच चुकीचा ठरविणे शहाणपणाचे नाही. काहींना अभिचारकर्माचे, भानामतीचे, भूतबाधेचे,

करणीचे भय वाटत असते. १४५व्या श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे जो धर्माचरणाने रहात असतो त्याला हे भय कधीहि उरत नाही.

वेदमेव जपेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः ।
तं ह्यस्याहुः परं धर्ममुपधर्मोऽन्य उच्यते ।।१४७।।

निरलसपणे प्रतिदिनी योग्य वेळी ब्राह्मणाने वेदपठणच करावे. तोच त्याचा श्रेष्ठ धर्म आहे. इतर सर्व उपधर्म होत.

वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च ।
अद्रोहेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकीम् ।।१४८।।

वेदांचा अभ्यास सतत करणे, सर्वदा शुद्धता पवित्रता राखणे तपश्चर्या करणे कोण्याहि व्यक्तिविषयी द्वेष, मत्सर तिरस्काराची भावना नसणे, या आचारामुळे पूर्वीच्या जातीचे, जन्माचे स्मरण होते.

जातिस्मर अशी एक सिद्धि योगमार्गात सांगितली आहे. मागच्या वा पुढच्या जन्माचे स्मरण होणे हे त्याचे स्वरूप. योगमार्गातील ही सिद्धी वेदाभ्यासादीनीहि साध्य होते असे येथे म्हटले आहे. आणि ते उचित आहे. एके स्थानी पोचावयाचे अनेक मार्ग असू शकतात.

पौर्विकीं संस्मरन् जातिं ब्रह्मैवाभ्यसते द्विजः ।
ब्रह्माभ्यासेन चाजस्रमनन्तं सुखमश्नुते ।।१४९।।

पूर्वजन्मीचे स्मरण ठेवून द्विजाने सतत वेदांचाच अभ्यास करावा. किंवा ब्रह्माचे चिंतन करावे. सातत्याच्या ब्रह्मचिंतनाने अनंतसुखाची प्राप्ती होते. (मोक्ष मिळतो).

सावित्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्यात्पर्वसु नित्यशः ।
पितॄंश्चैवाष्टकास्वर्चेन्नित्यमन्वष्टकासु च ।।१५०।।

सवितृ देवतेला उद्देशून केले जाणारे अनिष्टाची शांती व्हावी म्हणून केले जाणारे होम अमावस्या, पौर्णिमेला अवश्य करावे. तसेच पितरांना उद्देशून करावयाची श्राद्धेहि वा अष्टकाश्राद्धेहि अवश्य करावीत.

दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम् ।
उच्छिष्टान्ननिषेकंच दूरादेव समाचरेत् ।।१५१।।

मूत्र विसर्जन, पाय धुणे, उष्टे अन्न टाकून देणे हे सर्व राहत्या घरापासून शक्यतो दूर असावे.

मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम्।
पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानां च पूजनम्॥१५२॥

मलमूत्रविसर्जन, मुखमार्जन, स्नान, केसांचे प्रसाधन, उटी लावणे, काजळ घालणे तसेच देवपूजा या गोष्टी सकाळीच कराव्या.

काही टीकाकारांनी मैत्र शब्दाचा अर्थ मित्राची कामे करणे असाहि केला आहे. पण ते नित्यकर्म नाही. दुसरा अर्थ सूर्योपासना असाहि केला आहे. पण तसे असते तर त्याचा उल्लेख निदान स्नानानंतर यावयास हवा होता.

दैवतान्यभिगच्छेत्तु धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान्।
ईश्वरं चैव रक्षार्थं गुरूनेव च पर्वसु ॥१५३॥

देवमूर्ति, धार्मिक ब्राह्मण, याना नमस्कार करण्यासाठी नियमितपणे जावे. तसेच आपले सर्वदृष्टीने रक्षण व्हावे म्हणून पदाधिकारी व्यक्ति आणि आचार्य इत्यादि वडीलधारी माणसे याना निदान पंधरादिवसातून एकदा तरी नमस्कार करून (भेटून) यावे.

येथे मूर्तिपूजेचा उल्लेख आहे. ही उपासनापद्धतीसुद्धा किती प्राचीन आहे ते यावरून स्पष्ट होते.

अभिवादयेद्वृद्धांश्च दद्याचैवासनं स्वकम्।
कृताञ्जलिरुपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽन्वियात्॥१५४॥

वृद्धांना अभिवादन करावे. त्यांना उठून अवश्यतर स्वतःचेच आसन द्यावे. हात जोडून (नम्रतेने) त्यांचे पुढे बसावे. आणि ते जातील त्यांच्या मागोमाग जावे.

श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ्निबद्धं स्वेषु कर्मसु।
धर्ममूलं निषेवेत सदाचारमतन्द्रितः ॥१५५॥

श्रुतिस्मृतीनी योग्य रीतीने सांगितलेले वर्णाश्रमदृष्टीने स्वतःला विहित असलेले जे कर्म तेच सदाचरण आहे. धर्माचा मूलाधारहि तेच आहे. म्हणून निरलसपणे त्या कर्तव्याचे पालन करावे.

आचाराल्लभते ह्यायुराचारादीप्सिताः प्रजाः।
आचाराद्धनमक्षय्यमाचारो हन्त्यलक्षणम्॥१५६॥

सदाचारामुळेच आयुष्य लाभते. मनाजोगती संतती होते. वैभव टिकून राहते. आणि काही अशुभ लक्षणे शरीरात असतील तर तीहि नष्ट होतात. (बाधक होत नाहीत.)

दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः।
दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च ॥१५७॥

दुराचरणी पुरुषाची लोकात निंदा होते. अनेक प्रकाराची दु:खे त्याला सोसावी लागतात. तो रोगाने व्यथित होतो. त्याचे आयुष्य उणावते.

सर्वलक्षणहीनोऽपि य: सदाचारवान्नर: ।
श्रद्धधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ।।१५८।।

जो श्रद्धावंत आहे, ज्याच्याजवळ मत्सर नाही, जो सदाचरणाने वागतो त्याच्याजवळ शरीराची शुभसूचक लक्षणे नसली तरी तो दीर्घायुषी होतो.

सदाचारासंबंधीचे हे मत केवळ अर्थवाद म्हणून डावलण्याची चूक करू नये. केवळ बाह्यवैभव, सत्ता, संपत्ती एवढेच काही सुख वा चांगुलपणा मोजण्याचे माप नाही. शरीर–मन–बुद्धीचे आरोग्य हेच खरे ऐश्वर्य आहे. सत्ता संपत्तीने प्रतिष्ठा विकत घेता येत असल्यामुळे काही काळ अशा माणसांची मानमान्यता होते. पण केव्हातरी सत्य उघडे झाल्या शिवाय रहात नाही. म्हणून सदाचरणाचे महत्त्व दृष्टीआड करू नये.

निर्मत्सरी शब्दाने दुसऱ्याचे दोष न पाहणारा, त्या दोषांची वाच्यता न करणारा असा अर्थ आहे. स्वभाव खरच निर्मत्सरी असेल तर मनबुद्धि पुष्कळ प्रमाणात ताणतणावापासून मुक्त राहते. आणि ताणतणाव नसणे हे आरोग्याचे एक महत्त्वाचे साधन आहे. कोणाचीहि निंदा न करणाऱ्या माणसाची प्रतिष्ठा समाजात स्वाभाविकपणे वाढत जाते.

या सर्व गोष्टी क्रियमाणात समाविष्ट होणाऱ्या आहेत.

यद्यत्परवशं कर्म तत्तद्यत्नेन वर्जयेत् ।
यद्यदात्मवशं तु स्यात्तत्तत्सेवेत यत्नत: ।।१५९।।

जे जे पराधीन आहे ते कर्म यत्नाने टाळावे. आणि जे आपल्या स्वाधीन आहे ते प्रयत्नपूर्वक आचरावे.

आपल्या वागण्याबोलण्या संबंधी दुसरा कसा वागतो, त्याचे सहकार्य कितपत लाभते बाह्यपरिस्थितीची अनुकूलता आहे का ? याचा विचार सदाचरणी होण्याची इच्छा करणाऱ्या माणसाने करू नये. आपल्याला स्वत: जितके चांगले वागणे–बोलणे शक्य असेल तेवढे प्रयत्नपूर्वक करीत असावे. त्याकरिता दुसऱ्यावर अवलंबून राहणे इष्ट नाही.

सर्वं परवशं दु:खं सर्वमात्मवशं सुखम् ।
एतद्विद्यात्समासेन लक्षणं सुखदु:खयो: ।।१६०।।

सुख आणि दु:ख यांचे लक्षण थोडक्यात सांगावयाचे तर जे जे परस्वाधीन ते ते दु:खदायक आणि जे जे स्वत:च्या स्वाधीन ते ते सुखदायक.

यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्परितोषोऽन्तरात्मनः ।
तत्प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतं तु वर्जयेत् ।।१६१।।

जे कर्म केले असता स्वतःच्या अंतरात्म्याचा संतोष होतो ते कर्म प्रयत्नपूर्वक करावे. ज्या कर्मामुळे अंतःकरण खात राहील ते आवर्जून टाळावे.

आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम् ।
न हिंस्याद् ब्राह्मणान् गांश्च सर्वांश्चैव तपस्विनः ।।१६२।।

गुरु, उपदेशक, पिता, माता, अध्यापक, ब्राह्मण, गाय आणि तपस्वी यांची हिंसा करू नये.म्हणजे त्याना प्रतिकूल असे आचरण करू नये.

नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम् ।
द्वेषं स्तम्भं च मानं च क्रोधं तैक्ष्ण्यं च वर्जयेत् ।।१६३।।

नास्तिकता, वेदांची (शास्त्राची) निंदा करणे, देवतांची टवाळी करणे, दुसऱ्याचा द्वेष, उद्धटपणा, अहंकार, क्रोध आणि दुसऱ्याला लागट असे वागणे बोलणे या गोष्टी आवर्जून टाळाव्यात.

परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्क्रुद्धो नैनं निपातयेत् ।
अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा शिष्ट्यर्थं ताडयेत्तु तौ ।।१६४।।

संतापून दुसऱ्यावर काठी इत्यादि उगारू नये. तसेच त्याचे ताडनहि करू नये. पण शिष्य अथवा पुत्र यांना वळण लावण्यासाठी आवश्यक तर शिक्षा करावी, छडी मारावी, रागवावे.

शिष्य वा पुत्राला केलेली शिक्षा ही त्यांच्या हितासाठीच आहे असे ते मनःपूर्वक मानतील तरच ते खऱ्या अर्थाने लाभदायक आहे. पण असा विचार करणारे शिष्य आणि पुत्र फार विरळा.

ब्राह्मणायावगुर्यैव द्विजातिर्वधकाम्यया ।
शतं वर्षाणि तामिस्रे नरके परिवर्तते ।।१६५।।

ब्राह्मणादि अधिकारी व्यक्तींवर दंडादि उगारणे हेहि नरकात पाडण्यास कारणीभूत होते.

ताडयित्वा तृणेनापि संरभ्भान्मतिपूर्वकम् ।
एकविंशतिमाजातीः पापयोनिषु जायते ।।१६६।।

संतापाने एखाद्याला बुद्धिपूर्वक गवताच्या काडीने मारले तरी तो त्या दोषामुळे पुढचे एकवीस जन्म पापयोनीत जन्माला येतो.

अयुध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृगङ्गतः ।
दुःखं सुमहदाप्नोति प्रेत्याप्राज्ञतया नरः ।।१६७।।

जो ब्राह्मण युद्धाला उद्युक्त झालेला नाही त्याच्या अंगातून थोडे जरी रक्त सांडले तरी (आघात करणाऱ्या) त्या मूर्खाला मृत्यूनंतर पुष्कळ दुःख भोगावे लागते.

शोणितं यावतः पांसून्संगृह्णाति महीतलात्।
तावतोऽब्दानमुत्रान्यैः शोणितोत्पादकोऽद्यते॥१६८॥

निरपराध माणसाचे रक्ताचे जितके थेंब कोणी भूमीवरील धुळीत पाडील तितकी वर्षे त्याला पुढच्या जन्मातून कोल्ही–कुत्री खातील.

न कदाचिद्द्विजे तस्माद्विद्वानवगुरेदपि।
न ताडयेत्तृणेनापि न गात्रात्स्रावयेदसृक्॥१६९॥

म्हणून जाणत्याने द्विजावर काठी उगारू नये, गवताच्या काडीनेहि त्याला मारू नये. आणि त्याच्या शरीरातून रक्त काढू नये.

ब्राह्मण दरिद्रि–तपस्वी, विद्याध्ययनरत आणि सर्वांच्या हिताची चिंता वहाणारा असल्याने त्याला संतापाने कोणीहि थोडेहि दुखवू नये. त्याचा अपमान होईल असे वागू नये. साधे सरळपणे वागणाऱ्याला उगीचच दुखवले तर त्याची सत्कर्माविषयीची आवडच नष्ट होऊ शकते. म्हणून सामाजिक हिताची जाणीव ठेवून प्रत्येकाने आपणाकडून कुणी उगीचच्या उगीच दुखवला जाणार नाही अशी दक्षता घ्यावी.

अधार्मिको नरो यो हि यस्य चाप्यनृतं धनम्।
हिंसारतश्च यो नित्यं नेहासौ सुखमेधते॥१७०॥

जो धर्माविरुद्ध वर्तन करतो, ज्याने खोटेपणाने धन मिळविले आहे, जो हिंसा करतो, दुसऱ्याला पीडा देतो त्याला या लोकी सुखाची प्राप्ती होत नाही.

न सीदन्नपि धर्मेण मनोऽधर्मे निवेशयेत्।
अधार्मिकाणां पापानामाशु पश्यन्विपर्ययम्॥१७१॥

धर्माप्रमाणे वागत असताना जरी त्रास होत असला तरी मनामध्ये अधर्माने वागण्याची इच्छा करू नये. धर्माविरुद्ध वागणाऱ्याच्या पापाचे परिणाम त्याला लौकरच भोगावे लागतात.

अधर्माचरणाला आपद्धर्म समजू नये.

नाधर्मश्चरितो लोके सद्यः फलति गौरिव।
शनैरावर्त्यमानस्तु कर्तुर्मूलानि कृन्तति॥१७२॥

अधर्माचरण हे प्रत्येक वेळी लगेच अनिष्ट फळ देते असे घडतेच असे नाही. भूमीत पेरलेल्या बीजाप्रमाणे त्याचे स्वरूप असू शकते. पण लौकर असो की उशीरा कर्त्याला पापाचे फळ भोगावे लागतेच.

पेरलेल्या बीजाला फळ येते हा निसर्गाचा सामान्य नियम आहे. पण बीज पेरणे आणि त्याचे फळ हाताशी येणे यात काही दिवस–मासापासून पाच–पंचवीस वा अधिकहि वर्षांचा काळ जाऊ शकतो. मनुष्याच्या हातून घडलेल्या दुष्कृत्यांचेहि असेच आहे. हा नियम केवळ दुष्कृत्यापुरताच लागू आहे असे नाही. सत्कृत्याला तो तसाच लागू आहे. आरोग्य बिघडेपर्यंत माणसे जसा पथ्यापथ्याचा विचार करत नाहीत. तसेच व्यावहारिक जीवन ठाकठीक चालले असताना पापपुण्याविषयी वा योग्यायोग्यासंबंधी होते. कर्म घडले आहे, आणि त्याचा परिणाम निर्माण होत नाही, असे कधीच घडत नाही. त्याचा दृश्यादृश्य असा परिणाम होतच असतो. कर्मविपाकाचा सिद्धांत तो हाच. वस्तुत: हा अत्यंत तर्कशुद्ध असा सिद्धांत आहे. कारण तो कार्यकारण भावाधिष्ठित आहे. परिणाम अनुभवावयास येणारा काळ हा पुष्कळवेळा प्रदीर्घ असल्याने वा विशेष परिस्थितीच्या प्रभावामुळे त्याचे प्रत्यक्ष होतेच असे नाही.म्हणून कर्मविपाकच अमान्य करणे घातक आहे.

यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत्पुत्रेषु नप्तृषु।
न त्वेव तु कृतो धर्म: कर्तुर्भवति निष्फल: ।।१७३।।

अधर्माचे फळ स्वत:ला नाही तर मुलाला, मुलाला नाहीतर नातवाला, पण भोगावे लागतेच लागते. केलेला अधर्म कधीहि दुष्परिणाम दाखविल्यावाचून रहात नाही.

अधर्मेणैधते तावत्ततो भद्राणि पश्यति।
तत: सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति ।।१७४।।

अधर्म केल्या केल्या लगेच दुष्परिणाम दिसत नसल्याने काही काळपर्यंत अधार्मिकाची भरभराट झालेली दिसते. त्याला सत्ता, संपत्ति, प्रतिष्ठा प्राप्त होते. तो आपल्या शत्रूवरहि मात करू शकतो. त्याला पराभूत करू शकतो. पण तरी शेवटी केव्हातरी अधार्मिकाचा सर्वनाश व्हावयाचा तो होतोच.

मनूचे हे वचन मार्मिक आणि सदैव लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. व्यवहारात पुष्कळवेळा सदाचरणी मनुष्य दु:खात आणि दुराचरणी सुखात, ऐश्वर्यात असताना आढळतो. त्यामुळे काही वेळा काहींची श्रद्धा तरी डळमळते. चांगले वागण्याचा काय लाभ असे वाटून ते क्वचित् पथभ्रष्टहि होतात. पण ते अयोग्य आहे. चांगल्याला चांगले आणि वाईटाला वाईट परिणाम भोगावे लागत नाहीत, यामधे शासन आणि समाज यांच्या भ्रष्टाचाराचा, अविवेकाचा वा जाऊ द्या की म्हणून केल्या जाणाऱ्या उपेक्षेचा भाग फार मोठा असतो. अधार्मिकाचे चातुर्य, व्यावहारिक दक्षता, केव्हा कसे वागावे यातील धोरणीपणा हे गुणहि त्याच्या समृद्धीला कारणीभूत होत असतात. त्याची धूर्तता हे त्याचे संरक्षणकवच होते. उलट सदाचारी सज्जन हा बुद्धिमान्, चतुर, धोरणी असतोच असे नाही. तो भोळा, बावळा गबाळाहि असू शकतो. आणि त्यामुळे व्यवहारात अपयशी दिसतो. हे लक्षात घेऊन सदाचरणाचे महत्त्व विसरू नये. आणि धर्माविरुद्ध वर्तन करू नये.

आरोग्य संभाळण्यासारखेच हे काहीसे आहे. अपथ्य करूनहि रोगमुक्त राहणारी आणि पथ्याने वागतानाहि रोगाने पीडिलेली माणसे समाजात काही अगदीच थोडी नसतात. पण त्यामुळे पथ्यापथ्याच्या परिणामासंबंधी असलेल्या मूलभूत नियमांना कधी बाध येत नाही. धर्म–अधर्माचे तसेच समजावे. म्हणजे मन शांत राहील. मनुष्य विवेकाने वागेल, अधर्माचा मोह त्याला होणार नाही.

सत्यधर्मार्यवृत्तेषु शौचे चैवारमेत्सदा।
शिष्यांश्च शिष्याद्धर्मेण वाग्बाहूदरसंयतः ।।१७५।।

सत्य, धर्म, सज्जनासारखे वागणे, शुद्धता, पवित्रता यांच्या पालनातच रममाण व्हावे. वाणी, हात आणि पोट यांच्यासंबंधात सदैव संयमाचाच अवलंब करावा. शिष्यांना धर्माप्रमाणे शासन करावे. त्यांना चांगले वळण लावावे.

परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ।
धर्मं चाप्यसुखोदर्कं लोकसंक्रुष्टमेव च ।।१७६।।

धर्माला विरोधी असणाऱ्या अर्थाचा आणि कामाचा त्याग करावा. तसेच जे धर्माचरण लोकामध्ये आक्रोश निर्माण करते वा ज्याचा परिणाम पुढे दुःख वाट्याला येण्यात होतो, तो धर्म असला तरी वर्ज्य करावा.

मनुस्मृतीने सांगितलेला हा श्लोक फार महत्त्वाचा आहे. त्याकडे नीट लक्ष दिले असते तर कोणी शहाण्याने मनुस्मृती जाळली नसती. वा कोण्या बुद्धिमंताने मनुस्मृती जाळावी म्हटले नसते. वा जाळण्याचे समर्थनहि केले नसते. धर्म परिवर्तनीय की अपरिवर्तनीय हा वादहि निर्माण झाला नसता. दुर्दैवाने प्रज्ञाहत झालेल्या बुद्धिवाद्यांनी याकडे जाणून बुजून दुर्लक्ष केले. आणि प्रदीर्घकालपर्यंत सुखाने नांदणाऱ्या समाजात जातीय संघर्षाची आग पेटविली व त्या आगीवर स्वतःच्या स्वार्थाची पोळी भाजून घेतली.

धर्महि त्याज्य ठरतो अर्थात् परिवर्तनीय ठरतो. हे स्वतः मनूनेच आपण होऊन सांगितले आहे. यावरून देशकालपरिस्थितीचे भान त्या महापुरुषाला किती सूक्ष्म होते आणि भविष्याचा वेध घेण्याची त्याची दृष्टि किती तीक्ष्ण होती, विवेकी होती हे स्पष्ट होते.

अर्थ आणि काम या माणसाच्या नैसर्गिक प्रेरणा आहेत. समाजधारणेसाठी त्यांचेहि महत्त्व आहे. पण ते अनियंत्रित होणे, स्वैर होणे, त्यांनी मर्यादांचे उल्लंघन करणे हे मात्र व्यक्ति, कुटुंब, समाज, देश यांना त्या त्या प्रमाणात घातक झाल्याशिवाय रहात नाही. आतून धर्माचे आणि बाहेरून शासनाने त्यांचे नियंत्रण करणारे नियम थोड्याशा कठोरपणे आखलेले असतात. शासन काही झाले तरी प्रत्येक व्यक्तीला, प्रत्येक क्षणी नियमाने बंदिस्त ठेवू शकत नाही. पण धर्म हीहि संस्काराने निर्माण झालेली

माणसाची अंत:प्रेरणाच असल्याने धर्माला विधिनिषेधाच्या रूपात अर्थकामांना नियंत्रित ठेवता येते. व्यापक आणि शाश्वत सुखाची इच्छा करणाराने यासाठीच धर्माच्या मर्यादेत राहून अर्थकामांचा उपभोग घ्यावा. त्यांना अमर्याद होऊ देऊ नये. धर्माने त्याज्य म्हटले ते त्याज्य आणि स्वीकार्य म्हटले ते स्वीकार्य हे लक्षात ठेवूनच अधिकाधिक संयमाने वागावे. यादृष्टीनेहि प्रमाद मनुष्याच्या हातून स्वाभाविकपणे घडतात. पण त्याचे स्वरूप पूर्ण वैयक्तिक असेल तर अशा दोषांना उपेक्षणीय मानले जाते. अशा किरकोळ दोषांना उपेक्षणीय मानावे असा स्पष्ट नियम उल्लेखिला नसला तरी व्यवहार तसाच चालतो. थोड्याबहुत प्रमाणात धर्माचेहि तसेच झालेले आहे. कडक सोवळे–ओवळे पाळणारे अत्यंत कर्मठ असे लोकहि मनूप्रणीत सर्वच्या सर्व कर्मकांडाचा नित्यनियमित स्वरूपात जसाच्या तसा अवलंब करताना दिसत नाहीत. या वागण्यात नास्तिकता, अश्रद्धा, वा तर्कबुद्धीचा दुराग्रह असतो असे नाही. पण परिस्थितीजन्य काहीशी अगतिकता मात्र अवश्य असते. म्हणून अत्यंत धार्मिक, सदाचारी, कर्ममार्गावर निष्ठा असणाऱ्या व्यक्तीच्या घरातहि मनुस्मृतीविषयी पूर्ण श्रद्धा आदर असूनहि आचाराच्या सर्व नियमांचे यथावत् पालन होत नाही असे दिसून येते. पण काटेकोर धर्माचरणाचा परिस्थितिवशात निर्माण झालेला हा अभाव 'धर्मं चाप्युसुखोदर्कं' या विभागात घालण्यास अडचण नाही.

परिस्थितिवशात् विशिष्ट धर्माप्रमाणे न वागले तरी चालते. हा नियम मनूने सांगितला आहे, म्हणून प्रत्येक गोष्टीत वा पावलोपावली त्या सोयीचा लाभ घेण्याची प्रवृत्ति इष्ट नाही.

धर्माच्या नियमनामागे व्यवस्थापनामागे काही शाश्वत मूल्ये असतात. खरा प्रश्न या शाश्वतासंबंधीच निर्माण होतो. तेथे मात्र लोकांची केवळ ओरड आहे. म्हणून तो धर्मच त्याज्य समजणे योग्य नव्हे. शास्त्रीयहि नव्हे. कारण प्रत्येक वेळी लोकांची ओरड प्रामाणिक आणि हिताची असतेच असे नाही. अगदी तात्पुरत्या सोयी साठी वा लाभासाठी लोक नियमाविरुद्ध आक्रोश करून उठतात. नेतृत्वाला लालचावलेले पुढारी त्या गटाला तसे करण्यास उकसावितात. हा आक्रोश दगडफेक, मारामारी, जाळपोळ, तोडमोड करण्यास प्रवृत्त होतो. त्यामुळे तो व्यापक आणि उग्र आहे असे भासते. पण ती केवळ स्वार्थी ओरड असते. त्यामागे विचार, विवेक नसतो. काही तत्त्व नसते. म्हणून या श्लोकाचा वापर सावधपणेच केला पाहिजे. आजची न्यायालयेहि अशा ओरड्याकडे दुर्लक्ष करून स्वत:च्या निर्णयावर स्थिर राहतात.

नियमांचे परिवर्तन काही व्यक्तींच्या इच्छाअनिच्छांवर अवलंबून असता कामा नये. आपण लोकसत्ता मानतो. लोकसभेने एक संविधान निर्माण केले आहे. त्यातले काही नियम अडचणी निर्माण करणारे ठरतात ते लक्षात येते. पण ज्याला अडचण होते ती एक व्यक्ति वा तिचा लहानसा गट संविधानाच्या नियमात परिवर्तन करू शकत नाही. त्यासाठी नुसते बहुमतहि पुरे होत नाही. त्यासाठी दोनतृतीयांश वा तीनचतुर्थांश बहुमत लागते. धर्मशास्त्रातील नियमांच्या परिवर्तनाचाहि विचार यादृष्टीने

केला पाहिजे. धर्मशास्त्रातील महत्त्वाचे नियम समाजधारणेच्या दीर्घकालीन खरे तर शाश्वत सुखसंतोषाच्या दृष्टीने बांधलेले असतात. त्यात व्यक्तीच्या वा थोड्याशा माणसांच्या सोयीचा वा अडचणींचा विचार करून धार्मिक नियमाचे परिवर्तन करता येत नाही हे मनूचा वरील श्लोक लक्षात घेऊनहि विसरून चालणार नाही.

लोकसंकृष्ट या शब्दाने सार्वजनिक जीवनातील अस्पृश्यता आणि काही ठिकाणचे शूद्राविषयीचे कठोर उद्‌गार वा त्याला करावयाचे क्रूर वाटणारे शासन हे दोन विषय गृहीत धरावेत म्हणजे बुद्धिवाद्यांचे समाधान कदाचित होईल.

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽनृजुः ।
न स्याद्वाक्चपलश्चैव न परद्रोहकर्मधीः ।।१७७।।

हातापायांच्या निरर्थक हालचाली करू नयेत. डोळे मोडू नयेत किंवा मिचकावू नयेत. वेडेवाकडे दिसू नये. शक्यतो पाठीचा कणा ताठ ठेवून बसावे. उगीचच्या उगीच बडबडू नये. ज्यातून दुसऱ्याविषयीचा द्वेष प्रगट होईल असे वागणे बोलणे करू नये. तसे मनातहि आणू नये.

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन् न रिष्यते ।।१७८।।

ज्या मार्गाने वाडवडील, पूर्वज गेले, सदाचरणाचा तोच मार्ग अवलंबाावा. तसे करण्याऱ्या व्यक्तीवर आपत्ति येत नाही. तो सुखरूप राहतो.

झाडाची पाने दरवर्षी गळून पडतात. नंतर पुन्हा नवी पालवी येते. पण ही जी नवीन पाने येतात ती पहिल्या पानासारखीच असतात. चिंचेचे पान आंब्याच्या पानासारखे होत नाही. किंवा पळसाचे पान बेलाच्या पानासारखे होत नाही. तेव्हा नवीन पिढी जुन्या पिढीसारखीच असणे यात वावगे काय आहे ?

वडिलधाऱ्यांपेक्षा काहीतरी वेगळे करण्याची टूम अलिकडे बोकाळली आहे. बोलण्या–चालण्यात, वेषभूषेत ही पद्धती अक्षरशः नंगानाच घालते आहे. तीहि खऱ्या अर्थाने अभिनव नसते. कोणत्यातरी समाजात रूढ असलेल्या प्रथेचे ते केवळ अंधानुकरण असते. आधुनिक शोभाचार (फॅशन्स) पाहिले म्हणजे हे लक्षात येऊ शकते.

विज्ञानाच्या आधारे मनुष्याने आपल्या सुखसोयीच्यादृष्टीने जे जे काही सुखसोयीचे म्हणून स्वीकारले आहे ते ते सर्व वरवर शरीराचे कष्ट उणावणारे व सुख देणारे वाटले तरी परिणामी आरोग्याचा ऱ्हास करणारे व प्रदूषण वाढविणारे ठरलेले आहे. त्याविरुद्ध आता ओरडहि सुरु झाली आहे. पण सुखसोयीची लागलेली चटक त्यांचा त्याग करण्यास प्रवृत्त होऊ देत नाही.

संस्कृतीच्या दृष्टीने होणारे परिवर्तन तर अधिकच घातक ठरत आहे. व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या कल्पना टोकाला गेल्या आहेत. विलासी जीवनाचा हव्यास वाढतो आहे. वर्णाश्रमव्यवस्थेचा त्याग करणे हेच पुरोगामित्वाचे, बुद्धिनिष्ठतेचे एकमात्र गमक मानले जाऊ लागले आहे. कुटुंबव्यवस्था मोडकळीस येण्याच्या मार्गावर आहे. या सर्व गोष्टी हिंदू समाजाला विनाशाच्या मार्गाने नेत आहेत.

'काळ पालटतो आहे, काळासवे पालटले पाहिजे' हा सिद्धांत आजकाल मोठा आकर्षक वाटू लागला आहे. पण तो फसवा आहे. त्यातील ग्राह्यांश अगदी उथळ आणि वरवरचा आहे. त्याची उपेक्षा केली तरी चालण्यासारखे आहे. जन्माला आल्यापासून शरीराची वाढ होत असते. व पंचविशीच्या आसपास ही वाढ शरीर–मन–बुद्धीच्या दृष्टीने परिपूर्ण होते. त्याच स्थितीत अधिकाधिक टिकून राहण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. पंचविशीतला उत्साह, शक्ति, कार्यक्षमता, शरीराचे स्वास्थ्य, अधिकाधिक दीर्घकाल टिकून राहणे हेच अभिनंदनीय असते. स्वागतार्ह असते. उपयोगाचेहि असते. पण त्यानंतर होणाऱ्या परिवर्तनाला कोणी प्रगती म्हणत नाहीत. तिचे भूषणहि मिरवीत नाहीत. समाजात असलेल्या संस्कृतीचेहि तसेच आहे. आपला हिंदू समाज फार प्राचीनकाळीच सभ्यतेच्या आणि संस्कृतीच्या शिखरावर पोचलेला होता. तो सांस्कृतिकदृष्ट्या नैतिकदृष्ट्या तेथेच तसाच टिकून राहील अशी दक्षता प्रत्येक उगवत्या पिढीने घेतली पाहिजे. वरील श्लोकाचे हेच तात्पर्य आहे.

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मातुलातिथिसंश्रितैः ।
बालवृद्धातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसंबन्धिबान्धवैः ।।१७९।।
मातापितृभ्यां जामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया ।
दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ।।१८०।।

ऋत्विज, उपाध्याय, आचार्य (गुरु–शिक्षक), मामा, अतिथि (पाहुणा), आश्रयास असणारे लोक, लहानमुले, म्हातारे, रोगी, वैद्य (विद्वान्), जातभाई, सगेसोयरे, आप्त, आईबाप, बहिणी, भावजयी, मेहुण्या, भाऊ, मुलगा, बायको, मुलगी, सेवक यांच्याशी गृहस्थाने वादविवाद करू नये.

कोणतीहि दोन भांडी एकत्र आली की भांड्याला भांडे लागते तशी बोलचाल होणारच. पण त्या बोलण्याला वाद–विवादाचे, हमरीतुमरीचे, भांडणाचे स्वरूप येणार नाही याची दक्षता घ्यावी. दुसरा कसा वागतो बोलतो याचा विचार करण्यापेक्षा आपण कसे वागतो, बोलतो हा विचार आधी केला तर समस्येचे रूपांतर संघर्षात न होता समाधानात होण्याची शक्यता बळावते. निदान ताटातूट तर टळतेच टळते.

एतैर्विवादान्सन्त्यज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
एभिर्जितैश्च जयति सर्वांल्लोकानिमान्गृही ।।१८१।।

या सर्वांच्या सवे होणारा कलह टाळल्याने सर्व पापातून मुक्तता होते. यांनी जिंकलेला गृहस्थ इहलोकीच्या सर्वांना जिंकतो.

हा श्लोक संसारात, लोकात राहणाराच्या दृष्टीने फार महत्त्वाचा आणि मार्मिक आहे. नातेसंबंधात, आप्तस्वकीयात मतभेद, वादविवाद होतात आणि होणारच. त्यावेळी मानापमानाच्या कल्पनांना महत्त्व न देता वास्तविक लाभहानीचा विचार करून वादविवाद टाळावेत. कलह वाढू देऊ नये. माघार घ्यावी. गप्प बसावे. कुणीकडून भांडणाचा प्रसंग टाळावा. 'एतैर्जितः' हे शब्द महत्त्वाचे आहेत. त्यामागे एकप्रकारे मानसशास्त्राचा विचार आहे. समोरच्या माणसाने माघार घेतली, क्षमा मागितली तो गप्प बसला की तो जणू जिंकला गेला, पराभूत झाला असे वाटून प्रतिपक्षाला मनोमन समाधान लाभते. तो सुखावतो. त्यामुळे बहुतांशी भांडणाचे मूळच नष्ट होते. संबंध पुन्हा स्नेहपूर्ण, मधुर होतात. म्हणून आपल्याला पराभव पत्करावा लागला, माघार घ्यावी लागली, क्षमा मागावी लागली याचे दुःख गृहस्थाने अगदी कर्त्या पुरुषानेहि मानू नये. उलट त्यामुळेच त्याच्या सात्त्विकतेने लोक प्रभावित होतात. त्याची प्रतिष्ठा आणि मानसन्मान वाढतो. आणि इतर प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे भांडकुदळ, हेकट, तुसडे, उर्मट या शब्दांनी समोर, बहुधा पाठीमागे निंदिले जातात. ते त्यांच्या अप्रतिष्ठेस कारण होते. म्हणून 'गृही इमान् सर्वान् लोकान् जयति' इथल्या सर्व लोकांना तो जिंकतो असे म्हटले आहे.

आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः।
अतिथिस्त्विन्द्रलोकेशो देवलोकस्य चर्त्विजः ॥१८२॥
जामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः।
सम्बन्धिनो ह्यपां लोके पृथिव्यां मातृमातुलौ ॥१८३॥
आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः।
भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वका तनुः ॥१८४॥
छाया स्वो दासवर्गश्च दुहिता कृपणं परम्।
तस्मादेतैरधिक्षिप्तः सहेतासञ्ज्वरः सदा ॥१८५॥

आचार्य हा ब्रह्मलोकाचा अधिपति समजावा. पिता प्रजापति लोकाचा, अतिथि इंद्र लोकाचा, ऋत्विज देवलोकाचा, भावजय, बहिणी इत्यादी अप्सरांच्या लोकाचा, नातेवाईक वैश्वदेव–लोकांचे, सगेसोयरे जललोकाचे, आईमामा पृथ्वी लोकाचे, बालवृद्धरोगी आकाश लोकाचे अधिपति आहेत असे समजावे. थोरला भाऊ पित्यासारखा, बायको, मुलगा हे स्वतःच्या शरीरासारखे, सेवक आपल्या सावलीसारखे, कन्या हे परक्याचे धन म्हणून नेहमी दया करण्यास योग्य अशी प्रामाणिक भावना गृहस्थाने आपल्या मनात ठेवावी. आणि त्यामुळेच यातील कुणीहि अधिक्षेप केला, अपमान केला, टाकून बोलले तरी ते न संतापता सहन करावे.

सर्व पापातून सुटका होते आणि लोकहि जिंकले जातात असे जे १८१व्या श्लोकात म्हटले आहे, त्याचा अधिदैविक स्वरूपाचा अर्थ वरील चार श्लोकात सांगितला आहे. कर्तव्यदक्ष गृहस्थाच्या संदर्भात ऋत्विजापासून सेवकापर्यंत जी जी काही नाती उल्लेखिलेली आहेत, त्यातील काही योग्यतेने श्रेष्ठ आहेत. काही समानपातळीवरची आहेत. काही कनिष्ठ आहेत पण तरी त्या सर्वांशी प्रतिकूल परिस्थितीतहि वागण्याची भावना सहनशीलतेची असावी हे येथे आवर्जून सांगितले आहे. कौटुंबिक आणि सामाजिकदृष्ट्या हे लाभदायक आहे. कर्तव्यदक्ष व्यक्तीच्या ठिकाणी कर्तृत्वाची काही भावना असते. ती असावीहि लागते. त्यामुळेच कामे होतात. पण ही भावना नुसत्या जाणिवेच्या पातळीवर क्वचितच राहते. तिला अहंकाराचा स्पर्श चढत्यावाढत्या प्रमाणात होत राहतो. त्यामुळेच प्रतिकूलताहि चढत्या वाढत्या प्रमाणात संतापदायक ठरते. तसे ठरणे आणि ते उक्ति–कृतीच्या स्वरूपात प्रगट होते, कार्यवाहीत येते. तसे होणे कौटुंबिक, सामाजिक दृष्ट्या अनर्थकारक आहे. याचे कर्त्या व्यक्तीने थोडेहि विस्मरण होऊ देऊ नये. स्वत:चा जळफळाट कृतीत तर उतरू नयेच पण तो फार काळ मनातहि रेंगाळू नये. आणि त्याने पुढे द्वेषपूर्ण कृतीचे स्थान घेऊ नये. तरच मनुष्याचे मन शांत आणि सात्त्विक राहील. ऐहिकात त्याला सुखसमाधान लाभेल आणि त्याची पारमार्थिक प्रगतीहि इष्ट त्या गतीने, योग्य त्या वेगाने होत राहील, यासाठीच मनूने कोणाचे स्थान कोणते ते आधिदैविकरीत्या सांगितले आहे.

ज्यांच्याशी या ना त्या नात्याने संबंध येतो, अशी सभोवतालची माणसे सगळीच मोठी सज्जन, सरळ, सात्त्विक असतात असे नाही. त्यांचीहि मने उण्याअधिकप्रमाणात अहंकारी, द्वेषी, क्रोधी, तामसी, लागट, खवट बोलण्याचा स्वभाव असलेली (पिशुन) अशी असतात. गुणग्राहकता, क्षमाशीलता, सोशिकपणा याचे नावहि त्यातील काही लोकांना ठाऊक नसते म्हटले तरी चालेल. कार्यकर्ता कितीहि प्रमाणिकपणे राबत असला तरी एवढे केले म्हणून काय झाले ? केलेच पाहिजे. त्याचे ते कर्तव्यच आहे. त्यामुळे त्याने आमच्यावर फार मोठे उपकार केले असे समजण्याचे कारण नाही. आम्हालाहि काही अधिकार आहेत. आम्ही त्याच्या दडपणाखाली काय म्हणून वागावे ? असे म्हणून संधी मिळेल तेव्हा ते कार्यकर्त्याला तिरस्कृत करण्याचा प्रयत्न करणारच. म्हणून श्लोकात 'तै: अधिक्षिप्त:' असे म्हटले आहे. या 'अधिक्षिप्त' शब्दाने अवहेलना, तिरस्कार, अपमान इत्यादि सर्वच गोष्टी समाविष्ट होतात आणि त्यामुळे ज्याला अवहेलना सोसावी लागते, त्याला वेदना होतात. त्याचा संताप अनावरहि होतो. तरी त्याने सहनशील राहिले पाहिजे. असा शास्त्राचा आदेश आहे. याचा अर्थ इतरांनी अवहेलना करावीच असा नाही. सगळ्यांनीच म्हणजे प्रत्येकाने कसे वागावे ते एकशेपंचाहत्तराव्या श्लोकाच्या पहिल्या ओळीत स्पष्टपणे सांगितले आहे. पण ते तसे वागत नाहीत म्हणून मी तसा वागणार नाही असे कोणी म्हणू नये. अन्यथा होणारा अपमान हा मरणतुल्य वेदना देणाराहि असू शकतो. यात अस्मितेसवेच मद–अहंकार

आणि हळवेपणा यांचाहि सहभाग असतो. म्हणून विवेकाने राहावे. संयम बाळगावा हे येथे अभिप्रेत आहे. येथे नातेसंबंध वैयक्तिक स्वरूपाचे असले तरी सामाजिक कार्य करणराहि विशेष आपलेपणा दाखविण्याच्या दृष्टीने आई–बाप, भाऊ–बहिण, काका–मामा, मुलगा–मुलगी–सून इत्यादि नातेसंबंधानेच परिचितांचा वा संबंधितांचा उल्लेख करतो. यात नेहमीच देखावा प्रदर्शन वा तोंडदेखलेपणा असतो असे नाही. खरोखरीच्याच नात्यात असल्यासारखा जिव्हाळा सामाजिक संबंधातहि असू शकतो. तोच गृहीत धरून हे नियम व्यक्ति–कुटुंबापुरते मर्यादित न मानता सामाजिक –धार्मिक–क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकांसाठीहि ते आहेत असे निश्चयाने समजले पाहिजे.

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि प्रसङ्गं तत्र वर्जयेत्।
प्रतिग्रहेण ह्यस्याशु ब्राह्मं तेजः प्रशाम्यति॥१८६॥

दान घेण्याची आवश्यकता निर्माण झाली असली तरी गृहस्थ ब्राह्मणाने तसा अधिकार असतानाहि वारंवार दान घेण्याचे टाळावे. दान घेणे हे ब्रह्मवर्चसाचा, तेजस्वितेचा, अध्यात्मिक योग्यतेचा, नाश करणारे असते हे लक्षात ठेवावे.

न द्रव्याणामविज्ञाय विधिं धर्म्यं प्रतिग्रहे।
प्राज्ञः प्रतिग्रहं कुर्यादवसीदन्नपि क्षुधा॥१८७॥

आपत्तीच्या वेळी भुकेने व्याकुळ झाला तरी दान दिल्या जाणाऱ्या द्रव्याचे स्वरूप दानाविषयीचे धार्मिक विधिनिषेध यांचा योग्य तो विचार केल्यावाचून शहाण्याने प्रतिग्रह करू नये. (दान घेऊ नये)

हिरण्यं भूमिमश्वं गामन्नं वासस्तिलान्घृतम्।
प्रतिगृह्णन्नविद्वांस्तु भस्मीभवति दारुवत्॥१८८॥

अविद्वान् व्यक्ति सोने, भूमि, घोडा,गाय, अन्न, वस्त्र, तीळ, घृत यांचे दान घेईल तर आगीत पडलेल्या लाकडाप्रमाणे जळून जाईल.

हिरण्यमायुरन्नं च भूर्गौश्चाप्योषतस्तनुम्।
अश्वश्चक्षुस्त्वचं वासो घृतं तेजस्तिलाः प्रजाः॥१८९॥

अयोग्य व्यक्तीने दान म्हणून घेतलेले सोने आणि अन्न त्याचे आयुष्य जाळते. गाय आणि भूमि शरीराला ताप देतात. घोडा डोळ्यांना, वस्त्र त्वचेला, तूप तेजस्वितेला आणि तीळ प्रजेला बाधक होतात.

अतपास्त्वनधीयानः प्रतिग्रहरुचिर्द्विजः।
अम्भस्यश्मप्लवेनेव सह तेनैव मज्जति॥१९०॥

तप न करणारा, वेदाध्ययन वा विद्याज्ञान नसलेला ब्राह्मण जर दान घेण्याची आवड बाळगील तर तो दगडी नाव पाण्यात बुडावी त्याप्रमाणे दात्यासह बुडून नष्ट होतो.

तस्मादविद्वान्बिभियाद्यस्मात्तस्मात्प्रतिग्रहात्।
स्वल्पकेनाप्यविद्वान्हि पङ्के गौरिव सीदति।।१९१।।

म्हणून ज्याला दान घेण्याचा अधिकार नाही अशा विद्याविहीन ब्राह्मणाने कोणत्याहि स्वरूपाचे लहानसेहि दान स्वीकारू नये. तसे केले तर चिखलात रुतलेल्या गायीप्रमाणे दुर्दशा होते.

ब्राह्मणाने दान घ्यावे, ब्राह्मणाला दान द्यावे असे धर्मशास्त्रात वारंवार सांगितले असले तरी दान घेणारा ब्राह्मण विशिष्ट योग्यतेने संपन्न असला पाहिजे. त्या योग्यतेची विद्वत्ता आणि तपाचरण ही दोन महत्त्वाची लक्षणे. तपाचरणात शुद्धता, पवित्रता, निर्लोभता, नियमबद्धता, संयम, सदाचरण, सात्त्विकता, ईश्वरनिष्ठा, धार्मिकता, सोशिकपणा इत्यादि अनेक सद्‌गुणांचा समावेश होतो. 'याच्या सारखे दुसरे तप नाही' असे अनेक प्रकारच्या कर्मांना उद्देशून शास्त्रांतरी म्हटले जाते. ध्येयाभिमुख होऊन त्यासाठी कोणत्याहि प्रकारचे शारीरिक मानसिक कष्ट करण्यास सिद्ध असणे हे तपाचे सामान्य स्वरूप.ते ज्याच्याजवळ आहे तो तपस्वी. या अर्थाने जो तपस्वी नाही तो ब्राह्मण नव्हेच. तपस्वी नसलेल्या ब्राह्मणाला गळ्यात धोंडा बांधून पाण्यात बुडवावे अशा अर्थाचे एक शास्त्रवचन आहे. ब्राह्मणाला दान घेण्याची मोकळिक आहे हे खरे पण त्याकरिता तशी योग्यता संपादन करणे हे त्याहून खरे आहे. हे नीट लक्षात ठेवले तर ब्राह्मण दान घेतो त्याचा हेवा कोणास वाटण्याची शक्यता नाही.

न वार्यपि प्रयच्छेत्तु बैडालव्रतिके द्विजे।
न बकव्रतिके पापे नावेदविदि धर्मवित्।।१९२।।

जो ब्राह्मण बिडालव्रती, बकव्रती असा पापी असेल, ज्याला वेदांचे ज्ञान नसेल त्याला धर्म जाणणाऱ्या दात्याने पाणीसुद्धा देऊ नये.

पाणीसुद्धा देऊ नये इतक्या आग्रहाने सांगण्याचा उद्देश काहीच देऊ नये (वस्त्र–धान्य–सुवर्ण इत्यादि) हे स्पष्ट करण्याचा आहे. अशा ब्राह्मणाला पापी म्हणून झिडकारले आहे. बिडालव्रती–बकव्रतीचे स्पष्टीकरण पुढील १९५–१९६ या श्लोकातून येईल.

त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिनाऽप्यर्जितं धनम्।
दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रादातुरेव च ।।१९३।।

योग्य मार्गाने मिळविलेलेहि धन दान म्हणून या वरील तिघांना दिले तर ते दात्याच्या आणि दान घेणाऱ्याच्याहि इहलोकी आणि परलोकीहि अनर्थाला कारणीभूत होते.

वरील तिघे म्हणजे बिडालव्रती, बकव्रती आणि वेदज्ञान नसलेला. दान देणे वास्तविक

पुण्यकारक आहे. मनुष्याचा तो सामान्यधर्म आहे. दान देणे या कर्माचा, गीतेनेहि कधी त्याग करू नये असेच सांगितले आहे. पण हे दान सत्पात्री दिले तरच लाभदायक होते. नाहीतर अनर्थाला कारण होते. हे दात्याने विसरू नये. पुढील श्लोकात ते स्पष्ट केले आहे.

यथा प्लवेनौपलेन निमज्जत्युदके तरन्।
तथा निमज्जतोऽधस्तादज्ञौ दातृप्रतीच्छकौ ।।१९४।।

अपात्री दान देणारा आणि घेणारा दोघेहि ज्ञानहीन आहेत. ते दोघेहि दगडाच्या नावेत बसून नदी तरून जाण्याची इच्छा करणाराप्रमाणे बुडून नष्ट होतात.

धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छाद्मिको लोकदम्भकः।
बैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसंधकः ।।१९५।।

करीत असलेल्या धर्मकृत्यांची प्रख्याति करू इच्छिणारा, सदैव लोभी, कपटी, लोकांची वंचना करणारा हिंसक, परत काही मिळविण्याच्या इच्छेने परोपकार करणारा (सर्वाभिसंधक) हे गुण ज्याच्याजवळ आहेत तो बिडालव्रती.

बिडाल म्हणजे मांजर. लुब्ध शब्दाचा अर्थ टीकाकारांनी मत्सरी, कृपण असाहि केला आहे. प्रसिद्धीलोलुपतेने धर्मकृत्य करणे वा केलेल्या धर्मकृत्यातून प्रख्याति मिळविण्याचा आवर्जून प्रयत्न करणे हे अयोग्य आहे. धर्मकृत्ये करावीत पण त्यात प्रदर्शन नसावे. निदान वैयक्तिक धर्माचरणात तरी हा कटाक्ष पाळणे आवश्यक आहे. अशा कृत्याने महंति वाढते, हे खरे आहे. परिवाराचा विस्तारहि होतो. पण हे अमर्याद प्रदर्शन धर्मकृत्यातला धर्मच घालवून बसते. यासाठी समर्थांनी **'महंतीमुळे नाश होतो तपा रे'** असे उन्मेखून सांगितले आहे.

दारूच्या दुकानाचे असे प्रदर्शन करण्याची पद्धती असते. म्हणून **'यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुराध्वज इवोच्छ्रितः। प्रच्छन्नानि च पापानि बैडालं नाम तद्व्रतम्।।'** असेहि बिडालव्रताचे वर्णन केले आहे. स्वार्थाभिसंधकाचा अर्थ सगळ्यांचा अधिक्षेप करणारा, निंदा करणारा, दुसऱ्याचे चांगले न पाहवणारा असाहि टीकाकारांनी केला आहे. तोहि लक्षणीय आहे.

अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः।
शठो मिथ्याविनीतश्च बकव्रतचरो द्विजः ।।१९६।।

बकव्रती हा खालमुंड्या, निष्ठुर केवळ स्वार्थसाधण्यामध्ये तत्पर, कपटी, खोटी नम्रता दाखविणारा असा असतो.

ये बकव्रतिनो विप्रा ये च मार्जारलिङ्गिनः।
ते पतन्त्यन्धतामिस्रे तेन पापेन कर्मणा ।।१९७।।

जे ब्राह्मण बकव्रती किंवा बिडालव्रती असतील ते त्या पापकर्मामुळे अंधतामिस्र नावाच्या नरकाला जातात.

बकव्रती किंवा बिडालव्रती दोघेहि दांभिक कपटी आणि हिंसकच. त्यात अंतर काय ते दाखविताना टीकाकारांनी बगळा आपल्या स्वार्थापुरते पाहतो.वरवर गोड नम्रतेने वागतो. बोका अधिक क्रूर असून केवळ स्वर्थापुरते न पाहता दुसऱ्याचा घात करण्यासहि तो प्रवृत्त होतो परनिंदा करतो.असा भेद दाखविला आहे.

न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत्।
व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन्स्त्रीशूद्रदम्भनम्।।१९८।।

पापाच्या प्रायश्चित्तासाठी केलेले व्रताचरण हे धार्मिक कृत्याच्या नावाने मिरवू नये. पाप लपवून अशी धर्मकृत्ये करण्याने स्त्रियांची, शूद्रांची फसवणूक होते.

कोणत्याहि धार्मिक कृत्याचे यथार्थ ज्ञान नसल्याने एखादे व्रताचरण बायाबापड्यांना, अडाण्यांना, अज्ञानाना खरे धर्मकृत्यच वाटते. करणाराची मानमान्यता वाढते. पण असे होणे अयोग्य आहे.

प्रेत्येह चेदृशा विप्रा गर्ह्यन्ते ब्रह्मवादिभिः।
छद्मना चरितं यच्च व्रतं रक्षांसि गच्छति।।१९९।।

तत्त्वज्ञ लोक अशा दांभिक ब्राह्मणास गर्हणीय (निंद्य तिरस्करणीय) मानतात. दांभिकपणे केलेले कोणतेहि धर्माचरण हे राक्षसांकडे जाते. राक्षसांचे बळ वाढविणारे असते. म्हणून सगळी सत्कर्मे करावयाची ती प्रामाणिकपणे केली पाहिजेत. प्रतिष्ठा मिळविण्यासाठी देखाव्याने करु नयेत.

अलिङ्गी लिङ्गिवेषेण यो वृत्तिमुपजीवति।
स लिङ्गिनां हरत्येनस्तिर्यग्योनौ च जायते।।२००।।

जो ज्या वर्णातील व आश्रमातील नाही तो त्या त्या वर्णाची व आश्रमाची चिन्हे धारण करून पोट भरू पाहिल तर त्याला ज्याची चिन्हे तो धारण करतो, त्यांनी केलेली पापे बाधतात आणि मृत्यूनंतर तो मनुष्येतर योनीत जन्म घेतो.

परकीयनिपानेषु न स्नायाच्च कदाचन।
निपानकर्तुः स्नात्वा तु दुष्कृतांशेन लिप्यते।।२०१।।

जी सार्वजनिक नाही, दुसऱ्याच्या स्वामित्वाची आहे, ज्यातील पाणी प्यायले जाते अशा तळी, विहिरी, इत्यादी जलाशयावर स्नान करू नये (धन्याच्या संमती वाचून) तसे केल्यास ज्यानी ते जलाशय निर्माण केले, त्याच्या (धन्याच्या) पातकातील काही भाग वाट्यास येतो.

टीकाकारांनी अशा स्नानाचा दोष जाण्यासाठी त्यातील चिखलाचे–गाळाचे पाच गोळे काढून बाहेर टाकावेत असे म्हटले आहे. स्नानानंतर देव–पितरांचे तर्पणहि अवश्य करावे. अशी सूचना केली आहे. सार्वजनिक जलाशय आकाराने मोठे असतात. त्यामुळे स्नानादिंनी तेथील पाणी दूषित होत नाही. बाहेर पाणी काढून स्नान केले तर चालते असेहि टीकाकार म्हणतात. येथेहि पाण्याच्या शुद्धतेचीच दक्षता घेतली आहे. स्नानहि करू नये मग कपडे धुणे, भांडी घासणे इत्यादी दूर राहिले.

यानशय्यासनान्यस्य कूपोद्यानगृहाणि च ।
अदत्तान्युपभुञ्जान एनसः स्यात्तुरीयभाक् ॥२०२॥

दुसऱ्याचे वाहन, अंथरूण, आसन, विहिर, उद्यान, घर, यांचा धन्याने दिल्याविना वा त्याच्या संमतिविना उपभोग केला असता त्यांच्या धन्याच्या पातकातील चौथा भाग वापरणारास भोगावा लागतो.

नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्रवणेषु च ॥२०३॥

नद्या, नैसर्गिक तळी वा सरोवरे आणि नद्यांचे डोह किंवा झरे येथे नित्याचे स्नान करावे.

यमान्सेवेत सततं न नित्यं नियमान्बुधः ।
यमान्पतत्यकुर्वाणो नियमान्केवलान् भजन् ॥२०४॥

यमांचे सेवन सातत्याने करावे. नियमामध्ये क्वचित् सातत्य मोडले तरी ते क्षम्य आहे.केवळ नियम तेवढे आचरणात आणतो पण यमांचे मात्र पालन करीत नाही त्याचा अध:पात होतो.

यम आणि नियम हे विशिष्ट प्रकारचे गुण आहेत त्यांची गणना वेगवेगळ्या प्रकाराने केली जाते. पतंजलीच्या योगशास्त्रात अहिंसा, सत्य, अस्तेय (चोरी न करणे) ब्रह्मचर्य आणि अपरिग्रह (संचय न करणे) यांना यम म्हटले आहे. आणि शौच, संतोष–तप, स्वाध्याय, ईश्वरप्रणिधान यांना नियम म्हटले आहे. इतरत्र मृदुता, क्षमा, सत्य, अहिसा, दम (इंद्रियांचा संयम) निर्लोभता, ध्यान, प्रसन्नता, माधुर्य, आर्जव यांना यम म्हटले आहे. आणि शौच, यज्ञ, तप, दान, स्वाध्याय, ब्रह्मचर्य, व्रते, उपवास, मौन, स्नान यांना नियम म्हटले आहे. व्यवहाराच्या दृष्टीने आणि लक्षात ठेवण्यास सोपे म्हणून योगशास्त्रातील यमनियम पुरेसे आहेत. महत्त्वाचे आहेत. इतरांनी सांगितलेला विस्तार त्यांच्याच आंगोपांगाचा आहे.

शास्त्रकारांनी नियमापेक्षा यमाचे महत्त्व अधिक मानले आहे. ते फार महत्वाचे आहे. योगशास्त्रानेसुद्धा यमांना सार्वत्रिक आणि महाव्रत असे संबोधिले आहे. त्यावरूनहि यमाचे महत्त्व लक्षात येते. नियम हे उपासनेसारखे आहेत. तो चारित्र्याचा वा नित्य आचाराचा विषय सहसा असत नाही, तसेच नियमांच्या पालनात केवळ शारीरिक कृति वा बाह्य देखावा, लौकिकासाठी केलेले प्रदर्शन हाहि भाग असू शकतो.

नाश्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजिकृते तथा।
स्त्रिया क्लीबेन च हुते भुञ्जीत ब्राह्मणः क्वचित् ॥२०५॥

जो वेदांचा तज्ञ नाही अशाने केलेला, अनेकांचे पौरोहित्य करणाराने केलेला, स्त्रिया वा नपुंसक ज्यात आहुति देतात अशा यज्ञात ब्राह्मणाने भोजन करू नये.

अश्लीलमेतत्साधूनां यत्र जुह्वत्यमी हविः।
प्रतीपमेतद्देवानां तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥२०६॥

वरीलप्रमाणे व्यक्तींचा सहभाग असलेल्या यज्ञात केलेले हवन देवांच्या विरोधी आहे. तसेच ते लक्ष्मीचा नाश करणारेहि आहे. म्हणून निंद्य आहे. पाप आहे. यासाठी अशा यज्ञाचा त्याग करावा.

मत्तक्रुद्धातुराणां च न भुञ्जीत कदाचन।
केशकीटावपन्नं च पदा स्पृष्टं च कामतः ॥२०७॥

दारूने धुंद असलेला, संतापी, रोगी यांचे अन्न खाऊ नये. तसेच ज्या अन्नात केस, किडे इत्यादि पडलेले आहेत, वा ज्याला बुद्धिपूर्वक पायाचा स्पर्श केला आहे असेहि अन्न खाऊ नये.

केस, किडे इत्यादींच्यामुळे आरोग्यदृष्ट्या अन्न दूषित होते. तर इतरांच्यामुळे भावनिकदृष्ट्या अन्न सदोष झालेले असते.

भ्रूणघ्नावेक्षितं चैव संस्पृष्टं चाप्युदक्यया।
पतत्रिणाऽवलीढं च शुना संस्पृष्टमेव च ॥२०८॥

भ्रूणहत्या करणाराने पाहिलेले, रजस्वलेचा स्पर्श झालेले, पाखरांनी चोचीनी खाल्लेले, कुत्र्याने शिवलेले अन्न खाऊ नये.

गवा चान्नमुपाघ्रातं घुष्टान्नं च विशेषतः।
गणान्नं गणिकान्नं च विदुषा च जुगुप्सितम् ॥२०९॥

गायीने हुंगलेले, कोण जेवणारे असतील ते चला असे म्हणून वाढलेले, समुदायाकरिता शिजविलेले, वेश्येच्या घरातले आणि विद्वानांनी निंदिलेले अन्न खाऊ नये.

अन्नाच्या पापपुण्यात्मक ग्राह्याग्राह्यतेचा विचार क्षणभर दूर ठेवला तरी आपल्या कष्टाचे असेल तेवढेच खावे. फुकट मिळते म्हणून खाऊ नये. ही भावना प्रत्येक सज्जनाच्या मनात दृढ असली पाहिजे. जे अन्न आपण खातो त्याच्या निर्मितीत तन–मन–धने करून आपला सहभाग असला पाहिजे. पण हे लक्षात ठेवले जात नाही. प्रसादाच्या नावाखाली भोजन करणे असाच अर्थ जवळजवळ रूढ झाल्यासारखा दिसतो. हा देणारा–घेणाराचे दृष्टीने सोयीचा असतो, तसा अडचणीचाहि असतो. प्रसाद

म्हटले की विनाकष्ट जेवणाची सोय प्रतिष्ठितपणे होते. तसेच काही लोकांना जेवू नये असे वाटत असले तरी प्रसादाचा अपमान होईल या भावनेने जेवावे लागते. यज्ञ, उत्सव, महोत्सव, धार्मिक कार्यक्रम (हरिनामसप्ताहादि) याचे चांगुलपण किती माणसे जेवली ? भंडारा केवढा झाला ? यामुळेच लोकमानसात ठसते. पण मोठ्या भंडाऱ्यापायी महंति मिळवू इच्छिणाराची मोठी ओढाताण होते. आणि मग त्यासाठी लागणारे धन उभे करण्याच्यादृष्टीने त्याला धावपळ करावी लागते. आग्रह धरावा लागतो. धनिकांच्या विनवण्या कराव्या लागतात. क्वचित् त्यांना आदेश द्यावे लागतात. हे सर्व व्यक्तीची अंतरंगशुद्धि आणि धार्मिकतेचे शुद्ध स्वरूप यादृष्टीने श्रेयस्कर नाही. धार्मिक कार्याचे स्वरूप मोठे असले तर त्यासाठी धनहि पुष्कळ लागते. पण ते अयाचितवृत्तीने सहजासहजी मिळेल असे असावे. म्हणून आपल्याकडे काही नियम रूढ होते. त्यामुळे व्यवस्थापनावर अनवश्यक ताणहि येत नाही.यासाठी आपल्याकडे अन्नाच्या शुद्धतेची फार दक्षता घेतली आहे. हे प्रसाद नाव देऊन जेवणारानी व मोठे भंडारे घालणाऱ्या महंतांनी लक्षात ठेवले तर सामाजिकदृष्ट्या हिताचे ठरेल.

स्तेनगायनयोश्चान्नं तक्ष्णो वार्धुषिकस्य च ।
दीक्षितस्य कदर्यस्य बद्धस्य निगडस्य च ॥२१०॥

चोर, गायक, लाकडे तासणारा, व्याजावर जगणारा, दीक्षित, कृपण, स्थानबद्ध केलेला आणि पायात बेड्या घातलेल्या असा, यांचे अन्न सेवन करू नये.

अभिशस्तस्य षण्ढस्य पुंश्चल्या दाम्भिकस्य च ।
शुक्तं पर्युषितं चैव शूद्रस्योच्छिष्टमेव च ॥२११॥

आरोपी, नपुंसक, व्यभिचारिणी, दांभिक यांचे तसेच आंबवलेले, शिळेपाके, शूद्राचे उष्टे असे अन्न खाऊ नये.

ज्याच्यावर मोठ्या अपराधांचा आरोप आहे त्याचे अन्नहि धर्मशास्त्राने वर्ज्य करण्यास सांगितले आहे. अलिकडे आपण लोकसत्तेच्या नावाखाली अशा आरोपितालाच नव्हे तर अपराध्यालाहि विधानसभेत, लोकसभेत निवडून देतो आणि तो मंत्री–मुख्यमंत्री म्हणून प्रतिष्ठेने राजकाजहि करतो.

चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः ।
उग्रान्नं सूतिकान्नं च पर्याचान्तमनिर्दशम् ॥२१२॥

चिकित्सक, पारध करणारा, क्रूर, उष्टे खाणारा, उग्र जातीचा यांचे अन्न खाऊ नये. बाळंतिणीकरिता केलेले, जेवता जेवता मधेच उठल्यानंतर पानात उरलेले, सुतकी माणसाने शिवलेले अन्न खाऊ नये.

अनर्चितं वृथामांसमवीरायाश्च योषित:।
द्विषदन्नं नगर्यन्नं पतितान्नमवक्षुतम्॥२१३॥

सन्मानाने न दिलेले, यज्ञादि धर्मकृत्यावाचून केवळ स्वादासाठी मांसयुक्त असलेले, जिला पति वा पुत्र नाही अशा स्त्रीचे, शत्रूचे, नगरशासकाचे, पतिताचे आणि थुंकलेले वा थुंका पडलेले अन्न खाऊ नये.

पिशुनानृतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयकस्य च।
शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च॥२१४॥

कुटाळ, खोटारडा, यज्ञ विकणारा, नट, विणकर वा शिंपी, कृतघ्न यांचे अन्न खाऊ नये.

कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतरकस्य च।
सुवर्णकर्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा॥२१५॥

लोहार, निषाद, मल्लविद्येवर जगणारा, सोनार, वाद्य वाजवून जगणारा, शस्त्रे विकणारा यांचे अन्न खाऊ नये.

श्ववतां शौण्डिकानां च चैलनिर्णेजकस्य च।
रजकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे॥२१६॥

मृगये करिता कुत्री बाळगणारे, मद्य निर्माण करणारे, परीट (वस्त्रे धुणारे), रंगारी (कपडे रंगविणारे), दुष्ट, क्रूर, हत्यारे (नृशंस) आणि ज्याच्या घरात पत्नीचाच जार रहातो असा गृहस्थ, यांचे अन्न खाऊ नये.

मृष्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानां च सर्वश:।
अनिर्दशं च प्रेतान्नमतुष्टिकरमेव च॥२१७॥

ज्यांना पत्नीचा व्यभिचार सहन होतो त्यांचे, बायकोने ज्याला मुठीत ठेवला आहे त्याचे, मेलेल्याकरिता शिजविलेले (श्राद्धादि निमित्ताने), सुतक–सोयराच्या दहा दिवसातले, संतोष न देणारे, स्वादहीन असे अन्न खाऊ नये.

राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम्।
आयु: सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मावकर्तिन:॥२१८॥

राजान्न तेजाचा, शूद्रान्न अध्यात्मिक शक्तीचा, सोनाराचे अन्न आयुष्याचा, चांभाराचे अन्न यशाचा नाश करते.

कारुकान्न प्रजां हन्ति बलं निर्णेजकस्य च।
गणान्नं गणिकान्नं च लोकेभ्य: परिकृन्तति॥२१९॥

कष्टकऱ्याचे अन्न प्रजेचा, परिटाचे अन्न बळाचा, गणान्न आणि गणिकान्न परलोकी मिळालेल्या चांगल्या गतीचा नाश करते.

पूयं चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्यास्त्वन्नमिन्द्रियम्।
विष्ठा वार्धुषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम्॥२२०॥

चिकित्सकाचे अन्न पुवासारखे, व्यभिचारिणीचे अन्न गुह्येंद्रियासारखे, व्याज घेणाराचे अन्न विष्ठेसारखे, शस्त्रविक्रय करणाराचे अन्न इतर मूत्रादि मलासारखे असते असे समजावे.

य एतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्तिताः।
तेषां त्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यन्नं मनीषिणः॥२२१॥

यांच्यावाचून जे वेगळे – ज्यांचे अन्न निषिद्ध आहे म्हणून सांगितले आहे त्यांचे अन्न खाल्ले असता ते हाडे–कातडे–केस खाल्यासारखे समजावे असे जाणते म्हणतात.

भुक्त्वातोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम्।
मत्या भुक्त्वाऽऽचरेत्कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रमेव च॥२२२॥

ज्यांचे अन्न खाऊ नये म्हणून वर सांगितले आहे, त्यांच्यापैकी कोणाचे अन्न न कळत खाण्यात आले तर तीन दिवस आणि जाणीवपूर्वक खाल्ले तर कृच्छ्र प्रायचित्त घ्यावे. शुक्र, विष्ठा, मूत्र यांचे भक्षण झाल्यास कृच्छ्रच करावे.

तांत्रिकांच्या वाममार्गी उपासनेत शुक्र, विष्ठा, मूत्र यांचे भक्षण करणे अशाप्रकारची अत्यंत घाणेरडी साधना सांगितली आहे. त्यामुळे काही सिद्धी प्राप्त होतात आणि किळस येण्याची वृत्ती नाहीशी होते. त्यामुळे मन निर्विकार होण्यास सहाय्य मिळते असे ते वाममार्गी म्हणतात. हिंदुस्थानच्या अत्यंत प्रदीर्घ इतिहासात अशा अनेक प्रकारच्या विकृति उपासना म्हणून जन्माला आल्या. सुदैवाने त्यातील बहुतांशी अधिकारी तत्त्ववेत्यांनी समाज प्रबोधन करून नाहिशा केल्या. तांत्रिक, पंचमकारी शाक्त, कौल,असे पंथ एके काळी समाजात प्रसृत झाले होते. जारणमारण उच्चाटनादि क्षुद्र सिद्धी प्राप्त व्हाव्या आणि त्या बळावर लोकामध्ये काही प्रतिष्ठा, काही धाक निर्माण करावा या भावनेने लोकेषणा, दारेषणा, धनेषणा या तीनहि एषणांच्या आसक्तीने ग्रासलेले लोक तांत्रिकांच्या प्रचाराला बळी पडत. आणि कोणतीहि घाणेरडी किळसवाणी साधना करण्यास प्रवृत्त होत. श्रीमत् आद्य शंकराचार्य व गोरखनाथ यांनी आपल्या व्यक्तित्वाच्या बळावर तांत्रिकांचे हे पंथ नष्टप्राय केले. लोकांचे प्रबोधन करून या तांत्रिकांविषयीचे आकर्षणहि नष्ट केले. सात्त्विक उपासनांना लोकप्रियता मिळवून दिली. चोरून मारून, लपुनछपून अद्यापहि हे तांत्रिकांचे पंथ कोठेकोठे जीव धरून असतीलहि. स्वत:ला विज्ञाननिष्ठ म्हणविणारे काही महंतहि या तिरस्करणीय उपायांचा अवलंब करून महंत झाले. पण त्याला तशी व्यापक प्रतिष्ठा मिळाली नाही हे मात्र

खरे. श्रीतुकाराम महाराजांसारख्या संत—सत्पुरुषांनी या निंद्य उपासकांना चक्क शिव्या घालून धिक्कारले आहे. धर्मशास्त्रे तर या पातकांची रास असलेल्या कृत्यांना काहीसे प्रकरणाबाहेर जाऊन कठोर प्रायश्चित्त सांगून निषेधितात. ते लक्षणीय आहे.

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः ।
आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम् ॥२२३॥

विद्वान ब्राह्मणांनी श्राद्धादि धार्मिक कृत्ये न करणाऱ्या शूद्राचे शिजवलेले अन्न खाऊ नये. अगदी उपासच काढण्याचा प्रसंग आला तर एकवेळेला पुरेल इतकेच कोरडे धान्य त्याचे कडून स्वीकारावे.

शूद्राचे अन्न घेऊ नये हा सामान्य नियम. त्याला येथे धार्मिकवृत्तीच्या शूद्राकडून उपवास काढण्याचा प्रसंग आल्यास कोरडे धान्य तेहि एक वेळापुरते घेण्यात अपवादरूपाने सांगितले आहे.

शूद्र हा समाजातला कष्टकरी घटक आहे. त्याने कष्टाने मिळवावे आणि शरीरकष्ट न कराव्या लागणाऱ्या ब्राह्मणाने ते सुलभ म्हणून आयते स्वीकारावे ही गोष्ट चांगली नाही. त्यामुळे समाजामध्ये दंभ आणि आळस बळावतो आणि धर्माच्या नावाखाली कष्टाळू व्यक्तीचे शोषण होते. पाप लागते हे अधिदैविकाचे क्षेत्र झाले. तो व्यवहारात तरी श्रद्धेचा विषय आहे. पण एक घाम गाळून मिळवतो आणि दुसरा धर्माचे नाव घेऊन, पुण्यकृत्याचे प्रलोभन दाखवून स्वतःला शहाणा म्हणविणारा आयतोबा होऊन खातो ही स्थिती शास्त्राला अमान्य आहे. आपत्काली अपवाद म्हणून सांगितलेली गोष्टच रूढी होऊन बसली. त्यामुळे समाजातील नैतिक स्थितीचा अधःपात झाला.

अश्राद्धिनः शब्दाने श्राद्ध न करणारा म्हणजे पंचमहायज्ञ न करणारा शूद्र विशेषरीतीने उल्लेखिला आहे. पण यावरून वेदमंत्राचा उपयोग न करता पंचमहायज्ञ शूद्रांच्या घरीहि होत असत. तसा त्याला अधिकार होता हे स्पष्ट होते. आणि अशा शूद्राकडून क्वचित् दान घेणे हे क्षम्यहि होते.

श्रोत्रियस्य कदर्यस्य वदान्यस्य च वार्धुषेः ।
मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥२२४॥

चांगला श्रोत्रिय आहे पण कृपण आहे, व्याजबट्टा करणारा आहे, पण उदार आहे. त्या दोघांचेहि अन्न सारखेच निषिद्ध समजावे असे विचार करून देवांनी ठरविले.

तान् प्रजापतिराहैत्य मा कृढ्वं विषमं समम् ।
श्रद्धापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ॥२२५॥

तेव्हा देवाकडे येऊन प्रजापति म्हणाला, – जे सारखे नाही, त्याला सारखे समजू नका. जे उदाराने दिले ते श्रद्धेने पवित्र झालेले असते. अश्रद्धेमुळे दुसऱ्याचे तसे नसते.

चिकट, कृपण अशा वेदवेत्त्यापेक्षा जे श्रद्धेने दिलेले आहे, तो व्यवसायाने जरी हीन असला तरी त्याचे ते अन्न अधिक चांगले समजावे. असा या श्लोकाचा आशय. यावरून कृतीपेक्षा वृत्तीला महत्त्व दिले पाहिजे हे लक्षात येते.

श्रद्धयेष्टं च पूर्तं च नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।
श्रद्धाकृते ह्यक्षये ये भवतः स्वागतैर्धनैः ।।२२६।।

निरलसपणे सदैव इष्ट आणि पूर्त कर्म श्रद्धेने करीत असावे. त्यासाठी योग्य मार्गाने मिळविलेल्या धनाचा विनियोग करावा. म्हणजे ती कर्मे अक्षय्य फल देणारी होतात.

यज्ञयाग, देवपूजा, व्रतोपवास, कुलधर्म कुलाचार यांना इष्ट कर्म म्हणतात. आणि समाजोपयोगी अशी जी कर्मे आहेत त्याला पूर्त म्हणतात. त्यात विहिरी–तळी खोदणे, झाडे लावणे, नद्यांना घाट बांधणे, रुग्णालये, अन्नछत्रे चालविणे इत्यादि गोष्टी समाविष्ट होतात.

धन मिळवण्याचेहि उत्तम, मध्यम आणि अधम असे उद्योग व्यवसाय असतात. धर्मशास्त्राने ही वर्गवारी पुढीलप्रमाणे सांगितली आहे.

श्रुतशौर्यतपःकन्यायाज्यशिष्यान्वयागतम् ।
धनं सप्तविधं शुद्धम् उभयोऽप्यस्य तद्विधः ।।
कुन्सीदकृषिवाणिज्यशिल्पसेवानुवृत्तितः ।
कृतोपकारादाप्तं च शबलं समुदाहृतम् ।।
पार्श्विकद्यूतचौर्यार्तिप्रातिरूपकसाहसैः ।
व्याजेनोपार्जितं यच्च तत् कृष्णं समुदाहृतम् ।।

विद्याभ्यास, वेदशास्त्राध्ययन यांच्या निमित्ताने मिळालेले, क्षत्रियाने युद्धात पराक्रम करून मिळविलेले, यज्ञादि निमित्ताने दान म्हणून मिळालेले, कन्यादान प्रसंगी सासऱ्याने दिलेले आणि कुलपरंपरेने वा उत्तराधिकार म्हणून मिळालेले हे धन उत्तम मार्गाने मिळविलेले धन होय. देणाऱ्या घेणाऱ्यासाठी ते सारखेच स्वीकार्य आहे.

व्याजाने मिळविलेले धन, शेती–व्यापारातून मिळालेले, शिल्पकर्माने मिळालेले, नोकरी करून मिळालेले, दुसऱ्याला स्तुति इत्यादिने संतुष्ट करून मिळविलेले, केलेल्या उपकाराच्या प्रत्युपकारातून मिळालेले धन हे मध्यम मार्गाने मिळालेले आहे असे समजावे.

लाच, द्यूत, चोरी, पीडा देणे, दंभ, साहस, कपट, याहिकरून मिळालेले द्रव्य हे अधम मार्गाने मिळालेले धन समजावे.

धन आणि त्याचा विनियोग हे दोन्हीहि शुद्ध प्रकारचे असावेत. यासाठीच श्रीतुकाराम महाराज धन उत्तम व्यवहाराने मिळवावे आणि निर्लोभीपणाने सत्कार्यासाठी वेचावे असे म्हणतात.

इष्ट आणि पूर्त या दोन स्तुत्य कर्मातहि शास्त्राने तरतमता सांगितली आहे. इष्टाने स्वर्ग मिळतो आणि पूर्ताने मोक्ष मिळतो अशी शास्त्राची धारणा आहे. ती मार्मिक आहे. यज्ञपूजादि धार्मिक कर्मापेक्षा समाजाच्या उपयोगी पडणारी विहिरी, तळी, वने निर्मिण्याची कृत्ये अधिक श्रेष्ठ होत. दुर्दैवाने हे आपण पूर्ण विसरून गेलेलो आहोत. म्हणून ख्रिस्तीधर्मप्रसारकांना स्वत:च्या धर्माचा प्रसार करण्यास वाव मिळणे सोपे झाले. केवळ क्रूरता–बलात्कार यांनी भागत नाही हे लक्षात येताच प्रलोभन निर्माण करणारी, दीन जनांना सहाय्यभूत ठरणारी अशी रुग्णालये, विद्यालये अशी साधने त्यांनी निर्माण केली. आपण पूर्तकर्माचे आचरण केले असते तर हे घडले नसते.

दानधर्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौर्तिकम्।
परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तित: ।।२२७।।

धार्मिकपणे द्यावयाचे दान हे इष्ट आणि पूर्त यांच्या निमित्ताने दिले जाते. ते प्रसन्न अंत:करणाने आपल्या परिस्थितीप्रमाणे आणि पात्र पाहून द्यावे.

माणसे दानाचा विचार सर्वदा लक्षात ठेवीत नाहीत. पात्रापात्राचा विचार करीत नाहीत. आणि संपन्नता, ऐश्वर्य याला शोभेल असे देत नाहीत. शास्त्राने माणसाच्या उद्धाराचा दान हा एकमेव मार्ग सांगितलेला आहे. तसा व्यवहार होतोहि. पण तेथे खऱ्याअर्थाने प्रामाणिकपणा रहात नाही.

यत्किंचिदपि दातव्यं याचितेनानसूयता।
उत्पत्स्यते हि तत्पात्रं यत्तारयति सर्वत: ।।२२८।।

कुणी मागायला आला तर त्यास थोडे तरी मोकळ्यामनाने द्यावे. दान घेणारा सत्पात्र असला तर तो सर्व पातकातून दात्याचा उद्धार करतो.

सत्पात्र व्यक्ति स्वत:च्या तोंडाने आपली योग्यता बहुधा प्रगट करीत नाही. तशी ती केव्हातरी भेटणार. दान ही नित्यप्रवृत्ति असली पाहिजे. म्हणून याचकाला अगदीच विन्मुख करु नये. त्याची परिस्थिती पाहून त्याला अन्न–पाणी यातले थोडे तरी द्यावे. अन्नपाणी कोणालाच नाकारू नये असेहि शास्त्र आहे. अर्थात् घातकी शत्रू त्या योगाने बळावणार नाही एवढी दक्षता ठेवलीच पाहिजे. यासाठी दान देण्याचे आधी निश्चित करावे. आणि मग पात्रता पारखावी. पात्रता नाही असे म्हणून देतच नाही, आपणच उपभोगतो असे कधी होऊ नये.

वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नद: ।
तिलप्रद: प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ।।२२९।।

पाणी देणाराला तृप्ति मिळते. अन्न देणाराला अक्षय्य सुख लाभते. तिळाच्या दानाने इष्ट प्रजा प्राप्त होते. दीपदानाने दृष्टि सुधारते.

भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः।
गृहदोऽग्र्याणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् ।।२३०।।

भूमि देणाराला पुष्कळ भूमि मिळते. सोने देणारा दीर्घायुषी होतो. घर देणे हे वैभवी निवास प्राप्त करून देणारे असते. चांदी दान करणाराचे रूप आकर्षक होते.

वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः।
अनडुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य विष्टपम् ।।२३१।।

वस्त्रे देणारा चंद्रलोकाला जातो. घोड्याचे दान करणारा अश्विनींच्या लोकाला जातो. सशक्त बैलांच्या दानाने संपत्ति वाढते. गायीचे दान करणारा सूर्य लोकाला जातो.

यानशय्याप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः।
धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्मसार्ष्टिताम् ।।२३२।।

वाहने, शय्या यांच्या दानाने चांगली पत्नी मिळते. अभय देणाराला ऐश्वर्य प्राप्त होते. धान्याचे दान करणाराला दीर्घकाळ सुख लाभते. आणि विद्यादान करणाराला ज्ञान देणाराला वा वेदशास्त्रे शिकविणाराला ब्रह्मलोक मिळतो.

कोणत्याहि विद्येचे अध्यापक, वेदशास्त्रे पढविणारे वा संतवचनांच्या आधारे कीर्तने, प्रवचने, व्याख्याने देऊन समाजाचे उद्‌बोधन करणारे हे सर्व ब्रह्मद म्हणजे ज्ञानदान करणारेच आहेत. पण हे सर्व प्रामाणिकपणे निष्काम–निर्लोभ वृत्तीने झाले पाहिजे. तो उदरपूर्तिचा वा प्रतिष्ठाप्राप्तीचा व्यवसाय असता कामा नये. म्हणून पुढच्या श्लोकात ब्रह्मदानाचे म्हणजे ज्ञानदानाचे महत्व सांगितले आहे.

सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते।
वार्यन्नगोमहीवासस्तिलकाञ्चनसर्पिषाम् ।।२३३।।

पाणी, अन्न, गाय, भूमि, वस्त्र, तिल, सुवर्ण, घृत, इत्यादि सर्व पदार्थांच्या दानापेक्षा वेदांचे दान, ज्ञानदान हे श्रेष्ठ आहे.

आपल्या जवळ असलेली विद्या मोकळ्या मनाने दुसऱ्याला शिकविणे हे विद्यादान सर्व दानामध्ये श्रेष्ठ आहे. हे मनूच्या या वचनावरून लक्षात येते. ऋषिऋण फेडण्याचा हाच एक मार्ग आहे. विद्या गुप्त ठेवण्याच्या कल्पनेने आपल्या अनेक चांगल्या गोष्टींचा लोप झाला आहे.

येन येन तु भावेन यद्यद्दानं प्रयच्छति।
तत्तत्तेनैव भावेन प्राप्नोति प्रतिपूजितः ।।२३४।।

ज्या ज्या भावाने जे जे दान दिले जाते ते त्याच भावाने प्रतिफल म्हणून सन्मानाने मिळते. दानाचे हे जे फल आहे ते परिस्थितीप्रमाणे इहलोकी, परलोकी, वा पुढच्या जन्मी प्राप्त

होणारे आहे असे समजावे.अर्थातच सर्वत्र भाव हा महत्त्वाचा असतो हे महत्त्वाचे.

कर्मविपाकाच्या शास्त्रशुद्ध सिद्धांताप्रमाणे कोणतेहि बरे–वाईट कर्म कधी निष्फळ होत नाही. त्याचा यथायोग्य परिणाम होतोच. पथ्यापथ्यविचारासारखेच हे आहे.

योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव च।
तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकं तु विपर्यये ।।२३५।।

जो सन्मानाने घेतो आणि जो सन्मानाने देतो, ते दोघेहि स्वर्गास जातात. तसे न करणारे नरकगामी होतात.

न विस्मयेत तपसा वदेदिष्ट्वा च नानृतम्।
नार्तोऽप्यपवदेद्विप्रान्न दत्त्वा परिकीर्तयेत् ।।२३६।।

स्वतःच्या तपाने स्वतःच विस्मित होऊ नये. यज्ञ करून खोटे बोलू नये. विद्वान् ब्राह्मणाकडून काही त्रास झाला तरी त्याची निंदा करू नये. दान देऊन ते मिरवू नये.

यज्ञोऽनृतेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात्।
आयुर्विप्रापवादेन दानं च परिकीर्तनात् ।।२३७।।

खोटेपणामुळे यज्ञाचा, स्वआश्चर्यचकित होण्यामुळे तपाचा, विद्वान ब्राह्मणाच्या निंदेमुळे आयुष्याचा, आणि भूषण मिरविल्यामुळे चारचौघात प्रगट केल्यामुळे दानाचा नाश होतो.

धर्मं शनैः सञ्चिनुयाद्वल्मीकमिव पुत्तिकाः।
परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन् ।।२३८।।

मुंग्या ज्याप्रमाणे कण कण आणून वारुळ उभे करतात, त्याप्रमाणे गृहस्थाने हळुहळु धर्माचा, (पुण्याचा) संचय करावा. तो धर्मच परलोकाचा सहाय्यक आहे. मात्र हे करताना कोण्याहि भूताला पीडा होणार नाही हे पहावे.

नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः।
न पुत्रदारा न ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठति केवलः ।।२३९।।

परलोकी सहाय्यासाठी केवळ धर्मच उपयोगी पडतो. आई–बाप–बायको–मुलगा किंवा जाति बांधव हे त्यादृष्टीने कुणीच कामास येत नाहीत.

एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते।
एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ।।२४०।।

प्राणी एकटाच जन्माला येतो आणि एकटाच मरतो. ज्याने त्याने केलेले सुकृत दुष्कृत ज्याचे त्याला एकेकट्याला भोगावे लागते.

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं क्षितौ।
विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति ॥२४१॥

मेलेल्याचे शरीर लाकूड वा मातीच्या ढेकळाप्रमाणे भूमीवर टाकून त्याचे भाऊबंद तोंड फिरवून परत जातात. एकटा धर्मच (कर्म तेच) त्या मृतासवे जात असतो.

प्रेताला जाळण्याची ज्यांची पद्धति आहे ते लाकडाप्रमाणे, आणि पुरण्याची प्रथा असलेले ढेकळाप्रमाणे मढ्याशी वागतात. मनुष्याचे जे काही कर्म असेल तेच तेवढे त्याच्या सवे जात असते.

तस्माद्धर्मं सहायार्थं नित्यं सञ्चिनुयाच्छनैः।
धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम् ॥२४२॥

म्हणून आपला एकमात्र सहाय्यक या धारणेने प्रत्यहि थोडाथोडा (यथाशक्ति) धर्माचाच (पुण्याचा) संचय करावा. धर्माच्याच बळावर दुर्घट नरकातून दु:खातून आपत्तीतून तरून जाता येते.

धर्मप्रधानं पुरुषं तपसा हतकिल्बिषम्।
परलोकं नयत्याशु भास्वन्तं खशरीरिणम् ॥२४३॥

ज्या माणसाच्या जीवनात धर्माला प्राधान्य आहे, ज्याने तपाच्या सामर्थ्यावर पातके नाहीशी केली आहेत, त्याचे आकाशाप्रमाणे सूक्ष्म झालेले शरीर,(लिंगदेह) धर्मच अत्यंत तेजस्वी अशा परलोकात त्वरित घेऊन जाते.

उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं सम्बन्धानाचरेत्सह।
निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्त्यजेत् ॥२४४॥

वरचेवर अधिक अधिक उत्तमांशी संबंध ठेवावेत. त्यामुळेच व्यक्तीच्या कुळाचा उत्कर्ष होतो. वाईट, अधिक वाईट यांचा दक्षतेने त्याग करावा.

हे संबंध गुण–व्यक्ति–व्यवसाय–समाज यादृष्टीने लक्षात घ्यावे लागतात. सगळेच चांगले गुण एकत्र आढळतात असे सहसा होत नाही. तेव्हा जिथे जे चांगले आढळेल ते लक्षात घेऊन संबंध ठेवावेत. उलट वाईटापासून शक्यतो दूर राहावे. टीकाकारांनी विवाहसंबंधातहि हे लक्षात ठेवावे असे सांगितले आहे. ते महत्त्वाचे आहे.

उत्तमानुत्तमानेव गच्छन् हीनांस्तु वर्जयन्।
ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन शूद्रताम् ॥२४५॥

ब्राह्मणाने सदैव चांगले, अधिक चांगले जे त्याचा स्वीकार करावा. आणि वाईटाचा त्याग करावा. त्यामुळेच तो श्रेष्ठता पावतो. विपरीत आचरणाने त्याला शूद्र व्हावे लागते.

व्यावहारिक जगतात ब्राह्मणाला मानसन्मान प्रतिष्ठा आहे, असली पाहिजे. शूद्रासाठी

आवर्जून तसे करण्याचे कारण नाही. ब्राह्मणाने क्षत्रियाप्रमाणे सत्ताधारी आणि वैश्याप्रमाणे संपत्तिमान् होऊ नये. कोणतेहि कलाकौशल्य व शिल्प उपजीविकेचे साधन म्हणून वापरू नये. विद्येचा ज्ञानाचा संग्रह आणि सदाचरण यावरच भर देऊन त्यावरच सामान्यत: जगावे. कोणतीहि नोकरी तर त्याने मुळीच करू नये. तेव्हा समाजात मान मिळतो तो केवळ जातीच्या बळावर न मिळविता, विद्या आणि तप या बळावर तो मिळवावा अशी शास्त्राची धारणा आहे. इतर समाजाकडून केवळ जन्माने ब्राह्मण म्हणून त्याला काहीसा मान मिळेल तरच या प्रेरणा टिकून राहतील. ब्राह्मणालाहि सत्तासंपत्तीचे आकर्षण वाटू लागेल तर तो समाजस्वास्थ्य बिघडविण्यास कारणीभूत होत राहील. यासाठीच शास्त्रकारांनी त्याने सन्मानावर समाधानी राहावे, सत्तासंपत्तीच्यामागे धावू नये, असे वर्णव्यवस्थेने निश्चित केले आहे. आणि इतरांनी केवळ ब्राह्मण म्हणूनहि त्याचा मान राखावा असे सांगितले आहे. पण हे सांगता सांगताच सन्माननीय ब्राह्मण कोण ? तेहि आवर्जून स्पष्ट केले आहे. ज्यांना समाजहिताची चिंता आहे, केवळ पुढारीपण पदरात पाडून घेण्याची लालसा नाही, त्यानी हे लक्षात ठेवणे बरे. चातुर्वर्ण व्यवस्थेला त्याज्य मानणारे आणि ब्राह्मणांची करता येईल तितकी निंदा करणारे जे समाज सुधारक, त्यातहि मागासवर्गीय, त्यांनी पहिले सहाय्यक निवडले ते बहुतांशी ब्राह्मणच होते. म्हणजे मनूच्या दोनशे चव्वेचाळीस श्लोकातील आदेशाचे पालनच झाले.

दृढकारी मृदुर्दान्तः क्रूराचारैरसंवसन्।
अहिंस्रो दमदानाभ्यां जयेत्स्वर्गं तथाव्रतः ॥२४६॥

दृढनिश्चयी, सौम्य स्वभावाचा, सहनशील, क्रूर वर्तनाशी कोणताहि संबंध नसलेला, अहिंसक, संयमी, इंद्रियविजयी, दानशील, अशी व्रते पाळणारा स्वर्ग जिंकतो.

एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतं च यत्।
सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वथाभयदक्षिणाम् ॥२४७॥

इंधन, फळेमुळे, अन्न, जे पुढे येईल ते सर्वांकडून स्वीकारावे. त्या प्रमाणेच मध, अभय आणि दक्षिणा यांचेहि समजावे.

'अधिकार तैसा दावियला मार्ग' अशी सांगण्याची पद्धति संतांप्रमाणे शास्त्रकारांचीहि असते. हे या वचनावरून लक्षात येईल. ज्यांना सांगावयाचे त्यांच्यामध्ये उत्तम–मध्यम–कनिष्ठ अशी प्रतवारी असते. म्हणून प्रतिग्रह कोणाकडून घ्यावा, कुणी घ्यावा या संबंधीचे कठोर नियम पुष्कळशा प्रमाणात सांगून झाल्यानंतर तेवढी कठीणता ज्यांना पेलणार नाही त्यांच्यासाठी हे नियम सांगितले आहेत. यात योग्यायोग्याचा फारसा विचार नाही. अर्थात येथील वस्तूहि तशा फार मूल्यवान नाहीत. अर्थात हा प्रतिग्रहहि अयाचित वृत्तीने घ्यावयाचा आहे. येथील अभय शब्दाने संकटकाळी घ्यावयाचे सहाय्य अभिप्रेत आहे.

आहृताभ्युद्यतां भिक्षां पुरस्तादप्रचोदिताम्।
मेने प्रजापतिर्ग्राह्यामपि दुष्कृतकर्मण: ।।२४८।।

आणलेली, पुढे ठेवलेली, कोणाकडून प्रेरणा न देवविलेली अशी जी भिक्षा कोणाकडूनहि (दोषी व्यक्तीकडूनहि) घ्यावी असे ब्रह्मदेवाने सांगितले आहे.

वरच्या श्लोकाला आधारभूत असा हा श्लोक आहे. भिक्षा शब्दाने अल्पस्वल्प वस्तूंचा उल्लेख होतो. पण देणाराने त्या स्वत:हून दिल्या पाहिजेत. घेणाराने त्यासाठी कोणाला तरी प्रत्यक्ष–अप्रत्यक्ष प्रेरणा दिलेली असता कामा नये. वैयक्तिक उपभोगासाठी, विलासासाठी केलेल्या संग्रहाच्या दृष्टीने शक्य तेवढे अल्पसंतुष्ट राहिले पाहिजे. आणि अयाचितहि खऱ्या अर्थाने अयाचित (न मागता मिळालेले) असले पाहिजे. ''आमचे अयाचित आहे हो'' असे स्वत: सांगू नये. किंवा ''यांचे अयाचित आहे यांना काहीतरी द्या'' असे कोणाकडून सांगवूहि नये.

नाश्नन्ति पितरस्तस्य दश वर्षाणि पञ्च च।
न च हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यवमन्यते।।२४९।।

असे सहज मिळालेले जो (अहंकाराने) स्वीकारीत नाही त्याने दिलेले पंधरावर्षापर्यंत पितर स्वीकारीत नाहीत. आणि अग्नीत केलेले हवन तो देवापर्यंत पोचवित नाही.

पुष्कळवेळा देणारा खरोखरीच सद्भावाने देत असतो आणि घेणाराला आपण 'असले काही घेत नाही' असे मिरवायचे असते. प्रतिष्ठा मिळविण्यासाठी हाहि एक दांभिक उपाय आहे. त्या मोहाला बळी पडू नये. याचे आधिदैविक दोषहि असतात ते वर सांगितले आहेतच. हे अधिदैविक उपलक्षणात्मक एक उदाहरण म्हणून समजावे.

शय्यां गृहान्कुशान्गन्धानप: पुष्पं मणीन्दधि।
धाना मत्स्यान्पयो मांसं शाकं चैव न निर्णुदेत्।।२५०।।

अंथरुण, घरे, कुश, गंध, जल, फूल, रत्ने, दही, धान्य, मासे, दूध, मांस, भाजीपाला, यांचा त्याग करू नये. अयाचित वृत्तीने हेहि स्वीकारावे.

गुरून्भृत्यांश्चोज्जिहीर्षन्नर्चिष्यन् देवतातिथीन्।
सर्वत: प्रतिगृह्णीयान्न तु तृप्येत्स्वयं तत: ।।२५१।।

वडीलधारी माणसे, गुरु, ज्यांच्यापोषणाचे दायित्व स्वत:वर आहे असे लोक, यांच्यासाठी त्यांच्या आवश्यकतेप्रमाणे, त्याचप्रमाणे अतिथि आणि देवता यांचे पूजन यासाठी आवश्यक तर सर्वांकडून दान घ्यावे. मात्र स्वत:साठी त्याचा उपयोग करू नये.

गुरुषु त्वभ्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन्।
आत्मनो वृत्तिमन्विच्छन् गृह्णीयात्साधुतः सदा ॥२५२॥

गुरुचे, वडिलधाऱ्यांचे देहावसान झाले असेल वा ते आपण राहतो तेथे रहात नसून वेगळ्याठिकाणी रहात असतील तर स्वतःच्या उपजीविकेकरिता जे मिळवावयाचे असेल ते मात्र सदैव चांगल्यामार्गाने मिळेल तेवढेच घ्यावे.

आर्धिकः कुलमित्रं च गोपालो दासनापितौ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥२५३॥

आपली शेती करणारा, कुलमित्र, गोपाल, सेवक, न्हावी, सर्वथैव मी तुमच्यावर अवलंबून आहे, तुमच्या आश्रयाने मला राहू द्या असे म्हणणारे हे जरी शूद्र असले तरी त्यांचे अन्न भक्षण करावे.

त्यांना अन्न द्यावे की त्यांचे अन्न खावे असा संभ्रम काही भाषांतरावरून होऊ शकतो पण ती शंका सर्वज्ञनारायणाच्या 'एषां कन्दुपक्व, शूलपक्व, पायसदधि सत्तवः भोज्यान्न' या टीपेवरून त्या शूद्रांचेहि अन्न खावे. ते कंदुपक्व, शूलपक्व इत्यादि स्वरूपाचे असावे असे स्पष्ट होते.

यादृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशं च चिकीर्षितम्।
यथा चोपचरेदेनं तथाऽऽत्मानं निवेदयेत् ॥२५४॥

तुमच्या आश्रयाने राहतो असे म्हणणाऱ्याचे कुल कसे आहे, तो कोणत्या देशातला आहे, त्याला काय काय येते ? तो काय काय करू शकतो ? तसेच कोणकोणत्या प्रकारे सेवा करू शकेल हे सर्व त्याने स्पष्ट करावे. आणि प्रामाणिकपणे समर्पित व्हावे.

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते।
स पापकृत्तमो लोके स्तेन आत्मापहारकः ॥२५५॥

स्वतःच्या कुलशीलाविषयी असते एक आणि दाखवितो, मिरवितो दुसरेच तो पातक्यातला पातकी आहे, चोर आहे. तो दुसऱ्याला फसवतो असे नाही तर स्वतःचीहि हानी करून घेत असतो.

वाच्यर्था नियताः सर्वे वाङ्मूला वाग्विनिःसृता।
तां तु यः स्तेनयेद्वाचं स सर्वस्तेयकृन्नरः ॥२५६॥

सगळे अर्थ वाणीमध्ये निश्चित होतात. आणि वाणीतून बाहेर पडणाऱ्या अर्थाचे मूळहि वाणीतच असते. म्हणून जो वाणी चोरतो म्हणजे खोटे बोलतो तो माणूस सर्वच काही चोरणारा ठरतो.

महर्षिपितृदेवानां गत्वाऽऽनृण्यं यथाविधि।
पुत्रे सर्वं समासज्य वसेन्माध्यस्थ्यमास्थितः ॥२५७॥

देव, ऋषि आणि पितर यांची ऋणे योग्य तऱ्हेने फेडून सर्व काही पुत्रावर सोपवून गृहस्थाने आपण स्वतः तटस्थ वृत्तीने घरात राहावे.

आश्रमव्यवस्थेप्रमाणे ब्रह्मचर्य–गृहस्थ–वानप्रस्थ आणि संन्यास यथाधिकार स्वीकारावे. अशी हिंदू परंपरेची धारणा आहे. यातील वानप्रस्थ आणि संन्यास त्यातल्यात्यात संन्यास स्वीकारण्याची योग्यता वा परिस्थिती सगळ्यांचीच असू शकते,ती तशी सगळ्यांनाच लागते असे नाही. तेव्हा त्या त्या आश्रमात दीक्षित होणे जरी शक्य नसले तरी काहीशा तशा वृत्तीने राहून मनुष्याला स्वत:चे आणि इतरांचे सुख साधणे व साधून देणे शक्य आहे. याची गोम 'माध्यस्थामाश्रिता:' तटस्थवृत्ति स्वीकारणे हे आहे. मनुष्य धार्मिक आहे, चांगला संसार केला आहे, मुलींची लग्ने झाली आहेत, मुले मोठी आहेत, कारभार संभाळताहेत,स्वत: वयानेहि साठी ओलांडली आहे. तरी बहुधा कोणीहि तटस्थता स्वीकारीत नाही. घरात आणि समाजात त्याची या ना त्या प्रकारे लुडबूड चालूच राहते. स्वत: होऊन हस्तक्षेप केल्याविना मनुष्याला राहवत नाही. त्यामुळे लहानमोठ्या प्रमाणात कुरबूर वरचेवर होणे चालूच राहते. क्वचित् कौटुंबिक सामाजिक संघर्षहि उद्‌भवतात. म्हणून मुले कर्ती झाल्यावर शक्यतो तटस्थ–अलिप्त वृत्तीने राहावे.

एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनि।
एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति ॥२५८॥

एकीकडे एकांतात बसून प्रतिदिनी आत्म्याचे चिंतन करावे. आपल्या हिताचा विचार करावा. मन एकाग्र करण्याची सवय लावून घ्यावी. असे जो करतो त्याला परमश्रेयाची प्राप्ति होते.

कौटुंबिक संसारातून लक्ष शक्यतो काढून घ्यावे. आणि परमार्थसाधनेत देता येईल तेवढा अधिक वेळ द्यावा असा या श्लोकांचा अर्थ आहे. संतचरित्रपर ग्रंथांच्या पारायणाने श्रद्धा दृढावते. गीता ज्ञानेश्वरीसारख्या ग्रंथांच्या अभ्यासाने मन शांत–समाधानी राहण्यास सहाय्य होते. त्यासाठी पूजा–जप–ध्यान यांचा चढत्या प्रमाणात अवलंब करणे लाभदायक ठरते.

एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती।
स्नातकव्रतकल्पश्च सत्त्ववृद्धिकर: शुभ: ॥२५९॥

मुख्यत: ब्राह्मण गृहस्थासाठी सांगितलेले नियम शाश्वत स्वरूपाचे आहेत. त्याचा अवलंब करूनच जीवनोपाय शोधावे. विद्याभ्यास पूर्ण झाल्यानंतर ब्रह्मचर्यव्रताची सांगता या अशाच वागण्याने होत असते. हे व्रत शुभकर आहे. आणि सात्त्विक गुणांची वाढ करणारे आहे.

अनेन विप्रो वृत्तेन वर्तयन् वेदशास्त्रवित्।
व्यपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ॥२६०॥

यारीतीने जीवन जगणारा वेदशास्त्रांचा ज्ञाता असणारा ब्राह्मण सर्व प्रकारच्या पातकापासून अलिप्त राहतो. आणि पुढे ब्रह्मलोकात शाश्वतरीतीने महिमान प्राप्त करून घेतो.

मनुस्मृति

अध्याय पाचवा

श्रुत्वैतानृषयो धर्मान्स्नातकस्य यथोदितान्।
इदमूचुर्महात्मानमनलप्रभवं भृगुम्॥१॥

गृहस्थाचे सांगितलेले धर्म जसेच्या तसे ऐकून ऋषींनी अग्नीसारख्या तेजस्वी भृगूला पुनरपि विचारले.

पहिल्या अध्यायात श्लोक चौतीस मध्ये भृगू मनूचा पुत्र असल्याचा उल्लेख आहे.येथे त्याला अनलप्रभव म्हणजे अग्नीतून जन्मलेला असे म्हटले आहे.टीकाकारांनी पहिल्या स्थानी अर्थवाद म्हटले आहे.तर तेथे म्हटले आहे की,'तेजस्विता सामान्यात् अग्नेः इव प्रसवः' तेव्हा भृगू हा मनूचा पुत्रतुल्य पट्टशिष्य असला पाहिजे. किंवा अतिपरिचयादवज्ञा असे नसल्याने पुत्र असलेल्या भृगूनेच पित्याकडून –मनूकडून केवळ शिष्यभावाने सेवातत्पर राहून सर्व विद्या ग्रहण केली असली पाहिजे. तसेच तो अग्निसारखा तेजस्वी असल्याने येथे भृगूला अग्निप्रभव म्हटले आहे. ते योग्यच आहे असे टीकाकारांनी सुचविले आहे. तेहि मार्मिकच आहे.

एवं यथोक्तं विप्राणां स्वधर्ममनुतिष्ठताम्।
कथं मृत्युः प्रभवति वेदशास्त्रविदां प्रभो॥२॥

ऋषी म्हणाले– हे प्रभो! शास्त्रशुद्धरीतीने स्वधर्माचे अनुष्ठान करीत असलेल्या ब्राह्मणांनाहि शतवर्षाचे प्रमाण पूर्ण होण्यापूर्वीच मृत्यू कसा येतो ? ते सगळे तर वेदशास्त्राचे चांगले जाणकार असतात.

टीकाकारांनी येथे 'विप्र' शब्द उपलक्षणात्मक मानून त्यात चारी वर्णाच्या लोकांचा समावेश आहे. असे म्हटले आहे. तेव्हा इतर वर्णांनाहि आपापल्या वर्णानुसार शास्त्रविहित सदाचरण म्हणून काही आहे. तोच त्यांचा स्वधर्म होय हे लक्षात येते. अर्थात् घेतलेला शतवर्ष शब्द युगमानाने घेतलेला आहे.

स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो भृगुः।
श्रुयतां येन दोषेण मृत्युर्विप्रान् जिघांसति॥३॥

तेव्हा धर्मात्मा असा मनूचा पुत्र भृगू त्यांना म्हणाला– ज्या दोषाने मृत्यू ब्राह्मणांना खातो त्यासंबंधी ऐका.

भृगू येथे तटस्थ वृत्तीने, त्रयस्थपणे स्वतःचा उल्लेख करतो आहे. म्हणून येथील विशेषणे दुसऱ्या कोणाच्यातरी तोंडची असली पाहिजेत असे म्हणू नये. 'अणोरणीया थोकडा। तुका आकाशा एवढा' असे तुकोबाराय म्हणतात तसेच हे समजावे.

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात्।
आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति।।४।।

वेदशास्त्राचा अभ्यास न केल्यामुळे, यथायोग्य अशा आचारांचे पालन न केल्यामुळे, आळसामुळे आणि अन्नासंबंधीच्या दोषामुळे माणसावर मृत्यूचे अवेळी आक्रमण होते.

लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च ।
अभक्ष्याणि द्विजातीनाममेध्यप्रभवानि च ।।५।।

लसूण–गाजर– कांदा–छत्र्या(मश्रुम) आणि घाण पदार्थामुळे पोसलेले धान्य भाज्या इत्यादि पदार्थ, त्रैवर्णिकांनी खाऊ नयेत.

लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा।
शेलुं गव्यं च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत्।।६।।

वृक्षातून स्रवणारे तांबड्या रंगाचे डिंक, वृक्षांना छेद घेऊन काढलेले डिंक, भोकराची फळे, गाय व्यायल्यानंतरचे पहिल्या दहा दिवसातले दूध या वस्तू प्रयत्नपूर्वक टाळाव्या.

वृथाकृसरसंयावं पायसापूपमेव च ।
अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च ।।७।।

खिचडी, सांजा, शिरा, खीर, अनरसा, साटोरी, हे पदार्थ उगीचच खाऊ नयेत. तसेच अभिमंत्रित नसलेले मांस, नैवेद्याच्या आधीचे आणि हवनाच्या आधीचे अन्न खाऊ नये.

अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमेकशफं तथा।
आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ।।८।।

विऊन दहा दिवस न झालेली गाय, उंटीण, घोडी, शेळी,मेंढी, माजावर आलेली गाय किंवा म्हैस, जिचे वासरू मेले आहे अशी गाय, यांचे दूध पिऊ नये.

आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां माहिषं विना।
स्त्रीक्षीरं चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि।।९।।

म्हशीशिवाय इतर वनेचर प्राण्यांचे दूध पिऊ नये. मानवी स्त्रीचे दूध तिच्या बाळाला सेव्य इतरांना वर्ज्य. आंबवलेले पदार्थ खाऊ नयेत.

दधि भक्ष्यं च शुक्तेषु सर्वं च दधिसंभवम्।
यानि चैवाभिषूयन्ते पुष्पमूलफलैः शुभैः ।।१०।।

दही आणि दह्यापासून निर्माण झालेले पदार्थ आंबविलेले असले तरी खावे. तसेच

ज्यांच्यामुळे मोह वा मद निर्माण होत नाही अशी फुले, मुळे, फळे खावीत, वा त्यांनी आंबवलेले पदार्थ खावेत.

वरच्या श्लोकात आंबवलेले पदार्थ खाण्याची सवड दिली आहे. हे परिपाठ,रुढी देशविशेष पाहून केलेले आहे. कोणतेहि आंबट विशेषत: आंबविलेले पदार्थ विशेषकरून पित्तकर होतात. हे लक्षात ठेवावे.

क्रव्याद: शकुनीन् सर्वान् तथा ग्रामनिवासिन: ।
अनिर्दिष्टांश्चैकशफांष्टिट्टिभं च विवर्जयेत् ॥११॥

केवळ मांसभक्षक असे गिधाडादि पक्षी गावात राहणारे पारवे, चिमण्या असे पक्षी, ज्यांचे मांस खाऊ नये म्हणून सांगितलेले आहे असे एक खुराचे प्राणी आणि टिटवी यांचे मांस खाऊ नये.

कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राह्वं ग्रामकुक्कुटम् ।
सारसं रज्जुवालं च दात्यूहं शुकसारिके ॥१२॥
प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान् ।
निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्लूरमेव च ॥१३॥
बकं चैव बलाकां च काकोलं खञ्जरीटकम् ।
मत्स्यादान् विड्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वश: ॥१४॥

कलविंक(एक प्रकारची चिमणी), पाणकोंबडा, हंस, चक्रवाक, कोंबडा, सारस, रज्जुवाल, पाणकावळा, पोपट, मैना, सुतार पक्षी, जालपाद, कोंढापक्षी, नखाने उकरून खाणारे पक्षी, बुडी मारून मासे पकडणारे पक्षी, खाटकाच्या घरचे मांस, वाळलेले मांस, बगळा, बलाका, (आकाशातून धनुष्याकृति रांगेत उडणारे पक्षी) काकोल, खंजन, मगर, सुसर, गावडुक्कर, मासे(सर्व प्रकारचे) हे सगळे वर्ज्य करावे.

काही नावाचा नेमकेपणाने अर्थ सांगता आलेला नाही. सहज ज्ञात असलेल्या नावाचा तेवढा उल्लेख केलेला आहे.मांसाहारातील हे वर्ज्यावर्ज्य ज्या वंशात, देशात मांसाहार सामान्यपणे प्रचलित आहे. त्याचेसाठी आहे. ब्राह्मणातील काही पोटजाती मांसाहारी आहेत. म्हणून सर्वासाठी हे आदेश नाहीत.

यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसाद उच्यते ।
मत्स्याद: सर्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान् विवर्जयेत् ॥१५॥

जो ज्याचे मांस खातो तो तन्मांसभक्षी म्हणून उल्लेखिला जातो. मासा मांसाहारी असल्याने मासे खाणाराला सर्व मांसभक्षक समजावे. म्हणून मासे खाऊ नयेत.

पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः।
राजीवाः सिंहतुण्डांश्च सशल्काश्चैव सर्वशः ।।१६।।

पाठीन, रोहीत, राजीव, सिंहतुंड, सशल्क, हे विशेष जातीचे मासे देव पितरांच्या निमित्ताने त्यांना समर्पण करून खावेत.

न भक्षयेदेकचरानज्ञातांश्च मृगद्विजान्।
भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टान् सर्वान् पञ्चनखांस्तथा।।१७।।

जे कळप न करता एकएकटे भटकतात, जे कोण आहेत, कसे आहेत, याचे ज्ञान नाही असे पशू पक्षी यांचे मांस खाऊ नये. ज्यांचे मांस खावे असे सांगितलेले आहे, ते मांसाहारी व्यक्तीपुरते आहे. जे मांसाहारी नाहीत त्यानी हे मांस खाऊ नये त्याच प्रमाणे जे प्राणी पंचनख आहेत त्यांचे मांस खाऊ नये. (वानर–माकड हे पाचनखी असतात.)

श्वाविधं शल्यकं गोधां खङ्गकूर्मशशांस्तथा।
भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदतः ।।१८।।

साळ, साळई, घोरपड, गेंडा, कासव, आणि ससा, हे पंचनख गटातील प्राणी खाण्यास योग्य आहेत. तसेच उंट वगळून एकीकडे दाताची ओळ असलेले शेळी मेंढी असे प्राणी, खाण्यास योग्य आहेत.

मनुष्याला निसर्गतः मांसाहार वर्ज्य असला पाहिजे. कारण त्याच्या दाताची रचना, पाणी पिण्याची पद्धति, आणि पचनसंस्थेची रचना ही मांसाहारी प्राण्यासारखी नाही. मांसाहारी प्राणी जीभ बाहेर काढून पाणी पितो. त्याचे दात तीक्ष्ण आणि सुळे उंच असतात. त्याची आतडी तुलनेने आखुड असतात. लांब नसतात. असे असले तरी रूढी परंपरा परिस्थिति यामुळे मांसाहारी माणसे सर्वत्र आहेत. म्हणून त्यातल्या त्यात काय खावे, काय खाऊ नये याचा विधिनिषेध शास्त्राने सांगितला आहे. तो मांसाहारास प्रोत्साहन देण्यासाठी नाही. हे ध्यानात ठेवावे.

छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम्।
पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्द्विजः ।।१९।।

छत्र्या, गावडुक्कर, लसूण, कोंबडे, कांदा, गाजर, हे पदार्थ जाणून खाल्ले तर ब्राह्मण पतित होतो.

अमत्यैतानि षड् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।
यतिचान्द्रायणं वाऽपि शेषेषूपवसेदहः ।।२०।।

हे पदार्थ न कळत खाण्यात आले तर सांतपन नावाचे कृच्छ्र व्रत किंवा यतिचान्द्रायण

नावाचे व्रत करावे. इतर खाऊ नयेत म्हणून सांगितलेले पदार्थ खाण्यात आले तर प्रत्येकासाठी एकेक दिवसाचा उपवास करावा.

संवत्सरस्यैकमपि चरेत्कृच्छ्रं द्विजोत्तमः ।
अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः ।।२१।।

न कळत खाण्यात आलेल्या पदार्थामुळे अशुद्ध झालेले शरीर शुद्ध करण्यासाठी वर्षातून एकदा तरी कृच्छ्र व्रत करावे. अभक्ष्य पदार्थ जाणून खाल्ले असतील तर कृच्छ्र अवश्य करावे.

यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः ।
भृत्यानां चैव वृत्त्यर्थमगस्त्यो ह्याचरत् पुरा ।।२२।।

ब्राह्मणाने यज्ञासाठी योग्य अशा पशुपक्ष्यांची हत्या करावी. कुटुंबियांच्या पोषणासाठी आवश्यक तर योग्य पशुपक्षी मारावेत. अगस्ति ऋषींने पूर्वी असे केले होते.

बभूवुर्हि पुरोडाशा भक्ष्याणां मृगपक्षिणाम् ।
पुराणेष्वृषियज्ञेषु ब्रह्मक्षत्रसवेषु च ।।२३।।

पूर्वी ब्राह्मणक्षत्रियांच्या यज्ञामध्ये ऋषींनी मारण्यास योग्य अशा पशुपक्ष्यांच्या मांसांचे पुरोडाश यज्ञासाठी केल्याचा उल्लेख पुराणातून आहे.

यत्किंचित्स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् ।
तत्पर्युषितमप्याद्यं हविःशेषं च यद्भवेत् ।।२४।।

स्नेहसिद्ध असे जे भक्ष्य भोज्य पदार्थ ते बिघडलेले नसतील तर शिळे असले तरी खावेत. यज्ञशेषहि शिळा असला तरी खाता येतो.

चिरस्थितमपि त्वाद्यमस्नेहाक्तं द्विजातिभिः ।
यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चैव विक्रियाः ।।२५।।

जव–गहू आणि दुधापासून सिद्ध केलेले पदार्थ बऱ्याच दिवसापूर्वी केलेले असले आणि स्नेहसंयुक्त नसले तरी खावेत.

लाडू–चिवडा– चकल्या किंवा पेढे बर्फी इत्यादि पदार्थ या प्रकारात मोडतात असे समजावे. ते एकदा करून ठेवून पुढे पुष्कळ दिवस खाल्ले जातात.

एतदुक्तं द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमशेषतः ।
मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ।।२६।।

द्विजाना भक्ष्य काय आणि अभक्ष्य काय यासंबंधी सविस्तर सांगितले. आता मांसाच्या संबंधात वर्ज्यावर्ज्य याचे नियम सांगतो.

प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया ।
यथाविधि नियुक्तस्तु प्राणानामेव चात्यये ।।२७।।

मांस खाण्याची इच्छा झाली तरी ब्राह्मणाने यज्ञविधीसाठी विशिष्ट संस्काराने प्रोक्षित असे मांस खावे. किंवा श्राद्ध–मधुपर्क इत्यादिसाठी निमंत्रित केले असताना त्यावेळी विधिपूर्वक दिलेले मांस खावे. किंवा अन्नावाचून प्राण जातो आहे अशी परिस्थिति निर्माण झाली असेल तर मांस खावे.

प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् ।
स्थावरं जङ्गमं चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ।।२८।।

या जगात जे काही स्थावर जंगम म्हणून आहे. ते सर्व प्राणरक्षणासाठी प्राणाचे अन्न म्हणूनच प्रजापतीने निर्मिले आहे.

चराणामन्नमचरा दंष्ट्रिणामप्यदंष्ट्रिण: ।
अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणां चैव भीरव: ।।२९।।

स्थिर वस्तू चरांचे अन्न आहे. सुळे नसलेले सुळे असलेल्यांचे अन्न आहे. हात नसलेले हात असलेल्यांचे अन्न आहे. आणि घाबरट, शूरांचे अन्न आहेत.

नात्ता दुष्यत्यदन्नाद्यान्प्राणिनोऽहन्यहन्यपि ।
धात्रैव सृष्टा ह्याद्याश्च प्राणिनोऽत्तार एव च ।।३०।।

प्रतिदिनी खाण्यास योग्य असलेल्या प्राण्याला मारून खाणारा प्राणी दोषी ठरत नाही. कारण खाण्यास योग्य आणि खाणारे असे प्राणी, सृष्टी निर्माण करताना ब्रह्मदेवानेच उत्पन्न केले आहेत.

अन्न शब्दाचा अर्थच मुळात जे खाते आणि खाल्ले जाते असा आहे. या क्रिया कधी प्रत्यक्ष असतात कधी अप्रत्यक्ष असतात. ‘ माती असशी मातीत मिळसी !’ या वचनावरूनहि तोच बोध होतो. म्हणून जे ज्याचे भक्ष्य आहे ते त्याने खाण्यात दोष मानण्याचे कारण नाही. माणसाने मात्र नीट विचार करून वागले पाहिजे. केवळ नैसर्गिक प्रेरणेने वागणे यात माणूसपण नाही. नैसर्गिक प्रेरणांना नियंत्रित करून त्यांना इष्ट ते वळण लावणे यातच माणूसपण आहे. शास्त्रे त्याकरिताच निर्माण झाली आहेत.

यज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येष दैवो विधि: स्मृत: ।
अतोऽन्यथाप्रवृत्तिस्तु राक्षसो विधिरुच्यते ।।३१।।

यज्ञाच्या निमित्ताने हवनासाठी बली दिलेल्या पशूचे मांस खाणे हा देवांचा विधि आहे. आणि त्यावाचून आवड म्हणून मांस खाणे हा राक्षसी विधि आहे.

क्रीत्वा स्वयं वाऽप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा ।
देवान्पितॄंश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दुष्यति ।।३२।।

आपण होऊन घरी आलेल्या पारध्याकडून विकत घेतलेले मांस, पारध करून मिळालेले, दुसऱ्याने आपण होऊन दिलेले मांस देवपितरांना समर्पून नंतर खाल्ले असता दोष नाही.

नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञोऽनापदि द्विजः ।
जग्ध्वा ह्यविधिना मांसं प्रेतस्तैरद्यतेऽवशः ।।३३।।

आपत्तीवाचून इतर वेळी जाणत्याने मांस योग्यविधिपूर्वकच खावे. तसे केले नाही तर परलोकी अगतिकपणे आपलेच मांस, आपण ज्याचे मांस खाल्ले त्याच्याकडून खाल्ले जाते ते सोसावे लागते.

न तादृशं भवत्येनो मृगहन्तुर्धनार्थिनः ।
यादृशं भवति प्रेत्य वृथामांसानि खादतः ।।३४।।

केवळ आवड म्हणून विनाकारण मांस खाणाराला जे पाप लागते ते धनासाठी पशुहत्या करून मांस विकणाऱ्या खाटकालाहि लागत नाही.

नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः ।
स प्रेत्य पशुतां याति संभवानेकविंशतिम् ।।३५।।

यथान्याय विधिपूर्वक आचरण न करता जो मांस खातो, तो मेल्यावर पुढे एकवीस वेळा पशुयोनीत जन्म घेतो.

असंस्कृतान्पशून्मन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कदाचन ।
मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्याच्छाश्वतं विधिमास्थितः ।।३६।।

शाश्वत अशा वैदिक विधीचा अवलंब करणाऱ्या ब्राह्मणाने योग्य मंत्रानी प्रोक्षण करून संस्कार न केलेले असे मांस खाऊ नये. पशुबलिसुद्धा योग्य विधीनेच दिलेला असला पाहिजे.

कुर्याद्घृतपशुं सङ्गे कुर्यात्पिष्टपशुं तथा ।
न त्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत्कदाचन ।।३७।।

उगीचच्या उगीच पशू मारण्याची इच्छा करू नये. प्रसंगी पिष्टपशू किंवा घृतपशू यांचा उपयोग करावा.

आधिदैवत हे आधिभौतिकासारखेच सत्य आहे. पण त्यामधील कर्मे करताना त्यातील शास्त्रोक्त नियमाचे पालन काटेकोरपणे झाले पाहिजे.

आधिदैविक कर्म करणाऱ्यालाहि योग्य ती पात्रता पूर्णपणे असली पाहिजे. तसा आचारशुद्ध वेदवेत्ता अधिकारीहि त्याठिकाणी पाहिजे. पण असे असणे दुर्मिळ आहे. फार दुर्घट आहे. म्हणून शास्त्रकारांनी घृतपशू आणि पिष्टपशूंची योजना यज्ञातील हवनासाठी केलेली आहे. हाच मार्ग प्रशस्त आणि अनुकरणीय आहे. अलीकडे तशी प्रथा पडली आहे ती योग्य आहे. केवळ वैशिष्ट्य प्रस्थापनासाठी शास्त्रात संमति असल्याने पशुबलि देणे योग्य नाही.

यावन्ति पशुरोमाणि तावत्कृत्वेह मारणम् ।
वृथापशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ।।३८।।

शास्त्राज्ञा मोडून पशुवध करणाराला त्या मारलेल्या पशूच्या अंगावर जितके केस आहेत तितके वेळा मृत्यू सोसावा लागतो.

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा ।
यज्ञस्य भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ।।३९।।

ब्रह्मदेवाने पशू हे यज्ञासाठी म्हणूनच स्वतः निर्माण केलेले आहेत. यज्ञ हा सर्वांच्या कल्याणासाठीच असतो. म्हणून यज्ञासाठी केलेली हत्या ही हत्याच नाही.

ओषध्यः पशवो वृक्षास्तिर्यञ्चः पक्षिणस्तथा ।
यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युच्छ्रितीः पुनः ।।४०।।

औषधी, पशू, वृक्ष, तिर्यग्योनि पक्षी हे जर यज्ञासाठी मारले गेले तर त्यांना उत्तम गति प्राप्त होते.

निसर्ग हा केवळ माणसाच्या उपभोगासाठी नाही. त्यामुळे स्वार्थासाठी विषयलोलुपतेने निसर्गाचे शोषण होऊ नये अशी दक्षता धर्मशास्त्राने घेतली आहे. शास्त्राने अहिंसा गौरविली आहे. हिंसेचे तांडव मांडू नये असेहि आदेशिले आहे. पण अहिंसा ही निरपेक्ष नाही. भूतांचे, प्राणिमात्रांचे कल्याण हे तिचे प्रयोजन आहे. यज्ञ हा सर्व भूतमात्रांच्या हितासाठीच सांगितला असल्याने त्यासाठी हिंसा करावी लागली तर ती हिंसा नाही, अहिंसाच आहे असेहि धर्मशास्त्र म्हणते. गीतेनेहि यज्ञासाठी जी जी कर्मे केली जातात ती ती बंधनकारक होत नाहीत. असेच म्हटले आहे. हा विवेक लक्षात ठेवण्यासारखा आहे. कोणत्याही सद्गुणाला विकृति न येऊ देण्याचे कार्य त्यामुळे सहज साधते.

मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ।
अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः ।।४१।।

मधुपर्क, यज्ञ, पितृकार्य, आणि देवकार्य यांच्यासाठीच केवळ पशूंची हत्या करावी एरवी करू नये. असे मनूने म्हटले आहे.

आज मात्र परिस्थिति विपरीत आहे. यज्ञासाठी देवकार्यासाठी होणाऱ्या पशूबलींची निंदा केली जाते. तथाकथित अंधश्रद्धानिर्मूलनवादी पशुबळी विरुद्ध आरडाओरडा करतात. त्यामुळे समाज प्रभावित होतो. शासनहि या प्रचाराने वाकते. आणि पुन्हा हे सर्व केवळ हिंदूंच्यासाठी असते सर्व वर्षामध्ये मिळून जेवढे पशूबळी होत असतील त्यापेक्षा अधिक पशू प्रतिदिनी खाटिकघरात मारले जातात. खाटिकघरांची संख्या वाढते आहे अधिक पशुहत्या थोड्या वेळात करता यावी म्हणून आधुनिक यंत्रसामुग्रीने खाटिकगृहे सुसज्ज होतात. गोहत्याहि पुष्कळ प्रमाणात होते. मोठ्या प्रमाणात मांसाची निर्यात होते. सहस्रावधि पंचतारांकित उपाहारगृहातून खादाडांच्या जिभेचे चोचले पुरविण्यासाठी खंडीवारी मांस शिजविले जाते, परोसले जाते. त्याची लवमात्र खंत कुणाला वाटत नाही. पशुबळीला विरोध करण्यापूर्वी खरे तर मांसाहाराला विरोध केला पाहिजे. पण ते होत नाही. धर्मावर लवमात्र श्रद्धा नसणारांना धर्माचे चांगुलपण ठरविण्याचा थोडासुद्धा अधिकार उरत नाही.तरी त्यांचा आरडा ओरडा मात्र चालूच असतो त्याला विपुल प्रमाणात प्रसिद्धीहि मिळते. परंपरेविषयी अनादर निर्माण होतो. हे अयोग्य आहे.

एष्वर्थेषु पशून्हिंसन्वेदतत्त्वार्थविद् द्विजः ।
आत्मानं च पशुं चैव गमयत्युत्तमां गतिम् ।।४२।।

मधुपर्कादि कृत्यासाठी पशूंची हिंसा करणारा वेदशास्त्रज्ञ विद्वान् स्वत:ला आणि त्या पशूलाहि उत्तम गति प्राप्त करून देतो.

गृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान् द्विजः ।
नावेदविहिता हिंसामापद्यपि समाचरेत् ।।४३।।

संयमी माणसानी वेदाला संमत नसलेली हिंसा कोणत्याहि आपत्तीतसुद्धा करू नये. मग तो घरात, गुरुकुलात वा अरण्यात कुठेहि रहात असो.

या वेदविहिता हिंसा नियताऽस्मिंश्चराचरे ।
अहिंसामेव तां विद्याद्वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ ।।४४।।

धर्माचे इष्टानिष्ट वेदाच्या आधारानेच निश्चित होत असल्याने वेदाने उचित म्हणून सांगितलेली हिंसा या लोकी अहिंसाच म्हटली पाहिजे.

योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया ।
स जीवंश्च मृतश्चैव न क्वचित्सुखमेधते ।।४५।।

जे प्राणी हिंसक नाहीत त्यांना स्वत:च्या सुखासाठी जो ठार करतो, त्याला जिवंतपणी व मेल्यावरहि सुख लाभत नाही.

घरात शिरलेले विषारी साप, गावात शिरलेले हिंस्र पशू, पिसाळलेली कुत्री, यांना अवश्य मारावे. श्लोकात अहिंसक प्राण्यांना मारु नये हे म्हटल्यावरुन हे समजते.

यो बन्धनवधक्लेशान् प्राणिनां न चिकीर्षति।
स सर्वस्य हितप्रेप्सुः सुखमत्यन्तमश्नुते ।।४६।।

जो प्राण्यांना बांधण्याची, मारण्याची पीडा देण्याची इच्छाहि करीत नाही. उलट सर्वांच्या हिताचीच चिंता वाहतो अर्थात् त्याप्रमाणे वागतो त्यालाच आत्यंतिक सुखाची प्राप्ति होते.

यद्ध्यायति यत्कुरुते धृतिं बध्नाति यत्र च ।
तदवाप्नोत्ययत्नेन यो हिनस्ति न किञ्चन ।।४७।।

जो कोणाचीहि हिंसा करीत नाही तो जे चिंतितो, करतो ज्याची अभिलाषा बाळगतो ते सर्व त्याला विनायास प्राप्त होते.

नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित्।
न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ।।४८।।

प्राण्यांचा जीव घेतल्यावाचून मांस मिळत नाही. आणि प्राणीहत्या ही अस्वर्ग्य म्हणजे नरकात टाकणारी आहे.म्हणून मांसाहार सर्वथा वर्ज्य करावा.

समुत्पत्तिं च मांसस्य वधबन्धौ च देहिनाम्।
प्रसमीक्ष्य निवर्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात् ।।४९।।

मांस प्राप्त होण्यासाठी (आपल्यासारखेच) देहधारी असलेल्या प्राण्यांना बांधावे लागते, त्यांना ठार करावे लागते. हे सारे क्रूरपणाचे आहे हे लक्षात घेऊन मांस खाणे सर्वथा टाळावे.

न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत्।
स लोके प्रियतां याति व्याधिभिश्च न पीड्यते ।।५०।।

योग्यायोग्य विचार दूर सारून–पिशाचाप्रमाणे, जो मांसभक्षण करीत नाही. तो लोकप्रिय होतो. तो व्याधीनी पीडला जात नाही.

मांसाहारी माणसाची व्याधिप्रतिकारशक्ति शाकाहारी माणसाइतकी चांगली नसते हे विज्ञानसिद्ध आहे.चिवटपणातहि तो उणा ठरतो. त्याला थोडीहि भूक निभत नाही.

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी।
संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः ।।५१।।

हिंसेला अनुमोदन देणारा, हिंसा करणारा, मृतपशूच्या अवयवाचे विभाग करणारा, मांस विकणारा, विकत घेणारा, शिजवणारा, वाढणारा, खाणारा हे सगळे घातकच आहेत.

हे सगळे सारखेच दोषी आहेत. मांसाहारी लोक पशुपक्षी दुसऱ्याकडून मारवितात. त्यामुळे हिंसेच्या पातकातून आपली सुटका होते असे मानतात ते चूक आहे. क्वचित् स्वत: खात नसला तरी कोणासाठी तरी मांस शिजविणारा व वाढणारा, वा असे केले तरी चालते म्हणून अनुमोदन देणारा हे सगळे सारखेच पातकी आहेत असे शास्त्र सांगते.दुसऱ्याने मारलेले मांस खाल्ले तरी चालते ही प्रथा बुद्धाने रूढ केली. मांसाहारी लोकाना ती सोय वाटली.

येथे गेल्या चारपाच श्लोकात केलेला मांसाहाराचा निषेध हा आदर्शभूत सिद्धांत म्हणून समजावा. त्यामुळे इतरत्र कुठे मांससेवनाचा उल्लेख असेल तो कनिष्ठ आहे, कुलपरंपरा म्हणून आलेला आहे, असे समजावे.

स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
अनभ्यर्च्य पितॄन्देवांस्ततोऽन्यो नास्त्यपुण्यकृत् ।।५२।।

देवपूजन, पितृतर्पण करीत नाही. मात्र दुसऱ्याच्या (इतर प्राण्याच्या) मांसाने स्वत:च्या मांसाचे पोषण करू इच्छितो त्याच्याइतका पातकी दुसरा कोणी नाही.

वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत् शतं समा: ।
मांसानि च न खादेद्यस्तयो: पुण्यफलं समम् ।।५३।।

शंभर वर्षेपर्यंत प्रतिवर्षी अश्वमेध करण्याचे जे फळ आहे तेच फळ कधीहि मांस न खाणाराला प्राप्त होते.

मांस खाणे किती वाईट आणि मांस न खाणे किती चांगले हे आवर्जून लक्षात आणून देण्यासाठी असे वर्णन केले आहे. कारण अश्वमेधासारखा प्रचंड यज्ञ प्रतिवर्षी करणे आणि शंभरवर्षपर्यंत यज्ञ करण्याची क्षमता असलेले शरीर लाभणे या गोष्टी असंभवनीय आहेत. मांस न खाणे एवढेसुद्धा पुष्कळ पुण्याचा लाभ करून देणारे आहे इतकेच यावरून लक्षात घ्यावयाचे.

फलमूलाशनैर्मेध्यैर्मुन्यन्नानां च भोजनै: ।
न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात् ।।५४।।

मांसाहार न केल्यामुळे जे फळ प्राप्त होते. तितके फळ केवळ फळे–मुळे खाऊन राहिल्याने वा वानप्रस्थासारखे पवित्र भोजन केल्यानेहि लाभत नाही.

निसर्गात सहजपणे (शेती न करता) मिळणारी जी नीवारासारखी धान्ये वा इतर कंद हा वानप्रस्थाचा, ऋषिजनांचा असा पवित्र आहार आहे. त्यापेक्षा मांसाहार न करणे अधिक पुण्यकारक आहे.

मां स भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम् ।
एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिण: ।।५५।।

ज्याचे मांस मी यालोकी खाल्ले तो पुढच्या जन्मी माझे मांस खाणार आहे असा अर्थ मांस शब्दातून व्यक्त होतो असे जाणते म्हणतात

मां–मला,स:–तो (प्राणी) (खाणार आहे,) अशी मांस शब्दाची व्युत्पत्ति केली आहे. मांसभक्षणासंबंधी भय उत्पन्न करणारे, उद्वेग उत्पन्न करणारे हे विधान आहे. बुद्धिवादी काही म्हणोत पण पूर्वजन्म, पुनर्जन्म ही वस्तुस्थिती आहे. आणि ती कर्मविपाक या तर्कशुद्ध सिद्धांताशी जोडलेली आहे. जे काही कर्म घडते त्याचा परिणाम म्हणून काही असतोच. मग तो कर्माच्या स्वरूपाप्रमाणे चांगला किंवा वाईट ठरतो हाच कर्मविपाकाचा सिद्धांत.हा कार्यकारणभावाची स्वाभाविक परिणती आहे. मांसभक्षणात जीवांची हत्या होते. तेव्हा हत्या पावलेल्या जीवाच्या अंत:करणात प्रतिशोधाची भावना असणे स्वाभाविक आहे. हत्या करणे हे तर स्वभावत:च पातक आहे. त्यामुळे मांसाहारी माणूस हत्येच्या पातकांनी युक्त असतोच. त्याचा जो परिणाम त्याला पुढच्याजन्मी भोगावा लागेल. तो येथे शास्त्रकारांनी स्पष्ट केला आहे. हे ज्ञान अतींद्रिय आहे पण ते अधिकारी व्यक्तीच्याठिकाणी संभवते. तप:सामर्थ्याने अशा सिद्धी प्राप्त होऊ शकतात. हे श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांसारख्या साक्षात्कारी योगीश्वराने आवर्जून स्पष्ट केले आहे.पतंजलीच्या योगसूत्रात ते स्पष्टपणे उल्लेखिलेले आहे.

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।
प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ।।५६।।

मनुष्यप्राण्याच्या ठिकाणी मद्य, मांस आणि मैथुन यांच्या सेवनाविषयी इच्छा असणे (तितके) दोषास्पद नाही. ती त्याची प्रवृत्तीच आहे. पण या तिन्हीपासून निवृत्त होणे हे अत्यंत लाभदायक आहे.

निसर्गामध्ये मनुष्य हाच एक असा प्राणी आहे, की ज्याच्यावर संस्कार विशेष परिणामकारी ठरतात. इतर जीवसृष्टीत शाकाहारी आणि मांसाहारी असे वेगळे गट आहेत. मैथुनाविषयी त्यांची प्रवृत्तीहि केवळ वंशसातत्यासाठी निसर्गाने ठेवलेली सहजप्रेरणा आहे. आणि ती तेवढ्यापुरतीच कालदृष्ट्या मर्यादित असते. असेच आढळून येते. मद्य हे निसर्गात आपोआप तयार होणारे नाही. ते विशिष्ट पद्धतीने आवर्जून निर्माण करावे लागते. मनुष्येतर प्राण्यात कोणतेहि खाद्य–पेय आवर्जून निर्माण करण्याची प्रवृत्ति सामान्यत: नसते. अर्थात् तसे कौशल्यहि त्यांना नसते. म्हणून मद्यपानाची प्रेरणा मनुष्येतर प्राण्यात नाही. पाळीव प्राण्याना मद्यपानाची सवय लावली जाते हे खरे. पण तो त्यांचा निसर्ग नसतो. वा त्यांना तशी इच्छा अनुकरणानेहि निर्माण होत नाही. मनुष्याच्या ठिकाणी मात्र मद्यपानाची इच्छा अनुकरणाने वा संस्काराने

उत्पन्न होऊ शकते. आणि मग ती बलवान होऊन व्यसनातहि परिणत होऊ शकते. मद्यप्राशनाच्या इच्छेमागे स्वाभाविकता आहे ती इतकीच. मनुष्याच्या संदर्भात मांसाहारासंबंधी तसेच म्हणता येते. पण संस्काराने त्याची चटक लागू शकते. मैथुनेच्छा मात्र त्याच्याठिकाणी इतर प्राण्यासारखीच वंशसातत्यासाठी निर्माण झालेली नैसर्गिक प्रेरणा आहे. पण माणसामध्ये इतर पशूसारखी ती तेवढी मर्यादित राहिली नाही. सभ्यता, शिक्षण आणि संस्कार यामुळे मैथुनेच्छा ही अधिक व्यापक, अधिक बलवान् आणि अधिक उपभोगप्रिय झालेली आहे. प्रत्यक्ष शरीरधारणेसाठी तिची आवश्यकता नसल्याने शुकाचार्यांसारखे विरक्त, तपस्वी पूर्णपणे नैष्ठिक ब्रह्मचर्याचा अवलंब करू शकतात. नैष्ठिक ब्रह्मचर्य हे अत्यंत लाभदायक आणि शरीराची कार्यक्षमता वाढविणारे दिव्य रसायन आहे असा थोर माणसांचा अनुभव आहे. भीष्माचार्य हे याचे उत्तम उदाहरण. असे आणखीहि काही थोर पुरुष आहेत, असतील.

मनुष्याला मैथुनेच्छेविषयी संयम बाळगण्यासाठी तर सर्वांनीच सांगितले आहे. म्हणून मद्यमांसमैथुन या तिघापासून जितके दूर जाता येईल तितके चांगले. असे शास्त्रकारांनी उपदेशिले आहे. पूर्णपणे यापासून विशेषत: मैथुनापासून निवृत्त होणे हा श्रेष्ठ आदर्श खरा पण तो अत्यंत दुर्घट आणि काहीसा अव्यवहार्यहि आहे. म्हणून शास्त्राने याप्रकरणी काही सोय ठेवली आहे. सवड दिली आहे. यज्ञातील पशुबलीच्यानिमित्ताने मांसाहार, विवाहबंधनाने मैथुन आणि सौत्रामणि नावाच्या यागामध्ये मद्यपान अनुमोदिले आहे. पण तो नियमविधीहि नाही वा अपूर्वविधीहि नाही.

मनुस्मृतीसारख्या ग्रंथात या संबंधी उलटसुलट विधाने येतात. ती कधीकधी एकामागोमागहि येतात. प्रक्षेप कल्पनेने ही विसंगति मिटविण्याचा मार्ग काही विद्वान अवलंबितात. पण तसे प्रक्षेप मानणे वास्तविक आवश्यक नाही. अधिकारभेद योग्यताभेद प्रांतभेद कुलपरंपराभेद लक्षात घेऊन या वाटणाऱ्या विसंगतीची व्यवस्था लावणे शक्य आहे. आदर्श काय ते सांगणे हा उपदेशाचा एक भाग आणि योग्यताभेदाने सोय–सवड देणे, विधिविधानाने तिला अमर्याद स्वैर उच्छृंखल न होऊ देणे, काही नियमाने वासनाना संयमित, नियंत्रित करणे हे समष्टीच्यादृष्टीने उपयुक्त म्हणून आवश्यक असते. शास्त्र त्याच रीतीचा अवलंब करते. म्हणून वरवर पाहता विसंगतीचा वा विरोधाचा आभास होतो. ती विसंगति नसते तर उत्तम–मध्यम–कनिष्ठासाठी अधिकारभेदाने लावलेली व्यवस्था असते. मद्य–तंबाखू इत्यादि परिणामत: घातक असलेल्या वस्तूंच्या संदर्भातील शासकीय धोरण लक्षात घेतले म्हणजे हे समजू शकेल.

प्रेतशुद्धिं प्रवक्ष्यामि द्रव्यशुद्धिं तथैव च ।
चतुर्णामपि वर्णानां यथावदनुपूर्वशः ।।५७।।

चारहि वर्णांना संबंधित अशी प्रेतासंबंधीची शुद्धि आणि द्रव्यासंबंधीची शुद्धता क्रमाने सांगतो

दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते।
अशुद्धा बान्धवाः सर्वे सूतके च तथोच्यते ।।५८।।

दात आलेले, दात येण्यापूर्वी जावळ (चूडाकर्म) काढलेले, असे मूल मेले असता सर्व बांधवांना अशौच असते. जन्मामुळे येणाऱ्या अशौचाचेहि तसेच समजावे.

दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते।
अर्वाक् सञ्चयनादस्थ्नां त्र्यहमेकाहमेव वा ।।५९।।

मृताचे अशौच सपिंडाना दहा दिवसापर्यंत समजावे. अस्थिगोळा करीपर्यंत तीन दिवस वा एक दिवस अशौच मानावे.

या सर्वच प्रकरणात टीकाकारांचे मतभेद आहेत. दहा–चार–तीन–एक असे अशौच कोणाला आणि कोणाचे संबंधात याविषयी एकमत नाही. या प्रकरणावर विवरणाची आवश्यकता नाही असे मी मानतो. कारण नाते संबंधावर आधारित ते रूढ आहे. पंचांगात त्याचे वर्णन पूर्णपणे असते.

सपण्डिता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते।
समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ।।६०।।

सातव्या पिढीला सपिंडता नाहिशी होते. जन्म आणि नावाचे ज्ञान नसले तर समानोदकता उरत नाही.

समानोदकता म्हणजे पाण्याने तर्पण करण्याची पद्धती.

यथेदं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते।
जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणां शुद्धिमिच्छताम् ।।६१।।

मृत व्यक्तीचे अशौच सपिंडांना असते. परिपूर्ण शुद्धता अपेक्षित असेल तर जन्मानंतरच्या अशौचासंबंधीहि असेच समजावे.

सर्वेषां शावमाशौचं मातापित्रोस्तु सूतकम्।
सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः ।।६२।।

मृताशौच सर्वच सपिंडाना असते. जननाशौच केवळ माता–पित्याना असते. त्यातहि पिता स्नानाने शुद्ध होतो. मातेला मात्र पूर्ण दहा दिवस जननाशौच असते असे समजावे.

निरस्य तु पुमाञ्छुक्रमुपस्पृश्यैव शुद्ध्यति।
बैजिकादभिसंबन्धादनुरुन्ध्यादघं त्र्यहम् ।।६३।।

शुक्राचा स्राव झाल्यानंतर स्नानाने शुद्धी होते. जन्मदात्यापित्याला तीन दिवस जननाशौच सांगितले आहे.

अत्यंत शुद्धि अपेक्षित असेल त्यावेळी हा तीन दिवसाचा नियम आहे असे समजावे. (श्लोक एकसष्ट प्रमाणे)

अह्ना चैकेन रात्र्या च त्रिरात्रैरेव च त्रिभिः ।
शवस्पृशो विशुध्यन्ति त्र्यहादुदकदायिनः ।।६४।।

प्रेताला स्पर्श करणारा एक किंवा तीन दिवसांनी शुद्ध होतो. तर्पण करणारे तीन दिवसांनी शुद्ध होतात.

गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन् ।
प्रेतहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुद्ध्यति ।।६५।।

गुरूंच्या प्रेताचे क्रियाकर्म करणाऱ्या शिष्याला दहा दिवस अशौच असते. प्रेत वाहून नेणारानाहि तसेच दहा दिवस अशौच असते.

प्रेतवाहकाला रूढीने येथे केवळ स्नानाने शुद्धी कथिली आहे. अन्यथा प्रेतवाहक मिळणे फारच कठिण झाले असते.

रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्रावे विशुद्ध्यति ।
रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला ।।६६।।

ज्या मासात गर्भस्राव झाला असेल त्या मासाइतके अशौच समजावे. रजस्राव थांबल्यानंतर रजस्वला स्नानाने शुद्ध होते.

नृणामकृतचूडानां विशुद्धिर्नैशिकी स्मृता ।
निर्वृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ।।६७।।

जावळ न काढलेल्या मुलाचे (चूडाकर्म न झालेल्या) अशौच एक दिवस जावळ काढलेल्याचे तीन दिवस समजावे.

ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बान्धवा बहिः ।
अलंकृत्य शुचौ भूमावस्थिसंचयनादृते ।।६८।।

दोन वर्षे पूर्ण होण्यापूर्वीच्या मुलाचे प्रेत गावाबाहेर नेऊन फुले वगैरे घालून जमिनीवर टाकावे. अस्थि गोळा करू नये.

नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो न च कार्योदकक्रिया ।
अरण्ये काष्ठवत्त्यक्त्वा क्षपेत त्र्यहमेव तु ।।६९।।

त्या लहानमुलाच्या प्रेतावर अग्निसंस्कार करू नयेत किंवा त्याचेसाठी श्राद्ध तर्पण इत्यादि क्रियाहि करू नयेत. ते प्रेत लाकडाप्रमाणे रानात टाकावे. तीन दिवस अशौच पाळावे.

टीकाकारांनी येथे फार शोक करू नये यासाठी प्रेत लाकडाप्रमाणे रानात टाकावे असे म्हटले आहे. तसे प्रत्यक्ष न करता प्रेत मातीत पुरावे. असाच अर्थ करावा असे म्हटले आहे. पद्धतीहि तशीच आहे. भावनेला धरून आहे.

नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ।
जातदन्तस्य वा कुर्युर्नाम्नि वापि कृते सति ।।७०।।

तीन वर्षे पूर्ण न झालेल्या मृतबालकाचे श्राद्धकर्म वा तर्पण करू नये. दात आले असतील आणि नाव ठेवण्याचा संस्कार झाला असेल तर प्रेतकार्य करावे.

हा विकल्प आहे. कुलपरंपरा असेल त्याप्रमाणे करावे. प्रेतकार्य केले तर चांगलेच पण न करण्यात दोष नाही असे टीकाकारांनी म्हटले आहे.

सब्रह्मचारिण्येकाहमतीते क्षपणं स्मृतम् ।
जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ।।७१।।

सहाध्यायी मेला तर त्याचे सुतक एक दिवस पाळावे. प्रसूतीनंतर जवळच्या आप्तांना तीन दिवस अशौच असते.

स्त्रीणामसंस्कृतानां तु त्र्यहाच्छुद्ध्यन्ति बान्धवाः ।
यथोक्तेनैव कल्पेन शुद्ध्यन्ति तु सनाभयः ।।७२।।

विवाहापूर्वी मृत असलेल्या कन्येचे अशौच तिच्या जवळच्या आप्तांना व सपिंडांना तीन दिवस असते.

अक्षारलवणान्नाः स्युर्निमज्जेयुश्च ते त्र्यहम् ।
मांसाशनं च नाश्नीयुः शयीरंश्च पृथक् क्षितौ ।।७३।।

अशौच्यामध्ये तीन दिवस मीठ खाऊ नये. मांसाहार करू नये. स्नान नदी तळे अशा ठिकाणी करावे. आणि भूमीवर एकएकटे झोपावे.

सन्निधावेष वै कल्पः शावाशौचस्य कीर्तितः ।
असंन्निधावयं ज्ञेयो विधिः सम्बन्धिबान्धवैः ।।७४।।

एकाच गावात रहात असताना अशौचासंबंधीचे नियम सांगितले. आता दूरच्या गावात मृत झाला असताना अशौच कसे पाळावे ते सांगितले जात आहे.

विगतं तु विदेशस्थं श्रुणुयाद्यो ह्यनिर्दशम् ।
यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ।।७५।।

दूरदेशी मृत झालेल्याचे अशौच, वृत्त कळल्यापासून दहा दिवसातील उरलेले दिवस अशौच समजावे.

अतिक्रान्ते दशाहे च त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्।
संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुद्ध्यति ॥७६॥

मेलेल्याची वार्ता दहा दिवसानंतर कळेल तर तीन दिवस अशौच समजावे. एक वर्षानंतर कळले तर केवळ स्नानाने शुद्ध होतो.

निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।
सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानव: ॥७७॥

सपिंडाचे मरण दहा दिवसानंतर कळले तर स्नानाने शुद्धी होते. जननाशौचाचेहि असेच समजावे. मात्र हे स्नान अंगावरील सर्व वस्त्रासह असावे.

बाले देशान्तरस्थे च पृथक्पिण्डे च संस्थिते।
सवासा जलमाप्लुत्य सद्य एव विशुद्ध्यति ॥७८॥

तीन वर्षापूर्वीच्या लहानमुलाच्या अशौच्यासंबंधीहि असेच समजावे. कारण सापिंड्य नाही आणि देशसुद्धा भिन्न आहे.

अन्तर्दशाहे चेत्स्यातां पुनर्मरणजन्मनी ।
तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशम् ॥७९॥

दहा दिवसाचे अशौच असताना मध्यंतरीच दुसरे मृताशौच वा जननाशौच असल्यास पहिले दहा दिवस पुरे होताच हे दुसरेहि अशौच फिटते असे समजावे.

दुसरे अशौच आल्यापासून पुन्हा दहा दिवस अशौच नसते ते पहिल्यासवेच संपते.

त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति।
तस्य पुत्रे च पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थिति: ॥८०॥

आचार्यासंबंधीचे अशौच तीन दिवस, आचार्यांचा पुत्र वा पत्नी मृत झाल्यास एक दिवस अशौच पाळावे.

श्रोत्रिये तूपसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्।
मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्विग्बान्धवेषु च ॥८१॥

विशेष जवळिकेच्या श्रोत्रियाचे अशौच तीन दिवस, मामा, शिष्य, उपाध्याय इत्यादींचे दीड दिवस अशौच पाळावे.

प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः ।
अश्रोत्रिये त्वहः कृत्स्नमनूचाने तथा गुरौ ॥८२॥

ज्याच्या राज्यात राहतो त्या राजाचे अशौच एक दिवस वेदाध्ययन न झालेल्या ब्राह्मणाचे जवळीक असता एक दिवस, ज्याच्याकडून शिक्षण घेतले त्या गुरूचे एक दिवस अशौच पाळावे.

शुद्ध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति ॥८३॥

मृतशौच ब्राह्मणासाठी दहा दिवस क्षत्रियासाठी बारा दिवस वैश्यासाठी पंधरा दिवस आणि शूद्राला एक मास असते असे समजावे.

शूद्रासाठी इतका दीर्घकाल का असावे ते लक्षात येत नाही.एरवी काहीच व्रतनियम नसल्याने एवढे तरी बंधन पाळावे म्हणून हा नियम असावा.

मनूच्या एकूण धोरणाप्रमाणे हे दिवस ब्राह्मणापेक्षाहि थोडे असणे योग्य झाले असते. टीकाकारांनी या संदर्भात काही स्पष्टीकरण दिलेले नाही. शुद्ध्यति असा शब्दप्रयोग असल्याने हे अशौच सामान्य स्पर्शास्पर्शाला उद्देशून नसून विशेष काही पवित्र कार्य, देवकार्य करावयाचे असेल तर ते शूद्राला अधिक दिवसाचे असणे संभवते. कारण शूद्राला इतर नित्यनेमाची धर्मकृत्ये, व्रते काही सांगितलेली नाहीत.

न वर्धयेदघाहानि प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः ।
न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत् ॥८४॥

अशौचासंबंधी दिवसांचा विकल्प दिला असेल तेथे अधिक दिवस घेऊ नयेत. अग्निहोत्र्यासाठी होमाचा लोप करणारे अशौच नसते. प्रत्यक्ष अग्निहोत्र्याला शारीरिक कारणाने दौर्बल्य असेल तर तो पुत्रादिकाकडूनहि होम करवू शकतो.

दिवाकीर्तिमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा ।
शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्ध्यति ॥८५॥

चाण्डाल, रजःस्वला, महापातकी, बाळंतीण, प्रेत वा प्रेताला शिवलेला, यांचा स्पर्श झाला असता स्नानाने शुद्धता येते.

मनूने अस्पृश्यता सांगितलीच नाही हे म्हणणे या श्लोकावरून अयथार्थ ठरते. संघटन वाढविण्यासाठी करावा लागणारा तो प्रचार आहे म्हणून क्षम्य समजावा.

आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने ।
सौरान्मन्त्रान्यथोत्साहं पावमानीश्च शक्तितः ॥८६॥

देवपूजा इत्यादि धर्मकृत्ये करीत असताना वरील चांडालादि अपवित्रांना पाहिले तर आचमन करून सौरसूक्त व पवमानसूक्त यांचा जप करावा.

यथोत्साहं वा शक्तित: या पदावरून टीकाकारांनी वरील सूक्तातील तीन– तीन ऋचा म्हणाव्या असे सुचविले आहे.

नारं स्पृष्ट्वाऽस्थि सस्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुद्ध्यति।
आचम्यैव तु नि:स्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्य वा ।।८७।।

मनुष्याच्या ओल्या हाडांचा स्पर्श झाला असता स्नानाने शुद्धता येते. हाडे वाळलेली असतील तर त्यांच्या स्पर्शानंतर आचमन करावे. आणि गायीला स्पर्श करावा वा सूर्याकडे पहावे.

आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात्।
समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति ।।८८।।

ब्रह्मचाऱ्याने व्रतसमाप्तीपर्यंत प्रेतकार्य करू नये, ब्रह्मचर्याश्रम संपल्यानंतर मृताला उद्देशून तर्पण करावे. आणि तीन रात्र अशौच पाळावे.

सोडमुंज होईपर्यत ब्रह्मचाऱ्याला अशौच नसते.अशीच रूढी आहे.

वृथासंकरजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम्।
आत्मनस्त्यागिनां चैव निवर्तेतोदकक्रिया ।।८९।।

संकरातून उत्पन्न झालेले, संन्यास घेतलेले आणि आत्महत्या करणारे यांचे प्रेतकार्य करू नये.

धार्मिकदृष्ट्या और्ध्वदेहिक कर्म करू नये. पुरणे वा जाळणे या गोष्टी कराव्या.

पाषण्डमाश्रितानां च चरन्तीनां च कामत: ।
गर्भभर्तृद्रुहां चैव सुरापीनां च योषिताम् ।।९०।।

पाखंडाचा आश्रय करणारी, स्वैराचारिणी, गर्भाची व पतीची हत्या करणारी, मद्य पिणारी अशा स्त्रीचेहि और्ध्वदेहिक करू नये.

आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम्।
निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान्न व्रतेन वियुज्यते ।।९१।।

आचार्य, उपाध्याय, गुरु, आई–बाप, यांचे और्ध्वदेहिक ब्रह्मचर्याश्रमातहि करावे.

दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत्।
पश्चिमोत्तरपूर्वस्तु यथायोगं द्विजन्मन: ।।९२।।

ब्राह्मण–क्षत्रिय–वैश्य–शूद्र यांची प्रेते क्रमाने गावाच्या पूर्व–उत्तर–पश्चिम–दक्षिण या द्वारातून बाहेर न्यावीत.

न राज्ञामघदोषोऽस्ति व्रतिनां न च सत्रिणाम्।
ऐन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा ।।९३।।

राजाना अशौच नाही. कारण ते इन्द्रपदावर असल्यासारखे असतात. तसेच व्रते धारण करणारे वा यज्ञाच्या सत्रात सहभागी असलेले यांनाहि अशौच दोष नाही. कारण त्या काळात ते ब्रह्मस्वरूपच असतात.

विवाहादिकात देवक बसल्यावर अशौच नसते. अशी रूढी आहेच.

राज्ञो माहात्मिके स्थाने सद्य:शौचं विधीयते।
प्रजानां परिरक्षार्थमासनं चात्र कारणम् ।।९४।।

राजा हा सिंहासनासारख्या थोर पदावर विराजमान असल्याने आणि पद हे प्रजेच्या रक्षणाकरिता सर्व प्रकारे सिद्ध असावे लागत असल्याने राजाला अशौच दोष नाही.

राजकारभारातून निवृत्त झाल्यानंतर त्याला अशौचादि दोष असतात.

डिम्भाहवहतानां च विद्युता पार्थिवेन च ।
गोब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेच्छति पार्थिव: ।।९५।।

पुष्कळ लोकांच्या मारामारीत मेलेले, वीज पडून मेलेले, राजाने मृत्यूदंड दिलेले, गाय व ब्राह्मण यांच्या संरक्षणासाठी मरण पत्करलेले, राजाने महत्त्वाच्या कामासाठी नियुक्त केलेले यांच्यासाठीहि अशौच नसते.

अशौच नसणे हे सगळ्यांच्यासाठी समान असले तरी त्यात योग्यताभेद आहे हे लक्षात ठेवले पाहिजे. श्रेष्ठ कार्यासाठी मेलेल्याचा मृत्यूहि पवित्र असतो. म्हणून त्याचे अशौच नाही तर तुच्छ निंद्य कारणासाठी मेलेला स्वत:च पातकी असल्यामुळे त्याच्याशी असलेले संबंध तुटलेलेच असतात.मग त्याचे अशौच कशासाठी धरावे !

सोमाग्न्यर्कानिलेन्द्राणां वित्ताप्पत्योर्यमस्य च ।
अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृप: ।।९६।।

लोकांचे पालन करणारा राजा हा चंद्र–अग्नि–सूर्य–वायू–इन्द्र –कुबेर –वरुण आणि यम या आठ लोकपालांच्या अंशातून निर्माण केला जातो.

लोकेशाधिष्ठितो राजा नास्याशौचं विधीयते।
शौचाशौचं हि मर्त्यानां लोकेशप्रभवाप्ययम् ।।९७।।

राजाच्या शरीरामध्ये इन्द्रादि लोकपालांचे अंश अधिष्ठित असल्याने आणि तो प्रजेच्या विधिनिषेधांचा प्रवर्तक असल्यामुळे त्याला अशौच नाही.

उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च ।
सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्तथाऽऽशौचमिति स्थितिः ।।९८।।

क्षत्रियाला विहित असलेल्या धर्मयुद्धात शस्त्रघाताने ज्याचा मृत्यू होतो तो जणु यज्ञाची सांगता करतो म्हणून अशौच नसते. असे शास्त्र आहे.

विप्रः शुद्ध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम् ।
वैश्यः प्रतोदं रश्मीन्वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः ।।९९।।

पाण्याला स्पर्श करून ब्राह्मण, अश्वादि वाहने आणि खड्गादि शस्त्रे यांना स्पर्श करून क्षत्रिय, चाबुक किंवा लगाम यांना स्पर्श करून वैश्य आणि लाठीला स्पर्श करून शूद्र शुद्ध होतात.

ही शुद्धी पंचाऐंशीव्या श्लोकात सांगितलेल्या कारणाने उत्पन्न झालेला अस्पर्शदोष नाहीसा करण्यासाठी आहे असे समजावे.

एतद्वोऽभिहितं शौचं सपिण्डेषु द्विजोत्तमाः ।
असपिण्डेषु सर्वेषु प्रेतशुद्धिं निबोधत ।।१००।।

तुम्हाला आतापर्यत सपिंडासंबंधीचे शौचाशौच सांगितले. आता असपिंडासंबधीचे शौचाशौचाचे नियम सांगतो.

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।
विशुद्ध्यति त्रिरात्रेण मातृराप्तांश्च बान्धवान् ।।१०१।।

सपिंड नसलेला आप्त किंवा आईचे नातेवाईक यांचे प्रेत घेऊन स्मशानात गेला तर त्याला तीन दिवसांचे अशौच मानावे.

यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुद्ध्यति ।
अनदन्नन्नमह्नैव न चेत्तस्मिन्गृहे वसेत् ।।१०२।।

ज्याला दहा दिवसाचे अशौच आहे त्याचेच घरी प्रेतवाहक जेवीत असेल तर त्यालाहि दहा दिवस अशौच असते. जर तसे अन्न खाणारा नसेल आणि त्या घरीहि रहात नसेल तर त्याला एकच दिवस अशौच असते.

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव च ।
स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ।।१०३।।

कोणाच्याहि प्रेतासवे स्मशानात गेल्यास ती व्यक्ति सर्व वस्त्रासह स्नान केल्याने, अग्नीला स्पर्श करून आणि घृत प्राशन करून शुद्ध होते.

न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण नाययेत्।
अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता ।।१०४।।

प्रेताचे वहन स्ववर्णाकडून होणेच चांगले. शूद्रांचा स्पर्श शक्यतो नसावा. त्यामुळे प्रेतकार्याचे फल परलोकी मिळत नाही.

प्रेतवहन ज्या त्या वर्णानेच करावे हा मुख्य उद्देश. इतरांनी अडचणीच्या वेळी करूच नये असा याचा अर्थ नाही. शूद्रस्पर्शाचा दोष सांगणे हा अर्थवाद असल्याचे टीकाकारांनी स्पष्ट म्हटले आहे.

ज्ञानं तपोऽग्निराहारो मृन्मनो वार्युपाञ्जनम्।
वायुः कर्मार्ककालौ च शुद्धेः कर्तॄणि देहिनाम्।।१०५।।

ज्ञान–तप–अग्नि– आहार–माती– मन–पाणी– सडा शिंपणे– वायु–कर्म(यज्ञपूजादि) सूर्यदर्शन आणि काल(कालावधि) ही मनुष्याला शुद्ध करणारी साधने आहेत.

सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम्।
योऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ।।१०६।।

सर्व प्रकारच्या शौचामध्ये (शुद्धतेमध्ये) अर्थशौच हे सर्वश्रेष्ठ आहे. अर्थार्जनाच्या संबंधात जो पवित्र तोच खरा पवित्र. माती–पाणी इत्यादींनी येणारी शुद्धता ही शुद्धताच नव्हे. ती केवळ बाह्य देहापुरती उपयुक्त.

मानवी जीवनाच्या दृष्टीने हा श्लोक अत्यंत महत्त्वाचा आहे. द्रव्य कसे मिळवितो यावर शुद्धता वा अशुद्धता अवलंबून असते. खोटे–नाटे , अन्याय–फसवणूक –लुबाडणे– दुष्कृत्ये हिंसा इत्यादि अयोग्य मार्गाने मिळविलेले धन जो उपभोगतो तोच खरा अपवित्र. आपल्या न्याय्य अधिकाराने जे मिळालेले नाही, जे मिळविण्यात अंगचुकारपणा, लबाडी केलेली नाही वा जे कोणी निस्वार्थपणे प्रेमादराने दिलेले आहे, तेच धन आपले. त्यातच संतोष मानून राहिले पाहिजे. इतर सर्व दुसऱ्याच्या धनाचा अपहार करण्यासारखे होते आणि ते तसे करणे निंद्य आहे.

क्षान्त्या शुद्ध्यन्ति विद्वांसो दानेनाकार्यकारिणः।
प्रच्छन्नपापा जप्येन तपसा वेदवित्तमाः ।।१०७।।

विद्वान् माणूस क्षमेने (सोशिकपणाने) शुद्ध होतो. अयोग्य गोष्ट करणाराची शुद्धि दानाने होते. गुप्तपणे पापे करणाराला जपाने शुद्धता लाभते. वेदाचे उत्तम ज्ञान असणाराची शुद्धि तपाने होते.

विद्वान् म्हणजे शहाणा, जाणकार, शास्त्रवेत्ता मनुष्य भोवतालच्या परिस्थितीमुळे वा इतर संबंधितांच्या वागण्या–बोलण्याने कित्येकवेळा अत्यंत क्षुब्ध होतो. कामक्रोधाने,मदमोहाने त्याचेहि मन व्यापले जाते. म्हणजे नको ते मनोदोष त्यालाहि बाधतातच. ही बाधा सोशिकपणामुळे, क्षमाशीलतेमुळे नाहीशी होते. आणि त्याचे मन पुन: शांत प्रसन्न होते. हेच त्याच्या मनाचे शोधन.

अयोग्य कृतीची शुद्धि दानाने होते हे खरे पण अकार्य करीत राहावे आणि दान देत राहावे हे योग्य नाही. या अशा शुद्धतेसाठी मधे पश्चात्ताप अवश्य असतो. आणि खरा पश्चात्ताप तोच की ज्यामुळे पुन्हा नको ते करण्याची प्रवृत्तीच होत नाही. चोरून केलेल्या पापाच्या संदर्भात असेच समजावे.

वेदाचा चांगला जाणकार आहे पण शेवटी तोहि माणूसच आहे. तेव्हा त्याच्या हातून काही लहान सहान चुका होऊ शकतात. शास्त्राच्या आदर्शाप्रमाणे तेहि उचित नाही.वेदवेत्त्याच्या संदर्भात तर नाहीच नाही.म्हणून त्यालाहि तपाचे,काही कठोर व्रतादींचे प्रायश्चित्त सांगितले आहे.

मृत्तोयैः शुद्ध्यते शोध्यं नदी वेगेन शुद्ध्यति।
रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमाः ॥१०८॥

शुद्ध (स्वच्छ) करून घ्यावयाची वस्तू मातीने आणि पाण्याने शुद्ध होते. नदी वेगाने शुद्ध होते. मनानेहि दूषित झालेली स्त्री रजस्रावानंतर, पाळी येऊन गेल्यानंतर शुद्ध होते. आणि ब्राह्मण संन्यासग्रहणाने शुद्ध होतो.

वस्त्रे,भांडी इत्यादि वस्तू मातीने घासून पाण्याने विसळून धुवून स्वच्छ होतात. हे सर्वांना माहीत आहेच. ज्यावेळी सांडपाण्याचे (फ्लश) शौचकूप नव्हते आणि प्रदूषित रसायनाने भरून वाहणारे नाले नद्यांना मिळत नव्हते तेव्हा वरच्या गावात स्नान धुणे–पाणी इत्यादि कारणांनी नदीत मिसळलेली घाण वाहती नदी खालच्या गावाला पोहोचेपर्यंत नाहिशी होत असे. निदान निरुपद्रवी तरी होत असेच. नदीचे पाणी पिण्यापूर्वी फार तर कपड्यातून गाळून घेतले की बहुधा भागत असे. कारण वाहत्या नदीत पाण्यात विरघळणाऱ्या प्राणवायूमुळे पाणी सहजपणे शुद्ध होत असे. दुर्दैवाने आज ही परिस्थिति राहिलेली नाही. बहुतेक नद्या या दूषित पाण्याचे नाले झाल्या आहेत. त्या केवळ वेगाने शुद्ध होण्याची शक्यता फारशी उरलेली नाही. वेगाने वाहण्याइतके पाणीहि बहुधा तेथे नसते.

मनोदुष्ट स्त्री रजस्रावानंतर शुद्ध होते. याचा अर्थ लावताना बहुतेक टीकाकारांनी शरीराने दोष घडलेला नसतो केवळ परपुरुषाविषयीचे मानसिक आकर्षण असा अर्थ केला आहे. पण तो अर्थ योग्य नाही असे वाटते.परपुरुषाविषयी आकर्षण निर्माण व्हावयाचे असेल तर ते केव्हातरी एकदाच निर्माण होते असे म्हणता येणार नाही. 'मनोरथानां अगतिर्न विद्यते' हे वाईट अर्थाने वारंवारहि घडते मग 'रजसा शुद्ध्यते ' म्हणणे निष्प्रयोजन ठरते. म्हणून येथे प्रामुख्याने दुर्दैवाने बलात्कारित स्त्री अभिप्रेत

आहे. परपुरुषाच्या आकर्षणामुळे क्वचित् तिच्या हातून व्यभिचार घडलाच तरीसुद्धा ती मासिक रजस्रावानंतर शुद्ध होते असा याचा अर्थ करणेच बरे. पुढच्या एकशेदहाव्या श्लोकात शरीराचा उल्लेख आहे तो माझ्या मताला पोषक आहे.शास्त्राचा हा उदार दृष्टिकोन विसरल्यामुळे आपल्या देशाची पुष्कळ हानी झाली आहे शत्रूंचे संसार थाटले गेले आणि त्यांच्या लोकसंख्येत प्रचंड प्रमाणात वाढ झाली त्यामुळेच अद्यापिहि आपल्याला स्वराज्याचे सुख खऱ्या अर्थाने भोगता येत नाही. दुसरीकडून वैयक्तिक नीतिमत्ता सुधारली असेहि म्हणता येत नाही. वेश्यावृत्ती फोफावली चांगल्या घरातील तरुणीहि आहूतांगनेचा व्यवसाय धनलोभाने करतात.आणि त्या घाणीत डुंबणारांची संख्याहि वाढत जात आहे. शास्त्राचा दृष्टिकोन उदार होता. क्षमाशील होता आणि समाजाच्या हिताचा होता.म्हणून पाळीनंतर स्त्री शुद्ध होते असे म्हटले आहे.

अद्भिर्गात्राणि शुद्ध्यन्ति मनः सत्येन शुद्ध्यति।
विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्ध्यति ॥१०९॥

शरीरावयव पाण्याने शुद्ध होतात. सत्याचरणाने मन शुद्ध होते. विद्या आणि तपाने जीव किंवा लिंगदेह शुद्ध होतो. ज्ञानाने बुद्धीला शुद्धता लाभते.

एष शौचस्य वः प्रोक्तः शारीरस्य विनिर्णयः।
नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः शृणुत निर्णयम् ॥११०॥

अशा रीतीने हे शरीरविषयक शुद्धीसंबंधीचे नियम सांगितले. आता नानाविध द्रव्यांच्या शुद्धीसंबंधीचे नियम(उपाय) ऐका.

मुळातील शब्द शरीर असा आहे; त्यावरून देह, मन, बुद्धि, अहंकार, लिंगशरीर आणि जीवात्मा या सर्वांचाच समावेश त्या शब्दाने गृहीत धरावा. एकशेनवव्या श्लोकात तसा स्पष्ट उल्लेख आहेच.

तैजसानां मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च ।
भस्मानाऽद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥१११॥

धातूंच्या वस्तू, रत्ने आणि दगडी द्रव्ये यांची शुद्धता भस्म(राख) पाणी आणि माती यांनी होते असे जाणत्यांनी सांगितले आहे

निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुद्धति।
अब्जमश्ममयं चैव राजतं चानुपस्कृतम् ॥११२॥

सोन्याची साधी भांडी, पाण्यातून निर्माण झालेले शंख–शिंपामोती असे पदार्थ, दगडाच्या काचेच्या वस्तू रेघा नसलेले चांदिचे भांडे ही केवळ पाण्यानेच शुद्ध होतात.

अनुपस्कृत म्हणण्याने भांड्यावर रेखादीनी निरनिराळ्या प्रकारची आकर्षक कलाकुसर असे, असे सिद्ध होते. त्या रेखनात अडकलेला मळ नुसत्या पाण्याने विसळण्याने स्वच्छ होणार नाही हे उघड आहे.

अपामग्नेश्च संयोगाद्धैमं रौप्यं च निर्बभौ।
तस्मात्तयोः स्वयोन्यैव निर्णेको गुणवत्तरः ।।११३।।

पाणी आणि अग्नि यांच्या उपयोगातूनच चांदी सोन्याची (त्यांच्या वस्तूंची) निर्मिती झाली असल्याने त्यांची खरी शुद्धता पाणी आणि अग्नि यांनीच होते. तसे करणेच अधिक चांगले.

ताम्राय:कांस्यरैत्यानां त्रपुणः सीसकस्य च ।
शौचं यथार्हं कर्तव्यं क्षाराम्लोदकवारिभिः ।।११४।।

तांबे–लोखंड–कासे– पितळ– कथिल–शिसे यांच्या वस्तू क्षार, आंबट द्रव्ये, पाणी यांच्या सहाय्याने यथायोग्य रीतीने शुद्ध कराव्यात.

द्रवाणां चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पवनं स्मृतम्।
प्रोक्षणं संहतानां च दारवाणां च तक्षणम् ।।११५।।

शुद्ध करण्यासाठी द्रवपदार्थ उकळून घ्यावेत. घट्ट पदार्थावर प्रोक्षण करावे. आणि लाकडी पदार्थ घासून घ्यावेत.

टीकाकारांनी उत्प्लवन आत्प्लवन या शब्दांचा अर्थ दर्भाच्या काड्यांनी मंत्रपूर्वक हलवून घेणे असा केला आहे. द्रव–द्रव्य (तेलतूपादि) असलेल्या पदार्थांच्या भांड्यांना बाहेरून स्पर्शदोष होईल तेव्हा शास्त्रसंतोषासाठी वरील अर्थ ठीक आहे. पण तेल–तूप इतरहि कारणांनी अशुद्ध होऊ शकते. तेव्हा उत्प्लवन शब्दाचा अर्थ उसळणे असा असल्याने त्यावरून उकळून घेणे असा अर्थ करणे व्यवहार्य ठरेल. मात्र तेलतूप उकळून घेतांना त्यात आधी थोडेसे पाणी घालणे आवश्यक आहे हे विसरू नये. घट्ट पदार्थ म्हणजे अंथरूण पांघरूण आसने इत्यादि वस्तू.

मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि।
चमसानां ग्रहाणां च शुद्धिः प्रक्षालनेन तु ।।११६।।

चमस, ग्रह, अशी यज्ञपात्रे आधी हाताने पुसून घ्यावीत नंतर पाण्याने धुवून घ्यावीत.

चरूणां स्रुक्स्रुवाणां च शुद्धिरुष्णेन वारिणा।
स्फ्यशूर्पशकटानां च मुसलोलूखलस्य च ।।११७।।

चरूचे भांडे, स्रुक स्रुवा, स्फ्य, शकट, मुसळ, उखळ, सूप यांची शुद्धी कढत पाण्याने धुतल्यावर होते.

चरू शब्दाने येथे चरूपात्र घ्यावे असे टीकाकारांनी म्हटले आहे ते योग्यच आहे. केवळ चरू शब्दाचा अर्थ यज्ञासाठी विशिष्ट पद्धतीने शिजविलेला पदार्थ आहे. विशेषत: हा भातच असतो.

अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससम्।
प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते।।११८।।

धान्य आणि वस्त्रे पुष्कळ प्रमाणात असताना त्यांच्या शुद्धतेसाठी त्यांच्यावर पाण्याने प्रोक्षण करावे.(पाणी शिंपडावे) आणि थोड्या प्रमाणात असतील तर पाण्याने धुवून घ्यावे.

चैलवच्चर्मणां शुद्धिर्वैदलानां तथैव च।
शाकमूलफलानां तु धान्यवच्छुद्धिरिष्यते।।११९।।

पशूंच्या कातड्याची शुद्धि वस्त्राप्रमाणे समजावी. बांबूपासून तयार झालेल्या वस्तूंचेहि तसेच समजावे. न शिजविलेल्या ज्या भाज्या वा मुळे फळे असतील त्यांची शुद्धि धान्याप्रमाणे प्रोक्षणाने होते असे समजावे.

कौशेयाविकयोरूषैः कुतपानामरिष्टकैः।
श्रीफलैरंशुपट्टानां क्षौमाणां गौरसर्षपैः।।१२०।।

रेशीम आणि लोकरीची वस्त्रे खाऱ्या मातीने स्वच्छ होतात. नेपाळी कांबळी रिठ्याच्या पाण्याने, पैठण्यासारखी अंशुपट्टे बेलफळाने आणि आळशी,वाख यापासून निर्माण झालेले कापड पांढऱ्या मोहऱ्यांनी शुद्ध होते.

हे कपडे सामान्यत: तेलातुपाच्या डागाने मळकट झाले असता त्यांना स्वच्छ करण्याचा हा प्रकार आहे.

क्षौमवच्छङ्खशृङ्गाणामस्थिदन्तमयस्य च।
शुद्धिर्विजानता कार्या गोमूत्रेणोदकेन वा।।१२१।।

शंख–शिंगे– अस्थि– दंत यापासून केलेल्या वस्तूंची शुद्धता रेशमी वस्त्राप्रमाणे पांढऱ्या मोहरीच्या कल्काने होते. गोमूत्र आणि पाणी यांनीहि या वस्तू शुद्ध होतात.

प्रोक्षणात्तृणकाष्ठं ज पलालं चैव शुद्ध्यति।
मार्जनोनाञ्जनैर्वेश्म पुनःपाकेन मृन्मयम्।।१२२।।

गवत, लाकडे, कडबा यांची शुद्धि प्रोक्षणाने होते. घर सडासारवणाने शुद्ध होते. मातीचे भांडे पुन: भाजल्याने शुद्ध होते.

मद्यैर्मूत्रैः पुरीषैर्वा ष्ठीवनैः पूयशोणितैः।
संस्पृष्टं नैव शुद्ध्येत पुनःपाकेन मृन्मयम्।।१२३।।

मद्य–मूत्र–विष्ठा–थुंकी–पू–रक्त यांनी दूषित झालेले मातीचे भांडे भाजण्यानेहि शुद्ध होत नाही. (ते टाकून दिले पाहिजे)

संमार्जनोपाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च।
गवां च परिवासेन भुमिः शुद्ध्यति पञ्चभिः ।।१२४।।

झाडून काढणे, सारवणे, (गोमूत्र आदि) शिंपडणे, खरडून काढणे, वा गार्यींना तेथे बसविणे या पाच प्रकाराने भूमीची शुद्धि होते.

आवश्यकतेप्रमाणे यातील एक वा अधिक गोष्टींचा उपयोग करावा.

पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम्।
दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुद्ध्यति।।१२५।।

पक्ष्यांनी खाल्लेले, गार्यींनी हुंगलेले, लाथाडलेले वा गायीचीच(लाळ) थुंकी लागलेले, केस किंवा कीडा पडलेले पदार्थ मातीने शुद्ध होतात.

येथील शोधन हे वस्तूच्या पदार्थाच्या स्वरुपाप्रमाणे योग्य त्याच प्रकारे करावयाचे आहे असे समजावे. सगळे पदार्थ एकाच प्रकाराने शुद्ध करावेत. असे म्हणता येणार नाही. ते व्यवहार्यहि ठरणार नाही.

यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद्गन्धो लेपश्च तत्कृतः।
तावन्मृद्वारि चादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु।।१२६।।

वस्तूला लागलेली घाण वा दुर्गंध पूर्णपणे नाहीसा होत नाही तोपर्यंत माती–पाणी यांचा उपयोग करून त्या त्या वस्तू शुद्ध करून घ्याव्या.

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन्।
अदृष्टमद्भिर्निणिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते।।१२७।।

जे प्रत्यक्ष पाहिलेले नाही वा पाण्याने धुवून घेतले आहे वा आप्तांनी शुद्ध केले म्हणून सांगितले आहे अशा वस्तू ब्राह्मणासाठी शुद्ध आहेत. असा निर्णय देवांनी केला आहे.

स्पर्शास्पर्शाच्या– शुद्धाशुद्धाच्या जडजंबालात फारसे पडू नये. अशुद्धाची कल्पना करून अस्वस्थ होऊ नये. शुद्धतेच्या कल्पनेमध्ये फार खोलात शिरू नये. यासाठी अत्यंत व्यवहारोपयोगी असा हा नियम शास्त्राने सांगितला आहे.

आपः शुद्धा भूमिगता वैतृष्ण्यं यासु गोर्भवेत्।
अव्याप्ताश्चेदमेध्येन गन्धवर्णरसान्विताः।।१२८।।

ज्याच्याजवळ अपवित्र घाण अशा गोष्टी पडलेल्या नाहीत. जे गंध—रूप—चव यांनी यथायोग्य आहेत. जे भूमीतून वर आलेले आहे एका गायीची तहान भागविण्यास पुरेसे आहे असे पाणी शुद्ध समजावे.

नित्यं शुद्धं कारुहस्तः पण्ये यच्च प्रसारितम्।
ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः ।।१२९।।

त्या त्या कर्मात कुशल असलेल्यांनी निर्माण केलेल्या वस्तू हाटात (बाजारात) ठेवलेल्या वस्तू ब्रह्मचाऱ्याने मागून आणलेली भिक्षा या गोष्टी सदा शुद्ध समजाव्या.

अनावश्यक असता धुवून विसळून घेण्याचा अतिरेक कोणी करू नये. यासाठी पहिल्या दोन गोष्टींचा उल्लेख आहे.

नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातने।
प्रस्रवे च शुचिर्वत्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ।।१३०।।

रतिप्रसंगी स्त्रियांचे मुख शुद्ध, पक्ष्याची चोच लागलेले फळ शुद्ध, पान्हा सुटण्याच्या वेळी वासराचे मुख शुद्ध, पारध पकडण्यासाठी लागलेले कुत्र्याचे तोंड शुद्ध असते.

श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत्।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ।।१३१।।

कुत्रे, हिंस्र पशू यांनी मारून आणलेले मांस (मांसाहारी माणसासाठी) शुद्ध असते. तसे चांडालादिनी आणलेले मांसहि शुद्धच असते.

ऊर्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः।
यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्च्युताः ।।१३२।।

नाभीच्या वरील द्वारे शुद्ध जाणावीत. नाभीच्या खालील द्वारे अपवित्र होत. देहापासून वेगळे झालेले मळहि अपवित्र होत.

मक्षिका विप्रुषश्छाया गौरश्वः सूर्यरश्मयः।
रजो भूर्वायुरग्निश्च स्पर्शे मेध्यानि निर्दिशेत्।।१३३।।

माशी, शिंतोडा, सावली, गाय, घोडा, सूर्याचे किरण, धूळ, वायु, अग्नि यांचे स्पर्श अपवित्र मानू नयेत.

सावली शब्दाने चांडालादिकांची सावली असा अर्थ टीकाकारांनी स्पष्ट केला आहे. अस्पृश्यांची सावलीहि अंगावर पडू नये म्हणून त्यांना रस्त्याच्या कडेने चालावे लागत होते. त्याला स्वत:च्या वाटेने चालूहि देत नव्हते असे जे गाऱ्हाणे, अस्पृश्यांचा किती प्रकाराने छळ होत होता यासाठी

सांगितले जात असे ते किती खोटे होते ते यावरून स्पष्ट होते. संघर्षाची आग पेटविणे आणि त्यावर स्वार्थाची पोळी भाजून घेणे एवढेच कारण तसे प्रचारण्यात दिसते.

विण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थं मृद्वार्यादेयमर्थवत्।
दैहिकानां मलानां च शुद्धिषु द्वादशस्वपि ।।१३४।।

विष्ठा मूत्रांच्या त्यागानंतर त्या अवयवांची शुद्धि पाणी आणि माती यांनी करावी. तसेच शरीराचे जे बारा मळ (पुढील श्लोकात सांगितले आहेत) त्यांच्या शुद्धिसाठीहि पाणी आणि माती वापरावी.

वसा शुक्रमसृङ्मज्जमूत्रविड्घ्राणकर्णविट्।
श्लेष्माश्रुदूषिकास्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ।।१३५।।

वसा –शुक्र–रक्त– मज्जा– मूत्र– विष्ठा– शेंबूड– कानातील मळ– बेडका– अश्रू – डोळ्यातील मळ– घाम हे बारा मनुष्याच्या शरीरातील मळ होत.

एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश।
उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ।।१३६।।

मूत्रद्वाराला एकदा, गुदाला तीनदा, एका हाताला(डाव्या) दहा वेळा, नंतर दोन्ही हातांना सातवेळा मातीने शुद्ध करावे.

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम्।
त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ।।१३७।।

हे शुद्धीचे प्रमाण गृहस्थासाठी आहे. ब्रह्मचाऱ्याला याच्या दुप्पट, वानप्रस्थाला तिप्पट, आणि संन्याशाला चौपट शुद्धीचे प्रमाण समजावे.

कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा खान्याचान्त उपस्पृशेत्।
वेदमध्येष्यमाणश्च अन्नमश्नंश्च सर्वदा ।।१३८।।

मलमूत्रविसर्जन आणि शुद्धि झाल्यानंतर आचमन करून नाक– कान– डोळ्यांना स्पर्श करावा. वेदाध्ययन करण्यापूर्वी आणि जेवणापूर्वी हे अवश्य करावे.

जेवणानंतरहि हात तोंड धुवून झाल्यावर डोळे– नाक– कानाला स्पर्श करावा असे विधान आहे.

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम्।
शारीरं शौचमिच्छन्हि स्त्री शूद्रस्तु सकृत्सकृत् ।।१३९।।

शरीरशुद्धीसाठी तीन वेळा आचमन करावे. दोन वेळा तोंड पुसावे. स्त्रियांनी आणि शूद्रांनी हे एकदा केले तरी चालते.

शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनाम्।
वैश्यवच्छौचकल्पश्च द्विजोच्छिष्टं च भोजनम्॥१४०॥

शूद्राने महिन्यातून एकदा मुंडण करावे.तसे करणेच योग्य आहे. वैश्याप्रमाणे शुद्धता करावी. आणि द्विजांचे जेवण झाल्यानंतर उरलेले जेवावे.

द्विजोच्छिष्टं च भोजनम् या शब्दाचा अर्थ द्विजांचे उष्टे खावे असा करू नये. कारण मागे शूद्राला उष्टे देऊ नये असा नियम सांगितला आहे. उच्छिष्ट शब्दाचा वास्तविक अर्थ खाऊन उरलेले असा आहे.

नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गं पतन्ति याः।
न श्मश्रूणि गतान्यास्यं न दन्तान्तरधिष्ठितम्॥१४१॥

तोंडातील लाळेचा अंगावर पडलेला थेंब यामुळे अपवित्रता येत नाही. मिशांचे केस तोंडात जातात वा दात कोरताना अन्नाचा कण निघतो त्यामुळेहि अपवित्रता येत नाही.

अतिरेक टाळण्याचाच हा व्यावहारिक विचार आहे.

स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ य आचामयतः परान्।
भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत्॥१४२॥

दुसऱ्याला आचमन देताना पाण्याचे थेंब स्वतःच्या पायावर पडले तर अपवित्र समजू नये. भूमीवर पडलेल्या पाण्याप्रमाणेच ते समजावे.

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथंचन।
अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात्॥१४३॥

हातात वा अंगाखांद्यावर काही असताना उष्ट्या माणसाचा स्पर्श झाला तर आचमन करून शुद्धता येते. वस्तू खाली ठेवण्याची आवश्यकता नाही.

जेवताना वा जेवल्यावर हात तोंड धुण्यापूर्वीचा मनुष्य शिवला तर उष्टा मनुष्य शिवला असे होते.

वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत्।
आचामेदेव भुक्त्वाऽन्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम्॥१४४॥

उलटी झाली वा अतिसार झाला तर स्नान करून थोडेसे तूप खावे. म्हणजे शुद्धता होते. जेवणानंतर उलटी झाली तर केवळ आचमन केले तरी भागते. मैथुनानंतर स्नानाने शुद्धि होते.

सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वाऽनृतानि च।
पीत्वाऽपोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन्॥१४५॥

निद्रा, शिंक भोजन, खोटे बोलणे, पाणी पिणे, यातील काही केले वा घडले तर अध्ययनापूर्वी आचमन करावे.

एष शौचविधि: कृत्स्नो द्रव्यशुद्धिस्तथैव च ।
उक्तो व: सर्ववर्णानां स्त्रीणां धर्मान्निबोधत ।।१४६।।

शुद्ध होण्यासंबंधीचे हे नियम सांगितले त्याचप्रमाणे द्रव्यांची शुद्धि कशाने होते तेहि सांगितले हे नियम चारी वर्णासाठी आहेत. आता स्त्रियांचे धर्म सांगतो श्रवण करा.

शुद्धता, स्वच्छतेचा ठेका एका ब्राह्मणालाच काय तो दिला आहे, असे नाही. शूद्रासह कुणीहि असे शुद्ध, स्वच्छ, पवित्र राहू शकतो. सर्वांनीच तसे राहणे चांगले. त्या विषयीचा आदर्श राखण्याचे दायित्व मात्र ब्राह्मणावर आहे. हे विसरु नये.

बालया वा युवत्या वा वृद्धया वाऽपि योषिता ।
न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं किंचित्कार्यं गृहेष्वपि ।।१४७।।

स्त्री लहान असो, तरुण असो वा वृद्ध असो घरातीलहि कोणतेहि काम तिने केवळ स्वातंत्र्याने करू नये.

कोणत्याहि कृत्याविषयी वडीलधाऱ्यांची वा सासरच्या मंडळींची सहमति वा अनुमति असावी. त्यांच्या न कळत काही करू नये.

बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् पाणिग्राहस्य यौवने ।
पुत्राणां भर्तरि प्रेते न भजेत्स्त्री स्वतन्त्रताम् ।।१४८।।

बालपणी पित्याच्या, तरुणपणी पतीच्या, पती मृत असता पुत्राच्या आधीन होऊन राहावे. तिने कधीहि स्वतंत्र राहू नये.

पित्रा भर्त्रा सुतैर्वाऽपि नेच्छेद्विरहमात्मन: ।
एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्यो कुर्यादुभे कुले ।।१४९।।

पिता पती वा पुत्र यांच्यावाचून अगदी एकटे कधी राहू नये. अन्यथा ती दोन्ही कुलाला निंद्य करील.

सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्ये च दक्षया ।
सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ।।१५०।।

स्त्रीने सदा प्रसन्न राहावे. गृहकृत्यात दक्ष असावे. घर वा घरातील सामान नीटनेटके व स्वच्छ ठेवावे. व्यय करताना हात आखडताच ठेवावा. काटकसर असावी.

स्त्रीला प्रसन्न ठेवण्यासाठी काय करावे कसे वागावे ते तिसऱ्या अध्यायातील श्लोक पंचावन्न ते बासष्ट येथे सविस्तरपणे आले आहे. तेथे तिच्याशी कसे वागावे ते आले आहे. येथे तिने कसे वागावे ते सांगितले आहे. जर तर चे प्रश्न उत्पन्न करून व्यवस्थेला बाध आणणे चांगले नसते. प्रत्येकाने दुसरा कसा वागतो याचा विचार न करता स्वत: कसे वागावे ते शास्त्रदृष्टीने विचारात घेऊन वागणेच कौटुंबिक आणि सामाजिक दृष्टीने हितावह असते.

यस्मै दद्यात्पिता त्वेनां भ्राता वाऽनुमते पितु: ।
तं शुश्रूषेत जीवन्तं संस्थितं च न लङ्घयेत् ।।१५१।।

पिता वा पित्याच्या अनुमतीने बंधू ज्याला देतील त्याचीच शुश्रूषा करीत राहावे. तो (पती) मरण पावल्यानंतरहि त्याच्या मर्यादेचे उल्लंघन करू नये.

वैधव्यातहि स्वैराचारी होऊ नये.

मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञश्चासां प्रजापते: ।
प्रयुज्यते विवाहेषु प्रदानं स्वाम्यकारणम् ।।१५२।।

स्वस्तिवाचन आणि प्रजापति यज्ञ करून विवाहामध्ये जे दान (कन्यादान) होते. त्यामुळेच स्त्रीवर पतीचे स्वामित्व निर्माण होते.

अनृतावृतुकाले च मन्त्रसंस्कारकृत्पति: ।
सुखस्य नित्यं दातेह परलोके च योषित: ।।१५३।।

विवाहसंस्काराने ज्याचा स्वीकार झाला आहे तो पतीच स्त्रीला सर्वदा इहलोकी आणि परलोकीहि सुख देणारा असतो.

विशील: कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जित: ।
उपचर्य: स्त्रिया साध्व्या सततं देववत्पति: ।।१५४।।

पती जरी दु:शील स्वैरवर्तनी वा गुणरहित असला तरी साध्वी स्त्रीने देव समजून त्याचीच सेवा करावी.

हा श्लोक स्त्रीवर धादांत अन्याय करणारा आहे असे वरवर पाहता दिसते. पण मानवी समाजाचे सुखस्वास्थ्य टिकवावयाचे असेल तर कुटुंब हा घटक स्थिर आणि अभेद्य असा असलाच पाहिजे. हे एकदा मान्य केले की मग हा नियम कठोर वा अन्यायी वाटणार नाही. कुटुंब टिकविणे किती महत्त्वाचे आहे ते यावरून लक्षात घ्यावयाचे असते. नाहीतर फुसक्या कारणानेहि घटस्फोट घडतात. त्यांची वारंवार पुनरावृत्ती होते. आणि मग कुटुंब शब्दातील खरा आशयच नाहीसा होतो.

घोर अपराधी, व्यसनी, बहकलेले अशा लोकांचे पुर्नवसन करावे म्हणजे संस्कार करून

त्यांना चांगले सुधारावे. समाजाने मोकळेपणाने त्यांचा स्वीकार करावा असे समजणारा मानवतावाद हा नवीन शब्द अंगिकारणारा एक घटक समाजात आहे. या विचाराचे स्त्री–पुरुष असतात. आहेत. तसे काम करणाऱ्या संस्थाहि आहेत. त्या प्रत्येक प्रकरणात यशस्वी होतात असेहि नाही. तरी त्या वर्षानुवर्ष वाईट व्यक्तींना सुधारण्याचे काम निष्ठेने करीत असतात. येथे धर्मशास्त्राने स्त्रीवर एकाच पुरुषाला सुधारण्याचे काम सोपविले आहे. त्यामुळे तुलनेने ते अधिक सोपे आहे. हे एक सामाजिक कर्तव्यच आहे.आणि कुटुंब राखायचे असेल तर या त्यागास संतोषाने सिद्ध असले पाहिजे. हा संतोष स्वाभाविकपणे टिकावा म्हणून 'देववत् उपचर्यः' असे म्हटले आहे.

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम्।
पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गे महीयते॥१५५॥

उपासना म्हणून स्त्रियांना वेगळा यज्ञ नाही, व्रत नाही, उपवासादि नियम नाहीत. स्त्री आपल्या पतीची शुश्रूषा करते केवळ तेवढ्यानेच स्वर्गामधेहि तिचा गौरव होतो.

आपल्या परंपरेमध्ये विहिताचरण, कर्तव्यकर्म यथायोग्यरीतीने निष्ठेने पार पाडणे यालाच स्वधर्म असे नाव दिले आहे. कुटुंबरक्षणाचा मुख्यभार निसर्गानेच स्त्रीवर सोपवलेला आहे. आणि शास्त्रज्ञानी तोच केंद्रबिंदू धरून त्याभोवती स्त्रीचे विहिताचरण गुंफलेले आहे. पती हा कुटुंबाचा मुख्य घटक आणि पातिव्रत्य हा स्त्रीचा मुख्य धर्म. अशी ही चिरंतन हिताची आणि शास्त्रशुद्ध भूमिका आहे. आणि त्यामुळेच स्त्रीच्या संबंधात पतिसेवा हा शास्त्रकारांनी स्वधर्म म्हणून सांगितला आहे. आरोग्यशास्त्राच्या नियमाप्रमाणेच शास्त्रांचेहि त्याज्य ग्राह्य शास्त्रानुसार ठरवावे लागते. स्वतःच्या कल्पनेने आपली सोय आपली आवड पाहून त्यात उलटापालट करणे, व्यक्तिपासून राष्ट्रापर्यंतच्या कोणत्याहि पातळीवर हितावह नसते. म्हणून कधीकधी उण्याअधिक प्रमाणात अडचणीचे वाटले तरी शास्त्रनियमांना धरून जितके चालता येईल तेवढे चालणे वागणे चांगले. गीतेनेहि '**स्वकर्मणातमभ्यर्च सिद्धिं विन्दन्ति मानवः**' हाच नियम ईश्वरप्राप्तीसाठी सांगितला आहे.

श्रीज्ञानोबारायहि '**पतिचिया मता। अनुसरोनि पतिव्रता। अनायासे आत्महिता। भेटेचि ते॥**' असे म्हणून स्त्रीला वेगळ्या धर्मकृत्यांची तशी आवश्यकता नाही. असेच उपदेशिले आहे. हा श्लोक असाच वाल्मीकी रामायणात सीतेने उच्चारला आहे.

पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री जीवतो वा मृतस्य वा।
पतिलोकमभीप्सन्ती नाचरेत्किंचिदप्रियम्॥१५६॥

पतिलोक (अर्थात् स्वर्गलोक) याची चांगली प्राप्ती व्हावी अशी इच्छा करणाऱ्या साध्वी स्त्रीने ज्याने संस्कारपूर्वक पाणिग्रहण केले आहे अशा आपल्या पतीशी तो जिवंत असताना वा मेल्यावरहि एकनिष्ठ राहावे. पतीला अप्रिय वाटेल असे केव्हाहि करू नये.

कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ।
न तु नामापि गृह्णीयात् पत्यौ प्रेते परस्य तु ॥१५७॥

पतीच्या मृत्यूनंतर त्या स्त्रीने आपले शरीर कंद–मूळ–फळासारखा पुष्टी न देणारा आहार करून कृश करीत न्यावे पण परपुरुषाचे नावहि काढू नये.

आज हे विधान अन्याय करणारे वाटेल. पण काही थोडे अपवाद वगळता ब्राह्मण, कुलवंत मराठे आणि वैश्य या समाजात बव्हंशी पुनर्विवाह न करणारांची आणि तरी समाधानाने वागणारांची संख्या पुष्कळ मोठी आहे. यातील काही स्त्रिया तर अपत्यहीन वा बालविधवाहि असत. संस्काराचा म्हणून काही प्रभाव असतो. त्यामुळे सरळ प्रामाणिक सज्जन व्यक्ति कोणत्याहि प्रतिकूल परिस्थितीत शांत समाधानी जीवन कंठू शकते.

ज्यांना बहुजन म्हणून समजले जाते तो शूद्रादि समाज उच्चवर्णियांच्या तुलनेने संख्येने पुष्कळच मोठा होता आणि आहे. आणि त्या वर्गात पुनर्विवाह, घटस्फोट (काडीमोड) पुन:लग्न या प्रथा पूर्वीपासूनच रूढ आहेत. सुधारणावाद्यांनी मात्र साडेतीन टक्क्यातील अत्यल्प स्त्रियांसाठी विधवाना विवाहसंमति नसल्याच्या संदर्भात गदारोळ करून रान उठविले. त्याचा लाभ ख्रिश्चन धर्मप्रसारकांनी घेतला.

आसीतामरणात्क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ।
यो धर्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् ॥१५८॥

पातिव्रत्य धर्म टिकून राहिला पाहिजे. अशी इच्छा करणाऱ्या विधवा स्त्रीने आमरण सहनशील, संयमी आणि ब्रह्मचारीव्रताने राहावे हेच उत्तम आहे. (पतिव्रताधर्म हाच स्त्रियांसाठी श्रेष्ठ धर्म आहे) मनूनेहि नियोग त्याज्यच मानला आहे हे यावरून स्पष्ट होते.

अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् ।
दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम् ॥१५९॥

बालवयापासून नैष्ठिक ब्रह्मचर्याचे पालन करणारे सहस्रावधि ब्राह्मण संतति उत्पन्न केल्यावाचूनहि स्वर्गातच गेले आहेत.

मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।
स्वर्गं गच्छत्यपुत्राऽपि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥१६०॥

पतीच्या मृत्यूनंतर जी साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्यव्रताने राहते तिला पुत्र नसला तरी ती (वर उल्लेखिलेल्या) नैष्ठिक ब्रह्मचाऱ्याप्रमाणे स्वर्गलोकालाच प्राप्त होते.

अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्तारमति वर्तते।
सेह निंदामवाप्नोति पतिलोकाच्च हीयते॥१६१॥

अपत्याच्या लोभाने जी स्त्री नवऱ्याचे अतिक्रमण करते तिची या लोकी निंदा होते. आणि तिला परलोकाचीहि प्राप्ती होत नाही.

नान्योत्पन्ना प्रजाऽस्तीह न चान्यस्य परिग्रहे।
न द्वितीयश्च साध्वीनां क्वचिद्भर्तोपदिश्यते॥१६२॥

परपुरुष व परस्त्री यांच्यापासून वा यांच्याठिकाणी उत्पन्न झालेली प्रजा ही खरे तर प्रजाच नाही. (तशी संतति अवैध आहे.) स्त्रियांना शास्त्राने दुसरा पति सांगितलेलाच नाही.

पतिं हित्वाऽपकृष्टं स्वमुत्कृष्टं या निषेवते।
निन्द्यैव सा भवेल्लोके परपूर्वेति चोच्यते॥१६३॥

पति दुर्गुणी म्हणून त्याचा त्याग करून जी दुसरा सद्गुणी पुरुष पति म्हणून स्वीकारते तिची या लोकात निंदाच होते. तिला परपूर्वा (व्यभिचारिणी)च मानली जाते.

व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम्।
शृगालयोनिं प्राप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते॥१६४॥

व्यभिचारामुळे या लोकी स्त्रीची निंदा होते आणि पुढचा जन्म तिला कोल्हीचा येतो. तसेच तिला या व पुढच्या जन्मी महाकुष्ठासारखे पापी रोगहि होतात.

पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता।
सा भर्तृलोकमाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते॥१६५॥

जी स्त्री देह–मन–वा वाणीनेहि संयमाने राहते, (व्यभिचार करून) पतीचे अतिक्रमण करीत नाही, तिला परलोकी सद्गति मिळते आणि या लोकी सती, साध्वी, पतिव्रता या संबोधनाने तिचा गौरव होतो.

अनेन नारी वृत्तेन मनोवाग्देहसंयता।
इहाग्र्यां कीर्तिमाप्नोति पतिलोकं परत्र च॥१६६॥

मन–वाणी–शरीर यांचा संयम ठेवून जी स्त्री अशा रीतीने सदाचरणी वर्तनाने राहते तिला या लोकी उत्तमकीर्तीचा आणि परलोकी पतिलोकाचा (स्वर्गाचा) लाभ होतो.

टीकाकारांनी सुचविल्याप्रमाणे मी येथे सर्वत्र पतिलोक शब्दाने स्वर्गलोकच उल्लेखिला आहे. कारण मुख्यतः सात लोकांच्या विभागणीत पतिलोकादि चांगले लोक स्वर्गाचेच भाग आहेत.

स्त्रीला पति प्राणाहून प्रिय असल्यामुळे पतिव्रतेच्या संदर्भात स्वर्गलोकाचा उल्लेख गौरवाने पतिलोक असा केला आहे.

एवंवृत्तां सवर्णां स्त्री द्विजातिः पूर्वमारिणीम्।
दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मवित्॥१६७॥

अशारीतीने आपल्या वर्णातील स्त्री पतीच्याआधी मरण पावली तर तिला यज्ञपात्रासहित मंत्राग्निपूर्वक दहन करावे.

भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्वाऽग्नीनन्त्यकर्मणि।
पुनर्दारक्रियां कुर्यात्पुनराधानमेव च॥१६८॥

बायको आधी मेली तर तिचे दहन आणि प्रेतकार्य आटोपल्यावर पुरुषाने पुन्हा लग्न करावे आणि पुनरपि अग्निहोत्र चालवावे.

या नियमाची परिणति पुढे रूढीने विकृत झाली. आणि म्हातारपणीहि लहानमुलीशी लग्न करण्यासाठी पुरुष मोकळे झाले. येथे प्रत्येक कुळामध्ये अग्निहोत्र चालू राहिले पाहिजे असा शास्त्राचा आग्रह होता ते या श्लोकावरूनच स्पष्ट होते. आणि त्यासाठीच पुन्हा लग्न करण्याची सवड ठेवली होती. टीकाकारानी पत्नीच्या मरणानंतर शक्य तर वानप्रस्थ वा संन्यासहि घ्यावा असे सुचविले आहे.

पुरुषाना पूर्णपणे मोकळिक दिली आहे असा अर्थ स्वार्थाने चूक केला गेला. अग्निहोत्र तर उरलेच नव्हते. वासनापूर्ति तेवढी मान्यता पावली. या सवडसिंधूचीच टिंगलटवाळी 'शारदा' सारख्या नाटकातून केली गेली आहे. ती योग्यच आहे.

अनेन विधिना नित्यं पञ्चयज्ञान्न हापयेत्।
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत्॥१६९॥

अशा रीतीने नित्य कराव्या लागणाऱ्या पंचयज्ञांचा त्याग न करता आयुष्याच्या दुसऱ्या भागात पत्नीसह गृहस्थाश्रमात राहावे.

दुसऱ्याभागाचा कालावधि सामान्यत: पंचवीस ते चाळीस वर्षाचा समजावा. आयुष्याचा पहिला भाग ब्रह्मचर्याश्रम हा वीस ते पंचवीस वर्षाचा असतो असे गृहीत धरून हे लिहिले आहे.

मनुस्मृति
अध्याय पाचवा संपूर्ण

मनुस्मृति
अध्याय सहावा

एवं गृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत्स्नातको द्विजः।
वने वसेत्तु नियतो यथावद्विजितेन्द्रियः ।।१।।

शिक्षण पूर्ण झाल्यावर अशारीतीने गृहस्थाश्रमात राहून योग्य ते आचरण करावे. इंद्रियांवर स्वामित्व संपादन करावे आणि नंतर वानप्रस्थाश्रम स्वीकारावा.

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः
अपत्यस्यैव चापत्यं तदाऽरण्यं समाश्रयेत् ।।२।।

त्वचेला सुरकुत्या पडताहेत, केस पिकू लागले आहेत असे जेव्हा गृहस्थाच्या लक्षात येईल आणि मुलाला मूल झाले आहे. नातवंड पहाण्याचे समाधान मिळाले आहे असे जेव्हा होईल तेव्हा गृहस्थाने अरण्याचा आश्रय करावा.

सन्त्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदम्।
पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत्सहैव वा ।।३।।

नागरी जीवनात असताना घेतला जाणारा नेहमीचा आहार आणि ऐश्वर्य प्रगट करणाऱ्या वस्तू यांचा त्याग करावा. पत्नीला पुत्राच्या स्वाधीन करावे किंवा तिची तशी उत्कट इच्छा असेल तर तिच्यासह वनवास स्वीकारावा.

या दोन श्लोकात सामान्यतः वयोमर्यादा परिस्थितिवशात् स्पष्ट केली आहे. आणि सुखसोयीचा त्याग करावयास सांगितले आहे.

अग्निहोत्रं समादाय गृह्यं चाग्निपरिच्छदम्।
ग्रामादरण्यं निःसृत्य निवसेन्नियतेन्द्रियः ।।४।।

अग्निहोत्राचा अग्नि, अग्नि उपासनेसाठी सांगितलेले साहित्य तेवढे बरोबर घेऊन, गाव सोडून अरण्यात जावे आणि तेथे इंद्रियांचे नियंत्रण करून रहावे.

मुन्यन्नैर्विविधैर्मेध्यैः शाकमूलफलेन वा।
एतानेव महायज्ञान्निर्वपेद्विधिपूर्वकम् ।।५।।

मुनी खातात ते अन्न आणि निषिद्ध नाहीत अशी कंदमुळे–फळे यांच्या सहाय्यानीच नित्यक्रमातील महायज्ञ संपादावे.

निसर्गामध्ये सहज उगवलेली अशी जी नीवार–देवभातासारखी धान्ये शुद्ध सात्विक अशी कंदमुळे यांना मुनीना सेवन करण्यासारखी (मुन्यन्न) या अर्थाने उल्लेखिले आहे.

वसीत चर्म चीरं वा सायं स्नायात्प्रगे तथा।
जटाश्च बिभृयान्नित्यं श्मश्रुलोमनखानि च ।।६।।

मृगाजीन वा साधे सुती वस्त्र धारण करावे. प्रात:काळी आणि सायंकाळी स्नान करावे. जटा–दाढी–मिशा–लोम नखे ही वाढवावीत. काढू नयेत.

यद्भक्ष: स्यात्ततो दद्याद्बलिं भिक्षां च शक्तित: ।
अम्मूलफलभिक्षाभिरर्चयेदाश्रमागतान् ।।७।।

जे पदार्थ खावयाचे असतील त्यानीच वैश्वदेवाला निवेदन(अर्पण) करावे. यथाशक्ति भिक्षा वाढावी. अतिथींचा उदक, कंदमुळे इत्यादींनी सन्मान करावा.

स्वाध्याये नित्ययुक्त: स्याद्दान्तो मैत्र: समाहित: ।
दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पक: ।।८।।

शास्त्राभ्यासामधे नित्य मग्न असावे. शीतोष्णादि द्वंद्वे सहन करावीत. सर्वांशी मैत्रीने वागावे. मन शांत ठेवावे. दान घेऊ नये पण यथा शक्ति दान द्यावे आणि सर्वभूतमात्राविषयी दयाभाव राखावा.

वैतानिकं च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि।
दर्शमस्कन्दयन्पर्व पौर्णमासं च योगत: ।।९।।

अग्नीची विधियुक्त स्थापना करून यथायोग्यरीतीने अग्निहोत्र सांभाळावे. योग्य रीतीने दर्शपूर्णमासयाग करावे.

दर्शेष्ट्याग्रयणं चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत्।
तुरायणं च क्रमशो दाक्षस्यायनमेव च ।।१०।।

नक्षत्र्येष्टि, आग्रयण, चातुर्मास्य, तुरायण, दाक्षायण, ही कर्मे क्रमाने करावीत.

वासन्तशारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नै: स्वयमाहृतै: ।
पुरोडाशांश्चरूंश्चैव विधिवन्निर्वपेत्पृथक् ।।११।।

वसंत आणि शरद या ऋूतूत स्वत: गोळा करून आणलेल्या नीवारादि धान्यानी त्या त्या यागासाठी पुरोडाश, चरू यथाशास्त्र संपादन करावेत.

देवताभ्यस्तु तद्धुत्वा वन्यं मेध्यतरं हवि: ।
शेषमात्मनि युञ्जीत लवणं च स्वयं कृतम् ।।१२।।

वनात उत्पन्न झालेल्या अत्यंत पवित्र वस्तूंचे देवतांसाठी हवन करून उरलेले आपण खावे. मीठहि स्वत:च निर्माण केलेले वापरावे.

स्थलजौदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च।
मेध्यवृक्षोद्भवान्यद्यात्स्नेहांश्च फलसंभवान्॥१३॥

चांगल्या भूमीत आणि चांगल्या जलात निर्माण झालेले फलमूलादि स्वीकारावे. आणि निषिद्ध नसलेल्या वृक्षापासून वा फळापासून झालेल्या स्निग्ध पदार्थांचा स्वीकार करावा.

वर्जयेन्मधु मांसं च भौमानि कवकानि च।
भूस्तृणं शिग्रुकं चैव श्लेष्मातकफलानि च॥१४॥

मध, मांस, छत्राक, भूस्तृण (जमिनीवर पसरणारी एक प्रकारची भाजी) शेवगा आणि भोकर ही द्रव्ये वर्ज्य करावीत.

त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्वसंचितम्।
जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च॥१५॥

अश्विनमासात साठविलेले सर्व पदार्थ ज्यात नीवारादि धान्ये, कंदमुळे, जुनी वस्त्रे यांचा समावेश होतो. ते सर्व टाकून द्यावे.

फार संग्रह नसावा, संग्रहाचा लोभ नसावा. यासाठी हा नियम आहे.

न फालकृष्टमश्नीयादुत्सृष्टमपि केनचित्।
न ग्रामजातान्यार्तोऽपि मूलानि च फलानि च॥१६॥

नांगरलेल्या भूमीतून पिकवलेले अन्न खाऊ नये. मग ते इकडे तिकडे पडलेले, कोणाचे स्वामित्व नसलेले, सहज मिळाले तरी खाऊ नये. तसेच गावात वाढविलेली अशी मूलफलेहि खाऊ नयेत.

या नियमाचा अध्यात्मिकदृष्ट्या वैयक्तिक आणि पारलौकिक असा लाभ आहेच. पण भौतिक आणि सामाजिक पातळीवर विचार करतानाहि ही गोष्ट लाभदायक आहे. तांदूळ–गहू–डाळ यासारख्या नित्योपयोगी आहारावरील ओझे उणावते. आणि त्यांचा तुटवडा पडण्याचे सामाजिक भय नाहीसे होते. श्री.लालबहादूरशास्त्री पंतप्रधान असताना त्यांनी तांदळाचा तुटवडा लक्षात घेऊन प्रत्येकाने सोमवारचा उपवास करून तांदूळ खाऊ नये असे आवाहन केले होते. आर्थिक समतोल राखण्याचा तो एक चांगला उपाय होता. धर्मशास्त्रानी ते वानप्रस्थासाठी एक व्रत म्हणून सांगितले आहे. तेव्हा त्याचे तर तपाचरण होतेच. त्याच्या दृष्टीने शरीर–मन–बुद्धीला शुद्धता येऊन आध्यात्मिकदृष्ट्या त्याची प्रगति अधिक वेगाने होऊ शकते. या गोष्टीचा समाजावरहि अप्रत्यक्षपणे उपकारच होतो. हे प्रत्यक्षात जमणे कठीण पण

जेवण जितके साधे आणि हलके असेल तेवढे चांगले. वरचेवर काही ना काही खात राहणे हे निषिद्ध समजावे.

अग्निपक्वाशनो वा स्यात्कालपक्वभुगेव वा।
अश्मकुट्टो भवेद्वाऽपि दन्तोलूखलिकोऽपि वा॥१७॥

खावयाचे अन्न अग्नीवर शिजविलेले, कालक्रमाने पिकलेले (फळांसारखे) वा पाट्यावर वाटलेले वा केवळ दातांनी चावून खावयाचे असे असावे.

आपण सगळेच पदार्थ दातांनी चावून खातो पण काकडी, भुईमुगाच्याशेंगा यासारखे पदार्थ जसे बाहेरचे कोणतेहि संस्कार न करता चावून खाल्ले जातात. तसे पदार्थ येथे गृहीत आहेत. असे समजावे. बोरे, जांभळे, यासारखे पदार्थ हे कालपक्व होत.

सद्यः प्रक्षालको वा स्यान्माससंचयिकोऽपि वा।
षण्मासनिचयो वा स्यात्समानिचय एव वा॥१८॥

अन्नादींचा संग्रह त्यादिवसाचा त्यादिवशी संपेल इतकाच असावा, किंवा एक मास सहामास वा वर्ष यांच्यापुरता असावा.

हा नियम, संग्रह फार असू नये याकरिता जसा आहे तसाच तो पदार्थांच्या उपलब्धीवरहि अवलंबून आहे. रानामध्ये उपलब्ध होणारी काही कंदमुळे कोणत्याहि दिवशी मिळू शकतात. पण इतर धान्यांचा फळाचा लाभ असा होत नाही. वर्षाकाठी त्या त्या ऋतूतच त्या त्या वस्तू मिळतात. म्हणून सहामास–वर्ष अशा काळाचा उल्लेख आहे.

नक्तं चान्नं समश्नीयाद्दिवा वाऽऽहृत्य शक्तितः।
चतुर्थकालिको वा स्यात्स्याद्वाऽप्यष्टमकालिकः॥१९॥

अन्न यथाशक्ति मिळवून आणून संध्याकाळी खावे. किंवा दिवसा एकदाच खावे. (पुन्हा संध्याकाळी खाऊ नये) चौथ्यावेळी खावे. किंवा आठव्यावेळी खावे.

चतुर्थकालिक आणि अष्टमकालिक याचे अर्थ 'द्वौ कालौ भुंजीत' या नियमावर आधारलेले आहेत. एक दिवस काही न खाता दुसरे दिवशी संध्याकाळी जेवणे म्हणजे चतुर्थकाल आणि तीन दिवस काही न खाता राहून चौथ्या दिवशी संध्याकाळी खाणे हा अष्टमकाल.

चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्लकृष्णे च वर्तयेत्।
पक्षान्तयोर्वाऽप्यश्नीयाद्यवागूं क्वथितां सकृत्॥२०॥

शुक्ल किंवा वद्य पक्षात चांद्रायण विधानाने राहावे. किंवा पक्षाच्या शेवटी पूर्णिमा किंवा अमावस्येला आटवल किंवा कण्हेरी एक वेळ खाऊन राहावे.

चांद्रायण हे एक प्रकारचे व्रत आहे. आणि त्यात तिथीप्रमाणे अन्नाचे घास वाढवीत वा उणे करीत जेवावयाचे असते. अर्थात् येथे घासाचे प्रमाण नेहमीसारखे एकरूपच असावे. आणि पंधराव्या दिवशी एक वेळा आंबील–आटवल–कण्हेरी घ्यावी असा भाव आहे.

पुष्पमूलफलैर्वाऽपि केवलैर्वर्तयेत्सदा।
कालपक्कैः स्वयंशीर्णैवैखानसमते स्थितः ॥२१॥

कालपक्क होऊन आपण होऊन गळून पडलेल्या फूल–मूळ–फळ एवढेच खाऊन राहावे. वानप्रस्थाचा हा विशेष मान्य असा आचार आहे.

भूमौ विपरिवर्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम्।
स्थानासनाभ्यां विहरेत्सवनेषूपयन्नपः ॥२२॥

नुसत्या जमीनीवर झोपून राहावे किंवा चवड्यावर दिवसभर उभे राहावे. किंवा काही वेळ बसावे, काही वेळ उभे राहावे. त्रिकाल स्नान करावे.

काही वेळ बसणे आणि काही वेळ उभे राहणे असे सगळेच करतात पण येथे हे व्रत म्हणून सांगितले आहे. एरवी माणसे बसतात ती सुद्धा काही कामाच्या निमित्ताने इकडे तिकडे फिरत उभी असतात. दोन्ही वेळा त्यात निश्चलता नसते. येथे निश्चलता अपेक्षित आहे. आणि त्यावेळी काही ध्यान, नामस्मरण, स्तोत्रपठण अशी उपासना होणे लाभदायक आहे. ते हि अभिप्रेत आहे.

दिवसभर भूमीवर निजावे अर्थात् प्रातर्विधी, स्नान, नित्यकर्म, भोजनादि यांची वेळ सोडून झोपणे ते मात्र शवासनात पडल्यासारखे स्थिर राहू नये. कुशी वरचेवर पालटावी वा मधुनमधुन लोळावे. विपरिवर्तेत या शब्दाने हे स्पष्ट होते.

ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः।
आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्धयंस्तपः ॥२३॥

ग्रीष्मऋतूमध्ये पंचाग्निसाधन करावे. पावसाळ्यात उघड्या आकाशाखाली राहावे. हिवाळ्यात ओली वस्त्रे परिधान करावीत. अशारीतीने वर्षभर तपाचरण करावे.

चारी दिशांना चार अग्निकुंडे पेटवून दिवसभर प्रत्यक्ष उन्हात बसणे म्हणजे पंचाग्निसाधन. या श्लोकात सांगितलेले सर्व तपाचरण, शंकराच्या प्राप्तीसाठी पार्वतीने केल्याचे सुरेख वर्णन कालिदासाने केले आहे.

उपस्पृशंस्त्रिषवणं पितॄन्देवांश्च तर्पयेत्।
तपश्चरंश्चोग्रतरं शोषयेद्देहमात्मनः ॥२४॥

त्रिकालस्नान करून देवपितरांचे तर्पण करावे. आणि अधिकात अधिक कठोर असे तप आचरीत देह झिजवावा.

उपवास करणे काही न खाणे हे सर्वात मोठे तप आहे. म्हणून वर एक वेळा, एक दिवसाआड, तीन दिवसानंतर आहार घ्यावा असे सांगितले आहे. त्याचप्रमाणे आहारपदार्थातहि रुचीचा विचार न करता आणि आवर्जून न पिकविता सहज मिळतील ती कंदमुळे अन्न म्हणून घ्यावीत असे सांगितले आहे. जिभेवर नियंत्रण ही गोष्ट सगळ्यात अवघड आहे. **'येरा इंद्रिया विषय तुटे। तैसा नियमू नये रस हटे।'** असे श्रीज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात ते अगदी खरे आहे.

देहाविषयीची सुखासक्ती हा साधनामार्गातील सर्वात मोठा अडथळा होऊ शकतो. म्हणून देहाला कष्ट देणारे उग्र प्रकार वर सांगितले आहेत. ते जसेच्यातसे प्रत्यक्ष आचरणात आणणे फार अवघड इतकेच नव्हे तर अशक्यच म्हटले तरी चालेल. या कलियुगात तरी तेवढी क्षमता, सोशिकता कोणाच्या देहात संभवत नाही. उभे राहणे अगदी थोडे खाऊन राहणे इत्यादि त्यातल्या त्यात सौम्य गोष्टी करणारे लोक क्वचित् आढळतात.

अग्नीनात्मनि वैतानान्समारोप्य यथाविधि।
अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः ॥२५॥

अग्निहोत्राचे यथाविधी उद्यापन करून अग्निहोत्राचा त्याग करावा. आणि मौन धारण करून निवाऱ्याची चिंता न वाहता सहजपणे मिळतील ती फळे–मुळे खाऊन राहावे.

हा आणि येथून पुढील काही नियम वानप्रस्थाचा समारोप करणे आणि संन्यासाश्रम स्वीकारण्याची पूर्व सिद्धता करणे यासाठी आहेत.

अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः।
शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः ॥२६॥

सुखासाठी आवर्जून कोणतेहि प्रयत्न करू नयेत. ब्रह्मचर्यव्रताचे पालन करावे. भूमीवर झोपावे. कोणत्याहि निवाऱ्याविषयी ममत्व बाळगू नये. (शक्य तर झाडाखालीच आश्रय घ्यावा)

तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत्।
गृहमेधेषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥२७॥

तपस्वी ब्राह्मणाकडून शरीरनिर्वाहापुरती भिक्षा मागावी. वा वनात राहाणारे इतर कोणी गृहस्थ द्विज असतील तर त्यांचेकडून भिक्षा मागावी.

ग्रामादाहृत्य वाऽश्नीयादष्टौ ग्रासान्वने वसन्।
प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥२८॥

किंवा वनात राहूनच पण गावातून भिक्षा मागून आणावी. आणि त्यातील आठ घास खावे. आणि भिक्षा घ्यावयाची ती द्रोणात, हातात किंवा खापरात घ्यावी.

एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन्।
विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुती: ।।२९।।

हे आणि अशासारखे इतर नियम वनात राहून पाळावेत आणि आत्म्याच्या ज्ञानासाठी, आत्मप्राप्तीसाठी उपनिषदातील विविध श्रुतींचा अभ्यास करावा.

ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविता: ।
विद्यातपोविवृद्ध्यर्थं शरीरस्य च शुद्धये ।।३०।।

वेदवेत्ते ऋषी, ब्राह्मण, गृहस्थ यानी निवडलेल्या स्वीकारलेल्या श्रुतींचे अध्ययन करावे. त्यामुळे विद्या–तप–यांची वृद्धि होते. आणि शरीर–मन–बुद्धीला शुद्धी प्राप्त होते.

अपराजितां वाऽऽस्थाय व्रजेद्दिशमजिह्मग: ।
आ निपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशन: ।।३१।।

केवळ पाणी आणि वायू यांचे सेवन करीत ईशान्य दिशेने शरीर कोसळून पडेपर्यंत सरळ चालत रहावे.

अजिह्मग – सरळ शब्दावर भाष्य करताना ईशान्यदिशा धरून सरळ चालत रहावे. वाटेत नदी–नाले–ओढे लागले तरी ते चुकवू नयेत अशी टिपणी दिली आहे. शरीर पतन होईपर्यंत चालतच राहावयाचे आहे असा नियम नाही. म्हणून 'नदी–नाले चुकविण्याचे कारण नाही' असा भाव आहे. **'देहेबुद्धि ते आत्मबुद्धि करावी'** या विचाराची ही अतिकठोर साधना आहे.

आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुम्।
वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ।।३२।।

महर्षींनी आचरणात आणलेल्या या व अशा इतर मार्गांने प्रकाराने शरीराचा त्याग करून शोकभयापासून पूर्णपणे सुटलेला ब्राह्मण ब्रह्मलोकामध्ये गौरवास प्राप्त होतो म्हणजे मुक्त होतो.

वनेषु च विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुष: ।
चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान्परिव्रजेत् ।।३३।।

अशा या प्रकाराने वानप्रस्थाश्रमात आयुष्याचा तिसरा भाग घालवावा आणि आयुष्याच्या चौथ्याभागात सर्वसंगपरित्याग करून संन्यासाश्रम स्वीकारावा.

आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रिय: ।
भिक्षाबलिपरिश्रान्त: प्रव्रजन् प्रेत्य वर्धते ।।३४।।

क्रमाने एका आश्रमातून पुढच्या दुसऱ्या आश्रमात जावे. यज्ञादि कृत्ये यथासांग पार पाडावीत. जितेंद्रिय असावे. वानप्रस्थातील पंचाग्निकर्म आणि भिक्षेचे जीवन यांनी शरीर थकले म्हणजे

संन्यास घ्यावा. मृत्यूनंतर अशा व्यक्तीचा उत्कर्ष होतो म्हणजे त्यास मोक्ष मिळतो.

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः ।।३५।।

तिन्ही ऋणे नीट प्रकारे फेडून मगच मन मोक्षमार्गाकडे वळवावे. तसे न करता मोक्षमार्गाला लागणाराचा, संन्यास घेणाराचा अध:पात होतो.

अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः ।
इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ।।३६।।

शास्त्रोक्तरीतीने वेदाध्ययन करावे. धर्माचरणाने राहून संतति उत्पन्न करावी. यथाशक्ति यज्ञयागादि देवकृत्ये करावीत. आणि मगच मोक्षमार्गाला लागावे.

अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा प्रजाम् ।
अनिष्ट्वा चैव यज्ञश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः ।।३७।।

वेदाभ्यास न करता, संतती उत्पन्न न करता, यज्ञयागादि इष्ट अशी देवकृत्ये न करता जो मोक्षाची इच्छा धरील त्याचे पतन होते.

संन्यास घेण्याच्या पूर्वसिद्धतेचे हे नियम मोठे लक्षणीय आहेत. यावरून वैदिक परंपरेतला संन्यास हे 'येरा गबाळाचे' काम नव्हते. वा महंति मिळविण्याचा, उदरपूर्तिचा भाग नव्हता हे लक्षात येईल. व्यवहाराच्या दृष्टीने हे नियम महत्त्वाचे आणि अतिशय उपयुक्त आहेत. संन्यास हा मोठ्या अधिकाराचा आणि योग्यतेचा विषय आहे. बुद्धामुळे संन्याशाच्या प्रतिष्ठेला फार मोठा धक्का बसला. त्याचे सामाजिक आणि राष्ट्रीय दुष्परिणामहि झाले. संन्याशीच पतित झाल्यामुळे समाजापुढे सत्‌चारित्र्याचा आदर्शच राहिला नाही. मनूने सांगितलेली मर्यादा सांभाळली गेली असती तर ते व्यक्तीच्या, राष्ट्राच्या आणि समाजाच्या फार हिताचे ठरले असते. त्याग–संयम या गोष्टी अत्यंत श्रेष्ठ खऱ्या पण त्यांचा शिकाऊपणा संन्यासाठी पुरत नाही. संन्यासासाठी त्यागाची–संयमाची उत्कृष्टता आणि परिपूर्णता असावी लागते. सुयोग्य गृहस्थाश्रमामुळे त्याग आणि संयम हे दडपणावाचून प्रगल्भ होतात. आणि मग संन्यास आदर्श ठरतो.

प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।
आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्‌गृहात् ।।३८।।

तिन्ही ऋणे योग्यरीतीने फिटून संन्याशाचा अधिकार प्राप्त झाल्यानंतर प्राजापत्य इष्टि करावी. त्यासाठी सर्व धन दक्षिणारूपाने द्यावे. स्वत:चे ठायी अग्नीचा समारोप करावा आणि ब्राह्मणाने घराचा त्याग करावा.

यो दत्त्वा सर्वभूतेभ्य: प्रव्रजत्यभयं गृहात्।
तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिन: ॥३९॥

सर्व भूतांना अभय देऊन जो घरातून बाहेर पडतो तो ब्रह्मवादी होतो. आणि त्याला तेजोमय लोकाची प्राप्ती होते.

यस्मादण्वपि भूतानां द्विजान्नोत्पद्यते भयम्।
तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥४०॥

ज्या द्विजापासून भूतमात्राला किंचितहि भय उरत नाही, त्याचा देह सुटल्यानंतर त्या द्विजालाहि कोणतेहि (पुनर्जन्मादि) भय उरत नाही.

यावरून परिपूर्ण अहिंसा केवळ संन्याशाकरिता आहे. सर्वसामान्याकरिता नाही हे लक्षात येईल.

अगारादभिनिष्क्रान्त: पवित्रोपचितो मुनि:।
समुपोढेषु कामेषु निरपेक्ष: परिव्रजेत् ॥४१॥

घर सोडून बाहेर पडल्यानंतर पवित्रवस्तूंचा स्वीकार करावा. आवडणाऱ्या वस्तू पुढे आल्या असताहि त्यांच्या मोहात न पडता पर्यटन करावे.

एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान्।
सिद्धिमेकस्य संपश्यन्न जहाति न हीयते ॥४२॥

सर्वदा कोणाचेहि सहाय्य न घेता एकट्याने संचार करावा. सिद्धीच्या प्राप्तीसाठी तेच उपयुक्त आहे. एकट्यालाच सिद्धी मिळते हे लक्षात घेऊन (कशाचाहि–कोणाचाहि मोह न धरता एकट्याने राहावे) तसे राहावे म्हणजे त्याला कशाचाहि त्याग करावा लागत नाही आणि त्याचाहि कुणी त्याग करीत नाही.

आपल्याला कुणी विचारीत नाही आपले कुणी ऐकत नाही याचे मोठे दु:ख असते. संगाचा त्याग करून एकटे राहिल्याने हे दु:ख उत्पन्न होण्याची शक्यताच मावळते. संन्यासदीक्षेच्या प्रतिज्ञेमध्ये **'नाहं कस्यचित् न मम कश्चित्'** असा उच्चार करावा लागतो. 'माझा कुणी नाही– मी कोणाचा नाही' असा त्याचा अर्थ. असे पूर्णपणे 'निर्मम' झाले की सगळीजणे दूर राहतात. ममताच दु:खाचे मुख्य कारण आहे. देहाचीहि ममता ज्याने सोडली त्याला मग इतराविषयी ममत्व उरण्याचे कारणच नसते. वानप्रस्थाश्रमात सांगितलेली कठोर व्रते ही देहाची ममता सोडण्यासाठीच असतात. आता हा संन्यासी त्यादृष्टीने मूलत:च निर्भय आहे.

अनग्निरनिकेतः स्याद्ग्राममन्नार्थमाश्रयेत्।
उपेक्षकोऽसंकुसुको मुनिर्भावसमाहितः ।।४३।।

अग्नि ठेवू नये. घर बांधू नये. अन्नासाठी (केवळ भिक्षेसाठी) गावात जावे. सर्व उपाधींची उपेक्षा करावी. चित्तवृत्ति चंचल होऊ देऊ नये. मौन स्वीकारावे. आणि मन ध्यानादिनी स्थिर करावे.

कपालं वृक्षमूलानि कुचैलमसहायता।
समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ।।४४।।

खापर घ्यावे. वृक्षाच्या खाली बसावे, जीर्ण वस्त्रे परिधान करावीत, कुणी सहाय्यक असू नये. सर्वांविषयी समदृष्टी ठेवावी. हीच मुक्ताची लक्षणे होत.

संन्याशाने कसे वागावे ते येथे निराळ्या प्रकाराने सांगितले आहे. लक्षणेच साधने होतात किंवा साधनेच लक्षणे ठरतात.

नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम्।
कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशं भृतको यथा ।।४५।।

मरणहि मागू नये आणि जीवन टिकलेच पाहिजे असा आग्रह धरु नये. सेवक धन्याच्या आदेशाची प्रतीक्षा करतो त्याप्रमाणे काळाची वाट पहावी.

दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत्।
सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ।।४६।।

डोळ्याने नीट निरखून पाऊल टाकावे. पाणी वस्त्रातून गाळून प्यावे. सत्याने युक्त असे शब्द उच्चारावे. मनाला उचित वाटेल तसे वागावे.

मनात येईल तसे वागावे असा याचा अर्थ नाही. हा संन्यासी ज्ञानी, विवेकी, संयमी आहे. तेव्हा त्याचे मन सर्वदा चांगले तेच स्वीकारील म्हणून तो स्वीकारील ते चांगलेच असते असे जाणावे.

अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन।
न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ।।४७।।

शास्त्रे सोडून जर कुणी वितंडवाद घालील, त्याकडे दुर्लक्ष करावे. कोणाचाहि अवमान करू नये. कुणी देहावर आघात केला तरी त्याच्याशी शत्रुत्व करू नये.

क्रुद्ध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत्।
सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् ।।४८।।

कुणी संतापला तरी त्याच्यावर संतापू नये. कुणी निंदा केली तरी 'बरे झाले तुझे कुशल असो' असेच म्हणावे. पाच ज्ञानेंद्रिये आणि मनबुद्धी ही दोन अंतरिंद्रिये अशा सातांचे बाह्यविषय हे मिथ्या होत म्हणून तद् विषयक चर्चा करू नये. असत्य भाषण करू नये.

संन्यासाचे विद्वत् संन्यास आणि विविदिषा संन्यास असे दोन प्रकार आहेत. विविदिषा संन्यासामध्ये ज्ञान परिपक्व झालेले नसते. म्हणून इंद्रियमनबुद्धिच्या बाह्यविषयाविषयी चर्चा करण्यात वेळ न घालवता मिळेल तो सर्व वेळ ब्रह्मज्ञानविषयक अभ्यासात घालवावा तद्विषयकच बोलावे.

अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः।
आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥४९॥

अध्यात्माविषयी आवड धरून रहावे कोणतीहि अपेक्षा करू नये. कशाचीच अभिलाषा नसावी. निस्पृह असावे. सुखासाठी स्वत:वरच अवलंबून राहून संचार करावा.

न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया।
नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥५०॥

संकटाविषयीचे भविष्य सांगून ग्रहनक्षत्राची फले सांगून वा सामुद्रिक ज्ञान प्रगट करून धर्मनीतीशास्त्राचा उपदेश करून भिक्षा मागू नये.

भिक्षा चांगली मिळावी. आदराने मिळावी यासाठी भविष्यज्ञान, फलज्योतिष, प्रवचन, इत्यादींनी लोकांना प्रभावित करू नये. लोकेषणा, महंति यापासून दूर राहावे. हा आशय.

न तापसैब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्वभिः।
आकीर्णं भिक्षुकैर्वाऽन्यैरगारमुपसंव्रजेत् ॥५१॥

तपस्वी, ब्राह्मण, पक्षी, कुत्रे इतर संन्यासी ज्या घरात आश्रयाला असतील त्या घरात भिक्षेला जाऊ नये.

कुत्रे आणि पक्षी यांनी घराला अपवित्रता येते म्हणून ते घर वर्ज्य मानावे. तर इतर आधीच तेथे राहात असताना यजमानावर आणखी एका भिक्षेचा ताण पडू नये म्हणून ते घर वगळावे.

तपस्वी–ब्राह्मण–कुत्रे एका श्लोकात उल्लेखिले आहेत. त्यामुळे त्यांचेविषयी एकच भाव असावा असा अर्थ नसतो. इतरत्रहि असेच समजावे. पाणिनीचे **'श्व इव मघोनः'** हे सूत्र प्रसिद्ध आहे. त्याचा विनोदाकरता उपयोगहि करून घेतला आहे. संस्कृत ग्रंथकाराची ही पद्धती पुष्कळ ठिकाणी आढळते. म्हणून गीतेतील 'स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रा' या ओळीचा कोणाला राग येऊ नये.

क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान्।
विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥५२॥

दाढी मिशा आणि डोक्यावरचे केस, नखे वाढवू नयेत. भिक्षापात्र दंड–कमंडलू यांनी युक्त असावे. सर्वदा संयमाने राहावे. आणि कोणालाहि पीडा होणार नाही अशा रीतीने संचार करावा.

अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च।
तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे।।५३।।

भांडे धातूचे असू नये. त्यांना छिद्रे किंवा तडा गेलेला असू नये. यज्ञामध्ये चमसाची शुद्धि जशी होते, तशीच केवळ पाण्याने ही भांडी शुद्ध (स्वच्छ) करावीत.

अलाबुं दारुपात्रं च मृन्मयं वैदलं तथा।
एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत्।।५४।।

भोपळा– लाकूड–माती–किंवा बांबू यांच्यापासून तयार झालेली पात्रेच (भांडी) संन्यासाशासाठी असावीत असे स्वायंभुव मनूने सांगितले आहे.

मनुस्मृतीचा वक्ता भृगु असला तरी मूळनियम, विधिनिषेध सिद्धांत हे जे मनूने मुळात सांगितले आहेत, तेच सर्वत्र आहे. श्रोत्यांची ही धारणा जागृत राहावी म्हणून मधुनमधुन मनूचा उल्लेख येतो. ज्यात उल्लेख येतो तेवढे श्लोक मनूचे असे समजणे चुकीचे आहे. ते दुसऱ्या कुणी मागाहून मनूचे नाव घेऊन घुसडले आहेत असे मानू नये.

एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे।
भैक्षप्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति।।५५।।

एकदाच भिक्षा मागावी. तिचे प्रमाण आणि वेळा वाढवू नयेत. भिक्षेविषयी आसक्ति निर्माण झाली तर संन्याशाच्या मनात इतर विषयाविषयी आकर्षण निर्माण होईल.

'रसनाद्वारे विषो पोखे।' असे श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी म्हटले आहे. खाण्याबोलण्यात जिभेवर पूर्ण नियंत्रण असले तर इतर इंद्रियांच्या विषयावरहि नियंत्रण प्रस्थापित करणे सुलभ जाते. शरीरस्वास्थ्य आणि समाजस्वास्थ्यहि त्यामुळे चांगले टिकते. ' जगामध्ये जगमित्र, जिव्हेपाशी आहे सूत्र' असे म्हणतात ते सर्वथा खरे आहे.

विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने।
वृत्ते शरावसंपाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत्।।५६।।

धूर नाहीसा झाला, मुसळ थांबले, अग्नि विझला, लोकांची जेवणे झाली, उष्टी भांडीकुंडी घासली गेली, म्हणजे मग यतीने भिक्षा मागावी.

यतीच्या भिक्षेमुळे कोणाला खोळंबावे लागू नये वा घरातील कोण्याच्या खाण्यात तुटवडा निर्माण होऊ नये. यासाठी आणि ताज्या गरम भोजनाची आसक्ति संन्यासाला राहू नये यासाठी हा नियम सांगितला आहे.

अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत्।
प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ।।५७।।

मिळाले नाही तर कष्टी होऊ नये. मिळाल्याचा हर्षहि नसावा. प्राणरक्षण होईल इतकेच स्वीकारावे. अधिक प्रमाणाची आसक्ति कधी नसावी. कोणत्याहि इंद्रियांच्या विषयापासून सर्वथा दूर राहावे.

अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सेतैव सर्वशः ।
अभिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि बद्ध्यते ।।५८।।

सन्मान सत्काराने जे विशेषरीतीने मिळते त्याचा तिटकारा बाळगावा. सन्मानादिकामुळे (लोकेषणादिकांचा मोह निर्माण होऊन वास्तविक) सर्वापासून सुटलेला संन्याशीहि पुन्हा बंधनात पडतो.

अल्पान्नाभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च।
ह्रियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ।।५९।।

थोडेसेच खाण्यामुळे आणि सर्वदा एकांतस्थानी राहिल्यामुळे विषयाकडे धाव घेणारी इंद्रिये (सहजपणे) आवरता येतात. तशी ती आवरावीत.

इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च।
अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ।।६०।।

इंद्रिये आवरल्यामुळे रागद्वेषांचा—कामक्रोधांचा नाश झाल्यामुळे आणि भूतमात्राचे ठिकाणी अहिंसेने वागल्यामुळे मोक्षाच्या लाभाकरीता योग्यता प्राप्त होते.

अवेक्षेत गतीर्नृणां कर्मदोषसमुद्भवाः ।
निरये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ।।६१।।

कर्माच्या दोष (गुणां–)मुळे मनुष्याला प्राप्त होणाऱ्या गती (कर्मविपाकामुळे प्राप्त होणारे बरे वाईट परिणाम) नरकात पडणे, आणि यमलोकात यातना भोगणे या परिस्थितीचा नीट विचार करावा. (यावर चिंतन करावे)

विप्रयोगं प्रियैश्चैव संयोगं च तथाऽप्रियैः ।
जरया चाभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीडनम् ।।६२।।

आवडते त्याचा वियोग होणे, जे प्रिय नाही ते वाट्यास येणे, म्हातारपणाचे आक्रमण होणे, व्याधीपासून पीडा होणे, (हे विचारात घ्यावे.)

जन्ममरणाच्या फेऱ्यातून सुटणे हा मोक्ष, जन्माला आले की निरनिराळी दुःखे भोगावी

लागतात. हा शाश्वत सिद्धांत आहे. भले कुणी बुद्धीवादी त्याच्या विरोधात निरनिराळ्या प्रकारांनी आकर्षक भाषात प्रतिपादन करो.

देहादुत्क्रमणं चास्मात्पुनर्गर्भे च संभवम्।
योनिकोटिसहस्रेषु सृतीश्चास्यान्तरात्मनः ।।६३।।

या देहातून बाहेर पडून पुन्हा दुसऱ्या गर्भात जन्म घ्यावा लागतो अशा प्रकारे सहस्रावधि प्रकारच्या योनीतून जीवात्म्याचा (पुनःपुनः) संचार घडत असतो.

अधर्मप्रभवं चैव दुःखयोगं शरीरिणाम्।
धर्मार्थप्रभवं चैव सुखसंयोगमक्षयम् ।।६४।।

शरीर धारण करणाराला अधर्मामुळे दुःख प्राप्त होते.आणि धर्मावरील निष्ठेमुळे अक्षय्य अशा सुखाची जोड होते.

सूक्ष्मतां चान्ववेक्षेत योगेन परमात्मनः ।
देहेषु चैवोपपत्तिमुत्तमेष्वधमेषु च ।।६५।।

योगाच्या सहाय्याने परमात्म्याचे ज्ञान सूक्ष्मतेने करून घ्यावे. आणि उत्तम –अधम असे देह जीवाला का धारण करावे लागतात. त्यासंबंधीहि योग्य विचार करावा.

भूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे रतः ।
समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ।।६६।।

त्या त्या आश्रमात योग्यरीतीने रममाण होऊन भूषणाने धर्माचरण करावे. सर्वभूतांशी समदृष्टीने वागावे. केवळ धर्माची वर्णाश्रमाची चिन्हे धारण करणे यातच काही,एवढाच काही धर्म नसतो. 'दूषितोऽपि चरेद्धर्मम्' असा एक पाठ आहे.

'दुषितोऽपि चरेद्धर्मम्' म्हणण्यात आणखी एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. प्रकृति प्रवृत्ति आणि परीस्थिति यामुळे धर्माचे सगळे नियम पाळता येत नाहीत. सगळे विधी स्वीकारता येत नाहीत. सगळे निषेध टाळता येत नाहीत, असे होते. पण त्यामुळे एकूण धर्मच टाकावा हे योग्य नाही. शास्त्रातील आदर्श डोळ्यापुढे ठेवून वाटचाल करीत राहणेच योग्य असते. धर्माची अंगे जितकी पाळता येतील तितकी पाळावीत. विधिनिषेध जेवढे संभाळता येतील तेवढे सांभाळावेत. एकदा चांगले आहे ते पटले की जेवढे स्वीकारता येईल तेवढे भूषणाने स्वीकारावे. साथीच्या रोगात पुष्कळ लोक दुखणाईत आहेत हे पाहून मी एकटाच वा आम्ही थोडेच निरोगी राहून कसे चालेल असे कुणी म्हणत नाही. तीच भूमिका धर्माचे यथाशक्ति पालन करणाराची असावी.

शास्त्राप्रमाणे आदर्श ठेवण्याच्या दृष्टीने प्रयत्नशील राहावे. पण सगळे साधत नाही म्हणून

थोडेहि साधते तेहि टाकणे इष्ट नाही. शतप्रतिशत आरोग्य कोणाचे नसते पण आहे ती प्रकृति त्यातल्यात्यात सांभाळण्याचा आणि आहारविहार शक्य तितके चांगले ठेवण्याचा माणूस कटाक्षाने प्रयत्न करतो तेच धर्माचरणाच्या संदर्भातहि लक्षात ठेवावे.

त्यातील भाव असा की त्या त्या धर्माचे प्रेमाने आचरण करीत असतानाहि शास्त्रदृष्ट्या काही वैगुण्ये निर्माण होतात. पण तेवढ्यामुळे धर्मातील सात्त्विकतेचा भूतमात्राविषयीच्या सहानुभूतीचा जो मुख्य आशय आहे त्याकडे दुर्लक्ष करू नये. त्या त्या आश्रमाची जी बाह्यचिन्हे आहेत तेवढी स्वीकारली म्हणजे त्या त्या आश्रमाची पूर्तता होते आणि धर्म पाळल्यासारखे होते. असे समजू नये.

फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम् ।
न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ।।६७।।

निवळीचे बीज पाण्याचा गढूळपणा घालविते हे खरे पण केवळ निवळीबीजाचे नाव घेऊन पाणी निर्मळ होत नाही. धर्माची केवळ बाह्य लक्षणे तशीच निरुपयोगी समजावी.

संरक्षणार्थं जन्तूनां रात्रावहनि वा सदा ।
शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ।।६८।।

भूमीवर चालत असताना शरीराला कष्ट झाले तरी रात्र असो की दिवस असो, सर्व जंतूंचे संरक्षण होईल अशी दक्षता ठेवावी. (पायाखाली कुणी चिरडणार नाही असे नीट पाहून चालावे)

अह्ना रात्र्या च याञ्जन्तून्हिनस्त्यज्ञानतो यतिः ।
तेषां स्नात्वा विशुद्ध्यर्थं प्राणायामान् षडाचरेत् ।।६९।।

रात्री किंवा दिवसा संन्याशाकडून अज्ञानात न कळत जंतूची जी हिंसा होईल त्याच्या शुद्धतेसाठी स्नान करून सहा वेळा प्राणायाम करावा.

प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत्कृताः ।
व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः ।।७०।।

व्याहृति आणि ॐकाराने युक्त असे विधिपूर्वक केलेले तीन प्राणायामहि ब्राह्मणाचे श्रेष्ठ तप आहे.असे समजावे.

प्राणायाम हे योगशास्त्रातील अत्यंत महत्त्वाचे अंग असले तरी इतरहि धार्मिक कृत्यात वा नित्याच्या आचरणात प्राणायामाचे पुष्कळ महत्त्व आहे. प्राणायामाचे पूरक, कुंभक आणि रेचक अशी तीन अंगे आहेत. श्वास घेणे म्हणजे पूरक, श्वास कोंडून ठेवणे म्हणजे कुंभक आणि श्वास बाहेर सोडणे म्हणजे रेचक, हा प्राणायाम करताना प्रणव म्हणजे ॐकार आणि भूः भुवः स्वः या तीन व्याहृती यांचाहि अवलंब करावा. त्यासंबंधी अनेक संप्रदाय आहेत. म्हणून प्राणायामासंबंधी तज्ञाकडून नीट

मार्गदर्शन घ्यावे. विशेषत: कुंभक करताना फार सावधानता बाळगावी.सामान्याने दीर्घश्वसन एवढ्यापुरताच प्राणायाम अवलंबावा. तज्ञांचे मार्गदर्शन नसेल तर कुंभकाच्या मागे न लागणे चांगले. त्यातहि अलिकडे पंथविशेषाने काही दुराग्रह निर्माण झाले आहेत. कुंभकासह प्राणायामाचा विशेष महिमा गायिला जातो. पण या प्रकरणी होणाऱ्या प्रचाराला सर्वसाधारणानी बळी न पडणे चांगले. ''कुंभक करणे म्हणजे नि:शस्त्रपणे वाघाशी झुंज देणे आहे'' असे म्हटले जाते हे लक्षात ठेवावे. प्राणायाम ही साधना मानणारांचे आहार विहार शास्त्रोक्तरीतीने अत्यंत नियंत्रित असावे लागतात. म्हणूनच येथे सहा वा तीन प्राणायामांचाच उल्लेख केला आहे. त्यावेळी थोडासा कुंभक केला तरी फारसे बिघडणार नाही.

दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मला: ।
तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषा: प्राणस्य निग्रहात् ।।७१।।

ज्याप्रमाणे सुवर्णादि धातूतील मळ भट्टीत तापविणे, (मुशीत वितळविणे) यांनी जळून जातात. त्याप्रमाणे इंद्रियांच्या आश्रयाने राहणारे (विषयासक्तीचे) दोष प्राणाच्या निग्रहामुळे (प्राणायामामुळे) नष्ट होतात.

प्राणायामैर्दहेद्दोषान्धारणाभिश्च किल्बिषम् ।
प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ।।७२।।

प्राणायामाने कामक्रोधादि दोषांचा नाश करावा. धारणेने पापांचा नाश करावा. आणि ध्यानाने प्रकृतीचे जे गुण (सत्त्वरजतमादि) त्यांचा नाश करावा.

प्राणायाम–प्रत्याहार–धारणा– ध्यान अशी जी महत्त्वाची अंगे सांगितली आहेत, त्यांचा येथे विशिष्ट कारणासाठी विनियोग सांगितला आहे. दम आणि शम यांचा अवलंब करून विषयाकडे असलेली इंद्रियांची ओढ आवरून ती ओढ आत्म्याकडे वळविण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजे प्रत्याहार. '**देशबन्धश्चित्तस्य धारणा**' अशी धारणेची व्याख्या आहे. आलंबनासाठी काहीतरी प्रतीक स्वीकारून त्यावर एकाग्रता साधण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजे धारणा. प्रतीकावर किंवा आलंबनावर एकाग्रता पूर्ण साधली, मन तेथे निश्चल झाले म्हणजे त्याला ध्यान असे म्हणतात. त्याचीच परिणति पुढे समाधीत होते. पण तो येथे विषय नाही. प्राणायामाच्या आधी यम–नियम–आसन अशी तीन अंगे योगशास्त्रात सांगितली आहेत. त्यांचे महत्त्वहि योगमार्गाचा अवलंब करणाराने चांगले लक्षात ठेवावे.

उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभि: ।
ध्यानयोगेन संपश्येद्गतिमस्यान्तरात्मन: ।।७३।।

उच्च नीच भूतयोनीतून होणारे जीवाचे भ्रमण जाणण्यास कठीण आहे. ज्यांचे अंत:करणावर नियंत्रण नसते त्यांना ते कळतच नाही. उमगतच नाही. ध्यानयोगाने मात्र जीवाला हे ज्ञान होते.

ध्यान ही वस्तुत: फार श्रेष्ठ साधना आहे. मन निर्विषय होणे हे त्याचे अगदी प्राथमिक स्वरूप आहे. ध्यान ही योगातली सातवी पायरी आहे. आज ध्यानाचाहि पुष्कळ प्रचार आणि गवगवा झालेला आहे. पण ते तात्पुरत्या लाभाच्या दृष्टीने काहीसे उपयुक्त झाले तर झाले.

सम्यग्दर्शनसंपन्नः कर्मभिर्न निबद्ध्यते ।
दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते ।।७४।।

यथार्थ आत्मज्ञानाने संपन्न झालेल्या मनुष्याला कर्माचा लेप लागत नाही (त्याला कर्माचे बंधन नसते). ज्याला आत्मज्ञान नसते. तोच जन्ममरणाच्या फेऱ्यात सापडतो.

आत्मज्ञानाचा हा विषय अतिशय गहन गंभीर आहे एवढ्या एका श्लोकावरून त्याची नीट कल्पना येणार नाही. त्यासाठी वेदांतशास्त्र, उपनिषदे, दासबोध–गाथा–ज्ञानेश्वरी सारखे श्रेष्ठ ग्रंथ यांचा नीट अभ्यास करून तसा आचार ठेवण्याचा प्रयत्न साक्षेपाने केला पाहिजे. तेथे या ज्ञानाचा विस्तार अभिप्रेत नाही.

अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वेदिकैश्चैव कर्मभिः ।
तपसश्चरणैश्चोग्रैः साधयन्तीह तत्पदम् ।।७५।।

अहिंसा, इंद्रियांना आसक्ति नसणे, वेदांनी सांगितलेली कर्मे, उग्र तपाचरण, यांच्या साह्याने त्या पदाची (परम पदाची मोक्षाची) प्राप्ति होते.

हा आणि मागील काही श्लोक केवळ संन्याशाकरता आहेत असे समजू नये. पण संन्याशासाठी ते विशेषरीतीने आचरणीय आहेत. इतरांनी त्यातील भाव प्रामाणिकपणे आपल्या शक्तीप्रमाणे वर्तनात उतरविण्याचा प्रयत्न साक्षेपाने करावा. सगळ्यांनाच सगळे शक्य नसते. शरीर मन परिस्थिति यात काही दोष असतात. त्यामुळे शास्त्रामध्ये जे आदर्श म्हणून सांगितले आहे ते जसेच्या तसे आचरणात आणणे अवघड होऊन बसते. अनेकांना त्यातून पार पडता येत नाही. पण त्यामुळे, 'आदर्श आदर्शच नव्हेत. आदर्शच नवीन निर्माण केले पाहिजेत' हे म्हणणे चूक आहे. परिवर्तनवादी यादृष्टीने मोठी चूक करतात. जे आचरणात आणता येत नाही कुणी आणू शकत नाही. त्यामुळे ते आचरण मुळातच त्याज्य ठरत नाही. आरोग्यरक्षणासारखे हे आहे. बहुतेकजण शास्त्राप्रमाणे परिपूर्णतेने आरोग्यसंपन्न नसतात. तसेच आदर्श आरोग्य स्थिर ठेवण्यासाठी वय, आहार, विहार, बाह्यपरिस्थिति, प्रकृति–प्रवृत्ति यांचीहि अनुकूलता बव्हंशी नसते. पण म्हणून आदर्श आरोग्यासाठी सांगितलेले वर्ज्यावर्ज्य कालबाह्य ठरत नाही. याकरिता यथाशक्ति धर्माचरण करीत राहावे. काहीच न करण्यापेक्षा थोडे केले तरी ते चांगले. '**अकरणात् मंदकरणं श्रेयः**' हे वचन लक्षात ठेवावे.

जेवढे करता येते, साधते तेवढ्यालाच आदर्श मानले की मग घसरण सुरू होते. आणि

तिला सीमा राहात नाही. यासाठी तत्त्वत: शास्त्रप्रामाण्य सर्वोपरि मानावे. शास्त्रसंतोष राखावा. तशी सोय शास्त्रानेच ठेवली आहे. म्हणूनच शास्त्रामध्ये एक आदर्श विधान व त्यानंतर लगेच वा पुढे कुठे तरी वा अन्य ग्रंथातून आदर्श विधानाला अपवादहि सांगितलेले असतात. त्यामध्ये विधानात विसंगति आली असे मानू नये.

म्हणूनच वर 'दूषितोऽपि चरेद्धर्मं आणि सम्यक्दर्शनसंपन्न:' असे शब्द आले आहेत.

अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम्।
चर्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयो: ।।७६।।
जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम्।
रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत् ।।७७।।

शरीर हे भूतावास आहे. म्हणजे पंचमहाभूते आणि त्यांचे विकार यांचे आश्रयस्थान आहे. त्याला उभे ठेवण्यासाठी हाडाचे खांब आहेत. स्नायूंनी ते जोडलेले, वेष्टिलेले आहे. मलमूत्रांची दुर्गंधी त्यात भरलेली आहे. म्हातारपण आणि शोक त्याला भोगावे लागतात. ते रोगांचे माहेरघर आहे. बहुधा त्याला काही ना काही रोग असतातच. ते रजोगुणांनी भारावलेले असते. ते अनित्य आहे. टिकणारे नाही. म्हणून त्याचा त्याग (योग्यवेळी) करावा.

'शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्' सर्वहि धर्माचरणाचा, सर्व क्षेत्रातील उन्नति–प्रगति – विकास साधण्यासाठी करावयाच्या साधनांचा शरीर हे एकमात्र आधार आहे. तेव्हा ते सांभाळावे लागतेच. पण याचा परिणाम देहासक्तीत होतो. शरीर केवळ साधन रहात नाही. उलट एकमात्र साध्य बनते. देहासक्ति बळावत जाते. आणि ती सर्व प्रकारच्या ध्येयप्राप्तीसाठी मोठी अडचण होऊन राहते. म्हणून देहाचे स्वरूप वस्तुत: कसे आहे ते लक्षात आणून देण्याचा प्रयत्न शास्त्र करते. केवळ शरीराचा उबग यावा शरीराविषयी किळस वाटावी म्हणून केलेले हे वर्णन नाही. साधन म्हणून वापरतानाहि ते काय आहे कशाचे आहे ते लक्षात ठेवावेच लागते. क्वचित एकच वस्तू लाकडाची, दगडाची, लोखंडाची असू शकते. पण वापरताना ती कशाची आहे हे विसरून चालत नाही. लाकूड–दगड –लोखंड यांचे स्वरूप आणि गुणधर्म लक्षात घेणे योग्य असते.

नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा।
तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद्ग्राहाद्विमुच्यते ।।७८।।

वृक्ष ज्याप्रमाणे नदीच्या काठाचा वा पक्षी ज्याप्रमाणे वृक्षाचा त्याग करतो त्याप्रमाणे या अशा देहाचा त्याग करावा. त्यामुळे कष्टरूपी मगरापासून सुटका होते.

वृक्ष स्वेच्छेने कोसळत नाही. महापूरादिमुळे नदीचा काठ, दरड खचल्यामुळे वृक्ष

आपोआप कोसळतो. उलट, उपयोग संपल्यामुळे, पक्षी स्वेच्छेने बसलेल्या वृक्षाचा त्याग करून दुसरीकडे उडून जातो. शरीर सुटणे वा शरीर सोडणे त्याच प्रकारचे असते. ते दैवक्रमाने घडते वा ज्ञानी पुरुषाला ते स्वत: होऊन सोडता येते.

कृच्छ्रात् या शब्दावर भाष्य करताना टीकाकारांनी 'प्राप्तविवेकस्यापि यावत् शरीरं वस्तुसामर्थ्यात् भवति एव कृच्छ्रम्' अशी टीप दिली आहे. ती महत्त्वाची आहे. अगदी ज्ञानी विवेकी सिद्ध असला तरी शरीरभोग त्याला भोगावेच लागतात. असा याचा अर्थ.

प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।
विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम् ।।७९।।

जे स्वत:चे प्रिय आहेत त्यांच्यासाठी सुकृत(पुण्य) आणि जे अप्रिय आहेत त्यांच्यासाठी दुष्कृत –वाईट कृत्य –पाप सोडून देऊन संन्यासी ध्यानाच्या योगाने शाश्वत ब्रह्माला प्राप्त होतो.

ध्यानाने ब्रह्मापर्यत पोचण्याची योग्यता ज्याच्या ठिकाणी आहे, त्याच्याठिकाणी सुकृत असते. असे म्हटले तर योग्य वाटते पण त्याचे ठिकाणी दुष्कृतहि राहते हे पटवून घेणे अवघड जाते. तेवढ्यापुरते स्पष्टीकरण करावयाचे ते असे की –पापाचे रूप अनेकप्रकारचे असते. त्यात स्वेच्छेचा, प्रारब्धाचा आणि लोकदृष्टीचाहि विचार येतो. त्यामुळे ज्ञान्याच्या हातून घडलेले कृत्य स्वेच्छेने वा आसक्तीने नसले तरी प्राप्त परिस्थितीत आवश्यक असते. प्राप्त परिस्थितिचा नेमका विवेक इतरांना राहतोच असे नाही. त्यामुळे ते पापकृत्य वाटते. त्याचेहि काही दोष असतात. धर्मराजाला कितीहि चांगला असला तरी नरकाभासाचे दु:ख थोडावेळ तरी भोगावेच लागले. तसेच सत्पुरुषाला त्याच्याकडून प्रिय वा अप्रिय काहीच नसते. पण स्थूलदृष्टीने ते संभवते आणि मग त्यावर उलट–सुलट तर्क करता येतो. गीतेमध्ये भगवान् एकेठिकाणी मी कोणाचा द्वेष करीत नाही, माझा कुणी आवडता नाही, असे स्पष्ट शब्दात सांगतात, '**न मे द्वेष्योस्ति न प्रिय:**'. पण त्याच गीतेत असा भक्त मला आवडतो आणि अशा अधमांना मी नीच योनीत टाकतो असेहि भगवान म्हणताना दिसतात. यावरून वरील श्लोकातील प्रिय–अप्रिय समजून घ्यावे.

सत्पुरुषाविषयी आदर बाळगतो तो प्रिय आणि सत्पुरुषाविषयी द्वेषबुद्धि बाळगतो, त्याची निंदा करतो तो अप्रिय असे समजावे. कर्मविपाकाचा सिद्धांत अबाधित असतो. कोणतेहि कर्म निष्फल नसते. कर्माच्या स्वरूपाप्रमाणे त्याचे बरे– वाईट परिणाम निर्माण व्हावयाचे ते होतात. मग त्यांची विभागणी कशी करावी, कशी होते, त्यासंदर्भात वरील वचन आलेले आहे.

यदा भावेन भवति सर्वभावेषु नि:स्पृह: ।
तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ।।८०।।

जेव्हा अंत:करणपूर्वक सर्व गोष्टीविषयी निस्पृहता येते त्याचवेळी या लोकी वा परलोकी शाश्वतसुखाचा लाभ होतो.

निस्पृहतेचे प्रमाण, स्वरूप, योग्यता यावरच सुखाचे उणे–अधिक अवलंबून असते. जितका अधिक निस्पृह तितका अधिक सुखी उलट आसक्ति जेवढी अधिक तेवढे दु:खहि अधिक त्यांच्या स्थिरतेचे वा भंगुरतेचे रूपहि असेच समजावे.

अनेन विधिना सर्वांस्त्यक्त्वा सङ्गाञ्छनै: शनै: ।
सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥८१॥

अशा रीतीने संन्यासदीक्षेसाठी सांगितलेल्या विधीने सर्व संगांचा उपाधींचा हळूहळू त्याग करावा. सर्व प्रकारच्या द्वंद्वापासून क्रमाक्रमाने मुक्त व्हावे. असा जो मुक्त होतो तो ब्रह्मामध्ये राहतो.

सर्व प्रकारच्या साधनेमध्ये वा ध्येयप्राप्तीच्या मार्गावरील प्रयत्नशीलतेमध्ये साक्षेप अवश्य असावा लागतो. तेथे कोणतीहि गडबड घाई चालत नाही. साधनेत सर्व काही हळूहळू क्रमाक्रमानेच व्हावयाचे असते.

ध्यानिकं सर्वमेवैतद्यदेतदभिशब्दितम् ।
न ह्यनध्यात्मवित्कश्चित्क्रियाफलमुपाश्नुते ॥८२॥

येथे ज्या ज्या गोष्टींचा उल्लेख केला आहे ते सर्व जसेच्या तसे योग्यप्रकारे केलेल्या ध्यानाने प्राप्त होते. ज्याला आत्म्याचे यथातथ्य ज्ञान झालेले नाही त्याला साधनामार्गातील कोणत्याही क्रियांचे फल मिळत नाही.

अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ।
आध्यात्मिकं च सततं वेदान्ताभिहितं च यत् ॥८३॥

वेद हा अधियज्ञ, अधिदैविक, आध्यात्मिक, अशा सर्वच विषयांचा उपदेशक आहे. सातत्याने (अधिकारानुरूप) त्या वेदांचा जप करावा. वेद ब्रह्मरूपच आहेत.

अधियज्ञ म्हणजे यज्ञासंबंधीचे सर्व विधिविधान. अधिदैवत म्हणजे इष्ट देवतेचे पूजन इत्यादि. आणि आध्यात्मिक म्हणजे वेदांचा शेवटचा भाग जो उपनिषद त्यात सांगितलेले आत्म्यासंबधीचे ज्ञान. जीव–जगत्–जगदीश्वर यांच्या विषयीचा व्यापक, सखोल विचार म्हणजे अध्यात्म.

इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानताम् ।
इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम् ॥८४॥

वेद हेच अज्ञानी माणसालाहि (केवल पठणाने कल्याण करीत असल्याने) आश्रयस्थान आहे. जे ज्ञानी आहेत त्यांनाहि (प्रगति–उन्नतिसाठी) वेदांचेच अध्ययन करावे लागते. स्वर्गाची ज्याला

इच्छा आहे त्यालाहि वेदच मार्गदर्शन करतात. आणि जे कैवल्याची इच्छा करतात त्यानाहि (आत्मज्ञानासाठी) वेदांचाच आधार असतो.

शूद्रांना वेदाध्ययन नसले तरी त्यामुळे होणारे हे सर्व लाभ त्यांना अधिक सोपेपणाने महाभारतादि ग्रंथातून उत्तमरीतीने मिळतात. म्हणून भारताला पाचवा वेद म्हटले आहे. व्यासांनी सर्वसामान्यांच्या कल्याणासाठी व्यापक दृष्टिकोन ठेवून महाभारताची रचना केली आहे. गाथा ज्ञानेश्वरी दासबोध यासारखे ग्रंथहि असेच सर्वांगिण कल्याणसाधून देणारे आहेत. जे केवळ आडनावाचे ब्राह्मण आहेत त्यांनाहि वेदातून ज्ञान मिळणे अशक्य आहे.

अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः।
स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ।।८५।।

सांगितलेल्या अनुक्रमाने अनुष्ठान करीत तो द्विज संन्यासी होतो. तो सर्व पापे धुवून टाकून ब्रह्मापर्यंत पोचतो. ब्रह्मसाक्षात्काराचा अधिकारी होतो.

एष धर्मोऽनुशिष्टो वो यतीनां नियतात्मनाम्।
वेदसंन्यासिकानां तु कर्मयोगं निबोधत ।।८६।।

शरीर इन्द्रिये मन बुद्धि यांचा योग्य संयम ज्यांना करता येतो, त्या संन्याशाचे धर्म तुम्हाला सांगितले. आता वेदविहित कर्मे करणारा असा जो कर्मयोगी संन्यासी त्याच्याविषयी सांगतो ते ऐका.

संन्यासाचे कुटीचक, बहूदक, हंस, परमहंस असे चार प्रकार आहेत त्यात कुटीचक हा संन्यासी वेदविहित अशी काही कृत्ये करीत असतो, आणि पुत्राच्या आधारानेच राहतो.

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा।
एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ।।८७।।

ब्रह्मचारी –गृहस्थ– वानप्रस्थ आणि संन्यासी हे वेगवेगळे चारी आश्रम गृहस्थापासूनच होतात.

कोणताहि आश्रम स्वीकारणाऱ्या व्यक्तीचे जनक गृहस्थच असतात.पालन पोषणहि तेच करतात.

सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रं निषेविताः।
यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमां गतिम् ।।८८।।

शास्त्रोक्तरीतीने या चारी आश्रमांचा क्रमाने स्वीकार करावा. तसे करून जो शास्त्रात सांगितल्याप्रमाणे वर्तन करतो तो ब्राह्मण परमगतीला प्राप्त होतो.

सर्वेषामपि चैतेषां वेदस्मृतिविधानतः ।
गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान्बिभर्ति हि ।।८९।।

या सर्व चारी आश्रमामध्ये गृहस्थाश्रम श्रेष्ठ आहे.असे वेदवचनांच्या आधारेच म्हटले जाते. कारण गृहस्थच इतर तीन आश्रमांचे म्हणजे त्या त्या आश्रमातील व्यक्तींचे भरण पोषण करीत असतो.

ब्रह्मचारी –वानप्रस्थ– संन्यासी या तिन्ही आश्रमात व्यक्ति उपाधीविरहित असते. जीविकेसाठी त्याने उद्योग व्यवसाय करावयाचा नसतो. त्याची अन्न–आच्छादनाची दुसरी कोणतीहि सोय नसते. गृहस्थाच्या आश्रयानेच त्यांना भिक्षा इत्यादि मिळते. वेदामध्येहि गृहस्थाश्रम स्वीकारासंबंधी स्पष्ट आदेश दिसतो. म्हणून गृहस्थाश्रम श्रेष्ठ आहे.

यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितम् ।
तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितम् ।।९०।।

ज्याप्रमाणे सर्व नदनद्यांना समुद्राचाच आश्रय असतो. त्याप्रमाणे इतर आश्रमाना गृहस्थच आधारभूत होतो.

चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिद्विजैः ।
दशलक्षणको धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ।।९१।।

या चारी आश्रमातील कोणत्याहि व्यक्तीने (पुढच्या श्लोकात सांगितलेल्या) दहा लक्षणांनी युक्त जो धर्म त्याचे प्रयत्नपूर्वक आचरण करावे.

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ।।९२।।

धृति (धैर्य) क्षमाशीलता, दम, दुसऱ्याच्या द्रव्याची अभिलाषा नसणे, शुद्धता–पवित्रता, इंद्रिये आवरणे, विवेकबुद्धि, विद्या, सत्य आणि न संतापणे ही धर्माची दहा लक्षणे आहेत.

जो धारण करतो तो धर्म अशी धर्माची व्याख्या आहे. हे धारण करणे म्हणजे हितकरतेत टिकून राहणे. यासाठी ज्या दहा गुणांची अपेक्षा आहे, त्यांच्या समुच्चयाला धर्म हे नाव देणेच योग्य आहे.

टीकाकारांनी या दहा लक्षणांचे काही वेगवेगळे अर्थ केले आहेत.त्यांचाहि विचार करणे उपयुक्त आहे.

धृति– धैर्य, धारिष्ट. प्रतिकूल परिस्थितीतहि न डगमगणे, कधीहि स्वधर्माचा त्याग न करणे, कोणत्याहि कर्तव्याचा उद्वेग न येणे, सदा समाधानी राहणे.

क्षमा– दुसऱ्याने केलेले अपराध सोसणे, त्याच्या प्रतिकाराची भावना नसणे, क्रोध

येण्यासारखी परिस्थिति उत्पन्न झाली तरी क्रुद्ध न होणे.

दम– उद्धटपणाचा अभाव, विनय, मद–गर्व नसणे. शीतातपादि द्वंद्वसहिष्णुता. मन स्वाधीन ठेवणे. विषय जवळ आले तरी त्यांचे आकर्षण न वाटणे. इंद्रिये नियंत्रित करणे. त्यांना आवरणे.

अस्तेय– चोरी न करणे, परद्रव्याची अभिलाषा नसणे. दुसऱ्याचे द्रव्य न लुबाडणे, अन्यायाने धन न मिळविणे.

शौच– स्वच्छता–शुद्धता–पवित्रता .शरीरमनबुद्धीची निर्मलता, निर्विकारिता. शरीरात आणि शरीराच्याबाहेर वस्त्रे–घर, वातावरण यांची स्वच्छता–शुद्धता ठेवणे. अर्थ काम धर्माच्या मर्यादेत राखणे.

इंद्रियनिग्रह – अनिष्ट विकाराकडे धाव घेणाऱ्या इंद्रियांना आवरणे. अयोग्य विषयांचे सेवन न करणे.

धीः – सम्यक् ज्ञान, शास्त्रतत्त्वज्ञान सद्सद्विवेकबुद्धि .

काही टीकाकारांनी धी च्या ऐवजी ऱ्ही असा पाठ घेऊन दुष्कर्माकडे प्रवृत्ति न होणे असा अर्थ घेतला आहे. वाईट गोष्ट घडली वा करावी वाटली तर लोकांचे शास्त्राचे भय वाटून संकोच निर्माण होणे ही ह्री (लाज).

विद्या– आत्मज्ञान, सगुणोपासना, बहुश्रुतपणा, आत्मोपासना, वेदाभ्यास.

सत्य– यथार्थता, जे जसे आहे तसे स्वीकारणे, खरे बोलणे, वास्तव, त्रिकालाबाधित अस्तित्व.

अक्रोध– न संतापणे, दैवाने क्रोध उत्पन्न झाला तरी तो आवरण्यासाठी प्रयत्न करणे. मिळावे– घडावे असे वाटलेले न मिळाले, न घडले तरी चित्त विकारी न होऊ देणे, क्षोभ निर्माण करणारी कारणे घडली तरी चित्त शांत ठेवणे.

धर्माचे यथार्थ असे अंतरंगस्वरूप या श्लोकात प्रगट झाले आहे. धर्माची ही दहा लक्षणे म्हणजे अंगे धर्म शब्दाचे तात्पर्य, वा मर्म वा वास्तविक अर्थ प्रगट करणारी आहेत. आपल्या परंपरेत स्त्रीधर्म, पुत्रधर्म, मनुष्यधर्म, अन्यायाचा प्रतिकार करणे, जशास तसे वागणे, सदाचरणाने वागणे, दान देणे, परोपकारी असणे, यज्ञयाग, पूजापाठादि कृत्ये करणे, तप करणे, शास्त्राभ्यास करणे, विधिनिषेधांचे पालन करणे, कर्तव्याचे विहितकर्माचे आचरण करणे, परस्पर संबंधातील वागणुकीचे नियम पाळणे या सगळ्यांनाच उद्देशून **'एष धर्मः सनातनः'** हाच शाश्वत धर्म होय. असे वर्णन येते. त्यामुळे तथाकथित बुद्धिवाद्यांना धर्म शब्दाची टवाळी करण्यास अवसर सापडतो. पण तारतम्याने विचार केला म्हणजे सर्व प्रकारचे विधिनिषेध काय करावे, कसे वागावे यासंबंधीचे आदेश हे प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे वरील दहा

अंगांपैकी एका वा अधिक लक्षणांचे सहाय्यक असतात असे लक्षात येऊ शकते. धारण करणे म्हणजे संभाळणे, टिकवून ठेवणे, सर्वदा स्वास्थ्य संतोष, समाधान असणे . कलह संघर्ष नसणे , न होऊ देणे क्वचित् निर्माण झाल्यास तो शांत करणे यासाठीच व्यष्टीने वा समष्टीने विशेषत: व्यक्तीने कसे वागावे, कसे वागू नये यासंबंधीचे आदेश दिलेले असतात. ते त्या त्या वेळी त्या त्या परिस्थितीला अनुसरूनच असतात. पण या सापेक्षतेमुळे क्वचित् त्या आदेशात विसंगति –विरोध जाणवतो. पण तो खरोखरी विरोध नसतो, ती विसंगतीहि नसते. व्यापकपणे विचार केला तर अंततोगत्वा दशविधधर्माचेच ते अंग वा उपांग आहे हे लक्षात येऊ शकते. आरोग्याचे उदाहरण लक्षात घेतले म्हणजे हे समजू शकेल.

आरोग्य सर्वत्र एकरूपच असते. रोग मात्र वेगवेगळे आणि क्वचित परस्पर विरुद्ध लक्षणांचेहि असतात. त्यांचे पथ्य अपथ्य, औषध, अन्न, विहार, भिन्न भिन्न क्वचित् एकमेकांच्या उलटहि असतात. रोगाला अनुसरून 'विश्रांति घे, गार पाण्याची पट्टी ठेव, व्यायाम कर, शेक घे' इत्यादि उपचार सांगितले जातात. या विरोधी वाटणाऱ्या उपचारातून लाभावयाचे असते, ते मात्र आरोग्यच धर्म विषयक आदेशाच्या संबंधात तसेच होते. अशा वेळी शंका, संशय न येऊ देता शास्त्रावर श्रद्धा ठेवून विचार केल्यास वास्तवाचा उलगडा होतो.

दश लक्षणानि धर्मस्य ये विप्रा: समधीयते ।
अधीत्य चानुवर्तन्ते ते यान्ति परमां गतिम् ।।९३।।

धर्माची ही दहा लक्षणे यांचा जे विप्र योग्य प्रकारे अभ्यास करतात, त्यांना जाणून घेतात आणि त्याप्रमाणे वागतात. ते परमगतीला प्राप्त होतात.

ही वर उल्लेखिलेली धर्माची दहा लक्षणे कोणत्याहि एका आश्रमासाठी वा व्यक्ति–विशेषासाठी नाहीत. वर्ण आणि आश्रम यांना अनुसरून सर्वानीच त्याचे पालन यथाशक्ति केले पाहिजे. परिस्थितिविशेषाने कधीकधी आपद्धर्महि बलवान् होतात.पण ते ते त्या त्या प्रसंगापुरते अपवाद म्हणून असतात. त्याला सार्वत्रिकता नसते. तो नियमहि नसतो.

आणखी एक गोष्ट लक्षात घेण्यासारखी आहे. धर्माच्या या दहा अंगात (लक्षणात) कोठेहि अहिंसेचा स्पष्ट उल्लेख नाही. अक्रोध आणि क्षमा या दोघात अहिंसा अप्रत्यक्षपणे असते. येथील बहुतेक सर्व लक्षणे मन–बुद्धीच्या पातळीवरची आहेत. दम वेगळा उल्लेखिला असल्यामुळे इंद्रियनिग्रहाला शमाचा प्रतीक मानले पाहिजे. किंवा दमाचा अर्थ शम केला पाहिजे. हिंसा ही प्रत्यक्ष कृती आहे. तिच्या पाठीमागे सत्य आणि न्याय या दोन गोष्टी असल्या पाहिजेत. तसे असेल तेव्हा हिंसा ही धर्म्य होते. युद्धात हिंसेशिवाय दुसरे काही नसते पण युद्धहि धर्म्य असू शकते. म्हणून वरील सगळे गुण श्रेष्ठ आहेत.त्याची जोपासना प्रत्येकाने प्रामाणिकपणे केली पाहिजे पण त्यांना विकृति आली तर ती सद्गुणविकृति नासलेल्या दुधाप्रमाणे बाधक होऊ शकते.

दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन्समाहित: ।
वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विज: ।।९४।।

या दहा लक्षणांनी युक्त धर्माचे पालन करीत अंत:करणाने पूर्णपणे समाधानी व्हावे. शांत व्हावे. योग्यरीतीने वेदान्ताचे श्रवण करावे. सगळी ऋणे फेडावी आणि मग संन्यास घ्यावा.

संन्यास घेण्याच्या आधी परिस्थिति आणि मन:स्थिती कोणती असावी पात्रता कोणती असावी त्याचे योग्य मार्गदर्शन या श्लोकात आहे. केवळ आश्रमाची दीक्षा घेणे, कपड्याचा रंग पालटणे हा संन्यासाचा अर्थ नाही.

अनृणि होण्यामध्ये डोक्यावर व्यावहारिक ऋणहि नसावे. कोणाचे देणे नसावे हा अर्थहि अभिप्रेत आहे.

संन्यस्य सर्वकर्माणि कर्मदोषानपानुदन् ।
नियतो वेदमभ्यस्य पुत्रैश्वर्ये सुखं वसेत् ।।९५।।

सर्व कर्माचा (गृहस्थोचित) संन्यास करून कर्मापासून उत्पन्न होणाऱ्या दोषांना दूर करावे, संयमाने राहावे, वेदाचे (वेदांताचे) अध्ययन करावे. आणि पुत्राच्या घरी त्याच्या सुस्थितीचा (आवश्यकतेपुरताच) उपभोग घेत सुखाने राहावे.

पुत्राच्या घरी राहण्याची सवड ही कुटीचक संन्यासापुरतीच मर्यादित असते.

एवं संन्यस्य कर्माणि स्वकार्यपरमोऽस्पृह: ।
संन्यासेनापहत्यैन: प्राप्नोति परमां गतिम् ।।९६।।

अशा रीतीने कर्माचा त्याग करून (आत्मचिंतन, शास्त्राध्ययन आदि) स्वत:च्या (आश्रमविहित) कृत्यामध्ये तत्पर राहावे. आणि पूर्णपणे निस्पृह होऊन संन्यासाच्या बळावर पातकांचा नाश करावा. असा संन्यासी परमगतीला प्राप्त होतो. मोक्षाला जातो.

एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विध: ।
पुण्योऽक्षयफल: प्रेत्य राज्ञां धर्मं निबोधत ।।९७।।

ब्राह्मणाचा चारी प्रकारचा धर्म तुम्हाला आतापर्यंत सांगितला. तो पुण्यप्रद आणि शाश्वत फल देणारा आहे. मृत्यूनंतरहि लाभ देणारा आहे. आता (पुढील अध्यायात) राजाने पालन करावयाचा धर्म सांगतो. श्रवण करा.

मनुस्मृति

अध्याय सहावा संपूर्ण

मनुस्मृति
अध्याय सातवा

राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृपः।
संभवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ।।१।।

तुम्हाला आता राजधर्म(राजाची कर्तव्ये) सांगतो. राजाची निर्मिती कशी झाली, त्याने कसे वागावे, ज्या वर्तनामुळे उत्तम प्रकारचे परिणाम दिसून येतात ते सर्व निवेदितो.

ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि।
सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम् ।।२।।

ज्या क्षत्रियाचे मौजीबंधन झालेले आहे. ज्याचा राज्यभिषेक योग्य रितीने झालेला आहे. तो राजा. त्याने या सांगितल्या जाणाऱ्या नियमांचे यथायोग्य प्रकाराने पालन करावे.

श्रीशिवाजीमहाराजांची सिंहासनारूढ होण्यापूर्वी मुंज केली गेली. आणि मगच गागाभट्टांनी त्यांच्यावर शास्त्रोक्त पद्धतीने राज्याभिषेक केला. आज लोकसत्तेतहि प्रथम निवडून येणे, मग शपथ घेणे इत्यादि गोष्टी कराव्या लागतातच. येथे क्षत्रियाचा उल्लेख आहे. त्यावरून त्याचा मान पहिला पण तो योग्य नसेल तर चातुर्वण्यातील कुणीहि, शूद्रानेसुद्धा राजा व्हावे असे नारदाचे मत कुल्लूकभटाने सांगितले आहे.

अराजके हि लोकेऽस्मिन्सर्वतो विद्रुते भयात्।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः ।।३।।

देशामध्ये राजा नव्हता त्यामुळे अराजक माजले होते. सगळी अव्यवस्था होती. लोक भयभीत झाले होते. म्हणून त्या सर्वांच्या रक्षणासाठी ईश्वराने राजा निर्माण केला.

कधी काळी सत्ययुगात शासनाची आवश्यकताच नव्हती. सर्व लोक परिपूर्णरीतीने स्वधर्माने वागत होते. त्यामुळे सर्वांचे सर्व प्रकारे रक्षण सहजपणे होत असे. पण कालांतराने ही स्थिति राहिली नाही, माणसे स्वार्थी,लोभी, अन्यायी झाली. बलवान् दुर्बळावर अन्याय करू लागले. त्यांचे शोषण होऊ लागले. कुणाचेहि जीवित–वित्त सुरक्षित राहीनासे झाले. जीवन भयग्रस्त झाले. तेव्हा नियामकाची, शासनाची आवश्यकता भासणे स्वाभाविक होते. ईश्वराच्या प्रेरणेने तसेच झाले.

इन्द्रानिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च।
चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वती: ।।४।।

यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः।
तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ।।५।।

इन्द्र, वायु, यम, सूर्य, अग्नि, वरुण, चंद्र, कुबेर या देवतांचे महत्त्वाचे गुण(अंश) एकत्र करून ईश्वराने राजा निर्माण केला. या दैवी सद्गुणांनी युक्त असल्याने राजाचे तेज इतर सर्वांना निष्प्रभ करते.

तपत्यादित्यवच्चैष चक्षूंषि च मनांसि च।
न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ।।६।।

राजा हा सूर्याप्रमाणे तळपत असतो. त्यामुळे पाहणाऱ्यांच्या डोळ्यांना आणि मनाला दिपवीत असतो. पृथ्वीवर कोणीहि राजाच्या दृष्टीला दृष्टी भिडवू शकत नाही.

सत्ता–सामर्थ्य– संपत्ति यांचा सामान्य जनावर होणारा हा प्रभाव आहे.

सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट्।
स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ।।७।।

राजा स्वतःच्या प्रभावाने अग्नि, वायू, सूर्य, चंद्र, यम, कुबेर, वरुण आणि इन्द्र यांचेसारखा असतो.

अग्नि– दाहक. वायू – महोद्यमी. सूर्य – तेजस्वी. चंद्र– आल्हाद देणारा, सुखविणारा, शीतल, मनाला प्रसन्न करणारा. यम – न्यायी, सर्वांना समान लेखणारा. कुबेर– संपत्तीची देवता, सर्व प्रकारे संपन्नता देणारा. वरुण– जलाची देवता, जल हेच जीवन, कारण अन्नाची उत्पत्ती त्यानेच होते. त्यातून पाणी स्वतः आवश्यक आहेच. आणि देवाचा राजा इन्द्र– हा तर मूर्तिमंत पराक्रम. राजाच्या ठिकाणी हे सर्व दैवी गुण असलेच पाहिजेत. तरच प्रजा सुखी समाधानी सुरक्षित राहू शकते. राजाला यासाठीच महत्त्व– मान आहे. हे गुण ज्याचेजवळ नाहीत तो राजा नव्हेच. समाजाचे नेतृत्व जो करू इच्छितो त्याचे ठायीहि हे गुण परमावश्यक मानले पाहिजेत. तरच लोकसत्ता खऱ्या अर्थाने स्वीकार्य होऊ शकते.

बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः।
महती देवता ह्येषां नररूपेण तिष्ठति ।।८।।

वयाने लहान असला तरी एक मनुष्य मानून राजाची अवज्ञा करू नये. राजा ही मनुष्यरूपाने असणारी श्रेष्ठ देवता आहे असे जाणावे.

एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम्।
कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसंचयम् ।।९।।

नको तितकी जवळीक करणाऱ्या एकालाच अग्नि पोळतो, जाळतो पण राजाशी तसेच वागले तर राजारूपी अग्नि घरादारासकट सर्व संपत्तीचा नाश करतो.

या कारणासाठीच कोणत्याहि सत्ताधाऱ्याशी साधारण माणसाने जरा सांभाळूनच असावे.

कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च देशकालौ च तत्त्वत: ।
कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुन: पुन: ।।१०।।

राजा आपले सामर्थ्य, देश–काल–परिस्थितीचे यथायोग्य रीतीने संपूर्ण ज्ञान हे नीट ध्यानात घेऊन स्वत:चे कर्तव्य पार पाडीत असतो. तदर्थ त्याला नानाप्रकारची रूपे वारंवार धारण करावी लागतात.

राजकार्य चालविणे फार अवघड आहे. कोणताहि एक नियम तेथे सरळपणाने चालविता येत नाही. प्रसंगवशात् त्याला कठोर, मृदू, न्यायी, पक्षपाती, समदृष्टी, जवळ वा दूर करणारा, प्रेमळ, उदार, स्नेहशील,रसिक, तुसडा, क्षमाशील, शत्रुता वा मित्रता जोडणारा, आक्रमक वा पलायनवादी असे अनेकप्रकारे वागावे लागते. मात्र हे सर्व वैयक्तिक हानिलाभाचा विचार करून घडत नसते. कारण प्रजेचे हित, स्वदेशाचे रक्षण–संवर्धन हेच एकमात्र राजाचे परमकर्तव्य असते. म्हणूनच धर्मसिद्ध्यर्थ राजा विश्व–(नानाविध) रूपे वरचेवर धारण करतो.असे म्हटले आहे.

राजनीति वरवर पाहता कुटिल वाटते. स्वार्थी दुष्टांची मुळातहि तशीच असते. म्हणून तर तिला सुभाषितकारांनी वेश्येची उपमा दिली आहे.

येथील धरसोड वा विविधता तशी स्वार्थी नाही. हे धर्मसिद्ध्यर्थ शब्दावरून स्पष्ट होते. येथील विविधतेमागे वा विसंगति–विरोध यामागे राष्ट्ररक्षण आणि प्रजाहित साधून देणे एवढीच भावना आहे.

यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।
मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि स: ।।११।।

राजाच्या प्रसन्नतेने संपत्ति वैभव यांचा लाभ होतो. त्याच्या पराक्रमाने राष्ट्र विजयी होते. आणि तो ज्याच्यावर संतापतो त्याचा मृत्यू अटळ असतो. कारण राजा हा तेजोमय आहे.

आपल्या परंपरेत प्रजेसाठी जी राजनिष्ठा सांगितली आहे, तिची हीच कारणे आहेत, त्याकाळी परधर्मीय वा परका राजा असा कुणी नसेच. सर्वच हिंदु आणि भारतीय अर्थात् हिंदुस्थानी होते. म्हणून हा नियम अबाधित होता. राजेहि प्रजाहितदक्ष असत. म्हणून अपवाद असा फारसा नव्हताच.

तं यस्तु द्वेष्टि संमोहात्स विनश्यत्यसंशयम् ।
तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मन: ।।१२।।

मोहामुळे जो कोणी राजाचा द्वेष करतो तो नि:संशय नष्ट होतो कारण अशा द्वेष करणाऱ्याला कसे लौकरात लौकर नाहीसे करावे त्याची योजना राजा मनात आखीत असतो.

तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु स व्यवस्येन्नराधिपः ।
अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत् ।।१३।।

राजाला जे अनुकूल त्याच्यासंबंधी राजाने योग्य त्या धर्माने (औदार्य– सौजन्य) वागावे, आणि राजाला जे प्रतिकूल असतील त्यांच्याशी राजाने तसेच (शत्रुत्वाने) वागावे. हा (राज) धर्मच आहे. त्याचे उल्लंघन करू नये.

महाराष्ट्राच्या इतिहासात शिवाजी राजे, चंद्रराव मोरे – बाजी घोरपडे यांचेशी कसे वागले ते पाहिले म्हणजे शिवाजीराजे मनुस्मृतीप्रमाणेच वर्तन करीत हे ध्यानात येते.

लोकसत्तेत शासनाने घालून दिलेले निर्बंध हेच राजाचे प्रतीक आहेत. म्हणून सज्जनाने निर्बंधाचे पालन करावे. पण पारतंत्र्यात लागलेली निर्बंधभंगाची सवय अद्यापीहि चढत्या वाढत्या प्रमाणात टिकून आहे. स्वस्तात नेतेपण मिळविण्याचे आणि टिकविण्याचे ते एक आवश्यक साधन झाले आहे. सर्वसामान्य मात्र त्यामुळे पदोपदी त्रस्त होतो. संप–बंद–रस्तारोको चे स्वरूपहि वरचेवर अधिकाधिक क्रूर आणि दुष्ट होत चालले आहे. त्यामुळे होणारी पीडा माणसाला असह्य होते. म्हणून राजाविषयी मनूने जे सांगितले आहे तेच निर्बंधाच्या संबंधात लक्षात ठेऊन वागावे. दुबळे भ्रष्टाचारी आणि तुष्टीकरणवादी शासक निर्बंधभंगाने उत्पन्न होणाऱ्या उत्पीडनाला आळा घालू इच्छित नाहीत. त्यांना ते सामर्थ्यहि नसते कारण ते सर्व स्वार्थी आणि विलासप्रिय झाले आहेत. म्हणून सामान्य जनांनी निर्बंधाचे यथायोग्यरीतीने पालन करावे. विरोध करणे अपरिहार्य झाले तर तो सौम्य आणि सौजन्यपूर्ण असावा.

तस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम् ।
ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत्पूर्वमीश्वरः ।।१४।।

राजाला उत्पन्न करण्यापूर्वीच ईश्वराने(जणु) स्वतःचा पुत्र असा धर्मरूप दंड निर्माण केला. तो ब्रह्मतेजाने युक्त होता. सर्वांचे रक्षण करणे हेच त्याचे उद्दिष्ट होते. तोच धर्मरूप दंड राजाचे स्वाधीन केला.

राजाने कोणत्या नियमाने वागवे ते राजपदाआधीच ठरविलेले होते. आणि हा दंड धर्मरूपच होता. व ब्रह्मतेजाने संपन्न होता. म्हणजे धर्माची जी धैर्य, क्षमा, संयम, दया, सत्य, परस्ववर्जन, पावित्र्य, ज्ञान– विज्ञान, बुद्धि इत्यादि अंतरंगे तीच या राजदंडाची उद्दिष्टे होती. म्हणूनच त्याला ब्रह्मतेजोमय अशी संज्ञा दिली आहे.

राजाने जी विधीविधाने वा नियम निर्बंध शासन व्यवस्थेत पाळावयाचे ते त्याने आपल्या सोयीप्रमाणे निर्माण केलेले नसत. ते शास्त्राने आधीच ठरविलेले, बांधून दिलेले असत. म्हणून त्यात अन्याय पक्षपात वा मनमानी नसे. कोणाचे तुष्टीकरणहि नसे.

तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
भयाद्भोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चलन्ति च ।।१५।।

त्या राजदंडाच्या धाकानेच सर्व स्थावर जंगम आपापल्या विहित धर्माने वागत असे. आणि त्यामुळेच सर्वांना सुखोपभोगाचा लाभ होई.

तं देशकालौ शक्तिं च विद्यां चावेक्ष्य तत्त्वत: ।
यथार्हत: सम्प्रणयेन्नरेष्वन्यायवर्तिषु ।।१६।।

देश, काल, सामर्थ्य, ज्ञान, विद्या, इत्यादि नीट ध्यानी घेऊनच अन्यायाने वागणाऱ्यावर यथायोग्यरीतीने या राजदंडाचा प्रयोग करावयाचा असतो.

अपराधाचे स्वरूप वरवर एकच वाटले तरी ते करण्याचे उद्दिष्ट वेगवेगळे असूशकते. शिक्षा करताना त्याचा विचार करावा लागतो.

स राजा पुरुषो दण्ड: स नेता शासिता च स: ।
चतुर्णामाश्रमाणां च धर्मस्य प्रतिभू: स्मृत: ।।१७।।

हा राजदंडच वास्तवात राजा आहे तोच समर्थ आहे. पुढारीहि तोच, वळण लावणारा तोच, चारी आश्रमांचे नियंत्रण तोच करतो. हा राजदंडच व्यवहारामध्ये धर्माचे प्रतिनिधित्व करतो.

दण्ड: शास्ति प्रजा: सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।
दण्ड: सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधा: ।।१८।।

प्रजेचे शासन—रक्षण राजदंडच करतो. इतर सर्व असावध असले तरी दंड सदैव जागरूकच असतो. म्हणून जाणते दंडाला धर्म असे मानतात.

समीक्ष्य स धृत: सम्यक् सर्वा रञ्जयति प्रजा: ।
असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वत: ।।१९।।

राजदंड विचारपूर्वक धारण केला तर प्रजा सुखावते.अविचाराने वापरला तर सगळीकडून नाशच होतो.

यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्ड्येष्वतन्द्रित: ।
शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्दुर्बलान्बलवत्तरा: ।।२०।।

जे दंड करण्यास योग्य आहेत (शिक्षेस पात्र आहेत, अपराधी आहेत). त्यांना जर दक्ष राहून राजा दंड देणार नाही तर भाल्याने मासे मारले जातात, तसे बलवान् दुर्बलांचा नाश करतील.

अद्यात्काक: पुरोडाशं श्वाऽवलिह्याद्धविस्तथा ।
स्वाम्यं च न स्यात्कस्मिंश्चित्प्रवर्तेताधरोत्तरम् ।।२१।।

दंडाचा शासनाचा योग्य तो वापर न केला, तर कावळे पुरोडाश खातील. कुत्री हविर्भाग चाटतील, कोणाचे कशावर स्वामित्व म्हणून उरणार नाही. नीच वर चढतील. उत्तमांना पतन सोसावे लागेल.

अत्यंत पवित्र अशा गोष्टींचेहि पावित्र्य संभाळता येणार नाही. असा भाव कावळे कुत्री यांच्या उल्लेखातून व्यक्त होतो. कोणाचेहि जीवित–वित्त सुरक्षित असणार नाही. बलदंड कोणाचेहि शोषण करतील, काहीहि लुटून नेतील. अयोग्य व्यक्ति उंच पदावर चढतील. चांगल्याचा अवमान होईल. असे का ? त्याचे कारण पुढील श्लोकात आहे.

सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ।
दण्डस्य हि भयात्सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ।।२२।।

लोक दंडामुळेच वठणीवर येतात. आपण होऊन चांगले वागणारे विरळा. दंडाचे भय असल्यामुळेच सारे जग सुखाचा उपभोग घेऊ शकते.

देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतगोरगाः ।
तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निपीडिताः ।।२३।।

देव, दानव, गंधर्व, राक्षस, पक्षी, सर्प, असे सर्व जीव ईश्वरप्रणीत नियमनाने वागतात. म्हणूनच सुखी राहतात.

दुष्येयुः सर्ववर्णाश्च भिद्येरन्सर्वसेतवः ।
सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दण्डस्य विभ्रमात् ।।२४।।

दंड जर भ्रांत झाला, तर चारी वर्ण दूषित होतील सर्व मर्यादा उध्वस्त होतील. सर्व लोकात प्रकोप माजेल.

यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा ।
प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ।।२५।।

सावळ्या रंगाचा, तांबड्या डोळ्यांचा पापांचा नाश करणारा दंड योग्यरीतीने वापरला जाईल. नेता जर चांगले काय ते ओळखणारा असेल, तर प्रजेपैकी कोणालाहि मोह होणार नाही. (सर्व योग्य तसेच वागतील)

श्यामवर्ण लोखंडाचे कठिणपण सुचवितो. आणि तांबडे डोळे क्रोधाचे धाक बसविण्याचे प्रतिनिधित्व करतात. अर्थात् हे तेव्हाच शक्य होते, जेव्हा नेता–राजा–पुढारी चांगुलपण ओळखणारा अर्थात् विवेकशील आणि धीर–वीर असेल.

तस्याहु: संप्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम्।
समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम्॥२६॥

सत्याचा पक्षपाती, सारासारविचार करणारा, बुद्धिमान्, धर्म–अर्थ–काम याचे स्वरूप आणि मर्यादा ओळखणारा असा राजा असेल तर तोच दंडाचा प्रयोग करण्याचा अधिकारी आहे असे जाणते लोक म्हणतात.

शासनाचे नियम चांगले असावेत त्यात प्रजेच्या हिताचा, रक्षणाचा वैभवाचा सुख–समाधानाचा विचार असावा हे तर खरेच, पण शासक जर खोटा, स्वार्थी, अडाणी, कशाचे नीट ज्ञान नसलेला, असेल तर संविधान कितीहि उत्तम असले तरी प्रजेच्या कपाळी हाल–अपेष्टाच येतात. भ्रष्टाचारी शासक प्रजेला सुख देऊच शकत नाही. तो संविधानाचाहि दुरुपयोग करतो.

तं राजा प्रणयन्सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्धते।
कामात्मा विषम: क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्यते॥२७॥

चांगला राजा, दंडाचा योग्य रीतीने वापर करील, तर धर्म–अर्थ–काम या त्रिवर्गाची अभिवृद्धि करणारा ठरेल. पण तोच जर कामलोलुप, विषयासक्त, अन्यायी, पक्षपाती, क्षुद्रवृत्तीचा असेल तर शेवटी दंडानेच त्याचा नाश होईल.

औरंगजेब, दुसरा बाजीराव, मुसोलिनी असेच नष्ट झाले.

दण्डो हि सुमहत्तेजो दुर्धरश्चाकृतात्मभि:।
धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सबान्धवम्॥२८॥

दंड अत्यंत तेजस्वी आहे. ज्याचे स्वत:वर नियंत्रण नाही, जे अज्ञानी (असंस्कृत) आहेत, ते याला नीट धारण करू शकत नाहीत. ते धर्मापासून (कर्तव्यापासून) भ्रष्ट होतात. मग दंड त्यांचा आप्तेष्टांसह नाश करतो.

नंदराजाचे असेच झाले मात्र त्यासाठी दंडाचा योग्य वापर कसा करावा याचे यथार्थ मार्गदर्शन करणारा प्रज्ञावान्, तेजस्वी चाणक्य धैर्याने उभा रहावा लागतो.

ततो दुर्गं च राष्ट्रं च लोकं च सचराचरम्।
अन्तरिक्षगतांश्चैव मुनीन्देवांश्च पीडयेत्॥२९॥

राजा नष्ट होताच तोच दंड नंतर गडकोट– राष्ट्र, सर्व प्रजा, यक्ष–गंधर्व–ऋषी– देव यांनाहि पीडाकर होतो.

केव्हा कसे वागावे, दया कोणावर किती करावी, याचे भान सुटले की मग त्याचा पृथ्वीराज चव्हाण होतो. राष्ट्र पतित होते आणि सोमनाथासारखी संपन्न मंदिरे वारंवार लुटली जातात. राजनीति नीट न उमजल्याचेच हे दुष्परिणाम आहेत.

सोऽसहायेन मूढेन लुब्धेनाकृतबुद्धिना।
न शक्यो न्यायतो नेतुं सक्तेन विषयेषु च ।।३०।।

राजा जर सहाय्यहीन मूर्ख लोभी शास्त्राभ्यास न केलेला असेल, विषयासक्त असेल तर त्याला दंडाचा नीट उपयोग करताच येणार नाही.

शुचिना सत्यसंधेन यथाशास्त्रानुसारिणा ।
प्रणेतुं शक्यते दण्डः सुसहायेन धीमता ।।३१।।

राजा पवित्र सत्याने वागणारा, शास्त्राप्रमाणे चालणारा, सर्वांचे चांगले सहकार्य मिळविणारा, आणि बुद्धिमान् दूरदृष्टीचा असेल तरच त्याला राजदंड योग्य प्रकारे हाताळता येईल.

स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तः स्याद्भृशदण्डश्च शत्रुषु।
सुहृत्स्वजिह्मः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ।।३२।।

राजाने स्वत:च्या राज्यात अत्यंत न्यायाने वागावे. शत्रूच्या संबंधात उग्र दंडाचा उपयोग करावा. आपले जे प्रेमळ मित्र असतील, त्यांच्याशी कपटाने वागू नये. ब्राह्मणधर्माने वागणाराकडे क्षमाशील वृत्तीने पहावे.

न्याय– अन्याय यांचा सूक्ष्म विचार केवळ प्रजेच्या संबंधात असावा. जे प्रजापीडक आहेत, आतंकवादी आहेत, राज्याचे शत्रू आहेत, त्यांच्याशी उग्रपणाने वागावे. मानवतावादाच्या जडजंबालात सापडून दुष्टाशी कोणत्याहि परिस्थितीत सौम्य वर्तन करू नये. सहनशील असणे, क्षमा करणे, उदार वर्तन ठेवणे, हे प्रशंसनीय सद्गुण आहेत हे खरे पण त्याचा लाभ दुष्टांना, नीचांना होता कामा नये. सरळ– विद्वानांचेविषयी तशी वृत्ति असणे उचित आहे.

एवंवृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः।
विस्तीर्यते यशो लोके तैलबिन्दुरिवाम्भसि ।।३३।।

जो राजा अशा प्रकारे वागतो, तो जरी दरिद्री असला (वैभवसंपन्न नसला) तरी त्याचे यश लोकामध्ये, पाण्यात पडलेल्या तेलाच्या थेंबाप्रमाणे पसरते.

शीलोंच्छवृत्ति पूर्वी ब्राह्मणाचा आदर्श म्हणून सांगितली आहे. क्षत्रियाचा अर्थात् राजाचा तो धर्म नव्हे. उपलक्षणांनी राजा संपत्तिमान नसणेच येथे अभिप्रेत आहे. धनबळावर कीर्ति विकत घेता येते. तसे येथे अभिप्रेत नाही. यश कीर्ति हे चांगुलपणाचे, सदाचाराचे योग्य विवेकी वर्तनाचे परिणाम आहेत.

अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मनः।
संक्षिप्यते यशो लोके घृतबिन्दुरिवाम्भसि ।।३४।।

संयम नि शिक्षण नसलेला जो राजा याच्या उलट वागतो, त्याच्या यशाचा, लोकामध्ये, पाण्यात पडलेल्या तुपाच्या थेंबाप्रमाणे संकोच होतो.

स्वे स्वे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः ।
वर्णानामाश्रमाणां च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता ॥३५॥

अनुक्रमाने आपआपल्या धर्मात वागणाराच्या वर्णाचे आणि आश्रमाचे रक्षण योग्यरीतीने करण्यासाठीच राजाची निर्मिती झालेली आहे.

ब्राह्मण– क्षत्रिय–वैश्य– शूद्र हा वर्णाचा क्रम आणि ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ आणि संन्यास हा आश्रमाचा क्रम. त्या त्या वर्णात आणि आश्रमात असलेल्या व्यक्तीने आपापल्या वर्णाश्रमाप्रमाणे वागणे हेच सर्वदृष्टीने श्रेयस्कर असते. तसे जर कुणी वागत नसेल तर त्याला तसे वागावयास लावणे, हेच समाजात स्वास्थ्य निर्माण करणारे असते. ते राजाचे कर्तव्य आहे. नव्हे राजपदाची निर्मिती तेवढ्यासाठीच झालेली आहे. कालिदासाने राजाची वर्णने करताना म्हटले आहे की,

रेखामात्रमपि क्षुण्णामामनोवर्त्मनः परं ।
न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियंतुर्नेमिवृत्तयः ॥

मनूने घालून दिलेल्या चाकोरीबाहेर त्या राजाची प्रजा रेसभरहि जात नसे.

अकार्यचिंतासमकालमेव प्रादुर्भवं चापधरपुरस्तात ।
अतः शरीरेष्वपि यः प्रजानां प्रत्यादिदेशाविनयं विनेता ॥

प्रजेतील कोणाच्या मनात वेडेवाकडे वागण्याची नुसती इच्छा जरी उत्पन्न झाली तरी धनुष्यधारी शासनक्षम राजा त्याच्या मनःचक्षूपुढे उभा राही.आणि त्याची ती वाईट वागण्याची इच्छा मुळातच नाहिशी करी. प्रत्यक्ष कृती(वाईट–वर्तन) करण्याचे धाडसच कोणास होत नसे. राजाचे वागणे असे उद्दंडाना दुर्वर्तन्यांना धाक उत्पन्न करणारे असले पाहिजे.

तेन यद्यत्सभृत्येन कर्तव्यं रक्षता प्रजाः ।
तत्तद्वोऽहं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥३६॥

तेव्हा राजाने आपल्या अधिकारीवर्गासह प्रजेच्या रक्षणासाठी कसे वागावे ते मी तुम्हास क्रमाक्रमाने योग्यरीतीने सांगतो.

राजाची म्हणून जी कर्तव्ये असतात ती सारी एकट्या राजाची कधीच नसतात. कारण राजा माणूस म्हणून सामान्यच असतो. काही सद्‌गुण त्याचे वैयक्तिक असले, तरी प्रजाहितात त्याची परिणती व्हावयाची तर त्याचा सेवकवर्ग, त्याचे लहानमोठे अधिकारीहि तसेच वागणारे असले पाहिजेत. तरच प्रजेचे कल्याण होते.

एकटा राजा प्रत्येक प्रजाजनापर्यंत पोचूच शकत नाही. राज्याचा पसारा जेवढा मोठा तेवढी शासनव्यवस्थेतील अधिकाऱ्यांची संख्याहि मोठी असणार . त्या सर्वांवर राजाचे नीट लक्ष असले पाहिजे. तरच ते सारे व्यवस्थित वर्तन करतील. एवढा सगळा भाव 'सभृत्येन' म्हणण्यात आहे. नाही तर प्रजा ही विलंब, अन्याय, पक्षपात, भ्रष्टाचार, शोषण याने पीडिली जाणारच.

ब्राह्मणान्पर्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः ।
त्रैविद्यवृद्धान्विदुषस्तिष्ठेत्तेषां च शासने ।।३७।।

राजाने पहाटे लौकर उठून ब्राह्मणांचा सत्कार करावा. ज्यांचा सत्कार करावयाचा, ते ब्राह्मण तिन्ही वेदांचे यथार्थ ज्ञान असणारे, नीतीशास्त्र इत्यादींचे चांगले जाणकार असावेत. ते जे सांगतात त्याप्रमाणे वागावे.

वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान्वेदविदः शुचीन् ।
वृद्धसेवी हि सततं रक्षोभिरपि पूज्यते ।।३८।।

विद्वान् वेदवेत्ते, पवित्र आचरणाचे अशा वृद्धांची नित्य सेवा करावी. वृद्धांची सेवा करणारा राक्षसांनाहि (क्रूर–दुष्टांना) पूजनीय वाटतो.

येथे केवळ जातीने ब्राह्मण असलेला, वा नुसता वयाने वडिलधारा असलेला असा कोणी अभिप्रेत नाही. तो अनुभवी, शास्त्रांचा अभ्यासी, पवित्र आचरणाचा सदाचरणी, वागणे बोलणे शुद्ध सात्त्विक असलेला असा पाहिजे. अनुभवी सज्जन वृद्धांची संगती नेहमीच लाभदायक असते.कोणाचेहि स्वतःच्या अनुभवाचे क्षेत्र लहान आणि शास्त्रांचा अभ्यास तोटका असू शकतो. राजापुढे नित्य नव्या समस्या उभ्या रहात असतात. परिस्थिति अनेकदा गोंधळून टाकणारी असते. अशा वेळी सदाचारी अनुभवी शास्त्रवेत्ते वृद्ध कसे वागावे, काय करावे ते नेमकेपणाने सांगू शकतात. अर्थात् त्यावर स्वतःहि नीट विचार करावा हे गृहीतच आहे. अनुभवी लोकांशी विचारविनिमय करणाराविषयी शठ दुर्जनांनाहि मनातल्या मनात तरी आदरच वाटत असतो.

तेभ्योऽधिगच्छेद्विनयं विनीतात्माऽपि नित्यशः ।
विनीतात्मा हि नृपतिर्न विनश्यति कर्हिचित् ।।३९।।

ज्ञानी वृद्धांच्या जवळ जावयाचे ते विनम्र राजानेहि अधिक विनयानेच जावे, नम्र–विनयी व्यक्तीचा कधीच नाश होत नाही.

अहंकार मोठा वाईट दुर्गुण आहे. सर्व दुर्गुणांचा तोच जनक आहे. तो स्वतःविना अन्य कोणाला बुद्धिमान्, ज्ञानी, विवेकी, समर्थ, कर्तृत्ववान् मानीत नाही. त्यामुळे त्याच्या वागण्यात पदोपदी दोष घडतात. पण ते त्याच्या लक्षात येत नाही. त्यायोगे कार्य बिघडते. याचा अर्थ व्यक्ति स्वाभिमानी वा

आत्मविश्वासी असू नये असा मुळीच नाही. पण विनय, नम्रता आणि स्वाभिमान, आत्मविश्वास परस्पर विरोधी असतात असे नाही. असे विनयाने वागणाराचे कल्याणच होते.

बहवोऽविनयान्नष्टा राजानः सपरिच्छदाः ।
वनस्था अपि राज्यानि विनयात्प्रतिपेदिरे ।।४०।।

उन्मत्तपणामुळे अनेक राजे सपरिवार नष्ट झाले. उलट विनयी राजे वनवासी झाले होते, तरी त्यांना पुन्हा राज्यलाभ झाला.

वेनो विनष्टोऽविनयान्नहुषश्चैव पार्थिवः ।
सुदाः पैजवनश्चैव सुमुखो निमिरेव च ।।४१।।

उद्दामपणाने वागल्यामुळे वेन, नहुष, पिजवनाचा पुत्र सुदा, सुमुख, निमि हे राजे नाश पावले.

पृथस्तु विनयाद्राज्यं प्राप्तवान्मनुरेव च ।
कुबेरश्च धनैश्वर्यं ब्राह्मण्यं चैव गाधिजः ।।४२।।

विनयाने वागल्यामुळे पृथु आणि मनु यांना राज्याचा लाभ झाला. कुबेराला संपत्ति ऐश्वर्य याची प्राप्ति झाली. तर क्षत्रिय असून विश्वामित्राला त्याच जन्मात ब्राह्मण होता आले.

रामायण महाभारतासारख्या इतिहासातून आणि काही पुराणग्रंथातून वर उल्लेखिलेल्या व्यक्तींची चरित्रे विस्ताराने आलेली आहेत. त्यांच्याशी येथे काही विशेष प्रयोजन नाही.

आपल्या अलिकडल्या इतिहासातील हिटलर मुसोलिनी, रुमानियाचा चेइन्स्कू, आणिबाणी लादणारी इंदिरागांधी ही या उन्मत्तपणाच्या परिणामाचीच उदाहरणे आहेत.

त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ।
आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकतः ।।४३।।

ऋक्, यजु, साम, या तीन वेदांचे ज्ञान असणाऱ्याकडून त्यातील उपयुक्त ज्ञान, दंडनीतीतील शाश्वत तत्त्वे, न्याय, तर्क, आत्मविद्या आणि वार्त्ता याविषयीचे ज्ञान संबंधित जाणकाराकडून प्राप्त करून घ्यावे.

वेदज्ञानामुळे हिताहितकृत्ये कशी असतात, धर्मकृत्ये कशी अनुष्ठावीत, हे कळते. राजनीतीमधे काही गोष्टी तात्कालिक उपयोगाच्या, तर काही चिरंतन उपयोगाच्या असतात. यात शाश्वत उपयोगाचे जे, त्या संबंधात चूक न होऊ देणे महत्त्वाचे. न्याय–तर्क शास्त्रामुळे पुढे आलेल्या विषयाची नीट छाननी करता येते. सत्य–भ्रम याचे यथार्थ ज्ञान होते. स्वपक्षाचे मंडन आणि प्रतिपक्षाचे खंडन यशस्वीरीतीने करता येते. वार्त्ता हा विषय राजकारभाराच्यादृष्टीने फार महत्त्वाचा आहे. लोकांचे दैनंदिन

जीवन त्याच्याशी संबद्ध असते. वार्त्तामध्ये व्यापार शेती पशुपालन शिल्प, स्थापत्य या सर्वांचाच समावेश होतो. अर्थशास्त्र त्यावरच अवलंबून असते. त्याविषयी घेतलेले निर्णय प्रत्यक्षच लाभ वा हानी करणारे ठरू शकतात. राजा या संबंधात अनभिज्ञ असेल तर प्रजेला दारिद्र्य भोगावे लागते. मग नानाप्रकारचे संघर्ष उत्पन्न होतात. म्हणून राजाने सर्वच विषयाचे त्यातहि वार्त्ता आणि आत्मज्ञान याचे विशेष अध्ययन केले पाहिजे. आत्मविद्येमुळे संयम अंगवळणी पडतो, व्यक्तिमत्वाचा सर्वांगिण विकास साधणे सुलभ होते.

इंद्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् ।
जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजा: ।।४४।।

रात्रंदिवस राजाने स्वत:ची इन्द्रिये स्वाधीन ठेवण्याचा प्रयत्न साक्षेपाने करावा. ज्याला स्वत:च्या इंद्रियांचे नियंत्रण साधले तो प्रजेलाहि स्वाधीन ठेवू शकतो.

दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च ।
व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ।।४५।।

कामामुळे उत्पन्न होणारी दहा आणि क्रोधामुळे होणारी आठ ही व्यसने फार हट्टी, सहसा न सुटणारी आहेत. ती प्रयत्नपूर्वक टाळावी.

कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपति: ।
वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु ।।४६।।

राजा जर कामामुळे उत्पन्न होणाऱ्या दोषात आसक्त होऊन राहील, तर धर्म अर्थ यांच्यापासून वंचित होईल. क्रोधामुळे होणाऱ्या दोषामुळे त्याची स्वत:चीच हानी होईल.

कामक्रोधांचा उपयोग व्यवहारात पुष्कळ आहे. पण ते पूर्णपणे स्वत:च्या सेवकाप्रमाणे स्वाधीन असले पाहिजे. माणूस त्यांच्या आहारी गेला तर त्याने हानीच हानी वाट्यास येते. माणसाचे व्यवहारक्षेत्र लहान असते. पण राजाच्या हातून घडलेल्या दोषाचा परिणाम त्याच्या प्रजेस भोगावा लागतो. म्हणून राजाने फार सावध राहिले पाहिजे.

मृगयाक्षो दिवास्वप्न: परिवाद: स्त्रियो मद: ।
तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गण: ।।४७।।

पारध, द्यूत, दिवसा झोपणे, कुचाळक्या करणे, रतिक्रीडा, मद्यपान, संगीताची ओढ, उगीच भटकणे, हे कामामुळे होणारे दहा दोष आहेत.

सत्ता, संपत्ति, अधिकार, लोकप्रियता जो जो अधिक तो तो या व्यसनाचे प्रमाण वाढतच जाते. शेवटी सर्वनाश डोळ्यापुढे दिसत असतानाहि व्यसनातून निवृत्त व्हावेसेहि वाटत नाही. नृत्य–गायन–वादन या तिघांना मिळून संगीत ही संज्ञा आहे. **'नृत्यगीतं च वाद्यं च त्रयं संगीतमुच्यते'**

संगिताची आवड तर रसिकतेची द्योतक आहे. म्हणून ती भूषणाने मिरविली जाते. पण तिचा अतिरेक माणसाला छांदिष्ट बनवतो आणि तो कार्यक्षमतेत मोठाच बाध आणतो.

पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम्।
वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ।।४८।।

दुष्टता, साहस, द्वेष (वैर), ईर्ष्या, मत्सर, कृपणता, वाणीने संताप व्यक्त करणे (शिवीगाळ), कठोरता हे क्रोधाठायी असणारे आठ दोष होत.

यातील अर्थदूषण कामात आणि परिवाद क्रोधात घालणे बरे झाले असते. अर्थदूषणाचा अर्थ कृपणता न करता (अर्थ–धन) व्यवहारात सरळपणा नसणे असाहि करता येतो. टीकाकाराने धन चोरणे, लपविणे, द्यावयाचे त्यास न देणे असे ध्वनी या शब्दातून काढले आहेत.

द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वे कवयो विदुः ।
तं यत्नेन जयेल्लोभं तज्जावेतावुभौ गणौ ।।४९।।

कामक्रोध या दोघांचे मूळ लोभ आहे. असे सर्व ज्ञाते जाणतात. ज्याच्यापासून कामक्रोध आणि त्यांचे दहा आठ प्रकार जन्मास येतात. त्या लोभाला यत्नपूर्वक जिंकावे.

खरे तर लोभ हे कामाचे संतान वा विकसित रूप आहे पण कामक्रोध आपली स्वाभाविक सीमा ओलांडतात, ती मात्र लोभामुळे. म्हणून गीतेने त्याला कामक्रोधासह नरकाचे द्वार म्हटले आहे. कृतयुगाचे शेवटी वा त्रेतायुगाचे आरंभी लोभच प्रगट झाला आणि त्यातून पुढे सर्व अनर्थपरंपरा निर्माण झाली. असे चरकाचार्यांनी म्हटले आहे.

पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम्।
एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ।।५०।।

मद्यपान, द्यूत, रतिविलास, पारध हे कामाच्या दहा प्रकारातील चार फार कष्ट देणारे, अधिक घातक आहेत. असे जाणावे.

दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे।
क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्कष्टमेतत्त्रिकं सदा ।।५१।।

क्रोधाच्या आठ प्रकारातील शिक्षा ठोठावणे, अभद्र– कठोर भाषण आणि भ्रष्टाचार हे तीन दोष विशेष रीतीने घातक होतात.

सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुषङ्गिणः।
पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्याद्व्यसनमात्मवान् ।।५२।।

हे सातहि दोष बहुधा सर्वांचे ठिकाणी राहतात जो विवेकी आहे, संयमी आहे, त्याने पूर्वी पूर्वीचा (आधी आधीचा) दोष अधिकाधिक घातक आहे असे जाणावे.

हे तारतम्य सामान्यत: ठीक आहे. पण आसक्तीचे प्रमाण साधारण असले तरच असा क्रम लावता येईल. एखाद्या व्यसनाची आसक्ति प्रमाणाबाहेर अधिक असली तर तोच दोष अधिक घातक ठरणे शक्य आहे.

व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते।
व्यसन्यधोऽधो व्रजति स्वर्यात्यव्यसनी मृत: ।।५३।।

व्यसन आणि मृत्यू या दोहोत व्यसन हे अधिक घातक असते. व्यसनी व्यक्तीचा वरचेवर अध:पात होतो तर निर्व्यसनी माणूस मेला तर स्वर्गात जातो.

मौलाञ्छास्त्रविद: शूराँल्लब्धलक्षान्कुलोद्गतान्।
सचिवान्सप्त चाष्टौ वा कुर्वीत सुपरीक्षितान्।।५४।।

चांगली परंपरा असलेले, शास्त्र यथार्थपणे जाणणारे, शूर ध्येयवादी, कुलवंत असे सात वा आठ सचिव नेमावेत. ते चांगले पारखून घेतलेले असावेत.

मंत्री सचिव यांची संख्या नियमित आहे. त्याचे वर्णिलेले गुणहि राजकारणातील कार्यक्षमतेच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहेत. चांगली पारख करून त्यांना नेमावे हे सर्वात महत्त्वाचे आहे. आजच्या लोकराज्यात या साऱ्या नियमांची परवड झालेली आहे. त्यांची संख्या उपयुक्ततेवर अवलंबून नसते. आसन टिकविण्यासाठी तुष्टीकरणावर आधारित असते. ती चाळीसचे जागी शंभर वा त्याहूनहि अधिक होते. त्यामुळे प्रजेला अनेक प्रकारचे हाल सोसावे लागतात.प्रजेचे शोषण तर होतेच होते.

अपि यत्सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम्।
विशेषतोऽसहायेन किंतु राज्यं महोदयम्।।५५।।

एखादे काम सोपे वाटत असले तरी ते एकट्याने पार पाडणे अवघड. कोणी सहायक नसेल तर विशेषच दुर्घट. साध्या कामाची ही गोष्ट, तर राज्य संभाळणे हे तर फारच मोठे आणि नाना प्रकारांनी पार पाडावे लागणारे कार्य आहे.

राजकारभारात सचिवादि सहाय्यकांची का आवश्यकता असते, ते येथे स्पष्ट केले आहे. एकटा माणूस कितीहि बुद्धिमान् आणि कार्यक्षम असला तरी सर्व गोष्टीचे यथार्थ आकलन त्या एकट्याला कधीच शक्य नसते. सामान्य व्यवहारातहि लोकसंग्रह उपयुक्त ठरतो.

तै: सार्धं चिन्तयेन्नित्यं सामान्यं संधिविग्रहम्।
स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च ।।५६।।

या नियुक्त केलेल्या सचिवासवे फार गोपनीय नाहीत अशा विषयांचा विचार विनिमय करावा. त्यात शत्रूशी जुळवून घ्यावे की युद्ध करावे, हे ठरवावे. त्यात स्थल, रक्षण, विकास योजना आणि लाभलेल्या संपत्तीचा विनियोग यांचा विचार व्हावा.

सामान्य–ज्यांच्यासंबंधी विचार करण्याचा प्रसंग वरचेवर येतो. असे विषय, शत्रूशी संधी–विग्रहाचे प्रसंग काही सारखेच येत नाहीत. प्रजेचीहि अनेक गाऱ्हाणी असतात. त्यामुळे लहान मोठ्या गटात क्षोभ वा संघर्षहि उत्पन्न होतो. त्याचे कारणहि योग्य वा अन्यायाचे असू शकते. अशा वेळी मागणे मान्य करून जुळवून घ्यावे, की विरोध करावा याचाहि निर्णय विचारपूर्वक घ्यावा लागतो. हाहि एक प्रकारे संधिविग्रहच आहे.

स्थानम्– आपणास जे कार्य करावयाचे आहे त्याचे स्थळ कोणते, कोठून आरंभ करावा, कुठे कसे थांबावे ते जाणणे. टीकाकारांनी या शब्दाचा आशय व्यापक घेतला आहे. त्यात दंड, कोष, पुर, राष्ट्र, असे प्रमुख चार विभाग आहेत. दंडामध्ये हत्ती, घोडे, रथ, पायदळ (तात्पर्य सर्व सेना) यांचे भरण पोषण कसे असावे, कसे करावे याचा समावेश होतो.

कोष– धनसंचय, त्याची प्राप्ति, व्यय याचे स्वरूप कसे असावे.

पुर– गाव नगर. त्यांची रचना, व्यवस्था आरोग्यादिक इत्यादींचे रक्षण.

राष्ट्र– देश तेथे असणारी माणसे, पशुपक्षी, शेती, उद्योग यांचे स्वरूप कसे असावे ते पाहणे. कोणी कोणावर अन्याय करीत नाही ना, ते दक्षतेने पाहणे.

समुदय– धान्य, सोने, लोखंड इत्यादि धातू यांचे उत्पादन. खाणींची व्यवस्था.विकास

गुप्ति– प्रजेचे, राज्याचे रक्षण.

हे सर्व विवरण लक्षात घेण्यासारखे आहे. राजधर्माची व्यापकता आणि परिपूर्णता त्यावरून लक्षात येते. येथे सूक्ष्मदृष्टीचेहि दर्शन होते.

तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक्।
समस्तानां च कार्येषु विदध्याद्धितमात्मनः ।।५७।।

वरील श्लोकात आलेल्या गोष्टीसंबंधी प्रथम सचिवांचे प्रत्येकाचे मत वेगळे वेगळे एकांतात जाणून घ्यावे. नंतर सर्वांनी एकत्र बसून चर्चा करावी. आणि मग त्याची हिताच्या दृष्टीने अनुकूल अशी कार्यवाही करावी.

सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ।
मन्त्रयेत्परमं मन्त्रं राजा षाड्गुण्यसंयुतम् ।।५८।।

या सचिवातहि जो विशिष्ट योग्यतेचा विद्वान्, विचारी, विवेकी असा ब्राह्मण असेल

त्याच्याशी राजाने सहा गुणांनी युक्त अशा अतिरहस्यमय वा विशेष महत्त्वाच्या विषयासंबंधी मंत्रणा करावी.

ब्राह्मण हा स्वधर्माने राहणारा असेल तर तो नाना शास्त्रात पारंगत असल्याने त्याच्या बुद्धीस विशेष तीक्ष्णता आलेली असते. तो पूर्णपणे निस्पृह असल्याने कोणत्याहि विषयाचा विचार तटस्थपणे करू शकतो. तो नि:पक्षपाती राहू शकतो. त्याचा स्वार्थ कुठेहि गुंतलेला नसतो म्हणून त्याच्या मताचे मूल्य अधिक.

नित्यं तस्मिन्समाश्वस्त: सर्वकार्याणि निक्षिपेत्।
तेन सार्धं विनिश्चित्य तत: कर्म समारभेत्।।५९।।

त्याचेवर पूर्ण विश्वासून कार्यांचा भार त्याचेवर सोपवावा. त्याचेशी चर्चा करून योग्य निर्णयाला यावे. आणि त्याप्रमाणे कारभार करावा.

हे अठ्ठावन्नाव्या श्लोकात सांगितलेल्या विशिष्ट ब्राह्मणापुरतेच न मानता इतर सचिवांचे संबंधातहि हेच धोरण ठेवावे.

अन्यानपि प्रकुर्वीत शुचीन्प्राज्ञानवस्थितान्।
सम्यगर्थसमाहर्तॄनमात्यान्सुपरीक्षितान्।।६०।।

चौपन्नाव्या श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे नेमलेल्या सचिवांच्या जोडीने इतर काही अमात्यांची नेमणूक करावी. ते सर्व शुद्धाचरणी, बुद्धिमान्, शांत, ती ती कार्ये योग्यरीतीने निभावून नेण्याचे सामर्थ्य असलेले आणि चांगले पारखून घेतलेले असावेत.

अलिकडे मंत्र्यांच्या हाताखाली काम करणारे उपमंत्री राज्यमंत्री सचिव–उपसचिव–सहसचिव असतात. तसाच हा प्रकार आहे.

निवर्तेतास्य यावद्भिरितिकर्तव्यता नृभि:।
तावतोऽतन्द्रितान्दक्षान्प्रकुर्वीत विचक्षणान्।।६१।।

राज्यकारभार योग्यरीतीने चालविण्यासाठी जेवढ्या कर्मचारी वर्गाची आवश्यकता असेल तेवढ्यांची नेमणूक करावी. मात्र ते सर्व निरलस, दक्ष आणि जाणकार असावेत.

ही संख्या मंत्र्यांची नाही. ती इतर शासकीय अधिकाऱ्यांची आहे. राज्याची संपन्नता आणि आकार याचेशी संख्या संबद्ध असावी.त्यांची संख्या अवश्य तेवढीच असावी. ती संख्या भरमसाठ वाढवू नये.

तेषामर्थे नियुञ्जीत शूरान्दक्षान्कुलोद्गतान्।
शुचीनाकरकर्मान्ते भीरूनन्तर्निवेशने ।।६२।।

शासकीय कर्मचाऱ्यांपैकी जे धाडसी, सावध, कुलवंत, सदाचरणी, असतील; त्यांना खाणी कोठारे (कर्मांत) इत्यादि बाहेरचे धनार्जनाच्यादृष्टीने महत्त्वाचे विभाग वाटून द्यावे. जे घाबरट असतील त्यांना भोजनगृह–अंत:पुर अशा आतल्या विभागावर नेमावे.

दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम्।
इङ्गिताकारचेष्टज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्गतम्।।६३।।

सर्व शास्त्रे उत्तम रीतीने जाणणारा, दुसऱ्याच्या (वा कोणाच्याहि) हावभावावरून वा बारिकसारिक हालचालीवरून त्याच्या मनात काय आहे ते त्वरित ओळखणारा, शुद्ध, दक्ष आणि कुलवंत असा दूत असावा.

येथे दूत शब्दाने परराज्याशी संबंध ठेवणारा राजप्रतिनिधी अपेक्षित आहे. स्वत:च्या राज्याच्या हिताच्या दृष्टीने परराज्यातील बारीकसारीक हालचालीवर त्याचे लक्ष असले पाहिजे आणि स्वत:च्या राजाने घेतलेल्या निर्णयाचे त्याला योग्य प्रकारे समर्थन करता आले पाहिजे.

अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान्देशकालवित्।
वपुष्मान्वीतभीर्वाग्मी दूते राज्ञः प्रशस्यते।।६४।।

राजनिष्ठ, शुद्ध, दक्ष, चांगली स्मरणशक्ति असलेला, देश काल परिस्थिति जाणणारा, सुदृढ, आकर्षक बांधा असलेला, निर्भय, चतुर वक्ता, असा दूत असणे विशेष उत्तम.

हे गुण परराष्ट्रमंत्र्याचे आणि दूतावासातील अधिकाऱ्यांचे आहेत. या सर्व ठिकाणी शुचि दक्ष आणि कुलवंतांचा उल्लेख आर्वजून केला आहे. हे लक्षणीय आहे. इतर गुणांच्या जोडीने या गुणांचा अभाव असेल तर परिणामी राष्ट्र विनाशाला पावते असे दिसून येते.

अमात्ये दण्ड आयत्तो दण्डे वैनायिकी क्रिया ।
नृपतौ कोशराष्ट्रे च दूते संधिविपर्ययौ ।।६५।।

राज्यातील शासनव्यवस्था अमात्यास्वाधीन असावी मात्र ते शासन विनयी असावे. धनकोष आणि राज्यरक्षण स्वत: राजाने पहावेत. संधी आणि विग्रह ही कार्ये दूताची आहेत.

अर्थाजन आणि अर्थोत्पादन यावर स्वत:चे नियंत्रण असले पाहिजे. जागतिकीकरणाच्या नावाखाली विदेशी संस्थाना स्वैर मोकळीक असता कामा नये. हा भाव, कोष आणि राष्ट्र राजाच्या स्वाधीन असावीत या म्हणण्याचा आहे.

दूत एव हि संधत्ते भिनत्त्येव च संहतान्।
दूतस्तत्कुरुते कर्म भिद्यन्ते येन मानवाः।।६६।।

परराष्ट्राशी मैत्री दूतच घडवून आणतो. आणि राज्याराज्यात फूटहि तोच पाडू शकतो. जोडणे वा तोडणे हीच दूताची मुख्य कामे आहेत.

यासाठीच संधी आणि विग्रह दूताचे स्वाधीन आहेत. असा उल्लेख वर केला आहे. दूत शब्दावरून वाटते तसा तो केवळ निरोप्या नाही.

स विद्यादस्य कृत्येषु निगूढेङ्गितचेष्टितैः।
आकारमिङ्गितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम्॥६७॥

दूताने परराजाच्या वागण्याबोलण्यावरून गूढ अशा इंगिताची हालचालीची ओळख करून घ्यावी. राजाच्या इतर अधिकारी वर्गाच्या वर्तनावरूनहि त्यांना काय साधावयाचे आहे ते जाणावे.

बुद्ध्वा च सर्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम्।
तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्यथाऽऽत्मानं न पीडयेत्॥६८॥

परराजाच्या मनात काय साधावयाचे आहे, त्याचे डावपेच कोणते आहेत, ते नीटपणेजाणून आपल्या देशाची हानी होणार नाही असे प्रयत्न साक्षेपाने करावेत.

श्रीशिवाजीमहाराजांनी अफझुलखानाकडे गोपीनाथपंतास पाठवून कशी बोलणी केली आणि म्लेंच्छाच्या कृष्णाजीपंताची कशी बोळवण केली ते पाहिले म्हणजेदूताची हीच लक्षणे शिवबापुढे असणार हे लक्षात येते.

जाङ्गलं सत्यसंपन्नमार्यप्रायमनाविलम्।
रम्यमानतसामन्तं स्वाजीव्यं देशमावसेत् ॥६९॥

किर्र झाडी वा दलदल नसलेला, वातावरण कुंद वा दमट नसलेला, सुपीक भूमि असलेला, सज्जनांची बहुसंख्या असलेला, रोगांचा उपसर्ग न होणारा, रमणीय, विनयी लोकांचा उपजीविकेची साधने सुलभ आणि स्वावलंबी असलेला, असा भूभाग राजधानीकरिता निवडावा.

धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा।
नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम्॥७०॥

दुर्ग म्हणजे जेथे शिरता येत नाही अर्थात् जे जिंकावयास फार अवघड असे स्थल. ही दुर्गमता पुढील प्रकारांनी येऊ शकते.

धन्वदुर्ग– सभोवतीचा पाचसहा कोसांचा प्रदेश ओसाड असलेला.
महीदुर्ग– भुईकोट, भोवती उंच रुंद तट असलेला,
अब्दुर्ग– भोवताली पाण्याने भरलेला रुंद खंदक असलेला.
वार्क्ष– सभोवती दूरवर दाट झाडी असलेला.
नृदुर्ग – चतुरंग सेना सभोवती रक्षणासाठी सज्ज असलेला.
गिरीदुर्ग– डोंगरावर बांधलेला गड. जसा –रायगड.

राजधानी कोणत्या प्रकारांनी सुरक्षित असली पाहिजे. हे लक्षात ठेवले पाहिजे.

सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत्।
एषां हि बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ।।७१।।

वरील सहा दुर्गांपैकी गिरिदुर्ग हा विशेष रीतीने उपयुक्त आहे. म्हणून शक्यतो राजधानीसाठी गिरिदुर्गच निवडावा.

त्रीण्याद्यान्याश्रितास्त्वेषां मृगगर्ताश्रयाऽप्सरः ।
त्रीण्युत्तराणि क्रमशः प्लवङ्गमनरामराः ।।७२।।

वरील सहा दुर्गातील पहिले तीन मृग, बिळात राहणारे आणि जलचर , यांनी युक्त आहेत तर पुढचे तीन वानरे, सैनिक आणि देव यांनी युक्त आहेत.

त्या त्या दुर्गाला त्या त्या आश्रिताचे गुणदोष प्राप्त होतात.

धन्वदुर्गाच्या भोवती ओसाड प्रदेश असल्याने दुरूनच त्याची चाहूल लागते आणि आवश्यक तर मृगा(हरिणा) प्रमाणे राजाला पळून जाता येते.

महीदुर्ग –भोवती उंच जाड तट असल्याने बिळात राहणारे उंदीर इत्यादि प्राण्यांप्रमाणे संरक्षणाची सुविधा वाढते. बिळात राहण्यामुळेच मांजर उंदराला पकडू शकत नाही.

अब्दुर्ग– पाण्याने भरलेल्या जलाशयात सुसरी इत्यादि हिंस्र जलचर असतात. त्यामुळे त्यात प्रवेश करण्याचा धीर कोणी करीत नाही.

वार्क्षदुर्ग – सभोवती पुष्कळ दाट झाडी असल्यामुळे त्यात प्रवेश करणे शत्रुसैन्याला अवघड जाते. जसे झाडावरील वानराप्रमाणे त्याचेजवळ पोचता येते तसेच शत्रूच्या नकळत त्याची टेहळणी करिता येते.

नृदुर्ग– स्वतःचे सर्व सैन्य सावधपणे भोवती असल्याने संरक्षण होणे स्वाभाविक आहे.

गिरिदुर्ग– डोंगर एकएकट्याला सुद्धा चढण्यास अवघड असल्याने स्वतः राजा सर्वसिद्धतेनिशी वर सुखाने राहू शकतो. त्यामुळे शत्रूला तो स्वाभाविकपणे अप्राप्य असतो. म्हणून त्याला देवासारखे म्हटले आहे.

अर्थात् ही संरक्षणे सैन्यबल आणि शौर्य, धैर्य, चातुर्य या गुणाला पोषक आहेत तसेच कुणी घरभेद्या नसेल, तरच त्यांचा पुरेपूर उपयोग होतो. सूर्याजी पिसाळासारख्याच्या नीचपणाने संभाजीराजाचा, रायगडासारख्या अत्यंत सुरक्षित असलेल्या गडाचा, पराजय होऊ नये तो झालाच.

यथा दुर्गाश्रितानेतान्नोपहिंसन्ति शत्रवः ।
तथाऽरयो न हिंसन्ति नृपं दुर्गसमाश्रितम् ।।७३।।

मृग – उंदिरादि जीवाचे त्या त्या निवासस्थानामुळे त्याचे शत्रू(वाघ–मांजर) इत्यादि त्यांना मारू शकत नाहीत. तसे दुर्गाच्या आश्रयाला असलेल्या राजाचेहि शत्रूपासून संरक्षण होते.

एक: शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धर: ।
शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विधीयते ॥७४॥

बळकट तटाच्या आश्रयाने असलेला एक धनुर्धर शंभर सैनिकाशी सहजपणे लढू शकतो.(अर्थातच) तटावर शंभर धनुर्धारी असतील तर ते दहा सहस्र शत्रुसैन्याशी चांगल्या रीतीने लढू शकतात.(हे ओघानेच आले)

मात्र यांच्यात कोणी क्लाइव्हशी संगनमत झालेला 'मीर जाफर' नसला पाहिजे. सर्व सैनिक धीराचे, शस्त्रप्रयोगात कुशल आणि देशभक्त तसेच परस्परसंघटीत असले पाहिजेत.

तत्स्यादायुधसंपन्नं धनधान्येन वाहनै: ।
ब्राह्मणै: शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनौदकेन च ॥७५॥

त्या दुर्गावर शस्त्रास्त्रे, धनधान्य, वाहने यांची संपन्नता असावी. तेथे ब्राह्मण असावेत. यंत्रे आणि यंत्रनिर्माते वा यंत्राचा उपयोग करू शकणारे शिल्पी, त्या त्या ज्ञानात कुशल असे कर्मचारी असले पाहिजेत. तसेच धान्यधून्य, गवत, कडबा आणि पिणे, वापरणे यासाठी पाणीहि विपुल असले पाहिजे.

दुर्गाला वेढा पडला म्हणजे या साऱ्याचे महत्त्व लक्षात येते. देवगिरीचा किल्ला पराजित झाला, याची कारणे सांगताना, त्यावर धान्याऐवजी मिठाची पोती चढविली गेली असे एक कारण सांगितले जाते. इतरहि भोंगळपणा नव्हताच असे म्हणता येत नाही.

ब्राह्मण हा विचारविनिमयासाठी वा स्वसैन्याचा आधार वाढविणारी होमपूजादि धार्मिक कृत्य करण्यासाठी.

इतक्या प्राचीन काळी यंत्राचा उल्लेख आहे. त्यावरून हिंदू लोक किती प्रगत होते ते ध्यानात येते. यंत्र हे साध्या तरवारी–भाले–धनुष्ये यापेक्षा निराळे असे शस्त्र प्रयोगाचे साधन असणार. शतघ्नीचा उल्लेख काही प्राचीन ग्रंथातून येतो. एकाच माऱ्यात शंभर जणांचा संहार करू शकते, ती शतघ्नी हे यंत्र तोफ असावे. बाण–दगड– गोळे इत्यादि दूरवर फेकण्याची ही साधने असणार. अगस्ति संहितेत बंदुकीची दारू निर्माण करण्याची पद्धती उल्लेखिलेली आहे. त्यावरून ही यंत्रे तोफेप्रमाणे बंदुकीच्या स्वरूपाचीहि असतील पण बुद्धानंतर विशेषत: अशोकाने सर्वसामर्थ्यानिशी बौद्ध धर्माचा प्रचार केल्यानंतर बुद्धाच्या राज्यासाठी अनुपयोगी वा घातक असणाऱ्या सिद्धांतामुळे ही विद्या जीवकाच्या शल्यज्ञानाप्रमाणेच लोप पावली. तरी युगाब्दाच्या साडेतीन चार सहस्रवर्षापर्यत हिंदुस्थान आपले तेज टिकवून होता. युगाब्दाच्या तीन सहस्र वर्षापर्यत तर परकीय आक्रमण असे झालेच नाही. शक गणनेनुसार साडेतीनशे

वर्षे आधी झालेले शिकंदराचे आक्रमण हेच काय ते पहिले परकीय आक्रमण. भारतीय महायुद्धानंतर अडीच सहस्र वर्षे हिंदुस्थान सुरक्षित आणि सर्व प्रकारच्या वैभवाने संपन्न होता हे कोणी विसरू नये.

तस्य मध्ये सुपर्याप्तं कारयेद्‌गृहमात्मनः ।
गुप्तं सर्वर्तुकं शुभ्रं जलवृक्षसमन्वितम् ।।७६।।

दुर्ग स्वरूप अशा त्या राजधानीत स्वत:साठी पुरेसा मोठा असा वाडा(राजवाडा) बांधावा.तो सुरक्षित, सर्वऋतूंमध्ये सुखदायक वाटणारा, स्वच्छ, पांढऱ्या रंगाचा, पाणी झाडी (उद्याने) यांनीयुक्त असा असावा.

पांढरा रंग उन्हात फार तापत नाही.थोड्या प्रकाशात अधिक उजेड पडतो. त्यामुळे शुभ्रवर्णाचा उल्लेख आहे .त्यावर घाण लगेच लक्षात येते. तो शुद्धता – सदाचरण यांचेहि प्रतीक आहेच.

तदध्यास्योद्वहेद्भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ।
कुले महति संभूतां हृद्यां रूपगुणान्विताम् ।।७७।।

अशा (चांगल्या वैभवसंपन्न) राजवाड्यात राहणाऱ्या राजाने आपल्या वर्णाची, सुलक्षणी उच्च कुलातली, मनोहारी, रूपादि गुणांनी युक्त अशी पत्नी विवाह संस्काराने वरावी.

मनूने पत्नीच्या संदर्भात एक वचन वापरले आहे ते लक्षणीय आहे. कुलाचा उल्लेख अनेक संदर्भात येतो. वर्णसंकर आणि अवैध संतान टाळले पाहिजे हा प्रमुख उद्देश आहे. अनुवंशावर दृष्टी असणे अवश्य आहे.

पुरोहितं च कुर्वीत वृणुयादेव चर्त्विजः ।
तेऽस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्युर्वैतानिकानि च ।।७८।।

पुरोहिताची नेमणूक करावी. ऋत्विजहि नेमावे.(प्रसंगोपात्त) ते राजाची धार्मिक कृत्ये करतील. यज्ञहोमादि कृत्येहि ते पार पाडतील.

आस्तिक असणे व्यष्टिसमष्टीच्या दृष्टीने फार महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे स्वास्थ्य लाभते. मानसिक शांतता लाभते, धीर येतो. परलोकातील स्वस्थिति सुधारण्यास सहाय्य होते. ते निराळेच. राज्यांती नरक आहे असे शास्त्र सांगते. म्हणून राजाने प्रामाणिकपणे धार्मिक राहिले पाहिजे.

यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणैः ।
धर्मार्थं चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान्धनानि च ।।७९।।

राजाने, दक्षिणा दिलेल्या याज्ञिकाकरवी, नाना प्रकारचे यज्ञयाग करवावे. केवळ धर्माचरणासाठी विद्वान् ब्राह्मणांना उपभोगाची साधने आणि द्रव्य द्यावे.

लोकसंग्रहासाठी या यज्ञादींचा फार उपयोग होतो. आज अनेक महंत याचा वापर करीत आहेत.

सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद्बलिम्।
स्याच्चाम्नायपरो लोको वर्तेत पितृवन्नृषु ॥८०॥

राजाने नेमलेल्या अधिकाऱ्याकरवी प्रजेकडून 'कर' प्रतिवर्षी गोळा करावा. कर शास्त्रात सांगितल्याप्रमाणे असावा. प्रजेशी पित्याप्रमाणे वागावे.

अध्यक्षान्विविधान्कुर्यात्तत्र तत्र विपश्चितः।
तेऽस्य सर्वाण्यवेक्षेरन्नृणां कार्याणि कुर्वताम् ॥८१॥

राजाने निरनिराळ्या विभागावर त्या त्या विषयातले जाणकार प्रमुख नेमावेत. त्या अधिकाऱ्यांनी त्या त्या कामावर नेमलेली माणसे योग्य प्रकारे काम करतात की नाहीत ते दक्षतेने पहावे.

राज्यात सैन्य, गोळा करणे, न्यायदान, कृषी, उद्योग, व्यापार ,व्यवसाय, अरण्ये, खाणी, आरोग्य संरक्षण, जलसंधारण, वितरण, वाहतूक, इत्यादि पुष्कळ खाती असतात. त्यात पुन: पोटविभागहि असतात. त्या त्या विभागावरचे प्रमुख त्या त्या विषयातील तज्ञ, निरलस प्रामाणिक हाताखालच्या माणसावर नीट लक्ष ठेवणारे, त्यांचेकडून काम व्यवस्थितपणे करून घेणारे, असे उद्यमी असले पाहिजेत.

आवृत्तानां गुरुकुलाद्विप्राणां पूजको भवेत्।
नृपाणामक्षयो ह्येष निधिर्ब्राह्मोऽभिधीयते ॥८२॥

गुरुकुलातून अध्ययन पूर्ण करून विद्यासंपन्न होऊन जे विद्वान् परतले असतील त्यांचा सत्कार करावा. राजाचा हा न संपणारा धनकोश आहे. आणि तो दैवी आहे.

शिक्षण पूर्ण करून विद्यासंपन्न झालेल्यांची उपेक्षा होता कामा नये. त्यांनी संपादिलेली विद्या आणि हे विद्यासंपन्न बुद्धिमान्, राष्ट्राचे फार महत्त्वाचे वैभव आहे हे राजाने कधी विसरू नये. विद्वान् बुद्धिमंतांची हेळसांड झाली तर त्यात राष्ट्राची चिरंतन हानी होते.बुद्धिमंताना शास्त्रज्ञांना तंत्रज्ञाना परदेशाचे आकर्षण वाटते त्याला स्वदेशी उपेक्षा वाट्यास येणे हे एक महत्त्वाचे कारण आहे.

न तं स्तेना न चामित्रा हरन्ति न च नश्यति ।
तस्माद्राज्ञा निधातव्यो ब्राह्मणेष्वक्षयो निधिः ॥८३॥

विद्वान्, बुद्धिमान् विद्यासंपन्नाचे जवळ जे विद्यारूप धन आहे ते चोर वा शत्रू हरण करू शकत नाहीत. वा ते नष्टहि होत नाही. म्हणून राजाने ते चांगले संभाळावे.

विद्यावंतांचा योग्य तो परामर्श राजाने अवश्य घेतला पाहिजे. तसे झाले तरच विद्येचे संरक्षण होईल. मात्र ललित लेखनालाच विद्या समजू नये.

न स्कन्दते न च्यवते न विनश्यति कर्हिचित्।
वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्यो ब्राह्मणस्य मुखे हुतम् ॥८४॥

ब्राह्मणाला जे दान दिले जाते ते अग्निहोत्रात हवन करण्यापेक्षा श्रेष्ठ आहे कारण ते निसटत नाही, सडत नाही वा नष्टहि होत नाही.

समब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे।
प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे॥८५॥

जो ब्राह्मण नाही त्यास दिलेले जेवढ्यास तेवढेच फळ देते. जो केवळ जातिब्राह्मण, त्याला दिलेले दुप्पट फळ देते. जो उच्च शिक्षण घेत आहे त्याला दिलेले लक्षपट फळ देते. आणि वेदपारगास दिलेले अनंत लाभ करून देणारे ठरते.

अनुवंशाला महत्त्व आहे तो सांभाळला पाहिजे म्हणून केवळ जातीने ब्राह्मण आहे, तो सुद्धा संरक्षणीय आहे असे जाणावे. जो विद्यासंपन्न आहे त्याचे महत्त्व असामान्यच . पहिला केवळ दुप्पट तर हा लक्षपट, अनंतपट फळ देणारा असतो.

पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्दधानतयैव च ।
अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्य फलमश्नुते॥८६॥

जो दान घेतो त्याची पात्रता आणि जो दान देतो त्याची श्रद्धा वा इतर योग्यता यावर यालोकी वा परलोकी दानाचे मिळणारे फळ थोडेसे असणार का पुष्कळ असणार ते अवलंबून असते.

देणारा आणि घेणारा दोघांचाहि संबंध दानामुळे लाभणाऱ्या पुण्याशी आहे. देणारा सात्त्विक, श्रद्धावंत, निरपेक्ष, उदार, चांगल्या वाईटाची जाणीव असलेला विवेकी असा असावा. त्याने मिळविलेले धन उत्तम व्यवहाराने जोडलेले असावे. तर घेणारा अल्पसंतोषी, सदाचरणी, विद्वान्, विद्यासंपन्न, कर्तव्यनिष्ठ, धार्मिक, परोपकारी, ध्येयवादी, विचारी असा असावा. मिळालेल्या धनाचा उपयोग आवश्यकतेपुरताच करणारा, विलासी नसलेला असा असावा. त्याचा संचय, संग्रह याला मर्यादा असावी.

समोत्तमाधमै राजा त्वाहूत: पालयन्प्रजा: ।
न निवर्तेत संग्रामात्क्षात्रं धर्मनुस्मरन्॥८७॥

प्रजेच्या पालनाचे रक्षणाचे दायित्व ज्याच्यावर आहे, अशा राजाने, क्षात्रधर्माला जागून कोणी युद्धासाठी आह्वान दिले तर ते अवश्य स्वीकारले पाहिजे.मग तो आह्वान देणारा आपल्याशी तुल्यबळ, अधिक बलिष्ठ वा दुर्बल कसाहि असो.

कोणत्याहि परिस्थितीत आक्रमणाची उपेक्षा करताच कामा नये. जशास तसे वागून करावे लागणारे त्यांचे संधी विग्रह, स्वराष्ट्राचे हित लक्षात ठेवूनच केले पाहिजेत. मवाळपणा हा राज्यकर्त्याला लांछन आहे.

संग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां चैव पालनम्।
शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परम्॥८८॥

युद्धात माघार न घेणे, प्रजेचे पालन करणे, विद्वानांची सेवा करणे, हे सर्व , राजाला श्रेयस्कर आहे.

आहवेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः।
युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः॥८९॥

परस्परांशी रणांगणावर भिडणारे, एकमेकांचा नाश करू इच्छिणारे, पलायन न पत्करणारे, राजे जर सर्व शक्ति पणाला लावून लढतील तर त्यांना स्वर्गलोक प्राप्त होईल.

न कूटैरायुधैर्हन्याद्युध्यमानो रणे रिपून्।
न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः॥९०॥

शत्रूला मारण्यासाठी वापरली जाणारी युद्धातील शस्त्रे प्रगट असावीत. त्यांना कर्वतीसारख्या तीक्ष्ण दातेऱ्या नसाव्यात. आयुधांना विष लावलेले नसावे. तशीच अग्नी ओकणारी वा तापलेली नसावी.

न च हन्यात्स्थलारूढं न क्लीबं न कृताञ्जलिम्।
न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीति वादिनम्॥९१॥

वाहनावरून कोसळलेला, नपूंसक, हात जोडलेला, केस मोकळे सुटलेला, शस्त्र टाकून रणांगणावर मांडी घालून बसलेला, मी तुमचाच आहे(मला पदरात घ्या) म्हणणारा यांना ठार करू नये.

न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधम्।
नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम्॥९२॥

झोपलेला, कवचहीन, नागवा, निःशस्त्र लढणारा, नुसता प्रेक्षक, दुसऱ्याशी लढण्यात गुंतलेला, यांना मारू नये.

नायुधव्यसनप्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षतम्।
न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन्॥९३॥

ज्याची शस्त्रे मोडली आहेत, रोगीअसलेला (झालेला), शस्त्रांच्या आघातांनी क्षतविक्षत झालेला, घाबरलेला, पळून जाऊ पाहणारा, यांना सज्जनांच्या धर्माचे स्मरण करून ठार करू नये.

यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः।
भर्तुर्यद्दुष्कृतं किंचित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते॥९४॥

जो भिऊन पळून जाऊ पहातो त्याला जर शत्रूंनी मारले तर, (मारणाराला) त्याच्या धन्याचे सर्व पाप लागते.

यच्चास्य सुकृतं किंचिदमुत्रार्थमुपार्जितम् ।
भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु ॥९५॥

पळून जाणारा मारला गेला तर त्याचे परलोकासाठी मिळविलेले सर्व पुण्य त्याच्या धन्याला मिळते.

शरणागताला अभय देण्यासंबंधीचे युद्धाचे सर्व नियम धर्मयुद्धाला साजेसेच आहेत. पण त्यांचा वापर विवेकाने, वा सद्‌गुणांना विकृति येणार नाही अशा रीतीनेच केला पाहिजे. शत्रू मायावी, कपटी, अधार्मिक असेल तर त्याचेशी या नियमांचा अवलंब करून सज्जनपणे वागणे हे आत्मघात करून घेण्यासारखे आहे. पृथ्वीराज चव्हाणाचे धोरण, घोरीला पुन:पुन्हा क्षमा करण्याने हिंदुस्थानच्या प्रदीर्घ, क्रूर पारतंत्र्याला कारणीभूत झाले हे कदापि विसरता कामा नये. म्हणून भीष्मनीतीचा स्वीकार करून सरळाशी सरळ आणि कपट्याशी कपटानेच वागले पाहिजे. नाहीतर घोर दुर्दशा वाट्यास येते हे विसरू नये.

पंचाण्णव, शहाण्णव श्लोक पळून जाणाऱ्याच्या दुर्दशेचे द्योतक आहेत. रणातून पळून जाणे हे वीराला कलंकभूत आहे. अर्थात् हे वैयक्तिक सैनिकापुरते झाले, धोरण म्हणून सेनापतीच्या आदेशाने माघार घेणे कधीकधी आवश्यक होते, ती गोष्ट वेगळी.

प्रतापराव गुजराला श्रीशिवछत्रपतींनी जे सुनावले ते युद्धनीतीच्या दृष्टीने ध्यानी घेण्यासारखे आहे.

रथाश्वं हस्तिनं छत्रं धनं धान्यं पशून्स्त्रियः ।
सर्वद्रव्याणि कुप्यं च यो यज्जयति तस्य तत् ॥९६॥

युद्धामध्ये रथ, घोडे, हत्ती, छत्रे, धन,धान्य, पशू, स्त्रिया, खनिजे, इतर काही द्रव्य(वस्तू) मिळतील ते सर्व, जो विजयी होतो. त्याच्या स्वामित्वाचे होते.

राज्ञश्च दद्युरुद्धारमित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
राज्ञा च सर्वयोधेभ्यो दातव्यमपृथग्जितम् ॥९७॥

जिंकून आणलेल्या धनातून राजाला विशिष्ट भाग दिला पाहिजे असे वेदवचन आहे. राजानेहि योद्ध्यांनी युद्धकरून आणलेल्या द्रव्यांची विभागणी सर्व योद्धयांमध्ये योग्यरीतीने केली पाहिजे

हे धन स्वाधीन करून घेणे कधीहि वैयक्तिक मानता कामा नये. हा या श्लोकाचा भाव आहे. सैनिकांनी जे काही आणले ते राजापुढे ठेवावे. राजाने राज्याचे हित पाहून त्यातील विशिष्ट भाग राजकोशात भरावा आणि त्यातील विशिष्ट भाग पुरस्कार म्हणून अधिकारभेदाने सैनिकात वाटून द्यावा.

या मिळालेल्या धनात स्त्रियांचाहि उल्लेख आहे. तो लक्षणीय आहे. या स्त्रिया सेनेच्या सेवेसाठी आणलेल्या दासी, परिचारिका असण्याची शक्यता आहे. स्त्रियाना कोणत्याहि स्वरूपात अनाथता येता कामा नये. त्यांचे दायित्व कुणीतरी स्वीकारलेच पाहिजे.

एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तो योधधर्मः सनातनः।
अस्माद्धर्मान्न च्यवेत क्षत्रियो घ्नन् रणे रिपून्॥९८॥

सैनिकांसाठी हा निर्दोष धर्म आहे. तो परंपरेने चालत आलेला आहे. शत्रूंचा संहार करताना क्षत्रियांने या धर्मापासून च्युत होऊ नये.

अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेत्प्रयत्नतः।
रक्षितं वर्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत्॥९९॥

राजाने जे मिळाले नाही ते मिळविण्याची इच्छा करावी. जे मिळाले आहे ते चांगल्या रीतीने रक्षावे. राखलेले वाढवावे. वाढले तर त्याचा योग्य विनियोग करावा.

एतच्चतुर्विधं विद्यात्पुरुषार्थप्रयोजनम्।
अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक्कुर्यादतन्द्रितः॥१००॥

या चार गोष्टी पुरुषार्थ साधून देणाऱ्या आहेत. त्यांची कार्यवाही राजाने नित्य दक्ष राहून योग्य रीतीने करावी.

मिळविणे, रक्षिणे, वाढविणे आणि विनियोग करणे, या चारी गोष्टी राजाच्या दृष्टीने सर्व पुरुषार्थ साधून देणाऱ्या आहेत. धर्म– अर्थ– काम तर प्रत्यक्षच आहेत. पण राजा युधिष्ठिरासारखा धार्मिक असेल तर न्यायाने धर्माने राज्य करण्याच्या निष्ठेने उत्तम लोकाचाहि अधिकारी होऊ शकतो.

अलब्धमिच्छेद्दण्डेन लब्धं रक्षेदवेक्षया।
रक्षितं वर्धयेवृद्ध्या वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत्॥१०१॥

न मिळालेले पराक्रमाने मिळवावे. मिळालेले नीट निरीक्षण ठेवून राखावे. राखलेले वाढवावे. आणि वाढलेल्याचे पात्री दान करावे.

नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः।
नित्यं संवृतसंवार्यो नित्यं छिद्रानुसार्यरेः॥१०२॥

दंड (शासनाची युद्धाची साधने) सर्वदा सुसज्ज असावा. स्वतःचा पराक्रम (प्रचार माध्यमातून) सदैव प्रगट करीत असावे. आपले सर्व काही गुप्त असावे. आणि शत्रूची छिद्रे (उणीवा, दुर्बलस्थाने) नित्य शोधीत राहावे.

राजाने सर्वार्थाने सावध दक्ष आणि सज्ज असले पाहिजे. आम्हाला कल्पना नव्हती असे

म्हणण्याचा प्रसंग त्याचेवर कधी येता कामा नये, वा प्रसंग घडून गेल्यानंतर हे कृत्य शत्रूचे आहे ,त्यांच्या गुप्तचरांचे आहे असे म्हणणेहि त्यास शोभत नाही.घटना सुनियोजित म्हणण्यात स्वत:चा गुप्तचर विभाग गबाळा ,बावळा, अकार्यक्षम आहे हेच सिद्ध होते हा दोषहि शेवटी राजाचाच असतो. आजची आपली राजवट पाहिली म्हणजे आपण किती भोंगळपणाने वागतो ते लक्षात येऊन खेद होतो.

नित्यमुद्यतदण्डस्य कृत्स्नमुद्विजते जगत्।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि दण्डेनैव प्रसाधयेत्।।१०३।।

जो राजा सदैव पूर्णपणे सुसज्ज असतो.त्याचा धाक लोकाना वाटत असतो म्हणून सर्वांगिण सुसज्जतेनेच सर्वांना आपल्या स्वाधीन ठेवावे.

अमाययैव वर्तेत न कथंचन मायया।
बुद्ध्येतारिप्रयुक्तां च मायां नित्यं सुसंवृत: ।।१०४।।

कपटाने वागू नये नेहमी सरळ सज्जनपणेच वागावे.मात्र शत्रूचे कपट नीट ओळखावे. स्वत:चे आचारविचार गुप्त ठेवावेत.

कपटाने वागण्याचा स्वभाव नसावा. पण आपले गुप्त ठेवावे. म्हणजे काही कपट आलेच स्वसंरक्षणासाठी त्याचा अवलंब केलाच पाहिजे.

नास्य छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य च।
गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मन: ।।१०५।।

आपले छिद्र दुसऱ्यास कळू देऊ नये मात्र परक्याचे छिद्र जाणण्याचा प्रयत्न आवर्जून करावा. कासवाप्रमाणे आपले अवयव आत ओढून दुसऱ्याला दिसणार नाहीत अशी व्यवस्था केली पाहिजे. आपल्या उणीवा कधी प्रगट होऊ देता कामा नयेत.

विवर चा अर्थ स्वत:चे घर असाहि केलेला आहे. तात्पर्य शासनव्यवस्था सर्वतोपरी सुरक्षित ठेवावी. ज्यामुळे राष्ट्र असुरक्षित होण्याचा प्रसंगच उद्भवणार नाही.

राष्ट्राची सुरक्षा केवळ परकीय शत्रूमुळेच धोक्यात येते असे नाही. ती अंतर्गत कारणानीहि बिघडू शकते. जेव्हा ज्ञान–विज्ञानाच्या स्वकीय परंपरा खंडित झालेल्या असतात. आपल्या सांस्कृतिक आचारविचाराची थोरवी आपणासच पटेनाशी होते. उपासनापद्धति वा संप्रदाय, पंथ अभिनिवेशी, अहंकारी होऊन स्वत: धार्मिक उन्मादी होतात. वर्गीय स्वार्थ निर्माण होतो. जातीय अहंता बळावते, आर्थिक असमतोल वाढत जातो. उपजीविकेचे साधन परतंत्रच होते. योग्य गुणांना मान मिळत नाही. चांगल्याची उपेक्षा होते. सज्जन मागासतात. दुष्ट स्वार्थी लोकांचे दडपण शासनास वाटू लागते. न्याय मिळेनासा होतो. नीतिशास्त्र अडगळित पडते. इत्यादि कारणे अंतर्गत खरी पण तीहि विवरेच होत. त्यापासूनहि प्रजेचे रक्षण राजाने केले पाहिजे.

बकवच्चिन्तयेदर्थान्सिंहवच्च पराक्रमेत्।
वृकवच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत्॥१०६॥

बगळ्याप्रमाणे स्वार्थाचा विचार करावा. सिंहाप्रमाणे पराक्रम करावा. लांडग्याप्रमाणे धाड घालावी, सशाप्रमाणे निसटून जावे.

कपटाने वागू नये. सरळपणाने वागावे असे जे श्लोक एकशेचारमध्ये सांगितले आहे त्याचा अपवाद येथे बगळा आणि लांडगा यांच्या उदाहरणाने स्पष्ट होतो. पळून जाणे चांगले नाही पण प्रसंगी त्याचाहि अवलंब चपळतेने करावा लागतो. हे सशाच्या उदाहरणाने स्पष्ट होते. सरळपणा, शरणागताला अभय इत्यादि गुण चांगले, हे खरेच पण त्याची सद्गुणविकृति होणे घातक आहे. याची जाणीव धर्मशास्त्राने ठेवली आहे. हे वृकयुद्ध म्हणजेच शिवछत्रपतींचा गनिमी कावा.

एवं विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपन्थिनः।
तानानयेद्वशं सर्वान्सामादिभिरुपक्रमैः॥१०७॥

विजयाच्या आड जे कोणी येतील त्या विरोधकांना सामादि उपायांनी स्वतःकडे वळवावे.(स्वाधीन करून घ्यावे)

साम, दाम, दंड, भेद असे विरोधकांचा विरोध नष्ट करण्याचे चार उपाय आहेत.

साम– सौजन्याने वाटाघाट, तडजोड करून संधी साधणे. मात्र वाटा शत्रूला आणि घाटा स्वतःला असे आत्मघाती धोरण असू नये.

दाम– (दान) –प्रलोभन दाखवून वा देऊन वश करणे यात धन, भूमि, काही शासनाधिकारी पदे, स्त्री इत्यादि गोष्टी येतात. दान कल्पनेमागे एक उदात्तता आहे. तेव्हा दाम हाच शब्दप्रयोग योग्य .

दंड– बलप्रयोग सैन्याचा उपयोग (शस्त्रांचा अवलंब)

भेद– फूट पाडून शत्रूचे बळ आणि मनोबळ उणावणे.

यदि ते तु न तिष्ठेयुरुपायैः प्रथमैस्त्रिभिः।
दण्डेनैव प्रसह्यैतांश्छनकैर्वशमानयेत्॥१०८॥

पहिल्या तीन उपायांनी विरोध दूर करणे साधले नाही तर दंडाचे बलप्रयोगाने त्यांना यथावकाश जिंकावे.

पहिले तीन म्हणजे साम–दाम–दंड पण पुढील श्लोकावरून भेदापेक्षा दंड बरा. असे दिसते. कारण भेदात कपटाचा अवलंब करावा लागतो. दंड हा उघड असतो. या कारणाने व्यवहारामध्ये (एकशेसात श्लोकावरील टीपेत उल्लेखिल्याप्रमाणे) आधी दंड आणि मग भेद असा उल्लेख चारांची गणती

करताना होतो. भेदात कपट आहे तर दंडात हिंसा आहे. तेव्हा तारतम्याने वागावे.

सैनिकांच्या स्त्रिया विधवा होतील, परिवार दु:खी होईल. म्हणून युद्धच टाळणे शासकाला न शोभणारे आहे. राष्ट्रसंरक्षण, धर्म – नीति रक्षण हेच महत्त्वाचे. त्याचे आड जे काही येईल ते करण्यात कोणताहि संकोच बाळगण्याचे कारण नाही. भोंगळ मानवतावादाने राष्ट्राची हानी होते. हिंदुस्थानची झाली आहे, होत आहे.

सामादीनामुपायानां चतुर्णामपि पण्डिता: ।
सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिवृद्धये ।।१०९।।

सामादि चार उपायांमध्ये विद्वान् साम आणि दंडाची प्रशंसा राष्ट्राचे अभिवृद्धीसाठी करतात. सामदंडामुळे जे साधते ते अधिक स्थिर स्वरूपाचे असते. म्हणून तुलनेने त्यांची प्रशंसा.

यथोद्धरति निर्दाता कक्षं धान्यं च रक्षति ।
तथा रक्षेन्नृपो राष्ट्रं हन्याच्च परिपन्थिन: ।।११०।।

शेतकरी ज्याप्रमाणे गवत काढून टाकून धान्य देणाऱ्या रोपांचे, पिकांचे रक्षण करतो. त्याप्रमाणे राजाने विरोधकांचा उच्छेद करून राष्ट्राचे रक्षण करावे.

श्लोकात राजाने राष्ट्राचे (स्वत:चे नव्हे) रक्षण असा केलेला शब्दप्रयोग लक्षणीय आहे.

वनस्पतीशास्त्रदृष्ट्या गवत आणि गहू–ज्वारी –तांदुळ यांची रोपे एकाच वर्गातील आहेत. त्याची जातकुळी एकच आहे. पण गव्हाचे रक्षण करावयाचे असते. तर गवत उपटून काढलेच पाहिजे. तसे मानवतेच्या नावाखाली क्रूरांना तीहि माणसेच आहेत म्हणून सवड मिळता कामा नये.

मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं य: कर्षयत्यनवेक्षया ।
सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबान्धव: ।।१११।।

जो राजा, मोहाने (सुष्ट–दुष्टांची) जाणीव न ठेवता स्वराष्ट्राची हानी करतो, राष्ट्र क्षीण करतो, तो राजपदापासून भ्रष्ट होतो. आणि सपरिवार जीवाला मुकतो.

खुळेपणाने 'मनुस्मृति जाळण्यास योग्य' या वृत्तीने वागल्यामुळे समाजाला या श्लोकातील मर्म उमगले नाही. त्यामुळेच हिंदुस्थान क्षीण झाला. खंडित झाला. आणि ज्यांनी हे केले त्याने व त्याच्या वंशजांनी कुलपरंपरेने चाळीसहून अधिक वर्षे राज्य केले. देशाला दरिद्री करून स्वत: वैभव भोगले.

यस्मिन् यथा वर्तते यो मनुष्य: । तस्मिन्स्तथा वर्तितव्यं स धर्म: ।।
मायाचारो मायया बाधितव्य: । साध्वाचारो साधुना प्रत्युपेय: ।।

(जशास तसे वागावे. कोणी कपटाने वागत असेल तर त्याचा प्रतिकार कपटाने करावा. जो सरळपणे वागेल त्याच्याशी सरळपणेच वागावे.)

ही नीति भीष्मानी युधिष्ठिराला सांगितली आहे. ही कणिकनीती नाही. महाभारतातील या वचनांचा अवलंब करून, श्लोक कार्यवाहीत आणावयास पाहिजे होता. त्यासाठी समाजाला स्वत्वाची नि सत्त्वाची जाणिव असावयास पाहिजे होती, पण सत्य अहिंसेच्या खुळ्या भोंगळ सिद्धांताने आणि खरोखरीच राष्ट्रहिताची राजनीति कशी असावी याची जाणिव न ठेवल्याने अनादिकीर्ति वैभवशाली हिंदुस्थान खंडित झाला. उरलेला असुरक्षित आहे. कवडी किंमतीचे तस्कर मिशीला पीळ देऊन, प्रजेपुढे उन्मत्त प्रलाप करणाऱ्या शासकांना हव्या त्या अटी घालून लाचारीने वाकवीत आहेत. हे चांगले नाही.श्लोकात राष्ट्र आणि राज्य दोन्ही शब्द वापरले आहेत.

शरीरकर्षणात्प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा।
तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात् ॥११२॥

देह वाळला, हाडकुळा झाला, म्हणजे जसे मनुष्याचे प्राण(सामर्थ्य –बळ) क्षीण होतात. त्याप्रमाणे राष्ट्र क्षीण होताच राजाचे बळ क्षीण होते.

हे लक्षात ठेवावयास पाहिजे होते. पण आपल्याच अज्ञानाने तसे झाले नाही. ज्यांच्यावर भरंवसा ठेवीत आलो ते आपले नेते पदलोभाने गतानुगतिक होऊन राष्ट्राच्या मान–मर्यादेचा पदोपदी भंग करीत आहेत. राष्ट्र विदेशी ऋणाच्या ओझ्याखाली गुदमरत आहे आणि नेत्यांच्या विलासात मात्र लवमात्र उणीव नाही.

राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यं विधानमिदमाचरेत्।
सुसंगृहीतराष्ट्रो हि पार्थिवः सुखमेधते ॥११३॥

राष्ट्राच्या रक्षणासाठी शासनव्यवस्था पुढीलप्रमाणे असावी. शासन व्यवस्थित असेल तरच राजाला (प्रजेलाहि) सुख मिळते.

'प्रजासुखे सुखं राज्ञः प्रजानां च हिते हितं' असे जे म्हटले जाते तेच 'पार्थिवः सुखमेधते' या शब्दाचे तात्पर्य आहे.

द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम्।
तथा ग्रामशतानां च कुर्याद्राष्ट्रस्य संग्रहम् ॥११४॥
ग्रामस्याधिपतिं कुर्याद्दशग्रामपतिं तथा।
विंशतीशं शतेशं च सहस्रपतिमेव च ॥११५॥

राज्याची शासनव्यवस्था करताना दोन–तीन वा पाच गावामध्ये सैन्याची एक तुकडी नियोजित करावी. तसेच शंभर गावासाठी मिळूनहि एक सेनासमूह असावा.

ग्रामाधिपति, दशग्रामाधिपति, वीस गावांचा प्रमुख, शंभर गावांचा नियामक,

सहस्रगावांचा अधिकारी, अशा चढत्या क्रमाने शासनाचे अधिकारी असावेत.

प्रत्येक गावावर एक, दहा गावावर मिळून वेगळा एक, दहा दहाच्या दोन गणावर एक, विसाविसाच्या पाच गटावर एक आणि शंभराशंभराच्या दहा गटावर मिळून एक अधिकारी अशी विभागणी आहे. आजच्या तालुका–जिल्हा अशासारखी ही विभागणी आहे. वरच्याचा, मोठ्याचा अधिकार खालच्या लहान गटावर चालावा अशी ही व्यवस्था आहे. यात सत्तेचे विकेंद्रीकरण आहे. श्रमविभागहि आहे. शासनाची सुविधा आहे.

ग्रामांची संख्या ही उपलक्षणासारखी समजावी. गावाचा आकार, उत्पादनाची साधने, लोकसंख्या, परस्परांतील अंतरे, नदी डोंगर, अरण्ये अशा नैसर्गिक सीमा यांचा विचार गावांची गटसंख्या ठरविताना केला पाहिजे.

आज जसा जो उठतो तो आमच्या गावाचा तालुका करा, जिल्हा करा म्हणून आग्रह धरतो तसे नसावे. लहान मोठ्या गटबांधणीमागे काही निश्चित भूमिका असावी. ती भूमिकेची आधारशीला कोणती असावी ते वरील परिच्छेदात उल्लेखिले आहे.

ग्रामदोषान्समुत्पन्नान्ग्रामिक: शनकै: स्वयम्।
शंसेद्ग्रामदशेशाय दशेशो विंशतीशिने ।।११६।।
विंशतीशस्तु तत्सर्वं शतेशाय निवेदयेत्।
शंसेद्ग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये स्वयम् ।।११७।।

गावात काही भांडणतंटा, गाऱ्हाणी, अशी भानगड उत्पन्न झाली तर ग्रामाधिपाने ती शक्यतो गावातल्या गावात मिटवावी. ते शक्य झाले नाही तर क्रमाने त्या त्या ग्रामणीने दशग्रामाधिपाकडे, त्याने वीसग्रामांच्या अधिकाऱ्याकडे , त्याने शतग्रामेशाकडे, त्याने सहस्रगावांच्या नियंत्रकाकडे आपापले गाऱ्हाणे सांगावे. वा घटना निवेदन करून निर्णय मिळवावा.

गाऱ्हाणे निवारण्यासाठी एकाहून एक वर असे चार–पाच अधिकारी असत. अर्थात् या सर्वांच्या वर राजाचे न्यायासन उपलब्ध असेच. ही व्यवस्था सामान्यपणे सोळाशे–सतराशे शकापर्यंत चालू होती. मुसलमानांच्या अतिदुष्ट धर्मांध राजवटीत ती अव्यस्थित झाली. नंतर पारच कोसळली. मग इंग्रजी पद्धतीची न्यायव्यवस्था आली ती किचकट, धनाचा अपव्यय करणारी आणि दीर्घसूत्री आहे. ग्रामपंचायती आहेत. पण त्या नावाला आहेत. त्या सर्वांगिण आणि स्वयंपूर्ण पाहिजेत तशा नाहीत. शतावधि वर्षे ग्रामव्यवस्था स्वतंत्र आणि स्वयंभू असल्याने प्रजेला राजकारणात रस नव्हता.ती समाधानी सुखी होती. संघर्ष व्यापक होत नसे. त्याचे शमन लगेच होई, त्यायोगे राजा कोण हा प्रश्न महत्त्वाचा नसे. राजांच्या आपसातील युद्धाचा प्रजेला थोडासाहि त्रास नसे. तिचे सर्व व्यवहार, नियम अबाधित राहात. म्हणून मनुस्मृती आजहि प्रासंगिक आहे, उपयोगी आहे.

यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः ।
अन्नपानेन्धनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयात् ॥११८॥

कर म्हणून प्रतिदिवशी राजाला द्यावयाचे धान्य पेय इंधन (फळे भाज्या वस्त्र) इत्यादि गावप्रमुखाने गोळा करावी.

हे सगळे तर त्याचे असणार नाही. प्रत्यहं शब्दावरून असे वाटते. प्रत्येकाकडून घ्यावयाचे त्यातील एक दिवसाचे उत्पन्न प्रत्येकमासी ग्रामणीने घ्यावे.

दशी कुलं तु भुञ्जीत विंशी पञ्च कुलानि च ।
ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरम् ॥११९॥

दशग्रामाधिपतीला एक कुलाचे उत्पन्न, वीस गावाच्या अधीपाला पाच कुलाचे उत्पन्न, ग्रामशताध्यक्षाला एका गावाचे आणि सहस्रग्रामाधिपतीला एका (मध्यम) नगराचे उत्पन्न वेतन म्हणून मिळावे.

कुल म्हणजे शेत. मराठीतील कूळ शब्द त्यावरूनच आला असावा. सहा बैल ओढतील असा एक नांगर. त्या नांगराची जोडी जेवढे शेत नांगरील तेवढे शेत. हे सामान्यतः वीस एकर होत असावे. हे एक प्रकारे इनाम(पुरस्कारासारखे) आहे. चातुर्वर्ण्य परंपरा निराबाध असेल त्यावेळी ही पद्धत फार उपयुक्त ठरली असावी.

तेषां ग्राम्याणि कार्याणि पृथक्कार्याणि चैव हि ।
राज्ञोऽन्यः सचिवः स्निग्धस्तानि पश्येदतन्द्रितः ॥१२०॥

गावकरी लोकांची कामे आणि इतर काही गोष्टी यावर दृष्टी ठेवणारा एक निराळा सचिव राजाने नेमावा. तो चतुर, दक्ष, समंजस(स्निग्ध) असावा.

नगरे नगरे चैकं कुर्यात्सर्वार्थचिन्तकम् ।
उच्चैःस्थानं घोररूपं नक्षत्राणामिव ग्रहम् ॥१२१॥

प्रत्येक मोठ्या गावातून (चाळीस सहस्राचेवर लोकसंख्या असलेले) सर्व कामकाजाचे ज्ञान असलेला एक उच्च अधिकारी नेमावा. नक्षत्रात ग्रहाप्रमाणे त्याचे महत्त्व समजावे.त्याचे आचरण लोकामध्ये धाक उत्पन्न करील असे असावे.

स ताननुपरिक्रामेत् सर्वानेव सदा स्वयम् ।
तेषां वृत्तं परिणयेत्सम्यग्राष्ट्रेषु तच्चरैः ॥१२२॥

हा जो उच्चाधिकारीत्याने सदैव परिभ्रमण करीत असावे.(ग्रामाधिपा पासून सहस्रग्रामाधिपा पर्यंत) सर्वांचे वागणे नीट पारखीत असावे. त्यासाठी गुप्तचरांचे सहाय्य घ्यावे.

लहान मोठ्या अधिकाऱ्याची वागणूक पारखण्याची ही योजना अन्याय, भ्रष्टाचार नियंत्रित करणारी आहे.

राज्ञो हि रक्षाधिकृता: परस्वादायिन: शठा: ।
भृत्या भवन्ति प्रायेण तेभ्यो रक्षेदिमा: प्रजा: ।।१२३।।

राजाने नेमलेले पदाधिकारी प्राय: परस्वापहारी आणि लोकांना ठकविणारे असतात. राजाने त्यांच्यापासून प्रजेला वाचविले पाहिजे.

भ्रष्टाचाराची कल्पना शासन व्यवस्थेत संभवणारच. राजाने त्यासाठी गुप्तचर योजना उत्तमरीतीने राबवली पाहिजे. आज तर राजपुरुषांच्या संदर्भात भ्रष्टाचारी असणे हाच स्वभाव धर्म झालेला आहे.

ये कार्यिकेभ्योऽर्थमेव गृह्णीयु: पापचेतस: ।
तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्यात्प्रवासनम् ।।१२४।।

काम करून देण्याच्या निमित्ताने जे पापी कार्यार्थी प्रजेकडून द्रव्य (लाच– सुविधाशुल्क) घेतात त्यांना (हुडकून काढून) राजाने त्याचे सर्व काही राजहृत(जप्त) करून त्यास तडीपार हाकून द्यावे.

ही अशी शिक्षा धाक निर्माण करणारी आणि भ्रष्टाचार मुळापासून रोखणारी आहे. यात शंका नाही. राजदंडाला असे सामर्थ्य असलेच पाहिजे. पण हा धाक आज भ्रष्टाचार करणाराला राहिलेला नाही. पुरावे स्वत:ला अनुकूल तेच सादर करणे हे त्यांच्याच हातात असते. आणि म्हणून रेंगाळत चालणाऱ्या न्यायालयाचे त्यांना कोणतेच भय नसते. त्यांना होणारी अटकहि राजवैभवी असते. हे भ्रष्टाचारी न्यायालयापुढे उपस्थित राहताना लग्नासाठी वरातीने जावे तसे थाटात जातात. त्याना लाज म्हणून जणू काही उरलेलीच नसते.

राजकर्मसु युक्तानां स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च ।
प्रत्यहं कल्पयेद्वृत्तिं स्थानं कर्मानुरूपत: ।।१२५।।

राजाने कामावर नेमलेल्या स्त्री पुरुषांच्या कामाचे स्वरूप ठरवून स्थान निश्चित करून त्या कर्मचाऱ्यांचे वेतन पात्रता भेदाने ठरवावे.

पणो देयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनम् ।
षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिक: ।।१२६।।

हलकी कामे करणाराला प्रतिदिनी एक पण आणि वरच्या प्रतीची कामे करणाराला प्रतिदिनी सहा पण असे वेतन द्यावे. प्रतिमासी एक द्रोण (चार पायल्या–सोळा शेर) धान्य आणि सहा मासाला वस्त्रे द्यावी.

हे केवळ राजवाड्यापुरतेच नाही अशी कामे जेथे कुठे असतील तेथेहि वेतनाचे स्वरूप असेच असावे. घरगड्याची चिंता त्याकाळीहि वाहिली जात असे. असे स्पष्ट होते. हलकी कामे–धुणी भांडी करणारे .वरची कामे– स्वयंपाकपाणी इत्यादि.

एक पण वा कार्षापण = पाच गुंजांचा एक मासा, याप्रमाणे सोळा मासे भाराचे तांबे. अध्याय आठ श्लोक एकशेछत्तीस.

क्रयविक्रयमध्वानं भक्तं सपरिव्ययम्।
योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य वणिजो दापयेत्करान्॥१२७॥

माल कसा घेतला, केवढ्याला घेतला, वाहतूक काय झाली, कशी पडली, पोटापाण्याच्यासाठी किती लागले, लाभ किती, भांडवल काय, व्यवसाय रक्षण करण्यासाठी काय काय करावे लागले, हे सर्व व्यवस्थितपणे लक्षात घेऊन राजाने व्यापाऱ्याकडून कर घ्यावा.

करापूर्वीचा हा सर्व बारकावा लक्षात ठेवला तर व्यापारात काळा पैसा उभा करण्याचा मोह न होणे शक्य आहे.

यथा फलेन युज्येत राजा कर्ता च कर्मणाम्।
तथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत्सततं करान्॥१२८॥

काम करणाऱ्याला त्याच्या कामाचे लाभ योग्य प्रकारे होतील असे पाहूनच राजाने कर लादावे.

करामुळे प्रजेची पिळवणूक होणार नाही हे पाहिलेच पाहिजे.

यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यं वार्योकोवत्सषट्पदाः।
तथाल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः करः॥१२९॥

ज्याप्रमाणे जळवा, वासरे, भुंगे, घ्यावयाचे ते– खावयाचे ते, थोडे थोडे घेतात त्याप्रमाणे राजाने राज्यात वार्षिक करांची योजना करावी.

मुळातून उच्छेद होणार नाही,असे पहावे. जळवाची उपमा आली आहे ती तिच्या रक्त पिण्याच्या पद्धतीकरिता. जळू रक्त पिते, पण वेदना होऊ देत नाही. तसे राजाचे कर घेणे असावे. ते दु:सह होऊ नये.

पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः ।
धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा॥१३०॥

पशू आणि सोने यातून राजाने पन्नासावा भाग कर म्हणून घ्यावा. धान्याचा एकअष्टमांश, एक षष्ठांश, एक बारांश भाग कर म्हणून घ्यावा.

भूमी उत्तम,मध्यम,कनिष्ठ प्रकारची असू शकते. लागवडीकरीता येणारा व्ययहि उणा अधिक होऊ शकतो. पिकाची आणेवारीहि सदा सारखीच नसते. म्हणून करादि त्यामानाने न्यूनाधिक असणे योग्य असते.उभय पक्षी प्रामाणिकपणा असला की ही व्यवस्था शक्य होते.

आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम्।
गन्धौषधिरसानां च पुष्पमूलफलस्य च ।।१३१।।
पत्रशाकतृणानां च चर्मणां वैदलस्य च ।
मृन्मयानां च भाण्डानां सर्वस्याश्ममयस्य च ।।१३२।।

वृक्ष, मांस, मध, तूप, गंध, औषधी, रसायने(पारा) फुले, फळे, मुळे, पाने, भाज्या, गवत,कातडी, बांबूच्या वस्तू, मातीची भांडी, दगडी वस्तू यांच्या सहाव्या भागाचे कर म्हणून ग्रहण करावे.(१६%)

म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात्करम्।
न च क्षुधास्य संसीदेच्छ्रोत्रियो विषये वसन्।।१३३।।

राजाने मरणाची वेळ आली तरी विद्वान् वैदिकाकडून कर घेऊ नये. राज्यात कुणा वैदिकाला भुकेची बाधा होऊ नये.

ही अशी सोय पाहून अलिकडे पक्षपात, विषमता इत्यादि आरोप करण्याची प्रथाआहे. पण हे सर्व जाति ब्राह्मणासाठी नसून विरक्त, निर्लोभी, विद्वान् ब्राह्मणासाठी आहे. जो ब्राह्मण धर्माने राहात नाही त्याला कर आणि वेठ आहेच. त्या अतिप्राचीनकाळी (महाभारताच्याहि पूर्वी) पूर्णपणे ब्राह्मणधर्माने राहणारे ब्राह्मण सर्वदा अपवादात्मकच असल्याने सामान्य नियम म्हणून अशा विशेष गोष्टी त्यांच्या संरक्षणासाठी विशेषरीतीने आवर्जून सांगितल्या आहेत.

यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा।
तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीदति।।१३४।।

ज्याच्या राज्यात विद्वान् भुकेला राहतो ते राष्ट्र भुकेले (दरिद्री) राहते.

श्रुतवृत्ते विदित्वाऽस्य वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत्।
संरक्षेत्सर्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवौरसम्।।१३५।।

वेदज्ञ ब्राह्मणाचे ज्ञान आणि आचरण लक्षात घेऊन त्याची धर्ममान्य अशी उपजीविका चालवावी. बाप पोटच्या पोराला सांभाळतो तसे त्याचे सर्वदृष्टीने संरक्षण करावे.

संरक्ष्यमाणो राज्ञा यं कुरुते धर्ममन्वहम्।
तेनायुर्वर्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च ।।१३६।।

सुरक्षित विद्वान् ब्राह्मण जे धर्मकृत्य प्रतिदिनी करतो त्यामुळे राजाचे आणि राष्ट्राचेहि आयुष्य आणि वैभव वाढते.

यत्किञ्चिदपि वर्षस्य दापयेत्करसंज्ञितम् ।
व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम् ।।१३७।।

देवघेव करून जगणारे जे अगदी सामान्य लोक त्यांच्याकडून राजाने वार्षिक कर नाममात्र घ्यावा.

कारुकान् शिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः ।
एकैकं कारयेत्कर्म मासि मासि महीपतिः ।।१३८।।

कारू, शिल्पी, शरीरश्रमावर जगणारे शूद्र (यांच्यापासून कर न घेता त्यांच्या श्रमाचा एक दिवस घेऊन त्याना)राजाने प्रतिमासी एक दिवस आपल्या कामावर लावावे.

कारू –टोपल्या विणण्यासारखी साधारण कामे करणारे– बुरुड ,घडे करणारे कुंभार हे कारू.

शिल्पी– विशेष कुशल कामे करणारे.

सुतार, कोष्टी, न्हावी, परीट, चांभार हे शिल्पी.

केवळ शरीरकष्टाची,ओझी उचलणे, पाट्या टाकणे अशी कामे करणारे ते कष्टकरी शूद्र.

नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषां चातितृष्णया ।
उच्छिन्दन् ह्यात्मनो मूलमात्मानं तांश्च पीडयेत् ।।१३९।।

फार उदार होऊन मुळीच कर न घेणे वा अतिलोभाने करापायी प्रजेला पिळून काढणे, दोन्ही उभयपक्षी घातकच ठरते.

तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात्कार्यं वीक्ष्य महीपतिः ।
तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राजा भवति संमतः ।।१४०।।

राजाने प्रसंगाप्रमाणे कठोर वा मऊ व्हावे. असा राजाच लोकप्रिय होतो.

अमात्यमुख्यं धर्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोद्गतम् ।
स्थापयेदासने तस्मिन्खिन्नः कार्येक्षणे नृणाम् ।।१४१।।

शरीराच्या अस्वास्थ्यामुळे राजा जर लोकांची कामे पाहण्यास असमर्थ होईल तर त्याने मंत्र्यातील कुलीन, विद्वान्, संयमी, धर्मज्ञ अशाला पदाधिकार द्यावा.

एवं सर्वं विधायेदमितिकर्तव्यमात्मनः।
युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥१४२॥

अशा रीतीने राजाने आपली सर्व कर्तव्ये योग्य रीतीने पार पाडावी, सर्वदा सावध असावे. केव्हाहि दोष घडू देऊ नयेत. प्रजेचे सगळीकडून उत्तम रक्षण करावे.

संरक्षण केवळ शरीरापुरते मर्यादित मानू नये. आर्थिक – नैतिक –धार्मिक रक्षणहि आवश्यक असते. कोणताहि अन्याय होता कामा नये. हेसुद्धा दक्षतेने पाहिले पाहिजे.

विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद् ह्रियन्ते दस्युभिः प्रजाः।
संपश्यतः सभृत्यस्य मृतः स न तु जीवति ॥१४३॥

दस्यूंनी (चोर तस्कर आतंकवादी यांनी) पीडलेले प्रजाजन राजाच्या आणि त्याच्या अधिकाऱ्यांच्या समोरच आक्रोश करीत राहतात, तो राजा जिवंत नाही. मेला आहे असे समजावे.

मनुस्मृतीचे हे धोरण लक्षात घेतले तर आजच्या पक्षाच्या पुढाऱ्याला राज्य करण्याचा अधिकार नाही. त्यांनी पदावरून त्वरित खाली उतरले पाहिजे. हत्या, बलात्कार, अपहरण, लुटालूट, स्फोट असा आतंक सर्वत्र धुमाकूळ घालीत आहे. आणि राज्यकर्ते आपल्या विलासात, प्रतिष्ठा मिरविण्यात दंग आहेत. जागतिक प्रख्याति कशी मिळेल तेवढेच पाहात आहेत.

क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानामेव पालनम्।
निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥१४४॥

प्रजेचे (सर्वांगिण) पालन करणे हाच क्षत्रियाचा श्रेष्ठ धर्म आहे(ते योग्य रीतीने करीत राहून मग) सांगितल्या प्रमाणात करांचा उपभोग घेतला तरच राजा धर्माने युक्त होतो.

असे न केले तर तो अधार्मिक, पापी आहे असे समजावे. कर गोळा करणे हे जरी राजाचे काम असले तरी कोणाचेहि अन्यायापासून रक्षण करणे हे प्रत्येक क्षत्रियाने स्वत:चे कर्तव्य मानले पाहिजे. म्हणून श्रेष्ठ धर्माचा उल्लेख करताना केवळ राजा असा शब्द न वापरता क्षत्रिय असे आवर्जून म्हटले आहे.

उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः।
हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चार्च्य प्रविशेत्स शुभां सभाम् ॥१४५॥

रात्रीच्या शेवटच्या प्रहरात उठून, प्रातर्विधी उरकून, अग्नीत हवन करावे. ब्राह्मणांची पूजा करावी आणि नंतर शुभलक्षणांनी युक्त अशा सभास्थानी प्रवेश करावा.

रात्रीच्या शेवटचा प्रहर म्हणजे सामान्यत: पहाटे चार–साडेचारची वेळ.

सभागृह शुभकारक मंगल पवित्र अशा चिन्हांनी अलंकृत असावे.

तत्र स्थित: प्रजा: सर्वा: प्रतिनन्द्य विसर्जयेत्।
विसृज्य च प्रजा: सर्वा मन्त्रयेत्सह मन्त्रिभि: ।।१४६।।

सभेत बसून उपस्थित झालेल्या प्रजाजनांचा सन्मान करून त्यांना निरोप द्यावा. आणि ते सर्व निघून गेल्यानंतर मंत्र्यासह मंत्रणा करावी.

मंत्रणा शब्दाने राजकारण, शासनव्यवस्था, परराष्ट्रधोरण, अर्थसंकल्प या सर्वांचा उल्लेख होतो. असे समजावे. प्रजेला राजा आपला वाटला पाहिजे यासाठी भेटीस आलेल्या लोकांचे यथाधिकार,यथायोग्य स्वागत झाले पाहिजे. त्यांचे म्हणणे शांत चित्ताने ऐकून योग्य तो प्रतिसाद दिला पाहिजे. भेटीची वेळच मिळत नाही वा मिळून भेटत नाही वा भेटून बोलण्याकडे लक्ष नसते. असे होऊ नये.

गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रहोगत: ।
अरण्ये नि:शलाके वा मन्त्रयेदविभावित: ।।१४७।।

मंत्रणेचा वासहि कुणास येऊ नये म्हणून पर्वतावर, राजवाड्यातील गुप्त कक्षात वा ओसाड(विरळ) रानात चर्चा करावी.

नि:शलाक शब्दाचा अर्थ टीकाकारांनी जेथे गवतहि उगवत नाही असा केला आहे. पण अरण्य म्हणजे वृक्ष आलेच तेव्हा गवत नाही असे होणे कठीण. कोणाला आड राहून ऐकता येऊ नये असे स्थान असले पाहिजे. मृगयेच्या वा विहाराच्या निमित्ताने बाहेर पडून तेथे मंत्रणा करावी. असे हे राजकारण करावे, ते उदंड असावे. पण कोणास कळू देऊ नये. असे श्रीसमर्थांनीहि म्हटले आहेच.

यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जना: ।
स कृत्स्नां पृथिवीं भुङ्क्ते कोशहीनोऽपि पार्थिव: ।।१४८।।

ज्याचे मंत्ररहस्य (प्रयत्न करून) पुष्कळांना वा कोणा एकालाहि उमगत नाही, जाणता येत नाही. तो राजा धनहीन असला तरी सर्व पृथ्वीवर राज्य करू शकतो.

जडमूकान्धबधिरांस्तैर्यग्योनान्वयोतिगान्।
स्त्रीम्लेच्छव्याधितव्यङ्गान्मन्त्रकालेऽपसारयेत्।।१४९।।

वेडे, मुके, बहिरे, आंधळे, पोपटासारखे पक्षी, अतिवृद्ध, स्त्रिया, म्लेंच्छ, रोगी, अपंग यांना मंत्रणेच्या वेळी आसपासहि फिरकू देऊ नये.

त्यांना पोच नसतो.ते चाणाक्ष नसतात. त्यांना प्रलोभनाने वश करून घेणे अधिक सुलभ असते. म्हणून मंत्रणा गुप्त न राहण्याचा धोका वाढतो.

स्त्रियांचा मुळीच विश्वास धरू नये. असे एका जर्मन गुप्तहेर असलेल्या स्त्रीनेच म्हटले आहे.

शिकवलेले पोपट, सारस इत्यादि पक्षीहि गुप्तहेरांचे काम करणारे असतात. म्हणून त्यांचे विषयीहि सावधानता बाळगली पाहिजे. हेच काहीसे स्पष्टीकरण पुढील श्लोकातून व्यक्त झाले आहे.

भिन्दन्त्यवमता मन्त्रं तैर्यग्योनास्तथैव च ।
स्त्रियश्चैव विशेषेण तस्मात्तत्रादृतो भवेत् ।।१५०।।

अवमान झाला असता हे जडमूकादि मंत्राचा भेद फोडतात. पक्षी यांना पोच नसतो. तर स्त्रियांच्या तोंडात गुप्तगोष्ट फार काळ राहात नाही. म्हणून त्यांना दूर ठेवण्याची सावधानता ठेवावी.(याला सन्माननीय अपवाद असू शकतात.)

मध्यंदिनेऽर्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतक्लमः ।
चिन्तयेद्धर्मकामार्थान्सार्धं तैरेक एव वा ।।१५१।।

विश्रांति झाली असेल, थकावट नसेल तर दुपारी वा मध्यरात्रीहि (आवश्यकतेप्रमाणे) मंत्रीगणासह धर्म–अर्थ–काम यांचे संबंधात विचार विनिमय करावा. वा एकट्यानेहि त्याविषयी चिंतन करावे.

परस्परविरुद्धानां तेषां च समुपार्जनम् ।
कन्यानां संप्रदानं च कुमाराणां च रक्षणम् ।।१५२।।

धर्म, अर्थ, काम स्वभावतः परस्परविरोधी आहेत. म्हणून त्यांना साधून घेणे फार विचारपूर्वक केले पाहिजे. मुलींना योग्य स्थळी देणे, मुलांना सर्व प्रकारे वळण लावणे, हे राजाच्या चिंतनाचे विषय आहेत.

धर्म, संयम–नियमन यांचा आग्रह धरतो म्हणून तो अर्थ–कामांच्या विरोधात जातो. काम मिळवावयाचा तर तो वाढविणारा आणि अमर्याद होऊ पाहणारा. म्हणून अर्थ–धर्माच्या विरोधी होतो. व्यय वाढू नये आणि सरळपणाने मिळत नाही म्हणून अर्थ, काम–धर्माच्या प्रतिकूल ठरतो. म्हणून यांचा तोल सांभाळणे सोपे नसते. महाभारताने कोणाहि एकासाठी कोणाहि दोनांची उपेक्षा होता कामा नये.असे आवर्जून सांगितले आहे.

मुली देण्या–घेण्याच्या संबंधात अनेक राजकारणे गुंतून राहतात. राजपुत्रांना फार सावधपणे वाढवावे लागते. परिजन त्यांना अनेक प्रकारे भलभलत्या छंदात पाडून स्वार्थ साधण्याचा प्रयत्न करतात. म्हणून तिकडेहि चांगले लक्ष द्यावे लागते. अन्यथा नेपाळात घडले तसे घडते.

दूतसंप्रेषणं चैव कार्यशेषं तथैव च ।
अन्तःपुरप्रचारं च प्रणिधीनां च चेष्टितम् ।।१५३।।

दूत पाठविणे, अपुरी कामे तडीस नेणे, अंत:पुरातील हालचाली जाणून घेणे, आपल्याकडे आलेले दुसऱ्या राजांचे दूत, त्यांचेवर– त्यांच्या वागण्याबोलण्यावर लक्ष ठेवणे हाहि राजाच्या चिंतनाचा विषय असतो.

कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गं च तत्त्वत: ।
अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च ॥१५४॥

आठ प्रकारची कर्मे. (हेराचे) पाच प्रकार, प्रेम आणि द्वेषाचे स्वरूप आणि निरनिराळ्या गटांच्या हालचाली यांचाहि विचार करावा.

आठकर्मे आणि पंचवर्ग हे शब्द पारिभाषिक आहेत. त्यांचे स्पष्टीकरण असे–

आठकर्मे– १) आदान– कर घेणे, २) विसर्ग– वेतन. प्रजोपयोगी कामे यासाठी धन वेचणे,३) प्रैष –आदेश देणे ४) निषेध– काय करू नये, काय टाकावे ते समजाविणे ५) व्यवहारेक्षण– न्यायालयाची कामे ६) दंड– अपराध्यांना शासन ७) शुद्धि– अपराध्याकडून पश्चात्ताप व्यक्त करणे. ८) अर्थवचन – संदिग्ध विषयात निर्णय सांगणे. ही आठ कामे होत.

पंचवर्ग हे सर्व गुप्तचरांचे भेद आहेत.

१) कापटिक– साधुत्वाचे ढोंग करून काम करणारा.

२) उदास्थित – लोभी संन्यासी. त्याला चांगला मठपति करून त्याला भूमि इत्यादि देऊन श्रीमंत करावा. त्याने भजन प्रवचनादीचे द्वारा लोकांना मोहित करून आपला परिवार वाढवावा. आणि त्याचे हेर म्हणून सहाय्य करावे.

अलिकडे असे पुष्कळ स्वामी,आचार्य, ब्रह्मदेव निर्माण झालेले आहेत. त्यातील पुष्कळ विदेशाकरिता काम करतात. त्यांच्या तंत्रमंत्र अनुष्ठानाला मंत्री अधिकारी भुलतात. असे आढळून आले आहे.

३) गृहपति व्यंजन– ज्याची बुद्धि चांगली, आचरण सभ्य आहे, त्याचे दारिद्र्य दूर करावे. त्याला भूमि इत्यादि द्यावे. आणि सर्व सामान्य मध्यम वर्गीयात त्यास काम करण्यास सांगावे.

४) वैदेहिक व्यंजन– व्यापाराची आवड आणि कुशलता असणाराला भांडवल पुरवून व्यापारामध्ये प्रतिष्ठित करून त्याचेकडून वार्ता मिळवावी.

५) तापस व्यंजन– मुंडन केलेला वा जटादाढी वाढविलेला आणि पोटाच्या मागे लागलेला असा पाहून गुप्तरूपाने त्याची व्यवस्था करावी.अगदी साधी राहणी, साधे खोपटे, कपडे जीर्ण फाटके, असा त्याचा वेष असावा. त्याचे वैराग्य, निर्लोभता उमटून दिसावी. नवसाची साधना त्याने सांगावी त्याचे बोलणे प्रभावी, तुटक पण मोह पाडणारे असावे. त्याची थोरवी गाणारे दोन –तीन स्त्रीपुरुष शिष्य असावेत. त्यातला एकादा चांगला श्रीमंतहि असावा. त्याने अधिकच नम्रतेने वागावे. सर्व थरातील

लोकांना भूल पाडून नादी लावावे.आणि प्रजेची वा त्यातील विशिष्टांची माहिती काढून घ्यावी.

युद्धात अत्यंत धार्मिकपणे वागावयास सांगणाऱ्या मनूनेच गुप्त हेराचे केलेले वर्णन राजधर्माचे वैशिष्ट्य आणि मर्यादा स्पष्ट करणारे आहे.

राष्ट्ररक्षण हे साध्य मग **'यथासाध्यं च साधनम्'** साधनांची अनेकता स्वीकारली की त्यातील विरोध–विसंगति ही जाणून घेतली पाहिजे. आणि तिचा चातुर्याने वापरहि करता आला पाहिजे.

मध्यमस्य प्रचारं च विजिगीषोश्च चेष्टितम् ।
उदासीनप्रचारं च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः ।।१५५।।

मध्यस्थ, जिंकण्याची इच्छा करणारा, उदासीन आणि शत्रू या चारी वर्गातील लोकांचे वागणे, बोलणे, त्यांचे मनोगत, त्यांच्या योजना याविषयीचे चांगले ज्ञान राजाला असले पाहिजे.

नाना क्षेत्रात नाना प्रकाराने हिंडणाऱ्या गुप्तहेरांचे हे काम आहे. त्यांची नियुक्ति योग्यता पाहून चातुर्याने केली पाहिजे. या चारांपैकी कोणीहि त्याच अवस्थेत, स्वरूपात सदैव राहील वा त्यांचा परस्परांशी मेलजोल होणारच नाही असे कधीहि गृहीत धरू नये. त्यांचे केव्हाही एकमेकांशी संबंध प्रस्थापित होऊ शकतात आणि मग त्यामुळे राज्याला कोणताहि उपद्रव होऊ शकतो.

एताः प्रकृतयो मूलं मण्डलस्य समासतः ।
अष्टौ चान्याः समाख्याता द्वादशैव तु ताः स्मृताः ।।१५६।।

राजमंडळाची, चर्चा –विचार–विनिमयाची (वरच्या श्लोकात सांगितलेली) ही चार अंगे आहेत. यात पुन्हा आठ अंगांचा विचार करणे भाग असते. मिळून ती अंगे बारा होतात.

आठ अंगे अशी – शत्रूभूमीच्या पुढे असलेला आपला मित्र, शत्रूचा मित्र, आपल्या मित्राचा मित्र, शत्रूच्या मित्राचा मित्र असे चार प्रमुख गट. त्याप्रमाणेच शत्रूला पाठिंबा देण्याची शक्यता असलेला, आपणाविषयी काही गाऱ्हाणी असलेला, पाठिंब्यासाठी उत्सुक असलेला, आणि गाऱ्हाण्याची अधिक तीव्रता असलेला, असे उर्वरित चार गट. टीकाकारांनी त्यांची नावे क्रमाने दिलेली आहेत. ती अशी– (शत्रुभूमीच्या पुढे असलेला) मित्र,अरिमित्र, मित्रामित्र, अरिमित्रामित्र, पार्ष्णिग्राह, आक्रंद, पार्ष्णिग्राहासार, आक्रंदासार.

अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्याः पञ्च चापराः ।
प्रत्येकं कथिता ह्येताः संक्षेपेण द्विसप्ततिः ।।१५७।।

ही जी चार नि आठ मिळून बारा अंगे आहेत, त्यातील प्रत्येकासाठी अमात्य, प्रदेश, दुर्ग, धन आणि प्रतिकारार्थ सेना. अशी व्यवस्था असली पाहिजे. हे एकूण बारा गुणिले पाच मिळून साठ होतात. आणि पूर्वी चार अधिक आठ मिळून सांगितलेली बारा अंगे असे सर्व मिळून बाहात्तर प्रकारचे विभाग होतात असे तज्ञ सांगतात.

अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च ।
अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम् ।।१५८।।

राज्याच्या सीमेला लागून असलेले राज्य हे शत्रू, त्याला दबून असलेला तोहि शत्रूच, त्याच्या पलिकडचा राजा मित्र असू शकतो. त्यापलिकडचा तो उदासीन समजावा.

पाकिस्तान आणि चीन विचारात घेतले म्हणजे हे पटेल. पण एकंदरीत ही विभागणी ढोबळ आहे. राजकारणात हा काही पक्का नियम म्हणून गृहीत धरता येणार नाही. विचाराचे एक सूत्र या दृष्टीनेच हे विचारात घ्यावे.

तान्सर्वानभिसंदध्यात्सामादिभिरुपक्रमैः ।
व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च ।।१५९।।

या सर्व (शत्रू–मित्र–उदासीन) राजाना साम, दाम, भेद, दंड यातील आवश्यकतेप्रमाणे एखाददुसऱ्या वा सर्व उपायांनी आपल्याशी सामोपचाराने वागतील असे राखावे. त्यासाठी पराक्रम, शौर्य,आणि वागण्या बोलण्यातील नीतिचातुर्य उपयोगी पडते.

संधिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च ।
द्वैधीभावं संश्रयं च षड्गुणांश्चिन्तयेत्सदा ।।१६०।।

(या सर्वांचे वैशिष्ट्य लक्षात घेऊन) राजाने संधी, विग्रह, आक्रमण, अनुकूल कालाची वाट पहात सिद्धतेने दबून राहणे, फूट पाडणे, कोणाच्या तरी आश्रयास जाणे या सहा गोष्टींचा सदैव विचार करावा.

प्रसंग प्रत्यक्ष उपस्थित होण्यापूर्वी काय काय घडू शकते त्याचे धोरण बांधून त्याच्या त्याच्या प्रतिकारासाठी प्रथमपासूनच सावध राहून योजना सिद्ध ठेवण्याची दक्षता घेतली पाहिजे.

हिंदुस्थानात हिंदु–मुसलमानांचे दंगे ही वरचेवर घडणारी गोष्ट आहे. पण हिंदूसमाज वा त्यांचे पुढारी यादृष्टीने कधी सावध राहून धोरण बांधतात. असे आढळत नाही.तणावपूर्ण शांतता,परकीय गुप्तहेरांचे कृत्य दंगा सुनियोजित होता असे फसवे शब्द मात्र वापरतात.

आसनं चैव यानं च संधिं विग्रहमेव च ।
कार्यं वीक्ष्य प्रयुञ्जीत द्वैधं संश्रयमेव च ।।१६१।।

आपला लाभ आणि दुसऱ्याची हानी होईल असे धोरण ठेवूनच वाट पाहणे, आक्रमण करणे, संधी, विग्रह, फूट पाडणे, वा कोणत्यातरी प्रकारचे सहाय्य घेणे हे, ते ते प्रसंग पाहून वागावे.

संधिं तु द्विविधं विद्याद्राजा विग्रहमेव च ।
उभे यानासने चैव द्विविधः संश्रयः स्मृतः ।।१६२।।

संधी, विग्रह, आक्रमण, वाट पहाणे, आणि संश्रय हे पाचहि प्रकार दोन दोन स्वरूपाचे आहेत.

समानयानकर्मा च विपरीतस्तथैव च ।
तदात्वायतिसंयुक्तः संधिर्ज्ञेयो द्विलक्षणः ।।१६३।।

मित्र राजाचे सहाय्य घेऊन दोघांनी एकत्र आक्रमण करणे हे समानयान कर्म, आणि मित्रराजाला एकीकडून आणि स्वतः दुसरीकडून आक्रमण करणे हा असमानयान कर्मा संधी.

कोणाशी तरी सख्य आहे हा यातला संधी. तो कधी लवकरच फलद्रूप होतो, कधी त्याचे पासून लाभ होण्यास दीर्घकाल लागतो. पण संधीचे दोनहि प्रकार उपयोगीच असतात.

स्वयंकृतश्च कार्यार्थमकाले काल एव वा ।
मित्रस्य चैवापकृते द्विविधो विग्रहः स्मृतः ।।१६४।।

स्वतःसाठी शत्रूशी वैर मांडणे, (मग ते योग्य वा अयोग्य काली कसेहि असो) हा विग्रहाचा एक प्रकार आणि आपल्या मित्र राजासाठी वैर स्वीकारणे हा विग्रहाचा दुसरा प्रकार.

एकाकिनश्चात्ययिके कार्ये प्राप्ते यदृच्छया ।
संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ।।१६५।।

एकाएकी प्रसंग उत्पन्न झाला म्हणून एकट्यानेच शत्रूवर चालून जाणे हा यानाचा (आक्रमणाचा) एक प्रकार तर मित्राचे सहाय्य घेऊन आक्रमण करणे हा यानाचा दुसरा प्रकार.

ही विभागणी काहीशी एकशे त्रेसष्टाव्या श्लोकांतील संधी विभागाप्रमाणे दिसते. पण त्यात आधीपासून मैत्री वा तेवढ्यापुरती मैत्री असा भेद असावा.

क्षीणस्य चैव क्रमशो दैवात्पूर्वकृतेन वा ।
मित्रस्य चानुरोधेन द्विविधं स्मृतमासनम् ।।१६६।।

आपले सामर्थ्य पुरेसे नाही मग ते स्वाभाविक वा नैमित्तिक कसेहि असो, आक्रमण न करता दबून वाट पाहणे हा आसनाचा एक प्रकार तर मित्राच्या सांगण्यावरून त्याच्या सोयीसाठी थांबणे हा दुसरा प्रकार.

बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये ।
द्विविधं कीर्त्यते द्वैधं षाड्गुण्यगुणवेदिभिः ।।१६७।।

आपले (सुरक्षिततेचे) उदिष्ट साधण्याच्या दृष्टीने सैन्य वा त्यांचा राजा यांच्यात फूट पाडण्याचा प्रयत्न करणे हे द्वैधाचे दोन भेद तज्ञांनी सांगितले आहेत.

सैन्यातील एक वा अधिक गट यांना वश करून घेणे वा राजाचे मित्र वा त्याचे मंत्री यात फूट पाडणे. यातील जे शक्य वा सोयीचे ते करणे हे द्वैधाचे भेद.

अर्थसंपादनार्थं च पीड्यमानस्य शत्रुभिः ।
साधुषु व्यपदेशार्थं द्विविधं संश्रयः स्मृतः ।।१६८।।

सैनिक सहाय्य मिळवून शत्रूपासून होणारी पीडा नष्ट करणे हा संश्रयाचा एक प्रकार तर स्वतःच दुसऱ्या बलवान् राजाच्या आश्रयाला जाणे हा दुसरा प्रकार.

इतिहासाची पाने विचारपूर्वक चाळली म्हणजे हे सर्व प्रकार तेथे आढळून येतात.

पानिपतच्या लढाईत नजीबखान रोहिला आणि अयोध्येचा नबाब आपसातील वैर एकीकडे सारून मराठ्यांच्या विरोधात एकत्र झाले.

विजयनगरच्या साम्राज्याच्या विरोधात बिदर , विजापूर इत्यादि पाची मुसलमान सुलतान एकत्र झाले.त्यांनी विजयनगरच्या सैन्यात फूट पाडली.

आपले बल पुरेसे नाही असे पाहून शिवाजीराजांनी मिर्झा राजाशी संधी केला आणि ते औरंगजेबाच्या भेटीसाठी आग्र्यासहि गेले.

हिटलरने प्रथम स्टॅलिनशी संधी केला. आणि मागून तो मोडून विग्रह केला.

अमेरिका इंग्लंडच्या सहाय्यास धावून गेली. हे सर्व संधी–विग्रह– संश्रयाचे प्रकार आहेत.

राजकारणात यातील कोणताहि एक स्थिर नसतो तर अनेकदा त्यातील दोघांतिघांचाहि एकाचवेळी अवलंब करावा लागतो.

आक्रमण केव्हा करावे आणि केव्हा थांबवावे वा माघार घ्यावी. हेहि चातुर्याने ठरवावे लागते. इंग्लंडने डंकर्कला माघार घेतली आणि तिलाच यशस्वी माघार असे नाव देऊन सैन्याचे, प्रजेचे मनोबल टिकवले, तर केव्हा, कुठे, थांबावे हे अहंकाराने न पाहिल्याने हिटलरचा सर्वनाश झाला.

स्वतःचे हित कशात आहे ते न पाहिल्यामुळे हिंदुस्थानने सिमल्यात भुट्टोशी अपयशी संधी केला तर भाबडेपणाने लालबहादूर शास्त्री निष्कारण ताश्कंदला रशियाच्या संश्रयास गेले. आणि त्यांच्यावर विषप्रयोग झाला आणि त्यावेळी आमचे गृहमंत्री आणि संरक्षण मंत्री दुसरीकडे दूर थांबले होते.

राजकारणात स्वतःचा लाभ हा महत्त्वाचा मानावा लागतो. इजिप्तने सुवेझ कालवा कोणाची पत्रास न ठेवता स्वाधीन करून घेतला.

इस्त्रायलने इराकचे अणुशक्तिकेंद्र उध्वस्त केले. चीनने तिबेट गिळला. हे सर्व 'मनू' न वाचताहि धोरणीपणाने केले आणि आपण मात्र पूर्णपणे न्यायाचे असलेले आपले राष्ट्रहि अखंड राखू

शकलो नाही. उलट खंडित भारतातील राजकीय वा सामाजिक प्रश्न सोडवू शकलो नाही आणि दिवसेंदिवस अधिकाधिक असुरक्षित होत आहोत.

आतंकवादी प्रतिदिनी नवी संकटे आणीत आहेत. आणि विरप्पनसारखा एक तस्कर दोन दोन राज्यांना भारी होऊन बसला आहे.

यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः।
तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा संधिं समाश्रयेत्॥१६९॥

पुढे चांगला लाभ निश्चयाने होणार आहे, पण सध्या थोडीशी पीडा (हानि) सोसावी लागणार आहे. असे असेल तर संधी करावा.

शिवबांनी जयसिंहासी असाच संधी केला होता.

यदा प्रहृष्टा मन्येत सर्वास्तु प्रकृतीर्भृशम्।
अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम्॥१७०॥

ज्या वेळी राज्याची सर्व अंगोपांगे उत्साही आणि अनुकूल असतील तसेच स्वत:चे सामर्थ्य सर्व दिशांनी परिपूर्ण व श्रेष्ठ असेल त्यावेळी शत्रूवर आपण होऊन युद्ध लादावे.

यदा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम्।
परस्य विपरीतं च तदा यायाद्रिपुं प्रति॥१७१॥

जेव्हा आपली सेना समाधानी आणि समृद्ध असेल आणि शत्रू तुलनेने दुर्बल, क्षीण असेल तेव्हा अवश्य आक्रमण करावे.

आपण मुसलमानांकडून पराभूत झालो त्याचे हे महत्त्वाचे कारण आहे. आपण आपल्या सीमेच्या बाहेरचे हे धर्मांध शत्रू कसे काय आहेत त्यांची माहिती कधी मिळविली नाही. जे मनूने करावयास सांगितले आहे ते मुसलमानांनी मात्र धूर्तपणे आवर्जून केले. आपले फकीर हिंदूराज्यातून सगळीकडे पेरले. त्यांनी मंत्रतंत्राच्या आणि सर्वसमानतेच्या देखाव्यावर हिंदूप्रजा भुलवली आणि मग राज्ये पराभूत झाली.

यदा तु स्यात्परिक्षीणो वाहनेन बलेन च ।
तदासीत प्रयत्नेन शनकैः सांत्वयन्नरीन्॥१७२॥

जेव्हा आपली साधने आणि सैन्य पुरेसे समर्थ वा सज्ज नसेल त्यावेळी स्वस्थ राहावे आणि शत्रूला प्रयत्नपूर्वक शांत राहण्यास लावावे. कसा तरी वेळ काढावा.

मन्येतारिं यदा राजा सर्वथा बलवत्तरम्।
तदा द्विधा बलं कृत्वा साधयेत्कार्यमात्मनः॥१७३॥

जेव्हा शत्रू बलवान आहे असे लक्षात येईल तेव्हा राजाने आपल्या सैन्याचे दोन भाग करून एक स्वत:जवळ राखून सुरक्षित स्थळी राहावे. एका भागाला शत्रूवर चालून जाण्यास सांगून शत्रूला युद्धात गुंतवून ठेवावे.

रजपुतांनी असे धोरण न ठेवता केसरिया करून आत्मघाती आक्रमणे करून सर्वनाश करून घेतला.

यदा परबलानान्तु तु गमनीयतमो भवेत्।
तदा तु संश्रयेत्क्षिप्रं धार्मिकं बलिनं नृपम् ।।१७४।।

पराभूत होऊन शत्रूच्या स्वाधीन होण्याचा प्रसंग येणार असे निश्चित वाटेल तेव्हा बलवान् पण विश्वासू राजाच्या आश्रयास जावे.

निग्रहं प्रकृतीनां च कुर्याद्योऽरिबलस्य च ।
उपसेवेत तं नित्यं सर्वयत्नैर्गुरुं यथा ।।१७५।।

जो आपल्या अमात्य–सैन्य–प्रजा आणि शत्रूसैन्य या दोन्हीवर चांगला वचक ठेऊ शकेल, त्या बलवान राजाचे मांडलिक होऊन राहावे. त्याला गुरुसारखे मानावे. मोठेपणा द्यावा.

यदि तत्रापि संपश्येद्दोषं संश्रयकारितम्।
सुयुद्धमेव तत्रापि निर्विशङ्कः समाचरेत् ।।१७६।।

ज्या राजाच्या आश्रयाला, तो बलवान् समर्थ आहे असे समजून गेलो तेथे जर दोष (असहकार ,उपेक्षा, तुच्छता,मानहानी) आढळून आले तर मग मात्र प्राणावर उदार होऊन नि:शंक मनाने शत्रूशी युद्धच करावे.

राजाने केव्हाहि लाचारीचे जिणे जगू नये. स्वाभिमान राखूनच जी कामे वा राजकारणे करणे ती करावी. कोणाचे सहाय्य मागणे वा मिळविणे तेसुद्धा स्वत:चा मान राखूनच. अन्यथा आपले मूल्य शून्य होते, आणि तुच्छता वाट्यास येते.

सर्वोपायैस्तथा कुर्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः ।
यथाऽस्याभ्यधिका न स्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ।।१७७।।

राजकारणपटू राजाने यथावश्यकरीतीने सामदामादींचा उपयोग करून आपले शत्रू, मित्र वा उदासीन राजे आपल्यापेक्षा अधिक बलवान होणार नाहीत याची चिंता दक्षतेने वहावी.

आयतिं सर्वकार्याणां तदात्वं च विचारयेत्।
अतीतानां च सर्वेषां गुणदोषौ च तत्त्वतः ।।१७८।।

राज्यकारभार करताना करावयाच्या कार्याचे भावी काली काय परिणाम होतील यांचा आधीच विचार करावा. त्या दृष्टीनेच वर्तमानकालीन कामे करावीत आणि भूतकालाचे नीट समालोचन करून त्यातील गुणदोष नीट समजून घ्यावेत. आणि मगच कामास हात लावावा.

जागतिक दडपणाने मोहाने आधीच व्यापारी उदारीकरण मान्य करून ते स्वीकारावे आणि त्यात अनवश्यकपणे अधिकाधिक गुंतत जाऊन प्रजेची हानी करावी असे जे धोरण स्वीकारले जाते ते मनुस्मृति डोळ्यापुढे न ठेवण्याचा परिणाम आहे.

आयत्यां गुणदोषज्ञस्तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः ।
अतीते कार्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नाभिभूयते ।।१७९।।

भविष्यकालीन परिणामांचे जो गुणदोष जाणतो , वर्तमानाचे निर्णय त्वरित घेतो, भूतकालीन घटनांचे नीट आकलन करून काय, कसे व्हावयास पाहिजे होते, काय चुकले ते लक्षात घेतो तो राजा शत्रूकडून कधी पराभूत होत नाही.

यथैनं नाभिसंदध्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ।
तथा सर्वं संविदध्यादेष सामासिको नयः ।।१८०।।

ज्यायोगाने शत्रू मित्र वा उदासीन कोणत्या प्रकारे हानी करू शकणार नाहीत त्याप्रमाणे राजाने वागावे. राजनीतीचे थोडक्यात हेच मर्म आहे.

कोणत्याहि परिस्थितीत स्वतःच्या स्थानाला अप्रतिष्ठा सहन करावी लागू नये.

अखिल राष्ट्रीय संमेलनात जगताच्या व्यासपीठावर आपली भूमिका ठामपणे मांडता आली पाहिजे. आणि ती प्रभावी वाटली पाहिजे. कधीहि खाली मान घालण्याचा प्रसंग येता कामा नये. इस्राइल, पाकिस्तान आणि हिंदुस्तान यांचे प्रतिनिधी कसे वागले, ते पाहिले म्हणजे ‘ मनू ’ विसरणे किती घातक आहे ते लक्षात येऊ शकते.

यदा तु यानमातिष्ठेदरिराष्ट्रं प्रति प्रभुः ।
तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ।।१८१।।

एकदा शत्रूवर आक्रमण करावयाचेच हे निश्चित झाले की मग शत्रूच्या राजधानीपर्यंत कसे पोचावे ते पुढील वर्णनावरून ध्यानात घ्यावे.

मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः ।
फाल्गुनं वाथ चैत्रं वा मासौ प्रति यथाबलम् ।।१८२।।

आपल्या शक्तीप्रमाणे मार्गशीर्ष, फाल्गुन वा चैत्रात आक्रमण करावे.

अन्येष्वपि तु कालेषु यदा पश्येद्ध्रुवं जयम्।
तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः ॥१८३॥

जय निश्चित असेल तर अन्यवेळीहि भांडण उकरून काढून वा शत्रू संकटात आहे असे पाहून आक्रमण करावे.

कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकं च यथाविधि।
उपगृह्यास्पदं चैव चारान्सम्यग्विधाय च ॥१८४॥

विधानं – स्वसैन्याचा एक भाग.। यांत्रिक – प्रवासात अवश्य त्या गोष्टी.। उपास्पदं उपगृह्य – तळ ठोकण्या सारखे स्थान पाहून। त्रिविधं मार्गं – माळरान (रुक्ष) दलदलीचा, अरण्यातून जाणारा। संशोध्य – वहातुकीस ठाकठीक करून। षड्विधं बलं – हत्ती, घोडे, रथ, पायदळ, व्यवस्थापक, कर्मचारी। सांपरायिककल्पेन – धान्य, कडबा, औषधे, वैद्य यासह.

स्वराज्याच्या रक्षणासाठी पुरेसे सैन्य ठेवून प्रवासोपयोगी सामान घेऊन तळ ठोकण्याच्या जागा ठरवून, गुप्तहेर पेरून आक्रमणाचे मार्ग ठाकठीक करून सहा प्रकारचे सैन्य घेऊन सेनेच्या योगक्षेमाची योग्य व्यवस्था करून शत्रूवर चालून जावे.

संशोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधं च बलं स्वकम्।
सांपरायिककल्पेन यायादरिपुरं शनैः ॥१८५॥

शत्रूच्या नगरीवर आक्रमण करताना ते शांतपणे विचारपूर्वक करावे. वाटेतील रस्त्यांचे स्वरूप काय आहे, आपल्या सैन्यातील हत्ती, घोडे, रथ, पायदळ, सेनापती, सैन्याच्या उपयोगाची कामे करणारे कर्मचारी, यांची योग्यायोग्यता कशी किती आहे, ते युद्ध लढण्याच्या दृष्टीने विचारात घ्यावे आणि मग पुढे पाऊल टाकावे.

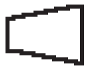
शत्रुसेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरो भवेत्।
गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ॥१८६॥

आपल्याशी मैत्री दाखवून शत्रूला आतून वश असलेला, एकदा आपणास सोडून जाऊन पुन: परत आलेला, या दोघांविषयी फार सावधपणा ठेवून योग्य तसे वागावे. कारण हे अधिक तापदायक शत्रू होत.

दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ।
वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥१८७॥

दंड, शकट, वराह, मकर, सूची, गरुड हे व्यूहाचे प्रकार. यातील योग्य त्या प्रकारे सैन्याची रचना करून चालावे.

दंडव्यूह :— बलाध्यक्ष पुढे. राजा मध्यभागी, सेनापती पाठीमागे दोन्ही कडेला हत्ती त्यांच्याजवळ घोडे आणि पायदळ. यारीतीने लांबट व चहूकडून सारखी रचना असावी.

शकटव्यूह :— पुढे अरुंद मागे रुंद अशी रचना

वराहव्यूह :— पुढे मागे निमुळता मध्यभागी फुगीर

मकरव्यूह :— दोन्हीकडे रुंद मधे अरुंद

सूचीव्यूह :— मुंग्यांच्या रांगेप्रमाणे एकामागूनएक

गरुडव्यूह :— गरुडाप्रमाणे पुढे चोचीसारखा, मधे पसरलेल्या पंखाप्रमाणे.
मागे शेपटाप्रमाणे.

शत्रूचा प्रतिकार ज्यादिशेने होण्याची शक्यता असते ते जाणून व्यूहाची रचना करावी.

यतश्च भयमाशङ्केत्ततो विस्तारयेद्बलम् ।
पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत सदा स्वयम् ॥१८८॥

भयाची शंका जिकडून असेल तिकडे सैन्य सुसज्ज ठेवावे. ते मोठेहि असावे. राजाने पद्मव्यूह रचून मध्यभागी (सुरक्षितपणे) राहावे.

पद्मव्यूह :—कमळाप्रमाणे वर्तुळाकृति

सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् ।
यतश्च भयमाशङ्केत्प्राचीं तां कल्पयेद्दिशम् ॥१८९॥

सेनापती आणि बलाध्यक्ष यांना सर्वदिशांना दक्ष राहण्यास ठेवावे (सांगावे) जिकडून धोका वाटतो ती दिशा पूर्व समजावी (पुढे ठेवावी) तिला सन्मुख असावे.

हत्ती, घोडे, रथ, पायदळ प्रत्येकी दहा याप्रमाणे जी तुकडी होते तिला पत्ति आणि तीवरील अधिकाऱ्याला पत्तिक असे म्हणतात. दहा पत्तिकावरील अधिकारी तो सेनापति. दहा सेनापतीवरील अधिकारी तो बलाध्यक्ष असे टीकाकारानी म्हटले आहे. अन्यत्र हे प्रमाण वेगळेहि आहे. येथे चतुरंग सेनेचे प्रमाण प्रत्येकी सारखेच दिले आहे. ते योग्य वाटत नाही. हत्तींचे प्रमाणथोडे आणि पायदळ सर्वांत अधिक असे असणेच व्यावहारिक आहे. हत्ती एक, रथ दोन, घोडे चार, पदाती आठ वा दहा, अशी एक पत्ती असाहि उल्लेख आहे. या संख्येत उणेअधिक असू शकते.

गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान्कृतसंज्ञान्समंततः ।
स्थाने युद्धे च कुशलानभीरूनविकारिणः ॥१९०॥

तळावर वा युद्धभूमीवर सभोवती सेनेच्या तुकड्या नियुक्त कराव्या. त्यातील सैनिक विश्वासू त्यांचेवरील कामाची नीट कल्पना दिलेले (कृतसंज्ञ) कुशल निर्भय आणि निरोगी असावेत.

संहतान्योधयेदल्पान्कामं विस्तारयेद्बहून्।
सूच्या वज्रेण चैवैतान्व्यूहेन व्यूह्य योधयेत्।।१९१।।

सैनिकसंख्या थोडी असेल तर त्यांनी मिळून लढावे. पुष्कळ असेल तर योग्य वाटेल तसे विभागून त्याप्रमाणे लढण्याचे आदेश द्यावेत. लढण्याची पद्धति सूचीव्यूहासारखी वा वज्रव्यूहाची असावी.

सूचीव्यूह :– श्लोक एकशे सत्याऐंशी

वज्रव्यूह :– त्रिभंग रचना

स्यन्दनाश्वैः समे युद्ध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा।
वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्मायुधैः स्थले।।१९२।।

समतल भूमीवर रथ व घोडे यांनी, पाणथळ प्रदेशात नावा–हत्ती यानी, झाडीच्या प्रदेशात धनुर्धराकरवी, स्थान खडबडीत असेल (समाच्या उलट) तर ढालतरवारीने युद्ध करावे.

हा सामान्य आदेश आहे. सैनिकांचे कौशल्य आणि प्रसंग याप्रमाणे यात भिन्नता येऊ शकते.

कुरुक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च पञ्चालान् शूरसेनजान्।
दीर्घांल्लघूंश्चैव नरानग्रानीकेषु योजयेत्।।१९३।।

कुरुक्षेत्र, मत्स्य, पांचाल, शूरसेन, या देशातील वीर वा उंच आणि चपळ असे सैनिक आघाडीवर नेमावे.

प्रहर्षयेद्बलं व्यूह्य तांश्च सम्यक् परीक्षयेत्।
चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन्योधयतामपि।।१९४।।

सेनेची रचना करून त्याना वरचेवर प्रोत्साहन द्यावे. सर्वांची नीट पारख केलेली असावी. त्यांची मन:स्थिती जाणून घ्यावी. शत्रूसकट सर्वांच्या हालचालीवर नीट लक्ष असावे.

उपरुध्यारिमासीत राष्ट्रं चास्योपपीडयेत्।
दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम्।।१९५।।

शत्रू कोठे कसाहि असो त्याची सतत अडवणूक करावी. त्याच्या प्रदेशात नानाप्रकाराने पीडा द्यावी. त्याचे गवत,अन्न,पाणी, इंधन दूषित करावे.

शत्रू कोण आहे, त्याचा स्वभाव कसा आहे, तो कसा वागतो, त्याचे पूर्वीचे वर्तन कसे

होते, हे नीट लक्षात घेऊन त्याच्याशी, 'खटनटासी खटनट झालेची पाहिजे' या न्यायानेच राजनीतीत वागावे लागते. पण आपण हे धोरण राखले नाही म्हणून पराभूत झालो. घोरी, गझनी यांनी वारंवार आक्रमणे केली. प्रत्येकवेळी नाना प्रकारे उपद्रव दिला. प्रचंड संपत्ती लुटुन नेली. तरी ते कोण, कुठून येतात, याचे ज्ञान आपण करून घेतले नाही. मग त्यांच्याच राज्यात प्रत्याक्रमण करून काही कार्यवाही करणे दूरच राहिले.

भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा।
समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ वित्रासयेत्तथा ॥१९६॥

तळी, तट, खंदक यांचा फोडून नाश करावा. शत्रूला घाबरवावे. रात्रीहि त्याला स्वस्थता लागू देऊ नये.

नव्वद ते त्र्याण्णव या चारपाच श्लोकात जे सौजन्याचे वर्तन उल्लेखिले आहे त्याला येथील एकशेपंचाण्णव, एकशेशहाण्णव श्लोकातील वर्णन विरोधी आहे. आणि ते योग्य आहे. त्यात धर्महानी नाही. पूर्वीचे वर्णन शत्रू सरळ, सज्जन असला तर आचरणात आणावयाचे. येथील 'व्हावे अधमासी अधम' या न्यायाचे आहे. शत्रू क्रूर, कपटी, विश्वासघातकी असेल तर मग त्याचा नाश करण्यासाठी जे योग्य ते सर्व केले पाहिजे. **'व्रजन्ति ते मूढधिय: पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिना'**

पाश्चात्यांनी अमेरिका, मेक्सिको आफ्रिका खंडातील दक्षिण अमेरिकेतील लोक यांना पराजित केले. ते सर्वप्रकारे क्रूर कपटी आचरणाने. त्यांना, तद्देशियांना ज्ञात नसलेली अग्निशस्त्रेहि उपयोगी पडली. मुसलमानी, ख्रिश्चनी आक्रमणाचे वेळी हिंदुस्थानात तसेच झाले. मधल्या शांततेच्या ,वैभवाच्या काळात मनुस्मृतीचे हे सर्वांगिण धोरण उपेक्षित झाले. आचरणात राहिलेच असेल तर ते धार्मिक बाह्य कर्मकांड. त्यातीलहि हेतू दृष्टिआड केला गेला. त्याचेच दुष्परिणाम आपण भोगतो आहोत. हा दोष शास्त्राचा नाही. तत्पूर्वी प्रत्यक्ष युद्धात भाग घेणारेच धोक्यात असत. इतरांना त्याचा काहीच उपद्रव नसे. असे सहाव्या शतकात हिंदुस्थानात आलेल्या चिनी प्रवाशांनी लिहून ठेवले आहे. म्हणून सामान्यजन हा विचार करीत नसत. ते ठीक. पण विद्वान राजकारणी राजा राजाचे मंत्रीमंडळ हि या गोष्टी विचारात घेत नसत.याचे सखेदाश्चर्य वाटते. अल्लाउद्दीन खिलजी सारखा दुष्ट क्रूर परका मुसलमान दिल्लीपासून देवगिरीवर आक्रमण करीत येतो आणि गडास भिडतो, हे झालेच कसे? हेमाद्रिचे लक्ष कुठे होते? तो चतु:वर्ग चिंतामणीची रचना करीत होता.

उपजप्यानुपजपेद्बुध्येतैव च तत्कृतम्।
युक्ते च दैवे युध्येत जयप्रेप्सुरपेतभी: ॥१९७॥

(शत्रूपक्षातील राजाचे जवळील) लोकांचे मन, इच्छाकांक्षा जाणून घ्याव्या. त्यासंबंधी

निश्चिती करावी. आणि मग जय मिळविण्याच्या इच्छेने योग्य संधी मिळताच दैव अनुकूल आहे. असे जाणून निर्भयपणे युद्धारंभ करावा.

साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक्।
विजेतुं प्रयतेतारीन्न युद्धेन कदाचन॥१९८॥

साम दाम भेद यातील एकाने दोनाने वा सर्वांनी मिळून शत्रूचे मन वळविण्याचा प्रयत्न करावा. युद्ध शक्यतो टाळावे.

अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युध्यमानयोः ।
पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत्॥१९९॥

युद्धात सहभागी होणाऱ्या कोणत्या पक्षाचा विजय होईल ते अनिश्चितच असते.(सर्व चांगली सिद्धता अनुकूलता असून) पराभव वाट्यास येऊ शकतो. म्हणून युद्ध शक्यतो टाळावे.

त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसंभवे।
तथा युध्येत संपन्नो विजयेत् रिपून्यथा॥२००॥

साम दाम भेद हे पूर्वीच सांगितलेले उपाय निष्फल ठरले तर मात्र सैन्याची उत्तम सिद्धता करून युद्धच करावे. आणि शत्रूवर विजय मिळवावा.

युद्ध करूच नये. असा नियम नाही. पण तो शेवटचा पर्याय असावा. मात्र तो प्रसंग ओढवणारच आहे असे गृहीत धरून सैन्य सर्वप्रकारे संपन्न आणि युद्धसज्ज असावे.

बस नेली हे ठीक. पण शत्रू कपटी आहे शब्द मोडतो असा पन्नास वर्षांचा अनुभव आहे. असे असताना भोंगळपणा स्वीकारणे घातक आहे.

आपल्या सैन्याला बर्फावर उंच पर्वतावर अवघड स्थानी राहण्याचा प्रसंग येणारच असे गृहीत धरून सज्ज राहणे अवश्य होते. ते झाले नाही. हिमप्रदेशात वापरण्यास अपरिहार्य अशी पादत्रणेहि आपणाजवळ नव्हती, हे असे गबाळे राजकारण सन एकोणीसशेवीस पासून चालू आहे. नेहरू जागतिक प्रतिष्ठेच्या मोहाने साम दाम करीत राहिले. आज याबाबतीत नेहरूंना वरचढ होण्याचे धोरण स्वीकारले जात आहे.

जित्वा संपूजयेद्देवान्ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान्।
प्रदद्यात्परिहारांश्च ख्यापयेदभयानि च ॥२०१॥

विजय मिळाल्यावर(समारंभाने) देवांचे पूजन करावे. धार्मिक ब्राह्मणांचा सन्मान करावा. युद्धामध्ये स्वपक्षातील सेनेची जेवढी हानी झाली असेल तिची भरपाई करावी. आणि शत्रूराज्यातील प्रजेलाहि अभय द्यावे.

मुसलमानांप्रमाणे विजयानंतर गावे, नगरे, उध्वस्त करणे, निरपराध लोकांचे शिरकाण करणे, स्त्रियांवर बलात्कार करणे, लहान मुले भाले खुपसून त्यावर नाचविणे, अशी नीच क्रूरता करू नये.

तसेच विजयाचे श्रेय स्वत:कडेच घेऊन स्वत:चेच सत्कार समारंभ साजरे करून घेऊ नयेत. नम्र असावे. अहंकार मिरवू नये.

सर्वेषां तु विदित्वैषां समासेन चिकीर्षितम्।
स्थापयेत्तत्र तद्वंश्यं कुर्याच्च समयक्रियाम्।।२०२।।

जिंकलेल्या राज्यातील जे प्रमुख लोक मागे उरले असतील त्यांचे मत जाणून त्या राज्यावर पूर्वीच्या राजाच्या योग्य वंशजांची स्थापना करावी. आणि परस्परातील संबंधाचे नियम स्पष्ट करून मान्य करून घ्यावेत.

शत्रूपक्षातील प्रमुखाशी वाटाघाटी अवश्य कराव्यात पण वाटा त्याचा व घाटा आपल्याला अशी वेंधळी पद्धति अवलंबू नये.जसे आपण ताश्कंद, सिमला इत्यादि वेळी केले.

प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्म्यान्यथोदितान्।
रत्नैश्च पूजयेदेनं प्रधानपुरुषैः सह।।२०३।।

शत्रुराज्यातील लोकांच्या रीतीभाती, श्रद्धा असतील त्यातील योग्यतेप्रमाणे आचरण्याची अनुज्ञा द्यावी. (नवीन राजाचा) प्रधानादिंसह रत्नादींनी सन्मान करावा.

त्यामुळे वैर वाढत नाही. कटुता नष्ट होते. आणि आपणासहि स्वास्थ्याचा लाभ होतो. विजय मिळवूनहि अमेरिकेने जपानला आणि इंग्लंड फ्रान्सने जर्मनीला त्यामानाने चांगली वागणूक दिली. पण रशियाने मात्र जर्मनी तोडून त्याच्या पूर्वभागातील जर्मनीना क्लेशकारक वागणूक दिली. अवमानित केले.पुढे ते रशियाचे अंगाशी आले. रशिया तुटला. जर्मनी एकसंध झाला.

आदानमप्रियकरं दानं च प्रियकारकम्।
अभीप्सितानामर्थानां काले युक्तं प्रशस्यते।।२०४।।

लुटणे हे सदैव अप्रिय असते. देणगी देणे प्रसन्न करते म्हणून विवेकाचा अवलंब करून शत्रूकडून (भरपाई म्हणून) काही घ्यावे. (आणि आवश्यकतेनुसार) त्यास काही द्यावे.

तात्पर्य सामोपचार बाळगावा. हे खरे असले तरी स्वत:ची हानी होणार नाही याला जपावे.

सर्वं कर्मेदमायत्तं विधाने दैवमानुषे ।
तयोर्दैवमचिन्त्यं तु मानुषे विद्यते क्रिया।।२०५।।

दैव काय वा कर्म काय दोन्ही कर्माच्या स्वाधीनच्या गोष्टी आहेत. पण दैव नेहमीच न

कळणारे असते. क्रिया माणसाच्या स्वाधीन आहे.

हिंदू धर्माचा हा विशेष लक्षणीय आहे. दैव नाकारले नाही कारण ती वस्तुस्थिति आहे. पण प्राधान्य दिले आहे माणसाच्या प्रयत्नाला .

'दैवं निहत्य कुरुपौरुषमात्मशक्त्या, उदाराणां तु सत्कर्म दैवं क्लीबा: उपासते, बली पुरुषकारोहि दैवमप्यतिवर्तते' , 'यत्नाचा लोक भाग्याचा यत्नेविण दरिद्रता' या वचनावरून हे लक्षात येईल.

सह वापि व्रजेद्युक्त: संधिं कृत्वा प्रयत्नत: ।
मित्रं हिरण्यं भूमिं वा संपश्यंस्त्रिविधं फलम् ।।२०६।।

युद्धाची सिद्धता पाहून तो राजा मैत्री करील. सोने, धन देईल वा भूमी देईल तर (यातील आपल्या लाभदायक) फलाचा स्वीकार करून योग्यरीतीने परतावे.

पार्ष्णिग्राहं च संप्रेक्ष्य तथाऽऽक्रन्दं च मण्डले ।
मित्रादथाप्यमित्राद्वा यात्राफलमवाप्नुयात् ।।२०७।।

राजमंडलात शत्रूच्या मागच्या मार्गाच्या दिशेने आक्रमण करू शकणारा आणि अशा मार्गाच्या (मागच्या) दिशेने आक्रमण झाल्यास त्या आक्रमकांवर चालून जाऊ शकणारा जो राजा त्या दोघांशी आधी विचार–विनिमय करून मगच युद्धास आरंभ करावा.

कुवेतवर इराकने आक्रमण केले तेव्हा अमेरिका धावून गेली. बांगला देशाशी झालेल्या युद्धात अमेरिकेने आपले सातवे आरमार गंगासागरात आणून उभे केले होते. यासाठी आपल्या युद्धात लुडबुड करू शकणारांचा विचार आधीच केला असला पाहिजे. व्हिएतनामच्या युद्धात चीनने अप्रत्यक्ष भाग घेतला. दहा वर्षाच्या भीषण युद्धानंतर अमेरिकेला माघार घ्यावी लागली हो–चि–मिन्ह चे त्यागी कर्तृत्व उपयोगी झाले.

हिरण्यभूमिसंप्राप्त्या पार्थिवो न तथैधते ।
यथा मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा कृशमप्यायतिक्षमम् ।।२०८।।

एखादा विकास करून घेण्याची क्षमता असलेला दुर्बळ राजा मित्र म्हणून मिळणे अधिक लाभदायक आहे. संपत्ति आणि भूमी प्राप्त झाल्यामुळे वाढणारे वैभव त्यामानाने गौण समजावे.

धर्मज्ञं च कृतज्ञं च तुष्टप्रकृतिमेव च ।
अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघुमित्रं प्रशस्यते ।।२०९।।

मित्र धार्मिक, कृतज्ञ, समाधानी प्रेम करणारा, कार्य मधेच न सोडणारा चपळ स्वत:पेक्षा उणे बल असलेला असा असणे प्रशस्त होय.

त्याचे आपणास सहाय्य झाले पाहिजे. त्याच्याकरिता स्वत:वरची संकटे वाढणार नाहीत हे नीट पाहिले पाहिजे. संभाजीने औरंगजेबाच्या मुलाला अकबराला आश्रय दिला तसे होऊ नये. आपण लंकेत लिट्टेशी लढण्याकरिता सैन्य पाठविले हे धोरण अंगाशीच आले. वैयक्तिक घात सोसावा लागला ते निराळेच.

प्राज्ञं कुलीनं शूरं च दक्षं दातारमेव च ।
कृतज्ञं धृतिमन्तं च कष्टमाहुररिं बुधा: ।।२१०।।

विद्वान्, कुलीन, शूर, सावध, उदार, कृतज्ञ, धैर्यशील, अशा राजाशी शत्रुत्व करणे पीडाकर ठरते.

दक्षिण हिंदुस्थानात आंध्र, वाकाटक, चोल, हे राजे या गुणांनी युक्त असेच होते. पण आपसातच अहंकाराने भांडत राहिले यादवानीहि त्यांच्याशी सख्य राखिले नाही.त्यामुळे मुसलमानांचे फावले.

आर्यता पुरुषज्ञानं शौर्यं करूणवेदिता।
स्थौललक्ष्यं च सततमुदासीनगुणोदय: ।।२११।

सज्जनपणा माणूस ओळखण्याचा गुण, शूरता, कृपालुता वरवर (तापुरते) पाहण्याची वृत्ति (फार खोलात न जाणे) तटस्थ राहणारा, अशा राजाशी स्नेहसंबंध प्रस्थापित करावेत.

क्षेम्यां सस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि ।
परित्यजेन्नृपो भूमिमात्मार्थमविचारयन् ।।२१२।।

स्वास्थ्य देणारी, सुपीक, पशूना वाढविणारी अशी जरी भूमी असली तरी प्रसंगविशेषी स्वसंरक्षणार्थ तिचा त्याग करून परागंदा व्हावे.

राणा प्रतापाने जसे राज्य सोडून वनवासी जीवन पत्करले, हळदी घाटात वणवण करीत राहिला तसे राजाने वागावे. श्रीशिवरायांनी आपले अनेक महत्त्वाचे दुर्ग जयसिंगाच्या स्वाधीन केले. काही वेळा माघार घेणे, पड खाणे हेहि आवश्यक असते. पण हे धोरण म्हणून असावे. तो भेकडपणाचा परिणाम नसावा.

आपदर्थे धनं रक्षेद्दारान् रक्षेद्धनैरपि।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ।।२१३।।

आपत्तीसाठी धन राखावे. कुटुंबरक्षणासाठी धनाचा त्याग करावा. पण (राजाने) स्वत:ला सुरक्षित ठेवण्याची सतत दक्षता घ्यावी. त्यासाठी धन वा कुटुंब यांचा त्याग करावा लागला तरी चालेल.

हा एक सामान्य असा नियम आहे. कारण राजा हाच शेवटी प्रजाहिताचा कर्ता धर्ता आहे. म्हणून त्याच्या जीवनाची सुरक्षितता अधिक महत्त्वाची .

सह सर्वाः समुत्पन्नाः प्रसमीक्ष्यापदो भृशम्।
संयुक्तांश्च वियुक्तांश्च सर्वोपायान्सृजेद् बुधाः ॥२१४॥

सगळीकडून एकाच वेळी संकटे कोसळली तर त्यातून सुटण्यासाठी सगळे मिळून वा वेगवेगळे होऊन सर्व प्रकारचे सामदामादि उपाय योजावेत.

उपेतारमुपेयं च सर्वोपायांश्च कृत्स्नशः।
एतत्रयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये॥२१५॥

प्रयत्न करणारा, प्रयत्नाने मिळणारे फल आणि सामदामादि उपाय या तिन्ही गोष्टींचा सांगोपांग विचार करून परिणामी यश मिळेल या दृष्टीने वागावे.

शिवाजी राजे मिर्झाराजा जयसिंगाशी असे वागले.

एवं सर्वमिदं राजा सह संमन्त्र्यं मन्त्रिभिः।
व्यायम्याप्लुत्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं विशेत्॥२१६॥

आपल्या मंत्रीगणा समवेत सर्व प्रकारची राजकारणविषयक चर्चा करून (शरीरस्वास्थ्यासाठी) योग्य तो व्यायाम करून मग भोजनासाठी अंत:पुरात जावे.

हा सामान्य असा दैनंदिन कार्यक्रम आहे.

तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्यैः परिचारकैः।
सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहैः ॥२१७॥

अंर्तगृहात गेल्यावर जे अन्नभक्षण करावयाचे ते, काळवेळ जाणणाऱ्यांनी शिजवलेले, विश्वासू सेवकाने रांधलेले वाढलेले, (विषयुक्त नाही यारीतीने) विशेष प्रकारे पारखलेले, विषदोषनाशक मंत्रांनी प्रोक्षण केलेले असे असावे.

अन्न भक्षण करताना सर्वप्रकारची सावधानता बाळगावी. राजाला स्वत:च्या घरीच अन्नातून विषबाधा झाल्याची पुष्कळ उदाहरणे आहेत. सम्राट समुद्रगुप्त हे त्यातील एक उदाहरण.

अन्नाची पारख करण्यासाठी अग्नीवर टाकणे, विषघ्नरत्ने धारण करणे, पशुपक्ष्याकडून खावविणे, विषनाशक औषधांचा उपयोग करणे, अचानक अन्न शिजविणाऱ्याला वा वाढणाऱ्याला ते आधी खावयास लावणे . इत्यादि प्रयोगांचा उल्लेख ग्रंथांतरी आहे.

विषघ्नैरुदकैश्चास्य सर्वद्रव्याणि योजयेत्।
विषघ्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत्सदा ॥२१८॥

विषनाशक औषधींचा उपयोग सर्व वस्तूसाठी करावा. विषघ्न अशी रत्ने (शरीरावर) सदैव धारण करावीत.

केवळ अन्नच नव्हे तर वस्त्रे पात्रे शस्त्रे अंथरुण–पांघरुण यातूनहि विषप्रयोग होऊ शकतो. विषाचे दुष्परिणाम ज्यांच्या साहचर्यात होत नाहीत अशा वनस्पती सर्वत्र योग्यरीतीनेवापराव्या, आणि तसाच गुण असलेली रत्ने अंगठी बाहुबंध कंठी मेखला अशा अलंकारात वापरावी. ते अलंकार नित्य धारण करावेत.

परीक्षिता: स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकधूपनै: ।
वेषाभरणसंशुद्धा: स्पृशेयु: सुसमाहिता: ।।२१९।।

राजाच्या सेवेसाठी ज्या दासी असतील त्या परीक्षा केलेल्या असाव्या. त्यांच्या अंगावरील सर्ववेशभूषा शुद्ध (धोका नसलेली) आहे याची निश्चिती करून घ्यावी. आणि अशानाच वारा घालणे, चौरीचामरे ढाळणे, स्नान घालणे, पाणी देणे, धूपन करणे अशी कामे करू द्यावी.

एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाशने ।
स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालङ्कारकेषु च ।।२२०।।

अशा प्रकारे वाहने, शय्या, आसने, आहार ,स्नान, प्रसाधने, वस्त्रालंकार इत्यादि सर्व स्थानी प्रयत्नपूर्वक निर्दोषता राखावी.

भुक्तवान्विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्त:पुरे सह ।
विहृत्य तु यथाकालं पुन: कार्याणि चिन्तयेत् ।।२२१।।

जेवण झाल्यावर काही वेळ स्त्रियांसह अंत:पुरात विहार (मनोविनोदन) करावा. आणि नंतर पुनरपि आपला कारभार पाहू लागावे.

रघुवंशातील अग्निवर्णाप्रमाणे वा दुसऱ्या बाजीरावाप्रमाणे सारा वेळ अंत:पुरातच घालवू नये.

अलंकृतश्च संपश्येदायुधीयं पुनर्जनम् ।
वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च ।।२२२।।

नीट वेशभूषा करून राजाने (बाहेर येऊन) सैनिक, वाहने, शस्त्रे कवचे या सर्वांचे नीट (परीक्षण) निरीक्षण करावे.

आभरण शब्दाने कवचेच नव्हे तर सेनेच्या उपयोगाचे सारे पदार्थ व्यवस्थित आहेत की नाहीत. ते पारखावे. अन्यथा अल्लाउद्दीन खिलजीच्या वेळी देवगिरी गडावर धान्याऐवजी मिठाची पोती चढविली गेली तसे होते. तोफगोळ्याऐवजी त्याची वरची टोपणे तेवढी वाहनात भरली जातात.

संध्यां चोपास्य शृणुयादन्तर्वेश्मनि शस्त्रभृत् ।
रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनां च चेष्टितम् ।।२२३।।
गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत्समनुज्ञाप्य तं जनम् ।
प्रविशेद्भोजनार्थं च स्त्रीवृतोऽन्त:पुरं पुन: ।।२२४।।

सायंकाळी संध्यावंदन करून कथा, आख्यायिका, पूर्वजांच्या गूढगोष्टी, गुप्तचरांच्या वार्ता याचे वेगळ्या स्थानी बसून श्रवण करावे. त्यावेळीहि शस्त्रसज्ज असावे. नंतर त्यांना निरोप द्यावा मग भोजनासाठी स्त्रियांसह अंत:पुरात प्रवेश करावा.

गुप्तहेरांशी बोलताना इतर शरीर संरक्षक नसतात म्हणून स्वत: शस्त्र बाळगावे ही सूचना महत्त्वाची आहे. संध्या, कथाश्रवण, भोजन यांची स्थाने वेगवेगळीसांगितली आहेत ते लक्षणीय आहे.

तत्र भुक्त्वा पुन: किंचित्तूर्यघोषै: प्रहर्षित: ।
संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लम: ।।२२५।।

थोडेसे भोजन करून मंजुल वाद्यघोषाने प्रसन्न होऊन योग्य वेळी झोपावे. आणि श्रम घालवून उत्साहाने प्रभाती जागे व्हावे.

रात्रीचे भोजन अल्प असावे. हे सांगणे आरोग्यशास्त्राला धरून आहे. आजच्या दाससंस्कृतीप्रमाणे ते असते तसे लंच असावे डीनर नसावे.

एतद्विधानमातिष्ठेदरोग: पृथिवीपति: ।
अस्वस्थ: सर्वमेतत्तु भृत्येषु विनियोजयेत् ।।२२६।।

प्रकृति निरोगी असताना राजाने या रीतीने दिनचर्या ठेवावी. रोगी अवस्थेत (सर्व राजकीय कामे) मंत्र्यावर वा इतर योग्य सेवकावर सोपवावी.

हे प्रकरण केवळ राजाकरिताच आहे असे समजू नये. लहानमोठे शासकहि असेच वागत राहावेत. संपन्न गृहस्थ, उद्योगपती, नेते यांचे जीवनहि असेच अनुशासित असणे उपयुक्त आहे.

राजकारणासंबंधी जे विचार मनूने, अत्यंत प्राचीनकाळी व्यक्त केले आहेत, त्यातील व्यापकता आणि सूक्ष्मता आश्चर्यकारक आहे. धोरण म्हणून ते आजहि अतिशय उपयुक्त आहे. सेनेसाठी जी साधने सांगितली आहेत, तीच आज वापरावी असा याचा अर्थ (भाबडेपणाने,वाकडेपणाने) कुणी करू नये. पण तेथे घ्यावयाच्या दक्षतेचे स्वरूप आजहि अनुसरणीय आहे यातहि शंका नाही. राजकारणात भाग घेऊ इच्छिणाऱ्या वा भाग घेतलेल्या व्यक्तींनी या प्रकरणाचा झटून अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

मनुस्मृति
अध्याय आठवा

व्यवहारान्दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणै: सह पार्थिव: ।
मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीत: प्रविशेत्सभाम् ॥१॥

व्यवहाराचे अवलोकन करण्यासाठी राजाने (विद्वान) ब्राह्मण, राजनीतीपटू मंत्री यांच्यासह विनयाने सभेत प्रवेश करावा.

हा अध्याय मुख्यत: न्यायदानासंबंधी आहे. येथे अनेक शब्द पारिभाषिक आहेत. टीकांचा मागोवा घेतच त्यांचा अर्थ जाणून घ्यावा लागतो.

व्यवहार:– वादी–प्रतिवादी सर्वदा परस्परांच्या विरुद्ध विषय मांडीत असतात. त्यामुळे खरे काय या विषयी शंका निर्माण होतात. त्यांना विवेक–विचार यांच्या आधाराने (साक्षी पुराव्याने) योग्य तो निर्णय घेणे म्हणजे व्यवहार अर्थात् न्याय देणे, न्याय करणे.

व्यवहार शब्दाची फोड = वि – विविध, अव – संशय, हार – दूर करणे अशी केली आहे.

ब्राह्मण शब्दाचे विवरणहि नाना प्रकारांनी केलेले आहे. त्याचा एकूण आशय असा – वेद, शास्त्र, न्याय, व्याकरण, मीमांसा यात पारंगत. सत्यवादी, समदृष्टी, मितभाषी, लौकिक व्यवहाराची (आचाराची) चांगली जाण असलेले, धर्मशास्त्र उत्तमरीतीने अवगत असणारे असे ते असावेत. मंत्रीहि अनुभवी, राजनीतिकुशल, चाणाक्ष, नि:पक्षपाती, निस्वार्थी, सत्यप्रिय असावेत.

या सभासदातील (न्यायालयीन सदस्यातील) काही सवेतन असतील काही निमंत्रित असतील तर काही प्रत्यक्ष – अप्रत्यक्ष वेतन (गाव – भूमी) दिलेले असतील.

काहींनी या निमंत्रितात कुलीन संपन्न उद्योगकुशल सदाचरणी प्रौढ व्यापारीहि असावेत. असे आवर्जून सांगितले आहे.

पुढे आलेले प्रकरण काय स्वरूपाचे आहे त्यावर ही निवड अवलंबून असणार.

तत्रासीन: स्थितो वाऽपि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।
विनीतवेषाभरण: पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम् ॥२॥

त्या सभेत राजाने उजवा हात उभारून बसावे त्याची वेषभूषा डौल, दर्प मिरविणारी नसावी. त्याने चाललेल्या कामकाजाचे लक्षपूर्वक अवलोकन करावे.

उजवा हात सतत उभारलेला असावा असा अर्थ नाही. आरंभ करण्यास आदेश देणे वा मधुन मधुन अनुमति दर्शविणे हे या मुद्रेचे प्रयोजन आहे.

प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः।
अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक् पृथक्।।३।।

न्यायालयात चाललेले कामकाज अठरा प्रकारात मोडणारे असेल आणि त्याला शास्त्राप्रमाणेच त्या त्या प्रदेशात लोकमान्य असलेला रुढींचाहि आधार असेल.

तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः।
संभूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च।।४।।

ऋण देणे–घेणे, ठेव, योग्य धन्याच्या परोक्ष विक्री करणे, उद्योगातील सहभाग, पाती, देणगी इत्यादि पाच कामे.

वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः।
क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः।।५।।

वेतन न देणे, ठरलेल्या– ठरविलेल्या गोष्टी उल्लंघिणे, क्रयविक्रयाचे वाद, धनीसेवकातील मतभेद इत्यादि चार कामे.

सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके।
स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च।।६।।

सीमेसंबंधी तंटे, मारामारी शिव्यागाळ, चोरी, डाका, स्त्रीसंबंधी विनयभंग–बलात्कार –फूस लावून पळविणे अनैतिक संबंध–इत्यादि पाच कामे.

स्त्रीपुंधर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च।
पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह।।७।।

पतिपत्नी वाद, वाटणीचे वाद, द्यूत, पशूंच्या झुंजी इत्यादि चार कामे.

अशी अठरा प्रकरणे न्यायाचा विषय होतात.

द्यूतमाहवमेव च – सोंगट्या, फासे यांचे डाव, बैल, बोकड, कोंबड्या यांच्या झुंजी लावून मारलेल्या पैजा. मुख्यत: पैजेच्यारूपाचे खेळ असल्यामुळे त्यातील स्पर्धेमुळे भांडणे सारखीच होत असतात. म्हणून त्याचा एक गट केला आहे. आजचे पत्ते आणि चेंडूफळी (क्रिकेट) यासारखे खेळहि यात समाविष्ट होऊ शकतील.

एषु स्थानेषु भूयिष्ठं विवादं चरतां नृणाम्।
धर्मं शाश्वतमाश्रित्य कुर्यात्कार्यविनिर्णयम्।।८।।

या अशा (अठरा) प्रकरणासंबंधीचे परस्पर वादविवाद चालतात. त्याविषयी राजाने नीतीनियम तदधारित निर्बंध यांचा अवलंब करून निर्णय द्यावा.

तिसऱ्या श्लोकात ‘ देशदृष्टी–शास्त्रदृष्टी लक्षात घेऊन ’ असे म्हटले आहे. तेच येथे ‘धर्मं शाश्वतं आश्रित्य’ या शब्दाने सांगितले. शाश्वत म्हणताना ते नियम अंतिम यथार्थ सत्यासारखे स्थिर असतात. असे समजण्याचे कारण नाही. पण या प्रकरणाचे काही नियम त्या त्या लोकसमाजात रुढ असतात. प्रचलित असतात. ज्येष्ठ– श्रेष्ठ प्रजाजनांना त्याचे ज्ञान असते. काही विषयी धर्मशास्त्रातच विकल्प सांगितलेला असतो. त्याचा अवलंब करून राजाने न्याय देणे योग्य असते.

यदा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम् ।
तदा नियुञ्ज्याद्विद्वासं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ।।९।।

राजा स्वतः जेव्हा न्याय देण्याचे हे काम करू शकत नसेल तेव्हा त्यासाठी (न्यायाधीश) म्हणून विद्वान् ब्राह्मणाची नियुक्ति करावी.

सोऽस्य कार्याणि संपश्येत्सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः ।
सभामेव प्रविश्याग्र्यामासीनः स्थित एव वा ।।१०।।

त्या न्याय देण्यासाठी नेमलेल्याने आणखी तीन सभ्यजन आपल्या सहाय्यासाठी घ्यावे. आणि त्यासह सभेत प्रवेश करून उभ्याउभ्या वा (शांतपणे) बसून सर्व कामे पहावीत.

कामे अगदी किरकोळ असतील तर तातडीने त्यांचे निर्णय घ्यावे. (अलिकडच्या पद्धतीने उगीच वेळ घालवीत बसू नये.) असे लक्षात आणून देण्यासाठी (उभ्या उभ्या) असा उल्लेख केला असावा. (न्यायाला विलंब म्हणजे अन्याय असे म्हणण्याची पद्धती आज आहे त्यावेळी ती प्रत्यक्ष कार्यवाहीत होती.)

यस्मिन्देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः ।
राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान्ब्रह्मणस्तां सभां विदुः ।।११।।

वेदाचे यथार्थ ज्ञान असणारे तीन ब्राह्मण आणि राजाने नियुक्त केलेला एक विद्वान ब्राह्मण असे चार ज्या सभेत बसतात ती प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाचीच सभा आहे, असे जाणावे.

धर्मो विद्धस्त्वधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते ।
शल्यं चास्य न कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ।।१२।।

जेथे अधर्माची धर्मावर मात होते, वादविवादाचा निर्णय निःपक्षपाताने होत नाही, तेथील सभासद दोषी ठरतात.

वादी–प्रतिवादीमध्ये कोणाचा पक्ष खरा याचा योग्य विचार न करता कोणत्याहि कारणाने अयोग्य न्याय देणे हे दोषास्पद आहे. त्यात सभासद (न्याय देणारे मंडल, पीठ) अपराधी ठरतात.

हा मनूचा नियम ध्यानात घेण्याच्या योग्यतेचा आहे.

सभां वा न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समञ्जसम्।
अब्रुवन्विब्रुवन्वाऽपि नरो भवति किल्बिषी ।।१३।।

(न्याय) सभेत एक तर जाऊच नये. वा समंजस तेच (विवेकाने योग्य असे) बोलावे. मौन स्वीकारणे वा अयोग्य (अविचाराने) बोलणे केले तर त्या मनुष्याला पाप लागते.

अत्यंत महत्त्वाचा असा हा नियम आहे. आपल्या लोकसभा, राज्यसभा, विधानसभा, विधानपरिषदा यात त्याचे आवर्जून काटेकोर पालन केले पाहिजे. नियम मोडणाराचे सभासदत्व काढून घेतले पाहिजे.

यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च।
हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ।।१४।।

जेथे अधर्माने धर्माची, असत्याने सत्याची हत्या होते, तेथे नुसतेच मुकाट पाहणारे सदस्यहि मृतवत् होतात.

धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः।
तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मा नो धर्मो हतो वधीत् ।।१५।।

धर्माचा घात झाला तर तो आपलाहि घात करतो. उलट धर्माचे रक्षण करण्यातच तो आपले रक्षण करतो म्हणून धर्माचा घात कधीहि करू नये. धर्म नष्ट केल्याने धर्महि आमचा नाश करतो तसे कधी होऊ नये.

वृषो हि भगवान्धर्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम्।
वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत् ।।१६।।

धर्म इच्छित फले देणारा असा भाग्यवान् वृष आहे. जो त्याचे (वृषाचे–धर्माचे) पालन करीत नाही त्याला देव वृषल असे म्हणतात.

वृष शब्दाचा अर्थ वर्षाव करणारा (पुरवणारा) असा आहे. कामधेनू म्हणण्यात जो भाव आहे तोच येथे वृष म्हणण्याचा आहे. धर्माचा त्याग करणाराला म्हणूनच येथे वृषल (दासी पुत्र–अकुलीन) अशी शिवी दिली आहे.

एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः।
शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्धि गच्छति ।।१७।।

धर्म हाच खरा मित्र आहे. तोच एकटा मृत्यूनंतरहि तुमच्यासवे येतो. इतर सारे शरीरासह येथेच नष्ट होतात.

या नियमाप्रमाणे साहजिकच अधर्महि मित्र आहे असे म्हणू नये. धर्म मित्र आहे. तो मृत्यूनंतर कल्याण साधून देण्यासाठी समागमे येतो म्हणून. अधर्म तसा येतो पण तो अकल्याण करतो. म्हणून तो शत्रू आहे. त्याची समागमे येणारी मित्रता ही सावचोर मैत्री आहे. '**सवचोर मैत्री चांग। जव न पाविजे ते दांग। सामान्या भली आंग। न शिविजे तव ।।**' असे श्रीज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात. ते मार्मिक आहे.

पादोऽधर्मस्य कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति।
पादः सभासदः सर्वान्पादो राजानमृच्छति ।।१८।।

अधर्माचा एक चतुर्थांश अधर्म करणाराला, एक अंश निमुटपणे पाहणाराला, एक अंश न्याय न करणाऱ्या सदस्यांना आणि एक अंश राजाला बाधतो.

अधर्म करणाऱ्यापासून राजापर्यंत सर्वानाच त्या पापात सहभागी व्हावे लागते. म्हणून प्रत्येकाने आपापल्या परिस्थितीप्रमाणे अन्यायाचा प्रतिकार करण्याचा प्रयत्न यथाशक्ति पण प्रामाणिकपणे केलाच पाहिजे. 'जाऊ द्या की मला काय त्याचे !' असे म्हणणे कोणालाहि शोभणारे नाही. आपण लोकसत्ता मानतो यासाठी हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः।
एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते ।।१९।।

ज्या (न्याय) सभेत जो कोणी अपराधी असेल तो (नेमकेपणाने) अपराधी म्हणून घोषित होईल तेथे राजा आणि सदस्य दोघेहि निष्पाप होतात.

योग्य न्यायदानाने राजा आणि सदस्य निर्दोष ठरतात. एकटा कर्ता (पाप करणारा) तेवढा पातकाचा धनी राहतो.

शासन व्यवस्थेच्या दृष्टीने बारा ते एकोणीस श्लोक अत्यंत महत्त्वाचे, प्रजाहितासाठी अत्यावश्यक असे आहेत.

जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः।
धर्मप्रवक्ता नृपतेर्नतु शूद्रः कथंचन ।।२०।।

केवळ जातीनेच काय तो ब्राह्मण आहे अगदी आडनावाचा ब्राह्मण म्हटले तरी चालेल, पण राजाने न्यायदानात त्याचेच सहाय्य घ्यावे. शूद्राचे कधीच घेऊ नये.

मनुस्मृतीविषयी अप्रीति खरे तर द्वेष निर्माण होण्यास काही थोडीशी वचने कारणीभूत

आहेत, त्यातील हे एक वचन आहे. पण निर्माण झालेला द्वेष खरे तर मूळचा नाही. तो प्रथम बाहेरच्या परकीय राज्यकर्त्यांनी स्वार्थासाठी येथील काही स्वभावत: खोलवर जाऊन विचार न करणारांच्या वरवरच्या गोष्टीस भुलणाऱ्यांच्या, अंगात टोचला. पदप्रतिष्ठेसाठी स्वार्थी पुढाऱ्यांनी तो वाढविला. आणि त्या जाळावर स्वत:ची पोळी भाजून खाल्ली. समाजात अशांतता संघर्ष निर्माण केला. आता त्यापैकी कोणी ऐकून घेण्याच्या मनस्थितीत नाही म्हटले तरी चालेल.

मुळात या श्लोकात घ्यावयाचा तो, वेद जाणणारा विद्वान असावा असे सांगितले आहे. काही टीकाकारांनी या श्लोकावर भाष्य करताना योग्य ब्राह्मण न मिळाला तर चांगला क्षत्रिय वा वैश्य निवडावा असा भाव गृहीत धरला आहे. शूद्र वगळावा हे मात्र निश्चित. आज शूद्रांना त्यामुळे वाईट वाटणे व तसे शिकविल्यामुळे राग येणे स्वाभाविक आहे.

व्यवस्था म्हणून एकदा स्वीकारली की तिच्या गुणदोषासह स्वीकारावी लागते.

लोकसत्ता स्वीकारली की फुलन निवडून आली तरी पत्करावी लागते. विशिष्ट पदावरील व्यक्तीने अपराध केला तरी तिला न्यायालयात सरळ खेचता येत नाही. राज्यपालांची अनुमति आधी मिळवावी लागते. लोकसभा सदस्याला तो लोकसभेत काही बोलला, वागला तरी त्याला सामान्याप्रमाणे वागविता येत नाही. तेथील बोलण्यामुळे त्याचेवर खटला भरता येत नाही. आरक्षण देणे एकदा इष्ट मानले की मग ८० % गुण मिळविणारा बेकार राहतो आणि ४०–५० % गुणांचा नियुक्त होतो. संशयाचा लाभ आरोपीला मिळतो. ज्याची प्रत्यक्ष केवढीहि हानी झालेली असली, तरी त्याला हात चोळीत तळमळत राहावे लागते. न्यायालये तराटणी देतात. ठपका ठेवतात. तरी त्याना कार्यवाही करता येत नाही. पदसिद्धाला स्थानांतरणाव्यतरिक्त भय रहात नाही. आणि या सर्व अन्यायाचे एकूण प्रमाण काही थोडे नाही.

चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेत थोडेसे तसेच होते. तो जन्माधिष्ठितच असला पाहिजे. त्यातील जो ब्राह्मण त्याला उपजीविकेचा कोणताहि उत्पादक व्यवसाय उपलब्ध नाही. सत्ता नाही. संपत्ती नाही. दारिद्र्य त्याच्या पाचवीला पुजलेले. तेव्हा शिक्षण आणि न्यायदान यात त्याला काही आरक्षण मनूने दिले आहे, इतकेच यावरून दिसते.

अनुवंशशास्त्राप्रमाणे ५२ % गुण अनुवंशातून येतात. त्याना अनुकूल असे बाह्यसंस्कार असणे अधिक उपयुक्त. म्हणूनहि काही सोयी सवडी द्याव्या लागतात. तसेच हे आहे. या ग्रंथाच्या भूमिकेमधे सविस्तर चर्चा केली आहे. कोणत्याहि व्यवस्थेत खऱ्या अर्थाने पूर्ण समता संभवत नाही. विषमता स्वीकारावीच लागते. कोणती स्वीकारणे त्यातल्या त्यात लाभाचे, याचा विचार केला तर मनूच्या मार्गेच जाणे श्रेयस्कर हे पटू शकेल.

यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् ।
तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यत: ।।२१।।

शूद्र जेथे राजाला धर्माचे आदेश देतो, त्याचे राष्ट्र चिखलात रुतलेल्या गायीप्रमाणे दु:खी होते. हे त्यास पहावे लागते.

शूद्र हा येथे मार्गदर्शन करण्यासाठी राजा पर्यंत पोचू शकतो असा आहे. अर्थात् तो सत्ता, संपत्ती, कर्मकौशल याच्या बळावर प्रतिष्ठा पावलेला आहे. पण त्याला धर्मशास्त्राचे वास्तविक ज्ञान मिळालेले नाही. तो केवळ राजाला त्याच्याशी झालेल्या परिचयाच्या बळावर काही सांगू पहात आहे. आज आपण स्वीकारलेल्या लोकराज्य पद्धतीत असे अनेक ठिकाणी होते, आणि वरचेवर होते. ज्या विभागाचे काहीहि ज्ञान नाही, अशी व्यक्ती त्या विभागाची मंत्रीही होऊ शकते. शिक्षणाशी काहीहि संबंध नसलेल्यानी अभ्यासक्रम कसे असावे ते ठरविले, आणि त्यात वारंवार पालटहि झाले आहेत. शूद्र आपल्या व्यवसायाशी बांधला गेलेला असतो. त्याचे काम कष्ट देणारे, वेळ खाणारे असते. म्हणून त्याला परिस्थितीचे, राजनीतीचे, सर्वांगिण ज्ञान सखोलपणे करून घेणे शक्य नसते. एखादी व्यक्ती त्याला अपवाद असेल. पण सामान्य नियम त्यावरून ठरविता येत नाही.

यद्राष्ट्रं शूद्रभूयिष्ठं नास्तिकाक्रान्तमद्विजम् ।
विनश्यत्याशु तत्कृत्स्नं दुर्भिक्षव्याधिपीडितम् ।।२२।।

ज्या राज्यात शूद्रांची, नास्तिकांची संख्या अधिक असते, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य अत्यल्प असतात, त्या राज्याचा नाश होतो. ते राज्य दुष्काळ आणि रोगांनी ग्रस्त होते.

हा अर्थवाद आहे. एक प्रकारे भय दाखवून सावध करणे आहे. कारण केवळ जाति ब्राह्मणाला, अविद्वानाला, आचारभ्रष्टाला राजाने शूद्राप्रमाणे वागवावे. त्याला शिक्षा करावी. असेहि मनूनेच सांगितले आहे. ब्राह्मण गौरवाचे संदर्भात तेहि विसरू नये.शूद्राची लोकसंख्या सर्वदाच ४०/५० % पेक्षा अधिक असणार. ती तशी असलीच पाहिजे.

धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्ग: समाहित: ।
प्रणम्य लोकपालेभ्य: कार्यदर्शनमारभेत् ।।२३।।

नियुक्त न्यायाधीशाने (वा राजाने) शरीरावर चांगली वस्त्रे धारण करून बसावे. लोकपालांना वंदन करावे. आणी नीट अवधान देऊन न्यायालयीन कामे चालवावीत.

अर्थानर्थावुभौ बुद्ध्वा धर्माधर्मौ च केवलौ ।
वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम् ।।२४।।

केवळ धर्म हाच अर्थ आणि अधर्म हाच अनर्थ आहे. हे नीट जाणून वर्णानुक्रमे त्या त्या संबंधितांची कामे पहावीत.

बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम्।
स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च॥२५॥

वादी–प्रतिवादी साक्षी या माणसांचे अंतरंग (केवळ त्यांच्या बोलण्यावरूनच नव्हे तर) स्वर– वर्ण, हालचाल, डोळे–शरीराच्या क्रिया याचे चाणाक्षपणे अवलोकन करून त्या आधारे जाणावे.

माणूस खोटे बोलत असला तर त्याच्या मुद्रेवर बोलण्या–वागण्यावर त्याचा परिणाम झाल्याविना राहात नाही.

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च।
नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः॥२६॥

आकार, उद्दिष्ट, चाल, हालचाली, बोलणे, डोळ्यातील भाव, तोंडावरचे विकार यावरून माणसाचे अंतरंग असलेले मनहि ओळखता येते.

बालदायादिकं रिक्थं तावद्राजानुपालयेत्।
यावत्स स्यात् समावृत्तो यावच्चाऽतीतशैशवः॥२७॥

बालकाची संपत्ती राजाने तोवर सांभाळावी, जोवर त्याचे शिक्षण पूर्ण होत नाही, वा तो तारुण्यात पदार्पण करीत नाही.

हा प्रसंग मूल अनाथ असेल, जवळचा विश्वासू आप्त कुणी नसेल तेव्हाच येणार. पण कोणीतरी गाऱ्हाणे करीपर्यंत थांबू नये. राजाने स्वतः होऊन ही चौकशी करून हे दायित्व स्वीकारले पाहिजे.

वशाऽपुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च।
पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च॥२८॥

जी वंध्या आहे, परित्यक्ता आहे, जिला तिच्या कुळातील कोणी सांभाळणार नाही, नवरा दूरच्या प्रवासाला गेला आहे, विधवा आहे, रोगी आहे, अशा स्त्रीचे धनहि राजाने संरक्षावे.

समाजात परिस्थिती कशीहि असली तरी स्त्रीची उपेक्षा होत नव्हती. तिच्या संरक्षणाची सर्वतोपरि व्यवस्था होती. हे यावरून स्पष्ट होते.

जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्वबान्धवाः।
ताञ्छिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः॥२९॥

स्त्री जिवंत आहे, पण तिचे नातेवाईक (सहाय्यकाचा आव आणून) तिच्या धनाचा अपहार करतील तर धार्मिक राजाने त्याना चोराप्रमाणे शिक्षा करावी.

प्रनष्टस्वामिकं रिक्थं राजा त्र्यब्दं निधापयेत्।
अर्वाक् त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामी परेण नृपतिर्हरेत्॥३०॥

ज्या धनाच्या धन्याचा पत्ता नाही, ते धन राजाने तीन वर्षे सांभाळावे. धनी तीन वर्षापर्यंत गवसला तर ते त्याला परत द्यावे. नंतर त्या धनावर राजाची सत्ता प्रस्थापित व्हावी.

ममेदमिति यो ब्रूयात्सोऽनुयोज्यो यथाविधि।
संवाद्य रूपसंख्यादीन्स्वामी तद्द्रव्यमर्हति॥३१॥

हे धन माझे आहे असे सांगणारा कोणी पुढे येईल तर योग्य रीती–प्रकार–स्वरूप–प्रमाणादीनी ओळख पटवून घ्यावी. तशी ओळख पटली, तर तो खराच धनी आहे असे जाणून धन परत करण्यास तो पात्र समजावा.

अवेदयानो नष्टस्य देशं कालं च तत्त्वतः।
वर्णं रूपं प्रमाणं च तत्समं दण्डमर्हति॥३२॥

नाहिसे झालेले धन कुठे–केव्हा हरवले, त्याचे स्वरूप, प्रमाण काय होते, हे जर (ते धन माझे आहे म्हणणाऱ्याला) नीट सांगता आले नाही तर त्या (लुच्च्या) व्यक्तीला त्या धनाच्या इतका दंड करावा. (धन तर देऊ नयेच)

आददीताथ षड्भागं प्रणष्टाधिगतान्नृपः।
दशमं द्वादशं वाऽपि सतां धर्ममनुस्मरन्॥३३॥

हरवलेले धन मूळ धन्यास परत करताना राजाने त्या धनाचा एक षष्ठांश, एक दशांश, एक बारांश इतका कर आकारावा. सज्जनपणास अनुसरून हे करावे.

धन शोधून देणे वा सांभाळणे यासाठी जो व्यय (राजाचा) झाला असेल, त्याप्रमाणात हे असावे. तुमचे सगळेच गेले होते तेव्हा जे देतो (एकतृतीयांश, एकचतुर्थांश) त्यावर समाधान माना असे म्हणू नये.

प्रणष्टाधिगतं द्रव्यं तिष्ठेद्युक्तैरधिष्ठितम्।
यांस्तत्र चौरान्गृह्णीयात्तान् राजेभेन घातयेत्॥३४॥

हरवलेले (चोरलेले) धन शासकीय व्यक्तीला मिळाले तर ते जपून ठेवावे. आणि चोर सापडला तर त्या चोराला हत्तीकडून मारवावे.

ही शिक्षा कठोर आहे. चोरी हा अपराध क्षम्य मानू नये. अपराधाना अशी उग्र शिक्षा नसेल तर अपराधांचे प्रमाण वाढते आणि व्यापक होते. आजहि काही राष्ट्रात अशी कठोर शिक्षा आहे.

ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः।
तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वा॥३५॥

सापडलेले धन माझे आहे असे कोणी शपथेवर सांगेल तर ते एकषष्ठांश वा एक बारांश भाग (कर म्हणून) घेऊन राजाने परत त्याला द्यावे.

प्रामाणिकता आहे ना हे नीट पारखावे. पूर्वी शपथेवर कोणी खोटे बोलत नसे. असे सामान्यतः आढळून येई. बंगालमधे पहिले इंग्रजी न्यायालय स्थापन झाले तेव्हा त्या न्यायाधिशाने तसा उल्लेख केला आहे.

निधी शब्दाने येथे 'पुरलेले सापडले तर' असा अर्थ काही टीकाकारांनी केला आहे. तो चिंत्य आहे.

अनृतं तु वदन्दण्ड्यः स्ववित्तस्यांशमष्टमम्।
तस्यैव वा निधानस्य संख्यायाल्पीयसीं कलाम्॥३६॥

धनासंबंधी खोटे बोलणाऱ्याला धन देऊच नये. त्या धनाच्या एक अष्टमांश इतका दंड करावा वा परिस्थिती पाहून अंशतः दंड द्यावा.

विद्वांस्तु ब्राह्मणो दृष्ट्वा पूर्वोपनिहितं निधिम्।
अशेषतोऽप्याददीत सर्वस्याधिपतिर्हि सः॥३७॥

पुरलेले धन सापडले (आणि त्याचा धनी कोण ते ज्ञात झाले नाही) तर ते सर्व विद्वान् ब्राह्मणास अर्पण करावे. कारण सर्व धनाचा स्वामी विद्वान् ब्राह्मणच असतो.

हा अर्थवाद आहे. कारण इतर काही संरक्षण साधन नसलेल्या ब्राह्मणवर्गाचे महत्त्व इतर वर्णांनी ध्यानात ठेवावे हे महत्त्वाचे.हे एक प्रकारे आजच्या भाषेत आरक्षण आहे.

यं तु पश्येन्निधिं राजा पुराणं निहितं क्षितौ।
तस्माद् द्विजेभ्यो तत्त्वार्थमर्धं कोशे प्रवेशयेत्॥३८॥

पुरलेला जुना ठेवा राजाला मिळाला तर त्यातील अर्धा द्विजांना (त्रैवर्णिकांना) द्यावा. अर्धा राजाने आपल्या कोशात समाविष्ट करावा.

कारण राजाच्या कोशाचा विनियोग प्रजेच्या कल्याणाकरिताच होत असतो हे निश्चित आहे. सदतिसाव्या श्लोकात सर्वच धन विद्वान् ब्राह्मणाला द्यावे असे म्हटले आहे. ती गोष्ट धन थोडे असेल तेव्हाची समजावी.

निधीनां तु पुराणानां धातूनामेव च क्षितौ।
अर्धभाग्रक्षणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः॥३९॥

पुरलेले धन आणि खाणीतून काढलेले धातू यातील अर्धा भाग राजाचा असतो कारण तो भूमीचा स्वामी आहे.

दातव्यं सर्ववर्णेभ्यो राज्ञा चौरैर्हृतं धनम्।
राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्याप्नोति किल्बिषम्॥४०॥

चोराने हरण केलेले धन (परत मिळवून) राजाने चारी वर्णातील ज्याचे असेल त्याला द्यावे. वा सर्ववर्णाला वाटावे.राजाने स्वत: त्याचा उपयोग केल्यास राजाला चोरीचे पातक लागते.

जातिजानपदान्धर्मान् श्रेणीधर्मांश्च धर्मवित्।
समीक्ष्य कुलधर्मांश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत्॥४१॥

जातिधर्म, देशविशेषांचे धर्म, गणांचे धर्म, कुलधर्म याचा नीट विचार करून तदनुषंगाने राजाने स्वत:चा धर्म ठरवावा.

सगळा समाज साच्यात घालून पाडलेल्या विटांप्रमाणे अगदी एकसारखा नसतो. कुल परंपरा, परिस्थिति विशेष, याप्रमाणे आचार–रीतीभाती अगदी भिन्न भिन्न असतात. समाजधारण, लोकसंग्रह, स्वास्थ्य यासाठी त्या त्या आचारधर्माचा मान ठेवणे हे राजाचे कर्तव्य आहे. आपल्या लहरीने निर्बंध निर्माण करणे, लादणे योग्य नसते. राष्ट्रपति विरोधात असतानाहि एका स्त्रैण नेत्याच्या हट्टापायी हिंदूकोड हिंदूंच्यावर लादले गेले. तसे करणे हे लोकसत्तेत सुद्धा अप्रामाणिकपणाचे आहे.

न्याय देतानाहि हा विचार अवश्य करावा लागतो. तसा विचार करणे हाच येथे राजधर्म आहे.

स्वानि कर्माणि कुर्वाणा दूरे सन्तोऽपि मानवा:।
प्रिया भवन्ति लोकस्य स्वे स्वे कर्मण्यवस्थिता:॥४२॥

आपापले कुलाचार योग्य रीतीने पाळणारे लोक, परस्परापासून दूर असले तरी एकमेकांना प्रिय होतात. कारण ते कुलजातिगोत्र धर्म कटाक्षाने पाळीत असतात.

परदेशात राहणारे हिंदू–दिवाळी गणपती इत्यादि परंपरागत सणांच्यामुळे एकत्र येतात. त्यांचे संमेलन उत्साहात पार पडते. सगळे सुखावतात.

नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पूरुष:।
न च प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथंचन॥४३॥

राजाने वा त्याच्या अधिकाऱ्याने कोणताहि आर्थिक विवाद स्वत: होऊन उपस्थित करू नये.(शासन म्हणून विश्वासाने) स्वाधीन केलेल्या धनाचा कधीहि अपहार करू नये.

यथा नयत्यसृक्पातैर्मृगस्य मृगयुः पदम्।
नयेत्तथाऽनुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम्॥४४॥

पारधी ज्याप्रमाणे श्वापदांचा माग काढतो त्याप्रमाणे धर्माचे स्वरूप राजाने अनुमानाने जाणावे.

सर्व गोष्टी पुराव्याने सिद्ध होणाऱ्या नसतात. परिस्थितिजन्य अनुमानावर अवलंबून राहावेच लागते. तसे केले नाही तर धूर्त अपराधी सहज सुटून जातात.

सत्यमर्थं च संपश्येदात्मानमथ साक्षिणः।
देशं रूपं च कालं च व्यवहारविधौ स्थितः॥४५॥

न्याय देण्यासाठी बसलेल्याने स्वत: प्रामाणिक राहून साक्ष देणाराचे खरेपण नीट पारखून घ्यावे. हे करताना देश काल आणि विवाद्य विषयाचे स्वरूप नीट ध्यानात घ्यावे.

सद्भिराचरितं यत्स्याद्धार्मिकैश्च द्विजातिभिः।
तद्देशकुलजातीनामविरुद्धं प्रकल्पयेत्॥४६॥

धार्मिक सज्जन असे, त्रैवर्णिक जे आचरणात आणीत असतील ते पाहून न्याय द्यावा. मात्र तो देशजातिकुल यांच्यातील रुढ परंपरेशी विरोधी नसावा.

अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदितः।
दापयेद्धनिकस्यार्थमधमर्णाद्विभावितम्॥४७॥

रिणकोकडून ऋण मिळवून देण्यासाठी धनकोने आवेदन दिल्यास राजाने पुरावा पाहून (विभावितम्) ते रिणकोकडून मिळवून द्यावे.

यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः।
तैस्तैरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकम्॥४८॥

रिणकोकडून शक्य त्या उपायांनी धनकोची परतफेड करवावी.

धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च।
प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च॥४९॥

धर्म व्यवहार छल वागणूक आणि पाचवे बल यापैकी एकाचा वा अधिकाचा उपयोग करून ऋण फेडण्यास लावावे.

लक्षावधी कोट्यावधी ऋण बुडविले जाते. तसेच कर चुकविले जातात हे राष्ट्राच्या विनाशास कारण होते हे आपण सध्या अनुभवतोच आहोत.

य: स्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णिकात्।
न स राज्ञाऽभियोक्तव्य: स्वकं संसाधयन्धनम्।।५०।।

सावकार रिणकोकडून स्वत: दिलेले धन मिळविण्याचा यत्न करीत असेल तर राजाने त्या कृत्यास अडथळा आणू नये.

हे उपाय देशकालकुलानुरूप, सज्जनपणाला, धार्मिकतेला शोभणारे असले पाहिजेत हे सेहेचाळीसाव्या श्लोकावरून स्पष्ट आहेच.

अर्थेऽपव्ययमानं तु करणेन विभावितम्।
दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशं च शक्तित: ।।५१।।

पुराव्यानिशी सिद्ध जालेले ऋण रिणको अमान्य करीत असेल तर राजाने ते धनिकाला मिळवून द्यावे आणि वर रिणकोला यथाशक्ति दंडहि करावा.

अपह्नवेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि।
अभियोक्तादिशेद्देश्यं करणं वान्यदुद्दिशेत्।।५२।।

न्यायाधिशाने न्यायालयात (सामान्यत: पुढे आलेला पुरावा पाहून) ऋण परत कर (फेड) असा आदेश दिल्यानंतरहि रिणको ऋण नाकारीत असेल तर वादीने (धनकोने) त्या प्रदेशातील साक्षी वा इतर (लेख) पुरावे सादर करावे.

अदेशं यश्च दिशेत् निर्दिश्यापह्नुते च य: ।
यश्चाधरोत्तरानर्थान्विगीतान्नावबुध्यते।।५३।।

जो स्थलकाल नेमके सांगत नाही, बोलला असून नाही म्हणतो, ज्याच्या आधीच्या नि नंतरच्या बोलण्यात विसंगति असते. ही विसंगति ज्याच्या लक्षात येत नाही,

अपदिश्यापदेश्यं च पुनर्यस्त्वपधावति।
सम्यक्प्रणिहितंचार्थं पृष्ट: सन्नाभिनन्दति।।५४।।

जो आधी एका प्रकाराने सांगून नंतर बोलणे फिरवितो, दिलेल्या ऋणाविषयी (न्यायाधिशाने) विचारले असता उत्तर देण्याचे टाळतो,

असंभाष्ये साक्षिभिश्च देशे संभाषते मिथ: ।
निरुच्यमानं प्रश्नं च नेच्छेद्यश्चापि निष्पतेत्।।५५।।

साक्षीच्या भाषणाशी ज्याचे भाषण विसंगत असते, जो गुप्तस्थळी कट करण्याचा यत्न करतो, विचारले तरी उत्तर देत नाही. ज्याच्या वागण्यात चलबिचल दिसते,

ब्रूहीत्युक्तश्च न ब्रूयादुक्तं च न विभावयेत्।
न च पूर्वापरं विद्यात्तस्मादर्थात्स हीयते।।५६।।

जो, ''बोल'' म्हणून आदेश दिला तरी बोलत नाही, जो आपले म्हणणे पुराव्यानिशी सिद्ध करत नाही, पूर्वापरसंबंधाची ज्याला जाणिव नसते, तो हरला म्हणून जाणावे.

ज्ञातारः सन्ति मेत्युक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः ।
धर्मस्थः कारणैरेतैर्हीनं तमिति निर्दिशेत्।।५७।।

माझ्या जवळ जाणणारे लोक आहेत असे सांगून, ''त्यांना उपस्थित कर'' म्हणताहि जो तसे करीत नाही, धर्मात राहाणाराने या सर्व कारणांनी तो प्रकरण हरला आहे, असे स्पष्ट सांगावे.

अभियोक्ता न चेद्ब्रूयाद्बध्यो दण्ड्यश्च धर्मतः।
न चेत्रिपक्षात्प्रब्रूयाद्धर्मं प्रति पराजितः।।५८।।

वादी जर (योग्य तसे) पुरावे न देईल तर त्याला बंधात टाकावे वा दंड करावा. (फार तर) त्याचे म्हणणे सिद्ध करण्याची त्याला दीडमासाची सवड द्यावी. नंतरहि त्याने पुरावे न दिल्यास तो हरला असे जाणावे.

वरचेवर दिवस वाढवून देऊ नयेत. जसे अलिकडे सदैव होते. त्यामुळे न्यायालयीन प्रकरणे दहा वीस वर्षेहि तुंबुन राहतात. हा तर अन्यायच आहे. तो न्यायालयाच्या वतीने होतो,हेविशेष.

यो यावन्निह्नुवीतार्थं मिथ्या यावति वा वदेत्।
तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्द्विगुणं दमम्।।५९।।

रिणको वा धनको आर्थिक व्यवहारात खोटा ठरेल, ते अधार्मिक आहेत असे जाणून राजाने त्यांना दुप्पट दंड करावा.

अन्यानपिप्रकुर्वीत शुचीन्प्राज्ञानवस्थितान् ।।
सम्यगर्थंसमाहर्तॄनमात्यान् सुपरीक्षितान्।।६०।।

रिणकोने ऋण नाकारले तर धनकोने राजाज्ञेने पवित्र ज्ञानी असे तीनहून अधिक साक्षी (पुरावे) न्यायाधीशापुढे सादर करावे.

यादृशा धनिभिः कार्या व्यवहारेषु साक्षिणः।
तादृशान्संप्रवक्ष्यामि यथावाच्यमृतं च तैः।।६१।।

व्यवहारात (न्यायालयात) सावकाराने पाचारावयाचे साक्षी कोण कसे असावेत. त्याने खरे तेच कसे सांगावे, त्यासंबंधीचे नियम आता सांगतो.

गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्रविट्शूद्रयोनयः ।
अर्थ्युक्ताः साक्षमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ।।६२।।

गृहस्थाश्रमी, मुलेबाळे असलेले, कुलीन क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, धनकोने निवडलेले लोक साक्ष देण्यास योग्य मानावे. आपत्तीचे वेळी हा नियम नसावा.

आपत्तीचे वेळी जो उपलब्ध असेल त्याची साक्ष घ्यावी. शिविगाळ, मारामारी, स्त्रीसंबंधाने अपराध असा विषय असताना प्रत्यक्षदर्शी असा कोणीहि साक्षी म्हणून चालेल पण धनसंपत्तीच्या संदर्भात मात्र ज्याचा काही आगापिछा नाही, अशी व्यक्ति साक्षी म्हणून बोलावू नये.

आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः ।
सर्वधर्मविदोऽलुब्धा विपरीतांस्तु वर्जयेत् ।।६३।।

कोणत्याहि वर्णाचे, पण खरे बोलणारे असे साक्षी असावे. त्यांना धर्मनीतीचे वा अर्थव्यवहाराचे चांगले ज्ञान असावे. ते लोभी नसावेत. याच्या जे उलट, त्याना पाचारु नये. सर्व वर्णियांना अर्थात् शूद्रालाहि धर्मज्ञान असे हे या वर्णनाने सिद्ध होते.

नार्थसंबन्धिनो नाप्ता न सहाया न वैरिणः ।
न दृष्टदोषाः कर्तव्या न व्याध्यार्ता न दूषिताः ।।६४।।

त्याच अर्थव्यवहारात गुंतलेले, खरे न बोलणारे, नातेवाईक, सहायक, शत्रू, ज्यांच्यावर खोटारडेपणाचा आरोप सिद्ध झालेला आहे, असे रोगग्रस्त आणि पापाचरणी याना साक्षीसाठी निमंत्रित करू नये.

आजच्या न्यायालयीन कार्यवाहीत साह्य करणारा अधिवक्ता (वकील) आवश्यक वा प्रोत्साहित आहे. अयोग्याला असा अधिवक्ता समर्थन देतो. त्याकाळी अधिवक्ता (सहाय) ही संस्थाच नव्हती. उलट वर्ज्य होती. त्यामुळे न्याय योग्य आणि त्वरित होत असे. अधिवक्ता न्यायास सहाय्य करतो, हे खोटे. तो अपराध्यास दोषमुक्त करण्याचाच प्रयत्न करतो. हा खरा तर अन्याय आहे,

न साक्षी नृपतिः कार्यो न कारुककुशीलवौ ।
न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्गेभ्यो विनिर्गतः ।।६५।।

राजा, हातावरचे पोट असलेला, भाट, श्रोत्रीय, ब्रह्मचारी (विद्यार्थी), संन्यासी याना साक्षी म्हणून बोलावू नये.

नाध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकृत् ।
न वृद्धो न शिशुर्नैको नान्त्यो न विकलेन्द्रियः ।।६६।।

दास, आदेश (बोध–उपदेश) मिळण्यावर अवलंबून असलेला (स्वतंत्र बुद्धि नसलेला)

क्रूरकर्मा, निषिद्धाचरणी, अतिवृद्ध, अल्प वयाचा, एकटाच असलेला, अन्त्यक, अपंग (आंधळा, मुका बहिरा) याना साक्ष देण्यास बोलावू नये.

नार्तो न मत्तो नोन्मत्तो न क्षुत्तृष्णोपपीडितः ।
न श्रमार्तो न कामार्तो न क्रुद्धो नापि तस्करः ।।६७।।

शोकग्रस्त वा संकटजर्जर, दारुडा, वेडा, दोनप्रहरचीसुद्धा भ्रांत असलेला, थकलेला, कामुक, संतापी स्वभावाचा, चोर, याना साक्षी म्हणून मानू नये.

स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्द्विजानां सदृशा द्विजाः ।
शूद्राश्चसन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः ।।६८।।

स्त्रियांचेसाठी स्त्रिया, त्रैवर्णिकासाठी तसेच त्रैवर्णिक शूद्रासाठी शूद्र, अंत्यजासाठी अंत्यज असे साक्षी असावे.

साक्षी त्या त्या जातीचा, वर्णाचा असणे योग्य.म्हणजे पक्षपाताचा आरोप येत नाही.

अनुभावी तु यः कश्चित्कुर्यात्साक्ष्यं विवादिनाम् ।
अन्तर्वेश्मन्यरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये ।।६९।।

घरातल्या घरात, वा अरण्यात घडलेल्या विवादात वा हत्या झाली असता जो कोणी प्रत्यक्षदर्शी असेल तोच साक्षी करावा.

स्त्रियाप्यसंभवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा ।
शिष्येण बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा ।।७०।।

योग्य ते साक्षी न मिळतील तर स्त्री, बालक, वृद्ध, शिष्य बंधू, दास, सेवक (वेतन घेणारा) यांचीहि साक्ष घ्यावी.

बालवृद्धातुराणां च साक्ष्येषु वदतांमृषा ।
जानीयादस्थिरां वाचमुत्सिक्तमनसां तथा ।।७१।।

बाल वृद्ध, व्याधीपीडित आणि ज्यांचे मन विक्षिप्त झालेले आहे, ते खोटे बोलू गेले तर त्याची वाणी चाचरते. पूर्वपरसंबंध नीट सांगू शकत नाहीत. (त्याची साक्ष अप्रमाण समजावी)

साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च ।
वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः ।।७२।।

सर्व प्रकारची दांडगाई, चोरी, स्त्रीविषयक अपराध, शिविगाळ, मारामारी अशा विवादासाठी मिळेल तो साक्षी स्वीकारावा. असा पाहिजे –असा नको या नियमात पडू नये.

तसा नियमानुकूल नसावाच असे मात्र नाही.

साहसामध्ये जाळपोळ, संपत्तीची तोडफोड, लूट, दरवडे इत्यादी गोष्टी गृहीत आहेत.

बहुत्वं परिगृह्णीयात्साक्षिद्वैधे नराधिपः ।
समेषु तु गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ।।७३।।

जेव्हा साक्षी परस्पर विरुद्ध बोलतील, तेव्हा बहुमताचा विचार करावा. समसंख्येचे असतील तर त्यातील जो अधिक गुणवान् त्यांचे मत मानावे. दोनपक्षी गुणवंत असतील तर द्विजश्रेष्ठाचे म्हणणे प्रमाण मानावे.

पुरावे बलवान नसतील, तर ही पद्धती श्रेयस्कर. संशयाचा लाभ अपराध्याला मिळत नाही, मिळूहि नये.

समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिद्ध्यति ।
तत्र सत्यं ब्रुवन्साक्षी धर्मार्थाभ्यां न हीयते ।।७४।।

प्रत्यक्ष पाहणारा वा ऐकणारा साक्षी म्हणावा. तो खरे तेच बोलेल तर त्याचा धर्म आणि अर्थ संभाळला जातो. (शास्त्र आणि व्यवहार यात तो योग्य ठरतो.)

साक्षी दृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन्नार्यसंसदि ।
अवाङ्नरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते ।।७५।।

साक्षी उभे राहून जे ऐकले– पाहिले त्यापेक्षा वेगळेच बोलेल, तर तो खाली डोके वर पाय असा नरकात कोसळतो. त्याचे पुण्यकर्म (काही असेल तर ते) त्याला स्वर्ग मिळवून देण्यास असमर्थ ठरते.

यत्रानिबद्धोऽपीक्षेत श्रुणुयाद्वाऽपि किंचन ।
पृष्टस्तत्रापि तद्ब्रूयाद्यथादृष्टं यथाश्रुतम् ।।७६।।

साक्षी म्हणून आधीच नियुक्त नसला तरी व्यवहार पाहणारा ऐकणारा असेल तर त्यालाहि बोलावून विचारावे. आणि त्याने खरे तेच सांगावे.

एकोऽलुब्धस्त्वसाक्षी स्याद्बह्व्यः शुच्योऽपि न स्त्रियः ।
स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात्तु दोषैश्चान्येऽपि ये वृताः ।।७७।।

निस्पृह असा एक साक्षीहि पुरेसा आहे. पण चांगल्या असल्या तरी पुष्कळ स्त्रियाहि साक्षी म्हणून योग्य नव्हत कारण स्त्रियांची बुद्धि चंचल असते. तसेच दोषयुक्त असाहि साक्षी नसावा.

मानसशास्त्रानेहि स्त्रीबुद्धि अस्थिर असते असे म्हटले आहे. हे वर्ज्यावर्ज्य, प्रसंग पाहून ठरवावे.

स्वभावेनैव यद्ब्रूयास्तद्ग्राह्यं व्यावहारिकम्।
अतो यदन्यद्विब्रूयूर्धर्मार्थं तदपार्थकम्॥७८॥

साक्षी स्वाभाविकपणे जे बोलेल तेच ग्राह्य समजावे. जे पढविले वा प्रश्नाच्या भडिमाराने गोंधळून टाकून वदविलेले ते व्यर्थ मानावे.

सभान्तः साक्षिणः प्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसंनिधौ।
प्राङ्विवाकोऽनुयुञ्जीत विधिनाऽनेन सान्त्वयन्॥७९॥

वादिप्रतिवादीच्या पुढेच न्यायाधीशाने साक्षीचे शांतवन करून त्याला प्रश्न विचारावे.

यद्द्वयोरनयोर्वेत्थ कार्येऽस्मिंश्चेष्टितं मिथः।
तद्ब्रूत सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता॥८०॥

''तुम्हाला साक्षी म्हणून नेमलेले आहे. तेव्हा या दोघांच्या व्यवहारात तुमच्या माहितीत जे खरे असेल तेच सांगा.''

सत्यं साक्ष्ये ब्रुवन् साक्षी लोकानाप्नोत्यनिन्दितान्।
इह चानुत्तमां कीर्तिं वागेषा ब्रह्मपूजिता॥८१॥

साक्षी खरे तेच सांगेल तर त्याला पुष्कळ चांगल्या लोकाची प्राप्ती होईल. या लोकी त्याची ख्याती होईल. असे ब्रह्मदेवानेच सन्मानाने म्हटले आहे.

साक्ष्येऽनृतं वदन्पाशैर्बध्यते वारुणैर्भृशम्।
विवशः शतमाजातीस्तस्मात्साक्ष्यं वदेदृतम्॥८२॥

साक्षीत खोटे बोलला तर त्याला शंभर जन्मपर्यंत वरुणाच्या पाशबंधात राहावे लागते. म्हणून साक्ष खरी तीच द्यावी.

वरुणाच्या पाशात बांधले जाण्याचा एक ऐहिक अर्थहि टीकाकारांनी लावला आहे. जलोदर, सूज येणे, कोठेहि शरीरात पाणी साठणे इत्यादि व्याधी शंभर जन्मपर्यंत भोगावे लागतात.

सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन वर्धते।
तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः॥८३॥

सत्य तेच सांगितल्यामुळे साक्षी पावन होतो. सत्याने धर्म बळावतो. म्हणून सर्व वर्णाच्या साक्षीनी सत्यच बोलावे.

आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथाऽऽत्मनः।
माऽवमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम्॥८४॥

आत्मा हाच आत्म्याचा साक्षी असतो. तोच स्वत:चा मार्गदर्शकहि असतो. म्हणून मनुष्यमात्राचा साक्षी (सर्वदर्शी) असणाऱ्या स्वत:च्या आत्म्याची अवज्ञा करू नये.

शरीर मृत झाले तरी आत्मा अमरच असतो. म्हणून तो नाकारणे कोणत्याहि परिस्थितीत अयोग्य हानीकर आहे. असा भाव टीकाकारांनी काढला आहे.

मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति न: ।
तांस्तु देवा: प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुष: ।।८५।।

आपणास कोणी पाहात नाही असे पाप करणारे मानीत असतात. पण देव आणि त्याचा अंतस्थ आत्मा सर्व काही बघत असतो (हे विसरु नये)

द्यौर्भूमिरापो हृदयं चन्द्रार्काग्नियमानिला: ।
रात्रि: संध्ये च धर्मश्च वृत्तज्ञा: सर्वदेहिनाम् ।।८६।।

अंतरिक्ष, पृथ्वी, जल, अंत:करण, चंद्र, सूर्य, अग्नि, यम, वायू, रात्र, संध्या(दोन्ही) आणि धर्म हे सर्व प्रत्येक प्राण्याकडून घडणाऱ्या गोष्टी (सदैव) पहात असतात.

या भावनेमुळे चोरी इत्यादि पातके कधी फारशी घडत नसत. स्वयंचलित वाहने न पोचलेल्या हिमालयातील दूरगामी खेड्यात ग्रामिणांच्या या सरळ निरागस स्वभावाचा प्रत्यय येतो. अनेकदा आला होता.

देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृतं द्विजान् ।
उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वा पूर्वाह्णे वै शुचि: शुचीन् ।।८७।।

न्यायाधिशाने स्वत: शुचिर्भूत होऊन यावे. त्रैवर्णिकानाहि तसे करण्यास सांगावे. आणि देव ब्राह्मणांच्यापुढे उत्तरेकडे वा पूर्वेकडे तोंड करून खरी साक्ष देण्यास सांगावे.

ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत् सत्यं ब्रूहीति पार्थिवम् ।
गोवीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तुपातकै: ।।८८।।

(साक्षीसाठी आलेल्या) ब्राह्मणाला केवळ 'बोल' असे म्हणावे. 'खरे सांग' असे क्षत्रियाला म्हणावे. वैश्याकडून गाय, धान्य, सोने यांची शपथ घेववावी. सर्व पापे तुला बाधतील (खोटे सांगितलेस तर) असे शूद्रास सांगावे.

ब्रह्मघ्नो ये स्मृता लोका ये च स्त्रीबालघातिन: ।
मित्रद्रुह: कृतघ्नस्य ते ते स्युर्ब्रुवतो मृषा ।।८९।।

खोटी साक्ष देणाराला ब्रह्महत्या, स्त्री, बालके यांचा घात करणे, मित्रद्रोही, कृतघ्न यांची पातके लागतात.

जन्मप्रभृति यत्किंचित्पुण्यं भद्रत्वयाकृतम्।
तत्ते सर्वं शुनो गच्छेत् यदि ब्रूयास्त्वमन्यथा ।।९०।।

भल्या माणसा ! तू जर खोटे बोललास तर जन्मापासून तू जे काही पुण्य केले असशील ते सर्व कुत्र्यांना मिळेल. (त्याचा लाभ तुला मिळणार नाही)

एकोऽहमस्मीत्यात्मानं यत्त्वं कल्याण मन्यसे।
नित्यं स्थितस्ते हृद्येष पुण्यपापेक्षिता मुनिः ।।९१।।

'मी एकटाच' असे जर, भल्या माणसा मानीत असशील तर तुझ्या हृदयात पुण्यपाप पाहणारा आत्मा मौन धरून नित्य वास करीत आहे. (हे विसरू नकोस)

यमो वैवस्वतो देवो यस्तवैष हृदि स्थितः।
तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गां मा कुरून् गमः ।।९२।।

देव, वैवस्वत यम, सर्वांचे नियंत्रण करणारा तेजस्वी ईश्वर हा तुझ्या हृदयात राहतो आहे. त्याचेशी जर तुझा विवाद नसला (विसंगति, विरोध नसला) तर तुला (पाप नाशनासाठी) गंगेला वा कुरुक्षेत्रावर जाण्याची आवश्यकता नाही.

नग्नो मुण्डः कपाली च भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः।
अन्धः शत्रुकुलं गच्छेद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।।९३।।

जो खोटी साक्ष देईल त्याला नागव्याने, डोके भादरून, तहान भुकेने व्याकुळ होऊन, खापर घेऊन, अंध होऊन विरोधकांच्या समाजात भीक मागत हिंडावे लागेल.

अवाकशिरास्तमस्यन्धे किल्बिषी नरकं व्रजेत्।
यः प्रश्नं वितथं ब्रूयात्पृष्टः सन् धर्मनिश्चये ।।९४।।

न्यायदानाचे वेळी विचारल्यावर खोटी साक्ष देणारा पातकी ठरतो. आणि त्याला (परलोकी) अंधतमिस्र नरकात डोके खाली पाय वर अशा अवस्थेत पडावे लागते.

खोटे बोलण्यापासून परावृत्त करण्यासाठी धर्मशास्त्रानुसार हे जे धाक घातले आहेत. त्याचा प्रभाव सर्व सामान्यांवर एवढा विलक्षण होता की लोकांना खोटे बोलणे जणु प्राणसंकट वाटे.

इ.स.१८८२मध्ये मॅक्समुल्लरने दिलेल्या व्याख्यानात एका न्यायधीशाचा आणि अधिवक्त्याचा एक संवाद उद्धृत केला आहे. त्यावरून हिंदुस्थानातील साक्षींची मन:स्थिति कळते. तो असा,

न्यायाधीश – महाशय, तुम्ही साक्षीदाराचे जे तीन गट केलेत ते कशा प्रकारचे आहेत ?

अधिवक्ता – महाराज, पहिल्या गटातील साक्षीदार नेहमीच सत्य बोलतील. तुम्ही त्यांच्या

कडून शपथ घ्या किंवा घेऊ नका. गंगाजल उचलावयास सांगा वा सांगू नका. ते खरे तेच बोलतील

न्यायाधीश – या गटातील लोक बहुसंख्य आहेत असे तुम्हास वाटते काय?

अधिवक्ता – होय. मी तसेच समजतो. हे लोक नेहमीच सत्य बोलतील. जगातील कुठलेहि प्रलोभन त्याना भुलवू शकणार नाही. तुम्ही त्याना खूप भय घाला किंवा खूप लालूच दाखवा, त्याना खोटे बोलायला कोणी भाग पाडू शकणार नाही. दुसऱ्या गटातील लोक प्रसंगी खोटे बोलतील. त्यानाहि लोकांकडून होणाऱ्या तिरस्काराचे आणि परमेश्वराचे भय वाटतच असते. पण या गटातील साक्षीदारानी गंगाजल हातात घेतले तर ते कधीच खोटे बोलणार नाहीत. त्यांना खरे बोलावयास लावण्याचा हा प्रभावी उपाय आहे.

– भा.आ.का.शि. (वरदा प्रकाशन) पृ.७६–७७

अन्धो मत्स्यानिवाश्नाति स नरः कण्टकैः सह।
यो भाषतेऽर्थवैकल्यमप्रत्यक्षं सभां गतः ॥९५॥

न्यायसभेत येऊन जो जे पाहिलेले नाही, असे सत्याशी विसंगत (अर्थविकल) बोलेल तर त्याचे ते करणे आंधळ्याने काट्यासकट मासे खाण्याचा प्रयत्न करावा तसे होईल. (त्याचे त्यालाच ते बाधेल)

यस्य विद्वान् हि वदतः क्षेत्रज्ञो नातिशङ्कते।
तस्मिन्न देवाः श्रेयांसं लोकेऽन्यं पुरुषं विदुः ॥९६॥

जो साक्ष देत असता त्याचा अंतरात्मा निःशंक असतो, त्याच्याहून श्रेष्ठ असा दुसरा कोणी पुरुष आहे असे देव मानीत नाहीत.

यावतो बान्धवान्यस्मिन्हन्ति साक्ष्येऽनृतं वदन्।
तावतः संख्यया तस्मिन् शृणु सौम्यानुपूर्वशः ॥९७॥

न्यायालयात साक्ष देणारा जर खोटे बोलला, तर त्यामुळे त्याच्या किती बांधवांचा घात होतो ते सांगतो. भल्यानो ! नीट ऐका.

पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥९८॥

पशूंच्या संदर्भात खोटे बोलल्यास पाचांचा घात होतो. गाईसंबंधातल्या खोटेपणामुळे दहांचा, घोड्यामुळे शंभरांचा तर माणसांच्या विषयात असत्यभाषणामुळे सहस्रांचा घात होतो.

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन्।
सर्वं भूम्यनृते हन्ति माऽस्म भूम्यनृतं वदीः ॥९९॥

सोन्याच्या संदर्भात खोटे बोलणारा मागच्या आणि पुढच्या पिढ्यांचा घात करतो. तर भूमीच्या निमित्ताने असत्य भाषण करणारा सर्वस्वाचा घातक ठरतो. म्हणून भूमीकरिता (तरी) खोटे बोलू नकोस (असे न्यायाधीश साक्ष देणाराला म्हणतो.)

अप्सु भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगे च मैथुने।
अब्जेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वश्ममयेषु च ॥१००॥

जलाच्या संदर्भात, स्त्रीप्रसंगात, जलज रत्नाविषयी आणि खाणीत सापडणाऱ्या रत्नासंबंधी (खोटी साक्ष दिल्यास) भूमीविषयीच्या खोटेपणाचाच दोष लागतो. (पाण्यात मिळणारी रत्ने म्हणजे प्रवाळ–मोती. खाणीत मिळणारी– पाच, माणिक, नील इत्यादि.)

एतान्दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वाननृतभाषणे।
यथाश्रुतं यथादृष्टं सर्वमेवाञ्जसा वद ॥१०१॥

खोटे बोलण्याचे हे असे सर्व दोष आहेत हे जाणून जसे ऐकलेस, जसे पाहिलेस तसेच, जसेच्या तसे त्वरित खरे सांग.

गोरक्षकान् वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान्।
प्रेष्यान्वार्द्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥१०२॥

गाई राखणारे, व्यापार करणारे, (सुतार लोहारादि) हातकाम करणारे, भाट (गायक–वादक–नर्तक) नोकरी करणारे, व्याजबट्टा करणारे अशा ब्राह्मणाना शूद्रासमान लेखावे.

ब्राह्मण म्हणून असलेली कोणतीहि सोय वा सन्मान त्यांना देऊ नये.

कोणत्या ब्राह्मणाला सन्मानावे हे मनूने अनेक प्रकारे वारंवार सांगितले असतानाहि मनूला ब्राह्मणपक्षपाती ठरविणे अन्यायाचे आहे. जेथे कोठे ब्राह्मणाला विशेष सोय सवड दिलेली आढळेल तिथेहि त्या ब्राह्मणाला हाच दंडक लावला पाहिजे. याविषयी थोडीहि शंका घेण्याचे कारण नाही.

तद्वदन् धर्मतोऽर्थेषु जानन्नाप्यन्यथा नरः।
न स्वर्गाच्च्यवते लोकाद्दैवीं वाचं वदन्तिताम् ॥१०३॥

न्यायालयातील व्यवहारामध्ये धर्माचे मूलतत्त्व लक्षात घेऊन साक्षी जर जाणतो त्यापेक्षा (दया– बुद्धीने)वेगळे (अनृत) सांगेल तरी तो त्यामुळे स्वर्गास मुकत नाही. कारण अशी वाणी दैवी असते असे ज्ञाते म्हणतात.

असे खोटे सांगणे अपराधाचे स्वरूप सौम्य, अपराधी (आरोपी) सदाचरणी, सज्जन, धार्मिक आणि वादी (आरोप करणारा) उद्धट, अहंकारी, स्वार्थी कामासक्त, धनलोलूप, क्रूर, मत्सरी असे असेल तर त्या दृष्टीनी हा विचार महत्त्वाचा आहे. उपयुक्त आहे. तसेच असले पाहिजे.

शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां यत्रार्तोक्तौभवेद्वधः।
तत्र वक्तव्यमनृतं तद्धिसत्याद्विशिष्यते ॥१०४॥

जे बोलण्यामुळे चारी वर्णातील कोणाहि माणसाला वधदंड मिळत असेल तर त्यावेळी असत्य सांगावे हे असत्य सत्याहून वरिष्ठ असते.

पुष्कळवेळा पेचात पकडून एखाद्यावर वधदंड भोगण्याचा प्रसंग येत असेल पण त्यातील डाव सिद्ध करणे शक्य नसेल तर साक्षीचे खोटे बोलणे योग्य समजावे. हाच न्यायान्यायावरील न्याय, सत्यासत्यावरील सत्य.

वाग्दैवत्यैश्च चरुभिर्यजेरंस्तेसरस्वतीम्।
अनृतस्यैनसःतस्य कुर्वाणा निष्कृतिं पराम् ॥१०५॥

वर सांगितलेल्या कारणामुळे असत्य बोलावे लागणाऱ्या साक्षीने सरस्वतीला उद्देशून वाग्देवताक चरूने यजन करावे. म्हणजे बोललेल्या त्या असत्याची चांगली निष्कृति होते.

कूष्माण्डैर्वाऽपि जुहुयाघृतमग्नौ यथाविधि।
उदित्यृचा वा वारुण्या त्र्यृचेनाब्दैवतेन वा ॥१०६॥

यथाविधि कोहळा आणि तूप यांचे हवन करावे वा उदुत्तमवरुणपाश इत्यादि वरुणदेवतेच्या मंत्रांनी वा जलदेवताक आपोहिष्ठा इत्यादि तीन ऋचांनी हवन करावे.

दोष हा शेवटी दोषच आहे. काही योग्य कारणासाठी तो स्वीकारावा लागला तरी त्याची जाणिव देऊन प्रायश्चित्त करणे अवश्य असते. अन्यथा तीच सवय लागते. आणि असत्य जणू निमित्ताला टेकलेले राहते. लाज संकोच नष्ट होतो. तसे होऊ नये म्हणून ही व्यवस्था.

त्रिपक्षादब्रुवन्साक्ष्यमृणादिषु नरोऽगदः।
तदृणं प्राप्नुयात्सर्वं दशबन्धं च सर्वतः ॥१०७॥

रोगी नसताना तीनपक्ष (दीडमास) पर्यंत साक्ष्य देण्याचे टाळील तर ते सर्व ऋण त्या साक्षीपासून घ्यावे आणि वर दशांशाइतका दंड करावा.

यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमं च सः ॥१०८॥

साक्ष दिल्यापासून सातदिवसाचे आत त्या साक्षीला (पीडाकर) रोग होईल. त्याचे जळित होईल वा त्याचा (निकटचा) जातभाई मरेल तर त्याची साक्ष खोटी होती असे समजून (धनकोचे) ऋण त्याचेकडून देववावे वर (दशमांश) दंड करावा.

सत्ययुगात हे ठीक होते कलियुगात अशा गोष्टीवर भरवसणे योग्य नाही.

असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथो विवदमानयोः।
अविन्दंस्तत्त्वतः सत्यं शपथेनापि लम्भयेत् ।।१०९।।

ज्या व्यवहारात साक्षी (वा इतर पुरावा) उपलब्ध नाही, त्या वादात वादी नि प्रतिवादी दोघांना (न्यायाधीशाने) शपथ घ्यावयास लावावी कारण सत्य उमगण्यास इतर साधनच नाही.

महर्षिभिश्च देवैश्च कार्यार्थं शपथाः कृताः।
वसिष्ठश्चापि शपथं शेपे पैजवनेनृपे ।।११०।।

प्रसंगविशेषी महर्षि देव यांनीहि शपथा घेतल्या आहेत. पैजवन राजापुढे वसिष्ठांनीसुद्धा शपथ घेतली होती.

विश्वामित्राने वसिष्ठाची शंभर मुले मारली. तेव्हाचा हा प्रसंग आहे. पिजवनाचा पुत्र सुदास (पैजवन) हा तेव्हा राजा होता असे टीकाकाराने म्हटले आहे.

न वृथा शपथं कुर्यात्स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः।
वृथा हि शपथं कुर्वन्प्रेत्य चेह च नश्यति ।।१११।।

लहानशा कामासाठी शाहण्या माणसाने उगीच शपथ घेऊ नये. अशी शपथ घेतल्यामुळे इहलोक–परलोकाचीहि हानी होते.

काही लोकांना स्वत:ला वाटते तेच खरे असा भ्रम असतो. पण तो भ्रम आहे असे त्यांना पटत नाही. मग ते खऱ्या खोट्याचा निर्णय लागावा म्हणून शपथ घेतात. वा घ्यावयास सांगतात. ते कसे अयोग्य आहे, ते येथे स्पष्ट होते. शपथ हे प्रकरण आपण समजतो तसे सोपे नाही फार गंभीर आहे. पण समाजात याची जाणीव फारच थोड्याना असते.

कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ष्ये तथेन्धने।
ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम् ।।११२।।

प्रेयसीशी बोलताना, विवाहसंबंधात, गाईच्या चाऱ्याविषयी, यज्ञीय इंधनाविषयी वा ब्राह्मण संरक्षणासाठी (खोटी) शपथ घेणेहि दोषास्पद नाही.

येथे स्त्री पत्नी असा शब्द न वापरता आवर्जून कामिनी म्हटले आहे. कामिनी म्हणजे कामना करणारी. सहसा तृप्त न होणारी. पुरुषाकडून सतत खाणेपिणे, मनोरंजन, वस्त्रालंकार गृह, संपन्न

दिसावे अशा वस्तू यापैकी काही ना काहीतरी पाहिजेच असे म्हणणारी, मत्सराने जळफळणारी, मान राखला पाहिजे असे अपेक्षिणारी, तसे होत नाही असे वाटले तर रुसण्यापासून संतापण्यापर्यंत कोणतीहि पातळी गाठू शकणारी, स्वत: पुरताच विचार करणारी, अहंकारी, मानिनी अशी स्त्री येथे गृहीत आहे. संबंध तर तोडता येत नाहीत आणि ती सहसा प्रसन्नहि होत नाही, अशावेळी तुष्टीकरणाचा अवलंब करणे भाग होते. मग त्यासाठी सामदामभेदाचा आश्रय घेणेहि अवश्यक होते. आश्वासने देऊन वेळ मारून न्यावी लागते. काही पर्याय शोधावे लागतात. संसारात असे प्रसंग वारंवार येतात. त्यातून पार पडताना कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात असत्याचा आश्रय घ्यावाच लागतो, म्हणून मनूने अत्यंत व्यवहार्य अशीहि सवड दिली आहे.

विवाहसंबंधातील हे खोटे बोलणे कुलशीलासंबंधी नसून देण्याघेण्याच्या विषयीचे आहे.

आचारसंपन्न विद्वानच येथे ब्राह्मण म्हणून अभिप्रेत आहे. जो ब्राह्मणधर्माने युक्त नाही त्याला शूद्र समजावे असे श्लोक एकशे दोन मध्ये स्पष्ट केलेच आहे.

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।
गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ।।११३।।

हा श्लोक अठ्ठ्याऐंशीव्या श्लोकासारखाच आहे.दुसरी ओळ तर जशीच्या तशीच आहे. येथे ब्राह्मणाला सत्याची आणि क्षत्रियाला त्याच्या वाहनांची वा शस्त्राची शपथ घ्यावयास सांगितले आहे.

क्षत्रियाला आपल्या आयुधाचा मोठा अभिमान असे. स्वत:च्या प्राणाइतके त्याचे मूल्य त्यास वाटे. म्हणून तर गांडीव धनुष्याचा अपमान झाला असे वाटताच अर्जुन युधिष्ठिरावर धावून गेला. कृष्णाने मधे पडून तो प्रसंग सावरला.

अग्निं वाऽऽहारयेदेनमप्सु चैनं निमज्जयेत् ।
पुत्रदारस्य वाप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत्पृथक् ।।११४।।

(खऱ्या–खोट्याचा निर्णय घेण्यासाठी प्रसंगविशेषी) अग्नीने पोळवावे, पाण्यात बुडवावे, वा पुत्राच्या आणि पत्नीच्या डोक्यावर हात ठेवून शपथ घेण्यास सांगावे.

पेशवाईच्या काळापर्यंत असे दिव्य करण्याची पद्धत वापरात होती आणि त्यावरुन निर्णयहि लागत असे. सत्यावरच्या विलक्षण विश्वासाने हे दिव्य यशस्वीरीत्या पार पडल्याचीहि नोंद आहे. उपनिषदातहि अशा प्रकारच्या दिव्याचा उल्लेख आहे. अत्यंत सत्यनिष्ठ सदैव सदाचरणी व्यक्तीच्या संदर्भातच हे शक्य आहे. एखाद्या घटनेपुरते हे यशस्वी होईलच असे नाही.

यमिद्धो न दहत्यग्निरापो नोन्मज्जयन्ति च।
न चार्तिमृच्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचिः ।।११५।।

तापलेली वस्तु (दगड, लोखंडी गोळा, सांडस इत्यादि) ज्याला जाळीत नाही. पाणी ज्याला बुडवित नाही. ज्याला मोठे दु:ख थोडा वेळहि बाधत नाही. त्याने घेतलेली शपथ सत्य आहे असे जाणावे.

वत्सस्य ह्यभिशस्तस्य पुरा भ्रात्रा यवीयसा।
नाग्निर्ददाह रोमापि सत्येन जगतः स्पृशः ।।११६।।

धाकट्या भावाने वत्स नावाच्या थोरल्या भावावर घोर आरोप केल्यावर वत्साने अग्निदिव्य केले, त्यावेळी जगताच्या सर्वसाक्षी असणाऱ्या अग्नीने त्याच्या केसालाहि धक्का लावला नाही अशी प्राचीन आख्यायिका आहे.

यस्मिन्यस्मिन्विवादे तु कौटसाक्ष्यं कृतं भवेत्।
तत्तत्कार्यं निवर्तेत कृतं चाप्यकृतं भवेत् ।।११७।।

ज्या विवादात खोट्या साक्षीच्या बळावर निर्णय घेतला गेला असेल तो खरा निर्णयच नाही म्हणून न्यायाधीशाने तो वाद पुन: पटलावर घ्यावा.

साक्ष खोटी होती हे कळण्यासहि कधी कधी विलंब होतो. आधीचा विश्वास भंग पावतो अशा वेळी, झाले ते झाले म्हणून स्वस्थ राहू नये. वाद पुन: विचारार्थ घ्यावा.

लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात्कामात्क्रोधात्तथैव च।
अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ।।११८।।

लोभ मोह भय मैत्री काम क्रोध अज्ञान आणि बालवय या कारणानी साक्ष अविश्वसनीय ठरू शकते.

एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत्।
तस्य दंडविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।।११९।।

या वर उल्लेखिलेल्या कारणापैकी कोणत्या कारणाने खोटी साक्ष दिली तर त्यास कोणता दंड द्यावा ते क्रमाने सांगतो.

लोभात्सहस्रंदण्ड्यस्तु मोहात्पूर्वंतु साहसम्।
भयाद् द्वौमध्यमौ दण्डौ मैत्रात्पूर्वं चतुर्गुणम् ।।१२०।।

लोभाने (लाच घेऊन) खोटी साक्ष देणारास सहस्र पण (१००० पण) मोहाने (अनवधानाने विस्मरणाने गंभीरपण विचारात न घेतल्याने खोटे बोलल्यास प्रथम साहस (२५० पण) दंड करावा. भयाने

(हा नंतर सूड काढील या शंकेने) असत्य सांगितल्यास, दोन मध्यम साहस (२५० x २ = ५०० पण) दंड करावा. मित्रभावाने (त्याला वाचविण्यासाठी) खोट्याचा आश्रय केल्यास प्रथम साहसाच्या चौपट (२५० x ४=१००० पण) दंड करावा.

कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम्।
अज्ञानाद्द्वे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु ॥१२१॥

कामाने (स्वार्थ साधनाच्या हेतूने) खोटी साक्ष दिल्यास प्रथम साहसाच्या दहापट (२५० x १०=२५००) दंड करावा. क्रोधामुळे मिथ्या सांगितल्यास मध्यम साहसाच्या तिप्पट (५०० x ३=१५०० पण) दंड करावा. अज्ञानाने खोटी साक्ष दिल्यास २०० पण आणि पोरकटपणे साक्ष दिल्यास १०० पण दंड करावा.

लोभ आणि भय तुल्यबल मानले आहेत. आणि कामाला स्वार्थसाधनेला सर्वात अधिक दंड ठोठावला आहे. त्यातील सामाजिक न्याय फार महत्वाचा आहे.

अज्ञान नि पोरकटपणास विशेष महत्त्व दिले नाही कारण त्यामागे हेतू वाईट नाही.म्हणून दंड थोडा.

एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान्दण्डान्मनीषिभिः।
धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥१२२॥

धर्माशी द्रोह होऊ नये आणि अधर्माचे नियंत्रण व्हावे यासाठी विचारवंतांनी खोट्या साक्षीला असे दंड सांगितले आहेत.

कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धार्मिको नृपः।
प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥१२३॥

त्रैवर्णिकापैकी जो कोणी खोटी साक्ष देईल त्यास न्यायी राजाने दंड करून निर्वासित करावे. ब्राह्मणास दंड न देताच निर्वासित करावे.

ब्राह्मण हा सामान्यतः अकिंचन आणि विद्यासंपन्न असल्याने त्यास ही विशेष सवड आहे. पण तो जर एरवीच्या जीवनात ब्राह्मण धर्माचे पालन करणारा नसेल तर त्यास शूद्राप्रमाणे समजावे. (श्लोक एकशेदोन) हे उघडच आहे.

ब्राह्मणास अशी विशेष सोय का, त्याचा विचार सविस्तरपणे करावा लागेल. म्हणून तो विषय या ग्रंथाच्या प्रास्ताविकात स्वतंत्रपणे केला आहे. कारण असा भेद पुष्कळ प्रसंगात आलेला आहे. त्यामागे ब्राह्मण्यरक्षण हे एकच मुख्य कारण आहे. अनुवंशाचा विचार तेथे गृहीत धरलेला आहे. ब्राह्मणास कठोर दंड देण्याचे अपवादही मनूनेच सांगितले आहेत.

दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत्।
त्रिषु वर्णेषु यानि स्यु रक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत्॥१२४॥

स्वायंभुव मनूने क्षत्रिय वैश्य शूद्र या तिघांसाठी दंड देण्याची दहा स्थाने सांगितली आहेत. ब्राह्मणास मात्र शरीर दंड न देता राज्यातून हाकलून देण्यास सांगितले आहे.

उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम्।
चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च॥१२५॥

उपस्थ (शिस्न वा योनी), पोट, जीभ, हात, पाय, डोके, नाक, कान, संपत्ती (सगळी), आणि देहदंड (मृत्यू) अशी ती दहा स्थाने होत.

अपराधाच्या लहान मोठ्या प्रमाणात तसेच स्वरूपात या शिक्षा कार्यवाहीत आणावयाच्या असतात. उदाहरणार्थ, बलात्कार नि व्यभिचार यासाठी उपस्थास (छेदन भेदन) शिक्षा, चोरीस हात तोडणे इत्यादी.

शिक्षा कठोर होत्या तेव्हा अपराधांचे सार्वत्रिक प्रमाण अल्प होते. भ्रांत मानवतावादाच्या नादाने शिक्षेचे स्वरूप जसजसे सौम्य होत गेले तसतसे अपराधांचे प्रमाण वाढत गेले. आज मृत्युदंड तेवढा उरला आहे. कदाचित् अतिमानवतावादाने मृत्युदंडहि वर्ज्य होईल. अवयव छेदन तर उरलेलेच नाही.

अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः।
सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेत्॥१२६॥

वारंवार अपराध करणे वा करविणे असे असले तर त्यामागील कारणे शोधून देशकाल, अपराध्यांचे बलाबल, (परिस्थितीत आणि अपराधाचा लहानमोठेपणा) नीट लक्षात घेऊन दोषी व्यक्तीला दंड द्यावा.

अधर्मदण्डनं लोके यशोघ्नं कीर्तिनाशनम्।
अस्वर्ग्यं च परत्रापि तस्मात्तत्परिवर्जयेत्॥१२७॥

अधर्माने, अन्यायाने कोणास दंड देणे हे या लोकी यशाची हानी करणारे निंदेस वाव देणारे आहे. परलोकासाठीहि ते घातक आहे. म्हणून अन्यायाने दंड कधीहि देऊ नये.

अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्।
अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति॥१२८॥

निरपराध्याला दंड देणे आणि अपराध्याला शिक्षा न होणे (हे मोठे दोष आहेत.) यामुळे राजाची (शासनाची) अपकीर्ति, दुष्कीर्ति होते. राजाला नरकात पडावे लागते.

न्यायव्यवस्थेतील हा नियम अत्यंत महत्त्वाचा आहे. समाजस्वास्थ्याच्या दृष्टीने त्याचा अवलंब केलाच पाहिजे. 'शंभर अपराधी सुटले तरी चालतील पण एका निरपराधाला शिक्षा होऊ नये', हा नियम वरवर दिसावयाला मोठा मानवतावादी वाटतो. पण त्यामुळेच अपराधी मोकाट सुटतात. जघन्य अपराधांची संख्या अतिशय वाढत जाते. पुराव्यांचा घोळ घालून धूर्त, चतुर अधिवक्ते अपराध्यास निर्दोष वा संशयाचा लाभ देऊन सर्व प्रकारच्या शिक्षेतून सोडविण्यात यशस्वी होतात. त्यांचा व्यावसायिक लाभ त्यातच असतो. म्हणून कोणताहि अपराधी मोकळा सुटता कामा नये. संशयच असेल तर शिक्षा त्यामानाने थोडी द्यावी. हत्या, बलात्कार, देशद्रोह, डाका घालणे, घर जाळणे हे अपराध करणारा संशयाचा लाभ घेऊन पूर्णपणे सुटताच कामा नये. मृत्युदंडाऐवजी जन्मठेप द्यावी. वा पाच ते दहा वर्षे सश्रम कारावास आणि सर्व संपत्ति राजहृत करणे असा दंड द्यावा.

कोणत्याहि कामास तीनवेळापेक्षा अधिक अवधि वाढवून देऊ नये. पुराव्याचे निर्बंध ढिलेढाले, अपराध्यालाच लाभ पोचविणारे नसावेत. ज्याची हानी झाली आहे असे उघड दिसते त्याला भरपायी मिळालीच पाहिजे. खरा अपराध सिद्ध होत नसेल तर ती तूट शासनाने स्वत: भरली पाहिजे. अपराधी न सापडण्यासाठी आरक्षीस उत्तरदायी समजले पाहिजे.

वाग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्धिग्दण्डं तदनन्तरम्।
तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमत:परम्॥१२९॥

अपराध्यास प्रथम निषेधरूपी वाग्दंड द्यावा. नंतर धि:कारून अपमानित करावे. त्यानंतर धनदंड आणि अपरिहार्य असेल तरच मृत्युदंड योजावा.

सज्जनास पहिले दोन पुरेसे असतात. दुर्जनासाठी अपराधानुरूप तिसऱ्या चौथ्याची योजना करावी लागते.

वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्नुयात्।
तदैषु सर्वमप्यैतत्प्रयुञ्जीत चतुष्टयम्॥१३०॥

अपराधी सहजासहजी स्वीकारोक्ति देत नसेल तर वरील चारी प्रकारच्या शिक्षेची (क्रमाने) योजना करावी.

आपल्या आजच्या परिचित न्यायप्रणालीपेक्षा ही मनुप्रणीत पद्धति भिन्न आणि घोटाळा, गुंतागुंत नसलेली आहे. काळकाढू नाही. येथे साक्षी हा अत्यंत महत्त्वाचा मानला आहे. आणि त्यास खरे बोलण्यास भाग पाडणारी मनोवैज्ञानिक साधने मुक्तपणे वापरली आहेत. परलोक ही काही केवळ कल्पना नाही. कोणी मान्य करो वा न करो ती वस्तुस्थिती आहे. तशी श्रद्धा असणारा त्या भयाने खोटे बोलण्यास धजावतच नसे. इंग्रजांनी त्यांच्या पद्धतीची न्यायालये हिंदुस्थानात आरंभिल्यानंतर म्हणावा तसा प्रतिसाद

मिळेना तेव्हा त्या न्यायाधिशाने म्हटले की या पद्धतीची न्यायालये हिंदुस्थानात चालणे दुरापास्त आहे. कारण येथे शपथ घेतली की कुणी खोटे बोलतच नाही. असे प्रतिपादिल्याचे ऐकले आहे. म्हणून साक्षी महत्त्वाचा.

या पद्धतीच्या न्यायाची इतिहासात अवळसकरांनी एक आख्यायिका सांगितली आहे. ती महत्त्वाची आहे. दोन वर्षे नवऱ्याने आपली पोटापाण्याची व्यवस्था काहीच केली नाही म्हणून बायकोने गावपंचाकडे गाऱ्हाणे केले. पंचांनी तिच्या नवऱ्याला साक्षीस बोलावले. तो आला आणि म्हणाला, मी ज्या सरदाराकडे चाकरीस आहे त्यानेच मला गेल्या दोन वर्षात वेतन म्हणून काही दिलेच नाही. मीच अन्नावारी राबतो आहे. याचा पडताळा घेण्यासाठी सरदारास पाचारण केले. तोहि पंचांपुढे उपस्थित झाला. आणि गेल्या दोन वर्षात पेशव्यांकडून मलाच काही मिळाले नाही म्हणून आगतिक आहे, शिपायास वेतन कोठून देऊ ? तेव्हा पेशव्यांकडे विचारणा झाली. त्याचे उत्तर मिळाले की ही वस्तुस्थिति आहे. पण लौकरच ही समस्या सुटेल. इतके झाल्यावर त्या माऊलीचे समाधान झाले आणि तिने आपले गाऱ्हाणेच मागे घेतले. ही रीत होती हिंदू न्यायपद्धतीची. आज चाळीसचाळीस वर्षे न्याय मिळत नाही. कोट्यावधी वाद पटलावर न येता तुंबून राहिले आहेत. समाजहित साधावयाचे झाले तर आजच्या न्यायव्यवस्थेत खरेच आमूलाग्र पालट केला पाहिजे.

लोकसंव्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि।
ताम्ररूप्यसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥१३१॥

लोकव्यवहारासाठी (मापनाच्या) ज्या परिभाषा लोकात प्रसिद्ध आहेत, तांबे, रुपे, सोने यासाठी ज्यांचा उपयोग होतो, त्या सर्व आता तुम्हास सांगतो.

जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः।
प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥१३२॥

(खोलीमध्ये) सूर्याच्या किरणाचा जो कवडसा पडतो त्यात धुळीचे कण तरंगताना दिसतात, त्यास त्रसरेणू म्हणतात. तोच एक मापनाचे मूलप्रमाण होय.

सरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः।
ता राजसर्षपस्तिस्रस्ते त्रयो गौरसर्षपः ॥१३३॥

आठ त्रसरेणु=१ लिक्षा, ३ लिक्षा= १ राई (बारीक मोहरी), ३ राई = १ पांढरी मोहरी (सर्षप)(हिचा आकार राईपेक्षा मोठा असतो.)

सर्षपाः षट् यवो मध्यस्त्रियवंत्वेककृष्णलम्।
पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥१३४॥

६ सर्षप = १ मध्यम यव. तीन यव= एक कृष्णल. पाच कृष्णल= एक माष. सोळा माष= एक सुवर्ण.

कृष्णल म्हणजे काळा ठिपका असलेली तांबडी गुंज. येथे सुवर्ण ही संज्ञा तोळ्यास दिली असावी. बारामासे= एक तोळा हे प्रमाण अलिकडेपर्यंत रूढ होते. सोने मोजताना हे प्रमाण मानले जात असे.

पलं सुवर्णाश्चत्वार: पलानि धरणं दश।
द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रूप्यमाषक: ।।१३५।।

चार सुवर्ण (तोळे) = एक पळ. दहा पले=एक धरण. दोन गुंजा= एक रौप्यमाष.

ते षोडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजत:।
कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिक: कार्षिक: पण: ।।१३६।।

सोळा रौप्यमाष=एक रौप्य धरण त्यालाच पुराणहि म्हणतात. पाच गुंजांचा एक मासा असे सोळा मासे म्हणजे एक कर्षताम्र. त्यालाच कार्षिक (कार्षापण) वा पण अशी नावे आहेत.

धरणानि दश ज्ञेय: शतमानस्तु राजत:।
चतु:सौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणत: ।।१३७।।

दहा धरण=एक रौप्यशतमान चार सुवर्ण (पल) = निष्क

पणानां द्वे शते सार्धे प्रथम: साहस: स्मृत:।
मध्यम: पञ्च विज्ञेय: सहस्रं त्वेव चोत्तम: ।।१३८।।

दोनशे पन्नास पण=एक प्रथम कनिष्ठ साहस. पाचशे पण=मध्यम साहस. एक हजार पण= उत्तम साहस.

श्लोक एकशेवीस मध्ये दंडासाठी हे कनिष्ठ मध्यम उत्तम साहस सांगितले आहे.

ऋणं देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति।
अपह्नवे तद्विगुणं तन्मनोरनुशासनम् ।।१३९।।

ऋण आहे असे मान्य करूनहि रिणको ते वेळेवर देणार नाही तर त्यास पाच प्रतिशत दंड करावा. ऋण घेतलेच नाही असे खोटेच सांगेल (साक्षी पुराव्याने ते सिद्ध होईल) तर दहा प्रतिशत दंड करावा. (अर्थात् ऋण देववून वर हा दंड देणे आहे.)

वसिष्ठविहितां वृद्धिं सृजेद्वित्तविवर्द्धिनीम्।
अशीतिभागं गृह्णीयान्मादसाद्वार्धुषिक: शते ।।१४०।।

वसिष्ठाने द्रव्याची वाढ करणारे जे व्याज सांगितले आहे ते शंभरास त्याचा ऐंशीवा भाग (प्रतिमास शेकडा सव्वा रुपया) असे आहे.

द्विकं शतं वा गृह्णीयात्सतां धर्ममनुस्मरन्।
द्विकं शतं हि गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्बिषी ।।१४१।।

सज्जनाचा धर्म लक्षात घेऊन प्रतिमासी दोन टक्के व्याज घ्यावे. तेवढे घेतले तरी अर्थदोष लागत नाही.

सव्वाटक्के वार्षिक पंधरा टक्के होते हे दीर्घकालासाठी जाणावे. अल्पकाळासाठी दोन टक्के घ्यावे असे समजावे. ते क्षम्य.

द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पञ्चकं च शतं समम्।
मासस्य वृद्धिं गृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः ।।१४२।।

ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र यांचेकडून मासिक व्याज क्रमाने दोन तीन चार पाच टक्के असे घ्यावे.

ब्राह्मण, क्षत्रिय अनुत्पादक व्यवसायात असतात. वैश्य शूद्र हे उत्पादक व्यवसायात असतात. म्हणून टक्केवारीत हे अंतर ठेवणे व्यावहारिकदृष्ट्या योग्य पण असे नसेल (योग्यता तशी नसेल) तर ती सवड देण्याचे अर्थातच कारण नाही. हातगाडीवाले भाज्यांची टोपली घेऊन बसणारे याहूनहि अधिक प्रमाणात व्याज देतात. ते प्रमाण शंभर रुपयांवर प्रतिदिनी एक वा दीड रुपया असते असे कळते.

न त्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयात्।
न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः ।।१४३।।

गहाण वस्तु धनकोच्या वापरात येण्यासारखी असेल तर त्यावर व्याज घेऊ नये. आणि गहाण वस्तू (आधी) उपभोग्य नसली तरी दीर्घकालानंतरहि ती धनकोने दुसरीकडे गहाण ठेवू नये वा कोणास विकू नये. (रिणकोचा तिच्यावरील अधिकार पूर्णपणे नष्ट होत नाही.)

न भोक्तव्या बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेत्।
मूल्येन तोषयेच्चैनमाधिस्तेनोऽन्यथा भवेत् ।।१४४।।

गहाण वस्तू (आधि) बळाने उपभोगू नयेत. तसे केले तर व्याज घेऊ नये. गहाण वस्तू योग्य ते मूल्य देऊनच आपलीशी करावी. नाही तर धनको चोर ठरतो.

सावकारीचा हा नियम लक्षात ठेवून व्यवहार झाला असता तर साहू शोषक न होता सहाय्यक झाला असता.

आधिश्चोपनिधिश्चोभौ न कालात्ययमर्हत: ।
अवहार्यौ भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ ।।१४५।।

पुष्कळ काळ लोटला म्हणून स्थावर जंगम गहाण डुलविता येणार नाही. मूळ धनी मागेल त्यावेळी ते योग्यरीतीने त्यास परत केले पाहिजे.

घर, शेत, स्थावर आणि दागिने, भांडी जंगम यावर घेतलेल्या ऋणाची योग्य फेड केल्यास मूळ धन्याला गहाण परत केले पाहिजे.

संप्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।
धेनुरुष्ट्रोवहन्नश्वोयश्च दम्य: प्रयुज्यते ।।१४६।।

परस्पर संमतीने गाय, उंट, घोडा, बैल यांचा उपभोग त्याना गहाण ठेवून घेणारा धनको घेत असला तरी रिणकोचे त्यावरील स्वामित्व नाहीसे होत नाही.

गहाण वस्तू वा तारण हे सर्वदाच दिलेल्या ऋणाच्या मानाने अधिक मूल्याचे असते. म्हणून त्याचा लोभ धनकोने धरू नये. (अन्यथा ती चोरी ठरेल) श्लोक एकशे चव्वेचाळीस.

यत्किंचिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ।
भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति ।।१४७।

मूळ धन्याच्या समोरच धनको गहाण वस्तूचा दहावर्षेपर्यंत उपभोग घेत असेल आणि मूळ धनी विरोध न करता, गाऱ्हाणे न नोंदता गप्प बसेल तर ते गहाण मूळ धन्याला पुन्हा परत मिळणार नाही.

अजडश्चेदपोगण्डो विषये चास्य भुज्यते ।
भग्नं तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्धनमर्हति ।।१४८।।

गहाण वस्तूचा मूळ धनी वेडा नसेल, अल्पवयीन नसेल, तर , त्याचे देशात त्याची वस्तू दुसरा वापरीत असेल, तर त्या मूळ धन्याचे स्वामित्व नष्ट होते. उपभोग घेणारा तिचा धनी होतो.

मूळ धनी जाणता आणि वयस्क असेल तर वस्तु परत मिळविण्यात त्याला रस नाही म्हणून वापरणाराचे स्वामित्व (दहा वर्षानंतर) स्वाभाविकपणे प्रस्थापित होते. मात्र वेडा आणि अल्पवयाचा यांचे संदर्भात हा नियम नाही. त्यांचे स्वामित्व अबाधित राहते. हे वर्णन न्यायाला धरून नि मार्मिकपणाचे आहे.

आधि: सीमाबालधनं निक्षेपोपनिधि: स्त्रिय: ।
राजस्वं श्रोतियस्वं च न भोगेन प्रणश्यति ।।१४९।।

गहाणवस्तु, गावाचे शिवार, बालाची संपत्ती, ठेव, मित्र म्हणून (सौजन्याने) वापरावयास दिलेली वस्तु, दासी, राजधन, श्रोत्रियधन यांच्यावरचे मूळ धन्याचे स्वामित्व नष्ट होत नाही. (उपभोग घेणारा त्याचा नित्याचा धनी होत नाही.)

यः स्वामिनाऽननुज्ञातमाधिं भुंक्ते विचक्षणः।
तेनार्धवृद्धिर्भोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः ॥१५०॥

मूळ धन्याच्या नकळत धनको गहाण वस्तूचा उपभोग घेईल तर त्याने त्याची भरपाई म्हणून अर्धे व्याज सोडावे.

कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहृता।
धान्ये सदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्चताम् ॥१५१॥

व्याज एकदा ठरविलेले असेल तर दामदुपटीपेक्षा अधिक धन ऋण म्हणून रहात नाही. मात्र ऋण धान्याच्या, फळांच्या, लोकरीच्या वा वाहतुकीच्या बैल घोड्याच्या रूपात असेल तर त्याची वाढ पाचपटीपर्यंत होऊ शकते.

कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिद्ध्यति।
कुसीदपथमाहुस्तं पञ्चकं शतमर्हति ॥१५२॥

शास्त्रनियमापेक्षा अधिक व्याज घेणे अयोग्य अन्याय्य आहे. तसे करणे हे दुर्जनपणाचे लक्षण आहे. पाच टक्के व्याज ही तर अन्यायाची परिसीमा झाली.

नातिसांवत्सरीं वृद्धिं न चादृष्टां विनिर्हरेत्।
चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या ॥१५३॥

(मास दोन मासाचे व्याजाचे प्रमाण काहीहि ठरलेले असले तरी) एका वर्षानंतर (शास्त्रप्रमाणापेक्षा) अधिक व्याज घेऊ नये. तसेच चक्रवाढीने होणारे व्याज वा ठरीव कालासाठी ठरविलेले अधिक व्याजहि घेऊ नये. तसेच व्याजासाठी ठरविलेली वेठबिगार (शारीरिक श्रमसेवा) घेऊ नये.

रिणकोच्या अगतिकपणाचा लाभ घेऊन त्याचे शोषण होऊ नये म्हणून केलेले हे नियम लक्षात घेण्यासारखे आहेत.

ऋणं दातुमशक्तो यः कर्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम्।
स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं करणं परिवर्तयेत् ॥१५४॥

ऋण फेडण्यास असमर्थ असलेल्या रिणकोने (पहिले) व्याज देऊन पुनः नवे लेखपत्र करावे.

अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्तयेत्।
यावती संभवेद्वृद्धिस्तावतीं दातुमर्हति ।।१५५।।

मुद्दल आणि व्याज काहीच देण्यास रिणको असमर्थ असेल तर व्याजासकट मुद्दलाचे पुन: नवीन लेखपत्र करावे. अशा वेळी मागील व्याजावर व्याज घेता येते.

हिरण्य म्हणजे सोने पण येथे सामान्य धन या अर्थाने तो शब्द वापरला आहे.

चक्रवृद्धिं समारूढो देशकालव्यवस्थित: ।
अतिक्रामन् देशकालौ न तत्फलमवाप्नुयात् ।।१५६।।

देश आणि काल याचा निश्चय करून मान्य केलेली चक्रवाढहि (तेवढ्या देशकालापुरतीच मर्यादित असते) देशकालाचे अतिक्रमण झाल्यास नंतरच्या परिस्थितीला चक्रवाढ मान्य नाही. (तेव्हा सामान्य नियमांचा अवलंब करावा)

समुद्रायानकुशला देशकालार्थदर्शिन: ।
स्थापयन्ति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगमं प्रति ।।१५७।।

समुद्रयानादि प्रवासातील व्यापारासाठी जे ऋण वा वाहतुकीचे प्रमाण ठरलेले असेल ते त्या ठरावाप्रमाणेच घ्यावे.

व्यापाराच्या निमित्ताने समुद्रप्रवास होत असे. हे यावरून लक्षात येते.

यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानव: ।
अदर्शयन्स तं तस्य यतेत स्वधनादृणम् ।।१५८।।

ऋण फेडण्याविषयी (रिणकोकरिता धनकोला) जो प्रतिभू (जामीन) म्हणून राहिला असेल त्याने, रिणकोने ऋण न फेडल्यास ते स्वत:च्या संपत्तीतून फेडावे.

प्रातिभाव्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकं च यत्।
दण्डशुल्कावशेषं च न पुत्रो दातुमर्हति ।।१५९।।

प्रतिभूत्वाने प्राप्त झालेले ऋण, प्रौढीकरिता मान्य केलेले पारितोषिकासारखे दान (नट, भाट, विट, चेट, गायक, नर्तकाना दिलेले) द्यूत आणि मद्यपान यामुळे झालेले ऋणादि फेडण्याचे दायित्व पुत्रावर नाही.

हे कार्य पित्याचे आहे. त्याचे माघारी प्रत्यक्ष पुत्रावर त्याचा भार नसतो.

दर्शनप्रातिभाव्ये तु विधि: स्यात्पूर्वचोदित: ।
दानप्रतिभुवि प्रेते दायादानपि दापयेत् ।।१६०।।

रिणकोला (न्यायालयात) उपस्थित ठेवण्याचे प्रतिभूत्व पित्याने स्वीकारले असेल तर पिता मृत असताना वरील श्लोकाप्रमाणे ते दायित्व पुत्रावर नाही. पण प्रत्यक्ष ऋणासंबंधीचे प्रतिभूत्व पित्याने स्वीकारले असेल तर मात्र ते पुत्राने फेडले पाहिजे. (पित्याच्या माघारीहि) न्यायधीशाने तसे करण्यास (पुत्रास) सांगावे.

अदातरि पुनर्दाता विज्ञातप्रकृतावृणम्।
पश्चात्प्रतिभुवि प्रेते परीप्सेत्केन हेतुना॥१६१॥

प्रतिभूत्व योग्य कारणासाठी स्वीकारलेले असेल आणि सिद्ध झालेले असेल तर त्या प्रतिभूच्या मृत्यूनंतर त्याचे दायित्व कोणावर ?

निरादिष्टधनश्चेत्तु प्रतिभूः स्यादलंधनः।
स्वधनादेव तद्दद्यान्निरादिष्ट इति स्थितिः॥१६२॥

घेतल्या गेलेल्या ऋणास पिता प्रतिभू असेल तर पुत्राने ते ऋण स्वतःच्या संपदेतून फेडावे.

मत्तोन्मत्तार्ताध्यधीनैर्बालेन स्थविरेण वा।
असंबद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिद्ध्यति॥१६३॥

व्यसनी (मद्य, गांजा इत्यादीचा) वेडा, व्याधिजर्जर, पराधीन (कोणाच्या भयाने वा बलात्काराने), अल्पवयस्क, अतिवृद्ध (विस्मरणादि बुद्धिभ्रंशयुक्त) कोणताहि पुरावा नसणे इत्यादींचे देणे घेणे अव्यवहार्य आहे. त्याचे दायित्व कुणावरच नाही.

सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता।
बहिश्चेद्भाष्यते धर्मान्नियताद्व्यावहारिकात्॥१६४॥

कोणताहि नियम लेख प्रस्ताव परंपरा रूढी शास्त्र यास सोडून असेल तर त्यास सत्यत्व नसते. ते व्यवहारात प्रमाण मानू नये.

उदाहरणार्थ, व्हेनिसचा व्यापारी या नाटकात दर्शविल्याप्रमाणे ऋणापोटी ते न फेडल्यास अर्धाशेर मांस मागणे. तसे काही असेल, तर मुळातच ते धर्मविरुद्ध असल्याने अयोग्य ठरते.

योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम्।
यत्र वाऽप्युपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेत्॥१६५॥

कपटाने केलेले करविलेले गहाण फसवून केलेले घेणे देणे वंचना करून केलेला कोणताहि व्यवहार मुळातच असिद्ध ठरतो.

ग्रहीता यदि नष्टः स्यात्कुटुम्बार्थे कृतो व्ययः।
दातव्यं बान्धवैस्तत्स्यात्प्रविभक्तैरपि स्वतः॥१६६॥

ऋण घेणाराने त्याचा व्यय कुटुंबासाठी केलेला असेल तर तो मृत झाला तरी ते ऋण फेडण्याचे दायित्व एकत्र वा विभक्त असलेल्यावर आहे. कुटुंबियांनी ते फेडले पाहिजे.

कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहारं यमाचरेत्।
स्वदेशे वा विदेशे वा तं ज्यायान्न विचालयेत्॥१६७॥

गृहस्वामी स्वदेशी वा परदेशी असताना काढलेले ऋण धन गृहस्वामीने मान्य करून फेडले पाहिजे. अशावेळी चालढकल करू नये.

बलाद्दत्तं बलाद्भुक्तं बलाद्यच्चापि लेखितम्।
सर्वान्बलकृतानर्थानकृतान्मनुरब्रवीत्॥१६८॥

बळाने दिलेले, बळाने उपभोगिलेले, बळाने लिहून घेतलेले असे दडपणाने (बाह्य)केलेले सर्व व्यवहार न केल्यासारखे असतात. असे मनूचे सांगणे आहे.

त्रय: परार्थे क्लिश्यन्ति साक्षिण: प्रतिभू: कुलम्।
चत्वारस्तूपचीयन्ते विप्र आढयो वणिङ् नृप:॥१६९॥

साक्षी, प्रतिभू (जामीन), आणि कुल (निकटचे आप्त) हे दुसऱ्याकरता क्लेश भोगीत असतात. ब्राह्मण, धनिक, व्यापारी, राजा दुसऱ्यामुळे लाभान्वित होतात. म्हणून राजाने वादी प्रतिवादीला त्या त्या कामासंबंधी आवर्जून प्रवृत्त करू नये.

पहिल्या तिघांच्या पदरात प्रत्यक्ष काहीच पडत नाही. कष्ट मात्र उण्या अधिक प्रमाणात सोसावेच लागतात. उलट ब्राह्मणाला दात्यामुळे, धनिकाला ऋण परत मिळाल्याने, व्यापाऱ्याला ग्राहकामुळे, राजाला न्यायासाठीचे शुल्क मिळाल्यामुळे प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष लाभच होत असतो.

ब्राह्मणाला ब्राह्मण म्हणून काही लाभ आहेत याची जाणीव मनूला आहे. हे येथे स्पष्ट होते.

अनादेयं नाददीत परिक्षीणोऽपि पार्थिव:।
न चादेयं समृद्धोऽपि सूक्ष्ममप्यर्थमुत्सृजेत्॥१७०॥

राज्य क्षीणधन असले तरी राजाने अयोग्य असे धन घेऊ नये आणि संपन्नता असली तरी अल्प म्हणून मिळावयास उचित असे धन सोडू नये.

आजचे शासन मात्र आयकर ऋण यांच्या लाखाकोटींच्याहि धनाची परतफेड न करणे क्षम्य मानते.

अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनात्।
दौर्बल्यं ख्याप्यते राज्ञ: स प्रेत्येह च नश्यति॥१७१॥

न घ्यावे ते घेतले, आणि घ्यावे ते टाकले, तर त्यामुळे राजा दुबळा आहे असे लोक समजतात. परलोकाचीहि हानी होते. (कारण यामुळे राजाला पाप लागते)

स्वादानाद्वर्णसंसर्गात्त्वबलानां च रक्षणात्।
बलं संजायते राज्ञः स प्रेत्येह च वर्धते।।१७२।।

घेण्यास योग्य कर घेणे वर्णसंकर होऊ न देणे, दुबळ्यांचे रक्षण करणे या कृत्यामुळे राजाचे सामर्थ्य वाढते आणि त्याचे इहपरलोकी कल्याण होते.

राजाच्या निमित्ताने येथे समष्टी धर्मच (१७१,१७२,१७३) सांगितले आहेत.

तस्माद्यम इव स्वामी स्वयं हित्वा प्रियाप्रिये।
वर्तेत याम्यया वृत्त्या जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।।१७३।।

यासाठी राजाने (समदृष्टी होऊन) स्वतःच्या आवडी नावडीचा विचार न करता यमासारखे वागावे. त्याकरिता स्वतःच्या इंद्रियावर आणि क्रोधावर पूर्ण नियंत्रण ठेवावे.

कोणत्या न कोणत्या स्वरूपाच्या तुष्टीकरणासाठी राष्ट्राची हानी होता कामा नये हे शासकाने विसरू नये.

यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहात्कुर्यान्नराधिपः।
अचिरात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ।।१७४।।

मोहाने जो राजा धर्माविरुद्ध कृत्ये करतो तो थोड्याच काळात शत्रूकडून पराभूत होतो. राजाच्या दुरात्मतेमुळे प्रजा त्याला (मनापासून) साथ देत नाही. तो लोकात अप्रिय होतो.

कामक्रोधौ तु संयम्य योऽर्थान्धर्मेण पश्यति।
प्रजास्तमनुवर्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः ।।१७५।।

कामक्रोधावर नियंत्रण ठेवून जो राजा सर्व व्यवहाराकडे धर्माच्या दृष्टीने पाहतो त्याचे अनुसरण सर्व प्रजा करते. नद्या ज्याप्रमाणे समुद्रालाच मिळतात त्याप्रमाणे प्रजा राजाला विन्मुख होत नाही.

यः साधयन्तं छन्देन वेदयेद्धनिकं नृपे।
स राज्ञा तच्चतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्धनम्।।१७६।।

धनको आपले ऋण रिणकोकडून स्वतः परत घेण्याच्या प्रयत्नात असता रिणको धनकोविरुद्ध राजाकडे गाऱ्हाणे नेईल तर राजाने ऋणाच्या चतुर्थांश दंड घेऊन धनकोचे सर्व ऋण रिणकोला फेडण्यास लावावे.

मनूचे निर्बंध न्याय्य आणि समतोल असे आहेत. अलिकडच्याप्रमाणे ते कधी उद्योगपतीस अनुकूल तर कधी कर्मचाऱ्यास अनुकूल असे नाहीत. वा कधी अल्पसंख्याना अनुकूल असे नाहीत.

कर्मणाऽपि समं कुर्याद्धनिकायाधमर्णिकः ।
समोऽवकृष्टजातिस्तु दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैः ।।१७७।।

रिणको धनको समान वर्णाचा वा खालच्या वर्णाचा असेल तर त्याने ऋण प्रत्यक्ष धन देऊन वा धनकोची चाकरी करून फेडावे. रिणको उच्चवर्णीय असेल तर (धनकोपेक्षा) केवळ (हप्तेबंदीने) हळुहळु फेडावे.

चातुर्वर्ण्याची प्रतिष्ठा सातत्याने समाजात टिकावी यासाठी हा नियम.

अनेन विधिना राजा मिथो विवदतां नृणाम् ।
साक्षिप्रत्ययसिद्धानि कार्याणि समतां नयेत् ।।१७८।।

अशारीतीने राजाने वादि प्रतिवादीमधील विवाद साक्षी पुराव्याच्या प्रमाणावर निर्णय करून मिटवावा.

कुलजे वृत्तसंपन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनी ।
महापक्षे धनिन्यायनिक्षेपं निक्षिपेद् बुधः ।।१७९।।

कुलीन, सदाचरणी, धर्म जाणणारा, सत्यवादी, मोठे कुटुंब असलेला, आर्यवृत्तीचा संपन्न आहे असे पाहून शाहण्याने त्याचेजवळ ठेव ठेवावी.

यो यथा निक्षिपेद्धस्ते यमर्थं यस्य मानवः ।
स तथैव ग्रहीतव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ।।१८०।।

जो माणूस ज्याच्या जवळ ठेव ज्यारूपात ठेवील ती तशीच घ्यावी कारण देणे घेणे सारखेच असावे.

यो निक्षेपं याच्यमानो निक्षेप्तुर्न प्रयच्छति ।
स याच्यः प्राड्विवाकेन तन्निक्षेप्तुरसंनिधौ ।।१८१।।

ठेव परत मागितली असता ठेवून घेणारा न देईल तर न्यायाधिशाने ठेव ठेवणाराच्या माघारी ज्याचे जवळ ठेवली त्याची चौकशी करावी.

साक्ष्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरूपसमन्वितैः ।
अपदेशैश्च संन्यस्य हिरण्यं तस्य तत्त्वतः ।१८२।।

ठेवीला कोणी साक्षी नसतील तर स्वत:च्या गुप्तचराकडून काही निमित्ते सांगत त्या धनकोजवळ ठेव ठेवावी. काही दिवसानी ती परत मागवावी ही व्यवस्था आधीच्या ठेव ठेवणाराच्या न कळत करावी.

स यदि प्रतिपद्येत यथान्यस्तं यथाकृतम्।
न तत्र विद्यते किंचिद्यत्परैरभियुज्यते ।।१८३।।

ही ठेव जर जशीच्या तशी परत मिळाली तर पूर्वीच्या ठेवी ठेवणाराचे म्हणणे अयथार्थ समजावे.

ही न्यायपद्धती फारच उथळ आणि फसवी ठरू शकते. मात्र हे केवळ सूचनामात्र असेल. यावरून गुप्तचरांनी आपले चातुर्य पणाला लावून सत्य शोधून काढले पाहिजे. असे उद्दिष्ट असणे शक्य आहे.

तेषां न दद्याद्यदि तु तद्धिरण्यं यथाविधि।
उभौ निगृह्योभयं दाप्य इति धर्मस्य धारणा ।।१८४।।

गुप्तचरानी ठेवलेली ठेव त्याने दिली नाही तर (त्यास खोटारडा जाणून) दोन्ही ठेवी त्यापासून बळाने परत मिळवाव्या. हीच धर्माची योजना आहे.

निक्षेपोपनिधी नित्यं न देयौ प्रत्यनन्तरे।
नश्यतो विनिपाते तावनिपाते त्वनाशिनौ ।।१८५।।

ठेव वा सोपविलेले (तो जिवंत असता) त्याचे पुत्रादि दायादास देऊ नये. त्यात डुबण्याचा धोका असतो. ज्याचे त्यास परत करणेच सुरक्षित.

उपनिधि :– मोजमाप न करता, असे, या स्वरूपाचे आहे असे न सांगता जे ठेवले आहे ते उपनिधि जसे बंद पेटीत वा चांगले गुंडाळून बांधून ठेविलेले आणि केवळ सांभाळण्यासाठी दिलेले ते.

स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे।
न स राज्ञाऽभियोक्तव्यो न निक्षेप्तुश्च बन्धुभिः ।।१८६।।

ठेवलेली ठेव ठेवणाऱ्याच्या मृत्यूनंतर ठेवून घेणारा जर ठेवणाराच्या दायादास (पुत्रादिकास) आपण होऊन परत करील तर राजाने वा त्या पुत्रादिकांनी त्याच्याकडून आणिक अधिकाची मागणी करू नये.

ठेवून घेणाऱ्याच्या सरळ सज्जनपणाचा लाभ उठवू नये.

अच्छलेनैव चान्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम्।
विचार्य तस्य वा वृत्तं साम्नैव परिसाधयेत् ।।१८७।।

परत दिलेल्या ठेवीव्यतिरिक्त आणिक काही अधिक असणे शक्य आहे असे वाटले तर मोकळेपणी तसे विचारावे. ठेवून घेणाराची चालचलणूक कशी आहे त्याची चौकशी करावी. पण एकूण प्रकरण सामोपचाराने हाताळावे.

निक्षेपेष्वेषु सर्वेषु विधिः स्यात्परिसाधने।
समुद्रे नाप्नुयात्किंचिद्यदि तस्मान्न संहरेत् ॥१८८॥

सर्व प्रकारच्या ठेवीसंबंधी हा नियम सांगितला आहे. मोहोर करून जे ठेवलेले असेल ते मोहरेसह सुरक्षित परत दिल्यास त्यावर शंका घेऊ नये.

चौरैर्हृतं जलेनोढमग्निना दग्धमेव वा।
न दद्याद्यदि तस्मात्स न संहरति किंचन ॥१८९॥

ठेव चोरांनी पळविली, पुरात बुडाली वा आगीत जळाली तर (ठेवून घेणारा) विश्वासार्ह असल्यास ती परत मिळविण्याचा प्रयास करू नये.

निक्षेपस्यापहर्तारमनिक्षेप्तारमेव च।
सर्वैरुपायैरन्विच्छेच्छपथैश्चैव वैदिकैः ॥१९०॥

ठेव नाकारणारा व न ठेवता मागणारा या दोघांचीहि चांगली चौकशी करावी. दोघाकडूनहि शपथ घेववावी. वा दिव्य करण्यास लावावे.

यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते।
तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम् ॥१९१॥

ठेव परत न करणारा वा ठेव ठेवली नसता (खोटेपणाने) परत मागणारा असे दोघेहि चोर मानून शिक्षेस पात्र समजावे. त्याना ठेवीच्या तुल्य दंड करावा.

निक्षेपस्यापहर्तारं तत्समं दापयेद्दमम्।
तथोपनिधिहर्तारमविशेषेण पार्थिवः ॥१९२॥

ठेव वा सांभाळावयास दिलेले परत न करणारास राजाने सारखेपणानेच तुल्यरूप दंड करावा.

खोटेपणाने परत मागणाराहि असाच दंडास पात्र होतो. (श्लोक एकशे एक्याण्णव) अपराधी प्रवृत्तीच्या लोकांसाठी आणि हा (श्लोक एकशे ब्याण्णव) प्रथमच घडलेल्यासाठी समजावा. म्हणजे पुनरुक्तीचा दोष येत नाही. असे टीकाकाराने सुचविले आहे.

उपधाभिश्च यः कश्चित्परद्रव्यं हरेन्नरः।
ससहायः स हन्तव्यः प्रकाशं विविधैर्वधैः ॥१९३॥

छलकपटाने जो कोणी माणूस परद्रव्याचा अपहार करील तर त्या कपट्याला त्याच्या सहाय्यकासह उघडपणे कठोर शिक्षा करावी.

निक्षेपो यः कृतो येन यावांश्च कुलसंन्निधौ।
तावानेव स विज्ञेयो विब्रुवन्दण्डमर्हति।।१९४।।

ठेव साक्षीसह जितकी असेल तेवढीच योग्य मानावी. वाद झाल्यास खरे खोटे पारखून त्याला अनुसरून दंड करावा.

मिथो दायः कृतो येन गृहीतो मिथ एव वा।
मिथ एव प्रदातव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः।।१९५।।

ठेव एकांती ठेवली आणि ठेवून घेतली असेल तर ती तशीच (एकांतीच) परत करवावी. जसे घेणे तसेच देणे असावे.

अनेक आर्थिक व्यवहार अनेक कारणांनी गुप्त ठेवणे आवश्यक असते. ज्याचे धन त्यालाच त्या परिस्थितीची जाणीव असते. त्याला त्यादृष्टीने सहकार्य करणे हेच भलेपणाचे आहे.

निक्षिप्तस्य धनस्यैवं प्रीत्योपनिहितस्य च।
राजा विनिर्णयं कुर्यादक्षिण्वन्न्यासधारिणम्।।१९६।।

ठेव ठेवलेले धन वा विश्वासाने काही काळापुरती वापरावयास दिलेली वस्तु या संबंधी राजाने (योग्य तोच) निर्णय द्यावा. मात्र सावकाराला उगीच पीडा होणार नाही हे पहावे.

सावकार म्हणजे तो दुष्ट, लोभी, फसवणाराच असतो असे प्रथमच गृहीत धरू नये.

विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वाम्यसम्मतः।
न तं नयेत साक्ष्यं तु स्तेनमस्तेनमानिनम्।।१९७।।

दुसऱ्याची वस्तू ज्याची आहे त्याच्या संमतीवाचून कोणी परस्पर विकिल तर त्याला चोर समजावे. तो तसे मानीत नसला तरी. (तो साहू नाही हे निश्चित तेव्हा त्याला साक्षीला इत्यादींसाठी आमंत्रित करू नये. कारण तो अप्रामाणिक आहेच)

अवहार्यो भवेच्चैव सान्वयः षट्शतं दमम्।
निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम्।।१९८।।

परस्पर विक्री करणारा (अन्य रीतीने वाट लावणारा) मूळ धन्याचा आप्तसंबंधी असेल तर त्याला सहाशे पण दंड करावा. आणि परका असेल पण मूळ धन्याच्या पुत्रादीकडून संमती मिळवून ठेवीची वाट लावील तर तो चोर समजून शिक्षा करावी.

'तुला विचारले नसले तरी, तुझ्या जवळच्या अमक्या तमक्याला विचारले होते' असे निमित्त सांगता कामा नये. तो दोषच आहे.

अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा।
अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारे यथा स्थितिः ॥१९९॥

(वास्तविक) धन्यावाचून दुसऱ्याने केलेले देणे–घेणे हे केले तरी न केले असेच असते.

व्यवहाराची (देणे घेणे ठेवणे विक्री याविषयी) जी मर्यादा (नीतिनियम) आहे, ते जसेच्या तसेच पाळले पाहिजेत.

संभोगो दृश्यते यत्र न दृश्येतागमः क्वचित्।
आगमः कारणं तत्र न संभोग इति स्थितिः ॥२००॥

वस्तूचा वापर तर दिसतो आहे पण ती वस्तू कशी कोठून आली, वापराचा अधिकार आहे काय हे मात्र सिद्ध होत नाही. तर केवळ वापर आहे, हे पुरेसे नाही.

वस्तू कोठून कशी आली हे जर योग्यरीत्या सांगता येत नसेल, तर वस्तु वा धन आता ज्याच्याजवळ आहे तोच त्याचा अधिकृत स्वामी आहे हे मानणे अन्यायाचे आहे.

हा नियम फार महत्त्वाचा आहे. ''हे जे सापडले आहे त्यावर तुमच्या नियमाप्रमाणे दंड–कर, काय घ्यावयाचे ते घ्या. हे धन माझ्याकडे कोठून कसे आले याच्याशी तुम्हाला काही कर्तव्य नाही'' असे एखाद्या नटीने उर्मटपणे विचारणे म्हणजे न्यायाचा अपमान करणे आहे. संबंधित अधिकाऱ्यांनी हे ऐकून स्वस्थ राहता कामा नये.

विक्रयाद्यो धनं किंचिद्गृह्णीयात्कुलसंन्निधौ।
क्रयेण स विशुद्धं हि न्यायतो लभते धनम् ॥२०१॥

वस्तु संबंधितांच्या समक्ष (तसेच संमतीने) विकत घेतली आहे असे असेल तर विकत घेणारा त्या वस्तूचा न्यायाने स्वामी ठरतो कारण त्याने उचित मूल्य दिलेले असते. असा व्यवहार निर्दोष असतो.

अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयशोधितः।
अदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम् ॥२०२॥

ठेवीची वस्तू (मूळ धनी परदेशी वा मृत असल्याने) विकली गेली आणि काही दिवसानी मूळ धनी परत आला तर त्याचे धन त्याला परत करावे पण विकणाराला शिक्षा करू नये.

हा न्याय बराचसा संदिग्ध आहे. मध्यंतरी काही स्पष्ट कालमर्यादा असली पाहिजे.

नान्यदन्येन संसृष्टरूपं विक्रयमर्हति।
न सावधं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम् ॥२०३॥

एक वस्तू दुसऱ्या (अर्थात् हलक्या) वस्तूची भेसळ करून, वाईट माल 'चांगला आहे' असे सांगून, मापाने उणा ठेवून, ग्राहकाचे लक्ष नाही असे पाहून वा झाकून लपवून विकू नये.

लबाड व्यापारी ग्राहकाला फसविण्यसाठी ज्या काही युक्त्या प्रयुक्त्या वापरतो त्या बहुतेक सर्व येथे उल्लेखिल्या आहेत.

अन्यां चेद्दर्शयित्वाऽन्या वोढुः कन्या प्रदीयते।
उभे ते एकशुल्केन वहेदित्यब्रवीन्मनुः ॥२०४॥

एक मुलगी दाखविली आणि लग्नाचेवेळी दुसरीलाच उभे केले तर (मुलीसाठी जे शुल्क (मूल्य) दिले असेल तेच त्या दोघीसाठी आहे असे मानून (पत्नीरूपाने) दोघींचा स्वीकार करावा.

मुलीचे मूल्य घेऊन जो विवाह होतो तेथे हा नियम लागू होतो.

नोन्मत्ताया न कुष्ठिन्या न च या स्पृष्टमैथुना।
पूर्वं दोषानभिख्याप्य प्रदाता दण्डमर्हति ॥२०५॥

वेडी, कोड असलेली, मैथुनाने डागाळलेली अशी मुलगी तिचे ते ते दोष लपवून कोणी लग्नासाठी उभी करील. तर तो अपराधी ठरून शिक्षेस पात्र होतो.

ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत्।
तस्य कर्मानुरूपेण देयोंऽशः सह कर्तृभिः ॥२०६॥

यज्ञात स्वीकारलेले कर्म ऋत्विक् पूर्ण करीत नसला तरी त्याला केलेल्या कर्माच्या मानाने इतराप्रमाणेच दक्षिणा द्यावी.

दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म परिहापयन्।
कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव च कारयेत् ॥२०७॥

दक्षिणा आधीच घेतली आहे पण कृत्य मात्र केले नाही तरी ती दक्षिणा त्यालाच देऊन इतर ऋत्विजांकडून यज्ञादि कृत्य पार पाडावे.

वरील दोन श्लोकात दिलेली सवड फसव्या वा लोभी ब्राह्मणाकरिता नाही. व्याधी इत्यादि कारणाने स्वीकृत कृत्य करण्यास जो असमर्थ झाला आहे त्यासाठी ही सोय आहे.

सुतक–सोयर, अपरिहार्य प्रवास, इत्यादि कारणे कृत्य पार पाडण्यास अक्षम ठरवितात. तेव्हा दक्षिणा ही दक्षिणाच आहे. ती मजुरी नाही. हे लक्षात आणून देण्यासाठी हा नियम आहे.

यस्मिन्कर्मणि यास्तु स्युरुक्ताः प्रत्यङ्गदक्षिणाः ।
स एव ता आददीत भजेरन्सर्व एव वा ।।२०८।।

यज्ञातील कृत्याचा ज्या ज्या भागासाठी जी जी दक्षिणा (शास्त्राने) ठरविलेली असते, ती ती ते ते कृत्य करणाराने घ्यावी वा सर्व ऋत्विजांनी मिळून वाटून घ्यावी.

रथं हरेत चाध्वर्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनम् ।
होता वाऽपि हरेदश्वमुद्गाता चाप्यनः क्रये ।।२०९।।

अध्वर्यूला रथ, ब्रह्म्याला चपळ घोडे, होत्याला घोडा, उद्गात्याला सोम वाहून आणलेली गाडी द्यावी.

सर्वेषामार्धिनो मुख्यास्तदर्धेनार्धिनोऽपरे ।
तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः ।।२१०।।

चार मुख्याना अर्ध्या (गायी) त्याच्या निम्या त्याना म्हणजे (चौघाना) एक तृतीयांश तिसऱ्या प्रतीच्याना, एक चतुर्थांश शेवटच्या दोघांना वाटून द्यावा.

यज्ञामधे एकूण सोळा ऋत्विज असतात. त्यात चाराचारांचे अनुक्रमाने चार गट असतात. हा क्रम श्रेष्ठतेच्या दृष्टीने असतो.

होता, अध्वर्यू, ब्रह्मा, उद्गाता हे चार मुख्य. त्यांना शंभरापैकी सामान्य अर्ध्या गायी म्हणजे ४८ गायी, प्रत्येकी १२ या प्रमाणे दक्षिणा म्हणून द्याव्या.

दुसऱ्या क्रमाचे चार म्हणजे मैत्रावरुण, प्रतिप्रस्थाता, ब्राह्मणाच्छंसी, प्रस्तोता. यांना वरच्यांच्या अर्ध्या म्हणजे २४ गाई प्रत्येकी ६ द्याव्या.

तिसऱ्या क्रमाचे अच्छावाक्, नेष्टा, आग्नीध्र, प्रतिहर्ता हे तृतीयांशाचे म्हणजे १६ गाईंचे अधिकारी. प्रत्येकी ४.

शेवटचे चार ग्रावस्तुत, उन्नेता, पोता, सुब्रह्मण्य हे चतुर्थांशाचे म्हणजे बारा गाईंचे अधिकारी. प्रत्येकी ३. एकूण १०० गायी होतात. ज्योतिष्टोम यज्ञातील ही व्यवस्था आहे.

दक्षिणा ही मजुरी वा वेतन नसले तरी तेथे कामाची योग्यायोग्याची श्रेष्ठकनिष्ठतेची प्रतवारी असतेच. आणि ब्राह्मणाच्याहि संदर्भात तिची कार्यवाही करण्यास शास्त्राने नियम केला आहे. हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे.

संभूय स्वानि कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः ।
अनेन विधियोगेन कर्तव्यांऽशप्रकल्पना ।।२११।।

जेव्हा पुष्कळमाणसे एकत्र येऊन एखादे काम पार पाडीत असतील तर तेथेहि अशीच (प्रतवारीने) द्रव्याची विभागणी करावी.

धर्मार्थं येन दत्तं स्थात् कस्मैचिद्याचते धनम्।
पश्चाच्च न तथा तत्स्यान्न देयं तस्य तद्भवेत्॥२१२॥

धर्मकृत्यासाठी एखाद्याने धन मागितले ते कुणी दिले वा देईन म्हटले तरी त्याने ते जर धर्मकार्याकरिता वापरले नाही तर ते दिलेले परत घ्यावे. आणि मान्य केलेलेहि देऊ नये.

दिलेले परत कसे घ्यावे असे म्हणू नये. मात्र असे घेतलेले धन स्वत: न वापरता अन्य धार्मिक कार्यासाठी अवश्य द्यावे.

यदि संसाधयेत्तत्तु दर्पाल्लोभेन वा पुन:।
राज्ञा दाप्य: सुवर्णं स्यात्तस्य स्तेयस्य निष्कृति:॥२१३॥

धर्मासाठी दिलेले धन दिलेल्या कामासाठी न वापरल्याने जर गर्वाने वा लोभाने परत करणार नाही तर अशाला राजाने ते देण्यास भाग पाडावे. आणि वर या चौर्यकर्मासाठी सुवर्णदंड करावा. तरच तो चोरीच्या दोषातून मुक्त होईल.

दत्तस्यैषोदिता धर्म्या यथावदनपक्रिया।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वेतनस्यानपक्रियाम्॥२१४॥

धर्मदृष्टीने दिलेल्या द्रव्यासंबंधी परत घेण्याची ही व्यवस्था सांगितली आता वेतनासंबंधीची तशीच व्यवस्था सांगतो.

भृतोऽनार्तो न कुर्याद्यो दर्पात्कर्म यथोदितम्।
स दण्ड्य: कृष्णलान्यष्टौ न देयं चास्य वेतनम्॥२१५॥

चाकर दुखणाईत नाही (निरोगी कार्यक्षम आहे) पण गर्वाने स्वीकारलेले काम योग्य रीतीने करणार नाही तर त्याला आठ कृष्णले दंड करावा आणि (ठरलेले) वेतन देऊ नये.

आजची भ्रष्ट आणि शेफारलेली शासकीय वा इतर सेवा व्यवस्था मनूला दंडनीय अपराध वाटते.

आर्तस्तु कुर्यात्स्वस्थ: सन् यथाभाषितमादित:।
स दीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनम्॥२१६॥

रोगातून बरा झाल्यानंतर ठरल्याप्रमाणे काम केल्यावर मधे दीर्घ काळ गेला असला तरी त्याला योग्य त्याप्रमाणे (ठरलेले) वेतन द्यावे.

यथोक्तमार्त: सुस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत्।
न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मण:॥२१७॥

सेवक रोगी असल्यामुळे वा निरोगी असून इतर काही कारणामुळे स्वीकारलेले काम ते पूर्ण करणार नाहीत तर त्याला ठरलेले वेतन देऊ नये. स्वीकारलेल्या कामातील थोडेसेच काम झाले असेल तरी त्याला वेतन देऊ नये.

श्रमिकावर, कर्मचाऱ्यावर स्वीकारलेले कोणतेच काम पूर्ण करण्याचे दायित्व आहे, असे अलिकडे दिसत नाही. सगळे नियम आणि निर्बंध प्रत्यक्षात तरी कर्मचाऱ्यांच्या सोयीचेच आहेत. श्रमिक संघटना या गोष्टीचा अवास्तव लाभ घेत असतात. कितीहि चुका केल्या,उर्मटपणे वागला, यंत्रांची मोडतोड केली, धन्याला पुष्कळ हानी सोसावी लागली तरी कर्मचारी मोकळा राहतो. त्याला जे मिळावयाचे, ते संघटनेच्या दडपणाखाली पुरेपूर मिळवितो. त्याचे सेवाकार्यहि अबाधित राहते. उद्योग चालविणाऱ्या धन्याला कर्मचाऱ्यामुळे अनेक प्रकारे हानी सोसावी लागते. इकडे साम्यवादी विचाराप्रमाणे पूर्ण दुर्लक्ष होते. स्मृतीला असा अन्याय मान्य नाही.

एष धर्मोऽखिलेनोक्तो वेतनादानकर्मण: ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धर्मं समयभेदिनाम् ।।२१८।।

सर्व प्रकारच्या व्यवहाराला लागू होणारे हे दान वेतना संबंधीचे धर्मोचित नियम सांगितले. आता समयभेद (ठराव मोडण्या) विषयीची नीति सांगतो.

यो ग्रामदेशसंघानां कृत्वा सत्येन संविदम् ।
विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ।।२१९।।

गाव देश वा विशिष्ट समूह यांनी केलेले ठराव आधी शपथपूर्वक स्वीकारून जर कोणी ते लोभाने मोडील तर त्याला राज्याबाहेर हाकलून द्यावे.

निगृह्य दापयेच्चैनं समयव्यभिचारिणम् ।
चतु:सुवर्णान् षण्णिष्कांश्छतमानं च राजतम् ।।२२०।।

समय मोडणाऱ्याकडून बळाने चार सुवर्ण, सहा निष्क वा शंभर रजत दंड घ्यावा. (आणि मग हाकलून द्यावे.)

'च' कारामुळे या दोन्ही शिक्षा देणे योग्य.

एतद्दण्डविधिं कुर्याद्धार्मिक: पृथिवीपति: ।
ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणम् ।।२२१।।

न्यायी राजाने गाव, जात समूहांचे नियम मोडणाऱ्याला अशी शिक्षा दिली पाहिजे.

क्रीत्वा विक्रीय वा किंचिद्यस्येहानुशयो भवेत् ।
सोऽन्तर्दशाहात्तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा ।।२२२।।

विकलेली वा विकत घेतलेली वस्तू पसंत न पडल्यास दहा दिवसाचे आत परत घ्यावी, द्यावी.

काही स्मृतीकारांनी हा अवधि २–३ दिवसांचा सांगितला आहे. त्यात दिवसागणिक मूल्य – घट सांगितली आहे. व्यवहाराच्या दृष्टीने तसेच असणे अधिक योग्य वाटते. अर्थात् वस्तूच्या स्वरूपावरहि ते अवलंबून असणे योग्य.

परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत्।
आददानो ददच्चैव राज्ञा दण्ड्यो शतानि षट्॥२२३॥

दहा दिवसानंतर विकलेली वस्तू देणे वा घेणे हे करू नये. कोणी बळाने तसे करण्यास भाग पाडील तर राजाने त्याला सहाशे पण दंड करावा.

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति।
तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं स्वयं षण्णवतिं पणान्॥२२४॥

मुलीत काही दोष असून ते न सांगता जो कोणी वराला ती कन्या देईल त्याला (वधुपित्याला) ९६ पण दंड आपण होऊन करावा.

स्वयं शब्दावरून वरपक्षाने गाऱ्हाणे नोंदले नाही तरी असा अर्थ होतो. यावरून हा अपराध सामाजिक असून तो महत्त्वाचा आहे. त्याची नोंद राजाने स्वत: होऊन घ्यावयाची आहे हे लक्षात येते.

अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद् द्वेषेण मानवः।
स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमदर्शयन्॥२२५॥

ही मुलगी अक्षतयोनी नाही (पूर्वपुरुष संभोगयुक्त) आहे. असे जर कुणी (वरपक्षी) द्वेषाने म्हणेल, पण तसे सिद्ध करू शकणार नाही तर त्याला १०० पण दंड करावा.

स्त्री शरीरात असलेल्या योनी पटलातरून हे सिद्ध किंवा असिद्ध होऊ शकते. त्याकाळी हे ज्ञान होते.

पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः।
नाकन्यासु क्वचिन्नृणां लुप्तधर्मक्रिया हि ताः॥२२६॥

विवाहाविषयीचे मंत्र अक्षतयोनी स्त्रीच्या संदर्भातच असल्याने, जी तशी नाही तिच्याशी होणारा विवाह हा धर्माचा लोप करणारा आहे.

पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम्।
तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे॥२२७॥

विवाहाच्या मंत्रप्रयोगाने पत्नीत्व सिद्ध होत असते. पण त्याची परिपूर्णता सप्तपदीने होते असे विद्वज्जनांनी निश्चित केले आहे.

बालविवाह फार होतात म्हणून विधवाविवाहाला मान्यता द्यावी असा निर्बंध करावा अशी चळवळ सुधारकांनी चालविली होती. तेव्हा लोकमान्य टिळकांनी सप्तपदीवाचून विवाह आधीच करावा. सप्तपदीमात्र मुलगी वयात आल्यानंतर करावी असा विचार मांडला होता. त्यांना समाजसुधारणेसाठी शासन परके असल्याने त्यांचा हात यात नको असे वाटत असे आणि ते योग्य होते. लग्नाचे वय (मुलींचे विशेषत:) काय असावे यासंबंधीहि निर्बंध असावा अशी चळवळ होती.

सप्तपदीनंतर पतिपत्नीसंबंध निश्चित होत असल्याने परस्परदायित्व त्यानंतरच निर्माण होते. असा या नियमाचा अर्थ.

यस्मिन्यस्मिन्कृते कार्ये यस्येहानुशयो भवेत्।
तमनेन विधानेन धर्मे पथि निवेशयेत्॥२२८॥

ज्या ज्या कृत्यात कार्यात असे (परस्पर वा सामाजिक) दोष घडलेले लक्षात येईल, त्या त्या वेळी या स्मृतीतील नियमाप्रमाणे वागून त्यांना धर्माच्या मर्यादेत आणावे.

पशुषु स्वामिनां चैव पालानां च व्यतिक्रमे।
विवादं संप्रवक्ष्यामि यथावद्धर्मतत्त्वत:॥२२९॥

गुराढोरांचे धनी आणि गुराखी यांच्यामधे मतभेद वा वाद निर्माण झाला तर अशा वेळी कोणत्या नियमांचे पालन करावे ते धर्माधारे योग्यरीतीने सांगतो.

दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे।
योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात्॥२३०॥

गुरांच्या रक्षणासाठी काही चुका घडल्यास दिवसा त्याचा दोष गुराख्याला लागतो आणि रात्री गुरे धन्याच्याच घरात असल्याने चूक झाली तर तो दोष (स्वाभाविकपणे) धन्याकडेच जातो. रात्रीहि गुरे गुराख्याच्या स्वाधीन असल्यास चुकांचा दोष अर्थातच गुराख्याला लागतो.

गुरे ज्याच्या स्वाधीन त्याच्याकडे घडणाऱ्या चुकांचा दोष जाणे न्याय्यच आहे.

गोप: क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम्।
गोस्वाम्यानुमते भृत्य: सा स्यात्पालेऽभृते भृति:॥२३१॥

गुराख्याला वेगळे वेतन म्हणून काही नसेल तर त्याने धन्याच्या संमतीने दूध देणाऱ्या दहा गाईपैकी एकीचे दूध (वेतन म्हणून) घ्यावे.

नष्टं विनष्टं कृमिभि: श्वहतं विषमे मृतम्।
हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात्पाल एव तु॥२३२॥

गुरे हरवली, कृमिकीटकामुळे दुखावली वा मेली, कुत्रा इत्यादी हिंस्र प्राण्याकडून मारली

गेली वा ठेचकाळणे खड्ड्यात पडणे, कड्यावरून कोसळणे अशा (अपंग झाल्या) वेळी आणि या प्रत्येक वेळी गुराख्याने त्याना वाचविण्याचा काहीच प्रयत्न केला नाही, तर झालेली हानी गुराख्याने भरून द्यावी.

कर्मचाऱ्यावरहि काही दायित्व आहे. हा उद्योगाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा नियम येथे स्पष्ट केला आहे. चीन या साम्यवादी देशानेहि आता उद्योजकांचे हित लक्षात घेऊन निर्बंध निर्मिले आहेत.

विघुष्य तु हृतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति।
यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति॥२३३॥

चोरानी धावा करून गुरे पळविली तर गुराख्याने भरपाई करण्याचे कारण नाही. मात्र त्याने ही घटना धन्याला लगेच सांगितली पाहिजे. अर्थात् धनी त्याच गावात जवळपास असेल तर.

कर्णौ चर्म च बालांश्च बस्तिं स्नायुं च रोचनाम्।
पशुषु स्वामिनां दद्यान्मृतेष्वङ्गाश्च दर्शयेत्॥२३४॥

गुरूं (नैसर्गिकपणे) मेले तर त्याचे कान, कातडे, केस, मूत्राशय, मांस, गोरोचना (पित्ताशयातील खडा) हे सर्व धन्याला द्यावे. मेल्याची खूण शिंगे, खूर असे अवयव दाखवावे.

गोरोचन हे औषधी द्रव्य आहे. आणि बस्तिचा उपयोग पंचकर्मात होतो. कातडे तर अनेक प्रकारे कामास येते. या वस्तू मूल्यवान आहेत.

अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति।
यां प्रसह्य वृको हन्यात्पाले तत्किल्बिषं भवेत्॥२३५॥

लांडग्याने आक्रमण केले असता शेळ्या मेंढ्या राखणारा गुराखी (मेंढपाळ) काही प्रयत्न करणार नाही तर होणाऱ्या हानीचे दायित्व मेंढपाळाकडे जाते.

तासां चेदवरुद्धानां चरन्तीनां मिथो वने।
यामुत्प्लुत्य वृको हन्यान्न पालस्तत्र किल्बिषी॥२३६॥

शेळ्या मेंढ्या कळपाने वनात चरत असता मेंढपाळाची दृष्टी चुकवून लांडगा एखादीला मारील तर तो दोष मेंढपाळाकडे जात नाही.

हानीचे दायित्व असणे वा नसणे हे परिस्थितीवर अवलंबून असले पाहिजे. पण कोणत्याहि कर्मचाऱ्याला दायित्वशून्य कामाचे वाटप असणार नाही हा विचार फार महत्त्वाचा आहे. आज कर्मचाऱ्याला केवळ अधिकार आहे पण सोपविलेल्या कामाचे दायित्व त्याचेवर काहीच नसते. नियम इतके उथळ, पोकळ वा फसवे असतात की कितीहि हानी झाली तरी संबंधित अधिकारी सेवक दोषमुक्त ठरू शकतो. त्यामुळेच शासन अधिकाधिक भ्रष्टाचारी होत आहे.

धनु:शतं परीहारो ग्रामस्य स्यात्समन्ततः।
शम्यापातास्त्रयो वाऽपि त्रिगुणो नगरस्य तु ॥२३७॥

गावाच्या सभोवार शंभर धनुष्ये रुंदीची मोकळी पट्टी असली पाहिजे. नगराच्या भोवती शम्यापाता इतका भाग मोकळा ठेवला पाहिजे.

शंभर धनुष्ये म्हणजे चारशे हाताचे अंतर आणि शम्यापाताश्रयो म्हणजे एक काठी बळाने फेकून जितकी दूर जाऊन पडेल त्याच्या तिप्पट अंतर. गुराढोरांच्या चरण्यासाठी गावा–नगराभोवती मोकळे रान असलेच पाहिजे हा नियम फार हितावह आहे.

तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि।
न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम् ॥२३८॥

गायरानातील भूमीवर जर कोणी शेती करील आणि त्यास कुंपण नसेल अशा स्थितीत गुरांनी ती शेती (खाऊन–तुडवून) नासली तरी गुराखी (निरपराधी आहे) दंडास पात्र होत नाही.

गायरान हे गुरे चरण्याकरिताच राखलेले असते. त्यात ते शेतीसाठी वापरणे हेच मुळात अतिक्रमण आहे. अशा अन्याय्य शेतीला कुंपण असले वा नसले तरी सारखेच.

गुरांसाठी गायरान ही अत्यावश्यक गोष्ट आहे. गुरांच्या आरोग्याच्या दृष्टीने ते अत्यंत उपयुक्त असते. ठाणबंद गाईचे दूध मानवी आरोग्याच्या दृष्टीने सदोष असते.

वृतिं तत्र प्रकुर्वीत यामुष्ट्रो न विलोकयेत्।
छिद्रं च वारयेत्सर्वं श्वसूकरमुखानुगम् ॥२३९॥

शेताभोवतीचे कुंपण उंटाला पलिकडचे दिसणार नाही असे उंच असावे. आणि त्याला कुत्री, डुकरे आत शिरतील अशा फटी नसाव्यात.

पथि क्षेत्रेऽपरिवृते ग्रामान्तीयेऽथ वा पुनः।
सपालः शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत्पशून् ॥२४०॥

वाटेवरची वा गावाजवळील कुंपणे असलेली शेती गुराख्याच्या स्वाधीन असलेली गुरे नासतील तर गुराख्याला शंभर पण दंड करावा. मोकाट गुरांचे निवारण शेतकऱ्याने करावे.

क्षेत्रेष्वन्येषु तु पशुः सपादं पणमर्हति।
सर्वत्र तु सदोदेयः क्षेत्रिकस्येति धारणा ॥२४१॥

इतर (वाटेवरच्या गावाजवळ नसलेल्या) शेताचा विध्वंस गुरे करतील तर (प्रत्येक गुरामागे) सव्वापण दंड शेतकऱ्याला द्यावा. (गुरांच्या धन्याकडे तो दोष जातो.)

शेतकऱ्याचे म्हणजेच शेतीचे रक्षण झालेच पाहिजे हा सामाजिक न्याय आहे.

अनिर्दशाहां गां सूता वृषान्देवपशूंस्तथा।
सपालान्वा विपालान्वा न दण्ड्यान्मनुरब्रवीत्।।२४२।।

व्याल्यानंतर जिचे दहा दिवस पुरे झालेले नाहीत ती गाय वा गावात देवाला सोडलेला पोळ शेताची हानी करील तर दंड करू नये. मग त्यांचेसाठी गुराखी असो वा नसो.

दहा दिवसाच्या आतल्या गाईला पोषण अधिक लागते. तिची सोय असलीच पाहिजे.

पोळ हे देवाला सोडलेले असल्याने ते बडविले जात नसत. म्हणून प्रजोत्पत्तीच्या कामी अनायासे उपयोगास येत. ते सशक्त पुष्ट असलेच पाहिजेत तरच सुप्रजा निर्माण होईल म्हणून ही सोय.

क्षेत्रिकस्यात्यये दण्डो भागाद्दशगुणो भवेत्।
ततोऽर्धदण्डो भृत्यानामज्ञानात्क्षेत्रिकस्य तु।।२४३।।

दोष शेतकऱ्याकडे असेल तर राजस्वाच्या दहापट दंड करावा. शेतकऱ्याच्या गड्याची चूक असेल, त्याचे ज्ञान शेतकऱ्याला नसेल तर अर्धा (पाच पट) दंड करावा.

शेत वेळेवर न पेरणे, निंदण, खुरपण आदी शेतीची अन्य देखभाल न करणे हे शेतकऱ्याचे सदोष वर्तन आहे. तो वस्तुत: सामाजिक अपराध आहे.

एतद्विधानमातिष्ठेद्धार्मिक: पृथिवीपति:।
स्वामिनां च पशूनां च पालानां च व्यतिक्रमे।।२४४।।

शेतकरी गुरांचा धनी, गुराखी यांच्याकडून दोष घडल्यास धार्मिक राजाने वरील प्रमाणे कार्यवाही करावी.

सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयो:।
ज्येष्ठे मासि नयेत्सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु।।२४५।।

दोन गावांच्या शिवेविषयी वाद उत्पन्न झाल्यास ज्येष्ठ मासात सारे रान स्पष्ट दिसते. बांध वा त्याचे अवशेष उघड होतात. अशावेळी वादाचा निर्णय करावा.

सीमावृक्षांश्च कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान्।
शाल्मलीन्सालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान्।।२४६।।

गुल्मान्वेणूंश्च विविधान् शमीवल्लीस्थलानि च।
शरान्कुब्जकगुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति।।२४७।।

दोन गावातील शीव निश्चित आणि सुरक्षित असावी म्हणून सीमेवर वड, पिंपळ, सावरी साल, ताड, चीक देणारे वृक्ष (बाभूळ, उंबर, शेवगा) झुडुपाने वाढणाऱ्या वनस्पती, वेळूचे प्रकार,

भूमीवर प्रसवणाऱ्या काटे शेवरी, सराटे अशा वनस्पती यांची रुंद लागवण शिवेवर करावी. ती राखावी म्हणजे सीमा निश्चित राहतात.

अशी वहिवाटच असल्याने गावाभोवती चांगली झाडी सहजपणे रहात असे. गाव आरोग्य संपन्न प्रदूषणमुक्त राही.

अश्मनोऽस्थीनि गोवालांस्तुषान्भस्म कपालिका: ।
करीषमिष्टकाङ्गारांश्छर्करा वालुकास्तथा ।।२४८।।

दगडगोटे, हाडे, शेपटाचे गोंडे, तूस भरलेली खापरे, शेणी, विटा, कोळसे, जाड वाळू इत्यादि गोष्टी शिवेवर सहजासहजी कोणाच्या लक्षात येणार नाही, अशा रीतीने पुरून ठेवाव्या. या वस्तू मातीशी मिसळून जात नसल्याने (पिढ्यान्‌पिढ्या) शिवेच्या मर्यादा केव्हाहि लक्षात येऊ शकतात.

या गोष्टींचा उपयोग प्रतिदिनी सर्वांनाच होत असल्याने पुष्कळांच्या साक्षीने सीमा निश्चित करणे सोपे जाते.

उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत् ।
सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययम् ।।२४९।।

लोकामध्ये सीमाज्ञानाविषयी बहुधा सर्वदा भ्रांति राहात असल्याने, सीमा जेथे निश्चित होतील अशा काही गुप्त खुणाहि कराव्या.

तडागान्युदपानानि वाप्य: प्रस्रवणानि च ।
सीमासंधिषु कार्याणि देवतायतनानि च ।।२५०।।

यानि चैवंप्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत् ।
तानि संधिषु सीमाया अप्रकाशानि कारयेत् ।।२५१।।

तसे गावाच्या सीमेवर तळी, पाणवठे, विहिरी, ओढे याची (शक्यतेनुसार) निर्मिती करावी. तसेच देवळेहि बांधावी. अशा खुणा कालाच्या ओघात नष्ट होणाऱ्या नाहीत आणि सहजासहजी लक्षातपण येणार नाहीत, अशा केल्या जाव्या.

एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयो: ।
पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ।।२५२।।

विवादित सीमा राजाने या लक्षणांनी निश्चित कराव्या. पूर्वीपासूनची वहिवाट आणि पाण्याचे उतार यावरूनहि सीमांचा निर्णय लागतो.

यदि संशय एव स्याल्लिङ्गानामपि दर्शने ।
साक्षिप्रत्यय एव स्यात्सीमावादविनिश्चय: ।।२५३।।

ही अशी चिन्हे पाहूनहि शंका उरतच असेल तर, साक्षप्रमाणाने सीमावादाचा निर्णय करावा.

ग्रामेयककुलानां च समक्षं सीम्नि साक्षिण: ।
प्रष्टव्या: सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनो: ।।२५४।।

गावातील प्रतिष्ठित कुलवंतांच्या समोर आणि वादिप्रतिवादीच्या समक्ष साक्षीला सीमेच्या लक्षणाविषयी विचारावे.

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयु: समस्ता: सीम्नि निश्चयम् ।
निबध्नीयात्तथा सीमां सर्वांस्तांश्चैव नामत: ।।२५५।।

ते सर्व प्रश्न केल्यानंतर सीमेसंबंधी जे सांगतील त्यावरून सीमा ठरवावी आणि साक्षींच्या नावासह त्या सर्वांची नोंद करावी.

शिरोभिस्ते गृहीत्वा वा स्रग्विणा रक्तवासस: ।
सुकृतै: शापिता: स्वै: स्वैर्नयेयुस्ते समंजसम् ।।२५६।।

एवढ्याने समाधान झाले नाही तर साक्ष देणारानी गळ्यात फुलांची माळ घालावी. तांबडी वस्त्रे नेसावी. माती डोक्यावर ठेवावी आणि आपल्या सुकृताची (पुण्ये पणाला लावून) शपथ घ्यावी. मग मात्र सीमेचा निर्णय सर्वमान्य समजावा.

यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिण: ।
विपरीतं नयन्तस्तु दाप्या स्युर्द्विशतं दमम् ।।२५७।।

अशी साक्ष प्रामाणिकपणे देतील तर ते साक्षी निर्दोष ठरतात पण (काही कारणाने) खोटे ठरल्यास दोनशे पण दंड करावा.

साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामसीमान्तवासिन: ।
सीमाविनिर्णयं कुर्यु: प्रयता राजसंनिधौ ।।२५८।।

साक्षीच्या अभावी आसपासच्या चार गावातून (प्रतिष्ठित) व्यक्तीनी राजाच्या समक्ष साक्षिनियमाने सीमानिर्णय सांगावा.

सामन्तानामभावे तु मौलानां सीम्नि साक्षिणाम् ।
इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान्वनगोचरान् ।।२५९।।

जवळच्या गावातील असे प्रतिष्ठित मिळाले नाहीत तर पिढ्यान् पिढ्या त्या गावात राहणाऱ्या कुलातील लोकांना विचारावे. तेहि न सापडले तर रानावनातून हिंडणाऱ्या लोकांना विचारावे.

व्याधाञ्छाकुनिकान्गोपान्कैवर्तान्मूलखानकान्।
व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः ॥२६०॥

पारधी, पक्षीमार, गुराखी, कोळी, मुळे खणून काढणारे, साप पकडणारे, शेतातील पाठीमागे उरलेले खळ्यावरील दाणे वेचणारे, इत्यादी वनेचरांना विचारावे.

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सीमासंधिषु लक्षणम्।
तत्तथा स्थापयेद्राजा धर्मेण ग्रामयोर्द्वयोः ॥२६१॥

या भटक्या लोकांना विचारून ते सांगतील त्याप्रमाणे, त्या चिन्हाप्रमाणे राजाने दोन गावातील सीमांचा योग्य तो निर्णय करावा.

क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च।
सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः ॥२६२॥

शेत, विहिर, तळे, उद्यान, घर यांच्या सीमा ठरविताना त्याच गावातील भागातील भले लोक जे सांगतील तेच प्रमाण मानून निर्णय करावा.

सामन्ताश्चेन्मृषा ब्रूयुः सेतौ विवदतां नृणाम्।
सर्वे पृथक् पृथग् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥२६३॥

गावकरी जर या विवादित प्रश्नाविषयी खोटे बोलतील तर राजाने त्या प्रत्येकाला मध्यमसाहस म्हणजे पाचशे पण दंड करावा.

गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन्।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्विशतो दमः ॥२६४॥

घर, तळे, उद्यान, शेत याचे अपहरण जर कोणी बळाने वा भय दाखवून करील तर त्याला पाचशे पण दंड करावा. अजाणतेपणे तसे झाले तर दोनशे पण दंड घ्यावा.

अशी अतिक्रमणे सावध राहून वेळीच निपटून काढली पाहिजेत. अधिक काळ मध्यंतरी गेला की अनेक कारणांनी तो प्रश्न अधिकाधिक बिकट होत जातो.

सीमायामविषह्यायां स्वयं राजैव धर्मवित्।
प्रदिशेद्ऽभूमिमेतेषामुपकारादिति स्थितिः ॥२६५॥

इतर कोणत्याहि उपायानी (साधनानी) सीमेसंबंधीचा निर्णय लागत नसेल तर धर्म जाणणाऱ्या राजाने ती भूमी कोणाचा अधिक लाभ साधून देईल ते पारखून त्यास द्यावी हेच योग्य.

धर्म जाणणारा म्हणजे तटस्थ, पक्षपातविहीन असा अधिकारी.

एषोऽखिलेनाभिहितो धर्मः सीमाविनिर्णये।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वाक्पारुष्यविनिर्णयम्॥२६६॥

सीमा ठरविण्यासंबंधीचे नियम विस्ताराने सांगितले. आता शिवीगाळ करणे, अपशब्द उच्चारणे या संबंधीचे नियम सांगतो.

शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति।
वैश्योऽप्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति॥२६७॥

ब्राह्मणाला क्षत्रियाने शिवीगाळ केली तर त्यास शंभर पण दंड करावा. याच कृत्यासाठी वैश्यास दीडशे वा दोनशे पण दंड करावा. आणि शूद्रास देहदंड द्यावा.

इथे प्रत्यक्षात वध शब्द वापरला असला तरी बहुतेक सर्व प्राचीन टीकाकारानी त्याचा अर्थ मृत्यू असा केला नाही. फटके मारण्यापासून अवयव तोडण्यापर्यंत वध शब्दाची व्याप्ति सांगितली आहे.

मनुष्य जितका अधिक योग्यतेचा तितका त्याचा मान इतराकडून अधिक प्रमाणात राखला जाणे मानसशास्त्रदृष्ट्या आवश्यक आहे. एरवी त्यागावर आधारित मोठेपणा सांभाळित राहणे, एक माणूस म्हणूनच कोणालाहि मोठे कठीण जाते. समाजामध्ये सुस्थिती टिकावयाची तर जो जेथे आहे तो तेथे स्थिरपणे राहणे आणि हे संतोषाने राहणे अत्यंत आवश्यक असते.

दलिताना तुच्छ लेखण्याच्या पेशवाईच्या उत्तरार्धात काही प्रमाणात अतिरेक झाला, तेव्हा ती स्थिती मोडण्यासाठी अलिकडे 'ॲक्ट्रासिटी ॲक्ट' उत्पन्न केला गेला. त्यातील अतिरेक वा दुष्परिणाम टाळण्यासाठी पुनः त्यात थोडी सुधारणा करून आरोपीस काही न्याय्य अधिकार मिळाले. तशीच ही भूमिका आहे . ती उलटीसुलटी झाली आहे इतकेच.

पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिमर्शने।
वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः॥२६८॥

ब्राह्मण क्षत्रियास शिवीगाळ करील तर त्यास पन्नास पण दंड करावा. तसेच वैश्याशी वागेल तर पंचवीस पण आणि शूद्राशी वागेल तर बारा पण दंड करावा.

शिक्षेचे प्रमाण उणे अधिक असले तरी ब्राह्मणास अगदीच मोकळे सोडलेले नाही हे लक्षात घेण्यासारखे आहे. चातुर्वर्ण्यव्यवस्था समाजरचनेची सर्वात चांगली व्यवस्था आहे. ती सांभाळावयाची तर हे असे नियम केलेच पाहिजेत. कोणत्याहि व्यवस्थेत पुढे पुढे दोष शिरतातच. लोकसत्तात्मक शासनव्यवस्था चांगली हे खरे. पण तिचे स्वरूप उदार ठेवले की मग भ्रष्टाचारी, अत्याचारी, हत्यारे, बलात्कारी, दरवडेखोर, तस्करहि निवडून येतातच. हा अनुभव आपणा सर्वांना आहेच.

न्यायालयाच्या नियमानुसार 'अपराधी सुटला तरी चालेल, पण निर्दोषाला शिक्षा होता कामा नये.' या वरवर संभावित दिसणाऱ्या नियमाने एकामागून एक, बहुतेक सर्व प्रसिद्ध भ्रष्टाचारी, दोषमुक्त झाल्याचे आढळून येते आहे. संशयाचा लाभ आरोपीस मिळावा, या निर्बंधाने सत्ताधारी वा सत्ताधाऱ्याना वश करून घेणारे, पुरावे केव्हाहि कोणत्याहि मार्गाने शिथिल करू शकतात. आणि सुखरूप निसटून जातात. तेव्हा मनूच्या नियमाकडे मोकळ्यामनाने पाहिले पाहिजे. आजच्या नियमांचा सर्वात जास्त ताप सज्जनालाच होतो आहे. हे तर उघड दिसत आहे.

समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे।
वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत्॥२६९॥

ब्राह्मणादि तीन समान जातीत परस्पर शिवीगाळ करतील तर (दोषी व्यक्तीला) बारा पण दंड करावा. पण भाषा अत्यंत असभ्य असेल तर हाच दंड दुप्पट होतो.

असभ्यपणा ती व्यक्ती आणि जवळचे नातेवाईक (आई बाप बायको मुलगी) याना उद्देशून असेल तर शिक्षा दुप्पट होते. काही टीकाकारानी ही शिक्षा श्लोक दोनशे सदुसष्टमध्ये सांगितलेल्या शिक्षेच्या दुप्पट करावी असे म्हटले आहे. अपराधाचे गांभिर्य लक्षात घेता तसे करणे योग्य आहे.

एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन्।
जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः॥२७०॥

सर्वात कनिष्ठ जातीत जन्मलेल्या एकवर्णात्मकाने शूद्राने जर कठोर कुटिल शब्द वापरले तर त्याची जीभ कापावी.

येथेहि अर्थवादच आहे. कठोर शिक्षा द्यावी असा अर्थ करू नये. असे टीकाकार म्हणतो. वर्णव्यवस्थेतील मर्यादा कटाक्षाने राखणे अपरिहार्य असेल तर नियम असे कठोर असणे भाग आहे.

नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः।
निक्षेप्योऽयोमयः शंकुर्ज्वलन्नास्ये दशांगुलः॥२७१॥

शूद्राने उच्चवर्णियांची द्वेषाने नाम, जात यांचा उच्चार करीत निंदा केली तर त्याच्या तोंडात दहाबोटे लांबीचा तापलेला शंकू कोंबावा.

धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः।
तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः॥२७२॥

शूद्र (स्वत: अज्ञानी असलेला) विद्वान ब्राह्मणाला धर्मासंबंधी उपदेश करावयास जाईल तर त्याच्या तोंडात व कानात तापलेले तेल ओतावे.

श्रुतं देशं च जातिं च कर्म शारीरमेव च।
वितथेन ब्रुवन् दर्पाद्दाप्यः स्याद् द्विशतं दमम्।।२७३।।

ज्ञान, देश, जात, कृती वा संस्कार यांचा उल्लेख करून जर खोटेपणाने आणि स्वत:विषयीच्या अहंकाराने अपमान केला जाईल तर पूर्वीच्या दुप्पट दंड करावा.

येथे कोणी कोणाला, याचा जातिवाचक उल्लेख केलेला नाही, तर हा अपराध सर्व वर्णाला समान समजावा. असे अनेक टीकाकारानी मानले आहे तेच योग्य आहे.

कर्ण आणि शल्याच्या भांडणात कर्णाने शल्याची जातकुळीच नाही तर देशकुळीसुद्धा काढून अर्वाच्य शब्दाने निंदा केली होती. पण कर्ण स्वत:च सेनापती असल्याने त्याला याप्रकरणी न्यायालयापुढे आणले नसावे.

काणं वाऽप्यथ वा खञ्जमन्यं वाऽपि तथाविधम्।
तथ्येनापि ब्रुवन्दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम्।।२७४।।

काणा – (तिरपे डोळे असलेला वा एकाच डोळ्याचा) कुबडा (त्याप्रमाणेच आंधळा, थोटा, पांगळा) इत्यादि व्यंगे असलेल्यांचा, ते तसे खरेच असले तरी, त्या व्यंगाचा उल्लेख करून कोणी निंदा केली तरी त्यास निदान एक कार्षापण (पण) दंड करावा.

प्रसंगाप्रमाणे अधिकहि शिक्षा देता येते. नैसर्गिक व्यंगे अपमानास्पद मानू नयेत. हे सुसंस्कृत धोरण या भूमिकेमागे आहे.

मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम्।
आक्षारयञ्छतं दाप्यः पन्थानं चाददद् गुरोः।।२७५।।

आई, बाप, पत्नी, भाऊ, मुलगा (मुलगी), गुरु यांचा अपमान करणाराला त्यांच्यावर पाप लादून बोलणाराला, तसेच वाटेत भेटलेल्या गुरुला विनयाने वाट न देणाराला, शंभर पण दंड करावा.

समाजामध्ये विनयाने वागण्याची सवय प्रत्येकाला असली, तर तो समाज सभ्य आणि सुसंस्कृत ठरतो. यास्तव तसे असण्यासाठी अशा नियमांची फार आवश्यकता आहे.

ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु दण्डः कार्यो विजानता।
ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः।।२७६।।

ब्राह्मण आणि क्षत्रिय यांच्यात बाचाबाची झाल्याचे समजले तर त्यात ब्राह्मणाला पूर्वीसाहस म्हणजे दोनशेपन्नास पण आणि क्षत्रियाला मध्यमसाहस म्हणजे पाचशेपण दंड करावा.

ब्राह्मण सर्वांचा स्वामी आहे, अशा अर्थाची जी वचने क्वचित् कोठे आली आहेत ती अर्थवादात्मक आहेत, वास्तविक नाहीत हे येथील दंड प्रकरणावरून लक्षात येते.

विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः ।
छेदवर्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ।।२७७।।

वैश्य शूद्र वा एकाच वर्णातील व्यक्तींची बाचाबाची झाल्यास याप्रमाणेच (म्हणजे वैश्याला दोनशेपन्नास आणि शूद्राला पाचशेपण)दंड करावा. प्रकरण एकजातीय असल्यास शास्त्राप्रमाणे निर्णय घ्यावा. अवयव तोडण्याची शिक्षा देऊ नये.

मनूने बहुधा सर्वत्र वर्ण आणि जाति शब्द समानार्थक वापरला आहे. त्यावरून मनूला तरी वर्ण व्यवस्था जन्मावर आधारित अशी अभिप्रेत आहे हे स्पष्ट होते.

एषः दण्डविधिः प्रोक्तो वाक्पारुष्यस्य तत्त्वतः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् ।।२७८।।

आता वर बाचाबाची संबंधी शिक्षा कशी द्यावी ते सांगितले. आता मारामारी संबंधीचे नियम सांगतो.

येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेच्छ्रेष्ठमन्त्यजः ।
छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ।।२७९।।

अंत्यज ज्या ज्या अंगाने त्रैवर्णिकावर आघात करील त्याचे ते ते अंग तोडावे. असे मनूचे अनुशासन आहे.

पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।
पादेन प्रहरन्कोपात्पादच्छेदनमर्हति ।।२८०।।

(अंत्यज संतापाने)(त्रैवर्णिकावर) हात वा काही उगारील (मारीलहि) तर त्याचा हात तोडावा. लाथ मारील तर पाय तोडावा.

सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः ।
कट्यां कृताङ्को निर्वास्यः स्फिचं वाऽस्यावकर्तयेत् ।।२८१।।

कनिष्ठ श्रेष्ठासवे एकाच आसनावर बसण्याचा प्रयत्न करील, तर त्याच्या कटीभागी डाग देऊन त्याची हाकालपट्टी करावी. कुल्ले कापावेत.

कुल्ले कापताना प्राण जाणार नाहीत अशी दक्षता घ्यावी. ही शिक्षा फारच कठोर आहे म्हणून येथे चौथ्या अध्यायात एकशेशहात्तराव्या श्लोकात सांगितलेल्या आदेशाचे पालन करावे.

अवनिष्ठीवतो दर्पाद् द्वावाष्ठौ छेदयेन्नृपः ।
अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्धयतो गुदम् ।।२८२।।

कनिष्ठ श्रेष्ठावर थुंकेल तर त्याचे ओठ कापावे. मुतेल तर त्याचे लिंग कापावे. (वाकडा होऊन) ढुंग दाखवील तर ढुंगण कापावे.

केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन्।
पादयोर्दाढिकायां च ग्रीवायां वृषणेषु च ।।२८३।।

केस, पाय, दाढी, मान, वृषण यातील कोणताहि अवयव धरून ओढील तर किती पीडा झाली याचा विचार न करता, अपराध्याचा हात तोडावा.

त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः।
मांसभेत्ता तु षण्णिष्कान्प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः ।।२८४।।

कातडीला व्रणविणारा, रक्त काढणारा, यांना शंभर पण दंड करावा. मास कापणाराला सहानिष्क (अर्थात् सुवर्णाचे) दंड द्यावा. अस्थिभंग करणाराला देशातून हाकलून द्यावे.

वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगं यथा यथा।
तथातथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ।।२८५।।

सर्व वनस्पतींचा जो जसा उपयोग असेल, त्याप्रमाणे वनस्पतीना पीडा देणाऱ्याला दंड करावा. अशी धारणा आहे.

मनुष्याणां पशूनां च दुःखाय प्रहृते सति।
यथा यथा महद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा ।।२८६।।

मनुष्य किंवा पशू यांना दुःख होईल किंवा वेदना होतील असा प्रहार त्यांचेवर केला तर त्यांना होणाऱ्या दुःखाच्या स्वरूपाप्रमाणे योग्य तो दंड करावा.

कोण्याहि प्राणिमात्राला दुःख देऊ नये हा धर्माचा मूलभूत सिद्धांत असल्याने धर्मशास्त्रकारांनी न्यायदानाच्या विचारात पशूंचाहि समावेश केला आहे. त्यांच्यावरहि अन्याय होता कामा नये. अशी दृष्टी ठेवली आहे. त्यामुळे वेगळ्या जीवदयामंडळाची आवश्यकताच उरलेली नव्हती.

अङ्गावपीडनायां च प्राणशोणितयोस्तथा।
समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्वदण्डमथापि वा ।।२८७।।

आघातामुळे ज्या अवयवाला जशी पीडा झाली असेल, व्रण झाला, रक्तस्राव झाला, (मोडले इत्यादि) तर त्याप्रमाणात त्याच्या उपचारासाठी होणारा सर्व व्यय भरून घ्यावा. वर योग्य दंड घ्यावा.

द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा।
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम् ।।२८८।।

वस्तूंची कळून न कळून मोडतोड झाली असेल तर ती सर्व धन्याला मान्य होईल इतकी भरून द्यावी आणि तेवढेच धन (दंड म्हणून) राजास द्यावे.

चर्मचार्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्ठमयेषु च।
मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च ।।२८९।।

कातडे, कातडी भांडी(वस्तु), लाकूड, माती यांची पात्रे, फूल,मूळ,फळ यांचा नाश करणाराने त्याच्या मूल्याच्या पाचपट दंड राजास द्यावा.

धन्याचीहि हानी भरून द्यावी असे टीकाकाराचे मत आहे ते योग्य आहे.

यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च।
दशातिवर्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते ।।२९०।।

वाहन चालविणारा (सारथी) धनी यांच्या संबंधात पुढील श्लोकात सांगितलेल्या दहा गोष्टी वगळून इतर विषयात दंड होतो.

छिन्ननास्ये भग्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुखागते।
अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ।।२९१।।

छेदने चैव यन्त्राणां योक्त्ररश्म्योस्तथैव च।
आक्रन्दने चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रुवीत् ।।२९२।।

वेसण तुटली, जू मोडले, गाडी वाकडी झाली, समोरचा माणूस पुढून अंगावर आला, आख मोडला, चाक तुटले, वहानांची इतर काही अंगे मोडली, तुटली, कासरा, चाबूक तुटला, ‘‘कडेला व्हा’’ असे ओरडत असताना कुणी ते ऐकून सरकला नाही, तर (या दहा गोष्टीमुळे झालेला अपघात) दंडास पात्र नाही असे मनू म्हणतो.

सर्व दोष वाहन चालकाकडेच न देण्याचा हा समतोल लक्षणीय आहे. वाहनाची महत्त्वाची सारी अंगे उल्लेखिली आहेत.

यत्रापवर्तते युग्यं वैगुण्यात्प्राजकस्य तु।
तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम् ।।२९३।।

वाहन कलंडेल कोसळेल आणि त्या अपघातात कोणास मार लागेल, कुणी घायाळ होईल, कोणाची हत्या होईल तर (प्राजक) वाहन चालकाचा धनी दुप्पट दंडाला प्राप्त होतो.

प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति।
युग्यस्थाः प्राजकेऽनाप्ते सर्वे दण्ड्याः शतं शतम् ।।२९४।।

सारथी आप्त (प्रशिक्षित असेल तर) त्याला दंड होईल. सारथी शिक्षित नसेल तर तो स्वत:, त्याला नोकरीस ठेवणाराला होईल. त्या चालत्या गाडीने इतर कोणास दुखापत झाली तर गाडीत बसलेल्या सर्वांना प्रत्येकी शंभर पण दंड करावा.

ज्या गाडीत बसावयाचे ती धडधाकट आणि चालविणारा अनुभवी अधिकृत आहे की नाही हे दक्षतेने पाहणे प्रवाशाचे कर्तव्य आहे. ते झाले नाही म्हणून ही शिक्षा.

स चेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा।
प्रमापयेत्प्राणभृतस्तत्र दण्डोऽविचारितः ।।२९५।।

प्रवासात गायीसारखे पशु वा दुसरा कोणी रथ वाटेत आडवा आला तर (त्याला टक्कर न देण्याचे) कौशल्य सारथ्याने दाखविले नाही तर दुसरा काही विचार न करता सारथ्यास दंड करावा.

मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्किल्बिषं भवेत्।
प्राणभृत्सु महत्स्वर्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु ।।२९६।।

गाडीवानाच्या दोषामुळे मनुष्य मरेल तर त्या दोषाने चालकाला (उत्तमसाहसाचा) एकसहस्र पण दंड करावा. गाय, हत्ती, उंट, घोडा असे प्राणी गाडीमुळे मरण पावले तर पूर्वीच्या निम्मा म्हणजे मध्यमसाहस दंड करावा. (पाचशे पण)

क्षुद्रकाणां पशूनान्तु हिंसायां द्विशतो दमः ।
पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ।।२९७।।

क्षुद्र पशू मारले जातील तर दोनशेपण दंड, शुभकारक पशुपक्षी (हरिण, पोपट) मेले तर पन्नासपण दंड करावा.

गर्दभाजाविकानां तु दण्डः स्यात्पञ्चमाषिकः ।
माषिकस्तु भवेद्दण्डः श्वसूकरनिपातने ।।२९८।।

गाडीखाली गाढव, शेळी, मेंढी, चिरडली तर पाच माषिक दंड आणि डुक्कर, कुत्रा मेले तर एक माष.

हे माष म्हणजे रौप्य माष आहेत असे टीकाकारानी म्हटले आहे.

भार्या पुत्रश्च दासश्च प्रेष्यो भ्राता च सोदरः ।
प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ।।२९९।।

पत्नी, मुलगा, दास, शिष्य, सख्खा धाकटा भाऊ यांनी चुका केल्यास त्यांना दोरी वा छडीने ताडन करावे.

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथंचन।
अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥३००॥

वरील लोकांच्या दोषासाठी त्याच्या पाठीवर मारावे. डोक्यावर कधी मारू नये. इतरत्र मार दिल्यास चोरासारखे दोष लागतात.

शरीराच्या पाठीचा कणा म्हणजे पृष्ठदंडाचा मागचा भाग, मागची मांडी पोटऱ्या हे अवयव, त्यांच्या मांसलतेने ते बऱ्याच अंशी ताडनक्षम असतात आणि आघात सहन करू शकतात.

असे मारणे धाक बसण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त असते. ज्याचा धाक वाटत नाही त्याच्या शब्दाला काही महत्त्व रहात नाही. म्हणून कठोर वाटले तरी मुळातच वाममार्गाला न लागणे याने शक्य होते. धन्या–गुरुच्या स्वत:वरील अधिकाराची जाणीव राहते. वागणे सुधारते. डोक्यावरील आघात प्राण घेणारा ठरु शकतो म्हणून तो वर्ज्य.

एषोऽखिलेनाभिहतो दण्डपारुष्यनिर्णयः।
स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं दण्डविनिर्णये ॥३०१॥

मारामारी, अपघात या संबंधीचे नियम सांगितले. आता चौर्यकर्माविषयी योग्य तो दंडविधी सांगतो.

परमं यत्नमातिष्ठेत्स्तेनानां निग्रहे नृपः।
स्तेनानां निग्रहादस्य यशो राष्ट्रं च वर्धते ॥३०२॥

चोरी न होऊ देण्याविषयी राजाने फार प्रयत्नाने दक्ष असावे. चोऱ्या थांबल्या की राजाचे यश वाढते, राज्य श्रीमंत होते.

अभयस्य हि यो दाता स पूज्यः सततं नृपः।
सत्रं हि वर्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणम् ॥३०३॥

ज्याच्या राज्यात सर्व प्रकारची निर्भयता असते तो राजा सर्वदा पूज्य ठरतो. प्रजारक्षण जणु एक मोठा यज्ञ आहे. निर्भयतादि जणु त्या यज्ञातील दक्षिणा आहे.

सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः।
अधर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः ॥३०४॥

प्रजांचे (सर्वतोपरि) रक्षण करणाऱ्या राजाला प्रजेने केलेल्या धर्माचा सहावा भाग (पुण्यरूपाने) मिळतो. रक्षण न करणाऱ्या राजाला अधर्माचा (पापाचा) सहावा भाग मिळतो.

यदधीते यद्यजते यद्ददाति यदर्चति।
तस्य षड्भागभाग्राजा सम्यग्भवति रक्षणात् ॥३०५॥

प्रजेने केलेली अध्ययन, यज्ञ, दान, पूजा अशी (पुण्य) कर्मे– त्याचा सहावा भाग राजाला जर तो प्रजारक्षण योग्यरीतीने करील तर मिळतो.

प्रजेचे सर्वतोपरि रक्षण हेच राजाचे कर्तव्य आहे. ते त्याचे पुण्यकर्म आहे. त्याला स्वत:ला स्वतंत्रपणे काही नित्यकर्म करण्याची आवश्यकता नाही. प्रजेच्या धर्मकृत्यातील पुण्याचा सहावा भाग (साडेसोळा टक्के) त्याला आपोआप मिळतो. राजा राज्य चालविण्यासाठी मोकळा राहतो. सर्व वेळ देऊ शकतो.

रक्षन्धर्मेण भूतानि राजा व्यध्यांश्च घातयन्
यजतेऽहरहर्यज्ञैः सहस्रशतदक्षिणैः ।।३०६।।

जो राजा प्रजेचे धर्माने रक्षण करतो आणि जे अपराधी आहेत त्यांना दोषानुसार मृत्युदंडहि न्यायाने देतो, त्या राजाला प्रतिदिनी एक लक्ष रुपयाचा मोठा यज्ञ केल्याचे पुण्य लागते.

तो जणु प्रतिदिनी एक लाख दक्षिणा देवविणारा यज्ञ प्रत्यही करतो असे समजावे.

योऽरक्षन्बलिमादत्ते करं शुल्कं च पार्थिवः ।
प्रतिभागं च दण्डं च स सद्यो नरकं व्रजेत् ।।३०७।।

प्रजेचे रक्षण न करता प्रजेपासून बलि, कर, शुल्क, प्रतिभाग, आणि दंड घेतो तो राजा त्वरित नरकास जातो.

बलि– पिकाचा सहावा भाग.

कर – आयकरादि

शुल्क – व्यापारासंबंधीचे चौक्यातील शुल्क.

प्रतिभाग – धान्याव्यतिरिक्त शेतमालातील भाग. उदा. फुले,फळे, भाजी इत्यादि.

अरक्षितारमत्तारं बलिषड्भागहारिणम् ।
तमाहुः सर्वलोकस्य समग्रमलहारकम् ।।३०८।।

रक्षणाचे कर्तव्य पार न पाडता, जो राजा सगळे कर मात्र संग्रहित करतो, तो प्रजाजनांची सर्व पापे , दोष स्वीकारतो असे समजावे.

अनवेक्षितमर्यादं नास्तिकं विप्रलुम्पकम् ।
अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिम् ।।३०९।।

ज्याच्याकडून कोणत्या (शास्त्र) मर्यादेची अपेक्षा नसते, जो (परलोक– ईश्वर – कर्मविपाक– पुनर्जन्म मानीत नाही असा) नास्तिक आहे,(प्रजेला) लुटणारा आहे, रक्षण न करणारा आहे, खाबू (भ्रष्टाचारी) आहे असा राजा अधोगतीला जातो.

अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैर्निगृह्णीयात्प्रयत्नतः।
निरोधनेन बन्धेन विविधेन वधेन च॥३१०॥

अधार्मिकाला (अपराध्याला) तीन प्रकारांनी (जे न्याय्य आहेत) प्रयत्नपूर्वक पकडावे. तुरुंगात टाकावे, बांधावे (बेड्या इत्यादीनी) वा हातपाय इत्यादि अवयव तोडण्यापासून मृत्युदंडापर्यंत शिक्षा द्यावी.

निग्रहेण हि पापानां साधूनां संग्रहेण च।
द्विजाताय इवेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः॥३११॥

द्विज ज्याप्रमाणे यज्ञादिनी पवित्र होतात, त्याप्रमाणे राजेहि पातक्यांना दंड देणे आणि सज्जनाना सांभाळणे या कार्याने पावन होतात.

क्षन्तव्यं प्रभुणा नित्यं क्षिपतां कार्यिणां नृणाम्।
बालवृद्धातुराणां च कुर्वता हितमात्मनः॥३१२॥

स्वतः हित साधु इच्छिणाऱ्या राजाने आक्षेप घेणारे कार्यी (वादि–प्रतिवादी) बाल, वृद्ध आणि रोगी यांची बोलणी नेहमी सहन करावी.

सर्व वादविवादात डोके शांत ठेवावे.

यः क्षिप्तो मर्षयत्यार्तैस्तेन स्वर्गे महीयते।
यस्त्वैश्वर्यान्न क्षमते नरकं तेन गच्छति॥३१३॥

दुःखितांनी घेतलेले आक्षेप (निंदा) जो सहन करतो, तो स्वर्गात महत्त्व पावतो. जो ऐश्वर्यमदाने सोशीत नाही तो नरकात जातो.

अत्यंत दुःखी कष्टी माणसांचा तोल जाणे स्वाभाविक आहे. राजाने वृत्ति समतोलच राखली पाहिजे.

राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धीमता।
आचक्षाणेन तत्स्तेयमेवंकर्माऽस्मि शाधि माम्॥३१४॥

स्कन्धेनादाय मुशलं लगुडं वाऽपि खादिरम्।
शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा॥३१५॥

शहाण्या चोराने राजापुढे केस मोकळे सोडून सामोरे जावे. मी हे चौर्यकर्म केले आहे. मला शिक्षा कर असे म्हणावे. त्यावेळी चोराने स्वतःच्या खांद्यावर मुसळ, खैराचे दांडके, दोन्हीकडे धार असलेली तीक्ष्ण शक्ति वा लोखंडी लांब दांडा घेऊन जावे.

चौर्यकर्माचा तीव्र पश्चात्ताप झाल्याचे हे वर्तन आहे.

शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते।
अशासित्वा तु तं राजा स्तेनस्याप्नोति किल्बिषम्॥३१६॥

शिक्षा झाली वा राजाने सोडून दिले तर चोर चोरीच्या दोषातून मुक्त होतो. पण शासन न करणाऱ्या राजाला मात्र चोरीचे पाप लागते.

केवळ अपराधाचा स्वीकार करणे पुरेसे नाही.अपराधाचे स्वरूप जाणून तदनुरूप दंड झालाच पाहिजे. ते न करता सौजन्य दाखविणे अनुचित आहे. व्यक्ति एरवी चांगली आहे, अपराध तसा क्षुल्लक आहे असे असेल तरच सोडून द्यावे.

अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्याऽपचारिणी।
गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बिषम्॥३१७॥

भ्रूणहत्या करणारा, त्याचे अन्न खाणारावर, व्यभिचारिणी पतीवर, शिष्य आणि यज्ञकर्ते गुरुवर, चोर राजावर आपली पापे टाकतात.

कोणाचे पाप कोणास बांधते ते येथे स्पष्ट केले आहे. शिष्य आपल्या चुकांचे पाप गुरुवर टाकतो कारण त्याला नीट वळण लावण्याचे दायित्व गुरुवर आहे. यजमानाचे चुकले तर पुरोहिताकडे दोष जातो. कारण कर्म यथासांग करण्याचे, करवून घेण्याचे काम त्याचे आहे. पत्नीला नियंत्रित ठेवण्याचे काम पतीचे आहे. हे तिघे आपापल्या कर्तव्यास चुकले, त्यानी लक्ष दिले नाही, योग्य ते सांगितले नाही, हा त्यांचा मोठा दोष आहे. भ्रूणहत्या करणाराकडे जेवणारा मात्र अज्ञानी असू शकतो. पण पूर्वीच्या जीवनपद्धतीत अशी पापे सहसा लपून राहात नसत.

राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा॥३१८॥

सत्कृत्ये करणारे सज्जन जसे स्वर्गात जातात, त्याप्रमाणेच पापे करणारेहि जर राजाकडून होणारी योग्य ती शिक्षा भोगल्याने शुद्ध होऊन स्वर्गास जातात.

यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्भिंद्याच्च यः प्रपाम्।
स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तच्च तस्मिन्समाहरेत्॥३१९॥

विहिरीवरील दोरी, पोहरा चोरला, पाणपोई फोडली तर त्याला एक मासा (सोने) दंड करावा आणि दोरी पोहरा परत घ्यावा. पाणपोईची हानी भरून घ्यावी.

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः।
शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम्॥३२०॥

दहा कुंभ वा त्याहून अधिक धान्याचे जो अपहरण करील त्याचा वध करावा. प्रमाण उणे असेल तर चोरलेल्या धान्याच्या अकरापट दंड करावा. कोणत्याहि प्रकारात धन्याची हानी भरून द्यावी.

तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ।
सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससम् ।।३२१।।

काट्यावर तोलल्या जाणाऱ्या सोने चांदी यासारख्या वस्तू आणि उत्तम वस्त्रे, शंभरहून अधिक प्रमाणात चोरल्यास त्यास वधदंड द्यावा.

उत्तम वस्त्रे, रेशमी पीतांबर, शालू, पैठणी शाली इत्यादी.

वधदंड हा प्रत्येकवेळी मृत्युदंडच असतो असे नाही. टीकाकारांनी नाक कान हात पाय बोटे इत्यादि अवयव तोडणे, असाच अर्थ बहुतेक ठिकाणी केलेला आहे. मृत्युदंड ही अर्थातच अधिकाधिक कठोर शिक्षा आहे.

पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।
शेषे त्वेकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् ।।३२२।।

पन्नासापेक्षा अधिकाची चोरी केल्यास हात तोडण्याची शिक्षा. त्यापेक्षा थोड्यास मूल्याच्या अकरापट दंड.

पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ।
मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ।।३२३।।

कुलीन पुरुष, विशेषतः स्त्रिया, प्रमुख रत्ने (हिरा, पाच,नील, माणिक) यांचे अपहरण करणाऱ्याचा वध करावा.

महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च ।
कालमासाद्य कार्यं च दण्डं राजा प्रकल्पयेत् ।।३२४।।

मोठे पशू (हत्ती,घोडा, बैल, गाय) शस्त्रे, औषधे, चोरणारास काळ आणि कृति (घटना) याचा विवेक करून राजाने दंड द्यावा.

गोषु ब्राह्मणसंस्थासु खरिकायाश्च भेदने ।
पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्योऽर्धपादिकः ।।३२५।।

ब्राह्मणाच्या गोठ्यातील गायी चोरणे, गाईचे नाक टोचणे (वेसण घालणे), गुरांच्या मागच्या पायाना आघात करणे, पशू पळविणे अशा अपराधास अर्धा पाय तोडण्याची शिक्षा द्यावी.

सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च।
दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च॥३२६॥
वेणुवैदलभाण्डानां लवणानां तथैव च।
मृण्मयानां च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥३२७॥
मत्स्यानां पक्षिणां चैव तैलस्य च घृतस्य च।
मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत्पशुसंभवम्॥३२८॥
अन्येषां चैवमादीनामद्यानामोदनस्य च।
पक्वान्नानां च सर्वेषां तन्मूल्याद्विगुणो दमः ॥३२९॥

सूत, कापूस, किण्व, शेण्या, गूळ, दही, ताक, दूध, पाणी (पाटाचे), गवत, बांबू, बांबूच्या (वेताच्या) वस्तू, मीठ, मातीच्या वस्तू, माती, राख, मासे, पक्षी, तेल, तूप, मांस, मध, पशूपासून मिळणारे पदार्थ (कातडे दात इत्यादि), खाण्याच्या वस्तू, भात पक्वान्ने यांच्या चोरीसाठी मूल्याच्या दुप्पट दंड करावा.

सर्व प्रकारच्या चोऱ्यात धन्याची हानी भरून देणे हा नियम सर्वत्र आहेच.

पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च।
अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात्पञ्चकृष्णलः ॥३३०॥

फुले, हिरवी धान्ये (ओली कणसे), गुल्म, वेली, झाडे इतर स्वच्छ न केलेली (न पाखडलेली, खळे न केलेली) धान्ये यांच्या चोरीसाठी (स्वरूप पाहून) पाच गुंजा (सोन्याच्या) दंड करावा.

परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च।
निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्धशतं दमः ॥३३१॥

शोधित धान्य, भाज्या, मुळे, फळे, यांची चोरी करणारा धन्याच्या नात्यातील नसेल तर त्यास शंभरपण आणि संबंधातील असेल तर पन्नासपण दंड करावा.

हा असा भेद का करावा ते लक्षात येत नाही. उलटे असणे अधिक योग्य ठरले असते. क्वचित नातेसंबंधाने त्यांचाहि अधिकार असतोच असेहि गृहीत धरले असेल.

स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम्।
निरन्वयं भवेत्स्तेयं हृत्वापव्ययते च यत्॥३३२॥

काही संबंध असल्यामुळे धन्याच्या समोर बळाने हरण करणे हे साहस कर्म (डाका) जाणावे. चोरून लपून काही पळविणे, न सांगणे, लपविणे ही चोरी होते.

यस्त्वेतान्युपक्लृप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ।
तमाद्यं दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद् गृहात् ।।३३३।।

जो सूत इत्यादि द्रव्ये दानाकरिता वेगळी ठेवली असता चोरी करतो, गृहातील अग्नी पळवितो त्याला प्रथमसाहस दंड करावा.

दानाकरता काढलेल्या वस्तूकडे अधिक आदराने पाहिले जाते. म्हणून शिक्षा थोडी अधिक. तसेच अग्निहोत्राच्या कुंडातील अग्नी नाहीसा होणे, हे त्या व्रताच्या दृष्टीने फार बाधक. त्याची प्रायश्चित्तपूर्वक पुन्हा प्रतिष्ठापना करणे विशेष कष्टाचे म्हणून त्याची चोरी विशेष गंभीरपणे घेतली पाहिजे.

येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।
तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ।।३३४।।

चोर ज्या ज्या अवयवांचा उपयोग करून लोकांच्या वस्तू पळवितो त्याने पुनः तसे करू नये म्हणून राजाने त्याचे ते अवयव कापावे. (त्याने तो असमर्थ होतो आणि इतरांना धाक बसतो.)

पिताऽऽचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।
नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति ।।३३५।।

बाप, गुरु, मित्र, आई, पत्नी, पुत्र वा पुरोहित यापैकी कुणीहि अधर्माने वागेल तर त्यांना दंड करण्यास योग्य मानून राजाने त्यांना (निश्चयाने) दंड केला पाहिजे.

स्वकीय वा संबंधितांकडे क्षमाबुद्धीने वा उपेक्षेने पाहू नये.

कार्षापणं भवेद्दण्ड्यो यत्रान्यः प्राकृतो जनः ।
तत्र राजा भवेद्दण्ड्यः सहस्रमिति धारणा ।।३३६।।

ज्या अपराधासाठी सामान्य व्यक्तीला एक कार्षापण (रुपया) दंड दिला जात असेल, तर तोच अपराध जर राजाकडून घडला तर त्याला हजारपट शिक्षा केली गेली पाहिजे.

मनूचा हा नियम फार महत्त्वाचा आहे. हा निर्बंध दक्षतेने कार्यवाहीत आणला तर भ्रष्टाचाराचे मुळापासून निखंदन होईल.

व्यक्तीजवळ अधिकार सत्ता संपत्ती सामर्थ्य प्रतिष्ठा ज्या ज्या प्रमाणात अधिक त्या त्या प्रमाणात त्याची लोकांना पिळून भ्रष्टाचार करण्याची संधी वाढत जाते. राजाजवळ या सर्वच गोष्टी एकवटलेल्या असतात. म्हणून तो केवढाहि मोठा भ्रष्टाचार सहजपणे करू शकतो. न्यायापुढे सगळे सारखेच असे वर वर म्हणून तसे वागविल्यास लहान अपराधी सापडतात, कारण त्याना पुरावे लपविण्याचे वा पालटविण्याचे साधन उपलब्ध नसते. वरिष्ठाना पुरावा निर्माणच होणार नाही अशी दक्षता घेता येते. यासाठी अधिकारपदावरील व्यक्तीकडे अधिक कठोरपणे पाहिले पाहिजे. पुढील श्लोकात हीच धारणा चांगली प्रगट झाली आहे.

अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम्।
षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य च ।।३३७।।
ब्राह्मणस्य चतु:षष्टि: पूर्णं वापि शतं भवेत्।
द्विगुणा वा चतु:षष्टिस्तद्दोषगुणविद्धि स: ।।३३८।।

ज्या चोरीसाठी शूद्राला आठपट दंड करावयाचा, त्याचसाठी वैश्याला सोळापट, क्षत्रियाला बत्तीसपट आणि ब्राह्मणाला चौसष्टपट, शंभरपट वा एकशे अठ्ठावीसपट शिक्षा द्यावी.कारण बऱ्या वाईटाचे ज्ञान त्यास चांगले असते.

हा नियम महत्त्वाचा असून मनूवर घेतले जाणारे ब्राह्मण पक्षपाताचे सर्व आक्षेप दूर करणारा आहे.

ब्राह्मण त्यागी तपस्वी विद्वान् संयमी अनासक्त आपल्या ज्ञान–विद्या वर्तनाने लोकांना सद्वर्तनाचा आदेश देणारा, पूर्ण आदर्शभूत असला पाहिजे. तो जर सर्वसामान्याच्या पातळीवर उतरून पापे करू लागला तर त्याला कठोरातील कठोर शासन होणे हेच आवश्यक आहे. ब्राह्मण म्हणून जी प्रतिष्ठा, जो मान, जो आदर त्याला द्यावा असे सांगितले आहे, ते त्याच्या उज्ज्वल चारित्र्यासाठी आणि विद्येसाठी. त्याने केलेल्या कष्टासाठी, त्यागासाठी आहे. हे त्याचे धोरण सुटल्यास तो दंडास पात्र ठरलाच पाहिजे. त्याच्या गौरवासाठी तो साऱ्या जगताचा स्वामी असे म्हटले आहे. ते जर व्यवहारातहि तसेच मानले तर मग त्याने कुणाचे काही हरण केले तर त्याला चोर म्हणताच येणार नाही. येथे तर त्याला चोरीसाठीच एकशेअठ्ठावीसपट शिक्षा सांगितली आहे. म्हणून ब्राह्मण सर्व जगाचा स्वामी धनी आहे अशा अर्थाची वचने अर्थवाद आहे ती केवळ ब्राह्मणत्वाच्या गौरवासाठी आहेत हे ध्यानात घेतले पाहिजे. त्याने अयाचितवृत्तीने राहावे. संपत्तीचा फार संग्रह करू नये, त्यादृष्टीने त्याची शिलोञ्छ वृत्ति ही आदर्श सांगितली गेली आहे. तो आचारभ्रष्ट असेल तर त्याला शूद्राप्रमाणे वागवावे. असेहि म्हटले आहे. या वचनाकडे दुलर्क्ष करून चालणार नाही. उलट हे वचन सर्वाधिक प्रमाण मानून त्या कसोटीवरच ब्राह्मणाची प्रतिष्ठा अवलंबून ठेवली पाहिजे. ब्राह्मण म्हणून कोणतीहि सवड त्याला देता कामा नये. अपवाद एक देहदंडाचा. दुसऱ्या महायुद्धात जर्मनीचे संशोधक शास्त्रज्ञ अमेरिकेने, रशियाने ठार मारले नाहीत. त्याना पीडाहि न देता पळवून नेले. त्याना सुखात ठेवून त्याकरवी शोध लावून घेतले. पहिली पहिली अंतराळयाने रशिया काय किंवा अमेरिका काय दोन्ही ठिकाणी जर्मन शास्त्रज्ञांच्या संशोधनाचेच परिणाम आहेत. म्हणून एक विनोद त्याकाळी प्रसिद्ध होता. रशियन–अमेरिकन अवकाशयाने जर अंतराळात एकमेकास भेटतील तर कोणत्या भाषेत बोलतील ? – जर्मन भाषेत बोलतील असे म्हटले जात असे.

ब्राह्मण हा तसाच ज्ञानविज्ञानसंपन्न असतो. त्याचा नाश केला म्हणजे, त्याचे जवळील

सर्वोपयोगी असलेल्या विद्येचाच नाश होतो. म्हणून ब्राह्मणाला शक्यतो मृत्युदंड देऊ नये. बंधनात ठेवून त्याच्या ज्ञानाचा लाभ उठविणे हेच समष्टीच्या उपयोगाचे असते.

वानस्पत्यं मूलफलं दार्वग्न्यर्थं तथैव च।
तृणं च गोभ्यो ग्रासार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत्।।३३९।।

(कुंपण नसलेल्या) वनस्पती, मुळे, फळे, यज्ञाकरिता समिधा काष्ठे, गाईच्या चाऱ्यासाठी गवत कोणी कापून नेले तर ती चोरी होत नाही असे मनूचे मत आहे.

सत्कर्माचे महत्त्व सर्व समाजाला पटावे म्हणून हा नियम आहे.

योदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणे धनम्।
याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः।।३४०।।

कोणी आपण होऊन यज्ञादिसाठी उपयुक्त वस्तू दान म्हणून देणार नाही, पण कोणी चोरी करून त्या वस्तू आणील आणि ब्राह्मण त्याचा स्वीकार करील, आणि त्या धनातून त्याने यज्ञ व अध्यापन केले तरी त्याला चोर समजावे.

द्विजोध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके।
आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति।।३४१।।

वाटेने प्रवास करणारा द्विज जवळ काही खाण्यासारखे नसल्याने दुसऱ्याच्या शेतातून (त्याला न विचारता परस्पर) दोन ऊस वा दोन मुळे (खाण्यासाठी) घेईल तर त्यास दंड करणे योग्य नाही.

देहरक्षणासाठी काही खाणे अपरिहार्य आहे. भूक त्यासाठीच लागते. तो निसर्ग आहे. म्हणून तेवढी भूक भागविण्याच्यादृष्टीने आपले नाही अशा परक्याच्या शेतातील खाद्यपदार्थ खाणे दोषार्ह नाही हा उल्लेख महत्त्वाचा आहे. मात्र हे आळसाला उत्तेजन नाही. वा केव्हाहि असे विनासंमति उचलून घ्यावे, खावे असा याचा अर्थ कुणी कधी करू नये.

असंदितानां संदाता संदितानां च मोक्षकः।
दासाश्वरथहर्ता च प्राप्तः स्याच्चोरकिल्बिषम्।।३४२।।

मोकळे चरणारे पशू बांधून नेणाराला वा (नीट) बांधून ठेवलेले सोडून पळविणाराला तसेच सेवक घोडे, रथ यांचे अपहरण करणाराला चोरीचा दोष लागतो.

अनेन विधिना राजा कुर्वाणः स्तेननिग्रहम्।
यशोऽस्मिन्प्राप्नुयाल्लोके प्रेत्य चानुत्तमं सुखम्।।३४३।।

अशा रीतीने जो राजा चोरीचे (पूर्णपणे) नियंत्रण करतो, त्याला या लोकी यश लाभते आणि परलोकी उत्तम सुख प्राप्त होते.

ऐन्द्रं स्थानमभिप्रेप्सुर्यशश्चाक्षयमव्ययम्।
नोपेक्षेत क्षणमपि राजा साहसिकं नरम्।।३४४।।

ज्या राजाला इन्द्राचे ऐश्वर्य मिळावे आणि आपली कीर्ति अक्षय आणि शाश्वत टिकावी अशी इच्छा असेल त्याने लुटारु, डाकू, बळाने अपराध करणारे यांची क्षणभरहि उपेक्षा करू नये.

अशा नीच उद्दंडांना त्वरित कठोर शिक्षा झाली पाहिजे. मनुस्मृति जाळणे क्षम्यच नव्हे, तर योग्य मानण्याच्या प्रवृत्तीने आज असे अपराधी लोक निवडून येतात आणि समाजात नित्य नवे घोर, घोरतम अपराध व्यापक प्रमाणात चढत्या वाढत्या रीतीने घडत राहतात. 'रोज मरे त्याला कोण रडे' या न्यायाने त्याचे कोणास विशेष वाटतच नाही.

वाग्दुष्टात्तस्कराच्चैव दण्डेनैव च हिंसतः।
साहसस्य नरः कर्ता विज्ञेयः पापकृत्तमः।।३४५।।

शिवीगाळ करणे, चोरी करणे, काठी घेऊन मारामारी करणे असे काही अपराध करणारापेक्षा डाकू, लुटारु हे महान पातकी आहेत. असे जाणले पाहिजे.

डाकू सशक्त, संघटित निर्दय असल्याने सामान्य व्यक्ति त्यांचा प्रतिकार करू शकत नाही. म्हणून सर्व दायित्व शासकावरच राहते. त्या कर्तव्यात त्याने कुचराई करता कामा नये.

साहसे वर्तमानं तु यो मर्षयति पार्थिवः।
स विनाशं व्रजत्याशु विद्वेषं चाधिगच्छति।।३४६।।

राजा, साहस करणाराला उपेक्षील तर त्याचा नाश होईल. लोक त्याचा द्वेष करतील.

पण यासाठी प्रजानन सावध आणि दक्ष असले पाहिजेत. 'जाऊ द्या की, मला काय त्याचे !' या वृत्तीचे नसावेत. अन्यायाविरुद्ध गठ्ठामत निर्माण व्हावयास पाहिजे. तसे होत नाही म्हणून अपराधी प्रवृत्ती वाढते. आणि शासनातहि तिचा सहज शिरकाव होतो. अशा कर्तव्यशून्य शासकाविषयी समाजात द्वेष तिरस्कार असला पाहिजे. आणि तो योग्य रीतीने वारंवार प्रगट झाला पाहिजे.

न मित्रकारणाद्राजा विपुलाद्वा धनागमत्।
समुत्सृजेत्साहसिकान्सर्वभूतभयावहन्।।३४७।।

मित्रता आहे म्हणून वा पुष्कळ पैसा मिळतो या कारणाने राजाने लुटारु, डाकू यांना सोडू नये. ते दरवडेखोर सर्वांसाठीच महाभयंकर असतात.

अगदी सामान्य, साधनहीन, परिस्थितीने गांजलेला माणूस डाका टाकण्यासारखी मोठी दुष्कृत्ये करूच शकत नाही. कोणत्या ना कोणत्या उपायाने ज्याने काहीतरी सत्ता– संपत्ती– प्रतिष्ठा प्राप्त करून घेतली आहे, स्वत:च्या पाठीशी काही लहानशी का होईना संघटना उभी केली आहे, असा माणूसच

असे अपराध करीत जातो. बऱ्याच काळापर्यंत त्याची ओळख पटत नाही. बोभाटा होत नाही. त्यामुळे शासकांशी काही लागेबांधेहि निर्माण होतात. त्याचेकडून राजाला सत्काराच्यारूपाने धनादि प्राप्त होत असते. पण आरंभी तसे महत्त्व न वाटल्याने वा अपराध लपवून ठेवण्याची धूर्तता असल्याने असे लोक राजपरिवारात स्थान मिळवितात, आणि निर्भय होतात. मग त्याचेकडून होणारा उपद्रव वाढत जातो. पुढे पुढे ते अनावर होऊन राजालाच गोत्यात आणतात. त्यावेळी फार उशीर झालेला असतो. म्हणून राजाने अत्यंत सावध राहिले पाहिजे.

शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते।
द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते ।।३४८।।

धर्माला (न्यायाला) अडथळा येत असेल तर त्याच्या प्रतिकारार्थ द्विजानी (ब्राह्मणादि तिघांनी) शस्त्र उपसावे. (काळच तसा आहे म्हणून स्वस्थ राहू नये) कर्तव्यपालनास वाव राहात नाही. असा काळ शांत राहण्याचा नाही.

महाभारतानेहि या प्रकरणी 'सर्वेवर्णाश्च दृश्येयु: शस्त्रवंतो (युधिष्ठिर)' केवळ तीनच नाही तर शूद्रासकट चारहि वर्णानी शस्त्र धारण केले पाहिजे असे आवर्जून उल्लेखिलेले आहे.

समाजात स्वस्थता शांतता राखण्याचे दायित्व प्रामुख्याने ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य यांचेवरच आहे. म्हणून त्यानी नित्य सावध राहून प्रतिकारक्षम राहिले पाहिजे, झाले पाहिजे.

शम, दम, तितिक्षा, शौच, शांति, आर्जव हेच ज्याचे गुण आहेत त्या ब्राह्मणानेसुद्धा धर्मरक्षणासाठी (राष्ट्राच्या) शत्रूच्या पारिपत्यासाठी शस्त्र उचलून युद्ध केले पाहिजे.अहिंसा उत्तम खरी तिचा वापर भोंगळपणाने सार्वत्रिक झाला तर दुष्टांना मोकळिक मिळते. प्रजा सर्व प्रकारे पीडिली जाते.

आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च संगरे।
स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन्धर्मेण न दुष्यति ।।३४९।।

स्वत:चे संरक्षण, दक्षिणा म्हणून (दान म्हणून) दिलेल्याचा बळाने अपहार, स्त्री–विद्वान ब्राह्मण यांचेवर येणारे–आलेले संकट घालविणे, यासाठी प्रतिकार करताना कोणी कोणास ठार केले तरी धर्माप्रमाणेच तो दोष नसतो.

अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापदा।
क्षेत्रदारापहर्तार: षडेते चाततायिन: ।।३५०।।

जाळून मारण्याचा यत्न करणारा, विष देणारा, शस्त्र उगारून अंगावर येऊ पहाणारा, संपत्ती– शेत–पत्नी,यांचे अपहरण करणारा असे सहा अपराधी आततायी समजावे.

आततायीची लक्षणे सांगणारा श्लोक मूळ मनुस्मृति संहितेतून वगळला गेला असला

पाहिजे. तो कधीतरी अनवधानाने गाळला गेला. तो वसिष्ठस्मृतीतून येथे, मूळचा असला पाहिजे तसा अनुक्रम देवून समाविष्ट केला आहे. कारण त्यामुळे पुढचे तीनशेएकावन्न–तीनशेबावन्न श्लोक तरच सुसंगत लागतात.

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्॥३५१॥

गुरु, बाल, वृद्ध वा चांगला विद्वान् ब्राह्मण यापैकी कोणीहि आततायी असला आणि त्याचेशी प्रसंग पडला तर त्याला मागचा पुढचा विचार न करता तात्काळ ठार मारावे.

हे असे दोषी मग बाह्यत: कोणत्याहि योग्यतेचे असोत. असा पातकी गुरु असो की विद्वान् ब्राह्मण असो, वयाने लहान असो की मोठा असो, तो ठार मारलाच पाहिजे. एरवी परमादरणीय म्हणूनच अवध्य असलेल्या ब्राह्मणास सुद्धा येथे मृत्युदंड सांगितला आहे. एरवी ज्यांच्याकडे दयाबुद्धीने प्रेमाने पहावे ज्यांना आदराने वागवावे. ज्याची कीव करावी, ज्यांचे कौतुक करावे असे वयाने लहान वा कितीहि मोठे ,ज्यांचेकडे क्षमाबुद्धीने पाहावे असे बालवृद्ध हेहि जर आततायी असले तर त्यांनाहि तत्काल (संधी मिळताच) ठार करावे. यासाठी न्यायालयात जाण्याचीहि आवश्यकता नाही. असे मनू म्हणतो.अशा प्रसंगी मानवतावाद आठवणे हे सुद्धा अमानुष आहे. अमानवी आहे यासाठीच अविचारयन् असा शब्द वापरला आहे. हे जर खरोखरीच ध्यानात घेतले गेले असते तर हिंदुस्थानचा इतिहास काही वेगळा झाला असता. कारण सातव्या शतकापासून हिंदुस्थानावर आलेले असे सारे आक्रमक हे सर्वदोषसंपन्न आततायीच होते.

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन।
प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति॥३५२॥

आततायी व्यक्तीला उघड वा गुप्तरीतीने ठार मारणाराला कोणताहि दोष लागत नाही. कारण (जणु) क्रोधदेवताच त्याच्या (आततायीच्या) क्रोधाचा प्रतिकार करीत असते.

आतंकवाद्याचा पक्ष घेणारा फसवा मानवतावाद येथे नाही. जशास तसे 'मायाचारो मायया बाधितव्य:' हेच हिंदूंचे धर्मशास्त्र. दुर्बलतेवर पांघरूण घालणारी दांभिक सहिष्णुता येथे नाही.

परदाराभिमर्शेषु प्रवृत्तान् नॄन्महीपति:।
उद्वेजनकरैर्दण्डैश्छिन्नयित्वा प्रवासयेत्॥३५३॥

परस्त्रीचा विनयभंग करणाराला राजाने उद्वेग उत्पन्न करणाऱ्या चिह्नानी दंडित करून देशातून हाकलून द्यावे.

नाक–कान–ओठ कापणे, कपाळावर–गालावर खोल डाग देणे ही किळस तिरस्कार उत्पन्न करणारी चिह्ने आहेत.

तत्समुत्थो हि लोकस्य जायते वर्णसंकर: ।
येन मूलहरोऽधर्म: सर्वनाशाय कल्पते ।।३५४।।

या परस्त्री पीडनातूनच पुढे अधर्माचा जनक असा वर्णसंकर होण्याचा धोका वाढतो. तो अधर्म जणु मुळावरच घाव घालून सर्वनाशाला कारण होतो.

वर्णसंकर हा क्रमाने समाजाच्या सर्वप्रकारे विनाशाला कारणीभूत होणारा मोठा दोष आहे. अपराध आहे. अनुवंशाने होणाऱ्या लाभाची त्यामुळे हानी होते. समाजव्यवस्था टिकवायची तर अनुवंशाचे रक्षण कटाक्षाने केले पाहिजे. अशुद्ध बीजाच्या व्यक्तीने केलेली धर्मकृत्येहि निष्फल होतात असे धर्मशास्त्र आहे. कोणी सुधारक स्त्रीमुक्तिवादी काहीहि प्रतिपादित असला तरी स्त्रीच्या पावित्र्याचा विचार गंभीरपणे केला गेला पाहिजेच. त्यातच कुटुंबव्यवस्था आणि पर्यायाने समाज–राष्ट्र यांचे संरक्षण आहे. तेच हिताचे आहे.

परस्य पत्न्या पुरुष: संभाषां योजयन् रह: ।
पूर्वमाक्षारितो दोषै: प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ।।३५५।।

परस्त्रीशी एकांतात संभाषण करण्याची संधी लाभावी असा प्रयत्न जो (गुप्तपणे) करील, त्यास पूर्वीचे (तसेच)आरोप जाणून दोनशेपन्नासपणाचा प्रथमसाहसाचा दंड करावा.

यस्त्वनाक्षारित: पूर्वमभिभाषेत कारणात् ।
न दोषं प्राप्नुयात्किंचिन्न हि तस्य व्यतिक्रम: ।।३५६।।

ज्याचे चरित्र संशयास्पद नाही असा पुरुष योग्य कारणांनी परस्त्रीशी संभाषण करील तर त्याकडे थोडाहि दोष नाही. त्याने मर्यादेचे अतिक्रमण केले असेहि म्हणता येणार नाही.

परस्त्रियं योऽभिवदेत्तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ।
नदीनां वाऽपि संभेदे स संग्रहणमाप्नुयात् ।।३५७।।

जो कोणी पुरुष परस्त्रीला (योजनापूर्वक) पाणवथ्याचा मार्ग, रान, दाट उंच गवत उगवलेल्या स्थानी वा नद्यांचे संगम अशा (प्राय: निर्मनुष्य असलेल्या) स्थानी गाठून संभाषण करीत राहील तर मात्र तो दोषी समजावा वा शिक्षेस पात्र जाणावा.

उपचारक्रियाकेलि: स्पर्शो भूषणवाससाम् ।
सह खट्वासनं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ।।३५८।।

प्रसाधन, वस्तू देणे वा लावणे, थट्टा विनोद करणे, अलंकार वस्त्रे (अंगावरची) यांना स्पर्श करणे, एका खाटेवर (आसनावर) बसणे हे सर्व विनयभंग करणारे अपराध होत.

अशा प्रकारातूनच परिचयाला विकृत वळण लागते. पुरती समज न आलेल्या तरुणी अशा उपायाने भाळून फशी पडतात.

स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तया।
परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥३५९॥

जो कोणी परक्या स्त्रीला अनुचित स्थानी स्पर्श करील, स्त्री जर तसा (असभ्य) स्पर्श निमूटपणे सहन करील, कदाचित असे स्पर्शन एकमेकांच्या अनुमतीने झाले असले तरी तो (धर्माप्रमाणे) विनयभंग असभ्याचारच ठरतो.

तीनशे अठ्ठावन, तीनशे एकोणसाठाव्या श्लोकात वर्णिलेल्या गोष्टी या स्त्रीचे शील चाचपून पाहणे आहे. सलगी, लगट, वाढविणाऱ्या या क्रिया आहेत. कोणी पाहिले तरी त्यात काही विशेष हेतू आहे असे वाटू नये. सहजपणे घडले असे इतरानी मानावे. असे हे धूर्तपण आहे. एक पचले की पुढचेपुढचे पाऊल टाकता येते. आणि अशी सोसलेली लगट पतिततेच्या टोकास जाऊ शकते. ते कौटुंबिकदृष्ट्या अहितकर आहे. म्हणून ज्येष्ठांनी सावध राहून या सलगीला वेळीच आळा घालावा. आणि स्त्रियांना अशा वागण्याच्यामागे कोणता धोका आहे ते नीट समजावून सांगावे.

अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति।
चतुर्णामपि वर्णानां दारा रक्ष्यतमाः सदा ॥३६०॥

इतर वर्णाचे पुरुष ब्राह्मणीशी अनाचार करतील तर त्यांना वधदंड देणे योग्य आहे. स्त्री (पत्नी) कोणत्याहि वर्णाची असो, तिचे सर्व प्रकारे संरक्षण सदैव झाले पाहिजे.

व्यक्तीचे समाजाचे विशेषतः शासनाचे हे अत्यंत महत्त्वाचे असे कर्तव्य होय. ते दक्ष राहून पार पाडले पाहिजे. स्त्री कोणत्याही वर्णाची असो तिचे सर्वतोपरी संरक्षण हे झालेच पाहिजे.

भिक्षुका बन्दिनश्चैव दीक्षिताः कारवस्तथा।
संभाषणं सह स्त्रीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः ॥३६१॥

भिक्षा मागणारे, भाट, चारण, यज्ञदीक्षा घेतलेले, शिल्प (सुतार–गवंडी) कर्म करणारे, आपआपल्या कामापुरते कोणत्याहि स्त्रीशी संभाषण करतील तर त्यांचे निवारण करण्याचे कारण नाही.

असे करणे हा त्यांच्या व्यवसायाचा एक भाग असतो. म्हणून तो दोषास्पद नाही. पण सध्याच्या विलासी वातावरणात घरात राहिलेल्या निरुद्योगी वासनापीडित स्त्रिया अशा, नळकाम–जोडकाम –रंगकाम–वीजकाम करणाऱ्याकडून थोड्याशा सलगीनेहि भ्रष्ट होतात. म्हणून आज या नियमाचा अवलंबहि सावध राहून सांभाळूनच केला पाहिजे.

न संभाषां परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत्।
निषिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति ॥३६२॥

संभाषण करू नये असे निषेधपूर्वक सांगितले असताहि जो परस्त्रीशी बोलेल त्यास एक सुवर्ण (सोळामासे) दंड करावा.

नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु।
सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च ॥३६३॥

हा नियम चारण (कलाजीवी नट–गायक इत्यादि स्त्रिया) तसेच देहविक्रयावर जगणाऱ्या वेश्या यांच्या संबंधात नाही. कारण हे लोक (विटचेटाकरवी) अशा (क्वचित् स्वत:च्याहि) स्त्रियांना परपुरुषाला गाठून देतात आणि गुप्तपणे रतिकर्मादि घडवितात.

किंचिदेव तु दाप्य: स्यात्संभाषां ताभिराचरन्।
प्रैष्यासु चैकभक्तासु रह: प्रव्रजितासु च ॥३६४॥

परावलंबी असलेली दासी आणि बैरागिणी यांच्याशी एकांती संभाषण करण्याचा प्रयत्न केला (आणि त्यात कुरबुर झाली) तर त्या पुरुषाला थोडासा दंड करावा.

स्त्री कुलीन नसली, रूपाजीवा असली तरी तिच्या इच्छेविरुद्ध तिच्याशीहि अनाचार होता कामा नये. हा स्त्रीत्वाचा मान येथे राखला आहे. एवीतेवी रूपाजीवाच आहे, तिने आधी अनुमति आणि मागून भाव न पटल्याने असहमति दिली असण्याचीहि शक्यता असते म्हणून अशा वेळी पुरुषाला फार मोठा अपराधी समजण्याचे कारण नाही. यासाठी शिक्षा सौम्य.

योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति।
सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नर: ॥३६५॥

जो कन्येवर बलात्कार करील (अर्थात् तिच्या इच्छेविरुद्ध) त्यास त्वरित मृत्युदंड द्यावा. पण सवर्ण कन्येशी तिच्या इच्छेने रतिकर्म घडेल तर मृत्युदंड देऊ नये.

कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किंचिदपि दापयेत्।
जघन्यं सेवमानानां तु संयतां वासयेद्गृहे ॥३६६॥

कन्या जर वरच्या वर्णाच्या चांगल्या पुरुषाशी संबंध ठेवील तर तिला थोडाहि दंड करू नये. पण कनिष्ठ वर्णाच्या पुरुषाशी सलगी करीत असेल तर तिला कोंडून ठेवावे आणि (तिची समजूत घालावी) तिला संयमाची महती पटवावी.

कोणत्याही प्रकारे वर्णसंकर होऊ नये. प्रतिलोम संकर तर फारच त्याज्य म्हणून ही दक्षता.

उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो दण्डमर्हति।
शुल्कं दद्यात्सेवमान: समामिच्छेत्पिता यदि ॥३६७॥

खालच्या वर्णाचा पुरुष वरच्या वर्णाच्या स्त्रीला (ती सकाम नसता) भ्रष्ट करील तर वधदंडास पात्र होईल. सवर्ण असेल आणि तिच्या पित्याने मान्यता दिली तर त्या पुरुषाने योग्य ते शुल्क पित्यास द्यावे.

हे दोन्ही प्रसंग पित्याच्या न कळत झालेले असतात. पित्याची संमती नसेल आणि कन्या अल्पवयीन असेल तर पुरुष काहीसा दोषी ठरेल. मूल्य वाढवून पित्यास संतुष्ट करणे शक्य आहे.

अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्याद्दर्पेण मानवः ।
तस्याशु कर्त्या अङ्गुल्यौ दंडं चार्हति षट्शतम् ।।३६८।।

जो कन्येवर उद्दामपणे बलात्कार करील त्याची बोटे तोडावी आणि सहाशे पण दंड करावा.

टीकाकारांनी येथे योनिक्षत बोटानी केल्याचे गृहीत धरले आहे. पण तसे मानण्याचे कारण नाही. गर्भधारणेचे भय टाळण्यासाठी मात्र क्वचित् परस्पर हस्तक्रियेने रतिकर्म केले जाणे शक्य आहे. पण तशी स्थिती पुढील श्लोकाचेवेळी संभवते. उद्दंड बलात्काराचे वेळी हा विचार कोण करणार ?

सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।
द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ।।३६९।।

सवर्ण स्त्री कन्या सकाम असून भ्रष्ट केली जाईल तर बोटे तोडण्याचे कारण नाही. दोनशे पण दंड करावा. म्हणजे पुन: असा अतिप्रसंग करताना धाक वाटून घटना टळेल.

कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्याः स्याद्विशतो दमः ।
शुल्कं च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चैवाप्नुयाद्दश ।।३७०।।

कन्याच दुसऱ्या कन्येला (एकमेकीच्या अनुमतीने वासनातृप्तीसाठी) भ्रष्ट करील तर तिला दोनशेपण दंड करावा. कन्येच्या (बापाला) दुप्पट (चारशे पण) देववावेत. आणि तिला दहा फटके मारावेत.

ही समलैंगिक विकृति आहे. तिला विकृत मानसशास्त्राचे आधारे स्वाभाविक समजणे अहितकर आहे.

या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ।
अङ्गुल्योरेव वा छेदं खरेणोद्वहनं तथा ।।३७१।।

जी (प्रौढ) स्त्री कुमारीला (अक्षतयोनी कन्येला बोटानी) भ्रष्ट करील तर तिचे त्वरित मुंडन करावे, बोटे (तिची) तोडावीत. गाढवावरून तिची धिंड काढावी.

मानसिक विकृतीचेच हे रूप आहे म्हणून उपेक्षा न करिता अपराधाच्या स्वरूपानुसार कोणती तरी एक वा तिन्ही शिक्षा द्याव्या.

भर्तारं लङ्घयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता।
तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते।।३७२।।

जी स्त्री कुलरूपादि गुणानी गर्विष्ठ होऊन व्यभिचार करील, तिला राजाने भरचौकात सर्वासमक्ष कुत्र्याकडून खाववावी.

पुमांसं दाहयेत्पापं शयने तप्त आयसे।
अभ्यादध्युश्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत्।।३७३।।

(परस्त्रीशी व्यभिचार करणाऱ्या) त्या पापी पुरुषाला लोखंडाच्या तापलेल्या पत्र्यावर झोपवावे आणि लाकडानी त्या पातक्याला पूर्ण झाकून जाळावे.

संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः।
व्रात्यया सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु।।३७४।।

एक वर्षानंतर पुन: (तसेच) दुष्कृत्य करणाराला दुप्पट दंड करावा. पतित स्त्री वा चांडालीशी संबंध ठेवल्यास असाच दंड द्यावा.

येथील दुप्पट दंड तीनशेसदुषष्ठ वा तीनशे अठ्ठ्याण्णव या श्लोकातील अपराधाचे स्वरूप पाहून करावयाचा आहे. येथील पतित (व्रात्य) स्त्री तीनशे बासष्टाव्या श्लोकात वर्णन केल्याप्रमाणे जाणावी.

शूद्रं गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन्।
अगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेण हीयते।।३७५।।

शूद्र जर कुलवती द्विजाति स्त्रीशी व्यभिचार करील तर त्याचे अवयव तोडावे आणि सर्वस्व राजहृत (जप्त) करावे. तीच (द्विज स्त्री) स्वैरिणी असेल तर त्या शूद्राचे सर्वस्व (धन– घर–शेत) तेवढे राजहृत करावे.अवयव तोडू नये.

वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात्संवत्सरनिरोधतः।
सहस्रं क्षत्रियो दण्ड्यो मौण्ड्यं मूत्रेण चार्हति।।३७६।।

व्यभिचार करणाऱ्या वैश्याला एक वर्ष कारागृहात डांबावे. आणि त्याचे सर्वस्व राजहृत करावे. हाच अपराध करणाऱ्या क्षत्रियाला सहस्र पण दंड करावा. आणि त्याचे मुंडण करावे आणि त्याला (गाढवाच्या) मूत्राने आंघोळ घालावी.

ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ।
वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सहस्रिणम्।।३७७।।

स्वैरिणी अशा ब्राह्मण स्त्रीशी व्यभिचार करणाऱ्या वैश्याला पाचशे पण दंड करावा. आणि क्षत्रियाला (त्याच प्रमादासाठी) सहस्र पण दंड करावा.

उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह।
विप्लुतौ शूद्रवद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना॥३७८॥

कुलीन ब्राह्मणीशी कुकृत्य करणाऱ्या वैश्य क्षत्रियांना शूद्राप्रमाणे (श्लोक तीनशे चौऱ्याहत्तर) दंड द्यावा वा गवतात (कट) पुरून जाळावे.

सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद् व्रजन्।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह संगतः॥३७९॥

कुलीन ब्राह्मणीवर बलात्कार करणाऱ्या ब्राह्मणाला सहस्र पण दंड करावा. कुकर्म तिच्या अनुमतीने घडले असेल तर पाचशे पण दंड करावा.

मौण्ड्यं प्राणान्तको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते।
इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तको भवेत्॥३८०॥

(व्यभिचाराची शिक्षा म्हणून) ब्राह्मणाला (आधी) मुंडन करून (मग) प्राण घेणारा वधदंड देणे योग्य आहे. इतर वर्णातील व्यक्तीला केवळ वधदंड द्यावा.

काही टीकाकारानी येथे ब्राह्मणासाठी मुंडनालाच प्राणदंड समजावे असा अर्थ केला आहे. पण ते योग्य नाही. असे म्हणावे लागते. कारण आततायींच्या प्रकरणात ब्राह्मण वध्य म्हणून सांगितला आहे. तो केवळ जातिब्राह्मण नाही तर चांगला विद्वान आहे. मग येथे वेगळा अर्थ करण्याचे कारण काय?

तीनशे शहात्तराव्या श्लोकात क्षत्रियाला एकाच अपराधासाठी वैश्याच्या दुप्पट दंड सांगितला आहे. कारण रक्षणाचे दायित्व मुळात क्षत्रियाचे आहे. ते न सांभाळता, तोच अनाचारास प्रवृत्त होईल तर अधिक शिक्षेस पात्र ठरलाच पाहिजे. (तीनशेछत्तिसाव्या श्लोकाप्रमाणे) त्याच न्यायाने ब्राह्मणावर नैतिक आदर्श राखण्याचे दायित्व आहे. तोच जर उलट घोर अनाचार करील तर त्याविषयी अधिक तिरस्कार व्यक्त झाला पाहिजे. म्हणून आधी मुंडन करून अपमान आणि मग प्राणदंड हाच क्रम योग्य.

न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम्।
राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम्॥३८१॥

ब्राह्मण सर्व पापे करणारा जरी असला तरी त्याला मृत्युदंड देऊ नये. त्याला त्याच्या सर्वसंपत्तीसह देहदंडही न करता राज्यातून तडीपार करावे.

येथे पुन्हा उलट विधान आले आहे. ते अर्थवादात्मक मानावे कारण ब्राह्मण्य ब्राह्मणाच्या आश्रयाने राहणे, वर्णव्यवस्थेच्या नियमाप्रमाणे अधिक संभवनीय असते. शास्त्रे विद्या याहि कर्तव्य म्हणून ब्राह्मणानेच संपादावयाच्या असतात. ब्राह्मणाचा वध म्हणजे त्याच्या आश्रयाने राहणाऱ्या शास्त्राचा

आणि विद्यांचाहि नाश. तसे होणे समाजाच्या– देशाच्या हिताचे नाही. म्हणून तत्त्वत: तो अवध्य मानणे आवश्यक आहे.म्हणून हा येथील ब्राह्मण केवळ जातिब्राह्मण नाही तो वेदविद्यासंपन्न चांगला बुद्धिमान, विद्वान असा आहे.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर ज्यांचा युद्धाशी प्रत्यक्ष–अप्रत्यक्ष संबंध आला त्या सर्वांना रशिया आणि अमेरिकनांनी कठोर शिक्षा केली. गोळ्या घातल्या. पण ज्यांनी व्ही१, व्ही२ (V1, V2) सारखी त्याकाळातील भयानक शस्त्रे निर्मिली, असे जे जर्मन शास्त्रज्ञ हाती लागले त्याना न मारता न पीडा देता पळवून नेऊन सुखात ठेवले, आणि त्यांचे कडून पाहिजे ते संशोधन करून घेतले. (या दृष्टीने त्यावेळी रूढ असलेला एक विनोद प्रसिद्ध आहे तो तीनशेअडतिसाव्या श्लोकावरील भाष्यात लिहिलेला आहे.)

म्हणून ब्राह्मण अवध्य हा सामान्य नियम या तीनशेऐंशीव्या श्लोकात सांगितला आहे. विशेष परिस्थितीत तो बंधनकारक समजण्याचे कारण अर्थातच नाही. विशेषप्रसंगी ब्राह्मणहि शस्त्रवध्य आहे असे महाभारताने स्पष्टपणे सांगितले आहे. एखाद्या विशेष गुणयुक्त व्यक्तीलाच तेवढे प्रसंगवशात् मृत्युदंडापासून दूर राखता येईल.

न ब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मो विद्यते भुवि।
तस्मादस्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत् ।।३८२।।

या पृथ्वीवर ब्राह्मण वधासारखा दुसरा अधर्म नाही म्हणून राजाने ब्राह्मणाचा वध करणे हे मनातहि आणू नये.

हा वर सांगितलेल्याप्रमाणे सामान्य नियम जाणावा. श्रीरामचंद्राने रावणाला रणांगणावर ठार केले म्हणून त्याला ब्राह्मणवधाचे पातक लागले असे वर्णन काही प्राचीन ग्रंथात आहे. ब्राह्मण अवध्य आहे या शास्त्र नियमाचे ज्ञान रामाला नव्हते असे मानणे शक्य नाही. ते ज्ञान असून प्रयत्नपूर्वक रावणास ठार केले. हे रामचंद्राचे वर्तन लक्षात घेतले पाहिजे. रावणासारख्या नीच राक्षसाला जिवंत ठेवणे हेहि क्षत्रियधर्माला सोडूनच होते. ते तर फार मोठे पातक झाले असते. शास्त्रसंतोषासाठी रामाने रावणवधाला तुलनेने लहान पातक मानून त्यासाठी प्रायश्चित्तहि घेतले असेल. हा इतिहास येथेहि लक्षात ठेवला पाहिजे.

'अन्यत् कुर्वन् शूद्रवत् शस्त्रवध्य:' (महाभारत शांतिपर्व ६५/८) विशेष स्थानी असणाराला विशेष सवड वा योग्य सूट नाही. अशी शासनव्यवस्था कधीच अस्तित्वात येणे शक्य नाही. आज लोकसभेत मंत्र्यावर वा विशेष अधिकारपदी असणारावर अभियोग (खटला) भरावयाचा असेल तर राज्यपालाची आधी अनुमती घ्यावी लागते. ही विषमताच आहे.

वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत्।
यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हत: ।।३८३।।

वैश्य कुलीन क्षत्राणीशी वा क्षत्रिय कुलीन वैश्य स्त्रीशी कुकर्म करील वा ते दोघे स्वैरिणी ब्राह्मणीशी कुकर्म करतील तर त्या दोघांना शिक्षा द्यावी.

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन्।
शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहस्रो वै भवेद्दमः ।।३८४।।

कुलीन अशा वैश्याच्या वा क्षत्रियाच्या स्त्रीशी कुकर्म करणाऱ्या ब्राह्मणाला एक सहस्र पण दंड करावा. कुलीन अशा शूद्र स्त्रीशी कुकर्म करणाऱ्या क्षत्रियास आणि वैश्यास एकसहस्र पण दंड करावा.

शूद्रस्त्रीच्या पावित्र्याचेहि शास्त्राने तेवढेच संरक्षण केलेले आहे.

क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतं दमः।
मूत्रेण मौण्ड्यमृच्छेत्तु क्षत्रियो दण्डमेव वा ।।३८५।।

स्वैरिणी क्षत्रिय स्त्रीशी संबंध ठेवणाऱ्या वैश्यास पाचशे पण दंड करावा. आणि तशाच वैश्य स्त्रीशी कुकर्म करणाऱ्या क्षत्रियास मूत्र लावून मुंडण करावे वा पाचशे पण दंड करावा.

अगुप्ते क्षत्रियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन्।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात्सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम् ।।३८६।।

स्वैरिणी अशा क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र स्त्रीशी कुकर्म करणाऱ्या ब्राह्मणास पाचशे पण दंड करावा. (ब्राह्मणाने) जिच्याशी कुकर्म केले आहे ती अन्त्यज जातीची असेल तर एकसहस्र पण दंड करावा.

यस्य स्तेनः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगो न दुष्टवाक्।
न साहसिकदण्डघ्नो स राजा शक्रलोकभाक् ।।३८७।।

ज्याच्या राज्यात (नगरीत) चोर, परस्त्रीशी कुकर्म करणारा, शिवीगाळ करणारा, डाकू, लुटारू, मारामारी करणारा – असे अपराधी लोक नसतील तर तो राजा इंद्रलोकास जाण्याचा अधिकारी होतो.

एतेषां निग्रहो राज्ञः पञ्चानां विषये स्वके।
साम्राज्यकृत्सजात्येषु लोके चैव यशस्करः ।।३८८।।

वरील पाच प्रकारच्या अपराध्यांचे (अपराधाचे) स्वतःच्या राज्यात जो राजा उत्तम प्रकारे नियंत्रण करू शकतो, (ज्याने प्रत्यक्षात नियंत्रण केले आहे,) तो राजा इतर राजमंडळीत सम्राटासारखा समजला जातो. सर्व लोकात त्याच्या यशाची ख्याती होते.

अपराध घडत राहणे हे शासनव्यवस्थेचे लांछन आहे. व्यभिचारासारखे पातक तर वर्णसंकरकारक, अनुवंशाने सहजपणाने मिळणाऱ्या गुणांचा ऱ्हास करणारे आणि हीन प्रतीच्या माणसांची संख्या वाढविणारे असते. ते समाजाच्या पिढ्यामागून पिढ्यांच्या नाशास कारणीभूत होते. म्हणून राजाने हे अपराध निपटून नष्ट केले पाहिजेत.चोरी डाका असभ्य उद्धट वर्तनहीअसेच असते. शासनाचा धाक इतका प्रभावी असावा की कोणाच्या मनात असे काही दुष्कृत्य करण्याची नुसती इच्छा जरी उत्पन्न झाली तरी शासक त्याच्या मनश्चक्षूपुढे उभा राहिला पाहिजे. आणि त्यामुळे आधीच घाबरून त्यांच्या हातून तसे काही घडण्याचा धीरच त्यास होता कामा नये. कालिदासाने अशा एका प्रभावी राजाचे वर्णन केले आहे. तो म्हणतो, '**अकार्यचिंतासमकालमेव प्रादुर्भवं चापधर: पुरस्तात्। अंत:शरीरेष्वपि य: प्रजानाम् प्रत्यादिदेशाविनयं विनेता ॥**'

ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यं चर्त्विक्त्यजेद्यदि।
शक्तं कर्मण्यदुष्टं च तयोर्दण्ड: शतं समम् ॥३८९॥

काही दोष नसताना आणि कर्म (धार्मिक) करण्यास योग्य असता जर यजमान कुलपुरोहितास नाकारील वा उलट उपाध्याय यजमानाचे धर्मकृत्यास नकार देईल तर दोघांनाहि शंभर शंभर पण दंड करावा.

न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति।
त्यजन्नपतितानेतान्राज्ञा दण्ड्य: शतानि षट् ॥३९०॥

जे धार्मिकदृष्ट्या पतित नाहीत, अशा आई–बाप–पत्नी–पुत्र यांचा जर कुणी त्याग करील तर राजाने सहाशे पण दंड करावा.

कर्त्या गृहस्थावर आई–बाप–पत्नी–पुत्र यांच्या पालनपोषणाचे दायित्व स्वभावत:च असते. ते त्याने नाकारणे हा सामाजिक अपराध आहे. या आप्तांकडून काही विशेष दुष्कृत्य घडले असेल तर ती गोष्ट वेगळी.

आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदतां मिथ:।
न विब्रूयान्नृपो धर्मं चिकीर्षन्हितमात्मन: ॥३९१॥

(ब्राह्मणादि) द्विज आश्रमधर्माच्या दृष्टीने योग्यायोग्य वर्तनाची आपसात (केवळ बौद्धिक) चर्चा वा विवाद करीत असतील तर स्वत:चे हित पाहणाऱ्या राजाने त्या चर्चेत लुडबुड करू नये. (त्याना धर्म काय त्याचे शहाणपण शिकविण्यास स्वत: होऊन जाऊ नये.) पण ते प्रकरण राजापुढे (निवाड्यासाठी) आलेच तर,

यथार्हमेतानभ्यर्च्य ब्राह्मणैः सह पार्थिवः।
सांत्वेन प्रशमय्यादौ स्वधर्मं प्रतिपादयेत्॥३९२॥

राजाने (वाद करणाऱ्या) त्या सर्वांचे योग्य स्वागत करावे. सत्कार करावा. त्यांना सौजन्याने शांत करावे. आणि मग (विद्वान्) ब्राह्मणांच्या सहकार्याने त्यांना त्यांचा त्यांचा स्वधर्म समजवावा.

राजा शासक आहे. त्याने अहंकाराने स्वत:स फार शहाणा समजून इहलोकाशी संबंध नसलेल्या धार्मिक वादात तोंड खुपसू नये. धार्मिक विद्वानांकडेच ते निर्णय सोपवावेत.सर्व प्रकारच्या चर्चेचे तात्त्विक वादविवादाचेहि काही महत्त्व आहे ते येथे स्वीकारले आहे.

प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे।
अर्हावभोजयन्विप्रो दण्डमर्हति माषकम्॥३९३॥

वीस ब्राह्मणाना (मंगलकार्यानिमित्त) भोजन घालावयाचे आहे. अशावेळी यजमानाने त्यात आपल्या शेजारी राहणारा आणि त्याच्या पलिकडे (शेजाऱ्याच्या शेजारी) राहणारा अशा दोघांचा (ते योग्य असतील तर) समावेश निमंत्रितात केलाच पाहिजे. गृहस्थ त्याना भोजन न देईल तर एक (सुवर्ण) माष दंड करावा.

सामाजिक स्नेहसंबंध राखणे आवश्यक कर्तव्य आहे हे यावरून उमगते.शेजाऱ्यावर प्रेम करा त्याच्याशी चांगले संबंध ठेवा हेच येथे सांगितले गेले आहे. आणि शासनाने त्यात लक्ष घालावे असे म्हटले आहे.

श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुं भूतिकृत्येष्वभोजयन्।
तदन्नं द्विगुणं दाप्यो हैरण्यं चैव माषकम्॥३९४॥

(यजमान) श्रोत्रीय (विद्वान, वेदाध्ययन केलेला) असून जर त्याने स्वत:च्या घरच्या मंगलकृत्यात दुसऱ्या सदाचारी श्रोत्रियास भोजनार्थ निमंत्रित केले नाही तर (राजाने त्यास) दुप्पट अन्न (शिधा) त्या विद्वानास देववावे. आणि वर एक सुवर्णमाष दंड करावा.

जेवणासाठी कोणाला बोलवावे ही आता केवळ वैयक्तिक गोष्ट मानली जाते. पण आमंत्रितांची संख्या विसाच्यावर असता शेजारधर्म आणि विद्वानांचा समादर यांचे योग्य रीतीने पालन झाले पाहिजे तरच तो मनुष्यऋणातून मुक्त होतो. स्वत:चे रागलोभ मर्यादित राहतात. सौजन्य वाढते पर्यायाने समाज शांत, समाधानी राहतो.

अन्धो जडः पीठसर्पी सप्तत्या स्थविरश्च यः।
श्रोत्रियेषूपकुर्वंश्च न दाप्याः केनचित्करम्॥३९५॥

अंध वा मुका (वेडा), पांगळा (घसरत जाणारा), सत्तर वर्षावरील वृद्ध, श्रोत्रियांना धनधान्यादि विपुलपणे देणारा यांचेपासून राजाने कर घेऊ नये.

श्रोत्रियं व्याधितार्त्तौ च बालवृद्धावकिंचनम्।
महाकुलीनमार्यं च राजा संपूजयेत्सदा॥३९६॥

वेदपारंगत विद्वान्, रोगी, संकटग्रस्त, बाल, वृद्ध, पूर्णपणे निर्धन, प्रतिष्ठित कुटुंबातली व्यक्ति, सदाचारी माणूस यांचे राजाने सदैव पूजन करावे.

सत्कार करावा. त्यांच्या अडचणींचे निवारण करावे. त्यांना योग्य उपचार मिळतील, सहाय्य मिळेल त्याला अनाथ वाटणार नाही, वृद्धाला पाहिजे तसा आधार लाभेल, दरिद्राच्या अन्न–वस्त्र–निवाऱ्याची सोय होईल. कुलवंताला सज्जनालाच सन्मान मिळेल अशी व्यवस्था शासनात असावी. रुग्णालये, बालगृहे, वृद्धाश्रम, बेकारभत्ता, पदवी पुरस्कार हे अलिकडील सर्व प्रकार मनूच्या आदेशाचेच नवावतार आहेत.

शाल्मलीफलके श्लक्ष्णे नेनिज्यान्नेजकः शनैः।
न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत्॥३९७॥

परटाने सावरीच्या खरखरीत नसलेल्या (रुंद) फळीवर हळुवारपणे कपडे धुवावेत. एकाची वस्त्रे दुसऱ्या वस्त्रांनी भरून देऊ नयेत. दुसऱ्याच्या वस्त्रांचा कोणाला वापर करू देऊ नये.

वस्त्रे आपटून खरखरीत स्थानी धुतली तर लौकर फाटतात. वस्त्रांचा उपयोग स्वतः करणे वा कोणाला करू देणे तसेच वस्त्रांची आलटापालट करणे फार अनुचित. अशा चुका करणारा परीट एक सुवर्ण माष दंडास पात्र होतो. असे टीकाकारांनी म्हटले आहे.

तन्तुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम्।
अतोऽन्यथा वर्तमानो दाप्यो द्वादशकं दमम्॥३९८॥

विणकराने दहापल भाराचे (सूत घेऊन) अकरा पल भाराचे कापड दिले पाहिजे. असे न करील (भार घटवील) तर त्यास बारा पण दंड करावा.

सूत विणताना त्यास खळ लावावी लागते. म्हणून सुतापेक्षा कापडाचे वजन वाढते. सूत देणाराची हानी भरून देणे हे तर ओघाने आलेच. तो सामान्य नियम आहे.

शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः।
कुर्युरर्घं यथापण्यं ततो विंशं नृपो हरेत्॥३९९॥

शुल्क (व्यापारावरील कर) किती कसा याची जाण असलेले आणि सर्व प्रकारच्या क्रयविक्रयात जे कुशल चतुर असे व्यापारी मालाचे मूल्य ठरवितील त्याप्रमाणे व्यवहार करतील आणि लाभ मिळवतील. त्यातील विसावा अंश (५%) राजाने कर म्हणून घ्यावा.

राज्ञ: प्रख्यातभाण्डानि प्रतिषिद्धानि यानि च।
तानि निर्हरतो लोभात्सर्वहारं हरेन्नृप: ।।४००।।

राजाच्या आवश्यकतेचा माल आणि बाहेर पाठविण्यास बंदी केलेल्या वस्तू यांची जो लोभाने निर्यात करील त्या व्यापाऱ्याचे सर्वस्व राजहृत करावे.

शुल्कस्थानं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी।
मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ।।४०१।।

शुल्कस्थान (जकातनाका–घट्टकुटी) चुकवून जाणारा, अकाली (रात्रीचे वेळी गुपचुप) मालाचा क्रयविक्रय करणारा, खोटे बोलणारा (मालाच्या देण्याघेण्यात फसवणारा) यांना त्याच्याकडून नियमाप्रमाणे घ्यावयाच्या कराच्या आठपट दंड करावा.

आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिक्षयावुभौ।
विचार्य सर्वपण्यानां कारयेत्क्रयविक्रयौ ।।४०२।।

माल कोठून आला, कोठे जावयाचा, संभाळताना (कोठारात) किती काळ पडून राहिला, विकण्यात लाभ किती त्या सर्वासाठी किती व्यय होतो याची नीट परीक्षा करून विकत घेण्याचे वा विकण्याचे भाव राजाने व्यापाऱ्यांना बांधून द्यावे.

पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथवा गते।
कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृप: ।।४०३।।

(व्यापारात होणाऱ्या चारशेदोनाव्या श्लोकातील सर्व घटकांची) राजाने पाच पाच दिवसांनी वा मासी मासी स्वत:च्या (अधिकाऱ्यांच्या) पुढे चांगली पारख करून घ्यावी आणि भाव ठरवून द्यावेत.

वस्तूच्या स्वरूपात त्या कितपत टिकाऊ आहेत, त्यावर हा परीक्षणाचा काळ अवलंबून आहे. भाजीपाला, फळफळावळ, तेल, तूप, धान्ये, कडधान्ये यांचा काळ वेगळा असणे योग्य आहे. पण व्यापारी शेतकऱ्याला वा ग्राहकाला फसवीत,लुबाडीत नाही ना ? हे नीटपणे पाहावे. त्याचा व्यापारहि नीट चालला पाहिजे अशी सर्वांगिण चोख व्यवस्था शासनात असली पाहिजे.

तुला मानं प्रतीमानं सर्वं च स्यात्सुलक्षितम्।
षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ।।४०४।।

तागडी, तागडीवर मोजली जाणारी मासा, तोळा इत्यादि मापे आणि चिपटी–मापटी अशी पात्राने मोजली जाणारी मापे अधिकृत (राज) चिह्नांनी युक्त असावीत. सहा सहा मासांनी ती परिक्षिली जावी.

पणं यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्धपणं तरे।
पादं पशुश्च योषिच्च पादार्धं रिक्तकः पुमान् ।।४०५।।

नावेतून पार होताना, रिकामी गाडी इत्यादी वाहनासाठी एक पण, ओझे घेतलेल्या पुरुषापासून अर्धापण, पशू आणि स्त्रिया यांच्याकडून एकचतुर्थांश पण आणि काही ओझे नसलेल्या सड्या पुरुषाकडून एकअष्टमांश पण नावेचे भाडे असावे.

भाण्डापूर्णानि यानानि तार्यं दाप्यानि सारतः।
रिक्तभाण्डानि यत्किंचित्पुमांसश्चापरिच्छदाः ।।४०६।।

गाड्या वाहने सामानाने भरलेली असतील तर नावेचा भाव तारतम्याने ठरवावा. रिकाम्या पेट्या, पोती, सडे–मोकळे पुरुष यांचे कडून अल्प भाडे घ्यावे.

दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालं तरो भवेत्।
नदीतीरेषु तद्विद्यात्समुद्रे नास्ति लक्षणम् ।।४०७।।

नदीतून नावेने प्रवास करीत असताना प्रवासाचा जवळ–दूरचा काळ, प्रवाहाची दिशा, उन्हाळा–पावसाळा असे ऋतू याचा विचार करून भाडे ठरवावे. समुद्रप्रवासासाठी मात्र काही निश्चित असे नियम करता येणार नाहीत.

समुद्रप्रवास क्वचित् घडणारा आणि बहुधा अतिदीर्घकालीन असतो. प्रवासीहि बहुधा तेच तेच असतात. त्यांचे जाणे येणे, नावा, त्याचे भाडे बहुधा बांधलेले असते. तेव्हा त्याचे स्वरूप त्यांचे त्यानी ठरविलेले असते.राजाने त्यात आवर्जून लक्ष घालण्याचे कारण नाही.

गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः।
ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ।।४०८।।

दोन मास झालेली गर्भिणी, संन्यासी, वानप्रस्थ, ब्रह्मचारी, ब्राह्मण यांचेकडून (ते स्वभावतः अकिंचन असल्याने) नावेचे भाडे घेऊ नये.

यन्नावि किंचिद्दाशानां विशीर्येतापराधतः।
तद्दाशैरेव दातव्यं समागम्य स्वतोंऽशतः ।।४०९।।

प्रवाशांची जी हानी नावाड्याच्या चुकीमुळे झाली असेल, ती नावाड्याने स्तःच्या प्राप्तीतून भरून द्यावी. नावाडी अधिक असतील तर ही हानी सर्वांनी मिळून भरपाई करून द्यावी.

एष नौयायिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः।
दाशापराधतस्तोये दैविके नास्ति निग्रहः ।।४१०।।

नाविक व्यवहारासाठी हे नियम आहेत. नावाड्याची चूक असताना (वरील) नियम लागू आहेत. पण (वादळासारख्या) दैवी आपत्तीत हे निर्बंध निरुपयोगी जाणावे.

वाणिज्यं कारयेद्वैश्यं कुसीदं कृषिमेव च।
पशूनां रक्षणं चैव दास्यं शूद्रं द्विजन्मनाम्॥४११॥

व्यापार, सावकारी, शेती, पशुपालन हे वैश्याकडून करवावे. शूद्रानी त्रिवर्णाची सेवा करावी, असा आदेश द्यावा.

क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणो वृत्तिकर्शितौ।
बिभृयादानृशंस्येन स्वानि कर्माणि कारयन्॥४१२॥

क्षत्रिय, वैश्य आपआपल्या व्यवसायात कष्ट पावले असतील तर (धनवान्) ब्राह्मणाने कृपणपणा न धरता त्याना त्यांचे उद्योग करण्यास सहाय्य करावे.

वस्तुत: अयाचित वृत्तीने राहणाऱ्या ब्राह्मणाजवळ दुसऱ्यास सहाय्यभूत व्हावे असा संग्रह नसावयाचाच. पण मनुष्यस्वभावाला धरून एखादा ब्राह्मण परिग्रही असेलच तर त्याने धन क्षत्रिय वैश्यासाठी मुक्त हस्ताने आणि निर्लोभ भावनेने द्यावे. असे करणे त्याचे कर्तव्य आहे. न करील तर तो दोषी ठरेल. हे ब्राह्मणासाठी सांगितले आहे हे ध्यानी घ्यावे.

दास्यं तु कारयँल्लोभाद् ब्राह्मण: संस्कृतान्द्विजान्।
अनिच्छत: प्राभवत्याद्राज्ञा दण्ड्य: शतानि षट्॥४१३॥

ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य (उपनयन झालेले असे) संस्कारित असताना जर एखादा (विद्वान् अधिकारी) ब्राह्मण त्याना स्वत:ची सेवा त्यांच्या इच्छेविरुद्ध बळाने वा त्याना प्रभावित करून करावयास लावील तर राजाने त्या (गर्विष्ठ) ब्राह्मणास सहाशे पण दंड करावा.

शूद्रं तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा।
दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ ब्राह्मणस्य स्वयंभुवा॥४१४॥

ब्राह्मणाने (स्वत:च्या परिस्थितीप्रमाणे) शूद्राकडून मूल्य देऊन वा न देता स्वत:ची कामे करून घ्यावीत. शूद्राची निर्मितीच मुळी ब्रह्मदेवाने ब्राह्मणाच्या (जो निष्काम विद्वान् अकिंचन आहे) सेवेसाठी केली आहे.

न स्वामिना निसृष्टोऽपि शूद्रो दास्याद्विमुच्यते।
निसर्गजं हि तत्तस्य कस्तस्मात्तदपोहति॥४१५॥

धन्याने नोकरीतून मुक्त केला तरी शूद्राचा सेवकपणा नष्ट होत नाही. सेवाभाव हे शूद्राचे स्वाभाविक कर्तव्य आहे ते सहजासहजी नष्ट होत नाही. तो त्यास वेगळे करू शकणार नाही.

चातुर्वण्य व्यवस्थेसंबंधीचा हा सामान्य नियम सांगितलेला आहे. त्याची इच्छा नसताना कोण्या व्यक्तीने ते बळाने करवून घ्यावे असा याचा अर्थ नाही. संपावर जाण्यास मात्र बंदी असावी हा भाव येथे आहे. पूर्वी रशियात नि आता चीनमधे जसे कर्मचारी संपावर जाऊ शकत नाहीत, ते स्वरूप येथील वर्णनाचे आहे. नकोशी वाटली तरी प्रत्येकाने आपले विहित कर्म करीत राहणेच समष्टीच्या हिताचे असते.

ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्रिमौ।
पैत्रिको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः ।।४१६।।

युद्धात जिंकलेला, पोटासाठी सेवाभाव राखणारा (प्रेमादराने सेवा करणारा) घरातील सेविकेच्या उदरी जन्मलेला, (कदाचित दासीपुत्र. धृतराष्ट्राच्या युयुत्सु प्रमाणे) विकत घेतलेला, दान म्हणून मिळालेला, वडिलार्जित परंपरेतून आलेला, शिक्षा म्हणून दास्य करणारा असे हे दासपणाचे सात प्रकार आहेत.

यातील सगळेच जन्माने शूद्र असतील असे नाही. काही अडचणीत सापडून परिस्थितीने गांजून वा पराभूत होऊनहि दासता स्वीकारावी लागलेले असणे संभवते.

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ।।४१७।।

पत्नी पुत्र आणि सेवक याना स्वतःचे म्हणून काही धन नसते. जे काही ते मिळवतील त्यावर त्यांच्या पतीची– पित्याची– धन्याची सत्ता असते.

हे एकत्र कुटुंबाचे स्वास्थ्य टिकविण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त आहे.

विस्रब्धं ब्राह्मणः शूद्राद्द्रव्योपादानमाचरेत्।
नहि तस्यास्ति किंचित्स्वं भर्तृहार्यधनो हि सः ।।४१८।।

ब्राह्मणाने (प्रसंग विशेषी) शूद्राकडील धन निःशंकपणाने घ्यावे. त्याचे स्वतःचे म्हणून काहीच नसते. त्याचे (दासाचे) म्हणून जे, ते सर्व त्याला पोसणाऱ्या धन्याचेच असते.

ज्याने धन घ्यावयाचे तो ब्राह्मण शब्द जरी सामान्यांचा वाचक असला तरी या श्लोकात शूद्र शब्दाला एक विशेषतावाचक असा 'भर्तृहार्यधन' हा शब्द जोडला आहे. त्यावरून कोण्याहि शूद्राकडून धन घ्यावे असा अर्थ अभिप्रेत नाही. हे स्पष्ट होते. चालत्या काळात सेवक म्हणून ज्याला पोसला, तोच शूद्र, येथे गृहीत धरला आहे. आपत्तीत सापडलेला ब्राह्मण आणि संपन्न शूद्रच येथे सांगितला आहे.

वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत्।
तौ हि च्युतौ स्वकर्मभ्यः क्षोभयेतामिदं जगत् ।।४१९।।

वैश्य आणि शूद्र याना आपआपली कर्तव्यकर्मे (राजाने) प्रयत्नपूर्वक करावयास (पाळावयास) लावली पाहिजेत. ते जर स्वत:चे कर्तव्य, उद्योग व्यवसाय टाकतील तर जगतात क्षोभ निर्माण होईल. जगत् त्रस्त होईल.

वैश्याना संरक्षण दिल्याने भांडवली सत्ता निर्माण होते, तर साम्यवाद शूद्रांना संरक्षण देणेच आवश्यक मानतो आहे. समाजाच्या हिताच्या दृष्टीने वैश्य आणि शूद्र याचे कठोर नियमन केले नाही तर समाजाचे शोषण करणारी, चंगळवादाला प्रोत्साहन देऊन समाजाचा अध:पात करणारी भांडवली सत्ता निर्माण होते तर शूद्रांची कड घेणारा साम्यवाद समाजाचे शोषण क्रूरपणे तर करतोच वर कुटुंबसंस्थेवर आघात करून सर्व मानवी भावना चिरडून टाकून मानवाचे एक जडयंत्र बनवितो. म्हणून वैश्यशूद्रासाठी कठोर आणि ब्राह्मणाच्या दृष्टीने पक्षपाती वाटतील असे नियम धर्माने आवर्जून निर्माण केले आहेत. आज त्याचीच थट्टा वा विटंबना केली जात आहे.

जेव्हा जेव्हा ब्राह्मणपक्षपात केल्यासारखे वाटेल ते बहुधा अर्थवादात्मक असते कारण मान, सन्मान, आदर, सोयी असे इतरांपेक्षा श्रेष्ठ अधिकार दिलेले असतात, तेथे तो ब्राह्मण, ब्राह्मणगुणांनी युक्त असलाच पाहिजे. हे गृहीत आहे. असा जो नसेल त्या सर्वांना शूद्राप्रमाणेच वा त्याहून कठोरपणे शिक्षा द्यावी अशी विधाने यत्र तत्र स्पष्टपणे केलेली आहे. तिकडे बुद्धिवाद्यांनी सोयिस्करपणे दुर्लक्ष केलेले आहे.

तथाकथित समानता आणण्याच्या प्रयत्नात किती विषमता येते, हे आता जाणत्यांचा लक्षात येऊ लागले आहे. पण त्यांचा स्वर क्षीण आहे, उपेक्षित आहे. आणि प्रचारमाध्यमे ते पुढे मांडण्याच्या प्रयत्नास सहकार्य क्वचितच देतात. शक्य तितका विरोध करतात. तर्कटी तर्कवाद आणि असत्य विधाने करून परंपरागत धारणेचे खंडण करण्यात तत्पर असतात.

मनूच्या धर्मशास्त्राचा व्यवहार कसा असावा, असतो वा होता हे महाभारतावरून चांगले लक्षात येते. उदाहरणार्थ त्यातील काही वचने उद्‌धृत करतो.

यं च कंचित् द्विजातीनां शूद्रः शुश्रूषुराव्रजेत् ।
कल्प्यां तेन तु ते प्राहुर्वृत्तिं धर्मविदो जनाः ॥

महाभारत– शांतिपर्व ६०/३४

शूद्र ज्याची म्हणून सेवा करीत असेल त्या (त्रैवर्णिकावर) द्विजावर त्या शूद्राच्या भरणपोषणाचे उत्तरदायित्व असते.

या संज्ञां विहिता लोके वृके शुनि तथा पशौ ।
विकर्मणि स्थिते विप्रे सेव संज्ञांच पांडव ॥

महाभारत– शांतिपर्व ६२/५

ज्या निंदक शब्दांनी दास, कुत्रा, लांडगा, पशू यांना संबोधावे त्याच शब्दांचा उपयोग निषिद्ध कर्मे करणाऱ्या ब्राह्मणासाठी करावा.

त्रैविद्यानां या गतिर्ब्राह्मणानाम्।
ये चैवोक्ताश्चाश्रमा ब्राह्मणानाम्॥
एतत् कर्म ब्राह्मणस्याहुरग्र्यम्।
अन्यत् कुर्वन् शूद्रवत् शस्त्रवध्यः॥

महाभारत– शांतिपर्व ६५/८

वेदाध्ययनादि स्वकर्म न करणारा ब्राह्मणसुद्धा (प्रसंगी) शूद्राप्रमाणेच मृत्युदंडास पात्र आहे.

यो विकर्मस्थितो विप्रो न स सम्मानमर्हति।

महाभारत– शांतिपर्व ६५/११

विपरीत कर्मे करणारा ब्राह्मण (विद्वान असला तरी) सन्मानास, आदर दाखवण्यास पात्र नसतो.

स्वकर्मनिरत नसण्याऱ्या ब्राह्मणास धार्मिक राजाने वेठीसहि धरावे आणि त्याचे कडून (इतराप्रमाणे) करहि घ्यावेत. असेहि महाभारतात सांगितले आहे.

(तान् सर्वान् धार्मिको राजा बलिं विष्टिं च कारयेत्)

तेव्हा ब्राह्मणाला सर्व प्रकारची मोकळीक आहे असे मुळीच नाही.तोहि प्रसंगविशेषी कोणत्याहि कठोर दंडास पात्र आहे.

अहन्यहन्यवेक्षेत कर्मान्तान्वाहनानि च
आयव्ययौ च नियतावाकरान्कोशमेव च॥४२०॥

राजाने प्रतिदिनी (न्यायदानादि) कृत्ये, वाहने, उत्पन्न धनाचा विनियोग (व्यय), खाणी आणि कोश (खजिना), या सर्वांवर दक्षतेने लक्ष ठेवावे. (त्यासंबंधीच्या योग्यायोग्याचा नीट विचार करावा.)

म्हणजे हर्षद मेहता कृष्णाखोरे युनिटट्रस्ट अशी प्रकरणे निर्माणच होत नाहीत.

एवं सर्वानिमान्राजा व्यवहारान्समापयन्।
व्यपोह्य किल्बिषं सर्वं प्राप्नोति परमां गतिम्॥४२१॥

अशारीतीने शासनव्यवहार चांगल्याप्रकारे चालविणारा राजा सर्व पातकातून दूर होऊन उत्तम गतीस जातो.

वर्ण आश्रम वैयक्तिक सामाजिक विधिनिषेध प्रजांचे रक्षण दुष्टांचे शासन मनुष्यमात्राचा अभ्युदय या सर्वांना शास्त्रमान्य वळण लावणे हेच राजाचे विहिताचरण आहे. आणि त्यातच त्याचे कल्याण आहे.

मनुस्मृति
अध्याय आठवा संपूर्ण

मनुस्मृति
अध्याय नववा

पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्ये वर्त्मनि तिष्ठतो:।
संयोगे विप्रयोगे च धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ।।१।।

धर्माचरण करीत असता पुरुष आणि स्त्रियांचे ते एकत्र वा वेगवेगळे राहात असताना वागण्याचे नियम कसे असतात ते आता सांगतो.

अस्वतन्त्रा: स्त्रिय: कार्या: पुरुषै: स्वैर्दिवानिशम्।
विषयेषु च सज्जन्त्य: संस्थाप्या आत्मनो वशे।।२।।

पुरुषांनी आपल्या स्त्रियांना (माता, पत्नी, कन्या) सदैव संरक्षणात ठेवावे. त्यांना कोणत्याहि विषयाची ओढ स्वभावत:च अधिक असते म्हणून सदैव संयमी राहतील असे पहावे.

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने।
रक्षन्ति स्थविरे पुत्रा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ।।३।।

बालपणी पित्याने स्त्रीचे रक्षण करावे. पतीने तरुणपणात सांभाळावे. आणि पुत्राने म्हातारपणी स्त्रीच्या रक्षणाची दक्षता घ्यावी. स्त्री सुरक्षित नाही अशी स्थिति कधी असू नये.

मनूच्या याच श्लोकामुळे स्त्रीपक्षपाती लोकांच्या मध्ये हलकल्लोळ माजला आहे. मनू या प्रकरणी स्त्रीद्वेष्टा ठरविला गेला आहे. पहिल्या तीन चरणाचा अर्थ नीट पाहिला म्हणजे चौथ्या ओळीतील स्वातंत्र्य शब्दाचा अर्थ नीट लागतो.

स्त्री कधीहि असुरक्षित असता कामा नये. हा त्यातील अर्थ आहे. स्त्रीच्या इच्छेविरूद्ध तिच्यावर बलात्कार होऊ शकतो. कारण सर्वसामान्य स्त्री मुळातच सर्वसामान्य पुरुषापेक्षा अशक्त आहे. तिची शरीररचनाहि बलात्कार सहजी व्हावा अशी आहे. पुरुषाची प्रकृति याच्या अगदी उलट आहे. नाहीतर वाच्यार्थाने बलात्कार टाळण्यासाठी असा प्रसंग आला तर सरळ होकार द्यावा असे म्हणण्याचा प्रसंग येतो.

स्त्रीमुक्तिआंदोलन मंडळाने होकार द्या नि बलात्कार टाळा अशा अर्थाची पत्रके काढून आपल्या सभासदांना प्रत्यक्षात वाटून ती छातीवर लावण्याची योजना केली होती. असे एका साहित्यिकाने आपल्या प्रवासवर्णनात लिहिले आहे. स्वातंत्र्य पाहिजे म्हणण्याची परिणति कोणत्या अधोगतीत होते ते यावरून लक्षात येते.

स्त्रीच्या पावित्र्यामुळेच कुटुंबव्यवस्था टिकून राहते. आणि कुटुंबव्यवस्था चांगली राहण्यात समाजाचे आणि राष्ट्राचे स्वास्थ्य सांभाळले जाते. अन्यथा समाज समाज न राहता कळप होतो. हे कोणत्याहि परिस्थितीत घातक आहे हे विसरता येणार नाही.

कालेऽदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन्पतिः।
मृते भर्तरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता ॥४॥

योग्य वेळी कन्येचे लग्न न लावून देणारा पिता निंद्य ठरतो. पत्नीची (योग्य ती) इच्छा न पुरविणारा पति निंद्य आणि मातेचे (त्यातल्या त्यात विधवा मातेचे) रक्षण न करणारा पुत्र निंद्य ठरतो.

काही टीकाकारांच्या मते पत्नीला ऋतुकाली भोग न देणे एवढेच पतीच्या निंद्यपणास कारण सांगितले आहे. पण यात पतीच्या कर्तव्याचा फार संकोच होतो. तो अनाठायी आहे. मनूनेच इतरत्र स्त्रीशी कसे वागावे ते सांगितले आहे. त्यामुळे टीकाकारांचे मत अव्याप्ति दोषयुक्त होते.

मुलगी मिळवती झाली की अनेक बाप मुलीच्या लग्नाचा विचार करीत नाहीत उलट टाळाटाळ करतात. आणि मग मुलीचे पाऊल वाकडे पडण्याचा संभव वाढतो.

सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः।
द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥५॥

लहान सहान प्रसंगीहि स्त्रीच्या रक्षणाची दक्षता घेतली पाहिजे अन्यथा सासर, माहेर दोन्ही कुळावर शोक करण्याचा प्रसंग ओढवेल.

इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम्।
यतन्ते रक्षितुं भार्यां भर्तारो दुर्बला अपि ॥६॥

स्त्रीचे सर्व प्रकारे संरक्षण करणे हा चारहि वर्णांचा धर्म आहे. असे द्रष्टे (मानतात) पति (परिस्थितिवशात) दुबळा असला तरी त्याने पत्नीच्या रक्षणासाठी (शक्यते) सर्व प्रयत्न केले पाहिजेत. असे (तज्ञांचे मत आहे).

स्वां प्रसूतिं चरित्रं च कुलमात्मानमेव च ।
स्वं च धर्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन्हि रक्षति ॥७॥

पत्नीचे प्रयत्नपूर्वक रक्षण करणाराच स्वतःचे संततीचे कुलाचे, स्वतःचे (यशाचे) स्वधर्माचे रक्षण करू शकतो.

पतिर्भार्यां संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते।
जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥८॥

पति हा पत्नीत प्रवेश करून गर्भरूप होऊन जन्मास येतो. पत्नीला जाया शब्द याच कारणाने लाभला आहे. कारण पती हा (पुत्ररूपाने) तिचे ठायी पुन्हा जन्म घेत असतो.

रतिकाळी होणारा वीर्यस्राव असंख्य पुंबीजानी युक्त असतो. त्यातीलच एखाद–दुसरा सर्पगतीने गर्भाशयाच्या मुखातून वर सरकत जातो. आणि स्त्रीबीजाशी संयुक्त होतो. त्यावेळी गर्भधारणा होते. आणि नऊ मासानंतर बहुधा दहाव्या मासात प्रसूति होते. म्हणून वेदाने बीजांकुर –न्यायाने **'आत्मा वै पुत्रनामासि'** असे म्हटले आहे.

यादृशं भजते हि स्त्री सुतं सूते तथाविधम्।
तस्मात्प्रजाविशुद्ध्यर्थं स्त्रियं रक्षेत्प्रयत्नतः ।।९।।

स्त्री ज्याप्रकारच्या पुरुषाशी संयोग करते त्याप्रकारच्या पुत्रास जन्म देते. यासाठी वंशशुद्धीकरीता स्त्रियांचे (परपुरुषसंयोगापासून) प्रयत्नपूर्वक संरक्षण करावे.

अनुवंशशास्त्र चांगल्या प्रकारे लक्षात घेतले तरच या निर्बंधाचे महत्त्व कळेल. फळाफुलांची बीजे, कुत्री, घोडे, दुधाळ गायी इ.च्या संबंधात वंशशुद्धीची दक्षता घेतली जाते. मनुष्याच्या प्रकरणात तर फारच दक्ष राहिले पाहिजे. म्हणून कठोरपणा(आजकालची कटुता) स्वीकारूनहि मनूने हा वा या सारखे नियम घातले आहेत. थोडीशी ढिलाई आली की त्याचे परिणाम कुठवर जातात, ते अलिकडे कथारूपाने तर कधी कधी प्रत्यक्ष घटनेच्या रूपाने उदंडपणे पहावयास मिळते. सोने जर सोने आहे तर त्याने कडीकुलुपाला कारागृह मानून चालणार नाही. तो कारावास नाही ती संरक्षण योजना आहे. यामुळेच आजच्या स्त्री मुक्ति आंदोलनाच्या पुरस्कर्त्या महिला 'आम्हाला सोने, देवी, रत्ने इत्यादि काही मानू नका तसे म्हणूहि नका, आम्हाला केवळ माणूस समजा. आणि तशी मोकळिक द्या' असे सांगत असतात. ते अर्थातच अनुचित आहे. माणूस म्हणून तसे सर्वत्र सर्व क्षेत्रात व्यवहारणे मुळातच अनैसर्गिक आहे. स्त्रीदेहाचे वैशिष्ट्य कधीहि विसरून चालणार नाही.

न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम्।
एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम्।।१०।।

केवळ बाहेरच्या दडपणाने कोणीहि स्त्रियांचे पूर्णपणे संरक्षण करण्यास समर्थ असू शकत नाही. पुढील उपायांनी त्यांना गुंतवून ठेवले तरच त्यांचे संरक्षण संभवते.

रिकामपणा हे पिशाचाचे उद्योगभवन होते हे तर सर्वांना विदित आहेच.

अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत्।
शौचे धर्मेऽन्नपक्त्यां च पारिणाह्यस्य वेक्षणे ।।११।।

धनाची आयव्ययादि व्यवस्था पाहणे स्वच्छता राखणे गृहिणी धर्माचे पालन करणे अन्न शिजविणे आणि पारिणाहि म्हणजे घरातील इतर सर्व सामानसुमान यावर दृष्टी ठेवणे .या कामात त्यांना सदैव गुंतवून ठेवावे.

घर म्हटले की त्यात किती गोष्टी येतात! काय आणावे, कुठे ठेवावे,कसे ठेवावे, कसे वापरावे हे पाहणे पूर्ण वेळ खाणारे काम आहे. स्वच्छता चांगली राखावयाची म्हटले तरी फार सावधपणा ठेवला पाहिजे. पलंग कपाटे मांडण्या याच्याखाली वा मागे केर साठून राहतो.ते ध्यानी घेऊन स्वच्छता राखावी लागते. खाद्यपदार्थ दक्षतेने सांभाळावे लागतात. या सर्वांची जाणिव सुगृहिणी ठेवील तर तिचे मन भलतीकडे जाणारच नाही. घर कुटुंब उत्तमरीतीने सांभाळणे हाहि एक चांगला व्यवसाय आहे असे स्त्रिया मानू लागतील तो सुदिन हेच खरे.खाणावळ चालविणे (हॉटेल मॅनेजमेंट) शिजविणे वाढणे(केटरिंग) हे सन्माननीय मानले जातेच ना! तेथे तर अनेकांची मने सांभाळावी लागतात. ग्राहकाच्या तालावर नाचावे लागते. गडी माणसांचा मान काही करून राखावा लागतो. तीच कामे घरात करणे आपल्या माणसाकरिता राबणे निश्चितच सोपे आणि अभिमानास्पद आहे.

अरक्षिता गृहे रुद्धाः पुरुषैराप्तकारिभिः ।
आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः ।।१२।।

जवळच्या नात्यातील पुरुषांनी घरात कोंडून घातले तरी स्त्रिया सुरक्षित होतात असे नाही. (विवेकाने) ज्या स्वतःच स्वतःवर नियंत्रण घालतील तेव्हाच त्या खऱ्या सुरक्षित होतील.

बाहेरचे वातावरण आणि बंधने स्वसंरक्षणाची जाणीव राहण्यास आणि महत्त्व पटवून देण्यास उपयुक्त ठरतात एवढे खरे असले तरी शेवटी स्वतःच स्वतःस सावरावे लागते.

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् ।
स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीसंदूषणानि षट् ।।१३।।

मद्यपान, दुर्जनांची संगत, पतीचा (परदेशगमनादीनी) विरह, (एकटीने) भटकणे, (दिवसा) झोपून राहणे. (अगतिकपणे) परक्याच्या घरात राहावे लागणे. या सहा गोष्टी स्त्रियांना दूषण निर्मिणाऱ्या ठरतात.

नैता रूपं परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः ।
सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते ।।१४।।

स्त्री रूपाकडे पाहात नाही वा वयाचा विचार करीत नाही सुंदर असो की कुरूप (एक) पुरुष म्हणूनच ती पुरुषाला भोगते. (भोग देते)

परदेशातील विशेषतः अमेरिकेतील एक सर्वेक्षण वाचण्यात आले होते. समतेचा केवढाहि

धोसरा काढला गेला असला तरी ज्या गटाला तुच्छ निंद्य तिरस्कारार्ह मानले जाते. त्या गटातील निग्रो स्त्रीला भाळणाऱ्या पुरुषापेक्षा निग्रो पुरुषांना वश होणाऱ्या स्त्रियांची संख्या दुपटीतिपटीने अधिक आहे. वरील श्लोकातील आशयच त्यामुळे यथार्थ असल्याचे लक्षात येते.

पौंश्चल्याच्चलचित्ताच्च नैःस्नेह्याच्च स्वभावत: ।
रक्षिता यत्नतोऽपीह भर्तृष्वेता विकुर्वते ।।१५।।

पुरुषाला पाहून स्खलीत होत असल्यामुळे, मनाच्या अधिक चंचल असल्यामुळे स्वभावत: प्रेमळ नसल्यामुळे, (स्वयंकेंद्रिततेमुळे) संरक्षणाचे प्रयत्न करीत असतानाही स्त्री पतीच्या विरोधात जाते (व्यभिचार करते)

एवं स्वभावं ज्ञात्वाऽऽसां प्रजापतिनिसर्गजम् ।
परमं यत्नमातिष्ठेत्पुरुषो रक्षणं प्रति ।।१६।।

सृष्टीच्या आरंभापासून असलेला नैसर्गिक असा स्त्रियांचा हा स्वभाव जाणून त्यांच्या संरक्षणासाठी (त्यांना धर्माच्या) मर्यादेत राखण्यासाठी पुरुषाला फार प्रयत्न (निष्ठुरपणे) करावे लागतात.

शय्यासनमलंकारं कामं क्रोधमनार्जवम् ।
द्रोहभावं कुचर्यां च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् ।।१७।।

अंथरुणे, आसने, अलंकार, याविषयीची ओढ, काम क्रोध असभ्यता विद्रोह आणि दुर्वर्तन हे दोष स्त्रियांचे ठायी सहजपणे असतात अशी मनूची धारणा आहे.

स्त्रिया लहानसहान प्रलोभनानाहि बळी पडतात. गोड वागण्या बोलण्याला भाळतात आणि वस्तुत: ज्याचा तिरस्कार करावा त्याच्यासवे पळून जातात. शेवटी फशी पडतात. असे नगरानगरातून आढळते. हे प्रमाण अगदीच उपेक्षणीय नाही.

राहते घर सुखसाधनांनी संपन्न असावे असे स्त्रीला विशेषरीतीने वाटते. त्यांच्या कामवासनेची तृप्ति लवकर होत नाही. त्या संतापी असतात. एकदा बिथरल्या की कोणत्या टोकाला जातील याचा नेम नसतो. असे स्त्रियांच्या संबंधी मानसशास्त्रज्ञांनी लिहिले आहे.कोण्याहि पुरुष डाकूपेक्षा फूलन अधिक क्रूर निघाली होती हे सर्वज्ञात आहे.

दहाव्या श्लोकापासून आतापर्यंतचे वर्णन वाचले म्हणजे स्त्रीसमाजाला मनूचा राग येणे स्वाभाविक आहे पण मनू हा मनाला रिझवणारे वाङ्मय लिहिणारा साहित्यिक नाही. तो शास्त्र सांगत आहे. शास्त्र जे वास्तव तेच स्पष्ट करीत असते. ते कोणाच्या रागालोभाची क्षिति बाळगीत नाही. त्याचे पुढे व्यष्टी समष्टीचे हित तेच ध्येय असते. तेव्हा त्याचेवर रागावण्यात अर्थ नाही. सत्य जसेच्या तसे मान्य करून नियम बांधावे लागतात.

अत्यंत दीर्घ कालापासून हिंदू संस्कृतीने मानवी मनास एक प्रकारचे कुलीन वळण लावले आहे. त्या वातावरणात वाढलेल्या सुशिक्षित हिंदू स्त्रीला मनू हा स्त्री जातीवर अन्याय करतो आहे, बहुसंख्य स्त्रिया मनूने सांगितलेल्या या भयंकर दोषापासून मुक्त आहेत, असे वाटेल आणि ते व्यवहारत: खरेहि आहे. पण मनू एकूण स्त्रीजातीविषयी हे लिहित आहे. तो सुसंस्कारित स्त्रीविषयी बोलत नाही. तर स्त्रीच्या स्वाभाविक दोषांचा उल्लेख करीत आहे. संतवाङ्मयातहि स्त्रीचे वर्णन जवळजवळ असेच केले आहे. त्यामुळे अनेक आधुनिक बुद्धिवाद्यांचा संतांवरहि रोष आहेच. यासाठी एका जर्मन गुप्तहेर स्त्रीचे म्हणणे सांगतो. म्हणजे मनू वा संत बोलतात ते समाजाचे हित डोळ्यापुढे ठेवूनच बोलतात हे लक्षात येईल.

विद्युल्लहरी नावाच्या गुप्तहेरांवर लिहिलेल्या एका पुस्तकात ॲनी मारी लेसर नावाच्या स्त्री गुप्तहेराची कथा सांगितली आहे. १९१४–१५ मध्ये झालेल्या पहिल्या महायुद्धात ही ॲनी जर्मनीच्या वतीने गुप्तहेराचे काम उत्कृष्टपणे करीत होती. पुढे ती थकली. गुप्तहेरांना शिक्षण देण्यासाठी तिची योजना झाली. ते शिक्षण देत असताना ती आपल्या विद्यार्थ्यांना आवर्जून सांगे की,'' अनेक संकटांची मालिका निर्माण करणारी चीज म्हणजे स्त्री. स्त्री ही चीज फारच भयंकर आहे. ही कवटाळीण तुम्हाला प्रेमाची भूल देऊन कधी खाटकाच्या हवाली करील याचा नेम नाही. म्हणून या भयंकर चीजेपासून अगदी दूर दूर रहा. साप आणि स्त्री या दोघांच्या विषावर औषध नाही. म्हणून सर्पापासून मनुष्य जसा दूर राहतो तद्वतच स्त्रीपासून दूर रहा. प्रखर पावित्र्य हे केव्हाहि तारकच होय. त्याचे प्राणापलिकडे जतन करा. पावित्र्याचे अभेद्य कवच मृत्युदंडाला सुद्धा तुमच्यापासून दूर ठेवील.''(पृ.१२१) हे एक अनुभवी स्त्रीच सांगत आहे.तेव्हा संताना दूषणे देणे अयोग्य आहे.

यासाठीच गृहिणीधर्माने आणि तदंतर्गत पातिव्रत्याने स्त्रीला सुसंस्कृत करण्याचा प्रयत्न हिंदू संस्कृतीने केला आहेआणि तो यशस्वी झाला आहे. इतका की या मनूच्या वाक्याचा स्त्रियांना राग येतो. कारण स्त्रिया अशा मुळीच नसतात. असे कुलवंताच्या सुशील महिलांना वाटत असते.पण रागारागाने मनूला झिडकारले की मिळालेले स्वातंत्र्य स्वैरतेत परिणत होते त्याने कुटुंबसंस्थेचा पायाच डगमगतो. शरीराकाराचे चित्रण हे व्यवसाय म्हणून आधुनिक स्त्रीला आकर्षक वाटते. त्या व्यवसायातल्या – मूळच्या कुलीन घरातील स्त्रिया कोणती पातळी गाठतात काय बोलतात ते पाहिले–ऐकले (वाचले) म्हणजे मग मनू इतक्या कठोरपणे का लिहितो त्याची यथार्थता पटते.

नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मे व्यवस्थिति: ।
निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थिति: ॥१८॥

स्त्रियांचे संस्कार वैदिक मंत्रांनी करू नयेत. कारण त्या निरिंद्रिय म्हणजे संयमरहित पतनशील असल्यामुळे मंत्र त्यांचेसाठी वापरू नयेत. अशी शास्त्रमर्यादा आहे.

मंत्र हे विशेषशक्तीने युक्त असल्याने त्यांचा प्रभाव सोसेल असे स्त्रीशरीर नसते.

विजेच्या प्रवाहासाठी तांबे प्रशस्त. इतर धातूना वाहकता असली तरी तांब्यासारखी निरामयता नाही हे प्रसिद्ध आहे. मंत्रासाठी स्त्री शरीराचे तसेच समजावे. श्रद्धेने मंत्रात सामर्थ्य असल्याचे मान्य करावयाचे, शास्त्रप्रामाण्याने ते प्रामाण्य कुणी वापरावे हे मात्र नाकारावयाचे हे तर्कसंगत नाही.

तथा च श्रुतयो बह्व्यो निगीता निगमेष्वपि ।
स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृती: ।।१९।।

स्खलनशीलतेच्या शक्यतेमुळे उत्पन्न झालेल्या दोषांच्या निरसनार्थ पुष्कळ श्रुति(वेदमंत्र) उल्लेखिलेले आहेत. त्या श्रुति (काही) सांगतो.

यन्मे माता प्रलुलुभे विचरन्त्यपतिव्रता।
तन्मे रेत: पिता वृङ्क्तामित्यस्यैतन्निदर्शनम् ।।२०।।

पातिव्रत्याच्या (कठोर मर्यादेच्या) बाहेर पडून माझी माता मोहाला बळी गेली त्यामुळे दुष्ट झालेले मातेचे स्त्रीबीज पित्याच्या रेताने परिष्कृत होवो.

व्यभिचार दोषाच्या (तो केवळ मानसिकहि असेल) प्रायश्चित्तासाठी या (मंत्राचा विशेष प्रसंगी उच्चार केला जात असे.)

ध्यायत्यनिष्टं यत्किंचित्पाणिग्राहस्य चेतसा।
तस्यैष व्यभिचारस्य निह्नव: सम्यगुच्यते ।।२१।।

जी स्त्री मनाने (का होईना पण) पतीला इष्ट नसलेले चिंतिते त्या व्यभिचार दोषासाठी हे उत्तम प्रायश्चित्त आहे.

यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि।
तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा ।।२२।।

ज्या गुणांनी युक्त अशा पतीसवे स्त्रीचा विधिनियमानुसार विवाह होतो. तेव्हा समुद्राला मिळणाऱ्या नदीप्रमाणे ती स्त्रीहि त्या गुणाची होते.

अक्षमाला वसिष्ठेन संयुक्ताऽधमयोनिजा ।
शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम् ।।२३।।

खालच्या जातीत जन्माला आलेली अक्षमाला वशिष्ठाशी ही विवाह झाल्यानंतर सन्मानार्ह ठरली वा मंदपालाशी लग्न झाल्यामुळे शारंगी ही तशीच माननीय झाली.

एताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन्नपकृष्टप्रसूतयः ।
उत्कर्षं योषितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्भर्तृगुणैः शुभैः ।।२४।।

या दोन तशाच दुसऱ्याहि कित्येक स्त्रिया कनिष्ठ वर्णातील असून वरिष्ठ पुरुषाशी विवाह झाल्यामुळे स्वतःच्या पतीप्रमाणेच शुभगुणांनी संपन्न होऊन उत्कर्ष पावल्या.

हे असवर्ण विवाह अपवादात्मक असून थोर अधिकारी असलेल्या त्या योग्यतेच्या पुरुषामुळे झालेल्या उचित संस्कारांनी त्या त्या कनिष्ठ वर्णातील स्त्रिया समाजामध्ये सन्मानार्ह झाल्या. पण हा अपवादच अहे. तो सामान्य नियम नव्हे. ते ते श्रेष्ठ पुरुष आपल्या पत्नीच्या ठायी असलेले कनिष्ठ वर्णातील स्वाभाविक गुण स्वतःच्या सामर्थ्याने केलेल्या संस्काराने सुसंस्कृत करीत असत. त्यामुळे त्या स्त्रियाहि पतिप्रमाणेच माननीय मानल्या जात. **'कस्तुरीच्या संगे माती। सहज पावे मोलाप्रति।।'** तसेच हे आहे.

एषोदिता लोकयात्रा नित्यं स्त्रीपुंसयोः शुभा ।
प्रेत्येह च सुखोदर्कान्प्रजाधर्मान्निबोधत ।।२५।।

सदैव कल्याणकारक असा स्त्री आणि पुरुष यांचे संबंधीचा लौकिक व्यवहार (आतापर्यंत) सांगितला आता इहपर लोकी हितकारक असे संततीसंबंधीचे धर्म सांगतो ते (नीट)ऐका.

प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः ।
स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ।।२६।।

स्त्रिया या निसर्गतः संतानोत्पत्तीसाठी आहेत. त्यांना कल्याणकारक ,सन्माननीय, घराची शोभा या दृष्टीने पहावे. स्त्री आणि लक्ष्मी अगदी समान आहेत.

येथे स्त्रीची व्यावहारिक योग्यता सांगितली आहे. मिरची, लवंग तिखट असते. हळद कडू असते, आवळकाठी आंबट–तुरट असते. ते त्याचे स्वाभाविक गुण आहेत. पण अन्नपदार्थ स्वादिष्ट करण्याचे वा औषधी उपयोगाचे त्यांचे महत्त्व काही नाकारता येत नाही. तीच गोष्ट स्त्रीसंबंधी जाणावी.

येथे एक माणूस म्हणूनच स्त्रीकडे पाहिले आहे. तिच्या भावभावना जपण्यासाठीच स्त्रीला उद्देशून गृहाची शोभा 'गृहदीप्ति' म्हटले आहे.

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्रीनिबन्धनम् ।।२७।।

अपत्यांना जन्म देणे त्यांचे पालनपोषण करणे गृहस्थ धर्म उत्तमरितीने चालविणे हे सर्व स्त्रियांच्याच स्वाधीन असते.

असे वागण्यातच प्रतिष्ठा आहे असे मानले पाहिजे. चांगल्या संस्काराने, परंपरांच्या पालनाने हे सहज शक्य आहे कारण मुळात हे सर्व स्त्रीच्या मनोरचनेला अनुकूल आहे. आता बहुतेक मानसशास्त्रज्ञ पुरुष असल्याने असे लिहितात असे जर प्रतिपादन कोणी महिला करीत असेल तर काय करणार ? निसर्गगत सत्य असे डावलता येणार नाही.

अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा।
दाराधीनस्तथा स्वर्ग: पितॄणामात्मनश्च ह ।।२८।।

संतति, धार्मिक कार्ये, गृहकृत्ये, रतिसुख या गोष्टी पत्नीच्याच आधीन असतात. तसेच पितरांना सद्‌गति मिळणे आणि स्वत: स्वर्गाचे अधिकारी होणे हेहि पत्नीमुळेच साधते.

पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता।
सा भर्तृलोकानाप्नोति सद्भि: साध्वीति चोच्यते ।।२९।।

मन वाणी आणि शरीर यांचा संयम करून जी स्त्री पतीशी सर्वतोपरि अनुकूल होऊन वागते. ती पतीसह श्रेष्ठ लोकास जाते. या लोकातहि साध्वी म्हणून तिचा गौरव होतो.

व्यभिचारात्तु भर्तु:स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम्।
शृगालयोनिं चाप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते ।।३०।।

व्यभिचारी वर्तनाने स्त्रीची लोकात निंदा होते. वाईट रोगानी ती पीडिली जाते. आणि तिला पुढचा जन्म कोल्ह्याचा मिळतो.

पुत्रं प्रत्युदितं सद्भि: पूर्वजैश्च महर्षिभि: ।
विश्वजन्यमिमं पुण्यमुपन्यासं निबोधत ।।३१।।

पूर्वीच्या महर्षींनी पुत्रासंबंधी पुढे उल्लेखिलेला विचार सांगितला आहे. सर्व जनांच्या दृष्टीने तो हितकारक आहे.

भर्तु: पुत्रं विजानन्ति श्रुतिद्वैधं तु भर्तरि।
आहुरुत्पादकं केचिदपरे क्षेत्रिणं विदु: ।।३२।।

पत्नीचे ठायी जन्मास येणारा पुत्र हा पतीचाच असतो. असे ज्ञाते मानतात. आता कर्त्याविषयी श्रुतीचे प्रमाण दोन प्रकारचे आहे. ज्याचे बीज त्याचा पुत्र (हे एक) वा ज्याचे क्षेत्र त्याचा पुत्र (हे दुसरे)

पहिला प्रकार उघडच समर्थ पति आणि पत्नी यांच्या संबंधातील आहे. पण काही वेळेला पती हा संतति निर्माण करण्यास योग्य नसतो. अशा वेळी नियोगाने पुत्र उत्पन्न करीत असत. तेव्हा तो

कोणाचा याचे उत्तर स्त्री ज्याची पत्नी आहे त्या पतीचा. आज लोकसंख्या वाढीचा प्रश्न डोकेदुखीचा मानला जात असला तरी कृत्रिम रेतसिंचनाने गर्भधारणा करण्याचा प्रयत्न होत असतो. आणि अशी संतति पतीचीच मानली जाते.

क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान्।
क्षेत्रबीजसमायोगात्संभवः सर्वदेहिनाम्।।३३।।

स्त्री ही क्षेत्रासारखी (भूमीसारखी)असून पुरुष हा बीजासारखा आहे. देह धारण करणाऱ्याची उत्पत्ती होते ती सर्वत्र बीज आणि क्षेत्र यांच्या संयोगातूनच होते.

विशिष्टं कुत्रचिद् बीजं स्त्रीयोनिस्त्वेव कुत्रचित्।
उभयं तु समं यत्र सा प्रसूतिः प्रशस्यते।।३४।।

काही वेळेला बीजाला प्रधान्य असते तर काही वेळेला क्षेत्र अशी स्त्री तिचे प्राधान्य असते. पति–पत्नी समर्थ असून जी संतति निर्माण होते तीच प्रशस्त होय.

येथील प्राधान्य विचार स्त्रीपुरुषांच्या वर्णाच्या दृष्टीने आहे. त्यामुळे व्यास ब्राह्मण गणले गेले तर धृतराष्ट्र क्षत्रिय ठरला.

बीजस्य चैव योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते।
सर्वभूतप्रसूतिर्हि बीजलक्षणलक्षिता।।३५।।

बीज आणि क्षेत्र यांचा विचार करता सामान्यतः बीजच महत्त्वाचे मानावे लागते. कारण सर्व उत्पत्ति प्रकारात जसे बीज तसे फळ असेच दिसते.

वनस्पतीसृष्टीत हे उघडपणेच दिसून येते. मानवाच्या सुसंस्कृतपणाचे दृष्टीने तेच उदाहरण स्वीकारणे शास्त्रास योग्य वाटते. क्षेत्र अनुकूल नसले तर येणारे फळ तितके योग्य राहात नाही. पण बोराच्या बीचा अंबा होत नाहीच. तेच पुढे स्पष्ट केले आहे.

यादृशं तूप्यते बीजं क्षेत्रे कालोपपादिते।
तादृग्रोहति तत्तस्मिन्बीजं स्वैर्व्यञ्जितं गुणैः।।३६।।

पेरणीसाठी सिद्ध केलेल्या क्षेत्रात (शेतात) बीज ज्याप्रकारचे (जातीचे) असेल तशीच उगवण होत असते. (हे प्रसिद्ध आहेच)

इयं भूमिर्हि भूतानां शाश्वती योनिरुच्यते।
न च योनिगुणान्कांश्चिद्बीजं पुष्यति पुष्टिषु।।३७।।

भूमी हे सर्व (वनस्पती) सृष्टीचे नित्याचे उत्पत्तीस्थान आहे. भूमी कोणत्याहि गुणाची असली तरी उत्पत्ती आणि वाढ बीजाप्रमाणेच होत असते.

भूमावप्येककेदारे कालोप्तानि कृषीवलैः ।
नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः ।।३८।।

क्षेत्र एकच असले तरी शेतकऱ्याने योग्यवेळी पेरलेली बीजे आपआपल्या स्वभाव–धर्माप्रमाणे विविध प्रकारानेच उगवतात.

व्रीहयः शालयो मुद्गास्तिला माषास्तथा यवाः ।
यथाबीजं प्ररोहन्ति लशुनानीक्षवस्तथा ।।३९।।

तांदूळ, साळ, मूग, तीळ, उडीद, जव, लसुण, ऊस, यांची उगवण जसे बीज तशीच होते.

दोन अडीच मासात पीक तोडणीस येते ती साळी आणि ज्याला तीन–साडेतीन मास लागतात तो व्रीहि पथ्याला साळ (साठेसाळ) उत्तम असते, असे आयुर्वेदाचे मत आहे.

अन्यदुप्तं जातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते ।
उप्यते यद्धि यद्बीजं तत्तदेव प्ररोहति ।।४०।।

एक पेरले आणि दुसरेच उगवले असे कधी होत नाही. सर्वत्र बीजाप्रमाणेच उत्पत्ति होत असते.

तत्प्राज्ञेन विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना
आयुष्कामेन वप्तव्यं न जातु परयोषिति ।।४१।।

ज्ञान विज्ञान संपन्न अशा सुजाण व्यक्तीने दीर्घायुष्याची इच्छा असताना परस्त्रीच्याठायी बीजारोपण करू नये.

अत्र गाथा वायुगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
यथा बीजं न वप्तव्यं पुंसा परपरिग्रहे ।।४२।।

प्राचीन इतिहास जाणणाऱ्यांनी वायु (देवा) ने सांगितलेली एक गाथा –(छंदोबद्ध रचना) एक तत्त्व सांगितले आहे. ते असे–पुरुषाने परस्त्रीच्या ठिकाणी (स्वतःचे) बीज (रेत) पेरू नये.

नश्यतीषुर्यथाऽऽविद्धः खे विद्धमनुविद्ध्यतः ।
तथा नश्यति वै क्षिप्रं बीजं परपरिग्रहे ।।४३।।

एकाने आधीच वेध घेतलेल्या मृगावर दुसऱ्याने बाण मारला तरी तो व्यर्थ आहे त्याप्रमाणे परस्त्रीच्याठिकाणी पेरलेले बीज व्यर्थ आहे.

पृथोरपीमां पृथिवीं भार्यां पूर्वविदो विदुः।
स्थाणुच्छेदस्य केदारमाहुः शल्यवतो मृगम् ।।४४।।

इतिहासवेत्ते पृथ्वी ही पृथुराजाची पत्नी आहे असे ठामपणे सांगतात. ज्याने झाडेझुडुप काढून शेत निर्मिले तोच त्या शेताचा धनी असतो. ज्याने प्रथम वार करून मृग मारला तोच त्या पारधीचा अधिकारी असतो.

एतावानेव पुरुषो यज्जायात्मा प्रजेति ह।
विप्राः प्राहुस्तथा चैतद्यो भर्ता सा स्मृताङ्गना ।।४५।।

पुरुषाचे पुरुषपण पत्नी प्रजा आणि स्वतः मिळून परिपूर्ण होते. विद्वानांनी म्हटले आहे की ''जी पत्नी तोच पति.''

पति पत्नी मिळून एकत्व. म्हणून पूर्वी 'अर्धं भार्या मनुषस्य' असे म्हटले आहे.

न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्तुर्भार्या विमुच्यते।
एवं धर्मं विजानीमः प्राक् प्रजापतिनिर्मितम् ।।४६।।

विकणे वा टाकणे यामुळे पतीच्या पासून पत्नी सुटत नाही असा धर्म ब्रह्मदेवाने पूर्वीच सांगितलेला आहे. तोच आम्ही जाणतो, मानतो.

या नियमाने विचार करता असे दिसून येते की पत्नीला विकणे वा टाकणे हे अधर्माचे आहे. पत्नीचे दायित्व पती कोणत्याहि परिस्थितीत टाळू शकत नाही.पण युधिष्ठिरासारख्या महात्म्यानेहि हे लक्षात ठेवले नाही. तशाच प्रसंगी नलाते मात्र तो विवेक राखला त्याने दमयंती पणाला लावली नाही.

सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सतां सकृत् ।।४७।।

वाटणी एकदाच होते. कन्येचे दान एकदाच होते. मी देतो असे एकदा म्हणणेहि पुरेसे असते हे तिन्ही सज्जनाचे संबंधात तरी एक एकदाच होत असतात.

वडिलांची संपत्ति आहे ती दोन भावांनी एकदा वाटून घेतली नंतर त्यापैकी एका भावाला एकच मुलगा झाला. दुसऱ्या भावाला दोन वा तीन मुलगे झाले. आता पुनः सगळ्या नातवांना सारखेपणा आणला पाहिजे कारण आजोबांची संपत्ति पुन्हा विभागून तिचे तीन विभाग करता येणार नाहीत. वाटणी एकदा झाली ती झाली.

तसेच स्त्रीचा विवाहहि एकदाच होतो. देतो असे म्हटल्यावर शब्द फिरविता येत नाही. अर्थात् हे सज्जनाचे वागणे आहे.

यथा गोऽश्वोष्ट्रदासीषु महिष्यजाविकासु च ।
नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्वपि ।।४८।।

गाय उंटीण दासी म्हैस शेळी मेंढी यांच्या ठायी त्याचा धनी नसणाराने आपला वळू इत्यादीच्या योगाने प्रजा उत्पन्न केली तरी प्रजा गाय ज्याची आहे त्याचीच होते.तेच स्त्रियांच्या संबंधात जाणावे.

येऽक्षेत्रिणो बीजवन्तः परक्षेत्रप्रवापिणः ।
ते वै सस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं क्वचित् ।।४९।।

जे क्षेत्राचे धनी नाहीत पण बीज त्यांचे आहे त्यांनी दुसऱ्याच्या क्षेत्रात बीज पेरले तरी त्यातून होणारे फल कधीहि त्याचे होत नाही.

यदन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् ।
गोमिनामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्षभम् ।।५०।।

दुसऱ्याच्या गायीठायी अन्याच्या वळूने रेतसिंचन केले असे शंभरवेळा झाले तरी होणारी वासरे गायींच्याच धन्याची असतात. वळूच्या धन्याची होत नाहीत.

तथैवाक्षेत्रिणो बीजं परक्षेत्रप्रवापिणः ।
कुर्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न बीजी लभते फलम् ।।५१।।

त्याप्रमाणे परस्त्रीच्या ठिकाणी (नियोगाने) संतति उत्पन्न केली तरी ती नियोग करणाराची होत नाही. ती स्त्री ज्याची आहे त्याचीच ती संतती असते.

फलं त्वनभिसंधाय क्षेत्रिणां बीजिनां तथा ।
प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्गरीयसी ।।५२।।

होणारे अपत्य कोणाचे हे आधीच निश्चित केलेले नसेल तर बीजापेक्षा क्षेत्र वरिष्ठ मानावे.

क्रियाभ्युपगमात्त्वेतद्बीजार्थं यत्प्रदीयते ।
तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च ।।५३।।

नियोगाने उत्पन्न होणारे अपत्य (आपणा दोघांचेहि असावे असा) नियम ठरवून झाल्यास मुलाचे स्वाधीनत्वात दोघेहि सहभागी होतात.

व्यवहारत: हा नियम गोंधळ उत्पन्न करणारा आहे. सख्य, निकटचा परिचय वा विशिष्ट परिस्थिति असताना हे संभवते.

ओघवाताहृतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति।
क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं न वप्ता लभते फलम् ॥५४॥

जलाचा ओघ वा वारा याच्यांमुळे शेतात पडून उगवलेले पीक ज्याचे शेत त्याचेच असते. बीज मुळात ज्याचे कडून आले त्याचे स्वामित्व पिकावर येत नाही.

एष धर्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च।
विहङ्गमहिषीणां च विज्ञेयः प्रसवं प्रति ॥५५॥

हाच नियम गाय, घोडी, दासी, उंटीण, शेळी, पक्षिणी, म्हैस याच्यां प्रसूतिसंबंधातहि लागू होतो.

बीज क्षेत्र यांचेविषयी मागील ७ – ८ श्लोकात आशयाची काहीशी पुनरुक्ति झालेली आहे ती न्यायालयातील निर्णयाला सहाय्य करण्यासाठी असावी. हालवून खुंटा बळकट करतात तसा हा प्रकार आहे.

एतद्वः सारफल्गुत्वं बीजयोन्योः प्रकीर्तितम्।
अतः परं प्रवक्ष्यामि योषितां धर्ममापदि ॥५६॥

अशारीतीने बीज आणि क्षेत्राची तरतमता तुम्हास सांगितली. आता आपत्तीच्यावेळी स्त्रीने कसे वागावे त्यासंबंधीचे नियम सांगतो.

भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भार्या या गुरुपत्न्यनुजस्य सा।
यवीयसस्तु या भार्या स्नुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता ॥५७॥

थोरल्या भावाची पत्नी ही धाकट्याभावास गुरुमातेसारखी आहे आणि धाकट्याची पत्नी थोरल्यास सुनेप्रमाणे आहे.

ज्येष्ठो यवीयसो भार्यां यवीयान्वाऽग्रजस्त्रियम्।
पतितौ भवतो गत्वा नियुक्तावप्यनापदि ॥५८॥

संततीचा अभाव नसतानाहि वडिलांच्या अनुज्ञेने थोरला धाकट्याच्या पत्नीशी वा धाकटा थोरल्याच्या पत्नीशी रति करील तर ते दोघेहि पतित (पातकी) ठरतील.

असा प्रसंग पतीचे दीर्घकालीन दुखणे वा प्रवासादि कारणानी पुष्कळ दिवसांचा विरह या कारणानी उत्पन्न होणाऱ्या वासनेने येणारी अस्वस्थता पाहून त्या स्त्रीविषयी वडिलधाऱ्याना वाटणाऱ्या कणवेने येत असणार.

देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया।
प्रजेप्सिताऽधिगन्तव्या संतानस्य परिक्षये ॥५९॥

संतती नसेल तर वडीलधाऱ्यांच्या संमतीने स्त्रीने दिराशी वा निकटच्या (सपिंड) आप्तांशी अपत्याच्या इच्छेने संबंध ठेवावा.

प्रजेप्सित शब्दावरुन काही टीकाकारानी होणारे मूल अपेक्षेप्रमाणे नसेल तर म्हणजे मुलगी झाली वा मूल अपंग असेल तर पुनरपि अपेक्षित मूल (अव्यंग पुत्र) लाभेपर्यंत संबंध ठेवावा असा अर्थ काढला आहे.

विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि।
एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथंचन्॥६०॥

वडिलधाऱ्यांच्या अनुज्ञेने नियोजिलेल्या पुरुषाने अंगास तूप फासून मौन धारण करून केवळ रात्री त्या विधवेशी रति करावी. ही सवड एक पुत्र जन्मास येईपर्यंत आहे. दुसरा पुत्र (खरे तर दुसरे मूल) कधीहि उत्पन्न करू नये.

अंगाला तूप फासणे मौन ठेवणे या गोष्टी, संभोगाला रतिक्रीडेचे स्वरूप येऊ नये. तेथे केवळ अपरिहार्य अशी कर्तव्य भावना असावी, यासाठी आहेत.

द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः।
अनिर्वृतं नियोगार्थं पश्यन्तो धर्मतस्तयोः॥६१॥

नियोगाची सूटही केवळ वंशाचे सातत्य अबाधित राहावे म्हणून आहे. एकच पुत्र असेल तर त्याचे आकस्मिक निधन झाल्यास वंशसातत्याचा प्रश्न उरेलच कारण एकच पुत्र असणे हे पुत्र नसल्यासारखेच आहे असे लौकिकात मानले जाते.

विधवायां नियोगार्थे निर्वृत्ते तु यथाविधि।
गुरुवच्च स्नुषावच्च वर्तेयातां परस्परम्॥६२॥

विधवेशी विधिपूर्वक नियोग संपन्न झाल्यानंतर (पुत्रोत्पत्ति झाल्यावर) तिच्याशी गुरुपत्नीप्रमाणे वा सुनेप्रमाणे मर्यादेने वागावे.

नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्तेयातां तु कामतः।
तावुभौ पतितौ स्यातां स्नुषागगुरुतल्पगौ॥६३॥

नियोगाची अनुज्ञा आहे म्हणून जर ते दीर नि भावजय वासनातृप्तीसाठी रतिविलास करीत राहतील तर ते पतित होतील. सुनेशी वा गुरुपत्नीशी संबंध ठेवल्याप्रमाणे पातकी होतील.

धाकट्याची बायको ही सून आणि थोरल्याची ही गुरुपत्नी असते असे सत्तावन्नाव्या श्लोकात सांगितले आहेच.

नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः।
अन्यस्मिन्हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ॥६४॥

ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्यानी स्त्रीला दुसऱ्या पुरुषाशी संग करण्यास लावू नये कारण परपुरुषाशी रती केल्याने पातिव्रत्य या श्रेष्ठ धर्माचा (सनातन धर्माचा) घात होतो.

नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित्।
न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥६५॥

विवाहमंत्रात कोठेहि नियोगाचा उल्लेख आलेला नाही. तसेच विवाह विधानात कोठेहि विधवेच्या पुनर्विवाहाचा उल्लेख नाही.

अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः।
मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति ॥६६॥

विद्वान् द्विजांनी नियोग हा केवळ पशुधर्म मानला आहे (माणसात तो असणे चांगले नाही) स्वैरवर्तनी वेनाच्या अधार्मिक राज्यात ही अनिष्ट प्रथा मनुष्यात रुढ झाली.

स महीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा।
वर्णानां संकरं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥६७॥

राजामध्ये श्रेष्ठ असलेला हा वेन पूर्ण पृथ्वीवर राज्य करीत होता. तेव्हा त्याने कामलोलुप होऊन वर्णसंकर करणाऱ्या रीतीना प्रोत्साहन दिले.

ततः प्रभृति यो मोहात्प्रमीतपतिकां स्त्रियम्।
नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥६८॥

त्या वेळपासून लोक मोहाने विधवा स्त्रीला अपत्यप्राप्तीसाठी नियोगाची संमति देऊ लागले पण सज्जनांनी हे कृत्य सर्वथा निंद्यच मानलेले आहे.

यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः।
तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥६९॥

वाग्दान झाले आहे पण विवाह होण्यापूर्वीच नियोजित वर मेला तर त्याच्या भावाशी पुढच्या श्लोकात सांगितलेल्या पद्धतीने लग्न लावावे.

यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम्।
मिथो भजेताऽऽप्रसवात्सकृत्सकृदृतावृतौ ॥७०॥

(दिराने) त्या वाग्दत्त स्त्रीशी यथाशास्त्र विवाह करावा आणि तिला पांढरी वस्त्रे नेसण्यास द्यावी. संयमाने राहण्यास सांगावे आणि अपत्य होईपर्यंत प्रत्येक ऋतुकाली एक एक वार तिच्याशी रति करावी.

न दत्वा कस्यचित्कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ।
दत्त्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुरुषानृतम् ।।७१।।

मुलगी एकास देऊन झाल्यावर शाहण्याने तीच पुन्हा दुसऱ्याला देऊ नये. तसे केले तर पुरुषानृत दोष लागतो.

ज्यामुळे सहस्र आप्त नरकात पडतात त्या पापाला पुरुषानृत दोष म्हणतात.

नियोग करावा, नियोग निंद्य आहे म्हणून तो करू नये. वाग्दान झाले तरी ती स्त्री पत्नीपद पावलेलीच आहे तेव्हा तिचे दुसऱ्याशी लग्न लावणे अप्रशस्त. लावलेच तर ते नियोगाच्या नियमात बसेल तेवढेच मर्यादित असावे. अशी वर्णने येतात तेव्हा हा विरुद्ध वचनांचा संग्रह आहे. तो प्रक्षेपामुळे झाला आहे. असे काही बुद्धिवादी मानतात. पण ते योग्य नाही. हिंदुस्थानच्या विशाल क्षेत्रात निरनिराळ्या रीती रुढी प्रथा वेगवेगळ्या प्रांतात व्यवहारात होत्या. त्यांचा हा त्यातल्या त्यात मर्यादा निर्माण करण्याचा प्रयास आहे. विधिनिषेध सांगून लोकांनी त्यातील तारतम्य ध्यानात घ्यावे. अधिक वाईटाकडून कमी वाईटाकडे वा वाईटातून चांगल्याकडे प्रगती करावी. असे या परस्परविरोधी वाटणाऱ्या वचनावरून लक्षात घ्यावयाचे असते. ती मुळात विसंगति नसते. तर तेथे श्रेष्ठकनिष्ठता तरतमता सांगितलेली असते. समाज अनेक थरात विभागलेला असतो. तेव्हा हे असे करणे हितसाधनाच्या दृष्टीने आवश्यकच असते.

विधिवत्प्रतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां विगर्हिताम् ।
व्याधितां विप्रदुष्टां वा छद्मना चोपपादिताम् ।।७२।।

विधिवत् विवाह झाला असला तरी (वराने)निंद्य अशा कन्येचा त्याग करावा. रोगी, परपुरुषावर चित्त ठेवणारी, तिच्या अंगी विकृत अंग, अधिकांग, इत्यादि दोष लावून जिचे कन्यादान केले जाते अशी त्याज्य समजावी.

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्यायोपपादयेत् ।
तस्य तद्वितथं कुर्यात्कन्यादातुर्दुरात्मनः ।।७३।।

कन्या दोषयुक्त असून ते प्रकट केल्यावाचून जो कन्यादान करतो तो कन्यादाता दुरात्मा होय. त्याचे दान व्यर्थ करावे. (कन्या माघारी पाठवावी)

विधाय वृतिं भार्यायाः प्रवसेत्कार्यवान्नरः ।
अवृत्तिकर्शिता हि स्त्री प्रदुष्येत्स्थितिमत्यपि ।।७४।।

पत्नीची पोटा–पाण्याची सोय करूनच कार्यप्रसंगी पुरुषाने प्रवासास जावे. पोटापाण्याची सोय केली नाही तर ती स्त्री सुशील असली तरी अगतिकतेने भ्रष्ट होऊ शकते.

विधाय प्रोषिते वृत्तिं जीवेन्नियममास्थिता ।
प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छिल्पैरगर्हितैः ।।७५।।

पोटापाण्याची सोय करून प्रती प्रवासास गेला असेल तर पत्नीने नियमांचे पालन करून राहावे. पतीने तशी काही सोय केली नसेल तर निंद्य नाहीत असे कामधाम (शिल्प) करून उपजीविका करावी.

पती गावास गेलेला असताना त्या स्त्रीला प्रोषितभर्तृका म्हणतात. तिने शृंगार करू नये. साधी वेशभूषा करून राहावे.

वरच्या श्लोकात अंगवस्त्रादिकांची सोय न करता पुरुष गावाला गेला तर काय होऊ शकते याचा धाक दाखविला आहे. ती काही स्त्रीला भ्रष्ट होण्याकरिता दिलेली सवड नाही. कुलीन स्त्रीने अशा समयी काही कामधाम करून आपल्या पोटापाण्याची सोय करावी. करावयाचे काम मात्र निंद्य असू नये. कलाकुसर, भरतकाम, शिवणकाम, स्वयंपाक,धुणी भांडी इत्यादींचा अवलंब करावा. 'जीवेत् शिल्पैः अगर्हितैः' म्हणण्यात हा भाव आहे. नृत्य नाट्य शरीरप्रदर्शन(मॉडेलिंग) हे करू नये.

प्रोषितो धर्मकार्यार्थं प्रतीक्ष्योऽष्टौ नरः समाः ।
विद्यार्थं षट् यशोऽर्थं वा कामार्थं त्रींस्तु वत्सरान् ।।७६।।

धर्मकार्याच्या निमित्ताने पुरुष परदेशी गेला असल्यास आठवर्षेपर्यंत त्याच्या परत घरी येण्याची वाट पाहावी. विशेषविद्या मिळविण्यासाठी गेला असल्यास सहा वर्षे, यश–कीर्ति मिळविण्यास गेला असल्यास सहा वर्षे, उपभोग लालसेने गेला असल्यास (नोकरी–धंद्याच्या निमित्ताने) तीन वर्षे पतीची प्रतिक्षा करावी.

असे पुष्कळ प्रसंग येतात. आजहि येतात. गुरुची आज्ञा म्हणून धर्मप्रसारास जाणे, रणांगणावर युद्धासाठीजाणे, काही तंत्रज्ञान वा विज्ञान मिळविण्यासाठी किंवा नोकरी उद्योगाच्या निमित्ताने पैसा मिळविण्यासाठी अनेक तरूण परदेशी जातात. अशा पुरुषाची कोणत्या निमित्ताने किती काळ वाट पहावी हे येथे सांगितले आहे. तसे घडले नाही तर काय करावे ते या श्लोकात स्पष्ट केलेले नाही. काही टीकाकारांनी (त्याचा शोध घेऊन) त्याचेकडे परत जावे.असे म्हटले आहे. पण ते शक्य असतेच असे नाही. अशा वेळी वडीलधाऱ्या मंडळींच्या आश्रयाला जावे. माहेरी परतावे. अशी धारणा ठेवावी.

संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विषन्तीं योषितं पतिः ।
ऊर्ध्वं संवत्सरात्त्वेनां दायं हृत्वा न संवसेत् ।।७७।।

सदैव पतीचा विरोध करणाऱ्या स्त्रीचा, ती सुधारते का पाहण्यासाठी एक वर्षापर्यंत वाट पाहून नंतर तिचा त्याग करावा. लग्नाचे वेळी तिला काही दिले असेल तर ते परत घ्यावे तिच्याशी संबंध ठेवू नये.

तिच्या अन्न वस्त्राची सोय मात्र करावी असे टीकाकारांनी म्हटले आहे. ते योग्य आहे.

अतिक्रामेत्प्रमत्तं या मत्तं रोगार्तमेव वा।
सा त्रीन्मासान्परित्याज्याऽविभूषणपरिच्छदा ॥७८॥

पती वेडा, व्यसनी, मद्यपी, रोगी, असताना जी स्त्री त्याची शुश्रुषा करणार नाही तिला पतिने (शिक्षा म्हणून) तीन मासपर्यंत वस्त्रालंकारादि काही देऊ नये.

तिच्याशी संबंध ठेवू नये. असे टीकाकारांनी म्हटले आहे.

उन्मत्तं पतितं क्लीबमबीजं पापरोगिणम्।
न त्यागोऽस्ति द्विषन्त्याश्च न च दायापवर्तनम् ॥७९॥

वेडा, पतित, नपुंसक, निर्बीज महाकुष्ठासारख्या रोगाने पीडित असा पति असल्यामुळे स्त्री त्याचा द्वेष करीत असेल तरी तिचा त्याग करू नये. आणि तिला दिलेले धनहि परत घेऊ नये.

हा श्लोक सत्याहत्तराव्या श्लोकातील आशयाशी अगदी उलट आहे. मागे आम्ही तारतम्याचा विचार करा म्हटले आहे ते अशा वचनासाठीच म्हटले आहे.

मद्यपाऽसत्यवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत्।
व्याधिता वाऽधिवेत्तव्या हिंस्राऽर्थघ्नी च सर्वदा ॥८०॥

मद्य पिणारी, दुराचरणी, प्रतिकूल वागणारी वा रोगी अशी स्त्री असेल तेव्हा, सेवकांना मुलाबाळांना मारहाण करणारी, पैशाची उधळपट्टी करणारी अशी स्त्री असेल तर पतीने दुसरे लग्न करावे.

वन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याऽब्दे दशमे तु मृतप्रजा।
एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥८१॥

स्त्री वांझ असेल तर आठ वर्षानंतर, मुले जगत नसतील तर दहा वर्षानंतर, सगळ्या मुलीच होत असतील तर अकरा वर्षानंतर आणि नवऱ्याशी सदैव अप्रिय बोलणारी असेल तर लगेच तिचा त्याग करून दुसरे लग्न करावे.

याच विषयाच्या संबंधात '**अप्रजादशमेवर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत्। मृतप्रजां पंचदशे सद्यस्त्वप्रियवादिनीम् ॥**' असेहि एक वचन उपलब्ध आहे.

मात्र अप्रियवादिनी शब्दाचा अर्थ व्यभिचारिणी असा करावा. असे आवर्जून सांगितले आहे. केवळ प्रतिकूल भाषण करणारी असा अर्थ करू नये. कलियुगात तरी बहुतेक स्त्रिया तशाच असतात.

म्हणजे दुसरे लग्न केले तरी प्रतिकूल बोलणे हा दोष पत्करण्याचा प्रसंग येतोच असे टीकाकारांनी स्पष्ट केले आहे. म्हणून आहे तिलाच संभाळून घेणे चांगले.

या रोगिणी स्यात्तु हिता संपन्ना चैव शीलत: ।
सानुज्ञाप्याऽधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित् ।।८२।।

स्त्री रोगी आहे परंतु पतीच्या हिताला जपणारी व सुशील आहे.तर तिची अनुज्ञा घेऊनच दुसरा विवाह करावा. त्या स्त्रीचा अपमान करू नये.

टीकाकारांनी एक्याऐंशीव्या श्लोकात उल्लेखिलेल्या स्त्रियांसंबंधी या श्लोकाप्रमाणे दुसरे लग्न करण्यापूर्वी तिची संमति घ्यावी. तिची अवहेलना करू नये. असे आवर्जून सांगितले आहे.

अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता गृहात् ।
सा सद्य: सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ ।।८३।।

सवत आलेली ती स्त्री रुसून (पतीचे) घर सोडून जाऊ म्हणेल तर तिला अडवून ठेवावी. किंवा तिला तिच्या माहेरी पाठवावी.

प्रतिषेधे पिबेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि ।
प्रेक्षासमाजं गच्छेद्वा सा दण्ड्या कृष्णलानि षट् ।।८४।।

जी स्त्री नको म्हणून सांगितले असताहि विवाहादिक उत्सवाचे वेळी मद्यप्राशन करील किंवा समुदायामध्ये (नृत्यादिकांसाठी) जाईल तर तिला सहा कृष्णल दंड करावा.

यदि स्वाश्चापराश्चैव विन्देरन्योषितो द्विजा: ।
तासां वर्णक्रमेण स्याज्ज्यैष्ठ्यं पूजा च वेश्म च ।।८५।।

द्विज सवर्ण वा भिन्नवर्ण स्त्रियांशी लग्न करतील तर त्यांना वर्णाच्या क्रमांनी ज्येष्ठत्व वस्त्रालंकारादि द्यावे आणि निवासस्थान वर्णाच्या क्रमाने दिले जावे.

भर्तु: शरीरशुश्रूषां धर्मकार्यं च नैत्यकम् ।
स्वा चैव कुर्यात्सर्वेषां नास्वजाति: कथंचन ।।८६।।

पतीची शरीरसेवा, धर्मकृत्ये नित्य व नैमित्तिकहि कामे पतीच्या वर्णाची जी स्त्री असेल तिने करावी. दुसऱ्या वर्णाच्या स्त्रीने करू नये.

यस्तु तत्कारयेन्मोहात्सजात्या स्थितयाऽन्यया ।
यथा ब्राह्मणचाण्डाल: पूर्वदृष्टस्तथैव स: ।।८७।।

स्वत:च्या वर्णाची स्त्री जवळ असता कोणी मोहाने (वरील कामे) अन्य वर्णाच्या स्त्रीकडून करवील तर तो ब्राह्मणातील चांडाल आहे असे पूर्वीच्या ज्ञात्यांनी म्हटले आहे.

उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च।
अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि ॥८८॥

आपल्या वर्णाचा कुलीन आचारसंपन्न सुस्वरूप असा वर मिळाल्यास मुलगी वयात आली नसली तरी, तिचा त्या वराशी विधिपूर्वक विवाह करावा.

काममामरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्तुमत्यपि।
न चैवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥८९॥

ऋतुमती झाल्यानंतरहि कन्येने आमरण पित्याच्या घरीच राहावे. परंतु गुणहीनाला कधीहि कन्या अर्पण करू नये.

त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती।
ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशं पतिम् ॥९०॥

ऋतू प्राप्त झाल्यावर मुलीने तीन वर्षेपर्यंत वाट पहावी. या कालानंतर आपल्याला सदृश अशा पतीची (स्वत:च) निवड करावी.

मुलीचा विवाह करून देण्याचे दायित्व तिच्या पित्याचे वा अन्य वडिलधाऱ्या आप्तस्वकीयांचे आहे. पण काही कारणाने त्यांनी आपले कर्तव्य योग्यवेळी पार पाडले नाही तर मुलीने ऋतुप्राप्तीनंतरची तीन वर्षे त्यांच्या भरवंशावर पाहिल्यानंतर स्वत:च आपणासाठी योग्य वर शोधून विवाहित व्हावे.

सदृश म्हणण्यात योग्य म्हणजे जाति कुल गुण यांनी योग्य, असा अर्थ आहे.

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम्।
नैन: किंचिदवाप्नोति न च यं साऽधिगच्छति ॥९१॥

पिता इत्यादींनी योग्य वेळी विवाह करून दिला नाही तर मुलीने स्वत: होऊन पती मिळविणे वा अशा मुलीला त्या पतीने स्वीकारणे यात कोणताहि दोष नाही.

अलंकारं नाददीत पित्र्यं कन्या स्वयंवरा ।
मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेना स्याद्यदि तं हरेत् ॥९२॥

स्वत:चा पति स्वत:च निवडणाऱ्या मुलीने पिता माता बंधू यांच्याकडून वस्त्रालंकारादीची अपेक्षा करू नये. (दिले तरी घेऊ नये) त्यांनी दिलेल्या धनादींचा स्वीकार करील ती मुलगी चोर ठरेल.

पित्रे न दद्याच्छुल्कं तु कन्यामृतुमतीं हरन्।
स च स्वाम्यादतिक्रामेदृतूनां प्रतिरोधनात् ॥९३॥

ऋतुमती कन्येशी विवाह करणाऱ्या वराने पत्नीच्या पित्याला कन्याशुल्क म्हणून काही देण्याची आवश्यकता नाही. मुलीचा योग्य वेळी विवाह न करणारा पिता मुलीवरील सर्व अधिकारापासून च्युत होतो.

त्रिंशद्वर्षो वहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम्।
त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥९४॥

तीस वर्षे वयाच्या वराने बारावर्षाच्या मनोनुकूल कन्येशी विवाह करावा. चोवीस वर्षाच्या पुरुषाने आठ वर्षे वयाच्या मुलीशी विवाह करावा. गृहस्थधर्म स्वीकारण्याची घाई करावी. अन्यथा धर्माचरणात शिथिलता येते.

विद्याभ्यासासाठी वेदांच्या व शास्त्रांच्या संख्येला अनुसरून एक दोन तपांचा काळ लागतो. त्यामुळे ब्रह्मचाऱ्याचे वय विद्याध्ययन करताना स्वाभाविकपणे चोवीस ते तीस वर्षाचे होते म्हणून वराचा हा काल सांगितला आहे. गृहस्थधर्माच्या दृष्टीने वधु–वरांमध्ये अधिक अंतर असणे हे इष्ट आहे.मुलगी वयाने जितकी मोठी तितके सासरच्या वातावरणाशी जुळवून घेणे अधिक अवघड जाते. मुलीचे वय लहान असताना तिच्या ठिकाणी स्वतःच्या स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वाची अस्मिताहि जागृत झालेली नसते. त्यामुळे पतीशी त्याच्या स्वभाव–आचार यानुसार तिला एकरूप होणेहि सोपे जाते. वर दिलेली वयोमर्यादा ही अधिकात अधिक आहे असे समजावे.आयुर्वेदाने सुप्रजेसाठी पुरुषाचे वय वीस पूर्ण आणि पत्नीचे सोळा पूर्ण असे सांगितले आहे.

देवदत्तां पतिर्भार्यां विन्दते नेच्छयात्मनः।
तां साध्वीं बिभृयान्नित्यं देवानां प्रियमाचरन् ॥९५॥

पत्नी देवाने दिली तीच मिळते. स्वतःच्या इच्छेने मिळत नाही म्हणून देवांना प्रिय असे आचरण करण्यासाठी साध्वी अशा स्त्रीचे अन्न– आच्छादन इ. करून संगोपन करावे.

प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः संतानार्थं च मानवाः।
तस्मात्साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्या सहोदितः ॥९६॥

स्त्रिया प्रजेसाठी आणि पुरुष संततीसाठी निर्माण केलेले आहेत. म्हणून (गृहस्थाला विहित) जे साधारण धर्म त्यांचे पत्नीसह सदैव उत्साहाने पालन करावे.

प्रजा शब्दाने अधिक चांगली मुले असा अर्थ घ्यावयाचा आहे. संतती शब्दाने केवळ वंशसातत्य गृहीत आहे. यावरून मुलावर चांगले संस्कार करून त्यांना सभ्य सुसंस्कृत माणूस बनविण्याचे काम मुख्यतः स्त्रियांचे, मातेचे आहे. हे स्वीकारावे लागते.

कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियेत यदि शुल्कदः ।
देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते ॥९७॥

कन्येचे शुल्क दिल्यानंतर देणारा मरण पावला तर कन्येच्या अनुमतीने शुल्कदात्याच्या भावाला ती द्यावी.

आददीत न शूद्रोऽपि शुल्कं दुहितरं ददन् ।
शुल्कं हि गृह्णन्कुरुते छन्नं दुहितृविक्रयम् ॥९८॥

शूद्रानेहि कन्येचे शुल्क घेऊ नये. तसे घेणे म्हणजे अप्रत्यक्षपणे कन्याविक्रय करण्यासारखेच आहे.

एतत्तु न परे चक्रुर्नापरे जातु साधवः ।
यदन्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥९९॥

एकाला कन्या देतो असे प्रतिज्ञापूर्वक सांगून ती दुसऱ्याला देणे योग्य नाही असे प्राचीन अर्वाचीन सज्जनांचे मत आहे.

नानुशुश्रुम जात्वेतत्पूर्वेष्वपि हि जन्मसु ।
शुल्कसंज्ञेन मूल्येन छन्नं दुहितृविक्रयम् ॥१००॥

सज्जन माणसे म्हणतात की आम्ही पूर्वीच्या जन्मात सुद्धा शुल्काच्या निमित्ताने कन्येचा विक्रय केलेले ऐकले नाही.

अन्योन्यस्याव्यभीचारो भवेदामरणान्तिकः ।
एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥१०१॥

आमरण दोघांनी परस्परांशी अव्यभिचारपणे एकनिष्ठेने राहावे हा स्त्रीपुरुषांचा उत्तम धर्म आहे. असे थोडक्यात सांगता येईल.

तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ ।
यथा नाभिचरेतां तौ वियुक्तावितरेतरम् ॥१०२॥

विवाहित स्त्री–पुरुषांनी वेगळे राहून आपण परस्पर व्यभिचारदोषांनी युक्त होऊ नये. यादृष्टीने सतत प्रयत्नशील असावे.

एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंहितः ।
आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभागं निबोधत ॥१०३॥

परस्परांच्या ओढीने युक्त असा (विवाहित) स्त्रीपुरुषांचा धर्म तसेच मूल नसेल तर अपत्यप्राप्तीसाठी काय करावे तेहि सांगितले. आता दायभाग (वाटणीसंबंधी नियम) सांगतो. ते ऐका.

ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम्।
भजेरन्पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ।।१०४।।

बाप आणि आई यांच्या मृत्यूनंतर त्यांची संपत्ति भावाभावांनी आपसात सारख्या प्रमाणात वाटून घ्यावी. आईबाप जिवंत असता त्या संपत्तीवर पुत्रांचा अधिकार नसतो.

ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पित्र्यं धनमशेषतः।
शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ।।१०५।।

ज्येष्ठ पुत्राने पित्याची सर्व संपत्ति ग्रहण करावी. इतर बंधूंनी पित्याप्रमाणे ज्येष्ठाच्या आश्रयाने राहून स्वत:ची उपजीविका चालवावी.(एकत्र कुटुंबासाठी हा नियम जाणावा)

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः।
पितॄणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ।।१०६।।

पहिला पुत्र उत्पन्न झाल्याने माणूस पुत्रवान् होत असतो. आणि पितरांच्या ऋणातून मुक्त होतो. म्हणून थोरला मुलगा संपत्तीचा अधिकारी होण्यास योग्य आहे.

यस्मिन्नृणं संनयति येन चानन्त्यमश्नुते।
स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुः ।।१०७।।

पहिला मुलगा जन्माला आला की पिता ऋणातून मुक्त होतो. आणि मोक्षाला पावतो. म्हणून पहिल्या पुत्रालाच तेवढे धर्मजपुत्र मानतात. इतर पुत्र हे कामोत्पन्न –कामज आहेत असे जाणावे.

पितेव पालयेत्पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातॄन्यवीयसः।
पुत्रवच्चापि वर्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ।।१०८।।

थोरल्या भावाने धाकट्या भावाचे पित्याप्रमाणे पालन करावे. धाकट्यानेहि थोरल्या भावाशी आपण त्याचे पुत्र आहोत अशाभावनेने वागावे.

ज्येष्ठः कुलं वर्धयति विनाशयति वा पुनः।
ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सद्भिरगर्हितः ।।१०९।।

थोरला पुत्र (फार गुणवान् असेल तर) कुलाची अभिवृद्धि करतो. (दुर्गुणी असेल तर) कुलाचा नाशहि करतो. लोकामध्ये थोरल्यालाच मान दिला जातो. सज्जनामध्ये थोरलाच अनिंद्य ठरतो.

यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः।
अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात्स संपूज्यस्तु बन्धुवत् ।।११०।।

थोरला भाऊ थोरलेपणाची जाणीव ठेवून धाकट्या भावाशी वागतो तेव्हा तो मातापित्याप्रमाणे (पूजनीय) असतो. थोरल्याला शोभण्यासारखे त्याचे वागणे नसेल तरी धाकट्यांनी त्याला वडिलधाऱ्या आप्ताप्रमाणे आदरणीय मानावे.

एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।
पृथग्विवर्धते धर्मस्तस्माद्धर्म्या पृथक् क्रिया ।।१११।।

वाटणी न करता अशा रीतीने सर्व भावांनी एकत्र राहावे, किंवा कामनेने वेगवेगळे व्हावे. वेगळे राहिल्यामुळे प्रत्येकाला धर्मकृत्ये करावी लागतात. त्यामुळे धर्माची वाढ होते.

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।
ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः ।।११२।।

पित्याच्या सामायिक संपत्तीतून एक विसांश धन ज्येष्ठाने घ्यावे. त्याच्या अर्धे मधल्याने आणि धाकट्याने त्याच्या एकचतुर्थांश घ्यावे.

संपत्तीच्या पाच प्रतिशत भाग थोरल्याने घ्यावा, अडीच प्रतिशत मधल्याने व सव्वा प्रतिशत सर्वात धाकट्याने वाटणीच्या आधी काढून घ्यावा. मग उरलेल्या संपत्तीची समान वाटणी करावी.

ज्येष्ठाश्चैव कनिष्ठश्च संहरेतां यथोदितम् ।
येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्मध्यमं धनम् ।।११३।।

सर्वात थोरला व सर्वात धाकटा यांनी क्रमाने (प्रतिशत पाच आणि प्रतिशत सव्वा) वर सांगितल्याप्रमाणे वाटणी उचलावी. यांच्यामधले जे भाऊ असतील त्यांनी (प्रतिशत अडीच प्रमाणे) मध्यम म्हणून सांगितलेले धन प्रत्येकाने घ्यावे.

सर्वेषां धनजातानामाददीताग्र्यमग्रजः ।
यच्च सातिशयं किंचिद्दशतश्चाप्नुयाद्वरम् ।।११४।।

सर्व संपत्तीपैकी जे श्रेष्ठ असेल आणि विशेष प्रकारचे गुण वा विशेष कारण असेल तर त्यातील दहावा अंश थोरल्याने घ्यावा.

ज्येष्ठतेच्या क्रमाने एकशेबाराव्या एकशेतेराव्या श्लोकात उचललेल्या वाटणीव्यतिरिक्त हा दहावा भाग घ्यावयाचा आहे. असे समजावे.

उद्धारो न दशस्वस्ति संपन्नानां स्वकर्मसु ।
यत्किंचिदेव देयं तु ज्यायसे मानवर्धनम् ।।११५।।

सर्व भाऊ आपापल्या कर्तव्यकर्माने संपन्न असतील तर विशेष धनाचा दहावा अंश वेगळेपणाने थोरल्यास देण्याचे कारण नाही. थोरल्याचा मान ठेवणे योग्य म्हणून त्याला थोडेसे अधिक काही द्यावे.इतकेच.

एवं समुद्धृतोद्धारे समानंशान्प्रकल्पयेत् ।
उद्धारेऽनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना ।।११६।।

वर सांगितल्याप्रमाणे संपत्तीतील विशेष अंश उचलून घेतल्यानंतर जी संपत्ती उरेल ती सर्व भावांनी समान प्रमाणामध्ये वाटून घ्यावी. वर सांगितल्याप्रमाणे उद्धार काढून घेतला नसेल तर विभागणी पुढीलप्रमाणे करावी.

एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्धं ततोऽनुजः ।
अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः ।।११७।।

थोरल्याला दोन अंश त्याच्या पाठच्याला दीड अंशआणि इतर धाकट्यांना एकेक अंश याप्रमाणे विशेष वाटणी द्यावी. हे धर्माला धरून आहे.

प्रतिशत पाच, अडीच किंवा सव्वा असा उद्धार काढणे कुणालाच योग्य न वाटल्याने हा दुसरा पर्याय आलेला आहे. जन्माने प्राप्त झालेल्या ज्येष्ठ कनिष्ठतेची जाणीव उभयपक्षी राहावी म्हणून ही व्यवस्था आहे.

स्वेभ्योंऽशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भ्रातरः पृथक् ।
स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः ।।११८।।

अविवाहित मुलींना त्यांच्या भावांनी प्रत्येकी आपापल्या वाटणीतला एक चतुर्थांश भाग द्यावा.असे न देतील तर ते पतित होतील.

प्रत्येक भावाच्या वाटणीतला एकचतुर्थांश प्रत्येक बहिणीला मिळावा असा याचा अर्थ नाही. श्लोक एकशेतेरा ते एकशेअठरा यात सांगितल्याप्रमाणे सर्व भावात पैतृकसंपत्तीची वाटणी झाल्यानंतर कन्यांना म्हणजे अविवाहित मुलींना वाटणी कशी द्यावी ते येथे सांगितले आहे. मुलगी एकच असेल आणि भाऊ अधिक असतील तर तिला लाभ पुष्कळ होईल. पण मुली अधिक असतील त्यावेळी प्रत्येक भावाच्या वाटणीतील एकचतुर्थांश एकत्र करून त्याची समान वाटणी मुलींच्यामध्ये करावी.हा विभाग चतुर्थांश चार प्रतिशत असणेहि शक्य आहे.

या वाटणीत विवाहित मुलींचा भाग नाही. त्यांच्या त्यांच्या विवाहाच्या वेळी त्यांच्यासाठी जे काय द्यावयाचे ते देऊन झालेले आहे असे गृहीत आहे म्हणून श्लोकामध्ये भगिनी असे न म्हणता कन्या असा उल्लेख आला आहे. पण मुलीला वाटणीच नाही असा आरोप करतात, तो खोटा आहे. वाटणीच्या

दृष्टीने मुलींचा विचार मनूने अवश्य केला आहे. विवाहित कन्येला वाटणीचा अधिकार देणे म्हणजे मेहुण्या मेहुण्यात भांडण लावून देणे आहे.

अजाविकं सैकशफं न जातु विषमं भजेत्।
अजाविकं तु विषमं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥११९॥

शेळ्या, मेंढ्या, घोडे, खेचरे यांची संख्या विषम असेल तर त्यांची वाटणी करू नये. विषम असलेली ती थोरल्याने घ्यावी.

हे पशुधन संख्येने विषम असल्यामुळे समप्रमाणात वाटता येणार नाही. म्हणून ते थोरल्यानेच घ्यावे असे जे सांगितले आहे ते त्यांची वाटणी अशक्य असेल त्यावेळेकरिता आहे. वाटणी होत नाही म्हणून त्यांच्या विनिमयात दुसरे काही देऊन वा पशूंना विकून वाटणी करू नये. असे टीकाकारांनी म्हटले आहे. पण व्यवहार मात्र असा नाही.समप्रमाणात वाटून झाल्यावर जे न वाटता येण्यासारखे उरेल ते ज्येष्ठ भावाने घ्यावे असाहि अर्थ करता येईल उदा. नऊ पशू असतील, भाऊ चार तर प्रत्येकी दोन–दोन वाटून एक उरेल तो थोरल्याचा. भाऊ तीन असता तर प्रत्येकी तीन थोरल्याला अधिक काही नाही.

यवीयाञ्ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि।
समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥१२०॥

धाकटा भाऊ थोरल्या भावाच्या पत्नीच्या ठिकाणी (नियोगाने) पुत्र उत्पन्न करील तर वाटणी समसमान असावी अशीच धर्माची व्यवस्था आहे.

येथे थोरला भाऊ मृत आहे असे गृहीत धरले आहे. पण तो थोरल्या भावाचा पुत्र आहे म्हणून वाटणीचा विशेष अंश त्यास देण्याचे कारण नाही. तसेच पिता नसला तरी पितामहाच्या धनाचा या नातवाला त्याच्या चुलत्याप्रमाणेच समविभाग मिळाला पाहिजे.असेहि येथे सांगितले गेले आहे. असे जाणावे.

उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते।
पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्मेण तं भजेत् ॥१२१॥

(या श्लोकातील आशय त्यातील शब्दावरून नीटसा लक्षात येत नाही म्हणून टीकाकार व अन्य भाषांतरकर्ते यांच्या आधाराने तात्पयार्थ सांगत आहे हे एकप्रकारे एकशेवीसाव्या श्लोकाच्या अर्थाचे स्पष्टीकरण आहेअसे दिसते.)

पिता नसल्याने पित्याच्या ज्येष्ठतेमुळे त्याला असलेला वाटणीचा विशेष अंश उचलण्याचा अधिकार या क्षेत्रज पुत्राला नाही.

पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायां कनिष्ठायां च पूर्वजः ।
कथं तत्र विभागः स्यादिति चेत्संशयो भवेत् ।।१२२।।

बायकांपैकी धाकटीला आधी मुलगा झाला आणि थोरल्या पत्नीला त्यानंतर झाला तर त्यांच्यात वाटणी कशी करावी असा संशय आल्यास काय करावे ते सांगतो.

एकं वृषभमुद्धारं संहरेत स पूर्वजः ।
ततोऽपरे ज्येष्ठवृषास्तदूनानां स्वमातृतः ।।१२३।।

जो प्रथम जन्माला आला आहे (तो कनिष्ठेचा असला तरी) त्याने एक चांगला बैल आधी घ्यावा आणि मग इतरांनी आपल्या मातांच्या अनुक्रमाने मध्यम, साधारण कनिष्ठ अशा योग्यतेचे बैल अनुक्रमाने घ्यावे.

विवाहित पत्न्यांमधे विवाहकालाचे दृष्टीने आधी आणि नंतर या स्वरूपात पत्न्यांचाहि एक क्रम स्वाभाविकपणे असतो. त्यांना मानहि त्याच क्रमाने दिला पाहिजे. हीच स्थिति त्यांच्या पोटी आलेल्या पुत्रांची. म्हणून प्रथम पुत्राने पित्याच्या संपत्तीतील बैलांपैकी एक तो आधी घ्यावा मग बैलांच्या प्रतवारीने इतरांनी अनुक्रमाने आपापले वाटे उचलावे.

ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायां हरेद्वृषभषोडशाः ।
ततः स्वमातृतः शेषा भजेरन्निति धारणा ।।१२४।।

थोरल्या पत्नीच्या ठिकाणी जर इतरांच्या आधी पुत्र झाला असेल तर तो स्वाभाविकपणे ज्येष्ठ पुत्र होय. तेव्हा त्याने पंधरा गायी आणि एक बैल आधी घ्यावेत. आणि मग इतरांनी आपापल्या मातांच्या अनुक्रमाने आपली वाटणी उचलावी.

सदृशस्त्रीषु जातानां पुत्राणामविशेषतः ।
न मातृतो ज्यैष्ठ्यमस्ति जन्मतो ज्यैष्ठ्यमुच्यते ।।१२५।।

आपल्याच वर्णाच्या स्त्रीच्या ठिकाणी जे पुत्र उत्पन्न होतील त्यांचा जन्माच्या दृष्टीने अनुक्रम लागतो. तेथे मातांचा विवाहक्रम अपेक्षित नाही.

जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम् ।
यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता ।।१२६।।

जन्माने जो ज्येष्ठ आहे. त्याने यज्ञाच्या प्रसंगी सुब्रह्मण्य मंत्राने इंद्राचे आवाहन करावे असे सांगितले आहे. गर्भधारणा एककालिक असली तरी जुळ्यामध्ये जो प्रथम जन्मतो तोच ज्येष्ठ मानावा असे सांगितले आहे.

लोकांमध्ये मात्र जुळ्यातील मागून जन्मतो, त्याला ज्येष्ठ मानावे अशी धारणा आहे पण ती योग्य नाही.

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम्।
यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम्॥१२७॥

ज्याला पुत्र नसेल त्याने कन्येला पुत्राच्या ठिकाणी मानावे आणि जावयाशी नियम करावा की हिला जे अपत्य (पुत्र) होईल ते माझे श्राद्धादिक, और्ध्वदेहिक कर्म करील.

येथे अपत्य शब्दाने पुत्रच गृहीत आहे. कारण स्त्रियांना वैदिक कर्म करण्याचा अधिकार नाही.और्ध्वदेहिकादि कृत्ये वैदिक असतील तेव्हा ती पुरुषानेच करावीत असे शास्त्र आहे म्हणून हा अधिकार मुलीच्या मुलग्याला आहे मुलीला नाही.

अनेन तु विधानेन पुरा चक्रेऽथ पुत्रिकाः।
विवृद्ध्यर्थं स्ववंशस्य स्वयं दक्षः प्रजापतिः॥१२८॥

पूर्वी दक्ष प्रजापतीने याच रीतीने आपल्या सगळ्या मुलींना स्वतःच्या वंशाच्या वृद्धीसाठी पुत्रिका मानले होते.

ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश।
सोमाय राज्ञे सत्कृत्य प्रीतात्मा सप्तविंशतिम्॥१२९॥

त्याने (दक्ष प्रजापतीने) संतोषाने सन्मानपूर्वक आपल्या कन्यांपैकी धर्माला दहा कश्यपाला तेरा आणि सोमराजाला म्हणजे चंद्राला सत्तावीस याप्रमाणे अर्पण केल्या.

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।
तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत्॥१३०॥

पुत्र हा आत्माच आहे आणि कन्या ही पुत्रासारखीच आहे म्हणून तिचा पुत्र आत्मस्वरूपाने विद्यमान असता तिच्यावाचून (अपुत्रकाचे) धन दुसरा कसा घेईल ?

मुलीची योग्यता पुतण्यापेक्षा अधिक मानली आहे. हे महत्वाचे आहे.

मातुस्तु यौतकं तत्स्यात्कुमारीभाग एव सः।
दौहित्र एव हरेदपुत्रस्याखिलं धनम्॥१३१॥

मातेचे जे स्त्रीधन असेल तो कुमारींचा म्हणजे अविवाहित कन्यकांचा भाग समजावा. तसेच आईच्या पुत्ररहित वडिलांचे जे धन ते दौहित्राने म्हणजे मुलीच्या पुत्रानेच घ्यावे.

दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत्।
स एव दद्याद्द्वौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च ॥१३२॥

दौहित्र (मुलीचा मुलगा) एकुलता एक असेल तर त्याने पित्याची संपत्ती घ्यावी. आणि श्राद्धाचे वेळी पित्याच्या नावाने आणि मातामहाच्या–आईच्या वडिलांच्या नावाने असे दोन्ही पिंड द्यावेत.

मातामहाचे सर्व धन त्या दौहित्राला मिळत असल्याने आता एकुलता एक असला तरी स्वत:च्या पित्याचे धन पुन्हा का घ्यावे ते कुलाच्या दृष्टीने त्याच्या चुलतभावाला मिळाले पाहिजे असा विचार कुणी करू नये म्हणून आवर्जून हा नियम सांगितला आहे. पित्याच्या संपत्तीवर पुत्राचा अधिकार जन्मजातच असतो. परिस्थितिवशात् त्याला मामा नसल्याने आजोबाचे धन (मातामहाचे) सहजपणे प्राप्त झाले आहे. त्यामुळे त्याला त्याच्या स्वाभाविक अधिकारापासून वंचित करण्याचे कारण नाही.

पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मत:।
तयोर्हि मातापितरौ संभूतौ तस्य देहत: ॥१३३॥

धर्मकृत्याच्या दृष्टीने पौत्र–मुलाचा मुलगा आणि दौहित्र मुलीचा मुलगा, यांच्यात काहीहि विशेष नाही. कारण एकाच पित्यापासून पहिल्याच्या पित्याचा आणि दुसऱ्याच्या मातेचा जन्म झाला असल्याने देहदृष्ट्या त्यांचे संबंध सारखेच आहेत.

पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते।
समस्तत्र विभाग: स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रिया: ॥१३४॥

मुलगा नाही म्हणून आधी कन्येलाच पुत्र मानले पण मागून मुलगा झाला तर वाटणीच्या वेळी दौहित्र औरस पुत्र यांना समान वाटणी द्यावी. कन्येला ज्येष्ठतेचा विशेष मान देण्याचे कारण नाही.

पूर्वीच्या श्लोकातून वाटणी करताना ज्येष्ठ कनिष्ठ असा भेद करून ज्येष्ठाला काही विशेष अंश अधिक दिलेले आहेत. तेथे कन्येला साक्षात् वाटणी दिलेलीच नाही. म्हणून येथे आता दौहित्रालाहि विशेष अधिक देण्याचे कारण नाही.

अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथंचन।
धनं तत्पुत्रिकाभर्ता हरेतैवाविचारयन् ॥१३५॥

पुत्रिका म्हणून ठरविलेली मुलगी मरण पावली तर तिचे धन तिच्या पतीच्या वाट्यास जाईल येथे अन्य विचार करू नये.

येथे सासऱ्याची संपत्ति पुत्रिका नियमाने स्वाभाविकपणे जावयाकडे येते पण पुत्रिकानियम नसेल तर सासऱ्याच्या संपत्तीचा विनियोग अन्य रीतीनेहि होईल.

अकृता वा कृता वाऽपि यं विन्देत् सदृशात्सुतम्।
पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम्॥१३६॥

मुलीला पुत्रिकारूपाने नियमित केलेली असो वा नसो पण जावई सवर्ण असेल तर तिला झालेल्या पुत्रामुळे तिचा पिता म्हणजे मातामह हा पौत्रवान् होतोच. त्यामुळे त्या दौहित्राने मातामहाचे श्राद्ध करावे. व त्याचे धनहि घ्यावे.

पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रघ्नस्याप्नोति विष्टपम्॥१३७॥

पुत्र उत्पन्न झाला म्हणजे उत्तम लोकाची प्राप्ती होते. पुत्राला पुत्र म्हणजे नातू झाल्यामुळे उत्तम लोकी चिरकाल रहाता येते आणि पुत्राला नातू म्हणजे पणतू झाल्यामुळे सूर्यलोकाची प्राप्ति होते.

पुत्रसंतति हीच धनाची मुख्यत: अधिकारी आहे असे यावरून सिद्ध होते. असे टीकाकारांनी म्हटले आहे.

पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्त्रायते पितरं सुत:।
तस्मात्पुत्र इति प्रोक्त: स्वयमेव स्वयंभुवा॥१३८॥

पुत् नाम (पुं नाम) नरकापासून पित्याचे रक्षण करतो. म्हणून मुलाला पुत्र म्हणतात असे स्वत: ब्रह्मदेवानेच सांगितले आहे.

पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नोपपद्यते ।
दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं संतारयति पौत्रवत्॥१३९॥

पौत्र आणि दौहित्र यात व्यवहारत: काही विशेष नसल्याने पौत्राप्रमाणे हा पुत्रिका– पुत्रही (मातामहाचा) उद्धार करणारा असतो.

मातु: प्रथमत: पिण्डं निर्वपेत्पुत्रिकासुत:।
द्वितीयं तु पितुस्तस्यास्तृतीयं तत्पितु: पितु: ॥१४०॥

दौहित्राने (पुत्रिका–पुत्राने) प्रथम आईच्या नावाने पिंड द्यावा. आणि मग दुसरा पिंड मातामहाच्या नावाने द्यावा व तिसरा पिंड मातामहाच्या पित्याच्या नावाने द्यावा.

उपपन्नो गुणै: सर्वै: पुत्रो यस्य तु दत्त्रिम:।
स हरेतैव तद्रिक्थं संप्राप्तोऽप्यन्यगोत्रत: ॥१४१॥

दत्तक पुत्र सर्व गुणांनी संपन्न असेल तर तो परगोत्रातून आला असला तरी त्याचा (दत्तक पित्याच्या) संपत्तीवर अधिकार असतो. (म्हणून त्याला योग्य ती वाटणी मिळेल.)

गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्त्रिमः क्वचित्।
गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ।।१४२।।

दत्तक गेलेल्या मुलाला जनक बापाचे गोत्र व धन मिळत नाही. ज्याला गोत्र आणि संपत्तीची वाटणी मिळते त्यालाच श्राद्धादिक कर्म करण्याचा अधिकार असतो.

अनियुक्तासुतश्चैव पुत्रिण्याप्तश्च देवरात्।
उभौ तौ नार्हतो भागं जारजातककामजौ ।।१४३।।

वडिलधाऱ्यांच्या अनुमतीवाचून परपुरुषाकडून उत्पन्न केलेला पुत्र आणि पुत्रवती असतानाहि दिराकडून उत्पन्न झालेला पुत्र हे दोघेहि संपत्तीच्या अधिकाराचे वाटेकरी नाहीत. कारण पहिला व्यभिचारातून उत्पन्न झालेला आहे. आणि दुसरा कामवासनेने उत्पन्न झालेला आहे.

नियुक्तायामपि पुमान्नार्यां जातोऽविधानतः।
नैवार्हः पैतृकं रिक्थं पतितोत्पादितो हि सः ।।१४४।।

वडिलधाऱ्यांनी अनुज्ञा दिलेली असताना नियोगाचा जो शास्त्रोक्त विधी आहे तो न पाळता उत्पन्न झालेला (क्षेत्रज) पुत्र धनविभागाचा अधिकारी नाही. कारण तो पतितापासून उत्पन्न झालेला आहे.

हरेत्तत्र नियुक्तायां जातः पुत्रो यथौरसः।
क्षेत्रिकस्य तु तद् बीजं धर्मतः प्रसवश्च सः ।।१४५।।

वडिलधाऱ्यांच्या अनुज्ञेने शास्त्रोक्त नियोगविधीने उत्पन्न झालेला पुत्र औरसाप्रमाणे धनविभागाचा अधिकारी होतो. ज्याचे क्षेत्र त्याचेच बीज मानले जाते. आणि या उत्पत्तीला धर्माची मान्यता आहे.

पांडव राज्याचे अधिकारी ठरले ते यामुळेच.

धनं यो बिभृयाद्भ्रातुर्मृतस्य स्त्रियमेव च ।
सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ।।१४६।।

भाऊ निपुत्रिक मरण पावला असेल तर त्याचे पत्नीचे ठिकाणी दुसऱ्या भावांनी (नियोगविधीने) पुत्र उत्पन्न करावा. आणि त्याला धनविभाग द्यावा. कारण तो त्याचाच अधिकार आहे.

या नियुक्ताऽन्यतः पुत्रं देवराद्वाप्यवाप्नुयात्।
तं कामजमरिक्थीयं वृथोत्पन्नं प्रचक्षते ।।१४७।।

वडिलधाऱ्यांची अनुज्ञा असतानाहि दिरादिकांकडून नियोगपद्धतीने नियम न पाळता

उत्पन्न केलेला पुत्र हा कामज आहे. त्याचा जन्म व्यर्थ आहे(अधिकृत नाही) म्हणून तो धनविभागाचा अधिकारी नाही.

एतद्विधानं विज्ञेयं विभागस्यैकयोनिषु ।
बह्वीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत ।।१४८।।

धनविभागाचे सांगितलेले हे नियम सवर्ण स्त्रीच्या ठायी झालेल्या पुत्रांना अनुलक्षून आहेत. भिन्नवर्णाच्या स्त्रियांचे ठायी उत्पन्न झालेल्या पुत्रांना वाटणी कोणत्या प्रकारे द्यावी ते आता सांगतो ते ऐका.

ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण चतस्त्रस्तु यदि स्त्रियः ।
तासां पुत्रेषु जातेषु विभागेऽयं विधिः स्मृतः ।।१४९।।

ब्राह्मणाला चारहि वर्णाच्या स्त्रिया असतील तर त्यांची वाटणी पुढे सांगितलेल्या नियमाने करावी.

कीनाशो गोवृषो यानमलंकारश्च वेश्म च ।
विप्रस्यौद्धारिकं देयमेकांशश्च प्रधानतः ।।१५०।।

ब्राह्मणीच्या मुलाला शेती करणारा गडी सांड वाहन अलंकार घर आणि वाटणीचा मुख्य अंश द्यावा.

शेष धनाची विभागणी पुढे सांगितल्याप्रमाणे करावी.

त्र्यंशं दायाद्धरेविप्रो द्वावंशौ क्षत्रियसुतः ।
वैश्याजः सार्धमेवाशंमंशं शूद्रासुतो हरेत् ।।१५१।।

तीन अंश ब्राह्मणीच्या मुलाला दोन अंश क्षत्रिय स्त्रीच्या मुलाला दीड अंश वैश्यवर्णाच्या स्त्रीच्या मुलाला आणि एक अंश शूद्रेच्या पुत्राला—

सर्वं वा रिक्थजातं तद्दशधा परिकल्प्य च ।
धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिनाऽनेन धर्मवित् ।।१५२।।

किंवा सर्व संपत्तीचे दहा विभाग करून धर्मज्ञाने त्याची विभागणी पुढीलप्रमाणे करावी.

चतुरोंऽशान् हरेद्विप्रस्त्रीनंशान् क्षत्रियासुतः ।
वैश्यापुत्रो हरेद्व्यंशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ।।१५३।।

ब्राह्मणीच्या पुत्राने चार अंश क्षत्राणीच्या पुत्राने तीन अंश वैश्यस्त्रीच्या पुत्राने दोन आणि शूद्रस्त्रीच्या पुत्राने एक अंश याप्रमाणे वाटून घ्यावे.

यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रोऽप्यसत्पुत्रोऽपि वा भवेत्।
नाधिकं दशमाद्दद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः ।।१५४।।

ब्राह्मणाला इतर स्त्रियांच्या ठिकाणी पुत्र असो वा नसो शूद्रेच्या पुत्राला धर्माप्रमाणे केवळ दशमांशाचा अधिकार आहे.

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक्।
यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत् ।।१५५।।

ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य यांच्यापासून शूद्र स्त्रीच्या ठिकाणी उत्पन्न होणाऱ्या पुत्राला वाटणीचा (नैतिक) अधिकार नाही. त्याचा जन्मदाता त्याला जे उचलून देईल तेवढेच त्याचे धन.

ही वाटणी पिता जिवंत असतानाची आहे आणि १५३ व्या श्लोकातील विभागणी ही पित्याच्या माघारी करावयाची आहे.

समवर्णासु ये जाताः सर्वे पुत्रा द्विजन्मनाम्।
उद्धारं ज्यायसे दत्त्वा भजेरन्नितरे समम् ।।१५६।।

समान वर्णाच्या पत्नीच्या ठायी झालेल्या पुत्रांना ज्येष्ठ पुत्राचा विशेष अंश देऊन सर्व भावांच्या मध्ये संपत्तीची समान विभागणी करावी.

शूद्रस्य तु सवर्णैव नान्या भार्या विधीयते ।
तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत् ।।१५७।।

शूद्राला सवर्ण स्त्रीच विहित आहे. इतर वर्णाची स्त्री त्याला विहित नाही. म्हणून सवर्ण स्त्रीचे ठायी झालेल्या शूद्राच्या पुत्रांची वाटणी सर्वांना सारखीच असते मग संख्येने कितीहि असोत अगदी शंभर असले तरी.

चातुर्वर्ण्य व्यवस्था स्वीकारल्यामुळे आणि ती जन्मावर आधारित असल्यामुळे तिचे वैशिष्ट्य टिकवून ठेवण्यासाठी संपत्तीच्या वाटणीत ज्येष्ठ कनिष्ठ, ब्राह्मण –शूद्र यात विषमता केलेली दिसते. चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेची जाणीव त्या घटकाला निरनिराळ्या संदर्भात विशेषतेने असावी. ती टिकून राहावी म्हणून अशी योजना करणे आवश्यक झाले. समाजातील सर्व घटक सारख्याच योग्यतेचे ठरविणे आणि ठेवणे हे आजहि कोणाला शक्य झालेले नाही. कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात निरनिराळ्या गटांची वा पदांची इतरांपेक्षा वेगळी अशी विशेष सोय असते तशी करणे अवश्य होते.

पुत्रान्द्वादश यानाह नृणां स्वायंभुवो मनुः।
तेषां षडबन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः ।।१५८।।

मनूने मनुष्यासाठी बारा पुत्र सांगितले आहेत. त्यातील पहिले सहा हे संपत्तीचे वाटेकरी होतात. आणि पुढच्या सहाना अशी वाटणी अधिकाराने मागता येत नाही.

औरस: क्षेत्रजश्चैव दत्त: कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ।।१५९।।

औरस, क्षेत्रज, दत्तक, कृत्रिम, गूढोत्पन्न, अपविद्ध असे सहा वाटणीचे अधिकारी आहेत.

कानीनश्च सहोढश्च क्रीत: पौनर्भवस्तथा ।
स्वयं दत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवा: ।।१६०।।

कानीन, सहोढ, क्रीत, पौनर्भव, स्वयंदत्त, शौद्र असे सहा पुत्र वाटणीचे अधिकारी नाहीत.

या औरसादि वरील दोन श्लोकातील उल्लेखिलेल्या बारा पुत्रांच्या नावाचे स्पष्टीकरण पुढे १६६ व्या श्लोकापासून दिले जाणार आहे.

यादृशं फलमाप्नोति कुप्लवै: संतरञ्जलम् ।
तादृशं फलमाप्नोति कुपुत्रै: संतरंस्तम: ।।१६१।।

फुटक्या नावेतून पाण्यातून तरून जाण्याच्या प्रयत्नाचा जसा परिणाम असतो तसाच परिणाम क्षेत्रजादि अकरा पुत्रांच्या लाभाचा असतो.

फुटक्या नावेतून पूर्ण सुरक्षितपणे नदी वा सरोवरातून पार होता येत नाही. नावेच्या फुटकेपणामुळे काही ना काही तरी दोष निर्माण होतो तसेच क्षेत्रजादि पुत्रांमुळे होतो. खरे पुत्रत्व औरस पुत्राच्या ठिकाणीच असते.

यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ ।
यस्य यत्पैतृकं रिक्थं स तद्गृह्णीत नेतर: ।।१६२।।

औरस आणि क्षेत्रज पुत्र असताना ज्याने ते निर्माण केले, त्याच्या धनाचे अधिकारी होतात. (प्रत्येकाने आपापल्या बीजदात्याचेच धन घ्यावे) दुसऱ्याचे घेऊ नये.

श्लोक १४५ मध्ये क्षेत्रजालाहि जो ज्याचे क्षेत्र त्याचेच बीज समजावे असे जे म्हटले आहे ते औरस पुत्र नसलेल्या अवस्थेचे आहे. येथील वर्णन क्षेत्रजासवे औरसहि पुत्र असेल तर काय करावे यासंबंधीचे आहे.

एक एवौरस: पुत्र: पित्र्यस्य वसुन: प्रभु: ।
शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् ।।१६३।।

औरस हा एकटाच खरा पुत्र आणि तोच पित्याच्या संपत्तीचा अधिकारी त्याने क्षेत्रजाव्यतिरिक्त इतर पुत्रांना दयाळूपणे अन्न आच्छादनापुरते धन द्यावे.

औरस असताना क्षेत्रजाची आवश्यकता का वाटली यासंबंधी टीकाकारांनी केलेले स्पष्टीकरण असे– विवाहानंतर बरीच वर्षे मूल झाले नाही म्हणून क्षेत्रज पुत्र निर्माण केला. दैवयोगाने पुढे

औरस पुत्र झाला आता काय करावे ? त्याचा विचारच येथे सांगितला आहे. औरस नसताना क्षेत्रजाचा उत्पत्तिक्रम अयोग्य वाटल्याने दत्तकादीची व्यवस्था केली.

षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् ।
औरसो विभजनन्दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ॥१६४॥

औरस पुत्राने पैतृक धनाच्या वाटणीच्या वेळी एक षष्ठांश वा एकपंचमांश असा भाग क्षेत्रजास द्यावा.

क्षेत्रज गुणवान् असेल तर एकपंचमांश आणि नसेल तर एकषष्ठांश भाग दिला जाईल. अशी टिप्पणी टीकाकारांनी केली आहे.

औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ ।
दशापरे तु क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः ॥१६५॥

औरस आणि क्षेत्रज हे पित्याच्या संपत्तीचे (आपापल्या अधिकाराप्रमाणे) अधिकृत वाटेकरी आहेत. पुढचे जे दहा त्यांना पित्याचे गोत्र मिळते पण संपत्तीचे अधिकार आधीचा वा आधीचे नसताना क्रमाने पुढच्यास प्राप्त होते.

स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्धि यम् ।
तमौरसं विजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पितम् ॥१६६॥

विवाहाने परिणत अशा सवर्ण पत्नीच्या ठिकाणी जो पुत्र उत्पन्न केला जातो तो औरस. बारा पुत्रांमध्ये हाच प्रमुख होय.

यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीबस्य व्याधितस्य वा ।
स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥१६७॥

पती रोगी (नपुंसक) (वा निर्बीज) असताना वा मृत असताना नियोगविधीच्या पालनाने त्याचे पत्नीचे ठिकाणी जो पुत्र उत्पन्न होतो तो क्षेत्रज.

क्षेत्र हा शब्द पत्नीला उद्देशून वापरला आहे.

माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ।
सदृशं प्रीतिसंयुक्तं सज्ञेयो दत्त्रिमः सुतः ॥१६८॥

संततीचा अभाव असल्याने सवर्ण अशा दुसऱ्या जोडप्याच्या पुत्राचे प्रेमाने जे ग्रहण केले जाते त्याला दमितृ दत्तकपुत्र असे म्हणतात.

आपला मुलगा दुसऱ्याला दिला जातो. म्हणून त्याला दत्तक म्हटले जाते.

सदृशं तु प्रकुर्याद्यं गुणदोषविचक्षणम्।
पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः ।।१६९।।

गुणदोषांची नीट परीक्षा करून आपल्या वर्णाचा जो पुत्र गुणांनी युक्त असा मुलगा स्वत:चा पुत्र म्हणून सांभाळला जातो तो कृत्रिम.

पुत्रगुणांनी युक्त म्हणजे मातापित्यांची आस्थेने सेवा करणारा.

उत्पद्यते गृहे यस्तु नच ज्ञायेत कस्य सः ।
स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ।।१७०।।

स्त्री पतीच्या घरी असतानाहि (व्यभिचार कर्माने) पुत्र उत्पन्न करील पण तो कोणाचा हे नेमके सांगता येत नाही. तेव्हा तो गूढोत्पन्न होय.

क्षेत्रजामध्ये उत्पन्न करणाराचे ज्ञान असते. तो नियोगविधीने वडिलधाऱ्यांच्या संमतीने झालेला असतो. आणि हा गूढोत्पन्न, पत्नीने वासनातृप्तीसाठी केलेल्या जारकर्मातून उत्पन्न होतो.

मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा।
यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते ।।१७१।।

जन्मदात्या माता–पित्याने (काही कारणाने) टाकून दिलेला आणि (दयाबुद्धीने) दुसऱ्याने पुत्रभावाने स्वीकारलेला जो तो अपविद्ध.

पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ।
तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम् ।।१७२।।

विवाहापूर्वी माहेरी असताना त्या कन्येच्या ठिकाणी चोरटेपणाने जो पुत्र उत्पन्न होतो. तो लग्नानंतर त्या पतीचा कानीन पुत्र ठरतो.

या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञातापि वा सती।
वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते ।।१७३।।

वधू गर्भिणी आहे हे ठाऊक असो वा नसो त्या गर्भिणी स्त्रीशी ज्याचा विवाह होतो त्याचा (पुढे प्रसूतीनंतर) झालेला मुलगा तो सहोढ असे म्हटले जाते.

क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात्।
स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ।।१७४।।

स्वत:ला पुत्र हवा म्हणून दुसऱ्या दंपतीला मूल्य देऊन त्यांचा पुत्र विकत घेतला जातो. त्याला कृतकपुत्र असे म्हणतात. तो योग्य त्या गुणांनी युक्त असो वा नसो.

या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया।
उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ।।१७५।।

पतीने टाकून दिलेली वा विधवा झालेली जी स्त्री स्वत:च्या इच्छेने पुन्हा विवाह करून पुत्र उत्पन्न करते तो त्या दुसऱ्या पतीचा पौनर्भव पुत्र होय.

सा चेदक्षतयोनिः स्याद्गतप्रत्यागतापि वा।
पौनर्भवेन भर्त्रा सा पुनः संस्कारमर्हति ।।१७६।।

पती संभोगाने दूषित न झालेली (अक्षतायोनि) विवाहित स्त्री पतीला सोडून दुसऱ्या पुरुषाबरोबर विवाह करील पण संभोगाने दूषित झालेली नसेल ती काही काळानंतर पहिल्या पतीकडे परत येईल तर पुन्हा विवाह संस्कार करावा. हा पती पौनर्भव पती म्हटला जातो.

पूर्वी अगदी लहानपणी लग्ने होत असत. ऋतुप्राप्तीपर्यंत गर्भाधानसंस्कार होत नसे. त्यामुळे अक्षतयोनि राहाणे संभवनीय होते. आता पुन्हा पहिल्या पतीशी लग्न झाल्यानंतर त्यांना जो पुत्र होईल तोहि पौनर्भव पुत्र मानला जाईल असे प्रकरणावरून दिसते.

मातापितृविहिनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात्।
आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयंदत्तस्तु स स्मृतः ।।१७७।।

ज्याचे मातापिता मृत आहेत वा मातापित्यांनी कारणावाचून टाकून दिला आहे असा मुलगा दुसऱ्या पुरुषाला पुत्रभावाने तुम्ही माझा सांभाळ करा अशी विनंती करतो आणि ती विनंती मान्य केली जाते. तेव्हा तो स्वीकारणाऱ्याचा स्वयंदत्त पुत्र म्हटला जातो.

यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत्सुतम्।
सपारयन्नेव शवस्तस्मात्पारशवः स्मृतः ।।१७८।।

जो ब्राह्मण कामवासनेने शूद्र स्त्रीच्या ठिकाणी जो पुत्र उत्पन्न करील तोच शौद्र . त्यालाच पारशव असेहि म्हणतात कारण तो श्राद्धादि कर्माचा अधिकारी नसतो. म्हणून (जिवंत असताहि) शवतुल्य होय.

दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत्।
सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः ।।१७९।।

शूद्रापासून दासीच्या ठिकाणी वा दासाच्या दासीच्या ठिकाणी जो पुत्र उत्पन्न होतो तो पित्याच्या अनुज्ञेने संपत्तीच्या अंशाचा अधिकारी होतो. अशी धर्मव्यवस्था निश्चित आहे.

शूद्राचा दासीपुत्र हा एक प्रकारे शूद्रच असल्याने आपल्या शूद्र पित्याच्या औरसादि पुत्राप्रमाणे संपत्तीच्या वाटणीचा अधिकारी असतो. ब्राह्मणाच्या शूद्र स्त्रीच्या ठिकाणी झालेल्या पुत्राला असा वाटणीचा अधिकार नाही.

क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादश यथोदितान्।
पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ।।१८०।।

क्षेत्रजादि जे अकरा पुत्र सांगितले आहेत, ते एक प्रकारे पुत्राचे प्रतिनिधि आहेत. और्ध्वदेहिक कर्माचा लोप होऊ नये म्हणून प्रतिनिधिरूपाने ऋषींनी त्यांना मान्यता दिलेली आहे.

य एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यबीजजाः।
यस्य ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य तु ।।१८१।।

औरस पुत्राच्या प्रसंगी हे जे दुसऱ्याच्या बीजाने उत्पन्न झालेले पुत्र ते ज्याच्या बीजापासून झाले त्याचेच वास्तविक पुत्र होत त्यांना जो स्वीकारतो त्याचे ते नव्हेत.

औरस पुत्राचे महत्त्व सांगण्यासाठी वरील श्लोकातील विधान केलेले आहे असे टीकाकारांनी म्हटले आहे.

अकरा प्रकारच्या पुत्रांचे हे वर्णन आणि त्यांना कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात उण्याअधिक मानाने दिलेली मान्यता ही समष्टीच्या दृष्टीने उपयुक्त अशी आहे. त्यामुळे जन्माला आलेले मूल कोणत्याहि स्वरूपात अनाथ रहात नाही. त्याची आबाळ होत नाही. त्याच्या पालनपोषणाची नीट सोय होते. त्याचे ठिकाणी काही गुण असतील तर आपल्या कर्तृत्वाने प्रतिष्ठित होण्यास त्यास आधार मिळतो. आणि त्यांचा भार समाजावर पडत नाही.

भ्रातृणामेकजातामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत्।
सर्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ।।१८२।।

एकाच आईच्या पोटी आलेल्या भावात एकाच भावाला जरी मुलगा असला तरी त्या एकापुत्राने ते सर्व सहोदर भ्राते पुत्रवान् होतात. असे मनूचे म्हणणे आहे.

मला मुलगा नाही असे समजून कोणत्याहि भावाने अन्यरीतीने पुत्र मिळविण्याचा प्रयत्न करू नये. पुतण्याच आपल्या सर्व काकांचा उत्तराधिकारी आहे तो त्यांच्या संपत्तीचाहि अधिकारी आहे आणि मरणोत्तर श्राद्धादि कर्म करून तो त्यांच्या सद्गतीलाहि योग्यरीतीने कारणीभूत होतो असे टीकाकारांनी म्हटले आहे, ते विचारात घेण्यासारखे आहे. त्यामुळे एकत्र कुटुंबाची सुस्थिति वाढते. आणि परस्पर जिव्हाळाहि पिढ्यापिढ्यातून टिकून राहतो.आज हे सर्व आपणास योग्य वाटत नाही. त्याला कारण धर्मशास्त्र नसून, स्वत:च्या ठिकाणी असलेल्या स्वयंकेंद्रित अहंकाराने, आपल्यापुरतेच पहाण्याच्या वृत्तीने मनबुद्धि संकुचित राहते. आणि मग ती दीर्घकालाचा व व्यापक हिताचा विचारच करू शकत नाही.

सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत्।
सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः ।।१८३।।

एका पुरुषाला दोन किंवा अधिक स्त्रिया असल्या तरी त्यातील एकीला जरी मुलगा असला तरी तिच्या सर्व सवती पुत्रवती ठरतात असे मनूने म्हटले आहे.

हेहि वरील श्लोकावरील टीकेप्रमाणे समजावे.

श्रेयस: श्रेयेसोऽलाभे पापीयान्रिक्थमर्हति।
बहवश्चेत्तु सदृशा: सर्वे रिक्थस्य भागिन: ।।१८४।।

औरसादिक जे बारा पुत्र(श्लोक एकशे एकूणसाठ–एकशेसाठ मध्ये) सांगितलेले आहेत त्यातील आधीचा नसेल तर पुढचा पुढचा धनादि वाटणीचा अधिकारी होतो. आणि सगळे भाऊ पित्याशी सवर्ण असतील तर ते सर्व धनादींचे अधिकारी होतात.

न भ्रातरो न पितर: पुत्रा रिक्थहरा: पितु: ।
पिता हरदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव च ।।१८५।।

सहोदर भाऊ किंवा जन्मदाते आईबाप हे एखाद्या पुरुषाच्या (तो मृत असता) धनादीचे अधिकारी होत नाहीत. त्याचा पुत्रच पित्याच्या धनाच्या अधिकारी आहे. पण तो निपुत्रिक असेल तर त्या मृताचा पिता आणि भाऊ त्याच्या संपत्तीचे अधिकारी होतात.

त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्ड: प्रवर्तते।
चतुर्थ: संप्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते ।।१८६।।

पिता पितामह आणि प्रपितामह यांना पुत्राने उदकदान करावे आणि पिंड द्यावे तसेच (औरस पुत्र नसेल तर) क्षेत्रजादींनी असेच श्राद्धादिक कर्म करावे. मग त्यांना त्यांच्या क्रमानुसार पित्याच्या संपत्तीचा वाटा प्राप्त होतो. (अशा वेळी) कुणी पाचवा अधिकारी होऊ शकत नाही.

अनन्तर: सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्।
अत ऊर्ध्वं सकुल्य: स्यादाचार्य: शिष्य एव वा ।।१८७।।

मृत व्यक्तीच्या सपिंडातील जो जो नात्याने जवळचा तो मृताच्या संपत्तीचा अधिकारी होतो. सपिंड नसेल तर कुलातील अधिकारी होतो. तोहि नसेल तर त्याचा गुरु अधिकारी होतो. तो नसेल तर शिष्य अधिकारी होतो.

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिन: ।
त्रैविद्या: शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ।।१८८।।

वरीलपैकी कुणीच नसेल तर तिन्ही वेदांचे अध्ययन करणारे पवित्राचरणाचे जितेंद्रिय असे ब्राह्मण मृताच्या संपत्तीचे (तोहि ब्राह्मण असेल तर) अधिकारी होतात.

अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।
इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः ॥१८९॥

ब्राह्मणाचे (तो मृत असता) द्रव्य राजाने कधीहि घेऊ नये. असे शास्त्राचे विधान आहे. योग्य उत्तरदायी नसेल तर इतर वर्णातील मृतांचा राजा हा अधिकारी होतो.

संस्थितस्यानपत्यस्य सगोत्रात्पुत्रमाहरेत् ।
तत्र यद्रिक्थजातं स्यात्तत्तस्मिन्प्रतिपादयेत् ॥१९०॥

पती मृत झाला आहे आणि त्याची पत्नी ही निपुत्रिक आहे अशा वेळी तिने सगोत्र व्यक्तीकडून त्यांचा मुलगा (दत्तक म्हणून) घ्यावा. मृताची संपत्तीहि मग त्याला द्यावी.

द्वौ तु यौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रिया धने ।
तयोर्यद्यस्य पित्र्यं स्यात्तत्स गृह्णीत नेतरः ॥१९१॥

एखाद्या स्त्रीला दोन पुरुषापासून दोन पुत्र झाले आणि संपत्तीचा विवाद उत्पन्न झाला तर आपापल्या जनकाचे धन त्या त्या पुत्राने घ्यावे.

पुत्रवती स्त्रीने पतीच्या मृत्यूनंतर पुनर्विवाह केल्यावर पुत्र झाला आणि तोहि पती मृत पावला तर काय करावे हे येथे सांगितले आहे.

जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्वे सहोदराः ।
भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः ॥१९२॥

आई (जन्मदाती) मृत झाल्यानंतर तिच्या सर्व (सहोदर) पुत्रांनी आणि अविवाहित भगिनीनी मातेचे धन समप्रमाणात वाटून घ्यावे.

येथेहि पुन्हा मुलीच्या वाटणीचा उल्लेख आहे.

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ।
मातामह्या धनात्किंचित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम् ॥१९३॥

बहिणींच्या मुलींनाहि योग्य त्या प्रमाणात त्यांच्या आईच्या आईच्या म्हणजे मातामहीच्या धनातून प्रेमाने काहीतरी द्यावे.

'जन हे तो आहे दिल्याघेतल्याचे' या संतवचनाप्रमाणे कौटुंबिक परिवारातील स्नेहसंबंध चांगले रहावेत या हेतूने प्रेमाने काहीतरी द्यावे असे म्हटले आहे.

अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि ।
भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥१९४॥

(स्त्रीकडे धन कुठून येते ते आता सांगितले जात आहे.)

विवाहाचे वेळी मिळालेले (अध्यग्नि), माहेरून सासरी जाताना (अध्यावाहनिक) मिळालेले, पतीने प्रेमाने दिलेले, (असे तीन प्रकारचे आणि) आईबाप भाऊ यांच्याकडून प्रसंगविशेषी मिळालेले असे सहा प्रकारचे स्त्रीधन असते.

अन्वाधेयं च यद्दत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत्।
पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनं भवेत्॥१९५॥

ती स्त्री मृत झाल्यानंतर तिचा पति जरी जिवंत असेल तरी त्या स्त्रीला सासरमाहेरकडून मिळालेले आणि पतीने (पूर्वी) प्रेमपूर्वक दिलेले जे सर्व धन ते तिच्या अपत्यांनी वाटून घ्यावे.

पतीचा वा सासरमाहेरच्या इतर कोणाचा स्त्रीधनावर अधिकार नाही.

ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्वसु।
अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते॥१९६॥

ब्राह्म दैव आर्ष गांधर्व प्राजापत्य या विधीने विवाहित स्त्रीला जे धन प्राप्त झालेले असते ते तिला मूल नसेल तर तिच्या मृत्यूनंतर तिच्या पतीला मिळते.

यत्त्वस्याः स्याद्धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु।
अप्रजायामतीतायां मातापित्रोस्तदिष्यते॥१९७॥

आसुर राक्षस आणि पैशाच यारीतीने विवाहित झालेल्या स्त्रीचे धन तिच्या मृत्यूनंतर तिच्या माता–पित्यांनी घ्यावे.पतीचा त्यावर अधिकार नाही.

स्त्रियान्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं कथंचन।
ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत्॥१९८॥

ब्राह्मणाच्या चार स्त्रियांपैकी ब्राह्मणेतर तिघी संततिरहित असतील तर त्यांचे स्त्रीधन ब्राह्मणपत्नीच्या कन्येने वा त्या कन्येच्या अपत्याने घ्यावे.

न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यगात्।
स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्य भर्तुरनाज्ञया॥१९९॥

कुटुंब मोठे असेल तर स्त्रीने त्यांच्याकडून स्वत:करिता (अलंकारादिकांसाठी आवर्जून) काही मागू नये. आणि स्वत:च्या स्त्रीधनातून पतीच्या अनुमतीवाचून काही व्यय करू नये.

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलंकारो धृतो भवेत्।
न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते॥२००॥

आपल्या जिवंतपणी पतीने स्त्रीला– पत्नीला जे अलंकारादिक दिले असेल ते ती स्त्री जिवंत असताना तिच्या उत्तराधिकाऱ्यांनी घेऊ नये. तसे करतील तर पतित ठरतील.

अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा।
उन्मत्तजडमूकाश्च ये केचिन्निरिन्द्रियाः ।।२०१।।

नपुंसक, पतित, जन्मांध, बहिरे, वेडे, मूर्ख, मतिमंद, मुके असे आणि लुळे पांगळे असे जे कोणी त्यांना पित्याच्या संपत्तीत वाटणी नसते.

सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा।
ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत् ।।२०२।।

वरील श्लोकात सांगितलेले वाटणीचे अधिकारी नसलेले जे त्याना वाटणीचे अधिकारी असलेल्यांनी आपण होऊन शहाणपणाने अन्नआच्छादन अवश्य द्यावे. न दिल्यास ते (वाटणीघेतलेले) पतित होतील.

यद्यर्थिता तु दारैः स्यात्क्लीबादीनां कथंचन।
तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यं दायमर्हति ।।२०३।।

या नपुंसकादी वाटणीच्या अनधिकाऱ्यांना विवाहाची इच्छा होऊन त्यांनी लग्न केले आणि त्या स्त्रीच्याठिकाणी अपत्य उत्पन्न झाले तर त्या अपत्याला (योग्यतेप्रमाणे) संपत्तीची वाटणी मिळेल.

यात क्लीब म्हणजे नपुंसक, घेणे योग्य नाही तो, निर्बीज या अर्थाने घेता येईल. पण त्यालाहि मूल होण्याची शक्यता नाही म्हणून येथे क्लीबादि श्लोक लौकिक सामंजस्यासाठी घेतलेले पद समजावे.

वाटणी करण्याचा हा प्रसंगहि प्रथम वाटणी होण्याच्या पूर्वीचा समजावा. कारण एकदा वाटणी झाली की पुन्हा वाटणी होत नाही. असे याच अध्यायाच्या ४७ व्या श्लोकात सांगितलेले आहे.

यत्किंचित्पितरि प्रेते धनं ज्येष्ठोऽधिगच्छति।
भागो यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालिनाम् ।।२०४।।

पित्याच्या मृत्यूनंतर थोरला भाऊ धाकट्या भावासह राहात असताना स्वतःचे जे धन मिळवील त्यातील विभाग विद्यासंपादन करणाऱ्या धाकट्यास मिळेल.

धाकटा भाऊ विद्यासंपन्न नसेल तर त्याला वाटणी देऊ नये हा नियम सर्व वर्णांच्या संबंधात लावावा. ब्राह्मणापुरता वेदाभ्यास शास्त्राभ्यास इ. विद्या असतील तर क्षत्रियाच्या संबंधात शस्त्रास्त्र विद्येतील निपुणता, वैश्याचे व्यापारउद्यम चातुर्य, शूद्राचे पित्याच्या व्यवसायातील कलाकौशल्य उदा. – सुताराचे लाकूडकाम, लोहाराचे लोखंडकाम, शिंप्याचे शिवण इत्यादि.

शिक्षित आणि अशिक्षित यांचेसाठी ठेवलेले वाटणीतील अंतर हे परंपरागत विद्येचे कौशल्य प्राप्त होण्याच्या दृष्टीने प्रेरणादायक आहे. संपत्ती फुकटात मिळाली आहे, आळसात बसून खावे हे चालणार नाही. असे दर्शविणारी आहेत.

अविद्यानां तु सर्वेषामीहातश्चेद्धनं भवेत्।
समस्तत्र विभाग: स्यादपित्र्य इति धारणा ।।२०५।।

न शिकलेले भाऊ मोलमजुरी करून जे धन मिळवितील ते पैतृक धन नसल्याने सर्वांनी समप्रमाणात वाटून घ्यावे असा नियम जाणावा.

पिता असताना सर्व एकत्र राहात होते पित्याच्या माघारी काय करावे त्याकरिता हा नियम. येथे विशिष्टाला विशेष अंश देण्याची आवश्यकता नाही.

विद्याधनं तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत्।
मैत्र्यमौद्वाहिकं चैव माधुपर्किकमेव च ।।२०६।।

विद्येच्या बळावर ज्याने जे धन मिळविले असेल ते (केवळ) त्याचेच होईल. तसेच मित्रांनी दिलेले विवाहाचे वेळी मिळालेले, आणि मधुपर्काच्या द्वारा मिळालेले हेहि ज्याचे त्यालाच राहील (वाटणी करताना ते विचारात घेऊ नये)

भ्रातॄणां यस्तु नेहेत धनं शक्त: स्वकर्मणा ।
स निर्भाज्य: स्वकादंशात्किंचिद्दत्वोपजीवनम् ।।२०७।।

भाऊ आपापला व्यवसाय दक्षपणे करीत असता एखादा भाऊ जर शक्यता असूनहि भावांच्या उद्योगात त्यांना साह्य करणार नाही तर त्याला इतर भावांनी स्वत:ला मिळालेल्या वाटणीतून उपजीविकेपुरते काही द्यावे आणि त्याला वेगळा काढावा.

अनुपघ्नन्पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जितम्।
स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति ।।२०८।।

पितृधनाचा उपयोग न करता जे स्वत:च्या परिश्रमाने धन मिळविले असेल ते स्वकष्टार्जित असल्याने त्याचा विभाग भावाभावांना देण्याची इच्छा नसेल तर देऊ नये.

पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात्।
न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकाम: स्वयमर्जितम् ।।२०९।।

पित्याजवळ असलेले धन त्याच्या पित्याकडून त्याला उत्तराधिकाराने मिळालेले नसेल, ते त्याने स्वत:च्या कष्टाने मिळविले असेल तर त्याच्या पुत्राचा त्यावर स्वाभाविक अधिकार नाही. पित्याची इच्छा असेल तरच विभाग मिळेल.

विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन्पुनर्यदि।
समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते।।२१०।।

एकदा वाटणी घेऊन वेगळे झालेले भाऊ (मिळालेल्या धनासह पुन्हा एकत्र राहू लागले व नंतर (काही वर्षांनी) वाटणी करण्याचा प्रसंग निर्माण झाला तर त्या वाटणीत ज्येष्ठ भावाचा विशेष अंश असणार नाही.

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः।
म्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते।।२११।।

थोरला वा धाकटा भाऊ आपल्या वाटणीचेवेळी काही कारणानी उपस्थित नसेल अथवा मृत होईल तरी त्याचा वाटणीचा अधिकार नष्ट होत नाही.

सोदर्या विभजेरंस्तं समेत्य सहिताः समम्।
भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः।।२१२।।

हा सहोदर भाऊ वा बहिणीनी मिळून समान वाटणी करावी. त्यातहि जे एकत्र राहणारे असतील त्यांनी संपत्ती समानपणे वाटून घ्यावी.

यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभाद्भ्रातॄन्यवीयसः।
सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः।।२१३।।

थोरला भाऊ लोभाने धाकट्या भावांची वंचना करील तर तो थोरला भाऊच नव्हे. त्याच्या विशेष अंशापासून वंचित करून राजाने त्यास शिक्षा करावी.

सर्व एव विकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनम्।
न चादत्वा कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुर्वीत यौतकम्।।२१४।।

जे जे दुर्वर्तनी असतील त्या सर्वांना संपत्तीची वाटणी देऊ नये. धाकट्या भावांची वाटणी त्यांना दिल्यावाचून थोरल्या भावाने स्वतःचा भाग उचलू नये.

भ्रातॄणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत्सह ।
न पुत्रभागं विषमं पिता दद्यात्कथंचन।।२१५।।

पित्यासह वर्तमान एकत्र राहून द्रव्यसंपादन करणाऱ्या भावांना पित्याने न्यूनाधिक न करता वाटणी द्यावी.

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम्।
संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह।।२१६।।

वाटणी झाल्यानंतर पुत्र झाला तर त्या नवीन पुत्राला केवळ पित्याच्या वाट्यास आलेल्या धनाचा तेवढा अधिकार आहे पण वाटणी घेऊनहि प्रत्यक्ष विभाग न करता सगळे भाऊ पित्यासह वर्तमान एकत्र रहात असतील तर (पित्याच्या मृत्यूनंतर) या नवीन पुत्रासह सर्वच भावांना सारखी वाटणी मिळेल.

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात्।
मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम्।।२१७।।

संतति नसलेल्या पुत्राची संपत्ति(त्याच्या मृत्यूनंतर) त्याच्या आईला मिळावी. आईहि मृत असता पित्याच्या आईने म्हणजे पितामहीने ते धन घ्यावे.

ही अशी विभागणी पत्नी पिता भाऊ पुतण्या हे कोणी नसतील त्यावेळी करावयाची आहे. असे समजावे.

ऋणे धने च सर्वस्मिन्प्रविभक्ते यथाविधि।
पश्चाद् दृश्येत यत्किंचित्तत्सर्वं समतां नयेत्।।२१८।।

ऋण आणि संपत्ति यांची यथाशास्त्र विभागणी झाल्यानंतर आणखी काही संपत्ति आहे असे आढळल्यास त्या संपत्तीची विभागणी सर्वांना समान अशी करावी.

वस्त्रं पत्रमलंकारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।
योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते।।२१९।।

वस्त्रे, नित्योपयोगी भांडी, शोभेच्यावस्तू, विहीर वा तळे, दासी, कुटुंबाच्या कल्याणाची चिंता वाहणारे उपाध्यायादिक आणि निवासस्थानापर्यंत पोचण्याचे मार्ग यांची विभागणी होत नाही.

अयमुक्तो विभागो वः पुत्राणां च क्रियाविधिः।
क्रमशः क्षेत्रजादीनां द्यूतधर्मं निबोधत।।२२०।।

संपत्तीच्या वाटणीचे नियम, क्षेत्रजादि पुत्रांचा स्वीकार व क्रमाने त्यांना मिळणारी वाटणी यासंबंधी सांगितले. आता द्यूतासंबंधीची व्यवस्था सांगतो. ती ऐका.

द्यूतं समाह्वयं चैव राजा राष्ट्रान्निवारयेत्।
राजान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम्।।२२१।।

राजाने आपल्या राज्यात द्यूत आणि प्राण्यांची द्वंद्वयुद्धे (समाह्वय) ही दोन्ही होऊ देऊ नयेत. हे दोन्ही दोष आहेत. आणि ते दोन्ही राज्याला घातक ठरणारे आहेत.

प्रकाशमेतत्तास्कर्यं यद्देवनसमाह्वयौ ।
तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान्भवेत्।।२२२।।

द्यूत आणि समाह्वय या दोन्ही गोष्टी उघड उघड चौर्य कर्मरूप आहेत. म्हणून राजाने सदैव त्या होऊ नयेत यासाठी प्रयत्नशील असावे.

अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।
प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ।।२२३।।

लोकामध्ये निर्जीव वस्तूच्या सहाय्याने (फासे इत्यादिकांनी) पण लावून जे खेळले जाते त्यांना द्यूत म्हणतात. आणि दोन प्राण्यांना परस्पर टक्कर देऊन जे युद्ध खेळले जाते त्याला समाह्वय म्हणतात.

द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात्कारयेत वा ।
तान्सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ।।२२४।।

द्यूत आणि पशुपक्षांच्या झुंजी जे करतील वा करवतील, त्या सर्वांना राजाने शासन करावे. द्विजरूपाने मिरविणाऱ्या शूद्रासहि शिक्षा करावी.

कितवान्कुशीलवान्क्रेरान्पाषण्डस्थांश्च मानवान् ।
विकर्मस्थान् शौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्वासयेत्पुरात् ।।२२५।।

द्यूत खेळणारे, नृत्यगायनादिकांनी लोकांना मोहविणारे, क्रूर वृत्तीचे, वेदनिंदक, पाखंडी, निंद्य कर्म करणारे, दारुडे या सर्वांना राजाने तात्काळ हाकलून लावावे.

एते राष्ट्रे वर्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः ।
विकर्मक्रियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ।।२२६।।

वरील श्लोकात वर्णिलेले हे सर्व गुप्तपणे चोरीच करतात, असे समजावे कारण ते निंद्य कर्माने चांगल्या प्रजाजनांनाहि फसवून लुबाडत असतात.

द्यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत् ।
तस्माद् द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ।।२२७।।

द्यूत हे पूर्वीपासूनच शत्रुत्व उत्पन्न करणारे आहे. म्हणून मनोविनोदनासाठी सुद्धा शहाण्याने द्यूत खेळू नये.

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत यो नरः ।
तस्य दण्डविकल्पः स्याद्यथेष्टं नृपतेस्तथा ।।२२८।।

जो कोणी मनुष्य उघड वा चोरून द्यूत खेळेल त्याला राजाने स्वतःच्या इच्छेने वाटेल तेवढा दंड करावा.

क्षत्रविट्शूद्रयोनिस्तु दण्डं दातुमशक्नुवन् ।
आनृण्यं कर्मणा गच्छेद्विप्रो दद्याच्छनैः शनैः ।।२२९।।

दंड देण्याविषयी असमर्थ असलेल्या क्षत्रिय वैश्य शूद्र यांनी योग्य अशी कामे करून दंडाच्या ऋणातून मुक्त व्हावे. ब्राह्मणाने दंड हळूहळू फेडावा.

स्त्रीबालोन्मत्तवृद्धानां दरिद्राणां च रोगिणाम्।
शिफाविदलरज्ज्वाद्यैर्विदध्यान्नृपतिर्दमम्॥२३०॥

स्त्रिया, मुले, वेडे , म्हातारे, दरिद्री, रोगी यांना राजाने वेलांचे तणावे बांबूच्या छड्या इत्यादिंनी ताडन करावे वा दोरीने बांधून ठेवावे.

या व्यक्ती आपल्या, कीव यावी अशा अवस्थेचा लाभ घेऊन (कोणाला संशय येणार नाही या कल्पनेने) अपराध करतात त्यावेळी हे शासन करावयाचे आहे.

ये नियुक्तास्तु कार्येषु हन्युः कार्याणि कार्यिणाम्।
धनोष्मणा पच्यमानास्तान्निःस्वान्कारयेन्नृपः ॥२३१॥

शासनाची निरनिराळी कामे करण्यासाठी राजाने नियुक्त केलेली व्यक्ति दिलेल्या कामाचा घात करीत असेल, म्हणजे तिच्याकडे सोपविलेले काम योग्य रीतीने करीत नसेल, (लोकांची कामे करण्यासाठी) धनाच्या आशेने कासावीस होत असेल, काम करावयाच्या लोकांकडून लाच घेत असेल तर राजाने त्याला त्याच्या संपत्तीपासून वंचित करावे.

शासनातील भ्रष्टाचार नाहीसा करण्याचा मनूचा हा सुयोग्य असा दंडक आहे. शासकीय सेवक लाचखाऊ असेल तर तो प्रजेला अडवणुकीचे धोरण स्वीकारून नानाप्रकाराने पीडा देत असतो. लोकांना पिळून घेत असतो. प्रजाजन अगतिक असतो तेव्हा त्याला निरुपायाने आपले काम करून घेण्यासाठी काम करणाऱ्याला लाच द्यावीच लागते. वेळीच दक्षता घेतली नाही तर भ्रष्टाचाराचे हे पीक खालपासून वरपर्यंत आणि वरपासून खालपर्यंत काटेरी तणाप्रमाणे फोफावते. आणि लोक त्रस्त होतात. असंघटित असल्यामुळे त्यांचे हातात प्रतिकारासाठी काहीहि साधन नसते यासाठी सर्वांत वरिष्ठ जो राजा त्याने वा आजच्या लोकशाहीत पंतप्रधान, मुख्यमंत्री, निरनिराळ्या खात्याचे मंत्री, त्यांचे सचीव – उपसचीव इत्यादीनी स्वत: प्रामाणिक राहून शासकीय सेवकांना त्यांच्या कर्तव्याची योग्य ती जाणीव नीट दिली पाहिजे. आणि कर्तव्यच्युति झाल्यास त्याला पदावरून काढून त्याचे सर्वस्व राजहृत (जप्त) केले पाहिजे.अधिकाराची जाणिव सर्वानाच असते पण कर्तव्याचे भान मात्र कोणीच ठेवित नाही, म्हणून हा नियम कटाक्षाने कार्यवाहीत आणला पाहिजे.

कूटशासनकर्तॄंश्च प्रकृतीनां च दूषकान्।
स्त्रीबालब्राह्मणघ्नांश्च हन्याद्द्विट्सेविनस्तथा॥२३२॥

आदेशाची खोटी कागदपत्रे तयार करणारे (श्रेष्ठकनिष्ठ) शासकीय सेवकांना भ्रष्ट करणारे फितुरी माजविणारे स्त्रिया, बालके, ब्राह्मण यांना मारणारे, पीडा देणारे, शत्रूंशी संधान बांधलेले अशा सर्वांना राजाने वधदंड द्यावा.

तीरितं चानुशिष्टं च यत्र क्वचन यद्भवेत्।
कृतं तद्धर्मतो विद्यान्न तद्भूयो निवर्तयेत्॥२३३॥

न्यायदानातील व्यवहारात पुढे आलेले प्रकरण पारखून त्यासंबंधी एकदा निर्णय घेतला गेला म्हणजे मग ते प्रकरण पुन्हा विचारासाठी घेऊ नये. प्रथम दिलेला निर्णयच शास्त्रप्रामाण्याने स्थिर स्वरूपाचा आहे असे समजावे.

अलिकडे अधिवक्त्याच्या कौशल्याने आणि न्यायालयाच्या तीनथरी स्वरूपाने निर्णय स्थिर रहात नाही आणि त्यामुळे अपराध करूनहि अपराधी शिक्षा न होता सुटून जाऊ शकतो. न्यायास अत्यंत विलंब लागतो आणि तरीसुद्धा दिलेला न्याय व्यवस्थित असतोच असे नाही. त्यासाठी मनूची सूचना गंभीरपणे विचारात घेण्यासारखीआहे. अर्थात् काही वेळा न्यायाचा पुनर्विचार करणे आवश्यक म्हणून उचितहि असते. पण असे प्रसंग थोडे असावेत. इतके तरी ध्यानात घेतलेच पाहिजे.

अमात्याः प्राड्विवाको वा यत्कुर्युः कार्यमन्यथा।
तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात्तान् सहस्रं च दण्डयेत्॥२३४॥

मंत्री न्यायाधिश (प्राड्विवाक) हे त्यांच्यावरील सोपविलेली कामे वा निर्णय योग्य रीतीने करीत नसतील वा घेत नसतील तर त्यात राजाने स्वतः लक्ष घालून योग्य तो निर्णय द्यावा. आणि अयोग्य काम करणाऱ्यांना सहस्रपण दंड करावा.

हे प्रकरण दोनशेएकतिसाव्या श्लोकात वर्णन केलेल्यापेक्षा वेगळे आहे. तेथे प्रजाजनांची जाणूनबुजून अडवणूक करणे काम करून देण्यासाठी लाच घेणे असा नैतिकदृष्ट्या महान् अपराध आहे. येथे अकार्यक्षम असल्यामुळे वा अज्ञान–अनवधान–उपेक्षाबुद्धि इ.कारणांनी निर्णय दिला जात नाही म्हणून वधदंड न सांगता धनदंड सांगितला आहे. चूक अनावधानाने झाली असली तरी तिच्याकडे क्षमाबुद्धीने पाहणे हे शासनव्यवस्थेत शिथिलता उत्पन्न करण्यासारखे आहे. त्याचे दुष्परिणाम दीर्घकालीन व व्यापक क्षेत्रात होत असतात. म्हणून दंडाचा उपयोग केलाच पाहिजे. प्रजाहिताच्या दृष्टीने ही गोष्ट फार महत्त्वाची आहे.

ब्रह्महा च सुरापश्च तस्करो गुरुतल्पगः।
एते सर्वे पृथग् ज्ञेया महापातकिनो नराः॥२३५॥

ब्रह्महत्या करणारा, मद्यपान करणारा, चोर, गुरुपत्नीशी गमन करणारा, यातला प्रत्येकी महापातकी आहे.

चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्वताम्।
शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत्॥२३६॥

या चारहि महापातक्यांनी आपल्या पापाचे प्रायश्चित्त घेतले पाहिजे. तसे न करतील तर त्यांना अपराधानुसार योग्य ते शरीरदंड व धनदंड दोन्हीहि द्यावेत.

गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।
स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान्॥२३७॥

गुरुपत्नीशी व्यभिचार करणाऱ्याच्या कपाळावर योनीच्या आकाराचा डाग द्यावा. दारूड्याच्या कपाळावर सुराध्वजाप्रमाणे डाग द्यावा.सोने चोरणाऱ्याच्या कपाळी कुत्र्याच्या पावलाच्या आकाराचा डाग द्यावा. आणि ब्रह्महत्या करणाराला मृत्युदंड द्यावा.

असंभोज्या ह्यसंयाज्या असंपाठ्याऽविवाहिनः।
चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मबहिष्कृताः॥२३८॥

वरील चार अपराध्यांना शिक्षा दिल्यानंतरहि त्यांच्याशी अन्नव्यवहार यज्ञयागांचे अनुष्ठान वेदाध्ययन विवाहसंबंध हे लोकांनी काही करू नये. त्यांना सर्व धर्मापासून बहिष्कृत करावे. त्यांनी पृथ्वीवर दीनपणे वावरावे.

ज्ञातिसंबन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः।
निर्दया निर्नमस्कारास्तन्मनोरनुशासनम्॥२३९॥

या डाग दिलेल्यांना ज्ञातिबांधवांनी वाळीत टाकावे. त्यांची दया करू नये. त्यांना आदरणीय मानू नये. असा मनूचा आदेशआहे.

प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः पूर्वे वर्णा यथोदितम्।
नाङ्क्या राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यास्तूत्तमसाहसम्॥२४०॥

चारी वर्णातील कुणीहि वरील पातकांचे यथाशास्त्र प्रायश्चित्त करील तर राजाने कपाळावर डाग देऊ नये. परंतु त्यांना सहस्र पण दंड करावा.

आगस्सु ब्राह्मणस्यैव कार्यो मध्यमसाहसः।
विवास्यो वा भवेद्राष्ट्रात्सद्रव्यः सपरिच्छदः॥२४१॥

वरील चार अपराध करणारा जर गुणयुक्त असा ब्राह्मण असेल तर त्याला पाचशेपण दंड करावा. आणि तोच ही पापे बुद्धिपूर्वक करील तर त्याला त्याच्या घरदार इत्यादिसह निर्वासित करावे.

इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामत: ।
सर्वस्वहारमर्हन्ति कामतस्तु प्रवासनम् ।।२४२।।

ब्राह्मणेतर जर हे अपराध आसक्तीने नव्हे तर मोहाने करतील तर त्यांचे धनदारादि सर्वस्व हरण करावे. आसक्तीने करतील तर तडीपार करावे.(अर्थात् धन हरण करून)

नाददीत नृप: साधुर्महापातकिनो धनम् ।
आददानस्तु तल्लोभात्तेन दोषेण लिप्यते ।।२४३।।

सज्जन राजाने महापातक्यांपासून दंड म्हणून घेतलेले धनहि स्वत:साठी स्वीकारू नये. लोभाने ते धन वापरील तर तोहि तसाच पातकी ठरेल.

अप्सु प्रवेश्यं तं दण्डं वरुणायोपपादयेत् ।
श्रुतवृत्तोपपन्ने वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ।।२४४।।

वरील पातक्यांच्या दंडाचे ते धन पाण्यात टाकून वरुणाला समर्पण करावे. किंवा विद्वत्ता सदाचार यांनी युक्त अशा ब्राह्मणाला द्यावे.

धन पाण्यात टाकावे याचा अर्थ ते वाया घालवावे असा न करता शेती इत्यादि लोकोपयोगी कामांना पाणीपुरवठा करण्यासाठी त्याचा विनियोग करावा.सदाचारी विद्वान् ब्राह्मणांना ते द्यावे असे म्हणण्यात विद्यादान करणाऱ्या चांगल्या शिक्षणसंस्थांना ते द्यावे. असा अभिप्राय जाणावा.

ईशो दण्डस्य वरुणो राज्ञां दण्डधरो हि स: ।
ईश: सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारग: ।।२४५।।

वरुण हा दंडाचा स्वामी आहे राजाला दंड करण्याचाहि त्याला अधिकार आहे. वेदांचे सांग संपूर्ण अध्ययन करणारा ब्राह्मण हा जगताचा स्वामी आहे.

म्हणून दंडरूपाने मिळालेल्या धनाची व्यवस्था कशी करावी ते दोनशे चव्वेचाळिसाव्या श्लोकात सांगितले आहे.

ब्राह्मणाला असलेले स्वामित्व पारमार्थिक आहे ते व्यावहारिक वा उपभोग्य नाही. स्वामी रामतीर्थांनी म्हटले आहे की गुलाबाचे फूल माझ्या उपभोगासाठी आहे ही भावना ज्याक्षणी सोडली त्याक्षणी जगतातल्या सर्व गुलाबाच्या बागा माझ्या मालकीच्या झाल्या . त्याप्रमाणे ब्राह्मण हा जगाचा उपभोगशून्य स्वामी आहे. जेथे जेथे ब्राह्मणाला विशेष सोय वा विशेष अधिकार दिलेले आहेत. असे दिसेल तेथे तेथे तो ज्याचे ज्ञान आणि चारित्र्य आदर्श स्वरूपाचे आहे हे गृहीत आहे असे समजावे.

यत्र वर्जयते राजा पापकृद्भ्यो धनागमम् ।
तत्र कालेन जायन्ते मानवा दीर्घजीविन: ।।२४६।।

निष्पद्यन्ते च सस्यानि यथोप्तानि विशां पृथक्।
बालाश्च न प्रमीयन्ते विकृतं न च जायते ।।२४७।।

ज्या देशामध्ये राजा पातक्यांकडून धन गोळा करण्याची इच्छा ठेवीत नाही. त्या देशामध्ये समयानुसार माणसे दीर्घायुषी होतात. शेतकऱ्यांनी (वैश्यांनी) धान्ये जशी पेरावीत त्याप्रमाणे पीक चांगले येते. बालमृत्यू घडत नाहीत. आणि ती मुले विकृत किंवा अपंग जन्माला येत नाहीत.

ब्राह्मणान्बाधमानं तु कामादवरवर्णजम्।
हन्याच्चित्रैर्वधोपायैरुद्वेजनकरैर्नृपः ।।२४८।।

ब्राह्मणाला(निर्लोभी सदाचरणी विद्वानाला) कनिष्ठ वर्णाचे लोक जर जाणूनबुजून त्रास देतील छळतील तर त्या दुष्टांचा राजाने छळून छळून वध करावा.

ज्यांना संरक्षणाची धनसत्तादि अन्य साधने उपलब्ध नाहीत त्यांचे योग्य प्रकारे संरक्षण व्हावे अशा व्यवस्थेत या कठोर शिक्षेचा अवलंब करणे यथार्थ आहे. त्यामुळे शासनाचा धाक निर्माण होतो. आणि त्यामुळे मनात आले, करावेसे वाटले तरी हातून दुष्कृत्य घडत नाही. अलिकडे मानवतावादाच्या नावाखाली कोणत्याहि अपराधाकडे अगदी क्रूर आतंकवाद्याकडेहि सौजन्याने क्षमाशीलतेने, दयाबुद्धीने पहावे असे उद्घोषून प्रचारले जाते. सर्वसामान्य माणसाला तसे वागणे सज्जनपणाला शोभते असे वाटते पण परिणामतः समाजात क्रूर अत्याचाराला ऊत येतो.(आजच्या भाषेत त्याचा बिहार होतो.) निरपराध्यांची हत्या, बलात्कार, लूटालूट, दरवडे, जाळपोळ असे अपराध घडत राहतात. आणि ते निमूटपणे पहात बसण्याव्यतिरिक्त, नुसते हळहळण्याव्यतिरिक्त सामान्यांच्या हातात काही उरत नाही. ' धाकानेच जगामाजी सन्मार्गी वर्तती जन' हे लक्षात ठेवावेच लागते. मात्स्यन्याय निर्माण होऊ नये असे वाटत असेल तर अपराध्याला कठोर शिक्षा दिली गेलीच पाहिजे. हेच समष्टीच्या हिताचे आहे.शासन व्यवस्था त्यासाठीच निर्मिली आहे. अपराध लहान वा मोठा कसाहि असो पण त्याची उपेक्षा न होता दोषानुरूप शिक्षा झालीच पाहिजे.

यावानवध्यस्य वधे तावान्वध्यस्य मोक्षणे ।
अधर्मो नृपतेर्दृष्टो धर्मस्तु विनियच्छतः ।।२४९।।

ज्याला मृत्युदंड देणे योग्य नाही त्याचा वध करणे आणि ज्याला ठार केलेच पाहिजे त्याला सोडून देणे हे दोन्हीहि सारखेच अधर्म आहेत. अपराधानुसार योग्य शिक्षा देणाऱ्या राजाला धर्माचा लाभ होत असतो.

उदितोऽयं विस्तरशो मिथो विवदमानयोः ।
अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारस्य निर्णयः ।।२५०।।

ऋण देणे घेणे इत्यादि आर्थिक व्यवहार अठरा प्रकारचे आहेत. त्यासंबंधात वादी आणि प्रतिवादी यांच्यातील भांडणाचा न्याय कसा करावा निर्णय कोणता द्यावा तो विषय विस्ताराने सांगितला गेला आहे.

एवं धर्म्याणि कार्याणि सम्यक्कुर्वन्महीपतिः।
देशानलब्धाँल्लिप्सेत लब्धांश्च परिपालयेत्॥२५१॥
सम्यङ्‌निविष्टदेशस्तु कृतदुर्गश्च शास्त्रतः।
कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम्॥२५२॥

जो राजा असे हे सर्व व्यवहार शास्त्रमर्यादेनुसार करीत असतो त्या राजाला न लाभलेले क्षेत्र लाभते आणि जे लाभले आहे त्याचे योग्य रीतीने पालन होते. राजाने आपले राज्य सर्वदृष्टीने चांगले होईल अशी इच्छा बाळगावी. शास्त्रनिर्दिष्ट पद्धतीने गडकोटादींची संरक्षण व्यवस्था करून असावे आणि प्रजेला नानाप्रकारे पीडा देणारे जे कोणी त्यांना बंधनादिकांनी नियंत्रणात ठेवणे वा नष्ट करणे याविषयी साक्षेपाने प्रयत्नशील असावे.

रक्षणादार्यवृत्तानां कण्टकानां च शोधनात्।
नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः॥२५३॥

जे सज्जन आहेत त्यांचे रक्षण करणे, जे पीडा देणारे आहेत दुष्ट आहेत त्यांना हुडकून काढून शिक्षा देणे यारीतीने जो राजा प्रजेचे पालन करण्यात तत्पर आहे त्याला स्वर्गाची प्राप्ति होते.

अशासंस्तस्करान्यस्तु बलिं गृह्णाति पार्थिवः।
तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिहियते॥२५४॥

जो राजा तस्करांचे शासन करीत नाही. प्रजेपासून कर मात्र गोळा करतो त्या राजाच्या विरोधात राज्यामध्ये असंतोष तसेच क्षोभ निर्माण होतो. आणि तो स्वर्गापासून वंचित होतो.

निर्भयं तु भवेद्यस्य राष्ट्रं बाहुबलाश्रितम्।
तस्य तद्वर्धते नित्यं सिच्यमान इव द्रुमः॥२५५॥

ज्याच्या संरक्षण सामर्थ्यामुळे राष्ट्र सर्वदिशांनी पूर्णपणे निर्भय होते ते राष्ट्र पाणी दिलेल्या वृक्षाप्रमाणे सदैव वृद्धिंगत होते.

राष्ट्ररक्षणाविषयी संरक्षणव्यवस्था अत्यंत समर्थ आणि सुसज्ज अशी सदैव असली पाहिजे. कोणत्याहि प्रकारच्या आक्रमणाचा उद्दंडतेचा (गुंडगिरीचा) अन्यायाचा प्रतिकार तत्क्षणी झाला पाहिजे. आणि पुन्हा तसे होणार नाही अशी व्यवस्था दक्षतेने केली पाहिजे. दुर्दैवाने आजच्या आपल्या शासनात यातले काही फारसे उरलेले नाही असे खेदाने म्हणावे लागते. 'मला आवडत नाही' म्हणून मनुस्मृति

जाळण्याच्या वा तसे करणे योग्य मानणारांच्या मनोवृत्तीचा हा स्वाभाविक परिणाम आहे. असे खेदपूर्वक म्हणणे भाग आहे. कारण मनूने सांगितलेले नियम पूर्णपणे उपेक्षिले गेले.

द्विविधांस्तस्करान्विद्यात्परद्रव्यापहारकान्।
प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥२५६॥

परद्रव्याचे अपहरण करणारे तस्कर दोनप्रकारचे असतात. काही हा अपहार उघडपणे करतात तर काही गुप्तपणाने सहज लक्षात येणार नाही अशा तऱ्हेने करीत असतात. याची जाणीव ठेवून राजाने गुप्तचरांच्या द्वारा हे सर्व माहीत करून घेतले पाहिजे यासाठीच राजाला तो चारचक्षू असला पाहिजे असे म्हटले आहे.

अलिकडे अनेक ठिकाणी नानाप्रकारचे दंगे उग्र भयानक अशा स्वरूपात होत असतात. संपत्ति लुटली जाते, जाळपोळ होते. मोठ्या प्रमाणात हिंसा होते. त्यांचा प्रतिकार करण्यात शासन अयशस्वी होते. हतबल होते आणि मग सत्ताधारी म्हणतो की हे सर्व सुनियोजित होते यावरून स्पष्ट होते की गुप्तचर विभाग योग्य रीतीने काम करीत नाही म्हणजे शासक आंधळा आहे. त्याला जवळचे आणि दूरचे योग्यरीतीने दिसत नाही.

मनुस्मृतीतील २५३, २५४, व २५६ याचे ज्ञान सत्ता स्वीकारणाऱ्याला आणि प्रजाजनांनाहि योग्य प्रकारे असते तर श्लोक २५५ मध्ये वर्णन केल्याप्रमाणे श्रेयाची प्राप्ति झाली असती.

प्रकाशवञ्चकास्तेषां नानापण्योपजीविनः।
प्रच्छन्नवञ्चकास्त्वेते ये स्तेनाटविकादयः ॥२५७॥

विविध प्रकारच्या व्यापारातून क्रय–विक्रयातून लोकांना फसवून लुबाडणे हे उघड चोरी करणारे आणि अरण्यादिकांच्या आश्रयाने लपून लुटालूट करणारे ते गुप्तचोर.

आजच्या परिस्थितीचा विचार करता मनूने वर्णिलेल्याउघड आणि गुप्तचोरांची त्यांच्या वागण्याच्या दृष्टीने उलटापालट केली पाहिजेअसे वाटते. मनूने उघडपणे येतो आणि लपूनछपून येतो यादृष्टीने वर्गवारी केली आहे.

उत्कोचकाश्चौपधिका वञ्चकाः कितवास्तथा।
मङ्गलादेशवृत्ताश्च भद्राश्चेक्षणिकैः सह ॥२५८॥
असम्यक्कारिणश्चैव महामात्राश्चिकित्सकाः।
शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययोषितः ॥२५९॥

लाच खाणारे भय दाखवून लुबाडणारे (औपाधिक) द्यूताचे निरनिराळे प्रकार अवलंबिणारे, मनासारखे घडेल असे भविष्य वर्तवून फसविणारे दांभिक (भद्र) हात पाहून भविष्य सांगणारे (ईक्षणिक)

हत्ती घोडे इत्यादि व इतर पशुपक्षी यांचे खेळ करून उपजीविका करणारे (महामात्र) चिकित्सक, चित्रकला खोदकाम नक्षिकाम करणारे(शिल्पोपचारयुक्त) आणि वेश्या, हे सर्व परद्रव्याचा अपहार करण्यामध्ये निपुण असतात.

केवळ मनोरंजन करणारे नर्तक, नट, गायक, ललित लेखक, खेळाडू हे कोटीने धन मिळवितात त्यांच्या पेक्षा मोठे तस्कर कोणी नाहीत.

एवमाद्यान्विजानीयात्प्रकाशांल्लोककण्टकान् ।
निगूढचारिणश्चान्याननार्यानार्यलिङ्गिनः ।।२६०।।

तान्विदित्वा सुचरितैर्गूढैस्तत्कर्मकारिभिः ।
चारैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साद्य दशमानयेत् ।।२६१।।

वर सांगितलेल्या या व्यक्ति समाजामध्ये उघडपणे वावरतात. काही सभ्य वेषात राहून लोकांची फसवणूक करतात. राजाने गुप्तचरांच्या द्वारा त्यांच्यावर नीट लक्ष ठेवून राहावे लागते. हे करण्यासाठी उघडपणे वावरणारे किंवा निरनिराळ्या वेषात वा उद्योगात गुप्तपणे वावरून कपट हूडकून काढणारे असे सेवक नेमावे. त्यांच्याकडून या फसव्यांची कृत्ये उघडकीस आणावी आणि त्यांना योग्य त्या शिक्षा देऊन नियंत्रणात ठेवावे.

तेषां दोषानभिख्याप्य स्वे स्वे कर्मणि तत्त्वतः ।
कुर्वीत शासनं राजा सम्यक् सारापराधतः ।।२६२।।

प्रगट व अप्रगटपणे वावरणारे जे चोर ते कोणकोणत्या प्रकारे लोकांना फसवितात ते प्रजेमध्ये प्रगट करून (दोन्ही प्रकारच्या) चोरांना राजाने अपराधाला अनुसरून दंड द्यावा.

न हि दण्डादृते शक्यः कर्तुं पापविनिग्रहः ।
स्तेनानां पापबुद्धीनां निभृतं चरतां क्षितौ ।।२६३।।

पातकी वृत्ति ठेवणारे हे चोर लोकांमध्ये (नम्रता इत्यादि धारण करून) चोरून लपून वावरतात. त्यांच्या या कपटी अपराधांचे नियंत्रण कठोर शिक्षा केल्यावाचून होणे अशक्य आहे.

त्यांचे हृदय पालटता येईल हा विश्वास भोंगळपणाचा आहे.

सभाप्रपापूपशालावेशमद्यान्नविक्रयाः ।
चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षाः समाजाः प्रेक्षणानि च ।।२६४।।

जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च ।
शून्यानि चाप्यगाराणि वन्यान्युपवनानि च ।।२६५।।

एवंविधान्नृपो देशान्गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः।
तस्करप्रतिषेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत्॥२६६॥

सभागृहे, पाणपोया, उपहारगृहे, दारूचे गुत्ते, खानावळी, चव्हाटे, महावृक्षांचे आश्रय, चावड्या, प्रेक्षागृहे, पडीक उद्याने, अरण्ये, विणकाम–कोरीव काम इत्यादि हस्तकौशल्याची कामे करणाऱ्यांच्या गल्ल्या, ओसाड घरे, वनोपवने अशा ठिकाणी नीट लक्ष ठेवण्यासाठी, राजाने चौक्या पहारे बसवावेत. तेथे हिंडते फिरते आरक्षी नेमावे. गुप्तचरांचीहि योजना करावी. चोरांचे निवारण करण्यासाठी हे सर्व आवश्यक आहे.

तत्सहायैरनुगतैर्नानाकर्मप्रवेदिभिः।
विद्यादुत्सादयेच्चैव निपुणैः पूर्वतस्करैः॥२६७॥

चोराना आम्ही तुमच्यातलेच असे दाखवून त्यांच्यासवे त्यांच्या कृत्यात सहभागी होऊन गुप्तचरांनी चोरांना पकडावे.हे गुप्तचर चोरीच्या सर्व युक्त्या प्रयुक्त्या जाणणारे असे प्रशिक्षित असावेत या गुप्तचरात पूर्वी तस्करी करणारे पण आता (पश्चात्तापाने शरण येऊन) राजाचे सेवक झालेले यांचाहि समावेश असावा. यांनी (गुप्तचरांनी) चोरांना पकडून द्यावे. आणि राजाने त्यांना शिक्षा करावी.

आम्हाला कल्पना नव्हती असे म्हणणे शासकाला लांछनास्पद आहे.

भक्ष्यभोज्योपदेशैश्च ब्राह्मणानां च दर्शनैः।
शौर्यकर्मापदेशैश्च कुर्युस्तेषां समागमम्॥२६८॥

चोरांना उघडकीस आणून शासनाच्या स्वाधीन करण्याकरिता गुप्तचरांनी पुढील युक्त्यांचा अवलंब करावा. त्यांना खाण्यापिण्यासाठी न्यावे. (मनोरथ पूर्ण करणाऱ्या कोण्या) साधूची गाठ घालून देतो म्हणावे, मल्लयुद्धादि शौर्याची प्रेक्षणीय कृत्ये पाहण्यास जाऊ या म्हणून सांगावे.

ये तत्र नोपसर्पेयुर्मूलप्रणिहिताश्च ये।
तान्प्रसह्य नृपो हन्यात्समित्रज्ञातिबान्धवान्॥२६९॥

जे धूर्त तस्कर या युक्त्यांना बळी पडणार नाहीत. गुप्तचरांना ओळखतील त्यांना पकडण्यासाठी राजाने बळाचा उपयोग करून त्या चोरांच्या मित्रांना जातिबांधवांनाहि शासन करावे.

आप्तेष्टांना होणाऱ्या या त्रासामुळे ते स्वतःच चोराचा ठावठिकाणा सांगतील वा त्यांच्यावरील स्नेहाने त्यांचा छळ चुकावा म्हणून चोर स्वतःच शासनाच्या स्वाधीन होईल. चोराच्या आप्तेष्टांनाहि अगदी मोकळे, सोडून उपयोगी नाही.

आता पुतण्या हत्येचा आरोपी नि काका राज्याचा मुख्यमंत्री अशी स्थिति आहे.

न होढेन विना चौरं घातयेद्धार्मिको नृपः ।
सहोढं सोपकरणं घातयेदविचारयन् ।।२७०।।

चोरापाशी चोरीचा पुरावा पुरेसा सापडल्याविना धार्मिक राजाने चोराला शिक्षा करू नये. चोरीचे द्रव्य वा चोरीचे साधन सापडल्यावर मात्र चोराचा घात करण्यास मागेपुढे पाहू नये.

ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः ।
भाण्डावकाशदाश्चैव सर्वास्तानपि घातयेत् ।।२७१।।

चोराला जाणीवपूर्वक भोजन वस्त्रपात्र निवासस्थान इत्यादिंनी सहाय्य करणारे जे कोणी गावातील लोक, त्यांनाहि राजाने शिक्षा करावी.

पाकिस्तानी आतंकवादी तस्कर याना कोठून आश्रय मिळतो ते अगदीच गुप्त नाही पण त्यांना शिक्षा करण्याच्या प्रकरणी तुष्टीकरण आड येत असते. सहाय्यक लाभल्या वाचून एकटा अपराधी फारसे करू शकत नाही हे उघड आहे. यास्तव सहाय्यकांनाहि दोषीच मानून तसेच वागले पाहिजे.

राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान्सामन्तांश्चैव चोदितान् ।
अभ्याघातेषु मध्यस्थाञ्छिष्याच्चौरानिव द्रुतम् ।।२७२।।

प्रजाजनांच्या संरक्षणाकरिता नेमलेले अधिकारी वा प्रजेचे हित साधून देण्याचे काम ज्यांच्यावर सोपविले आहे असे सामंत हे जर आपले काम योग्यरीतीने करणार नाहीत उदासीन राहतील तर त्यांनाहि चोराप्रमाणे तत्काल शिक्षा करावी.

असे झाल्यास भ्रष्टाचाराचे मूळच उखडले जाईल, अपराध संख्या एकदम घटेल.

यश्चापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजीवनः ।
दण्डनैव तमप्योषेत् स्वकाद्धर्माद्धि विच्युतम् ।।२७३।।

धर्म हेच ज्याचे जीवन असावयाचे तो जर धर्माच्या मर्यादा पाळणार नाही आपल्या कर्तव्य कर्मापासून जो च्युत होईल त्यालाहि राजाने तो दु:खित होईल असा दंड करावा.

टीकाकारांनी येथे धर्मजीवन याचा अर्थ धर्माप्रमाणे वागणारा कोणीहि माणूस असा न करता यजनयाजन प्रतिग्रहादि षट्कर्मे करणारा ब्राह्मण असा अर्थ केला आहे. तो उचित असाच आहे.यावरून ब्राह्मणाला ज्या सोयी सवडी वा इतरांच्या मानाने विशेष अधिकार दिले आहेत असे दिसते तो केवळ जन्माने ब्राह्मण नाही तर शमदमतपपावित्र्य (सदाचरण), क्षमाशीलता, सरळपणा (निष्कपटता), ज्ञानसंपन्नता, ईश्वरनिष्ठा अशा गुणांनी जो युक्त तो ब्राह्मण गृहीत धरला आहे. तेव्हा मनू ब्राह्मणवादी आहे म्हणजे ब्राह्मण पक्षपाती आहे, इतरांवर तो अन्याय करतो असे जे म्हटले जाते ते योग्य नाही. तरी ब्राह्मणासह सर्वच येथे गृहीत धरणे अधिक न्याय्य ठरेल.

ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने।
शक्तितो नाभिधावन्तो निर्वास्याः सपरिच्छदाः ॥२७४॥

गावाचा नाश होतो आहे वाटेत चोरांची गाठ पडली आहे अशा वेळी तेथे आसपास असलेली माणसे जर यथाशक्ति या अपराधाचा प्रतिकार करण्यासाठी धावून येणार नाहीत तर त्या सर्वांना राजाने त्यांना धनपरिवारासह देशातून तडीपार करावे.

अपराध होतो आहे असे जे निमूटपणे पाहतात, यथाशक्ति त्या दुष्कृत्यांचा प्रतिकार करण्यासाठी आपण होऊन पुढे येत नाहीत अशी माणसे प्रजाजन होण्याच्या योग्यतेची नाहीत त्यांना निर्वासित करावे.हा मनूचा नियम प्रत्येक व्यक्तीने ध्यानात ठेवण्यासारखा आहे. 'मला काय त्याचे' जाऊ द्या की असे म्हणणे व्यक्तीपुरते क्वचित् ठीक आहे असे म्हटले तरी समष्टीच्या दृष्टीने ही वृत्ति घातक आहे.जे जे वाईट घडते, निदर्शनासहि येते ते वाईट आहे, घडू नये असे मनापासून वाटतेहि अशा वेळी त्याच्या विरोधात उभे राहिलेच पाहिजे. येथे 'शक्तित: अभिधावन्त:'असा बहुवचनी प्रयोग केला आहे. त्यावरून हे असे विरोध संघटितपणे निपटून काढण्यासाठी सज्ज झाले पाहिजे.हेहि लक्षात येते. पण कुणी संघटित होत नाही. अन्याय्य गोष्ट मोडून काढण्यासाठी एखादा पुढे सरसावला तर त्यावेळी दुसरा कोणी सहाय्यास येत नाही म्हणून एकट्यानेहि पुढाकार घेऊ नये असे मात्र वागू नये. ज्याला जे शक्य आहे ते त्याने करावे हा समाजहिताचा सिद्धांत जर प्रत्येक व्यक्ति लक्षात ठेवील तर संघटनाहि थोड्याशा श्रमाने होऊ शकेल. ज्या समाजात मला काय त्याचे ही वृत्ति आहे तो मोठ्या संख्येने असला तरी पाचोळ्याच्या ढिगासारखा सहज नष्ट करता येतो. उधळून लावता येतो जाळता येतो,हिंदू व्यक्तीने असे सामाजिक दायित्व कधी फारसे लक्षात घेतले नाही, म्हणून इतर दृष्टीने सर्व प्रकारची समृद्धि असताना हिंदुस्थानचे दुर्दैव ओढविले. अजूनहि आपण सावध झालो असतो तर आपले भले साधू शकलो असतो, आमच्या सदोष वर्तनामुळेच कोणा राजाने नव्हे तर नियतीनेच आम्हाला आत्मदोषामुळे सुख, शांतता, ऐश्वर्यापासून निर्वासित केले आहे. ॲक्ट इज डेस्टिनी असे इंग्रजीत म्हणतात. आपण कर्मविपाक मानतोच.

राज्ञः कोषापहर्तुंश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान्।
घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणां चोपजापकान्॥२७५॥

राजाचा धनकोश लुटणारे, सदैव राजाच्या विरोधी वर्तन करणारे, राजाच्या शत्रूंना सहाय्य करणारे जे कोणी असतील त्यांना राजाने (अपराधानुसार) नाना प्रकारे दंड करावा.

आज आपण लोकसत्तेत राहतो आहो. जे बहुसंख्यांक तेच वास्तविक सत्ताधारी होण्याच्या योग्यतेचे आहेत. पण परकीयांनी केलेल्या बुद्धिनाशामुळे आणि वरवर चांगले वाटणाऱ्या सत्यअहिंसेच्या, भोंगळ तत्त्वज्ञानामुळे आपण नानाप्रकारची संकटे अनुभवीत आहोत.अन्यायाचे स्वरूप, सामाजिक,

व्यापक क्षेत्रात घडणारे अत्यंत उग्र, क्रूर असे असतानाहि आपण स्वत:पुरते सुरक्षित आहो या कल्पनेने भिऊन स्वस्थ राहतो. शासकहि आपणच निवडून दिलेला असल्याने तोहि स्वार्थाने गठ्ठामतावर दृष्टी ठेवून बहुसंख्य प्रजेला तिच्या न्याय्य अधिकारापासून वंचित करण्यात खंत मानीत नाही.आणि मग स्वराज्यातहि त्या बहुसंख्येला स्वत:च्या अधिकारापासून वंचित दु:खी कष्टी असे राहावे लागते. आतंकवादी चोरून लपून राहून क्रूर दुष्कृत्ये करण्यास समर्थ होतात हे त्यांना कोणीतरी स्थानिक व्यक्ति सहाय्यक असते म्हणून. असे स्वदेशशत्रू टिपून निवडून काढले पाहिजेत. पण ते होत नाही.आमच्यातील बुद्धीवादीच शत्रूचा पक्ष स्वीकारून सामान्यांचा बुद्धिभेद सातत्याने करीत असतात. त्याचा परिणाम म्हणून सामान्य जन उदासीन राहतो. कर्तव्य तत्पर होत नाही. श्लोक २७२–२७४ यातील बोध लक्षात घेऊन वागले तर हिंदुस्थान आजहि एक समर्थ राष्ट्र म्हणून सुख शांतता समृद्धि भोगील,अभिमानाने उभा राहू शकेल.

संधिं भित्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्करा: ।
तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे शूले निवेशयेत् ।।२७६।।

संरक्षण व्यवस्था तोडून जे चौर्यकर्म करतात अशा तस्करांना पकडून राजाने त्यांचे हात तोडावेत. (अपराधानुसार) सुळावरही चढवावे.

अङ्गुलीर्ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे ।
द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ।।२७७।।

वस्त्राची गाठ सोडून (खिसा कापून) चोरी करणाराला पहिल्या अपराधासाठी बोटे तोडण्याची शिक्षा द्यावी. अशी चोरी तो दुसऱ्यांदा करील तर त्याचे हातपाय तोडावे असे कृत्य तो तिसऱ्यावेळी करील तर त्याला वधदंड द्यावा.

अग्निदान्भक्तदांश्चैव तथा शस्त्रावकाशदान् ।
संनिधातृंश्च मोषस्य हन्याच्चौरमिवेश्वर: ।।२७८।।

चोराला अग्नी, अन्न, शस्त्रे, राहण्यासहि स्थळ इत्यादि देऊन चोरीची वस्तू जवळ बाळगून जे कोणी चोराला साह्य करतात त्यांनाहि चोराप्रमाणेच शिक्षा द्यावी.

तडागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धवधेन वा ।
यद्वापि प्रतिसंस्कुर्याद्दाप्यस्तूत्तमसाहसम् ।।२७९।।

जे तळी फोडून पाण्याचा नाश करतात त्यांना पाण्यात बुडवून वा इतर प्रकारे ठार करावे. पण ते जर तळे पुन्हा नीट बांधून देण्यास सिद्ध होतील तर त्यांना (मृत्युदंड न देता) एक हजार पण दंड करावा.

कोष्ठागारायुधागारदेवेतागारभेदकान्।
हस्त्यश्वरथहर्तॄंश्च हन्यादेवाविचारयन्॥२८०॥

धनधान्याची कोठारे– शस्त्रागारे लुटणारे, देवतांची मंदिरे पाडणारे, हत्ती, घोडे, रथ पळवून नेणारे यांना, कोणत्याहि विचारात न पडता (तत्क्षणी) वध दंड द्यावा.

आजच्या भाषेत धान्यधनाची कोठारे आणि त्यांच्यासह पेढ्या. (बँका) लुटणारे असे गृहीत धरावे.

यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत्।
आगमंवाप्यपां भिद्यात्स दाप्यः पूर्वसाहसम्॥२८१॥

तळे न फोडता जो त्यातील पाणी तेवढे स्वार्थासाठी पळवतो वा पाण्याचे पाट फोडतो त्याला दोनशेपन्नास पण दंड करावा.

लहान गावातून असे अपराध सतत होतात झोपडपट्टीवाले नळ फोडतात पण मताच्या मोहाने हे अपराध दुर्लक्षिले जातात. वर शेती असलेला खालच्या शेताला जाणारा पाट फोडून स्वतःचेच शेत भरून घेतो. त्याचा कुण्या पुढाऱ्याशी संबंध असल्याने त्याच्या अपराधाची नोंदहि घेतली जात नाही. समाजातील अनेकांना त्यामुळे पीडा सोसावी लागते.

समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ।
स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत्॥२८२॥

तशी महत्त्वाची आपत्ति नसता जो कोणी राजमार्गावर घाण करील, केरकचरा टाकील, त्याला दोन पण दंड करावा. आणि ते स्थळ त्वरित स्वच्छ करण्यास लावावे.

अलिकडे रस्ते हे जणू शौचकूप वा कचरा कुंड्या झालेल्या आहेत. नगरपालिका, स्वच्छ करण्याचे आपले महत्त्वाचे काम टाकून शिक्षणसंस्था चालविण्यातच भूषण मानतात. लोकानांहि रस्त्याच्या नीटनेटकेपणाची, स्वच्छतेची चिंता नसते. त्यामुळे सामाजिक आरोग्यच धोक्यात येते.परदेशात अशा अपराध्यांना त्याच स्थली मोठा धनदंड करण्यात येतो. म्हणून आपल्यापेक्षा ती ती स्थाने लख्ख निर्मळ असतात.

आपद्गतोऽथवा वृद्धा गर्भिणी बाल एव वा।
परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः॥२८३॥

रोगी, गर्भिणी, बालक हे जर अशी घाण करतील तर त्यांना पुन्हा तसे न करण्याची चेतावणी द्यावी. आणि घाण काढून टाकण्यास लावावे. असा नियम आहे.

वरील श्लोकातील आपत्ती कोणती ते येथे स्पष्ट केले आहे.

चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्या प्रचरतां दम: ।
अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यम: ।।२८४।।

वैद्यक शास्त्राचे काही ज्ञान नसता चिकित्सक बनून जे औषधे वगैरे देतात त्यांना त्यांनी पशूची चिकित्सा केल्यास अडीचशे पण आणि मनुष्याची चिकित्सा केल्यास पाचशे पण दंड करावा.

संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानां च भेदक: ।
प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वं पञ्च दद्याच्छतानि च ।।२८५।।

रस्ता, प्रवाह ओलांडून जाण्याची साधने (पूल) राष्ट्रध्वजआधारासाठी दिलेले खांब, काही प्रतिमा (मूर्ती प्रतीके) यांची जो तोडफोड करील त्याला अडीचशे पण दंड करावा. झालेली हानी भरून घ्यावी.

अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथा ।
मणीनामपवेधे च दण्ड: प्रथमसाहस: ।।२८६।।

चांगल्या वस्तूत जो भेसळ करील, रत्ने,मोती यांना पैलू पाडणे वा छिद्र करणे यात चूक करील तर त्याला अडीचशे पण दंड करावा. आणि हानी भरून देण्यास लावावे.

हानी भरून देण्यास लावणे हा नियम सर्वत्र कार्यवाहीत आणला पाहिजे. गंभीर अपराधाच्या प्रकरणात वा कोणत्याहि लहानमोठ्या अपराधात केवळ क्षमा मागून वा थोड्याशा दंडावर अपराध्याची सुटका होता कामा नये. हे महत्त्वाचे.

समैर्हि विषमं यस्तु चरेद्वै मूल्यतोऽपि वा ।
समाप्नुयाद्दमं पूर्वं नरो मध्यममेव वा ।।२८७।।

ग्राहकाला वस्तू देण्यात वा वस्तूचे मूल्य सांगण्यात जो कोणी व्यापारी विषमता अवलंबील त्याला अडीचशे वा पाचशे पण दंड करावा.

एकच मूल्य घेऊन एकाला चांगली वस्तू देणे व दुसऱ्याला कमी प्रतीची वाईट वस्तू देणे किंवा एकाच वस्तूचे मूल्य दोघांस वेगवेगळे सांगणे हा व्यापार करण्याच्या दृष्टीने अपराध आहे.

बन्धनानि च सर्वाणि राजा मार्गे निवेशयेत् ।
दु:खिता यत्र दृश्येरन्विकृता: पापकारिण: ।।२८८।।

अपराध्यांना द्यावयाचे सर्व प्रकारचे दंड उघड्यावर द्यावे. सर्व सामान्यांना त्यांची दु:खे त्यांची दुर्दशा जाता येता दृष्टीस पडली पाहिजे.

अपराध करणाऱ्याला कठोर शिक्षा दिली जाते असे पहावयास मिळाले म्हणजे तसे करण्याची बुद्धि कोणास होत नाही.

प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणां च पूरकम्।
द्वाराणां चैव भङ्क्तारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥२८९॥

तट फोडणारे, खंदक बुजविणारे, दारे तोडणारे यांना निर्वासित करावे.

अभिचारेषु सर्वेषु कर्तव्यो द्विशतो दमः।
मूलकर्मणि चानाप्तैः कृत्यासु विविधासु च ॥२९०॥

अभिचारकर्म करणारे (भानमती, चेटूक, मूठ मारणे इत्यादि) यांना दोनशे पण दंड करावा.वशीकरणाचे प्रयोग करणाऱ्यांना वा त्यासारखा जादूटोणा करणाऱ्यानाहि तसाच दंड करावा.

अबीजविक्रयी चैव बीजोत्क्रष्टा तथैव च ।
मर्यादाभेदकश्चैव विकृतं प्राप्नुयाद्वधम् ॥२९१॥

अंकुरित न होणारी बीजे विकणारा वा चांगल्या वाईट बीजांची भेसळ करून विकणारा कोणत्याहि प्रकारचे अतिक्रमण करणारा यांना (त्यांच्या अपराधानुसार) विकृत करणे वा मृत्युदंड देणे अशा शिक्षा कराव्या.

विकृत करणे म्हणजे नाक– कान कापणे, हातपाय तोडणे, डोक्यावर पाच पाट काढणे या शिक्षा द्याव्यात. शेतकऱ्याजवळ स्वतः बीजे उरली नाहीत त्यामुळे असे अपराध वारंवार घडताना दिसून येतात. शासक बहुधा दुर्लक्ष करितात.

सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः।
प्रवर्तमानमन्याये छेदयेत्खण्डशः क्षुरैः ॥२९२॥

सर्व तस्करांमध्ये सोनार हा अत्यंत पापी आहे तो जर अन्याय्य कर्मे करील तर त्याचे सुरीने तुकडे तुकडे करावेत.

हा दंड फारच उग्र आहे.तो अर्थवादात्मक मानावा. सोन्याची चोरी करणे हे महापाप मानले आहे. सोनार दागिने घडविताना सोन्यामध्ये उण्याअधिक प्रमाणात हीण मिसळून सोन्याचे माप जशासतसे दाखवितो. अशी चोरी तो बहुधा प्रत्येक दागिना घडविताना करीत असतो म्हणून ग्राहकांनी या विषयात अत्यंत दक्ष असले पाहिजे. कारण कलाकौशल्याने युक्त असे दागिने अत्यंत चोख सोन्याचे होतच नाहीत. चोख सोने हे त्यामानाने फार मृदु असते. दागिन्याच्या कुसरीला टिकाऊपणा येण्यासाठी सोन्यात तांबे मिसळावे लागते. तरच सोने थोडे कठिण होऊन दागिन्यांवरील कला टिकविते. यात तीन प्रतिशताने भागत असेल तर सोनार त्यात पाच किंवा अधिक प्रतिशत मिसळतो. म्हणून त्याला पापिष्ठ म्हटले आहे.

सीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामौषधस्य च ।
कालमासाद्य कार्यं च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ।।२९३।।

शेतीसंबंधीचीऔजारे, शस्त्रे, औषधे यांची चोरी केली गेली असता राजाने काळ व कृतीचे स्वरूप यांचा विचार करून दंडाची योजनाकरावी.

स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ सुहृत्तथा ।
सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ।।२९४।।

राजा, मंत्री, राजधानी, राष्ट्र धनकोष, दंड (न्यायव्यवस्था) आणि मित्रपरिवार ह्या राजाच्या सात प्रकृती होत. म्हणून राज्याला सप्तांग असे म्हणतात.

सप्तानां प्रकृतीनां तु राज्यस्यासां यथाक्रमम् ।
पूर्वं पूर्वं गुरुतरं जानीयाद्व्यसनं महत् ।।२९५।।

सातांपैकी पूर्वीचे अंग अधिकाधिक महत्त्वाचे मानावे. संकटाच्या वेळी रक्षणाच्या दृष्टीने या क्रमाचा विचार करावा.

सप्ताङ्गस्येह राज्यस्य विष्टब्धस्य त्रिदण्डवत् ।
अन्योन्यगुणवैशेष्यान्न किंचिदतिरिच्यते ।।२९६।।

वरील श्लोकात वर्णिलेले मत हे एकीय मत असून गुणांचा क्रम लक्षात येण्यासाठी ते नोंदविले आहे.) व्यवहारात ही सातहि अंगे तिवईच्या तीन पायाप्रमाणे संरक्षणाच्यादृष्टीने सारखीच महत्त्वाची मानली पाहिजेत. त्यात उणे अधिक काही मानू नये.

तेषु तेषु तु कृत्येषु तत्तदङ्गं विशिष्यते ।
येन यत्साध्यते कार्यं तत्तस्मिन् श्रेष्ठमुच्यते ।।२९७।।

आपापल्या क्षेत्रात त्या त्या अंगाचे वैशिष्ट्य असते. म्हणून त्याला त्या त्या क्षेत्रापुरते श्रेष्ठ असे म्हटले आहे.

महत्ता देण्यासंबंधीचा हा नियम सर्वदा लक्षात घेण्यास योग्य आहे.

चारेणोत्साहयोगेन क्रिययैव च कर्मणाम् ।
स्वशक्तिं परशक्तिं च नित्यं विद्यात् परात्मनोः ।।२९८।।

गुप्तचरसेनेतील धृत्युत्साह, योजनांचे परिणाम यांच्यावरून राजाने स्वतःची व शत्रूची शक्ति सदैव तोलून पहावी.

पीडनानि च सर्वाणि व्यसनानि तथैव च ।
आरभेत ततः कार्यं संचिन्त्य गुरुलाघवम् ।।२९९।।

निरनिराळ्या प्रकारची संकटे, प्रजाजनांच्या कामक्रोधादि प्रवृत्ती यातील तरतमता लक्षात घेऊन राजाने आपले धोरण ठरविले पाहिजे.

अतिवृष्टि, अनावृष्टि, भूकंप रोगांच्या साथी,शत्रूचे आक्रमण ही राष्ट्रावर येणारी संकटे.प्रजेतील निरनिराळे गट आपल्यापुरता विचार करून राजाकडे आपापल्या मागण्या सादर करतात त्यांची पूर्तता झाली नाही म्हणजे संतापून चळवळी करतात, उच्छाद मांडतात, एका गटाला संतुष्ट करावयास जावे तर दुसऱ्या गटावर अन्याय होतो. आणि तो क्षुब्ध होण्याची शक्यता असते. सर्वांना एकावेळी संतुष्ट ठेवणे हे प्रायः अशक्य आहे म्हणून राजाने हित व न्याय या दोन गोष्टींचा नीट विचार करून कसे वागावे ते ठरविले पाहिजे. आजच्या मणिपूर आणि नागभूमी यांच्यातील क्षोभावरून हे लक्षात येऊ शकेल.

आरभेतैव कर्माणि श्रान्तः श्रान्तः पुनः पुनः ।
कर्माण्यारभमाणं हि पुरुषं श्रीर्निषेवते ।।३००।।

वरचेवर चांगल्या योजना आखून त्या कार्यवाहीत आणण्याचा सातत्याने प्रयत्न केला पाहिजे. त्यात श्रम झाले, यश आले नाही, तरी न कंटाळता वरचेवर अधिक उत्साहाने प्रयत्न केले पाहिजेत. कृती करण्यात असा जो उत्साही आणि यत्नशील असतो त्याचीच लक्ष्मी ही सेविका होते.

राजाने कधीहि दैव, परिस्थिति यांचे निमित्त सांगू नये. पुढील श्लोकात हे स्पष्ट केले आहे.

कृतं त्रेतायुगं चैव द्वापरं कलिरेव च ।
राज्ञो वृत्तानि सर्वाणि राजा हि युगमुच्यते ।।३०१।।

कृत, त्रेता, द्वापर, आणि कली ही युगे राजाच्या वागण्यावरूनच ठरत असतात. राजा हा स्वतःच युग आहे.

आपल्या परंपरेमध्ये कृतयुग हे सर्वात उत्तम. त्या युगात माणसे पूर्णपणे सद्वर्तनी निस्पृह आणि मर्यादशीलपणाने आपण होऊन वागतात. त्यांना बाहेरच्या दडपणाचे व प्रलोभनाचे प्रयोजन नसते.क्रमाने माणसाच्या मनोवृत्तीतील, वागण्यातील चांगुलपणा उणावत जातो. आणि वाईट तेवढे वाढीस लागते. या वाईटाचा प्रकर्ष कलियुगात होतो. त्यावेळी माणसे स्वार्थी, लोभी, क्रूर, घातकी अशी होत जातात. त्यामुळे समाजामध्ये संघर्ष आणि अस्वास्थ्य नांदते. राजा या संस्थेची निर्मितीच मुळी चांगल्याचे संरक्षण, संवर्धन आणि वाईटाचे नियंत्रण वा नाश करण्यासाठी झालेली आहे. तेव्हा राजाने परिस्थिति अशीच आहे, माणसे अशी वागावयाचीच असे म्हणून स्वतः कधीहि उदासीनपणे राहता कामा नये. राजाच (शासनव्यवस्था) परिस्थिति घडवितो. घडवू शकतो. चांगले व्यवहारात आणू शकतो.

कलिः प्रसुप्तो भवति सजाग्रद्द्वापरं युगम्।
कर्मस्वभ्युद्यतस्त्रेता विचरंस्तु कृतं युगम्॥३०२॥

राजा झोपून राहिला तर तो कली, केवळ जागा राहिला तर तो द्वापर, तो प्रयत्नशील होईल तेव्हा त्रेता, आणि शास्त्रनिष्ठा, विवेक, साक्षेप, प्रयत्नशीलता यांनी युक्त होऊन वागेल तर तो (तेच) कृतयुग.

राजाचे झोपून राहणे म्हणजे प्रजेच्या हितासाठी योग्यवेळी योग्य ती कृत्ये करण्याचा कंटाळा करणे,उदासीन राहणे, केवळ जागे राहणे म्हणजे काय होते त्याची नुसती नोंद घेतो, चौकशा करतो, घटनेमागची कारणे शोधतो, आयोग नेमतो पण प्रत्यक्ष कृती मात्र काही करीत नाही. किंवा फारच थोडी, उशीरा आणि पूर्ण विवेक न दाखविता करतो. (सध्याची आपली राजवट बहुधा अशीच आहे)

इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च ।
चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं नृपश्चरेत्॥३०३॥

इंद्र सूर्य वायू यम वरूण चंद्र अग्नी पृथ्वी यांची वैशिष्ट्ये लक्षात घेऊन राजाने आपले वर्तन ठेवले पाहिजे.

वार्षिकांश्चतुरो मासान्यथेन्द्रोऽभिप्रवर्षति।
तथाभिवर्षेत्स्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्रव्रतं चरन्॥३०४॥

इन्द्र वर्षातील चार महिने पर्जन्यवृष्टी करून धनधान्याची समृद्धि करतो. राजाने या इन्द्राच्या व्रताचे अनुसरण करून आपल्या राज्यात प्रजाजनांचे योग्य ते मनोरथ परिपूर्ण करावेत.

अष्टौ मासान्यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः।
तथा हरेत्करं राष्ट्रान्नित्यमर्कव्रतं हि तत्॥३०५॥

सूर्य आपल्या किरणाने आठ महिने पाणी शोषून घतो. त्याप्रमाणे राजाने प्रजेकडून करभार घ्यावा हेच सूर्यव्रत.

प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः।
तथा चारैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्धि मारुतम्॥३०६॥

वायू ज्याप्रमाणे सर्व प्राणिमात्रात प्रवेश करून संचार करीत राहतो . त्याप्रमाणे राजाने सर्व प्रजेमध्ये गुप्तचरद्वारा सगळे काही जाणून घ्यावे. हे वायूव्रत.

यथा यमःप्रियद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति ।
तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्धि यमव्रतम्॥३०७॥

शत्रू असो की मित्र असो यम जसा योग्य वेळी मृत्यूरूपाने नियमन करतो त्याप्रमाणे राजाने सर्व प्रजेचे शासन करावे.हे यमव्रत.

वरुणेन यथा पाशैर्बद्ध एवाभिदृश्यते।
तथा पापान्निगृह्णीयाद् व्रतमेतद्धि वारुणम् ।।३०८।।

आपल्या पाशाने बांधणे हे वरुणाचे वैशिष्ट्य. त्याप्रमाणे राजाने पापी माणसांना बांधून ठेवावे धाकाने नियंत्रित करावे. हे वरुणव्रत.

परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा हृष्यन्ति मानवाः ।
तथा प्रकृतयो यस्मिन्स चान्द्रव्रतिको नृपः ।।३०९।।

पूर्ण चंद्राला पाहून माणसे जशी आनंदित होतात त्याप्रमाणे राजाच्या वागण्या–बोलण्याला पाहून प्रजा आनंदित झाली पाहिजे. हे चंद्रव्रत.

प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात्पापकर्मसु।
दुष्टसामन्तहिंस्रश्च तदाग्नेयं व्रतं स्मृतम् ।।३१०।।

अग्नी जसा सर्वदा दाहक गुणाचा आणि तेजस्वी असतो, मर्यादातिक्रमण करणाऱ्याला भाजून काढतो. जाळतो. राजाने त्याप्रमाणे पापी, दुष्ट, धनदांडगे, सत्तापदावर असलेले यांना नष्ट केले पाहिजे. हे अग्नीव्रत.

यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते समम्।
तथा सर्वाणि भूतानि बिभ्रतः पार्थिवं व्रतम् ।।३११।।

पृथ्वी जशी सर्व स्थावर –जंगम भूतमात्राला धारण करते, आधार देते, तसे राजाने क्षमाशील राहून सर्व प्रजाजनांना आश्रय दिला पाहिजे. त्यांचे भरण पोषण केले पाहिजे. (त्यांचे संरक्षण केले पाहिजे) हे पृथ्वीव्रत.

एतैरुपायैरन्यैश्च युक्तो नित्यमतन्द्रितः ।
स्तेनान् राजा निगृह्णीयात्स्वराष्ट्रे पर एव च ।।३१२।।

राजाने नित्य आळस सोडून सावध राहून या वा अशा इतर उपायांनी आपल्या राज्यातील वा बाहेरून आपल्या राज्यात येतील अशा चोरांचे योग्य ते शासन करावे.

चोर हे येथे उपलक्षण मानावे.सर्व प्रकारचे अन्याय करून प्रजाजनाला जे अत्यंत पीडाकर होतात. हत्या, लूट, बलात्कार, फसवणूक करीत राहतात. ते सर्व लहानमोठे अपराधी, क्रूर, दुष्ट येथे चोर शब्दाने अभिप्रेत आहेत.

परामप्यापदं प्राप्तो ब्राह्मणान्न प्रकोपयेत्।
ते ह्येनं कुपिता हन्युः सद्यः सबलवाहनम्॥३१३॥

केवढीहि मोठी अडचण आली तरी राजाने ब्राह्मणांना संताप येईल असे वागू नये.ते जर रागावले तर त्यांच्या क्रोधामुळे राजाचा सपरिवार नाश होऊ शकतो.

अर्थात येथे तपस्वी, निस्पृह, विद्वान, असाच ब्राह्मण गृहीत आहे. किंवा त्या शब्दाने संतसज्जन गृहीत आहे.

यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निरपेयश्च महोदधिः।
क्षयी चाप्यायितः सोमः को न नश्येत्प्रकोप्य तान्॥३१४॥

ज्यांनी आपल्या सामर्थ्याने अग्नीला सर्वभक्षक बनविले,समुद्राला पाणी पिण्यास अयोग्य केले, क्षीण होणाऱ्या चंद्राला पुष्ट केले, तेव्हा त्यांच्या क्रोधाने विनाश होणार नाही असा कोण आहे?

या श्लोकाचा आधार पुराणकथा आहे. भृगूने अग्नीला शाप देऊन सर्व काही खाणारा बनविले. वडवामुख नावाच्या ऋषीने समुद्राला शाप देऊन त्याचे पाणी पिण्यास अयोग्य असे खारट केले. दक्षाने क्षीण झालेल्या चंद्रास पुन्हा पुष्टी दिली.

लोकानन्यान्सृजेयुर्ये लोकपालांश्च कोपिताः ।
देवान्कुर्युरदेवांश्च कः क्षिण्वंस्तान्समृध्नुयात्॥३१५॥

ब्राह्मण आपल्या सामर्थ्याने नवी सृष्टी, नवे लोकपाल निर्माण करू शकतील. देवांचे देवत्व काढून घेऊ शकतील, अशा शक्तिसंपन्न ब्राह्मणांना त्रास देऊन कोण वैभवसंपन्न होणार ?

यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति लोका देवाश्च सर्वदा।
ब्रह्म चैव धनं येषां को हिंस्यात्ताञ्जिजीविषुः॥३१६॥

ब्राह्मणाच्या आधारानेच सर्व लोक (पृथिव्यादि) आणि देव स्थिरपद होतात. वेदांचे ज्ञान हेच ज्यांचे एकमात्र धन आहे, जिवंत राहण्याची इच्छा करणाऱ्यांनी अशा ब्राह्मणांना पीडा देऊ नये.

अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत्।
प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्दैवतं महत्॥३१७॥

विद्वान असो की अविद्वान असो, ब्राह्मण हे परम दैवत आहे. मंत्रपूर्वक आधान केलेले असो की नसो, अग्नी हे मोठे दैवत आहे. तसेच ब्राह्मणाचे समजावे.

श्मशानेष्वपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति।
हूयमानश्च यज्ञेषु भूय एवाभिवर्धते॥३१८॥

स्मशानातील अग्नीहि अपवित्र होत नाही. यज्ञातील आहुति स्वीकारणारा अग्नी तर अधिकच वृद्धिंगत होतो.

एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु।
सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं हि तत्॥३१९॥

म्हणून ब्राह्मण जरी नकोत ती कर्मे करीत असला तरी ब्राह्मण सर्वथा पूज्यच मानावा. कारण तो परमदैवत आहे.

जरी ब्राह्मण झाला भ्रष्ट। तरी तिन्ही लोकी श्रेष्ठ। असे श्रीतुकोबारायच म्हणतात. हे अर्थवादात्मक आहे. पूर्वी त्याची मीमांसा केली आहे.

क्षत्रस्यातिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणान्प्रति सर्वशः।
ब्रह्मैव संनियन्तृ स्यात्क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवम्॥३२०॥

ब्राह्मणाच्या दृष्टीने क्षत्रिय सत्तासंपत्तीने कितीहि समृद्ध असला तरी ब्राह्मण त्याचे नियमन करू शकतो. क्षत्रियाची उत्पत्ती ब्राह्मणानंतर (ब्राह्मणापासून) झाली आहे.

अद्‌भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम्।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति॥३२१॥

पाण्यापासून अग्नी निर्माण झाला आहे. ब्राह्मणापासून क्षत्रिय निर्माण झाले आहेत. दगडापासून लोखंड उत्पन्न झाले आहे. म्हणून अग्नी, क्षत्रिय आणि लोखंड आपापल्या क्षेत्रात कितीहि समर्थ असले तरी आपल्या उत्पत्तिस्थानी त्यांचे तेज शमन पावते.

नाब्रह्म क्षत्रमृध्नोति नाक्षत्रं ब्रह्म वर्धते।
ब्रह्म क्षत्रं च संपृक्तामिह चामुत्र वर्धते॥३२२॥

ब्राह्मणावाचून क्षत्रिय वा क्षत्रियावाचून ब्राह्मण कधीहि समृद्ध होत नाही. ब्राह्मण आणि क्षत्रिय एकोप्याने नांदतील तरच इहपरलोकी कल्याण पावतील.

या चालू वर्णनातील हा श्लोक कळीचा आहे. असे समजावे. व्यवहाररथाची दोन चाके ब्राह्मण व क्षत्रिय ही होत. परस्पर सहयोगावाचून राष्ट्र, राज्य, समाज यांचे कल्याण होणे शक्य नाही. पण दोघांच्या परिस्थितीत अंतर आहे. ब्राह्मण ज्ञानविज्ञानसंपन्न असला तरी त्याने निस्पृह, संयमी आणि क्षमाशील असेच जीवन जगले पाहिजे. त्याला कोणत्याहि प्रकारे सत्तेचे वा संपत्तीचे अधिष्ठान नाही. त्याचा लोभहि नाही. त्यामुळे लोकांना प्रभावित करून नियंत्रित करण्याचे सामर्थ्य त्यांचे जवळ वस्तुतः नसते. सत्ता–संपत्ती या दोन गोष्टी समाजात स्वाभाविकपणे प्रतिष्ठा प्राप्त करून देणाऱ्या असतात. प्रतिष्ठा मिळाली की अहंकार पुष्ट होणे, उन्मत्त होणेहि स्वाभाविक असते. सत्ता संपत्तीवान् जर उन्मत्त होईल तर

तो समाजाला नाना प्रकारे पीडा देऊ शकतो. निवडून येण्यापूर्वी साधी, सरळ, सौजन्यशील व्यक्ति निवडून येताच कशी वागते, बोलते ते आपल्या चांगल्या परिचयाचे आहे. ब्राह्मणाला मनूने सत्तासंपत्तीपासून आवर्जून वंचित ठेवलेले आहे. त्याला आदर आणि सन्मानहि मिळाला नाही तर त्याला सामान्यत: त्याच्या स्वधर्मात निष्ठेने राहण्याची प्रेरणाच उरणार नाही. म्हणून त्याला तो कसाहि असला तरी आदरणीय मानावे असे मनूने म्हटले आहे. म्हणून वरील सर्व ब्राह्मणपक्षपाती असे आदेश तात्पर्याने घ्यावे. कारण मनुस्मृतीत इतरत्र आणि महाभारतातहि अपात्र ब्राह्मणाला शूद्रवत् मानावे असे अनेकदा सांगितले आहे.

दत्त्वा धनन्तु विप्रेभ्य: सर्वदण्डसमुत्थितम्।
पुत्रे राज्यं समासृज्य कुर्वीत प्रायणं रणे।।३२३।।

राजाने वृद्धावस्थेत कराच्या रूपाने गोळा केलेले स्वत:जवळील धन विद्वान् ब्राह्मणांना दान द्यावे. राज्य पुत्राच्या स्वाधीन करावे. आणि स्वत: निर्मनुष्य अशा स्थानी आमरण निवास करावा.

कारभारातून निवृत्त व्हावे. वृद्धत्व आले तरी पदास चिकटून राहण्याचा मोह नसावा.

एवं चरन्सदा युक्तो राजधर्मेषु पार्थिव: ।
हितेषु चैव लोकेभ्य: सर्वान्भृत्यान्नियोजयेत्।।३२४।।

अशा रीतीने राजाने राजधर्माचे निष्ठेने पालन करावे. आणि सर्व लहानमोठे अधिकारी प्रजेचे हित साधून देण्यात तत्पर राहतील अशी योजना करावी.

एषोऽखिल: कर्मविधिरुक्तो राज्ञ: सनातन:।
इमं कर्मविधिं विद्यात्क्रमशो वैश्यशूद्रयो:।।३२५।।

राजाची शाश्वत कर्तव्यकर्मे अशा रीतीने संपूर्णपणे सांगितली आहेत. आता क्रमाने वैश्य शूद्रांची कर्तव्ये जाणावीत.

वैश्यस्तु कृतसंस्कार: कृत्वा दारपरिग्रहम्।
वार्तायां नित्ययुक्त: स्यात्पशूनां चैव रक्षणे।।३२६।।

उपनयन संस्कार झालेल्या वैश्यानी विवाह करून उद्योगधंद्यास लागावे आणि पशुपालनाविषयीहि सदैव तत्पर असावे.

प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून्।
ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वा: परिददे प्रजा:।।३२७।।

प्रजापतीने पशू उत्पन्न करून पालनपोषणासाठी वैश्याच्या स्वाधीन केले आहेत. आणि प्रजेला (मनुष्य समाजाला) रक्षण, अभिवृद्धि इत्यादीकरिता ब्राह्मण व क्षत्रिय यांचे स्वाधीन केले आहे.

न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिति ।
वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथंचन ।।३२८।।

मी पशूंचे पालन करणार नाही असे वैश्याने मनातहि आणू नये. वैश्य पशुरक्षणाचेहि काम करीत असताना इतरांनी ते कार्य स्वतःकडे घेऊ नये.

मणिमुक्ताप्रवालानां लोहानां तान्तवस्य च ।
गन्धानां च रसानां च विद्यादर्घबलाबलम् ।।३२९।।

रत्ने, मोती, पोवळे, धातू, वस्त्रे, सुगंधी द्रव्ये, सैंधवादि रसद्रव्ये इत्यादींची योग्य पारख करून वैश्यानी योग्यतेप्रमाणे वस्तूचे मूल्य ठरवावे.

बीजानामुप्तिविच्च स्यात्क्षेत्रदोषगुणस्य च ।
मानयोगं च जानीयात्तुलायोगांश्च सर्वशः ।।३३०।।

बीबियाणे कोणते, कसे पेरावे, शेत कोणत्या गुणदोषांनी युक्त आहे, निरनिराळ्या मापांचे प्रमाण आणि तोलून ठरविण्यात येणारी मापे या सर्वांचे चांगले ज्ञान वैश्यास असावे.

सारासारं च भाण्डानां देशानां च गुणागुणान् ।
लाभालाभं च पण्यानां पशूनां परिवर्धनम् ।।३३१।।
भृत्यानां च भृतिं विद्याद्भाषाश्च विविधा नृणाम् ।
द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च ।।३३२।।
धर्मेण च द्रव्यवृद्धावातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ।
दद्याच्च सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः ।।३३३।।

विकावयाच्या वस्तूची प्रतवारी, जेथे व्यापार करायचा त्या देशाचे गुणावगुण, व्यापारातील लाभ व हानी, पशूंचे संवर्धन कसे करावे याचे ज्ञान, कर्मचाऱ्यांना द्यावयाची मजुरी, निरनिराळ्या भाषा (व्यापाराला योग्य अशा वस्तू), द्रव्ये कोठून कशी आणावी, कशी ठेवावी, त्यांचा क्रयविक्रय कसा करावा, धर्माची मर्यादा राखून धनाची अभिवृद्धि कशी करावी या सर्व गोष्टी वैश्याने उत्तमप्रकारे जाणाव्या आणि व्यवहाराच्या दृष्टीने सदैव प्रयत्नशील असावे. सर्व प्राणिमात्राला पोषणयोग्य अन्न व्यवस्थितपणे पोचेल असे प्रयत्न वैश्याने आवर्जून करावे.

विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् ।
शुश्रूषैव तु शूद्रस्य धर्मो नैःश्रेयसः परम् ।।३३४।।

वेदवेत्या ब्राह्मणांची आणि यशस्वी गृहस्थांची सेवा करणे हा शूद्रांचा अत्यंत कल्याणकारक असा धर्म आहे.

शुचिरुत्कृष्टशुश्रूषुर्मृदुवागनहंकृतः ।
ब्राह्मणाद्याश्रयो नित्यमुत्कृष्टां जातिमश्नुते ।।३३५।।

सदाचरणी, सेवेतील कौशल्य प्राप्त केलेला, मृदुभाषी, निरहंकारी ब्राह्मणादिकांच्या आधाराने राहणारा जो शूद्र तो (आपल्या) जातीत श्रेष्ठ ठरतो.

तो पुढच्या जन्मी श्रेष्ठ वर्णात जन्मास येतो असाहि अर्थ टीकाकारांनी केला आहे.

उत्कृष्ट शुश्रूषा शब्दाने वैयक्तिक सेवेसवेच सुतार, शिंपी, गवंडी, लोहार,चांभार इत्यादि गृहीत आहेत.

सेवा करणे हा शूद्राचा धर्म आहे. या शब्दाने वस्तुतः बिचकून जाण्याचे कारण नाही सेवा शब्दाने येथे गुलामगिरी अभिप्रेत नाही. अलेक्झांडरबरोबर आलेल्या मेगॅस्थेनिसने 'हिंदुस्थानात गुलामप्रथा नाही.' असे अगदी स्पष्टपणे लिहिले आहे. दुसऱ्याच्या उपयोगाची कामे शरीरश्रमाने करणे एवढाच अर्थ सेवा शब्दात आहे. आजहि राजपत्रित अधिकाऱ्यांच्या संबंधातहि सेवा याच अर्थाचे शब्द वापरले जातात. तो शब्द कर्तव्यकर्माचा वाचक आहे. उदा. I.C.S. , I.A.S.

एषोऽनापदि वर्णानामुक्तः कर्मविधिः शुभः ।
आपद्यापि हि यस्तेषां क्रमशस्तन्निबोधत ।।३३६।।

सर्व सामान्यपणे आपत्ती नसताना चारी वर्णाच्या लोकांची कल्याणकारक कर्तव्यकर्मे सांगितली. आता चारी वर्णांचे आपद्धर्म सांगितले जात आहेत. ते अवधानपूर्वक ऐका.

मनुस्मृति
अध्याय नववा संपूर्ण

मनुस्मृति

अध्याय दहावा

अधीयीरँस्त्रयो वर्णाः स्वकर्मस्था द्विजातयः ।
प्रब्रूयाद्ब्राह्मणस्त्वेषां नेतराविति निश्चयः ।।१।।

आपापल्या कर्तव्यकर्मात तत्पर राहून त्रैवर्णिकांनी वेदाध्ययन करावे. त्यातील केवळ ब्राह्मणालाच अध्यापन करण्याचा अधिकार आहे. इतरांना तो नाही अशी शास्त्रमर्यादा आहे.

सर्वेषां ब्राह्मणो विद्याद्वृत्त्युपायान् यथाविधि ।
प्रब्रूयादितरेभ्यश्च स्वयं चैव तथा भवेत् ।।२।।

ब्राह्मणाने सर्व वर्णाच्या उपजीविकेची साधने शास्त्राच्या दृष्टीने योग्य ती त्या वर्णातील लोकांना उपदेशावी आणि स्वत:हि शास्त्रानुसार वर्तन ठेवावे.

वैशेष्यात्प्रकृतिश्रैष्ठ्यान्नियमस्य च धारणात् ।
संस्कारस्य विशेषाच्च वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः ।।३।।

गुणवैशिष्ट्य, उत्पत्तीचे मूळ कारण, संयमादि नियम आणि संस्काराचे वैशिष्ट्य यामुळे ब्राह्मण हा सर्व वर्णांचा नियामक आहे.

ब्राह्मण हा श्रेष्ठ मानला जातो. त्याचेकडे सर्वांना नियंत्रित करण्याचे मार्गदर्शन करण्याचे दायित्व सोपविले जाते ते केवळ जन्माने ब्राह्मण आहे म्हणून नव्हे तर शम,दम,पावित्र्य, क्षमाशीलता सरळपणा, वेदांचे व निरनिराळ्या विद्यांचे ज्ञान यामुळे तो सन्माननीय व आदरणीय ठरतो. मार्गदर्शन अशाच व्यक्तीचे असावे लागते आणि नियमन करण्याचा अधिकारहि त्यांनाच द्यावा लागतो. जन्मत: ब्राह्मण असलेल्यालाहि कुठे कुठे विशेष सोयी उपलब्ध करून दिलेल्या दिसतात. त्यामागे मुख्य हेतू अनुवंशाच्या शुद्धीचे रक्षण, पिढ्यानुपिढ्यातून सहजतेने येणाऱ्या गुणसमुच्चयाचे पालन सरळपणे होणे हा आहे.

ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
चतुर्थं एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ।।४।।

ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य या तीन वर्णांना द्विजाती म्हणतात.चौथा वर्ण तो शूद्र. हा एकजाती आहे.पाचवा वर्ण नाही.

मनूच्या काळी निषाद हा पाचवा वर्ण अस्तित्वात नव्हता. पुढे तो निर्माण झाला. म्हणून

समाजाला पंचजन असेहि नाव प्राप्त झाले. पोटजाती प्रमाणाने सहस्रावधी आहेत. त्याहि मनूच्या मानाने अर्वाचीनच आहेत. देश–काल–परिस्थिति व्यवसाय आणि संकर यामुळे पोट जाती निर्माण झाल्या आहेत. त्यामुळे व्यवसायाचे नियंत्रण झाले.उद्योगामध्ये जीवघेण्या स्पर्धा उत्पन्न झाल्या नाहीत. आणि जन्माला आलेल्या मनुष्याची आबाळ झाली नाही. ग्रामव्यवहारात सर्वजातीत सामंजस्य राहील,अशी व्यवस्था होती. तरतमता राहिली पण तिला प्राप्त झालेले तिरस्कारार्ह निंद्य अशा विषमतेचे स्वरूप मुसलमानी आक्रमणानंतर येऊ लागले. क्रमाने ते वाढत गेले. इंग्रजांनी या विविधतेचा लाभ घेऊन जातीजातीमध्ये संघर्ष पेटविण्याच्या योजना आखल्या.शूद्रांचे उद्योग नाहीसे केले त्यांना दारिद्र्य आले आणि दुर्दैवाने आमच्यातले बुद्धिवादी वा सुधारणावादी इंग्रजांच्या कुटिलतेला बळी पडले म्हणून कधी नव्हता तो जातीयवाद आज बोकाळलेला दिसतो.

सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु ।
आनुलोम्येन संभूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते ।।५।।

सर्व वर्णामध्ये समान वर्णाच्या अक्षतयोनि स्त्रीच्याठिकाणी समानवर्णाच्या पुरुषापासून विवाहविधीने जी संतति निर्माण होईल ती आपापल्या मातापित्यांच्या वर्णाचीच असेल.

स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान्सुतान् ।
सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ।।६।।

त्रैवर्णिकांनी आपल्या नंतरच्या वर्णाच्या स्त्रीच्या ठिकाणी जी संतति निर्माण केली जाते. ती पितृसदृश असली तरी मातेच्या दोषामुळे पित्यापेक्षा निकृष्ट मानली जाते.

अनन्तरासु जातानां विधिरेव सनातनः ।
द्व्येकान्तरासु जातानां धर्म्यं विद्यादिमं विधिम् ।।७।।

लगेचच्या इतर वर्णाच्या स्त्रीच्या ठिकाणी उत्पन्न झालेल्या संततीचे स्वरूप सांगितले. आता एक किंवा दोन वर्णाचे अंतर स्त्रीच्या ठिकाणी असल्यामुळे जी संतति निर्माण होईल तेव्हा काय समजावे. ते सांगतो.

ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते ।
निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते ।।८।।

ब्राह्मणापासून वैश्यकन्येच्या ठायी झालेला तो अंबष्ठ आणि शूद्र कन्येच्या ठिकाणी झालेला तो निषाद! त्याला पारशव असेहि म्हणतात.

क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ।
क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुरुग्रो नाम प्रजायते ।।९।।

क्षत्रियापासून शूद्रकन्येच्या ठायी झालेला तो उग्र. हा क्षत्र आणि शूद्र अशा पिता–मातेमुळे त्यांच्या स्वभावाचा असून त्याचे वागणे बोलणे क्रूर असते.

विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयो: ।
वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन्षडेतेऽपसदा: स्मृता: ।।१०।।

ब्राह्मणापासून क्षत्रियादि तीन वर्णातील स्त्रीचे ठिकाणी क्षत्रियापासून वैश्य आणि शूद्र स्त्रीच्या ठिकाणी वैश्यापासून शूद्र स्त्रीच्या ठिकाणी जी मुले उत्पन्न होतात ती अपसद नावाच्या सहा गटात मोडतात.

ब्राह्मणापासून तीन, क्षत्रियापासून दोन आणि वैश्यापासून एक असे हे सहा प्रकारचे अपसद. यांची योग्यता क्रमाक्रमाने उतरती असते. ही संतती अनुलोम होय. पुढच्या श्लोकातून प्रतिलोम संततीचा उल्लेख आहे.

क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सूतो भवति जातित: ।
वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ।।११।।

क्षत्रियापासून ब्राह्मण स्त्रीला होतो तो सूत. वैश्यापासून क्षत्रिय स्त्रीला होतो तो मागध आणि ब्राह्मण स्त्रीला झाला तो वैदेह.

शूद्रादायोगव: क्षत्ता चण्डालश्चाधमो नृणाम् ।
वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसंकरा: ।।१२।।

शूद्रापासून वैश्य स्त्रीला झाला तो आयोगव.क्षत्रिय स्त्रीला झाला तो क्षत्ता, आणि ब्राह्मण स्त्रीला झाला तो मनुष्यातील अधम चांडाळ . असे हे वर्णसंकराचे प्रकार होत.

अनुलोम आणि प्रतिलोम हे दोन्ही वर्णसंकरच. पण अनुलोमापेक्षा प्रतिलोम अधिक निकृष्ट मानला जातो.

एकान्तरे त्वानुलोम्यादंम्बष्ठोग्रौ यथा स्मृतौ ।
क्षत्तुवैदकौ तद्वत्प्रातिलोम्येऽपि जन्मनि ।।१३।।

एक वर्णाच्या अंतराने अनुलोमाने झालेले जे अंबष्ठ आणि उग्र यांना जसे मानले जाते तसेच प्रतिलोमाने जन्मलेले क्षत्ता आणि वैदेह यांनाहि मानले जाते.

टीकाकारांनी येथे 'मानले जाते' शब्दांनी स्पृश्य (स्पर्शाला योग्य) असा भाव अभिप्रेत धरला आहे.

पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजा: क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् ।
ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात्प्रचक्षते ।।१४।।

द्विजांना लगेच पुढच्या वर्णाच्या स्त्रीपासून जी मुले होतात त्यांना मातृदोषाने अनन्तर म्हटले जाते.

हा श्लोक याच अध्यायातील सहाव्या श्लोकाच्या पुरवणीसारखा आहे.

ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृतो नाम जायते।
आभीरोऽम्बष्ठकन्यायामायोगव्यां तु धिग्वण: ॥१५॥

ब्राह्मणापासून उग्र जातीच्या स्त्रीला झालेला जो तो आवृत. अंबष्ठ जातीच्या स्त्रीला झालेला तो आभीर. आयोगव स्त्रीला झालेला तो धिग्वण या नावाने ओळखला जातो.

आयोगवश्च क्षत्ता च चण्डालश्चाधमो नृणाम्।
प्रातिलोम्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रय: ॥१६॥

आयोग व क्षत्ता व सर्वात कनिष्ठ असा चांडाल हे तीन प्रतिलोमाने त्यातहि शूद्रापासून झालेले आहेत म्हणून त्यांना पुत्राचा अधिकार प्राप्त होत नाही.

वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्रियात्सूत एव तु।
प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपसदास्त्रय: ॥१७॥

वैश्यापासून झालेले मागध आणि वैदेह क्षत्रियापासून झालेले सूत हेहि प्रतिलोमाने झालेले असल्यामुळे पितृकार्य करण्यास अधिकारी असत नाहीत.

पितृकार्य म्हणजे श्राद्धादिकांचा अधिकार असणे व पित्याच्या संपत्तीत वाटेकरी होणे.

जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुल्कस: ।
शूद्राज्जातो निषाद्यां तु स वै कुक्कुटक: स्मृत: ॥१८॥

निषादापासून शूद्र स्त्रीला झालेला तो पुल्कस. शूद्रापासून निषाद स्त्रीला झालेला तो कुक्कुट.

क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्यते।
वैदेहकेन त्वम्बष्ठ्यामुत्पन्नो वेण उच्यते॥१९॥

क्षत्रियापासून उग्र स्त्रीला झालेला तो श्वपाक. वैदेहापासून अंबष्ठ स्त्रीला झालेला तो वेण.

द्विजातय: सवर्णासु जनयन्त्यव्रतांस्तु यान्।
तान्सावित्रीपरिभ्रष्टान्व्रात्यानिति विनिर्दिशेत्॥२०॥

द्विज पुरुष सवर्ण स्त्रीच्या ठिकाणी जो पुत्र उत्पन्न करतो त्याचे जर उपनयन झाले नाही तर त्याला गायत्रीचा अधिकार रहात नाही.व त्याला व्रात्य असे म्हणतात.

व्रात्यात्तु जायते विप्रात्पापात्मा भूर्जकण्टकः ।
आवन्त्यवाटधानौ च पुष्पधः शैख एव च ॥२१॥

व्रात्य ब्राह्मणापासून ब्राह्मण स्त्रीला जो पुत्र होतो तो पापात्मा मानला जातो. त्याला भूर्जकंटक म्हणतात. यालाच आवन्त्य, वाटधान, पुष्पध, शैख अशी नावे देशभेदाने आहेत.

झल्लो मल्लश्च राजन्याद्व्रात्यान्निच्छिविरेव च ।
नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च ॥२२॥

व्रात्य क्षत्रियापासून क्षत्रिय स्त्रीला झालेला तो झल्ल. यालाच मल्ल, निच्छिवी, नट, करण, खस,द्रविड अशी देशभेदाने नामान्तरे आहेत.

द्रविड हा वेगळा वंश (रेस) नाही इतके तरी यावरून सिद्ध होईल.

वैश्यात्तु जायते व्रात्यात्सुधन्वाचार्य एव च ।
कारुषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव च ॥२३॥

व्रात्य वैश्यापासून वैश्य स्त्रीला झालेला तो सुधन्वाचार्य. यालाच देशभेदाने कारुष, विजन्मा,मैत्र, सात्वत अशी नावे आहेत.

सुधन्वाचार्य हे नाव तरी सन्माननीय वाटते.

व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च ।
स्वकर्मणां च त्यागेन जायन्ते वर्णसंकराः ॥२४॥

वर्णामध्ये व्यभिचार, अयोग्य स्त्रीशी विवाह आणि स्वकर्माचा त्याग या कारणांनी वर्णसंकर होतो.

काम, मोह, लोभ ही त्याची मानसिक कारणे.

संकीर्णयोनयो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः ।
अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च तान्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥२५॥

प्रतिलोम आणि अनुलोम यांच्या परस्पर संबंधाने जे संकीर्णयोनी जन्मास येतात त्याचे स्वरूप सांगतो.

सूतो वैदेहकश्चैव चण्डालश्च नराधमः ।
मागधः क्षत्तृजातिश्च तथाऽऽयोगव एव च ॥२६॥

एते षट् सदृशान्वर्णाञ्जनयन्ति स्वयोनिषु ।
मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु ॥२७॥

सूत, वैदेहक, चाण्डाल, मागध, क्षत्ता, आणि आयोगव, हे आपल्या जातीच्या स्त्रीपासूनआणि आईच्या जातीच्या स्त्रीपासून जी मुले निर्माण करतात ती त्यांच्याच जातीची समजावीत.

यथा त्रयाणां वर्णानां द्वयोरात्माऽस्य जायते।
आनन्तर्यात्स्वयोन्यां तु तथा बाह्येष्वपि क्रमात्॥२८॥

ब्राह्मणापासून क्षत्रिय वा वैश्य स्त्रीचे ठायी झालेला पुत्र द्विज होतो. तसेच क्षत्रियापासून वैश्यस्त्रीचे ठायी होणारा पुत्रहि द्विजच होतो.

ते चापि बाह्यान्सुबहूंस्ततोऽप्यधिकदूषितान्।
परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान्॥२९॥

आयोगवादि सहा परस्पर जातींच्या स्त्रीचेपासून स्वत:पेक्षा निकृष्ट पुत्र निर्माण करतात.

यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यां बाह्यं जन्तुं प्रसूयते।
तथा बाह्यतरं बाह्यश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयते॥३०॥

शूद्र जसा ब्राह्मण स्त्रीपासून अत्यंत निकृष्ट संतति निर्माण करतो त्याप्रमाणे हा वगळून टाकलेला चांडालहि चारी वर्णाच्या स्त्रीपासून स्वत:हून निकृष्ट अशी संतति निर्माण करतो.

प्रतिकूलं वर्तमाना बाह्या बाह्यतरान्पुन:।
हीना हीनान्प्रसूयन्ते वर्णान्पञ्चदशैव तु॥३१॥

चातुर्वर्णाच्या दृष्टीने जे निकृष्ट आणि निकृष्टतर पुरुष प्रतिलोमाने स्वत: होऊन वरिष्ठ जातीच्या ठिकाणी आपण होऊन हीन आणि हीनतर अशी संतति निर्माण करतात. ती प्रत्येकी पंधरा प्रकारची असते.

चांडाल, शूद्र स्त्रीपासून आपणाहून हीन असा पुत्र निर्माण करतो. चांडाल क्षत्रिय स्त्रीचे ठायी आणि ब्राह्मण स्त्रीचे ठायी एकाहून एक अधिक हीन असे पुत्र निर्माण करतो.

याप्रमाणेच क्षत्ता व आयोगव हेहि उत्तरोत्तर वर्णाच्या स्त्रीपासून हीनापासून हीन असे पुत्र उत्पन्न करतात.

चांडाल, क्षत्ता, आयोगव या तिघांपासून बारा आणि हे चांडालादि तीन मिळून पंधरा वर्ण उत्पन्न होतात. त्याप्रमाणेच वैश्योत्पन्न पंधरा क्षत्रियोत्पन्न पंधरा आणि ब्राह्मणोत्पन्न पंधरा असे एकूण साठ वर्ण होतात. व मूळचे चार मिळून चौषष्ट वर्ण होतात असे मेधातिथी या टीकाकाराने म्हटले आहे.

मनूने वर्णोनास्तिह पंचम: असे म्हटले असले तरी अनुलोम, प्रतिलोम, आणि त्याचा परस्पर संकर यांची नोंद घ्यावीच लागली. तिचा उल्लेख टीकाकारांनी शुद्ध चार आणि संकरित साठ असा

केला आहे. यातील खालचेखालचे प्रतिलोम संकर एकत्र करून त्यांचाच निषाद असा पाचवा वर्ण पुढे स्वीकारला गेला हे उपयुक्त झाले.

प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दास्यजीवनम्।
सैरिन्ध्रं वागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे ।।३२।।

दस्यू पुरुष आयोगव स्त्रीपासून सैरन्ध्र नामक पुत्राला उत्पन्न करतो. हा केशरचनादि प्रसाधनकर्म करणारा आणि दास नसूनहि दासकर्माने उपजीविका करणारा किंवा मृगयेवर जगणारा असा असतो.

मैत्रेयकं तु वैदेहो माधूकं संप्रसूयते ।
नृन्प्रशंसत्यजस्रं यो घण्टाताडोऽरुणोदये ।।३३।।

वैदेहक हा आयोगव स्त्रीचे पासून मैत्रेयक नामक पुत्राला निर्माण करतो, तो मधुर भाषणाने लोकांना प्रसन्न करणे घंटादि वाद्ये वाजवून प्रतिदिन नृपाळादींना जागृत करणे अशी कामे करून उपजीविका साधतो.

निषादो मार्गवं सूते दासं नौकर्मजीविनम्।
कैवर्तमिति यं प्राहुरार्यावर्तनिवासिनः ।।३४।।

आयोगव स्त्रीचे पासून निषादाला झालेला तो मार्गव नावाड्याचा धंदा करतो, त्याला दाश असेहि म्हणतात. आर्यावर्तातील लोक त्याला कैवर्तक असे संबोधित.

मृतवस्त्रभृत्स्वनार्यासु गर्हितान्नाशनासु च ।
भवन्त्यायोगवीष्वेते जातिहिनाः पृथक् त्रयः ।।३५।।

ज्या आयोगव स्त्रिया मृताची वस्त्रे वापरणे निंद्य (उष्टे) अन्न खाणे अशा गोष्टी करतात. ज्यांना अनार्य मानले जाते. त्या आयोगव स्त्रियांच्या पासून पित्याच्या वेगळेपणाने सैरिन्ध्र, मैत्रेयक, मार्गव अशा तीन हीन जाती उत्पन्न होतात.

येथेही अनार्य शब्द वंश (रेस) वाचक नाही. हे स्पष्ट होते.

कारावरो निषादात्तु चर्मकारः प्रसूयते।
वैदेहिकादन्ध्रमेदौ बहिर्ग्रामप्रतिश्रयौ ।।३६।।

निषादापासून वैदेहक स्त्रीला कारावर नावाचा चांभाराचा धंदा करणारा पुत्र होतो. वैदेहकापासून कारावर स्त्रीला अंध्र,निषादस्त्रीला मेद असे पुत्र होतात. त्या दोघांनी (अंध्र व मेदानी) गावाच्या बाहेर वस्ती करावी.

चण्डालात्पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान्।
आहिण्डिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते ।।३७।।

चाण्डाल वैदेही स्त्रीपासून पांडुसोपाक नावाचा पुत्र उत्पन्न करतो तो बांबूच्या वस्तू करून पोट भरतो. निषादाला वैदेही स्त्रीपासून झालेला पुत्र जेव्हा तुरुंग इत्यादींचा रक्षक म्हणून काम करतो तेव्हा त्याला आहिंडिक म्हणतात. यास अहितुंडिक असेहि म्हणतात.

चण्डालेन तु सोपाको मूलव्यसनवृत्तिमान्।
पुल्कस्यां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ।।३८।।

चांडाळाला कुक्कस स्त्रीपासून जो पुत्र होतो त्याला सोपाक असे म्हणतात. त्याने मृत्युदंडाची शिक्षा कार्यवाहीत आणावयाची असते. भली माणसे याला पापी आणि निंद्य समजतात.

निषादस्त्री तु चण्डालात्पुत्रमन्त्यावसायिनम्।
श्मशानगोचरं सूते बाह्यानामपि गर्हितम् ।।३९।।

चांडालापासून निषाद स्त्रीला होणाऱ्या पुत्राला अन्त्यावसायी म्हणतात. याने स्मशानात राहून तेथील कामे करून उपजीविका करावी हा चांडालादिकाहूनहि हीन मानला जातो.

संकरे जातयस्त्वेताः पितृमातृप्रदर्शिताः।
प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्मभिः ।।४०।।

आई आणि बाप यांच्या जातिविशेषामुळे उत्पन्न होणाऱ्या या संकर जाति कथन केल्या आहेत. त्यांचे जन्म अज्ञात असतील तेव्हा स्वभाव आणि कामे यावरून त्यांना ओळखू शकणे संभवते.

सजातिजानन्तरजाः षट् सुता द्विजधर्मिणः।
शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ।।४१।।

आपल्याच जातीच्या स्त्रीपासून झालेले आणि निकटच्या जातीच्या स्त्रीपासून झालेले असे त्रैवर्णिकांचे सहा पुत्र उपनयन संस्कारास योग्य होत आणिअपध्वंसन म्हणजे प्रतिलोमाने निर्माण झालेले पुत्र. हे सर्व शूद्र होत.

वरच्या वर्णाचा पुरुष आणि खालच्या वर्णाची स्त्री यांच्या संततीला अनुलोम संतती म्हणतात. वरच्या वर्णाची स्त्री व खालच्या वर्णाचा पुरुष यांच्या संततीला प्रतिलोम संतती म्हणतात. प्रतिलोम संतती अधिक हीन मानली जाते. म्हणून तिला उपनयन संस्कार नाही.

तपोबीजप्रभावैस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे।
उत्कर्षं चापकर्षं च मनुष्येष्विह जन्मतः ।।४२।।

त्रैवर्णिकांचे सवर्ण विवाहानी झालेले पुत्र आणि त्यांची अनुलोम संतती ही युगायुगातून उत्कर्षाला किंवा अपकर्षाला प्राप्त होते. हे उत्कर्ष आणि अपकर्ष तपाचा प्रभाव, बीजाचा प्रभाव यावर अवलंबून असते.

मनात आलेकी लगेच वर्णांतर होत नाही. दीर्घकालाचे प्रयत्न –विशेषत: अनुवंशाचे महत्त्व ध्यानात घेऊन करावे लागते.

शनकैस्तु क्रियालोपादिमा: क्षत्रियजातय: ।
वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥४३॥

पुढच्या श्लोकात सांगितलेल्या या क्षत्रिय जाती ब्राह्मणाचे मार्गदर्शन न लाभल्याने स्वकर्माचा लोप होऊन हळूहळू शूद्र झाल्या.

पुण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडा: काम्बोजा यवना: शका: ।
पारदा पह्लवाश्चीना: किराता दरदा: खशा: ॥४४॥

पौंड्रक ,औंड्र ,द्रविड ,कांबोज, यवन, शक, पारद, पहल्लव, चीन, किरात, दरद ,खस या त्या शूद्रत्व पावलेल्या जाती होत.

मुखबाहूरुपज्जानां या लोके जातयो बहि: ।
म्लेच्छवाचश्चार्यवाच: सर्वे ते दस्यव: स्मृता: ॥४५॥

ईश्वराच्या मुख बाहू अशा अवयवांपासून मुळात निर्माण झालेल्या चार जाती यांच्यापासून योग्यसंस्कार न झाल्याने, संकराने उत्पन्न झालेले चार वर्णांच्या बाहेर असलेल्या जातीतील लोक म्लेंच्छ भाषा बोलणारे वा आर्यभाषेचा उपयोग करणारे असे कोणतेहि असोत– ते सर्व दस्यू म्हणूनच ओळखले जातात.

४३–४४–४५ या श्लोकांवरून स्पष्ट होते ते असे की, आर्य हे हिंदुस्थानात बाहेरून आलेले नाहीत. उलट ज्यांना आपण अलिकडे ग्रीक रोमन, शक, मंगोलवंशाचे म्हणून ओळखतो ते सर्व मुळात चातुर्वर्ण्य युक्त असे आर्यच होते. प्रत्यक्ष हिंदुस्थानातून काही ना काही कारणाने ते पश्चिम उत्तर पूर्व अशा हिंदुस्थानच्या तिन्ही दिशांनी बाहेर पडले.

ययातीच्या पाच मुलांपैकी राज्यलाभ केवळ पुरुला झाला. यदू हा हिंदुस्थान सोडून गेला नाही. पण देवयानीचा तुर्वसू आणि शर्मिष्ठेचे अनु आणि द्रुह्यु असे तिघे बाहेर पडले. त्यांनी आपल्या पराक्रमाने पश्चिमेचे, उत्तरेचे देश पादाक्रांत केले तेथे आपली राज्ये स्थापिली आणि त्यामुळे मूळच्या भारतीय संस्कृतीचाहि तेथे प्रचार झाला, प्रभाव पडला. कदाचित त्याच्या आधीहि त्या देशात कोणी वैदिक आर्य काही निमित्ताने वा राज्यांची वृद्धि करण्याच्या निमित्ताने गेले असतील. त्याचे विषयी ऐकूनच

नंतर नोंद झालेले नरिष्यन्तादि गेले असणार. पण मूळ उगमापासून दुरावल्यामुळे धर्म –संस्कृतीच्या प्रचाराचे आणि संरक्षणाचे दायित्व ज्यांच्यावर होते त्या ब्राह्मणापासून हे बाहेर गेलेले लोक पिढ्यान् पिढ्या दुरावले.त्यामुळे हळूहळू (शनकै:) तेथील समाजावरील वैदिक आर्य वा हिंदूसंस्कृतीचे संस्कार लुप्त होऊ लागले. त्याना वेगळे वळण लागले आणि त्या जाती क्रमाक्रमाने शूद्र झाल्या. त्यांना देशपरत्वे पौंड्रक,यवन शक, बहल्लव, चीन अशी जातीवाचक नावे प्राप्त झाली. त्यांच्या भाषेतहि अंतर पडत गेले आणि आर्यांच्या दृष्टीने अशुद्ध, अस्पष्ट(बोबडी)असे स्वरूप त्यांच्या बोलीभाषेला आले. कोणत्या ना कोणत्या तरी स्वरूपात यांचा संबंध हिंदुस्थानशी राहिला. त्यांची भाषा बरीचशी शुद्ध म्हणजे आर्यभाषाच राहिली.

बाहेर जाऊन साम्राज्य निर्माण करणाऱ्यांमध्ये यदूच्या तीन पुत्रांप्रमाणेच त्याच्याही आधी मनूचाच नरिष्यंत नावाचा मुलगा हिंदुस्थानच्या बाहेर गेला. शकांचा मूळ पुरुष तोच.आपण ज्या ग्रीकांना यवन म्हणून संबोधितो ते सर्व तुर्वसुंची संतती होत. (तुर्वसोर्यवना: स्मृता:) असे वचन आहे.

सगळ्या जगतात एक वैदिक संस्कृतीच विस्तारलेली होती असेच आंचवल ,पु. ना ओक आणि श्री. द. कुलकर्णी (भीष्म) यासारख्या विद्वानांनी संशोधनपूर्वक प्रतिपादिले आहे. आपली परंपरागत धारणा तीच आहे. मनूच्या वरील तीन श्लोकावरून ती दिसून येते.

हिंदुस्थानच्या बाहेर झालेल्या मेक्सिको, द. आफ्रिका, इंडोनेशिया, चीन अशा देशातून झालेल्या उत्खननात गणेशमूर्ति शिवलिंगे यज्ञकुंडे सापडल्याचे प्रसिद्ध झालेले आहे. त्यावरून वरील मत पूर्णपणे सिद्ध होते.

ये द्विजानामपसदा ये चापध्वंसजा: स्मृता: ।
ते निन्दितैर्वर्तयेयुर्द्विजानामेव कर्मभि: ।।४६।।

त्रैवर्णिकापासून झालेले जे अनुलोमज वा प्रतिलोमज असे पुरुष त्यानी द्विजातीला उपयुक्त पण हलक्या प्रतीची अशी पुढे सांगितलेली कृत्ये आपापल्या उपजीविकेसाठी करावी.

सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानां चिकित्सनम् ।
वैदेहकानां स्त्रीकार्यं मागधानां वणिक्पथ: ।।४७।।

सूतांनी सारथ्य करावे. अंबष्ठांनी रोगचिकित्सा करावी. वैदेहकांनी स्त्रियांना उपयुक्त अशी कामे करावीत. मागधांनी फिरते व्यापार करावेत.

मत्स्यघातो निषादानां त्वष्टिस्त्वायोगवस्य च ।
मेदान्ध्रचुञ्चुमद्गूनामारण्यपशुहिंसनम् ।।४८।।

निषादांनी मासे पकडावे. आयोगवानी लाकूडकाम करावे.मेद, अंध्र, चंचु, मद्गु यांनी पारध करावी.

ब्राह्मणापासून वैदेहक स्त्रीला होणारा तो चंचू आणि क्षत्रियापासून शूद्र स्त्रीला झालेल्या कन्येच्या ठिकाणी जो उत्पन्न होतो त्याला मद्गु म्हणतात.असे बौधायनाचे मत आहे.

क्षत्त्रुग्रपुल्कसानां तु बिलौकोवधबन्धनम्।
धिग्वणानां चर्मकार्यं वेणानां भाण्डवादनम्।।४९।।

क्षत्ता, उग्र, कुक्कस यांनी बिळात राहणारे प्राणी पकडून मारून उपजीविका करावी. धिग्वणांनी चामड्याच्या वस्तू करण्याचे व्यवसाय करावेत.वेणांनी मृदंगादि वाद्ये वाजविण्याचा व्यवसाय करावा.

चैत्यद्रुमश्मशानेषु शैलेषूपवनेषु च ।
वसेयुरेते विज्ञाता वर्तयन्तः स्वकर्मभिः ।।५०।।

संकरितातील निषादादि कनिष्ठ जाती यांनी गावाजवळचे महावृक्ष, स्मशाने, डोंगर टेकड्या, अरण्ये अशा ठिकाणी प्रकटपणे राहावे. आणि आपापल्या कर्माने उपजीविका करावी.

चण्डालश्वपचानां तु बहिर्ग्रामात्प्रतिश्रयः ।
अपपात्राश्च कर्तव्या धनमेषां श्वगर्दभम्।।५१।।

वासांसि मृतचैलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम्।
कार्ष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः ।।५२।।

चांडाल श्वपच यानी गावाच्या बाहेर राहावे. त्यांनी वापरलेली भांडी इतरांनी उपयोगात आणू नयेत. कुत्री गाढवे ही त्यांची संपत्ति होय. त्यांनी मृताची वस्त्रे वापरावीत. फुटक्या भांड्यात भोजन करावे. लोखंडाचे अलंकार वापरावेत. आणि नित्य फिरते राहावे.

न तैः समयमन्विच्छेत्पुरुषो धर्ममाचरन्।
व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह।।५३।।

धर्माचे आचरण करणाऱ्या पुरुषाने त्यांच्यासह राहू नये. देण्याघेण्याचे व्यवसाय आणि विवाहसंबंध हे त्यांनी (संकर जातींनी) आपापसात–आपल्या जातीतच करावे.

अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ।।५४।।

या चांडालादिंना अन्न द्यावयाचे ते सेवकांकरवी द्यावे. त्यांच्याच पात्रात त्यांना वाढावे. त्यांनी गावातून व नगरातून रात्री हिंडू फिरू नये.

दिवा चरेयु: कार्यार्थं चिह्निता राजशासनैः ।
अबान्धवं शवं चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ।।५५।।

या चांडालानी स्वत:ची जात इतरांना ओळखता येईल अशी काहीतरी खूण राजाज्ञेने धारण करावी. अनाथ प्रेतांना वाहून न्यावे.

यामुळेच मडकी गळ्यात बांधणे, कटीला केरसुणी बांधणे अशा दुष्ट कल्पना करण्यास वाव मिळाला.प्रत्यक्षात ते कधीहि कोठेहि घडलेले नव्हते. पूर्वी श्री.य.न.केळकर आणि त्यामानाने अलीकडे श्री.जीवन कुलकर्णी या दोन विद्वानांनी यारीतीच्या मिथ्या प्रचाराचे पुराव्यासह यथायोग्य रीतीने खंडन केले होते. पण अपप्रचाराच्या धुराळ्यात त्याची उपेक्षाच झाली.

वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया ।
वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च ।।५६।।

ज्यांना मृत्यूदंडाची शिक्षा झाली आहे त्यांचा वध राजाज्ञेने करावा. आणि त्या वधिलेल्यांची वस्त्रे,शय्या, आभरणे इ.स्वीकारावीत.

वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम् ।
आर्यरूपमिवानार्यं कर्मभिः स्वैर्विभावयेत् ।।५७।।

चारी वर्णाहून वेगळे असलेले संकर–स्त्रीपासून जन्मलेले सज्जनाचा वेष धारण केल्यामुळे वस्तुत: अनार्य असून जे अनार्य म्हणून ओळखता येणार नाहीत. त्यांना निंद्य अशा त्यांच्या (पुढच्या श्लोकात) वागण्या–बोलण्यावरून त्यांची जात कोणती ते ओळखावे.

अनार्यता निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रियात्मता ।
पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ।।५८।।

सौजन्य नसणे, निष्ठुरता, क्रूरता, विहित कर्मांचा त्याग हे गुण जिथे दिसतील तेथे वर्णसंकर आहे असे जाणावे. आज या लक्षणावर जात ओळखणे संभवनीय नाही. तेथे उलटसुलटही दिसून येते.

पित्र्यं वा भजते शीलं मातुर्वोभयमेव वा ।
न कथंचन दुर्योनिः प्रकृतिं स्वां नियच्छति ।।५९।।

पुत्र पित्याचा वा मातेचा वा उभयतांचा स्वभाव ग्रहण करतो. संकरजाति मनुष्य कोणत्याहि प्रकारे आपला स्वभावगुप्त ठेवू शकत नाही.

अशी पारख करण्याचा चाणाक्षपणा आणि गावकीतील सरमिसळ व्यवहार यांचे ज्ञान असावे लागते.

कुले मुख्येऽपि जातस्य यस्य स्याद्योनिसंकरः ।
स श्रयत्येव तच्छीलं नरोऽल्पमपि वा बहु ।।६०।।

व्यभिचार दोषामुळे श्रेष्ठ कुळात उत्पत्ती झाली असली तरी त्याचे ठिकाणी उण्या अधिक प्रमाणात बीजदोषाचे गुण येतातच.

यत्र त्वेते परिध्वंसा ज्ञायन्ते वर्णदूषकाः ।
राष्ट्रियैः सह तद्राष्ट्रं क्षिप्रमेव विनश्यति ।।६१।।

ज्या राष्ट्रामध्ये वर्णाला दूषित करणारे असे हे घातकी जन्माला येतात ते राष्ट्र त्यातील समाजासह लौकरच नाश पावते.

रोमन साम्राज्य या वर्णसंकरामुळेच नष्ट झाले असे इतिहास तज्ञांनी आपले मत नोंदविले आहे.

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः ।
स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकारणम् ।।६२।।

असे हे वर्णबाह्य लोक ब्राह्मण, गाय, स्त्रिया, लहानमुले यांच्यापैकी कोणाचे तरी संरक्षणासाठी निष्काम भावनेने मरण पत्करतील तर ते त्यांच्या उद्धाराचे साधन होईल.

अनेक जातींची अस्पृश्यता जाऊन ते स्पृश्य मानले जाऊ लागले, त्यांना त्यांच्या पूर्वजांनी केलेली सत्कृत्येच कारण झालेली आहेत.

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ।।६३।।

अहिंसा सत्य चोरी न करणे पावित्र्य राखणे इंद्रिय आवरणे हा चारहि वर्णांकरिता असलेला सामान्य धर्म मनूने संक्षेपाने सांगितला आहे.

शूद्र या चवथ्या वर्णात संकर जातींचा समावेश होत असल्याने हा अहिंसादि सामान्य धर्म सर्वांसाठीच आहे. मानवाला मानवपण यामुळेच लाभत असते.

शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेत्प्रजायते ।
अश्रेयान् श्रेयसीं जातिं गच्छत्यासप्तमाद्युगात् ।।६४।।

शूद्र स्त्रीपासून ब्राह्मणाला झालेली (पारशवी)कन्या तिच्याशी पुन्हा ब्राह्मण विवाह करील, त्यांना झालेल्या कन्येशी पुन्हा ब्राह्मण विवाह करील आणि या क्रमाने उन्नति होत जाईल तेव्हा सातव्या पिढीत ते मूल ब्राह्मण होते.

शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम् ।
क्षत्रियाज्जातमेवं तु विद्याद्वैश्यात्तथैव च ।।६५।।

याच प्रकाराने शूद्र ब्राह्मण होतो किंवा ब्राह्मण शूद्र होतो. क्षत्रियापासून वा वैश्यापासून झालेल्या संततीच्या संदर्भात असेच समजावे.

कनिष्ठ जातीला श्रेष्ठत्व प्राप्त होण्याच्या दृष्टीने हा उपाय सांगितला गेला आहे. तो महत्त्वाचा आहे. अनुवंशशास्त्रदृष्ट्याहि ही सुधारणा श्रेयस्कर मानली पाहिजे.

वर्णसंकराचे निरनिराळे प्रकार आणि संकराच्या स्वरूपाप्रमाणे जन्म पावलेल्यांची व्यवस्था शास्त्रकारांनी अनुवंशाची शुद्धि राखण्यासाठी एक कर्तव्य म्हणून कठोरपणे केली आहे. तेव्हा चूक झाली आणि ती पूर्णपणे क्षम्य मानली तर वंशशुद्धीचा आग्रहच नष्ट होईल. ते इष्ट नाही. म्हणून संकराचे भेद–पोटभेद विस्ताराने सांगितले आहेत. आणि त्या त्या अपत्यांचा नाश करावा असे क्रूरपणे म्हटलेले नाही. कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे त्यांच्या उपजीविकेची सोयहि शास्त्राने लावलेली आहे.

खरे तर हे शास्त्राचे औदार्य आहे. सुधारक म्हणविणाऱ्या तथाकथित बुद्धिवाद्यांना हे पटणे कठीण आहे. पण शास्त्राचे विचार हे वस्तुस्थितीवर आधारलेले असतात. कोणाच्या पटण्या न पटण्याशी त्याचा संबंध नसतो. स्पर्धेत धावणारे घोडे, वासावरून माग काढणारी कुत्री, दुधाळ गायी यांची वंशशुद्धि कटाक्षाने राखली जाते. आणि मनुष्याच्या संदर्भात मात्र शास्त्राच्या मर्यादेचे उल्लंघन करणे प्रगतीचे लक्षण मानले जाते हे अनुचित आहे.

अनार्यायां समुत्पन्नो ब्राह्मणात्तु यदृच्छया ।
ब्राह्मण्यामप्यनार्यात्तु श्रेयस्त्वं क्वेति चेद्भवेत् ।।६६।।

यदृच्छेने (खरे तर न आवरणाऱ्या मोहाने) ब्राह्मणापासून शूद्र स्त्रीचे ठिकाणी जी संतति निर्माण होते उलट ब्राह्मणस्त्रीचे ठायी शूद्राकडून संतती होते तर त्या दोघांमध्ये श्रेष्ठ कोण अशी शंका उत्पन्न होऊ शकते.

शंका उत्पन्न होण्याचे कारण असे की पहिल्या प्रकारात बीजाचे श्रेष्ठत्वअसते तर दुसऱ्या प्रकारात क्षेत्राचे श्रेष्ठत्व असते. आपापल्या परीने दोघांचाहि परिणाम अपत्यावर होत असतो. म्हणून निश्चय करता येत नाही. यावर शास्त्रकारांनी ठामपणे उत्तर दिलेले आहे.

जातो नार्यामनार्यायामार्यादार्यो भवेद्गुणैः ।
जातोऽप्यनार्यादार्यायामनार्य इति निश्चयः ।।६७।।

हीन जातीच्या स्त्रीचे ठिकाणी श्रेष्ठ जातीपासून उत्पन्न झालेली संतती ही श्रेष्ठ जातीच्या स्त्रीच्या ठिकाणी कनिष्ठ जातीच्या पुरुषापासून उत्पन्न झालेल्या संततीपेक्षा श्रेष्ठ असते. असा शास्त्राचा निर्णय आहे.

तावुभावप्यसंस्कार्याविति धर्मो व्यवस्थित: ।
वैगुण्याज्जन्मत: पूर्व उत्तर: प्रतिलोमत: ।।६८।।

वस्तुत: ते दोघेहि (ब्राह्मणपासून शूद्रेला वा शूद्रापासून ब्राह्मणीला झालेले) उपनयन संस्काराला योग्य नाहीत. अशी धर्माची व्यवस्था आहे. पहिल्याला क्षेत्रदोषामुळे संस्कार नाहीत. दुसरा प्रतिलोमज असल्यामुळे संस्काराला योग्य नाही.

सुबीजं चैव सुक्षेत्रे जातं संपद्यते यथा ।
तथाऽऽर्याज्जात आर्यायां सर्वं संस्कारमर्हति ।।६९।।

बीजहि चांगले नि क्षेत्रहि चांगले असे जेव्हा असते. तेव्हा फळ चांगले मिळते. त्याच न्यायाने सवर्णपुरुषापासून सवर्ण स्त्रीच्या ठिकाणी झालेली संतती श्रेष्ठ असते. तीच त्या त्या वर्णाला योग्य असे संस्कार करण्याच्या योग्यतेची असते.

बीजमेके प्रशंसन्ति क्षेत्रमन्ये मनीषिण: ।
बीजक्षेत्रे तथैवान्ये तत्रेयं तु व्यवस्थिति: ।।७०।।

काही विद्वान् बीजाला श्रेष्ठ म्हणतात तर कोणी पंडित क्षेत्राला महत्त्व देतात. तर दुसरे काही जाणकार बीज नि क्षेत्र या दोघांचीहि प्रधानता प्रतिपादितात. याविषयी व्यवस्था पुढील श्लोकात सांगितली आहे.

अक्षेत्रे बीजमुत्सृष्टमन्तरैव विनश्यति ।
अबीजकमपि क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं भवेत् ।।७१।।

क्षेत्र योग्य नसेल तर पडलेली बी वाया जाते आणि क्षेत्र चांगले असून बी मिळाले नाही तर ते ओसाड ठरते.

यस्माद्बीजप्रभावेण तिर्यग्जा ऋषयोऽभवन् ।
पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बीजं प्रशस्यते ।।७२।।

बीज प्रभावामुळे तिर्यग्योनीच्या क्षेत्रातहि जन्मलेले पुढे ऋषी झाले. सर्वांनी त्यांना प्रतिष्ठित आणि पूजनीय मानले म्हणून बीज महत्त्वाचे.

अनार्यमार्यकर्माणमार्यं चानार्यकर्मिणम् ।
संप्रधार्याब्रवीद्धाता न समौ नासमाविति ।।७३।।

जन्माने शूद्र असून द्विजातीची कर्मे करणारा आणि जन्माने त्रैवर्णिक असून शूद्राची कर्मे करणारा या दोघांसंबंधी विचार करताना ते समही नाहीत आणि असमहि नाहीत. असे ब्रह्मदेवाने म्हटले आहे.

समही नाहीत आणि असमहि नाहीत म्हणण्याचे कारण असे की, शूद्र मुळात द्विजातीची कर्मे करील तेव्हा तो माननीय ठरेल पण त्रैवर्णिकाच्या मुलीशी विवाह करण्याच्या योग्यतेचा ठरणार नाही. म्हणजे व्यवहारात समता व बीजशुद्धि साठी असमता तसेच त्रैवर्णिक जेव्हा शूद्राची कामे करील तेव्हा त्याला हीन समजले जाईल. ही त्याची द्विजातीशी असमता. पण त्याची कन्या त्रैवर्णिक यथाक्रम विवाहासाठी योग्य मानतील ही समता. सध्या समतेचा आणि असमतेचा हा विचार प्रत्यक्षात चालू आहे.त्यामुळे व्यवसायाच्या दृष्टीने वर्णाचा व जातीचा विचार कुणीहि करीत नसले तरी विवाहसंबंधात मात्र जात–पोटजात आवर्जून लक्षात घेतली जाते.हे सजातीय विवाहाचे प्रमाण परंपरा विरुद्ध प्रचाराच्या प्रभावातहि अजूनहि नव्वद– पंचाण्णव प्रतिशत आहे.

ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वकर्मण्यवस्थिता: ।
ते सम्यगुपजीवेयु: षट्कर्माणि यथाक्रमम् ।।७४।।

जे जन्माने ब्राह्मण आणि वृत्तीनेहि ब्राह्मण ते अध्ययन–अध्यापन याविषयी तत्पर असतात. त्यांनी पुढील सहा कर्मे अनुक्रमाने यथाशास्त्र करावीत. आणि त्यावर आपली उपजीविका करावी.(चालवावी)

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्माण्यग्रजन्मन: ।।७५।।

वेद आणि इतर शास्त्रे शिकणे, ज्याचे शिक्षण घेतले ते शिकविणे स्वत: यज्ञयागादि करणे इतरांकडून करविणे दान घेणे आणि दान घेणे ही ब्राह्मणासाठी (उपजीविकेला उपयुक्त) अशी सहा कर्मे होत.

षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।
याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रह: ।।७६।।

या सहातील यज्ञादि करविणे, शिकविणे, आणि शुद्ध व्यक्तीकडून दान घेणे, ही तीन मुख्यत: ब्राह्मणाची उपजीविका चालविणारी कर्मे आहेत.

त्रयो धर्मा निवर्तन्ते ब्राह्मणात्क्षत्रियं प्रति ।
अध्यापनं याजनं च तृतीयश्च प्रतिग्रह: ।।७७।।

(वरील षट्कर्मापैकी) वेद शिकविणे यज्ञ करविणे आणि दान घेणे हे तीन क्षत्रियाला वर्ज्य आहेत.

क्षत्रिय वेद आणि इतर शास्त्राचे अध्ययन करू शकतात. पण वेदाचे अध्यापन त्याने करू नये. संरक्षणाला उपयुक्त अशी शस्त्रास्त्र विद्या आणि कला या गोष्टी त्याने शिकविण्यास प्रत्यवाय नाही. यज्ञादि कर्मे स्वत: करणे दान देणे या गोष्टींचा अवलंब त्याने यथाशक्य अवश्य करावा.

वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्तेरन्निति स्थितिः ।
न तौ प्रति हितान्धर्मान्मनुराह प्रजापतिः॥७८॥

क्षत्रियाप्रमाणेच वैश्यालाहि अध्यापन याजन आणि प्रतिग्रहण ही तीन कर्मे वर्ज्य आहेत.क्षत्रिय वैश्यांनी ही तीन कर्मे वर्ज्य करूनच उपजीविका चालवावी. असे मनूने सांगितले आहे.

शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य वशिक्पशुकृषिर्विशः ।
आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं यजिः ॥७९॥

शस्त्रास्त्रे धारण करणे हे क्षत्रियासाठी, व्यापार, पशुसंवर्धन शेती हे वैश्यासाठी उपजीविकेचे साधन आहे.अध्ययन करणे, यज्ञ करणे व दान देणे हा त्यांचा (श्रेय मिळवून देणारा)धर्म आहे.

वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य च रक्षणम् ।
वार्ताकर्मैव वैश्यस्य विशिष्टानि स्वकर्मसु ॥८०॥

वेदाध्ययन हे ब्राह्मणाचे (लोकांचे) संरक्षण करणे हे क्षत्रियाचे आणि व्यापार हे वैश्यांचे (त्यांच्या त्यांच्या विहित कर्मातहि) महत्त्वाचे कर्म आहे.

अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा ।
जीवेत्क्षत्रियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरः ॥८१॥

स्वतःच्या कर्माने ब्राह्मणाला जगणे अशक्य होईल तेव्हा त्याने जवळचा वर्ण असणाऱ्या क्षत्रियांचे कर्म करून जगावे.

उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।
कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम् ॥८२॥

स्वतःच्या क्षत्रियाच्याहि कर्माने ब्राह्मणाला जगणे अशक्य होईल. तेव्हा त्याने गोरक्षण व शेती हे वैश्याचे व्यवसाय करून उपजीविका साधावी.

वैश्यवृत्त्याऽपि जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।
हिंसाप्रायां पराधीनां कृषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥८३॥

वैश्यवृत्तीने जगण्याचा प्रसंग आला तरी ब्राह्मणाने वा क्षत्रियाने शेती करणे प्रयत्नपूर्वक टाळावे. शेती करण्यात कृमिकीटकांची हिंसा होते आणि तेथे पराधीनताहि असते.

भूमी नांगरणे,वखरणे,तण काढून टाकणे, पिकांवरील कीड नष्ट करणे यासाठी कृमिकीटकांची हिंसा करावी लागते. आणि शेती केवळ स्वतःच्या शरीरश्रमाने होत नाही. त्यात बैल इत्यादींचा समावेश नानाप्रकारे उपयोग करावा लागतो. ही पराधीनता.

कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्विगर्हिता।
भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम्॥८४॥

शेती करणे उत्तम असे काही लोक मानतात पण तो व्यवसाय सज्जनांनी निंद्य मानला आहे. कारण नांगर, कुदळ इत्यादि साधनांनी भूमी आणि भूमीस्थ जीव यांचा नाश होतो.

८२ व्याश्लोकात आपद्धर्म म्हणून शेती करण्यास सांगितले आहे. ८३ व्या श्लोकात हिंसेचे कारण सांगून शेती प्रयत्नपूर्वक वर्ज्य करावी असे म्हटले आहे . आणि ८४व्या श्लोकात एकीय मताने शेती करणे चांगले असे नोंदवून पुन्हा ८३ व्या श्लोकाप्रमाणे शेती करण्यातील दोष स्पष्ट केले आहेत. अशा वेळी विसंगति टाळण्यासाठी काही श्लोक प्रक्षिप्त मानण्याची एक पद्धति आहे. ती योग्य नाही.आपद्धर्मांतहि उत्तम–मध्यम– कनिष्ठ हा प्रकार असू शकतो. प्रकृतिविशेषाने वा परिस्थिति सापेक्षतेने ज्यांनी त्यांनी आपला विचार करावा. शेती आणि गोपालन हे सर्व माणसांच्या जगण्याचे अधिष्ठान आहे. म्हणून त्यांना त्याज्य न मानता अधिक स्वीकार्य मानावे. खरे उत्पादक असे हेच दोन उद्योग आहेत.

इदं तु वृत्तिवैकल्यात्त्यजतो धर्मनैपुणम्।
विट्पण्यमुद्धृतोद्धारं विक्रेयं वित्तवर्धनम्॥८५॥

आपद्धर्म म्हणून उपजीविकेसाठी स्वधर्माचा त्याग करून ब्राह्मण क्षत्रियाने धन मिळवून देणारा वैश्याचा व्यापार करणे हा धर्म स्वीकारला तरी पुढील (८६ ते ८९)पर्यंतच्या श्लोकातील वस्तूंचा क्रयविक्रय करू नये.

सर्वान्रसानपोहेत कृतान्नं च तिलैः सह।
अश्मनो लवणं चैव पशवो ये च मानुषाः॥८६॥
सर्वं च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च ।
अपि चेत्स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीः॥८७॥
अपः शस्त्रं विषं मांसं सोमं गन्धांश्च सर्वशः।
क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान्॥८८॥
आरण्यांश्च पशून्सर्वान्दंष्ट्रिणश्च वयांसि च ।
न नीलीं च लाक्षां च सर्वांश्चैकशफांस्तथा॥८९॥

मधुरादि रसयुक्त द्रव्ये, सिद्ध केलेले खाद्यपदार्थ, दगड (फरशा संगमरवर इत्यादि) मीठ पशू, मनुष्य (दास) तांबडी वस्त्रे, ताग्यापासून विणलेले, रेशमी लोकरीचे अशी वस्त्रे(रंगविलेली नसली तरी) फळे मुळे, औषधी वनस्पती, पाणी, शस्त्रे, विष, मांस, सोमवल्ली, सर्व प्रकारची सुगंधी द्रव्ये (कापूर केशर इत्यादि) दूध, मध, दही, तूप, तेल, मेण, (मधू)गूळ, दर्भ, वन्यपशू, हिंस्त्र पशू, पक्षी, मद्य

तीळ, लाख, घोडा, गाढव, खेचर (एक शफ) ह्या अशा वस्तू आपत् धर्म म्हणूनहि ब्राह्मण क्षत्रियांनी विकू नयेत.

काममुत्पाद्य कृष्यां तु स्वयमेव कृषीवलः ।
विक्रिणीत तिलान् शूद्धान्धर्मार्थमचिरस्थितान् ॥९०॥

शेती करणाऱ्यांनी स्वत: तीळ पिकविले असतील तर फार दिवस साठवून न ठेवता आणि भेसळ न करता धर्मासाठी (दानासाठी)धर्मकृत्यासाठी त्वरित विकावे.

हे विधानहि ब्राह्मण क्षत्रियांसाठी आहे.

भोजनाभ्यञ्जनाद्दानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः ।
कृमिभूतः श्वविष्ठायां पितृभिः सह मज्जति ॥९१॥

खाणे उटणी लावणे आणि दान देणे यावाचून इतर कामी जो कोणी तिळांचा उपयोग करील तो किडा होऊन स्वत:च्या पितरासह कुत्र्याच्या विष्ठेत बुडेल.

सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ।
त्र्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥९२॥

मांस, लाख आणि मीठ यांची विक्री केल्याने ब्राह्मण तत्काळ पतित होतो. दूध विकणारा ब्राह्मण तिसऱ्या दिवशी शूद्र होतो.

इतरेषां तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः ।
ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥९३॥

ब्राह्मण जाणून बुजून निषिद्ध वस्तूंचा विक्रय करील तर तो सात दिवसात वैश्य होतो.

रसा रसैर्निमातव्या न त्वेव लवणं रसैः ।
कृतान्नं चाकृतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः ॥९४॥

एक रस दुसऱ्या रसाच्या विनिमयाने घ्यावा.मिठासाठी मात्र रसाचा विनिमय करू नये. सिद्ध अन्न कच्च्या अन्नाने (धान्याने) आणि तीळ याच्यासारख्या दुसऱ्या धान्याने विनिमयात घ्यावेत.

धनलाभाकरिता द्रव्यांचा क्रयविक्रय करू नये. हे खरे पण त्यातील अनेक वस्तू दैनिक उपयोगाच्या असतात तेवढ्यापुरता विनिमय करून त्या मिळवाव्या.

जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेणाप्यनयं गतः ।
न त्वेव ज्यायसीं वृत्तिमभिमन्येत कर्हिचित् ॥९५॥

आपत्तीच्या वेळी क्षत्रियाने सर्वच वस्तूंचा क्रयविक्रय करीत वैश्यवृत्तीने जगावे. परंतु उपजीविकेसाठी श्रेष्ठ वृत्तीचा (ब्राह्मण वृत्तीचा) अवलंब करण्याचे मनातहि आणू नये.

यो लोभादधमो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभि: ।
तं राजा निर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ।।९६।।

खालच्या जातीचा जो कोणी वरच्या जातीच्या कर्मांनी उपजीविका करील त्याला राजानी त्याच्याजवळचे सर्व धन काढून घेऊन त्याला त्वरित निर्वासित करावे.

वरं स्वधर्मो विगुण: परधर्मात्स्वधिष्ठितात् ।
परधर्मेण जीवन्हि सद्य: पतति जातित: ।।९७।।

स्वत:चा धर्म सोयीचा वाटला नाही तरी तोच श्रेष्ठ आहे असे मानावे. परधर्म सोयीचा वाटला तरी तो स्वीकारु नये. परधर्माने जगणारा जातीतून त्वरित भ्रष्ट होतो.

वैश्योऽजीवन्स्वधर्मेण शूद्रवृत्त्याऽपि वर्तयेत् ।
अनाचरन्नकार्याणि निवर्तेत च शक्तिमान् ।।९८।।

वैश्याने निंद्यकर्मे सोडून शूद्रच्या व्यवसायाने जगावे आणि स्वधर्माने जगण्याचे सामर्थ्य प्राप्त होताच शूद्र वृत्तीचा त्याग करून पुन्हा स्वधर्मात यावे.

अशक्नुवंस्तु शुश्रूषां शूद्र: कर्तुं द्विजन्मनाम् ।
पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेत्कारुककर्मभि: ।।९९।।

द्विजातीची सेवा करून जगता येत नसेल तर स्त्रीपुत्रादिकांचे पोषण करण्यासाठी शूद्राने काही हस्त व्यवसाय (कारुक) करून पोट भरावे.

यै: कर्मभि: प्रचरितै: शुश्रूष्यन्ते द्विजातय: ।
तानि कारुककर्माणि शिल्पानि विविधानि च ।।१००।।

जी कर्मे केली असता जीवांची सेवा घडेल अशी कारुक कर्मे किंवा वेगवेगळ्या प्रकारची शिल्पे (चित्रकला– मूर्तिकला) यांचा अवलंब करावा.

शिल्प हे हि कारुक कर्मच आहे.

वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन्ब्राह्मण: स्वे पथि स्थित: ।
अवृत्तिकर्षित: सीदन्निमं धर्मं समाचरेत् ।।१०१।।

स्वधर्मात निष्ठेने राहणारा वैश्यवृत्तीचा अवलंब न करणारा असा ब्राह्मण उपजीविकेच्या अभावाने पीडिला जात असेल तर त्याने पुढे सांगितल्याप्रमाणे वागावे.

सर्वत: प्रतिगृह्णीयाद्ब्राह्मणस्त्वनयं गत: ।
पवित्रं दुष्यतीत्येतद्धर्मतो नोपपद्यते ।।१०२।।

आपत्तीत सापडलेल्या ब्राह्मणाने (वर्ज्यावर्ज्य न जाणता) सर्वापासून प्रतिग्रह करावा. जो मूळचाच पवित्र आहे त्याला दोष लागत नाही. असे धर्मानेच प्रतिपादिले आहे.

नाध्यापनाद्याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात्।
दोषो भवति विप्राणां ज्वलनाम्बुसमा हि ते ।।१०३।।

वेद शिकविणे,यज्ञ करविणे आणि निंद्य व्यक्तीपासून दान घेणे या कर्मापासून ब्राह्मणाला दोष प्राप्त होत नाही.कारण ब्राह्मण हा अग्नि आणि उदक याप्रमाणे (स्वभावत:च पवित्र) असतो.

अर्थातच हा सर्वांगिण नियम नाही. आपद्धर्म म्हणूनच ही मान्यता आहे. कोणी हिणवू नये म्हणून गौरव.

जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति ततस्तत: ।
आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ।।१०४।।

जगण्याचेच संकट पडल्यावर कुठूनहि प्राप्त झालेले अन्न स्वीकारले तरी त्याला पापाचा लेप लागत नाही. जसे आकाशाला चिखल चिकटत नाही.

अजीगर्त: सुतं हन्तुमुपासर्पद्बुभुक्षित: ।
न चालिप्यत पापेन क्षुत्प्रतीकारमाचरन् ।।१०५।।

भुकेने पीडिलेल्या अजीगर्तने आपला मुलगाहि बळी देण्यासाठी दिला कारण त्याचे कर्म (कुटुंबाच्या) क्षुधेचा प्रतिकार करण्यासाठी असल्याने त्याला पाप लागले नाही.

श्वमांसमिच्छन्नार्तोऽत्तुं धर्माधर्मविचक्षण: ।
प्राणानां परिरक्षार्थं वामदेवो न लिप्तवान् ।।१०६।।

धर्म अधर्म यांची चांगली जाण असणारा वामदेवहि प्राण रक्षिण्यासाठी क्षुधेने पीडित झाल्यावर कुत्र्याचे मांस खाण्यास उद्युक्त झाला. त्यालाहि पापाचा लेप लागला नाही.

भरद्वाज: क्षुधार्तस्तु सपुत्रो विजने वने।
बह्वीर्गा: प्रतिजग्राह वृधोस्तक्ष्णो महातपा: ।।१०७।।

पुत्रासह भुकेने व्याकुळ झालेल्या अत्यंत तपस्वी अशा भारद्वाजाने निर्मनुष्य अरण्यात वृधू नावाच्या सुतारापासून पुष्कळ गायी दान घेतल्या.

क्षुधार्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्र: श्वजाघनीम्।
चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षण: ।।१०८।।

विश्वामित्रहि धर्म–अधर्म यांची चांगली जाण असलेला होता. पण त्यानेहि भुकेने व्याकुळ झाल्यावर चांडाळाच्या हातातील कुत्र्याची तंगडी खाण्यासाठी आणली.

प्रतिग्रहाद्याजनाद्वा तथैवाध्यापनादपि ।
प्रतिग्रहः प्रत्यवरः प्रेत्य विप्रस्य गर्हितः ।।१०९।।

प्रतिग्रह घेणे, यज्ञ करविणे आणि योग्य व्यक्तीला (शुल्क घेऊन)शिकविणे हे तिन्हीहि अनुचितच आहेत. पण त्यातहि अयोग्याकडून दान घेणे अधिक निकृष्ट आहे. त्याने परलोकी हानी होते.

याजनाध्यापने नित्यं क्रियेते संस्कृतात्मनाम् ।
प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यंत्यजन्मनः ।।११०।।

उपनयन झालेल्याला वेद शिकविणे आणि इतर द्विजातींकडून यज्ञ करविणे हे ब्राह्मणाचे नित्यकर्मच आहे. पण प्रतिग्रह हा शूद्रादि कनिष्ठ जातींकडूनहि केला जातो.म्हणून तो अधिक निकृष्ट आहे.

जपहोमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम् ।
प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव च ।।१११।।

अध्यापन आणि यज्ञ करविणे यातून जे दोष उत्पन्न होतात त्यांचा निरास जप,होम इत्यादीनी होतो. पण दान घेतल्यामुळे जे पाप लागते त्यासाठी घेतलेल्या वस्तूचा सर्वस्वी त्याग करणे वा तप करणे या (अवघड गोष्टी) कराव्या लागतात.

शिलोञ्छमप्याददीत विप्रोऽजीवन्यतस्ततः ।
प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयांस्ततोऽप्युञ्छः प्रशस्यते ।।११२।।

उपजीविका करण्यास असमर्थ असलेल्या ब्राह्मणाने कुठूनहि शक्य होणाऱ्या शिल आणि उञ्छ यांचा स्वीकार करावा. दान घेण्यापेक्षा शिल श्रेष्ठ व शिलापेक्षा उञ्छ श्रेष्ठ.

सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्धनं वा पृथिवीपतिः ।
याच्यः स्यात्स्नातकैर्विप्रैरदित्संस्त्यागमर्हति ।।११३।।

आपत्तीत सापडलेल्या गृहस्थाश्रमी ब्राह्मणाने राजा जवळ धन मागावे.त्याने दिले नाही तर त्या राज्यात राहू नये.

आपत्तीत कोणत्याहि खालच्या पातळीवर जाऊन दान स्वीकारावे.असे श्लोक १०२ ते १०८ यामध्ये सांगितले आहे. आणि १०९ ते ११३ पर्यंत प्रतिग्रह हा कसा त्याज्य आहे, सदोष आहे, त्यामुळे पाप लागते त्याचे वर्णन आहे.

येथे विसंगति वाटते पण नीट विचार केला तर खरोखरीच प्राणान्ताचा प्रसंग ओढविणारी दारिद्र्याने उत्पन्न होणारी अशी आपत्ति असेल तरच काहीहि खावे कुठूनहि दान घ्यावे हे क्षम्य आहे. उठसूट आपत्तीचे गाऱ्हाणे गात प्रतिग्रहास प्रवृत्त होऊ नये. असा हेतू या वर्णनामागेआहे. अगतिकपणे

प्रतिग्रह करावा लागला तर त्याच्या निरासार्थहि त्याग तपश्चर्या अशी कठिण व्रते सांगितली आहेत. तीहि दान घेण्याकडे सहसा प्रवृत्ति होऊ नये यासाठीच आहेत. ब्राह्मण हा खरोखरीच अत्यंत निस्पृह वेदपारंगत अनेक विद्यांचा शास्त्रांचा जाणकार पवित्राचरणी असा असेल तर त्याचे जीवन समाजाच्या दृष्टीने बहुमोल आहे. म्हणून काहीहि करून त्याचे रक्षण झाले पाहिजे.

वामदेव भारद्वाज विश्वामित्र यांच्या पुराणोक्त कथांचा उल्लेख त्यासाठीच केला आहे.कारण हे महर्षी अत्यंत तपस्वी ज्ञानविज्ञान संपन्न आणि सर्वभूतहितेरत होते.

अकृतं च कृतात्क्षेत्राद्गौरजाविकमेव च ।
हिरण्यं धान्यमन्नं च पूर्वं पूर्वमदोषवत् ।।११४।।

पेरलेल्या शेताहून न पेरलेले शेत दान म्हणून स्वीकारणे अधिक चांगले . गाय शेळी मेंढी सोने धान्य आणि सिद्ध अन्न या वस्तू दानात घेतल्या जातात यातील पुढच्या पुढच्या वस्तूपेक्षा मागची मागची वस्तू दान म्हणून घेणे अधिकाधिक निर्दोष आहे.

सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।
प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ।।११५।।

धनप्राप्तीचे सात मार्ग धर्माने सांगितले आहेत. उत्तराधिकार, आप्तेष्टांकडून मिळालेली देणगी, विकत घेणे, जिंकून मिळविणे, सावकारी, व्यापार आणि निर्दोष स्वरूपाचे दान स्वीकारणे हे ते सात मार्ग होत.

विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्ष्यं विपणिः कृषिः ।
धृतिर्भैक्ष्यं कुसीदं च दश जीवनहेतवः ।।११६।।

विद्या,शिल्प, मजुरी, नोकरी, गोरक्षण, व्यापार, शेती, अयाचित भिक्षा,सावकारी या दहा गोष्टी जीविकेसाठी साधनभूत आहेत.

या धनार्जनाच्या पद्धतीतून टीकाकाराने चातुर्वर्ण्याचा विचार करून कोणते कोणाला अधिक प्रशस्त ते सांगितले आहे. उत्तराधिकाराने मिळालेले आप्तेष्टांनी संतोषाने दिलेले आणि विकत घेतलेले हे सर्वांना सारखेच स्वीकार्य आहे. जिंकून मिळविणे हे क्षत्रियाला धर्म्य, निर्दोष दान घेणे हे ब्राह्मणाला धर्म्य आणि शेती, व्यापार, गोरक्षण हे वैश्याला धर्म्य. शिल्प, सेवा हे शूद्राला धर्म्य. आपत्तीच्या वेळी परीस्थितिप्रमाणे हे सर्वांसाठीच विहित समजावे.

ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽपि वृद्धिं नैव प्रयोजयेत् ।
कामं तु खलु धर्मार्थं दद्यात्पापीयसेऽल्पिकाम् ।।११७।।

ब्राह्मण किंवा क्षत्रिय यांनी व्याजाने ऋण देण्याचा व्यवसाय करू नये प्रसंग पडल्यास

केवळ धर्मकार्यासाठी कनिष्ठ जातीच्या लोकांना ऋण देऊन थोडेसे व्याज घ्यावे.

व्याज घेण्याची ही सवड केवळ धार्मिक कार्यासाठी आहे. स्वत:चे वा कुटुंबाचे पालनपोषण करण्यासाठी त्याचा विनियोग करू नये.

या श्लोकात शूद्रातिशूद्रांना उद्देशून पापी असा शब्दप्रयोग केला आहे. त्याचा काही लोकांना राग येणे स्वाभाविक आहे. पण शास्त्रकारांना आपली भूमिका लोकांच्यापुढे सर्वदृष्टीने स्पष्ट व्हावी म्हणून असे अतिरेकी शब्दप्रयोग करावे लागतात. वर्णसंकर नरकतुल्य मानला जात असे. गीतेवरून ते स्पष्ट दिसते म्हणून वर्णसंकराविषयीचा तिटकारा मानवासमाजाच्या मनात निर्माण करण्यासाठी संकरज प्रजेचा उल्लेख पापी, पातकी, निन्दित अशा शब्दांनी केला जातो. सर्वच शास्त्रकार आपापल्या मताच्या स्पष्टीकरणासाठी असे शिवीच्या स्वरूपातले प्रयोग करतात अगदी संत मंडळीहि याला अपवाद नाहीत. संतांना भक्तीचा पुरस्कार करावयाचा होता. समाजात ती रुढ व्हावी ही त्यांची सर्वभूतहितेरत अशी दृढ भावना होती. आणि मग जो भक्तिमार्गाकडे वळत नाही, देवाचे नावहि घेत नाही, त्या अभक्ताला त्यांनी मोजून शिव्या घातल्या,अगदी आईमाईचीहि निंदा केली. यातून श्रेष्ठवर्णाचा ब्राह्मणहि सुटलेला नाही. अनुवंशदृष्ट्याच वर्णसंकर हा घातक असल्याने ते समाजाच्या मनावर बिंबवावे म्हणून शास्त्रकार असे निंदाव्यंजक शब्द वापरतात.

चतुर्थमाददानोऽपि क्षत्रियो भागमापदि।
प्रजा रक्षन्परं शक्त्या किल्बिषात्प्रतिमुच्यते ।।११८।।

राजाने आपत्काली प्रजेपासून उत्पन्नाचा चौथा भाग कर म्हणून घ्यावा. पण सर्व शक्ति पणाला लावून प्रजेचे रक्षण करावे. म्हणजे त्या अधिक घेतलेल्या कराच्या दोषातून त्याची मुक्तता होते.

राजाने नेहमी उत्पन्नाचा सहावा भाग कर म्हणून घ्यावयाचा आहे तो सामान्यत: सोळा प्रतिशत होतो.इथे हा पंचवीस प्रतिशत होतो. जवळ जवळ नऊ प्रतिशत अधिक होते हे योग्य नाही. म्हणून ही वाढ केवळ आपत्कालापुरती आहे. त्याची निष्कृति प्रजारक्षणाने होणार आहे. राजावर सोपविलेले हे दायित्व फार महत्त्वाचे आहे.

स्वधर्मो विजयस्तस्य नाहवे स्यात्पराङ्मुखः।
शस्त्रेण वैश्याद् रक्षित्वा धर्म्यमाहारयेद्बलिम् ।।११९।।

युद्धामध्ये विजय मिळविणे हाच राजाचा धर्म आहे. राजाने कधीहि युद्धापासून विन्मुख होऊ नये. राजाने वैश्य वर्गाचे स्वत:च्या शस्त्रबलाने संरक्षण करावे आणि मगच योग्य तो कर घ्यावा.

ही राजनीती अत्यंत महत्त्वाची आहे. राजाच्या सामर्थ्याचा धाक सीमावर्ती राज्यांना, चोर लुटारूंना, घातपाताची कृत्ये करणारांना, आतंकवाद्यांना, भ्रष्टाचाऱ्यांना योग्य प्रकारे बसलाच पाहिजे.

म्हणजेच ते आक्रमण, हत्या, लूट इत्यादिपासून परावृत्त होतील.

एकमार्गी संघर्षविरामाचा अवलंब करणे हे राज्यकर्त्याचे दौर्बल्य आहे.शौर्य धैर्याच्या अभावाचे द्योतक आहे. ते काही सौजन्याचे लक्षण नाही.पण राज्यकर्ते स्वत:च्या पदलोलुपतेसाठी जागतिक ख्यातीकरिता, वाटणारे भय लपविण्यासाठी सौजन्याचा आणि सहिष्णुतेचा आव आणीत असतात. न्याय मागणाऱ्या प्रजाजनांच्या आक्रोशाकडे दुर्लक्ष करतात आणि त्यांनी अधिक गडबड केल्यास त्यांच्यावर लाठीमार अश्रुधूर यांचा निष्ठुर प्रयोग केला जातो. त्यांना बळाने उचलून तुरुंगातहि डांबले जाते.

धान्येऽष्टमं विंशां शुल्कं विशं कार्षापणावरम् ।
कर्मोपरकरणाः शूद्राः कारवः शिल्पिनस्तथा ।।१२०।।

धान्याच्या व्यापाऱ्यापासून राजाने एकअष्टमांश कर घ्यावा. सुवर्णादि इतर व्यापाराच्या लाभातून एकविसांश कर घ्यावा.श्रमजीवी, हस्तकौशल्याचा व्यवसाय करणारे, यांच्यापासून विशिष्ट प्रमाणात ती ती कामे करून घ्यावीत.

शूद्रादीपासून हे जे काम करून घ्यावयाचेआहे. त्याचे वेतन त्यांना द्यावयाचे नाही. इतरत्र महिन्यातून एक दिवस हे काम घ्यावे असा उल्लेख आहे. याला वेष्टी किंवा वेठ असे म्हणतात. शूद्रांच्या वर्णोचित व्यवसायावर राजाने कर लादू नये.

शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन्क्षत्रमाराधयेदिति ।
धनिनं वाऽऽप्युपाराध्य वैश्यं शूद्रो जिजीविषेत् ।।१२१।।

उपजीविकेसाठी शूद्रांनी क्षत्रियाची वा धनिक वैश्याची सेवा करावी.

स्वर्गार्थमुभयार्थं वा विप्रानाराधयेत्तु सः ।
जातब्राह्मणशब्दस्य वा ह्यस्य कृतकृत्यता ।।१२२।।

विद्वान् ब्राह्मणाची सेवा करणे हे शूद्राला इहपरलोकी लाभदायक आहे. विद्वान् तपस्वी अशा ब्राह्मणांच्या सेवेनेच शूद्र कृतार्थ होतो.

विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते ।
यदतोऽन्यद्धि कुरुते तद्भवत्यस्य निष्फलम् ।।१२३।।

विद्वान् ब्राह्मणाची सेवा करणे हेच शूद्राचे मुख्य कर्तव्य आहे. ते सोडून तो इतर काही करील तर ते निष्फळ होते.

कोणाचेहि कर्तव्यकर्म हीच त्याची उपासना होते. 'कांदा मुळा भाजी हीच विठाबाई माझी।' असे श्रीसावतेबुवा म्हणतात त्यामागे हीच भूमिका आहे.

प्रकल्प्य तस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुम्बाद्यथार्हतः ।
शक्तिं चावेक्ष्य दाक्ष्यं च भृत्यानां च परिग्रहम् ॥१२४॥

त्रैवर्णिकांनी त्यांची सेवा करणाऱ्या शूद्राच्या सेवेचे स्वरूप त्याविषयीची दक्षता इत्यादींचा विचार करून त्याचे त्याच्या परिवारासह यथायोग्य भरणपोषण करावे.

परदेशात असते तशी गुलामगिरी येथे नव्हती हे लक्षात घ्यावे.

उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।
पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छदाः ॥१२५॥

सेवा करणाऱ्या शूद्राला उरलेले अन्न, वापरलेली वस्त्रे, धान्याच्या कण्या, अंथरुण पांघरूण, बैठकीचे साहित्य अशा गोष्टी द्याव्यात.

उच्छिष्ट शब्दाचा अर्थ करताना जेवताना पानात टाकलेले उष्टे असा केला जातो. तसा नाही. घरातील सर्वांची जेवणे झाल्यानंतर उरलेला जो स्वयंपाक तो सेवकाला द्यावा असा आशय आहे.

न शूद्रे पातकं किंचिन्न च संस्कारमर्हति ।
नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति न धर्मात्प्रतिषेधनम् ॥१२६॥

शूद्राला पातक म्हणून काही नसते. त्याचे उपनयनहि करू नये. वैदिक मंत्रांनी होणाऱ्या धर्मकृत्यांचा त्याला अधिकार नाही. पण धर्माचरण त्याला वर्ज्य नाही. पण देवपूजा, पाकयज्ञ तो करू शकतो.

महाभारतात पैजवन नामक शूद्राने मोठा यज्ञ केल्याचा उल्लेख आहे. अर्थात त्यासाठी पौराणिक विधीचा अवलंब केलेला आहे.

शूद्राला कोणतेहि पातक नाही याचा अर्थ त्याने चोरी हत्या इत्यादि गोष्टी केल्या तरी त्याला निरपराध मानावे. असा मुळीच नाही. अहिंसा, अस्तेय, संयम इत्यादि धर्माचे अंतरंग स्वरूप शूद्रालाहि आचरणीय आहेच परंतु ब्राह्मणाच्या मागे जे सोवळ्याओवळ्याचे लचांड आहे, नित्यनैमित्तिक कर्मकांडाचा जो व्याप आहे, खाण्यापिण्यातील विधिनिषेधांचा जो निर्बंध आहे. त्याचा ताप शूद्राला नाही.कांदा लसूण खाऊ नको,स्नानावाचून जेवू नको, मलमूत्रविसर्जनानंतर हात इतके वेळा धू. इत्यादि सोवळे त्यांना बंधक नाही एवढाच. पातक नाही याचा अर्थ आहे. त्याचे कष्टकरी जीवन आणि हस्तकौशल्याचे व्यवसाय हे काम अंगभर असल्याने वर उल्लेखिलेली कर्मे करण्याच्या बंधनातून त्याला मोकळिक दिलेली आहे. म्हणून श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी‘‘ द्विज षट्कर्मे करी। शूद्र त्याते नमस्कारी। दोघांसहि सरोभरी । निपजे यागु॥ असे म्हटले आहे. त्याचे सार असे की यज्ञकृत्याचा प्रत्यक्ष खटाटोप करण्यापेक्षा यज्ञाला व यज्ञकर्त्याला नुसता नमस्कार केला तरी यज्ञकर्त्याला जे पुण्य मिळते ते शूद्रालाहि लाभते. देवदर्शन ,नामस्मरण, तीर्थयात्रा, दानधर्म, सद्ग्रंथाचे वाचन इत्यादी धर्मकृत्ये त्याला वर्ज्य नाहीत.

धर्मेप्सवस्तु धर्मज्ञाः सतां धर्ममनुष्ठिताः ।
मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ।।१२७।।

शूद्राला सवड आहे, शक्यता आहे आणि काहीतरी धार्मिक कृत्ये आपल्या हातून घडावीत अशी इच्छा आहे. तर त्याने वैदिकमंत्र वगळून इष्ट ती धर्मकृत्ये करावीत. त्यात दोष नाही. उलट लोकांमध्ये त्याला प्रशंसाच प्राप्त होईल.

यथा यथा हि सद्वृत्तमातिष्ठत्यनसूयकः ।
तथा तथेमं चामुं च लोकं प्राप्नोत्यनिन्दितः ।।१२८।।

शूद्र ज्या ज्या प्रमाणात निर्मत्सर वृत्तीने वागेल, सदाचारी राहील त्या त्या प्रमाणात त्याचे इहपरलोकी कल्याण होईल. समाजामध्येहि त्यालाआदर लाभेल.

निर्बंध, दुराग्रह, दडपण नसले तरी शूद्रालाहि सदाचरण म्हणून काही आहेच.

शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसंचयः ।
शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते ।।१२९।।

धन मिळवण्याचे सामर्थ्य असतानाहि शूद्राने धनाचा संग्रह करू नये (श्रीमंतीचा मोह धरू नये) श्रीमंत शूद्र ब्राह्मणाला बाधक होऊ शकतो.

शूद्राचे जे व्यवसाय आहेत ते गडी गवंडी सुतार लोहार साळी माळी तेली तांबोळी यासारखे समाजाच्या नित्य उपयोगी पडणारे आणि व्यवहारात आवश्यक असे आहेत. या सर्व व्यवसायात मुख्यतः कौशल्यासवे शरीरकष्ट उपसावे लागतात. श्रीमंती आली की शारीरिक कष्ट नकोसे वाटतात. सुखविलासात जीवन रमते.आणि तसे झाले तर समाज त्रस्त होतो. ब्राह्मण हा येथे उपलक्षण म्हणून गृहीत धरला आहे. शूद्रांची संख्या समाजात फार मोठी असते. त्यांच्यातच चंगळवाद बोकाळला तर ते फारच वाईट. तसे तर सुखविलासाची चटक कोणालाहि असली तरी ते वाईटच पण आवश्यक त्या गोष्टींहि होईनाशा झाल्या की मग समाजामध्ये अस्वास्थ्य वाढू लागते. म्हणून हा नियम सांगितला आहे. आज हाताखाली गडीगवंडी, सुतार, लोहारादिंना घेऊन ठेक्यावर बांधकामे करून श्रीमंत झालेल्यांची मनोवृत्ति, वागणूक पाहिली की, मूळ सिद्धांताचे महत्त्व लक्षात येऊ शकते.

एते चतुर्णां वर्णानामापद्धर्माः प्रकीर्तिताः
यान्सम्यगनुतिष्ठन्तो व्रजन्ति परमां गतिम् ।।१३०।।

असे हे चारी वर्णांना उद्देशून असलेले आपद्धर्म सांगितले आहेत. त्यांचे योग्यरीतीने पालन केले तर तसे वर्तन करणाऱ्यांना परमगतीची प्राप्ती होते.

एष धर्मविधिः कृत्स्नश्चातुर्वर्ण्यस्य कीर्तितः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम् ।।१३१।।

चातुर्वर्ण्याविषयीचा हा धर्मसंबंधीचा आचार संपूर्णपणे सांगितला आहे. आता यानंतर शुभकारक असा प्रायश्चित्ताचा विधी सांगतो.

मनुस्मृति
अध्याय दहावा संपूर्ण

मनुस्मृति
अध्याय अकरावा

सान्तानिकं यक्ष्ममाणमध्वगं सर्ववेदसम्।
गुर्वर्थं पितृमात्रर्थं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनः ।।१।।
नवैतान्स्नातकान्विद्याद्ब्राह्मणान्धर्मभिक्षुकान्।
निःस्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः ।।२।।

संतानप्राप्तीचे साधन असा विवाह करू इच्छिणारा, यज्ञ करू इच्छिणारा, वाटसरू, यज्ञात सर्वस्व अर्पण करून निर्धन झालेला, गुरुदक्षिणेकरिता धन इच्छिणारा, मातेच्या नि पित्याच्या निर्वाहासाठी, अध्ययन करण्यासाठी, अन्न–आच्छादनाची सोय व्हावी म्हणून हिंडणारा असे जे नऊ, यांना ब्राह्मण स्नातकासारखे समजावे.त्यांचे मागणे हे धर्मसंमत आहे. यासाठी त्यांना (यथाशक्ति) धनादींचे दान करावे.

दान हे सर्व पातकांसाठी एक सामान्यसे प्रायश्चित्त आहे. म्हणून प्रायश्चित्त विधीसाठी असलेल्या या अध्यायात आरंभीच दानाची पात्रता कोणाला ते सांगितले आहे.

एतेभ्यो हि द्विजाग्र्येभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम्।
इतरेभ्यो बहिर्वेदिकृतान्नं देयमुच्यते ।।३।।

पूर्वोक्त नवातील जे ब्राह्मण त्यांना दक्षिणेसह वेदीच्या आत अन्न द्यावे. इतरांना वेदीच्या बाहेर द्यावे.

सर्वरत्नानि राजा तु यथार्हं प्रतिपादयेत् ।
ब्राह्मणान्वेदविदुषो यज्ञार्थं चैव दक्षिणाम्।।४।।

राजाने वेदवेत्त्या ब्राह्मणाला यथायोग्य रीतीने दक्षिणा म्हणून सर्व रत्ने द्यावी. यज्ञासाठी वर आणिक दक्षिणा द्यावी.

कृतदारोऽपरान्दारान्भिक्षित्वा योऽधिगच्छति।
रतिमात्रं फलं तस्य द्रव्यदातुस्तु संततिः ।।५।।

एक पत्नी असताना भिक्षा मागून जो दुसरी पत्नी करील त्याला दुसऱ्या पत्नीपासून केवळ रतिसुख मिळेल तिला होणाऱ्या संततीवर ज्याने विवाहासाठी द्रव्य दिले त्याचा अधिकार राहील.

यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये।
अधिकं वाऽपि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥६॥

सर्व कुटुंबाचे पोषण करण्यास पुरेसे असे तीन वर्षांपुरते वा त्याहून अधिक धन ज्याचे जवळ असेल त्याने सोमयाग करावा.

अधिकाचा संग्रह करू नये यासाठी हा आदेश.

अत: स्वल्पीयसि द्रव्ये य: सोमं पिबति द्विज: ।
स पीतसोमपूर्वोऽपि न तस्याप्नोति तत्फलम् ॥७॥

तीन वर्षे पुरेल असे धन ज्याचेजवळ नाही तो सोमयाग करण्याचा प्रयत्न करील तर त्याला सोमयागाचे फळ मिळणार नाही.

शक्त: परजने दाता स्वजने दु:खजीविनि ।
मध्वपातो विषास्वाद: स धर्मप्रतिरूपक: ॥८॥

स्वकीयांना पोसण्याचे सामर्थ्य असतानाहि त्यांना दु:खी ठेवून जो दुसऱ्याला दान देतो त्याचा धर्म देखाव्याचा असतो. त्याचे(यश कीर्तिरूपाने मिळणारे) परिणाम मधुर वाटले तरी अंती ते विषासारखे घातक होतात.असे करणाऱ्याला स्वर्गप्राप्ति न होता नरकाची प्राप्ति होते असे टीकाकार म्हणतात.

'न तद्दानं प्रशंसंति येन वृत्तिर्विपद्यते' असे शुक्राचार्य म्हणतात त्याला मनूचा आधार आहे.

भृत्यानामुपरोधेन यत्करोत्यौर्ध्वदेहिकम्।
तद्भवत्यसुखोदर्कं जीवतश्च मृतस्य च ॥९॥

ज्यांचे पोषण करणे आवश्यक आहे त्यांना न पोसता, जो परलोकातील सुख, मिळविण्याकरिता यज्ञदानादि कृत्ये करतो, त्याचे परिणाम इहलोकी नि परलोकीहि दु:खदायकच होतात.

यज्ञश्चेत्प्रतिरुद्ध: स्यादेकेनाङ्गेन यज्वन: ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥१०॥

यो वैश्य: स्याद्बहुपशुर्हीनक्रतुरसोमप: ।
कुटुम्बात्तस्य तदद्रव्यमाहरेद्यज्ञसिद्धये ॥११॥

धार्मिक राजाच्या राजवटीत विशेषत: ब्राह्मणाचे यज्ञात काही उणीव निर्माण होत असेल तर त्याने श्रीमंत पण यज्ञयागादि धर्मकृत्ये न करणाऱ्या वैश्याकडून यज्ञाच्या सांगतेपुरते धन हट्टानेहि मागून आणावे.

आहरेत्त्रीणि वा द्वे वा कामं शूद्रस्य वेश्मनः ।
न हि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदस्ति परिग्रहः ।।१२।।

अर्धा वा तीन चतुर्थांश यज्ञ साधनावाचून अपूर्ण रहात असेल तर त्यासाठी शूद्राच्याहि घरातून पाहिजे तितके द्रव्य घ्यावे. शूद्राला यज्ञादि कर्म करायचेच नसते. (यासाठी)

त्याच्या द्रव्याचा विनियोग यज्ञासाठी झाल्यास ते त्याला पुण्यकारकच होते.

योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्ञश्च सहस्रगुः ।
तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् ।।१३।।

शंभर गायी बाळगणारा, पण अग्निहोत्र नसलेला. हजार गायी जवळ असून कोणतेहि विशेष स्वरूपाचे यज्ञ याग न करणारा, त्यांच्याकडून यज्ञाच्या सांगतेसाठी कोणताहि विचार न करता धन आणावे.

येथे हा ब्राह्मण आहे. संपन्न शूद्राप्रमाणे त्याचेहि धन बळाने आणावे.

आदाननित्याच्चादातुराहरेदप्रयच्छतः ।
तथा यशोऽस्य प्रथते धर्मश्चैव प्रवर्धते ।।१४।।

दान स्वीकारतो पण दान देत नाही, मागितले तरी द्यावयास सिद्ध नसतो त्याच्याकडून (यज्ञाच्या सांगतेसाठी) कोणत्याहि रूपाने धन मिळवावे. त्यामुळे यश मिळते आणि धर्म वाढतो.

हा हि ब्राह्मणच आहे हे लक्षात घ्यावे.

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता ।
अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ।।१५।।

तीन दिवसांचा उपास ज्याला घडला आहे त्याने हीन कर्मे करणाराकडूनहि एक दिवसापुरते अन्न कोणत्याहि प्रकाराने मिळवावे.

खलात्क्षेत्रादगाराद्वा यतो वाप्युपलभ्यते ।
आख्यातव्यं तु तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ।।१६।।

खळ्यातून, शेतातून, घरातून जेथे कोठे मिळेल तेथून (वरीलप्रमाणे एक दिवसापुरतेच अन्न) आवश्यक तर चोरून छपूनहि आणावे. धन्याने विचारलेच तर 'होय नेतो आहे' असे सांगावे.

ब्राह्मणस्वं न हर्तव्यं क्षत्रियेण कदाचन ।
दस्युनिष्क्रिययोस्तु स्वमजीवन्हर्तुमर्हति ।।१७।।

क्षत्रियाने ब्राह्मणाचे धन कदापि हरण करू नये. पण अत्यंत आपत्तीत कपटाने वागणारा आणि विहितकर्मांचा त्याग करणारा, अशा ब्राह्मणाकडून अवश्य द्रव्य हरण करावे.

सोय सूट सवड कोणत्या योग्यतेच्या ब्राह्मणाला ते येथे पुन्हा स्पष्ट झाले आहे.

योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यः संप्रयच्छति।
स कृत्वा प्लवमात्मानं संतारयति तावुभौ ।।१८।।

स्वधर्माचरण न करणाऱ्याकडून धन घेऊन ते जो स्वधर्मनिष्ठांना देतो तो त्या दोघांनाहि तारून नेणाऱ्या नावेसारखा होतो.

यद्धनं यज्ञशीलानां देवस्वं तद्विदुर्बुधाः।
अयज्वनां तु यद्वित्तमासुरस्वं तदुच्यते ।।१९।।

यज्ञादि धर्मकृत्ये करणाऱ्याचे जे धन ते देवधन आणि यज्ञादि धर्मकृत्ये न करणाऱ्याचे धन ते आसुरधन होय असे तज्ञ म्हणतात.

आसुर हे सदैव शत्रुपक्षातच असतात तेथे सौजन्य काय कामाचे ?

न तस्मिन्धारयेद्दण्डं धार्मिकः पृथिवीपतिः।
क्षत्रियस्य हि बालिश्याद्ब्राह्मणः सीदति क्षुधा ।।२०।।

धार्मिक राजाने असे धन आणणाराला शिक्षा करू नये. राजा (क्षत्रिय) खुळेपणाने वागेल तर ब्राह्मण भुकेने पीडिले जातील.

तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महिपतिः।
श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ।।२१।।

ब्राह्मण आचारसंपन्न आणि विद्वान् असेल तर त्याचे भरणपोषणाचे दायित्व स्वतःवरच आहे असे जाणून राजाने वैयक्तिक धनातून त्याची धर्मानुसार उपजीविका चालवावी.

कल्पयित्वास्य वृत्तिं च रक्षेदेनं समन्ततः।
राजा हि धर्मषड्भागं तस्मात्प्राप्नोति रक्षितात् ।।२२।।

ब्राह्मणाची अन्नाच्छादनाची सोय करून राजाने त्याचे सर्वतोपरि रक्षण करावे. असा ब्राह्मण जी धर्मकृत्ये करील त्याचा सहावा भाग रक्षण करणाऱ्या राजाला मिळेल.

न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेत कर्हिचित्।
यजमानो हि भिक्षित्वा चण्डालः प्रेत्य जायते ।।२३।।

ब्राह्मणाने यज्ञादिकरिता शूद्राकडे धन मागू नये. तसे केल्यास यज्ञकर्ता पुढच्या जन्मी चांडाळ होतो.

यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा यो न सर्वं प्रयच्छति।
स याति भासतां विप्रः काकतां वा शतं समाः ।।२४।।

यज्ञाकरिता मागून आणलेले धन सर्वच्यासर्व यज्ञाकरिता वेचीत नाही तो ब्राह्मण मृत्यूनंतरची शंभरवर्षे कावळा किंवा भासपक्षी होत राहतो.

ब्राह्मणाने कोणत्याहि स्थितीत सदाचारी आणि निस्पृहच असले पाहिजे. तसेच धर्मकृत्याचे नाव सांगुन लोकांची फसवणूक त्याने करिता कामा नये.

देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः ।
स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ।।२५।।

जो माणूस देवाचे धन किंवा ब्राह्मणाचे धन लोभाला बळी पडून लुबाडतो त्या पातक्याला मरणोत्तर गिधाडाच्या उष्ट्यावर जगावे लागते.

देवस्थानाचा पैसा लुबाडणाऱ्या विश्वस्तांनी हे अवश्य लक्षात ठेवले पाहिजे. म्हणजे देवस्थाने भरभराटतील.

इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदब्दपर्यये ।
क्लृप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसंभवे ।।२६।।

नवीन वर्षाच्या आरंभी करावयाचे जे पशुयाग व सोमयाग करणे अशक्य झाले तर त्याच्या निष्कृतीसाठी वैश्वानर देवतेला उद्देशून केली जाणारी इष्टी करावी.

आपत्कल्पेन यो धर्मं कुरुतेऽनापदि द्विजः ।
स नाप्नोति फलं तस्य परत्रेति विचारितम् ।।२७।।

जो द्विज आपत्काल नसताना (सोयीचा म्हणून) आपत्कालासाठी सांगितलेल्या धर्मकृत्यांचा अवलंब करतो त्याची ती धर्मकृत्ये परलोकासाठी निष्फळ होतात. असे विचारवंतांनी म्हटलेले आहे.

हा महत्त्वाचा नियम आहे.

विश्वैश्च देवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।
आपत्सु मरणाद्भीतैर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः ।।२८।।

पुढे कसे काय होईल या कल्पनेने मृत्यूच्या भयाने घाबरलेल्यांना मुख्य विधीचा प्रतिनिधी म्हणून आपत्कालासाठी वैश्वानर इष्टी सांगितलेली आहे.

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ।
न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ।।२९।।

मुख्य धर्मकृत्ये करण्याची शक्यता असताना जो त्याच्या ‘आपत्कालासाठी सांगितलेल्या’ पर्यायाचा अवलंब करील तो दुर्बुद्धि समजावा. त्याला त्या धर्मकृत्याचे फल प्राप्त होत नाही.

'द्विर्बद्धम् सुबद्धम् भवति।'या न्यायाने सत्ताविसाव्या श्लोकातील आशयच पुन्हा सांगितलाआहे.

न ब्राह्मणो वेदयेत किंचिद्राजनि धर्मवित्।
स्ववीर्येणैव तान् शिष्यान्मानवानपकारिणः ।।३०।।

धर्म जाणणाऱ्या ब्राह्मणाने त्याचा कोणी अपराध केला तरी ते गाऱ्हाणे राजाकडे नेऊ नये. अपकार करणाऱ्या मनुष्याचे शासन स्वत:च्याच प्रभावाने करावे.

स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च स्ववीर्यं बलवत्तरम्।
तस्मात्स्वेनैव वीर्येण निगृह्णीयादरीन्द्विजः ।।३१।।

स्वत:चा प्रभाव आणि राजाचे सामर्थ्य यात स्वप्रभावच बलवान् असतो. म्हणून त्याच्याच बळावर ब्राह्मणाने शत्रूचे पारिपत्य करावे.

श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्यविचारयन्।
वाक्शस्त्रं वै ब्राह्मणस्य तेन हन्यादरीन्द्विजः ।।३२।।

शत्रूच्या विनाशासाठी अथर्ववेदात सांगितलेल्या जारणमारणादि क्रियांचा फारसा विचार न करता उपयोग करावा. वाणी हेच ब्राह्मणाचे शस्त्र आहे.

क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः।
धनेन वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः ।।३३।।

संकटाचा प्रतिकार क्षत्रियाने आपल्या बाहुबलाने करावा. वैश्यशूद्राने संपत्तीच्या बळाने करावा. व ब्राह्मणाने जपहोमादि मंत्रसामर्थ्याने करावा.

शूद्र अगदी धनहीन असे हा प्रचार अवास्तव आहे. हे येथील वचनावरून लक्षात येते.

विधाता शासिता वक्ता मैत्रो ब्राह्मण उच्यते।
तस्मै नाकुशलं ब्रूयान्न शुष्कां गिरमीरयेत्।।३४।।

ब्राह्मण हा (धर्मकृत्ये) उत्पन्न करणारा, नियंत्रण करून वळण लावणारा,उपदेश करणारा, सर्वांविषयी मित्रभाव बाळगणारा असा असल्याने त्याला उद्देशून अभद्र वा कठोर वाणीचा उपयोग करू नये.

न वै कन्या न युवतिर्नाल्पविद्यो न बालिशः।
होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्तो नासंस्कृतस्तथा।।३५।।

श्रौतमंत्राने होणारे सकाळ संध्याकाळचे अग्निकार्य हे कन्येने (अविवाहित युवतीने) नेमके काय व कसे करावे हे माहीत नसलेल्याने, व्याधिपीडिताने, उपनयन संस्कार न झालेल्याने, कधीहि करू नये.

नरके हि पतन्त्येते जुह्वन्तः स च यस्य तत्।
तस्माद्वैतानकुशलो होता स्याद्वेदपारगः ।।३६।।

वर सांगितलेल्या या व्यक्ति (अनधिकाराने) हवन करतील तर त्या नरकात जातील आणि ज्याचे ते अग्निहोत्र आहे तो गृहस्थहि नरकात पडेल म्हणून वेदामध्ये पारंगत, श्रुतीने सांगितलेल्या कर्मात निपुण असा ब्राह्मणच पुरोहित म्हणून नेमावा.

प्राजापत्यमदत्त्वाऽश्वमग्न्याधेयस्य दक्षिणाम्।
अनाहिताग्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ।।३७।।

ब्राह्मण संपन्न असून जर अश्वदक्षिणा दिल्यावाचून अग्न्याधान करील तर त्याचे ते अग्निहोत्र असून नसल्यासारखे होते.

पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
न त्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथंचन ।।३८।।

श्रद्धा ठेवून इंद्रिये नियंत्रित करून (यज्ञाव्यतिरिक्त) इतर पुण्यकृत्ये करावीत पण यज्ञ करावयाचा तो मात्र शास्त्रोक्त दक्षिणेपेक्षा थोडी दक्षिणा देऊन कधीहि करू नये.

इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्तिं प्रजाः पशून्।
हन्त्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाल्पधनो यजेत् ।।३९।।

शास्त्राने सांगितलेल्या दक्षिणेहून थोडी दक्षिणा देऊन केलेला यज्ञ हा इंद्रिये, यश, स्वर्ग, आयुष्य, कीर्ति, प्रजा, पशुधन यांचा नाश करतो म्हणून जवळ खरोखरीच धन नसणाऱ्याने यज्ञ करू नये.

यज्ञात थोडी दक्षिणा देऊ नये धर्मकृत्यात भागवाभागवी अनिष्ट.

अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन्ब्राह्मणः कामकारतः।
चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत् ।।४०।।

अग्निहोत्र ठेवणारा ब्राह्मण जाणीवपूर्वक अग्नीचा त्याग करील तर त्याने एकमासपर्यंत चांद्रायण नावाचे व्रत करावे. अग्निहोत्र्याचा त्याग हा वीरहत्येप्रमाणे आहे.

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते।
ऋत्विजस्ते हि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ।।४१।।

शूद्रापासून धन ग्रहण करून जो अग्निहोत्राची उपासना करतो तो वेदवेत्त्या ब्राह्मण समुदायात शूद्र पुरोहित म्हणून निंदा करण्यास योग्य ठरतो.

तेषां सततमज्ञानां वृषलाग्न्युपसेविनाम्।
पदा मस्तकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि संतरेत् ।।४२।।

जे सर्वदा शूद्राची अग्निकृत्ये करणारे असतात. ते जिथल्या तिथेच राहतात, दान देणारा शूद्र मात्र जणू त्यांच्या डोक्यावर पाय देऊन तरून जाऊ शकतो.

अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन्।
प्रसज्जन्निन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥४३॥

विहित कर्म न करणारा, निंद्य कर्म करणारा, इंद्रियांच्या विषयाविषयी लोलुप असणारा हे प्रायश्चित्त घेण्याला योग्य असे होत.

अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः।
कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥४४॥

नकळत घडलेल्या पापासाठी प्रायश्चित्त आहे असे जाणते म्हणतात. काही लोक श्रुतीच्या आधारे म्हणतात की जाणीवपूर्वक केलेल्या पापालाहि प्रायश्चित्त आहे.

हा अकरावा अध्याय प्रायश्चित्तविधीसाठी प्रामुख्याने असला तरी त्याचा आरंभ दानाचे स्वरूप सांगण्याने होतो. कारण मनुष्याच्या दृष्टीने दान हेच सर्वात श्रेष्ठ नि उपयुक्त असे प्रायश्चित्ताचे प्रमुख साधन आहे. दानाचा विनियोग विशेष रीतीने यज्ञयागासाठी व्हावयाचाअसल्याने यज्ञसंबंधीहि विवेचन येथे आले आहे. तीन वर्षांचा संग्रह असलेल्या ब्राह्मणाने सोमयाग केलाच पाहिजे असे शास्त्राने सुचविले आहे. कारण त्या प्राचीनकाली यज्ञ हेच उपासनेचे एकमात्र अंग होते. यज्ञ करणे– करविणे, दान देणे– देवविणे हे धर्माच्या प्रचाराचे व संरक्षणाचे स्वरूप होते म्हणून जेवढे दान दिले वा देवविले जाईल किंवा जितके यज्ञ केले वा करविले जातील तेवढे धर्माचे पालन विशेष रीतीने होईल यासाठीच ज्याला यज्ञ करण्याचे सामर्थ्य नाही, उपजीविकेचेहि साधन नाही अशा ब्राह्मणाने वृत्तीने (कृतीने) धन संपादन करावे म्हणून टोकाची भूमिकाहि शास्त्रकारांनी घेतली आहे.कारण दानाच्या स्वरूपात अश्रद्धा, लाज, भय या भावनेनेहि दान द्यावे असे सांगितले गेले आहे. तीच गोष्ट यज्ञासारख्या धर्मकृत्यासंबंधात. मनाने नसले तरी शरीराने तरी घडावे. घडलेच पाहिजे हा शास्त्राचा हेतू मानवी स्वभावाचा विचार करता योग्य असाच आहे. मात्र हे सगळे अत्यंत प्रामाणिकपणाच्या भूमिकेवरचे आहे.ते सवडशास्त्र वा सोयसिंधू म्हणून कोणी वापरता कामा नये. मनुष्यामध्ये उत्तम–मध्यम–कनिष्ठ आणि अधम असे चार प्रकार असतात. त्या सर्वांनाच धर्माच्या मार्गामध्ये ठेवणे शास्त्रकारांना आवश्यक असते. म्हणून वरवर विसंगत वा निंदित वाटणारी अशी कृत्येहि करावयास सांगितली आहेत. भूमिका प्रामाणिक असेल तर त्याचा दुरुपयोग होणार नाही. शास्त्र हे अप्रामाणिकाकरिता नसतेच.

अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुद्ध्यति ।
कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः ॥४५॥

अजाणता घडलेले पाप वेदांच्या अभ्यासाने दूर होते आणि जाणूनबुजून केलेले पाप ते रागद्वेषादि विकारांनी मूढ झाल्यामुळे होते. अशी पापे नाना प्रकारच्या प्रायश्चित्तांनी नष्ट होतात.

प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य दैवात्पूर्वकृतेन वा ।
न संसर्गं व्रजेत्सद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः ।।४६।।

दैवामुळे वा पूर्वीच्या कृतीमुळे प्रायश्चित्त घेण्याची आवश्यकता उत्पन्न झालेली असताना त्या व्यक्तीने प्रायश्चित्त न घेता समाजातील व्यक्तींशी संपर्क राखू नये.

इह दुश्चरितैः केचित्केचित्पूर्वकृतस्तथा ।
प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ।।४७।।

याजन्मी घडलेल्या दुर्वर्तनामुळे वा पूर्वजन्मी केलेल्या पातकामुळे त्या पाप्यांना नानाप्रकारच्या रूपविकृति सोसाव्या लागतात.

सुवर्णचौरः कौनख्यं सुरापः श्यावदन्तताम् ।
ब्रह्महा क्षयरोगित्वं दौश्चर्म्यं गुरुतल्पगः ।।४८।।

पिशुनः पौतिनासिक्यं सूचकः पूतिवक्त्रताम् ।
धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमातिरैक्यं तु मिश्रकः ।।४९।।

अन्नहर्तामयावित्वं मौक्यं वागपहारकः ।
वस्त्रापहारकः श्वैत्र्यं पङ्गुतामश्वहारकः ।।५०।।

सोने चोरणाराची नखे कुरूप होतात. दारू पिणाराचे दात काळवंडतात. ब्रह्महत्या करणारा क्षयरोगी होतो. गुरुपत्नीशी गमन करणारा चर्मरोगाने पीडिला जातो. दुसऱ्याचे दोषच सांगणाऱ्याला (पिशुन) पीनस होतो. दोष नसतानाहि त्याच्यावर दोष लादणाऱ्याच्या (सूचक) तोंडाला घाण येते. धान्य चोरणाऱ्याचे एखादे अंग हीन असते. भेसळ करणाऱ्याचे एखादे अंग अधिक असते. अन्नाचे हरण करणाऱ्याला अग्निमांद्य होते. वाणीचा दुरुपयोग करणारा मुका होतो. वस्त्रे चोरणाराला पांढरे कोड फुटते. घोडा चोरणाराला पांगळेपण येते.

एवं कर्मविशेषेण जायन्ते सद्विगर्हिताः ।
जडमूकान्धबधिरा विकृताकृतयस्तथा ।।५१।।

चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।
निन्द्यैर्हि लक्षणैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतैनसः ।।५२।।

अशा रीतीच्या पापाकर्मामुळे समाजामध्ये ज्याची निंदा होते असे बुद्धिहीन, मुके, आंधळे बहिरे, विकृत आकाराने युक्त असे लोक होतात. म्हणून हातून पाप घडले असे वाटताच त्याच्या निष्कृतीसाठी योग्य असे प्रायश्चित्त सदैव करावे. असे केले नाही तर पातकाचा निरास न झाल्याने पूर्वी सांगितलेली निंद्य लक्षणे त्याचे ठिकाणी उत्पन्न होतात.

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।
महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ।।५३।।

ब्राह्मणाची हत्या करणे, दारु पिणे, चोरी करणे, गुरुपत्नीशी समागम करणे ही महापातके होत आणि त्यांच्या सहवासात राहणारा (भोजनादि संपर्क करणारा) पाचवा. अशी पाच महापातके होत.

अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।
गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ।।५४।।

खालच्या वर्णाने खोटेपणाने वरच्या वर्णाचा म्हणून मिरविणे, ज्याच्यामुळे कठोर शिक्षा होऊ शकते अशी कोणाच्या दोषाची चहाडी राजाकडे करणे, गुरुवर खोटा आळ घेणे हे दोष ब्रह्महत्येसारखे आहेत.

ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः ।
गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ।।५५।।

वेद विसरणे, वेदाची निंदा करणे, खोटी साक्ष देणे, मित्राचा विश्वासघात करणे, निषिद्ध अन्न भक्षण करणे, त्याज्य अन्न खाणे हे दोष दारू पिण्यासमान आहेत.

निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।
भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ।।५६।।

ठेव बुडविणे, मनुष्य, घोडा, चांदी, भूमि, रत्ने यांचे अपहरण करणे ही पातके सुवर्णस्तेयासारखी समजावी.

रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ।।५७।।

बहीण, अविवाहित स्त्री, अस्पृश्य जातीची स्त्री, मित्रपत्नी, सून यांचेशी समागम करणे ही पातके गुरुपत्नीशीगमन करण्यासारखी आहेत. अस्पृश्य जातीची स्त्रीहि दुष्कर्माच्या दृष्टीने जवळच्या आप्तस्त्रीप्रमाणे वा गुरुपत्नीच्या तुलनेची मानली आहे हे लक्षणीय आहे.

गोवधोऽयाज्यसंयाज्यं पारदार्यात्मविक्रया: ।
गुरुमातृपितृत्याग: स्वाध्यायाग्न्यो: सुतस्य च ।।५८।।

गोहत्या, अयोग्याकडून यज्ञ करविणे, परदारागमन, स्वत:ला विकणे, गुरु आई बाप स्वाध्याय अग्नी, पुत्र यांचा त्याग करणे ही सर्व उपपातके आहेत.

या व पुढील काही श्लोकातून उपपातके सांगितली आहेत.

परिवित्तिताऽनुजेऽनूढे परिवेदनमेव च ।
तयोर्दानं च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ।।५९।।

थोरला भाऊ अविवाहित आणि धाकटा भाऊ विवाहित असे असताना थोरल्या भावाला परिवित्ती नावाचे पातक लागते. धाकट्याला परिवेदन नावाचे पातक लागते. धाकट्या भावाचे लग्न झाल्यावर थोरल्या भावाला मुलगी देणे त्यांचेकडून यज्ञादि करविणे ही दोन्ही उपपातके आहेत.

कन्याया दूषणं चैव वार्धुष्यं व्रतलोपनम् ।
तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रय: ।।६०।।

कन्येला दूषित करणे, व्याजावर जगणे, स्वीकृत व्रतांचा लोप होणे, तळे उद्याने पत्नी मुले यांना विकणे.

व्रात्यता बान्धवत्यागो भृत्याध्यापनमेव च ।
भृत्याच्चाध्ययनादानमपण्यानां च विक्रय: ।।६१।।

योग्य संस्काराचा अभाव असणे, बांधवांचा त्याग करणे, मोलाने शिकविणे ,मूल्य देऊन शिकणे, करू नये. त्याची विक्री करणे–

सर्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्तनम् ।
हिंसौषधीनां स्त्र्याजीवोऽभिचारो मूलकर्म च ।।६२।।

खाणींचा अधिकार घेणे, मोठी यंत्रे चालविणे, वनस्पती कापणे,औषधी तोडणे, स्त्रीच्या संपत्तीवर जगणे, अभिचारकर्म करणे, वशीकरण प्रयोग करणे,

या उपपातकातील महायंत्रप्रवर्तन हे पातक सामाजिक अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने सूज्ञांनी लक्षात घेण्यासारखे आहे. कारण महायंत्रप्रवर्तनाने बेकारी वाढते हे उघड आहे. दुसरी आपत्ति उद्योगांचे केंद्रीकरण ही आहे. तिसरी आपत्ति जल वायु ध्वनि यांच्या प्रदूषणाची आहे. विज्ञान विकसित होऊ लागल्यापासून या सर्व आपत्ति क्रमाक्रमाने वाढू लागल्या आहेत. उपभोक्तावाद आणि चंगळवाद बोकाळून त्यामुळे सामाजिक आणि मानसिक असंतुलन नानाप्रकारच्या संकटांना आमंत्रण देत आहे. वैज्ञानिक प्रगतीच्या दोनअडीचशे वर्षांच्या आत मनुष्यजाति अध:पतनाच्या कड्याच्या टोकावर येऊन उभी राहिली

आहे. महायंत्रवादी अर्थशास्त्रज्ञांनी आपले ध्येय काय ते सांगताना म्हटले आहे की, आम्ही अशी निर्माणी (कारखाना) स्थापन करू इच्छितो की तेथील उलाढाल कोटीकोटींची असेल पण तेथे काम करणारे दोनच प्राणी असतील एक कुत्रा व दुसरा त्याला खायला प्यायला घालणारा गडी. निर्मितीचे हे ध्येय किती भयावह आहे हे सांगणे नलगे. महायंत्राला प्रोत्साहन देणारे भांडवली अर्थव्यवस्थेचे धोरण 'आपले दुष्परिणाम जाणवण्याइतके' दाखवू लागले आहे. तेव्हा महायंत्रांचा उपयोग करणे हे पातक आहे. असे सांगणारे धर्मशास्त्र किती दूरदृष्टी ठेवते याचे आश्चर्य वाटते. जाता जाता यावरून एक गोष्ट लक्षात येते की त्या प्राचीनकाळी मोठी यंत्रे निर्माण करण्याइतके विज्ञान प्रगत होते. त्याचे दुष्परिणाम अनुभवास आले होते. एरवी महायंत्रनिर्माण हे पातक ठरविले गेले नसते.

इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम्।
आत्मार्थं च क्रियारम्भो निन्दितान्नादनं तथा ।।६३।।

इंधनासाठी जिवंत झाडे तोडणे केवळ स्वत:साठी अन्न शिजविणे, निषिद्ध अन्न सेवन करणे,

आज आपण वेगाने अरण्याचा नाश करीत आहो. सहस्रावधी झाडे तोडली गेली तरी वनाधिकाऱ्याला त्याचा पत्ता लागत नाही. दिवसेंदिवस अरण्याचे क्षेत्र वेगाने उणावते आहे. आणि इकडे आपण थाटामाटाने वृक्षारोपणाचे कर्मकांड आचरणात आणीत आहोत. झाड तोडणे हे पाप आहे ही भावना जर मनीमानसी रुजली असती तर हे दुर्दैव ओढवले नसते. मनुस्मृति जाळावी, ती कालबाह्य झाली, हे म्हणण्याचेच हे दु:परिणाम आहेत.

अनाहिताग्निता स्तेयमृणानामनपक्रिया ।
असच्छास्त्राधिगमनं कौशीलव्यस्य च क्रिया ।।६४।।

अधिकार नसताना अग्निहोत्र करणे चोरी करणे, ऋणे न फेडणे, नास्तिक शास्त्रांचा अभ्यास करणे, कुशीलवांचे व्यवसाय म्हणजे नर्तन वादन गायन करणे –

कुशीलवाच्या व्यवसायात स्तुतिपाठक म्हणून, भाट म्हणून, सेवा करणे हाहि प्रकार येतो. नाट्य नृत्य वादन आणि स्तुतिपाठकता यांना उपपातक मानले आहे. हे सामाजिकदृष्ट्या फार महत्त्वाचे आहे. आज दुर्दैवाने सर्व प्रतिष्ठा नटनर्तकगायक आणि नवीन भर म्हणजे खेळाडू यांनाच प्राप्त झाली आहे. दुसरे कुणी आदर्श समाजात राहिलेच नाहीत. अशी स्थिति झालेली आहे. संशोधक, शास्त्रज्ञ, शास्त्रीय विषयाचे लेखक, शूर यांची संख्या नगण्य आहे. असे समजण्याचे कारण नाही. पण जे कुणी आहेत ते समाजाच्या पुढे ठेवले जात नाहीत. सर्व प्रचार –माध्यमे भडक बातम्या भ्रष्टाचार अपघात आणि नटनट्या खेळाडू यांचा गौरव यानीच भरलेली असतात. त्यांची चित्रे प्रामुख्याने झळकतात. तेवढा आकर्षक

ऊठाव राजकीय नेत्यांनाहि मिळत नाही. त्यामुळे तरुणतरुणींच्या पुढे दुसरे आदर्शच उभे रहात नाहीत. १९२० पर्यत या नटांना गायकांना एवढा मानसन्मान मिळत नसे. कोल्हटकर या अत्यंत देखण्या अभिनयकुशल व चांगल्या प्रतीच्या गायक असलेल्या नटाचा उल्लेख समाजामध्ये 'भावड्या कोल्हटकर' या नावाने केला जात असे. प्राचीन काळीहि अशीच स्थिति होती.

कालिदासांनी एका राजवटीचे वर्णन करताना म्हटले आहे की आपापले कार्यक्रम सादर करून परतलेल्या गायिका, नर्तिका रस्त्याच्या कडेला झोपलेल्या असत. पण त्यांचा विनयभंग करण्याचे सामर्थ्य वाऱ्यातहि नव्हते. मग दुसरा कोण त्यांच्या वस्त्राला स्पर्श करण्यासाठी आपला हात सरसावील! याचा अर्थ असा की त्यांना रस्त्याच्या कडेला झोपावे लागत असे. त्यांची कोणतीहि पंचतारांकित सोय नव्हती. त्यांच्या कार्यक्रमाला त्यांच्या गुणांप्रमाणे माणसांची दाटी होत असेलच. पण त्यांच्या भोवती एरवी रसिकांचा घोळका जमा होत नसे. त्यांचा कुणी भक्त (फॅन) नसे.

पंडितराज राजेश्वरशास्त्री द्रविड यांचे निधन झाले तेव्हा काही थोड्या वृत्तपत्रात एका स्तंभाच्या ८–१० ओळीत ती वार्ता आली. त्यानंतर एक–दोन आठवड्यातच एक नट मद्याच्या अतियोगाने यकृत बिघडून मेला तेव्हा वृत्तपत्रामध्ये त्याच्याविषयी पाने भरभरून वर्णने केली गेली. आणि पुढेहि त्याची पाक्षिक–मासिक श्राद्धे वृत्तपत्रे समारंभाने घालीत होती. ही स्थिति चांगली नाही. हे दूरदृष्टीने जाणूनच शास्त्रकारांनी मनोरंजनासाठी काही प्रमाणात उपयोगी पडणाऱ्या या कलांना उपपातकात टाकून त्यांचे स्थान समाजात काय असावे ते स्पष्ट केले आहे.

धान्यकुप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।
स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो नास्तिक्यं चोपपातकम् ।।६५।।

धान्य खनिजे पशू चोरणे, मद्यपान केलेल्या स्त्रीशी समागम करणे, स्त्री–शूद्र–वैश्य–क्षत्रिय यांची हत्या करणे, ईश्वर नाही अशी धारणा बाळगणे ही सर्व उपपातके आहेत.

ब्राह्मणस्य रुजःकृत्यं घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः ।
जैह्म्यं च मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ।।६६।।

ब्राह्मणाला पीडा देणे, दुर्गंधी उग्रगंधी वस्तू मद्य हे हुंगणे, कपटाने वागणे, गुदमैथुन करणे ही पातके यातिभ्रंश करणारी आहेत.

या पातकामुळे व्यक्ती जातीतून वाळ टाकण्यास योग्य ठरते.

खराश्वोष्ट्रमृगेभानामजाविकवधस्तथा ।
संकरीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च ।।६७।।

गाढव, घोडा, उंट, हरिण, हत्ती, बोकड, मेंढा, मासे, सर्प, रेडा यांचा वध करणे ही पातके संकरीकरण करणारी आहेत असे जाणावे.

ही पातके हीनता उत्पन्न करणारी जाणावी.

निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम्।
अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम्।।६८।।

निंद्य व्यक्तीकडून धन घेणे, वैश्याव्यतिरिक्त इतरांनी व्यापार करणे, शूद्राचीसेवा करणे, खोटे बोलणे, ही पातके अपात्रीकर जाणावी. (ती योग्यता अधिकार नष्ट करणारी आहेत.)

कृमिकीट वयोहत्या मद्यानुगतभोजनम्।
फलैध:कुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहम्।।६९।।

कृमिकीटक पक्षी मारणे,मद्य मिसळलेले पदार्थ खाणे, फळे लाकडे, फुले चोरणे, उतावीळपणाने वागणे ही पापे मलिनीकर समजावी.

ती अशुद्धता उत्पन्न करणारी आहेत.

एतान्येनांसि सर्वाणि यथोक्तानि पृथक्पृथक्।
यैर्यैर्व्रतैरपोह्यन्ते तानि सम्यङ्निबोधत।।७०।।

ही पातके कोणत्या प्रायश्चित्तांनी दूर होतील ते वेगवेगळे सांगतो. नीट ऐका.

ब्रह्महा द्वादशसमा: कुटीं कृत्वा वने वसेत्।
भैक्षाश्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजम्।।७१।।

ब्रह्महत्या करणारांनी आपल्या पापनिरसनासाठी बारा वर्षपर्यंत झोपडी बांधून अरण्यात राहावे. भिक्षा मागून खावे. आणि झोपडीवर कवटीचे चिन्ह टांगावे.

लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मन:।
प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिरा:।।७२।।

स्वत:च्या इच्छेने कुशल शस्त्रधाऱ्याकडून स्वत:वर आघात करून घ्यावेत.वा डोके खाली करून अग्नीने स्वत:ला तीन वेळा भाजून घ्यावे.

यजेत वाऽश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा।
अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताग्निष्टुताऽपि वा।।७३।।

अथवा अश्वमेध, स्वर्जित, गोसव, अभिजित्, विश्वजित्, त्रिवृत्, अग्निष्टुत्, यातील कोणता तरी एक यज्ञ करावा.

जपन्वान्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत्।
ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ्नियतेन्द्रियः ।।७४।।

किंवा जितेन्द्रिय होऊन थोडे खाऊन वेदांचे पारायण करीत चारशे कोस चालावे. तेवढी तीर्थ क्षेत्रांची यात्रा करावी.

सर्वस्वं वेदविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत्।
धनं हि जीवनायालं गृहं वासःपरिच्छदम्।।७५।।

किंवा वेदवेत्त्या ब्राह्मणाला सर्वस्वाचे दान करावे. किंवा स्वत:चे आयुष्य आहे तोवर वेदवेत्त्या ब्राह्मणाला त्याची उपजीविका चालविण्याच्या दृष्टीने घर, धन धान्य गृहोपयोगी साहित्य यांचा पुरवठा करीत राहावे.

हविष्यभुग्वाऽनुसरेत् प्रतिस्रोतः सरस्वतीम्।
जपेद्वा नियताहारस्त्रिर्वै वेदस्य संहिताम्।।७६।।

किंवा हविष्य(गाईचे दूध, देवभातादि तृणधान्य) अन्नाचे सेवन करीत सरस्वतीच्या मुखापासून उगमापर्यंत कडेकडेने यात्रा करावी. किंवा तीन वेळा वेदांच्या संहितेचे अल्पाहारावर राहून पारायण करावे.

येथे प्रवाहाच्या उलट म्हणजे सरस्वती नदीच्या मुखापासून उगमापर्यंत चालत जावयास सांगितले आहे. म्हणजे सरस्वतीचा प्रवाह मनुस्मृतीच्या काळी अस्तित्वात होता. तो अखंड वाहता होता. हे स्पष्ट होते. सरस्वती हीअत्यंत पवित्र नदी मानली जात असे त्यामुळे पापशमनार्थ हे प्रायश्चित्त सांगितले आहे. सरस्वती ही महाभारतकाळीच लुप्त झाली होती. म्हणून तिला विनशन म्हणत असत. सरस्वतीच्या लुप्त होण्याचा हा काळ भूमिशास्त्रज्ञ न्यूनातिन्यून दहा हजार वर्षांचा मानतात. काहींनी लुप्त होण्याचा हा काळ शकपूर्व तीस सहस्र वर्षांचा मानला आहे. मनुस्मृतीच्या काळी सरस्वती अस्तित्वात होती यावरून मनुस्मृतीचा काळ आजच्या ऐतिहासिक कल्पनेनेहि निदान दहा हजार वर्षे मागे जातो. आपल्या धारणेप्रमाणे तर तो पुष्कळच प्राचीन आहे.कारण वेद म्हणूनच मान्यता असलेल्या ब्राह्मण ग्रंथात मनूचा उल्लेख स्पष्टपणे येतो. मनू जे सांगतो ते औषधासारखे हितकर असते. असे तेथे म्हटले आहे.मंत्रब्राह्मणयोर्वेदः हे वचन तर प्रसिद्धच आहे.

कृतवापनो निवसेद्ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा।
आश्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रतः ।।७७।।

मुंडन करून कुटीत राहावयाचे ते गावाचे शेजारी, गायींच्या कळपात, पवित्र क्षेत्री, झाडाच्या खाली राहावे. वृत्ति गोब्राह्मणाचे हित साधून देणारी असावी.

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान्परित्यजेत्।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ।।७८।।

ब्राह्मण वा गाय यांच्या संरक्षणासाठी स्वत:च्या प्राणावरहि उदार व्हावे.गोब्राह्मणाचे रक्षण करणारा ब्रह्महत्येपासून मुक्त होतो.

त्र्यवरं प्रतिरोद्धा वा सर्वस्वमवजित्य वा।
विप्रस्य तन्निमित्ते वा प्राणालाभेऽपि मुच्यते ।।७९।।

ब्राह्मणाचे लुटलेले धन, चोरांशी युद्ध करून परत मिळवावे.(पहिल्यावेळी साधले नाही तर) तीन वेळा साक्षेपाने प्रयत्न करावेत किंवा लुटीच्या तुल्य स्वत:चे धन ब्राह्मणास द्यावे. यामुळेहि ब्रह्महत्येच्या पातकापासून मुक्तता होते.

गायी ब्राह्मण यांच्या रक्षणासाठी प्राण गेला तर त्यानेही मुक्तता होते.

एवं दृढव्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः ।
समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।।८०।।

गावाबाहेर झोपडीत राहावयाचे ते बारावर्षे पर्यंत ब्रह्मचर्यव्रताने राहावे. बहात्तराव्या श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे सर्व व्रतांचे दृढतेने पालन केल्यास बारा वर्षांनंतर ब्रह्महत्येच्या पातकापासून सुटका होते.

शिष्ट्वा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे।
स्वमेनोऽवभृथस्नातो हयमेधे विमुच्यते ।।८१।।

किंवा अश्वमेध यज्ञामध्ये ऋत्विज ब्राह्मण आणि यजमान असा राजा यांना आपले (ब्रह्महत्येचे) पातक सांगून त्यांच्यासह वर्तमान त्या यज्ञातील अवभृथ स्नान करावे. म्हणजेहि ब्रह्महत्येचे पाप दूर होईल.

धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमग्रं राजन्य उच्यते।
तस्मात्समागमे तेषामेनो विख्याप्य शुद्ध्यति ।।८२।।

ब्राह्मण हा धर्माचे मूळ आहे. आणि राजा हा धर्माचे शिखर आहे. त्यांच्यापुढे हातून घडलेले पाप व्यक्त केले असता पातकी शुद्ध होतो.

ब्राह्मणः संभवेनैव देवानामपि दैवतम्।
प्रमाणं चैव लोकस्य ब्रह्मात्रैव हि कारणम् ।।८३।।

ब्राह्मण हा जन्मानेच 'देवानाहि पूज्य आहे' लोकाना धर्मशास्त्राविषयी तोच वेदाप्रमाणे प्रमाण आहे.

तेषां वेदविदो ब्रूयुस्त्रयोऽप्येनः सुनिष्कृतिम्।
सा तेषां पावनाय स्यात्पवित्रं विदुषां हि वाक्॥८४॥

विद्वान ब्राह्मणातील तिघांनी एखाद्या पापाविषयी जे प्रायश्चित्त सांगितले असेल ते केल्याने पातकांची शुद्धि होते. विद्वानांची वाणी पवित्र असते. व ती पावन करते.

अतोऽन्यतममास्थाय विधिं विप्रः समाहितः।
ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मवत्तया॥८५॥

वर सांगितलेल्या प्रायश्चित्तांपैकी कोणतेहि एक प्रायश्चित्त शास्त्रोक्तरीतीने करावे आणि शरीरमनबुद्धीचे यथायोग्य नियंत्रण करून आत्मवान् व्हावे. तेणेकरून समाधान पावावे.अशा रीतीने ब्राह्मण ब्रह्महत्येच्या पापातून मुक्त होतो.

एक्काहत्तराव्या श्लोकापासून या पंचाऐंशीव्या श्लोकापर्यत ब्रह्महत्येचा दोष नाहीसा करण्यासाठी प्रायश्चित्ते म्हणून अनेक गोष्टी सांगितल्या आहेत.त्यात काही फारच कठोर आहेत उग्र आहेत,तर काही त्यामानाने पुष्कळच सौम्य आहेत. काही तर केवळ आर्थिक दंडाच्या स्वरूपाची आहेत. ही जी विविधता आहे ती हत्या कुणाची केली, कोणत्या कारणाने केली, आणि करणाराचे स्वरूप काय या विचारावर अवलंबून आहे. निर्बंधापुढे (कायद्यापुढे) सगळे सारखे ही समतेची घोषणा फसवी आहे. त्यामुळे लहानसहान अपराधी निर्बंधाच्या कचाट्यात सहजपणे सापडतात. आणि बडी धेंडे सुटून जातात. कारण या बड्यांना पुरावे उभे करणे,लाच देणे , स्वसामर्थ्यासाठी बुद्धिमान् वादकुशल आणि निर्बंधपटू अधिवक्ता देणे सहज शक्य असते. इतरहि अनेक प्रकारांनी त्यांना न्यायालयाची कार्यवाही दीर्घकाळपर्यंत लांबविता येते. लटकत ठेवता येते. धर्मशास्त्राचा विचार असा वरवर समतेचा नसतो.ते अपराधाचे मूल्यमापन लौकिक आणि नैतिकदृष्टीने करते. आजच्या निर्बंधातहि बाह्यतः एकाच स्वरूपाच्या अपराधासाठी निरनिराळे निकष वापरून शिक्षेचे स्वरूप काही प्रमाणात तरी लहानमोठे होते.

हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत्।
राजन्यवैश्यौ चेजानावात्रेयीमेव च स्त्रियम्॥८६॥

जाणीवपूर्वक गर्भपात करणे, क्षत्रियाला– वैश्याला ठार मारणे, आत्रेयी (ऋतुमती) स्त्रीची हत्या करणे यासाठीहि पूर्वोक्त ब्रह्महत्येसाठी असलेल्यातील प्रायश्चित्ते करावीत.(कोणतेहि एक)

उक्त्वा चैवानृतं साक्ष्ये प्रतिरुध्य गुरुं तथा।
अपहृत्य च निःक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधम्॥८७॥

खोटी साक्ष देणे, गुरूवर आक्षेप घेणे, ठेव लुबाडणे, स्त्री आणि मित्र यांचा वध करणे हीही पापे ब्रह्महत्यातुल्य समजावी.

इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम्।
कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते।।८८।।

ही जी प्रायश्चित्ते सांगितली आहेत ती नकळत झालेल्या ब्रह्मवधासाठी आहेत. योजनापूर्वक केलेली ब्रह्महत्या याला खरे तर प्रायश्चित्त नाही.

प्रायश्चित्त नसणे हे सामान्य प्रायश्चित्त नाही या अर्थाने आहे, मृत्युदंड वा त्यासारखी उग्र प्रायश्चित्ते नाहीत असा याचा अर्थ नाही. केवळ हत्येच्या संदर्भात नव्हे तर सर्वच अपराधांच्या संदर्भात योजनापूर्वक झालेला वा आपातत: घडलेला असा भेद करून न्याय देणे हेच न्यायाच्या शास्त्रीय भूमिकेला धरून असते.

सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत्।
तया स काये निर्दग्धे मुच्यते किल्बिषात्तत: ।।८९।।

ब्राह्मण मोहाने मद्य प्राशन करील तर त्याने चांगली तापवलेली (उकळती) दारू प्यावी.उष्ण दारूने त्याचे अंग जळले म्हणजेच तो मद्यप्राशनाच्या दोषातून मुक्त होतो.

गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा।
पयो घृतं वाऽऽमरणाद्गोशकृद्रसमेव वा।।९०।।

गोमूत्र, पाणी, दूध, तूप, गोमयाचा रस हे तप्त करून मृत्यू येईपर्यंत प्राशन करावे.

कणान्वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि।
सुरापानापनुत्त्यर्थं वालवासा जटी ध्वजी।।९१।।

रात्री एकवेळ कण्या वा तिळाची पेंड खाऊन राहावे. (जाडी भरडी) लोकरीची वस्त्रे परिधान करावी. जटा वाढवाव्या. मद्यपी असल्याचे चिन्ह धारण करावे.मद्यप्याचे हे प्रायश्चित्त आहे.

सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते।
तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत्।।९२।।

मद्य हा अन्नाचा मळ आहे. मळाला पाप म्हटले जाते.म्हणून ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य यांनी मद्याचे प्राशन करू नये.

गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा।
यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमै: ।।९३।।

गुळापासून होणारी, पिठापासून झालेली, मधापासून केलेली असे मद्याचे तीन प्रकार आहेत. यातील कोणतेहि एक वा सर्व प्रकारची मद्ये ब्राह्मणाने मुळीच पिऊ नयेत.

यक्षरक्ष:पिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम्।
तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्नता हवि: ।।९४।।

मद्य, मांस आणि फलरसापासून केलेली दारू हे यक्ष राक्षस पिशाच्च यांची अन्ने आहेत. म्हणून यज्ञाचा प्रसाद सेवन करणाऱ्या ब्राह्मणाने त्यांचे सेवन करू नये.

मद्यपान ब्राह्मणासाठी सर्वथैव त्याज्य इतरासाठी तो आदर्श.

अमेध्ये वा पतेन्मत्तो वैदिकं वाप्युदाहरेत्।
अकार्यमन्यत्कुर्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहित: ।।९५।।

मद्याच्या धुंदीतील ब्राह्मण अपवित्र स्थानी पडेल. वेदोच्चारणहि करील वा अन्य दुष्कृत्य आचरील (तर हे अयोग्य आहे)

यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्लाव्यते सकृत्।
तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वं च स गच्छति।।९६।।

ब्राह्मण दारु प्यायलाअसता ती दारु त्याच्या शरीरातील वेदाला व्यापते त्यामुळे त्याचे ब्राह्मण्य नष्ट होते. आणि तो शूद्रत्वाला प्राप्त होतो.

एषा विचित्राऽभिहिता सुरापानस्य निष्कृति: ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सुवर्णस्तेयनिष्कृतिम्।।९७।।

अशा रीतीने मद्यपानाची विविध प्रायश्चित्ते सांगितली.आता यानंतर सुवर्णचौर्याची प्रायश्चित्ते सांगतो.

सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो राजानमभिगम्य तु।
स्वकर्म ख्यापयन् ब्रूयान्मां भवाननुशास्त्विति।।९८।।

सोने चोरणाऱ्या ब्राह्मणांनी राजाकडे जाऊन आपला अपराध सांगावा.आणि आपण माझे शासन करावे असे म्हणावे.

गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम्।
वधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव तु।।९९।।

राजाने मुसळ घेऊन एकदा त्याचे ताडन करावे.(ताडन मर्मी बसून) मेला तर शुद्ध होतो. एरवी ब्राह्मण तपाने शुद्ध होतो.

तपसाऽपनुनुत्सुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम्।
चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महणो व्रतम्।।१००।।

सुवर्ण चौर्याचे पाप दूर करण्यासाठी वल्कले नेसून अरण्यात राहून ब्रह्महत्येकरिता सांगितलेले तप करावे.

एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः।
गुरुस्त्रीगमनीयं तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥१०१॥

या उपायांनी चोरीमुळे निर्माण झालेले पाप दूर होते. गुरुपत्नीशी संभोग करण्याने निर्माण झालेले पाप पुढील उपायांनी नाहीसे होते.

गुरुतल्प्यभिभाष्यैनस्तल्पे स्वष्यादयोमये।
सूर्मीं ज्वलन्तीं वाश्लिष्येन्मृत्युना स विशुद्ध्यति ॥१०२॥

गुरूंच्या पत्नीप्रत गमन करणाऱ्याने आपले पाप प्रगट करून लोखंडाचा जाड पत्रा तापवून त्यावर निजावे. लोखंडाची लाट तापवून तिला आलिंगन द्यावे. याने मृत झाला असता तो शुद्ध होतो.

स्वयं वा शिश्नवृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ ।
नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्मगः ॥१०३॥

स्वतःच स्वतःचे वृषण व शिश्न तोडून ओंजळीत घ्यावे. आणि नैऋत्य दिशेने सरळ कोसळेपर्यंत चालावे. यानेहि गुरुपत्नीगमनाचे पाप नाहीसे होते.

खट्वाङ्गी चीरवासा वा श्मश्रुलो विजने वने।
प्रजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमब्दमेकं समाहितः ॥१०४॥

किंवा निर्जन अरण्यात दाढी जटा वाढवून राहावे. वल्कले नेसावीत व बाजेचा खूर घेऊन वावरावे. आणि समाधानानी (न वैतागता) एक वर्षपर्यंत प्राजापत्य व्रत करावे.

चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यस्येन्नियतेन्द्रियः।
हविष्येण यवाग्वा वा गुरुतल्पापनुत्तये ॥१०५॥

किंवा जितेंद्रिय राहून तीन महीनेपर्यत चांद्रायण व्रत करावे किंवा निवारादि तृणधान्याची यवागू (पातळ मऊ भात) प्राशन करून(तीन महीने) राहावे. यानेहि गुरुपत्नीसंबंधीचे पाप दूर होते.

एतैर्व्रतैरपोहेयुर्महापातकिनो मलम्।
उपपातकिनस्त्वेवमेभिर्नानाविधैर्व्रतैः ॥१०६॥

अशी सांगितलेली प्रायश्चित्ते करून महापातक्यानी आपली मलीनता धुवावी. उपपातकी व्यक्तीने (पुढे सांगितल्याप्रमाणे) नानाप्रकारची व्रते करून पापमुक्त व्हावे.

उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान्पिबेत्।
कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ॥१०७॥

गोहत्या करणाराने एक मासपर्यंत तांदळाची कण्हेरी प्राशन करून राहावे. मुंडन करावे. मारलेल्या गाईचे कातडे नेसावे. आणि गाईच्या गोठ्यात राहावे.

चतुर्थकालमश्नीयादक्षारलवणं मितम्।
गोमूत्रेणाचरेत्स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥१०८॥

गोहत्येचे पातक करणाराने गोमूत्राने स्नान करावे. जितेन्द्रिय राहून दोनमासपर्यंत प्रत्येक चौथ्या भोजनाच्या वेळी मिठावाचून अल्प आहार घ्यावा.

दिवानुगच्छेद्गास्तास्तु तिष्ठन्नूर्ध्वं रजः पिबेत्।
शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनं वसेत्॥१०९॥

किंवा दिवसभर गाईच्यामागून हिंडावे.(गायीच्या पावलांनी) उडालेली धूळ सेवन करावी. (चारापाणी देऊन) गायीची सेवा करावी.तिला नमस्कार करावा. आणि रात्रभर वीरासनात बसावे.

तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत्।
आसीनासु तथासीनो नियतो वीतमत्सरः ॥११०॥

इंद्रिये आवरून मोकळ्या मनांनी गायी हिंडू लागल्या की त्यांच्यामागून हिंडू लागावे. त्या थांबल्या की आपण थांबावे. त्या बसल्या की स्वतःही बसावे. या क्रियांचा उबग मानू नये.

आतुरामभिशस्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः
पतितां पङ्कलग्नां वा सर्वोपायैर्विमोचयेत्॥१११॥

गाय रोगी असता चोर, वाघ, इत्यादिंच्या भयाने पीडली असता, खाली पडली तर, चिखलात रूतली तर, सर्व प्रकारचे उपाय प्राणपणाने करून गायीला त्या आपत्तीतून सोडवावे.

उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम्।
न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥११२॥

ऊन, पाऊस, थंडी, वेगाने वाहणारा वारा यांच्यापासून गायीचे संरक्षण करावे. तसे न करता स्वतःचे एकट्याचे रक्षण करू नये.

आत्मनो यदि वाऽन्येषां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले।
भक्षयन्तीं न कथयेत्पिबन्तं चैव वत्सकम्॥११३॥

गाय स्वतःच्या वा दुसऱ्याच्या घरी, शेतात किंवा खळ्यावर धान्यादि खात असेल तर ते कुणास सांगू नये. तसेच (मोकळे सुटलेले) वासरू गायीस पीत असेल तर तेहि सांगू नये.

अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति।
स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ।।११४।।

या रीतीने गोहत्या करणाराने ३ महिनेपर्यंत गायीची सेवा करावी. म्हणजे गोहत्येच्या पापापासून मुक्तता होते.

वृषभैकादशा गाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः ।
अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत् ।।११५।।

प्रायश्चित्ते करून झाल्यावर शुद्ध झालेल्याने एक सांड व दहा गायी दान कराव्या. ते शक्य नसेल तर जवळचे सर्व काही वेदवेत्त्या ब्राह्मणाला अर्पण करावे.

एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः।
अवकीर्णिवर्ज्यं शुद्ध्यर्थं चान्द्रयणमथापि वा ।।११६।।

अवकीर्णी सोडून (एकशेवीसाव्या श्लोकात वर्णिलेला) इतर उपपातक्यांनी हीच प्रायश्चित्ते घ्यावीत. अथवा चांद्रायण व्रत करावे.

अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे।
पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि ।।११७।।

अवकीर्णी असेल तर त्याने चव्हाट्यावर रात्री निर्ऋत देवतेला उद्देशून एक डोळ्याच्या गाढवाचा यज्ञ करावा.

हुत्वाग्नौ विधिवद्धोमन्ततश्च समेत्यृचा।
वातेन्द्रगुरुवह्नीनां जुहुयात्सर्पिषाऽऽहुतीः ।।११८।।

यथायोग्यरीतीने (गाढवाच्या वपादींचा) होम करून नंतर 'समासिञ्चन्तु मरुतः' या ऋचेने मरुत्–इंद्र–बृहस्पति अग्नि यांना उद्देशून घृताच्या आहुति द्याव्या.

कामतो रेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः।
अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धर्मज्ञा ब्रह्मवादिनः ।।११९।।

जो ब्रह्मचर्याश्रमात असताना स्वेच्छेने शुक्राचा स्राव करील तर त्याने व्रतनियमांचे उल्लंघन केले (तो अवकीर्ण झाला) असे धर्मशास्त्रवेत्ते म्हणतात.

मारुतं पुरुहूतं च गुरुं पावकमेव च।
चतुरो व्रतिनोऽभ्येति ब्राह्मं तेजोऽवकीर्णिनः ।।१२०।।

अशा अवकीर्णीचे ब्राह्मतेज मरुत्–इंद्र–अग्नि–बृहस्पति या चौघात शिरते.

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम्।
सप्तागारांश्चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्तयन् ।।१२१।।

ब्रह्मचर्याश्रमात रेतस्खलन केल्यास लागलेले पाप नाहीसे होण्यासाठी आपले दुष्कृत्य प्रगट करावे. गाढवाचे कातडे पांघरावे आणि सात घरे भिक्षा मागून जगावे.

तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्तयन्नेककालिकम् ।
उपस्पृशंस्त्रिषवणं त्वब्देन स विशुद्ध्यति ।।१२२।।

भिक्षा मागून आणलेल्या अन्नातून एकच वेळा भोजन करावे. सकाळ, दुपार, संध्याकाळ असे त्रिकाळस्नान करावे. अशा रीतीने एक वर्षपर्यंत व्रतस्थ राहावे.

जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया।
चरेत्सांतपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ।।१२३।।

जातिभ्रंश करणारी जी कृत्ये आहेत त्यातील जाणून बुजून केलेल्या पापांसाठी '' सान्तपन कृच्छ्र '' करावे. नकळत झालेल्या पातकांसाठी प्राजापत्यव्रत करावे.

संकरापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवः।
मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकैस्त्र्यहम् ।।१२४।।

संकरीकरण आणि अपात्रीकरण यातील एखादे पातक घडल्यास त्याने एक महिनापर्यंत चांद्रायण व्रत करावे. मलिनीकरण गटातील पापे घडल्यास त्याने तीन दिवसपर्यंत जवाची कण्हेरी खाऊन राहावे.

तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः।
वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्थे शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडशः ।।१२५।।

क्षत्रियाचा वध केल्यास ब्रह्महत्येच्या एकचतुर्थांश म्हणजे तीन वर्षेपर्यत प्रायश्चित्त करावे. वैश्यवधासाठी एकअष्टमांश म्हणजे दीड वर्ष व शूद्रवधाविषयी एकसोळांश म्हणजे नऊ महिने प्रायश्चित्त करावे.

अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः।
वृषभैकसहस्रा गा दद्यात्सुचरितव्रतः ।।१२६।।

अज्ञानाने क्षत्रियाचा वध झाल्यास (यथाविधी प्रायश्चित्त करून) सदाचरणाने राहून एक बैल व हजार गायींचे दान करावे.

त्र्यब्दं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतम्।
वसन्दूरतरे ग्रामाद्वृक्षमूलनिकेतनः ।।१२७।।

किंवा तीन वर्षेपर्यंत जटा वाढवून गावापासून दूर कोठेतरी झाडाखाली राहून ब्रह्महत्येसाठी सांगितलेली व्रते करावीत.

एतदेव चरेदब्दं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः।
प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्याच्चैकशतं गवाम्।।१२८।।

वैश्यवधासाठी ब्राह्मणाने असे व्रत एक वर्षेपर्यंत करावे. किंवा १०१ गायी दान कराव्या.

एतदेव व्रतं कृत्स्नं षण्मासान् शूद्रहा चरेत्।
वृषभैकादशा वापि दद्याद्विप्राय गाः सिताः।।१२९।।

शूद्रवधासाठी सहामहिनेपर्यत असेच व्रत आचरावे. आणि पांढऱ्या रंगाचा एक बैल व तशाच रंगाच्या दहा गायी दान कराव्या.

मार्जरनकुलौ हत्वा चाषं मण्डूकमेव च।
श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत्।।१३०।।

मांजर, मुंगूस, चासपक्षी, बेडूक, कुत्रा, घोरपड, घुबड, कावळा यातून कुणा एकाला ठार केले तर सहामास चांद्रायण व्रत करावे.

पयः पिबेत्त्रिरात्रं वा योजनं वाऽध्वनो व्रजेत्।
उपस्पृश्येत्स्रवन्त्यां वा सूक्तं वाब्दैवतं जपेत्।।१३१।।

किंवा तीन दिवस दूध पिऊन राहावे. किंवा तीन दिवस प्रतिदिनी चार चार कोस चालावे. किंवा तीन दिवस नदीत स्नान करावे. किंवा तीन दिवसपर्यत 'आपेहिष्ठा' या सूक्ताचा जप करावा.

अभ्रिं कार्ष्णायसीं दद्यात्सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः।
पलालभारकं षण्ढे सैसकं चैकमाषकम्।।१३२।।

सापाची हत्या झाल्यास लोखंडाची कुदळ दान करावी. नपुंसकाला ठार केले तर कडब्याची मोठी पेंडी व एक मासा शिसे दान करावे.

घृतकुम्भं वराहे तु तिलद्रोणं तु तित्तिरौ।
शुके द्विहायनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा त्रिहायनम्।।१३३।।

डुकराला मारले तर तुपाचा कुंभ द्यावा. तित्तिर पक्षाला मारले तर सोळा शेर तीळ द्यावेत. पोपट मारला तर दोन वर्षाचे गायीचे वासरू आणि क्रौंच पक्षी मारल्यास तीन वर्षाचे गायीचे वासरू दान द्यावे.

हत्वा हंसं बलाकां च बकं बर्हिणमेव च।
वानरं श्येनमासौ च स्पर्शयेद्ब्राह्मणाय गाम्।।१३४।।

हंस बगळा मोर वानर ससाणा भासपक्षी यातून कुणाची हत्या घडल्यास ब्राह्मणाला एक गाय दान द्यावी.

वासो दद्याद्धयं हत्वा पञ्च नीलान्वृषान्गजम्।
अजमेषावनड्वाहं खरं हत्वैकहायनम्।।१३५।।

घोडा मारला तर वस्त्राचे दान करावे. हत्ती मारला तर पाच नीलवर्ण बैल द्यावेत. बोकड किंवा मेंढा मारला तर एका बैलाचे दान करावे. गाढवाला मारल्यास एक वर्षाचे वासरु द्यावे.

क्रव्यादांस्तु मृगान्हत्वा धेनुं दद्यात्पयस्विनीम्।
अक्रव्यादान्वत्सतरीमुष्ट्रं हत्वा तु कृष्णलम्।।१३६।।

मांसभक्षक पशूंना मारल्यास दुधाळ गायींचे दान करावे. तृणभक्षक पशूंची हत्या झाल्यास मोठ्या कालवडीचे दान करावे. उंट मारल्यास एक गुंज सोने दान द्यावे.

जीनकार्मुकबस्तीवीन्पृथग्दद्याद्विशुद्धये।
चतुर्णामपि वर्णानां नारीर्हत्वाऽनवस्थिताः।।१३७।।

चारी वर्णातील कोण्याही एका व्यभिचारिणीची हत्या केल्यास कातडे धनुष्य बोकड मेंढा यांचे दान करावे.

दानेन वधनिर्णेकं सर्पादीनामशक्नुवन्।
एकैकशश्चरेत्कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये।।१३८।।

सर्पादींची हत्या झाल्यावर शास्त्रोक्त रीतीचे दान देणे अशक्य असेल तर एकेका हत्येसाठी ‘‘ प्राजापत्य कृच्छ्र’ करावे.

अस्थिमतां तु सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमापणे।
पूर्णे चानस्यनस्थ्नां तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत्।।१३९।।

अस्थियुक्त वा अस्थिरहित अशा क्षुद्र जीवांची हत्या पुष्कळ प्रमाणात केली तर नऊ महिन्यांचे व्रत पाळावे.

किंचिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे।
अनस्थ्नां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुद्ध्यति।।१४०।।

अस्थियुक्त क्षुद्रजीवांच्या हत्येसाठी ब्राह्मणाला काहीतरी थोडेसे द्यावे. आणि हाडे नसलेल्या क्षुद्रजीवांची हत्या झाल्यास प्राणायाम करावा.त्याने शुद्धता येते.

फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम्।
गुल्मवल्लीलतानां च पुष्पितानां च वीरुधाम्।।१४१।।

फळे देणारे मोठे वृक्ष, गुल्म वेली, फळे देणाऱ्या वेली यांचे छेदनादि केले असल्यास शंभर ऋचांचा जप करावा.

अन्नाद्यजानां सत्त्वानां रसजानां च सर्वशः ।
फलपुष्पोद्भवानां च घृतप्राशो विशोधनम् ।।१४२।।

अन्न, गुळासारखे पदार्थ, फळे– यात उत्पन्न होणाऱ्या कृमीकीटकांच्या हत्येसाठी घृताचे आचमन करावे.

कृष्टजानामोषधीनां जातानां च स्वयं वने ।
वृथालम्भेऽनुगच्छेगां दिनमेकं पयोव्रतः ।।१४३।।

शेतीतील पीक वा उपयुक्त वनौषधि यांना कारणावाचून तोडल्यास एक दिवस दुधावर राहावे. आणि गायीची राखण करावी.

एतैर्व्रतैरपोह्यं स्यादेनो हिंसासमुद्भवम् ।
ज्ञानाज्ञानकृतं कृत्स्नं श्रृणुतानाद्यभक्षणे ।।१४४।।

कळत न कळत घडलेल्या हिंसेसाठी पूर्वी उल्लेखिल्याप्रमाणे व्रते करावीत. आता निंद्य पदार्थांचे भक्षण केल्यास काय करावे ते ऐका.

अलीकडे निरनिराळ्या प्राण्याचेसाठी अभयारण्ये निर्माण केली जातात. प्राणिशास्त्रज्ञ सापालाहि मारु नये म्हणतात. मनूने त्या सर्व हत्येला पातके मानून त्यासाठी प्रायश्चित्ते सांगितली आहेत. त्यामुळे निसर्गाचा तोल स्वभावतः टिकून राहतो.

अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुद्ध्यति ।
मतिपूर्वमनिर्देश्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिः ।।१४५।।

नकळत दारुचे प्राशन घडल्यास पुनः संस्कार करावा. (उपनयन) आणि जाणीवपूर्वक मद्य प्राशन केल्यास मृत्यूवाचून जी प्रायश्चित्ते सांगितली आहेत. (ब्याण्णवाव्या श्लोकाप्रमाणे) ती करावीत. असे शास्त्र आहे.

अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा ।
पञ्चरात्रं पिबेत्पीत्वा शङ्खपुष्पीश्रृतं पयः ।।१४६।।

दारुच्या भांड्यात ठेवलेले वा दारुचा वास येणारे पाणी पिण्यात आल्यास पाच दिवस शंखपुष्पी वनस्पतीने शुद्ध केलेले असे दूध प्यावे.

स्पृष्ट्वा दत्त्वा च मदिरां विधिवत्प्रतिगृह्य च ।
शूद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वाऽऽपः कुशवारि पिबेत्त्र्यहम् ।।१४७।।

मद्याला स्पर्श केला,मद्य कुणाला दिले, मद्याचा स्वीकार केल्यास, शूद्राने पिऊन उरलेले पाणी प्राशन केले तर त्यासाठी तीन दिवस दर्भाचे पाणी प्यावे.

ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमाघ्राय सोमपः ।
प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशुध्यति ।।१४८।।

अगदी सोमयाग केलेला ब्राह्मण असला तरी त्याने जर मद्यप्याच्या मुखाचा वास घेतला तरी त्याने पाण्यात उभे राहून तीन वेळा प्राणायाम करावा. आणि घृत प्राशन करावे म्हणजे शुद्ध होतो.

अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेव च ।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ।।१४९।।

न कळत विष्ठा– मूत्र खाण्यात आले, वा दारुचा स्पर्श झालेले अन्न भक्षण केले तर त्या दोषाच्या नाशासाठी त्रैवर्णिकांचे पुनः उपनयन करावे.

विष्ठा भक्षण मूत्रप्राशन (विशेषतः स्वतःचे) असे करणे ही काहीनी साधना म्हणून सांगितली आहे. त्यामुळे कदाचित् लोकांना लुभाविणाऱ्या भुलविणाऱ्या क्षुद्रसिद्धी मिळत असतील पण परमार्थाच्या, अध्यात्माच्या दृष्टीने ती मोठी विकृती आहे. ते पातक तर आहेच आहे.

वपनं मेखला दण्डो भैक्ष्यचर्या व्रतानि च ।
निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि ।।१५०।।

मात्र या उपनयनाचे वेळी मुण्डन, मौंजीबंधन,दंडधारण,भिक्षा मागणे, वा ब्रह्मचाऱ्यासाठी सांगितलेली इतर व्रते आचरणात आणावयाची नसतात.

अभोज्यानां तु भुक्त्वाऽन्नं स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेव च ।
जग्ध्वा मांसमभक्ष्यं च सप्तरात्रं यवान्पिबेत् ।।१५१।।

ज्याचे अन्न खाऊ नये त्याचे अन्न खाल्ले, स्त्रिया व शूद्रांचे उच्छिष्ट भक्षण केले, अपवित्र असे (अभक्ष्य) मांस खाण्यात आले तर सात दिवसपर्यंत जवाची कण्हेरी पिऊन राहावे.

यज्ञातील मांस पवित्र मानले जाते. ज्याचा उपयोग यज्ञाकरिता केला नाही ते मांस अपवित्र, खाण्यास अयोग्य.

शुक्तानि च कषायांश्च पीत्वा मेध्यान्यपि द्विजः ।
तावद्भवत्यप्रयतो यावत्तन्न व्रजत्यधः ।।१५२।।

आंबवलेली द्रव्ये, काही काढे हे जरी पवित्र असले तरी त्यांचे प्राशन केल्यावर त्यांचे पचन होईपर्यंत ती व्यक्ति 'अप्रयत' म्हणजे स्वैरवर्तन करणाऱ्याप्रमाणे अशुद्ध मानली जाते.

विड्वराहखरोष्ट्राणां गोमायोः कपिकाकयोः ।
प्राश्य मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।।१५३।।

डुक्कर,गाढव, उंट, कोल्हा, वानर, कावळा यांची विष्ठा वा मूत्र खाण्यात आले तर त्याने चांद्रायण व्रत करावे.

वाममार्गी तांत्रिकात असे काही प्रकार असतात असे ऐकतो.

शुष्काणि भुक्त्वा मांसानि भौमानि कवकानि च ।
अज्ञातं चैव सूनास्थमेतदेव व्रतं चरेत् ।।१५४।।

वाळलेले मांस, भूमीत उगवलेली छत्राके, (आळंबी किंवा कुत्र्याच्या छत्र्या)आणि मृत पशूंचे मांस (सूनास्थ) कोणत्याहि पशूचे असले तरी हे खाण्यात आल्यास हेच चांद्रायणव्रत करावे.

क्रव्यादसूकरोष्ट्राणां कुक्कुटानां च भक्षणे।
नरकाकखराणां च तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ।।१५५।।

हिंस्र पशूंचे मांस किंवा डुक्कर, उंट, कोंबडा, मनुष्य, कावळा, गाढव यांचे मांस खाण्यात आले तर 'तप्त कृच्छ्र' नावाचे प्रायश्चित्त करावे.

मासिकान्नं तु योऽश्नीयादसमावर्तको द्विजः।
स त्रीण्यहान्युपवसेदेकाहं चोदके वसेत् ।।१५६।।

जो ब्रह्मचारी मासिक श्राद्धाचे अन्न खाईल त्याने तीन दिवस उपवास करावा. आणि त्यातील एक दिवस पाण्यात उभे राहावे.

व्रतचारी तु योऽश्नीयान्मधु मांसं कथंचन।
स कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् ।।१५७।।

ब्रह्मचारी कोणत्याहि कारणाने मद्य किंवा मांस भक्षण करील तर प्राजापत्यकृच्छ्र प्रायश्चित्त म्हणून करावे. आणि मग ब्रह्मचर्य व्रताचा उरलेला काळ संयमाने राहावे.

बिडालकाकाखूच्छिष्टं जग्ध्वा श्वनकुलस्य च ।
केशकीटावपन्नं च पिबेद्ब्रह्मसुवर्चलाम् ।।१५८।।

मांजर, कावळा, उंदीर, कुत्रा, मुंगूस यातील कुणाचेहि तोंड लागलेले पदार्थ खाण्यात आले तर 'ब्रह्मसुवर्चला' नावाच्या औषधीने सिद्ध केलेले पाणी प्यावे.

ब्रह्मसुवर्चला म्हणजे गोखरु. काही टीकाकारांनी पांढऱ्या फुलांची सूर्यप्रिया (सूर्यफूल?) असा अर्थ केला आहे.

अभोज्यमन्नं नात्तव्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता।
अज्ञानभुक्तं तूत्तार्यं शोध्यं वाप्याशु शोधनैः ।।१५९।।

स्वतः शुद्ध राहावे. पवित्र राहावे. अशी इच्छा असणाराने कधीहि निषिद्ध अन्न खाऊ नये. चुकून खाण्यात आल्यास ओकून टाकावे. आणि प्रायश्चित्त करावे.

एषोऽनाद्यादनस्योक्तो व्रतानां विविधो विधिः।
स्तेयदोषापहर्तॄणां व्रतानां श्रूयतां विधिः ।।१६०।।

निषिद्ध पदार्थ अपवित्र पदार्थ खाण्यात आल्यास कोणती प्रायश्चित्ते करावीत त्यांचे विविध प्रकार सांगितले . आता चोरी या पातकाच्या निरसनार्थ प्रायश्चित्ताचे प्रकार श्रवण करा.

धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद्द्विजोत्तमः।
स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुध्यति ।।१६१।।

ब्राह्मण आपल्याच जातीच्या घरातून धान्य, अन्न, धन चोरील तर एक वर्षापर्यंत प्राजापत्य कृच्छ्र करावे. म्हणजे शुद्ध होतो.

मनुष्याणां तु हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च ।
कूपवापीजलानां च शुद्धिश्चाद्रायणं स्मृतम् ।।१६२।।

मनुष्य,स्त्रिया,शेत, घर यांचे हरण केल्यास वा लहानमोठ्या विहिरीतील पाणी चोरले तर चांद्रायणव्रत करावे. त्यामुळे शुद्धता येते.

द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वाऽन्यवेश्मनि।
चरेत्सांतपनं कृच्छ्रं तन्निर्यात्यात्मशुद्धये ।।१६३।।

अल्पमूल्यांची द्रव्ये चोरली असता मूळ धन्याला ती द्रव्ये परत करून पापमुक्तीसाठी सान्तपनव्रत करावे.

भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च ।
पुष्पमूलफलानां च पञ्चगव्यं विशोधनम् ।।१६४।।

खाद्यपदार्थ, वाहने, अंथरुणे, आसने, फु ले, मुळे, फळे यांच्या चोरीसाठी पंचगव्य प्यावे.

तृणकाष्ठद्रुमाणां च शुष्कान्नस्य गुडस्य च।
चेलचर्मामिषाणां च त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ।।१६५।।

गवत, लाकडे, झाडे, धान्ये, त्यांचे पीठ, गूळ,कपडे, कातडे, मांस यातून कोणतेहि चोरले तरी तीन दिवस उपवास करावा.

मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च ।
अय:कांस्योपलानां च द्वादशाहं कणान्नता ।।१६६।।

रत्ने मोती, पोवळे, तांबे, चांदी, लोखंड, कासे, दगड यांच्या चोरीसाठी शुद्धि म्हणून बारा दिवसपर्यंत कण्या शिजवून खाव्यात.

कार्पासकीटजोर्णानां द्विशफैकखुरस्य च ।
पक्षिगन्धौषधीनां च रज्ज्वाश्चैव त्र्यहं पय: ।।१६७।।

कापूस, रेशीम, लोकर, यांची वस्त्रे, गाई, घोडे, पक्षी, सुगंधी द्रव्ये, आणि दोरखंडे यांच्या चोरीचे पाप नष्ट होण्यासाठी तीन दिवस दुधावर राहावे.

ज्याच्याकडे चोरी केली त्याला त्याचे चोरलेले द्रव्य आधी परत करावयाचे किंवा अन्यरूपाने त्याची पूर्णपणे भरपाई करून द्यावयाची आहे. आणि मगच प्रायश्चित्त घ्यावयाचे आहे. आणि ही गोष्ट व्यक्तीचे सदाचरण राखणे व संघर्ष उत्पन्न होऊ न देणे यासाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे.

एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विज: ।
अगम्यागमनीयं तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ।।१६८।।

चोरीच्या पापाकरिता करावी लागणारी प्रायश्चित्ते आतापर्यंत सांगितली. द्विजांनी (त्रैवर्णिकांनी) आपले दोष या प्रायश्चित्ताने यथायोग्यरीतीने दूर करावे. आता ज्या स्त्रीशी लैंगिक संबंध ठेवणे निंद्य आहे, त्याज्य आहे तिच्याशी तसे संबंध ठेवल्यास काय करावे ते सांगतो.

गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्रेत: सिक्त्वा स्वयोनिषु ।
सख्यु: पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।।१६९।।

सख्खी बहीण,मित्राची पत्नी, अविवाहित स्त्री, आणि अन्त्यज जातीची स्त्री यांच्याशी मैथुनकृत्य घडल्यास गुरुपत्नीगमनाचे प्रायश्चित्त करावे.

पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्त्रीयां मातुरेव च ।
मातुश्च भ्रातुराप्तस्य गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ।।१७०।।

आते बहीण,मावसबहीण, मामेबहीण यांच्याशी मैथुन घडेल तर चांद्रायण व्रत करावे.

एतास्तिस्त्रस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् ।
ज्ञातित्वेनानुपेयास्ता: पतति ह्युपयन्नध: ।।१७१।।

वरील श्लोकात सांगितलेल्या तिन्ही प्रकारच्या बहीणींबरोबर जाणत्या पुरुषाने विवाह करू नयेत. कारण त्यांचे ठिकाणी जन्मत:च आप्तत्व असल्याने त्या (मैथुनास अयोग्य)अगम्य आहेत. जर कुणी तसे करेल तर तो पतित होईल.

अमानुषीषु पुरुष उदक्यायामयोनिषु।
रेत: सिक्त्वा जले चैव कृच्छ्रं सांतपनं चरेत् ।।१७२।।

पशुजातीतील स्त्रिया, रजस्वला स्त्री, स्वस्त्रीचीहि योनीव्यतिरिक्त इतर अंगे पाणी यांच्या ठिकाणी जर कुणी पुरुष शुक्रपात करील तर त्याने सान्तपनव्रत करावे.

मैथुनं तु समासेव्य पुंसि योषिति वा द्विज: ।
गोयानेऽप्सु दिवा चैव सवासा: स्नानमाचरेत् ।।१७३।।

गुदमैथुन करणाऱ्याने, दिवसा स्त्रीगमन करणाऱ्याने,गाडीत, नावेत मैथुन करणाऱ्याने सर्व वस्त्रांसह स्नान करावे.

अशी कृत्ये करणारे नराधम आढळतात. मनू सर्वज्ञ खराच.

चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति ।।१७४।।

ब्राह्मण नेणतेपणी चांडाल स्त्री, म्लेंच्छ स्त्री, यांच्याशी मैथुन करील,त्यांचे अन्न खाईल, त्यांचेकडून दान घेईल, तर तो पतित होतो. याच गोष्टी तो जाणीवपूर्वक करील तर तो स्वत: चाण्डाल होतो.

विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्ता निरुन्ध्यादेकवेश्मनि ।
यत्पुंस: परदारेषु तच्चैनां चारयेद्व्रतम् ।।१७५।।

स्वेच्छेने व्यभिचार करणाऱ्या स्त्रीस कोंडून ठेवावे. आणि पुरुषाला व्यभिचारासाठी जे पातक सांगितले आहे. तेच तिच्याकडून करवून घ्यावे.

सा चेत्पुन: प्रदुष्येत्तु सदृशेनोपमन्त्रिता।
कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव तदस्या: पावनं स्मृतम् ।।१७६।।

कुणी फूस लावून त्या स्त्रीकडून पुन: व्यभिचार घडवील तर प्राजापत्य कृच्छ्र आणि चांद्रायण व्रत त्या स्त्रीकडून करवावे. ही व्रते त्या स्त्रीला पावन करणारी आहेत.

यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्द्विज: ।
तद्भैक्षभुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ।।१७७।।

त्रैवर्णिक एकच रात्र शूद्रस्त्रीशी गमन करून जे पाप करतो, त्याच्या नाशासाठी , तीन वर्षेपर्यंत प्रतिदिनी भिक्षेचे अन्न खाऊन जप केल्याने त्या पापाचा नाश होतो.

एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृति: ।
पतितै: संप्रयुक्तानामिमा: श्रुणुत निष्कृती: ।।१७८।।

अशा रीतीनी चार प्रकारच्या पापांची प्रायश्चित्ते सांगितली. आता पतितांशी संपर्क ठेवल्याने होणाऱ्या पातकांची प्रायश्चित्ते सांगतो ऐका.

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्।
याजनाध्यापनाद्यौनान्न तु यानासनाशनात् ।।१७९।।

यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः।
स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये ।।१८०।।

पतितासह एक वर्षापर्यत यान, आसन, भोजन, असा संपर्क आला तर तो संपर्क ठेवणारा पतित होतो. पण पतिताचे यज्ञ केले, त्याला शिकविले किंवा विवाहादि संबंध केले तर असा मनुष्य तत्काळ पतित होतो.

पाप्यासह संबंध ठेवणाराने त्या पातक्याला सांगितलेल्या प्रायश्चित्ताच्या (कालदृष्ट्या) तीनचतुर्थांश प्रायश्चित्त करावे.

पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्बान्धवैर्बहिः।
निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञात्यृत्विग्गुरुसंनिधौ ।।१८१।।

पतिताच्या सपिंड बांधवांनी निंद्य दिवशी गावाबाहेर जाऊन स्वजातीतील लोक,पुरोहित, गुरु यांच्यासाक्षीने पुढील श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे जलकर्म करावे.

दासी घटमपां पूर्णं पर्यस्येत्प्रेतवत्पदा।
अहोरात्रमुपासीरन्नशौचं बान्धवैः सह ।।१८२।।

दासीकडून पाण्याने भरलेला घट आणवावा. तो दक्षिणेकडे तोंड करून जमिनीवर ठेवावा आणि तो पायाने लवंडून द्यावा. तदनंतर सपिंड बाधवांनी एक अहोरात्र अशौच पाळावे.

निवर्तेरंश्च तस्मात्तु संभाषणसहासने।
दायाद्यस्य प्रदानं च यात्रा चैव हि लौकिकी ।।१८३।।

यानंतर त्या पतिताशी संभाषण, एकासनावर बसणे, एका पंक्तीला जेवणे, धन देणे हे सर्व लौकिक व्यवहार त्याज्य समजावेत.

ज्येष्ठता च निवर्तेत ज्येष्ठावाप्यं च यद्वसु।
ज्येष्ठांशं प्राप्नुयाच्चास्य यवीयान्गुणतोऽधिकः ।।१८४।।

पतिताला त्याच्या भावामध्ये ज्येष्ठ म्हणून मिळणारे सर्व अधिकार उरत नाहीत.ज्येष्ठांचे ते सर्व अंश पतित नसलेल्या धाकट्या भावास प्राप्त होतात.

एकशेएक्याऐंशीव्याश्लोकापासून सांगितलेले हे सर्व प्रकार पतित स्वत: प्रायश्चित्त घेण्यास सिद्ध नसेल तेव्हा करावयाचे आहेत.

प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णकुम्भमपां नवम्।
तेनैव सार्धं प्रास्येयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये ।।१८५।।

पतिताने योग्य ते प्रायश्चित्त घेतल्यावर त्याच्या बांधवांनी पवित्र तीर्थात स्नान करावे आणि नवीन कुंभ पाण्याने भरून तो पायाने उलथवावा, प्रायश्चित्त घेतलेल्यांनी तो घट जलामध्ये विसर्जित करावा. आणि स्वत:च्या घरी जाऊन पूर्वीप्रमाणे ज्ञातिसंबंध ठेवावेत.

स त्वप्सु तं घटं प्रास्य प्रविश्य भवनं स्वकम्।
सर्वाणि ज्ञातिकार्याणि यथापूर्वं समाचरेत् ।।१८६।।

एतमेव विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि।
वस्त्रान्नपानं देयं तु वसेयुश्च गृहान्तिके ।।१८७।।

पतित स्त्रीसाठी हेच प्रायश्चित्त करावे. नंतर तिला घराच्या जवळ राहण्यास स्थान देऊन तिची अन्नवस्त्रपानाची सोय करावी.

एनस्विभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं किंचित्सहाचरेत्।
कृतनिर्णेजनांश्चैव न जुगुप्सेत कर्हिचित् ।।१८८।।

प्रायश्चित्त घेऊन शुद्ध होईपर्यत पातक्याशी त्याच्या बांधवांनी कोणताहि संबंध ठेवू नये. आणि तो प्रायश्चित्त घेऊन शुद्ध झाल्यावर कुणीहि त्याचेविषयी तिरस्कार निंदा हे भाव बाळगू नयेत.

बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः।
शरणागतहन्तॄंश्च स्त्रीहन्तॄंश्च न संवसेत् ।।१८९।।

बालहत्या करणारे, उपकार करणाऱ्यावर उलटणारे, शरणागताला ठार मारणारे, स्त्रीवध करणारे हे प्रायश्चित्त घेऊन शुद्ध झाले तरी समाजाने (जातिबांधवांनी) त्यांच्याशी संबंध ठेवू नयेत.

शरणागताला ठार मारू नये, त्याला अभय द्यावे हा नियम राष्ट्राचे जे शत्रू आहेत त्यांच्यासंबंधात पाळण्यासाठी नाही. वैयक्तिक स्वरूपाचे वैर असेल त्या वेळेपुरता हा नियम आहे. तसेच शरणागताला अभय द्यावे हा नियम सौजन्य औदार्य यादृष्टीने वरवर उचित वाटला तरी राष्ट्रहित लक्षात ठेवून त्याचा उपयोग केला पाहिजे. असे न केल्यास पृथ्वीराज चौहान प्रमाणे दुर्दशा होते.

येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि।
तांश्चारयित्वा त्रीन्कृच्छ्रान्यथाविध्युपनाययेत् ।।१९०।।

ज्या त्रैवर्णिकांचा योग्यरीतीने उपनयन संस्कार झाला नाही त्यांचेकडून प्रथम तीन प्राजापत्य कृच्छ्रे करावीत. नंतर त्यांचे यथाविधी उपनयन करावे.

प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति विकर्मस्थास्तु ये द्विजा: ।
ब्राह्मणा च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिशेत् ।।१९१।।

निषिद्ध कर्मे करणारे वेदाध्ययनापासून दुरावलेले असे जे त्रैवर्णिक, त्यांना प्रायश्चित्त करावेसे वाटले तर त्यांच्यासाठीहि वरील तीन प्राजापत्यांचा आदेश आहे. असे समजावे.

यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।
तस्योत्सर्गेण शुद्धन्ति जप्येन तपसैव च ।।१९२।।

निषिद्ध मार्गानी धन मिळविलेल्या ब्राह्मणांनी त्या धनाचा त्याग करून जप आणि तप यांच्या योगाने शुद्ध व्हावे.

कोणत्याही रीतीने धन मिळविण्याची मोकळीक ब्राह्मणालाहि नाही.

जपित्वा त्रीणि सावित्र्या: सहस्राणि समाहित: ।
मासं गोष्ठे पय: पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ।।१९३।।

एक मास पर्यंत दुग्धाहारावर गोठ्यात राहून गायत्रीचा तीन सहस्र जप करावा.म्हणजे ज्याच्याकडून दान घेऊ नये,त्याच्याकडून दान घेण्याच्या दोषातून मुक्तता होते.

येथे तीन सहस्र जपसंख्येविषयी टीकाकारांनी मतभेद वा विकल्प उपस्थित केला आहे. जपसंख्या प्रतिदिनी तीन सहस्र की एका मासात तीन सहस्र हा तो विकल्प. एक सहस्र गायत्री मंत्राच्या जपाला सामान्यत: दीड तास लागतो. दिवसाकाठी प्रायश्चित्त म्हणून चाडेचार तास जप करणे ही काही फार अवघड गोष्ट नाही. एकशेआठ जप तर रोजच्या संध्येत करणारे अनेक लोक आहेत. प्रायश्चित्तासाठीही तेवढीच संख्या गृहीत धरणे हे सवडशास्त्र झाले. प्रतिदिन तीन सहस्र एक मासपर्यंत हेच संख्यान योग्य आहे.

उपवासकृशं तं तु गोव्रजात्पुनरागतम् ।
प्रणतं प्रतिपृच्छेयु: साम्यं सौम्येच्छसीति किम् ।।१९४।।

सत्त्वशील सदाचारी अशा इतर ब्राह्मणांनी उपवास करून कृश झालेल्या गोठ्यातल्या निवासापासून परतलेल्या अशा ब्राह्मणास विचारावे की भल्या माणसा! आता तरी तू आमच्यासारखा वागशील काय?

विचारणारे ब्राह्मण सात्त्विक आणि धर्माचरणी आहेत. अर्थातच ते निषिद्ध स्वरूपाचे दान घेणारे नाहीत. धन मिळविणारे नाहीत. म्हणून ते विचारतात की आमच्यासारखा वागशील काय ?

सत्यमुक्त्वा तु विप्रेषु विकिरेद्यवसं गवाम्।
गोभिः प्रवर्तिते तीर्थे कुर्युस्तस्य परिग्रहम्॥१९५॥

ब्राह्मणाच्या पुढ्यात ' होय, मी सत्य सांगतो की यापुढे असत् परिग्रह करणार नाही' असे म्हणून गायीला गवत घालावे.गायी ज्यामार्गाने पाण्यावर जातात तेथे जावे (स्नान करावे) आणि इतरांनी तेथेच त्याचा स्वीकार करावा.

व्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च ।
अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति॥१९६॥

संस्कारहीन व्यक्तीचे पौरोहित्य इतरांचे और्ध्वदेहिक जारणमारण करणे, अहीन नावाचा यज्ञ करणे,यापैकी निंद्य गोष्ट ज्याने केली असेल तो तीन कृच्छ्रांनी (प्राजापत्य व्रताने) शुद्ध होतो.

शरणागतं परित्यज्य वेदं विप्लाव्य च द्विजः।
संवत्सरं यवाहारस्तत्पापमपसेधति ॥१९७॥

शरणागताचे रक्षण न करणे, अयोग्यास वेद शिकविणे, यामुळे लागणारे पाप एक वर्षपर्यंत जवाचा आहार करून राहण्याने नष्ट होते.

श्वसृगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च ।
नराश्वोष्ट्रवराहैश्च प्राणायामेन शुद्धति॥१९८॥

कुत्रा, कोल्हा, गाढव, मांजर, मनुष्य, घोडा, उंट, डुक्कर, यापैकी कुणी चावा घेतला असल्यास त्या व्यक्तीची प्राणायामाने शुद्धता होते.

षष्ठान्नकालता मासं संहिताजप एव वा।
होमाश्च शाकला नित्यमपाङ्क्त्यानां विशोधनम्॥१९९॥

ज्यांना पंक्तीत बसण्याचा अधिकार नाही. त्यांनी सहाव्या वेळी भोजन करून एक महिना संहितेचा जप करावा. आणि प्रतिदिनी आठ मंत्रांचा होम करावा.म्हणजे पंक्तिपावन होतो.

सहाव्या वेळी भोजन करणे म्हणजे दोन दिवस उपवास करून तिसऱ्या दिवशी संध्याकाळी भोजन करावे. मंत्र– देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि..... इत्यादि.

उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः।
स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुद्धति॥२००॥

उंट किंवा गाढव जोडलेल्या वाहनात ब्राह्मण जाणीवपूर्वक बसेल तर त्याने नग्न होऊन स्नान करावे. नंतर प्राणायाम करावा. म्हणजे शुद्ध होतो.

विनाऽद्भिरप्सु वाऽप्यार्त: शारीरं संनिषेव्य च ।
सचैलो बहिराप्लुत्य गामालभ्य विशुद्ध्यति ।।२०१।।

शौचाच्यावेळी पाणी वापरणार नाही वा वेग न आवरल्याने पाण्यात मलमूत्र विसर्जन करील तर त्याने गावाबाहेर जाऊन जलाशयात सचैल (वस्त्रासह) स्नान करावे. आणि गायीला स्पर्श करावा म्हणजे तो शुद्ध होतो.

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ।।२०२।।

वेदाने विहित म्हणून सांगितलेली संध्यादि नित्यकर्मे न करणे वा स्नातक व्रताचा लोप होणे या दोषासाठी एक दिवस उपवास करणे हे प्रायश्चित्त होय.

हुंकारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वंकारं च गरीयस: ।
स्नात्वाऽनश्नन्नह:शेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ।।२०३।।

ब्राह्मणाला उद्देशून तुच्छतादर्शक उद्‌गार काढणे. स्वत:पेक्षा विद्येने श्रेष्ठ असलेल्याला तुकाराने संबोधणे या दोषपरिहारासाठी स्नान करावे, ज्याचा अवमान झाला त्याला नमस्कार करून तोषवावे आणि त्या दिवशी जेवू नये.

ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे वाबध्य वाससा ।
विवादे वा विनिर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ।।२०४।।

कुणाला गवतानेहि मारले, गळ्यात वस्त्र घालून बांधले वा विवादात पराभूत केले तर त्यास नमस्कार करून प्रसन्न करावे.

वादातील विजयाचा अहंकार मिरवू नये. त्याकरिता जिताला नमन करावे असा नियम.

अवगूर्य त्वब्दशतं सहस्रमभिहत्य च ।
जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ।।२०५।।

ब्राह्मणाचा वध करण्याच्या इच्छेने त्यावर काठी उगारली तरी १०० वर्षे आणि काठीने आघात केला तर सहस्र वर्षे नरकवास घडतो.

शोणितं यावत: पांसून्संगृह्णाति महीतले ।
तावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्ता नरके वसेत् ।।२०६।।

प्रहार केल्यामुळे शरीरातून स्रवणारे रक्त भूमीवर पडले तर त्याने जितके मातीचे कण भिजतील तितकी सहस्रवर्षे आघात करणारा नरकात रहातो.

हे सर्व योग्य कारणावाचून घडणारे आहे. उचित असे कारण असले वा आततायी असला तर त्याला ठार मारण्यात दोष नाही.असे मनूने पूर्वी सांगितले आहेच.

अवगूर्य चरेत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् ।।२०७।।

ब्राह्मणावर दंड उगारला असता कृच्छ्र प्रायश्चित्त करावे. आघात केला असता अतिकृच्छ्र करावे. आणि आघाताने रक्तस्राव झाला तर कृच्छ्र आणि अतिकृच्छ्र अशी दोन्ही करावीत.

अनुक्तनिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये।
शक्तिं चावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ।।२०८।।

ज्या पातकांसाठी प्रायश्चित्ते सांगितली नाहीत त्यासाठी पापाचे लहानमोठेपण आणि करणाराची सहनशक्ति पाहून प्रायश्चित्ते योजावीत.

यैरभ्युपायैरेनांसि मानवो व्यपकर्षति ।
तान्वोऽभ्युपायान्वक्ष्यामि देवर्षिपितृसेवितान् ।।२०९।।

ज्या उपायांनी पातकांचा नाश होतो असे देव ऋषि पितर यांनी सेवन केलेले उपाय सांगतो.

त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम्।
त्र्यहं परं च नाश्नीयात्प्राजापत्यं चरन्द्विजः ।।२१०।।

तीन दिवस सकाळी एकदा तीन दिवस सायंकाळी एकदा जेवून नंतरचे तीन दिवस अयाचित वृत्तीने राहून व पुढचे तीन दिवस पूर्ण उपवास करून राहिले असता प्राजापत्य नावाचे व्रत होते. असे हे प्राजापत्य व्रत वा कृच्छ्र एकूण बारा दिवसांचे आहे.

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम्।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सांतपनं स्मृतम् ।।२११।।

गोमूत्र, गोमय, गाईचे दूध, गायीचे दही, गायीचे तूप आणि कुशोदक एकत्र करून पहिल्यादिवशी खावे. आणि दुसऱ्या दिवशी उपवास करावा. याला सान्तपन कृच्छ्र म्हणतात.

एकैकं ग्रासमश्नीयात्त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ववत्।
त्र्यहं चोपवसेदन्त्यमतिकृच्छ्रं चरन्द्विजः ।।२१२।।

प्राजापत्यव्रतात सांगितल्याप्रमाणे पहिले तीन दिवस एकेक घास खाऊन राहावे. पुढचे तीन दिवस संध्याकाळी एकेक घास खाऊन राहावे. नंतरचे तीन दिवस अयाचिताने मिळालेल्यातून एकेक घास आणि शेवटी तीन दिवस उपवास करावा.या प्रायश्चित्तास अतिकृच्छ्र म्हणतात.

तप्तकृच्छ्रं चरन्विप्रो जलक्षीरघृतानिलान्।
प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णाकृत्स्नायी समाहित: ।।२१३।।

तप्तकृच्छ्र पुढीलप्रमाणे असते. प्रतिदिवशी एकदा स्नान करावे. पाणी,दूध,तूप, वायू यातील क्रमाने तीन तीन दिवस ती ती द्रव्ये उष्ण उष्ण अशी सेवन करावीत. हे सर्व समाधानी मनाने करावे.

यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम्।
पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापापनोदन: ।।२१४।।

इंद्रिये नियंत्रित करून दक्षतेने राहून बारा दिवसपर्यंत भोजन करू नये. याला पराककृच्छ्र म्हणतात.हा उपाय सर्व पातके दूर करणारा आहे.

एकैकं ह्रासयेत्पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत्।
उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ।।२१५।।

पूर्णिमेपासून या व्रताचा आरंभ करावा. प्रत्येक दिवशी त्रिकाळ स्नान करावे. पूर्णिमेच्या दिवशी पंधरा घास खावेत. पुढे प्रतिदिवशी एकेक घास उणा करीत कृष्णचतुर्दशीच्या दिवशी एकच घास खावा. अमावस्येला उपोषण करावे. नंतर शुक्लप्रतिपदेला एक घास खाऊन पुढे प्रत्येक दिवशी एकएक घास वाढवीत पूर्णिमेला पंधरा घास खावेत. याला चांद्रायण व्रत म्हणतात.

एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेतद्यवमध्यमे।
शुक्लपक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणं व्रतम् ।।२१६।।

व्रताचा आरंभ अमावस्येच्या दिवशी उपोषण करून करावा. पुढील सर्व चांद्रायण व्रताप्रमाणे याला यवमध्य चांद्रायणव्रत म्हणतात.

अष्टावष्टौ समश्नीयात्पिण्डान्मध्यंदिने स्थिते।
नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन् ।।२१७।।

माध्याह्नकाळी प्रत्येक दिवशी आठ आठ घास घेऊन भोजन करीत एक महिना राहावे. जितेंद्रिय असावे. खावयाचे अन्न हविष्यान्न असावे. या व्रताला यतिचांद्रायण व्रत म्हणतात.

चतुर: प्रातरश्नीयात्पिण्डान्विप्र: समाहित: ।
चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ।।२१८।।

चार घास सकाळी चार घास रात्री याप्रमाणे एक महिना राहावे. या व्रताला शिशुचांद्रायणव्रत म्हणतात.

यथाकथंचित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः ।
मासेनाश्नन्हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम् ।।२१९।।

एक मासामध्ये हविष्यान्नाचे दोनशेचाळीस घास कोणत्याहि प्रकारे खावेत. त्यामुळे ती व्यक्ति चन्द्रलोकाप्रत जाते.

एतद्रुद्रास्तथादित्या वसवश्चाचरन्व्रतम् ।
सर्वाकुशलमोक्षाय मरुतश्च महर्षिभिः ।।२२०।।

ही चांद्रायणव्रते पूर्वी रुद्र आदित्य वसु मरुत् हे देव आणि महर्षि यांनी आचरिली होती. चांद्रायणव्रते सर्व पातकांचा नाश करण्यास समर्थ आहेत.

महाव्याहृतिभिर्होमः कर्तव्यः स्वयमन्वहम् ।
अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत् ।।२२१।।

प्रतिदिवशी स्वतः महाव्याहृतींनी घृताच्या आहुत्या द्याव्या,दुसऱ्याला पीडा न देणे न रागावणे,सत्याचा अवलंब करणे, सरळपणाने वागणे, हे गुण आचरणात आणावेत.

काही टीकाकारांनी हा नियम कोणत्याहि प्रकारचे प्रायश्चित्त घेणारांसाठी सांगितला आहे. हा नियम सर्वसामान्यांसाठीच आहे असे समजावे. यातील हवन सोडले तर बाकीचे सर्व गुण सामान्य धर्माच्या अंगभूत असल्याचे अनेकांनी म्हटले आहे.

त्रिरह्नस्त्रिर्निशायां च सवासा जलमाविशेत् ।
स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ।।२२२।।

दिवसा तीन वेळा व रात्री तीनवेळा असे वस्त्रासहित स्नान करावे. स्त्री शूद्र आणि पतित यांच्याशी बोलू नये.

हा नियम प्रायश्चित्त योग्य अशा सर्वांसाठी .

स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽधः शयीत वा ।
ब्रह्मचारी व्रती च स्याद्गुरुदेवद्विजार्चकः ।।२२३।।

(प्रायश्चित्त करणाराने)(रात्रंदिवस) उभे राहावे. वा बसावे. अशक्त असेल तर त्याने केवळ भूमीवर झोपावे. ब्रह्मचारी व्रतस्थ व्यक्ति गुरु देव ब्राह्मण यांची पूजा करावी.

ज्यांची पूजा करावयाची आहे ते पुढे आले,सहज भेटले तर हा पूजेचा उपचार करावयाचा आहे.

सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ।
सर्वेष्वेव व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमादृतः ।।२२४।।

प्रायश्चित्त जे करावयाचे ते प्रेमादराने करावे आणि त्या काळात गायत्री जप, पवित्र करणाऱ्या वस्तू यांचा स्वीकार अवश्य करावा.

पवित्र वस्तूंचा स्वीकार करावा म्हणजे दर्भ तुलसीपत्र बिल्वपत्र धारण करावे.अघमर्षण सूक्त पवमानसूक्त पुरुषसूक्त इत्यादि वैदिक सूक्तांचा जप करावा.

ज्यांना वेदमंत्रांचा अधिकार नाही, त्यांनी वा आजकाल बहुतेकसर्वांनी विष्णुसहस्रनाम, श्रीमद्‌भगवद्‌गीता, इष्टदेवतांची स्तोत्रे यांचा पाठ करावा.

एतैर्द्विजातयः शोध्या व्रतैराविष्कृतैनसः ।
अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत् ।।२२५।।

ज्यांची पातके प्रगट झाली आहेत अशा त्रैवर्णिकांसाठी पूर्वोक्त प्रायश्चित्ते सांगितली आहेत. ज्यांची पापे गुप्त आहेत त्यांच्या शुद्धतेसाठी मंत्र जप होम यांचा अवलंब करावा.

ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च ।
पापकृन्मुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि ।।२२६।।

पाप प्रगट करण्याने, पश्चात्तापाने, तपाने, अध्ययनाने वा आपत्काली दान देण्याने, मनुष्य आपल्या पातकातून मुक्त होतो.

यथा यथा नरोऽधर्मं स्वयं कृत्वाऽनुभाषते ।
तथा तथा त्वचेवाहिस्तेनाधर्मेण मुच्यते ।।२२७।।

स्वतःची दुष्कृत्ये मनुष्य ज्या ज्या प्रमाणात प्रगट करील त्या त्या प्रमाणात तो पातकातून मुक्त होईल. साप कात टाकतो तसे हे समजावे.

यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतं कर्म गर्हति ।
तथा तथा शरीरं तत्तेनाधर्मेण मुच्यते ।।२२८।।

मनुष्याचे मन जो जो दुष्कृत्याचा तिटकारा करील तो तो त्याचे शरीर पातकापासून मुक्त होत जाईल.

कृत्वा पापं हि संतप्य तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ।
नैवं कुर्यां पुनरिति निवृत्त्या पूयते तु सः ।।२२९।।

हातून पाप घडले, त्याचा पूर्ण पश्चात्ताप झाला आणि असे मी पुनः करणार नाही अशा निश्चयाने तो वागला तर त्याची पापातून मुक्तता होते. तो पवित्र होतो.

एवं संचिन्त्य मनसा प्रेत्य कर्मफलोदयम् ।
मनोवाङ्मूर्तिभिर्नित्यं शुभं कर्म समाचरेत् ।।२३०।।

मरणोत्तर परलोकी चांगल्या वा वाईट कर्माचे फळ मिळणार आहे. अशी मनाची धारणा करून सदैव शरीरवाणी मनानी चांगल्या कर्माचेच आचरण करावे.

अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्कृत्वा कर्म विगर्हितम्।
तस्माद्विमुक्तिमन्विच्छन्द्वितीयं न समाचरेत्॥२३१॥

जाणून किंवा नेणून निषिद्ध कर्मे घडली तर त्यापासून मुक्त होण्याची इच्छा असणाराने पुन: तसे दुष्कृत्य करता कामा नये. हे निश्चितपणे लक्षात ठेवावे.

यस्मिन्कर्मण्यस्य कृते मनस: स्यादलाघवम्।
तस्मिंस्तावत्तप: कुर्याद्यावत्तुष्टिकरं भवेत्॥२३२॥

सांगितल्याप्रमाणे प्रायश्चित्त करूनहि मनाचे समाधान झाले नाही तर संतोष होईपर्यंत तेच प्रायश्चित्त पुन: करावे.

तपोमूलमिदं सर्वं दैवमानुषकं सुखम्।
तपोमध्यं बुधै: प्रोक्तं तपोऽन्तं वेददर्शिभि:॥२३३॥

सुख देवांचे असो वा मनुष्याचे असो त्याचे मूळ तपश्चर्येत आहे. सुखाचे अस्तित्वहि तपावर अवलंबून आहे. आणि सुखाचा लयहि तपातच झाला पाहिजे.असे वेदवेत्त्या ऋषींनी सांगितले आहे.

ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं तप: क्षत्रस्य रक्षणम्।
वैश्यस्य तु तपो वार्ता तप: शूद्रस्य सेवनम्॥२३४॥

ज्ञान हे ब्राह्मणाचे, रक्षण करणे हे क्षत्रियाचे, व्यापार करणे हे वैश्याचे आणि सेवा करणे हे शूद्राचे तप आहे.

ज्याचा त्याचा स्वधर्म प्रामाणिक निष्ठेने पाळणे हेच त्याचे तपाचरण होय. मात्र स्वधर्म शब्द येथे चांगल्या सात्विक अर्थाने आहे. ज्यामुळे दुसऱ्याला पीडा होईल वा दिली जाईल तोच आमचा धर्म आहे असे म्हणून मूर्ति फोडणे, स्त्रिया पळविणे, त्यांच्यावर अत्याचार करणे, लुटालूट करणे, हत्या करणे हाच आमचा स्वधर्म आहे असे मात्र कुणी उद्दंडपणे म्हणू नये. रावण म्हणाला होता म्हणे की, 'राक्षसाणां अयं धर्म: परदाराभिमर्षणम्' दुसऱ्यांच्या बायका पळविणे हाच आम्हा राक्षसांचा धर्म आहे. तेव्हा श्रीरामचंद्र लगेच म्हणाले असतील की, 'तदाऽस्माकं भवेद्धर्म:रक्ष:कुल विनाशनम्।' तेव्हा राक्षस कुळाचा संहार करणे हाच आमचा धर्म असेल.

ऋषय: संयतात्मान: फलमूलानिलाशना:।
तपसैव प्रपश्यन्ति त्रैलोक्यं सचराचरम्॥२३५॥

ऋषींनी संयम, फल–मूल यांचा आहार क्वचित् वायुभक्षण इत्यादि तपाच्या बळानेच तिन्ही लोकातील सर्व स्थावर जंगमाचे ज्ञान करून घेतले आहे.

औषधान्यगदा विद्या दैवी च विविधा स्थितिः ।
तपसैव प्रसिध्यन्ति तपस्तेषां हि साधनम् ।।२३६।।

औषधे विषनाशक द्रव्ये नाना प्रकारच्या विद्या (कला) दैवी सिद्धी यांची प्राप्ति तपानेच होते. तप हेच त्यांचे एकमात्र साधन आहे.

येथे तप शब्दाचा अर्थ व्यापक आहे. योगमंत्र इत्यादि साधनांनी जशा सिद्धी प्राप्त होतात औषधादिंचे ज्ञान होते, तसेच सामान्य व्यवहारासाठी प्रयत्नपूर्वक केल्या जाणाऱ्या 'परिश्रमालाहि' तप मानावे. समर्थ रामदास स्वामींनी तर तसा आदेशच दिला आहे. यत्नाचा लोक भाग्याचा । यत्नेवीण दरिद्रता ।। यत्न तो देव जाणावा। इत्यादि

यद्दुस्तरं यद्दुरापं यद्दुर्गं यच्च दुष्करम् ।
सर्वन्तत् तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ।।२३७।।

ज्यातून तरून जाणे कठिण, जे मिळविण्यास कठिण, जेथे पोचणे कठिण, जे करणे कठिण, ते सर्व तपामुळे साध्य होते तपाचे सामर्थ्य अजेय आहे.

महापातकिनश्चैव शेषाश्चाकार्यकारिणः ।
तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषात्ततः ।।२३८।।

ब्रह्महत्यादि महापातके करणारे किंवा इतर प्रकारची दुष्कृत्ये करणारे हे सर्व उत्तम प्रकारे आचरणात आणलेल्या तपाच्या बळावर पातकातून मुक्त होतात.

कीटाश्चाहिपतङ्गाश्च पशवश्च वयांसि च ।
स्थावराणि च भूतानि दिवं यान्ति तपोबलात् ।।२३९।।

किडे, साप, पतंग, पशू, पक्षी,वृक्षादिक स्थावर भूते हे तपाच्या बळावरच सद्गतीला जातात.

ही तपाची स्तुति आहे. त्या त्या जन्मात पूर्वमनुष्यजन्माचे स्मरण काही पुण्यबळाने असेल तर मात्र असे असू शकते.

यत्किंचिदेनः कुर्वन्ति मनोवाक्कर्मभिर्जनाः ।
तत्सर्वं निर्दहन्त्याशु तपसैव तपोधनाः ।।२४०।।

शरीर वाणी मन यांनी माणसे जी काही पातके करतात ती जर तप हेच ज्याचे जीवन आहे म्हणजे जो तपोधन झाला आहे तर तो आपल्या तपाच्या बळावर केलेल्या सर्व पापांना जाळून टाकतो.

तपसैव विशुद्धस्य ब्राह्मणस्य दिवौकसः।
इज्याश्च प्रतिगृह्णन्ति कामान्संवर्धयन्ति च ॥२४१॥

जो ब्राह्मण तपाचरणी असल्यामुळे(स्वभावत:) शुद्ध आहे. वा शुद्ध झाला आहे. त्यानेच केलेल्या यज्ञातील हविर्भाग देवता स्वीकारतात. आणि त्याचे मनोरथहि पूर्ण करतात.

प्रजापतिरिदं शास्त्रं तपसैवासृजत्प्रभुः।
तथैव वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेदरे ॥२४२॥

ब्रह्मदेवाने तपश्चर्येच्या बळानेच हे शास्त्र निर्माण केले ऋषींना तपामुळेच वेदाची प्राप्ति झाली.

यदेतत्तपसो देवा महाभाग्यं प्रचक्षते।
सर्वस्यास्य प्रपश्यन्तस्तपसः पुण्यमुत्तमम् ॥२४३॥

या जगतातील सर्व जे काही पुण्य आहे ते तपामुळेच उत्पन्न होते. हे जाणल्यामुळे महाभाग्याची प्राप्तीहि तपामुळेच होते असे देव (आवर्जून) सांगतात.

वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रिया क्षमा।
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥२४४॥

आपापल्या शक्तीच्या अनुसार पण प्रामाणिकपणे वेदांचे अध्ययन केले महायज्ञ केले, सहनशक्ति धारण केली.म्हणजे क्षमाशील झाले तर महापातकामुळे उत्पन्न झालेली पातकेहि त्वरित नष्ट होतात.

यथैधस्तेजसा वह्निः प्राप्तं निर्दहति क्षणात्।
तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं दहति वेदवित् ॥२४५॥

ज्याप्रमाणे अग्नि आपल्या दाहकतेने काष्ठादीना जाळून टाकतो.त्याप्रमाणे वेदवेत्ता ब्राह्मण ज्ञानरूपी अग्नीने सर्व पापे जाळून टाकतो

इत्येतदेनसामुक्तं प्रायश्चित्तं यथाविधि।
अत ऊर्ध्वं रहस्यानां प्रायश्चित्तं निबोधत ॥२४६॥

अशा रीतीने पातकांसाठी प्रायश्चित्ते सांगितली आता गुप्त पापासंबंधी प्रायश्चित्ते सांगतो ते ऐका.

सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश।
अपि भ्रूणहणं मासात्पुनन्त्यहरहः कृताः ॥२४७॥

व्याहृतींसह ॐकारयुक्त असे १६ प्राणायाम प्रतिदिनी एकमासपर्यत केल्यास भ्रूणहत्येचे पापही नाहीसे होते.

कौत्सं जप्त्वाप इत्येतद्वासिष्ठं च प्रतीत्यृचम्।
माहित्रं शुद्धवत्यश्च सुरापोऽपि विशुध्यति ॥२४८॥

कुत्सरूपी वसिष्ठ ऋषि ज्यांचे द्रष्टे आहेत त्याप्रमाणेच माहित्रसूक्त शुद्धवतिसूक्त यांचा जप केला असता मद्यसेवनाचे पापहि दूर होते.

टीकाकारांनी या सूक्तांचे प्रारंभीचे काही शब्द उल्लेखिले आहेत.

कुत्ससूक्त– अप नः शोशुचदघम्।

वसिष्ठसूक्त – प्रतिस्तोमेभिऋषसम् वसिष्ठाः।

माहित्र सूक्त – महित्रीणा मवोऽस्तु शुद्धवती एतोनूविंद्रस्तवाम।

या चार सूक्तांपैकी कोणत्याहि एकाचा जप करणे. काही टीकाकारांनी एके दिवशी या चारी सूक्तांचा जप करावा असे सांगितले आहे. जपाचा कालावधि एक मास गृहीत आहे.

सकृज्जप्त्वाऽस्य वामीयं शिवसंकल्पमेव च ।
अपहृत्य सुवर्णं तु क्षणाद्भवति निर्मलः ॥२४९॥

ऋग्वेदातील अस्यवामस्य सूक्त आणि यजुर्वेदातील शिवसंकल्पसूक्त यांचा एकवार जप केल्याने सुवर्णाच्या चोरीचे पाप क्षणात नष्ट होते.

टीकाकारांनी येथेहि जप कालावधि एक मासाचा सांगितला आहे.

हविष्यान्तीयमभ्यस्य न तमं ह इतीति च ।
जपित्वा पौरुषं सुक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः ॥२५०॥

हविष्यान्तीय नतमहो इति वा इति आणि पुरुषसूक्त यांच्या जपाने गुरुपत्नीगमनाचे पाप नष्ट होते.

एनसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनम्।
अवेत्यृचं जपेदब्दं यत्किंचेदमितीति वा।२५१॥

लहान मोठी जी इतर पातके ती नाहीशी करण्यासाठी अवेत हेळो वरुण नमोभिः यत्किंचिदेदं वरुण देव्यै जने या एकेक ऋचा आणि 'इति वा इति मे मनो' हे सूक्त यांचा प्रतिदिवशी एक वेळ याप्रमाणे वर्षभर जप करावा.

प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम्।
जपंस्तरत्समन्दीयं पूयते मानवस्त्र्यहात् ॥२५२॥

निंद्य वस्तूंचे दान घेतले असता वा निंदित अन्न खाल्ले असता, ' तरत् संमदि धावति' या सूक्ताचा तीन दिवस जप करावा.

सोमारौद्रं तु बह्वेनाः समामभ्यस्य शुध्यति ।
स्रवन्त्यामाचरन्स्नानमर्यम्णामिति च तृचम् ।।२५३।।

ज्याच्या हातून बरीच दुष्कृत्ये घडली असतील त्याने नदीमध्ये स्नान करून 'सोमारुद्राधारयेथामसुर्याम्' हे सूक्त 'अर्यमणं वरुणं मित्रं च ' या तीन ऋचा यांचा एकमासपर्यंत जप करावा. म्हणजे तो शुद्ध होतो.

अब्दार्थमिन्द्रमित्येतदेनस्वी सप्तकं जपेत् ।
अप्रशस्तं तु कृत्वाऽप्सु मासमासीत भैक्षभुक् ।।२५४।।

अनेक प्रकारच्या पातकांसाठी 'इंद्रमित्रंवरुणमग्निं' या सात ऋचांचा जप सहा मास करावा. उदकामध्ये मूत्र–पुरिषाचे विसर्जन केल्यास एक मास पर्यत भिक्षान्न सेवन करून राहावे.

मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं हुत्वा घृतं द्विजः ।
सुगुर्वप्यपहन्त्येनो जप्त्वा वा नम इत्यृचम् ।।२५५।।

एक वर्षपर्यत शाकलहोमात सांगितलेल्या 'देवकृतस्यैनसोवयजनमसि' या आठ मंत्रांनी घृताची आहुती द्यावी. अथवा ' नमइन्द्रस्य' या ऋचेचा जप (वर्षपर्यत) करावा. यामुळे मोठी पातकेही नष्ट होतात.

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्गाः समाहितः ।
अभ्यस्याब्दं पावमानीर्भैक्षाहारो विशुध्यति ।।२५६।।

ज्याचे हातून महापातके घडली असतील त्यांनी एक वर्षपर्यंत गायींची सेवा समाधानाने करावी आणि भिक्षान्न सेवन करीत पवमानसूक्ताचा नित्य जप करावा म्हणजे तो शुद्ध होतो.

अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् ।
मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः ।।२५७।।

आधी तीन पराक कृच्छ्रे करून नंतर वेदसंहितेचे पारायण करीत अरण्यात राहावे पारायणे तीन करावीत.यामुळे सर्व पातकातून मुक्तता होते.

त्र्यहं तूपवसेद्युक्तस्त्रिरह्नोऽभ्युपयन्नपः ।
मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिर्जपित्वाऽघमर्षणम् ।।२५८।।

तीन दिवस उपवास करावा.त्रिकाल स्नान करावे. जलात उभे राहून 'ऋतं च सत्यं' या अघमर्षणमंत्राचा तीन वेळा जप करावा.

यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः ।
तथाऽघमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदनम् ।।२५९।।

ज्याप्रमाणे यज्ञाचा राजा असा अश्वमेध सर्व पातकांचा नाश करणारा आहे त्याप्रमाणेच अघमर्षण सूक्तहि सर्व पातके नष्ट करणारे आहे.

हत्वा लोकानपीमांस्त्रीनश्नन्नपि यतस्ततः ।
ऋग्वेदं धारयन्विप्रो नैनः प्राप्नोति किंचन ।।२६०।।

तिन्ही लोकांचा जरी घात केला असला कुठेहि कसलेहि अन्न खाल्ले असले तरी ऋग्वेदाचे पठणपाठण करणाऱ्या विद्वान् ब्राह्मणाला कोणत्याहि प्रकारचे पातक स्पर्श करीत नाही.

तीन लोकांचा घात करू इच्छिणारा हा पुरुष गीतेतील अठराव्या अध्यायात सांगितलेल्या प्रमाणे निरहंकारी आणि सर्वथा आसक्तिशून्य असा आहे. तो कोणत्यातरी सर्वजनहितकारक अशा उदात्त हेतूने प्रेरित होऊन हिंसेला प्रवृत्त झाला आहे. त्यामागे कोणतेहि क्रौर्य वा कोणत्याहि प्रकारची स्वार्थी अहंकारी राक्षसी अशी राजस तामस वृत्ति नाही.

कुठेहि कोणाचेहि कोणतेहि अन्न भक्षण करणे हे जिह्वालौल्याने घडले नसून अपरिहार्य अशा आपत्तीत केवळ प्राणधारणेपुरते घडणारे आहे. तरीहि कृतीपुरता तरी दुष्कृत्यांचा स्पर्श झालेला असल्याने हा सज्जन पुरुष त्यासाठीहि प्रायश्चित्त घेत आहे.

ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य यजुषां वा समाहितः ।
साम्नां वा सरहस्यानां सर्वपापैः प्रमुच्यते ।।२६१।।

ऋग्वेदसंहिता, यजुर्वेद, उपनिषदासह सामवेद यांचे संतोषपूर्वक तीन वेळा अध्ययन केले असता सर्व पातकातून मुक्तता होते.

यथा महाह्रदं प्राप्य क्षिप्तं लोष्टं विनश्यति ।
तथा दुश्चरितं सर्वं वेदे त्रिवृति मज्जति ।।२६२।।

मोठ्या डोहात पडलेले मातीचे ढेकूळ जसे लौकरच नष्ट होते त्याप्रमाणे तिन्ही वेदांच्या अवगाहनाने सारी दुष्कृत्ये नष्ट होतात.

ऋचो यजूंषि चान्यानि सामानि विविधानि च ।
एष ज्ञेयस्त्रिवृद्वेदो यो वेदैनं स वेदवित् ।।२६३।।

ऋग्वेद, यजुर्वेद, नाना प्रकारच्या सामानी युक्त असा सामवेद यांचा उल्लेख त्रिवृत्वेद या शब्दांनी केला जातो. यांच्या जाणकाराला वेदवेत्ता म्हणतात.

आद्यं यत्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन्प्रतिष्ठिता ।
स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित् ।।२६४।।

अनादि असे जे त्र्यक्षरब्रह्म त्याच्याच आश्रयाने तिन्ही वेद राहतात. हा गुह्यस्वरूप ॐकारही एक वेगळा असा त्रिवृत् वेदच आहे. याचे उत्तम प्रकारचे ज्ञान ज्याला आहे तो वेदवित् होय.

हिंदू परंपरेमध्ये अत्यंत प्राचीन कालापासून ॐकाराचे महात्म्य अनेक प्रकारांनी वर्णन केले आहे.अधिकाराप्रमाणे त्याचा जप ध्यान आणि त्यातील अउम या तीन अक्षरांनी व्यक्त होणाऱ्या व्यापक आशयाचे भान ज्याला असते तो केवळ एकमात्र ॐकारानेहि वेदवेत्ता म्हटला जातो.

या अकराव्या अध्यायात प्रायश्चित्ताचा विचार सांगितला गेला आहे. प्रायश्चित्तहि अपराधाला दिली जाणारी केवळ शिक्षा नाही. प्रायश्चित्तामध्ये हातून घडलेल्या कुकर्माविषयीचा पश्चात्ताप हा गृहीत धरला आहे. पाप करावे, प्रायश्चित्त घ्यावे आणि पुन्हा पाप करण्यास प्रवृत्त व्हावे हा गबाळा विचार व सवडशास्त्र येथे नाही.

प्रायश्चित्तामध्ये अत्यंत क्रूर वाटाव्या अशा कठोरापासून ते सहजपणाला बाध येणार नाही अशा सौम्यापर्यत सगळे थर येथे निर्देशिलेले आहेत. तसेच दुष्कर्मे सांगताना ती करण्यात ब्राह्मणाचा उल्लेख प्रामुख्याने केलेला आहे. कारण त्याचेवर समाजाला मार्गदर्शन करण्याचे दायित्व सोपविलेले आहे.इतरांना ती पापेच नाहीत असे नाही.अत्यंत उग्रभीषण अशी जी प्रायश्चित्ते सांगितली आहेत ती मुख्यत: त्या त्या पातकाचा घातकीपणा मनुष्याच्या लक्षात आणून देण्यासाठी आहेत.

ही प्रायश्चित्ते शास्त्रांनी सांगितली असली तरी ती घ्यावयाची आहेत ती स्वयंप्रेरणेने. क्वचित् त्यासाठी परलोकाचा व लौकिकाचा धाकहि दर्शवण्यात आला आहे. तरी पण प्रायश्चित्त घेण्यासाठी त्या त्या व्यक्तीची प्रबळ इच्छा असणे आवश्यक आहे.

समाजातला बहुसंख्य वर्ग सदाचरणी राहावयाचा तर त्यासाठी बाह्य दडपणे वा बंधने फारशी उपयुक्त ठरत नाहीत. मला करावी वाटते ती गोष्ट माझ्या स्वत:च्या दृष्टीनेच इहपरलोकी अनिष्ट आहे; घातक आहे असे संस्कारांनी सहजपणे वाटेल तरच माणसे पुष्कळ प्रमाणात सरळमार्गी राहू शकतात. मी असे वाईट वागलो तर त्याची फेड कुठे करू? हा विचार दुष्कृत्य करण्यापूर्वी मनात डोकावला तरच दुष्कृत्याची प्रवृत्ती बहुतेक नाहीशी होते. मनुष्यस्वभाव लक्षात घेऊन शास्त्राने यासाठीच पातके त्याचे दुष्परिणाम आणि ते नाहीसे करण्याचे उपाय या अध्यायात सांगितले आहेत.

सगळ्याच अपराध्यांना न्यायालयातून शिक्षा होते असे नाही. संशयाचा लाभ घेऊन वा सबळ पुराव्याच्या अभावी अनेक जघन्य अपराधीहि सहजपणे सुटून जातात. असा अनुभव काही थोडा नाही. खालच्या वरच्या न्यायालयात उलटसुलट न्याय होतात. हेही आपण पहातो.सर्वोच्च न्यायालयाचीच

दोन पीठे परस्परविरुद्ध न्याय देतात असे अनुभवास येते. तेव्हा न्यायालयात निर्दोष सिद्ध होणे आणि शिक्षा टाळणे हे शक्य असते. धर्मशास्त्रामध्ये स्वत:च्या मनाची साक्ष काढावयाची असल्याने बहुतेक अपराधांना पातक ही संज्ञा दिली आहे. आणि ती लोकांपासून लपविले तरी त्याचे पातकपण नष्ट होत नाही. त्याचे परिणाम कुठे न् कुठे तरी, कोणत्या न् कोणत्या स्वरूपात, लवकर वा उशिरा, परलोकी वा पुढच्या जन्मात भोगणे भाग असते. ही यथार्थ असलेली वस्तुस्थिति शास्त्राने श्रद्धेच्या स्वरूपात, जनमानसात बिंबविलेली आहे.

श्रद्धेला गबाळी ठरवून वा तिला अंध आहे हे विशेषण देऊन तथाकथित बुद्धिवादाने परलोक आणि पुनर्जन्म नाकारून अत्यंत प्राचीन असलेला चार्वाकाचा नास्तिकवाद नव्याने अंगिकारिला आहे. प्रत्यक्ष अनुभव ही त्यासाठी सोयीस्कर अशी कसोटी मानली आहे. सगळ्याच घटना सगळ्यांना प्रत्यक्ष होत नाहीत. त्यासाठी शास्त्र आणि शास्त्रज्ञ यांच्यावरच विश्वास ठेवावा लागतो. गुरुत्वाकर्षणाची ओढ जाणवत नसली तरी आपण पृथ्वीला गुरुत्वाकर्षण नावाची शक्ति असल्याचे मान्य करतो. तसेच पृथ्वीच्या गतीचाहि लवमात्र अनुभव नसताना आणि तसा अनुभव येण्याची मुळीच शक्यता नसताना आपण पृथ्वीचे स्वत:भोवती फिरणे आणि अत्यंत वेगाने (ताशी ३३ हजार कोस) सूर्याभोवती प्रदक्षिणा घालणे हे शास्त्रीय सत्य निमूटपणे स्वीकारले आहे. त्याचा दैनंदिन जीवनात काडीमात्र उपयोग नसताना हि आपण ती गति मान्य करतो हे विशेष.

लाभणाऱ्या दु:खाला मनुष्यकृत समाजकृत वा शासनकृत गोष्टी अनेक वेळा कारणीभूत असतात हे उघड असले तरी ज्याची अशी कारणे सांगता येत नाहीत. अशाहि शारीर–मानस दु:खाचे प्रमाण काही लहान नाही. कार्याच्या मागे कारण असलेच पाहिजे या त्रिकालाबाधित सिद्धान्ताच्या आधारेच, धर्मशास्त्राने सुखदु:खाच्या मागे,त्या त्या व्यक्तीने केलेले सुकृत दुष्कृत असे आवर्जून सांगितले आहे. त्याचे सुपरिणाम हिंदू समाजांनी शांतता स्वस्थता, आणि समृद्धी या स्वरूपात दीर्घकालपर्यंत भोगले आहेत, म्हणून या अध्यायात उल्लेखिलेल्या प्रायश्चित्तापैकी आपणास काय शक्य आहे त्याचा विचार प्रामाणिकपणे करता येईल आणि ते चित्तशुद्धीच्या दृष्टीने व समाजस्वास्थ्याच्या दृष्टीने लाभदायक ठरेल.

मनुस्मृति
अध्याय अकरावा संपूर्ण

मनुस्मृति
अध्याय बारावा

चातुर्वर्ण्यस्य कृत्स्नोऽयमुक्तो धर्मस्त्वयाऽनघ।
कर्मणां फलनिवृत्तिं शंस नस्तत्त्वतः पराम् ।।१।।

ऋषी म्हणाले की,हे निष्पाप भृगु ऋषे, तुम्ही आम्हास चारी वर्णाचे(विधिनिषेधरूप) धर्म सांगितलेत आता आम्हास कर्माची फळे कशी उत्पन्न होतात ते तत्त्वत: सांगा.

स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो भृगुः ।
अस्य सर्वस्य शृणुत कर्मयोगस्य निर्णयम् ।।२।।

यावर मनूचा शिष्य असा धर्मात्मा असलेला महर्षि भृगु म्हणाला की ऐका – सर्व कर्माच्या योगाविषयी (फलाविषयी – परिणामाविषयी) निश्चयरूपाने सांगतो.

येथेहि पूर्वी उल्लेखिलेल्या प्रमाणे तटस्थ, अलिप्त असा भाव गृहीत धरला पाहिजे. असे उद्गार महात्त्म्याच्या तोंडातून कधी कधी प्रगट होतात.

शुभाशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसंभवम्।
कर्मजा गतयो नृणामुत्तमाधममध्यमा ।।३।।

मनुष्याकडून मन वाणी शरीर यांच्याकरवी जी शुभ किंवा अशुभ कर्मे घडतात त्याला अनुसरूनच माणसाला उत्तम मध्यम अधम अशी स्थिति प्राप्त होते.

तस्येह त्रिविधस्यापि त्र्यधिष्ठानस्य देहिनः ।
दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात्प्रवर्तकम् ।।४।।

मनुष्याला तीन प्रकारच्या दशा प्राप्त करून देणारी तीन अधिष्ठाने आहेत. त्यामुळे दहा प्रकारची कर्मे घडतात. मनच त्या सर्वांचे प्रवर्तक असते.

तीन दशा – उत्तम, मध्यम, अधम.

तीन अधिष्ठाने – शरीर, मन, वाणी.

परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम्।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम्।।५।।

दुसऱ्याच्या द्रव्याची (नको त्याची)अभिलाषा धरणे दुसऱ्याचे वाईट व्हावे असे चिंतिणे आणि मिथ्या अभिनिवेश (आग्रह) ठेवणे ही तीन मनाकडून घडणारी तीन दुष्कृत्ये आहेत.

मिथ्या अभिनिवेश – दुराग्रह, ईश्वर नाही. पापपुण्य म्हणून काही नसते. परलोक अस्तित्वात नाही. पूर्वजन्म पुनर्जन्म नसतो. कारण देहावेगळा कोणी आत्माहि नसतो. शास्त्राचे प्रामाण्य मानणे हे बुद्धिहीनतेचे लक्षण आहे. मी म्हणतो तेच खरे. जे मला कळत नाही, पटत नाही, जे माझ्या अनुभवास येत नाही, ते असत्य, अयोग्य, त्याज्य असलेच पाहिजे इत्यादि.

पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः ।
असंबद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥६॥

कठोर बोलणे, निंदा करणे, असंबद्ध विसंगत प्रलाप करणे, खोटे बोलणे ही वाणीकडून घडणारी चार पातके आहेत.

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम् ॥७॥

अन्यायाने दुसऱ्याचे लुबाडणे, शास्त्राधारावाचून हिंसा करणे, परस्त्रीगमन ही शरीराकडून घडणारी तीन पातके आहेत.

मानसिक तीन, वाणीकडून घडणारी चार आणि शारीरिक तीन अशी दहा प्रकारची पातके आहेत. या पातकांच्या उलट जे वागणे ते शुभकर्म वा पुण्यकर्म.

दुसऱ्याच्या द्रव्याविषयी अभिलाषा नसणे, सर्वांचे शुभ असावे अशी इच्छा ठेवणे, वृत्तीने अस्तिक असणे ही मनाची तीन शुभ कर्मे. मृदु मधुर बोलणे, सत्य सांगणे, निंदा न करणे, सुसंगत शास्त्रशुद्ध तर्कशुद्ध बोलणे ही वाणीची चार पुण्य कृत्ये. परोपकार करणे, कुणाला पीडा न देणे, स्वस्त्रीशीच एकनिष्ठ राहणे ही शरीराची तीन शुभ कर्मे.

मानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् ।
वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव च कायिकम् ॥८॥

मनाचे शुभाशुभ मनानी, वाणीचे ते ते कर्म वाणीने आणि शरीराचे बरे वाईट कृत्य शरीराने यास्वरूपात (मुख्यतः) भोगावे लागते.

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।
वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ॥९॥

शरीराकडून घडलेल्या पातकामुळे स्थावर स्वरूपात जन्म येतो. वाग्दोषामुळे पशुपक्ष्यांचा जन्म येतो. आणि मानस दोषामुळे कनिष्ठ जातीत जन्मावे लागते.

शरीर आणि वाणीकडून घडणाऱ्या दोषांचे परिणाम नीट विचार केला तर अधिक भयंकर आहेत. कारण त्या योनीत उद्धरून जाण्याचा प्रयत्न करण्याची शक्यता उरत नाही. कनिष्ठ जातीत का

होईना पण मनुष्य म्हणून जन्माला आल्यास विहित आचरण सौजन्य आणि शुभ कर्म यांच्या बळावर उद्धरून जाणे शक्य आहे.

वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ।
यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते ॥१०॥

ज्याच्या बुद्धीत वाणीचा संयम, मनाचा संयम, शरीराचा संयम हे तिन्ही प्रकारचे संयम असतात.(दण्ड) त्यालाच त्रिदण्डी म्हणत. त्रिदण्डी हा संन्यासाचा एक प्रकार आहे. तो विशिष्ट कालापुरता मर्यादित असतो. असे काही लोक मानतात. पण काही झाले तरी तो संन्यास आहे. व संन्यास हा श्रेष्ठ शुद्ध आणि पावन आहे. म्हणून वरील तीनही संयम ज्याचे ठिकाणी आहेत तो पवित्र आणि श्रेष्ठ मानला जाणे स्वाभाविक आहे.

त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः ।
कामक्रोधौ सुसंयम्य ततः सिद्धिं निगच्छति ॥११॥

समाजात वावरत असताना सर्वभूतमात्राविषयी प्राणिमात्राविषयी शरीर मन वाणीचे योग्य प्रकारे नियंत्रण करूनच वावरावे.हेच त्रिदंड.त्यासाठी कामक्रोध हे विकार पूर्णपणे स्वाधीन ठेवावे लागतात. असे वागणाराला सिद्धि प्राप्त होते.

योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते।
यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥१२॥

शरीरादीना कर्माविषयी जो प्रेरणा देतो त्याला क्षेत्रज्ञ म्हणतात. प्रत्यक्ष कृति करणाराला जाणते ‘ भूतात्मा’ म्हणतात.

जीवसंज्ञोऽन्तरात्माऽन्यः सहजः सर्वदेहिनाम्।
येन वेदयते सर्वं सुखं दुःखं च जन्मसु ॥१३॥

या दोहीपेक्षा वेगळा असा जीव नावाचा आत्मा सर्वांच्या शरीरामध्ये निवास करतो. जीवनामध्ये सुखदुःखाचा अनुभव घेणारा हाच असतो.

तावुभौ भूतसंपृक्तौ महान्क्षेत्रज्ञ एव च ।
उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥१४॥

यातील मनबुद्धीच्या स्वरूपातील महान् आणि अहंकाराच्या स्वरूपातील क्षेत्रज्ञ हे पंचभूतांच्या सूक्ष्मांशानी घटित असतात.आणि ते लिंगशरीर रूपात परमात्म्याच्या आश्रयाने श्रेष्ठकनिष्ठ योनीत वावरतात.

येथे क्षेत्रज्ञ, भूतात्मा, जीव, महान् असे जे शब्द आले आहेत त्याच्या अर्थात संप्रदायभेदाने

वेगवेगळे भाव गृहीत धरले आहेत. पण त्यामुळे बावचळून जाण्याचे कारण नाही. व्यापकदृष्टिकोण ठेवला तर विचाराने विवेकाने त्यांचा समन्वय साधता येतो आणि संशयाचे कारण उरत नाही.

असंख्या मूर्तयस्तस्य निष्पपन्ति शरीरत:।
उच्चावचानि भूतानि सततं चेष्टयन्ति या: ।।१५।।

परमात्म्यापासून निरनिराळ्या आकार –गुणांच्या असंख्य मूर्ती (योनी) उत्पन्न होतात. आणि उच्च नीच प्राणिमात्रांच्या रूपाने त्या मूर्ति ती शरीरे नानाप्रकारच्या हालचाली सातत्याने करीत असतात.

पञ्चभ्य एव भूतेभ्य: प्रेत्य दुष्कृतिनां नृणाम्।
शरीरं यातनार्थीयमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम्।।१६।।

दुष्कर्मे करणाऱ्या माणसाला मृत्यूनंतर यातनांचा भोग देण्यासाठी पंचमहाभूतांच्या अंशापासून एक नवीन शरीर प्राप्त होते.

तेनानुभूय ता यामी: शरीरेणेह यातना:।
तास्वेव भूतमात्रासु प्रलीयन्ते विभागश: ।।१७।।

त्या शरीराने मनुष्य यमयातना भोगतो. आणि भोग संपल्यावर पुन्हा पंचमहाभूतात प्रत्येकश: विलीन होतो. (आणि जन्म घेतो)

सोऽनुभूयासुखोदर्कान्दोषान्विषयसङ्गजान्।
व्यपेतकल्मषोऽभ्येति तावेवोभौ महौजसौ ।।१८।।

येथे तो विषयापासून उत्पन्न होणारे आणि परिणामी दु:खदायक असलेले दोषरूप विषय यांचा अनुभव घेतो. (भोगाला प्रवृत्त करणारे) पाप संपले की तो महान् आणि आत्मा यांच्या आश्रयाला जातो.

तौ धर्मं पश्यतस्तस्य पापं चातन्द्रितौ सह।
याभ्यां प्राप्नोति संपृक्त: प्रेत्येह च सुखासुखम्।।१९।।

ते (दोघे) तेजस्वी दक्षतेने त्याच्या ठायीचे (जीवाचे) धर्म आणि अधर्म पाहून त्याला(वारंवार) इहलोकी वा परलोकी सुखदु:खाचा अनुभव देतात.

यथाचरति धर्मं स प्रायशोऽधर्ममल्पश: ।
तैरेव चावृतो भूतै: स्वर्गे सुखमुपाश्नुते।।२०।।

जीव जेव्हा पुष्कळ प्रमाणात धर्माप्रमाणे वागतो त्याचा अधर्म थोडा असतो तेव्हा पुन: पंचभूतानी वेढला जाऊन स्वर्गलोकी सुख भोगतो.

यदि तु प्रायशोऽधर्मं सेवते धर्ममल्पशः ।
तैर्भूतैः स परित्यक्तो यामीः प्राप्नोति यातनाः ।।२१।।

कुणी जीव अधर्माचा अधिक प्रमाणात आणि पुण्याचा धर्माचा अल्प प्रमाणात अवलंब करून वागतो. तेव्हा (मृत्यूनंतर) स्थूलभूतांचा त्याग करून यमलोकी जाऊन यातना भोगतो.

स्थूलभूतांचा त्याग करून म्हणजे मृत्यूनंतर.

यामीस्ता यातनाः प्राप्य स जीवो वीतकल्मषः ।
तान्येव पञ्च भूतानि पुनरप्येति भागशः ।।२२।।

भोगावयाच्या यमयातना भोगून झाल्यावर त्याचे ते भोग संपतात. आणि तो पुन्हा पंचभूतांचा आश्रय घेऊन जन्मास येतो.

एता दृष्ट्वाऽस्य जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा ।
धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मे दध्यात्सदा मनः ।।२३।।

धर्म आणि अधर्म यांनी प्राप्त होणाऱ्या जीवाच्या या गतींचे स्वतः नीट चिंतन करून माणसाने आपले मन सदैव धर्माचरणातच रमेल असे करावे.

सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रीन्विद्यादात्मनो गुणान् ।
यैर्व्याप्येमान्स्थितो भावान्महान्सर्वानशेषतः ।।२४।।

सत्त्व, रज आणि तम हे जीवाचे गुण आहेत. त्यागुणांनी युक्त असणारा महान् (बुद्धि) सर्व भावांना भूतमात्रांना व्यापून राहतो.

यो यदैषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते ।
स तदा तद्गुणप्रायं तं करोति शरीरिणम् ।।२५।।

या तीन गुणातील जो गुण इतर दोघांपेक्षा विशेष प्रभावी ठरतो तेव्हा तो आपल्याच गुणधर्माचे असे प्राणी निर्माण करतो. वा त्या गुणाला अनुसरून कृत्ये घडवितो.

सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् ।
एतद्व्याप्तिमदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः ।।२६।।

सत्त्व ज्ञानरूप आहे तम अज्ञानरूप आहे. आणि रज रागद्वेषांनी युक्त आहे. सत्त्वादि गुणांची ही लक्षणे उण्याअधिक प्रमाणात) सर्व प्राण्यात व्यापून असतात.

तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं किंचिदात्मनि लक्षयेत् ।
प्रशान्तमिव शुद्धाभं सत्त्वं तदुपधारयेत् ।।२७।।

स्वतःच्या ठिकाणी जेव्हा प्रीति,प्रशांतता,शुद्ध प्रकाश, (यथार्थ ज्ञान) अनुभवास येते तेव्हा तो सत्त्वगुणाचा परिणाम आहे. असे जाणावे.

यत्तु दुःख समायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः।
तद्रजोऽप्रतिपं विद्यात्सततं हर्तृ देहिनाम् ॥२८॥

जेव्हा स्वतःचे ठिकाणी दुःख अप्रसन्नता विषयाची ओढ अनुभवास येते तेव्हा तो धर्मविरुद्ध असलेल्या रजाचा परिणाम असतो.

यत्तु स्यान्मोहसंयुक्तमव्यक्तं विषयात्मकम्।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥२९॥

जेव्हा मोह तर्कदुष्टता विषयासक्ति अज्ञान अनुभवास येते तेव्हा तो तमाचा गुण आहे असे जाणावे.

त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां यः फलोदयः ।
अग्र्यो मध्यो जघन्यश्च तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥३०॥

या तीन गुणांचे उत्तम, मध्यम, अधम असे परिणाम होत असतात. ते सर्व सांगतो.

वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
धर्मक्रियाऽत्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥३१॥

वेदाभ्यास, तपश्चर्या, यथार्थज्ञान, शुद्धवर्तन, इंद्रियांचा संयम, धर्मानुष्ठान, ध्यानादींची आवड ही लक्षणे सात्त्विक गुणाची समजावीत.

आरम्भरुचिताऽधैर्यमसत्कार्यपरिग्रहः।
विषयोपसेवा चाजस्त्रं राजसं गुणलक्षणम् ॥३२॥

नानाप्रकारची कर्मे ओढून अंगावर घेणे, अधीरपणा, दुष्कृत्यांचा स्वीकार, सतत विषयोपभोग हे गुण रजामुळे उत्पन्न होतात.

लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौर्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता।
याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम्॥३३॥

लोभ,झोपून राहणे, भय, क्रौर्य,नास्तिकता,घायकुतेपणा , मागण्याची वृत्ति, दक्षतेचा अभाव हे परिणाम तमोगुणाचे जाणावेत.

त्रयाणापि चैतेषां गुणानां त्रिषु तिष्ठताम्।
इदं सामासिकं ज्ञेयं क्रमशो गुणलक्षणम् ॥३४॥

हे तीन गुण(आपापल्या गुणानुरुप) तीन प्रकारच्या शरीरात राहतात. त्यांचे स्वरू प क्रमाने थोडक्यात जाणावे ते असे .

यत्कर्म कृत्वा कुर्वंश्च करिष्यंश्चैव लज्जति।
तज्ज्ञेयं विदुषा सर्वं तामसं गुणलक्षणम् ।।३५।।

जे कर्म केल्यावर, करीत असता वा करावयाचे असता लाज वाटावी असे असते. ते तामसी आहे. असे शाहण्याने जाणावे.

येनास्मिन्कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलाम्।
न च शोचत्यसंपत्तौ तद्विज्ञेयं तु राजसम् ।।३६।।

जी कर्मे केली असता प्रख्याति मिळेल असे वाटते पण तसे घडले नाही तर त्याचेहि महत्त्व वाटत नाही हा रजोगुण जाणावा.

हे दुसरे लक्षण थोडे समजून घेतले पाहिजे. एका कृत्यामुळे अपेक्षित लाभ झाला नाही तर ते तुच्छतेने लगेच टाकून देणे आणि वेगळ्याच अभिलाषेने वेगळ्याच कर्माचा आरंभ करणे हे रजोगुणाचे लक्षण आहे. रजाच्या चंचलतेने कोणत्याहि कर्माविषयी त्याची निष्ठा प्रामाणिक नसते. चित्तवृत्ति चंचल असते.

यत्सर्वेणेच्छति ज्ञातुं यन्न लज्जति चाचरन्।
येन तुष्यति चात्माऽस्य तत्सत्त्वगुणलक्षणम् ।।३७।।

जे कर्म करावयाचे आहे, त्याच्याविषयी सर्वांगिण ज्ञान प्राप्त करून घेणे, ज्याची लाज वाटणार नाही, अशी कर्मे आचरणात आणणे, अंत:करण प्रसन्न होईल अशीच कृत्ये निवडणे ही सात्त्विक लक्षणे आहेत.

तमसो लक्षणं कामो रजसस्त्वर्थ उच्यते।
सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रैष्ठ्यमेषां यथोत्तरम् ।।३८।।

कामाची ओढ हा तमोगुण.धनाची अभिलाषा हा रजोगुण,धर्माची आवड असणे हा सत्त्वगुण. हे उत्तरोत्तर श्रेष्ठ आहेत.

कामापेक्षा अर्थ श्रेष्ठ अर्थापेक्षा धर्मश्रेष्ठ हा भाव या श्लोकातून व्यक्त होतो.

येन यांस्तु गुणेनैषां संसारान्प्रतिपद्यते।
तान्समासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ।।३९।।

ज्या गुणांनी ज्या प्रकारच्या योनीची प्राप्ति होते ते थोडक्यात क्रमाने सांगतो.

देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वं च राजसा: ।
तिर्यक्त्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गति:।।४०।।

सात्त्विक गुणाची माणसे देवत्व प्राप्त करून घेतात. रजोगुणाची मनुष्ययोनीला जातात व तामसी वृत्तीचे लोक हे पशुपक्ष्यांच्या जन्माला जातात. नियमाने प्राप्त होणाऱ्या या तीन गुणांच्या गती आहेत.

त्रिविधा त्रिविधैषा तु विज्ञेया गौणिकी गति: ।
अधमा मध्यमाग्र्या च कर्मविद्या विशेषत: ।।४१।।

तीन गुणांच्या या ज्या तीन गती आहेत त्यात पुन: प्रत्येकी गुणांच्या तारतम्याने जी कर्मे घडतात त्यामुळे प्रत्येकी उत्तम, मध्यम, अधम असे प्रकार गतींचे होतात.

स्थावरा: कृमिकीटाश्च मत्स्या: सर्पा: सकच्छपा: ।
पशवश्च मृगाश्चैव जघन्या तामसी गति: ।।४२।।

झाड,झुडुपे, कृमी कीटक, मासे, साप, कासव, गाढवासारखे पशू आणि मृग ही अधम तामसगति होय.

हस्तिनश्च तुरंगाश्च शूद्रा म्लेच्छाश्च गर्हिता: ।
सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गति: ।।४३।।

हत्ती, घोडा, शूद्र, निंदनीय असे म्लेंच्छ, वाघ, सिंह, रानडुक्कर ही मध्यम तामसगति होय.

शूद्र शब्दाने येथे क्षुद्र, तुच्छ, त्याज्य व्यक्ति अभिप्रेत आहे. कारण पुढे रजोगुणातहि शूद्र जातीयाचा उल्लेख आहे.

चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिका: ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीषूत्तमा गति: ।।४४।।

चारण, गरूड, दांभिक पुरुष, राक्षस, पिशाच, ही तमोगुणांची उत्तम गति आहे.

चारण शब्दाने भाट स्तुतिपाठक यांचा उल्लेख समजावा.विकत घेतलेले वा विकले जाणारे विद्वान याच गटातील समजावेत.

झल्ला मल्ला नटाश्चैव पुरुषा: शस्त्रवृत्तय: ।
द्यूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गति: ।।४५।।

झल्ल, मल्ल, नट, शस्त्रोपजीवी, द्यूताची आवड असणारे, मद्यपी ही अधम अशी राजस गति होय.

झल्ल आणि मल्ल या दोन्ही संकरज–जाति आहेत. झल्ल म्हणजे लाठी काठी वापरणारे व मल्ल म्हणजे बाहुयुद्ध खेळणारे. नट शब्दाने मनोरंजन करणारे नटनर्तक समजावेत.

राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञां चैव पुरोहिताः ।
वादयुद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः ॥४६॥

राजे सामंत पुरोहित वादविवादाची आवड असणारे युद्धाभिमुख ही मध्यम अशी राजसी गति होय.

गन्धर्वा गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये ।
तथैवाप्सरसः सर्वा राजसीषूत्तमा गतिः ॥४७॥

गंधर्व, गुह्यक, यक्ष, विद्याधर, अप्सरा ही उत्तम राजसी गति होय.

तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणाः ।
नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ॥४८॥

तपस्वी, संन्यासी, ब्राह्मण, विमानातून संचार करणारी देवयोनि, नक्षत्रे, आणि दैत्य ही पहिली सात्त्विक गति होय.

दैत्य हा राक्षस नव्हे. प्रह्लाद, विरोचन, बली हे सगळे दैत्य कुलीन आहेत. त्यातहि प्रह्लाद श्रेष्ठ, बली मध्यम, विरोचन कनिष्ठ

यज्वान ऋषयो देवा वेदा ज्योतींषि वत्सराः ।
पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः ॥४९॥

यज्ञ करणारे ऋषी, देव, वेदवेत्ते, तेजस्वी तारे, वर्ष आदि कालाच्या अधिष्ठात्री देवता या दुसऱ्याप्रतीची सात्त्विक गति आहेत.

ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च ।
उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ॥५०॥

ब्रह्मदेव, प्रजापति, धर्म, महत्‌तत्त्व, प्रकृति या सत्त्वाच्या श्रेष्ठतम गती आहेत. असे विचारवन्तानी म्हटले आहे.

प्रजांची निर्मिती करणारे जे मरीचि इत्यादि सात ऋषि ते येथे प्रजापति शब्दाने अभिप्रेत आहेत.

एष सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिःप्रकारस्य कर्मणः ।
त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः ॥५१॥

अशा रीतीने कर्माचे तीन प्रकार तीन गुणांच्या त्रिविध गती आणि तदनुसार असलेला

सर्व भौतिक प्रपंच यथावत् वर्णन केला आहे.

कर्माचे तीन प्रकार म्हणजे देह वाणी मनाने होणारे प्रकार.

सत्त्वरजतम ही गुणांची त्रिविधता आणि सत्त्वादींची प्रत्येकी उत्तम, मध्यम, अधमता.

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन धर्मस्यासेवनेन च ।
पापान्संयान्ति संसारानविद्वांसो नराधमाः ।।५२।।

अधमप्रतीची ज्ञानशून्य माणसे इंद्रियांच्या विषयाविषयीच्या अत्यंत आसक्तीने धर्माचा त्याग करतात आणि पापरूप अशा संसारातील जन्ममरणगतीला पावतात.

यां यां योनिं तु जीवोऽयं येन येनेह कर्मणा ।
क्रमशो याति लोकेऽस्मिंस्तत्तत्सर्वं निबोधत ।।५३।।

ज्या ज्या कर्माच्या योगाने जीव या जगतात ज्या ज्या योनीत जन्म घेतो ते सर्व क्रमाने सांगतो ते ऐका.

बहून्वर्षगणान्घोरान्नरकान्प्राप्य तत्क्षयात् ।
संसारान्प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान् ।।५४।।

जे महापातकी आहेत ते दीर्घकालपर्यंत घोर अशा नरकात राहून पातके क्षीण झाल्यानंतर संसाराला प्राप्त होतात.

श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोजाविमृगपक्षिणाम् ।
चण्डालपुक्कसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति ।।५५।।

जे ब्रह्मघातकी आहेत ते कुत्रा,डुक्कर, गाढव, उंट, बैल, बोकड, मेंढा, हरीण, पक्षी, चांडाल, पुक्कस यापैकी काही होतात.

कृमिकीटपतङ्गानां विड्भुजां चैव पक्षिणाम् ।
हिंस्राणां चैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो व्रजेत् ।।५६।।

दारु पिणारा ब्राह्मण, कृमि, कीटक, पतंग, विष्ठा खाणारे पक्षी, हिंस्र पशू यांच्या योनीत जन्म घेतो.

पूर्वीच्या प्रायश्चित्त प्रकरणात पापाचा उल्लेख करताना आणि येथेहि ब्राह्मण विप्र अशा शब्दांचा उल्लेख आवर्जून केला आहे. आणि त्याचे अत्यंत घोर असे परिणामहि सांगितले आहेत.प्रायश्चित्ते सांगितली आहेत.तीहि कठोर आहेत. आणि असे असणे हे न्यायाला धरून आहे, उचित आहे. चांगले सरळ सज्जनपणाने वागणे, हे प्रत्येक मनुष्यालाच विहित असले तरी सद्वर्तनाचा आदर्श घालून देण्याचे दायित्व ब्राह्मणावरच असल्याने शास्त्रकार ब्राह्मणाविषयी याप्रकरणी अधिकच कठोर होतात.हा आदर्श

टिकविण्याची प्रेरणा ब्राह्मणाच्या ठिकाणी सातत्याने नियमाने उत्पन्न व्हावी म्हणून ब्राह्मणाला अर्थात् क्वचित् जातिब्राह्मणालाहि पण प्रामुख्याने विद्वान् सदाचरणी ब्राह्मणाला मानसन्मान द्यावा. आणि त्याच्या संरक्षणाची विशेष व्यवस्था असावी. अशी योजना केली गेली आहे.

लूताहिसरटानां च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम्।
हिंस्राणां च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः ।।५७।।

ब्राह्मण चोरी करील तर तो उवा,साप, सरडे, क्षुद्र पशू, जलचर,हिंसक, पिशाच्च यांच्या योनीत जन्म घेतो.

तृणगुल्मलतानां च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि।
क्रूरकर्मकृतां चैव शतशो गुरुतल्पगः ।।५८।।

गुरुपत्नीशी गमन करणारा गवत, झुडूपे, वेली, मांसाहारी प्राणी, क्रूर कर्मे करणारे, यांच्या योनीत शतावधिवेळा जन्म घेतो.

हिंस्रा भवन्ति क्रव्यादाः कृमयोऽमेध्यभक्षिणः।
परस्परादिनः स्तेनाः प्रेताऽन्त्यस्त्रीनिषेविणः ।।५९।।

संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितम्।
अपहृत्य च विप्रस्वं भवति ब्रह्मराक्षसः ।।६०।।

हिंसा करणारे मांसभक्षक(गिधाड कावळे) यांच्याजन्माला जातो. अभक्ष्य भक्षण करणारे किडे होतात.चोर हे माशांसारख्या परस्परांना खाणाऱ्यांच्या जन्माला जातात. चाण्डालस्त्रीशी मैथुन करणारे पिशाच होतात. पतितासह संबंध ठेवणे, परस्त्रीशी गमन करणे, ब्राह्मणाचे धन चोरणे ही पातके करणारा 'ब्रह्मराक्षस' होतो.

मणिमुक्ताप्रवालानि हृत्वा लोभेन मानवः।
विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्तृषु ।।६१।।

धान्यं हृत्वा भवत्याखुः कांस्यं हंसो जलं प्लवः।
मधु दंशः पयः काको रसं श्वा नकुलो घृतम्।।६२।।

माणकासारखी रत्ने, मोती, प्रवाळ, यांची लोभाने चोरी करणारा सोनाराच्या जातीत जन्माला येतो. धान्याची चोरी करणारा उंदीर होतो. कासे चोरणारा हंस, पाणी चोरणारा पाणकोंबडा,मध चोरणारा डास, ढेकूण, गांधील माशी यांच्यासारखा चावणारा किडा, दूध चोरणारा कावळा, रसयुक्त स्वादिष्ट पदार्थ चोरणारा कुत्रा आणि तूप चोरणारा मुंगूस होतो.

मांसं गृध्रो वपां मद्गुस्तैलं तैलपकः खगः।
चीरीवाकस्तु लवणं बलाकाशकुनिर्दधि ॥६३॥

मांस चोरणारा गिधाड होतो. वपा (आतड्याचे वेष्टन) चोरणारा बदक होतो. तेल चोरणारा तैलपक नावाचा पक्षी होतो. मीठ चोरणारा रातकिड्यासारखा मोठ्याने किरकिरणारा कीटक होतो. दही चोरणारा बगळा होतो.

कौशेयं तित्तिरिर्हृत्वा क्षौमं हृत्वा तु दर्दुरः ।
कार्पासतान्तवं क्रौञ्चो गोधा गां वाग्गुदो गुडम् ॥६४॥

रेशमी वस्त्र चोरणारा तित्तिर होतो. अळशी इत्यादींच्या धाग्यांची वस्त्रे चोरणारा बेडुक होतो. कापसाची वस्त्रे चोरणारा करकोचा होतो. गायींची चोरी करणारा घोरपड होतो. गूळ चोरणारा वाग्गुद नावाचा पक्षी होतो.

छुच्छुन्दरिः शुभान्गन्धान्पत्रशाकं तु बर्हिणः ।
श्वावित्कृतान्नं विविधमकृतान्नं तु शल्यकः ॥६५॥

सुगंधी द्रव्याची चोरी करणारा चिचुंद्री होतो. पालेभाज्या चोरणारा मोर होतो. शिजविलेले अन्न चोरणारा साळई होतो. तांदूळ, गहू असे न शिजविलेली द्रव्ये चोरणारा शल्यक होतो.

बको भवति हृत्वाऽग्निं गृहकारी ह्युपस्करम्।
रक्तानि हृत्वा वासांसि जायते जीवजीवकः ॥६६॥

अग्नि पळवणारा बगळा होतो. गृहोपयोगी वस्तू चोरणारा गृहकारी, रंगविलेली वस्त्रे चोरणारा चकोर होतो. (जीवजीवक)

गृहकारी शब्दाचा अर्थ व्युत्पत्तीदृष्ट्या घर करणारा एवढाच आहे. घरटी बांधणारे सगळेच पक्षी त्यात येऊ शकतील. झाडावर लटकती विरलेली सुंदर घरटी बांधणारा सुग्रण नावाचा पक्षी असाहि याचा अर्थ करता येईल. घराच्या भिंतीवर दाराच्या चौकटीवर मातीची अगदी लहान घरे बांधणारी वाळवी असा अर्थ टीकाकारांनी केला आहे.

वृको मृगेभं व्याघ्रोऽश्वं फलमूलं तु मर्कटः।
स्त्रीमृक्षः स्तोकको वारि यानान्युष्ट्रः पशूनजः ॥६७॥

मृग किंवा हत्ती चोरणारा लांडगा होतो. घोडा चोरणारा वाघ होतो.फळे आणि मुळे चोरणारा माकड होतो. स्त्रिया पळविणारा अस्वल होतो. पाणी चोरणारा चातक पक्षी होतो. वाहने चोरणारा उंट होतो. पशू चोरणारा बोकड होतो.

मागे बासष्टाव्या श्लोकात पाण्याच्या चोरीचा उल्लेख आहे. इथेहि पुन: तोच अपराध उल्लेखिला आहे. टीकाकारानी येथे थोडेसे पाणी (पिण्यापुरते) असा अर्थ केला आहे.

यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नर: ।
अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हवि: ।।६८।।

दुसऱ्याचे कोणतेहि इकडचे तिकडचे धन वा वस्तू बळाने चोरणारा मनुष्य पशु इत्यादि तिर्यक् योनीला जातो. यज्ञातील हविर्द्रव्ये विशेषत: पुरोडाशादिक चोरून खाणारालाहि पशुयोनीच प्राप्त होते.

स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हृत्वा दोषमवाप्नुयु: ।
एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ता: ।।६९।।

वर उल्लेखिलेली पातके जेव्हा स्त्री करते तेव्हा ती त्या त्या योनीतील कृमिकीटकांच्या पशुपक्ष्यांच्या मधील स्त्री (मादी) होते.

स्वेभ्य: स्वेभ्यस्तु कर्मभ्यश्च्युता वर्णा ह्यनापदि ।
पापान्संसृत्य संसारान्प्रेष्यतां यान्ति शत्रुषु ।।७०।।

स्वत:च्या विहित कर्मापासून भ्रष्ट झालेले चारी वर्णातील लोक या पातकांचा परिणाम म्हणून पुढे सांगितल्याप्रमाणे त्या त्या योनीत जन्म घेऊन (पापक्षयानंतर) मनुष्य म्हणून जन्मतात.तेव्हा दस्यूंचे(डाकू–तस्कर यांचे) दास होतात.

वान्ताश्युल्कामुख: प्रेतो विप्रो धर्मात्स्वकाच्च्युत: ।
अमेध्यकुणपाशी च क्षत्रिय: कूटपूतन: ।।७१।।

स्वधर्मापासून भ्रष्ट झालेला ब्राह्मण वान्ति (उलटी) खाणारा उल्कामुख नावाचा पिशाच्च होतो. भ्रष्ट झालेला क्षत्रिय घाणेरडे पदार्थ आणि प्रेताचे मांस खाणारे कटपूतन नावाचे पिशाच्च होतो.

मैत्राक्षिज्योतिक: प्रेतो वैश्यो भवति पूयभुक् ।
चैलाशकश्च भवति शूद्रो धर्मात्स्वकाच्च्युत: ।।७२।।

भ्रष्ट वैश्य पूयभक्षी असे मैत्राक्ष ज्योतिक नावाचे पिशाच्च होतो. स्वकर्मभ्रष्ट असा शूद्र ‘चैलाशक’ नावाचे पिशाच्च होतो.

चैलाशक शब्दाने वस्त्रादींच्या आश्रयाने राहणाऱ्या प्रेतविशेषाचा उल्लेख टीकाकारांनी केला आहे.

यथा यथा निषेवन्ते विषयान् विषयात्मका: ।
तथा तथा कुशलता तेषां तेषूपजायते ।।७३।।

तेऽभ्यासात्कर्मणां तेषां पापानामल्पबुद्धयः ।
संप्राप्नुवन्ति दुःखानि तासु तास्विह योनिषु ।।७४।।

विषयाच्या ओढीने जो जो अधिक प्रमाणात ते ते विषय सेवन केले जातात तो तो माणसे त्या त्या विषयात अधिक अधिकच रममाण होतात. पुन:पुन: त्याच विषयांचे रंगून जाऊन सेवन करणारे मंदबुद्धीचे लोक केलेल्या पापामुळे त्या त्या नीचयोनीत जाऊन नानाप्रकारची दुःखे अनुभवितात.

तामिस्रादिषु चोग्रेषु नरकेषु विवर्तनम् ।
असिपत्रवनादीनि बन्धनच्छेदनानि च ।।७५।।

अत्यंत घोर अशा पातकांचा परिणाम म्हणून मनुष्याला भयंकर अशा तमिस्र नावाच्या नरकात अत्यंत दुःख भोगावे लागते. असिपत्रवनादि नरकात बांधून पडणे, अवयव तोडले जाणे अशी दुःखे भोगावी लागतात.

विविधाश्चैव संपीडाः काकोलूकश्च भक्षणम् ।
करम्भवालुकातापान्कुम्भीपाकांश्च दारुणान् ।।७६।।

नरकामध्ये कावळे, घुबडे यांच्याकडून खाल्ले जाणे , तापलेल्या चिखलात वा वाळूत लोळणे, पुरून घेणे, कुंभीपाकात शिजविले जाणे अशा प्रकारच्या अत्यंत पीडादायक यातना भोगाव्या लागतात.

संभवांश्च वियोनीषु दुःखप्रायासु नित्यशः ।
शीतातपाभिघातांश्च विविधानि भयानि च ।।७७।।

दुःखबहुल अशा कृमिकीटकादि नीच योनीत जन्म पावणे शीत–उष्ण यांच्यापासून होणारी पीडा सोसणे, अनेक प्रकारच्या भयाने व्याकुळ होणे, ही सर्व पातकांची फळे आहेत.

असकृद्गर्भवासेषु वासं जन्म च दारुणम् ।
बन्धनानि च कष्टानि परप्रेष्यत्वमेव च ।।७८।।

पुन:पुन्हा गर्भात वास करणे, जन्माच्या वेळी नाना प्रकारचा त्रास होणे, कष्टदायक बंधनात राहावे लागणे, परदास्य कपाळी येणे, हेहि केलेल्या पातकांचेच परिणाम असतात.

बन्धुप्रियवियोगांश्च संवासं चैव दुर्जनैः ।
द्रव्यार्जनं च नाशं च मित्रामित्रस्य चार्जनम् ।।७९।।

प्रिय अशा आप्तेष्टांचा वियोग होणे, दुर्जनांच्या संगतीत राहावे लागणे, द्रव्य मिळविताना कष्ट होणे, मिळविलेले द्रव्य नाहीसे होणे, चांगले मित्र न मिळणे, वैऱ्यांशी गाठ पडणे ही पापफळेच आहेत.

जरां चैवाप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनम्।
क्लेशांश्च विविधांस्तास्तान्मृत्युमेव च दुर्जयम्॥८०॥

म्हातारपण, परिहार करता येणार नाहीत असे व्याधी नानाप्रकारचे क्लेश आणि न टाळता येणारा (हालहाल करणारा) असा मृत्यू येणे हे भीषण कष्ट मनुष्याला त्याच्या हातून घडलेल्या पातकाचे परिणाम म्हणून भोगावे लागतात.

यादृशेन तु भावेन यद्यत्कर्म निषेवते।
तादृशेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते॥८१॥

ज्या ज्या भावाने जे जे कर्म माणसाकडून घडते तेव्हा त्याला ती ती फळे (परिणाम) आणि त्यांच्या भोगासाठी अनुरूप अशी शरीरे प्राप्त होतात.

या प्रकरणात सांगितलेली पातकाविषयीची प्रायश्चित्ते ही पुनर्जन्माच्या स्वरूपाची आहेत. यात पुनर्जन्म माणसाचा मिळून भोगावयाची दुःखे यांचे प्रमाण फारच कमी आहे पातक्यांना जो पुनर्जन्म मिळतो तो बव्हंशी कृमिकीटक पशूपक्षी यांच्या योनीतील आहे.ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शूद्र हे चारी वर्णाचे लोक आपापल्या स्वधर्मापासून –विहित कर्मापासून भ्रष्ट झाले म्हणजे त्यांना पिशाच्च योनी मिळते असेहि येथे सांगितले आहे. काही संप्रदाय पुनर्जन्म मानीतच नाहीत. नास्तिक पुनर्जन्म न मानणाराच आहे. आपल्याकडे ईश्वर न मानणाऱ्यांपेक्षा पुनर्जन्म व परलोक नाकारणाऱ्यालाच नास्तिक म्हणण्याची पद्धति आहे. वेदाची निंदा करणारा तोहि नास्तिकच. साम्यवादी समाजवादी याच गटात मोडतात. साम्यवादी नसलेले अनेक बुद्धिवादी पुनर्जन्म न मानणारे आणि त्याचेच भूषण मिरविणारे आहेत.पुनर्जन्माचा वा पूर्वजन्माचा अनुभव लाखामध्ये एखाद्यालाहि नसतो ही वस्तुस्थिति अमान्य करण्याचे कारण नाही. अनुभव नसला, येण्याची शक्यता नसली तरी वस्तुस्थिति नाकारता येत नाही. हे पूर्वी पृथ्वीच्या गतीच्या उदाहरणाने स्पष्ट केलेच आहे.

पूर्वजन्म वा पुनर्जन्म मानावा लागतो. यासाठी आपल्याकडे अकृताभ्यागम– केले नाही. त्याचे परिणाम वाट्यास येणे आणि कृतप्रणाश– जे केले ते परिणाम न दाखविता नष्ट होते. असे मानावे लागते.कर्मविपाकाच्या सिद्धांताच्यादृष्टीने तर्कदृष्ट्या सर्वसामान्य मानवी अनुभवाच्या दृष्टीने कार्यकारण मीमांसा नाकारता येत नाही. प्रत्येक कार्याच्या म्हणजे घटनेच्या मागे कारण असावेच लागते. ज्याचे मनुष्यकर्तृत्व सांगता येणार नाही अशा सुखदुःखादि घटना आपोआपी, योगायोग म्हणून मानणे हे काही बुद्धिमत्तेचे लक्षण नाही. कारण आपोआपी, योगायोग मानण्याने कार्यकारण मीमांसाच उच्छेदिली जाते हे लक्षात घेतले पाहिजे. आजच्या सामाजिक स्थितीत पूर्वजन्म पुनर्जन्म न मानणे हे काही विशिष्ट गटाच्या दृष्टीने सोयीचे असले तरी सत्यस्थिति वस्तुस्थिति एक हितकर शास्त्र म्हणून नाकारणे इष्ट नाही.स्त्रीपुरुष

भेद,अनुवंशाचा संततीवर होणारा परिणाम या गोष्टी निसर्गसिद्ध आहेत.संशोधकांनी आपल्या प्रयोगातून त्याचे ज्ञान करून घेतले आहे. पण आजच्या सामाजिक दडपणामुळे त्यांना ते सत्यसिद्धांत प्रगट करणे अवघड झाले आहे. एक उदाहरण सांगतो. एक स्त्री संशोधक स्त्रीपुरुषांच्या मेंदूची रचनाकार्य परस्परांपेक्षा भिन्न असतात असे प्रतिपादन एका चर्चासत्रात करीत होती तेव्हा तिला विचारण्यात आले की ,'' आजच्या राजकीय प्रवाहाची कल्पना असून तू असे संशोधन प्रसिद्ध करण्याचे धाडस करतेस कसं ?'' या संशोधनामुळे स्त्रियांना पुरुषापेक्षा हीन लेखण्याचे परंपरागत मत अधिकच घट्ट होईल असे भय काहींना वाटते याचा अर्थ न ब्रूयात् सत्यमप्रियं असाच होतो. (किस्त्रीम ९३ दिवाळी अंक) कारण सत्य हे कुणाच्या मानण्या न मानण्यावर अवलंबून नसते. सत्य काय आहे ते लक्षात घेऊनच जीवनाची वाटचाल सावधपणे करावी लागते.स्वभावाला तसे वळण लावावे लागते. हातून जे चांगले घडले त्याचे चांगले फळ आज ना उद्या, या जन्मी नाही तर पुढच्या जन्मी लाभणारच आहे. हा आशावाद माणसाला सदाचरणात स्थिर राखण्याच्या दृष्टीने फार उपयोगी पडतो तसेच हातून जे काही कुकर्म घडले असेल त्याचे दुष्परिणाम आज नाही तर उद्या भोगावेच लागतील या धारणेपोटी मनुष्य कुकर्मापासून शक्यतो दूर राहण्याचा प्रयत्न करतो.

तेव्हा पुनर्जन्माची धारणा ही सामाजिकदृष्ट्या होणाऱ्या परिणामाचा विचार करता हितावहच म्हटली पाहिजे. काही लोकांच्या स्वार्थसाधनेला त्यामुळे धक्का बसतो हे खरे, पण अपथ्य हे अपथ्यच आहे. हे ध्यानात ठेवून वागणेच हिताचे असते. हे विसरून चालणार नाही.

एखादी व्यक्ति सर्वदृष्ट्या सुखी का होते? किंवा एखादी व्यक्ति सर्वदृष्ट्या दु:खी का? हे पूर्वजन्म मानला नाही तर सांगता येणे अशक्यप्राय आहे. म्हणून पूर्वजन्म मानणे हे तर्कदृष्ट्याही यथार्थ आहे.

एखादा माणूस व्याधिग्रस्त झाला तर त्याचेकडून कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपाचा मिथ्या आहारविहार झाला आहे असे मानावेच लागते. तसेच मिथ्या आहारविहाराचे परिणाम एखाद्याच्या बाबतीत फलद्रूप झाले नाहीत म्हणजे मिथ्या आहार विहार व व्याधि यांचा संबंध नाही.असे जसे म्हणता येत नाही, तीच स्थिति कर्माचे परिणाम आणि तदंगभूत पूर्वजन्म पुनर्जन्म यांची आहे.

मृत्यूनंतरचे जीवन या विषयावर अलिकडे (लाइफ आफ्टर डेथ) पुष्कळ पुस्तके प्रसिद्ध झाली आहेत. अनेक नियतकालिकातून अलिकडे मधूनमधून पूर्वजन्माच्या आठवणी सांगणाऱ्या व्यक्तींच्या कथा प्रसिद्ध होतात. त्यात बहुतेक वेळी त्या त्या व्यक्तींची छायाचित्रे नावे गावे संबंधित परिवार यांचेहि सविस्तर वर्णन असते. तेव्हा पुनर्जन्म ही केवळ कोरी कल्पना मानता येणार नाही म्हणजे पूर्वजन्माचा अनुभव सांगणाऱ्या व्यक्तींची संख्या अगदी थोडी, फारच थोडी हे खरे, पण अगदी एखादी व्यक्ति पूर्वजन्माचा अनुभव सांगणारी भेटली तरी त्यामुळे पूर्वजन्म पुनर्जन्म ही वस्तुस्थिति आहे हे लक्षात घ्यावयास अडचण नाही.

उपनिषदातून पंचाग्निविद्या या नावाने पुनर्जन्माची एक चांगली मीमांसा केलेली आहे. त्याकाळी तरी या विद्येचे ज्ञान नसेल तर त्याचे शिक्षण पूर्ण झाले असे मानले जात नसे. या संबंधात विशेषत्वाने सांगावयाची गोष्ट अशी की त्या प्राचीनतम काळीहि पंचाग्निविद्या म्हणजे पुनर्जन्माचे ज्ञान क्षत्रियाना अवगत होते. ब्राह्मणाना तिचे ज्ञान नव्हते. ब्राह्मणानी ती विद्या क्षत्रियाना शरण जाऊन मिळवली आहे. उपनिषदामध्ये माणसाचा पुन: माणूसच होतो या कल्पनेला थारा नाही. तेथे कुकर्मे केली तर पशुपक्षी अशा तिर्यक् योनीमध्ये जन्म घ्यावा लागतो असे स्पष्ट शब्दात म्हटले आहे. वाईट स्थितीतील माणसाचा जन्म पूर्वकर्मामुळे मिळाला तरी पुन: पुन: तो त्याच निकृष्टस्थितीत जन्माला येतो असे नाही. त्याने तसे यावे असेहि शास्त्राने म्हटलेले नाही. उलट विहितकर्म – सदाचरण – उदारता परोपकार इत्यादि सत्कार्यामुळे माणूस आहे त्या कनिष्ठ स्थितीतून अधिक अधिक उन्नत प्रगत होत जातो. पुढचे पुढचे जन्म त्यास अधिकाधिक चांगले मिळत जातात असेच आपल्याकडील शास्त्रात स्पष्ट केले आहे.

येथे प्रत्येक लहान मोठ्या पातकांची नोंद घेऊन त्याचे परिणामहि विविध थरावर विविध प्रकारानी सांगितले आहेत. त्या सर्वांवर शास्त्रप्रामाण्य म्हणून श्रद्धाच ठेवणे आवश्यक आहे एकदा वस्तुस्थितीला धरुन असलेला, पूर्ण वास्तव असलेला कर्मविपाकाचा सिद्धांत तार्किक भूमिकेवरुन मान्य करावा लागला की कर्मविपाकाला अनुसरून असलेले पूर्वजन्म आणि पुनर्जन्म मान्य करावे लागतात. आणि तसे केल्यावर शास्त्राने सांगितलेल्या त्यातील विविध गती अमान्य करण्याची खळखळ करण्यात अर्थ नसतो. शास्त्रकार कोणाचेहि शत्रू वा मित्र असत नाहीत. त्यांना कोणाचे तुष्टीकरण करावयाचे नसते.ते कोणाकडे तिरस्काराने वा द्वेषबुद्धीने पाहतहि नाहीत.

सत्याचा साक्षात्कार झालेले हे थोर महापुरुष मानवाचे व्यापक हित लक्षात घेऊन विधिनिषेध सांगतात. त्यांच्या परिणामांची चर्चा करतात. त्यातूनच पातकांची मीमांसा त्याकरिता करावे लागणारे प्रायश्चित्त, प्रायश्चित्त न केले तर भोगावे लागणारे दुष्परिणाम यांची वर्णने (शास्त्रातून) कधी संक्षेपाने तर कधी विस्ताराने आलेली असतात. त्यांचा विचार करून वागणे हे प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे. तेच त्याचे हित साधून देणारे आहे.

एष सर्व: समुद्दिष्ट: कर्मणां व: फलोदय: ।
नै:श्रेयसकरं कर्म विप्रस्येदं निबोधत ।।८२।।

कर्मानुरूप फळे कोणती आणि कशी होतात ते सांगितले . आता मोक्षाला साधनीभूत होणारे ब्राह्मणाचे कर्म कोणते ते सांगतो.

वेदाभ्यासस्तपोज्ञानमिन्द्रियाणां च संयम: ।
अहिंसा गुरुसेवा च नि:श्रेयसकरं परम् ।।८३।।

वेदांचे अध्ययन तपश्चर्या ज्ञान इंद्रियांचा संयम अहिंसा गुरुची सेवा ही मोक्ष मिळवून देणारी उत्तमोत्तम साधने आहेत.

सर्वेषामपि चैतेषां शुभानामिह कर्मणाम् ।
किंचिच्छ्रेयस्करतरं कर्मोक्तं पुरुषं प्रति ।।८४।।

ही जी साधने आता सांगितली ती सगळी शुभकर आहेत त्यामध्ये पुरुषाला अधिक श्रेयस्कर असे कर्म कोणते?

सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम् ।
तद्ध्यग्र्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः ।।८५।।

(याचे उत्तर असे की) ही जी मोक्षप्रद साधने सांगितली त्या सर्वांमध्ये आत्मज्ञान हे श्रेष्ठ आहे असे म्हटले जाते. कारण तेच सर्व विद्यांमध्ये मूर्धन्य आहे आणि त्यामुळेच जन्ममृत्यू टाळणाऱ्या अमृतमय अशा मोक्षाची प्राप्ति होते.

षण्णामेषां तु पूर्वेषां कर्मणां प्रेत्य चेह च ।
श्रेयस्करतरं ज्ञेयं सर्वदा कर्म वैदिकम् ।।८६।।

वेदाभ्यासादि सहा साधने सांगितली त्यामध्ये इहलोकी आणि परलोकी सारखेच श्रेयस्कर असलेले असे वैदिक कर्मच श्रेष्ठ आहे. असे जाणावे (कारण वैदिक कर्ममार्गामध्ये निरनिराळ्या क्रियांच्या प्रसंगात इतर पाचहि साधनांचा क्रमाक्रमाने अंतर्भाव होतो.)

वैदिके कर्मयोगे तु सर्वाण्येतान्यशेषतः ।
अन्तर्भवन्ति क्रमशस्तस्मिंस्तस्मिन्क्रियाविधौ ।।८७।।

नाना प्रकारची पूजाहवनादि वैदिक कर्मे करीत असताना वेद–वेदांगे यांचा अंतर्भाव त्या त्या वेळच्या क्रियांमध्ये यथाक्रम रीतीने होत असतो.

सुखाभ्युदयिकं चैव नैःश्रेयसिकमेव च ।
प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ।।८८।।

वैदिक कर्म हे प्रवृत्ति आणि निवृत्तीला अनुसरून इहलोकी सुखाचा अभ्युदय साधून देणारे आणि निःश्रेयस (मोक्ष) मिळवून देणारे होते.

प्रवृत्तिही अभ्युदयप्रधान वृत्ति आहे. त्यासाठी नानाप्रकारची कर्मे निरलसपणे करीत राहावी लागतात. निवृत्ति ही वैराग्य प्रधान आहे. त्यासाठी निस्पृहता इंद्रियांचे शम दम यांची आवश्यकता असते. ही ज्ञानप्रधान वृत्ति आहे. आणि ती मोक्षाचे साधन आहे.

प्रकृतिभेदाने या प्रवृत्ति निवृत्तीचा समन्वय समुच्चय वा एकमार्गी स्वीकार व्यक्तीव्यक्तीने करणे योग्य.

इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते ।
निष्कामं ज्ञातपूर्वं तु निवृत्तमुपदिश्यते ।।८९।।

प्रवृत्तीला अनुसरून होणारे कर्म हे इहलोकी वा परलोकी सुख मिळविण्याच्या कल्पनेने केले जाते. निवृत्तीला अनुसरून असणारे कर्म हे ज्ञानपूर्वक आणि निष्काम भावनेने करावयाचे असते. असे तज्ज्ञांनी उपदेशिले आहे.

प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति साम्यताम् ।
निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै ।।९०।।

प्रवृत्तिरूप कर्माच्या अनुष्ठानाने देवलोकाची प्राप्ति होते. अधिकारभेदाने देवाशी साम्यता मिळते. निवृत्तिरूप कर्माने पंचमहाभूतांच्या बंधनातून मनुष्य पार होतो.

शरीर हे पंचभूतात्मक असते. आणि तेच जन्ममृत्यूच्या फेऱ्यात गुंतविते . ज्ञानपूर्वक केलेल्या निष्काम उपासनेने पंचभूतांची बंधने उरत नाहीत. आणि मग स्वभावत: शरीर धारण करण्याचा प्रसंगच येत नाही. त्यामुळे जन्म घ्यावा लागत नाही. जन्म नाही अर्थातच मृत्यू नाही.

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ।।९१।।

सर्व भूतमात्रांच्या ठिकाणी आत्मज्ञानरूपांनी मीच आहे. आणि सर्व भूते (माझ्या) आत्म्याच्या आश्रयाने राहतात अशी आत्मरूप श्रेष्ठ देवतेची अनन्य उपासना करणाराची समदृष्टी होते. आणि तो स्वराज्याला प्राप्त होतो.

ब्रह्मरूप होतो.

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तम: ।
आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान् ।।९२।।

वेदोक्त कर्मे पुष्कळ असली तरी त्या सर्वांचा(यथायोग्य रीतीने) त्याग करून ब्राह्मणाने आत्मज्ञान इंद्रियांचा संयम आणि वेदांचे त्यातहि (ज्ञानकांडाचे– उपनिषदांचे) अध्ययन यासाठीच प्रयत्नशील असावे.

एतद्धि जन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषत: ।
प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ।।९३।।

हाच मार्ग म्हणजे ज्ञानमार्ग ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य यांना जीवनाची कृतकृत्यता मिळवून

देणारा आहे. त्यातहि विशेषकरून ब्राह्मणाच्या जन्माची सफलता याच मार्गाने (आत्मज्ञानाने) होणारी आहे.

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् ।
अशक्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥९४॥

देव पितर मनुष्य यांचे शाश्वत कल्याण साधून देण्याच्या दृष्टीने वेद हेच एकमात्र प्रमाण आहेत. ते स्वयंभू आहेत. अपौरुषेय आहेत. (कुणी केलेले रचलेले नाहीत) आणि तेथे वर्णिलेली कार्यकारण मीमांसा ही सर्वसामान्यांना) अगम्य आहे.

वेदशास्त्राचे यथार्थ ज्ञान होण्यासाठी अभ्यास चिंतन शास्त्रप्रामाण्याविषयी श्रद्धा, तपश्चर्या, वैराग्य, निरहंकार, विवेकशीलता हे गुण मनुष्याच्या ठिकाणी उत्कटतेने असावे लागतात. प्रकृति–प्रवृत्ति–परिस्थिति यांची उण्या अधिक प्रमाणात तरी अनुकूलता लागते. उत्साह आणि धैर्य कोणत्याहि कारणाने उणावणार नाही याची दक्षता घ्यावी लागते. हे सर्व अवघड असल्याने वेदाला अप्रमेय वा अगम्य मानले जाते.

या वेदबाह्याः श्रृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ।
सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥९५॥

ज्या स्मृति वेदाला सोडून आहेत, ज्या कुर्तकाचे प्रतिपादन करतात त्या सर्व परलोकाच्या दृष्टीने निष्फळ आहेत. त्यांच्यामुळे तमोगुणांची वाढ होते. असे महर्षीचे प्रतिपादन आहे.

उत्पद्यन्ते विनश्यन्तिन्यान्यतोऽन्यानि कानिचित् ।
तान्यर्वाक्कालिकतया निष्फलान्यनृतानि च ॥९६॥

वेदाला सोडून अर्वाचीन काली अनेक पुरुषांनी (स्वत:च्या मताला अनुसरून) अनेक शास्त्रे रचिली आहेत. ती निर्माण होतात आणि नष्टहि होतात. (फार काळ टिकून रहात नाहीत) म्हणून ती निरु पयोगी आहेत. आणि विश्वसनीय नाहीत.

आज तर अशा अशास्त्रीय स्वयंभू मतांना जणू ऊत आला आहे. जो तो बुद्धीच सांगतो असे झाले आहे.

चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक् ।
भूतं भवत् भविष्यं च सर्वं वेदात्प्रसिध्यति ॥९७॥

वेदाच्या आश्रयानेच चार वर्ण स्वर्गादि तिन्ही लोक चार आश्रम भूत भविष्य वर्तमान यांचे ज्ञान हे सर्व उत्पन्न होते. आणि टिकून राहते.

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
वेदादेव प्रसूयन्ते प्रसूतिर्गुणकर्मतः ।।९८।।

शब्द स्पर्श रूप रस गंध यांचे यथार्थ ज्ञान वेदामुळेच उत्पन्न होते. हे पाची विषय प्रकृतीच्या सत्त्व रज तम या गुणांवर आधारित आहेत.

बिभर्ति सर्वभूतानि वेदशास्त्रं सनातनम् ।
तस्मादेतत्परं मन्ये यज्जन्तोरस्य साधनम् ।।९९।।

वेदशास्त्र हे नित्यनूतन आहे. सर्वभूताना धारण करणारे असे आहे. मनुष्यासाठी तेच अत्यंत श्रेष्ठ असे साधन आहे.

सर्वांच्या कल्याणाची हिताची सर्वप्रकारची साधने उत्कृष्टरीतीने अधिकारभेदाने वेदानेच सांगितली आहेत. म्हणूनच वेद सर्वश्रेष्ठ साधन आहे.

सैनापत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च ।
सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदर्हति ।।१००।।

वेदाचे शास्त्र जो उत्तमरीतीने जाणतो त्याला सेनेचे संचलन कसे करावे राज्यकारभार कसा चालवावा उत्तम न्यायपद्धति कशी कोणती असावी लोकांच्यावर अधिकार कसा प्राप्त करून घ्यावा हे यथायोग्यरीतीने कळते.

वेद हे केवळ परलोकाचेच मार्गदर्शन करणारे शास्त्र नसून इहलोकीच्या जीवनात संपन्नपणे निरामयरीतीने दीर्घकालापर्यंत कसे राहता येईल. तेहि शिक्षण वेदाच्या व तदनुकूल शास्त्रांच्या अध्ययनाने प्राप्त होते. हे येथे स्पष्ट शब्दात प्रगट केले आहे.

यथा जातबलो वह्निर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ।
तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः ।।१०१।।

बलवान् झालेला अग्नि ओल्या लाकडांनाहि जाळून टाकतो. त्याप्रमाणे वेदवेत्त्या माणसाच्या हातून घडणाऱ्या दोषांचा नाश करतो.

दुष्कृत्ये कोणाला म्हणावीत ? आणि अज्ञानाने मोहाने दुराचरण घडले तर त्यातून कसे मुक्त व्हावे ?अंत:करणाला कशाने शुद्धता प्राप्त होते याचे यथार्थ ज्ञान वेदशास्त्राच्या अध्ययनाने होते.

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ।
इहैव लोके तिष्ठन्स ब्रह्मभूयाय कल्पते ।।१०२।।

वेद वेदानुकूल शास्त्रे यांचे तत्त्व यथायोग्य रीतीने जाणणारा कोणत्याहि आश्रमात असणारा असला तरी तो इहलोकातच ब्रह्म होण्याची योग्यता मिळवितो. जीवन्मुक्त होतो.

अज्ञेभ्यो ग्रन्थिन; श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वरा: ।
धारिभ्यो ज्ञानिन: श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिन: ।।१०३।।

अशिक्षितांपेक्षा ग्रंथाचे अध्ययन करणारा श्रेष्ठ. त्यापेक्षा ज्याची ग्रंथाची धारणा चांगली आहे तो श्रेष्ठ. ग्रंथ धारकापेक्षा ग्रंथाचे यथार्थ ज्ञान झालेला श्रेष्ठ आणि ग्रंथाचे ज्ञान ज्याच्या वर्तनात उतरले तो त्याच्यापेक्षा श्रेष्ठ. सर्वात श्रेष्ठ तोच ज्याचे ज्ञान आचरणात उतरते.

तपो विद्या च विप्रस्य नि:श्रेयसकरं परम् ।
तपसा किल्बिषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ।।१०४।।

ब्राह्मणाच्या दृष्टीने तपश्चर्या आणि विद्याध्ययन हेच अत्यंत नि:श्रेयस्कर आहे. तपश्चर्येने कुवासनांचा दुष्कर्मांचा नाश होतो आणि विद्येने म्हणजे आत्मज्ञानाने अमृताची मोक्षाची प्राप्ति होते.

प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ।
त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ।।१०५।।

प्रत्यक्ष, अनुमान आणि विविध अशा वेदमूलक शास्त्रातून होणारे शब्दज्ञान ही तीन यथार्थ ज्ञान करून देणारी प्रमाणे आहेत. धर्म–अधर्म (विधि–निषेध–त्याज्य–ग्राह्य) यांचे योग्य ज्ञान व्हावे अशी इच्छा असणाराने ही तीन प्रमाणे व त्यांचा योग्य तो उपयोग चांगल्या प्रकारे आत्मसात करावा.

आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राऽविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसंधत्ते सधर्मं वेद नेतर: ।।१०६।।

वेदशास्त्राला अनुसरून त्यांच्या विरोधात न जाता ऋषिप्रणीत अशा धर्माच्या उपदेशाचे तत्त्व आपल्या तर्कबुद्धीच्या बळावर यथार्थरीतीने जाणून घ्यावे. असे जो करतो त्यालाच धर्माचे मर्म कळते. इतराना ते अवगत होत नाही.

तर्क स्वतंत्र नसावा. निराधार असलेल्या केवळ तर्काने कोणतीहि गोष्ट चांगली ती वाईट आणि वाईट ती चांगली ठरविता येते. आज तेच चालले आहे. म्हणून योग्य काय ते शास्त्राधारे सांगावे लागते.

नै:श्रेयसमिदं कर्म यथोदितमशेषत: ।
मानवस्यास्य शास्त्रस्य रहस्यमुपदेक्ष्यते ।।१०७।।

मोक्षाला साधनीभूत होणारी कर्मे तुम्हाला संपूर्णतेने उपदेशिली. आता या मनुप्रणीत शास्त्राचे रहस्य सांगतो.

अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्भवेत्।
यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादशङ्कितः ।।१०८।।

ज्या विषयात धर्मशास्त्राचा स्पष्ट आदेश नसतो तेथे ते ज्ञान शास्त्राध्ययन केलेले सदाचारी निस्पृह असे ब्राह्मण जे सांगतील तोच धर्म आहे असे निःशंकपणे जाणावे.

धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिबृंहणः ।
ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ।।१०९।।

ज्यानी वेद त्याच्या अंगोपांगासह योग्यरीतीने आत्मसात केला आहे. त्यांनाच ब्राह्मणातील शिष्ट समजावे. प्रगट वा अप्रगट असा वेदांचा उपदेश तेच प्रत्यक्षपणे जाणू शकतात.

दशावरा वा परिषद्यं धर्मं परिकल्पयेत्।
त्र्यवरा वाऽपि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत्।।११०।।

धर्मज्ञानासाठी योग्य वर्तनी अशा दहांची वा तिघांची परिषद् निमंत्रित करावी आणि ती सभा जो निर्णय देईल तो मानावा. त्याचे अतिक्रमण करू नये.

ही समिती स्थिर स्वरूपाचीहि असेल किंवा आवश्यकतेप्रमाणे राजाने वा त्या त्या देशविभागाच्या प्रमुखाने, नागरिकानी, वा ग्रामस्थानी संघटित करावी. तिच्यापुढे, पडलेले प्रश्न उत्पन्न झालेल्या शंका मांडाव्यात आणि समिती देईल (बहुमताने) तो निर्णय अनमान न करता स्वीकारावा.

त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत्स्याद्दशावरा ।।१११।।

समिती जेव्हा दहाची असेल तेव्हा तिच्यामध्ये तीन वेदांचे अध्ययन केलेले तीन नैय्यायिक, मीमांसक, निरुक्ताचा अभ्यास केलेला धर्मशास्त्र (स्मृती) अभ्यासिलेला असे चार आणि ब्रह्मचारी, गृहस्थ, वानप्रस्थ यातील एकेक मिळून तीन असे ते दहा असावेत.

ऋग्वेदविद्यजुर्विच्च सामवेदविदेव च ।
त्र्यवरा परिषज्ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये।।११२।।

समिती तिघांची असेल तेव्हा ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद यांचे जाणकार तिच्यामध्ये असावेत. धर्मविषयक संशयाचे निराकरण त्यांच्या करवी जाणावे.

एकोऽपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्येद्द्विजोत्तमः।
स विज्ञेयः परो धर्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैः ।।११३।।

वेदांचे उत्तम ज्ञान असलेला एक सुद्धा द्विजोत्तम धर्मनिर्णयासाठी पुरेसा आहे. अशिक्षित अशा सहस्रावधींनी जरी काही (अगदी एकमताने) प्रतिपादिले तरी ते व्यर्थ आहे.

म्हणून लोकसत्ता स्वीकारायची असल्यास इच्छुकाची आणि मतदात्याची पात्रता योग्यरीतीने निश्चित केली पाहिजे.

अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम्।
सहस्रश: समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ।।११४।।

व्रताचरणी नसलेले वेदाभ्यास न केलेले केवळ जातीच्या बळावर उपजीविका करणारे सहस्रावधी जरी एकत्र झाले तरी त्यांच्या समूहाला परिषद म्हणता येत नाही.

येथे पुन्हा जातिब्राह्मणाला त्याज्य ठरविले आहे.

यं वदन्ति तमोभूता मूर्खा धर्ममतद्विद: ।
तत्पापं शतधा भूत्वातद्वक्तॄननुगच्छति ।।११५।।

तमोगुण बलवान असलेले मूर्ख, धर्माचे यथार्थ ज्ञान नसताना कर्तव्य म्हणून जे काही सांगतील ते दोषयुक्त असते. त्यामुळे त्याप्रमाणे वागणाराला ते बाधतेच. पण ते सांगणाराला शतपट दोषयुक्त होऊन बाधते.

हे सत्य काही वेळा तरी अनुभवास येते. परंपरागत श्रद्धांची, सिद्धांताची, विचारांची वक्तृत्वपूर्ण भाषेने सतत टर उडविणाऱ्या महंताला शेवटी हालहाल होऊन मृत्यू आला

एतद्वोऽभिहितं सर्वं नि:श्रेयस्करं परम्।
अस्मादप्रच्युतो विप्र: प्राप्नोति परमां गतिम्।।११६।।

मोक्ष मिळवून देणारे, श्रेयस्कर, कल्याणकर असे जे काही आहे, ते सांगितले. जो ब्राह्मण प्रमाद न करता या उपदेशाप्रमाणे आचरण करील तो परमगतीला प्राप्त होतो.

एवं स भगवान्देवो लोकानां हितकाम्यया ।
धर्मस्य परमं गुह्यं ममेदं सर्वमुक्तवान्।।११७।।

महर्षि भृगु म्हणतात,– सर्व लोकांच्या हिताची इच्छा करणाऱ्या भगवान मनूने परमतत्त्वस्वरूप असे हे धर्मशास्त्र मला उपदेशिले आहे. (तेच मी तुम्हाला सांगितले आहे.)

सर्वमात्मनि संपश्येत्सच्चासच्च समाहित: ।
सर्वं ह्यात्मनि संपश्यन्नाधर्मे कुरुते मतिम्।।११८।।

बरे वाईट सर्व प्रकारचे जगत आत्म्यातच समाविष्ट आहे असे एकाग्र होऊन अनुभवावे. जो सगळे काही आत्म्यातच पाहतो, त्याच्या मनातहि अधर्माचरण करण्याचे येत नाही.

आत्मैव देवता: सर्वा: सर्वमात्मन्यवस्थितम्।
आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणाम्।।११९।।

आत्मा हीच एकमात्र देवता आहे. सर्वकाही त्या आत्म्याच्याच आश्रयाने राहते. मनुष्याकडून जे काही होते ते आत्म्याच्याच सत्तेने होते.

स्वं संनिवेशयेत्खेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम्।
पक्तिदृष्ट्योः परं तेजः स्नेहेऽपो गां च मूर्तिषु ॥१२०॥

मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम्।
वाच्यग्निं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम्॥१२१॥

शरीरातील आकाश हे बाह्य आकाशात समाविष्ट करावे. सर्व प्रकारच्या हालचाली करणारा शरीरातील प्राण बाह्यवायूत लीन करावा. जठराग्नी आणि डोळ्यातील तेज बाह्य तेजात मिळवावे. शरीरातील स्निग्धद्रव्ये, द्रव द्रव्ये बाह्य जलाशी मिसळावीत. शरीरातील पार्थिव द्रव्ये बाहेरच्या पृथ्वी तत्त्वाशी एकरूप करावीत. त्याप्रमाणेच मनाचे ठायी चंद्र, कानात दिशा, पायात विष्णू, बलामध्ये शंकर, वाणीमध्ये अग्नी, गुदामध्ये मित्र, उपस्थामध्ये प्रजापति यांची धारणा करावी.

प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि ।
रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम्॥१२२॥

जो अणुपेक्षाहि अणू आहे (सूक्ष्माहून सूक्ष्म आहे महताहून महान आहे), जो सर्व विश्वाचे नियमन करतो. जो सुवर्णाप्रमाणे शुद्ध आणि तेजस्वी आहे.

झोपेचे ज्ञान जिला होते तिलाच केवळ ज्याचे ज्ञान होऊ शकते या परमपुरुषाला जाणून घ्यावे. झोपेचे ज्ञान जिला होते ती बुद्धि. म्हणजे समाधि अवस्थेत स्थिरावलेल्या पुरुषाची बुद्धि. बुद्धीला झोपेतील हे विशेषण देण्याचे कारण असे की त्यावेळी सर्व इंद्रियांच्या वृत्ती अंतर्मुख झालेल्या असतात. म्हणूनच झोपेतील आत्म्याच्या अंशाला प्राज्ञ अशी संज्ञा उपनिषदाने दिली आहे.

एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम्।
इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम्॥१२३॥

या परमपुरुषालाच कोणी अग्नि, कोणी मनू, कोणी प्रजापति, कोणी इंद्र, कोणी प्राण दुसरे कोणी शाश्वत अनादि अनंत ब्रह्म असे म्हणतात.

प्रत्येक पुरुषाची प्रकृती– प्रवृत्ती–परिस्थिती वेगवेगळी असते. छाप्यात घालून काढलेल्या मूर्तिप्रमाणे कोणाचीहि आवड, स्वभाव, संस्कार प्रेरणा एकरूप नसतात. म्हणून उपासनेसाठी निवडावयाचे तत्त्व माणूस आपल्या बुद्धीप्रमाणे निवडतो व तिची यथाशक्ति उपासना करतो. ही उपासना जर प्रामाणिक एकनिष्ठ सातत्याने आणि सर्वशक्तिनिशी केलेली असेल तर ती सर्व माणसे अंती एकाच स्थानी जाऊन

पोचतात. म्हणून आपल्याकडे तत्त्वत: कोठेहि एकरूपतेचा दुराग्रह धरलेला नाही.एकच तत्त्व उपासक आपल्या आवडीने विविध देवतांच्या नामरूपात पाहतो. त्या निष्ठेने तो तरून जातो.

एष सर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्तिभि: ।
जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् ।।१२४।।

हा परमपुरुषच पंचमहाभूताना व्यापून नानाप्रकारची शरीरे निर्माण करतो. आणि उत्पत्ति–स्थिति–लय अशा स्वरूपात चक्रगतीने संसार चालवतो.

एवं य: सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ।
स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पदम् ।।१२५।।

अशा रीतीने जो पुरुष सर्वभूतांचे ठिकाणी असणाऱ्या आत्म्याला आत्मस्वरूपात पाहतो त्याला सर्वांशी समता प्राप्त होते आणि तो परमपद अशा ब्रह्माला प्राप्त करून घेतो.

इत्येतन्मानवं शास्त्रं भृगुप्रोक्तं पठन्द्विज: ।
भवत्याचारवान्नित्यं यथेष्टां प्राप्नुयाद्गतिम् ।।१२६।।

भृगूने सांगितलेल्या या मनुस्मृतीचे जो द्विज (ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य) अध्ययन करतो आणि त्याप्रमाणे नित्य सदाचरणी राहतो तो इच्छित गतीला जातो.

।। इति शम् ।।

मनुस्मृति महीवरी सकल मानवा माउली
हिताहित निवेदुनी धरि कृपामयी सावली ।
प्रभा उजळवी तिची सुभग मार्ग लोकाप्रति
तिला नमित आदरे वरदनंद हा भारती ।।

वैशाख वद्य एकादशी शके १९२३
कैलास आश्रम, उत्तरकाशी

मनुस्मृति संपूर्ण

॥ श्रीशंकर ॥

परिशिष्ट

हितगुज

पुष्कळ वाचले आहे, त्यावर विचार केला आहे. भूतकालीन आणि वर्तमान कालीन अनेक घटना लक्ष वेधून घेत होत्या. त्यांचा देशहित-समाजहित लक्षात घेउन अर्थ काय असावा, कसा लावावा या विषयीहि चिंतन सातत्याने होत आले. आपली संस्कृती अतिप्राचीन. वेदामध्ये तिचा उगम. स्मृतीमध्ये तिची बांधणी. रामायण- महाभारत- पुराणे, यातून तिचा समाजोन्मुखी विस्तार. त्यातून व्यक्त होणारे संस्कृती विषयीचे श्रेष्ठत्व, धर्म नि संस्कृति विषयीची श्रेष्ठता, त्यातून व्यक्त असा विश्वास दृढावला आहे. आपल्या धर्माची वा संस्कृतीची अनेक अंगोपांगे आहेत. त्यातील काही स्थूल आहेत. तर काही सूक्ष्म आहेत. त्यावर पुष्कळ आघातहि झालेले आहेत. इंग्रजांच्या राजवटीत तर बुद्धिभेद करण्याचा आवर्जून प्रयत्न केला गेला. आणि त्यामुळे धर्मविरोधी बुद्धिमंतांची एक परंपराच आपल्याकडे निर्माण झाली. दुर्दैवाने प्रचाराची आधुनिक माध्यमे बव्हंशी धर्मविरोधकांच्याच स्वाधीन असल्यामुळे, सर्व सामान्य समाजापर्यंत धर्माचे स्वरूप जसे असावयास पाहिजे होते, तसे राहिले नाही. एवढ्या घनघोर आघातातूनहि धर्माचे कर्मकांडात्मक बाह्यांग पुष्कळसे टिकून राहिले. तेच आपल्या चिवटपणाचे वैशिष्ट्य आहे. पण सामाजिक स्वास्थ्याच्या दृष्टीने तेवढे पुरेसे नाही. यासाठी धर्म व संस्कृती यात समाविष्ट होणाऱ्या सर्व विभागांचा आणि त्यांच्या अंगोपांगांचा तत्त्व आणि आचार, या दृष्टीने बोध होणे प्रत्येक सुबुद्ध नागरिकाला आवश्यक वाटले पाहिजे. त्या दृष्टीने आपले चिंतन प्रगट करावे या उद्देशाने हे लेखन हातात घेतले आहे.

तत्त्वज्ञानदृष्ट्या पारमार्थिक सत्ता, व्यावहारिक सत्ता आणि प्रातिभासिक सत्ता या गोष्टी जशा विचारात घ्याव्या लागतात तशाच अध्यात्मिक, आधिदैविक या गोष्टींचाहि विचार करावा लागतो. तत्त्वचिंतनाचाच हा भाग आहे. पण त्याचा विचार नंतर करू.

मनुष्य जीवनात अधिदैविकाला एक वेगळे महत्त्व आहे. आणि ते माणसाचे वैशिष्ट्यहि आहे. मनुष्येतर सृष्टीत हा दृष्टिकोण अल्पांशानेहि दिसून येत नाही. अधिदैवतामध्ये असे श्रद्धापूर्वक मानले जाते की अशी काही तरी एक अद्‌भुत शक्ती आहे, जी सृष्टीच्या भल्याबुऱ्याचे नियंत्रण करीत असते. ती शक्ती प्रसन्न असली तर बरे होते. रुष्ट झाली तर दुःखे भोगावी लागतात. त्या शक्तीला प्रसन्न करण्यासाठी काही तंत्र-मंत्राचा अवलंब करावा लागतो. ती शक्ती पशू-पक्षी, वृक्ष-वेली, दगड-लाकूड-

धातू, यांच्या प्रतीकातून कार्यकारी होत असते. म्हणून मंत्रतंत्रांनी युक्त असे सर्व पूजोपचार त्या प्रतीकाला अर्पण केले जातात. अगदी अडाणी व मागासलेल्या गिरीजनातहि अशा पूजेच्या पद्धती रूढ आहेत.

वैदिक आणि पुरोहित

वैदिक धर्म मानवी सभ्यतेच्या वा संस्कृतीच्या परमोच्च अवस्थेतील असल्यामुळे तेथे त्या अधिदैविकविषयक श्रद्धेचे अत्यंत प्रगल्भरूप अस्तित्वात आहे. फार पूर्वी यज्ञ-यागादिकांच्या रूपाने अधिदैवताची पूजा केली जात असे. तसेच विवाहादि संस्कारही अधिदैवताच्या आधाराने संस्कृत (संस्कारित) केले जात. आज आधिदैवताचे पूजन बव्हंशाने मूर्तिच्या प्रतीकात होते. यासाठी तंत्र-मंत्रांचा चांगला जाणकार पुरोहित आवश्यक असतो. अगदी पूर्वी पूजादि अनुष्ठाने करणारा यजमान मंत्र-तंत्रात स्वत:च प्रवीण असे. विद्वान ब्राह्मण केवळ साक्षी असे. क्वचित् तो यजमानाला मंत्र-तंत्रांचे यथायोग्य स्वरूप ठेवण्यास तो पूरकासारखा उपयोगी पडत असे. अलिकडे पुष्कळांना काही धर्मकृत्ये हातून घडावी, विवाहादि संस्कार शास्त्रोक्त पद्धतीने व्हावेत असे मनापासून वाटत असते. पण त्या व्यक्तीला त्याचे काहीहि ज्ञान नसते. त्यामुळे त्याला सर्वस्वी पुरोहितावरच अवलंबून रहावे लागते. यासाठी पुरोहितावर धर्माच्या रक्षणाचे मोठे दायित्व स्वाभाविकपणेच येऊन पडलेले आहे.

पुरोहित मंत्र-तंत्रात चांगला निष्णात असला पाहिजे. सर्व विधी शास्त्रोक्तरीत्या यथासांग होईल असा कटाक्ष त्याने ठेवला पाहिजे. पर्याय शोधावयाचा झाल्यास तोहि शास्त्राला वा दीर्घकालीन परंपरेला संमत असाच असला पाहिजे. कशीतरी भागवाभागवी करून पूजापाठ वा विवाहादि संस्कार घाईघाईने उरकू नयेत. कोणत्या कर्मकांडाला साहित्य आणि तज्ज्ञ या दृष्टीने काय काय लागेल, त्याला किती वेळ लागेल तसे देणे आवश्यक का, हे आवश्यक तर पुरोहिताने यजमानाला आधी नीट समजावून द्यावे. मंत्राचा उच्चार स्पष्ट, शुद्ध, वर्णव्यक्ति करणारा असा असावा. तंत्र नीटपणे सांभाळावे. धार्मिकविधीमध्ये स्वत:चा वेष धार्मिकतेला अनुकूल आणि परंपरागत असा असावा. तसेच यजमानानेहि वेशभूषा धार्मिकतेला अनुकूल ठेवावी, असा आग्रह धरावा. पुरोहिताने स्वत:चे आचरण शुद्ध ठेवावे. चारित्र्य, शील, संपन्न असावे. त्याला कोणतेहि व्यसन असू नये. तंबाखू-तपकीर ही व्यसने जणू शुद्ध करून घेतली आहेत, असे काही शास्त्री-पंडित-पुरोहित यांच्या वागण्यावरून वाटते, पण ते योग्य नाही. पुरोहितपणा हे एकप्रकारे गुरुपद आहे. आपल्या वागण्या-बोलण्यातून त्या पदाची प्रतिष्ठा पुरोहितवर्गाने कर्तव्य समजून राखली पाहिजे. केवळ उदरपूर्तीचा व्यवसाय या दृष्टीने पुरोहिताने आपल्या कामाकडे पाहू नये.

पुरोहिताने आपापल्या शाखेप्रमाणे वेदज्ञान जितके अधिक असेल तितके चांगले या वृत्तीने ते मिळवण्याचा प्रयत्न सतत करीत राहिले पाहिजे. दिवसेंदिवस या गोष्टीकडे दुर्लक्ष होत आहे. हे

ठीक नव्हे. पट्टीचे वैदिक विरळा होत चालले आहेत. एकाची उणीव भरून काढणारा दुसरा, त्याच्या तोडीचा दुसरा, क्वचितच आढळतो. ही स्थिती चांगली नाही. एखादा स्वाहाकार वा श्रावणीसारखे अनुष्ठान योग्यरीतीने चालविणारा पुरोहित मिळणे अवघड होत चालले आहे. पोथी न घेता 'पवमान पंचसूक्त' म्हणणाराहि मिळत नाही. पुरोहितांच्या प्रतिष्ठेच्या दृष्टीने ही परिस्थिती चांगली नाही.

चांगला वैदिक होण्यास बारा वर्षे श्रमावे लागते. तर ज्या उद्योगातून पुष्कळ धनप्राप्ती होते, दक्षिणा मिळते असे पूजा, अभिषेक, निरनिराळ्या देवतांची अनुष्ठाने, शांतिप्रयोग, यांचे ज्ञान प्राप्त करून घेण्यास दोन अडीच वर्षे पुरतात. आणखीन एखाद्या वर्षात विवाहादि संस्कारांचेहि ज्ञान चांगल्या प्रकारे होऊ शकते. पुरोहितांना मिळणाऱ्या धनाचे ऐंशी-पंचाऐंशी प्रतिशत या तीन साडेतीन वर्षांच्या अभ्यासावर अवलंबून असते. मग उरलेल्या पंधरा-वीस प्रतिशता करता बारा वर्षाचे परिश्रम कोण करणार? व्यवहारत: हे खरे वाटले तरी पुरोहितवर्गाच्या सन्मानाच्या दृष्टीने हा विचार चांगला नाही. संहितेचे ज्ञान योग्यरीतीने राखून ठेवण्यासाठी पुरोहितांनी त्यांच्यावतीने होतील तेवढे परिश्रम घेतले पाहिजेत.

कीर्तनकार - पुराणिक - व्याख्याते - प्रवचनकार

मनुष्यासाठी धर्म वा संस्कृती अशी अत्यंत आवश्यक गोष्ट. अन्न-वस्त्र किंवा निवारा, यांची जीवनात आवश्यकता आहे यात दुमत असण्याचे कारण नाही. पण केवळ एवढ्यामुळे जीवन परिपूर्ण होत नाही. मनुष्याला बुद्धी आणि भावना यांची बहुमोल देणगी मिळालेली आहे. या देणगीचा विनियोग तो कसा करतो यावरच माणसाची उन्नती-प्रगती अवलंबून आहे. माणसाचे माणूसपण हे त्याच्या केवळ शरीररचनेवरून वा शरीरक्रियेवरून सिद्ध होणारे नसते. यासाठी त्याच्या बुद्धीची स्थिरता, विवेकशीलता, सूक्ष्मता ही उत्तमप्रतीची असावी लागते. तिच्यामध्ये प्रज्ञा-प्रतिभेचे पुष्कळ अंश असावे लागतात. तसेच त्याच्या भावनेला उदात्ततेचा स्पर्श असावा लागतो. ही क्षमा, दया, प्रेम, निस्वार्थता, सत्य इत्यादि गुणांनी युक्त असावी लागते.

बुद्धीचे नि भावनेचे स्वरूप केवळ निसर्गाने लाभणारे नाही. त्यासाठी प्रयत्नशीलतेची नि संस्कारांची नितांत आवश्यकता असते. हे कार्य कीर्तन, पुराण, प्रवचन, व्याख्यान यांच्या द्वारा चांगल्यारीतीने घडून येते. मनुष्य कितीहि बुद्धिमान असला, त्याची इंद्रिये सर्व दृष्टीने कार्यक्षम असली तरी त्याला शिकविल्याशिवाय काही येत नाही, हेहि त्याचे वैशिष्ट्य आहे. हे शिक्षण जसे त्याला विद्यालय-महाविद्यालयाद्वारे मिळते, चांगल्या ग्रंथाच्याद्वारा लाभते तसेच कीर्तनादींच्या द्वाराहि प्राप्त होते. शाळा, महाविद्यालये वा पुस्तके यांना एक प्रकारची मर्यादा असते. भावना विकसित करण्याच्या दृष्टीने तेथे विशेष लक्ष दिले जात नाही. ते काम कीर्तनादींच्या द्वारा उत्तमरीतीने होऊ शकते.

या दृष्टीने कीर्तनकार, पुराणिक, प्रवचनकार, व्याख्याते यांच्यावर विशेष दायित्व असते.

लोकाभिमुख व्हावयाचे, लोकसंग्रह करावयाचा तर त्यासाठी काही प्रमाणात लोकरंजनहि आवश्यक होते, याचे भान कीर्तनकारादिकांनी ठेवणे आवश्यक आहे. रंजनामध्ये गायन, वादन, कथा, चुटके, विनोद, सुभाषिते या सर्वांचा उण्याअधिक प्रमाणात उपयोग करावा लागतो. वक्त्याच्या ठिकाणी त्या त्या रसाचा परिपोष करण्याचे सामर्थ्य असावे लागते. तो चांगला शिकलेला आणि बहुश्रुत असणे आवश्यक आहे. कीर्तनात गायन वादन विशेष स्वरूपात अवलंबिले जाते. पण कीर्तन म्हणजे गायनाची बैठक नव्हे. संगिताचे कौशल्य प्रकट करण्याचा मंच नाही. ईश्वरभक्तीचे महत्त्व पटवून देणे आणि तत्त्वज्ञान नीतिशास्त्रात कुटुंब-समाज-देश यांचे हित साधून देण्यात, व्यक्ती-व्यक्तीचे चांगले प्रबोधन होईल हा मुख्य उद्देश कीर्तनादींचा असला पाहिजे. यासाठी भर रंजकतेवर नसावा. भोजनात जेवढे चटणी-मीठ-लोणच्याचे स्थान तेवढेच कीर्तनात गायन-विनोद इत्यादींचे असावे. विनोदाने सभ्यतेच्या मर्यादा राखल्याच पाहिजेत. उत्तान शृंगारिकपणा, किळसवाणा-बीभत्सपणा, अंत:करण थरकापवून टाकणारा भयानकपणा यांनाहि कीर्तनात स्थान असू नये. भाषण प्रौढ, गंभीर असावे. सरळ सुबोध असावे. त्यात थिल्लरपणा, पोरकटपणा असू नये. विषय प्रतिपादन करताना स्पष्टीकरणापुरते, उदाहरणापुरते थोडे इकडचे-तिकडचे स्वीकारावे लागते. पण मूळ विषयापासून विवेचन भरकटत जाणार नाही अशी दक्षता वक्त्याने घेतली पाहिजे. काही काही शास्त्री पंडित एखाद्या श्लोकावर दिवसानुदिवसच नाही तर मासानुमासहि बोलत राहणे फुशारकी समजतात. पण त्यामुळे श्लोकाचा खरा अर्थ नि आशय अधिक स्पष्ट होतो असे मानणे मात्र खरे नसते. या पद्धतीचे विवेचन, वक्त्याला किती येते, त्याचा व्यासंग केवढा आहे, स्मरणशक्ती कशी आहे एवढेच प्रकट होते. काही वेळा श्रोत्यांचा बहुश्रुतपणा वाढतोहि पण त्यामुळे विषयाचे आकलन चांगले होते असे मात्र नाही. म्हणून वक्त्याचे बोलणे विषय पटवून देण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त असावे. ते फार संक्षिप्त वा फार विस्ताराचे नसावे.

वक्त्याने आपल्या विवेचनात आपले म्हणणे सिद्ध करणारे पुरावे अवश्य द्यावे. त्यासाठी संतवचने, सुभाषिते, निरनिराळ्या शास्त्रातील सिद्धांत, ऐतिहासिक व बोधप्रद कथा यांचा उपयोग आवर्जून करावा. पण त्यातहि स्मरणशक्ती वा पाठांतराचे प्रदर्शन नसावे. विवेचन आपला धर्म, आपली संस्कृती, आपल्या परंपरा यांचे वैशिष्ट्य आणि श्रेष्ठत्व पटवून देणारे असावे. आवश्यक तर या परंपरादिंवर तथाकथित बुद्धिवादी, पुरोगामी किंवा नास्तिक जे आक्षेप घेतात, धर्म संस्कृतीचा उपहास करतात, त्याचा योग्य तो परामर्श कीर्तनकारादिकांनी आवर्जून घेतला पाहिजे. समर्थपणे, तर्कबुद्धीच्या बळावर, पुराव्यानिशी त्यांचे खंडन आवर्जून केले पाहिजे 'जाउ द्या की...' म्हणून अशा गोष्टींची उपेक्षा करता कामा नये. चांगल्याची जो निंदा करतो त्यालाच तेवढे पाप लागते असे नाही, तर ती निंदा निमूटपणे ऐकून घेणाराही तितकाच पापी असतो हे लक्षात ठेवले पाहिजे. कुत्रे आपल्याला चावले म्हणजे आपण कुत्र्याला चावावे हे योग्य

नाही, हे खरे. पण चावणाऱ्या कुत्र्याला चावावे, ही कल्पनाच विसंगत आहे. खोट्या कल्पनेने या म्हणण्याची ढाल बनविली आहे. हे एक प्रकारे आळसाचे लक्षण आहे. कुत्र्याला चावू नये जितके खरे, तितकेच चावऱ्या कुत्र्याला काठीने चांगले बडविले पाहिजे हेही खरे. धर्माच्या रक्षणासाठी पाखंडाचे खंडन करावेच लागते. आणि म्हणून लहान मोठ्याची कोणतीहि भीड न बाळगता, तीक्ष्ण उत्तररूपी बाणांनी आक्षेपकावर प्रहार केलाच पाहिजे.

कीर्तनादीचा विषय उदात्त व्यक्तिमत्वांच्या कथेवर आधारित असावा. त्यासाठी देवादिकांच्या कथांप्रमाणे संत सत्पुरुषांची चरित्रे आणि देशासाठी कामी आलेल्या देशभक्तांची, वीरांची, ऐतिहासिक कथानकेहि उपयोगात आणावी. आपल्या धर्माच्या रक्षणातच अभ्युदय नि निःश्रेयस यांचा लाभ करून घेणे समाविष्ट असल्यामुळे ऐतिहासिक कथांनाहि धर्मक्षेत्रात अधिकृत स्थान आहे. तेव्हा कीर्तनकारादिकांनी हा विषय धर्मात, अध्यात्मात न येणारा असे समजण्याचे कारण नाही अध्यात्मातहि शरीराचा समावेश असतो त्या प्रमाणे परमार्थातहि राष्ट्राचा–देशाचा विचार असतो, हे विसरु नये. अर्थात् मुख्य भाग परमार्थाचाच असावा.

कीर्तनकारादिकांनी आपली भूमिका नटाची नाही, कीर्तनादि हे एकपात्री नाटक नव्हे, हे लक्षात घेऊनच श्रोत्यांपुढे आले पाहिजे. कीर्तनकारादिकांची भूमिका मुख्यत: शिक्षकाची आहे. तो शास्त्रसिद्ध तत्त्वज्ञानाचा वा साधकांच्या समाजाच्या हिताच्या गोष्टींचा वाहक आहे. तो समाजाचा सन्मित्र आहे हे त्याने लक्षात ठेवले पाहिजे.

कीर्तनादि गोष्टी एखाद्याचा व्यवसायहि असू शकतो. तो व्यवसाय म्हणून असताच कामा नये, असा दुराग्रह असता कामा नये. नसावा हे आदर्शभूत, उत्तम हे खरे. पण सांप्रतकाळी व्यवहाराच्या पातळीवर, जीवनधारणेसाठी आवश्यक तर त्याचा व्यवसाय म्हणूनहि स्वीकारणे निषिद्ध मानण्याचे कारण नाही. परंतु व्यवसाय म्हणून स्वीकारले असले तरी, त्या व्यवसायाचे स्वरूप धंदेवाईकपणाचे नसावे. हापापलेपणा, धनलोभ, स्वार्थैकपरता यांना कीर्तनकारादिकांनी आपल्या ठिकाणी स्थान देऊ नये. कीर्तनकारादिक हे उदार, धनेषणा-लोकेषणेने ग्रस्त नसलेले, सदाचारी असे असलेच पाहिजेत. तसे नसेल तर ते स्वत:सवे धर्म आणि संस्कृतीची हानीच करतील. लोक त्यांचेकडे बोट दाखवून, ते प्रतिपादित असलेल्या धर्माच्या महत्त्वालाच तिरस्करणीय मानतील. हे योग्य नाही. म्हणून कीर्तनकारादिकांचे वागणे बोलणे प्रौढ, सभ्यतेचे, सज्जनपणात मोडणारे असे असावे.

धार्मिक, सांप्रदायिक संस्था, महंत, मठपती

मनुष्य हा स्वभावत: सामाजिक जीवन जगण्यात रुचि मानणारा असल्याने त्याच्या जीवनाचा सर्वांगीण परिपोष होण्याच्या दृष्टीने जीवनाला संपन्नता देणाऱ्या काही संस्थांची आवश्यकता असते. त्यासाठीच मठ, मंदिरे,संप्रदायांची उपासनाकेंद्रे यांची आवश्यकता असते. आणि त्या संस्थांचे

संचालन करणारी अधिकारपदेहि असावी लागतात. अर्थातच पदाधिष्ठित व्यक्ती-विशेषांचाहि उपयोग महत्त्वाचा असतो.

आपल्या हिंदू धर्माचे एक वैशिष्ट्य असे आहे की तेथे कोठेहि ठोकळेबाजपणा नाही. प्रत्येक व्यक्ति प्रकृती- प्रवृत्तीभेदाने युक्त असते. त्यामुळे सर्वांना एकच सारखेपणाने आवडते, मानवते, पटते असे नसते. म्हणून आपल्याकडे पंथभेद, संप्रदायभेद, सिद्धांतभेद यांची विविधता विपुल प्रमाणात आहे. हा दोष मानण्याचे यत्किंचितहि कारण नाही. सर्वांची सोय पाहणारी पद्धती ही भूषणात्मक सद्‌गुण आहे. असे अभिमानाने म्हटले पाहिजे. कुळ, वय, गुणांनी संपन्न अशा स्त्रीपुरुषांनी देश भरलेला असला तरी कुटुंबाच्या निर्मितीसाठी आपल्या कुलपरंपरेला अनुसरून एकच स्त्री वा एकच पुरुष पती-पत्नी नात्यानी स्वीकृत होतात, आणि त्यांच्या परस्पर एकनिष्ठेने कुटुंब जीवन सुखावह होते. संपन्न होते. पती म्हणून एकाच पुरुषाचा स्वीकार केला असला तरी स्त्रीला तिच्या कौटुंबिक व सामाजिक वर्तुळात नातेसंबंधांचे, मित्रप्रेमाचे वा परिचयाचे अनेक पुरुष असतात. त्यांच्या त्यांच्याशी पत्नित्वाच्या नात्याने बांधलेल्या अनेक स्त्रियाहि असतात. त्या सर्वांशी आपल्या पतीशी एकनिष्ठ असलेल्या कुलस्त्रीचे संबंध जिव्हाळ्याचे, सौजन्याचे, खेळीमेळीचे असतात. तीच दृष्टी वेगवेगळ्या संप्रदायिकांच्या वृत्तीत असावी. आपला संप्रदाय आपल्याला श्रेष्ठ, चांगला, उपयुक्त वाटणे हे स्वाभाविक आहे. तसेच ते वाटलेहि पाहिजे पण त्यामुळे हट्टाग्रहाने इतर संप्रदायांना व त्यांच्या उपासनापद्धतींना कनिष्ठ-तुच्छ मानण्याचे कारण नाही. नुसते वेगळेपण हे काही तुच्छ मानण्याचे कारण नाही. विविधता फक्त हिंदूधर्मातच आहे असे मानण्याचेहि कारण नाही. ख्रिश्चन व मुसलमान यांच्या पंथातहि पुष्कळ उपपंथ आणि मतभेद आहेत. उदाहरणार्थ कॅथॉलिक, प्रॉटेस्टंट, शिया, सुन्नी इत्यादि. त्यात आजहि उदंड प्रमाणात मारामाऱ्या होत असतात. जैनातहि श्वेतांबर, दिगंबर असे भेद आहेत. बौद्धातहि हीनयान, महायान असे भेद आहेत. सिद्धान्त दृष्ट्याहि बौद्धांचे चार संप्रदाय आहेत. तेव्हा विविधता निर्माण करणे, विविधतेच्या आश्रयाने रहाणे, त्यातच स्वत:चे हित आणि सुरक्षा समजणे हे मानवमात्राचे वैशिष्ट्य आहे. विचाराच्या, आचाराच्या स्वातंत्र्यवृत्तीचा तो एक नैसर्गिक आविष्कार आहे. यात सांभाळले पाहिजे ते एकच की, या विविधतेमुळे कोणाच्याही अंत:करणात द्वेषाची, तुच्छतेची भावना उत्पन्न होऊ नये. मंदिर, मठादींचे जे संचालक असतात, जे मठपती-महंत, असतात, त्यांनी ही गोष्ट अवश्य ध्यानात घेतली पाहिजे. स्वत:चा परिवार वाढविण्यासाठी आपल्या परिवारातील लोकांचा बुद्धिभ्रंश होऊ नये म्हणून अधिकारभेदाने काही डावे-उजवे करावे- सांगावे लागत असले तरी या सोयीस्करपणाला एक साधन म्हणूनच स्थान असले पाहिजे. त्याला द्वेष मत्सराचे स्वरूप येता कामा नये. शुद्ध शास्त्रीय भूमिकेवरून काही अवस्थाभेद संभवतात. त्यात थोडेसे वर खालीहि असते. ज्यांच्या बुद्धिचा पुरेसा विकास झालेला नसतो, ज्यांच्या श्रद्धेला दृढता

आलेली नसते, त्यांच्या वृत्तीची स्थिरता टिकवून ठेवण्यासाठी त्यापेक्षा वेगळ्या पद्धतींची निंदा वा स्तुती करावी लागते. विशेषत: स्वीकार्य गोष्टींची स्तुती व त्यापेक्षा वेगळ्याची निंदा करणे अगतिकपणाने स्वीकारावे लागले तरी तत्त्वत: केवळ वेगळेपण हे खऱ्या अर्थाने निंद्य नसते. वा गौरवास्पद वा स्तुत्य असेहि नसते. साधकांचे मन विचलित होऊ नये म्हणून बालबुद्धीच्या संतोषासाठी असे करावे लागते. लहानमुलाची समजूत घालताना पुष्कळवेळा ''तू शहाणा आहेस ना, मग असे कर. तो दुसरा वेडा आहे. त्याच्या वागण्या बोलण्याकडे लक्ष देऊ नकोस,'' असे वडिलधाऱ्यांना सांगावे लागते. तसेच संप्रदायाच्या अनुयायांनाहि सांगण्याचा प्रसंग येतो. पण हे, समज पुरेशी वाढली नसल्याचे लक्षण समजावे.

या प्रकाराने वागण्याची दक्षता मात्र महंतांनी, मठपतींनी घेतली पाहिजे. ते त्यांचे दायित्व आहे. अहंकार, स्वार्थ, लोकेषणा यांना बळी पडून महंतांनी द्वेष मत्सरानी कोणाची निंदा करू नये वा इतरांच्या विषयी तुच्छता बाळगू नये. आपल्या अनुयायांनाहि परस्पर विद्वेषापासून दूर ठेवावे.

समन्वयाचे एक उत्तम उदाहरण श्रीमच्छंकराचार्यांनी घालून दिले आहे. पंचायतनपूजा या नावाने तो उपक्रम प्रसिद्धहि आहे. शिव, विष्णू, देवी, सूर्य, गणपती अशा देवतांच्या वेगवेगळ्या उपासना त्याकाळी रूढ होत्या. त्या त्या देवतांचे उपासक इतर देवतांची निंदा करीत, त्या देवतांच्या उपासकांना तिरस्कारार्ह, निंद्य मानीत. आपल्या पूजा पद्धतीचा अहंकार बाळगीत. श्रीमच्छंकराचार्यांनी या सर्व परिस्थितीवर उत्तम तोडगा शोधून काढला. शंकराचार्य स्वत: पूर्ण अद्वैती असले तरी सगुणोपासनेचे महत्त्व त्यांनाहि मान्य होते. सगुणता, साकारता मान्य केली की विविधता कधी टाळता येत नाही. पण त्या विविधतेतहि एकीएक अद्वितीय ब्रह्मच विद्यमान असते. हेहि परमार्थत: सत्य आहे. म्हणून त्यांनी पंचायतन स्वरुपात पूजा प्रचारात आणली. आपली जी आराध्यदेवता ती त्या उपासकाने मध्यभागी ठेवावी आणि तिच्या भोवती चार दिशांना इतर चार देवतांची स्थापना करावी. त्यामुळे प्रत्येकाच्या दृष्टीने स्वत:च्या देवतेचे महत्त्वहि गृहित धरता आले आणि इतर देवतांचा मानहि राहिला. अशा स्वरुपाची पंचायतन मंदिरे अनेक ठिकाणी आढळून येतात.

महंत मठपतींनी आपापल्या संप्रदायाचा विचारहि असाच करावा. एकेका गावात जितके म्हणून संप्रदाय असतील, गुरुपरंपरा असतील त्यांनी वर्षातून एकदातरी, निदान एक दिवस तरी सकाळपासून संध्याकाळ पर्यंत एकत्र रहावे, एकत्र खावे, एकत्र उठावे-बसावे. आपापली शिदोरी स्वत:च्या घरून घेऊन यावी. त्याची अंगत पंगत करावी. सामाजिक तात्त्विक विषयांच्या चर्चा कराव्यात. सामुदायिक प्रार्थना, उपासना, भजन, आरती सर्वांच्या मताने एकत्र करावी. आणि सौजन्याने एकमेकांचा निरोप घेऊन हे संमेलन संपवावे. यातून परस्पर सामंजस्य वाढेल. कोणताहि एकच मार्ग भगवंतापर्यंत पोचतो आणि एकच मार्ग सर्वांना सोयीचा, उपयुक्त असतो असे कधीच नसते. कुणीकडूनहि वाहणाऱ्या लहान–

मोठ्या, जवळ-दूर उगम पावलेल्या नद्या शेवटी समुद्रालाच मिळतात, त्याप्रमाणे सर्व उपासना पद्धतींचे वा साधना मार्गांचे असते. ही गोष्ट महंतांनी, मठपतींनी, धार्मिक व्यक्तींनी, संप्रदायांच्या नेत्यांनी आपल्या परिवार जनांना अवश्य सांगितली पाहिजे. पटवून दिली पाहिजे. विविधतेत एकता असणे आणि एकरूपतेचा आग्रह न धरणे हे आपल्या हिंदूधर्माचे -संस्कृतीचे एक उदात्त, उदार, न्याय्य असे वैशिष्ट्य आहे. ते निदान महंतांनी तरी दृष्टीआड करू नये. स्वत:चे वैशिष्ट्य अवश्य राखावे. पण तसेच ते राखण्याचा इतरांनाहि पूर्ण अधिकार आहे व तो न्याय नीतीला धरून आहे. प्रकृती, प्रवृत्तीला अनुसरून आहे, हे विसरता कामा नये.

हे वैशिष्ट्य वेशभूषा, अनुष्ठान पद्धती, उत्सवांचे स्वरूप, ध्यान पूजांच्या प्रक्रिया, देवतांचे मूर्तिविशेष, पवित्र तीर्थस्थानांची भिन्नता, या स्वरूपात असते. ते तसे असण्यात कोणताहि विरोध असण्याचे कारण नाही.

शिक्षक-साहित्यिक-पत्रकार

शाळा, प्रशाळा,विद्यालये, महाविद्यालये यातून अध्यापनाचे कार्य करणारा एक मोठा वर्ग समाजामध्ये आवश्यक असतो. त्यात इयत्ताभेद असतो हे उघडच आहे. आणि त्यामुळे शिकविणाऱ्याच्या शैक्षणिक योग्यतेतही चढते वाढते अंतर असू शकते. शैक्षणिक दृष्ट्या हे असे अंतर असले तरी शिक्षक व्यवसायात प्रविष्ट झालेल्या प्रत्येकाने आपल्या विषयाचे ज्ञान व्यापक व अद्ययावत् राहील यादृष्टीने सतत अध्ययन करीत राहिले पाहिजे. तसेच आपल्या विषयाशी पूरक असलेल्या प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे संबद्ध असलेल्या विषयांचे ज्ञानहि त्याला पुरेसे असले पाहिजे. केवळ एकाच विषयाचे अध्ययन जो करतो, तो झापड लावल्याप्रमाणे असतो असे म्हटले जाते आणि त्याची वाटचाल घाण्याच्या बैलाप्रमाणे असते, असे म्हणून प्राचीनांनी केवळ एकाच विषयाचे मर्यादित ज्ञान असणाऱ्याला हिणवले आहे. शिक्षकाने लेखन अवश्य करावे पण ते केवळ त्वरित प्रसिद्धी मिळवून देणारे ललित लेखन नसावे. तसेच त्याने आपला रिकामा वेळ चकाट्या पिटण्यात फारसा वाया घालवू नये. सगळे शिक्षक आपल्या विषयातले तज्ज्ञ असावेत हे खरेच, पण महाविद्यालयातले वा विद्यापीठाशी संलग्न असलेले हे जे शिक्षक ज्यांना सन्मानाने प्राध्यापक असे म्हणतात, ते तरी त्या त्या विभागात म्हणजे प्रदेशात, प्रांतात त्या त्या विषयाचे ख्यातनाम तज्ज्ञ असले पाहिजेत, की ज्यांच्याकडे त्या त्या विषयाशी संबंध असणारे लोक मार्गदर्शनासाठी पहातील. अध्ययन आणि अध्यापन हेच आपले प्रमुख कार्यक्षेत्र शिक्षकाने समजले पाहिजे. योग्यता असली, शक्यता असली, उत्साह असला तर मग आपल्या आवडी प्रमाणे इतरहि काही क्षेत्रात वा विषयात लक्ष घालण्यास अडचण नाही. पण आपल्या मुख्य कर्तव्याला बाधा पोचणार नाही अशी दक्षता शिक्षकाने घ्यावी.

शिक्षकाचे वागणे बोलणे प्रतिष्ठितपणाचे आणि विद्यार्थ्यांच्या मनात स्वत:विषयी आदर आणि आपलेपणा निर्माण करील असे असावे. शिक्षकांना विद्यार्थी आपल्या मुलाइतका प्रिय असावा. त्याच्या शैक्षणिक अडिअडचणींचा परिहार शिक्षकाने आपल्या शक्तीप्रमाणे अवश्य करीत राहिले पाहिजे. इतकेच नव्हे तर त्याच्या कौटुंबिक परिस्थितीची माहिती घेऊन त्या क्षेत्रात विद्यार्थ्याला स्वत: कडून होईल तेवढे सहाय्य केले पाहिजे आणि आवश्यक ती सहानुभूती शिक्षकाने दाखविली पाहिजे.

शिक्षकाला सर्व विद्यार्थी सारखे असतात, असलेहि पाहिजेत हे कितीहि खरे असले तरी सर्व विद्यार्थ्यांची योग्यता, पात्रता सारखी नसते. कुणी अधिक बुद्धिमान असतो, कुणी अधिक उत्साही असतो, कुणी अधिक प्रयत्नशील असतो. एखाद्याला एखाद्या विषयामध्ये विशेष प्रगत होण्याची शक्यता असते. शिक्षकाने त्या त्या विद्यार्थ्याचे ते ते वैशिष्ट्य जाणून घेऊन विद्यार्थ्याला प्रोत्साहन देऊन अधिक प्रगत अधिक उन्नत होण्यास शक्य ते सहाय्य दिले पाहिजे.

शिक्षक सदाचारी, आणि निर्व्यसनी असावा. निदान त्याने आपले व्यसन प्रगट होणार नाही याची काळजी घ्यावी आणि त्याचे वर्तन निषिद्ध आहे किंवा अपराधिक आहे असे आढळल्यास त्याला शैक्षणिक क्षेत्रात कोणत्याहि स्वरूपात राहू देता कामा नये, अशी दक्षता संस्थाचालक वा शासनाने घेतली पाहिजे.

या शिक्षकाच्या संदर्भात शिक्षण कसे असावे त्याचाहि विचार महत्वाचा आहे. अलिकडे पट्टेवाल्यापासून तो राष्ट्रपतीपर्यंत जेव्हा केव्हा प्रसंग येईल तेव्हा शिक्षण कसे असावे, आणि आजची शिक्षण पद्धती कशी योग्य नाही, त्याचा उल्लेख अनेकजण करीत असतात. पण स्वराज्य प्राप्तीच्या पन्नास वर्षानंतरहि इंग्रजांनी घालून दिलेल्या चाकोरीबाहेर आपले शिक्षण पडले नाही. शालांत परीक्षेनंतर पदवी तीन वर्षांनी की चार वर्षांनी, अकरावी विद्यालयात असावी का महाविद्यालयात असावी, कोणते कोणते विषय घेऊन शालांत परीक्षेला बसावे येवढीच चर्चा आपल्याकडे झाली आहे. सर्वांना सारखे शिक्षण या कल्पनेत अत्यंत प्रगत नि अवघड विषयांचे ओझे सामान्य विद्यार्थ्याच्या माथी मारले जात आहे. त्यामुळे खरीच योग्यता असलेल्याची कुचंबणा होते आणि तशी योग्यता व आवश्यकता नसलेल्या विद्यार्थ्याची उगीच दमणूक होते. आज शाळेत जाणाऱ्या नऊ दहा वर्षाच्या वयाच्या विद्यार्थ्यांच्या पाठीवरचे वह्यापुस्तकांचे ओझे पाहिले की त्या बापड्याची कीव येते. म्हणून शिक्षण व्यवस्था अमूलाग्र पालटून इयत्तांची व शैक्षणिक प्रगतीची पुनर्रचना केली पाहिजे.

शिक्षणाची पुर्नरचना :- कोणालाहि सहावर्षे पूर्ण झाल्यावाचून शिक्षणात प्रवेश असता कामा नये. नंतर पहिला, दुसरा, तिसरा असे प्रत्येकी चार चार वर्षाचे तीन गट असावेत. आणि या बारावीलाच शालांत परीक्षा असे नाव द्यावे. यातील पहिल्या चार वर्षाचे शिक्षण प्रत्येक मुलामुलीकरिता

अनिवार्य असावे आणि एकत्र असावे. आणि हे सर्व शासकीय व्यवस्थेतून असावे.

पहिल्यागटातील पहिल्यावर्षी विषय दोनच असावेत. अक्षरांची ओळख आणि आकड्यांची ओळख. अक्षर ओळख प्रांतीय भाषेत आणि प्रांतीय लीपीत असावी. ज्या भाषेला स्वत:ची लीपी नसेल त्यांचेसाठी नागरीलीपीचाच अवलंब करावा. नागरीलीपी तज्ञांची समिती नेमून मुद्रण-टंकलेखन इत्यादीच्या दृष्टीने परंपरांना अगदीच धाब्यावर न बसवता साधी, सरळ, सोपी करून घ्यावी, जोडाक्षरांची लेखनपद्धती शक्यतो सर्वत्र सारखी असावी.

दुसऱ्या वर्षात भाषा सामान्यज्ञान आणि गणित असे विषय असावेत. येथे गणित-तीन अंकी गुणाकार, भागाकार, बेरीज, वजाबाकी; सामान्यज्ञानात- इतिहास, भूगोल व विज्ञान आपल्या जनपदाचे विशेष ज्ञान, प्रांताचे सामान्य ज्ञान; भाषेमध्ये प्रांतभाषेतील सोप्या रंजक व नीतीप्रवण कथा. प्राचीन भारतीय परंपरांना वा नीती कल्पनांना थोडाहि धक्का लागणार नाही अशी काळजी शिक्षणात सर्वत्र घेतली गेली पाहिजे. त्या त्या प्रांतातील वीर पुरुषांच्या कथा, इतिहास म्हणून शिकवाव्यात. काही उदात्त, नीतियुक्त पौराणिक कथाहि शिकवाव्यात. सामान्य ज्ञानामधेच विज्ञानातील काही महत्त्वाच्या सिद्धांतांची तोंड ओळख.

तिसऱ्या वर्षात गणित-सहा अंकी गुणाकार-भागाकार आणि साधे त्रैराशिक, भाषेमध्ये मान्यवर साहित्यिकांच्या नीतिपर कथा, कविता, व्याकरण (प्राथमिक)

चवथ्या वर्षात भाषा- नेहमी प्रमाणे भाषा, सामान्य ज्ञान, गणित हे विषय राहतील. नागरी लिपीचा आग्रहपूर्वक उपयोग खडी बोली, हिंदीचा प्राथमिक परिचय.

वरील चारहि वर्षांचे शिक्षण अनिवार्य शिक्षण योजनेत मोडते.

दुसऱ्या गटातील चार वर्षाचे आणि पुढच्या चार वर्षाच्या गटाचे शिक्षण शक्यतो गुरुकुल पद्धतीने व्हावे. विद्यार्थ्यांची वसतिगृहात राहण्या–जेवण्याची सोय असावी. रोजचे जेवण अगदी साधे असावे. रविवारी किंवा एखादे विशेष दिवशी भोजनात पालट असा प्रकार अवलंबू नये. खाद्य पदार्थ त्या त्या प्रांत विशेषाप्रमाणे असावयास अडचण नाही. पण मधूनमधून इतर प्रांतविशेषांच्या प्रांतविशेष पदार्थांची चव, ओळख विद्यार्थ्यांना व्हावी. विद्यार्थ्यांचे जीवन पूर्णपणे स्वावलंबी असावे. स्वत:ची खोली, कपडे, भांडीकुंडी त्यांची त्यांनी झाडून धुवून स्वच्छ ठेवावी. कपडे गणवेशा सारखे पण साधे असावेत. फार घट्ट असू नयेत. प्रांतीय परंपरागत वेषभूषेचा अवलंब करण्यास हरकत नाही, पण विशेष प्रसंगी सर्व हिंदुस्थानासाठी एकच गणवेश मुलांसाठी वेगळा, मुलींसाठी वेगळा असावा. मिष्टान्ने, विशेष सणवारी वा धार्मिक प्रसंगी तेवढीच करावी. खाण्याच्या वेळा :– सकाळी न्याहारी, दुपारचे भोजन, मध्यंतरी फराळ, आणि रात्री जेवण अशा असाव्यात. न्याहरीचे समयी सर्वांना एकेक पावशेर दूध देण्यात

यावे. वसतीगृहामध्ये सेवक, नोकरवर्ग न्यूनातिन्यून असावा. वसतिगृहाधिकारी वयाने पंचेचाळीस–पन्नाशीचा असावा. त्याने सहकुटुंब वसतिगृहात राहणे अपरिहार्य असावे. त्याचे राहण्याचे स्थळ स्वतंत्र असावे. वसतिगृहाभोवती मोठे वृक्ष आणि लहानशी फुलबाग असावी. या बागेतील बहुतेक सर्व काम विद्यार्थ्यांनी करावे. विद्यार्थ्यांना स्वावलंबनाची सवय आग्रहाने लावावी. त्यांचेकडून नियमितपणे व्यायाम आणि योगासने तज्ज्ञांच्या मार्गदर्शनाखाली अवश्य करून घ्यावीत.

चार वर्षाचा तिसरा गट :– या गटातील पहिल्या वर्षात वरील सर्व विषय अधिक वरच्या प्रतीचे असावेत. गणितात बीजगणित भूमिती यांचा समावेश असावा. आणि भाषेमध्ये व्याकरण साहित्यशास्त्र यांची जोड द्यावी. एक ऐच्छिकभाषा निवडीस वाव असावा. त्यात इतरप्रांतीय भाषा आणि इतर जगामध्ये विशेष प्रभावी असलेल्या भाषा–यापैकी एक निवडावी. विद्यार्थ्याच्या कुलपरंपरेनुसार जो व्यवसाय उद्योग असेल तो त्याने घरीच आपल्या पालकाकडून शिकावा. तो काय शिकला त्याचे प्रात्यक्षिक, प्रयोगशाळेत परीक्षेच्या रूपाने त्याचे कडून करून घ्यावे. हा कार्यक्रम वर्षातून दोन वेळा तरी असावा. वसतिगृहाची स्वत:ची शेती असावी. ती रासायनिक खते, रासायनिक फवारे व जंतुघ्न द्रव्ये व संकरित बीज यांच्यावाचून करावी. तेथे धान्य आणि भाजीपाला पिकवावेत. या शेतीतील बहुतेक काम विद्यार्थ्यानी प्रतिदिनी दोन तास केले पाहिजे. या वरील गटात गृहपाठ असावा. विद्यार्थ्याच्या कलागुणांची पारख व्हावी आणि त्याचे अगदी प्राथमिक असे शिक्षण त्याला द्यावे. आपल्या देशाचे प्राचीनत्व, धर्म संस्कृतीचे श्रेष्ठत्व, विविधतेतील एकतेचे भान, या दृष्टीने विद्यार्थ्यांची मने सुसंस्कृत होतील असा प्रयत्न करावा.

दुसऱ्या वर्षात वरील सर्व विषय वरच्या प्रतीने शिकवावे. तसेच प्रतिवर्षी हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागातील आठ ते पंधरा दिवसांचे प्रवास, एकदा आयोजित करावे. विद्यार्थ्यांच्या कडून प्रवास वर्णने प्रत्येकी स्वतंत्ररित्या लिहून घ्यावी.

शिक्षणाचे सामान्य स्वरूप

चार वर्षाच्या पहिल्या गटातील मुलामुलींचे शिक्षण एकत्र असावे. पुढील दोन्ही गटांचे शिक्षण मुलामुलींकरिता वेगवेगळ्या शाळातून व्हावे. त्यांची वसतिगृहे वेगवेगळी असावी. मुलींचे वसतिगृहात राहणे ऐच्छिक असावे. सर्व शिक्षण प्रांतिक भाषातून द्यावे. हिंदी आवश्यक असावे. संस्कृत आणि इतर भाषांचे ज्ञान ऐच्छिक असावे. प्रांत कोणताहि असला तरी सामान्यज्ञान, नैतिक आणि सांस्कृतिक शिक्षण आणि हिंदुस्थानचा प्राचीन, अर्वाचीन इतिहास यासाठी भाषा भिन्न असल्या तरी विषय सारखाच असावा. गणित विज्ञान यातील परिभाषाहि संस्कृतनिष्ठ हिन्दी असावी. ती सगळीकडे समान असावी. विद्यार्थ्यांची या शेवटच्या गटात उत्तमप्रकारे परीक्षा घेऊन त्यांच्या बुद्धीची श्रेणी निश्चित करावी. आणि त्याप्रमाणे दुसऱ्या गटातून तिसऱ्या गटात प्रवेश द्यावा. तिसऱ्या गटात सामान्यज्ञान, भाषा, गणित आणि विज्ञान यांची विभागणी विद्यार्थ्याची क्षमता पाहून करावी. दुसऱ्या गटातील गुणवत्तेवरून या तिसऱ्या

गटातील विषयांची विभागणी करावी. 'सब घोडे बारा टक्के' असा प्रकार नसावा. मुलींच्या साठी तिसऱ्या गटात शुश्रूषा, गृहकृत्ये, भरतकाम, विणकाम, चित्रकला यांचे शिक्षण द्यावे.

सर्वत्र स्वावलंबनाचा अवलंब करावा. विद्यार्थ्यांना कोणत्याहि परिस्थितीत, प्रमाणात चैनीची ओळख होणार नाही, चटक लागणार नाही याची दक्षता घ्यावी. कोणत्याहि प्रकारचे श्रम करण्यात, काम करण्यात, त्यांना संकोच वाटू नये.

यात बारा वर्षानंतर जे शिक्षण असेल ते पूर्णपणे संशोधनात्मक वा व्यावसायिक असेल. तसेच निरनिराळ्या उद्योग–व्यवसाय वा शासकीय क्षेत्रात सेवकांची आवश्यकता लागते. तदनुरुप शिक्षणाची वेगवेगळी व्यवस्था असावी. यात चिकित्सक, स्थापत्य विशारद, शिल्प विशारद, विज्ञान विशारद यांची विभागणी केवळ गुणवत्ता आणि कार्यक्षमता पाहूनच करावी. ललितकलांचे शिक्षण शासकीय असू नये. गुणवत्ता पाहून त्यासाठी शासनाने अनुदान द्यावे. शिक्षकांचे वेतन पहिल्या गटासाठी प्राथमिक स्वरूपाचे, दुसऱ्या गटासाठी माध्यमिक स्वरूपाचे असावे. त्यात इतर प्रतवारी असू नये. त्यांची योग्यता गुणवत्तेप्रमाणे असावी. आणि ही योग्यता ज्येष्ठताक्रम, अध्यापन कौशल्य, आणि शिक्षकाचे ज्ञानविज्ञान असे असावे. त्यासाठी शिक्षकांची तीन आठवड्यांची शिबिरे आयोजित करावी. तेथे त्यांना प्रशिक्षण त्यांचे त्यांचे विषयाप्रमाणे द्यावे. शिक्षक हा समाजामधे सन्माननीय आणि आदराचा विषय असावा.

ही शिक्षण व्यवस्था स्थूल स्वरूपात मांडली आहे. यात उणा अधिक पालट होऊ शकतो. पण कोणत्याहि परिस्थितीत वयाची चवदा वर्षे उलटे पर्यंत विद्यार्थ्यांना अभ्यासाचा ताण येणार नाही अशी दक्षता घेण्यात यावी. सदाचार आणि नीतीचे शिक्षण सर्व शिक्षणक्रमात अपरिहार्य असावे. शिक्षणाचे उद्दिष्ट नोकरी हे नसून स्वावलंबन असावे. उद्योगधंद्याच्या विकेंद्रीकरणाला प्रोत्साहन द्यावे. तसेच इतिहास शिकविताना 'आर्य बाहेरून आले, चातुर्वर्ण्य व्यवस्था–ईश्वरभक्ति–मायावाद यांच्यामुळे देशाला पराभव पत्करावा लागला, या धादांत असत्य असलेल्या गोष्टींपासून शिक्षणाला कटाक्षाने दूर ठेवावे. हा विषय मी इतरत्र चर्चिलेला आहेच.

साहित्यिक आणि पत्रकार

साहित्यिक शब्दाने सामान्यत: ललित लेखक, लघुकथाकार, कादंबरीकार, नाटककार, कवी, यांना गृहीत धरले जाते, हे ठीक आहे. पण ज्ञानवर्धन करणारे व प्रबोधन करणारे संतवाङ्मयाच्या जातीचे असे वैचारिक वाङ्मय लिहिणारानाहि साहित्यिक म्हणून मान्यता मिळाली पाहिजे. पण तसे फारसे आढळून येत नाही. ही गोष्ट इष्ट नाही. आजवर बहुसंख्य साहित्यिकांचा कल हिंदू, हिंदुत्व, प्राचीन परंपरा यांना या ना त्या प्रकारे उपहासास्पद वा त्याज्य ठरविण्याकडे असतो. अशा साहित्यिकांना निदान

सामाजिक आणि शासकीय मानमान्यता मिळणार नाही इकडे आवर्जून लक्ष दिले पाहिजे. कलेसाठी कला असे म्हणणे वाङ्मयाच्या वांझोटेपणाचे लक्षण आहे. सौंदर्य हे उत्तेजक, स्वैराचारी बनविणारे, मोहात पाडणारे, असेच असले पाहिजे हे म्हणणे चुकीचे आहे. सौंदर्य हे सात्त्विक, पवित्र, उद्‌बोधक आणि मनाला शांत, समाधानी बनविणारेहि असू शकते आणि ते तसेच असले पाहिजे. म्हणून साहित्यिकांनी कला सुंदर असेल या सवेच ती अश्लिलता आणि अनैतिकतेकडे झुकणारी नसेल हेहि लक्षात ठेवले पाहिजे. दुर्दैवाने आजवर तसे झाले नाही. श्री.ना.ह.आपटे यांच्यासारखे अनेक साधे सात्त्विक पण चांगले कथाकार शासकीय वा सामाजिक मानमान्यतेच्या दृष्टीने उपेक्षिले गेले. त्यांच्या कथा, कथा म्हणून सुंदर असतानाहि त्या कुटुंब व्यवस्थेला वा नीतीला धक्का देतील अशा नाहीत. उलट आपल्या परंपरा, आणि कुटुंब योग्य रीतीने सांभाळण्यातच कसे सुख समाधान असते ते त्यांनी बहुतेक कथातून चांगल्या रीतीने मांडले आहे. साहित्यिकांचे ध्येय असेच असावे.

प्रचार माध्यमांना आजच्या काळात फार महत्त्व प्राप्त झाले आहे. ते नको इतके वाढले आहे म्हटले तरी चालेल. आणि त्या प्रचार माध्यमांचे सर्व जीवन आकर्षक वाटणाऱ्या एवढेच नव्हे तर मोहात पाडून भ्रष्ट करणाऱ्या प्रसिद्धकांवर अवलंबून आहे. ही प्रसारमाध्यमे वैचारिक प्रबोधने किती करतात हा संशोधनाचा विषय व्हावा. वर्तमानपत्रे, नियतकालिके, अपघात–अपराध, नटनट्या आणि खेळाडू यांच्या संबंधीच्या वार्तांनी ओसंडून वाहत असतात. ही गोष्ट समाजापुढे आदर्श राहण्याचे दृष्टीने अत्यंत अनिष्ट अशी आहे. पत्रकार सांभाळले म्हणजे कोण्याहि व्यक्तीला वा विषयाला प्रचारमाध्यमे उचलून धरतात. तदनुकूल वार्ताच प्रसिद्ध करतात. विरोधी मत उपेक्षितात आणि प्रतिकूल वाटणाऱ्या वार्ताहि तोडमोड करून देतात. पत्रकार हा सत्याचा पुरस्कर्ता, न्यायी, नि:पक्ष, आणि तरीहि साधे, सरळ आकर्षक वाटणारे लेखन करणारा असला पाहिजे. पण तो स्वत:च सुखलोलुप झाला आहे. आणि व्यसनांच्या आहारी गेला आहे. यामुळे पत्रकाराशी संपर्क साधण्यापूर्वी त्यांच्या सुखसोयीची महागडी व्यवस्था संबंधितांना करावी लागते. अर्थातच सरळपणा, साधेपणा उणवितो. धार्मिक, नैतिक व्याख्याने वा वार्ता पूर्णपणे उपेक्षिल्या जातात. आणि भडक वार्तांना तसेच परंपराविरोधी वक्तव्यांना वा लेखांना महत्त्व दिले जाते. प्रचारमाध्यमे हा समाज व्यवस्था सुस्थितीत राखणारा चवथा खांब आहे असे मानले जाते. ते वास्तविक ठरावयाचे तर वृत्तपत्रे, नियतकालिके यांनी आपली, आहे ती पद्धती सोडून, सत्य, न्याय, आणि नि:पक्षपातीपणा यांचा अवलंब आवर्जून केला पाहिजे. केवळ मनोरंजनाचा एक लहानसा भाग असलेल्या नटनट्या, खेळाडूंना नाना प्रकारे प्रसिद्धी देऊ नये. त्यांच्या कलांचे योग्य ते कौतुक करावे, पण त्यांच्या वैयक्तिक जीवनाला व शरीर प्रदर्शनाला थोडाहि अवसर देऊ नये. अपघाताच्या वार्ता शक्यतो संक्षिप्त असाव्यात. शहारे उभी करणारी त्यांची छायाचित्रे प्रसिद्ध करू नयेत, आणि तसेच

अपराधी कृत्यांची, अपराधी व्यक्तींची, त्यासंबंधीच्या घटनांची वार्तापत्रे अगदी त्रोटक असावी. त्यांच्यावरील न्यायालयीन कृतींनाहि भरमसाठ प्रसिद्धी देण्याची पद्धती घातक आहे. समाजामध्ये चांगल्या घटनाहि घडत असतात. देशहिताच्या, सामाजिक हिताच्या गोष्टी या ना त्या स्वरूपात होतच असतात. पण त्यांना महत्त्व दिले जात नाही. त्यांची उपेक्षा होते. असे होऊ नये. विज्ञान, शेती, व्यापार, आरोग्य यांच्या दृष्टीने समाजाचे उद्‌बोधन होईल, नैतिकता वाढेल, चंगळवाद, उपभोक्तावाद, स्वैराचार यांना आळा बसेल असे स्वरूप वृत्तपत्रांचे वा नियतकालिकांचे असले पाहिजे. व्यसन निर्माण करणाऱ्या वस्तूंचे प्रगटन, खरे तर वृत्तपत्रांनी करूच नये. पण त्यामुळे पुष्कळ धन मिळते या लोभाने वृत्तपत्रे नको ते प्रसिद्ध करीत असतात. त्यामुळे समाजातील व्यसनांचे प्रमाण वाढते आहे. आरोग्य खालावते आहे. याचाहि दोष वृत्तपत्रांकडे पुष्कळ प्रमाणात येतो. यादृष्टीने आवश्यक ती पथ्ये पाळली नाहीत, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या नावाखाली अश्लिलता, अनैतिकता, असत्य, अन्याय यांनाच पुरस्कारिले, महत्त्व दिले तर ते समाजहिताच्या दृष्टीने अत्यंत घातक ठरते. ही गोष्ट पत्रकाराने कधीहि विसरू नये. चौथा खांब असण्याचे दायित्व त्यांनी योग्य रीतीने सांभाळले पाहिजे.

अभियंता

सार्वजनिक निर्माण विभागातील भ्रष्टाचाराच्या वार्ता अलिकडे पुष्कळ प्रमाणात प्रसिद्ध होतात. त्या वाचून कोण्याहि सज्जनाला उद्विग्नता येते.

धरण कोसळे, पूल तडकतो, उखडे रस्ता भिंत पडे।
कोलमडे छत नवी बांधणी विकास नेई खिशाकडे॥

अशी स्थिती बांधकामाची वा निर्माणाची झाली आहे. यात समाजाचे शोषण होते आणि देशाची आर्थिक व्यवस्था उगीचच ताणली जाते. तेव्हा सर्वप्रकारच्या अभियंत्यानी कोणत्याहि कामाची प्रतवारी उणावणार नाही याची दक्षता घेतली पाहिजे.

भ्रष्टाचाराविषयी बोलणे चालू असता, विदेशात राहणाऱ्या एका हिंदुस्थानी व्यक्तीने म्हटले की ''तिकडेहि भ्रष्टाचार आहे. पण त्याचे स्वरूप – शंभराचे काम शंभरात करून एकशे पंचवीस– तीस घेणे असे आहे. हिंदुस्थानात मात्र शंभराचे काम पन्नासात करून दिडशे घेण्याचे आहे.' या वक्तव्यावर निराळी टिप्पणी करण्याचे कारण नाही. गुजराथमध्ये नुकत्याच झालेल्या भूकंपात बाधंकामाचे हे स्वरूप खेदजनकरीत्या अनुभवास आले आहे. तेव्हा अभियंत्यानी आपले नैतिक दायित्व ओळखूनच वागले पाहिजे. नाहीतर देशद्रोही, समाजद्रोही, फसवे ठग या वर्गात त्यांची गणती केली जाईल. तसे होऊ नये याची दक्षता अभियंत्यांनी घ्यावी.

चिकित्सक

आपले प्राचीन आरोग्यशास्त्र, जो आयुर्वेद त्यात चिकित्सकाची भूमिका काय असावी ते सांगितले आहे.

'नात्मार्थं नापि कामार्थं अथ भूतदयांप्रति' असे म्हटले आहे. याचा अर्थ असा की रोग नाहिसे करून आरोग्याचा लाभ करून देणाऱ्या चिकित्सकाने आपल्या कामाकडे अधिकात अधिक धनलाभ करून देणारा धंदा, या दृष्टीने बघू नये. रोग्याच्या हिताला प्राधान्य द्यावे. त्याची पिळवणूक करू नये. आवश्यक तेवढीच औषधे द्यावीत. आणि अपरिहार्य तेव्हाच शस्त्रकर्म करावे. दुर्दैवाने सज्जनपणे वागणाऱ्या चिकित्सकांची संख्या वेगाने उणावत चालली आहे. वीस–पंचवीस लाखांचे प्रवेशशुल्क आणि लाखाच्या आसपासचे प्रतिवर्षीचे शिक्षणशुल्क देऊन, पदवी घेऊन बाहेर पडणारा चिकित्सक हा चिकित्सक न राहता खाटीक होऊ लागतो. अनावश्यक शस्त्रकर्म करतो, कारण नसताना सूचिकाभरणे (इंजेक्शन्स) देतो, निदानाच्या खोलात न जाता वरवरच्या लक्षणांवर भर देऊन जंतुप्रतिरोधकांचा (अँटिबायोटिक्स्) वा पौष्टिकांचा (व्हिटॅमिन्स्) रोग्यावर भडिमार करतो. रुग्णालयात प्रवेशित रुग्णाची तर अक्षरश: पिळवणूक होते. अगतिक झालेल्या त्या बापड्याला चिकित्सक मागेल ते शुल्क देणे भागच होते. चिकित्सक मात्र लवकरात लवकर वैभवशाली जीवन कसे जगता येईल यावर दृष्टी ठेवून, नाना प्रकारच्या उपचारांच्या वा परीक्षणाच्या निमित्ताने रोग्याची लुबाडणूक करीत असतो. या दृष्टीने एक सुभाषित लक्षणीय आहे.

वैद्यराज नमस्तुभ्यं यमराज सहोदरम्। यमस्तु हरते प्राणान् वैद्य: प्राणान् धनानि च ॥

चिकित्सक हा जणू यमाचा सख्खा भाऊ आहे. पण यमावरहि ताण करतो. यम केवळ प्राण तेवढेच घेतो. पण चिकित्सक प्राण तर घेतोच पण त्यापूर्वी पुष्कळ धनहि लुबाडतो. दुर्दैवाची गेष्ट अशी की अलिकडे अशा 'यमराज सहोदरांची' संख्या वाढू लागली आहे. त्यांचा दैनंदिन व्यवसायहि घातक वळण घेत आहे. तज्ञाकडे रोगी पाठविण्या करिता तीस ते साठ प्रतिशत अडत सामान्य चिकित्सक घेतो. यावरून तज्ञ त्या रोग्याचे किती शोषण करीत असेल, ते सहज लक्षात येऊ शकेल. काही वर्षापूर्वी चिकित्सक व्यवसायातील एकाने 'डॉक्टर जगवितात की नागवितात ?' असा लेख प्रसिद्ध केला होता. त्यानंतर त्यातीलच दुसऱ्या एकाने 'क्लोरोफॉर्म' नावाचे पुस्तक लिहून चिकित्सक व्यवसायावर प्रकाशझोत टाकून त्याचे भयावह बीभत्स स्वरूप प्रगट केले होते. चिकित्सकालाहि पोट असते, मुलेबाळे असतात, प्रपंच चालवायचा असतो. लौकिकाचीहि त्याला अभिलाषा असते हे खरे, पण ते सर्व त्याच्या चिकित्सा कौशल्यावर, रोगापासून मुक्त करणाऱ्या उपक्रमावर अवलंबून असावे. पण हे करताना रोग्याचे शोषण होऊ नये. त्याच्या हितास थोडासाहि धक्का बसू नये हे धोरण त्याने कटाक्षाने अवलंबिले पाहिजे. म्हणजे

मानमान्यता, प्रतिष्ठा आणि जिव्हाळा लाभेल आणि समाजात स्वाभाविकपणेच त्याला आदरणीय मानले जाईल. हा लाभ फार मोठा आहे. तिकडे व्यावसायिक चिकित्सकांनी दुर्लक्ष करू नये.

नेते

राजकीय क्षेत्रातील पुढारीपण हे वस्तुत: समाजाचे त्यातही तळागाळातील व्यक्तींचे हित साधून देणारे, समाजाचे योग्य ते प्रबोधन करणारे, लोकांच्या अडिअडचणीतून त्यांना बाहेर काढणारे, अन्याय सोसावे लागणाऱ्यांना न्याय मिळवून देणारे, त्यांच्या पाठीशी उभे राहणारे, व्याकुळाना आश्वासन देणारे असले पाहिजे.

परंतु आज तसे फारसे उरलेले नाही असे खेदाने म्हणावे लागते. नेतेपणालाहि एक भ्रष्ट धंद्याचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. कोणत्याहि रीतीने निवडणूक जिंकावी, त्यासाठी तुष्टीकरणाची, पैशाची उधळण करावी, धनबलासवेच गुंडबंडांना हाताशी धरून स्वत:च्या मतांची संख्या या ना त्या प्रकारे वाढवून घ्यावी आणि निवडून आल्यावर सर्व दृष्टी स्वत:चा स्वार्थ साधण्यावर ठेवावी. समाजसेवेचे केवळ सोंग करावे, असेच बहुतेक वेळा दिसून येते. साध्या नगरपालिकेच्या निवडणुकीसाठीहि प्रत्येक इच्छुकाला दीड–दोन लाखाहून अधिक धन वेचावे लागते. मग जिल्हा परिषदा, विधानसभा, लोकसभा इत्यादीसाठी हा व्यय अधिकाधिक वाढत जाऊन दोन–तीन कोटी पर्यंत पोहोचतो. इतके धन वेचून निवडून येणाऱ्याला मग वेचलेल्या धनाची दामदुपटीने वा त्याहूनहि अधिक प्रमाणात भरपाई करून धन संपादिणे एवढाच एक उद्योग उरतो. सहकारी योजनाहि त्याच वळणावर जातात. त्या स्वाहाकारी होतात. सर्व विकास योजना केवळ प्रदर्शन ठरते. विकासयोजनेसाठी काढलेल्या द्रव्यातील पंचाऐशी प्रतिशत केवळ व्यवस्थापनातच संपतात. विकासासाठी उरलेल्या पंधरातील किती भाग भ्रष्टाचारी काढून घेतात हे एक परमेश्वरालाच माहित.

नेता सज्जन, निस्पृह, चतुर, कार्यक्षम, आणि समाजहिताची चिंता वहाणारा असला पाहिजे. समाजाची खरीखुरी सेवा करणे हे त्याचे जीवनव्रत असले पाहिजे. त्याला विलासी जीवनाचा थोडाहि लोभ नसावा. अनैतिकतेपासून, व्यसनाधीनतेपासून त्याने पूर्णपणे दूर राहिले पाहिजे. भ्रष्टाचाराचा त्याच्यावर थोडाही आरोप येऊ नये. क्वचित् तसे घडल्यास 'स्यमंतकमणी'च्या प्रसंगात श्रीकृष्ण जसे वागला तसे वागून त्याने आपले निर्दोषत्व स्वत:हून सिद्ध केले पाहिजे. त्याची समाजहिताची कळकळ प्रामाणिक असली पाहिजे. त्याची समाजसेवा निस्पृह असली पाहिजे. पदाधिकाराच्या निमित्ताने त्याला मिळणारे वेतन वा मानधन एवढ्यावरच त्याने संतोष मानला पाहिजे. आपली सर्व कार्यक्षमता पणाला लावून त्याने स्वत:वरील दायित्व निभावून नेले पाहिजे. तो चतुर आणि धोरणी असावा. त्याचा जनतासंपर्क

अखंड आणि प्रामाणिक असावा. त्याला परिस्थितीचे चांगले भान असावे. तो निर्भय आणि पाठीचा कणा ताठ असणारा असावा. पण त्याने उर्मट, गर्विष्ठ असू नये. विनयी असावे. आर्जवी असावे. छत्रपति शिवराय, लोकमान्य टिळक, वल्लभभाई पटेल, सुभाषचंद्र बोस, वीर सावरकर, पुरुषोत्तमदास टंडन, आचार्य नरेंद्र देव, अशी व्यक्तिमत्वे ही नेतेपणाची आदर्श म्हणून दृष्टीसमोर ठेवली पाहिजेत.

दलित वर्गाचे पुढारीपण करणाऱ्या नेत्यांचा एक स्वतंत्र गट अलिकडे दिसून येतो. वस्तुत: तो तसा नसावा. पण तसा आहे. तेव्हा त्यासाठी काही सूचना देणे आवश्यक वाटते. दलित समाजाची उन्नती करणे हा उद्देश चांगला आहे. पण दलितपुढाऱ्यांचा सर्व भर आक्रोश, संघर्ष, सवर्णांशी वैर, या ना त्या निमित्ताने, खऱ्या खोट्या कारणांनी अनुयायांना भडकाविण्याकडे आहे. दलिततातहि रोटी–बेटी बंद अशा अनेक जाती आहेत. त्यांचाहि आपसात मेलजोल नाही. महार, मांग, ढोर, चांभार यांचे परस्परांशी सामंजस्य नाही. दलितातील महाराव्यतिरिक्त इतर जाती उपेक्षेने जशाच्या तशा पीडितच राहिलेल्या आहेत. त्यांच्यातील हा जातिभेद नष्ट होईल याची दक्षता घेताना दलित पुढारी दिसत नाहीत. परिस्थिती सुधारलेला दलित आपल्याच गटातील मागासलेल्या वर्गाशी फटकून वागतो. सभासंमेलनाव्यतिरिक्त त्यांच्याशी घरोब्याने, जवळिकेने वागणारे त्या समाजातील नेते क्वचितच आढळतात. केवळ संघर्ष वाढवून, वैर पेटवून खऱ्या अर्थाने प्रश्न सुटत नाहीत. हे आता स्वराज्यप्राप्तीच्या पन्नास वर्षानंतर तरी दलित नेत्यांनी जाणून घेतले पाहिजे. आरक्षण मिळते म्हणून मागासलेलेच राहणे आवश्यक आहे की काय? असे दलितांना वाटू लागले असावे असे वाटते. आरक्षणाची संधी मिळालेल्या दलितांनी आपल्या मुलाबाळाकरिताहि आरक्षण न मागता इतर मागासलेल्यांना ती संधी प्रयत्नपूर्वक मिळवून द्यावी. आरक्षण हा विषय चिरंतन होऊ नये. लोटला हाच काळ फार दीर्घ आहे. तो येत्या पंधरा–वीस वर्षात तरी पूर्णपणे थांबला पाहिजे. आणि शासनातील सेवेची संधी केवळ गुणवत्ता लक्षात घेऊनच दिली गेली पाहिजे. असे घडेल तो सुदिन.

सेवक

अनेक निमित्ताने, अनेक प्रसंगी कुशल कर्मचारी, गडी, गवंडी, घरगडी, इत्यादी रूपाने वेतन घेउन काम करणाऱ्यांचे सहकार्य अनेक वेळा घ्यावे लागते. पण हा कर्मचारी कामसू, प्रामाणिक, पूर्णवेळ काम करणारा, आणि विनम्र असा क्वचितच आढळतो. तो कामावर उशीरा येणार, लवकर जाणार. चहा पिण्याच्या निमित्ताने बाहेर जाणार वा बिड्या फुंकीत बसणार. अंग मोडून काम करावे आणि त्याचे पुरेसे वेतन घ्यावे या वृत्तीचा दिवसेदिवस लोप होतो आहे. जे कर्मचारी निरनिराळी कामे ठेक्याने घेतात, ते कामे इतकी रेंगाळवितात की त्याना आपल्या कामाचा ठेका देणारा वैतागून जातो. त्यांची चालढकल असह्य होते. केलेली कामेहि नीट नेटकी, व्यवस्थित आणि बळकट होण्याकडे

कर्मचाऱ्याची दृष्टी नसते. कर्मचाऱ्याने स्वीकारलेल्या कामाकडे कर्तव्यभावनेने पाहिले पाहिजे. स्वीकारलेले काम पूर्णवेळ आणि अंगमोडून केले पाहिजे. योग्य वेतनाचा आग्रह अवश्य धरावा पण स्वीकारलेल्या कामात वेळेचा अपव्यय होणार नाही, कामाची प्रतवारी उणावणार नाही, अशी दक्षता त्याने घेतलीच पाहिजे. त्याचे वागणे बोलणे सरळ, साधे, सौजन्याचे असावे. त्याची वृत्ती प्रसन्न आणि समाधानी असावी. काम सांगणारानीहि सेवेचे चोख मोल उदारपणे आणि संतोषाने दिले पाहिजे. कर्मचाऱ्याच्या वाट्याला तुसडेपणा, संताप, आबाळ, वा हीनतेची वागणूक येणार नाही असा विवेक धन्यानेहि बाळगला पाहिजे.

शाश्वत हिताचे दृष्टीने कसे असावे ते माझ्या मताने व शक्यतो स्पष्ट शब्दात लिहिले आहे. सज्जनांनी आपल्या विवेकाप्रमाणे त्यातील योग्यायोग्य पारखून स्वीकारावे.

तरी न्यून ते पुरते। अधिक ते सरते। करुनि घेयावे हे तुमते। विनवितु असे॥

या श्रीज्ञानोबारायांच्या शब्दाने समारोप करतो.

निरनिराळ्या वेळी नाना प्रकारचे वाचन करीत असताना, आपल्या परंपरेतील धारणांना अनुकूल होतील, आधार देऊ शकतील असे पुष्कळ लेखन आढळून आले. त्यातील काही भाग (परिच्छेद) टिपणे या स्वरूपात काढले होते. या ग्रंथाच्या आरंभी 'भूमिका' म्हणून जे लिहिले आहे त्यातील बहुतेक विधानांना प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे हे परिच्छेद आधारभूत आहेत. असे त्यातील, सर्वच्या सर्व नाही तरी पुष्कळ प्रमाणात, येथे ग्रंथाधारासह, काही तरुण मित्रांच्या विशेष आग्रहाने उद्धृत केले आहेत. परिच्छेदांखाली त्या ग्रंथाचे संक्षिप्त नाव दिले आहे. त्यांच्या सविस्तर नावाची यादी शेवटी दिलेली आहे. काही परिच्छेदांना 'विचार चिंतन' असे म्हटले आहे, ते त्या त्या वेळी त्या विषयी झालेल्या चर्चेचा सार भाग आहे. त्यालाहि कोठे ना कोठे आधार आहेतच. पण त्याचे संशोधन करण्यात वेळ घालवणे शक्य झाले नाही. हे सर्व परिच्छेद त्यातील सामान्य विषयानुरूप, स्थूलमानाने एकवीस गटात वर्गीकृत केले आहेत. शेवटच्या संकीर्ण गटामधील परिच्छेदांना सामान्य विषय मथळ्यासारखे दिले आहे. त्याचा उपयोग जिज्ञासूंना होईल असे वाटते.

अनु. विषय **पृष्ठ**

१.. हिंदू धर्म–संस्कृति–जीवन

हिंदू धर्म हिंदू जीवनप्रणाली ही सनातन तत्त्वांवर आधारलेली असून ती केवळ भारतीयांच्याच नव्हे तर सर्व मानवांच्या दृष्टीने कल्याणप्रद आहे. म्हणून आचरणीय आहे.

निष्ठेने वाटचाल करित राहिल्यास यांच्या शिखरापर्यंत सहजपणे पोचता येते असे सामर्थ्य वेदशास्त्रांवर आधारलेल्या हिंदू जीवनपद्धतीत आहे. येथे धर्माची व्याख्या मानव–समाजास सर्वकाल

हितकर असणाऱ्या सद्‌गुणांवर आधारित आहे. उपासना हे अनेक साधनांपैकी आत्मोन्नतीचे एक साधन आहे. उपासना पद्धतीत प्रकृति–प्रवृत्ती–परिस्थितीप्रमाणे विविधता असू शकते आणि हिंदूधर्माने या विविधतेस मोकळेपणानी मान्यता दिली आहे.

रा.भा.१

हिंदूंची धर्म–कल्पना विशाल,व्यापक आहे. धर्माचे आचरण वैयक्तिक असले तरी हिंदू धर्म व्यक्तीपुरताच संकुचित नाही. हिंदूधर्म ही केवळ उपासनापध्दतीहि नाही म्हणून रिलीजन शब्दाने धर्म स्पष्ट करता येणार नाही, ख्रिस्ती– मुसलमान इत्यादि संप्रदाय मात्र रिलीजन शब्दाने ओळखता येतील. संप्रदायात ईश्वर वेगळा मानून व्यवहार केला जातो. तत्त्वत: हिंदूधर्माचे तसे नाही असे म्हणावे लागते.

विचार चिंतन

मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे. त्याचे बव्हंशी जीवन समाजावर अवलंबून आहे. म्हणून हिंदूंनी व्यक्ति आणि समाज यांचे नियम अतिशय विचारपूर्वक मांडलेले आहेत. ते व्यापक, गंभीर, परिपूर्ण, स्थिर, प्रौढ, दूरदर्शी आहेत. इतके निर्दोष समाजशास्त्र इतरत्र क्वचितच आढळते. यात व्यक्ति, कुटुंब, समाज आणि राष्ट्र या सर्वांची उत्तमरीतीने सांगड घातलेली आहे. त्यात मनुष्याच्या आध्यात्मिक उत्कर्षाकडेहि पुरेसे लक्ष दिले आहे. त्यामुळे वंश, समाज यांचे आर्थिक, राजकीय आणि ऐहिक संबंध सुरक्षित राहतील असा विचार आहे. मनुष्याच्या शरीर–इंद्रिय–मन यांच्या विकासाच्या आड काहिहि येणार नाही अशी व्यवस्था येथे केली आहे. दडपण आणि स्वैराचार यांचा मध्यमक्रम संयमाने साधला आहे. येथे मोकळीक आहे तसेच बंधनहि आहे. त्यामुळे शतकाशतकातूनहि हिंदू –समाज ऐहिक आणि आध्यात्मिक सुख सातत्याने भोगीत आला. संघर्ष आणि अस्वास्थ्य कोणाच्याहि वाट्यास आले नाही.

रा.भा.३

धर्म आणि अधर्म यांच्या उत्कर्षापकर्षाच्या स्थितीवरून कालाचे काहि विभाग ऐतिहासिकदृष्ट्या पाडणे शक्य आहे.

१) राजसत्तेवाचून केवळ धर्माच्या बळावर माणसे परस्परांचे रक्षण करीत, सुखशांती– समाधानाने नांदत होती .

२) समाजजीवनासाठीआवश्यक असलेल्या धर्माचे संरक्षण करण्याकरिता राजसत्तेचा आधार घ्यावा लागला.

३) शासनाला कठोर दंडाचा अवलंब करून समाजहितासाठी आवश्यक असलेल्या धर्माचे रक्षण करावे लागले. येथे प्रजा उच्छृंखलतेकडे झुकू लागलेली असते. आणि शासन धर्मशास्त्रावर अवलंबून आग्रहि होते.

४) शासन नि प्रजा दोनहि उच्छृंखल होतात आणि आणि धर्म,शास्त्र,थट्टेचा विषय होतो.

न्याय–निर्बंध कसे तरी कागदावर उरतात आणि उच्छृंखलतेच्या अतिरेकाचे नियमन करण्याचा शासन प्रयत्न करते.

आपली युग विभागणी याच दृष्टीने केलेली आहे.

रा. भा. ४–५

एकेकाळी शास्त्राचे प्रामाण्य मानण्यात बुद्धिमत्तेला संकोच नव्हता. तर्काचे अधिष्ठान शास्त्रातील शब्द होते. त्यादृष्टीने समन्वय, समुच्चय,विधि वा निषेध, तात्पर्य वा लक्षणा, ध्वनि यांचा विचार केला जात असे पण हे नियमन सोडण्यातच आज भूषण मानले जात आहे. माझ्या बुद्धीला जे उमगते, पटते तेवढेच खरे असे मानणे ही स्वतःच्या बुद्धीविषयीची अंधश्रद्धा आहे. हे बुद्धिवादी म्हणविणारे का लक्षात घेत नाहीत, कोणास ठाऊक!

शास्त्रांच्या मागे मुख्य प्रेरणा ईश्वराची असते. म्हणून आपल्याकडे 'धर्मस्य प्रभुरच्युत:' ईश्वर हा धर्माचा म्हणजेच धर्मातील नियमांचा उत्पादक आहे, स्वामी आहे. धर्मशास्त्रे ईश्वराची प्रेरणा घेऊन जन्मास आली आणि त्यांचा विकास निस्पृह, निरपेक्ष, निर्मल, सात्त्विक, तपस्वी अशा प्रज्ञावंतांनी मानवाच्या कल्याणासाठी आपल्या बुद्धिमत्तेच्या बळावर केला. त्यामागे शतकांचेच नव्हे तर सहस्रकांचे, युगायुगांचेहि अनुभव अधिष्ठानभूत आहेत.

रा. भा. ६, ७

हिंदूधर्म स्वभावत:च शाश्वत सिद्धांतावर आधारलेला आहे. म्हणूनच तो सनातन आहे. त्यात तत्त्वत: परिवर्तनाला वाव नाही. माणसाची शरीररचना जशी मनुष्यजाती स्वतंत्रपणे जन्माला आल्यापासून तशीच आहे. त्याप्रमाणेच धर्माच्या नियमांचे आहे. हिंदूधर्मात अभ्युदय आणि आणि नि:श्रेयस, प्रवृत्ती आणि निवृत्ती यांचा विचार यथायोग्यरीतीने केला आहे. ऐहिक आणि पारलौकिक वा अध्यात्मिक यांचा तोल राखला आहे. म्हणून हिंदूधर्माने चार पुरुषार्थ मानले आहेत.

पुरुषार्थ म्हणजे पुरुषाने– माणसाने प्राप्त करून घेतली पाहिजे अशी आवश्यक गोष्ट यात जागतिक, व्यावहारिक, कौटुंबिक परिस्थितीप्रमाणे देह– मन–बुद्धीचा विकास आणि या सर्वांचे शांती समाधान प्राप्त करून घेण्यासाठी काय करावे, काय मिळवावे, काय अंगी बाणवावे याचा विचार येतो. हे पुरुषार्थ चार आहेत. धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष!

विचार चिंतन

कर्माचा परिणाम शक्यतो अनुकूल व्हावा फारसा प्रतिकूल होऊ नये, अशा रीतीने कर्म करावयाचे, कृती घडावयाची तर माणसाच्या शरीर–इंद्रिये–मन–बुद्धि यांच्यावर त्या दृष्टीने अनुकूल ठरतील असे संस्कार करावे लागतात. त्या संस्कारांना अनुकूल असे वातावरणहि मग निर्माण करावे

लागते. त्या दृष्टीनेच हिंदू परंपरेतील वर्ण,आश्रम, पुरुषार्थ आणि उपासना मार्ग, साधना यांचा विचार केलेला आहे.

ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र हे चार वर्ण
ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ, संन्यास हे चार आश्रम
धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष हे चार पुरुषार्थ
कर्म, भक्ति, योग, ज्ञान हे चार उपासनामार्ग

व्यक्ती, कुटुंब आणि समाज यांची संघर्षरहित शाश्वत सुस्थिती या सोळा खांबांवरच आधारलेली आहे. या वर्ण,आश्रम,पुरुषार्थ, व साधना यांचा अवलंब करणे जितके प्रामाणिक, जितके निष्ठेचे, जितके सातत्याचे, तितके त्या प्रमाणात व्यक्ति, समाज, आणि देश यांचे कल्याण होईल. कर्मविपाकाचे चांगुलपण या सर्वाच्या यथाधिकार स्वीकारानेच सिद्ध व्हावयाचे असते.

विचार चिंतन

सगळेच इंग्रज अधिकारी कुटिल वर्तनाचे, धूर्त नि स्वार्थी होते असे नाही त्यांना इंग्रजांचे सेवक म्हणून हिंदुस्थानला लुबाडावयाचे असले, तरी त्यांची न्यायबुद्धी कुठेतरी, केव्हा तरी जागृत होई, आणि ते क्वचित अनवधानाने, बहुधा अभ्यासाचा, संशोधनाचा, चिंतन–मननाचा स्वाभाविक परिणाम म्हणून, खरे तेच बोलत. सत्य जणू त्यांच्या मुखावाटे स्वार्थाचे अडथळे दूर करून प्रगट होई. जस्टिस वुड्राफ ही त्यातील एक व्यक्ति. त्यांनी ‘Is India Civilized’ या नावाचे एक पुस्तक लिहिले आहे. हिंदुस्थानच्या लोकांचे सांप्रदायिक आचार आणि त्यांच्या विचारांना असलेले अध्यात्मिक अधिष्ठान यामुळे अनेक चढउतारात हिंदू समाजाचे संरक्षण झाले. त्यांच्या आश्चर्यकारक वर्णाश्रमधर्मामुळे हिंदू समाजाचे सर्वप्रतिकूल परिस्थितीतहि संरक्षण झाले.

भा.रा.द पृ.७ राजोपाध्ये (पुरस्कार)

वुड्राफने असेहि म्हटले आहे की, ‘आपल्या परंपरांची आणि धार्मिक वैचारिक धारणेची हिंदू लोक उपेक्षा करतील तर ते या स्वत:च्याच दोषामुळे झपाट्याने विनाश पावतील. आजची धर्म विचारापासून दुरावलेली पाश्चात्त्य संस्कृती वर्तमानकाळात सोयीची वाटली तरी हिंदू लोकांच्यासाठी ती विषासारखी ठरणार आहे.’

विचार चिंतन

‘प्रसूतिरक्षणं असंकरो धर्म:’ अशी धर्माची व्याख्या गौतमाने केली आहे.

भा.स.रा.पृ.८४

श्री. विजय वा.बेडेकर, हे व्यवसायाने चिकित्सक (डॉक्टर) आहेत. त्यांचे स्वत:चे रुग्णालय आहे. त्यांना प्राच्य विद्या(भौतिक) आणि हिंदुस्थानचा प्राचीन इतिहास याविषयी विशेष आस्था

आहे. ठाणे येथे त्यांनी प्राच्य विद्यांचा अभ्यास करण्यासाठी एक संस्था चालविली आहे. तिच्याद्वारा ते भारतातील प्राचीन विद्या किती प्रगत होत्या ते समाजापुढे मांडण्याचा प्रयत्न साक्षेपाने करीत असत. त्यांनी २९ एप्रिल १९९५ ला ठाणे येथे 'प्राचीन हिंदुस्थानातील शिक्षण व्यवस्था' या विषयावर एक चर्चासत्र भरविले होते. त्या सत्रात त्यांनी एक लहानसा निबंध वाचला होता त्या निबंधात त्यांनी जे मांडले आहे त्याचाच थोडक्यात आशय असा–

इंग्रज हिंदुस्थानात येण्यापूर्वी वा त्यांची राजवट स्थिरावण्यापूर्वी हिंदुस्थान जगातील कोणत्याहि राष्ट्राच्या दृष्टीने मागासलेला नव्हता. उलट काही गोष्टीत अधिकच प्रगत होता, म्हटले तरी चालेल. एक प्रकारचा सुधारित नांगर युरोपातील ऑस्टियामध्ये १६६२ साली वापरण्यास प्रथम आरंभ झाला. इंग्लंडमध्ये तो १७३० मध्ये वापरला जाऊ लागला. पण कॅप्टन थॉस हॉलकॉट याने १७९५ मध्ये लिहिलेल्या हिंदुस्थानातील शेतीविषयक लेखात म्हटले आहे की सुधारित यांत्रिक नांगर हे युरोपमधील एक आधुनिक संशोधन आहे (ड्रिलप्लाऊ) पण प्रवासात मी पाहिले की एका शेतात असाच सुधारित नांगर प्रत्यक्षात उपयोगात आणला जात होता. त्याची रचना अगदी साधी होती. अशा प्रकारचे नांगर येथे सर्वत्र वापरले जात असत आणि हे कधीपासून वापरले गेले आहे ते कोणासच आठवत नव्हते. (अर्थात कित्येक पिढ्यापासून ते वापरात असले पाहिजे.)

युरोपाने अनेक गोष्टी हिंदुस्थानातून उसन्या घेतल्या होत्या. उत्तम प्रकारचे पोलाद चांगल्या विणीचे कापड, कौशल्याने निर्मिलेल्या कलात्मक वस्तू, रत्नजडित अलंकार, हे हिंदुस्थानातून युरोपमध्ये निर्यात केले जात असत. ब्रह्मदेशात खनिज तेलाच्या पाचशेच्या आसपास विहिरी होत्या. या खनिज तेलाचा (पेट्रोलियम) उपयोग काय करावा, कसा करावा, याचे ज्ञानहि त्यांना होते. चांगली शिक्षणव्यवस्था असल्यावाचून हे असे घडणे शक्य नाही.

इंग्रज तज्ञानीच वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना जी प्रतिवृत्ते सादर केली आहेत, त्यात म्हटले आहे की पेशव्याच्या काळात पुण्यातच २२२ शाळा होत्या. त्यातून प्राथमिक आणि उच्च प्रतीचे शिक्षण दिले जात असे. दक्षिण कोकणात २८१ शाळा होत्या. त्यात शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यात तीस ते ५० प्रतिशत ब्राह्मणेतर विद्यार्थी असत.

यातील अनेक शाळा मंदिरात, कोणाच्या तरी घरात वा छपरात भरविल्या जात. त्यांचे धनी न्हावी, कुंभार, तेली, हेही असत. शिक्षकामध्येही ब्राह्मणेतर शिक्षकांची संख्या चाळीस प्रतिशताच्या आसपास असे.त्यात कुणबी, वाणी, शिंपी या जातीचेहि शिक्षक असत. (श्री.बाळ गांगल यांनी काही वर्षापूर्वी सोबतमध्ये याच विषयावर एक लेखमाला लिहिली होती. त्यात वडार जातीतील शिक्षकांचाहि उल्लेख केला होता. या वाक्यांचा उल्लेख बेडेकरांच्या लेखातील नाही.)

श्री बेडेकर–गांगल यांच्या लिखाणावरून हे स्पष्ट होते की ब्राह्मणेतर समाज मागासलेला, अज्ञानी, अडाणी होता. तो इंग्रजांनी शहाणा केला, त्यांना शिक्षणाची संधी दिली, असे म्हणण्यास काहीहि आधार नाही. 'शूद्रांनी वेदपठण करू नये.' एवढेच काय ते बंधन थोड्या कडक स्वरूपात होते. महाभारताच्या नंतरच्या काळात तरी प्रत्येक ब्राह्मण 'सांगवेदाचे' अध्ययन केलेला असे, असे नव्हते. त्याकाळी इतर अनेक उद्योगात आणि व्यवसायात ब्राह्मण वर्ग असे. त्यामुळे ब्राह्मणातहि क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र यांच्यावृत्तीने जगणारे ब्राह्मण होते. अशा ब्राह्मणांना कोणतीहि सोय सवड असू नये. मनूने तसे म्हटले आहेच.

पण महाभारताने त्याहून स्पष्ट आदेश दिला आहे.
'अश्रोत्रिया: सर्व एव सर्वे चानाहिताग्नय: ।
तान् सर्वान् धार्मिको राजा बलिं विष्टिं च कारयेत् ॥
अब्राह्मणानां वित्तस्य स्वामी राजेति वैदिकम् ।
ब्राह्मणानां च ये केचित् विकर्मस्था भवन्त्युत ॥'

– जे ब्राह्मण वेदवेदांगात तज्ञ नसतील, जे अग्निहोत्र ठेवीत नसतील, त्यांना केवळ धर्मशास्त्र म्हणून करमुक्त करू नये. राजाने त्यांना वेठीस धरून कामास लावावे, आणि त्याच्याकडून योग्य ते सर्व करहि घ्यावेत. केवळ देवतुल्य आणि ब्रह्मतुल्य ब्राह्मणच करमुक्त असावेत. ब्राह्मणेतरांच्या संपत्तीचा राजा हाच खरा स्वामी आहे. पण 'विकर्मस्थ' ब्राह्मण धर्माने न वागणाऱ्या ब्राह्मणांच्याहि संपत्तीचा राजाच स्वामी आहे.

ब्राह्मणांनी स्वत:ला सर्व प्रकारच्या राजशासनापासून स्वत:च केलेल्या नियमाच्या बळावर मुक्त करून घेतले आहे. असा अपसमज बुद्धिपुरस्सर पसरविण्यात आलेला आहे. जे केवळ अरण्यात राहून अध्ययन –अध्यापन करतात, तप आचरितात, निस्पृह, अपरिग्रही आणि चारित्र्यसंपन्न आहेत. तेच केवळ करमुक्त आहेत. सन्माननीय आहेत. असे जे नाहीत त्यांच्यात आणि सामान्य प्रजेत विशेष अंतर नाही.

विचार चिंतन

इंग्रजांनी हिंदुस्थानातील परंपरागत शिक्षणपद्धति बंद करून स्वत:ला अनुकूल असा नवीन शिक्षणक्रम कार्यवाहीत आणण्याची योजना आखली. त्यासाठी वार्षिक एक लाख रूपये अनुदान देण्याचे ठरविले. ही गोष्ट सामान्यत: १८८३ च्या आसपासची आहे. एक लाख म्हणजे सामान्यत: आठ ते दहा हजार पौंड. हे अनुदान त्याकाळाच्या मानाने फार मोठे वाटले, पण सर्वत्र शैक्षणिक उपक्रम चालू करण्याच्या दृष्टीने फारच थोडे होते. त्यावेळच्या लॉ कमिशनचा सदस्य आणि अध्यक्ष असणारा लॉर्ड मेकॉले हाच प्रतिवर्षी दहा हजार पौंड वेतन घेत असे. (एका माणसाचे वेतन आणि सर्व योजनेवरील व्यय

सारखाच असणे हे अर्थशास्त्र दृष्ट्या खुळेपणाचे आहे) या योजनेला वॉरन हेस्टिंग्ज आणि अनुदान मंडळाचे इतर काही सभासद यांनी पूर्णपणे विरोध केला. इतिवृत्तामधे तत्कालीन भारतीय शिक्षणाविषयीचे अगदी काळेकुट्ट चित्र रंगविलेले असूनहि इतरानी नवीन उपक्रमास मान्यता दिली नाही. ते म्हणाले की ' हिंदूच्या पद्धतीमागे श्रद्धा आणि नैतिकतेचे चांगले अधिष्ठान आहे, त्यांचे (धर्म) परिवर्तन करणे, त्यांना काही नवीन शिकवावयास लावणे, ज्ञानाच्या क्षेत्रातील विशेष विकास त्यांना शिकविणे यासाठी प्रयत्न करणे हा केवळ खुळेपणा आहे. ज्ञानाच्या दृष्टीने हे सगळे त्यांच्या जवळ आधीच आहे.' परंतु नंतर काही दिवसांनी सुधारकाचे मूळ पुरुष म्हणून ख्यात झालेल्या राजा राममोहनरॉय यांच्यासारख्यांच्या अविवेकी दुराग्रहाने आणि मेकॉलेच्या दडपणाने नवीन शिक्षणपद्धति सुरु झाली. होऊ घातलेले संस्कृत विद्यालय थांबविले गेले. इंग्रजी माध्यमाच्या वा इंग्रजीप्रधान शिक्षण देणाऱ्या शिक्षणसंस्था स्थापन झाल्या. हिंदु मुले त्यातून शिकू लागली. या शाळा म्हणजे इंग्रजांना त्यांचे शासन चालविण्यासाठी उपयुक्त असे कारकून पुरविणाऱ्या निर्माणीच (कारखाने) होत्या. केवळ भौतिकच नव्हे तर वैचारिक पातळीवरही इंग्रजी राजवट स्थिरावण्यास मोठे सहाय्य झाले. मेकॉले स्पष्टपणे म्हणत असे की आमच्या शिक्षणातून बाहेर पडलेला हिंदू रक्तमांसाने, रंगाने, नाकाडोळ्याने हिंदू असला तरी त्याच्या आवडीनिवडी, खानपान, मते आणि बुद्धि ही पूर्णपणे इंग्रजी असेल. (मेकॉलेचे हे विधान पूर्णपणे खरे ठरले. हिंदुस्थान खंडित होऊन स्वराज्यप्राप्ती झाली. त्याला पन्नास वर्षे तरी लोटली तरी मेकॉलेचा हा विद्यावंश वाढतोच आहे. आणि पारतंत्र्याच्या काळातील इंग्रजाप्रमाणे हा काळा इंग्रज अद्यापीहि सत्तास्थानी मिरवितो आहे. विशेष म्हणजे तो अधिक भ्रष्ट अधिक अकार्यक्षम आणि अधिक उर्मट झालेला आहे.)

विचार चिंतन

पुढे विकसित झालेल्या पण परिणामी प्रदूषण वाढविणाऱ्या भौतिक तंत्रज्ञानाच्या काही गोष्टी वगळल्या तर इंग्रजांनी आम्हाला शिकवावे असे त्यांच्याजवळ खरोखरीच काही नव्हते. आणि नाही. फ्रेडरिक पिकाट म्हणतो की 'समाजाला शांतता आणि सुख देणारे म्हणून जे जे काही आहे त्याचे भारतीयांनी एक पद्धतशीर शास्त्रच बनविले आहे. (एव्हरीथिंग टेंडिग टू दि पिस अँड वेल बीइंग ऑफ सोसायटी हॅज बीन लाँग सिन्स रिड्युसड् बाय दि हिंदूज् टू वेल ऑर्डर्ड रुलस्) सामाजिक बाबतीत आम्ही त्यांना शिकवावे असे आमच्याजवळ काही नाही. (वुई हॅव व्हेरि लिटल् टू टीच देम इन् मॅटर्स ऑफ सोशल फिलॉसफि) आम्ही आमच्या ओबडधोबड कल्पना हिंदूच्या गळी उतरवू लागल्यास आमच्यात जो काही निलाजरा सावळा गोंधळ झाला आहे, तसा त्यांच्यातहि होईल. त्यामुळे त्यांचे फार अहित होईल. (एनी इन्ट्रॉडक्शन अमंग देम् ऑफ् आवर क्रूड आयडियाज् कॅन ओन्ली रिझल्ट इन मिसचिफ अँड टू ब्रिंग दि हिंदूज टू दि सेम केऑटिक्स क्रँबल ऑफ अँटँगॉनिरिक्स् इंटरेस्टस् वुइच इज दि कॅरेक्टॅरिस्टिक्स ऑफ आवर ओन डिस्ग्रेसफुल मडल्)

ब्रा.रा.अ.प्रकरण १५

प्राचीन हिंदुस्थानातील समाज किती सुसंस्कृत आणि शीलसंपन्न होता त्याचे वर्णन अनेक प्रवाशांनी व संबंधितांनी आश्चर्यचकित होऊन लिहून ठेवले आहे. काही ठिकाणी त्यांनी ब्राह्मण शब्दाचा उपयोग केला आहे तर काही ठिकाणी हिंदू शब्दाचा. क्वचित् ब्राह्मणी धर्माचाहि उल्लेख होतो. कारण हिंदूधर्म हा सगळाच ब्राह्मणी धर्म या नावाने ओळखला जात असे. पण ब्राह्मण आणि शूद्रातिशूद्रापर्यंतचा इतर समाज यांच्यात नैतिकता आणि सदाचार यादृष्टीने विशेष अंतर नव्हते.

भारतीयांच्या मध्ये आढळणाऱ्या प्रामाणिकपणाचा अल्पांशदेखील इतर कोठे आढळणे शक्य नाही. असे मेगॅस्थेनिसने लिहून ठेवले आहे. स्ट्रॅबोने मोठ्या कौतुकाने म्हटले आहे की, 'हिंदूना दारांना कुलूपे लावावी लागत नाहीत. आणि देण्याघेण्याचे व्यवहार व इतर करार ते खतपत्राशिवाय करतात.' ह्यु–एन–त्संग म्हणतो की 'हे लोक फारच कृतज्ञ आणि दु:खिताला सहाय्य करण्याकरिता स्वत:च्या जीवाचीहि क्षिती न करणारे आहेत.' मार्कोपोलोने १३ व्या शतकात लिहिलेले आहे की 'इकडची पृथ्वी तिकडे झाली तरी ब्राह्मण कधी खोटे बोलणार नाही.' अबुलफझल म्हणतो की 'हिंदू मनुष्य हा एकंदरीत सज्जन आणि मायाळू असतो. जगातील इतर कोणत्याहि माणसाशी तंटा करण्याची त्याची बुद्धि नसते'. मॅक क्रिडल म्हणतो की, 'न्यायबुद्धि, प्रामाणिकपणा आणि सरळपणा हे हिंदूचे विशेष सद्‌गुण आहेत. (दि हिंदूज आर डिस्टिंग्विश बाय स्ट्रेटफॉरवर्डनेस अँड ऑनेस्टि ऑफ देअर कॅरॅक्टर दे नेव्हर टेल एनिथिंग अनजस्टलि)'

सन १९३६ साली दिनोवास्का या पोलीश युवतीने असे लिहून ठेवले आहे की कोणाहि हिंदूच्या चेहेऱ्यावर द्वेषाचे चिन्ह देखील आम्हास आढळले नाही. कधी क्रोधहि दिसला नाही. पाश्चात्य जगात या गोष्टी अशक्य आहेत. उपजत दयार्द्रता आणि अंत:करणाची सुंदर ऋजुता यांच्यामुळे त्यांच्या ठिकाणी खरा बंधुभाव उत्पन्न होतो. वस्तुजाताविषयी साम्यबुद्धि हिंदूंच्या अंत:करणात नकळतपणे दृढमूल झालेली असते. त्यामुळेच हे असे सरळ भाव त्यांच्या वर्तनात येतात.'

बर्नाड शॉ ने एका हिंदू गृहस्थाजवळ उद्गार काढले आहेत की, 'तुम्हा हिंदु लोकांजवळ (खऱ्या) मुखमुद्रा असतात आणि आमच्याजवळ आहेत ते केवळ मुखवटे (यू इंडियन हॅव फेसेस् वुइ हॅव ओन्ली मास्कस्)'

ब्रा.रा.अ.प्रकरण १५

मनूने आततायीच्या संदर्भात जी लक्षणे सांगितली आहेत त्यात जाळपोळ करणारा, विध्वंसक, लूटमार करणारा आणि स्त्रियांच्यावर अत्याचार करणारा यांचा उल्लेख केला आहे. तसेच हा आततायी कुणीहि असला तरी मागचा पुढचा काहीहि विचार न करता त्याला ठार मारावे असा नियमहि

सांगितला आहे. या संदर्भात लुटारु,ठग आणि पूर्णपणे त्याच वर्गातले जात्यंध मुसलमान यांची गणना केली पाहिजे. मुसलमानांचे आक्रमण सामान्यत: ख्रिस्तशकाच्या आठव्या शतकात झाले. त्या आधी ग्रीक–शक–हूण या म्लेंच्छांची आक्रमणे ख्रिस्त शकापूर्वी तीनशे वर्षापासून पुढे सहासातशे वर्षे होतीच होती. तेहि काही थोडे अत्याचारी नव्हते. पण त्यांची आक्रमणे फारशी स्थिरावली नाहीत. आणि जे काही स्थिरावले, ते उदार हिंदू समाजात पचनशक्ति उत्तम असलेल्या हिंदू संस्कृतीत लौकरच मिसळून गेले. हिंदूशी एकरूप झाले. क्वचित् एखाद्या वेगळ्या जातीच्या नावाने इतर अनेक जातींच्या समूहात सहकार्याने नांदू लागले. त्यामुळे हिंदू समाजाचीर विशेष हानी झाली नाही.

विचार चिंतन

हिंदू समाजात व्यापक प्रमाणात असलेली धर्मनिष्ठा मेकॉलेच्या प्रयत्नानेहि फारशी उणावली नाही. तसे म्हटले तर आजहि बव्हंशी हिंदू समाज धार्मिकच आहे. देवधर्म–तीर्थयात्रा–उत्सव–महोत्सव –जपजाप्य –यज्ञयाग, निरनिराळ्या व्रतांची अनुष्ठाने, सर्व देशभर उण्या–अधिक प्रमाणात सातत्याने होत असतात. अंधश्रद्धा निमूर्लनवाद्यांनी जिवापाड आटापिटा करूनहि त्यांच्या प्रयत्नाला म्हणावे तसे यश येत नाही. हे सर्व खरे असले तरी धार्मिकता ही वर्तणुकीत तरी वरवरची आहे. उथळ आहे, दृढ सात्त्विक श्रद्धा, वैयक्तिक आणि सामाजिक स्वरूपाची नैतिकता मनबुद्धीची शुचिता या गोष्टी मात्र समाजाचा विचार करता, पुष्कळ प्रमाणात उणावल्या आहेत. नव्या पिढीत धार्मिक बंधने, कुटुंबप्रेम, गुरुजनांविषयी आदर, राष्ट्राविषयीची निष्ठा, कर्तव्यबोध या गोष्टी फार वेगाने उताराला लागल्या आहेत. मानवी जीवन का कशाकरिता, याचा विचारहि कोणाच्या मानात डोकावत नाही. सर्व ध्येय–आशा–आकांक्षा केवळ जीवनप्रतिष्ठेभोवती (करीअर) घोटाळत असतात. अधिकात अधिक धन मिळविणे आणि त्या बळावर विलासी जीवन जगणे एवढे एकच साध्य तरुणांच्या पुढे उभे राहिले आहे असे दिसते. वृत्तपत्रे, साप्ताहिके, मासिके, दूरदर्शन, नभोवाणी यातून नटनट्या खेळाडू यांनाच आकर्षक स्वरूपात प्रसिद्धी दिली जाते. त्यांच्या स्वैरविलासी वर्तनाची विस्ताराने नावाजणी होते. व्यभिचारी दुर्वर्तनाला मुक्त, निर्भय, धीराचे, प्रामाणिक म्हणून प्रतिष्ठित केले जाते. त्यामुळे उगवती पिढी निराधार होऊन, ध्येयशून्य होऊन दुर्व्यसनाने पोखरली जात आहे.स्वैराचाराकडे झुकत आहे. महानगरातून हे प्रमाण वेगाने वाढते आहे. ही परिस्थिती खेदकारक आणि भयानक आहे.

आमच्यातीलच काही शहाणी, सज्जन माणसेहि 'हे कलियुग आहे, कलियुगात काय होईल ते पुराणांनी वर्णन केले आहे, संतांच्या वाङ्मयातूनहि त्याचा अनुवाद झाला आहे. तेव्हा एकट्याने चिंता करून काय होणार ?आपण आपल्यापुरते पहावे' म्हणून स्वस्थ बसतात. यातील 'एकट्याने चिंता करून काय होणार ? आपल्यापुरते पहावे' म्हणण्याला काही अर्थ आहे. पण तो थोडा आहे.

न जानपदिकं दु:खं एक: शोचितुमर्हति।

यदा स्वं प्रति कुर्वीत यदि पश्येदुपक्रमम् ॥

सार्वजनिक स्वरूपाच्या दु:खात एकट्याने व्याकुळ होणे योग्य नाही हे खरेच आहे. पण त्याबरोबरच त्यांच्या प्रतिकारासाठी शक्य तेवढे प्रयत्न करीत राहिले पाहिजे हेहि प्रत्येकाचे कर्तव्यच आहे.

विचार चिंतन

आपल्या कडील चतुर्युग कल्पनेत सत्ययुग सगळ्यात मोठे, साधारण १७ लक्ष २८ सहस्र वर्षांचे, त्यांनतर त्रेता १२ लक्ष ९६ सहस्र वर्षांचे, द्वापर ८ लक्ष ६४ हजार वर्षाचे, आणि सगळ्यात लहान चौथे कलियुग ४ लाख ३२ हजार वर्षांचे. यातील कलियुगातील ५१०२ वर्षे गेली आहेत ४ लाख २६ हजार ८९८ इतकी वर्षे अजून जावयाची आहेत. कलियुगाला आता कोठे आरंभ होतो आहे. तेवढ्यातच जर कलियुगाची सगळी वाईट लक्षणे प्रगट होऊ लागली असतील तर ते अप्राकृतिक आहे. अनैसर्गिक आहे. हे असे होणे म्हणजे वयाच्या साठी सत्तरी नंतर प्रगट होणारे म्हातारपण वयाच्या १२–१५ व्या वर्षीच प्रगट होऊ लागण्यासारखे आहे. १२ वर्षाच्या मुलाचे केस पिकले, १४ व्या वर्षी दात पडले, आणि १८ व्या वर्षी काटकोनात वाकून चालू लागला तर ही अकाल वृद्धता म्हणजे विकृति आहे. तिच्यावर योग्य तो उपचार वेळीच केला पाहिजे. तेव्हा आजचे स्वैराचारी दुर्वतन, भ्रष्टाचार, अनैतिकता, नास्तिकता, अत्याचार, आततायीपणा इत्यादि समाजाला वाळवीसारख्या पोखरणाऱ्या दुष्टाव्याला, दुर्वर्तनाला वेळीच आळा घातला पाहिजे.

विचार चिंतन

महाभारताचे ‘कालो वा कारणं राज्ञ: राजा वा कालकारणम् । इति ते संशयो माभूत् राजा कालस्य कारणम् ॥’ अशा स्वरूपाचे सामाजिक दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे असे एक वचन आले आहे. प्रश्न विचारला जातो, ‘ कालानुरूप, परिस्थितीनुरूप नेतृत्व निर्माण होते, का नेता (राजा) आपल्या इच्छेप्रमाणे कालाला वा परिस्थितीला घडवितो ?’ उत्तर मिळते आहे की, ‘नेता हाच आपल्या कर्तृत्वाने कालाला वा परिस्थितीला घडवितो. याविषयी थोडाही संशय घेण्याचे कारण नाही.’ आपण लोकसत्तानुरूप शासनव्यवस्था स्वीकारली आहे. तेव्हा परिस्थिति पालटण्याचे दायित्वही उण्या अधिक प्रमाणात आपल्यापैकीच प्रत्येकावर आहे.प्लेटोने म्हटले आहे म्हणे, ‘राजा हा तत्त्ववेत्ता असला पाहिजे, किंवा तत्त्ववेत्त्याने राजा झाले पाहिजे’. लोकसत्तेत लोक हेच जर राजा असतील तर त्यांनी तत्त्ववेत्ते होणे अपरिहार्य आहे. पण दुर्दैवाने याची जाणीव हिंदुस्थानात तरी असावी तशी दिसत नाही. साधी जाणीवहि नाही तर राजकीयदृष्ट्या अत्यंत आवश्यक असलेला विचारीपणा आणि परिस्थितीचे यथायोग्य आकलन करून

निर्णय घेऊ शकणारी विवेकशीलता कोठून आणावयाची ? त्याचेच दुष्परिणाम गेल्या दहाबारा शतकांच्या पारतंत्र्याच्या रूपाने आणि गेल्या ५० वर्षातील स्वराज्यात निर्माण झालेल्या अराजकतेच्या रूपात आपण भोगतो आहोत.

विचार चिंतन

हिंदुस्थानात अनेक देवता आहेत. पण त्यांचे स्वरूप जे एकदेवता कटाक्षाने मानतात त्यांच्यापेक्षा वेगळे नाही. 'एकं सत् विप्राः बहुधा वदन्ति' हे ऋग्वेदातील वचन सुप्रसिद्ध आहेच. मॅक्समुल्लर याने दाखवून दिले आहे की प्रत्येक वैदिक देवता सर्वशक्तिमान होती. (HENOPHEISTIC) निरनिराळ्या देवतांची शक्ती कार्यक्षेत्र व कार्यपद्धती वेगवेगळी अशी ठरलेली नव्हती. इंद्राची स्तुती करताना त्याने सर्व शत्रूंचा पराभव केला, सृष्टि निर्माण केली, सूर्यचंद्र निर्माण केले असे म्हटले गेले असले, तर अग्नीची रुद्राची विश्वकर्म्याची स्तुती करताना तीच विशेषणे व तीच कार्ये दाखविली गेली आहेत. मॅक्समूलरच्या मते ऋग्वेदातील ऋचांचे हे वैशिष्ट्य आहे. जगातील दुसऱ्या कोण्याहि धर्मात प्रत्येक देवतेचे असे सर्वशक्तिमानत्व मान्य केलेले आहे.

या अनेक देवतांमुळे वैचारिक गोंधळ निर्माण होतो हे खरे पण त्यातून एक चांगली घटनाहि घडते ती अशी की सर्व देव एका प्रमुख देवाचीच रूपे आहेत. अशी विचारसरणी प्रभावी होऊन एकेश्वरवाद बळावतो. ग्रीक देवदेवतात असे सर्वशक्तिमानत्व नसते.

मानवाने केलेला ईश्वराचा शोध.

श्री.शंकरराव सावंत. प्रसाद प्रकाशन पुणे

प्रख्यात आधुनिक इतिहासकार ॲर्नाल्ड टॉयनबी सूक्ष्म निरीक्षणपूर्वक म्हणतो, ''हळु हळु हे स्पष्ट होत आहे की मानव समाजाला जर स्वनाश ओढवून घ्यायचा नसेल तर पाश्चात्य पद्धतीने सुरू झालेल्या प्रस्तुत अध्यायाचा शेवट भारतीय शैलीनेच घडून यायला हवा. मानवी इतिहासातील या प्रचंड धोक्याच्या क्षणी मनुष्यमात्राच्या मुक्तीचा एकमेव मार्ग भारतीय मार्ग हाच आहे. अखिल मानव जातीला एका एकसंध, एकजीव परिवारामध्ये परिवर्तित होणे शक्य होईल अशी प्रवृत्ति व हिंमत आपल्याला तेथेच सापडेल आणि या अणुयुगामध्ये आत्मघातापासून वाचण्याचा येवढा एकच पर्याय आहे.

पु.सं.कु. १५

धर्म कल्पनेचा पंथकल्पनेशी गोंधळ करता कामा नये... धर्म हा केवळ आर्थिकच वा राजकीयच नव्हे तर सर्वच मानवीय आवश्यकतांचे रक्षण व नियंत्रण करणारा असतो.... मानवाची सेवा ही ईश्वराच्या सेवेसारखीच मानली जाईल.(हे धर्माचे वास्तव स्वरुप लक्षात घेतल्याने उमजेल.) सध्या

प्रचलित असलेल्या लोकसत्तावाद, साम्यवाद, भांडवलवाद, अशा विचार प्रणाली, आधुनिक जगात लयास जाण्याच्या मार्गावर आहे. आपल्याला धनाढ्यांची वा कर्मचाऱ्यांची वर्गसत्ता यांचा त्याग केला पाहिजे. आपले उद्दिष्ट सर्वांचे सर्वांगिण कल्याण(सुख नव्हे) हे असले पाहिजे. (हे धर्मपरंपरेतच साधते.)

ति.प.ठे.२७४

हिंदू परंपराही सत्य, संपूर्ण सत्य यांचा ध्यास घेणारी आहे. उलटपक्षी राजकीय पक्षांची प्रवृत्तिसत्याविषयी एकांगीदृष्टी बाळगते.

ति.प.ठे.२७५

जीवनाचा समग्र एकात्म विचार करण्याचा आपल्या स्वभावापासून, स्वधर्मापासून आपले स्खलन झाले आहे. हेच आपल्या दु:खाचे मूळ कारण आहे. पण त्याच सवे हेहि लक्षात घेतले पाहिजे की आपल्या स्वधर्मानेच आपल्याला एकेकाळी उच्चतम पातळीवर नेले होते. (हा काळ कोणता? त्याचकाळी वर्णव्यवस्था होती ना?) अनुमित गृहीतकावर आधारलेल्या तात्त्विक, शैक्षिक अशा प्रणालींची प्रथम सिद्धता व नंतर तिच्यात सामाजिक वास्तव बसविण्याचा प्रयत्न ही पश्चिमी विचारपद्धति आहे. आणि प्रथम समाजवास्तवातील तथ्यांचा वेध, आकलन व त्यावरून स्वाभाविकपणे विकसित होणारे निष्कर्षरुप सिद्धांत ही हिंदू विचार प्रक्रिया आहे.

ति.प.ठे.२८१

'तत्त्वज्ञानात्मक दृष्टिकोन म्हणून भौतिकवाद हा चांगुलपणाला वा नैतिकतेला प्रेरणा देऊ शकत नाही.' असे श्री.जयप्रकाश नारायण यांनी म्हटले आहे.

ति.प.ठे.२८१

समाजामध्ये अर्थशास्त्राच्या दृष्टीने हितकर अशी व्यवस्थानिर्माण होण्यासाठी काही जीवनमूल्ये योग्य होतील का? हा विषय श्री.ठेंगडीयांच्या तिसऱ्यापर्यायाकडे या पुस्तकात २८६–२८७ पृष्ठावर विवेचिला आहे. आपल्या धर्माच्या व्याख्येतच अभ्युदयआणि नि:श्रेयस अशा दोन्हीहि सिद्धींचा समावेश आहे. विवेकानंदानाहि भौतिक समृद्धि आणि आध्यात्मिक उन्नति एकाच वेळी अभिप्रेत होती. आणि या दोन्ही सिद्धी साधून देणाऱ्या धर्माचेच ते समर्थ प्रवर्तक होते.

ति.प.ठे.२८९

२.. हिंदू धर्मविषयक अन्य

धर्मार्थकाममोक्ष या चारांपैकी अर्थ नि काम हे पुरुषार्थ नैसर्गिक प्रेरणेवरच आधारित आहेत. शरीर इंद्रिये मन–बुद्धी यांचे सुखसमाधान त्यामुळे मिळणारी शांती प्रत्येकालाच हवी असते. त्यासाठी शरीर–इंद्रिये, मन यांना काहि उपभोग द्यावे लागतात. शरीराला पोषणासाठी अन्न लागते,

निवारा लागतो. इंद्रियांना शब्द–स्पर्श–रूप–रस–गंध असे विषय नैसर्गिकरीत्या वा संस्कारामुळे हवे नकोसे वाटतात. त्याची निवड बुद्धी करते. सातत्यासाठी, ते स्वत:च्या शरीराने शक्य नसल्यास, वंशसातत्याने राखावे अशी प्रेरणाहि मनुष्याच्या ठिकाणी शरीरधारणेप्रमाणेच नैसर्गिकरीत्या राहाते. अशी ही सर्वप्रकारची इच्छा म्हणजेच काम.

या कामनापूर्तीसाठी जी साधने आवश्यक होतात तोच अर्थ. या अर्थकामांच्या प्रेरणेचे व्यष्टि, समष्टी, परमेष्ठि यांच्या हिताच्या दृष्टीने जो नियमन करतो तो धर्म.

विचार चिंतन

धर्माचे स्वरूप आध्यात्मिक तत्त्वज्ञानाच्या अधिष्ठानावर माणसाला व्यक्ति, कुटुंब, समाज, राष्ट्र यादृष्टीने सद्‌गुणी बनविण्याचे असते. व्यष्टि आणी समष्टी या दोन गटात व्यावहारिक दृष्ट्या त्यातील विधि–निषेधाची विभागणी झालेली असते.समाजातील सर्व व्यक्ति निदान– प्रतिशत ८०–८५ व्यक्ति धर्माच्या आदेशाप्रमाणे सद्‌गुणी नीतिमान आणि कार्यक्षम असतील तर त्यांच्या नैतिक दडपणाखाली उरलेले १५–२०% ही सदाचाराची चाकोरी सोडून इकडे तिकडे जाऊ शकत नाहीत. यात न्याय व नीतीवर आधारित शासनाचाहि सहभाग असतो. व्यक्ति–व्यक्ति मिळून समाज होत असल्याने, समाज चांगला राहाण्यासाठी वा ठेवण्यासाठी वेगळे काहि करावे लागत नाही. काळाच्या ओघात ही परिस्थिती पुष्कळदा पालटते आणि मग अशा वेळी व्यष्टी–समष्टी करता आवश्यक असलेले धर्म नीतिनियम वेगवेगळे होतात. क्वचित् प्रसंगी या दोघांमध्ये विरोध वा विसंगती येऊ शकते व्यक्तीने वैयक्तिक पातळीवर व्यक्तिधर्म कटाक्षाने पाळावे आणि समष्टीधर्मासाठी समाज–राष्ट्र यांच्या पातळीवर, समष्टीसाठीच, थोर–बुद्धिमान–कर्तव्यदक्ष अशा नेत्यांनी, समष्टीधर्माचा अवलंब करावा.

विचार चिंतन

हिंदू धर्मातील मोक्ष ही कल्पना पूर्णपणे वैयक्तिक आहे. आणि त्यासाठी प्रयत्न करणारांचे प्रमाणहि संख्येच्या दृष्टीने अत्यल्प आहे. या मोक्षाचाच विचार बहुधा सर्व संप्रदायांनी केला आहे. त्यासाठीच तत्त्वज्ञान आणि उपासनापद्धति जाणत्यांनी प्रतिपादिल्या आहेत. त्यातील विविधता वा भेद हे मुख्यत: योग्यता व अधिकार यावर आधारलेले आहेत. त्यामुळेच अंतिम सत्यापासून सर्व संप्रदाय काहि प्रमाणात जवळ वा दूर राहतात. व्यक्तीचा अधिकारभेद वास्तवात असल्याने ही विविधता मुळात श्रेष्ठ वा कनिष्ठ नसते. ज्याला जे उपयुक्त तेच त्याला श्रेष्ठ, नि साध्य. जे ज्याला उपयोगी नाही ते त्याला निंद्य–कनिष्ठ, म्हणूनच त्याज्य. त्यासाठी सांप्रदायिक दुराग्रहाने कोणी कोणास निंद्य वा तुच्छ मानू नये. आपल्या संप्रदायावर निष्ठा स्थिर ठेवून स्वीकारलेल्या उपासनामार्गाने साक्षेपाने वाटचाल करीत रहावे.

मोक्षमार्गाचा विषय या ग्रंथात प्रतिपादण्याचा उद्देश नसल्याने त्याचा विशेष विस्तार करण्याचा हेतू नाही. पण त्याच्या विविधतेतील उपयुक्तता समन्वयाच्या दृष्टीने काहि प्रमाणात प्रतिपादिली

जाईल.

विचार चिंतन

सर्व संतांनी स्वत: उपदेश करताना अधिकारभेदाची स्पष्ट जाणीव ठेवली आहे.

१) आश्रमास्त्रिविधा हिनमध्यमोत्कृष्टय:। (गौडपादकारिका २/१६)

२) अधिकार तैसा दावियला मार्ग– चालताहे मग कळो येते॥ (श्रीतुकाराम)

३) निवडिले साचे। उत्तम मध्यम कनिष्ठाचे॥

४) जे सायासे स्तन्य सेवी। तेपक्वान्ने केवी जेवी। म्हणून बालका जैशी नेदावी । धनुर्धरा॥ (श्रीज्ञानेश्वरी ३ /१७२)

५) न ही निंदा निंद्यमिति निंदितुं प्रवर्तते किन्तु विधेयं स्तोतुम्॥

उदा:– प्रात: प्रात: अनृतं ते वदन्ति॥ (पूर्वमिमांसा)

म्हणून कोण्याहि निस्वार्थ प्रामाणिक प्रज्ञावंत आचार्यांमधे श्रेष्ठ कनिष्ठ ठरविणे योग्य नाही. त्यांची त्यांची तत्त्वज्ञाने व संप्रदाय त्या त्या योग्यतेच्या साधकासाठी आहेत असे मानून चालावे. यात अनुक्रम असतो. मागे–पुढेहि असते. पण मानले जाते, त्या अर्थाने श्रेष्ठ कनिष्ठ नसते. शालेय जीवनात इयत्ता असतात तसे हे समजावे. किंवा शिक्षणात भिन्न भिन्न अभ्यासक्रम असतात तसे हे समजावे या इयत्ता (किंवा अभ्यासक्रम) पूर्व कर्माने प्राप्त होतात आणि त्यातील अनुक्रम साक्षेपाच्या बळावर प्राप्त होणाऱ्या अनुभवाने याच जन्मी किंवा पुनर्जन्मानेहि लाभतात.

विचार चिंतन

निसर्गात विविधता आहे कारण व्यवहाराच्या प्रत्यक्ष सोयीसाठी तिची उपयुक्तता आहे. विषमता भासणे हे प्रातिभासिक आहे. ही प्रातिभासिकता काहि वेळा सहाय्यक होते, तर काहि वेळा माणसाची वंचना करून त्याला पतित करते.

पारमार्थिक सत्ता त्रिकालातीत, एकरूप, अक्षय, अपरिवर्तनीय, शाश्वत आणि व्यापक असते.

व्यावहारिक सत्तेत रंग, आकार, रूप, उपयुक्तता, सापेक्षसंबंधाने त्याज्य –ग्राह्य या रीतीने उदंड विविधता नांदते.

प्रातिभासिक सत्ता ही वासना–कल्पना–संस्कार यामुळे तात्पुरती वा दीर्घकाळ अशा स्वरूपात राहू शकते. प्रातिभासिक सत्तेत व्यक्ती–व्यक्तीच्या धारणांना महत्त्व असते. त्यामुळे एक एकाला आवडते, तर तेच दुसऱ्याला नको वाटते. यातील काहि धारणा संस्कारामुळे लहान–मोठ्या समूहात सारखेपणाने आढळतात पण त्यामुळे त्या यथार्थ असतात, प्रातिभासिक नव्हेत, असे म्हणता येणार नाही. उदा:– पृथ्वी फिरत नाही व सूर्य फिरतो हा अनुभव पृथ्वीच्या पाठीवर कुठेहि कोणाहहि व्यक्तीला

सारखेपणानेच येत राहतो. पण तरीहि तो यथार्थ नाही. प्रातिभासिकच आहे.

विचार चिंतन

विविधता निसर्गनिर्मित आहे. व्यवहारामध्ये ती उपयोगी पडते. व्यवहारासाठीच ती निर्माण केलेली असते. वा त्या विविधतेला अनुसरून व्यावहारिक कृती घडतात.

लोखंड, लोखंडरूपाने एकरूपच असते. तरी, चिमटा,चाकू, कात्री, दाभण, विळा, हातोडा, ऐरण, भाला, तलवार, शिरस्त्राण या वस्तू लोखंडाच्याच असतात पण नाम–रूपाने भिन्न आहेत. आणि त्यांचे उपयोगहि वेगवेगळे आहेत. त्यामध्ये तसे श्रेष्ठ– कनिष्ठ कोणी नाही. पण चाकूपेक्षा तलवार श्रेष्ठ असे मानले जाणे शक्य आहे.

विचार चिंतन

सनातन वैदिक हिंदूधर्मात यम आणि नियम यांचा वारंवार विचार केला जातो. आणि त्यांचा आधार अनेक नीति–नियमांसाठी घेतला जातो.

अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह या गुणांना यम म्हणतात.

शौच, संतोष, तप,स्वाध्याय, ईश्वरप्रणिधान यांना नियम म्हणतात.

यातील यम हे सार्वत्रिक, सार्वभौम असल्याने त्यांचे स्वरूप महाव्रतासारखे आहे. याचा अर्थ प्रत्येक मनुष्याने एक जीवननिष्ठा म्हणून त्यांचा स्वीकार केला पाहिजे. विशेष आपत्ती व्यतिरिक्त यांचे पालन चुकू देऊ नये. तशी दक्षता घ्यावी. सर्वांनी दक्षता ठेवणे, निदान चांगल्या बहुसंख्येने ठेवणे हेच व्यक्ति आणि समाज यांच्या दृष्टीने अपरिहार्य ठरते.

नियमांचा अवलंब देशकाल परिस्थितीला अनुसरून कुलधर्मपरंपरा ध्यानात घेऊन प्रामाणिकपणे करावा. यांची अपरिहार्यता यमाइतकी व्यापक नाही. हे सर्व नियम बहुधा सापेक्ष संबंधानेच स्वीकारावयाचे असतात. यातील यम हे निवृत्ती –लक्षण, प्रेय मिळवून देणारे असे आहेत. तर नियम हे प्रवृत्तिलक्षण आणि अभ्युदयाच्या उपयोगी पडणारे आहेत.

विचार चिंतन

शौचं ईज्या तपोदानं स्वाध्यायोपस्यनिग्रहः।
व्रत मौनोपवासश्च स्नानंच नियमा दशः॥
यमान् सेवेत सततं न नित्यं नियमान् बुधः।
धर्मचाप्यसुखोदर्कं लोकसंकृष्टमेव च। (विद्विष्टमेवच)...(परित्यजेत्)॥

या वचनांच्या आधारावर काहि विद्वानांनी धर्म परिवर्तनीय आहे नि काहि आचार त्याज्य

आहेत असे दर्शविले आहे. दप्तरींनी आपल्या ग्रंथात तसे केले आहे.

महाभारतात तुलाधार आणि जाजली यांच्या संवादात पुढील वचने आहेत.

ईदृशानशिवान्घोरान् नाचारान् इह जाजले
केवला चरितत्वात् तु निपुणो नावबुध्यते ।।
कारणात् धर्ममिच्छेत् न लोकचरितं चरेत
एतद्धिदशकं धर्मं प्रशंसन्ति मनीषिण: ।।
उपपत्त्याहि संपन्नो यतिभि:श्चैव सेव्यते
सततं धर्मशीलैश्च निपुणे नोपलक्षित: ।।
यम मानसिक धर्म आहेत. नियम आचारधर्म आहेत.
धर्म संकोचाला धर्मपरिवर्तन मानणे योग्य नाही.

भा.स.शा. राजोपाध्ये परिशिष्ट ४ पृ.४४

धर्म–अर्थ–काम–मोक्ष हे जे चार पुरुषार्थ त्यातील पहिले तीन वैयक्तिक आणि सामाजिक असे दोनहि प्रकारचे आहेत. मोक्ष हा केवळ वैयक्तिक पुरुषार्थ आहे. त्याकरिता आवश्यक असलेली शरीरमनबुद्धीची सिद्धतामात्र पहिल्या तिघांच्या त्यातहि धर्माच्या यथायोग्य स्वीकाराने लाभणारी असते. यासाठीच महाभारताने 'धमार्थौ धर्मकामौ च कामार्थौ चाप्यपीडयन् । धर्मार्थकामान् योऽभ्येति सोऽत्यन्तं सुखमश्नुते' असे म्हटले आहे.

मनूने अर्थकामापेक्षा धर्माला महत्त्व दिले असले तरी धर्माची मर्यादाहि तितक्याच दृढतेने स्पष्ट केली आहे. 'परित्यजेत् अर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ । धर्मं चाप्यसुखोदर्कं लोकविकृष्टमेवच ।।' धर्माच्या विरोधी असे जे अर्थ व काम याचा परित्याग करावा. परिणामी दु:ख देणारा व लोकात निंद्य समजला जाणारा धर्महि पाळू नये.

हे वचन नीट लक्षात घेतले म्हणजे सद्यस्थितीत कोणते धर्माचार कटाक्षाने पाळावेत आणि कोणते टाळावेत यांचे मार्गदर्शन विवेकपूर्वक विचार केल्यास होऊ शकते.

विचार चिंतन

योगशास्त्राने अहिंसा,सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह यांना यम ही संज्ञा दिली आहे. त्यांना सार्वभौम आणि महाव्रत अशीहि संज्ञा आहे. कुणीहि व्यक्ति समाज देश काल यांच्या संबंधात हे यम पाळणे महत्त्वाचे आहे. ते सर्व मनुष्यांना सर्वकाळी सारखेच लागू आहेत. म्हणून त्यांना सार्वभौम म्हटले आहे. तसेच त्यांना महाव्रत ही संज्ञा दिली आहे. कारण या यमांचे पालन, व्यक्ति व्यक्ति प्रामाणिकपणे, निष्ठेने, सदा सर्वकाळ, करील तर तिने स्वत:च्या उन्नतीसाठी, खरे तर आत्मोन्नतीसाठी दुसरे काहि व्रतादि

साधन वा उपासना नाही केली तरी चालेल इतके यांचे महत्त्व आहे.

सुशिक्षित, सुसंस्कृत अशा उदारमनाच्या माणसाला या यमांचे मोठेपण, त्यांची उदात्तता चटकन् भावते. हे खरे आहे. यमांची ती थोरवी आहेहि. पण प्रत्यक्ष जीवन जगू लागले म्हणजे यातला कोणताहि यम निरपवादपणे शंभरीशंभर प्रमाणात आचरणात उतरविणे कोणालाहि अगदी कोणालाहि शक्य नाही. व्यक्तिव्यक्तीला देशकाल परिस्थितीचा विचार करुनच त्यांचे पालन करावे लागते. सनातन हिंदू धर्माच्या धारणेप्रमाणे वर्णाश्रम यांच्या संबंधानेहि अहिंसादि यमांच्या स्वरूपात आचरणाच्या दृष्टीने भेद निर्माण होतो.

विचार चिंतन

शौच, संतोष, तप, स्वाध्याय, ईश्वरप्रणिधान यांना नियम म्हणतात. पण त्यांना सावभौम किंवा महाव्रत असे म्हटलेले नाही. नियमांचा संबंध हा स्वभावत:च व्यक्ति–देश–काल–संप्रदाय यांच्या स्वरूपाशी राहतो. विशेषत: शौच, स्वाध्याय आणि ईश्वरप्रणिधान यांच्या विषयीच्या व्यक्तिव्यक्तिच्या, पंथापंथाच्या, धारणेत विविधता असते तेथे एकाचे दुसऱ्यासारखे नसते. वेगळे असते. क्वचित विरोधीहि दिसते. या नियमांच्या वैशिष्ट्यामुळे धर्म, पंथ वा संप्रदाय एकमेकांपेक्षा वेगवेगळे झालेले आहेत. मुळात ही विविधता प्रकृति–प्रवृत्ति–परिस्थिति यांची स्वरूपे लक्षात घेऊन त्यांना अनुकूल होईल अशासाठी निर्माण झाली आहे. पण दुर्दैवाने त्यांचे पालन करणाऱ्या व्यक्तिव्यक्तित वा समाजामध्ये विरोध निर्माण झाला. रागद्वेष अर्माद वाढले. त्यातून संघर्ष जन्मास आला. आणि या संघर्षाचे स्वरूप उग्रता, क्रूरता, दुष्टता, नीचता यांच्याहि सीमा ओलांडून जाऊ लागले, गेले. यमांच्यापालनात जो अग्रह असावा तो, तसाच नियमांच्या पालनात असण्याची आवश्यकता नाही तेथे व्यक्तिला वा त्यांच्या गटाला स्वत:पुरती मोकळीक असावी त्यांनी इतरांना विरोध करु नये वा त्यांची अडचण मानू नये. परस्पर सौजन्य आणि सामंजस्य राखावे.

विचार चिंतन

अर्थशास्त्राचा विचार करता चारपुरुषार्थातील अर्थ या पुरुषार्थाशी ते शास्त्र निगडित आहे हे लक्षात ठेवले पाहिजे.

अगदी तात्त्विक विचार केला तर 'काम' आणि 'मोक्ष' हेच खऱ्या अर्थाने पुारुषार्थ आहेत. कारण 'काम' ही सर्व प्राण्यांचीच नैसर्गिक प्रेरणा आहे. 'मोक्ष' हे माणसाचे वैशिष्ट्य आहे. त्यातहि अगदी सर्वसामान्यांच्या मनात मोक्षाविषयी विशेष आकर्षण असतेच असे म्हणता येणार नाही. त्याच्या शुद्धस्वरूपाविषयीचे ज्ञान तर फारच थोड्यांना असते. त्याच्याविषयीची ओढ त्याहून थोड्यांना असू शकते. त्यादृष्टीने प्रामाणिक प्रयत्नशील असलेले आणखीनच थोडे म्हणूनच गीतेने 'मनुष्याणां

सहस्रेषु कश्चित् यतति सिद्धये' असे आवर्जून म्हटले आहे.

'धर्म ' हा पुरुषार्थ केवळ मानवसमाजासाठीच उपयुक्त आहे. त्याचे अस्तित्व अत्यंत आवश्यकहि आहे. कारण अर्थ काम यांच्यातील योग्यायोग्यता, त्याज्यग्राह्यता यांचा विवेक करण्याचे सामर्थ्य धर्मशास्त्राच्या ज्ञानामुळे, आणि बहुधा त्यावरच आधारलेल्या परंपरागत संस्कारामुळे, माणसाला प्राप्त होऊ शकते. त्याच्या समाजविषयक जाणिवांचे या कामी सहाय्य होते.देशकालपरिसिथतिचाहि काहि अंशी याकामी उपयोग होतो.

'काम' ही प्रेरणा केवळ स्त्रीपुरुष संबंधापुरती लैंगिक वासना एवढीच नाही. जातीचे वा वंशाचे सातत्य टिकविणे यासाठी ही लैंगिकप्रेरणा अत्यंत बलवान असते. निवारा आणि अन्न पाणी यांच्याइतकीच ती महत्त्वाची असते.

निवारा आणि अन्न–पाणी यामुळे व्यक्तीच्या जीवनाचे सातत्य टिकते. तर लैंगिक संबंधामुळे वंशरूपाने समाजाचे सातत्य टिकते. समाज घडण्याचा आणि घडविण्याचा, टिकविण्याचा भार शेवटी व्यक्तीवरच असल्याने लैंगिक प्रेरणा ही दिसावयास व्यक्तिनिष्ठच दिसते. पण तिचे प्रयोजन व्यक्तीसाठी नाही.

अन्नाची चव जिभेलाच कळते. पण अन्न केवळ जिभेसाठी नसते. अन्न घ्यावयाचे ते सर्व शरीराच्या धारणपोषणासाठी हितकारक ठरेल त्या दृष्टीने. तीच स्थिति लैंगिक संबंधात व्यक्तीची आहे, असली पाहिजे. ईश्वराने दिलेल्या कर्मस्वातंत्र्याच्या बळावर माणूस अन्न खाणे आणि लैंगिक संबंध ठेवणे यात मनमानी करील तर त्याचे दुष्परिणाम भोगावेच लागतील. अनारोग्याच्या रूपाने व्यक्तीला आणि पतन, संघर्ष, उत्पीडन या रुपाने समाजाला दुष्परिणाम भोगावेच लागतील .

विचार चिंतन

'धर्म' हा पुरुषार्थ आणि तो देणारे धर्मशास्त्र हे मानवापुरतेच मर्यादित आहे. मानवेतर प्राण्यांना त्याची आवश्यकता नाही. त्यांचे सर्व जीवन नैसर्गिक प्रेरणेने घडते. आणि तेवढ्याच क्षेत्रात मर्यादित राहते. मनुष्याचे तसे नाही. केवळ नैसर्गिक प्रेरणेनेच जगला असता आणि तेवढ्याच मर्यादेत नांदला असता तर कोणताच प्रश्न निर्माण झाला नसता. समस्या उद्‌भवली नसती. त्यांच्या सोडवणुकीसाठी आवर्जून काहि करावेहि लागले नसते. आणि तसे घडले असते तर माणूस एका वेगळ्या शरीररचनेचा प्राणिमात्र ठरला असता. मुंगीपासून हत्तीपर्यत कोणत्याहि दोन जीवांची शरीररचना आणि जीवनपद्धति सारखी नाही. मनुष्य एक त्यातलाच प्राणी ठरला असता. पण ईश्वराने तसे केलेले नाही. त्याने माणूस हा इतर जीवांपेक्षा वेगळ्या प्रकाराने घडविला आहे. त्याच्या आहारनिद्रा भयमैथुनादीसंबंधीच्या आवश्यकता इतर प्राणिमात्रांसारख्या असल्या तरी त्याच्यामध्ये या आकांक्षेच्या पलिकडे असणारी

देशकालपरिस्थितिप्रमाणे स्थूल किंवा सूक्ष्म मंदातिमंद वा अत्त्युत्कट एक वासना असते, भावना असते, आकांक्षा असते. या वेगळेपणामागेहि कार्यामागील कारण शोधणाऱ्या बुद्धीचेच अधिष्ठान असते.

कार्यामागील कारण शोधणारी ही ईश्वरदत्त बुद्धि मुळात धारणा, स्मृति, मेधा, प्रज्ञा, श्रद्धा, प्रतिभा या स्वरूपाने वर्णन करता येईल अशा अंशविशेषाने युक्त असतेच. जन्मजन्मांतरीचे संस्कार, शिक्षण, प्रयत्न, परिस्थिती यामुळे बुद्धिमत्तेचे हे अंश विकसित उन्नत होतात. वा सुप्त, संकुचित, अप्रगट राहतात, अज्ञात होतात. साक्षेपाने केलेल्या प्रयत्नाच्या बळावर त्यातील काहि अंश जागृत, प्रगट, प्रगत, उन्नत वा विकसित असे काहि प्रमाणात करता येतात. मानवी समाज (वा व्यक्तीजीवन) हा इतर प्राण्यांपेक्षा वेगळा आहे, तसा उण्याअधिक प्रमाणात सर्वत्र आढळून येतो, ते या बुद्धीच्या वैशिष्ट्यामुळेच. बुद्धीची ही जी विशेषता मानवास लाभली आहे, तिच्यामुळेच मानवाची काम ही प्रेरणा पूर्णपणे नैसर्गिक स्वरूपात राहिलेली नाही. त्याची कोणतीहि प्रेरणा आता उपयुक्त–अनुपयुक्त, आवश्यक–अनावश्यक एवढ्यापुरतीच मर्यादित राहिलेली नाही. तिला त्याच्यावरील संस्कारांमुळे, चांगल्यावाईटाच्या बहुविध रंगानी साथ दिलेली असते. त्याच्याच अंत:करणातील संस्कारामुळेच वाढलेल्या काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर या विकारांमुळे अनिष्ट वळण लागणे आणि मग धर्माला त्या कामप्रेरणेचे नियंत्रण करणे भाग होते.

धर्मभावना ही माणसामध्ये भूक किंवा लैंगिक वासना यांच्याइतकीच नैसर्गिक आहे. त्यामुळेच अडाणातल्या अडाणी, आपण समजतो त्या सभ्यता–सुधारणा –प्रगतिपासून कोसो दूर असलेला, वनजन–गिरीजनांचा मानवी समूहहि कोणत्या ना कोणत्या तरी सामाजिक नियमांनी आणि धर्मकल्पनांनी नियंत्रित राहतो. तो त्याच्या त्याच्या दृष्टीने काहि देवदेवता, त्यांची पूजापद्धति, त्याकरिता स्वत: अवलंबावे लागणारे काहि तंत्र, यांचा अवलंब ते ते मानवी गट करतात. स्वत:च्या विशिष्ट वंशजातिविषयी त्यांच्या ठिकाणी स्वत्त्वाची जाणीव असते. ती सौम्य किंवा उग्र रुपात प्रगट होते. त्यांचे स्त्री–पुरुष संबंधहि विशिष्ट प्रकारच्या विवाहविधीने मर्यादित होतात. या बंधनाचे स्वरूपहि शिथिल किंवा कठोर असू शकते पण कोणतेहि सामाजिक बंधनच नसते, असे कधी असू शकत नाही. आपणास अत्यंत क्रूर वाटणारे नरभक्षक समाजहि कुठेकुठे अस्तित्वात आहेत. पण त्यांचीहि नरभक्षण पद्धतीहि सभ्य, प्रगत, समजल्या जाणाऱ्या मानवाच्या दृष्टीने सौम्य आहे, घातक नाही, सर्वनाश ओढवून घेणारी तर नाहीच नाही.

तात्पर्य धर्म आणि धर्मशास्त्र याला मानवी जीवनात महत्त्वाचे स्थान आहे. ते नैसर्गिकप्रेरणांच्या इतकेच मानवी जीवनातहि स्वाभाविक आहे. प्राकृतिक आहे, मनुष्य जो जो उन्नत, विकसित, प्रगत, सुशिक्षित, सुसंस्कृत तो तो धर्मशास्त्राची उपयुक्तता आणि आवश्यकता वाढत जाते.

धर्म, त्यातील विधिनिषेध, त्यांच्याशी संबंधित पुण्यपाप हे सर्व केवळ मानवनिर्मित आहेत म्हणून उपेक्षणीय आहेत. असे म्हणण्याची काहि बुद्धिवाद्यांची पद्धति असते. असा विचार केला

तर आरोग्यशास्त्र, आहारशास्त्र, पाकशास्त्र, चिकित्साशास्त्र, शिक्षणशास्त्र, राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, ही सवे शास्त्रे मानवनिर्मितच आहेत आणि त्यांना अनुसरूनच चिकित्सापद्धति, अन्ननिर्मिती, राज्यसत्ता, लोकसत्ता, अधिनायकवाद, साम्यवाद, समाजवाद, न्यायालये, अनुशासन, व्यापार–उद्योग–व्यवसाय यांच्यासंबंधीची पद्धति आणि नियमावलि निर्माण झाली आहे. तिच्याविषयीचे नियम, निर्बंध, आग्रह, क्रूरतेच्या सीमेपर्यंत जाणारे दुराग्रह मानवाने स्वीकारले आहेत त्याचे त्याचे कौतुक होते, समर्थन केले जाते. अपरिहार्यता ठरविली जाते.

विचार चिंतन

३.. तत्त्वज्ञान

देहावेगळा जीव म्हणून कोणी मानावा की नाहि हा एक पुरातन वादाचा विषय आहे. नाहि म्हणणारा एक चार्वाक आहे. बौद्धहि जीव, आत्मा असे काहि मानीत नाहित. पण पुनर्जन्म मानतात. त्यांच्या परंपरेत बुद्धाचेच अनेक अवतार अर्थात् जन्म मानले आहेत. आज नवबौद्ध काय मानतात ते मला निश्चित माहित नाहि. बहुधा पुनर्जन्म मानीत नसावेत. कारण पुनर्जन्म मानणे त्यांना अडचणीत टाकणारे ठरणे शक्य आहे. पुनर्जन्म मानीत नाहित म्हणजे जीव आणि आत्माहि मानीत नसावेत हे ओघानेच आले. म्हणून तर स्वा.सावरकरांनी जेव्हा डॉ.आंबेडकरांनी बौद्ध धर्म स्वीकारला तेव्हा 'आंबेडकरांचे हे भीमयान आहे' अशी टिप्पणी केली होती. खरोखरीच विचार करता देहावेगळा जीव किंवा आत्मा हे नास्तिकपणाचे लक्षण आहे आणि सर्व स्वैराचाराला त्यामुळेच अधिष्ठान लाभते. जीव आणि ईश्वर न मानण्याची पद्धति हि फार प्राचीन आहे. आजचे नास्तिक हे परंपरावादीच आहेत. ते रामायण महाभारत कालापासून अस्तित्वात असलेल्या चार्वाकाची परंपरा सांभाळतात आणि आधुनिक विचारसरणीचा दंभ मिरवतात इतकेच. देहावेगळा जीव वा आत्मा मानणे, कर्मविपाकाचा सिद्धांत स्वीकारणे आणि ईश्वराचे अस्तित्व ठामपणे आंगिकारणे हा खरे तर कोणाच्या मानण्या न मानण्याचा विषय उरलेला नाहि. प्रकाशाचा वेग, सूर्याची गति, विश्वातील सहस्रावधि आकाशगंगा, सूर्याचे आपल्या ग्रहगोलासहित कोण्या अज्ञात केंद्राभोवती होणारे परिभ्रमण यांचा प्रत्यक्ष अनुभव कुणालाहि येत नसला तरी त्यांचे अस्तित्व जसे विज्ञानसिद्ध आहे, तसेच किंवा तितकेच वास्तव अस्तित्व देहावेगळा जीव, कर्मविपाक, ईश्वर आणि पुनर्जन्म–पूर्वजन्म यांचेहि आहे. पुनर्जन्म या विषयावर तर अनेक भाषात अनेक पुस्तके प्रकाशित झाली आहेत. मराठीतहि पूर्वी श्री.क्षीरसागरांचे एक पुस्तक वाचलेले आठवते. अलिकडे श्री.बाळ सामंतांचेहि एक पुस्तक प्रकाशित झालेले आहे. श्री.बाळ सामंत हे कुणी परंपरावादी श्रद्धाळू नाहित. हि त्यातल्या त्यात बरी गोष्ट आहे. त्यामुळे पूर्वीच्या पुस्तकाप्रमाणे एक खुळा भाबडेपणा म्हणून त्यांचे पुस्तक धि:कारले जाणार नाहि अशी आशा वाटते.

मानवी जीवनात जडदेहापलिकडे काहि अतिंद्रिय अनुभव, काहि तुरळक व्यक्तींना तरी येत असतात. अशी नोंद आहे. आणि वर्तमानकाळातहि विद्यमान असलेल्या परंपरावादी, धार्मिक, श्रद्धाळू नसलेल्या अशा प्रसिद्ध व्यक्तींनी आपले असे अतिंद्रिय अनुभव प्रसिद्ध केलेले आहेत. श्री.दुर्गा भागवत या प्रसिद्ध विदुषी आहेत. त्या कोणी देवभोळ्या नाहित. त्यांनी अंधश्रद्धानिर्मूलनवाद्यांना आव्हान देऊन स्वत:ला येणाऱ्या काहि अतिंद्रिय अनुभवाची नोंद केलेली आहे. त्यांची शास्त्रज्ञ असलेली कमला नावाची एक बहिण दिल्लीस गेली असताना बोलता बोलता कोसळून पडेल अशी पूर्वसूचना श्री.दुर्गाबाई भागवतांना मिळाली. आणि पुढे तसेच घडले. त्यांच्या दिवंगत वडिलांच्या आत्म्याने त्यांच्याशी काहि बोलणे केल्याचाहि उल्लेख त्यांनी केला आहे.

श्री.भी.रा.आंबेडकर एका अपघातातून वाचले, तेव्हा त्यांनी 'कोण्या अदृश्य शक्तीने मला वाचविले' असे उद्‌गार काढले. श्री.अरविंद घोषाना बडोद्यात असताना एक अपघात झाला. ते वाहनातून बाहेर फेकले गेले. पण त्याना कोण्या अदृश्य शक्तीने अलगद झेलून खाली ठेवले असा आपला अनुभव त्यांनी नोंदविला आहे.

श्री.अविनाश धर्माधिकारी यांच्या 'आपण सगळेच' या एप्रिल १९९६ च्या आधारे.

बंध आणि अनुबंध या आपल्या पुस्तकात श्री.कमल पाध्ये यांनी त्यांच्या पतीविषयीची एक आठवण नोंदविली आहे.

श्री.प्रभाकर पाध्ये हे समाजवादी विचाराचे विचारवंत साहित्यिक व पत्रकार म्हणून प्रसिद्ध होते. त्यांना त्यांच्या मुलाने कधी आगगाडीने प्रवास करू नये असे वाटे. त्यांचा मुलगा उपनगरातील एका दूरच्या महाविद्यालयात शिकत असे. येता जाता त्याने बसने प्रवास करावा, उपनगरीय आगगाड्यातून करू नये असा आग्रह ते धरीत. कारण आगगाडीच्या प्रवासात मुलाच्या जीवाला धोका पोचेल असे त्यांना अहर्निश वाटे. श्री.पाध्ये दिल्लीत कामावर असताना तिकडे त्यांच्या मुलाला रेल्वे अपघातात मृत्यू आला आणि ते वृत्त प्राचार्यानी दूरभाष करून त्यांना कळविले.

श्री.नानी पालखीवाला या ख्यातनाम अधिवक्त्याने, अर्थतज्ञाने 'पूर्वनिर्धारित होता है जीवन' या नावाचा एक लेख अलिकडेच प्रसिद्ध केला आहे. त्यात त्यानी काहि भविष्यवेत्त्यांनी केलेली भाकिते कशी जशीच्या तशी खरी ठरली ते नोंदविले आहे.

अशा सत्य ठरलेल्या घटना श्री.सर्वपल्ली राधाकृष्णन्, श्री.इंदिरा गांधी व श्री.पालखीवाला स्वत: यांच्या संदर्भात घडल्याचा उल्लेख केला आहे.

अशी पुष्कळ उदाहरणे देता येणे शक्य आहे. त्याचेहि एक स्वतंत्र ४००–५०० पानांचे पुस्तक होऊ शकेल. पण येथे ते महत्त्वाचे नाहि.

भौतिक नियमाने बद्ध अशा जड शरीराव्यतिरिक्त जीव—चैतन्य म्हणून काहि वस्तू अस्तित्वात आहे. आणि तिच्या शक्तीने प्रभावित झालेल्या मनबुद्धीला काहि विलक्षण अनुभव येतात. ते यथार्थ असतात वा ठरतात अशी नोंद अनेक मान्यवर पंडितांनी, अनेक प्रकाराने केली आहे. हे असे सामर्थ्य व्यक्तीव्यक्तीच्या ठिकाणी जन्म, मंत्रसिद्धि, योगसाधना इत्यादि कारणानी उत्पन्न होते असे योगशास्त्राने अगदी स्पष्ट शब्दात उल्लेखिले आहे. जडशरीर गृहित धरून आहारविहार ठरविणे हे जसे आरोग्यशास्त्रदृष्ट्या महत्त्वाचे असते, तसेच जीवचैतन्य गृहित धरून आचारविचार ठरविणे अधिक महत्त्वाचे असते. कारण जीवन एका जन्माबरोबर संपत नाहि. कर्मानुसार त्याचे चक्र सातत्याने चालू राहते. असा आपला सिद्धांत आहे.

विचार चिंतन

अवकाश आणि काल (स्थलकाल) यांची सापेक्षता आणि कालाची वस्तुमानता यासंबंधीच्या प्रणाली वैदिक तत्त्वज्ञांना ज्ञात होत्याच आणि त्या त्यांनी आइनस्टाइन प्रमाणे वैज्ञानिक पातळीवर सिद्धहि केल्या होत्या. वैज्ञानिकांचा तत्त्वज्ञानासंबंधीचा दृष्टिकोन केवळ इतिहास म्हणून जाणून घेण्यासारखा नसून कार्ल मार्क्सच्या नावाने प्रचलित झालेल्या भौतिकवादाच्या अतिशय शास्त्रशुद्ध व परिपूर्ण सिद्धान्तासारखाच तो होता. श्री.बा.नी.देशपांडे यांनी ते निर्णायकरीतीने सिद्ध केले आहे.

ऋग्वेदातील, नासदीय सूक्त म्हणजे जगाच्या इतिहासाच्या अतिप्राचीन नोंदणीतील केवळ तत्त्वज्ञानाचाच नव्हे तर तर्कशुद्ध भौतिकवादाचाहि मुळारंभ ठरतो. असे साम्यवादी श्री.डांगे यांनी नि:संदिग्धपणे स्पष्ट केले आहे. पण हिंदू विचारणीसंबंधी असलेल्या अज्ञानामधेच आत्मतुष्ट असणाऱ्या या डाव्या बुद्धिमंतांच्या मख्खपुरोगामी मनावर साधा ओरखाडाहि उठला नाही. त्यांनी श्री.डांगे आणि श्री.देशपांडे यांनाच काफीर आणि पुनरुज्जीवनवादी ठरविले.

ति.प.ठे. १६० ते १६३

मागे जे आठ—दहा प्रकारात अर्थ शास्त्रदृष्ट्या हिंदू आणि पश्चिमी यांची तुलनात्मक धोरणे मांडली आहेत त्यातील काही विचारात घेतली म्हणजे स्मृतिग्रंथानी सांगितलेली चार वर्ण चार आश्रम, चार पुरुषार्थ आणि चार मार्ग हीच समाज व्यवस्था आणि समाज मनोधारणा कशी केवळ अर्थशास्त्रदृष्ट्याहि महत्त्वाची आहे, उपयुक्त आहे ते लक्षात येऊ शकते. व्यक्तीचा समाजाशी संबंध हा जर अवयव—अवयवी स्वरूपाचा मानणे आवश्यक असेल तर ही व्यवस्था खऱ्या अर्थाने केवळ चातुर्वर्ण्यात्मकच संभवते. पुरुषसूक्तात तसा स्पष्टच उल्लेख आहे. यात सामर्थ्याचे विकेंद्रीकरण, संघर्षरहित स्पर्धा, शोषणहीन उपयोग, स्वयंस्फूर्तीने धर्माधिष्ठित नीतीचे पालन, त्यामुळे वैयक्तिक अपराध यांचा जवळजवळ अभाव आणि त्यामुळे स्वभावत:च शक्तीस्थानाचे अपराधीकरण करण्यास वा होण्यास वावच नसणे इत्यादि अनेक लाभ सहजपणे होत. या प्रत्येक लाभाकरिता कोणता विशेष सप्ताह प्रतिवर्षी

आयोजित करण्याची आवश्यकताच उरत नसे. सर्व मानवी जीवनच सभ्य, सुसंस्कृत, सुखी आणि सरळ होते. मुसलमानी राजवटीत विकृति विस्तारु लागल्या आणि स्वाभिमानशून्य प्रज्ञाहत करणाऱ्या इंग्रजी राजवटीने सर्वप्रकारच्या विकृतींनी परिसीमा गाठली, नीतीमूल्ये धुळीस मिळाली आणि जीवनातील दु:ख संघर्ष यांची अतोनात वाट झाली. विज्ञानाने सर्व प्रकारचे प्रदूषण वाढविले. त्यामुळे परत मूळ धोरणावर, मूल सिद्धांतावर तात्त्विक आणि भौतिक पातळीवर परतणे अपरिहार्य झाले आहे.

विचार चिंतन

हिंदू शास्त्राप्रमाणे पदार्थाला रूप आहे. विश्व उर्जेमधील परस्परसंबंधातून आकारले आहेअणुच्या रचनेप्रमाणेच विश्वाची रचना आहे. अवकाश व काल यांचे ज्ञान हिंदूंना होते त्यांचे मापन करणाऱ्या पद्धती त्यांना अवगत होत्या. त्यांच्या मिती त्यांना ठाऊक होत्या. माणसाप्रमाणेच इतर सजीव सृष्टीचे त्यांना ज्ञान होते. सूर्यमालेतील ग्रहांप्रमाणेच सजीवांचे चलनवलन देखील पृथ्वी –चंद्र यांच्या भ्रमणावर अवलंबून आहे. दिवस–रात्र, ऋतुचक्र, भरती=ओहोटी, जन्म व मृत्यल ही सर्व चक्रे त्यांनी (हिंदूंनी) जाणली .

सजीव जाती, वंश, वसाहती, काल–युग, यांची जाणीव हिंदूशास्त्रात अगदी गणिती पद्धतीप्रमाणे अचूक दिसते.

म्हणजे प्रत्येक वर्णाची आचरणाची चौकट अगदी अखीव होती. तसे कडक निर्बंधच होते.उच्चवर्णीयांना ह्यापेक्षा कर्तव्याची जबाबदारी जास्त होती.

काळाच्या ओघात यातील वृद्धांचा नाश होत गेला खरे तर या वृद्धांस (ब्राह्मणवर्णास) ग्रंथालयातील अमोल पुस्तके किंवा संग्रहालयातील दुर्मिळ वस्तूंप्रमाणे जतन करावयास पाहिजे होते.

फ्रेॲड

४.. कर्मविपाक

हिंदू धर्माने कर्मविपाक सिद्धांताला प्राधान्य दिले आहे. मात्र कर्मविपाक हा काल्पनिक नाही. पृथ्वीच्या गुरुत्वाकर्षणाप्रमाणे तो पूर्ण वास्तव आणि तितकाच स्वाभाविक आहे. कळत न कळत गुरुत्वाकर्षणाशी जमवून घेऊनच माणसाला व्यवहार करावे लागतात. तीच गोष्ट कर्मविपाकाची आहे. कर्मविपाक हा प्रज्ञावंतांनी शोधलेला एक प्रकृतीचा नियम आहे. तो कुणी सोयीसाठी–स्वार्थासाठी –परिस्थितीवशात् मोहाने, अज्ञानाने स्वीकारलेला नियम नव्हे. प्रत्येक कार्याच्या मागे, घटनेच्या मागे, परिणामाच्या मागे काहिना काहि तरी कारण असतेच. कधी कधी स्थूल दृष्टीने कार्याच्या मागे कारणांचा समूहहि असू शकतो. ही कार्ये वा कारणे माणसाच्या कृतीतून आकार घेतात म्हणून प्रत्येक परिणामाला माणसाचे कर्म कारण असते. ते जवळचे दूरचे वा जन्मांतरीचेहि असू शकते. योग्य चांगले विहित कर्म हेच

धर्म्य असून तेच मनुष्याच्या सुख–समाधान–शांतीला कारण असते. उलट दुष्कर्म हे निंद्य, त्याज्य, घातक असल्याने त्यातून संघर्ष, अस्वास्थ्य, दु:ख,दैन्य निर्माण होते. पूर्वजन्म, पुनर्जन्म हे कर्मविपाकाचेच उपसिद्धांत आहेत.

विचार चिंतन

पूर्वजन्माचे स्मरण कोणालाहि नसते. त्यामुळे पुनर्जन्म असेल असे वाटत नाही पण 'अकृताभ्यागम' व 'कृतप्रणाश' या आपल्या प्राचीन मान्यतेप्रमाणे पूर्वजन्म –पुनर्जन्म मानण्यावाचून गति नाही. जे केले नाही ते भोगास आले म्हणजे अकृताभ्यागम आणि जे केले ते वाया गेले म्हणजे कृतप्रणाश, अशी स्थिति मानवी जीवनात अनेकदा दिसून येते. याचे उत्तर जे भोगास आले ते पूर्वी वा पूर्वजन्मी केलेले असते आणि जे वाया गेले असे वाटते ते पुढे किंवा पुनर्जन्मी भोगावे लागते. म्हणजे कार्यकारण सिद्धांत सर्वार्थाने अबाधित ठरतो.

अलिकडे पुनर्जन्म ही कल्पना सर्वत्र मान्यता पावलेली आहे. मरणानंतरचे जीवन– 'लाईफ आफ्टर डेथ' या विषयावर पुष्कळ पुस्तके प्रकाशित झाली आहेत. इंग्लंड, अमेरिका, फ्रान्स, जर्मनी या पुढारलेल्या, सुधारलेल्या देशातहि या विषयावरील संशोधकांनी लिहिलेली पुस्तके वारंवार प्रकाशित होतात. आणि ती चांगली खपतातहि. विज्ञानाने स्वीकारलेल्या शास्त्रीय कसोटीच्या माध्यमाने पुनर्जन्म–पूर्वजन्म अधिकृतरीत्या स्वीकारलेले नसले तरी पुनर्जन्माच्या घटना या सत्य आहेत. हे निश्चित म्हणता येते. ग्रंथातून आलेल्या अनेक घटनांपैकी अगदी एखादी घटनाही पूर्णपणे वास्तव असल्याचे मान्य केले तरी पुनर्जन्म मान्य करणे अपरिहार्य ठरेल.

विचार चिंतन

श्री.बाळ सामंत या आधुनिक साहित्यिकाने 'पुनर्जन्म' आणि 'मरणात खरोखर जग जगते' या नावाची दोन पुस्तके अलिकडेच प्रकाशित केलेली आहेत. त्यातील पुष्कळसे लेखन पाश्चात्य संशोधकांनी प्रसिद्ध केलेल्या ग्रंथांच्या आधारावरच केलेले आहे. आधुनिक नास्तिक बुद्धिवादी या प्रतिपादनावर काय आक्षेप घेतात आणि त्यातील पुरावे कोणत्या आधारावर नाकारतात ते मला माहित नाही. हे सगळे तथाकथित नास्तिक बुद्धिवादी केवळ घरच्या म्हातारीचे काळ आहेत.

विचार चिंतन

कर्माच्यास्वरूपाप्रमाणे त्याचा अनुकूल –प्रतिकूल, इष्ट–अनिष्ट, सुखदु:खात्मक असा परिणाम घडावयाचा असतो. हा सिद्धांत त्रिकालाबाधित आहे. तो जसाच्या तसा लगेचच्या लगेच प्रत्ययाला येतो, असे नसल्याने त्यावर म्हणावा तसा विश्वास बसत नाही.

अपथ्य आरोग्याला बाधते,स्वास्थ्याचा नाश करते हे शास्त्रदृष्ट्या संपूर्ण सत्य आहे. पण

प्रत्येक अपथ्याचे परिणाम शरीरावर लगेच दिसतात असे क्वचितच दिसते. पण त्यामुळे आरोग्याच्या दृष्टीने अपथ्यकर असे काहि नसतेच असे म्हणता येणार नाही. चर्चिल इंग्डलचा पंतप्रधान चिरुट ओढून, दारू पिऊनहि स्वत:चे आरोग्य २००टक्के चांगले आहे असे उद्दंडपणे म्हणत असे. त्याच्यापुरते ते खरे होते असे म्हणताहि येईल. पण म्हणून इंग्लंडमध्ये शिकविल्या जाणाऱ्या चिकित्साशास्त्रात तंबाखू ओढणे, दारू पिणे हे आरोग्याच्या दृष्टीने लाभदायक आहे असे काहि म्हणता येणार नाही. कर्माच्या परिणामाचे म्हणजे कर्मविपाकाचेहि तसेच आहे.

विचार चिंतन

कर्मविपाक म्हणजे कर्माचा परिणाम. मनुष्याकरवी शरीराच्या, मनाच्या, बुद्धीच्या पातळीवर नानाप्रकारची कर्मे घडतात. त्या प्रत्येकाचा स्वत:च्या गुणाने एक परिणाम असतो. आणि तो कर्म करणाराला भोगावाच लागतो. मनुष्य कर्मामध्ये पुष्कळसा स्वतंत्र असला तरी कर्माच्या फलांचा भोग भोगताना तो परतंत्र आहे. हे भोग त्याला भोगावेच लागतात. केवळ मुक्त पुरुष तेवढा या कर्माच्या फलभोगातून सुटतो. सुटू शकतो. कर्म आणि त्याचा फलभोग याचेच नाव कर्मविपाक. हा हिंदू धर्माचा एक वैशिष्ट्यपूर्ण सिद्धांत आहे. तो ऋतावर–सत्यावर आधारित आहे. तपस्वी महात्म्यांनी आपल्या ऋतंभरा प्रज्ञेच्या बळावर तो शोधून काढला आहे. आणि मानवजातीच्या कल्याणासाठी सुस्पष्टपणे विवरून सांगितला आहे.

कर्म आणि त्याचा विपाक होणे, फल लाभणे, भोग वाट्यास येणे, यात पुष्कळ अंतर असू शकते. पुन्हा जन्म मिळतो तोहि कर्माचा विपाकच आहे. पूर्वजन्मामध्ये केलेल्या कर्माचे परिणाम या जन्मात भोगावेच लागतात. तसेच या जन्मी केलेल्या काहि कर्माचे परिणाम पुढच्या जन्मीहि भोगण्याचा प्रसंग येतो.

विचार चिंतन

जन्मानंतर मृत्यू येतो. ही गोष्ट प्रत्येकाच्या अनुभवास येणारी असल्याने, तिचा प्रत्यय सगळीकडे येत असल्याने जन्मानंतर मरण सर्वमान्य आहे. पण मरणानंतर पुन्हा जन्म येतो. वा घ्यावा लागतो. हे मात्र सर्वमान्य नाही. आणि प्रत्यक्षाच्या अभावी ते सर्वमान्य होणेहि शक्य नाही. पण प्रत्यक्ष होत नाही म्हणून अमान्य करणे हे योग्य आहे असे म्हणता येणार नाही.

पृथ्वी सूर्याभोवती स्वत:भोवती प्रचंड वेगाने फिरते पण तो वेग आपल्या अनुभवास येत नाही. आपल्या शरीरावर वातावरणाचे प्रचंड ओझे आहे पण ते आपणास जाणवत नाही. सूर्य फिरतो. पृथ्वी सपाट आहे. हे प्रत्यक्ष दिसते तरी खरे नाही, असे शास्त्र सांगते. आणि ते शास्त्र आपण सर्व निमूटपणे मान्यहि करतो. तसे मान्य करण्याचा आम्हास उपयोग काय असेहि कुणी विचारीत नाही. घरे

बांधताना मात्र त्याचे जे मानचित्र काढले जाते ते पृथ्वीचे क्षेत्र सपाट आहे असे गृहित धरूनच काढले जाते.

कार्यामागील कारणाच्या अस्तित्वाचा भाव उभयपक्षी स्थूल किंवा सूक्ष्म असू शकतो. जेव्हा कार्यकारणात स्थूलता असते. तेव्हा तो सहजपणे पटतो. पण सूक्ष्मता असते तेव्हा त्यांच्या वास्तवतेचा अनुभव येण्यास कधीकधी दीर्घकालाचा अवधि जावा लागतो. कधी कधी अनुभव येतहि नाही. तेव्हा तर्कावर अवलंबून राहावे लागते.

आरोग्य–अनारोग्याच्या स्वरूपावरून हा कार्यकारणाचा नियम सहजपणे पटू शकेल. माणसाचे स्वास्थ्य, आरोग्य चांगले राहते. त्याला आहारविहारातील पथ्यकरता कारणीभूत असते. उलट आहारविहारातील नियमांचे यथायोग्य पालन झाले नाही की आरोग्य बिघडते. आणि लहानमोठ्या रोगांचे आक्रमण होते या रोगातहि पडसे खोकला, एकदोन दिवस येणारा ताप, पाठीत, हातापायांच्या सांध्यात थोडेसे दुखणे अशासारख्या अगदी किरकोळ व्याधीपासून, मधुमेह, हृद्रोग, पक्षाघात, रक्तचाप, संधिवात, दुष्टार्बुद यासारखे भयप्रद व्याधीहि निर्माण होतात. काहि व्याधी अनुवंशामुळेहि लौकर वा उशीरा उत्पन्न होतात.काहींना मातापित्यांची प्रकृतीहि कारणीभूत असते. काहि गर्भावस्थेत मातेने घ्यावयाची काळजी न घेतल्याने उत्पन्न होणारे असतात. काहि आघाताने–अपघाताने निर्माण होतात. तसेच काहि व्याधी उत्पन्न झाले तरी त्याकडे दुर्लक्ष करून चालते. ते उद्‌भवतात तसे चार–आठ दिवसात वा एकदोन दिवसात नाहीसेहि होतात. काहि व्याधींना थोडासा औषधोपचार वा पथ्यपाणी केले की नाहिसे करता येते. काही योग्य ते औषधोपचार वा पथ्यपाणी कार्यवाहित आहेत तोपर्यंतच नियंत्रित रहातात. विशेष पीडाकर होत नाहीत. त्या व्याधींसह साधारण जीवन जगू शकतो. काहि रोगांवर उग्र उपचार करावे लागतात. तर काहि व्याधीपुढे कशाचीहि मात्रा चालत नाही. मरण हेच त्याच्या पीडेतून मुक्त करणारे ठरते.

मनुष्याला जीवनात जन्मापासून मृत्यूपर्यंत जी नाना प्रकारची सुखदु:खे भोगावी लागतात त्यांचे स्वरूप या आरोग्य–अनारोग्यासारखेच आहे. सुखदु:खाला कारणीभूत होणाऱ्या पथ्य–अपथ्याला धर्मशास्त्राच्या भाषेत पुण्य आणि पाप म्हणतात इतकेच. लाभणाऱ्या प्रत्येक सुखाच्या मागे काहि पुण्य असते. तर भोगाव्या लागणाऱ्या प्रत्येक दु:खाच्यामागे काहि पापकर्महि कारणीभूत असते.

विचार चिंतन

साधारणपणे मनुष्य जीवनाचा विचार केला म्हणजे पापपुण्याचे सुखदु:खात्मक परिणाम अगदी लगेच प्रत्ययाला येत नाहीत. सुखदु:ख दिसते पण त्यांना कारणीभूत असणारे पुण्यपाप मात्र सहजपणे आढळून येतेच असे नाही. कधी शोधूनहि दिसत नाही.उलट पुण्यपापे प्रत्यक्षात आढळतात. तरी त्यांचे सुखदु:खात्मक परिणाम भोगावयास लागल्याचे मात्र दिसून येत नाही. त्यामुळे काहि वेळा तरी

सत्कर्म करणारी, सदाचरणी,धार्मिक माणसेहि दु:ख वाट्यास आल्याने संशयाकुल होतात. त्यांचा विश्वास डळमळतो. तर पापकर्मी, दुराचारी, नास्तिक लोकहि सुखाने सत्ता संपत्तीचे वैभव भोगत असताना निर्ल्लज आणि उन्मत्तहि होतात. पथ्यापथ्याचा विचार करून वागणारे लोकहि रोगाने पीडिले जातात.आणि पथ्यापथ्य विचार धाब्यावर ठेवून वागणारे लोक निरोगी दिसतात. तसेच काहिसे हे आहे. जंतुसंसर्गाने होणारे विषमज्वर, क्षय, कुष्ठरोग, काविळ इत्यादि रोग उत्पन्न झाले आहेत, त्याने माणूस पीडिला जात आहे, हे दिसत असूनहि हे व्याधी उत्पन्न करणारा जंतुंचा संसर्ग कुठे, केव्हा, कसा, किती झाला हे मात्र मुळीच लक्षात येत नाही. पण म्हणून जंतुसंसर्ग झालाच नाही असे मात्र म्हणता येत नाही. तसेच वाट्यास येणाऱ्या दु:खी जीवनाचेहि आहे. पण यावरून माणसाने जंतुसंसर्ग होणारी परिस्थिति आपणाकडून शक्यतो टाळावी. तसे पापाचेहि जाणावे.

हा नियम मात्र प्रत्येकाने न विसरता आचरणात आणणे इष्टच असते. पूर्वजन्म आणि पुनर्जन्म यांचे अस्तित्व विचारवंतांना मान्य करावे लागले. ते यामुळेच हिंदुस्थानात जन्मास आलेल्या सर्व धर्मानी वा पंथोपपंथांनी पूर्वजन्म आणि पुनर्जन्म मोकळ्या मनाने स्वीकरले आहेत. जैन –बौद्ध हे वेदप्रामाण्य न मानणारे धर्म वा पंथहि याला अपवाद नाहीत. बौद्ध धर्मात तर जीव आणि आत्मा याला मान्यता नसतानाही बौद्धांनी पूर्वजन्म आणि पुनर्जन्म स्वीकारले आहेत. हे एक आश्चर्यच म्हणावे लागेल. केवळ अलिकडच्या नवबौद्धांनी, आंबेडकरपंथियांनी पूर्वजन्म आणि पुनर्जन्म हट्टाने नाकारला आहे. असे दिसते. म्हणून स्वा.श्री.सावरकर नव बौद्धांच्या पंथाला वा नवबौद्धांच्या मान्यतेप्रमाणे त्यांच्या धर्माला हे भीमयान आहे असे म्हणत.

मुसलमान आणि ख्रिश्चन हे पूर्वजन्म आणि पुनर्जन्म मानीत नाहीत. तरी ख्रिश्चनातील अनेक विद्वान मृत्यूत्तर जीवन (लाइफ आफ्टर डेथ) या विषयावर संशोधन करीत आहेत. मरण हा त्यातील अनेकांच्या उत्कट जिज्ञासेचा विषय होऊन राहिला आहे. जणु कठोपनिषदातील नचिकेत्याचा उत्तराधिकार त्यांनी आपण होऊन स्वीकारला आहे.

मुस्लिमांच्या वा ख्रिश्चनांच्या धर्मशास्त्राप्रमाणे मृत मनुष्याचे जीव थडग्यात पडून राहतात, निर्णयदिन –(कयामत / डूम्स डे) हा दिवस केव्हा येतो. त्याची जणू ते वाट पहातात. आणि ईश्वराने ठरविलेला तो विशिष्ट दिवस येईल तेव्हा (ईश्वर) अल्ला वा गॉड त्या त्या जीवाना पुण्यवान असतील तर स्वर्गात, पापी असतील तर नरकात पाठवून देतो.अर्थात हा बरावाईट कर्मभोग निरंतरचा असतो. शाश्वत असतो. कधी एकदा काहि पाप घडले, त्याची शिक्षा मात्र सदाची, न संपणारी उलट पुण्याचेहि तसेच.

हिंदू धर्मशास्त्राची विचारसरणीहि अशी नाही. पुण्यपापामुळे लाभणाऱ्या चांगल्यावाईट जन्माची आवर्तने असल्याने मनुष्याला सुधारून उन्नत होण्यास संधी राहते. तर सुखाची शाश्वती मिळणार

असल्याने सदाचरणावरील निष्ठा टिकून राहते. सत्कर्माची प्रेरणा मिळते. नैराश्य येत नाही. उत्साह टिकून राहतो.

पूर्वजन्म आणि पुनर्जन्म मानणे हा आता केवळ श्रद्धेचा वा शास्त्रप्रामाण्याचा विषय राहिलेला नाही. स्वत:च्या पूर्वजन्माची आठवण सांगणाऱ्या व्यक्तींची कितीतरी विश्वसनीय उदाहरणे पाश्चात्य संशोधकांनी संशोधनपूर्वक मिळवून निश्चिती करून घेऊन मग पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध केली आहेत. आपल्याकडील काहि नियतकालिकातूनहि पूर्वजन्माच्या पडताळून पाहता येण्यासारख्या व्यक्तींच्या आठवणीची वृत्ते प्रसिद्ध होत असतात. राजस्थानमधील एका प्राध्यापकांनी १९६८ मध्ये पूर्वजन्माचे स्मरण असणाऱ्या व्यक्तीचे अनुभव 'नवभारत टाइम्स', 'केसरी' अशा वृत्तपत्रातून प्रसिद्ध केले होते, त्यानंतर पुण्याच्या 'तरूणभारत' मध्येहि (पंधराएक वर्षापूर्वी)पूर्वजन्माचे स्मरण असलेल्या एका महिलेचा पानभर वृत्तांत प्रसिद्ध झाला होता. अगदी अलिकडे श्री.बाळ सामंत या साहित्यिकांनी संकलनात्मक स्वरूपाचे, एका पाश्चात्य लेखकाच्या विचारावर आधारलेले, चांगले पुस्तक प्रकाशित केले आहे. त्यात पूर्वजन्माचे स्मरण असलेल्या वा परकायाप्रवेश केलेल्या घटनांचा उल्लेख आहे. आणि श्री.बाळ सामंत हे आधुनिक साहित्यिक आहेत. उपहासाने उपेक्षिता येतील असा कुणी सनातनी पंडित नाहीत.

एखादा सिद्धांत वा निसर्गनियम मी मानीत नाही. म्हटले तरी काय होते? नियम असावयाचा तसाच असतो. त्याचे परिणाम असे व्हावयाचे तसेच होत असतात. जाणवण्याइतकी उत्कटता येण्यास काहि काळ लागतो इतकेच. अलिकडे सिगरेटच्या डबीवरच 'धूम्रपान आरोग्यास विघातक आहे' अशी चेतावणी उद्धृत केलेली असते. तसा निर्बंध असल्यानेच हे होते. त्याचा प्रत्यक्ष लाभ किती झाला कोणास ठाऊक? या चेतावणीचा काहि उपयोग झालेला नाही असेच म्हणावे लागेल. कारण सिगारेटचा खप वाढतोच आहे. असे दिसते आणि जो गट धूम्रपान वर्ज्य म्हणून मानीत असे त्या गटातहि तंबाखू ओढण्याचे आणि खाण्याचे प्रमाण वेगाने वाढते आहे असे दिसते. अनेकजण आम्हि २०–२५ वर्षापासून तंबाखू ओढीत आहोत वा खात आहोत पण आमची प्रकृति ठणठणीत आहे असे भूषणाने मिरवितात. कदाचित् बहुमत याच पक्षाचे असेल. पण त्यामुळे 'तंबाखू आरोग्यास हानीकारक आहे' हा शास्त्रीय नियम काहि बाधित होत नाही. पूर्वजन्म आणि पुनर्जन्म यांच्याशी संबद्ध असलेल्या सुखदु:खाचे आणि त्याला अधिष्ठानभूत असलेल्या कर्मविपाकाच्या सिद्धांताचे तसेच आहे. कर्मविपाकाचे विधिनिषेध वर्णादि सोळा गोष्टींच्या सापेक्ष संबंधाने व्यष्टिसमष्टीच्या माध्यमाने ठरत असतात.

विचार चिंतन

दैव किंवा प्रारब्ध या गोष्टींचा विचार वा उच्चार आपल्याकडे वारंवार केला जातो. दैववाद

आणि प्रयत्नवाद अशा दोन विचारसरणी आपल्याकडे रूढ असल्यासारख्या दिसतात. काहि दैवाला महत्त्व देऊन प्रयत्नाची प्रतिष्ठा नाकारतात. तर काही, सगळे महात्म्य आहे ते प्रयत्नाचेच. दैव म्हणून काहि नाहीच. अशाी टोकाची भूमिका घेताना दिसतात. दैव वा प्रयत्न यांच्याविषयीच्या अतिरेकी धारणा अविवेकावर आधारलेल्या आहेत. असे म्हणावे लागते. दैव आणि प्रयत्नवाद या दोघांनाही काहि महत्त्व आहे आणि ते आपापल्या क्षेत्रात समर्थ, उपयुक्त, आणि कार्यकारीहि असते. दैव आणि प्रयत्नाचे यथार्थ स्वरूप जाणून घेणे, मानवी जीवनाच्या दृष्टीने फार उपयोगाचे आहे. दैव किंवा प्रारब्ध हे नाव ज्या वस्तुस्थितीला दिले जाते. ती वस्तू म्हणजे काहि योगायोग, अपघात, यदृच्छा वा केवळ ईश्वरीइच्छाहि नाही. तो कार्यकारणभावाचा कर्मविपाकाचाच प्रभाव आहे, एक परिणाम आहे. 'पूर्वजन्मकृतं कर्म दैवमित्यभिधियते' असे एक प्रसिद्ध वचन आहे. त्याचा अर्थ लक्षात ठेवण्यासारखा आहे. पूर्वीच्या जन्मी जे काहि कर्म केले असेल, जे काहि शरीर–मन–बुद्धीच्या माध्यमातून घडले असेल, त्याचेच परिणाम पुढच्या जन्मात 'दैव' यारूपाने प्रगट होतात. याचा अर्थ दैव हे सुद्धा बऱ्यावाईट कर्माचाच बरावाईट विपाक आहे, परिणाम आहे. मागचा जन्म, भूतकाल, काळ निघून गेला आहे. त्यावर आता आपले कोणतेहि नियंत्रण नाही. त्यात सुधारणा घडवून आणणेहि शक्य नाही. त्याचे परिणाम जे काहि होणारे असतील, होत असतील, त्यांना आता शांतपणे, सावधपणे तोंड दिलेच पाहिजे. घडून गेलेल्या गोष्टींसाठी हळहळण्यात, अस्वस्थ होण्यात, तडफडण्यात निराशेने खचून जाण्यात, वैतागाने पळून जाण्यात काहि अर्थ नाही. ते निरुपयोगाचे आहे. वर्तमानकाळ आपल्या हातात आहे. कर्माचे स्वातंत्र्य काहि प्रमाणात तरी निश्चितपणे मिळालेले आहे. तेव्हा त्याचा उपयोग करून शास्त्रातील वा परंपरेतून रुढ असलेले, सदाचरणी वडिलधाऱ्यांनी सांगितलेले विधिनिषेध लक्षात घेऊन त्यातील आपल्या शक्तीप्रमाणे प्रामाणिकपणे जे चांगले आहे ते आचरणात आणावे, आणि जे वाईट आहे ते शक्यतो टाळावे. माणसाच्या हातात एवढे तरी असतेच असते.

'बुद्धिःकर्मानुसारिणी' –कर्माप्रमाणे बुद्धि होते आणि तदनुसार हातून कृती घडते असे म्हणतात. ते खरे आहे. पण तेव्हाहि कृतीचे स्वातंत्र्य माणसाला असते. मनात येणे न येणे यावर आपले नियंत्रण नसले तरी प्रत्यक्ष शरीराने काय करावे काय करू नये हे पुष्कळ प्रमाणात आपल्या स्वाधीनचे असते.

बुद्धीवर पूर्वजन्मी केलेल्या वा या जन्मी केलेल्या अर्थात् पाहिलेल्या, ऐकलेल्या, वाचलेल्याहि गोष्टींचे संस्कार असतात. त्यामुळे एखाद्या गोष्टी विषयी आपणास आकर्षण, तिरस्कार वा कुतूहल असते. प्रसंगाप्रसंगाने हे भाव कार्यवाहीत आणण्याची, येण्याची संधी उपलब्ध होते. आणि त्यावेळी काय करावे वा कसे वागावे ? हा प्रश्न उपस्थित होतो. विवेकशक्ति जागृत असेल तर प्रश्नांची

सोडवणूक हितकरतेच्या दिशेने होते. मोह उत्पन्न झाल्यास दोषयुक्त कृती घडते.

एका साध्या उदाहरणाने हे समजून घेता येईल. कोकणात वा कोकणस्थात खाद्यपदार्थ म्हणून प्रसिद्ध असलेला 'कडव्या वालाची उसळ' हा पदार्थ विचारात घेऊ. हा पदार्थ अगदी सर्वमान्य होईल अशा स्वरूपाचा नाही. त्याला एक विशिष्ट चव आहे. ती किंचित् कडसरपणाकडे झुकणारी आहे. तसेच या भिजवून मोड आणलेल्या वालांचा वासहि सुगंधात मोडेल असा नाही. आता हा पदार्थ पूर्वी कधी पाहिला नाही, थोडासाहि खाल्ला नाही वा त्याचे नावहि कधी ऐकले नाही तो माणूस पाहुणा म्हणून पुण्यामुंबईसारख्या– गुहागर रत्नागिरीसारख्या कोकणातील गावी गेला आणि त्याला यजमानाने स्वत:च्या धारणेप्रमाणे कौतुकाची म्हणून कडव्या वालाची उसळ वाढली तर त्याचे काय होईल? आपल्याकडे परंपरागत वाढण्याच्या पद्धतीत घरात शिजलेले सगळेच पदार्थ थोडे थोडे पानात वाढण्याची पद्धति आहे. जेवणास आरंभ होताच त्याने ती उसळ खाऊन बघितली. त्या उसळीची चव वा एकूण स्वाद त्याच्या जिभेवर आणि बुद्धीवर चढला. म्हणजे उसळ खाण्याच्या कर्माने त्याच्या बुद्धीवर काहि संस्कार केले 'बुद्धिः कर्मानुसारिणी ' या न्यायाने आता तो पाहुणा पुन्हा वाढण्यास आलेली उसळ आवडीने पानात घेईल वा नको म्हणून नाकारील. उण्याअधिक प्रमाणात पंचज्ञानेंद्रियाच्या विषयाचेहि असेच होते. आहार, वागणूक वा वेषभूषा यांच्या आवडीनिवडीच्या संदर्भातहि असेच होते. पण या बुद्धीला वाटणाऱ्या, मनाला भावलेल्या आवडीनिवडीवर विचारी व्यक्ति नियंत्रण ठेवू शकते. आणि मग योग्य कृति घडून येते.

सगळे काहि संपूर्णपणे केवळ दैवाधीन असते. तर वेदापासूनच्या सर्व शास्त्रकारांनी संतांनी असे करा, असे करू नका, असे वागा असे वागू नका, हे चांगले आहे, हे वाईट आहे, हे मनातहि आणू नका असे पदोपदी वारंवार आवर्जून सांगितलेले आहे ते का?माणसाला काहि करण्याचे वा टाळण्याचे स्वातंत्र्य मुळीच नसेल तर विधिनिषेधाच्या गोष्टी एवढ्या थोर प्रज्ञावंत महात्म्यांनी पुन:पुन: मनुष्यजातीपुढे आग्रहाने मांडल्याच नसत्या. माणसाला करण्याचे वा न करण्याचे काहि स्वातंत्र्य आहे म्हणून तर सर्व शास्त्रग्रंथ वा विचारवंतांचे वाङ्मय विधिनिषेधाने भरलेले आहे. अगदी सुधारणावादी नास्तिकहि जुन्या परंपरा टाकून द्या, नवीन प्रथांचा अवलंब करा. असे 'विधिनिषेधच' सांगत असतो. तेव्हा मनुष्याला कर्मस्वातंत्र्य आहे, हा सनातन विचार नाकारता येणार नाही, एवढे तरी निश्चित.

दैव, दैव म्हणून स्वीकारावे लागत असले तरी त्या दैवाचेहि रोगासारखे बलवान वा दुर्बल असे प्रकार असतात. दैवाच्या स्वरूपाचे बळ माणसाला निश्चित करता येत नाही, इतकेच. रोगाचे तसे करता येते. यासाठीच 'बली पुरुषकारो ही दैवमप्यतिवर्तते ' असा सिद्धांत सांगितला गेला आहे. साक्षेपाने केलेल्या बलवान् पुरुषप्रयत्नाने दैवावरहि मात करता येते असा याचा अर्थ. औषधोपचारांचा प्रयत्न करून रोगपीडेतून मुक्त होता येते, तसेच हे आहे. महाभारताने तर अगदी स्पष्ट शद्बात प्रयत्नांची

प्रशंसा करून दैववाद्यांना हिणविले आहे. 'दैवं पुरुषकारो ही श्रितावन्योन्यसंश्रयात्। उदाराणां तु सत्कर्म दैवं क्लीबा: उपासते।' असे वचन महाभारतात आहे. 'दैव आणि माणसाचे प्रयत्न परस्परावलंबी असले तरी चांगली माणसे सत्कर्माचाच अवलंब करतात. दैवावर भरवंसतात ते नपुंसक होत' असा याचा अर्थ.

दैव आणि प्रयत्न यापैकी कोणतेतरी एक खरे, दुसरे खोटे वा निरुपयोगी असा विचार अनुकूल–प्रतिकूल परिस्थितीमुळे कधीकधी माणसाच्या मनात येतो. तो बळावतोहि. पण ही विचारसरणी अयथार्थ आहे. अगदी एकांगी आहे.

पावसावर अवलंबून असलेल्या शेतीच्या उदाहरणाने हे लक्षात येऊ शकेल. पाण्याची पाट–विहिर–नलकूप यासारखी अन्य व्यवस्था थोडीहि नाही. पाऊस पुरेशा प्रमाणात योग्य वेळी पडेल तरच काहि पीक हाती येणार. निसर्गक्रमात पावसाळा म्हणून काहि काळ निश्चित आहे. आणि त्या अवधीत पाच दहा इंचापासून दोन अडीचशे इंचापर्यंत उणा–अधिक पाऊस पडतो. पण हे पाऊस पडणे अत्यंत लहरी असते. अनावृष्टि, अल्पवृष्टि, अतिवृष्टि, अकालवृष्टि हे सर्व प्रकार अगदी अनियमितपणे घडत असतात. तरी चांगला शेतकरी शेताची नांगरणी, खुरपणी,चांगले निवडक बी पेरणे, वखरणी करणे, तण काढणे, खत घालणे इत्यादि कामे वेळच्यावेळी कष्टपूर्वक करीत असतोच. 'शेतात पडणारा धन्याचा घाम हे चांगले पीक येण्यासाठीचे उत्तम खत आहे.' असे गौरवाने म्हटले जाते. त्यातील भाव महत्वाचा आहे. शेतीसंबंधी असे सर्व असतानाही, योग्य ती दक्षता घेतली असतानाही पाऊस पडणे हे कोणाच्या हातातले नाही. तो मुळीच न पडणे, अवेळी पडणे, पुरेसा न पडणे, अतिप्रमाणात पडणे हे सर्व पीक हाती येण्याच्या दृष्टीने त्या त्या प्रमाणात हानीकारकच असते.

यातले काहि ना काहि तरी वर्षानुवर्ष घडतच असते. सोळा आणे पीक हाती लागणे हा प्रकार पाचदहा वर्षातून केव्हा तरी घडतो. पण त्यासवेच सोळा आणे दुष्काळ पडतो असा प्रकारहि त्याहून दीर्घकाळाने पंचवीस–पन्नास वर्षात केव्हातरी घडतो. दोन–चार आणे, आठ–बारा आणे पीक हाती लागणे यातलेच काहितरी सामान्यत: घडत असते.

दैवाचे स्वरूप पावसासारखे आणि प्रयत्नातील श्रम शेतीतील कष्टासारखे आहे. केवळ प्रयत्नवादी मनुष्याला अपयश आले, तर तो निराशेने खचून जातो. आणि यश मिळाले तर अहंकाराने ताठून जातो. केवळ दैववादी मनुष्य आळशी आणि निष्क्रिय बनण्याचा धोका असतो. दोन्हीवर श्रद्धा असणाऱ्या माणसाची मनोवृत्ति मात्र पुष्कळ प्रमाणात संतुलित राहू शकते. यश मिळाले तर दैवाने साथ दिली, ही ईश्वरी कृपा आहे. असे समजून तो नम्र राहतो, प्रसन्न होतो. पण ताठत नाही. उलट अपयश आले 'तर ठीक आहे दैवात नव्हते. पुन्हा प्रयत्न करू' या भावनेने तो खचून जात नाही, निष्क्रिय होत नाही.

धर्मशास्त्राने विधिनिषेध सांगितले आहेत ते दैव मान्य करूनहि प्रयत्नाचे महात्म्य सांगण्यासाठी, पुरुषप्रयत्नाला प्रोत्साहन देण्यासाठी.

विचार चिंतन

५.. ईश्वर

ईश्वरहि कल्पना नाही, अंधश्रद्धा तर नाहीच नाही. ती एक वस्तुस्थिति आहे. ती स्वीकारूनच चालणे माणसाच्या हिताचे आहे. आपण हो–नाही काहीहि म्हटले आणि स्पष्ट जाणीव नसली तरी सर्व सृष्टीला प्राणिमात्राला तसेच माणसालाहि गुरुत्वाकर्षणाच्या प्राकृतिक नियमांच्या मर्यादेतच रहावे लागते. पक्षी आकाशात उडतात कारण गुरुत्वाकर्षणावर काहि प्रमाणात मात करण्याची योजना त्यांच्या शरीरात निसर्गानेच ठेवली आहे. माणसाने विमाने आणि अंतराळयाने यांच्या तंत्रात तेच साधले आहे. ईश्वराची धारणा या गुरुत्वाकर्षणासारखीच आहे. त्यामुळे माणसाची विचारसरणी स्वैर होऊ शकत नाही. ती सत्योन्मुख असली तरी विनयी नि नम्र होते.

विचार चिंतन

ईश्वराचे ज्ञान मुख्यत: शब्दाने, काहि प्रमाणात अनुमानाने, आणि श्रीज्ञानेश्वर –तुकाराम– रामदास यांच्या सारख्या श्रेष्ठ महापुरुषांना प्रत्यक्षाने होते.

प्रत्यक्ष जीवन –व्यवहारातहि प्रत्यक्ष प्रमाणाचे ज्ञान होण्याचे क्षेत्र तसे मर्यादितच असते. 'प्रत्यक्षंहि अल्पं','अनल्पं अप्रत्यक्षं' असे आयुर्वेदाने म्हटले आहे. मनुष्यप्राणी बुद्धिमान असल्याने त्याच्या अनुमानाने ज्ञान होणाऱ्या क्षेत्राचा विस्तार पुष्कळच मोठा आहे. काहि घटना वारंवार पाहून त्याला त्या घटनामधील कार्यकारण स्वरूपाचे नियम कसे असतात ते उमगते आणि मग तो त्यावरून अज्ञात कार्याचा वा अज्ञात कारणाचा शोध घेऊ शकतो.

अनुभवी महात्म्यांचे सांगणे हे शब्दप्रमाणाचे अधिष्ठान. या क्षेत्राचा विस्तार फार मोठा आहे. जे प्रत्यक्षाने वा अनुमानाने उमगू शकत नाही त्याचे ज्ञान शब्दांनी होते निदान आरंभी तरी शब्दज्ञान प्रमाण मानूनच चालावे लागते.

विचार चिंतन

हिंदुस्थान हा अतिप्राचीन काळापासून एकराष्ट्र आहे. उपासनापद्धति, धर्म, भाषा, समाजरचना या दृष्टीने तो काश्मीर ते कन्याकुमारी आणि सौराष्ट्र ते अरुणाचलम् या विशाल प्रदेशात तो एकरूप होता. उपासनापद्धति स्वीकारलेल्या देवता, त्यांची नावे, रूपे वेगवेगळी असली तरी ते सर्व एकाच तत्त्वाचे स्वीकारलेल्या गुणवैशिष्ट्यामुळे मानलेले भेद होते वा आहेत. मागासलेला अडाणी समाज, वा वनजन–गिरीजन यांच्या देवताविषयक धारणा अप्रगल्भ वा प्राथमिक स्वरूपाच्या वाटल्या तरी सर्व

सुबुद्ध समाज गणेश, शक्ति इत्यादि देवतांना जगताची (विश्वाची) उत्पत्ति–स्थिति–लय करणारीच ती देवता आहे, असेच मानीत आहे. वेदांत्यांच्या ब्रह्माचीच ती सगुण साकार रूपे आहेत. ऋग्वेदामध्येच इंद्र,वरुण, अग्नि, यम इत्यादि नावे आली असली तरी ते सर्वांचे मूळ असलेल्या एकाच तत्त्वाचे जाणत्या लोकांनी विशिष्ट हेतूने कल्पिलेले केवळ नामभेद वा गुणभेद आहेत. 'एकं सद् विप्रा: बहुधा वदन्ति' (ऋ.१.१६४.४६) ही धारणा वेदांमधून स्पष्ट आलेली आहे.

विचार चिंतन

सर्व सामान्यांना ईश्वराच्या अस्तित्वाची जाण अनुमानानेच स्वीकारावी लागते. कोणत्याहि कार्यामागे कर्ता असावा लागतो. तो चेतन असावा लागतो. त्याचे ठिकाणी कार्यनिर्मितीचे सामर्थ्य असावे लागते. आणि कार्यनिर्मितीच्या अंगोपांगाचे त्यास योग्य ज्ञान असावे लागते.

आपल्या सभोवार व्यापून असलेले विश्व, हे ब्रह्मांड अति विशाल आहे. ते अनेक प्रकारच्या विविधतेने परिपूर्ण आहे. त्यातील सृष्टिक्रमाला एक अनुशासन आहे. सृष्टीचे चक्र वर्षानुवर्ष अत्यंत नियमितपणे चाललेले आहे. हे सर्व पाहिले म्हणजे या विश्वाच्या निर्मिती–स्थितीमागे कुणीतरी सर्वसमर्थ सर्वज्ञ असा कर्ता असलाच पाहिजे. असा तर्क विचारी माणसाला सहज करता येतो. कार्य प्रत्ययाला तर येते आहे. पण त्याच्या मागे कुणी कर्ता असण्याची शक्यता नाही, असता तर दिसला असता. दिसत नाही म्हणून नाही, ही विचारसरणी चुकीची आहे. अजिंठ्याच्या गुंफा, वेरुळची लेणी यांचे शिल्पकार कोण होते ? याचे ज्ञान आज कोणालाहि नाही, म्हणून त्या लेण्यांना स्वयंभू म्हणावे काय? तसे म्हणणे अज्ञानाचे ठरेल वा दुराग्रहि हट्टाचे आहे. कुणीतरी एकाने ही लेणी निर्माण केली आहेत असेहि म्हणता येणार नाही. उत्तम प्रशिक्षित अशा शिल्पकारांचा एक मोठा गट या कामी (३–४ पिढ्या तरी) राबला आहे.

निसर्गात मूलत:आहे ती केवळ आपोआपी, योगायोग, अपघात असे मानणे हे खरे तर तर्काला सोडून आहे. सृष्टीक्रम म्हणजे विश्वोत्पत्तिस्थिति लय हे एक चक्र आहे. त्यात काहि संशय नाही.

विश्वाची उत्पत्ति–स्थिति–लय हे एक महाप्रचंड लक्षावधी,कोट्यावधि अब्जावधि युगचतुष्कांचे कालचक्र आहे. या अनादि अनंत असलेल्या कालचक्रापासून 'ते नेमेचि येतो मग पावसाळा' या मानवी वर्षाच्या गणनेने मोजता येईल अशा एका लहान कालचक्रापर्यंत अनेक सूक्ष्म कालचक्रेहि अस्तित्वात आहेत या सृष्टीत अनेक लहान मोठी घटनाचक्रे आहेत. त्यात उत्पत्तिमागून स्थिति, स्थितीमागून लय, व लयामागून पुन्हा उत्पत्ति असे असणारे घटना चक्र अखंड आहे. हे खरे, पण ते अखंड आहे म्हणण्यात मग त्यांचा कर्ता मानण्याचे कारण नाही हे म्हणणे मात्र योग्य नाही. कारण लयानंतर उत्पत्ती वा उत्पत्तीनंतर लय हे एकमेकांना लागून असतात असे कितीहि म्हटले तरी त्यामध्ये कुणीतरी प्रवर्तक असावाच

लागतो. बीजातून वृक्ष आणि वृक्षातून बीज, बीजातून पुन्हा वृक्ष हे चक्र 'आधी कोण' हे निश्चित करता येण्याच्या दृष्टीने अनिश्चित असते तरी मध्ये एक प्रेरणा देणारा (आणि नियंत्रण–व्यवस्थापन करणारा) संभवतो. असतो, हे मान्य करावेच लागते. ईश्वर तसा आहे.

विचार चिंतन

'युरोप आणि आशिया यांच्यातील सर्व धर्मामध्ये हिंदुस्थानातील ब्राह्मणनिष्ठ धर्म हाच एक असा दिसतो, की ज्यात विश्वाच्या अधिकातअधिक अंशाचा समावेश होतो. इतर धर्माच्या विरोधात बोलण्याचे मला कारण नाहि. उदात्तता, उच्चता, अध्यात्मिकता यांच्या अंशाचे काहि कण इतरत्रहि मला आढळतात पण सर्व धर्मकल्पनांपेक्षा ब्रह्म संकल्पना स्वीकारणे मला फार आवडते कारण ब्रह्माच्या या धारणेत सर्व धर्मांच्या उत्तम कल्पनांचा समावेश होतो. विशेषत: आधुनिक शास्त्रांच्या विशाल विचारक्षेत्राशी याच्या इतका सुसंवादी ठरेल असा दुसरा कोणताहि विचार वा संप्रदाय युरोपात नाही' असे रोमाँ रोलाँने म्हटले आहे.

भा.स.रा.पृ.१५०–५१

सनातन हिंदू धर्म, ईश्वरावर निष्ठा असलेला आणि वेदप्रामाण्यावादी आहे. वेदप्रामाण्य म्हटले की, काहि बुद्धिवाद्यांना त्या गोष्टीचा उपहास करावासा वाटतो. शब्दप्रामाण्य पूर्णपणे नाकारणे शक्य आहे का? याचा तर्कशुद्धपणे विचार करावा, म्हणजे त्यातील विसंगति–विरोध वा संकुचितपणा लक्षात येईल.

आपण वेद स्वयंभू वा ईश्वरप्रणित मानतो. ख्रिश्चन बायबल संबंधी आणि मुसलमान कुराणाच्या विषयात तसेच मानतात. वेदाचा लाभ आम्हाला झाला, तो तप:पूत द्रष्ट्या ऋषींच्या माध्यमातून. बायबल आणि कुराण यासंबंधीची धारणाहि अशीच आहे. मोझेस– येशू, महंमद यांच्या मुखातून हे ईश्वरी संदेश प्रगटले. अशीच त्या त्या धर्मातील लोकांची श्रद्धा आहे. पण त्यामुळे त्यांच्यात एक अतिरेकी असहिष्णुता निर्माण झाली. 'आमच्या प्रेषिताच्या मुखातून प्रगटलेल्या शद्बांच्या विरोधात आहे' म्हणून त्यातील अतिरेकी धर्मांध आक्रमकांनी इतरांचे अत्यंत महत्त्वाचे ग्रंथ, बहुमोल ज्ञानाचा साठा असलेले ग्रंथ जाळले .ती ग्रंथालये सहा–सहा महिने जळत होती.अशी नोंद इतिहासात आहे. ज्ञानसंपदेचा हा विनाश कधीहि न भरून येणारा आहे. मुसलमानांनी आणि ख्रिश्चनांनीहि हे केले. तसेच अलौकिक शिल्पसौंदर्याने नटलेली विशाल मंदिरेहि त्यांनी उध्वस्त केली.

शद्बप्रामाण्यवादी वैदिकांनी मात्र असे काहि केले नाही. पण तथाकथित बुद्धिवाद्यांनी हिंदूच्या अंत:करणात स्वभावत: असलेल्या उदात्ततेचा विशेषरीतीने कधी गौरव केला आहे, असे दिसत

नाही.

वेदाला प्रमाण मानणे म्हणजे बिघडलेला भारपाचक (प्रेशरकुकर) वा दूरदर्शन संच कसा नीट करावा याचे तंत्रहि वेदातून सांगितले आहे, असे मानणे अज्ञानाचे वा खोडसाळपणाचे आहे. असा भाबडेपणा कुणी ठेवीत नाही. कुणी ठेवूहि नये. वेदात काहि तंत्रज्ञान आहे पण ते आधिदैवतावर आधारलेले आणि मुख्यत: वैदिक कर्मकांडाच्या स्वरूपाचे आहे.

वैदिक विज्ञानाचे मूळ अधिष्ठान ब्रह्म वा आत्मा यांच्या स्वरूपाच्या धारणेवर आहे. त्यासंबंधी थोडक्यात सांगावयाचे तर ब्रह्म किंवा आत्मा हेच तत्त्व त्रिकालाबाधित, अनादि, अनंत, अखंड, अव्यय, निरुपाधिक, निरंजन असे आहे. या अनंत विश्वामध्ये अनेक वस्तुजाताच्या रूपाने तेच नटलेले आहे. आणि या विश्वातील सर्व लहानमोठ्या घडामोडीच्या मागे त्या ब्रह्माचीच अलौकिक प्रेरणा कार्यकारिणी असते हे ब्रह्म एकीएक, केवल, अद्वैत असे आहे. सर्व प्रकारची विविधता व्यावहारिकदृष्ट्या वास्तव वाटली आणि उपयुक्त ठरली, तरी या पारमार्थिक ब्रह्मसत्तेच्या दृष्टीने केवळ प्रातिभासिक आहे. श्रीमद्शंकराचार्यांचा हा अद्वैत सिद्धांत त्यांनी वेदविज्ञानाचे मर्म म्हणूनच प्रचारलेला आहे. आणि 'आधुनिक विज्ञान जो जो प्रगत होत आहे, तो तो ते श्रीशंकराचार्यांच्या सिद्धांताच्या जवळजवळ येत आहे.' अशा अर्थाचे विधान हिंदुस्थानातील प्रसिद्ध वैज्ञानिक श्री. राजा रामण्णा यांनी कलकत्यात भरलेल्या एका युवक परिषदेत केला असल्याचा उल्लेख श्री. अविनाश धर्माधिकारी यांनी आपल्या 'अस्वस्थ दशकाची डायरी' या पुस्तकात केला आहे. जवळजवळ अशाच अर्थाचे विधान श्री.काप्रा यांच्या 'टर्निंग पॉईंट' या पुस्तकात आले आहे. ईश्वर हे अनंत, अव्यय, अखंड अलिप्त,निरुपाधिक अशा ब्रह्माचेच कार्यकारी स्वरूप आहे. ब्रह्म पारमार्थिकदृष्ट्या कोणाचे कारण नाही. अर्थात् ब्रह्माचे कुणी कार्य नाही. कार्यकारण भाव वा व्याप्यव्यापक याचे अधिष्ठान ईश्वर आहे. त्याच्यामुळेच सर्व काहि घडत असते. अशी आपली धारणा आहे. आपल्यातीलच सांख्य आणि मिमांसक यांना ही ईश्वर कल्पना पूर्णार्थाने मान्य नाही. पण ईश्वराचा त्यांनी कडाडून निषेध केला आहे, असेहि दिसत नाही. त्यांनी ईश्वराची उपेक्षा केली आहे. असला तर तो असो म्हटले आहे. एवढे फार तर म्हणता येईल.

विचार चिंतन

६.. पतनाची कारणे

स्वराज्य मिळविण्याच्या प्रयत्नात देशाभिमानाचे काहिसे रक्षण झाले. खंडित हिंदुस्थानच्या स्वराज्यात भौतिक सुधारणा काहिशा प्रमाणात झाली. पण समाजाचे स्थैर्य वा स्वास्थ्य वाढले असे दिसत नाही. आज शासनव्यवस्था हिडिस्स स्वरूपात नांदते आहे. चोर आणि लुटारूंचे गट

संघटित झाले आहेत. आणि दंगे–धोपे, मारामाऱ्या, भ्रष्टाचार सर्वत्र थैमान घालतो आहे. पूर्वीच्या दीर्घकालीन पारतंत्र्यातहि आपले स्वकीय इतक्या प्रमाणात अध:पतित झालेले आढळत नाहीत. दुसऱ्या बाजीरावाचीहि राजवट अधिक बरी होती. असे म्हणण्याचा प्रसंग स्वकीय राज्यकर्त्यांनी आणला आहे.

विचार चिंतन

आपण मुसलमान आणि इंग्रजांकडून पराभूत झालो याचे कारण वर्णभेद वा जातिभेद हे नाही. तसेच संतांनी संसाराची उपेक्षा करावयास शिकवून लोकांची तोंडे परलोकाकडे वळविली. कर्तृत्व आणि महत्त्वाकांक्षा मारली. हे तात्त्विक कारणहि पराभवामागे नाही. पराभव झाला तो राजेमंडळींच्या राष्ट्रहितकर धोरणातील अभावाने. राजनीति यथार्थतेने न उमगल्याने आपसातील फुटीने, हेव्यादेव्याने आपण पराभूत झालो. पृथ्वीराज आणि जयचंद हे एकाच वर्णातील आणि जातीतील होते. राणाप्रताप आणि मानसिंग यांच्यातील संघर्षहि दोघे एकाच वर्णजातीतील असून झाला. श्रीशिवरायांच्या विरोधात मोरे–घोरपडे– खोपडे असे त्यांचेच जातभाई किंवा जवळचे नातेवाईकच मुसलमानांच्या पक्षाने विरोधास उभे राहिले. वतनाचा लोभ असणे हे संसाराविषयी आणि ऐहिकाविषयी विन्मुख असल्याचे लक्षण नव्हे. विजयानगरचे साम्राज्य एका मायावादी संन्याश्याच्या प्रेरणेने उभे राहिले हे विसरता येणार नाही.

विचार चिंतन

महाभारत काळात कौरव पांडवांच्यात झालेल्या भीषण युद्धामध्ये जो प्रचंड संहार झाला, त्यामुळे पुढे हिंदुस्थानचे बळ ओसरत गेले. आणि त्या योगानेच राष्ट्रावर नाना प्रकारच्या आपत्ती आतून आणि बाहेरून कोसळल्या. भारतीय युद्धात झालेली भयानक हिंसाच सर्व आपत्तींचे मूळ कारण आहे.

महाभारतातील द्रोणाचार्य हे ब्राह्मण्याच्या पतनाचे आरंभस्थान आहे. आणि या अध:पतनाची शीग ब्राह्मण असलेल्या दुसऱ्या बाजीरावाने गाठली. पण हा परिणाम महाभारताच्या युद्धाचा नव्हे. भारतीय युद्ध शकापूर्वी पाच हजार वर्षे इतके आधी झालेले आहे. ते तीन हजार वर्षे झालेले आहे असे गृहित धरली तरी त्यानंतरच्या दोन हजार वर्षात कोणताहि आपत्ति कोसळल्याचा उल्लेख नाही. उलट हिंदुस्थान धनधान्याने समृद्ध अशी भूमि होती. तुपाचे मधाचे पाट वहात होते. घराघरातून सोन्याचा धूर निघतो, असे कौतुकाने म्हटले जात असे. या ऐश्वर्याच्या लोभानेच तर शक–हूणांसारख्या भुकेलेल्या लांडग्यांच्या धाडी हिंदुस्थानात घुसल्या. भौतिक विज्ञानहि संपन्न होते. त्यावर नानाप्रकारची ग्रंथरचनाही होत होती. सांगितले तर आश्चर्य वाटेल पण त्यात विमानविद्येचाहि समावेश होता. हिंदुस्थानचे दारिद्र्य वाटून घेण्याकरिता काहि हे लुटारू आक्रमक भूतदयेने प्रेरित होऊन आलेले नव्हते. त्यांनी हिंदुस्थानला उदंड लुटले. यातले पहिले आक्रमण शिकंदराचे. ते शकापूर्वी तीनशे साडेतीनशे वर्षे या काळात झाले. त्यानंतर हूण,शक इत्यादि आले पण ही सर्व आक्रमणे पुढची एक हजार वर्षे तरी हिंदुस्थानी वीरांनी

परतवून लावली. पराभूत केली, पचवून आत्मसात केली. शकपूर्व ३०० ते शकोत्तर ७०० एवढा हा काळ आहे. या काळात बुद्धमताचा प्रभाव हिंदुस्थानात वाढला होता. भूतदया–अहिंसा इत्यादींचे महत्त्व बोकाळले होते. अगदी तुच्छ किडा अशी 'ऊ' मारली तरी तो अपराध ठरून 'ऊ' मारणाराला शिक्षा होत असे. इतका अहिंसेचा अतिरेक झाला असल्याचे वर्णन सावरकरांनी केले आहे. 'संसार दु:खमय आहे, त्यातून लौकरांत लौकर सुटले पाहिजे' या अतिरेकी बुद्ध तत्त्वज्ञानाच्या महतीपायी बारा–बारा वर्षांच्या मुलांना आणि मुलींनाही संन्यासाची दीक्षा देऊन त्यांना भिक्षुभिक्षुणी बनविले जाई. बौद्धांचे विहार भिक्षुभिक्षुणीच्या अनाचाराची माहेरघर झाले होते. आणि त्यामुळे राहावी इतकी दक्ष राहीली नाही. ज्ञानी बुद्धिमंत ब्राह्मणहि सामाजिक कर्तव्याला पारखे झाले. त्यांचे शहाणपण दूरदर्शी राहिले नाही.

सातव्या शतकाच्या शेवटी व आठव्या शतकाच्या प्रारंभी मुसलमानांच्या टोळधाडी हिंदुस्थानावर कोसळल्या आणि देशाच्या दुर्दैन्यास आरंभ झाला. हिंदूंचे शौर्य यावेळीहि त्यांना सोडून गेलेले नव्हते. पण 'परका शत्रू येता आम्हि आहोत एकशेपाच'हे युधिष्ठिराचे शहाणपण मात्र नाहीसे झालेले होते. मुसलमानांच्या आक्रमणाचे स्वरूपहि माणुसकीचे सगळे नियम गुंडाळून ठेवणारे अत्यंत घातकी, अन्यायी, क्रूर असे होते.

पूर्वीच्या युद्धात समोरासमोर लढणाऱ्या योध्यांचे जे काय होत असेल तेवढेच होई. योद्धे पराभूत होत किंवा धारातीर्थी पडत. पण शत्रू घायाळ झाला तर त्याचेवर कोणी वार करीत नसे. धर्मयुद्धाच्या नियमाचे पालन उभयपक्षी होई, विजयी झालेल्या पक्षाकडून पराभूत झालेल्या शत्रूंच्या गावांना, घराना, शेतीवाडीला कोणत्याहि प्रकारचा उपसर्ग थोड्याहि प्रमाणात होत नसे. घर–दार–संपत्ति सुरक्षित राहि. शत्रूंच्या स्त्रियांचा थोडाहि विनयभंग होत नसे. मुले–माणसे, गुरे–ढोरे आपापल्या स्थानी निर्भय विहार करीत राहू शकत.

हिंसामयहि युद्धाचे हे सोज्ज्वळ स्वरूप मुसलमानांच्या आक्रमणाने पार पालटून गेले.

मुसलमानांचा विजय म्हणजे पराभूतांच्या गावाची होळी, घरादाराची राखरांगोळी, संपत्तीची लूट, स्त्रियांवर बलात्कार, गुराढोरांचा संहार, तान्ह्या लेकरांना भोसकून भाल्यावर नाचविणे, निरपराध नागरिकांची वा ग्रामीणांची मुंडकी तोडून चौकाचौकात त्यांचे ढीग रचले जाणे उभ्या पिकांची जाळपोळ.

युद्धातील पराभवाची परिणति अशी होणे याची कल्पनाही त्या आधी युद्धभूमीवर उभा असलेला योद्धाही करू शकत नसे. मग इतर सामान्य जनांची गोष्टच निराळी.कोणत्याहि परिस्थितीत माझी बायका–पोरे–घर–दार सुरक्षित राहणार आहे. त्यांना कोणताहि धोका नाही. असा नुसता विश्वासच नव्हे, तर निश्चिती असताना वीर निर्भयपणे शत्रूला सामोरा जाई. आणि प्रसंग आलाच तर छातीवर वार

घेऊन धैर्याने मरण स्वीकारी. युद्धात प्रत्यक्ष भाग घेणाऱ्याव्यतिरिक्त इतरेजन अगदी निश्चिंत असत. राजाराजात होणारी त्यांची युद्धे, आणि त्यांचे जयापजय याच्याशी सामान्य जनांचा कोणताहि संबंध नसे. कोणाच्याहि राजवटीत त्यांचे सांसारिक जीवन सारखेच साधे, सरळ आणि सुरक्षित असे. त्यामुळे– 'कोई भी राजा हो हमे क्या हानी!' यावृत्तीने तो वागत असे. सहाव्या शतकात आलेल्या चिनी प्रवाशांनी अशी वर्णने लिहून ठेवलेली उपलब्ध आहेत.

या पालटलेल्या परिस्थितीमुळे प्रत्यक्षात चांगले शूर, वीर असलेले सैनिकहि पराभवाचा संभव दिसताच दटून उभे न राहणे, युद्धभूमि सोडून पळून जाणे अधिक लाभदायक मानीत. मी मेलो तर माझ्या मागे बायकामुलांचे अनन्वित हाल होतील. मी जिवंत राहिलो तर घरादाराचे काहि होवो कोठे तरी सुरक्षित स्थळी बायकामुलांना घेऊन जाऊ शकेन. अशी आशा त्याला वाटे

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमंडलभेदिन:। परिव्राट योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखे हत:॥

या जगात दोनच प्रकारचे पुरुष सूर्यमंडलाचा भेद करून उद्धरून जाऊ शकतात. १) योगयुक्त संन्याशी. २) रणांगणात शौर्याने लढताना मृत्यूला सामोरा जाणारा वीर.

पण मुसलमानांशी लढणाऱ्या सैनिकांच्या दृष्टीने या सिद्धांताला काहि अर्थ उरला नव्हता.कारण रणांगणी मृत्यु आल्याने आपणाला स्वर्ग मिळणार असला तरी मागे राहिलेल्या बायकामुलांना जिवंतपणीच अनन्वित नरकयातना भोगाव्या लागणार आहेत. त्याचे काय असा खरोखरीचा प्रश्न त्यांचेपुढे उभा राहि. मुसलमानांपुढे हिंदु पराभूत झाले त्याचे हे महत्त्वाचे कारण आहे. दुसरे कारण आहे– आपसातील वैर आणि त्यामुळे उत्पन्न झालेला फुटीरपणा.

शत्रू म्हणजे शत्रू, त्यात स्वकीय आणि परकीय असा भेद करणे महत्त्वाचे आहे हे राजमंडळाने लक्षात घेतले नाही. मुसलमानांचे आक्रमण एका राजावर झाले तर दुसऱ्याने त्याच्या सहाय्यासाठी आपण होऊन धावून जाणे तर दूरच राहिले, पण 'हा शेजारचा राजा आपला शत्रू होता! परस्पर त्याची खोड मोडली जात आहे. हे बरेच झाले' असे इतर राजांना वाटे. आणि ते निष्क्रीय राहात. क्वचित् मूर्खपणाने मुसलमानांना सहाय्यहि करीत. पृथ्वीराज चव्हाणाविरुद्ध लढण्यासाठी जयचंद राठोडने महंमद घोरीला निमंत्रित केले. भोळ्या औदार्याने पृथ्वीराज पराभूत झाला. त्याची हत्या करण्यात आली. आणि नंतर लौकरच घोरीने स्वजनद्रोहि जयचंदाचाहि नाश केला.

दुर्दैवाने हिंदु हे असे वागत. याउलट मुसलमानांची वृत्ति होती. त्यांच्यात वैर नसे, ते परस्परांशी लढत नसत, वा एकमेकांचा घातकरीत नसत, असे मुळीच नाही. राजकीय स्वार्थासाठी जन्मदात्या बापाला, भावाला वा जवळच्या नातेवाईकाला त्यांनी कधी दया दाखविली नाही. पण मुस्लिमेतर

शत्रूशी युद्धाचा प्रसंग ओढवल्यास ते तेवढ्यापुरते आपसातील वैर विसरून बहुधा एक होत. आणि काफिराविरुद्ध जिहाद पुकारीत.

विचार चिंतन

पानिपतच्या युद्धाचे वेळी याचे उदाहरण प्रगट झालेले आहे. नजिबखान रोहिला आणि अयोध्येचा नबाब यांची आपसात घोर शत्रुता होती. त्यांच्यात अनेकदा लढाया झालेल्या होत्या. रक्ताचे पाट वाहिले होते. जय–पराजयाचे पारडे कधी डावे कधी उजवे झुकत राही. पण अहमदशहा अबदालीच्या विरोधासाठी मराठे सैन्य जेव्हा दिल्लीवर चालून गेले तेव्हा नजिबखानाने अयोध्येच्या नबाबाला कळविले – ''देखो ! काफिर आ रहे हैं। इस्लाम खतरेमे हैं। हमे अब सुलह करनी ज़रुरी हैं। बादमे आपसमें निपट लेंगे।'' आणि खरोखरीच मराठ्यांच्या विरोधात ते दोघे एक झाले. त्यामुळे पानिपतच्या युद्धात मराठे पराभूत झाले. या पराभवास इतरहि काही कारणे आहेत.

हिंदू वृत्तीचाहि एक विशेष यावेळी उमटून आला. या भीषणयुद्धा आधीच नजिबखान रोहिल्याचे पारिपत्य मल्हारराव होळकराने करावयास पाहिजे होते. त्यावेळी ते सहज शक्य होते. पण मल्हाररावांनी अगदी खालच्या पातळीवर उतरून केवळ स्वार्थाचा तेवढा विचार केला. त्याने नजीबखानास संभाळून ठेवले. त्याच्या लाघवी बोलण्यास भाळून स्वत:चा धर्मपुत्र मानले आणि शिंद्यांना लिहिले की नजिबास नष्ट केले तर उत्तरेत आपणास काही महत्त्व उरणार नाही. पुण्यास जाऊन धोतरे बडवावी लागतील.

हिंदू समाजाचा नाश चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेमुळे वा जातीभेदामुळे झाला हे धादांत असत्य आहे. इंग्रजांचे 'पांढरे पाय' हिंदुस्थानास लागण्यापूर्वी कोणतीहि एक जात दुसऱ्या जातीविरुद्ध वैर धरून उठली आहे असे दिसले नाही. देशात, राज्यात अनेकवेळा फितुरीहि झाली. पण ही फितुरी ज्या जातीचा राजा त्याच जातीच्या माणसाने वैयक्तिक वैर साधण्यासाठी वा वतनाच्या लोभाने केलेली आहे. त्यात जातीविरुद्ध जात असा प्रसंग कधी उभा राहिलेला नाही. छत्रपति शिवाजीमहाराजांचे जीवन लक्षात घेतले म्हणजे हे अधिकच स्पष्ट होते. छत्रपति शिवराय ही हिंदुस्थानाला, त्यातही महाराष्ट्राला, लाभलेले एक श्रेष्ठ प्रकारचे ईश्वरी वरदान होते. अलौकिक बुद्धिमत्ता, विलक्षण शौर्य, युद्धकौशल्य आणि या सर्वांवर राजमुगुटासारखी शोभणारी धर्मनिष्ठा आणि नीतिमत्ता या आणि यासारख्या अनेक सद्गुणांचा शिवाजीराजे हे मूर्तावतार होते. इतर राष्ट्रात झालेल्या अनेक नेत्यांच्या, राष्ट्रपुरुषांच्या वैयक्तिक गुणांचा विचार करता ते शिवरायांच्या पासंगालाहि पुरणार नाहीत. शिवबा हे जणु राजाच्या ठिकाणी आवश्यक असलेल्या सद्गुणांचे अत्युन्नत असे हिमालयाचे गौरीशंकर – (राधानाथ, एव्हरेस्ट) शिखर होते. त्यांनी अनेक शतकानंतर हिंदूंचे स्वतंत्र सिंहासन निर्माण केले. आणि हिंदुहृदयसम्राट असा पहिला राजा म्हणून त्या दिव्योदात्त अशा आसनावर पावन अशा सप्तसरितांच्या जलाने मंगल राज्याभिषेक झाला. सर्व हिंदू समाजाने याचा

अभिमान वाहिला. त्यांच्या छात्या ताठ झाल्या. मस्तके उन्नत झाली. श्रीसमर्थ रामदासांसारख्या वैराग्य संपन्न सत्पुरुषाने यामुळे धन्यता मानली. केलेल्या जनजागृतीच्या कार्याची कृतार्थता अनुभवली. 'तूझा तू वाढवी राजा। शीघ्र आम्हाचि देखता॥' ही प्रार्थना फलद्रूप झाली. आणि समर्थांसारख्या महात्म्याला मग आनंदवन–भुवनासारखी स्वप्ने पडू लागली.

हे सारे त्या काळच्या दृष्टीने आणि आजहि नि:संशयपणे अभिमानास्पद आहे. परंतु व्यावहारिकदृष्ट्या विचार करता शिवाजीचे राज्य साधारणत: आजच्या चार जिल्ह्याइतके लहान होते. पुण्याहून ३५–४० कोसावरील अहमदनगर, त्याहूनहि जवळ असलेले जुन्नर, ही गावेहि शिवाजीच्या राज्यात नव्हती. फार काय शिवराजांचे जन्मस्थान असलेला शिवनेरी गडही मुसलमानांच्या राजवटीखाली होता.

असामान्य थोरपण, सद्गुण संपदा जवळ असूनहि शिवाजी महाराजांचे भौतिक यश एवढेसेच का असावे ? कारण एकच त्यांच्या जातीतल्या त्यांच्याच रक्ताच्या नातेवाईकांनी त्यांना विरोध केला. त्यांचे जावई,चुलतबंधू त्यांच्याच विरोधात वतनाच्या लोभाने या हिंदूराजाशी लढत होते. प.महाराष्ट्रातील बारा मावळापैकी केवळ चार मावळे शिवबास अनुकूल होती. उलट शिवबांसाठी वीरमरण पत्करलेले बाजी देशपांडे आणि मुरारबाजी हे जातीने कायस्थ – प्रभू होते. मराठा नव्हते.उत्तर पेशवाईत जातीविरुद्ध जात उभी राहण्याचे प्रसंग आले. पण त्याला विशेष उग्र रूप निदान त्याकाळी प्राप्त झाले नाही. त्यातहि लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट म्हणजे इंग्रजांचे आगमन हिंदुस्थानात होऊन शंभराहून अधिकवर्षे लोटली होती. बंगालमध्ये त्याना राज्य मिळाले होते.

आता चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेमुळे हिंदुस्थानचा घात झाला असे कसे म्हणणार ?.

हिंदुस्थानचा घात झाला त्याला अद्वैत तत्वज्ञान आणि मायावाद ही कारणे आहेत. असेहि म्हटले जाते. एका बुद्धिवंत समाजवाद्यानेहि अद्वैत हे भ्रामक तत्त्वज्ञान आहे अशा अर्थाचे म्हटले आहे. दुसऱ्या एका अश्लीलतेलाच ललित साहित्य मानणाऱ्या आणि तसेच लिहिणाऱ्या लेखकाने आपल्या आठवणीत प्रसिद्ध केले आहे.

''अद्वैतवाद्यांची समता दांभिक आहे त्यांच्या मायावादाने सारा समाजच्या समाज संसाराला विन्मुख झाला. त्याने ऐहिकाकडे पाठ फिरविली. आणि तो केवळ परलोकाकडे पाठ फिरवून टाळ कुटीत बसला. निष्क्रीय झाला. म्हणून माया वादाची, संसारतुच्छतेची आणी ईश्वर भजनाची शिकवण देणारे श्री तुकारामादी सगळे संत, हे संताळे आहेत. त्यांनी समाजाचा घात केला,''असे म्हणणारे विक्षिप्त थोर इतिहास संशोधक म्हणून मान्य पावले. आणि त्याच विचारांचे विद्वान परवापर्यंत शिक्षण क्षेत्रात प्राध्यापक पदावर मिरवित होते. मायावादाला घातक समजणारे 'गीता भक्त' गीतेचा प्रचार–प्रसार व्हावा

म्हणून प्रयत्नशील आहेत. ज्या गीतेचा ते आदराने प्रचार करतात त्या गीतेतच 'मम माया दुरत्यया ', 'माययापहृतज्ञाना:', अशा स्वरूपात मायेचा उल्लेख आहे. 'संभवाम्यात्ममायया' असे म्हणून मायेचे प्रयोजन सांगितले आहे आणि 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते।' या शब्दात मायेतून मुक्त होण्याची आवश्यकता व त्याचे साधन गीतेतच स्पष्ट केले आहे. आता मायावाद्यांची माया त्यांच्या अर्थाने गीतेला मान्य नाही, असे म्हणता येणार नाही.

लो.टिळकांनी शंकरार्यांचे अद्वैत तत्त्वज्ञान आणि त्यांचा मायावाद स्वीकारूनहि आपल्या अत्यंत अभ्यसनीय असलेल्या गीतारहस्य या अप्रतीम ग्रंथात लोकसंग्रहासाठी परमावश्यक असलेल्या निष्काम कर्मयोगाचे प्रतिपादन उत्कृष्ट रीतीने केलेले आहे. लोकमान्यांचा हा कर्मयोग ज्ञाननिष्ठ भक्तियुक्त कर्मयोग आहे. यातील ज्ञान हे शंकराचार्याचे अद्वैत तत्त्वज्ञान आहे. यातील भक्ति तुकारामादि ईश्वरनिष्ठांना संमत अशाच स्वरूपाची आहे. आणि येथील कर्महि चंगळवादी विषयलोलुपांचे स्वार्थी कर्म नाही. ते कर्म निष्काम आहे. सात्त्विक कर्त्याचे आहे. परोपकारी आहे. राष्ट्राचे संरक्षण करणारे आहे. राष्ट्रहिताचे आहे.

अत्यंत प्रज्ञावंत म्हणवून घेण्यात भूषण मानणाऱ्या नंतरच्या विद्वानांनी मात्र टिळकांपेक्षा आपली समजूत अधिक आहे.असे गृहीत धरून मायावादाचे खंडण केले आहे. प्राचीनकाळी अस्तित्वात नसलेला 'चिद्विलासवाद' नावाचा नवीनच सिद्धांत पुरस्कारिला आहे. मूलत: कर्मयोगाच्या विरोधात असल्यामुळे मायावाद नाकारणे भाग आहे. असे या विद्वानांना वाटते

तत्त्वज्ञानाच्या शाद्बिक चर्चेत पडण्याचे आपणास कारण नाही. पण मायावादाने, संतांच्या उपदेशाने समाज दैववादी बनला, संसाराला विन्मुख झाला, त्याला ऐहिकाचे महत्त्व पटेनासे झाले, त्यामुळे हिंदुस्थानच्या शत्रूंचे फावले. असे जे म्हणतात त्यांनी जयचंद राठोड, प्रतापसिंहाशी वैर पत्करणारा राजा मानसिंग, शिवाजीला डोईजड झालेला मिर्झाराजा जयसिंग,जावळीचा चंद्रराव मोरे, शहाजीला धोका देणारा बाजी घोरपडे ,अफझलखानाला मिळालेला खंडूजी खोपडे, फितूर होऊन मराठ्यांची राजधानी असलेला राजगड मुस्लिमांच्या स्वाधीन करणारा सूर्याजी पिसाळ, सतत मुसलमानांच्याच आश्रयाला असणारे डफळे, निंबाळकर, भालेराव, हे सर्व घोर स्वार्थी, देशहित न जाणणारे, मायावादी होते; संसाराला विटलेले होते. 'हरिभजनाविणकाळ घालवू नको रे ' असे मानणारे व त्याप्रमाणे वागणारे वारकरी होते, असे मायेच्या विरोधात असणारे दाखवून देऊ शकतात काय ? तसेच या सर्व राष्ट्रद्रोह्यांजवळ जे लहानमोठे सैन्य असे त्यात प्रपंचाला विटलेल्या 'टाळकुट्यांचाच' भरणा होता काय ? याचा मायाविरोधकांनी गंभीर होऊन प्रामाणिकपणे विचार करावा.

मायावादी शंकरार्यांच्या पीठावर असलेल्या विद्यारण्यांनी हरिहर बुक्काला प्रेरणा देऊन विजयानगरचे साम्राज्य प्रस्थापित करण्यास प्रोत्साहित केले होते.

त्या वंशातील कृष्णदेवराय प्रजाहित दक्ष होता. आणि त्याचे साम्राज्य अत्यंत वैभवशाली होते. हे कसे दुर्लक्षिले जाते ? माधवाचार्य वा विद्यारण्य यांच्यासारखे तत्त्वनिष्ठ मायावादी साम्राज्याच्या स्थापनेला प्रेरणा देतात, सहाय्य करतात हे ऐतिहासिक सत्य असताना मायावाद समाजाला घातक झाला असे म्हणणे पक्षपातीपणाचे, दुराग्रही आणि असत्य आहे. शिवाजीला प्रेरणा देणारे समर्थ मायावादीच होते.

हिंदुस्थानचे दुर्दैव ओढावले, हजार बाराशे वर्षे पारतंत्र्यामुळे आणि त्यानंतर जागतिक परिस्थितीमुळे. लाभलेल्या स्वराज्यातील पन्नास वर्षातहि, हिंदू समाजाची दुर्दशा तशीच होती. आणि आजहि तशीच आहे. भौतिक समृद्धि थोडी वाढलेली दिसते. काही सुखसोयी लाभलेल्या आहेत, हेहि खरे. पण त्यासवेच सर्वनाश करणाऱ्या सर्व प्रकारच्या प्रदूषणाची टांगती तलवार मानव जातीच्या डोक्यावर लटकत राहिलेली आहे, हेहि दुर्लक्षून चालणार नाही.

आजची दुर्दशा, अनाचार, भ्रष्टाचार, अत्याचार, भोग लोलुपता, चंगळवाद, विषमता, संघर्ष त्यामुळे निर्माण झालेला असंतोष, अस्वास्थ्य, दैन्य, दारिद्र्य या दुःसह दुःख देणाऱ्या गोष्टी अगदी खऱ्या आहेत. या कष्ट देणाऱ्या परिस्थितीचा अनुभव स्वार्थी पुढाऱ्यांपेक्षा इतरांना उण्या अधिक प्रमाणात प्रत्यही येत असतो.

हे अगदी खरेच आहे. पण त्याचे कारण हिंदूंच्या समाजरचनेत,चातुर्वर्ण्य परंपरेत, जातिप्रथेत, कुटुंब व्यवस्थेत वा ईश्वरावरील श्रद्धेत शोधणे हे अत्यंत भ्रामक आहे. ही भ्रामक विचारसरणी इंग्रजांनी मुळात आपल्या स्वार्थाकरिता निर्माण केली. देशाचे, समाजाचे कल्याण अभिप्रेत असेल, तर या सर्व परंपरेच्या विरोधात उभे राहून समाजाचे प्रबोधन करणे हेच आवश्यक असे शिक्षणाद्वारा पटवून दिले आणि त्यामुळे प्रज्ञाहत झालेले आमचेच समाजधुरीण या भ्रांत विचारसरणीच नगारे संधी मिळेल तेव्हा आवेशाने पिटीत असतात.

मी आजवर जे पाहिले आहे, ऐकले आहे. इतिहासात शोधले आहे, अनुभवले आहे, आजहि तेच करीत आहे.त्यावर दीर्घकालपर्यंत गंभीरपणे चिंतन केले आहे, त्याचा परिणाम म्हणून आपणास दृढनिष्ठेने सांगतो की चातुर्वर्ण्य, जातिप्रथा, कुटुंबव्यवस्था, ब्राह्मणाला द्यावा म्हणून सांगितलेला मानसन्मान, पुरुषप्रधानसंस्कृति, ईश्वरावरील श्रद्धा, पूर्वजन्म–पुनर्जन्माची धारणा, परलोकास मान्यता यातील काहीहि, अगदी काहीहि आपल्या दुर्दैन्याचे कारण नाही. आपल्या दुर्दैन्याची कारणे मुख्यत: शास्त्रग्रंथाचा अवमान करण्यात वा त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करून स्वार्थ साधण्यात, राजनीतीचे आकलन न होण्यात, राजकारणातील

चातुर्य गमावण्यात, स्वार्थलोलुपततेत, स्वयंकेंद्रितपणात, व्यापक हिताची जाणिव नसण्यात, भाबड्या विचारात आणि सद्गुण विकृतीत आहेत. व्यक्ति आणि समाज यांच्या पातळीवर देशहित लक्षात घेऊन व्यष्टि–समष्टिचे धर्माधर्म वेगळे असतात. क्वचित परस्पर विरोधीहि असतात. पण याकडे आपण द्यावे तसे लक्ष दीर्घकालात दिले नाही. महाभारतीय युद्धानंतर दोन–अडीच हजार वर्षांची जी दीर्घकालीन शांतता आपणास लाभली. परमेश्वराच्या कृपेने सुजला–सुफला असलेली निसर्गसमृद्ध मातृभूमि आपणास मिळाली. त्यामुळे आपण सुखासीन झालो. सुखलोलुप झालो, आळशी झालो. स्वयंकेंद्रित झालो. व्यष्टिसमष्टीचा विचार गंभीरपणे करण्याची आपणास आवश्यकता राहिली नाही. आपल्यातील व्यक्तीव्यक्तीला सांगितलेले धर्माधिष्ठित विधिनिषेधच अशा योग्यतेचे होते की त्यामुळे समष्टीची धारणा सहजपणे व्हावी. पण त्यामुळेच समष्टीला एक भावनात्मक का होईना पण अस्तित्व आहे. तिच्या संबंधीचा विचार व्यापक देशकालाशी जोडलेला राहतो, याचे भान आपणास राहिले नाही. विषयसुखाला लालचावलेला माणूस स्वभावत:च थोडा स्वयंकेंद्रित होतो. परकीयांचे आक्रमण झाले नव्हते तोपर्यंत या कशाचाच विचार करण्याचे महत्त्व न पटणे स्वाभाविक होते. त्यातहि समाजाच्या रक्षणासाठी सर्वांना वैचारिक प्रबोधन करण्याचे दायित्व ज्याच्या शिरावर होते, तो ब्राह्मणवर्गहि ज्ञाननिष्ठ तपस्वी, विद्याप्रेमी बहुतांशाने तरी राहिला नाही. तोहि इतरांसवे सुखासीन आणि सुखलोलुप झाला. आदर्शांचे यथाशक्य पालन, स्वधर्माची यथासंभव आचारनिष्ठा तोहि राखू शकला नाही. आणि मग 'विवेकभ्रष्टांना भवति विनिपात: शतमुख:' अशी स्थिति हिंदुस्थानच्या वाट्यास आली. आपले आदर्श चुकीचे नव्हते. आदर्शाप्रत पोचण्याची साधनेहि यथायोग्य होती. चूक झाली ते आपण अदूरदर्शी झालो, आचाराच्यादृष्टीने पुष्कळप्रमाणात शिथिल राहिलो, यामुळे सगळे चांगले असताना आपल्या वाट्यास हे दैन्य आले. देशकालपरिस्थितीचा विचार करून आपण जर पुन्हा निष्ठेने आदर्श काय, आचार कसा असावा याचा प्रामाणिकपणे विचार करून वाटचाल करू लागलो. तर जगताने विस्मित व्हावे असे वैभव आणि प्रतिष्ठा आपणहि मिळवू शकू ! यात कोणताहि संशय बाळगण्याचे कारण नाही.

आरोग्य शास्त्राचा विचार केला म्हणजे हे लक्षात येऊ शकेल.

निरोगी कार्यक्षम असणे आणि दीर्घकालपर्यंत सुखाने जगणे याला अनुकूल असेच मानवी शरीर सामान्यत: प्रत्येकाला प्राप्त झाले आहे. जन्मत: काही दोष संभवतात पण त्यालाहि सगर्भावस्थेतिल मातेचे सदोष आहार–विहार, आईबापांच्या प्रकृतीतील दोष, वंशातील दोष कारण असतात. काही दोष तर मुळातून येतात. पण याचे प्रमाण प्रतिशत थोडे असते. त्याचा विचार करण्याचे सध्या तरी कारण नाही.

कळत्या वयापासून विचार केला तरी, आपण शरीर निरोगी रहावे यासाठी कोणते प्रयत्न

किती करतो हे लक्षात घ्यावे. ईश्वराने दिलेले शरीरयंत्र मुळात सुदृढ असून बिनचूक काम करणारे आहे. लहान–सहान दोषांचा, आघातांचा वा अपथ्याचा त्याच्यावर विशेष परिणाम झालेला दिसत नाही. स्वस्थ वृत्ताचे, आरोग्याचे आपण अनेक नियम थोड्याबहुत प्रमाणात प्रत्यही मोडीत असतो. तरी प्रतिदिनी काही दुखण्याने पिडीले जात नाही. पण प्रत्येक अपथ्य हे शरीरावर काही ना काही परिणाम करतेच. त्यामुळे क्रमाने शरीराची व्याधिप्रतिकारक्षमता उणावत जाते. शरीर दुर्बल होते. आणि मग व्याधींचा प्रादुर्भाव होतो. माणूस मग सावध होतो. व्याधींची पीडा वा परिणाम टाळण्यासाठी योग्य ते उपचार करतो, औषधे घेतो. पथ्यहि करतो. मग पुन्हा निरोगी होतो. रोगावस्थेत पूर्णपणे निरोगी असल्यासारखे आहार घेता येत नाहीत. विहार करता येत नाहीत. त्यासाठीहि औषध घेणे आणि पथ्यातील कडक आहार–विहार क्रमाने सोडणे हेच आवश्यक आहे. समाजाचेहि तसेच आहे. आपल्याकडील कृत–त्रेता द्वापर–कलि ही युगकल्पना त्यादृष्टीनेच बोधप्रद आहे. सर्वसामान्य मानवी जीवन सत्ययुगात वा कृतयुगात पूर्णपणे सुखसंपन्न होते. राज्य नव्हते,राजा नव्हता, चारवर्ण नव्हते, एकच हंस नावाचा वर्ण होता. अशी १००/१०० व्यवस्था पहिल्या सत्य युगात असेल अपराधीही नव्हते. प्रत्येकजण पूर्णपणे धर्मनिष्ठ होता. स्वधर्माने वागत होता. म्हणून समाज शांत, प्रसन्न, समाधानी होता. ही स्थिति बिघडण्यास कृतयुगाच्या शेवटी–शेवटी आरंभ झाला. मनुष्यास संचय करावासा वाटू लागला. त्यामुळे अर्थकामाचे नियंत्रण करण्याची आवश्यकता उत्पन्न झाली. मग राजा निर्माण झाला. तो नियंत्रण आणि शासन करीत असे. ही स्थिती त्रेता युगाच्या अंतापर्यंत टिकली. शासनव्यवस्था रामराज्यासारखी सर्वतोपरी प्रजेला सुखदायक होईल अशीच असे. त्यानंतरच्या द्वापर युगात कामक्रोधादि सहा विकारांचा प्रादुर्भाव माणसाच्या अंत:करणात होऊ लागला आणि वाढू लागला. तरीपण मनुष्यावर वा त्याच्या लहान मोठ्या गटावर धर्मातील विधिनिषेधाचे आणि शासनातील न्याय्य दंडाचे एक प्रकारचे दडपण असे. मी हे करणे चांगले नाही.मला, माझ्या कुळाला हा शोभणारे नाही, असे केले तर लोक नावे ठेवतील, राजा शिक्षा करील. हे पाप परलोकात नरकयातनांच्या रूपाने वा पुढच्याजन्मी हालअपेष्टांच्या रूपात भोगावे लागेल. अशी भावना मनुष्याची असे. त्यामुळे दोषयुक्त वर्तन करण्यास लोक भीत.आरंभी आरंभी हे भय स्वधर्माचरणातील शिथिलतेचेच असे. त्यामुळे दुसऱ्या कोणावर प्रत्यक्ष अन्याय होत नसे. पण पुढे पुढे कामक्रोधादि विकार केवळ मानसिक स्वरूपातच राहतील असे उरले नाहीत. स्वधर्माचरणाविषयीचा आळस आणि उपेक्षा एवढ्या मर्यादेतहि ते थांबेनात. स्वार्थ अमर्याद होऊ लागला. त्याचे परिणाम मग इतरांवरहि अन्याय, शोषण, अत्याचार या रूपात भोगावे लागले.

आणि मग स्पष्टपणे विधिनिषेध सांगणारे शास्त्र जन्मास आले. ते कार्यवाहीत आणणारी शासनव्यवस्थाहि सर्वांगाने परिणत झाली. वर्णाश्रमव्यवस्थेचे नियम अधिक दृढ आणि काटेकोर झाले.

मनुस्मृति हा, हे सर्व काम योग्य रीतीने प्रगट करणारा, व्यक्ति आणि समाजाचे अनुशासन करणारा, एक श्रेष्ठ ग्रंथ आहे.

विचार चिंतन

पहिला ब्रह्मचर्य आश्रम दुसरा गृहस्थाश्रम. हे दोन्ही आश्रम आज आपल्या मूळ स्वरूपापासून घसरून पतनाच्या मार्गाला लागलेले आहेत.

कोणत्याहि प्रकारे इंद्रियजन्य सुखाच्या मागे न लागता, सुखासीनतेचा संपूर्णपणे त्याग करून विद्यासंपादनासाठी पडतील ते कष्ट उपसण्यासाठी आनंदाने सज्ज असणे, विद्यागुरुच्या सेवेतच कृतार्थता आहे असे संतोषाने मानणे आणि त्यासाठी गुरुगृही वयाच्या आठव्या वर्षापासून पुढची बारा वर्षे तरी आप्तस्वकीयांपासून दूर राहून विद्याभ्यास करणे हा ब्रह्मचर्याश्रमाचा एकेकाळी आदर्श होता. गुरूचे विद्यार्थ्यावर पोटच्या मुलापेक्षा अधिक प्रेम असे. आणि विद्यार्थीहि गुरुकुलात सेवाभावाने पडेल ते कोणतेहि काम तत्पर राहून करण्यात धन्यता मानीत असे. गुरुजनांविषयी त्याच्या अंत:करणात स्वत:च्या आईबापापेक्षाहि प्रेमादर वास करीत असे. सहाध्यायाशी त्याचे संबंध जिव्हाळ्याचे आणि सहकार्याचे असत. तो वृत्तीने जिज्ञासू, कामसू आणि नम्र असे. आज शिक्षण घेणाऱ्या गटाकडे पाहिले तर काय दिसते ? अभ्यासाविषयी टंगळमंगळ, वडिलधाऱ्याविषयी अनादर, उद्धटपणा, उन्मत्तपणा, दुसऱ्याचा अपमान करण्याची वृत्ति, कोणाचा छळ करण्यात वा छळ झालेला पाहण्यात घातकी उल्हास, आणि यावर ताण म्हणजे कोवळ्या वयाला मुळीच न शोभणारे दुष्ट, हिंसक, लैंगिक विकृतीने भरलेले वर्तन. हे आज विद्यार्थ्यांचे वा कोवळ्या तरुणांचे जीवन झालेले आहे. बालअपराधी प्रवृत्ति संपन्न देशातूनहि वाढत आहे. खाणे–पिणे, चैन करणे यातून सवड सापडली तर अभ्यासाकडे लक्ष देणे हाच आदर्श, विद्यार्थ्यांनी आपल्या मनाशी धारण केलेला आहे. चोरीमारी ही तर सामान्य गोष्ट आहे. पण क्रूरहिंसा आणि लैंगिक अत्याचार ही कृत्ये बारा–तेरा वर्षाची मुलेहि करू लागली आहेत. विवाहापूर्वी लैंगिक संबंध असण्यात वाईट काही नाही असे विद्यार्थी जगतातील ५३ % युवकांनी म्हटल्याचे एका सर्वेक्षणातून उघडकीस आलेले आहे. तीस वर्षाची शिक्षिका तेरा वर्षाच्या मुलासह शरीरसंबंध ठेवते आणि त्यात शिक्षा झाली तरी त्यात आपले काही चुकले असे तिला वाटत नाही. पंधरा वर्षाची मुलगी बारा तेरा वर्षाच्या मुलाकडून गर्भवती झाल्याची वार्ता प्रसिद्ध झाल्याचे पुष्कळांनी ऐकले असेल. जे वय अत्यंत निरागस, निष्पाप असावयाचे तेच असे उच्छृंखल, उन्मत्त आणि दुर्वर्तनी झाल्यास ही उगवती कोवळी पिढी भविष्याचे आशास्थान कशी व्हावयाची ?

हे सर्व जे घडते आहे ते परंपरागत वर्णाश्रमव्यवस्थेविषयी निर्माण झालेल्या अनादराचा अवश्यंभावी असा परिणाम आहे. आणि या अनादराची मूळ प्रेरणा बुद्धिपुरस्सर लादलेल्या शिक्षणपद्धतीत

आहे. दुर्दैवाची गोष्ट अशी की आमच्यातील सुशिक्षित आणि स्वत:ला बुद्धिवादी म्हणविणारे लोक परंपरेचा उपहास करण्यात आणि सर्व प्रकारच्या दुर्वर्तनाला मानसिक प्रेरणांची स्वाभाविकता मानण्यात भूषण मानीत असतात.

विचार चिंतन

स्वत्वाभिमान आणि आत्मविश्वास त्यातून निर्माण होणारा साक्षेप, उद्यमशिलता यांच्या अभावामुळेच आपण आज मागे पडलो आहोत.केवळ भौतिक समृद्धि, चंगळवाद हे विकासाचे ध्येय ठेवले म्हणजे काय होते ते आता चांगले लक्षात येऊ लागले आहे. चातुर्वर्ण्य व्यवस्था आणि अद्वैततत्त्वज्ञान यांनी आपला घात केला. आपल्याला दैन्य आणि पारतंत्र्य अकराशे वर्षे भोगावे लागले असे म्हणणे हे पूर्ण अज्ञानाचे तरी आहे वा स्वार्थी धूतर्ततेने उभे केलेले धार्मिक थोतांड तरी आहे. सेक्युलॅरिझमला भाळलेले लोक जाणून वा नेणून स्वकुलारि झाले आहेत. आपण सावध होऊन विचार केला पाहिजे. म्हणजे आपणास पारंपारिक तत्त्वज्ञानाकडेच वळावे लागेल हे लक्षात येईल.

हिंदुस्थानात कशाचीहि उणीव नाही.आपल्याकडे वैज्ञानिक प्रतिभा, सर्व प्रकारची नैसर्गिक साधनसंपत्ति, मनुष्यबळ, विपुल प्रमाणात उपलब्ध आहे. आपण आपल्या धर्माच्या प्रभावाने बहुसंख्य प्रमाणात सोशिक,कष्टाळू आणि अल्पसंतुष्ट आहोत. उणीव आहे ती ध्येयनिष्ठ होऊन संघटितपणे कामास लागण्याची. कोण्या नेत्याकरिता थांबून राहणे हे पारतंत्र्यात ठीक होते. आता हाहि परावलंबीपणा टाकला पाहिजे.

विचार चिंतन

७.. मनुस्मृति

ग्रंथाच्या आधारे धर्माचा निर्णय करताना म्हणजे विधिनिषेधाचे स्वरूप ठरविताना काहि अडचणी येतात. त्यासंबंधीची चर्चा भीष्म–युधिष्ठिर संवादात महाभारताच्या शांतिपर्वाच्या २६० व्या अध्यायातआलेलीआहे.

मनुस्मृतीचा विचार करताना सिद्धांत म्हणून, मनुस्मृतिचा विचार आपणास करावयाचा असला तरी त्याचे प्रात्यक्षिक म्हणून महाभारताचा आधार घेणे उपयुक्त ठरणारे आहे.

मनुस्मृति आणि महाभारत यांचा असा विचार करताना कोणत्याहि प्रकारची वंचना, सोयीस्कर धरसोड वा अप्रामाणिकपणा करता कामा नये. तसे केले तर लक्षात येईल की पारंपारिक विचारांचे तर्कशुद्ध खंडन करणे जवळजवळ अशक्य आहे.

येथे आणखी एक गोष्ट स्पष्ट केली पाहिजे, जेथे विधिवाक्यात सुख शब्द आला असेल तेथे त्याचा अर्थ केवळ प्रिय असा नसतो. तर हितकर श्रेयस्कर असा असतो. उलट निषेध वाक्यात जेथे

सुख शब्द आला असेल तेथे सुख शद्बाचा अर्थ अहितकर, श्रेयोविघातक असा असतो. गीतेतील त्रिगुणात्मक सुखांच्या व्याख्या लक्षात घेतल्या म्हणजे सुख शद्बाची ही अर्थ -व्यवस्था योग्य असल्याचे पटेल.

मनू सिद्धांत – महाभारत प्रात्यक्षिक असे म्हणता येईल.

विचार चिंतन

मनुस्मृतीने जी शासनव्यवस्था सांगितली आहे तिचे अनुसरण प्राचीन राज्यकर्ते किती काटेकोरपणे करीत ते कालिदासाच्या रघुवंशातील एका श्लोकावरून चांगले स्पष्ट होते. 'रेखामात्रमपि क्षुण्णां आमनोः वर्त्मनः परम्। न व्यतीयुः प्रजाः तस्य नियंतुर्नेमिवृत्तयः॥' (रघुवंश १/१७)

कालिदास म्हणतो, 'या दिलीपाच्या राजवटीत शासनाचे नियंत्रण असे होते की मनूने घालून दिलेल्या चाकोरीच्या बाहेर प्रजा एक तसूभरहि इकडेतिकडे होत नसे.'

सुखसंपन्नतेने युक्त असलेल्या राजवटीचे वर्णन वाल्मिकी रामायणात अतिशय उत्तमरीतीने आलेले आहे. अयोध्या ही नगरी विशाल आणि समृद्ध होती त्यात ब्राह्मण–क्षत्रिय–वैश्य–शूद्र हे चारी स्वधर्माने वागणारे होते. प्रपंचोपयोगी संग्रह ज्याचे जवळ नाही असा त्या राज्यात कुणीच नव्हता. सगळ्यांचीच घरे विस्तीर्ण आणि शोभिवंत होती.घरे धान्यादींनी भरलेली असत. कुणीहि अशक्त, पीडित, दीन, दुःखी, कष्टी नव्हता. सगळेच विनयी आणि नीतिमान् होते. चोरी, परपीडन मुळीच होत नसे. बेकारी नव्हती. सर्व प्रकारचे शिल्पी (सोनार–सुतार–लोहार –गवंडी–शिंपी इत्यादि) तेथे सुखाने राहात असत.

सर्वांचे भोजन स्वादिष्ट आणि पुरेसे असे.अधिकारी गण दक्ष, न्यायाने वागणारे, प्रजाजनाविषयी आपुलकी असलेले, जागरूक, सदाचरणाने सभ्यपणाने वागणारे, राज्याचे हित चिंतिणारे कोष सांभाळणारे (सुखलोलुपतेने उधळपट्टी न करणारे) असे अनुशासित होते. (वाल्मिकी रामायण बालकांड सर्ग ६–७)

मनुच्या शासनव्यवस्थेचा हा प्रभाव होता. पाचव्या सहाव्या शतकातील बाणभट्टाच्या 'कादंबरी' या कल्पित कथेत आणि 'हर्षचरित' या इतिहास ग्रंथात जेथे कोठे राजाची वा राज्याची वर्णने आली आहेत ती उण्याअधिक प्रमाणात वाल्मिकीरामायणासारखीच आहेत. राजा हे नावच मुळी प्रजेचे रंजन करण्यामुळे प्राप्त होत असे. साम्यवाद्याने कौतुक केलेला वेनासारखा एखादा भ्रष्ट राजा त्याकाळीहि असे. पण ऋषींनी त्याला फार काळ टिकू दिले नाही. असेहि वर्णन तेथेच येते.

मनूच्या नियमाचे अनुशासन पाळणाऱ्या राजवटीत अपराध होतच नसत. क्वचित

कोणाच्या अंत:करणात लोभामुळे तशी प्रवृत्ति निर्माण झाली तर न्याय्य दंड धारण करणारा राजा त्याच्या मन:चक्षूपुढे उभा राहि. आणि मग वाममार्गावर पाऊल टाकण्याचा धीर त्याला होतच नसे. राजा दिलीपाला नवसासायासाने पुत्र झाला. त्या आनंदाप्रीत्यर्थ कारागृहातून मुक्त करण्यासाठी त्याच्या सुराज्यात कुणी अपराधीच नव्हता. तेव्हा दिलीपाने दुसरे काहिच साधन न उरल्याने स्वत:लाच पितृऋणाच्या बंधनातून सोडवून घेतले. असे कालिदासाने मोठ्या कौतुकाने लिहिले आहे.

विचार चिंतन

मनूचा काळ आधुनिक इतिहास संशोधक कसा ठरवतील ते ठरवोत, आपल्या धारणे प्रमाणे मनू हा इक्ष्वाकूचा पूर्वज आहे. इक्ष्वाकूच्या वंशातच त्रेतायुगाच्या शेवटी दाशरथी रामाचा जन्म झाला. म्हणजे आपल्या धारणेने मनूचा काळ काही लाख वर्षापूर्वीचा आहे. आपण सर्वजण इंग्रजानी जाणूनबुजून पढवलेली कालगणना घोकित आलो असल्याने हा काळ आपल्याला पटणे कठीण जाते. परंतु आपल्याकडील सूक्ष्म गणितावर आधारलेली कालगणना, वेदासारखे सर्वमान्य असलेले वंदनीय ग्रंथ, महाभारत रामायणासारखे इतिहास, भागवत, ब्रह्म, पद्म यासारखी पुराणे यातील गणनेचा विचार करता मनुस्मृतीचा कर्ता वैवस्वत मनू त्रेतायुगाच्या आरंभी आरंभी केव्हातरी झाला असला पाहिजे. पाश्चात्यांच्या पठडीत वाढलेले आधुनिक विद्वान मनूचा काळ इसवीसनाच्या मागेपुढे शेदोनशे वर्षाचा मानतात. काहींनी इसवीसनाच्या चौथ्या पाचव्या शतकापर्यंत वा त्याहूनहि अलिकडे मनुस्मृतीला ओढण्याचा प्रयत्न केला आहे.

इसवी सनाच्या फार आधी म्हणजे हजारवर्ष जगतात कुठेहि सुसंस्कृत, सभ्य मानवी समाज नव्हता. अशी पाश्चात्यांची निष्ठा असते. त्याच्या थोडेसे मागे जातो, म्हटले तर त्यांचा जीव कासावीस होतो. म्हणून त्यांनी जगतातील मानवी विकासाचीहि अश्मयुग, ताम्रयुग, लोहयुग अशी मनमानी, कृत्रिम विभागणी करून मनुष्य इसवीसनाच्या सहासातशे वर्षे आधीच काय तो सुसंस्कृत म्हणण्याच्या योग्यतेचा झाला. असे म्हटले आहे. त्यादृष्टीनेच ते प्रत्येक घटनेचा काळ ठरवू पहातात. पण ही पाश्चात्यांची पद्धत अशास्त्रीय आहे. पूर्वग्रहदूषित आहे, नवीन नवीन संशोधन जो जो हाती येत आहे, प्रसिद्ध होत आहे. तो तो इतिहास पुराणे, स्मृति, वेद यांचे काल फार फार प्राचीन ठरत आहेत. असो. या विषयात फार खोल जाण्याची आवश्यकता नाही. शद्बच प्रमाण मानावयाचे तर आपल्या अनादिकालापासून अखंडितपणे चालत आलेल्या परंपरेने मान्य केलेले ग्रंथ आणि त्यातील विधानेच विश्वसनीय मानणे अधिक तर्कशुद्ध आहे.

विचार चिंतन

'मनू' हा ज्ञात इतिहासातील पहिला पुरुष आहे. ज्याने अनुशासित, नीतियुक्त, सर्वांचे हित साधून देणारे मानवी जीवन कसे असावे त्याचा आदर्श उपदेशिला. 'मनू' हा पहिला विधिविधान कर्ता (लॉ गिव्हर) धर्माचे शास्त्र रचणारा, समाज व्यवस्थेचे सिद्धांत सांगणारा, प्रजेचे श्रेयस–प्रेयस साधून देणारी राजनीति सांगणारा, असा राजर्षि आहे. 'यद् मनुरब्रवीत् तद् भेषजम्– मनू जे सांगतो ते औषधासारखे गुणकारी असते.' असे ब्राह्मण ग्रंथासारख्या अतिप्राचीन संहितातून उल्लेखिलेले आहे. अनेक पुराणे, रामायण, महाभारत यात मनूचा उल्लेख गौरवाने येतो. चाणक्याने आपल्या अर्थशास्त्रात अनेक ठिकाणी मनूचे मत प्रमाण मानले आहे. बौद्ध कवि अश्वघोष याने आपल्या वज्रकोपनिषदात मनूची काही मते प्रमाण म्हणून उल्लेखिलेली आहेत.

ब्रह्मदेश, फिलीपिन्स, थायलंड, बालिद्विप, चंपा (दक्षिणी व्हिएतनाम), इंडोनेशिया, कांबोडिया, मलेशिया, सिंहलद्वीप (श्रीलंका) या देशात जे शिलालेख मिळालेले आहेत, आणि ज्यांच्या प्राचीन इतिहासात जे उल्लेख सापडतात की त्या त्या ठिकाणी मनुस्मृतीवर आधारलेली समाजव्यवस्था पुष्कळप्रमाणात होती. तेथे मनुस्मृतीला सर्वोच्च महत्त्व दिले जात होते. आणि मनूच्या विधानाला अनुसरूनच न्याय दिला जात असे. काही ठिकाणच्या शिलालेखातून मनूचे श्लोक कोरलेले आढळतात. तेथील प्राचीन राजे लोक स्वत:ला मनूचे अनुयायी मनुमार्गगामी म्हणवून घेण्यात भूषण मानीत असत.

म.का.वि.पृ.५–६

मनू हा मुळात मानवजातीचा आदिपुरुषआहे. मनुज, मानव, मनुष्य हे मनुष्याचे वाचक शब्द मनूवरून निघाले आहेत. निरुक्तकारांनी 'मनोरपत्यं मनुष्य:' अशीच व्युत्पत्ति सांगितली आहे. 'मानव्य: प्रजा:' असे शब्द ब्राह्मणग्रंथात येतात. याचा अर्थ प्रजा म्हणजे माणसे, मनुष्यजाती मनूपासून निर्माण झालेली आहे. यूरोपातील अनेक भाषामधून जे मनुष्यवाचक शद्ब आहेत, ते मनूपासून निघालेले मनुष्य, मानव,मनुज या शद्बाचेच अपभ्रंश आहेत. ग्रीक लॅटीन –माइनोस; जर्मनी– मन्न; स्पॅनिश–मन्ना; इंग्रजी– मॅन; कांबोडियातील लोक स्वत:ला मनूची संतति मानतात.

मनूविषयी अनेक पौर्वात्य व पाश्चात्य पंडितानी आणि विचारवंतानी अनेक ठिकाणी गौरवून लिहिले आहे. श्री.केवल मोटवानी यांनी अलिकडेच मनुधर्मशास्त्र नावाचा एक मोठा ग्रंथ लिहिला असून, मनुस्मृतीबद्दल सर्वांगिण विवेचन केले आहे. त्यात मनुस्मृतीच्या असामान्यत्वा विषयी ते लिहितात– मनुप्रणीत धर्मामुळे मूळच्या गोंधळ,गडबड आणि अस्ताव्यस्त स्वरूपातल्या मानवी जीवनात क्रांती झाली. आणि त्या जीवनाला व्यवस्थितपणा प्राप्त झाला. मनुष्याला मूळच्या रानटी अवस्थेतून मनूनेच बाहेर काढले. त्याला नैतिक,मानसिक व आध्यात्मिक विकासाचा मार्ग मनूनेच प्रशस्त करून दिला. मनूच्या कायद्याचे हे वडिलार्जित धन जगातल्या प्रत्येक राष्ट्राला वाररसा हक्काने प्राप्त झाले आहे. आपल्या

धर्मशास्त्राच्या द्वारे मनूने प्रत्येक राष्ट्राच्या जीवनात प्रवेश केला आहे.

आधुनिक काळात विद्वान्, अध्यापक, टीकाकार ,कायदेपंडित, न्यायाधिश, वकील, समाजसुधारक, शिक्षणशास्त्रज्ञ,इ.अनेकांनी आपापल्या कार्यक्षेत्रात या ना त्या कारणाने मनुस्मृतीचा उपयोग केला आहे. अशा काही विद्वानांची मनुविषयक मते नमूद करणे आवश्यक वाटते. त्यावरून मनू व त्याचे धर्मशास्त्र यांची योग्यता समजण्यास मदत होईल.

नीत्शे हा एक जर्मन पंडित आणि तत्त्ववेत्ता होता. मनूचा त्याच्यावर विलक्षण प्रभाव आहे. मनूने त्याच्या मतांना विशिष्ट वळण लावून त्याला समाधान प्राप्त करून दिले. मानव आत्मप्रयत्नाने आपल्या दैवाचा शिल्पकार बनू शकतो. हा मनूचा विचार त्याला एकदम पटला. 'बायबल'पासून जी स्फूर्ति त्याला मिळू शकली नाही, ती स्फूर्ति त्याला 'मनू'कडून मिळाली. तो जाहीरपणाने प्रतिपादन करू लागला की, 'बायबल बंद करा आणि मनुस्मृति उघडा!'

एका ग्रंथात तो लिहितो.—या ग्रंथात जीवनाद्दल महान् आदर्श दर्शविला आहे. प्रजोत्पादन, स्त्री, विवाह, इत्यादि ज्या गोष्टींचा विचार ख्रिस्ती धर्म गावंढळपणे दडपून टाकतो, त्या सर्वांचे मनुस्मृतीत गंभीरपणे विवेचन करण्यात आले आहे. मला तर मनूच्या ग्रंथावाचून दुसरा ग्रंथच माहीत नाही, की ज्यात स्त्रीविषयी प्रेमपूर्ण व दाक्षिण्ययुक्त अशी इतकी विपुल वचने सापडतील.

मॉरिस मेटरलिंक हा बेल्जिअन पंडित आपल्या 'दि ग्रेट सीक्रेट' या ग्रंथात लिहितो, – 'मनूच्या नीतिशास्त्राच्या संबंधात आश्चर्याची गोष्ट ही आहे की, त्याने प्रतिपादिलेले नीतीनियम आध्यात्मिक स्वरूपाचे आहेत. या नियमांच्या पालनाला बक्षिस आणि उल्लंघनाला शिक्षा स्वत:च्या अंत:करणातच मिळते.'

ऑस्पेन्स्की नावाचा अलिकडील पाश्चात्य पंडित –'अ न्यू मॉडेल ऑफ दि युनिव्हर्स' या ग्रंथात मनूच्या श्रेष्ठ विचारशक्तीबद्दल लिहिताना म्हणतो –'मनूचे विवाहविषयक नियम फार महत्त्वाचे आहेत. ज्या जातीचे स्वभावधर्म मूलत:च भिन्न आहेत, अशा जातीच्या वधूवरांचे मिश्र विवाह झाल्यास त्यांचे बरे वाईट काय परिणाम होतात ते मनूने नि:संदिग्धपणे सांगितलेले आहेत. विवाह तुल्यगुणी वधुवरांचा झाला पाहिजे. असमान गुणाच्या वधूवरांचा संयोग झाल्यास त्या दांपत्याची उन्नति न होता अवनतीच होते. व त्यांची संतति निकृष्ट दर्जाची निपजते. अशा मिश्र विवाहाचे दुष्परिणाम विशेषत: स्त्रियांना व त्यांच्या संततीला भोगावे लागतात.'

विचार चिंतन

सांस्कृतिक परंपरांचा अभिमान बाळगणारे त्या परंपरातील आपल्या सोईचा तेवढा भाग घेतात आणि त्यांचा उदोउदो करतात. उलट त्या परंपरांचा उच्छेद करू इच्छिणारे (मनुस्मृतीतील) नेमका

गैरसोईचा भाग घेऊन समाजविघातक अशी संभावना करून मोकळे होतात. हे दोन्ही प्रकार वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोनातून अयोग्यच आहेत.

म.स.सा. पृष्ठ – ८

मनुस्मृतीचे मूल्यमापन करताना ती ज्याकाळी लिहिली गेली त्या काळाचे भान आपण नेहमीच ठेवले पाहिजे. अडीचहजार वर्षापूर्वीच्या ग्रंथाकडे संपूर्णत: आजच्या चष्म्यातून पहाणे हा त्या ग्रंथावर आणि ग्रंथकर्त्यावर केलेला अन्यायच आहे.

म.स.सा. पृष्ठ – ९

मनू केवळ वर्णाचाच विचार करीत नाही. तो संपूर्ण समाजाचे सूत्रबद्ध वर्गीकरण करतो. प्रत्येक वर्णासाठी अगदी बारकाव्यासह आचारसंहिता तयार करतो आहे. परंतु इथेच थांबत नाही. या व्यतिरीक्त राजा, राजधर्म, कायदा, सुव्यवस्था, न्यायालय यांचा देखील विचार करतो. या विचारांना पुन्हा अध्यात्माची बैठक देतो... परंतु दुर्दैवाने वर्णाश्रमविरोधी टीकेच्या गदारोळात मनूचे इतर मूलगामी विचार झाकोळलेले दिसतात. निदान महाराष्ट्रात तरी वर्णाश्रमाखेरीज मनूच्या इतर तत्त्वज्ञानाकडे टीकाकारांनी दुर्लक्ष केलेले दिसते.

म.स.सा. पृष्ठ – ९

राज्यशास्त्राचा सखोल विचार करणारा पहिला भारतीय विचारवंत म्हणून आपल्याला निश्चितच मनूचा निर्देश करता येईल.

म.स.सा. पृष्ठ – ११

युद्धनीतीचा मनूचा अभ्यास पाहून मन स्तिमित होते. शिवाजीमहाराजांच्या अष्टप्रधान मंडळाच्या कल्पनेचा जनक मनू आहे हे येथे मुद्दाम नमूद केले पाहिजे.

म.स.सा. पृष्ठ – ११

आज देखील हिंदू कायद्यामध्ये आपल्याला मनूने केलेले कायदे आधारभूत म्हणून धरलेले दिसतात.

म.स.सा. पृष्ठ – १२

मनू मनुस्मृतीमध्ये सबंध आर्यावर्ताच्या लोकांचा विचार करतो. सर्व भारतीयांबरोबर यवन आणि शक यांनादेखील आपल्या समाजव्यवस्थेत सामावून घेण्याचा आटोकाट प्रयत्न करतो. अभारतीयांना देखील समाज व्यवस्थेत सामावून घेणारा मनू बुद्धधर्मीयांना सामावून घेण्याचा प्रयत्न करणार नाही हे शक्य नाही.

म.स.सा. पृष्ठ – २९

बुद्धाला मनूचा ब्राह्मण्यवाद माहीत आहे पण मनूला बुद्ध माहित असलेला दिसत नाही. आणि म्हणूनच मला वाटते की मनुस्मृति ही इसवीसनपूर्व सहाव्या शतकाच्या पूर्वाधात लिहिली गेली... शतकानुशतके मनुस्मृति आपली प्रतिष्ठा, पूज्यता आणि मान्यता टिकवून आहे. धर्मशास्त्रकारामध्ये मनू हा नेहमीच सर्वश्रेष्ठ धर्मनेता म्हणून मानला गेला आहे.

म.स.सा. पृष्ठ – २९

मनुस्मृति हा ग्रंथ धर्म,नीती,राज्यशास्त्र आणि न्यायसंस्था या वेगवेगळ्या विषयावरील विश्वकोषच आहे.

म.स.सा. पृष्ठ – ३१

काही शिक्षणशास्त्रज्ञांच्या मते शिक्षणाचा हेतू विशिष्ट समाजाची उभारणी करणे हा आहे. तर काहींच्या मते शिक्षणाचा हेतू व्यक्तीची विशिष्ट प्रकारची घडण करणे हा आहे. ...मनू आपल्या शिक्षणपद्धतीद्वारा या दोन्ही उद्दीष्टांचा पाठपुरावा करण्याचा प्रयत्न करताना दिसतो. मनूला एका आदर्श समाजाची उभारणी करावयाची आहे. त्याचबरोबर शिक्षणाद्वारे माणसाला अंतिम सत्याचे दर्शन घडवून तो मोक्षाप्रत कसा जाईल हे देखील पहावयाचे आहे.

म.स.सा. पृष्ठ – ८८

मनुप्रणीत शिक्षण पद्धती अनेक बाबतीत आदर्श अशीच आहे. खऱ्या अर्थाने विद्यार्थ्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा संपूर्ण विकास व्हावा यासाठी मनूची तळमळ आहे. आणि म्हणून तो शिक्षणपद्धतीची खास आखणी करतो. आणि काही अवधानेही पाळतो.

म.स.सा. पृष्ठ – ९२

मनूची किल्यासंबंधीची मते वाचून मराठ्यांचा दैदिप्यमान इतिहास झरकन वाचकाच्या मन:पटलावरून सरकला तर आश्चर्य वाटावयास नको. मनूचे युद्धविषयक ज्ञान पाहून युद्धशास्त्राचा आजचा विद्यार्थीदेखील थक्क होतो.

म.स.सा. पृष्ठ – १००

'राजेशाहीच्या चौकटीत असलेली लोकाही' असे मनुस्मृतीतील राज्यव्यवस्थेचे वर्णन करावे लागेल.

म.स.सा. पृष्ठ – ११३

पाय हा अत्यंत महत्त्वाचा अवयव आहे. ते नसतील तर शरीराचा रथ चालणारच नाही. मांड्या, बाहू, तोंड यांची शान पायावरच अवलंबून आहे. त्यामुळेच त्यांना गती मिळते. पाय मजबूत असतील तरच इतर अवयवांना महत्त्व. पाय मजबूत म्हणजे शूद्र समृद्ध पाहिजे. शरीराचा संपूर्ण भाग

वाहून नेताना पायांना कोठे दुखापत झाली तर बाहूने त्यांना प्रेमाने गोंजारले पाहिजे. औषधे लावली पाहिजेत. मांड्यांनी भरणपोषणासाठी आवश्यक असलेला रक्तपुरवठा पायापर्यत पोहोचविला पाहिजे. आणि मुखानेदेखील त्यावर कृतज्ञबुद्धीने फुंकर घातली पाहिजे.

(हे सर्व पूर्णपणे स्वीकृत आणि मान्य पण माणूस चालण्यासाठी उभा राहिला की पाय सर्वात खाली आणि मुख सर्वात वर अशी स्थिती राहणारच. आणि मग भार सहन करणे, ठेचा लागणे, चालून थकणे या गोष्टी पायाला स्वीकाराव्या लागणारच. समाजरचनेत हेही अंगिकारले पाहिजे.)

म.स.सा. पृष्ठ – १७४–१७५

किंग्जले डेव्हीस आणि डिल्बर्ट मूर हे दोन समाज–शास्त्रज्ञ विषमतेचे व्यवहारोद्भयी स्पष्टीकरण देतात. त्यांच्या मते अत्यंत जबाबदारीची कामे कुशलतेने आणि सद्सद्विवेकबुद्धीला अनुसरून आवश्यक अशी गुणवत्ता असलेल्या माणसाकडूनच केली जावी. यासाठी प्रत्येक समाजात विषमता असलीच पाहिजे.

(यासाठीच मनूने अनुवंशाने ब्राह्मण मानला आहे. आणि त्याचे ठिकाणी विद्वत्ता, चारित्र्य या गोष्टी असल्या तरच त्यास सन्मान द्यावा. असे म्हटले)

म.स.सा. पृष्ठ – १६२

बौद्धधर्माचा वरचष्मा असलेल्या जपानमध्ये देखील जातिव्यवस्था आहे. या जातिव्यवस्थेत अस्पृश्य जातही आहे. त्यांच्याकडे परंपरेतून अस्पृश्यता आली आहे. इतर जातीशी त्यांचे वैवाहिक संबंध संभवत नाहीत.

(हे पुस्तक १९९६ साली प्रथम प्रकाशित झालेले आहे.पण त्यापूर्वी काही वर्षे आधी वाचलेल्या पुस्तकात जपानने आपली जातिव्यवस्था नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आणि तो पुष्कळ अंशी यशस्वी झाला असे वाचले होते. पण या गोष्टीमुळे जपानच्या मूळ संस्कृतीला आणि कुटुंबव्यवस्थेला मोठा धक्का बसला. आज तर जपान अमेरिकेच्या वळणावर जाऊन उपभोगवादी, स्वैराचारी होऊ लागला आहे. कुटुंब आणि समाज या दृष्टीने त्याची दुरवस्था होत आहे. आर्थिक दृष्ट्या लाभलेली संपन्नता सामाजिक सुखस्वास्थ्याच्या दृष्टीने फारशी उपयोगी पडत नाही असेही वाचण्या–ऐकण्यात आलेले आहे.)

म.स.सा. पृष्ठ – १७४

केवल मोटवानी म्हणतात, मनू हा स्मृतीच्या आड गेलेल्या मृत भूतकाळाचा कुणी एक पाईक नसून या भूतलावर श्वासोश्वास करणाऱ्या प्रत्येक सुसंस्कृत माणसाच्या जीवनातील प्रेरक शक्ती आहे.

म.स.सा. पृष्ठ – १७८

८.. सृष्टी रचना

विश्वाच्या उत्पत्तीसंबंधी प्राचीन–अर्वाचीन विद्वनांचे एकमत नाही. विश्व आहे तसेच

सातत्याने आहे. विश्व आपोआप झाले. विश्व एका महान् स्फोटातून निर्माण झाले. ते सहस्रावधि आकाशगंगांनी युक्त आहे. त्या आकाशगंगांतील अंतर वाढते आहे. त्यामुळे विश्वाचा विस्तार होत आहे. उलट विश्वाचा संकोच होत आहे, असेहि काही विद्वानांनी म्हटले आहे.

अलिकडच्या विज्ञानवेत्त्यांमध्ये विश्वाची निर्मिती आणि जीवसृष्टीचा विकास या विषयात डार्विनचे मत सामान्यत: प्रमाण मानले जाते. डार्विन निरीश्वरवादी म्हणून प्रसिद्ध आहे. पण पुढे पुढे त्याच्या मतात परिवर्तन झाले असावे. इ.स.१८८१मध्ये लिहिलेल्या त्याच्या एका पत्रात त्याने 'द युनिव्हर्स इज नॉट द रिझल्ट ऑफ चान्स–विश्व हे केवळ एका आकस्मिक घटनेचा परिणाम नाही' अशी स्वत:ची निश्चिती झाल्याचे मत त्याने व्यक्त केले आहे. त्याने आपल्या एका डच विद्यार्थ्याला लिहिले की हे भव्य व आश्चर्यकारक विश्व आकस्मिकरीत्या उद्भवले हे निश्चयाने सिद्ध करणे अशक्य आहे. ईश्वराचे अस्तित्व सिद्ध करण्यासाठी एवढा पुरावा पुरेसा आहे.

डार्विनला पुढे पुढे कोणा बुद्धियुक्त संयोजकांनी या अतिविशाल आणि आश्चर्यचकित करणाऱ्या विश्वाची निर्मिती केली असावी असे म्हणावेसे वाटत असे. डार्विनचे जे आत्मचरित्र त्याच्या मुलाने प्रसिद्ध केले आहे, त्यात त्याने 'आपले वडील मुळीच अनीश्वरवादी नव्हते' असा उल्लेख केला आहे.

भा.इ.प्रा.पृ.१–२

डार्विनचा विकासवाद सांगतो की आज आढळून येणाऱ्या सजिवांच्या सर्व भिन्नभिन्न जाती आरंभीच्या कोणत्या तरी एका रासायनिक द्रव्यसंचयातून कोणत्या तरी अज्ञात संयोगाने वा कारणाने अकस्मातपणे उत्पन्न झालेल्या एका एककोशीय (युनिसेल्यूलर–अमिबा) सजिवापासून पायरीपायरीने म्हणजे क्रमाक्रमाने विकसित होत आल्या आहेत.

भा.इ.प्रा./२१

एककोशीय सजीवातून विकासाची ही कल्पना अत्यंत पोकळ आणि अतार्किक आहे. सजीवाच्या निर्मितीत अनुवंशाला फार मोठे महत्त्व असते. त्यामुळे क्रमाक्रमाने वा पायरीपायरीने सर्वथा भिन्न जाती एककोशीय विकासाच्या सूत्रात गोवणे शुद्ध दंभाचार आहे. असे म्हणावे लागते.

या पृथ्वीवर जीवोत्पत्ती कशी झाली हे स्पष्ट करणारे एकहि वैज्ञानिक प्रतिपादन अद्याप विज्ञानशास्त्राधारेच सिद्ध झालेले नाही, तरी हा तथाकथित विकासवाद काही दुराग्रही लोकांचा, अगदी निराधार अशा तर्काच्या स्वरूपात असताना डार्विनच्या नावावर त्याचा उदोउदो केला जातो. जणु काही डार्विनचा हा सिद्धांत एक वैज्ञानिक सत्य आहे अशा स्वरूपात शाळा, विद्यालये, महाविद्यालये, यातून विद्यार्थ्यांच्या माथी मारला जातो.

विकासवादात आद्यरासायनिक द्रव्यसंचयात होणारी एककोशीय सजीवाची जी उत्पत्ती गृहीत धरली जाते, तिच्या संभवनीयतेचे गणित फ्रेड होइले आणि चंद्रविक्रम सिंघे या दोन शास्त्रज्ञांनी 'इव्होल्यूशन फ्रॉम स्पेस' या आपल्या पुस्तकात केले आहे. ते म्हणतात, ' रासायनिक द्रव्यसंचयातून एककोशीय सजीवाच्या उत्पत्तीचा संभव दहाच्या चाळीसहजारपटीत केवळ एक इतका अतिअल्प येतो.' या मताचा विचार केला तर पृथ्वीच्या साऱ्या अस्तित्वाचा विचार करूनहि एककोशीय सजीवाची उत्पत्ति भवनीय नाही. मग एककोशीयाच्या तुलनेने अब्जावधीपटीने जटील शरीररचना असणाऱ्या सस्तन प्राण्याची गोष्टहि काढावयास नको. आकस्मिक घटना तीच की जी कोट्यावधि, अब्जावधि, खर्वावधि वर्षात एखाद्यावेळी अचानकपणे घडून येते. ती पुन्हा पुन्हा सातत्याने कशी होत राहणार ?

देशकालपरिस्थितीप्रमाणे शेवाळ्यापासून काही निराळ्याप्रकारचे शेवाळ उत्पन्न होऊ शकेल पण ते शेवाळच असेल. ते शंख–शिंपा–कवड्या यांचे स्वरूप कसे धारण करील ? एककोशीय जीवापासून गवत, खुरटी झुडुपे, पसरणाऱ्यावेली, वडासारखे प्रचंड आकार धारण करणारे वृक्ष निर्माण होणे तर दुसरीकडून त्याच एककोशीयापासून चिलट– घुंगुरटे–डासापासून घारी गरुडापर्यंतचे पक्षी, लहानशा मासोळी पासून शंभरसव्वाशेहात लांबीच्या देवमाशापर्यंतचे विविध जलचर, उंदरापासून हत्तीपर्यंतचे सस्तनप्राणी, आणि या सर्वांपेक्षा बुद्धिमत्तेने, कर्तृत्वाने आणि वाक्सामर्थ्याने अगदी विलक्षण म्हणूनच श्रेष्ठ असा मनुष्य निर्माण होणे, वरील गणितगत पद्धतीने किती अशक्य आहे, हे सहज लक्षात येऊ शकेल. पृथ्वीचा जन्मच मुळी चार–सहा अब्ज वर्षापूर्वीचा मानला जातो. ती आरंभी लाव्हारसाच्या उत्कलनबिंदूच्या कितीतरीपटीने उष्ण होती. मग क्रमाने निवू लागली. मग पाणी निर्माण झाले. मग घनभाग आकार घेऊ लागला. सजीवाला उपयुक्त असे वातावरण निर्माण होण्यासाठी कोट्यावधि लक्षावधि वर्षे लागली. मग डार्विन म्हणतो त्याप्रमाणे एककोशीय जीव जन्माला आला. पुढे विकासक्रमाने मनुष्यप्राणी जन्माला आला.

विकासक्रमाच्यादृष्टीने एक गोष्ट मात्र लक्षात ठेवली पाहिजे. हिंदू तत्त्वज्ञानाप्रमाणे जीवसृष्टीचे जे नानाप्रकार आहेत, त्यातली जातीय विविधता एकातून एक अशा क्रमाने विकसित झाली नसून ती फार तर एकानंतर एक अशी निर्माण झालेली आहे.

वस्तुत: आपल्या अनुभवास येणारे विश्व एकीकडे अतिविशाल, अनंत म्हणणे भाग पडावे इतके व्यापक तर दुसरीकडे सूक्ष्मातिसूक्ष्म आहे आणि ते सुनियंत्रित आहे, योजनाबद्ध आहे. हे नियंत्रण करण्याचे सामर्थ्य आणि ही योजना आखण्याइतकी बुद्धि ज्याच्या जवळ आहे तोच या विश्वाचा कर्ता आणि नियामक असला पाहिजे. पण ही साधी गोष्ट मानवी बुद्धीचा अत्यधिक अहंकार असलेल्या वैज्ञानिकांच्या लक्षात येत नाही. त्यामुळे सृष्टीचे गूढ त्यांच्यादृष्टीने अधिकाधिक गूढच होत जाते आहे.

हिंदूंच्या वेदांतशास्त्राने मात्र या गूढाचा उलगडा स्पष्टपणे केला आहे. सर्वज्ञ आणि सर्वशक्तिमान् असे ब्रह्म विश्वाचे अभिन्न निमित्तोपादान असे कारण आहे. कर्ता–कारण–कार्य सर्व काही तेच आहे. या ब्रह्माचे ज्ञान करून घेण्याचे साधनहि उपलब्ध आहे. ईश्वराने मूळ चैतन्य, अंत:करण चतुष्टय आणि पंचमहाभूतांच्या स्थूलसूक्ष्मस्वरूपातून निर्माण झालेले ज्ञानेंद्रिये कर्मेंद्रिये यांनी सुसज्ज असे कार्यक्रम शरीर या स्वरूपात सर्वदृष्टीने सुसज्ज असलेल्या प्रयोगशाळेप्रमाणे मानवाच्या स्वाधीन केले आहे.

भागवत पुराणांनी ही कल्पना मोठ्या काव्यमय शब्दात पण अत्यंत स्पष्टरीतीने मांडली आहे.

सृष्ट्वा पुराणि विविधान्यजयात्मशक्त्या वृक्षान् सरीसृपपशून खगदंशमत्स्यान्।
तैस्तैरतुष्टहृदय: पुरुषं विधाय ब्रह्मावलोकधिषणं मुदमाप देव: ।।

ईश्वराने स्वत:च्या अनादि मायाशक्तीने उडणारे पक्षी, स्वेदज स्वरूपाचे कृमिकीटक, आणि जलचर प्राणी अशी विविध नामरूपगुणाची विशाल सजीव सृष्टी निर्माण केली पण निर्माण झालेली सृष्टी कितीहि विलक्षण अद्‌भुत, आश्चर्यकारक अशी असली तरी त्या निर्मितीकडे पाहून व्हावे तसे समाधान झाले नाही. मग त्याने ब्रह्माला शोधून काढण्याचे, ब्रह्माला पाहण्याचे असाधारण सामर्थ्य असलेली बुद्धि देऊन मनुष्य निर्माण केला आणि मग त्या देवाला, त्या दिव्य कलावंताला संतोष वाटला.

विश्व हे कार्य, ब्रह्म हे त्यामागचे कारण, ब्रह्माला पाहू शकणारी, ब्रह्माचा शोध घेणारी बुद्धि म्हणजे कार्यामागचे कारण हुडकून काढू इच्छिणारी बुद्धि, जिज्ञासू वृत्ति. हिचे स्वरूप हे मानवाचे वैशिष्ट्य आहे. इतर जीवसृष्टीत अशी शोधक बुद्धि नाही. जी काही आहे ती अगदी प्राथमिक स्वरूपाची आहे. आहार–निद्रा–भय–मैथुनापुरतीच आहे.

केवळ शरीराच्या पातळीवर विचार केला आणि विषयोपभागाचे सामर्थ्य लक्षात घेतले तर मनुष्येतर प्राणी स्वत:च्या जीवनधारणेच्यादृष्टीने अधिक समर्थ आणि कार्यक्षम आहेत. मनुष्य त्यादृष्टीने दुर्बल आणि परावलंबी आहे. पण कार्यामागील कारण शोधून काढण्याच्या जिज्ञासू वृत्तीच्या बळावर त्याने विज्ञानाच्या क्षेत्रात विलक्षण प्रगति करून दाखविली. पण ही सारी प्रेरणा केवळ बहिर्मुख राहिली. तिच्यामुळे विज्ञानाचा पसारा स्वत:चे स्वत:च आश्चर्यचकित व्हावे इतका वाढला असला तरी माणूस मानवी सद्‌गुणाला पारखा होऊ लागला आहे. कारण त्याने सृष्टीचे मूळकारण असलेले चेतन ब्रह्म नाकारले आहे आणि अहंकाराने केवळ जडवाद स्वीकारला आहे. त्याचा परिणाम म्हणून वैज्ञानिक प्रगति, सर्वनाश करू पहाणाऱ्या राक्षसी प्रवृत्तीची, भयानक प्रदूषण वाढविणारी, आणि समाजाचे शोषण करून संघर्ष वाढविणाऱ्या स्वयंकेंद्रित चंगळवादीवृत्तीचा मनुष्य घडविणारी होत आहे. विज्ञान विकासाच्या शे–सव्वाशे वर्षाच्या आतच तिची भयानकता आता वैज्ञानिकांनाच भेडसावू लागली आहे. ही बहिर्मुखता अशीच

राहिली, कुंठित होऊनहि विज्ञानाने अहंकारीवृत्तीने जडवादाचा त्याग केला नाही तर आताच कड्याच्या टोकावर येऊन उभी राहिलेली मानव जात शतक–दोनशतकाच्या आतच अतिप्राचीन अशा विशालकाय सरड्याप्रमाणे (डायनोसॉरस) नामशेष होण्याचे भय उत्पन्न झाले आहे.

मनुष्य ईश्वराच्या मूळ हेतूप्रमाणे खरोखरीच 'ब्रह्मावलोकधिषण' झाला तर भयानक भविष्यकाळापासून स्वत:ची सुटका स्वत:च करून घेऊ शकेल. हिंदू तत्त्वज्ञानाने मानवाच्या प्रेयस–श्रेयसचा, प्रवृत्ति–निवृत्तीचा अत्यंत योग्य असा सर्वांगिण विचार करून त्याचे पुढे शास्त्राच्या स्वरूपात चार वर्ण, चार पुरुषार्थ, चार आश्रम आणि चार मार्ग असे सोळा खांबांचे उत्तम राजमंदीर निर्माण करून ठेवले आहे. त्याच्या आश्रयाने त्याने आपले वैयक्तिक, कौटुंबिक, सामाजिक, राष्ट्रीय आणि जागतिक जीवन निरामय आनंदाने, संघर्षरहित सुखाने, शांतीयुक्त समाधानाने दीर्घकालपर्यंत जगावे अशी उत्तम व्यवस्था केलेली आहे. पण दुर्दैवाने गेल्या दीडशे वर्षात उत्पन्न झालेल्या आणि अजूनहि नष्ट न पावलेल्या वैचारिक दास्याने आम्ही खऱ्या सुखसमाधानाला आचवलो आहोत. तेव्हा केवळ अहंकारामुळे ज्याचे आकलन अवघड होऊन बसले आहे, असे 'जुने ठेवणे' पुन्हा शोधून स्वीकारून, देशकालपरिस्थितीला अनुसरून यथाशक्ति पण प्रामाणिकपणे आपण ते आचरणात आणू तर भविष्यकाळ पुन्हा रामराज्याइतका उज्ज्वल करू शकू यात शंका नाही.

विचार चिंतन

डार्विनचा विकासक्रम कोणत्याहि पुराव्याप्रमाणे सुसंगत असल्याचे सिद्ध करता येत नाही. कारण विकासाच्या साखळ्या जुळवणारे दुवे सुसंगतपणे उपलब्ध नाहीत. उत्खननाच्या एकाच भूस्तरामध्ये अनेक थरांवरील विकसित आणि अनेक थरांवरील अविकसित जीवाश्म (फॉसिल्स) सापडले आहेत. विकास मान्य केला तर उत्तरउत्तर अवस्था विकसित होईल त्याप्रमाणात मागची मागची अवस्था नष्ट झाली पाहिजे. पण तसे कुठे दिसत नाही. मधले सलग दुवे उपलब्ध नसल्याने विकासहि अपघाताने होतो (असे मानणारे शास्त्रज्ञ आहेतच) किंवा विकास पाच–दहा पायऱ्या उड्या मारूनहि होत असेल असे जीवशास्त्रज्ञ मानतात. खरे तर तर्कसंगतपद्धतीने सिद्ध न करता येणाऱ्या एकदा स्वत: केलेल्या विधानावरील ही अंधश्रद्धाच म्हटली पाहिजे.

कधी कधी आधुनिक वैज्ञानिक, धार्मिक पंथांधाहूनहि अधिक कट्टर पंथांध बनतात. पुरातत्त्वीय विद्वानांना अडचणीत टाकणारे काही शोध उपलब्ध झाले, तर हे विकासवादी वैज्ञानिक असा पुरावा दडपून टाकतात. त्याचे प्रकाशन बंद करतात. शोधकर्त्याला त्याच्या पदावरून काढून टाकतात. कॅनडातील एका मानववंशशास्त्रज्ञाला ब्राझीलमध्ये एक मानवी कवटी सापडली. पण ती प्रस्थापितांच्या विरुद्ध मताचा पुरावा ठरणारी असल्याने ब्राझीलच्या पदार्थवस्तुसंग्रहालयातून अज्ञातरीत्या नाहीशी झाली.

भा.इ.प्रा.पृ.३६

विश्वाची उत्पत्ती त्यातील आपली सूर्यमाला आणि आपण जिच्या आधारावर जगतो, नांदतो, शेवटी येन केन प्रकारेण जिला मिळून जातो ती पृथ्वी, या संबंधी पूर्वीच्या काळीतर विलक्षण समज अपसमज होतेच. पण आजच्या विज्ञानयुगातहि या संबंधीचे मतभेद मिटलेले नाहीत. नुकत्याच वाचनात आलेल्या एका ग्रंथातील एक उतारा माझ्या म्हणण्याचा पुरावा म्हणून मी आपल्यापुढे ठेवतो. 'सच्चाई तो यह है की आजकलका कोईभी वैज्ञानिक पृथ्वीको गोलाकार नही मानता। त्रिभुजाकार मिनारवाले सिद्धांत को सबसे पहले लुथीयन ग्रीनने १८७५में उठाया था। मोरे ने पुन: उसीका पक्ष लेकर संसारमें हलचल मचा दी। युनायटेड स्टेटस्के एक वैज्ञानिकका अनुमान है की पृथ्वीके दोनो भाग चौरस छिपे हुए है। और इसका बीचका भाग खर्बुजेजैसा उभराहुवा है। यह एक अनिश्चित अक्षपर घूमति रहती है।

निकेल और इस्पातके मिश्रणसे एक धातू मिश्रण बना है। जिसे इनवार (Inwar) कहते है। यह पदार्थ किसीभी तापक्रमपर लोच नही खाता। इसकेद्वारा पृथ्वीकी सतह का पहले से ठीक माप हुआ है और यह नतीजा निकला है कि कोई भी अक्षांश-विषुवत् रेखा का वृत्त नही है। इसलिये पृथ्वीको अब लोग न गोल समझते है और न अंडाकार। वे इसे एक Genid कहते है। Genid क्या है ? पृथिव्याकार पदार्थ और पृथिव्याकार पदार्थ क्या है ? Genid। अभीतक इसकी समाधानकारक परिभाषा नही बतलाई गई है।'

पृ.क.पु./६७-६८

हे पुस्तक १९९५ मध्ये किताबघर, गांधीनगर दिल्ली यांनी प्रकाशित केले आहे. पुस्तकाचे एकूण स्वरूप पाहता ते शालेय विद्यार्थ्यांसाठी लिहिले असावे असे वाटते. पण तरी त्यात येणारा विषय मनोरंजनासाठी लिहिलेला अशास्त्रीय वा काल्पनिक असणे अशक्य आहे. एका अडाणी प्रवचनकाराची गोष्ट ऐकिवात आहे– त्याला त्याच्या श्रोत्यांनी म्हणे 'शांताकारं भुजगशयनं पद्मनाभं सुरेशम्' या श्लोकाचा अर्थ विचारला. त्याने सांगितले, 'शांताकारम् म्हणजे भुजगशयनम्. भुजगशयनम् म्हणजे शांताकारम्'. श्रोताहि कुणी खेडवळ असणे शक्य आहे. कदाचित त्याचे समाधान झालेहि असेल. पण आजच्या अत्यंत प्रगत अशा संगणक आणि अंतराळयाने यांच्या काळात वैज्ञानिकहि Genid काय आहे ? पृथिव्याकार पदार्थ आणि पृथिव्याकार पदार्थ काय आहे तर Genid (जेनिड–गेनिड–गेनायड्) अशी उत्तरे देऊ लागला तर त्या बापड्या 'शांताकारं म्हणजे भुजगशयनं' म्हणणाऱ्या प्रवचनकारालाहि संस्कृत भाषेचा मर्मज्ञ महापंडित अशी पदवी देण्यास काहीच अडचण नाही. मग अत्यंत तर्कशुद्धरीतीने प्रतिपादन केलेल्या ब्रह्माच्या स्वरूपाच्या संदर्भात प्रज्ञावान वेदान्त्यांनी ' नैषा तर्केण मतिरापनेया, यतो वाचो निवर्तन्ते

अप्राप्य मनसा सह, नेति नेति, न सत् तं न असत् उच्यते.' अशी, अशी विधाने केली तर तथाकथित बुद्धिवाद्यांनी वेदांत्यांना भोंगळ, अंधश्रद्धाळू, शब्दप्रामाण्यवादी, तर्कहीन इत्यादि निवडक अपशब्द देणे हे अधिकारातिक्रमण आहे की नाही!

आज आपण रासायनिक क्षेत्रात वा सूर्यासह सूर्यमालेसंबंधी पुष्कळ प्रमाणात निश्चितपणे सांगू शकतो. पण परमाणु आणि त्यांचे रचनाविशेष, तसेच आकाशगंगा आणि त्या पलिकडचे तेजोमेघ (देवयानी सारखे), आणि दूर दूर पसरलेल्या शतावधि, सहस्त्रावधि आकाशगंगा वा कृष्णविवरे (ब्लॅक होल्स) यासंबंधी जेव्हा वैज्ञानिक बोलू लागतात, तेव्हा त्यांचे म्हणणे गोलगोल आणि बव्हंशी कल्पनाधारितच असते. त्यामानाने ऋग्वेदातील नासदीय सूक्त जे सृष्ट्युत्पत्तीचा विचार मानते, तो हाच विचार मांडणाऱ्या कोणत्याहि वैज्ञानिकापेक्षा अधिक निश्चित स्वरूपाचा आणि अधिक स्पष्टार्थबोधक आहे. म्हणून लोकमान्य टिळकांसारखा प्रज्ञावान पुरुषहि या सूक्तांच्या संबंधी अपार श्रद्धेने बोलतो.

विचार चिंतन

सृष्टीनिर्मितीची प्रक्रिया वर्णन करताना हे वैज्ञानिक म्हणतात की 'या विश्वाच्या रचनेत हायड्रोजन हा मूल पदार्थ असून त्यात एक प्रोटॉन व एक इलेक्ट्रॉन असतो. त्यात न्यूट्रॉन नसतो. तो एक अनन्य परमाणु असून सतत खाली वर स्पंदन करीत असतो. सामान्य डोळ्यांनी तो पाहिला जाऊ शकत नाही. वैज्ञानिक दृष्टीला तो दिसू शकतो. त्याची उत्पत्ति कोणत्याहि अन्य कारणातून झालेली नाही. भौतिक विज्ञानाचा कार्यकारण नियम त्याला लागू होत नाही. किंबहुना तो कसा अस्तित्वात आला आहे हे कोणताहि नियम सांगू शकत नाही. तो जेथे आहे तेथे आहे, इतकेच आपण त्याच्याविषयी जाणतो.'

'तो कोठे (कशात)स्पंदन करीत असतो?' गेल्या शतकातील भौतिक वैज्ञानिकांचे उत्तर होते इथर (नामक सर्वव्यापी पदार्था) मध्ये. परंतु इथरची ही संकल्पना आता अपर्याप्त ठरली आहे, आणि आधुनिक भौतिक वैज्ञानिक आता या संबंधात व्हॅक्यूम (रिकामी पोकळी) शद्ब वापरतात. तो अधिकच संदिग्ध आहे. कारण त्याचे अस्तित्वहीनतेशी साम्य नाही. मग ते नक्की काय आहे? वैज्ञानिकाजवळ याचे उत्तर नाही.

भा.इ.प्रा, /१९३

ब्रह्माला अनिर्वचनीय म्हणावे तसाच हा प्रकार आहे. अर्थात वेदांत्याचे ब्रह्म आणि आधुनिकांचा इलेक्ट्रॉन किंवा क्वार्क एक नव्हेत. हे पूर्णपणे लक्षात ठेवले पाहिजे.

विचार चिंतन

९.. वर्णव्यवस्था–चातुर्वर्ण्य

अलिकडे विषमतेच्या नावाने मोठा आक्रोश चालू आहे. वर्णाश्रमव्यवस्था ही त्याला उत्तरदायी आहे असेहि वारंवार अनेक प्रकारांनी प्रचारिले जाते. पण ही ओरड प्रामाणिक नाही. अज्ञानमूलक तरी आहे. किंवा धूर्त–स्वार्थी व्यक्तींनी आपल्या लाभासाठी वा पुढारीपण टिकविण्यासाठी हेतुपुरस्सर केलेली आहे. कोणतीहि व्यवस्था १००% निर्दोष नसते. प्रत्येक व्यवस्थेत काहि गुण व काहि दोष असतातच. तेव्हा ती व्यवस्था चांगली, की जिच्यात दोष थोडे आणि गुण पुष्कळच अधिक असतात. हिंदू धर्माची वर्णाश्रमात्मक व्यवस्था त्यादृष्टीने न्यूनातिन्यून दोषयुक्त, व अधिकातअधिक गुणसंपन्न आहे. वर्णाश्रमव्यवस्था आपल्याला पुरातनकाळापासून ज्ञात असल्याने तिच्याविषयी 'अतिपरिचयादवज्ञा' वाटते. ते निराळे! आपला तर बुद्धिभ्रंश झाला आहे. तो आवर्जून केला गेला आहे. हे इंग्रजांचे, विशेषत: मेकॉलेचे कर्तृत्व आहे. 'प्रज्ञाहतास्तु सुहता भवन्ति' या न्यायाने आपल्या राष्ट्राच्या दृष्टीने ते अधिकच घातक ठरलेले आहे.

वर्णाश्रम व्यवस्थेने ज्ञान,सत्ता,संपत्ती आणि श्रम–कौशल्य या समाजधारणेसाठी सर्व दृष्टीनी अत्यावश्यक असलेल्या चार शक्तिस्थानांचे विकेंद्रीकरण केलेले आहे. त्यामुळे समाज युगायुगातून शोषणमुक्त आणि संघर्षरहित असा समाधानाने नांदला आहे.

विचार चिंतन

व्यक्तीचे वर्तन स्वैराचारी झाले. स्वार्थाला कुठे व का मर्यादा घालावी लागते, याची जाणीव उरली नाही. म्हणजे मग हातात असलेल्या सत्ता, संपत्ती, विद्या यांच्या बळावर प्रत्येक विषमता ही शोषणाच्या परिसीमेत जाऊ शकते. वर्णाश्रम व्यवस्थेत असे स्वैराचार माजणार नाही याची दक्षता घेतली आहे. वर्णाश्रम व्यवस्थेत प्रत्येकाला अधिकार आहेत. पण भर आहे तो कर्तव्यपालनावर. आपापली मर्यादा सांभाळण्यावर. मी हे करावे, करू नये, मला हे शोभते, हे शोभत नाही, माझे विहिताचरण हेच श्रेयस्कर आहे. अशी जाणीव जवळ जवळ नैसर्गिक प्रेरणांच्या इतकी मनुष्याच्या हृदयात सहजपणे राहिल अशी व्यवस्था हिंदूधर्माने केलेली आहे. त्यामुळे विविधतेत स्वभावत: येणारी विषमता बोचत नाही आणि विकास–उन्नती–प्रगती यासाठी केले जाणारे प्रयास दुसऱ्याच्या न्याय्य अधिकारावर अतिक्रमण करीत नाहीत.

विषमतेतून समतेकडे सहजपणे वाटचाल होते. विषमता शरीर–इंद्रियांच्या पातळीवर सहजपणे स्वीकारली जाते. आणि मन–बुद्धि साम्याचे समाधान तदनुषंगाने सुख–संतोष अनुभवू शकते. त्यामुळे सामाजिक एकतेला बाध येत नाही.

विविधता व त्यामुळे वाटणारी विषमता ही स्वार्थाने प्रेरित होते तेव्हा ती त्याज्य–निंद्य

ठरते. पण तीच जेव्हा कर्तव्य प्रेरक होते तेव्हा ती इष्ट ठरते.

समतेचे गोंडस रूप धारण करणारी स्वतंत्रता–समता–बंधुता ही फ्रेंच राज्यक्रांतीतून जन्माला आलेली धारणा ऐकावयाला आकर्षक वाटत असली तरी फ्रेंच राज्यक्रांति रक्ताचे पाट वाहविण्यास कारणीभूत झाली. राक्षसी क्रूर कृत्याने सर्व देश भरडला गेला. हे विसरता येणार नाही. आणि इतके करूनहि फ्रान्समध्ये समता प्रस्थापित झाली, असे म्हणता येणार नाही. नेपोलियनसारखा साम्राज्यवादी अधिनायक क्रांतीनंतरच जन्माला आला आणि त्याने फ्रान्सचे साम्राज्य पसरविण्यासाठी युरोपभर युद्ध मांडले. तो पराभूत झाला तो त्याच्या अतिसाम्राज्य लालसेनेच! तरी त्याची एक पराक्रमी, कुशल राज्यकर्ता अशी प्रतिमा उभारली गेली. त्याच्या अनैतिक, विषयलोलूप, रंगेलपणाचेहि कौतुक झाले, अशी ही स्थिति हिंदूधर्माच्या समाजव्यवस्थेत कधी निर्माण झाली नाही.

विचार चिंतन

समाजाच्या स्थैर्यासाठी समाजात १) आध्यात्मिक २) पराक्रमी ३) उद्यमशील ४) श्रमकुशल असे गट असावे लागतात. ते कार्यक्षम असावे लागतात. त्यांचे गुण आणि कार्यक्षमता प्रदीर्घ कालापर्यत सातत्याने टिकावी लागते अनुवंशाचा सहभाग त्यात मोठा आहे. चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेत हे सर्व सहजपणे आहे.

समाजरचनेच्या मुळाशी व्यक्तिवाद–समाजवाद, साम्यवाद, लोकसत्ता, धनसत्ता, सैन्यसत्ता इत्यादि जे अनेक प्रकार असू शकतात, त्यांचे त्यांचे काहि स्वतंत्र गुणदोषहि असतात. वर्णव्यवस्थेत यातील गुण घेऊन दोष टाळले गेले आहेत. विद्या, सत्ता, संपत्ति, श्रमकौशल यांचे विकेंद्रिकरण असल्याने शोषण होण्याचा संभव अगदी घटला आहे. जन्मजात वर्णव्यवस्थेमुळे व्यवसायात्मक स्पर्धांचे स्वरूप मर्यादित राहिले, वर्गविग्रह निर्माण करण्याइतके अक्राळविक्राळ झाले नाही. बेकारी उरली नाही, हा समतोल भारताबाहेरील प्राचीन–अर्वाचीन समाजात दिसून येत नाही.

विचार चिंतन

अनुवंशाचे नियम हे समाजरचनेसाठी अवश्य लक्षात घ्यावे लागतात
नॉटओन्ली इंटलेक्च्युअल बट् मॉरल क्वालिटीज् आर हेरिडेटरी– केसर्लिंग

भा.स.रा.पृ.७६

टू प्रिझर्व ए टाइप टु ब्रीडिंग इज् इसेन्शीयल –वॉटसन्

भा.स.रा.पृ.७७

हिंदू समाजाशिवाय इतर समाजात चार वर्ग आहेतच. कोणत्याहि विकसित समाजात असे वर्ग असावेच लागतील. पण हिंदुस्थानात मात्र ते जन्माधिष्ठित असून त्यांना चातुर्वर्ण्य अशी संज्ञा दिलेली आहे. चातुर्वर्ण्य ऋग्वेदकाली होते त्यांचा उल्लेख अर्वाचीन मानल्या गेलेल्या प्रथम आणि दशम

मंडलातच आहे असे नाही. त्रैवर्णिकांचा उल्लेख (ऋ. ८ / ३५/१६–१७–१८, ऋ.२/२६/३) येथेहि आला आहे. दहाव्या मंडलातील पुरुषसूक्तात तो उल्लेख स्पष्टच आहे. ब्राह्मणाला अग्रजन्मा म्हणतात. यावरून ब्राह्मण जन्माने ठरत असे हे लक्षात येते. ऋ.७/४३/२, ऋ.८/५०/९ येथेहि वर्ण जन्मसिद्ध असल्याचे कळते.

भा.स.रा.पृ.७८

'ज्यायमानो वै ब्राह्मण: त्रिभि: ऋणवान् जायते' या वाक्यावरून ब्राह्मण म्हणणे जन्माधिष्ठित होते हे सिद्ध होते.

' यो ही यं प्रति विधीयते स तस्य धर्म: न स य: तेन अनुष्ठातुं शक्य:' या शंकराचार्यांच्या वचनावरून प्रत्येकाचा धर्म जन्मावरून ठरतो. कोणाला काय करता येणे शक्य आहे. त्यावरून ठरत नव्हते हे निश्चित आहे. वर्णांची कर्मे स्वेच्छेने स्वीकारता आली असती. तर अर्जुनाला स्वकर्म न सोडण्याच्या संदर्भात गीतोपदेश करण्याचे कारणच उरले नसते.

भा.स.रा.पृ.८२

गीतेमध्ये 'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्म विभागश:' असे वचन आलेले आहे. येथील गुणकर्माचा अर्थ, त्या त्या व्यक्तीची आवड–निवड वा त्या व्यक्तिचे गुण आणि तो करीत असलेला व्यवसाय असा नाही. येथील गुण म्हणजे सत्त्व–रज–तम. आणि कर्म म्हणजे पूर्वकर्म. पूर्वजन्मार्जित कर्म. ज्याची विभागणी छांदोग्याने 'रमणीय चरण' आणि 'कपूय चरण' अशा नावाने केली आहे. तेव्हा वर्ण आणि जाति हे जन्मसिद्धच होते. विश्वामित्रासारख्या एखाद्या उदाहरणाने वर्णावर्णात तटबंदी नव्हती. इकडून तिकडे तिकडून इकडे मुक्तसंचार होता. हे म्हणणे खरे नाही. फसवे आहे. जर वर्ण जन्मसिद्ध नसतील तर गीतेने नरक म्हणून निंद्य ठरविलेला वर्णसंकर हा शब्द व्यवहारात आलाच नसता. 'राजाने वर्णाश्रमव्यवस्था चोख राखावी त्यात संकर होऊ देऊ नये.' असे आदेश राजधर्मात आले आहेत ते व्यर्थ ठरतील. (इट् इज ह्यूमन् नेचर ऑर सोशल इन्सटिंग्ज टू क्लासिफाय् आवरसेल्व्हज् बाय रेफरन्स टू बर्थ.)

भा. स. रा. – ८३

हिंदू समाजात सवर्ण विवाहाचा निर्बंध आहे. तो वंशसातत्य अखंडित राखण्यासाठीच.

भिन्न वंशाची मिश्र संतति प्रजोत्पादन कर्मास असमर्थ होत जाते. रोमन साम्रज्याच्या काळात भिन्न वंशाचे मिश्रण झाले. त्याचा परिणाम असा झाला की रोमनांच्यात जे विशिष्ट आदर्श गुण होते ते नष्ट होऊन अस्थिरता इत्यादि दोष निर्माण झाले. ग्रीक रोमन इत्यादि ऱ्हास पावलेल्यांच्या इतिहासावरून असा सिद्धांत निघतो की एकदा विशिष्ट गुणसंपन्न वंश नष्ट झाला की तो नित्याचाच नष्ट

होतो.

भा. स. रा. पृ. – ८९

डब्ल्यू इ कॅसल या पाश्चात्य समाजशास्त्रज्ञाने 'स्त्री – पुरुष संयोग सजातीयातच घडून येतील. असे नियमन करणारी एखादी शहाणी आणि समर्थ मध्यवर्ति संस्था असती तर त्या त्या ज्ञातीतील शारीरिक मानसिक शक्ति आणि गुण टिकून राहतील, वाढवता येतील असा प्रयत्न करण्यास वाव राहिला असता.' असे म्हटले आहे.

भा. स. रा. पृ. – ९०

वर्णसंकरातहि अनुलोम आणि प्रतिलोम असे दोन प्रकार आहेत. अनुलोम विवाहात स्त्री अपत्याचा पित्याहून अपकर्ष व स्वत:हून उत्कर्ष करते. कारण अनुलोम विवाहामध्ये पिता वरिष्ठ वर्णाचा व माता कनिष्ठ वर्णाची असते. प्रतिलोम विवाहामध्ये पिता कनिष्ठ वर्णाचा व माता वरिष्ठ वर्णाची असते. या विवाहात पित्याहून अपकर्ष होतोच पण मातेहूनहि अपकर्ष होतो. 'दि डायनॅमिक अँड प्रोग्रोसिव्ह प्रिन्सिपल्स् लाइज् वुइथ दि फिमेल' असे केसर्लिंग या समाजशास्त्रज्ञाने म्हटले आहे.

भा.स.रा.पृ.९०–९१

समान गोत्रात म्हणजे जवळच्या नातेसंबंधातहि विवाह करणे निषिद्ध आहे. कारण त्यामुळे अपत्यामध्ये वंशातील दोष वाढतात, गुण उणावतात. आणि संततीतील व्याधिप्रतिकारक्षमता कमी होते. अनेक प्रकारच्या गंभीर रोगाने पीडिले जाण्याचा संभव वाढतो. प्रजनन शक्ति उणावते. अशी विवाहपद्धति असलेल्या पारशी समाजात हे दोष पुष्कळ प्रमाणात आढळून येतात. असे नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या 'दि गुड्‌ पार्सीज्' या पुस्तकात म्हटले असल्याचे सकाळ या वृत्तपत्रात प्रसिद्ध झाले होते.

विचार चिंतन

ब्राह्मण–क्षत्रिय–वैश्य –शूद्र हे चार वर्ण ब्रह्मचर्य–गृहस्थ–वानप्रस्थ–संन्यास हे चार आश्रम धर्म,अर्थ,काम,मोक्ष हे चार पुरुषार्थ आणि कर्म,भक्ति,ज्ञान,योग हे चार मार्ग हे सनातन हिंदू मंदिराचे सोळा खांब आहेत. यात मनुष्याच्या सर्व स्वाभाविक प्रवृत्तीचा योग्य विचार केला असून त्यात व्यक्ती व्यक्तीचे सर्व प्रकारचे हित साधून देण्याची योजना आहे. समाजाची ही व्यवस्था कोणत्याहि समाज व्यवस्थेपेक्षा अधिक चांगली आहे. आणि तिच्यातील काहि दोष हे इतरांच्या मानाने अगदी थोडे आहेत. कोणतीहि गोष्ट शतप्रतिशत चांगली वा शतप्रतिशत वाईट अशी कधीच नसते. म्हणून स्वीकार करताना गुणांची विपुलता आणि दोषांची अल्पता यांचाच विचार करावा लागतो. व्यवसायाचा विचार केला की प्रत्येक विकसित समाजात चार वर्ग असतातच. सनातन हिंदू धर्माने हे वर्ग जन्माधिष्ठित मानले वा तसे असले पाहिजे असा निर्बंध केला. ही अशी व्यवस्था असण्यात काहि अनुचित नाही असे अनेक पाश्चात्य

विचारवंतांनीहि म्हटले आहे. या व्यवस्थेचा त्यांनी गौरवहि केला आहे. जस्टिस वुड्राफ, रोमारोला, जॉर्ज डर्वुड,मेरिडिथ टाऊनसेन, पेट्रिक गेडेस ही त्यातील काहींची नावे.

भा.स.रा.पृ.१४६ते५१

चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेचे अधिष्ठान ऋत म्हणजे वैश्विक नियम हे आहे. सर्व विश्वातील नाना प्रकारच्या घडामोडी या ऋताला धरूनच होत असतात.आपली विश्वाची कल्पना अनंत कोटी ब्रह्मांडाइतकी व्यापक म्हणजे अनंत आहे. हे ऋत म्हणजे वैश्विक नियम घडविणारे, बांधणारे कुणीतरी महाप्रचंड, शक्तिशाली, कल्पनातीत सामर्थ्याने युक्त असे तत्त्व असलेच पाहिजे. त्याचा अतिमर्यादित सामर्थ्याने युक्त असलेल्या आपणाला अनुभव येत नाही. म्हणून 'ते नाहीच' म्हणणे अयोग्य आहे. आपण या तत्त्वाला ब्रह्म या नावाने ओळखतो. हेच तत्त्व ईश्वर वा आत्मा या रुपाने पिंड–ब्रह्मांडास प्रेरणा देत असते. कर्तव्याची विहितता या आत्मतत्त्वाशीच जोडलेली असणे अपरिहार्य आहे. इतर कोणत्याहि मार्गाने कर्तव्य भावनेला प्रामाणिक अधिष्ठान मिळणे शक्य नाही. ज्याचे त्याचे वा लहानमोठ्या गटांचे अधिकार त्यांना त्यांना सहजपणे उमगतात. ही स्वार्थी भावना अनियंत्रित असेल तर संघर्षाच्या कोणत्याहि टोकापर्यंत जाऊ शकते. कर्तव्यबुद्धीने वागावयाचे ठरविले की त्या त्या प्रमाणात त्याग करण्यास संतोषाने सिद्ध व्हावे लागते.

ही सिद्धता सहजपणे असली की मग विषमता बोचत नाही.बाधत नाही. विषमता ही खरे तर विविधता आहे.त्यातच सृष्टीतील वस्तुजाताची उपयुक्तता समावली आहे. तेथे परस्परसहयोग आहे. सौंदर्य आहे. म्हणून आह्लादकताहि आहे.

कर्तव्यपालनातील प्रामाणिकता कार्यवाहित येत असेल तर कर्तव्यासाठी केलेल्या कर्माचा विपाक अनुकूल होत राहतो. आणि मग मानवी जीवन क्रमाक्रमाने प्रगत उन्नत होत राहते.

ईश्वराने मनुष्यप्राणी इतर सर्व जीवसृष्टीपेक्षा आवर्जून वेगळा निर्माण केला आहे. श्रीमद्भागवतात वर्णन आहे की

सृष्ट्वा पुराणि विविधान्यज्ययाऽत्मशक्त्यां । वृक्षान् सरीसृपपशून खगदंशमत्स्यान्॥
तैस्तैरतुष्टहृदय: पुरुषं विधाय ब्रह्मावलोकधिषणं मुदमाप देव:॥

ईश्वराने सृष्टी निर्माण करताना प्रथम वनस्पति, सरपटणारे प्राणी, सस्तनपशू, आकाशात उडणारे पक्षी, कृमिकीटक आणि जलचर अशी विविधता आपल्या आत्मशक्तीने–मायेने निर्माण केली पण ईश्वराचे समाधान झाले नाही मग त्याने ब्रह्माला ओळखण्याचे सामर्थ्य ज्याच्या बुद्धीत आहे. असा मनुष्य निर्माण केला आणि मग ईश्वराला संतोष वाटला.

या वर्णनात काहि काव्यमयता निश्चितच आहे. पण ती वस्तुस्थितीवर पूर्णपणे आधारित

आहे.थोर तपस्वी महात्म्यांचे हे प्रातिभदर्शन आहे. तपश्चर्येने पवित्र झालेल्या अंत:करणाला घडलेला हा साक्षात्कार आहे. डार्विनची जीवसृष्टीच्या विकासाची धारणा आपल्या परंपरेला कधीच मान्य नव्हती. पण आता विदेशी जीवशास्त्रज्ञहि ती मान्य करीत नाहीत. डार्विनचाहि स्वत:च्या मतावर पुरा विश्वासच नव्हता असे अलिकडे उघडकीस आले आहे. पण डार्विनने जीवसृष्टीचे जे वर्गीकरण केले आहे ते मात्र जसेच्या तसे वरील श्लोकात उल्लेखिले गेले आहे. ईश्वराने मनुष्य निर्माण केला. त्याला ब्रह्माला पाहण्याची म्हणजे कार्यामागील कारण ओळखण्याची बुद्धि दिली. काहि प्रमाणात कर्मस्वातंत्र्य दिले आणि चांगल्या वाईटाचा, हितअहिताचा, श्रेयप्रेयाचा विवेक करण्यासाठी वेदशास्त्र त्याच्या स्वाधीन केले. वर्ण, आश्रम, पुरुषार्थ, मार्ग या प्रत्येकाची चतुर्विधता वेदशास्त्राधारेच माणूस जाणू शकतो. रूढीने,परंपरेने,संस्काराने त्यासंबंधीच्या धारणा दृढावतात आणि योग्यतानुरूप त्यांच्या त्यांच्या स्वीकाराने मनुष्य व्यक्तिश: आणि सामाजिक पातळीवरहि सुखी होतो. समृद्ध होतो.

विचार चिंतन

बृहदारण्यक उपनिषदात ब्रह्माने प्रथम ब्राह्मण निर्माण केला पण त्याला वैभव प्राप्त झाले नाही. मग क्षत्रिय निर्माण केला. तरी वैभव लाभले नाही. मग त्याने वैश्यांना निर्माण केले. तेवढ्यानेहि वैभवाने संपन्न होता येईना. मग शूद्रांची निर्मिती केली तरी वैभव अधुरेच राहिले. या चार वर्णाच्या निर्मितीनंतरहि वैभवप्राप्तीची केवळ साधने निर्माण केल्यासारखे झाले. कारण त्यांचे परस्परांशी संबंध कसे असावेत, त्यांनी कसे वागावे? काय करावे, हे काहिच ठरलेले नव्हते. त्यांच्यात विस्कळितपणा होता. म्हणून मग ईश्वराने हित साधून देणारा, कल्याणाचा लाभ करून देणारा धर्म निर्माण केला.

(बृह.१/४/११ ते १४)

वर्ण–आश्रम–पुरुषार्थ–मार्ग यांची व्यवस्था हिताच्या दृष्टीने कल्याणाच्या दृष्टीने सुनियंत्रित असणे हेच धर्माचे स्वरूप. ते सत्यावर आधारलेले असते.सत्य म्हणजेच धर्म. असेहि वर्णन उपनिषदात तेथेच आले आहे. यावरून हे लक्षात येते की वर्णव्यवस्था ही समाजाला वैभवसंपन्न करण्यासाठी निर्माण झालेली आहे. तिच्यामुळे मनुष्याला लाभलेल्या कर्मस्वातंत्र्याला कर्तव्यपालनाची मर्यादा पडते व त्यामुळे हातून घडणारे कर्म योग्यप्रकारे आचरणात आणले असले तर हितकर फलाचा लाभ करून देते. मिळालेल्या कर्मातील स्वातंत्र्याचा लाभ घेऊन माणसाने स्वैराचरणी, दुर्वर्तनी होऊ नये म्हणून शास्त्राने वर्णादि विशेषाप्रमाणे विधिनिषेध स्पष्ट शद्बात सांतिले आहेत.योग्यता विशेषाने त्यातील तारतम्य दाखवून दिले आहे. आणि आपत्तीच्या, संकटाच्या वेळी जीवनधारणेकरता आवश्यक असे आपद्धर्महि सांगितले आहेत.

वर्णव्यवस्था ही आपल्या सर्व समाजधारणेचे मूळ आहे. आणि ती जन्मसिद्ध आहे. त्यातील मान–सन्मान तेवढे गुणकर्माच्या योग्यतेवर आधारलेले आहेत. उपनिषदाने ब्राह्मण–क्षत्रिय–वैश्य–शूद्र असा प्रत्येकी स्वतंत्र उल्लेख केला असल्याने आणि त्यांच्या निर्मितीचा अनुक्रमहि सांगितला असल्याने हा प्रत्येक वर्ण आपल्या गुणकर्मव्यवसायासह स्वतंत्रस्वतंत्र निर्माण झाला आहे. आणि तो तसा राहण्यातच समाजाची समृद्धि समाजाचे स्वास्थ्य टिकून राहू शकते.

या वर्णादि व्यवस्थेमुळेच कर्तव्य निश्चित होते. कर्तव्यपालनाची प्रेरणा मिळते. आणि कर्तव्यपालनात स्वार्थनिरपेक्ष असे समाधान लाभते. कोणत्याहि जड विचाराने कर्तव्यपालनाची ही प्रेरणा सहजतेने निर्माण होत नाही. आणि उत्कटतेने कार्यवाहीत येत नाही. दंडाच्या धाकावर तसे साधणे अशक्य आहे.

विचार चिंतन

वर्णभेद आणि जातीय व्यवस्था मानूनहि वैदिक आर्यांच्या सामाजिक एकात्मतेला कधी बाध आलेला नाही.व्यवस्थेच्या दृष्टीने कितीहि भिन्नता, विविधता वा भेद असले तरी ते सर्व एकाच शरीराचे वेगवेगळे अवयव असतात. त्याप्रमाणे होते. या विविधतेतील ऐक्याच्या धारणेमुळेच हिंदू संस्कृतीवर आतून आणि बाहेरून पुष्कळ आघात झाले तरी हिंदूसंस्कृती आपले वैशिष्ट्य राखून ठेवू शकली.

जस्टिस वुड्रॉफ –भा.स.रा.पृ.१४६

स्वयंपूर्ण, स्वावलंबी, प्रमाणबद्ध व परस्पराशी योग्यरीतीने संवादी अशा उद्योगांच्या आर्थिक नियोजनाच्या तेजस्वी रुपरेखा आपणास या संस्कृतीत दिसतात. हे नियोजन दैवी आहे, अशी लोकांची दृढ श्रद्धा असल्यामुळे या व्यवस्थेची मुळे खोलवर रुजली आहेत. राजकीय वा व्यापारविषयक स्थित्यंतरातूनहि व्यवस्था बव्हंशी सुरक्षित राहिली आहे. या व्यवस्थेतील सामंजस्य आणि एकात्मता आपणास एरवी अशक्य वाटली असती पण ती प्रत्यक्षात दिसते आहे. हे आपणास आश्चर्य कारक वाटते. निव्वळ ऐहिक, स्वास्थ्यरहित, जड नि आत्मघाती अशा आधुनिक पाश्चात्य संस्कृतीतून असे घडणे नाही. आपल्यापेक्षा ही पवित्र प्राचीन संसकृति नि:संशयपणे कितीतरी प्रकारांनी श्रेष्ठ आहे. – सर जॉर्ज बर्डहूड

भा.स.रा.पृ.१४८

जातिसंस्था हा एक आश्चर्यकारक शोध आहे. हा समाजवादाचा एक चांगला नमुना आहे. त्याने हिंदू समाजाला अराजकातून आणि संघर्षमय औद्योगिक स्पर्धाच्या आपत्तीतून सहस्रावधि वर्षे वाचविले आहे. ही जातीय व्यवस्था आरंभापासून स्वयंप्रेरित,निर्लोभयुक्त आणि त्या त्या धंद्याचा संघ बनविणारी तरी स्वसंरक्षण करणारी अशी बलवान् ,कामकारी संघटना आहे.

भा.स.रा.पृ. १४८

जातिसंस्था ही भारताची सामाजिक क्षेत्रातील विशिष्ट सिद्धि होय. पाश्चात्य देशात शूद्र आणि वैश्य यांचीच मुख्यत: वाढ झालेली आहे. आपण विद्यापीठाच्या संस्कृतिनिष्ठ जातींची उत्तरोत्तर वाढ करत आहोत. पण आपल्या शाळातून निर्माण होणारी पिढी वीरवृत्ति किंवा विद्वत्ता यांच्या प्राप्तीची महत्त्वाकांक्षा न धरता ती शासनव्यवस्था हस्तगत करण्याच्या मागे लागली आहे असे दिसते. (ब्रह्म–क्षत्राची उपेक्षा होत आहे. त्यादृष्टीने योग्यता वाढविण्याचे आकर्षण राहिलेले नाही.) – प्रो. पेड्रिक गेड्स्

भा.स.रा.पृ. १४८

जातिसंस्था ही 'लोकसत्ता' या शब्दाच्या खऱ्या अर्थाने लोकसत्तात्मकच आहे.

१) सर्व लोकांची आध्यात्मिक समता ती आग्रहाने मानते.

२) तिचा रोख व्यक्तिविकासाकडे आहे. पण हा विकास मर्यादेतून निसटण्याच्या मार्गाने होत नसून कर्तव्याच्या इच्छापूर्वक स्वीकारानेच होतो.

३) कोणतेहि विहित कार्य सामाजिकदृष्ट्या इतरांइतकेच उपयुक्त व आर्थिकदृष्ट्या सारखेच महत्त्वाचे आहे, हे तिच्यामुळे स्पष्ट होते.

४) सर्व मनुष्यांची योग्यता सारखी नसते, ही वास्तविकता मान्य करून सुद्धा सर्वांना आपआपल्या योग्यतेनुसार समाजहित साधून देण्याच्या कामी सहाय्य करण्याची संधी असते. हे या जातीव्यवस्थेतून निश्चयाने स्पष्ट होते. या व्यवस्थेमुळे आपल्या प्रमाणेच दुसऱ्याचाहि विचार करणे आवश्यक आहे. हे लोकसत्तेचे सारभूत तत्त्व सहजपणे लक्षात येते. आणि वागण्यात उतरते. व्यक्तिस्वातंत्र्य असले तरी कोणालाहि अमर्याद सत्ता हाती ठेवून घेता येत नाही. कोणत्याहि एका वर्णाला अमर्याद सत्तेवर अधिकार सांगता येत नाही.

६) मनुष्याला सुख–सत्ता– संपत्ति अधिकाधिक प्राप्त होईल या लोभाने वरवर शिखराकडे चढत राहावेसे वाटते. पण हिंदु विचारसरणीत ऐहिक सुख सत्ता–संपत्ति यांचा जो जो त्याग करावा, त्यांच्या अतिरेकांचा मोह टाळावा, तो तो मनुष्य उन्नत– प्रगत होत जातो अशी धारणा दृढमूल आहे. (त्यामुळे वैयक्तिक महत्त्वाकांक्षा मर्यादित राहिल्या. तिच्यामुळे दुसऱ्या समाजाचे शोषण वा सर्वनाश झालेला नाही.) – जस्टिस् वुड्राफ

भा.स.रा.पृ.१४

वर्णाश्रम व्यवस्था आणि तदंगभूत इतर नियम यात प्रत्येकाचे कार्यक्षेत्र मर्यादित आणि नियंत्रित केले असल्यामुळे त्यातील कर्तव्याचा भाग हाच महत्त्वाचा ठरतो. कर्तव्यातून स्वभावत: उत्पन्न अर्थकाम त्या त्या व्यक्तीच्या अधिकारातील असले, तरी त्या सर्वांवर त्याची एकट्याचीच अधिसत्ता आहे, असे त्या त्या व्यक्तीने गृहित धरू नये. यासाठी यज्ञ ही संकल्पना हिंदू धर्माने एक महत्त्वाचे साधन

म्हणून अंगिकारिली आहे. यज्ञ हे स्वर्गादि परलोकप्राप्तीचे महत्त्वाचे साधन आहेच. पण त्यात समाजऋण फेडण्याची कल्पनाही अनुस्यूत आहे.

गीतेने स्वधर्मालाच 'यज्ञ' ही संज्ञा दिली आहे. योग्य त्या रीतीने यज्ञ करून अर्थात् ज्याचे त्याचे ऋण फेडून मग जे उरते, तेच आपल्या उपभोगासाठी आहे असे मानले पाहिजे. असे जो मानीत नाही. त्याला चोर समजावे, असे गीता म्हणते. पण असे म्हणण्यात कर्त्याचे त्याच्या त्याच्या कर्मावरील, कृत्यावरील स्वामित्व नष्ट होते असे मात्र नाही. जो शेतात झाडे झुडुपे तण इत्यादि काढून श्रम करतो, तोच त्या शेताचा स्वामी असतो. 'स्थाणुच्छेदस्य केदारं '–मनु ९/४४ असे मनूने म्हटले आहे. शेतीच्या स्वामित्वासंबंधीचा हा विचार आजच्या शेतकरीसंरक्षणवाद्यांनाही चकित करणारा वाटेल. यात शंका नाही. समाजाने, ज्याचे त्याला अधिकार म्हणून द्यावे. आणि व्यक्तीने समाजाचे ऋण मानावे अशी ही परस्परोपकारी योजना आहे.

विचार चिंतन

व्यक्तीच्या सुखसोयीची कुचंबणा होऊ नये समाजासाठी आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या अनियंत्रित स्वैरतेमुळे समाजहितालाहि बाधा येऊ नये, यासाठी समाजरचना कशी असावी ते वर्णाश्रमव्यवस्थेने दाखवून दिले आहे. येथे प्रत्येक वर्णाला काहि अधिकार आहेत. काहि कर्तव्ये आहेत. नेमून दिलेले काहि उद्योगव्यवसाय आहेत. त्यांना मर्यादाहि आहे. उत्पादन व्यवसाय आणि उत्पादकतेचा जवळजवळ अभाव यांची चढती भांजणी आणि मानसन्मानाची उतरती भांजणी अशी योजना करून वर्णव्यवस्था समाजात दृढमूल राहिल अशी दक्षता घेतली आहे. अनुत्पादकता खालून वर घटत जाते. म्हणून खालच्या वर्णाने वरच्या वर्णात शिरण्याचा प्रयत्न करू नये. असा आग्रह धरला. आणि आपत्तीच्या वेळी वरच्या वर्गाने खालच्या वर्णाचे उपयोग केले तरी चालतील. अशी सवड ठेवण्यात आली. शेवटी जीवन प्रत्यक्षात चालते ते उत्पादनाच्या विपुलतेमुळे. उत्पादन घटत गेले तर सामाजिक जीवन दुःखमय होत जाते. साधनांची उणीव पीडाकर होते अर्थात् समाजातील सुखस्वास्थ्य दुरावते. म्हणून शूद्राने ब्राह्मणाची कर्मे अंगिकारू नयेत. असा निर्बंध प्रस्थापित करावा लागला.

विचार चिंतन

हिंदुस्थानात अनेक ठिकाणी वन्य जमाती आहेत त्या अलिकडे मागासलेल्या आहेत, असे दिसले तरी एकेकाळी त्यातील अनेक गट प्रगत होते. त्याचे त्यांच्या लोककथात वा लोकगीतात पुरावेहि उपलब्ध आहेत. ते आपले मूळपुरुष म्हणून राम–कृष्ण, कौरव–पांडव यांना मानतात. मध्यप्रदेशातील वनजनांचा एक समूह भीमाला आपला पूर्वज मानतो. गोंड लोक रावणाला आपला पूर्वज मानतात. अरुणाचलम् मधील एक समूह स्वतःला रुक्मीचा वंशज मानतो. बलरामाने संतापाच्या भरात रुक्मीला ठार केल्यानंतर भयाने त्याची मुले, वंशज अरुणाचलम् सारख्या दूरच्या प्रदेशात स्थायिक झाले

असणार. ते तेथे आपली वंशपरंपरागत अस्मिता राखून आहेत. देवता म्हणून रुक्मिणीची पूजा करतात. आणि स्वाभाविकपणेच यादवांचा, बलराम–कृष्णाचा द्वेष करतात. श्रेष्ठ ठरली, म्हणून रुक्मिणी हे दैवत आणि रुक्मीचे वंशज असल्यामुळे कृष्णाचा द्वेष, असे हे प्रकरण आहे. हिमालयातील यमुनेच्या आसपास कुठेतरी एका लहानशा भागात अशीच मागासलेली जात आहे, ते स्वत:ला दुर्योधनाचे वंशज मानतात व त्याची पूजा करतात. या वन्य जमातीतील अनेक जातीत पाच –सात दहा प्रकारची गोत्रे आहेत. आणि सगोत्र विवाह त्याज्य मानला आहे. त्यांच्यातहि मनूने सांगितलेल्या विवाहप्रकाराशी मिळतेजुळते विवाहप्रकार आहेत. ज्या गिरीजनात गोत्रे मानली जातात, त्यांच्यात श्रेष्ठ–कनिष्ठ असा भावहि आहे. आपल्या जातीतील मुलगी दुसऱ्या जातीत लग्न करून जाणे, हे त्यांच्यापैकी बहुतेकांना अमान्य असते. तसा प्रसंग धाकामुळे ओढवणार असेल तर ते आपल्या मूळच्या प्रदेशाचा त्याग करून दूरदूरच्या प्रांतात स्थलांतरहि करतात. त्यामुळे त्यांच्यात भाषाभेद आणि रुढीभेद आढळून येतात. तरी आपण मूळचे एका समूहातील आहोत यांची प्रगट जाणिव त्यात असते.

काहि कारणाने एखाद्या मुलीचा दुसऱ्या समाजातील मुलाशी संबंध आला तरी त्यांच्या संततीला ते आपल्यातील समजत नाहीत. व त्यांच्याशी विवाहसंबंध जोडण्यास सिद्ध नसतात.

संस्काराच्या दृष्टीने मुसलमान राजवटींचा वनजन –गिरीजनावर विशेष प्रभाव पडला नाही. पण इंग्रजांच्या आगमनानंतर या स्थितीत बरेच अंतर पडले. ख्रिस्ती प्रचारक त्यांच्यात घुसले. प्रलोभनाने धर्मांतरे घडविली. आता त्यांच्यातील लहानमोठे गट तुटून ख्रिश्चन झाले आहेत. अनेक गिरीजन आपापल्या समूहापुरते स्वतंत्रपणे अनुशासित आणि त्यामानाने पुष्कळसे सुखी होते. पण इंग्रजांच्या राजवटीमध्ये त्यांच्यात साव–सावकारी घुसली व त्यामुळे शेताचे परंपरागत स्वामित्व आणि शेतीव्यवसाय धोक्यात आला.

विचार चिंतन

वेदात चातुर्वर्ण्य नव्हते वा नाहीत असे काहि लोक म्हणतात. पुरुषसूक्तामध्ये चातुर्वर्ण्याचा स्पष्ट उल्लेख आहे. हे पुरुषसूक्त दहाव्या मंडलात आहे. पुरुषसूक्तात चातुर्वर्ण्याचा उल्लेख आहे म्हणून पुरुषसूक्त असलेले हे दहावे मंडल इतर मंडलांच्या मानाने अर्वाचीन आणि दहावे मंडल अलिकडचे का तर त्यात चातुर्वर्ण्याचा उल्लेख आहे म्हणून. आधुनिक विद्वानांचे असे हे विचित्र तर्कशास्त्र आहे.

वेद हे काहि मुळात समाजरचना शास्त्रावरील प्रबंध ग्रंथ नव्हेत. त्यामुळे त्यात समाजव्यवस्थेसंबंधीचे उल्लेख अगदी तुरळक आणि अप्रत्यक्षरीत्याच असणार. ऋग्वेदाच्या आठव्या मंडलात पस्तीसाव्या सूक्तात ब्राह्मण–क्षत्रिय–वैश्य या तिघांचा स्पष्ट उल्लेख आहे. इतरहि मंडलातील अनेक सूक्तातून कोठे ब्राह्मणाचा कोठे क्षत्रियाचा तर कोठे दोघांचाहि उल्लेख आहे. क्वचित् काहि ठिकाणी

विश् शद्बाने वैश्याचाहि उल्लेख आहे. अनेक ठिकाणी दास शद्बांचा उपयोग होतो. तो काहि वेळा तरी शूद्र वर्णाचा वाचक असतो. तेव्हा वेदकाळी चातुर्वर्ण्य नव्हते असे म्हणणे निराधार आहे. केवळ सोयीस्कर अशा तर्कटीपणावर आधारलेले आहे. समाजामध्ये टिकून राहिलेली ब्राह्मण वर्गाची प्रतिष्ठा नाहीशी करण्यासाठी इंग्रजांनी बुद्धिपुरस्सर केलेला तो एक प्रयत्न आहे. संशोधनाच्या नावाखाली तो शिक्षणद्वारा दृढमूल केला. आपल्यातील बहुतेक बुद्धिमंत त्याचेच बळी ठरलेले आहेत.

विचार चिंतन

वर्णाश्रमव्यवस्था वा चातुर्वर्ण्य यांच्या विरोधात भल्याबुऱ्या मार्गाने पुष्कळच थैमान घातले जात आहे. मध्यंतरी १९७० च्या आसपास श्री.गोळवलकर गुरुजींची एक भेटवार्ता एका वृत्तपत्रात (बहुधा नवाकाळ) प्रसिद्ध झाली होती. त्यात त्यांनी चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेविषयी काहिशी अनुकूलता प्रगट केली होती. तेवढ्यासाठी श्री.गुरुजी, रा.स्व.संघ, हिंदुत्वनिष्ठ, सनातनी ब्राह्मण यांच्या विरोधात वृत्तपत्रातून, पुढे दीड–दोन महिने तरी बुद्धिवाद्यांनी, सुधारकांनी विशेषत: समाजवाद्यांनी अक्षरश: तोफा डागून चालविल्या होत्या. पण यामुळे एक मोठा अन्याय आणि पक्षपात झाला हे कोणी लक्षात घेतले नाही.

श्री.गोळवलकर गुरुजींच्यापेक्षा समाजवाद्यांना वंद्य असलेल्या गांधीजींनी अधिक स्पष्ट शब्दात चातुर्वर्ण्याचा पुरस्कार केलेला आहे. त्यांची पुढे दिलेली वचने फार महत्त्वाची आहेत. गांधीजी त्यावेळी पन्नाशी ओलांडलेले परिपक्व विचाराचे, स्वत:चे नेतेपण प्रस्थापित झालेले अधिकारी पुरुष होते.

'वर्णाश्रम ही कर्मविभागाची आरोग्यसंपन्न संस्था आहे. अशी माझी ठाम समजूत आहे. श्रेष्ठ कनिष्ठ भावाचा प्रश्न माझे पुढे नाही. प्रश्न आहे तो केवळ शुद्ध कर्तव्याचा. (आय् डू रिगार्ड वर्णाश्रम ॲज ए हेल्दि डिव्हिजन ऑफ वर्क. देअर इज नो क्वश्चन वुइथ मी ऑफ सुपिरियॉरिटी ऑर इन्फिरियॉरिटि इट् इज प्युअरलि ए क्वश्चन ऑफ ड्युटी) (यंग इंडिया)२३/४/१९२९

'माझ्या समजुती काहीहि असल्या तरी वर्णाश्रमधर्मावर माझी श्रद्धा आहे. तुम्हि आणि मी कितीहि अमान्य केला तरी जो उखडला जाणार नाही. असा तो धर्म आहे. वर्णाश्रमधर्म म्हणजे विनयशीलता. प्रत्येक मनुष्यात ज्याप्रमाणे त्याच्या जन्मदात्याची विशिष्ट आकृति उतरते. त्याप्रमाणेच त्यांची विशिष्ट लक्षणे आणि गुणहि उतरतात. आपण हे मोकळेपणाने मान्य करून त्याप्रमाणे कृती केली तर आपल्याभौतिक महत्त्वाकांक्षांना योग्य आळा बसेल आणि आध्यात्मिक संशोधन, आध्यात्मिक उन्नति यांचे क्षेत्र विस्तृत करण्याकरिता आपली उत्साहशक्ति मोकळी होईल.' (बट् इन्स्पाइट ऑफ ऑल माय बिलिव्हज्, आय स्टिल बिलिव्ह इन् वर्णाश्रमधर्म. टू माय माइंड इट् इज ए लॉ वुइच् हाऊ एव्हर यू ॲंड आय मे डिनाय कॅनॉट बी ॲब्रोगेटेड्. वर्णाश्रम इज ह्युमिलिटी. आय बिलिव्ह दॅट जस्ट ॲज एव्हरी

वन् इन्हेरिटस् अ पर्टिक्यूलर फॉर्म सो डझ ही इन्हेरिट दि पर्टिक्यूलर कॅरॅक्टरस्टिक्स अँड क्वालिटिज ऑफ प्रोजेनिटर्स. दॅट फ्रँक ॲडमिशन इफ ही वुईल ॲक्ट अप् टू इट् वुड पुट ए लिमिटिमेट अवर मटेरियल अँबिशन्स अँड देअरबाय अवर एनर्जी इज सेट प्री फॉर एक्स्टेंडिंग फिल्ड ऑफ स्पिरिच्युअल रिसर्च अँडस्पिरिच्युअल इव्होल्युशन) (यंग इंडिया २९/९/१९२७)

'वर्णधर्म म्हणजे मनुष्याने आपल्या चरितार्थाकरिता आपल्या पूर्वजांचा व्यवसाय अनुसरणे. प्रत्येक मुलगा स्वभावत: आपल्या बापाचा वर्ण अनुसरतो. वर्ण हा या प्रकारे अनुवंशाचा नियम आहे. धर्म ही हिंदूवर कोणी बाहेरून लादलेली गोष्ट नव्हे. तर त्यांच्या हिताचे जे विश्वस्त होते. त्यांनी त्यांच्या हिताकरिता शोधून काढलेला हा नियम आहे. हा मनुष्यकृत शोध नव्हे. तर तो निसर्गाचा अचल नियम आहे. न्यूटनच्या गुरुत्वाकर्षणाप्रमाणे सदैव कार्य करीत असलेली ही प्रवृत्ति आहे. गुरुत्वाकर्षणाचा नियम शोधून काढण्यापूर्वी जसा अस्तित्वात होता तसाच वर्णधर्महि होताच. तो शोधून काढण्याचे काम हिंदूनी केले.' (यंग इंडिया २४/११/१९२७)

'वर्ण जन्मत:च नसेल तर त्यात काहिच अर्थ नाही.' (दि लॉ ऑफ वर्ण इज नथिंग इफ नॉट बाय बर्थ) (यंग इंडिया २४/११/१९२७)

'मला हिंदू धर्माचे जेवढे ज्ञान आहे तेवढ्यावरून वर्ण या शब्दाचा अर्थ इतका साधा आहे की तो कोणाला खरा वाटणार नाही. वर्णाचा अर्थ एवढाच की आपल्या पूर्वजांचा अनुवंशिक व परंपरागत व्यवसाय आपण अनुसरणे' (यंग इंडिया २०/१०/१९२७)

गांधीजींची सर्व वचने भा.स.रा. च्या परिशिष्ट ७ मधून घेतलेली आहेत.

वर्णजातिव्यवस्थेमुळे हिंदु संस्कृति आंतरिक आणि बाह्य अशा अनंत आघातातून आपले वैशिष्ट्य टिकवू शकली. – जस्टिस वुड्रॉफ

जातिसंस्था हा हिंदूंचा एक आश्चर्यकारक शोध असून तो समाजवादाचा एक उत्कृष्ट नमुना आहे. या संस्थेनेच हिंदू समाजाला हजारो वर्षे (अराजकातून) औद्योगिक स्पर्धामय दुष्ट आपत्तीतून वाचविले आहे. – मेरिडेथ टाऊनशेड

जातिसंस्था ही भारतीयांची सामाजिक क्षेत्रातील एक विशेष प्रकारची सिद्धी आहे. – प्रो. गिडेस्

जातिव्यवस्थेत स्वावलंबी, स्वयंपूर्ण प्रमाणबद्ध व परस्पर संवादी असे उद्योगधंद्याचे आर्थिक नियोजन होते. हे नियोजन हिंदुस्थानात राजकीय–व्यापारी स्थित्यंतरातून टिकून राहिले आहे. –

जॉर्ज वुड

जातिसंस्था ही खऱ्या अर्थाने लोकसत्ता स्वरूपाची आहे. – जस्टिस् वुड्राफ

अनेक प्रकारचे आघात घडूनहि हिंदू समाज हजारो वर्षे शांतीने आणि स्थिरतेने नांदला याचे मुख्य कारण नि:संशयपणे जातिव्यवस्था हेच आहे. –सिडने लॉ

हिंदू समाजात जातिव्यवस्थेने बिघाड उत्पन्न केला हे म्हणणे खरे नाही. उलट पुरातनकालापासून तिने महत्त्वाचे काम केले आहे. अणि पुढेहि हा जातिव्यवस्थाच हिंदू समाजाची सुस्थिति आणि स्थैर्य टिकवून ठेवील. – हेन्री कॉटन

वर्णव्यवस्था नष्ट करणे वा विझवणे हिंदुस्थानात तरी अशक्य आहे. ती अनंतकाळपर्यत टिकून राहील. जातिरहित हिंदु समाज कल्पनेतहि येणे शक्य नाही. सुधारकांनी जातिव्यवस्थेच्या नाशाचे प्रयत्न करण्याचे सोडून तिचे लाभच पदरात पाडून घेण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न केला तर तेच कल्याणकारक होईल. हिंदू समाजरूपी समुद्राचे गंभीर व खोलपाणी सहजपणे ढवळले जाणार नाही. – व्ही ए स्मिथ

वर्ण व जाति प्रत्येक व्यक्तीला समाजात निश्चित स्थान, प्रतिष्ठा, धंदा, आणि समान योग्यतेचा परिवार मिळवून देते. वर्णजातिमुळे व्यक्ति ही जन्माबरोबरच समाजाच्या एका बांधीव गटाची सहजपणे घटक बनते. व त्यामुळे तिच्या सुरक्षिततेची शाश्वती लाभते. वर्ण आणि जाति हा हिंदू व्यक्तींचा एक चांगला गट आहे. युरोपात समान धंदेवाईकांच्या संघटना असतात. तशी जातिव्यवस्था ही उद्योगावर आधारित अशी कर्मचारी संघटनाच (ट्रेड युनियन) आहे असे म्हणावयास काहीच अडचण नाही. ए.व्हिजन ऑफ इंडिया– सिडने

जातींची सामान्यत: जातपंचायत असते. जातीत निर्माण झालेले प्रश्न तिच्यापुढे मांडले जातात. अपराध्याला रूढ परंपरेप्रमाणे शासन होते. योग्य तो न्याय दिला जातो. तो मान्य होतो. आणि अपराधी कलंकित न होता, जीवनातून न उठता, उचित प्रायश्चित्त करून पुन्हा पूर्वीप्रमाणेच सन्मानाने जातीत मिसळून जातो. राजकीय निर्बंधातून शासकीय न्यायालयीन शिक्षा भोगून जो बाहेर पडतो, त्याचेवरील डाग सहसा पुसला जात नाही.म्हणून जातिव्यवस्थेला जातगंगा म्हणण्याची पद्धति आहे. गंगाजलाच्या स्पर्शाने माणसे पापमुक्त होतात. तसेच जातपंचायतीमुळे होते.

(वरील युरोपियन व्यक्तींची वचने श्री.गं.ना.कोपरकर संपादित भारतीय वाङ्मयमालेच्या ३२व्या अंकातून घेतलेली आहेत. पृ.६ते ८)

भारतीय वर्णव्यवस्था वा जातिप्रथा यांच्यावर टीका करणारे वा आक्षेप घेणारे, या

व्यवस्थेची करता येईल तेवढी निंदा करणारे युरोपियन लेखकहि आहेत. मेन, शेरिंग, ही त्यातील काहींची नावे. भारतीय व्यवस्थेचा अपमान करणे, तिची निंदा करणे, तिच्यातील दोष हुडकून काढणे हा तर इंग्रजांचा प्रधान हेतू होता. कारण त्याविना आपल्याला खरी प्रतिष्ठा प्राप्त होणार नाही असे त्यांना मनापासून वाटत असे. त्यामुळेच मॅक्समूलर सारखे काही विद्वान भरपूर वेतन देऊन या कामासाठी ! नेमलेले असत. मॅक्समूलरने तर त्यावेळच्या हिंदुस्थानच्या सचिवाला आवर्जून मोठ्या खोचकपणे लिहिले होते की ' हिंदू लोकांची त्यांच्या धर्मावरील श्रद्धा डळमळीत होईल. असा मी यशस्वी प्रयत्न केला आहे. आता जर हिंदुस्थानात ख्रिस्तीधर्म पसरला नाही, तर तो दोष कोणाचा ? अर्थात इंग्रज शासनाचा !'

हिंदू धर्माविषयी आणि त्यातहि ब्राह्मणांविषयीची अवहेलना दृढमूल झाली पाहिजे हे इंग्रज अधिकाऱ्यांना वाटले त्याला काही घटना कारणीभूत आहेत.

एक वरिष्ठ इंग्रज अधिकारी आपल्या प्रवासात प्रयागला आलेला होता त्यावेळी तेथे बहुधा कुंभमेळा भरला असावा. लक्षावधि लोक तेथे संगमावर एकत्रित झालेले होते. त्यांनी आपल्या हाताखालच्या हिंदू अधिकाऱ्याला विचारले की ''ही लोकांची एवढी मोठी संख्या इथे एकत्र का झाली आहे?'' ,''आज एक विशेष पर्व आहे म्हणून स्नानासाठी हे लोक येथे जमले आहेत.'',''या दिवशी येथे या असे आमंत्रण यांना कोणी दिले?'', '' आमंत्रण द्यावे लागत नाही. पंचागात विशिष्ट तिथीला येणारे हे पर्व नोंदलेले असते. त्याचे महत्व परंपरेने सर्वांना माहीत आहे.'' ,''पंचागात हा नेमका दिवस कोण ठरवितो?'', ''ज्योतिष जाणणारे विद्वान् ब्राह्मण हे काम करतात.'' हे ऐकताच तो इंग्रज चकित झाला. आणि धास्तावलाहि. तो स्वत:शी म्हणाला–'विशिष्ट दिवशी विशिष्ट पर्व आहे हे कोण्या ब्राह्मणाने लिहिताच एवढ्या प्रचंड संख्येने माणसे एकत्र येतात. ही गोष्ट आमच्यासाठी चांगली नाही. ब्राह्मणाचे हे महत्त्व मोडून काढले पाहिजे.'

दुसरी घटना कलकत्त्यात घडलेली आहे. एक इंग्रज अधिकारी आपल्या कार्यालयात बसलेला होता. त्याच्या चपराशाने त्याला विचारले की, '' साहेब! मी पाच मिनिटात थोडा बाहेर जाऊन येतो.'' ''कशाला रे?'' ''तहान लागली आहे. पाणी पिऊन येतो.'' ''अरे ! बाहेर कशाला जातोस ? कोपऱ्यात तो पाण्याने भरलेला माठ आहे. त्यातील पाणी पी ना!'' ''नको साहेब, बाहेरच जाऊन येतो.'' साहेबाने फारच खोदून विचारल्यावर तो चपराशी म्हणाला– '' या माठाला तुम्ही शिवला आहात. मी ब्राह्मण आहे. मला ते पाणी चालणार नाही''. इंग्रजाला अर्थातच या गोष्टीचा फार राग आला. माझा चपराशी, आणि मला स्वत:पेक्षा अपवित्र समजतो ? ब्राह्मणपणाचा याला केवढा अहंकार ! हे आपल्या दृष्टीने चांगले नाही. असे त्यास चांगलेच जाणवले.

तिसरी गोष्ट श्री. गोळवलकरगुरुजींच्या विचारधन या ग्रंथात. त्यांनी उल्लेखिलेली आहे. पृ. १२४ वर गुरुजी म्हणतात– 'आपले एक थोर क्रांतिकारक लाला हरदयाळ यांनी सांगितलेला एक प्रसंग पहा. दक्षिणेत एक इंग्रज अधिकारी होता. एक स्थानिक नायडू गृहस्थ त्याचा सहाय्यक होता. त्या इंग्रजाचा चपराशी ब्राह्मण होता. एक दिवस हा इंग्रज रस्त्यावरून चालला होता. त्याचा चपराशी त्याच्यामागून चालला होता. समोरून त्या इंग्रजाचा तो नायडू सहाय्यक आला. त्या दोघा अधिकाऱ्यांनी पाश्चात्य पद्धतीने हस्तांदोलन करून एकमेकांचे स्वागत केले. परंतु त्या नायडूने जेव्हा त्या चपराशाला पाहिले तेव्हा तो तत्क्षणीच त्याच्या पाया पडला. ते पाहून इंग्रज अधिकारी चक्रावला. त्याने त्या नायडूला म्हटले मी तुझा वरिष्ठ अधिकारी असूनही तू ताठ उभा राहून माझ्याशी केवळ हस्तांदोलन केले. हा तर माझा नोकर आहे. भर रस्त्यात तू त्याच्यापुढे लोटांगण घातलेस हे कसे काय? सहाय्यक अधिकाऱ्याने उत्तर दिले. 'आपण माझे वरिष्ठ अधिकारी आहात. हा आपला नोकर असेल. परंतु आमच्या समाजामध्ये जो वर्ग शतकानुशतके आदरणीय मानला जात आहे. त्या वर्गातील तो आहे. त्याच्यापुढे मस्तक नमविणे हे माझे कर्तव्य आहे.' त्या इंग्रजाने इंग्लंडमधील इंडिया हाऊसला या प्रसंगासंबंधी लिहिलेली पत्रे उपलब्ध आहेत. त्या पत्रात त्याने म्हटले आहे.'इंग्रजांनी ब्राह्मणाला स्थानभ्रष्ट करून त्यांची जागा स्वत: घेतल्यावाचून म्हणजे ब्राह्मणाइतके, किंवा त्याहूनहि जास्त आदरणीय झाल्यावाचून ब्रिटीश साम्राज्य स्थिरावणार नाही.'

श्री.गुरुजींनी पुढे म्हटले आहे,' आपल्याला असे शिकविण्यात आले की तुम्हाला धर्म नाही, तत्त्वज्ञान नाही, नीतिनियम म्हणण्यासारखेहि काही नाही. तुमचे यापूर्वीचे सर्व जीवन अगदी अंध:कारमय आहे. इंग्रज येथे आले ही मोठी ईश्वरीकृपाच म्हटले पाहिजे.कारण त्यांच्या पायाशी बसून संस्कृति,धर्म,आणि सुव्यवस्थित असे सामाजिक व राजकीय जीवन यांचे प्राथमिक धडे तरी घेता आले'

' ब्राह्मणांनी राष्ट्रघात केला.स्वत:चे महत्त्व वाढेल अशी ग्रंथरचना करून इतर जातींना विशेषत: अस्पृश्यांना अगदी तुच्छ वागणूक दिली.' हा सर्व मुख्यत: इंग्रजांनी बुद्धिपुरस्सर केलेला प्रचार होता. अस्पृश्यांना रस्त्याने जाताना गळ्यात मडके बांधून त्यातच थुंकावे लागे. असे आंबेडकरांनी एके ठिकाणी म्हटले आहे. त्यावर श्री.य.न. केळकर यांनी ' हे खोटे आहे. त्याला ऐतिहासिक पुरावा द्या.' असे आव्हान आंबेडकरांना दिले होते. पण आंबेडकर त्याचे योग्य उत्तर देऊ शकले नाहीत. काही वर्षापूर्वी श्री.जीवन कुलकर्णी यांनी'सोबत' मध्ये या विषयावर एक लेखमाला लिहून 'गळ्यात मडकी बांधण्याची तथाकथित घटना शुद्ध थोतांड असल्याचे सिद्ध केले होते.

विचार चिंतन

डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर आपल्या 'प्राचीन महाराष्ट्र' या ग्रंथात म्हणतात की,

'भारतीयांच्या संस्कृतीस मारून टाकावे. त्यासाठी भारतीय समाजाचा केंद्रीभूत असलेला जो ब्राह्मणवर्ग त्यापासून जनता फोडावी या प्रकारची वृत्ति इंग्रजांनी धरल्यामुळे आज समानतेच्या नावाने उत्पन्न केलेल्या तत्त्वांचा आणि धर्मसुधारणेच्या नावाखाली ब्राह्मणद्वेषाचा प्रसार इंग्रजांनी त्यांच्याकडे हिंदुस्थानची पेशवाई आल्यापासून करविल्यामुळे, विद्यासंवर्धकवर्गाचा गौरव ही जी समाजातील अत्यंत आवश्यक गोष्ट तीच आक्षेपार्ह वाटू लागली आहे. ब्राह्मणांनी इतर जनतेस वाईट रीतीने वागविले याबद्दल पुरावा मुळीच नाही. लोकास ब्राह्मणाविरुद्ध उठविणे, हिंदुस्थानच्या शत्रूंना आवश्यक असल्यामुळे त्यांनी ग्रंथोक्त वाक्याचा विपर्यास केला. कारण ब्राह्मणांनी स्थापन केलेली समाजपद्धति युरोपियनास बोचत होती.'

ब्रा.रा.अ.प्रकरण–१९

केतकरच पुढे म्हणतात की– 'ब्राह्मणांचे उच्चत्व सांगणारी वाक्ये दर्पोक्तीची वाटली तरी त्यांची वागणूक दुष्टपणाची नव्हती. ज्या वर्गाच्या हातात सत्ता नाही, संपत्ति नाही, त्या वर्गाला आपले प्राधान्य जनमान्य करविण्यासाठी अतिशयोक्तीची भाषा वापरणे आवश्यक होते.'

ब्रा.रा.अ.प्रकरण– २०

काही मूठभर बुद्धिवाद्यांव्यतिरिक्त चातुर्वर्ण्याचा उल्लेख वेदांतही आहे.सगळ्यात प्राचीन मानल्या जाणाऱ्या ऋग्वेदातहि आहे. पुरुषसूक्तात तर तो अगदी स्पष्टपणे आहे. तेव्हा चातुर्वर्ण्याच्या वेदमान्यतेविषयी इतरात फारसा वाद नाही. वाद आहे तो चातुर्वर्ण्य जन्मसिद्ध होते की गुणकर्मावर आधारित तदनुसार असलेल्या उद्योग व्यवसायावर आधारित होते. हा गीतेमध्ये 'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागश:' असा चातुर्वर्ण्याच्या संबंधात गुणकर्माचा उल्लेख आल्यामुळे ते निदान तो पर्यंत तरी महाभारतकाळापर्यंत तरी, जन्माधिष्ठित नव्हते. असे वेदाच्या थोरवीवर, मनूच्या महात्म्यावर, संस्कृतीच्या श्रेष्ठतेवर, परंपरेच्या गौरवावर, ज्यांची दृढश्रद्धा आहे हिंदुस्थानला जे प्रेमादराने 'मातृभूमि' मानतात, त्यांनाहि चातुर्वर्ण्य जन्माधिष्ठित असावे हे मान्य नाही. आरंभी तरी ते तसे नव्हते. असे त्यांना ठामपणे वाटते. आर्यसमाजाचे संस्थापक असलेल्या महर्षि दयानंदासारखे प्रखर वेदनिष्ठहि चातुर्वर्ण्य जन्मसिद्ध मानण्याच्या विरोधात आहेत. इतरहि अनेक विद्वान त्याच पठडीतले आहेत.

चातुर्वर्ण्य जन्माधिष्ठीत नसावेत असे मानणारांना काही थोड्या वाक्यांचाआधार आहे. पुराणातून वर्ण पालटलेल्यांची काही उदाहरणे वर्ण जन्मसिद्ध नव्हते असे मानणारांना आपल्या मतांशी अनुकूल वाटतात. ब्राह्मण शूद्रतेला प्राप्त होतो. उलट शूद्रहि ब्राह्मण्याला मिळवितो. अशा अर्थाचे मनूचे एक वाक्य आहे. यक्षप्रश्नातहि यक्षाने विचारलेल्या प्रश्नांना उत्तर देताना युधिष्ठिर उत्तर देताना म्हणतो.–

शृणु यक्ष कुलंचैव न स्वाध्यायो नच श्रुतम्। कारणं हि द्विजत्वे तु वृत्तमेव न संशय:॥

द्विजत्व म्हणजे ब्राह्मणत्व वृत्तीवर आधारित आहे असा याचा अर्थ.

अशा वाक्याप्रमाणेच विश्वामित्र तपश्चर्येच्या बळावर ब्राह्मण झाला. हे उदाहरण सर्वप्रसिद्ध आहे. तसेच विश्वामित्रांनी वरुणाला उद्देशून केलेल्या हरिश्चंद्राच्या यज्ञाच्या वेळी शुन:शेप या ब्राह्मण कुमाराला तुम्ही आपला भाऊ माना. असे स्वत:च्या मुलाना सांगितले. त्यांच्यातील निम्याने ते मान्य केले. पण इतरांनी शुन:शेपास भाऊ मानण्यास होकार दिला नाही. म्हणून विश्वामित्रांनी रागावून 'तुम्ही शूद्र व्हाल' असा शाप दिला. आणि ते तसे झाले. असा श्रीमद्भागवतामध्ये स्पष्ट उल्लेख आहे तसेच पूर्वीच्या काळी म्हणजे कृत वा सत्ययुगात चातुर्वर्ण्य नव्हते. हंस नावाचा एकच वर्ण होता असेही एक वचन आहे याच्या आधारावर वर्णव्यवस्था आधी नव्हती ती पुढे निर्माण झाली. त्याहिवेळी ती प्रथम जन्मसिद्ध नव्हती.गुणकर्माश्रित होती असे काही विद्वान मानतात.

चातुर्वर्ण्यव्यवस्था गुणकर्माश्रित होती. याचा त्यांच्यामते अर्थ असा की, जो सौम्य आहे, सात्त्विक आहे, केवळ अध्ययन–अध्यापनाचीच ज्याला आवड आहे, त्यातच जो जीवन व्यतीत करतो. यज्ञ करील वा करवील. हे केवळ धर्मकृत्य म्हणून निष्काम भावनेने करीत असेल तो ब्राह्मण.

जो वृत्तीने तेजस्वी शूर, सैनिक, आरक्षी(पोलीस) अशी संरक्षणाची कामे करणारा तो क्षत्रिय, जो जो शेती, पशुपालनलव्यापार उदीम करतो,तो वैश्य.आणि जो सेवक म्हणून काम करतो; ज्याचे पोट हातावर आहे, मोलमजुरी करतो. तो शूद्र. यात लोहार, सुतार, तांबट, शिंपी, साळी, माळी इत्यादि सगळेच आले. गुणकर्माश्रित चातुर्वर्ण्याचा हा अर्थ तसे मत असणारांना अभिप्रेत आहे.

चातुर्वर्ण्य जन्मावर आधारलेलेच मानले पाहिजे. असे मानणाऱ्या अधिकारी विद्वानांची संख्याहि थोडी थोडकी नाही. श्री. राजेश्वर शास्त्री द्रवीड,अप्रबुद्ध या नावाने विख्यात असलेले अत्यंत बुद्धिमान आणि विद्वान असे श्री.विष्णु केशव पाळेकर, श्री. वा.दा. तळवलकर, स्वामीकरपात्री महाराज, हे आणि यांच्यासारखे इतर अनेक विद्वान चातुर्वर्ण्य व्यवस्था जन्मसिद्ध मानणारे होते. आजहि तसे पुष्कळ असावेत. पण बहुतेक सर्व प्रसिद्धीमाध्यमे सुधारक बुद्धिवाद्यांच्या वा समाजवाद्यांच्या स्वाधीन असल्यामुळे आणि त्यांचे विचारस्वातंत्र्य वा अभिव्यक्ति स्वातंत्र्य त्यांच्या स्वत:पुरतेच मर्यादित असल्याने त्या सनातनी विचाराच्या आधुनिक विद्वानांची नावे लोकांच्यापुढे येत नाहीत.

चातुर्वर्ण्य जन्मसिद्धच मानले पाहिजेत. असे माझेहि निश्चित मत आहे.या मताला पोषक अशी अनेक शास्त्रवचने आहेत. आणि काही साधार तर्कहि त्यादृष्टीने विचारात घेण्यासारखे आहेत. ब्राह्मण पतित होतो. ब्राह्मण्याला मुकतो. राजाने जो ब्राह्मण धर्माने वागत नाही त्याला शूद्रासारखे वागवावे. आचारभ्रष्ट ब्राह्मणाला कोणताही मानसन्मान वा दानदक्षिणा देऊ नये.त्याला यज्ञात बोलावू नये. अशा अर्थाचीहि पुष्कळ वचने मनुस्मृति आणि इतर स्मृतीग्रंथात आहेत.

ब्राह्मण, ब्राह्मणाचे व्यवसाय करीत नसेल तर त्याच्या त्याच्या कर्माप्रमाणे त्याला स्वतंत्रपणे

त्या त्या वर्णाचा मानावे. सैनिक असेल तर क्षत्रिय, व्यापारी असेल तर वैश्य, सेवक असेल किंवा शूद्रांची शिंपी, सुतार इत्यादि कामे करीत असेल तर त्याला सरळ शूद्र म्हणूनच संबोधावे. ब्राह्मण असून पतित झाला असे म्हणण्याचे कारण काय? जो ब्राह्मण धर्माने वागत असेल त्याला देवतुल्य वा ऋषितुल्य ब्राह्मण असे आवर्जून म्हणण्याचे तरी काय कारण? ब्राह्मणवर्ण हा जन्मसिद्ध असेल तरच ब्राह्मण भ्रष्ट झाला. पतित झाला. त्याला शूद्रासारखे वागवावे. असे म्हणण्याला अर्थ उरतो. नाहीतर '' शूद्रासारखे'' या शद्बांनाहि अर्थ राहात नाही. पुष्कळसे ब्राह्मण यथायोग्य ब्राह्मणधर्माने वागत नाहीत. म्हणून जे काही थोडे सदाचारी,शीलसंपन्न आहेत, काटेकोरपणे ब्राह्मण धर्माने वागतात त्यांना मग ऋषितुल्य,देवतुल्य म्हणणे शोभते. जन्माने माणूस असतो. शरीराकृति माणसासारखी असते. तेव्हा त्याला माणूस म्हणणे स्वाभाविक आहे. मूर्खासारखे वागला तर 'हा काय माणूस आहे? याच्या पेक्षा गाढव बरे!', 'हा माणसातला गाढव', लाचारपणे वागला तर 'हा माणसातले कुत्रे!' शौर्याने वागला तर 'पुरुषसिंह!' शीलसंपन्न असला म्हणजे 'सत्पुरुष!' असे शद्बप्रयोग आपण वारंवार करतो. या प्रत्येकवेळी तो माणूस, जन्माने माणूस आहे. याविषयी कोणालाहि शंका नसते. तेच वर्णांच्या संदर्भातहि तसेच मान्य केले पाहिजे.

महाभारताने शांतिपर्वात अशा ब्राह्मण–क्षत्रिय,ब्राह्मण–वैश्य, ब्राह्मण–शूद्र,ब्राह्मण–चांडाल अशी ब्राह्मणांची वर्गवारी वर्णिलेली आहे. भागवताच्या एकादश स्कंधात संन्याशाची वृत्ति साांगताना संन्याशाने चारी वर्णाकडून भिक्षा स्वीकारावी. असा साधा सरळ उल्लेख आहे. पण यावर भाष्य करताना श्रीएकनाथ महाराजांनी मात्र जो जातीने ब्राह्मण आहे. पण वृत्तीने क्षत्रिय–वैश्य–शूद्र यांच्यासारखा आहे. त्यांचे त्यांचे व्यवसाय करतो. तोच येथे भिक्षेच्या संदर्भात गृहीत धरावा असे म्हटले आहे. म्हणजे महाभारतकालापासून एकनाथमहाराजांपर्यंत वर्णव्यवस्था जन्मसिद्ध असल्याचेच निश्चित होते.

'' शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम्।'' या वचनाचेहि तसेच मानावे. वर्ण जर जन्मानुसारी नसेल तर उपनिषदात ब्राह्मण विद्याग्रहणासाठी क्षत्रिय राजाकडे गेले असे आवर्जून म्हणण्याचे काही कारण नाही. राजा विद्वान् आहे म्हणजे तो ब्राह्मणच आहे. पण असे न मानता तो विद्यादान करणारा राजा स्वत:च शिकण्यासाठी आलेल्या ब्राह्मणांना म्हणतो.– 'अरे! ही मृत्युतर गतिसंबंधीचीजी विद्या आम्हा क्षत्रियातच आहे. म्हणून तर आमच्याजवळ सन्मान–सामर्थ्य आहे. ती तुम्हाला शिकविली तर आमचे महात्म्य काय राहील?' म्हणजे ज्ञान असूनहि राजा ब्राह्मण झाला नाही क्षत्रियच राहिला. आणि त्याला आपल्या क्षत्रियत्वाचा अभिमानहि आहे. (छांदोग्य– ५/३/७). तेव्हा गीतेतील गुणकर्माचा अर्थ आपण स्थूलपणाने घेतो तसा नाही. परमेश्वराने वर्णव्यवस्था केली तेव्हा विभागणी करताना सत्त्व–रज–तम या प्राकृतिक गुणांचा विभाग केला आणि त्यांना त्या त्या गुणांना अनुकूल अशी कर्मे सांगितली. व्यावहारिक अर्थाने गुणकर्म शद्ब येथे घेता येणार नाही. ब्राह्मण विद्याप्रिय असल्याने तो ज्या ज्या ठिकाणी

विद्या असेल तेथे मोकळ्या मनाने जात असे. म्हणून उपनिषदातील ब्राह्मण क्षत्रियाकडे गेले. महाभारतात जाजली नावाचा ब्राह्मण तुलाधार नावाच्या वैश्याकडे गेला. असे वर्णन शांतिपर्वात आहे.

वनपर्वामध्ये कौशिक नावाचा ब्राह्मण धर्मव्याध नावाच्या एका खाटकाकडे विद्या–ग्रहणासाठी गेल्याचे वर्णिले आहे. अगदी अलिकडच्या काळात संतश्रेष्ठ तुकोबारायांसारख्या ते स्वत:च म्हणतात त्याप्रमाणे शूद्र किंवा कुणबी असलेल्या व्यक्तीला त्यांची योग्यता अधिकार लक्षात येताच रामेश्वरभट्टासारखा एक धर्माधिकारी विद्वान् ब्राह्मण शरण जातो. भक्तिभावाने त्यांच्या चरणावर मस्तक ठेवतो. आणि मोठ्या गौरवाने नि:शंकपणे म्हणतो–

तुकिता तुलनेसी ब्रह्म तुकासी आले। म्हणून रामेश्वरे चरणी मस्तक ठेविले॥

'शूद्रो ब्राह्मणतामेति ' याचा अर्थ असा आहे. शीलसंपन्न विद्यावान शूद्र जन्माने ब्राह्मण होतो. आणि त्यांच्याशी रोटी–बेटी व्यवहार मुक्तपणे केले जातात. अशी स्थिति गृहीत धरता येत नाही.

वर्ण जर सहजपणाने पालटता येण्यासारखा असता तर विश्वामित्र ब्राह्मण झाल्यासारखी उदाहरणे अगदी थोडी, हाताच्या बोटावर मोजता येतील इतकीच का असावीत ? ब्राह्मणत्व मिळविण्यासाठीहि विश्वामित्राला घोर तपश्चर्या करणे का भाग पडावे ? त्यातहि मेनकेच्या नादाने स्खलन होताच वा रंभेवरील क्रोधाने तिला शाप देताच त्याची तपश्चर्या वाया जाऊन पुन्हा संयम धारण करून त्याला तपश्चर्या करावी लागली. मग तो ब्राह्मण झाला. वेदाचा द्रष्टा झाला. ऋषि म्हणून मान्यता पावला. त्याने पाहिलेला श्रेष्ठ गायत्रीमंत्र अतिप्राचीन कालापासून आजपर्यंतच्या सर्व ब्राह्मणांचे आराध्यदैवत होऊन राहिला आहे. पण एवढी ब्राह्मण होण्याची योग्यता प्राप्त होण्यासाठी अगणित कष्ट घ्यावे लागले. वर्णपालट केव्हाहि होण्यासारखा, सहज, सोपा नव्हता हे या उदाहरणावरून सिद्ध होते. वर्णपालट सोपा असता, केवळ उद्योग व्यवसायाच्या परिवर्तनाने तो मिळण्यासारखा असता तर विश्वामित्राने स्वत: एक गुरुकुल चालविले असते. तर तो ब्राह्मण म्हणून मान्यता पावावयास हवा होता. मुळात क्षत्रिय असल्याने त्याला वेदासकट सर्व शिक्षण घेता येत होतेच. ते त्याने घेतलेहि असणार. तेव्हा त्याने वेद आणि शास्त्रे यांचेअध्यापन करण्यास आरंभ करावयाचा आणि ब्राह्मण व्हावयाचे. ही गोष्ट अगदी साधी सोपी वर्ष सहामहिन्यात साधण्यासारखी नव्हती. यावरून वर्ण जन्मसिद्ध होते हेच मानावे लागेल.

वर्ण जन्मसिद्ध नसतील तर वर्णसंकर या शद्बाला अर्थच राहात नाही. त्या वर्णसंकराचे अनुलोम आणि प्रतिलोम असे प्रकार पाडले आहेत. प्रतिलोम अधिक निंद्य ठरविला आहे. वर्ण जन्मसिद्ध मानले तरच संकर अनुलोम–प्रतिलोम यांना गृहीत धरावे लागते.

विचार चिंतन

तैत्तिरीय ब्राह्मणात ऋग्वेदापासून वैश्य,यजुर्वेदापासून क्षत्रिय, आणि सामवेदापासून ब्राह्मण झाले असा उल्लेख आला आहे. 'ऋग्भ्यो जातं वैश्यं वर्णमाहु: यजुर्वेदं क्षत्रियस्य आहु: योनिम् सामवेदो

ब्राह्मणानां प्रसूतिः।' (तै. ब्रा. ३/१२/९)

ध.का.इ.पृ.११४

ऋग्वेदामध्ये त्वष्टा (रथकार–सुतार ८/१०२/८) भिषक् (९/११२/१) करमार (लोहार (९/११२/२), चर्मम्न–चांभार (८/५/३८) अशी जातिवाचक व व्यवसायवाचक नावे आली आहेत. तैत्तिरीय संहितेमध्ये क्षत्ता–तक्षा– कुलाल–पुंजिष्ठ, निषाद, इषुकृत, धन्वकृत्, मृगयु अशी जाति वा व्यवसायवाचक नावे आलेली आहेत. तैत्तिरीय ब्राह्मणात यातील काही व अधिक अशी आयोगु, मागध, सूत, शैलूप,रेभ, भीमल, मणिकार, वप(न्हावी) ज्याकार, रज्जुसर्ग(मांग–दोऱ्या वळणारा) श्वनि, सुराकार,(कलाल) आयस्ताप, कितव, विदलकार(बुरुड) कंटककार अशी नावे आलेली आहेत. तांड्य ब्राह्मण –किरात.

ध.का.इ.पृ.११५

निषादासंबंधी श्रौत व सूत्र ग्रंथामध्ये मतभेद आहेत. पूर्वमीमांसा सूत्रात वेदात आल्याप्रमाणे निषाद रुद्राला उद्देशून इष्टी करू शकतो. तर ऐतरेय ब्राह्मणात निषादाला दुष्कर्मी म्हटले आहे. शांखायन ब्राह्मणात उल्लेख आहे की विश्वजित् यज्ञ करणारा निषादांच्या वस्तीत राहून त्यांचे कनिष्ठ प्रतीचे भोजन घेऊ शकतो. सत्याषाढ कल्पात म्हटले आहे की रथकार आणि निषाद दोघेहि अग्निहोत्र आणि दर्शपूर्णमास नामक कृत्ये करण्यास योग्य आहेत.

ध.का.इ.पृ.११५

वरील उल्लेखावरून असे दिसते की निषादासकट शूद्र आणि शूद्रेतरांना अर्थात ब्राह्मणासकट पंचजनांना सर्वप्रकारची धर्मकृत्ये करण्याचा अधिकार आहे हे आरंभी तरी सर्वमान्य होते. पुढे पुढे शूद्र आणि शूद्रेतरांची मनोवृत्ति आणि व्यवसायकृत्ये अधिकाधिक खालावली तसतशी त्यांनी पूजादि धर्मकृत्ये करू नयेत अशी धारणा दृढावत गेली. अर्थात् यांचे पुरोहित मात्र वैदिक ब्राह्मणच असत. आणि ते सर्वांची ती ती धार्मिक कृत्ये वेदोक्त वा पुराणोक्त मंत्रांनी करीत असावेत.

विचार चिंतन

'शनकैस्तु क्रियालोपात् इमा क्षत्रिय जातयः वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च। पौंड्रकाश्चौंडद्रविडाकाम्बोजा यवनाः शकाः । पारदाः पह्लवाः चीनाः किरातादरदाः खषाः॥' (मनु–१०/४३,४४) विश्वामित्रांनी शुनःशेप प्रकरणी शाप दिल्यामुळे त्याचे जे पन्नास पुत्र शूद्र किंवा चांडाल झाले त्यांची नावे या वरील श्लोकात आली आहेत पण ते योग्य नाही. यातील यवन, शक, चीन, दरद, खष ही नावे तर निश्चितपणे भारताबाहेरील जातींची आहेत. तुर्वसूपासून यवन झाले आणि मनुपुत्र नरिष्यंतापासून पुढे शकजातीचा जन्म झाला. असे वर्णन इतरत्र आढळते. शापाने वसिष्ठपुत्र शूद्र झाले.

असे असले तरी त्यांच्या इतक्या वेगवेगळ्या जाती होण्याचे काही कारण दिसत नाही. ते कोण्यातरी एकाच शूद्र जातीत समाविष्ट झाले असणार. मनू 'ब्राह्मणादर्शनाचा' आणि 'क्रियालोपाचा' उल्लेख करतो त्यावरून शतकानुशतके भारताबाहेर राहिल्याने मूळचे क्षत्रियच म्लेंच्छ झाले हेच मानणे योग्य.

विचार चिंतन

हिंदुस्थानात गेल्या अडीचशे शतकात ज्या काही धार्मिक उलथापालथी झाल्या, पंथोपपंथ निघाले. त्या सर्वात इतर विविधतेसवे एक समानसूत्र आढळून येते. ते असे की सगळ्यांच्याच मनात ब्राह्मण आणि वर्णाश्रम धर्म यांच्याविषयी विरोधाची भावना होती. एक वर्ग विभागणी म्हणून चातुर्वर्ण्य नाकारता येत नव्हता. मग वर्णभेद गुणकर्मावर आधारलेला असावा की जन्मावर असा वाद उपस्थित केला गेला आणि त्याचे उत्तर सोयीस्करपणे चातुर्वर्ण्य हे गुणकर्माधिष्ठीत असावे असे दिले गेले .

येथे कुणी असा प्रश्न उपस्थित करील की गेल्या अडीचशे–तीनशे शतकात ब्राह्मण आणि चातुर्वर्ण्य यांच्या विरोधात इतके थोर लोक, इतके पंथ वेळोवेळी उभे राहिले. याचा अर्थ त्यांचे ठिकाणी तसेच काही महत्त्वाचे दोष असले पाहिजेत म्हणून आजच्या विज्ञानयुगात तरी जन्माधिष्ठित चातुर्वर्ण्य त्याज्यच मानले पाहिजेत. हा आक्षेप वरवर ठीक वाटतो. पण त्याचवेळी हे लक्षात घेतले जात नाही की या गेल्या अडीचतीन सहस्रकात जितके म्हणून चातुर्वर्ण्यविरोधी गट निर्माण झाले त्यांचा प्रत्येकी एक स्वतंत्र पंथ वा संप्रदाय निर्माण झाला. तो एक वेगळी जात म्हणून हिंदु समाजात नांदत आहे.

विचार चिंतन

चातुर्वर्ण्य व्यवस्था प्रदीर्घ कालापासून निदान महाभारतकालापासून आपल्या मूळच्या आदर्शभूत शुद्ध स्वरूपातून ढळली असली तरी, जन्माने तरी वर्ण आणि जात या स्वरूपात अद्यापीहि टिकून आहे. आणि जवळच्या काळात नष्ट होईल असे मानण्यास लवमात्र आधार नाही. यावरून चातुर्वर्ण्य व्यवस्था ही त्याज्य नसून जन्माधिष्ठित वर्णव्यवस्था वा जातिव्यवस्था दीर्घकाळात आतून बाहेरून होणारे आघात पचवून अजूनहि जन्मापुरती तरी टिकून आहे. इतकेच नव्हे तर तिने विरोधकांनाच आपापले स्वतंत्र स्वतंत्र गट म्हणून नांदण्यास भाग पाडले. जन्मजात व्यवस्थेचा हा चिवटपणा लक्षात घेतला म्हणजे तिच्या ठिकाणी जाणूनबुजून दुर्लक्षिलेले वा गंभीर विज्ञानावर आधारलेले असल्यामुळे सहजा–सहजी कुणाच्याहि लक्षात न येणारे, काही महत्त्वाचे, बरेच सद्गुणहि असले पाहिजेत हे सिद्ध होते. उदार हिंदू धर्माने काहीशा आत्मविश्वासाने आणि थोड्याशा अतिरेकी सहनशीलतेने आपल्या विरोधकांनाहि उखडून मुळासकट नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला नाही. आपला वेगळा गट करून ते राहात असतील तर त्यांना सुखाने राहू दिले.

पं. जगन्नाथाने म्हटले आहे की, ' गुणानामेवायं तव जननि दोष: परिणत: ।' हे गंगे ! तुला

बंधन स्वीकारावे लागले ते तुझे ठायी वास करीत असलेल्या सद्‌गुणांमुळेच. कोणत्याहि सद्‌गुणांचा अतिरेक झाला की देशकालाचे भान राहात नाही. मग तो सद्‌गुण विकृत होऊन त्याची परिणति दोषात होते. त्याचे घातक परिणामहि घडून येतात स्वा. सावरकर यासाठीच अनेक वेळा 'सद्‌गुणविकृति' या शद्बाचा प्रयोग करीत. दूध तुष्टदायक खरेच पण ते नासले की अपाय करते हेहि खरेच. तेव्हा सहिष्णुता, उदारता या गुणांचा हिंदूंनी नको त्या ठिकाणीहि उपयोग केला आणि मग त्याचा परिणाम म्हणून पृथ्वीराज चव्हाण झाला. 'अति तेथे माती' ही म्हण व्यवहारात तरी सर्वत्रच लक्षात ठेवण्यासारखी आहे.

माणूस आहारविहारातील दोषाने रोगी होतो, पण मरत नाही. योग्य ते औषधोपचार आणि पथ्य केले की तो पुन्हा खडखडीत बरा होतो. आणि कार्यक्षम जीवन जगतो. चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेचे तसेच आहे.

विचार चिंतन

ब्राह्मण जन्माने ओळखावा की गुणकर्माने ओळखावा. यासंबंधीची चर्चा भविष्य पुराणाच्या ब्राह्मपर्वात आलेली आहे. तेथे म्हटले आहे की जन्माने ब्राह्मण असून जो आचरणाने ब्राह्मणाने राहिले पाहिजे, तसा वागत नाही. तोहि आपल्या धर्मभ्रष्ट आचारामुळे ब्राह्मण नव्हे. तसेच आचरणाने शम–दम –शुचिता या गुणांनी संपन्न असला तरी ब्राह्मणाच्या कुळात जन्माला आलेला नसला तर तोहि ब्राह्मण नव्हे.

व्यवहारात या दोन्ही गोष्टी कोणत्याहि काळात सातत्याने आढळतात. आता ब्राह्मण वर्ण म्हणून याची व्यवस्था कशी करावी ? असा प्रश्न उपस्थित होणे शक्य आहे. पण विवेकाने विचार केला तर त्याची सोडवणूकहि होऊ शकते. तशीच आजवर होत आली आहे. जो जन्माने ब्राह्मण असून गुणकर्माने ब्राह्मण नसेल तर त्याला कोणतेहि मानसन्मान वा सोय सवड देऊ नये. त्याला सामान्य जनाप्रमाणे, शूद्रासारखे वागवावे. केवळ विवाहसंबंधापुरते त्यास ब्राह्मण समजावे. जन्माने ब्राह्मण नसून गुणकर्माने ब्राह्मण असेल तर त्याला संत–सत्पुरुष समजून सगळे मानसन्मान द्यावेत नामदेव–तुकाराम–चोखोबा–रोहिदास ही याची उदाहरणे.

विचार चिंतन

रेनेग्वेनॉ नावाचा एक फ्रेंच विद्वान् म्हणतो की 'जगातील कोणत्याहि मानव समाजाची कथा जशीच्या तशी आपल्या प्रमाणेच असली पाहिजे असे पाश्चात्यांना नेहमीच वाटत असते. त्यांना स्वत:हून अतिप्राचीन संस्कृतीची, तिच्या वेगळ्या प्रकृतीची, भिन्न अनुभव क्षेत्राची कल्पनाच करता येत नाही.' विवेकानंदाची ख्यातनाम शिष्याभगिनी निवेदिता यांनीहि याच अर्थाचे विधान केले आहे.

ब्रा.रा.अ.पृ.३३

आज हिंदू समाजातील लोकस्थितीचे स्वरूप लक्षात घेतले तर काय दिसते ? ब्राह्मण तीन टक्के, वैश्य जवळजवळ तेवढेच वा थोडे अधिक. क्षत्रिय ३०–३२ टक्के, अस्पृश्य १०–१२ टक्के इतर सर्व म्हणजे जवळजवळ ४५–५० टक्के शूद्र. ब्राह्मण जर खरे शोषक असते तर त्यांची संख्या वाढत जाऊन इतरांची घटत जायला हवी होती. पण तसे दिसत नाही.

विचार चिंतन

वर्णव्यवस्था केव्हापासून उत्पन्न झाली ? तिचा विकास कसा झाला ? वर्णविशेषाप्रमाणे तिचे आचारधर्म कसे ठरले ? याचे निश्चित उत्तर देणे फार कठीण आहे. मनुस्मृतीच्या काळी ती पूर्णपणे स्थिरावली होती. तिचे नीतिनियम निश्चित झालेले होते. आणि समाजरचनेचा एक आदर्श उभा केला गेलेला होता यात मात्र शंका नाही. मनुष्य ज्यावेळी पूर्णपणे स्वावलंबी होता आणि शाश्वत धर्माप्रमाणे वागत होता त्यावेळी व्यवस्था म्हणून काही करण्याची आवश्यकताच नव्हती. पण यासाठी कामाचे जे स्वरूप म्हणजे हवे–नकोचे स्वरूप अगदी नैसर्गिक मर्यादेच्या आत राहाणारेच असावयास हवे. ते तसे जेव्हा राहात नाही, तेव्हा व्यवस्थेची आवश्यकता उत्पन्न होते. नीतिनियम, नियंत्रण, अपराध आणि शिक्षा, प्रोत्साहन आणि प्रतिष्ठा या सर्वाचाच स्वीकार करावा लागतो. विविधता स्वीकारावी लागते आणि मग त्यात नाही म्हटले तरी उणी–अधिक विषमता राहतेच. ती विरोधात आणि संघर्षात परिणत होणार नाही याचीहि चिंता मग व्यवस्थेला वहावी लागते. साम, दाम, दंड, भेद यांचा साधन म्हणून उपयोग करावा.लागतो. मग वर्ण, आश्रम,न्याय आणि शासन यांच्या चौकटीत समाजला ठेवावे लागते. वर्णाश्रमव्यवस्थेत हा विचार परिपूर्णतेने केला गेला आहे.

गुणकर्माने होणारे विशेषत: उद्योगव्यवसायावर आधारलेले वर्गभेद सगळ्याच समाजात सर्वकाळी होते. केवळ हिंदुस्थानातच त्या वर्गांची रोटीबेटी बंद व्यवस्था अनुसरलेली दिसते. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र यात योग्यतेची उतरती भाजणी आहे. तरी सुखसोयींची मात्र चढती भाजणी आहे. ब्राह्मणाला नीतिनियमाचे कठोर अनुशासन आहे. 'हे खाऊ नको, हे पिऊ नको. असा वागू नको. असाच वाग.' असे विधिनिषेधाचे लचांड ब्राह्मणाच्या मागे फार कठोरपणे लावले आहे.तर 'शूद्रे नास्तीह पातकम्'– शूद्राला पातक म्हणून काही नसते अशा प्रकारे त्याला सर्व रीतीने खाण्यापिण्याची, राहण्या–वागण्याची पूर्णपणे मोकळीक आहे.

विचार चिंतन

'कलावाद्यन्तयो:स्थिति:' – कलियुगात ब्राह्मण आणि शूद्र (पहिला आणि शेवटचा) असे दोनच वर्ण राहतील अशा अर्थाचे एक वचन आहे.त्यामुळे चातुर्वर्ण्य व्यवस्था मोडकळीस आलीच

आहे. असे म्हणणे योग्य नाही. मधले दोन क्षत्रिय आणि वैश्य राहणारच नाहीत, राहूच नयेत, राहिलेच नाहीत, असा त्या मनूच्या वचनांचा अर्थ करणे अयोग्य आहे. मधले दोन वर्ण राहणे कलियुगात फार अवघड आहे. एवढाच त्याचा अर्थ. निष्ठेच्या बळावर अगदी थोड्या प्रमाणात का होईना पण ब्राह्मण टिकेल. प्रतिकूल परिस्थितीतहि तग धरून राहील. व्यवहाराच्या पातळीवर सर्वांना शूद्रच व्हावे लागेल. असा त्या वचनाचा अर्थ करणे उचित ठरेल. ब्राह्मणसुद्धा फार मोठ्या प्रमाणात आपले ब्राह्मण्य राखू शकेल, हेहि कलीयुगात अत्यंत अवघड ठरेल. ब्राह्मण म्हणून जन्माला येणे सहज आहे. पण ब्राह्मण्य राखणे सोपे नाही. त्यासाठी ब्राह्मणव्यक्तीला त्याग, संयम, तपस्या याचाच अवलंब करावा लागतो. आणि या गोष्टी वर्तनात आणणे, मुरविणे हे मनुष्याच्या स्वभावाच्या दृष्टीने फार कठीण आहे. यासाठीच ब्राह्मणाला सन्मान, सत्कार, प्रतिष्ठा असावी अशी योजना शास्त्राने केली. इंग्रजांनी धूर्ततेने तेहि नष्ट केले.

छत्रपति शिवरायांचे चरित्र लक्षात घेतले तर मधल्या काळातहि क्षत्रियत्व राखण्यासाठी शिवरायांनी राज्यारोहणापूर्वी स्वत:ची मुंज करून घेतली. त्यावेळी त्यांची अनेक लग्ने झालेली होती. त्यांना मुळेबाळेहि होती. तरीहि राज्यभिषेकासाठी आवश्यक म्हणून शास्त्रसंतोषासाठी मुंज करून घेतली. तसे न करता राज्याभिषेक करणे अधिकच गौण, आणि अशास्त्रीय ठरले असते.शिवरायांनी शास्त्राचा मान ठेवला. योग्य वेळी मुंज करून घेण्याची ही परंपरा शिवरायांच्या वंशात पुढेहि चालू ठेवली असती तर कोल्हापूर संस्थानामुळे निर्माण झालेले 'वेदोक्त' असे प्रकरण चिघळले नसते, विकोपाला गेले नसते. त्यातून ब्राह्मण–ब्राह्मणेतर वाद फोफावला त्याचे अनेक दुष्परिणाम झाले, ते झाले नसते. अनेक संस्थानिक क्षत्रिय कुलोत्पन्न म्हणून आपल्या मुलांचा उपनयन संस्कार अवश्य करतात. ७–८ वर्षापूर्वी नेपाळच्या राजकुमारांचा उपनयन संस्कार मोठ्या थाटामाटात झाला होता. ते सर्वांना ठाऊक आहेच. कोमटी समाज स्वत:ला वैश्य म्हणवितो. पण ७०–८० वर्षापूर्वी त्यांच्यातले काही लोक तरी स्वत:च्या घरी उपनयन संस्कार करीत, करवित. त्यांच्या गळ्यात जानवे असे. आणि त्यातील कित्येक एखाद्या कर्मठ ब्राह्मणाप्रमाणे स्नानसंध्या करीत.

यावरून मधल्या प्रदीर्घ काळातहि आद्य ब्राह्मण आणि अंतिम शूद्र यामधे काही प्रमाणात तरी क्षत्रिय आणि वैश्य या वर्णांचे अस्तिव टिकून होते. त्यामागची प्रेरणाहि रूढ परंपरेला अनुसरून होती. जन्मापुरते आणि काही प्रमाणात बाह्य संस्कारापुरते चातुर्वर्ण्य टिकून होते. आणि आजहि ते तसे आहेत. तेव्हा चातुर्वर्ण्य ही संकल्पनाच समाजहिताच्या दृष्टीने त्याज्य आहे. असे म्हणणारे बुद्धिवादी मोठी चूक करीत आहेत. जातिप्रथा आणि चातुर्वर्ण्य व्यवस्था मोडून काढली पाहिजे. यासाठी ते जी भाषा

वापरीत आहेत आणि कृति करीत आहेत त्यामुळे अगदी थोडे अपवाद वगळता जी वर्णव्यवस्था आणि जातिप्रथा जन्मापुरती तरी टिकून आहे, ती त्यांच्या इच्छेप्रमाणे नष्ट होण्याची मुळीच शक्यता नाही. उलट त्यांच्या भाषेमुळे आणि कृतीमुळे वर्ण आणि जाति अधिक संकुचित वृत्तीच्या होत आहेत. त्यांचा त्यांचाजात्यभिमान अधिक दुराग्रही, उर्मट आणि उग्र होत आहे.

कितीहि नाही म्हटले आणि नाकारण्याचा प्रयत्न केला तरी वर्णव्यवस्था आणि जातिप्रथा निर्माण झाली वा अजून टिकून आहे, तिच्यामुळाशी विवेकजन्य,अनुभवसिद्ध असा सिद्धांत विचार आहे. ईश्वर आणि ईश्वरी प्रेरणा मानावयाची नसली तरी वर्णव्यवस्था निर्माण झाली त्यामागे काही शास्त्र आहे. एक प्रकारचे विज्ञान आहे. आणि ते असे सुदृढ आहे की आजचे अत्यंत प्रगत असे भौतिक विज्ञानहि त्याचे सत्यत्व नाकारू शकत नाही. भानावर असले, संघर्षात प्रत्यक्ष उतरलेले नसले, म्हणजे मग आजचे अनेक लेखकहि जातिप्रथा फारशी वाईट नव्हती, हे मान्य करतात आणि ती उपयुक्त ठरली आहे. हे स्वीकारतात.

माणूस आणि माणुसकी, मानव आणि मानवता या गोष्टी जशा एक नाहीत तसेच ब्राह्मण आणि ब्राह्मण्याचे आहे. जन्माने माणूस असला म्हणजे त्या प्रत्येकाच्या ठिकाणी माणुसकी असतेच असे नाही. माणसाला माणुसकी शिकविण्यासाठी काही विशेष संस्कार करावा लागतात. त्याकरिता देशकालपरिस्थितीचा विचार करून काही योजना आखावी लागते. तरच काही अंशी यश येऊ शकते.

ब्राह्मण आणि ब्राह्मण्य वा ब्राह्मणत्व यांचेहि माणूस आणि माणूसकी सारखेच आहे. पण त्यातहि शास्त्राचे औदार्य उठून दिसणारे आहे. प्रत्येक माणूस माणूसकीने युक्त असतो असे नाही. पण माणुसकी आणण्यासाठी कुणीहि प्राणी चालत नाही. माणुसकी येण्यासाठी तो जन्माने माणूसच असावा लागतो. ब्राह्मण आणि ब्राह्मण्याचे नाते इतके कर्मठ नाही. ब्राह्मण्य येण्यासाठी माणूस जन्माने ब्राह्मणच असावा लागतो, असे नाही. कोण्याहि वर्णात वा जातीत उत्पन्न झालेल्या माणसाच्या ठिकाणी गुणकर्माच्या आधारे वा शील–चरित्राच्या आधारे योग्य संस्काराने त्या दिशेने केलेल्या योग्य प्रयत्नाने ब्राह्मण्य येऊ शकते. व्याकरण शास्त्राच्या संतोषासाठी आणि आवश्यक असलेली वर्णमर्यादा संभाळण्यासाठी त्याला ब्राह्मण्य न म्हणता संतत्व म्हणतात, ऋषित्व म्हणतात. आणि ते ज्याच्याजवळ आहे त्याला संत आणि ऋषी म्हणून सन्मानिले जात. नाहीतरी मुळात 'ब्रह्माला जो जाणतो तो ब्राह्मण' असाच ब्राह्मण शब्दाचा अर्थ आहे. संत शब्दहि मूलत: तसाच आहे.सत् असे जे ब्रह्म त्याच्याशी जो एकरूप झाला तोच सत् त्याचे बहुवचन संत, पण संत शब्द आज रूढीने मठपतीना, महंताना, मोठ्या संख्येने श्रोतृसमाज गोळा करणाऱ्या कीर्तनकार प्रवचनकारांना, प्रसिद्धीचे एक सोपे माध्यम म्हणून लावला जातो. त्यातील काही स्वत:ची स्वाक्षरीहि श्रीसंत अमुक अमुक अशी करतात. त्यांच्या स्वत:च्या पत्रशीर्षकावरहि श्रीसंत

अमुक अमुक असा मथळा असतो. जे या अलिकडील पुष्कळ संतांचे, तेच ब्राह्मण्याचेहि झाले आहे. धर्मरक्षणाचे मूळ उत्तरदायित्व ब्राह्मणाचे आहे, ब्राह्मण समाजाचे आहे, ब्राह्मण वर्णाचे आहे. श्रीशंकराचार्यांनी आपल्या गीताभाष्याच्या आरंभी 'ब्राह्मणत्वस्य हि रक्षणेन रक्षितस्यात् वैदिको धर्म: तदधीनत्वात् वर्णाश्रमभेदानाम्'– ब्राह्मण्याच्या रक्षणानेच धर्माचे वैदिक धर्माचे संरक्षण होते. कारण वर्ण– आश्रम, इत्यादि (समाजहितकारक) विविधता ब्राह्मणत्वाच्याच स्वाधीन असते. इतकेच नव्हे तर श्रीशंकराचार्य म्हणतात – 'की विष्णूने जो कृष्णावतार धारण केला तो ब्राह्मणाचे ब्राह्मण्य राखावे यासाठीच.'

फार दीर्घकालापासून ब्राह्मण वंशाने, जन्माने, कुळाने ब्राह्मण राहिला.थोड्या बहुत प्रमाणात वेदज्ञान आणि विद्या यांचेहि त्याने संरक्षण केले. काही प्रमाणात वेगळ्या परिस्थितीत वेगळ्या दिशेने तो आजहि ते करतो आहे. पण काही अगदी थोडे अपवाद वगळता व्यक्ति किंवा समाज म्हणून ब्राह्मण्यरक्षणाचे प्रयत्न कुणी फारसे केले आहेत असे आढळत नाही.जन्माने ब्राह्मण असल्याचा अहंकार मात्र मिरविला. बाह्य सोवळ्या–ओवळ्याचे, स्पर्शास्पर्शाचे आडंबर मात्र माजविले. त्याचाच लाभ ब्राह्मण–ब्राह्मणेतरवाद्यांनी घेतला. आणि ब्राह्मणांना धोपटण्याचे काम अद्यापहि चालू आहे. त्यातहि ब्राह्मणेतर पुढाऱ्यांचा खुळेपणा असा की ते म्हणतात– 'आम्ही ब्राह्मणाच्या विरोधात नाही. आम्ही विरोधक आहोत ते ब्राह्मण्याच्या.'

हे ब्राह्मणेतर पुढारी केवळ ब्राह्मणी अहंकाराला ब्राह्मण्य समजतात की काय कोण जाणे ? वास्तविक त्यांनी 'ब्राह्मण्य आम्हालाहि हवे आहे.पण हे केवळ जन्माने ब्राह्मण असलेले, वागण्यात सगळ्या प्रकारचा भ्रष्टपणा करणारे, आणि तरी ब्राह्मण म्हणून अहंकार मिरविणारे जे आहेत त्या ब्राह्मणांचे आम्ही विरोधक आहोत' असे म्हटले असते. तर ते योग्य झाले असते. समाजहिताचेहि ठरले असते. अकारण संघर्ष पेटला नसता. आणि समाजकंटकांच्या हाती कोलित मिळाले नसते. पण मुळात इंग्रजांच्या धूर्ततेने निर्माण केलेल्या ब्राह्मण ब्राह्मणेतर वादाला नको तेवढी कटुता आली. त्याचेच दुष्परिणाम झाले आणि अजूनही होताहेत.

ब्राह्मणेतर समाज काही लहान नाही. समाजात ९५ % तर ब्राह्मणेतरच आहेत. आणि या ९५ % लोकातहि जाती–उपजातींचे शतावधि भेद आहेत. त्यातला प्रत्येक गट केवळ जात म्हणून आपल्यापुरता संकुचित झाला आहे. आरक्षण आणि इतर सोयी मागतो आहे. आणि या क्षुद्र स्वार्थापायी इतर जातींचा द्वेष करतो आहे, संधी सापडताच रस्त्यावर येऊन जाळपोळ, लूटालूट, हत्या करतो आहे. ब्राह्मण्याचा द्वेष केल्याच्या दोषाचे हे असे विपरीत आणि घातक परिणाम दिसत आहेत. समाजात काही चांगले घडावे अशी इच्छा असेल. तर जे कोणी शहाणे, सुशिक्षित, विचारवंत, विवेकीआहेत मग ते कोण्याहि पंथ, पक्ष, संप्रदायाचे वा वर्णाचे–जातीचे असोत, त्यांनी आपल्या हिंदू परंपरेचा शास्त्रशुद्ध

विचार करून, विवेकाने देशकालानुरूप समाजाचे प्रबोधन केले पाहिजे. यात मुख्य दृष्टी बहुजन सुखाकडे नसावी, सर्वांच्या हिताकडे असावी. कारण सुखकल्पनेत कधी ना कधी संघर्ष येतोच. कोण्याहि दोन व्यक्तीच्या वा लहानमोठ्या गटाच्या सुखकल्पना कधीहि सारख्या असत नाहीत. हितकल्पना ही मुळातच इंद्रियसापेक्ष नसल्याने कोण्याही दोन व्यक्तीचे हित परस्परविरोधात उभे राहात नाही. भानगड निर्माण होते ती सुखाला, स्वार्थाला, हित समजल्याने आणि मग त्यामुळे हितसंबंधाला बाधा आली. हितसंबंध दुरावले ही वा अशी भाषा वापरली जाते. आपल्याकडे सत्याची व्याख्या करताना 'यद्भूतहितमत्यन्तं तत् सत्यम्' असे म्हटले आहे. संतांचे किंवा भक्तांचे लक्षण सांगताना 'सर्व भूतहितेरता:' किंवा 'सर्वेषां च हिते रत:'' असे म्हटले आहे. खरोखरीच सर्वांना सुख होईल असे वागणे वा तशी परिस्थिति निर्माण करणे हे व्यवहारत: अशक्य आहे. सर्वांना न्याय मिळवून देणे आणि सर्वांचे हित साधणे त्यामानाने पुष्कळ शक्य कोटीतील आहे. पण न्याय आणि हित कशाला म्हणावे, ते कसे साधून द्यावे हे कळण्यासाठी ज्ञान–विज्ञानाच्या जोडीला शास्त्रदृष्टी, विवेक, संयम आणि सहानुभूति यांची आवश्यकता आहे.याचे दायित्व मुख्यत: नेत्यावर आहे. मात्र तो नेता पक्षीय स्वार्थात गुंतलेला, वा पदलोलुप राजनेता नसावा. पुढारी मंडळींचा आतापर्यत आलेला अनुभव मात्र वेगळा आहे. त्यांच्या घोषणा सिद्धांतस्वरूपाच्या असल्या तरी आचरण बहुधा तसे नसते. एका पुरोगामी नेत्याची घोषणा 'खरे असेल ते बोलणार आणि शक्य असेल ते करणार' अशी होती. यात शक्य असेल ते म्हणण्यातच पळवाट होती. विधवा विवाहाचा मोठ्या आवेशाने पुरस्कार करणाऱ्या एका सुधारक नेत्याने स्वत:वर पुन्हा लग्न करण्याचा प्रसंग येताच एका नऊ वर्षाच्या कुमारिकेशी लग्न केले. त्यावेळी या सुधारकाचे वय ३२–३५ वर्षांचे तरी होते. जातीबंदी, रोटीबंदी तोडली पाहिजे, सर्व समाज जातपात तोडून सरमिसळ झाला पाहिजे, अखंड अभंग, एक झाला पाहिजे. असे वारंवार प्रतिपादिणाऱ्याच्याच एकनिष्ठ अनुयायी असलेल्या एका कार्यकर्त्या प्रौढ महिलेने आपली मुलगी स्वत: कोकणस्थ असताना कऱ्हाड्याला दिली. तेव्हा सन्माननीय खरोखरीच थोर अधिकारी नेते म्हणाले की 'कऱ्डाह्याला मुलगी दिली हे योग्य झाले नाही. जावई कोकणस्तच निवडावयास हवा होता.' त्या पुढाऱ्यानीहि आपल्या मुलामुलींची लग्ने आग्रहाने स्वत:च्या पोटजातीतच केली.

२०–२२ वर्षापूर्वीच्या वृत्तपत्राच्या एका अंकात संकर विवाहाचे एक पर्यवेक्षण प्रसिद्ध झाले होते. त्यात अशा मिश्र विवाहातील ७०–७२ प्रतिशत विवाह असुखी असल्याचा निष्कर्ष काढला होता. त्याच्यापुढील पिढ्यांच्या विवाहाचे वेळी फारच अडचणी उपस्थित झाल्या. पित्याच्या वा मातेच्या जातीपेक्षा अधिक खालच्या जातीतील संबंध अगतिकपणे जोडावे लागले. ४५ प्रतिशत घटस्फोट झाले. जे विवाह टिकून राहिले, त्यातहि भिन्न संस्कारामुळे पतिपत्नीमध्ये वरचेवर कलह निर्माण होत. खरे तर विवाह हा वैयक्तिक संबंध नाही. लग्न दोन व्यक्तींचे होत असले, तरी दोन व्यक्तींच्या संबंधापुरते मर्यादित

नसते. विवाह ही एक खऱ्या अर्थाने सामाजिक प्रथा आहे. तेव्हा ज्या समाजात रहावयाचे असते, त्या समाजातील विवाहसंबंधीचे जातीपातीचे नियम यांचाच मान राखला पाहिजे. तरच तो विवाह सर्वदृष्टीने सुखावह होतो. हितावह ठरतो. अन्नाचा स्वाद जीभ ह्या एका अवयवाला कळत असला तरी अन्न केवळ जिभेच्या स्वादाकरिता खावयाचे नसते. अन्न खाताना सर्व शरीराचा, त्याच्या अंगोपांगासह विचार करावा लागतो. चवीला आवडणारे असले तरी अन्नाची निवड करताना देहाचे आरोग्यच महत्त्वाचे मानून आरोग्याला बाधक होणार नाही असेच भोजन करावे लागते. आवड उपेक्षून संयमाचाच विचार करावा लागतो. तीच स्थिति विवाहाच्या प्रकरणात आहे. पण शिक्षणात हा विषय पूर्णपणे उपेक्षिला गेला आहे.आणि ललित साहित्यातून मिश्र विवाहाला प्रोत्साहन मिळेल अशी वर्णने हटकून केली जात आहेत. त्याचा परिणाम म्हणून काही तरुण मंडळी डोके फिरल्यासारखी वागतात– बोलतात 'लग्न आमचे व्हावयाचे आहे. आम्हाला जोडीने जगावयाचे आहे, आईबापांच्या विचाराशी त्याचा काय संबंध. तसेच आमच्या विवाहाशी समाजाला काही कर्तव्य असू नये' हे म्हणणे म्हणजे जिभेने मला रुचते तेच खाईन इतर अवयवाचा त्याच्याशी काय संबंध ? असे अविचाराने म्हणण्यासारखे आहे.

विचार चिंतन

आपल्या हिंदू समाजात आहार–विहारासंबंधी काही नियम स्वाभाविकपणे रूढ होते. उच्चवर्णात निदान ब्राह्मणासंबंधी तरी काही गोष्टीचे पालन कटाक्षाने होत असे. त्यात स्पर्शास्पर्श, खाणेपिणे, यासंबंधी विशेष कटाक्ष बाळगळा जात असे. सैनिकांसाठी वा आरक्षींसाठी (पोलीस) गणवेश असतो. तसे स्वरूप या आहारविहाराच्या बंधना संबंधीचे असे. यास पाहिजे तर आपण गणवेशाच्या थाटात गणाचार म्हणू या. गणवेशामुळे जसे त्या त्या व्यक्तीला आपापल्या क्षेत्राच्या कर्तव्याची जाणिव स्वत:ला राहते. आणि तदितरांनाहि याचे कर्तव्य काय ? अधिकार क्षेत्र कोणते ? याचा उमज सहजपणे पडतो. आरक्षीने(पोलीस) गणवेशात असताना काही सदोष वर्तणूक केली. तर तिची विशेष नोंद केली जाते. उलट गणवेशातील आरक्षीचा कोणी अपमान केला तर अपमानही जणु सर्व शासनविभागाचा आहे असे समजले जाते. केवळ जन्माने ब्राह्मण असणारालाहि एके काळी काही प्रमाणात विशेष मान दिला जात असे.

विचार चिंतन

चातुर्वर्ण्य या शब्दाचा अर्थ करताना वर्ण म्हणजे काय ते निश्चित करणे आवश्यक आहे. वर्ण शद्बाचा एक अर्थ जसा रंग असा आहे. तसाच निवड असा दुसराहि एक अर्थ आहे. निवड म्हणजे सिलेक्शन–चॉईस. त्यावरून वर्गीकरण- क्लासिफीकेशन, विभाजन- सेपरेशन असेहि अर्थ निघू शकतात.

पाश्चात्यांनी त्यांच्या सोयीने वर्ण शद्बाचा अर्थ रंग करून त्याला अनुसरून कातडीचे

निरनिराळे रंग असलेले वंश गृहीत धरले आहेत. आणि हिंदुस्थानचे लोक निरनिराळ्या वंशाच्या मिश्रणातून झाले आहेत असे प्रतिपादन केले. आर्य गोरे , मंगोलियन पिवळे, द्रविड काळे इत्यादि विभाग त्यांनी कल्पिले आहेत. पाश्चात्यांच्या शैक्षणिक प्रभावाखाली असलेले आपल्याकडील काही विद्वान लेखकहि तसेच मानतात. आर्य बाहेरून आले. द्रविड इथलेच मूळचे. आर्यांनी त्यांचा पराभव करून त्यांना दक्षिणेकडे ढकलले. त्या दोघांचा पुढे संकरहि झाला. ती मिश्र प्रजाच आज हिंदुस्थानात नांदते आहे. पाश्चात्यांच्या या चुकीच्या मताचीच री बहुतेकांनी ओढली आहे. आरंभी मॅक्समूलरहि तसेच म्हणत असे पण पुढे त्याचे मत पालटले. आर्य हा कुणी स्वतंत्र वंश नव्हता असे त्याने पुढे ठामपणे म्हटले आहे.

विचार चिंतन

आर्य –आर्येतरांच्या मिश्र संततीत जे गोरे ते ब्राह्मण, तांबूस ते क्षत्रिय, पिवळसर ते वैश्य आणि काळे वा सावळे ते शूद्र. अशी स्थूल विभागणी झाली. तीच चातुर्वर्ण्य कल्पना. आरंभी चातुर्वर्ण्य जन्मजात नव्हते. वेदाच्या प्राचीन विभागात चातुर्वर्ण्याचा उल्लेख नाही. नंतर रचलेल्या दशम मंडलातील पुरुषसुक्तात तेवढा स्पष्ट उल्लेख आहे.

पाश्चात्यांची ही सारी मते चुकीच्या गृहीतकृत्यांवर आधारलेली आहेत. आर्य बाहेरुन आले, याला कोणताही पुरावा अंतर्गत वा बाह्य वाङ्‌मयात उपलब्ध नाही. पाश्चात्यांनी त्यांच्या सोयीकरता हटवादीपणाने मांडलेली ही कोती कल्पना आहे. आर्य आधी त्रैवर्णिक होते. येथे स्थानिक लोकांना जिंकून त्यांना दास–दस्यू हे नाव दिले आणि त्यानंतर बऱ्याच दीर्घकालाने त्यांना शूद्र गणून चातुर्वर्ण्यात समाविष्ट केले. असे जे पाश्चात्यांचे संशोधन तेहि काल्पनिक आणि म्हणून अविश्वसनीय आहे. मुळात आर्य आणि द्रवीड असा वांशिक भेद करण्याची कल्पना निराधार आहे. आर्य आणि दास यांचा वर्णभेद वा वंशभेद नसून तो फार पूर्वी संस्कृतिभेद असेल कारण 'हे इंद्रा! तू दासांना आर्य कर.' अशा अर्थाची वेदवचने आहेत.

विचार चिंतन

दीर्घतमस् कण्व इत्यादि अनेक मंत्रद्रष्टे वर्णाने काळे वा सावळे होते. त्रेतायुगातील राम आणि द्वापर युगातील कृष्ण हे अत्यंत देखणे आणि आदरणीय पुरुष, रंगाने काळेसावळे होते. अर्जुन आणि अत्यंत सुंदर म्हणून प्रख्यात असलेली द्रौपदी हे दोघेहि गोरे नव्हते.काळे सावळेच होते. यावरून 'आर्य म्हणजे गोरा' ही कल्पना निराधार ठरते. कातडीचा रंग अनुवंशातून येतो हे जसे खरे आहे.तसेच ती कुळे वा कुटुंबे ज्या प्रदेशात दीर्घकाळ राहातात तेथील वातावरणाचा परिणाम कातडीच्या रंगावर होऊ शकतो. म्हणून कातडीचा रंग थंड प्रदेशात उजळत जातो. तर उष्ण प्रदेशात काळवंडतो. तेव्हा रंगावरून

वंशकल्पना ही अयोग्य आहे.

एकाच आईबापाच्या पोटी कातडीचे रंग भिन्न असलेली संतति होऊ शकते. 'बेसिस ऑफ ब्रीडींग' या पुस्तकात व्हिट या लेखकाने कृष्णवर्णीय जोडप्याला गौरवर्णीय संतति होऊ शकते असे म्हटले आहे.

चा.वा.त. ५५

हिंदुस्थानातहि फार फार वर्षापूर्वी कधीकाळी एकच वर्ण होता, आणि नंतर त्याचे चातुर्वर्ण्यात रूपांतर झाले असे आपल्या प्राचीन वाङ्मयातील काही संदर्भावरून जाणता येते ''एकवर्णमिदं सर्वं विश्वमासीत् युधिष्ठिर। कर्मक्रियाविभेदेन चातुर्वर्ण्यं प्रतिष्ठितम्॥(महा –वन /१८०) एक एव पुरा वेद: प्रणव: सर्ववाङ्मय: । देवो नारायणो नान्य: एकोऽग्नि: वर्ण एव च ॥(भागवत ९/१४)

चा.वा.त.पृ.६२

'एक एव पुरा वर्ण: हंस इत्यपि च श्रुतम्।' असेहि एक वचन बहुधा महाभारतात असावे.

हा एक वर्ण जेव्हा केव्हा असेल तेव्हा मानवी समाजजीवन अगदी साधे सरळ असणार. प्रत्येक व्यक्ति पूर्णपणे स्वावलंबी असली पाहिजे. कुणीही कोणाचेहि कसलेहि श्रम स्वत:च्या सुखसोयीसाठी अत्यल्प प्रमाणातहि स्वीकारीत नसणार. तशी आवश्यकताहि कुणास वाटत नसणार. राहणीमान अगदीच साधे, आहारविहारात अगदी मोजक्या वस्तूंचा उपयोग करणारे असणार. त्या वस्तूहि ज्याच्या त्याच्या स्वनिर्मित संग्रहित आणि स्वत:पुरत्या असणार. अर्थात हा समाज मागासलेला ,असंस्कृत, अडाणी नव्हता. मनबुद्धीने चांगला विकसित,उन्नत आणि तत्त्ववेत्ता होता. पण म्हणूनच प्रकृत्या त्यागी, संयमी, निष्काम, अल्पसंतुष्ट होता. म्हणून 'समाज' या दृष्टीने काही वैशिष्ट्य नव्हते. अर्थात वैभवहि, आपण मानतो तसे नव्हते, व संपन्नताहि नव्हती. काही काळानंतर 'भौतिक समृद्धी असावी,'असे वाटू लागले. आणि अभ्युदय हेहि नि:श्रेयसाच्या जोडीने धर्माचे एक महत्त्वाचे अंग मानले गेले.

भौतिक समृद्धीसाठी अर्थातच एकवर्णात्मक समाजरचना उपयुक्त ठरणे शक्यच नव्हते. मग एकेक उद्दिष्ट समोर ठेवून ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र अशी वर्णव्यवस्था ईश्वरीसत्तेने निर्माण झाली. हाच संदर्भ बृहदारण्यकोपनिषदातील वर्णांच्या निर्मितीच्या वर्णनात आहे. ही वर्णव्यवस्था वेदात नाही असे म्हणण्याचे काहीहि कारण नाही. प्राचीन वेदात चातुर्वर्ण्यव्यवस्था नाही असे ठरविण्यासाठी वेदाचे प्राचीन अर्वाचीन असे विभाग कल्पिण्याचेहि कारण नाही. चार वेद ही कल्पनाच मुळात व्यासानंतरची आहे. आधी सगळा वेद एकसंध आणि एकच होता. व्यासांनी त्याचे ऋक् यजु साम अथर्व असे विषयानुरोधाने चार भाग केले. हे करण्यासाठी अर्थात् एकसंध असलेल्या वैदिक वाङ्मयातच आधार होता. व्यासांनी त्याला अनुसरून चार संहिता वेगवेगळ्या केल्या. आणि विषयाच्या दृष्टीने आधीच रुढ

असलेली नावे त्यांना दिली. या संहिता चार वेगवेगळ्या शिष्यांना शिकविल्या.तेव्हापासून ब्राह्मणांमधे शाखाभेद निर्माण झाले.

वेदामधे पंचजन आणि त्याचेच पर्याय म्हणून पंचकृष्टय:, पंचवर्षणि, पंचमनुष्या:, पंचजाता: असे शब्द सगळ्या मंडलात मिळून २०–२२ वेळा तरी आलेले आहेत. या पंचजन शब्दाच्या अर्थासंबंधी दोन मते आहेत. एक देवयोनीसंबंधी, आणि दुसरा मनुष्यासंबंधी. देव, गंधर्व, पितर, पुण्यजन आणि सर्प असे अमानवी कोटीतील पंचजन असा उल्लेख अथर्ववेद, ऐतरेय ब्राह्मण इत्यादि ठिकाणी आला आहे. औपमन्यवाने 'चत्वारो वर्णा: निषाद: पंचम:' असा पंचजनाचा अर्थ सांगितला आहे.

वेदामधील पंचजनांचे उल्लेख चारपाच ठिकाणी आहेत. असा म्हटले तरी देवेतर पंचजन सतरा–अठरा ठिकाणी तरी उल्लेखिले गेले आहेत. असे म्हणावे लागते. यावरून चातुर्वर्ण्य वेदकाली होते, याविषयी शंका घेण्याचे कारण नाही.

विचार चिंतन

ऋग्वेदातदि वैदिक वाङ्मयाचा एकूण विचार करताना आर्य–दस्यू दास यांच्यात वंशभेद होता, असे ठरविणे कठीण आहे, नव्हे अशक्य आहे. इतर अनेक वचनांना दुर्लक्षून एखाद्या वचनाचा अर्थ वंशभिन्नतेला जुळेल असा ओढून ताणून कसा तरी लावणे आणि त्यावरच भर देऊन 'वेदकाळी चातुर्वर्ण्य नव्हते' तसेच 'आर्य आणि दास- दस्यू यांचे वंश वेगवेगळे होते' असे हट्टाने प्रतिपादन करणे ही काही संशोधनाची योग्य रीत नाही. आर्य आणि दास–दस्यू या दोघातहि गौर, सुवर्ण, पिशंग, कृष्ण, शाव असे त्वचेचे रंग होते, असे उल्लेख ऋग्वेदादि ग्रंथात अनेक ठिकाणी आहेत. आर्य आणि दास–दस्यू यांच्यात जे वेगळेपण आहे, त्यांच्यात जे शत्रुत्व आहे, त्याचे कारण वंशभेद हे नसून संस्कृतिभेद होता हे आहे. सनातनी किंवा हिंदुत्वनिष्ठ हिंदू आणि साम्यवादी–समाजवादी यांच्यात जसे भांडण असते, परस्पर निंदा, तिरस्कार, उपहासाची अशी भाषा वापरली जाते, तोच प्रकार आर्य आणि दासांच्या संबंधात पूर्वी होता.

विचार चिंतन

आर्य देवकाम, यज्ञयांस, सुन्वत, सत्यवक्ता, अमूर, तर दास अदेव, अयज्वन्, यज्ञहन्, असुन्वत,अनृतदेव, मूरदेव.

आर्य ऋचू, अद्रुह, भद्रमिच्छन्, शुचि, अघोरचक्षु, व्रति; तर दास अनृच, द्रुह, भद्रंदुष्यन्, अशुचि, शिश्नदेव, घोरचक्षस्, अव्रत.

याप्रमाणे दोघांच्या संदर्भात भिन्नभिन्न विशेषणे वेदातून येतात . त्यावरून दोघातला

संस्कृतिभेद, त्या योगाने वैर सहजपणे लक्षात येते.

चा.व.त.पृ.४८

वेदातच आठव्या मंडलात ३५ व्या सूक्तात 'ब्रह्मजिन्वत्तं उत जिन्वतं धिय: । क्षत्रजिन्वतं उत जिन्वतं नृन् । धेनुं जिन्वतं उत जिन्वतं विश: ॥' असा उल्लेख आहे. यात ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य यांचा स्पष्ट उल्लेख असून त्यांच्या कर्माचे विशेषहि उल्लेखिले आहेत.

चारी वर्णाचा उल्लेख करणारी पुरुषसूक्तातील १२वी ऋचा वेदांच्या सर्व शाखात तशीच्या तशी आलेली आहे. तेव्हा चातुर्वर्ण्य वेदात नाहीत असे म्हणण्याची सोय नाही. यादृष्टीने आणखीहि एक ऋचा लक्षात घेण्यासारखी आहे. 'क्षत्राय त्वं श्रवसे त्वं महीया इष्टये त्वं अर्थमिव त्वमित्यै। विसदृशा जीविताभि: प्रचक्ष उषा अजीगर्भुवनानि विश्वा॥' (ऋग्वेद १.११३.६) या ऋचेत वेगवेगळ्या जीवनोपायांचा उल्लेख असून, उषा सर्व विश्वाला जागे करीत त्या त्या व्यवसायांना प्रेरणा देते असे म्हटले आहे. महिया इष्टये –मोठ्या यज्ञासाठी, क्षत्राय–पराक्रमासाठी, अर्थमिव– संपत्तिसाठी, आणि श्रवसे– अन्नासाठी, पोटापाण्यासाठी अशा चार जीवनोपायांचा उल्लेख आहे. यावरूनहि वेदात चातुर्वर्ण्य होते आणि त्यांच्या व्यवसायाची भिन्नता होती असे दिसते.

ऋग्वेदात अनेक ठिकाणी कुळाचा आणि पितृपरंपरेचा उल्लेख आवर्जून केलेला आढळतो. त्यावरूनहि जन्मजात व्यवस्थेचे महत्त्व असावे, हे स्पष्ट होते. जनेन जन्मना पुत्रै:, पितृमंतं, पैत्रमत्यं, सुजनिमान:, शुभ्वं जन्म, प्रतिजन्यानि, सजन्या इत्यादि शद्ब पाहिले म्हणजे जन्माचे, कुळाचे महत्त्व लक्षात येते.

पुराण परंपरेनेहि दैत्य आणि दानव हे कश्यपाचीच संतति असून ते अदितीपासून जन्म झालेल्या देवांचे केवळ सावत्र भाऊ होते. हे उघड आहे. त्यावरूनहि वंशभिन्नतेची कल्पना अयथार्थ आहे हे दिसून येते.

वेद हे मुळात समाजशास्त्रावरील ग्रंथ नसून ते मुख्यत: प्रार्थनामंत्र आहेत किंवा त्यात यज्ञादि कर्मकांडाना उपयोगी अशा मंत्रांचा संग्रह आहे. तेव्हा वेदात इतिहास– व्यवस्था –समाजरचना यांच्यासंबंधी सविस्तर वर्णने सुसंगतपणे सापडणे सर्वथा अशक्यच आहे. तशी अपेक्षा करणेहि चुकीचे आहे. मूर सारख्या नाठाळ लेखकाच्याहि ही गोष्ट लक्षात आली आहे. पण तोच त्या नियमाची उपेक्षा करून इतरत्र आपल्या कल्पनेचे तारे तोडीत दडपून हवे तसे लिहितो.

चा.वा.त.पृ.९६

'अवस्यवे यो वरिव: कृणोति ब्रह्मणे राजा तमवंति देवा:'– (ऋग्वेद ४.५०.९)जो राजा अवस्यु (रक्षणीय) अशा ब्राह्मणाला धनसंपन्न करतो, त्या राजाचे देव संरक्षण करतात. या मंत्रात ब्राह्मण अवस्यु म्हणजे रक्षणीय असतो. आणि राजाने त्याचा प्रपंच चांगल्या रीतीने पाहणे आवश्यक आहे. ते

राजाचे कर्तव्य आहे. हे पुढील'देव त्याचे रक्षणकरतात' या शद्बावरून स्पष्ट होते.

जो सर्वांशी समबुद्धि निर्लोभी, अक्रोधन असा असतो. त्याचेच संरक्षण करण्याकरिता शासनाची आवश्यकता असते. शासकावर ते दायित्व आहे. ते त्याचे कर्तव्य आहे. असे रक्षणीयत्व मिळवावयाचे तर ब्राह्मणांवर शांत, संयमी, राहण्याचा केवढा ताण पडत असेल याची कल्पना केलेली बरी. आपण होऊन असे अवस्युवत्व कोणी पत्करणार नाही. ते सोपेही नाही. तेव्हा तेथे पूर्वज परंपरेने आलेले शील राखावयाचे आणि त्यामुळे समाजाकडून सहानुभूति, आदर, प्रतिष्ठा विशेषरूपाने मिळत असे. परंपरेवाचून त्याचे सातत्य टिकणारे नाही.

चा.वा.त.पृ.९१

'गोब्राह्मण प्रतिपालक' हे राजाचे उपपद होते. पदवी होती. शिवछत्रपतिपर्यंत ती परंपरा टिकून होती. ब्राह्मणालाहि राजाला असे विशेषण देण्यात न्यूनगंड वाटत नव्हता. 'गायीच्या एका पशूच्या जोडीला आम्हास का बसविले ?' असा प्रश्न कुणीहि बुद्धिवादी ब्राह्मणाने विचारला नव्हता. ब्रह्मपुत्र शद्ब वेदात येतो. त्यावरूनहि जन्माने वर्ण दिसतो.

विचार चिंतन

ब्राह्मणाचा इतर आर्यांवर आणि अनार्यांवरहि जो मोठा विजय म्हणून मानण्यात येतो. तो कधीहि शस्त्राच्या वा शासकीय सत्तेच्या बळावर नव्हता. तो होता विद्येच्या, मंत्राच्या उपासनेच्या आणि चारित्र्याच्या बळावर! नि:शस्त्र, रक्षणीय,वाग्वीर, असा ब्राह्मण कैलासापासून कन्याकुमारीपर्यत आणि द्वारकेपासून अरुणाचलम्‌मधील परशुरामकुंडापर्यत (पूर्वोत्तर सीमा) सर्वत्र प्रतिष्ठा पावतो. सन्माननीय असतो. सगळ्या हिंदुस्थानाला धर्म, आचार, ध्येये यांना राज्यशासने विविध असतानाहि सांस्कृतिकदृष्ट्या एक राष्ट्र म्हणून बांधून ठेवतो ही घटना आश्चर्यकारक आहे. अभिमानास्पदहि आहे.

चा.वा.त.पृ.१०२

तो सगळ्या विश्वाला संस्कृतीने श्रेष्ठ बनविण्याचे ध्येय बाळगतो. त्याला त्या प्रमाणात पुष्कळ यश येते. 'वैदिक संस्कृति सर्व भूगोलभर प्राचीन कालात पसरलेली होती', असे अलिकडील संशोधकांनीहि सिद्ध केलेले आहे. गणेश–सूर्य –शिव यांच्या मूर्ति वा त्यांच्या मंदिराचे अवशेष चीन, इंडोनेशिया, अमेरिका, द.आफ्रिका येथे सापडले आहेत. इंग्लंडमधील स्टेनहेज हे सूर्यमंदिर होते असे म्हणतात. हे सर्व हिंदूसंस्कृतीची व्यापकता सिद्ध करणारे आहे. आणि याची मूळ प्रेरणा तीन–चार शतांश असणाऱ्या ब्राह्मणाची आहे.

ब्राह्मणाप्रमाणेच क्षत्रियालाहि 'धृतव्रता: क्षत्रिया:' असे विशेषणपूर्वक उल्लेखिले आहे. हे सर्व वर्ण जन्माधिष्ठित होते हेच सिद्ध करणारे आहे.(ऋग्वेद ८.२५.८)

विचार चिंतन

एकदा वर्णभेद जन्मसिद्ध आहेत असे म्हटले आणि व्यवसायांची विभागणी अनुवंशाने करून दिली, कुलपरंपरेने ती तशीच राखली म्हणजे त्यात नाही म्हटले तरी सामाजिकदृष्ट्या श्रेष्ठ– कनिष्ठ भाव निर्माण होतोच होतो. ब्राह्मण निस्पृह राहून विद्यादान करणार, आवश्यक तेव्हा व्यक्तिव्यक्तीला मार्गदर्शन करणार, चारित्र्यसंपन्न राहणार तर त्याला मान मिळणे स्वाभाविक आहे. क्षत्रिय शासन चालवणार, रक्षण करणार, स्वत:चे प्राण पणाला लावून व्यक्ति वा समाजाच्या आपत्तिचे निवारण करणार. तर तोहि सन्मानाचा, आदराचा विषय होणारच. पण ब्राह्मणाचे कार्य नित्य आहे, तर क्षत्रियाचे कार्य नैमित्तिक आहे. तेव्हा ब्राह्मणाच्या तुलनेने त्याला मिळणाऱ्या मानसन्मानाची प्रतवारी थोडी उणावणारच. पण त्यासवेच त्याच्या शौर्याचा आणि पराक्रमाचा धाकहि व्यष्टिसमष्टीच्या मनावर काही प्रमाणात तरी राहणे स्वाभाविक आहे. वैश्य हा संपन्न, जीवनाच्या नित्योपयोगि अशा वस्तूंचा व्यापार करणारा, अडीअडचणीला आर्थिक सहाय्य करणारा, अन्नधान्य, दुधदुभते यांचे उत्पादन करणारा, असा प्रतिदिनी महत्त्वाचा ठरणारा वर्ग. तेव्हा तोहि समाजात प्रतिष्ठित असणे नैसर्गिक आहे. साम्यवादाचा दुराग्रही, एकांगी प्रभाव वाढेपर्यंत वैश्यवर्गाची, साहू–सावकारांची, समाजात सनमाननीय स्थिति होती. शूद्र वर्गात सुतार, लोहार, तांबट, गवंडी इत्यादीचा समावेश असे. हे कुशल कामकरी आणि त्यांना केवळ श्रमाने सहाय्य करणारे कामकरी. यांचीहि उपयुक्तता निरपवाद असल्यामुळे समाजात त्यांच्याविषयी आपुलकी असे. काही थोडे अहंकारी मदोमत्त सोडले तर समाजात कुणीच कुणाचा अपमान करीत नसे. सर्व गुण्यागोविंदाने मर्यादेने रहात.

विचार चिंतन

वर्णाचा अर्थ ‘रंग’ असा अगदीच केला नाही असे नाही. गोपथ ब्राह्मणात ब्राह्मणाचा रंग शुक्ल म्हणून सांगितला आहे. तर काठक संहितेत वैश्याचा रंग शुक्ल आणि क्षत्रियाचा धूम्र असल्याचे वर्णन आहे. महाभारतात ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र यांचे वर्ण क्रमाने शुक्ल, रक्त, पीत, कृष्ण असल्याचा उल्लेख आहे. परंतु महाभारतकारांनीच हे शुक्लादि वर्ण त्वचेचे नव्हते असेहि स्पष्टपणे सांगितले आहे. तेव्हा वर्ण शब्दात ‘वृ’ हा निवड करणे– वरणे–स्वीकारणे या अर्थाचा धातु मूळचा मानणे हेच सर्वदृष्टीने श्रेयस्कर दिसते.

कधीकाळी एकवर्णीय समाज होता हे खरे पण त्यात सामाजिक परिस्थितीमुळे निर्माण झालेल्या विविध व्यवसायाच्या दृष्टिने निरनिराळी विभागणी म्हणजेच निवड करण्याचा प्रसंग सामाजिक हिताच्या दृष्टीने निर्माण झाला. मग आधी ब्राह्मण क्षत्रिय नंतर ब्राह्मण – क्षत्रिय – वैश्य आणि शेवटी ब्राह्मण – क्षत्रिय – वैश्य – शूद्र अशी निवड होऊन समाज चातुर्वर्ण्यात्मक झाला आणि शेवटी अनेक कारणांनी सभ्य समाजापासून दूर राहिलेले, गिरिकंदरात, रानावनात कालक्रमणा करणारे जे निषादादि

मागासलेले लोक होते, त्यांचा निषाद वर्गांत समावेश करून एकूण समाज पंचजनात्मक झाला. त्याला सर्वदृष्टीने परिपूर्णता आली. पण हे सर्व वेदकालातच झालेले आहे.

चा. वा. त. वरून पृ. ११४–११५

श्रेष्ठ–कनिष्ठता ही ब्राह्मणापासून निषादापर्यंत एका दृष्टीने उतरती असली तरी हा उतार सलग सारखा कधीच असणे शक्य नव्हते. त्यात निदान व्यक्तिव्यक्तींच्या दृष्टीने तरी, विद्वत्ता – चरित्र – सत्ता – पराक्रम, संपत्ति – औदार्य, हस्तकौशल्य – श्रम कष्ट – सहनशीलता, इत्यादि सहजपणे परोपकारी होऊ शकणाऱ्या सद्‌गुणांमुळे उतरत्या भाजणीतहि प्रतिष्ठेची सन्मानशिखरे उत्पन्न होत. आणि त्या त्या वर्गाला अभिमान वाटून सर्व समाजात मानसन्मानाचा समतोल पुष्कळप्रमाणात स्वाभाविकपणेच टिकून राही.

असे गुणाधिक्य नसे, उलट अवगुण दुर्गुण दिसून येते त्या त्यावेळी व्यक्तिव्यक्तिची अवहेलना, निंदाहि होई. तिरस्कार क्वचित् बहिष्कारहि त्या व्यक्तिच्या वाट्यास येई. ब्राह्मण–क्षत्रियांच्या संदर्भात मनूचे धोरण याबाबतीत फारच कडक दिसते. महाभारतहि वर्णाला न शोभणाऱ्या गुणांच्या प्रकरणात असेच कठोर आहे. ब्रह्मबंधू, राजन्यबन्धू, वैश्यबन्धु, ब्रह्मपुत्र, सूतपुत्र, हे असे शब्द त्या त्या वर्णाला वा जातीला उद्देशून वापरले जात, ते अवहेलनेचेच द्योतक असत.

विचार चिंतन

'चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदु: ब्राह्मणा: ये मनीषिण:।' (ऋग्वेद १/१६४/४५) येथे वाणीचे ज्ञान होणाऱ्या ब्राह्मणाला 'मनीषिण:' असे विशेषण दिले आहे. यावरून जे मनिषि आहेत असे हे ब्राह्मण होते. हे लक्षात येते. ब्राहमण जातिने हा भेद गृहित धरल्यावाचून हा भेद करता येणार नाही. ऋग्वेदाच्या सातव्यामंडलातील १०३ व्या सूक्तात ब्राह्मणाची बेडांकांशी तुलना करून त्यांच्या वागण्याचा उपहास केला आहे.वेदात ब्राह्मण देवतुल्य असतात श्रेष्ठ आचाराने युक्त असतात, असे जसे वर्णन आहे तसेच बेडकासारख्या क्षुद्र जिवाशी ज्यांची तुलना करावी असेहि ब्राह्मण त्याच वेळी होते असेहि स्पष्ट दिसते. ब्राह्मणांच्या विषयीची ही श्रेष्ठ कनिष्ठता जन्माने ब्राह्मण गृहीत धरल्यावाचून सुसंगतपणे लागणे शक्य नाही.

चा. वा. त. वरून पृ. ११६–१७

केवळ धर्म धर्म म्हणून क्षत्रियोचितपणे न वागणाऱ्या युधिष्ठिराला कुंतीनेहि अर्थ न कळता वेदऋचा घोकणाऱ्या ब्राह्मणांची उपमा देऊन हिणवले आहे. अर्थात ब्राह्मणात सन्माननीय आणि उपहासास्पद असे वर्ग होते यावरूनहि वर्ण जातीवरून ठरविले जात हे निश्चित होते.

विचार चिंतन

मनुस्मृतीत शूद्र राज्यात राहू नये असा निषेध असला तरी शतपथ ब्राह्मणात शूद्र हे

राजप्रधान असल्याचे वर्णन आहे. वेदातच शूद्र वा दास हे ' मदन्तीन्द्रगोपा मदन्ति देवगोपा:' (ऋग्वेद८.४६.३२) असा उल्लेख येतो. देव आणि इंद्र हे त्यांचे रक्षण करीत असल्यामुळे शूद्र किंवा दास आनंदात राहतात. असा या वचनाचा इत्यर्थ. यावरून शूद्रहि इतर त्रैवर्णिकाप्रमाणेच देवतांच्या कृपेला पात्र असत असे उघड होते.

चा. वात. वरून पृ. १२४

दासांच्या विरोधातहि काही वचने वेदात येतात अर्थातच जे अधार्मिक आहेत, यज्ञादींना विरोध करतात, ते दास इथे अभिप्रेत आहेत. म्हणूनच 'हे इंद्रा ! दासांना आर्य कर.' अशा अर्थाचेहि वचन येते.

शूद्र पोटापाण्यासाठी मजुरी करीत वा नुसती सेवा करीत राहत असे नाही. 'शूद्रस्थ – वार्त्ता, शुश्रूषा द्विजांना कारु कर्म च' असे वचन अत्रिस्मृति १/१५ येथे येते.

चा. वा. त. पृ . १२६

यावरून त्रैवर्णिकांच्या सेवेसवेच शूद्र व्यापार आणि शिल्प (सुतार लोहार गवंडी) काम करीत असे, त्यामुळे सगळेच शूद्र धनहीन, दरिद्री अर्थातच परावलंबी होते असे म्हणणे योग्य नाही.

विचार चिंतन

क्षत्रियांचे ब्राह्मण झाल्याची काही उदाहरणे पुराणादि ग्रंथातून आहेत. विश्वामित्र हे त्याचे सगळ्यात मोठे उदाहरण. पण अशी उदाहरणे फार थोडी आहेत. अगदी खोदून खोदून शोधली तरी बारापंधरापेक्षा अधिक संख्येने सापडणार नाहीत.

पराशरांना मत्स्यगंधेपासून झालेला पुत्र व्यास हे ब्राह्मण गणिले गेले पण त्यांनाच एका दासीपासून झालेला पुत्र विदुर याला कोणी ब्राह्मण मानले नाही. तो क्षत्ताच राहिला. तेव्हा अनुलोम – प्रतिलोम वर्णसंकरातहि अगदी तुरळक अपवाद सोडले तर संकरज संततीचा समावेश स्वतंत्र जातीत वा कनिष्ठ जातीत केला जात असे. मातेच्या वा पित्याच्या वर्णात या संकरितांचा समावेश केला जात नसे. वर्णव्यवस्था अनुवंशाने शुद्ध राखण्याचा हा प्रयत्न महत्त्वाचा आहे. आणि अनुवंशाने सांगितलेल्या गुणदोषांचा विचार करता ही दक्षता अत्यंत योग्य आहे आणि आवश्यक आहे, असेच म्हटले पाहिजे. याज्ञवल्क्य स्मृतीत 'सवर्णेभ्य: सवर्णासु जायन्ते हि सजातय: अनिंद्येषु विवाहेषु पुत्रा: संतानवर्धना:। ' असे वचन आहे. त्यात सवर्ण विवाहालाच अनिंद्य म्हटले आहे. आणि त्यांची संततीच सजातीय असते असा स्पष्ट निर्देश आहे.

विचार चिंतन

कृतयुगात आरंभी एक वर्ण होता, पुढे त्याचे तीन आणि चार वर्ण झाले असे म्हणण्यासारखे काही उल्लेख आपल्या प्राचीन वाङ्मयातून आहेत. पण त्यांचा सरळ आणि स्पष्ट अर्थ 'आधी एक होता

त्याचे काही कारणाने पुढे विभाग झाले, एकाचेच चार झाले, आधी एक होता, त्याने इतर वेगवेगळ्या तिघांना आपल्यात मिळवून घेऊन मग एकाचे चार झाले,' असा अर्थ करण्यासारखा कोणताहि पुरावा उपलब्ध नाही. बृहदारण्यक उपनिषदात एका ब्रह्मानेच वैभवसंपन्नेतरिता चार वर्ण उत्पन्न केले असे स्पष्टपणे म्हटले आहे. ते देवांच्या समाजातील चार वर्ण होते. असे जरी तेथे म्हटले असले तरी उपलक्षणाने ते मनुष्यसमाजाकरिताहि त्याच कारणाकरिता उत्पन्न झाले असे म्हटले पाहिजे.

गीतेनेहि चातुर्वर्ण्याच्या संदर्भात त्यांची उत्पत्ति 'गुणकर्मश:' केली असे चौथ्या अध्यायात म्हटले आहे आणि अठराव्या अध्यायात 'कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैगुणै:' असे वचन आले आहे. पण त्या दोन्ही ठिकाणी चार विभाग केले वा चार विभाग झाले असाच अर्थ आहे. निरनिराळ्या ठिकाणचे तीन आणून जोडले आणि मग चार झाले असा अर्थ नाही. बृहदारण्यक उपनिषदात ब्रह्माने चार वर्ण उपलब्ध केले असे म्हटले आहे, तर गीतेत 'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं' असे भगवान् श्रीकृष्ण म्हणतात. कारण गीतेप्रमाणे ब्रह्म आणि श्रीकृष्ण एकच आहेत.

अर्थात् कृष्णाने महाभारतकाळी चातुर्वर्ण्य उत्पन्न केले असा अर्थ नाही. तर अतिपुरातन अशा ज्ञात कालापासून समाजरचनाच तशी होती असे म्हणावे लागते. म्हणून पुढे 'मां अव्ययं कर्तारं अकर्तारं अपि विद्धि' असे म्हटले आहे. यातील 'अव्यय' हा शब्द स्वाभाविकपणेच ब्रह्माचा वाचक आहे. आणि ज्याच्या पासून सृष्टीचे उत्पत्ति – स्थिति – लय होतात ते ब्रह्म, असे ब्रह्माचे लक्षण. यावरून वर्ण व्यवस्थेचे अतिप्राचीनत्व गृहीत धरणे भाग होते म्हणून वेदकाल काही असेल तर वर्ण व्यवस्था ही त्या काळापासून आहे असे मानावे लागेल.

चा. वा. त. वरून १३२–३

ऋग्वेदात मिश्र जाति मुळीच नाहीत असे नाही. कितव, वृषल, भिषक् हे शब्द मिश्र जातीचेच द्योतक आहेत. वृषल हा तर अस्पृश्यहि आहे. यजुर्वेदात मिश्रजातीचे उल्लेख पुष्कळच आहेत. त्या काळीहि सवर्ण स्त्रीशी विवाह हा धर्म्य आणि अनुलोम असवर्ण स्त्रीशी लग्न हे काम्य आहे, अशी स्थिती होती. अर्थात अशा काम्य विवाहाची संख्या त्याकाळीहि अल्पच असणार. त्यामुळे मिश्र संततीचे उल्लेखहि फारसे आढळत नाही. यावरून चातुर्वर्ण्य जन्मजात मानल्यावाचून पुरुषसूक्तातहि 'पद्भ्यां शूद्रो अजायत' असा उल्लेख आहे. पहिल्या तीन वर्णाच्या उत्पत्तीच्या संदर्भात 'व्यदधु' असा शब्द आहे. यावरून ब्राह्मण उत्पन्न झाले नाहीत, ते त्या विराट पुरुषाचे मुख होते क्षत्रिय बाहू होते, वैश्य मांड्यांच्या ठिकाणी होते. असे वर्णन आहे. हाहि उल्लेख एकाचेच तीन वा चार भाग केले असा आहे. निरनिराळ्या ठिकाणचे उचलून आणून जोडले अशा अर्थाचा नाही. तैत्तिरीय संहितेत ब्राह्मणाच्या संदर्भात सुद्धा 'तस्मात ते मुख्या: मुखतो हि असृज्यन्त' असा निर्मितीचा उल्लेख आहे.

छान्दोग्य उपनिषदातील सत्यकाम जाबालालहि गुरुने त्याच्या निर्भिड सत्यवक्तेपणावरून 'तू ब्राह्मणाचाच पुत्र आहेस. चल तुझे उपनयन करतो,' असे म्हटले आहे. त्यावरून वर्ण हा जातीवरून ठरत असे आणि गुण अनुवंशाने येतात हा सर्वमान्य सिद्धांत होता हे स्पष्ट होते.

महाभारतातहि भृगु–भारद्वाज संवादातहि 'कामभोगप्रिया: तीक्ष्णा: क्रोधना: प्रियसाहसा: त्यक्तस्वधर्मा: रक्ताङ्गा ते द्विजा: क्षत्रतां गता:' असे म्हटले आहे. म्हणजे येथेहि मुळात 'सर्वं ब्रह्माविदं' असलेले जगत्, गुणभेदाने विभागयुक्त झाले. या शब्दानी एकाचेच अधिक विभाग पडले हे सिद्ध होते.

विचार चिंतन

महाभारतातील भीष्मपर्वात मग, मशक, मानस, मदंग असे चातुर्वर्ण्य उल्लेखिलेले आहेत. हे बहुधा इराणी, पारशी, संप्रदायातील चातुर्वर्ण्य असावेत.

मग, मद (Medes) असा उल्लेख इराणच्या संदर्भात अनेक संशोधकांनी केला आहे. त्यावरून अतिप्राचीनकाळचा महाभारतातील उल्लेख योग्य आहे.

कृष्णपुत्र सांब कुष्ठरोगाने पीडिला गेला तेव्हा त्याने व्याधीमुक्तीसाठी सूर्याची आराधाना केली. त्या प्रभावाने तो रोगमुक्त झाला म्हणून त्याने मंदीर निर्माण करून त्यात सूर्याची स्थापना केली. व ज्यांच्या वंशात सूर्यपूजा आधीच प्रचलीत होती अशा 'मग' ब्राह्मणांना पश्चिम देशातून आणून आपण निर्माण केलेल्या मंदिराचे पुरोहित नेमले असा उल्लेख पुराणातून येतो.

पुरोहित म्हणून याच मगांची संख्या वाढत वाढत पूर्वेकडे विस्तारत गेली. तेथेहि त्यांची उपासनापद्धति आणि पूजातंत्र समाजाला प्रभावी वाटू लागले. त्यावरूनच आजच्या बिहारला पूर्वी मगध असे नाव पडले असे काही संशोधक मानतात. आज जसे महाराष्ट्रात अनेक खेड्यांचे नाव ब्राह्मणगाव असे आहे. पण त्या गावात ब्राह्मणांची वसति बहुसंख्य कधीच नव्हती. दोनअडीचशे घरात ब्राह्मणांचे उंबरठे पाच – पंधरा असतील – नसतील. मगध नावाचेहि तसेच असणार.

विचार चिंतन

वेदवाङमयातहि शूद्रांचा उल्लेख आहे. पण तो केवळ सेवा म्हणजे स्वत:च्या साधनावाचून शरीराने होतील तेवढीच कामे करणारे होते, असे म्हणता येणार नाही. सडा – सारवण, गोवऱ्या थापणे, कपडे धुणे, भांडी घासणे, घराची स्वच्छता राखणे, धन्याचे शरीरसंवाहन करणे, निरोप इकडेतिकडे पोचविणे एवढीच काही शूद्रांची कामे नव्हती. 'शूद्रस्यवार्त्ता, शुश्रूषा द्विजानां कारुकर्म च' असे अत्रिस्मृति १/१५ येथे म्हटले आहे. शूद्र सेवेसवेच व्यापार करणारा, तसेच कला कौशल्याची कामे करणारा कुशल कामकरीहि होता. ज्या वस्तूचा व्यापार त्रैवर्णिकांनी करू नये असा निषेध होता त्या वस्तू निदान आरंभी आरंभी तरी शूद्रांच्या व्यापाराचे विषय असतील. शूद्र व्यवसायाला दिलेले हे एक संरक्षणच आहे.

पूर्वी व्यवसायाचे वर्णानुरूप नव्हते. कोणी काहीहि धंदे करीत असे. असे सिद्ध करण्यासाठी ऋग्वेदाच्या ९व्या मंडलातील ११२व्या सूक्ताचा आधार घेतला जातो. मंत्राचा अर्थ असा – मी कारु पुढे (बाप किंवा मुलगा) भिषक् आणि माझी नना (आई वा मुलगी) उपलप्रक्षिणी – गोवऱ्या थापणारी वा गोळा करणारी येथे कारु म्हणजे शिल्पकाम करणारा.

भिषक् म्हणजे वैद्य, चिकित्सक. उपलप्रक्षिणी म्हणजे मोलमजुरी करणारी, ही सारी कामे एका व्यक्तीने उल्लेखिली असली तरी ती एका व्यक्तीची अर्थातच नाहीत. एका कुटुंबातील तीन भिन्नभिन्न व्यक्तीची आहेत. पण यावरून भिन्न व्यवसायाचा वा उद्योगधंद्याचा तर्क करण्याचे कारण नाही. एकाच कुटुंबात केलेले हे घरकामाचे उल्लेख आहेत. कदाचित् यज्ञ, लग्न, उत्सव अशा सामाजिक समारंभातील एका कुटुंबातील व्यक्तीने केलेली परस्पर सहकार्याची ही कामे असतील. कारण निघंटूसारख्या काही ग्रंथात कारु, भिषक् या शब्दाचे अर्थ यज्ञाच्या संदर्भांत उल्लेखिले आहेत.

कारु – स्तोमानां कर्ता, स्तोमकर्ता. स्तुतीनां प्रयोक्ता, होतृत्वेन अवस्थित:

भिषक् – ब्रह्मा स हि प्रायश्चित्तरोगे उत्पन्ने यज्ञस्य करोति यदुक्तं भेषजकृतो ह वा एष यज्ञो यत्रैवं विद् ब्रह्मा भवति.

कारु हा येथे कुणी शिल्पकार नाही. विशेषप्रसंगी यज्ञातील स्तोत्रांचे गायन करणारा आहे. तसाच भिषक्हि व्यवसायाने चिकित्सक नाही. प्रायश्चित घ्यावे लागेल असे दोष उत्पन्न झाले तर यज्ञप्रसंगी त्याचे निराकरण करणारा यज्ञकर्त्यापैकीच एक आहे. तो यज्ञप्रमुख स्थानी असणारा ब्रह्मा असावा, असे स्पष्टीकरणावरून वाटते. ब्रह्मा अथर्ववेदी असतो तेव्हा अथर्ववेदाच्या क्षेत्राप्रमाणे अनेक प्रकारच्या अडचणींचा परिहार करू शकणारे ज्ञान त्याचे ठिकाणी असणे स्वाभाविक आहे.

विचार चिंतन

शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्राणां।
क्षत्रियाज्जातमेव तु विद्यात् वैश्यात् तथैव च॥

शूद्र ब्राह्मणपणाला प्राप्त होतो. ब्राह्मण शूद्रपणाला प्राप्त होतो त्याप्रमाणे क्षत्रियांपासून आणि वैश्यापासून जन्मलेल्यांचेहि समजावे.

या श्लोकावरून काही लोक वर्ण जन्माधिष्ठित नव्हते, कुणीहि कोणत्याहि वर्णात जाऊ शकत असे, असा अर्थ करतात. पण ते योग्य नाही. दुसरी ओळ सावधपणे लक्षात घेतली म्हणजे हे स्पष्ट होईल. तेथे 'क्षत्रियात् आणि वैश्यात् जातं' असा उल्लेख आहे. 'जात्यां एकवचनं ' न्यायाने 'क्षत्रियकुळात जन्मलेले वैश्यकुळात जन्मलेले' असा अर्थ आहे. त्यावरून पहिल्या ओळीतील आलटापालट होणारे ब्राह्मण – शूद्रहि ब्राह्मण वंशात ब्राह्मण – शूद्रवंशात ज्मलेलेच आहेत. म्हणजे येथील चारीहि जन्माने ब्राह्मण – क्षत्रिय – वैश्य – शूद्र असेच आहेत. वाईट वर्तनाने वरच्याची योग्यता खालावते. आणि

चांगल्या वर्तनाने खालच्या वर्णातल्या व्यक्तीला वरच्या वर्णाप्रमाणे मानसन्मान मिळत असे. येथे केवळ निंद्यता आणि वंद्यता सांगितलेली आहे हे प्रत्यक्ष वर्णांतर नाही.

प्रत्यक्ष वर्णांतरासाठी दीर्घकालीन उग्र तपश्चर्या वा सात पिढ्यापर्यंत विवाहसंबंधातून क्रमाने उन्नत जाण्याचा प्रयास एवढाच मार्ग पूर्वी उपलब्ध होता.

विचार चिंतन

'जातिव्यवस्था' या नावाचे एक पुस्तक श्री. दा. ग. लोंढे यांनी एका इंग्रजी पुस्तकाचा अनुवाद करून लिहिले आहे. त्याला कोल्हापूरचे एकेकाळचे राजाराम महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. बाळकृष्ण यांची प्रस्तापना आहे. या पुस्तकात जातिव्यवस्था नाकारताना एक आकर्षक वाटणारा तर्क केला आहे. लोंढे आरंभीच्या उपोद्घातात म्हणतात – 'ईश्वर एक आहे आणि तोच सगळ्या मानव जातीचा जनक आहे. अर्थात् सर्व मानवामध्ये बंधुत्वाचे नाते असणे क्रमप्राप्त आहे. म्हणूनच व्यक्तिव्यक्तीत जन्माधिष्ठित भेद निर्माण करणे हे निसर्गाविरुद्धच नव्हे तर ईश्वराच्या इच्छेच्याहि विरुद्ध आहे.'

चा. वा. त. वरून पृ. १४०

हा तर्क मोठा लोभस आहे. स्वभावत: सरळ स्वभावी असणाऱ्या माणसांना वरवर विचार करता तो आकर्षक वाटतो आणि मनातल्यामनात तरी आचरणीय वाटतो. प्रत्यक्ष त्या दृष्टीने वागू केले म्हणजे मग व्यवहाराच्या दृष्टीने 'सर्व माणसे सारखी' हा सिद्धांत किती उथळ आहे हे लक्षात येईल. ईश्वर केवळ माणसाचाच नव्हे तर सर्व सृष्टीचाच निर्माता आहे. त्या एकाच्याच सत्तेने सर्वांचे सर्वपातळीवरचे व्यवहार संपन्न होत असतात. थोड्या विचाराने पाहिले तरी हे लक्षात येईल की ईश्वरीसृष्टित कुठेहि आपण समजतो त्या अर्थाची समता नाही. सर्वत्र विविधताच आहे, आणि माणसाच्या दृष्टीने त्यात विषमताहि आहे.

जंतु – कृमि – वनस्पति – जलचर सरपटणारे प्राणी – पक्षी – सस्तन प्राणी – माणसे या प्रत्येकाचे लहान मोठे गट उपगट आहेत. त्यांची व्यवस्था निरनिराळ्या जाती याच नावाने करावी लागते. अगदी दगडधोंडे माती यात सुद्धा खऱ्या अर्थाने समता नाही. जी माती गहू ज्वारीच्या शेतीला उपयोगी पडते ती तशीच फळांच्या उद्यानाना उपयुक्त ठरत नाही. साप आणि गांडूळ दोन्ही सरपटणारेच प्राणी आहेत पण त्यांच्यात समता नाही. सापातहि विषारी बिनविषारी असा भेद आहे. सस्तन प्रण्यातहि म्हैस – गाय – गाढव – घोडा – शेळी – मेंढी अशा जाती आहेत. मेंढ्यातहि मऊ लोकर देणाऱ्या आणि खरखरीत लोकरीच्या असे भेद आहेत. आंबा हे एक फळ गृहीत धरले तरी त्यात कलमी आणि रायवळ असे भेद आहेतच सगळे कलमी किंवा सगळे रायवळहि एकजातीचे नसतात. आकार, रंग, गोडी यांच्यादृष्टीने शतावधि जाती त्यात आहेत. तांदुळ एक म्हटला तरी त्यात आंबेमोहोर, बास्मती, पटणी, जिरेसाळ, कोळंबा साठीसाळ अशा जाती. अगदि दगडातहि कठीण, मुरमाड, शहाबाद, संगमरवर,

चुनखडी, गारगोटी असे भेद आहेत. अशास्थितीत माणसातहि तसेच असेल तर ते निसर्गाच्या आणि ईश्वराच्याविरुद्ध आहे असे म्हणणे दुराग्रहाचे नाही का ? व्यावहारिक सत्तेत भेद – विषमता – विविधता हे सगळे प्रकार असणारच.

विचार चिंतन

स्वत:कडे शिकण्यासाठी आलेल्या सत्यकामाला त्याचा गुरु प्रथम त्याचे गोत्र विचारतो आणि त्याने त्याच्या स्वत:च्या जन्माची कथा सांगितल्यानंतर त्याला अनुवंशाने उत्पन्न होणाऱ्या सद्‌गुणांच्या आधारावर ब्राह्मण ठरवून त्याचे उपनयन करतो. या कथेचा सरळ अर्थ त्याकाळी वर्ण जन्माधिष्ठित होते असाच आहे. अन्यथा गुरुने प्रश्नविचारणे आणि सत्यकामाच्या उत्तरावरून निणर्य घेणे संभवत नाही.

पुनर्जन्मासंबंधीचे ज्ञान विचारण्यासाठी गौतम उद्दालक आणि त्याचा पुत्र श्वेतकेतू आरुणेय हे दोघे प्रवाहरण जैवली या राजाकडे जातात. ते दक्षिणा स्वीकारीत नाहीत आणि राजाजवळ असलेल्या पंचाग्निविद्येचे, पुनर्जन्म प्रक्रियेचे ज्ञान राजाने आपणास द्यावे अशी मागणी करतात. राजाने तेथे त्यांना दीर्घकाळ राहण्याची आज्ञा केली. आणि थोड्या विनोदाने म्हटले 'अरे ! तुमच्याआधी ही विद्या कोणा ब्राह्मणास मिळालेली नव्हती. आम्हा क्षत्रियातच टिकून होती. त्यामुळेच आम्ही क्षत्रिय श्रेष्ठ ठरत होतो. आमचे शासन सर्वत्र चालत होते.' (छांदोग्य ५/३/६–७) येथेहि वर्ण जन्मजात असल्याचे स्पष्ट होते. तसे नसते तर, विद्या शिकविणारा तो ब्राह्मण आणि विद्या न जाणणारा तो ब्राह्मणेतर कुणी क्षत्रिय वा वैश्य असे समजले जावयास पाहिजे होते पण तसे झालेले नाही.

तप: श्रुतं च योनिश्चेतद् ब्राह्मणकारकम्। तपश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव स: ॥ (म. भा. २/२/६) 'तपाने, विद्येने आणि जन्माने ब्राह्मणत्व प्राप्त होते. ज्याच्याजवळ तप किंवा विद्या नाही तो केवळ जन्माने ब्राह्मण आहे इतकेच.' या महाभारतातील वचनावरून ज्याला मानसन्मान द्यावा असा ब्राह्मण आणि केवळ ब्राह्मण जातीत जन्माला आला म्हणून ब्राह्मण अशी विभागणी त्याकाळी होत असे म्हणजे वर्ण जन्माधिष्ठित होता हे उघड होते.

ब्राह्मण जातीत जन्माला येऊन जो ब्राह्मणपणाची वास्तविक योग्यता, शील, निर्लोभ, विद्या इत्यादि गुणांनी संपन्न नसेल त्याला शूद्रासारखे समजावे, त्याला कोणतीहि सोय सवड देऊ नये. तो पतित होतो, त्याला मानसन्मान देण्याचे कारण नाही अशा अर्थाची वचने पुष्कळच आहेत. अंगिरा दक्ष इत्यादि इतर स्मृतीतूनहि आहेत. पण काही ठिकाणी इतर गुण नसताना जन्माने ब्राह्मण असलेल्याहि वंदनीय मानावे असेहि उल्लेख स्मृतीतून आहेत. पण त्या मानाने ते फार थोडे आहेत इकडेहि दुर्लक्ष करून चालणार नाही.

असे तरी का असावे ? केवळ जन्माने ब्राह्मण असलेल्याला पूज्य का मानावे ? असा प्रश्न उत्पन्न होणे स्वाभाविक आहे. तो योग्यहि आहे. पराशरस्मृतिमध्ये 'दु:शीलोऽपि द्विज: पूज्य: न शूद्रो विजितेंद्रिय: । क: परित्यज्य दुष्टां गां दुहेत् शीलवतीं खरीम् ॥' (पराशर ८/३२)

अगदी अलिकडच्या काळात श्रीतुकाराम महाराजांनी 'जरी तो ब्राह्मण झाला कर्मभ्रष्ट। तुका म्हणे श्रेष्ठ तिही लोकी।' (तु.गा.११००) असेच उद्गार काढले आहेत. तेव्हा केवळ जातिब्राह्मणालाहि मान का द्यावा या म्हणण्यामागची कारणमीमांसा जाणून घेतली पाहिजे.

चातुर्वर्ण्यच्या संरक्षणाची सामाजिक स्वास्थ्यासाठी असलेली आवश्यकता संघर्षरहित समाजजीवनासाठी आवश्यक असलेले ज्ञान, सत्ता, संपत्ति, श्रम इत्यादीचे विकेंद्रिकरण एतदर्थ आवश्यक असलेली चातुर्वर्ण्याची उपयुक्तता, वैयक्तिक सद्गुणांपेक्षा अनुवंशातून प्राप्त होणारे सद्गण, अधिक संक्रमणशील असतात. याचे शास्त्रीय ज्ञान, या गोष्टी टिकवून ठेवण्यासाठी जातिव्यवस्था सातत्याने राखणे आवश्यक आहे. म्हणून जातीचे विशेष राखून ठेवण्यासाठी त्या त्या जातीत जन्मलेल्याची अस्मिता जागृत राहणे दीर्घकालीन समाजजीवनासाठी अपरिहार्य असते. मी या जातीत जन्माला आलेलो आहे. तेव्हा त्या जातीला शोभण्यासारखे माझे वर्तन असले पाहिजे. माझ्या जातीचे वैशिष्ट्य म्हणून माझी इतरांशी आणि इतरांची माझ्याशी होणारी वागणूक विशिष्ट पद्धतीची असली पाहीजे, तरच जातीचे स्मरण सहजपणे राहते. आणि अस्मिता टिकून तिच्या बळावर जातीला शोभेल अशा वागण्याला प्रेरणा मिळत राहते.

ब्राह्मणाला, समाजात आपले मोठेपण लादता येईल असे काहीहि व्यावहारिक साधन उपलब्ध नाही. त्याच्या जवळ सत्ता नाही. संपत्ति नाही. शिल्पकौशल्य असलेच तर त्या बळावर तो त्या प्राचीन काळी तरी श्रीमंती प्राप्त करून घेऊ शकत नसे. मग त्याला आयुष्य जगावे असे प्रेरणा देण्याचे सामर्थ्य, मानसन्मान हे एकच उरते. म्हणून सर्वसामान्य समाजाला शिकवण दिली आहे की 'ब्राह्मण कसाहि असू द्या, त्याच्या वयाचा, वर्तनाचा विचार न करता त्याला नमस्कार करीत जा.'

आणि शास्त्राचा आदेश ७५–८० वर्षापर्यन्त सामान्यत: बहुतेकजण पाळीत असत. पुढेपुढे तो हास्यास्पद वाटावा अशीहि परिस्थिति निर्माण झाली. हे 'काप गेला तरी भोके राहिली' असे झाले. पण भोके पाहून कापांचे स्मरण व्हावे हेहि काही वाईट नाही.

विचार चिंतन

चांभार–महार–मांग–ढोर हे सारे हरिजनच, अस्पृश्यच (आता त्यांनाच हरिजन म्हणवून घेण्यापेक्षा दलित म्हणवून घेणे अलिकडे आवडते. हरिजन शब्दाशी त्यांचा विरोध आहे. दलित शब्द अधिक उपयुक्त वा प्रतिष्ठेचा कसा हे त्यांचे तेच जाणोत, हा क्षोभ आणि संघर्ष निर्माण करण्यासाठी तो

उपयुक्त ठरतो त्या योगाने पुढाऱ्यांची सोय होते हे मात्र खरे.) जातीभेद मोडण्याच्या अग्रहने अगदी दुराग्रहानेहि प्रयत्न करणाऱ्या समाजसुधारक कार्यकर्त्यांना दलितादलितातील जातीभेद नष्ट करण्यात आलेले यश अत्यल्प आहे, नगण्य आहे. खरे तर समाजामध्ये या सुधारकाच्या मताने सगळेच दलित सारख्याच उपेक्षेचे अवहेलनेचे आणि दु:स्थितीचे बळी झालेले असताना त्यांच्यात तरी ७५–८० वर्षाच्या दीर्घकालात अधिकाधिक एकोपा, सामंजस्य आणि एकजात (बेटीबंदीचा अभाव) निर्माण होणे अधिक सुलभ आणि स्वाभाविक व्हावयास हवे होते. पण तसे झालेले नाही. एक गाव एक पाणवठा असावा यादृष्टीने कार्य करणाऱ्या कार्यकर्त्यांना महार आणि मांग, ढोर आणि चांभार यांचे पाणवठे वेगवेगळे असतील तर त्यांच्यात सहकार्य आणि सहयोग निर्माण करणे साधू शकलेले नाही. जातिविषयक अस्मिता कशी जीवट, चिवट, असते ते यावरून लक्षात येईल. ही अशी असलेली अस्मिता नष्ट करावी, त्यामुळे समाजात अस्वास्थ्य संघर्ष सतत उत्पन्न व्हावेत, त्याचा परिणाम म्हणून हिंदू समाज बलहीन व्हावा, यासाठीच इंग्रजांनी वरवर लाभकारी वाटणाऱ्या शिक्षणाच्या बळावर हिंदूसमाज प्रज्ञाहत करण्याचा प्रयत्न केला आणि त्यात त्यांना पूर्णपणे जरी नाही, तरी बरेचसे यश आले.

विचार चिंतन

व्यक्तिनिष्ठ अपवादात्मक गुण सहसा संततीत उतरत नाहीत, असे दिसून आल्यामुळेच अतिप्राचीन काळीहि अपवादात्मक असलेले अनुलोम विशेषत: प्रतिलोम विवाह पूर्णपणे त्याज्य ठरविले गेले. आणि क्वचित तसे झाले तर या मिश्र विवाहातून उत्पन्न होणाऱ्या संततीला एका वेगळ्या जातीत समाविष्ट करण्यात येऊ लागले. जाती उपजातींची संख्या पुष्कळ वाढू लागली. त्याचे हेच कारण आहे. व्यवसायानुरूप जाती हे कारण जातीच्या विस्ताराला फारसे अनुकूल नाही. अगदी क्वचित तसे घडले असेल पण मुख्यकारण वर्णसंकर आणि जातीसंकर हेच आहे. संकराचे हे दुष्परीणाम लक्षात घेतल्यामुळेच अर्जुनासारखा धीरपुरुषहि 'संकरो नरकायैव' असे म्हणतो आणि श्रीकृष्ण म्हणतो 'संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमा प्रजा: ।' म्हणून विवाहसंस्था कटाक्षाने संकरापासून मुक्त ठेवण्याचा प्रयत्न 'सर्वभूतहितेरत' अशा ऋषींनी–समाजशास्त्रज्ञांनी केला.

केसर्लिंग हा एक पाश्चात्य विद्वान् आपल्या 'बुक ऑफ मॅरेज' या ग्रंथात म्हणतो – 'खालचा वरच्याला खाली ओढतो. त्याचा परिणाम वैयक्तिक परागतीत होतो. व त्यामुळे मनुष्यजातीची आणि तिच्या संस्कृतीची पीछेहाट होते. यासाठी अत्यंत कडक निवड केली तरच मनुष्याचा ऱ्हास थांबू शकेल. आकडेवारीने असे सिद्ध होते की केवळ बौद्धिकच नव्हे तर नैतिक गुणदेखील अनुवंशिक असतात.'

चा. व. त. वरून पृ. १५२

वर्ण शुद्ध राखण्यासाठी व वर्णसंकर होऊ नये म्हणून दीर्घकाळ साक्षेपाने प्रयत्न केले. ती प्रथा कटाक्षाने पिढ्यान् पिढ्या संभाळली तरी चांगल्या सत्शील ब्राह्मणाच्या कुळातहि चरित्रहीन असे केवळ आडनावाचे ब्राह्मण दिसून येत होते. तर शूद्रातिशूद्रांतहि चांगली चारित्र्यसंपन्न, आदरणीय माणसे जन्मास आली. असे इतिहासावरूनच लक्षात येते. असे असताना विवाह सवर्ण वा सजातीयच असावेत. असा आग्रह का धरावा ?

याचे उत्तर एवढेच की, अशा अपवादावरून नियम ठरवता येत नाहीत. अलौकिक बुद्धिमत्ता वा चारित्र्य आणि असाधारण दुर्गुणयुक्तता, नीचता या गोष्टी केव्हाहि अपवादस्वरूपच असतात. त्याला जन्म एवढेच एक कारण नसते. संस्कार, संगति, परिस्थिती, त्या त्या व्यक्तीची प्रवृत्ति हीहि महत्त्वाची कारणे असतात. त्यामुळे ब्राह्मणातहि काळा पहाड जन्माला येतो. तर शूद्रातिशूद्रातहि गोरोबाकाका, तुकाराम महाराज, रोहिदास, चोखोबा, निर्माण होऊ शकतात. पण काही झाले तरी हे अपवाद आहेत. त्यासाठी सरसकट संकर स्वीकारणे हा काही उपाय नाही. नियम आणि प्रयत्न जाति शुद्ध राखण्याचाच असला पाहिजे तरच समाजामध्ये स्थैर्य आणि स्वास्थ्य निर्माण होऊ शकते. इंग्रजांचा प्रभाव निर्माण होईपर्यंत ते चांगले टिकून होते.

विचार चिंतन

ग्रीस आणि रोम या दोनहि देशांच्या इतिहासाकडे वंशदृष्ट्या आणि प्राणिशास्त्रदृष्ट्या पाहिले तर असे आढळून येते की प्रथम जरी भिन्न भिन्न वंशाच्या लोकांची त्यांच्यात भेसळ झाली असली तरी पुढे त्यांनी आपआपसात विभाग पाडले आणि त्या त्या विभागातच आंतरविवाह चालू केले अशा प्रकारे बेटीबंद विभागणीने (वर्णाने) बनलेल्या समाजाची पुढेहि राष्ट्रे बनली. (नंतरच्या) रोमन साम्राज्यामध्ये अतिभिन्न अशा वंशाचे लोक होते. रोमन राज्य पद्धतीमुळे त्यांचे मिश्रण होण्यास आरंभ झाला. पूर्वी विभागणी आणि आंतरविवाह यामुळे ते इतरांचे दृष्टीने शुद्ध राहिलेले होते. रोमन राज्यामुळे जी शांतता लाभली, त्यात त्यांच्यात अतिशय वर्णसंकर होऊ लागला. पूर्वीचे वर्ण होते ते मोडले. वर्ण संकरामुळे विचारचांचल्य उत्पन्न झाले.संस्कृतीचा अभिमान नष्ट झाला. रोमन साम्राज्यनाशाची जी काही कारणे आहेत, त्यात त्यांच्यातील वर्णसंकर हे अत्यंत महत्त्वाचे कारण समजले जाते. (हेरिडिटी अँड युजिनिक्स)

चा. वा. त. पृ. १६०

अलिकडेच वर्णसंकरामुळे अमेरिकन लोकांच्यामध्ये बुद्ध्यांक उणावत जात आहे. असे विधान एका जपानी शास्त्रज्ञाने केल्याचे ऐकले.

विशिष्ट गुणसंपत्तीने युक्त असा वर्ग एकदा नाहीसा झाला म्हणजे त्याचे स्थान पुन्हा भरून

निघणे हे दुरापास्त होते. हिंदुस्थानात विशेष प्रमाणात वर्णसंकर झाला नाही म्हणूच अनेक आपत्तीतून हिंदू हिंदू म्हणून सुरक्षित राहिले. आपत्ती आठ–आठशे हजार वर्षे टिकूनहि हे शक्य झाले.

विचार चिंतन

ब्राह्मण जातीचा एक विशिष्ट गुण लक्षात घेण्यासारखा आहे. हिंदुधर्माचे प्रस्थापनेपासून आजवर त्यांच्याकडे असलेले समाजातील श्रेष्ठपण त्यांनी टिकवून ठेवले आहे. ब्राह्मण्याच्या आजच्या परिस्थितीकडे पाहिले म्हणजे आश्चर्य वाटते. ब्राह्मण हा आर्थिकदृष्ट्या दरिद्री, शारीरिक दृष्ट्या दुर्बल, सत्ता व राजकीय शक्तीहि त्याच्याजवळ नाही. ग्रीक, पर्शियन, मुसलमान, ख्रिस्ती इत्यादि आक्रमकांनी त्यांच्यावर निर्घृणपणे अन्याय केले. त्यांच्यातीलच काही स्वकीय व स्वधर्मीय असून त्यांना शत्रू मानू लागला. त्यांना स्वार्थी, भोंदू अशा शेलक्या शिव्या देऊन त्यांची अवहेलना केली. व ती अद्यापीहि होते आहे. तरी या सर्वावर मात करून ब्राह्मण समाज आपले स्थान टिकवून आहे. कोणताहि राजवंश वा इतर राजकीय संस्था इतक्या दीर्घकालापर्यंत टिकलेल्या नाहीत. ख्रिश्चन धर्मातील पोप ही संस्था गेली दोन हजार वर्षे टिकलेली दिसते. पण त्या पदावर एकच व्यक्ति बसते. मुसलमानी खिलाफत तर नाहीशी झालेली आहे. ब्राह्मणाचे स्थान मात्र टिकून होते.

व.जा.प.पृ.६६

जातिसंस्था व ती ज्यावर अवलंबून आहे ते चातुर्वर्ण्य यांच्या उत्पत्तीचा पाश्चात्य सिद्धांत थोडक्यात असा – अत्यंत प्राचीनकाळी काही लोक हिंदुस्थानात बाहेरून आले. ते गोरे होते. आपणास ते आर्य म्हणवीत. वैदिक वाङ्मय ज्यांनी उत्पन्न केले ते सर्व लोक आर्य वंशाचे होते. त्यांनी हिंदुस्थानावर स्वारी केली व हिंदुस्थान जिंकले. त्यावेळेस येथे रहाणाऱ्या लोकांना ते दास किंवा दस्यु या नावाने संबोधित. एतद्देशीय लोक काळे होते. गोरे आर्य व काळे दास यांच्या रंगातील अंतर, हेच जातिभेदाचे म्हणजे चातुर्वर्ण्याचे मूळ होय. काळ्या दास–दस्यूंना ते नंतर शूद्र म्हणू लागले. आर्यांनी आपल्यामध्ये तीन भाग पाडले. आपणास ते त्रैवर्णिक म्हणवीत. या सर्वांचे मिळून चातुर्वर्ण्य तयार झाले.

व.जा.प.पृ.६७–६८

कातडीचा रंग ही गोष्ट स्थिर राहणारी नाही. वातावरणाचा आणि परिस्थितीचा काही काळानंतर त्वचेवर परिणाम होतो. आणि मग तो परिणाम अनुवंशाने दीर्घकाळपर्यांत चालू शकतो. प्रा. रिप्ले याने आपल्या 'रेसेस् ऑफ युरप' या पुस्तकात म्हटले आहे की युरोप व ब्रिटिश बेटे यातील प्रजा पूर्वी अत्यंत काळी होती.

व.जा.प.पृ.७३

मॅक्समूल्लर या प्रसिद्ध पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञान्याने आर्यन्–द्रविडीयन सिद्धांत प्रतिपादन करण्यात प्रथम फारच मोठा वाटा उचलला होता. पण नंतर शास्त्रीय शोधनाची भर पडल्यावर त्याने

आपले पहिले मत पूर्णपणे पालटले. व आपण स्वीकारलेल्या प्रमेयाच्या विरुद्ध प्रतिपादन केले. मॅक्समुल्लर म्हणतो 'मी वरचेवर प्रतिपादन केले आहे की जेव्हा मी आर्य हा शब्द वापरतो तेव्हा मी तो रक्त, अस्थि, केस, किंवा डोक्याची कवटी या अर्थी वापरीत नाही. आर्यन् भाषा बोलणारे एवढेच फक्त माझे म्हणणे असते.'

व.जा.प.७८

भाषाशास्त्र किंवा नाक, कवटीची मापे याला अनुसरून असलेले वंशशास्त्र यावरून चातुर्वर्ण्य किंवा जाति यांच्यासंबंधी कोणताहि एक निर्णय घेणे हे सर्वथा अशक्य आहे. एकमेकापासून अत्यंत दूर असलेल्या वर्णात व जातीतहि नाक आणि शीर्षमापन यांच्यादृष्टीने सारखेपणा आढळतो.

व.जा.प.पृ.८०

चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेमध्ये कर्तव्याची विभागणी जन्माधिष्ठित असल्यामुळे, 'हे काम तू केले पाहिजेस, ते समाजाच्या आणि देशाच्या हिताचे आहे. तुझीहि त्यात काही हानी नाही, असला तर लाभच आहे.' असे आवर्जून नानाप्रकारांनी समजावून देण्याचा प्रसंग येत नसे. दडपण आणावे लागत नसे. हट्ट धरावा लागत नसे, भय दाखवावे लागत नसे. काही शंका असेल तर केवळ ते धर्म्य आहे की नाही,स्वधर्माला धरून आहे का नाही एवढेच फार तर विवेचून सांगावे लागत असे. कारण जन्मापासून होणारे संस्कार आणि सभोवतीचे वातावरण, वडिलधाऱ्यांचा शास्त्रपुराणांचा, गुरूजनांचा आदर करण्यास शिकविणारे शिक्षण हे इतके सहजपणे मनबुद्धीवर कर्तव्यांचे प्रेम वाढवणारे संस्कार घडवीत असे. कुटुंब व्यवस्था आदर्शभूत होती. तशी रहाण्यासाठी कुटुंबातील सर्वजण विशेषत: गृहिणी अत्यंत दक्ष असे. त्याकरिता प्रसंगविशेषी आपले मन मारून कोणताहि त्याग करावयास आनंदाने सिद्ध असे. या सर्वांचा परिणाम मनुष्याचे मन सुसंस्कारित होण्यात सहजपणे होत असे. तेव्हा कर्तव्यपालन वा कर्तव्यासंबंधीचे आदेश कोणालाहि तसे जाचक वाटत नसत.

विराटपुत्र उत्तर आणि विदुलापुत्र संजय यांच्यासारखी कर्तव्यच्युतीची उदाहरणे अपवादरूप होती. मनुष्यस्वभावाचा विचार करता तसे सर्वदा सर्वकाळ असणारच. द्रोणाचार्यांसारखा अत्यंत तेजस्वी ब्राह्मण कौरवराजकुलाचा आश्रित झाला. हा स्वधर्मत्यागच होता. तरी अपवादरूपच होता. त्यावेळच्या ऋषीमंडळींनी प्रसंगविशेषी द्रोणाचार्यांची या स्वधर्मभ्रष्टतेच्या संबंधात निंदाच केली. पण तरीसुद्धा त्या त्या प्रसंगी जे कर्तव्य म्हणून स्वीकारले ते त्यागपूर्वक निभवून नेण्याची प्रवृत्ति माणसाच्या अंत:करणात जागरुक असे. पण अलिकडे चातुर्वर्ण्यव्यवस्था विच्छिन्न झाल्यामुळे स्वधर्मनिष्ठा आणि विहिताचरण या गोष्टी कितीहि पटवून देण्याचा प्रयत्न केला तरी त्या पटत नाहीशा झाल्या आहेत. कारण

भोगलोलुपता, सुखासीनता हाच आदर्श होऊन बसला आहे. पण त्यामुळे होणारे दुष्परिणाम व्यक्ति वा कुटुंबापुरते मर्यादित न राहता ते समाजाला आणि राष्ट्रालाहि प्रत्यक्षपणे वा पर्यायाने घातक होत आहेत. वा तसे होण्याची दाट शक्यता निर्माण झाली आहे, हे मात्र कुणी लक्षात घेत नाही. उलट आमच्या इच्छेविरुद्ध आमच्यावर कर्तव्य म्हणून लादणारे तुम्ही कोण? असा प्रश्न उपस्थित करून आदेशाच्या विरोधात चळवळी करणाऱ्या संघटनाहि या भोगलोलुपांच्या उभ्या रहात आहेत. व्यक्तिस्वातंत्र्य, फसवा मानवतावाद, मानवाच्या स्वाभाविक प्रेरणा या विषकुंभपयोमुखी संज्ञांखाली या कर्तव्यच्युतीच्या दुष्प्रवृत्तीचे समर्थनहि होत आहे. तिला प्रेरणा मिळत राहील असे तथाकथित तात्त्विक प्रतिपादनहि केले जात आहे. व्यापक हिताच्या दृष्टिने सुखासीनतेपायी उत्पन्न होणारी कर्तव्यच्युति किती घातक परिणाम करणारी होऊ शकते याची नुकतीच वाचनात आलेली दोन उदाहरणे उद्‌धृत करतो.

नुकतीच इस्रायलमध्ये एक घटना घडली. जगातील सर्वात कार्यक्षम आणि प्रभावी ठरलेल्या 'मोसाद' या इस्रायलच्या गुप्तहेर संघटनेच्या प्रमुखाला काही दिवसांपूर्वी संघटनेच्या अकार्यक्षमतेमुळे त्यागपत्र द्यावे लागले. हे का व कसे घडले हे लक्षात घेतले पाहिजे. पॅलेस्टाइनमध्ये १८८२ पासून हळुहळु निवास करण्यास आरंभ केलेल्या ज्यूंचे स्वतंत्र राष्ट्र, संयुक्तराष्ट्राच्या एका ठरावाने १९४८ मध्ये 'इस्रायल' नावाने अस्तित्वात आले. तेव्हा कट्टर मुस्लीम असलेली अरब राष्ट्रे चारी दिशांनी इस्रायलवर तुटून पडली, पण त्यावेळी कार्यवाहीत असणाऱ्या गुप्तहेरांच्या लहान लहान गटांनी आपल्या राष्ट्राच्या दृष्टीने फार मोठे कार्य केले. त्यामुळे चिमुकले इस्रायल सभोवती पसरलेल्या संपन्न अरब राष्ट्राचा उत्तमप्रकारे प्रतिकार करून स्वदेशाचे स्वातंत्र्य अबाधित राखू शकले. त्यानंतर या वेगवेगळ्या गटांचे एकीकरण करून 'मोसाद' या गुप्तहेरसंघटनेची स्थापना झाली. त्यावेळी त्यात काम करणारे गुप्तहेर हे तरुण असून धाडसी, कार्यक्षम, चतुर या गुणांनी युक्त होते. त्यांचे अंत:करण देशभक्तीने ओतप्रोत भारलेले होते. दुर्दम्य कर्तव्यनिष्ठा हा त्यांचा सर्वात मोठा गुण होता. त्यावेळी मोसाद ही एक स्वतंत्र संघटना होती. ती केवळ राष्ट्राध्यक्षांच्या नियंत्रणाखाली असे. इतर कोणत्याहि शासकीय व्यवस्थेशी तिचा संबंध नव्हता. १९६० ते १९७० हे दशक मोसादने आपल्या असामान्य कर्तृत्वाने अक्षरश: गाजविले. हिटलरच्यावेळी जर्मनीत ज्यूंचे शिरकाण करणारा ॲडॉल्फ आइकमन् याला अर्जेंटिनातून या मोसादच्या हेरांनीच गुप्तपणे पकडून आणले. अरबांशी झालेल्या युद्धात या गुप्तहेरांनी पुरविलेल्या अचूक वृत्तामुळे इस्रायलची सेना विजयी झाली. इस्रायलची लोकसंख्या ३० ते ४० लाख आहे. आणि भोवती शत्रुत्व करणारी अरबराष्ट्रे ८ कोटीहून अधिक लोकसंख्येची. तरीहि इस्रायल हे राष्ट्र कधीहि पराभूत झाले नाही. अरबांचा काही भूभाग जिंकून त्यांनी आपल्या स्वाधीन ठेवला. इराकने अणुध्वम् निर्मिण्याचा प्रयत्न चालविला आहे असे

समजताच मोसादच्या सहाय्यामुळे इराकचा प्रकल्प इस्रायलने विमानातून स्फोटके टाकून उध्वस्त केला. युगांडामधून इदी अमीन सारख्या नरराक्षसाने पकडून ठेवलेले इस्रायली लोक मोसादने अमीनच्या हातावर तुरी देऊन पराकाष्ठेच्या चातुर्याने आणि धाडसाने सोडवून आणले. पण ही कार्यक्षमता पुढे टिकली नाही. कॅनडा, स्वित्झर्लंड या देशातील त्यांच्या कामाला अपयश आले. ज्यांचा एकेकाळी अमेरिकन संसदेतहि गुणगौरव करण्यात आला होता, ती संघटना इतकी शिथिल कशी झाली ? या प्रश्नाचे उत्तर इस्रायलच्या सध्याच्या सुखासीन झालेल्या मनोवृत्तीत आहे. इस्रायलमधील प्रत्येक व्यक्तीला तीन वर्षे कडक नियम म्हणून सैनिकी शिक्षण घेणे अपरिहार्य होते आणि हे शिक्षित, राखीव सैनिकदलात समाविष्ट होत. त्यातील प्रत्येकाला प्रतिवर्षी ३० दिवस सैनिकी प्रशिक्षण घेणे आवश्यक असते. इस्रायलचे हे राखीव सैन्य एकूण ४ लक्ष ३० हजार आहे. (खडे सैन्य वेगळे) पण १९९७ मध्ये प्रशिक्षणासाठी केवळ ३३ % व्यक्ति उपस्थित झाल्या. पॅलेस्टीन आरक्षी (पोलीस) आणि इस्रायली सैनिक यांच्या चकमकी उडाल्या तेव्हा इस्रायलच्या राखीव तुकडीतील ३४०तील केवळ ६० सैनिक युद्धभूमीवर आले. त्यातील ३० सैनिक एक आठवड्यानंतर घरी पळून गेले. त्यातील एकाला पकडून शिक्षा करण्यात आली तेव्हा न्यायालयाबाहेर शिक्षेच्या विरोधात निदर्शने केली. आग्रही प्रशिक्षण टाळणाऱ्या एका इस्रायली गायकाला (पॉप संगीत) ऐकण्यासाठी तरुणांची प्रचंड गर्दी होते. तो जेव्हा या आग्रही प्रशिक्षणाविरुद्ध बोलतो तेव्हा त्याच्या विधानाला कडकडून टाळ्या पडतात. जेरुसलेमच्या महापौराच्या मुलाने जॉर्डन नदीच्या पश्चिमतीरावरील इस्रायलने व्यापलेल्या प्रदेशात काम करण्यास नकार दिला. हा तरूण राखीव सैनिक आहे. आणि त्याच्या पित्याने आपल्या मुलाच्या निर्णयाला पाठिंबा प्रगट केला. अर्थव्यवस्थेच्या जागतिकीकरणातून निर्माण होत असलेल्या संपन्नतेचा शांतपणे उपभोग घेत राहण्याची प्रवृत्ति इस्रायली तरुणांच्यामध्ये प्रबल होत आहे. आणि त्याचेच प्रतिबिंब मोसादमध्येहि दिसत आहे.

विचार चिंतन

१) नित्शे म्हणतो, '' मनुच्या धर्मग्रंथासारखा ग्रंथ सांगणे म्हणजे भावी काळात मानवाला पुढारी पुरविणे, मानवाला पूर्णत्वाचा मार्ग दाखविणे, अगर मानवाला जीवित्वाच्या श्रेष्ठत्वाची कला शिकविणे या सारखेच आहे. हा हेतू सिद्ध करण्याकरिता ती तत्त्वे प्रत्येक व्यक्तीच्या हाडीमाशी खिळून गेली पाहिजेत. निसर्गयुक्त समाजरचना ही फक्त जातिसंस्थेतच सिद्ध होते.''

हिसजो

'मी माझे मत पुन्हा एकदा सांगण्याचे धाडस करतो. की वर्णाश्रम धर्म हा कलंक नाही, इतकेच नव्हे तर तो हिंदुधर्माचा एक आधार आहे... आज हिंदुस्थान पतितावस्थेस पोहोचला आहे तो वर्णाश्रमधर्मामुळे नसून वर्णाश्रमधर्माचे हेतुपुरस्सर अतिक्रमण केल्यामुळेच होय.''

यंग इंडिया २७–१०–१९२७

'' वर्णव्यवस्था गुणकर्मविभागश: आहे. यापैकी गुण अंशी आनुषंगीक असल्याकारणाने आणि कर्म म्हणजे उपजीविकेचा उद्योग किंवा धंदा यात देखील कुलपरंपरेचे महत्त्व अधिक असल्याने वर्णव्यवस्था मनुष्याच्या जन्मानुरुप ठरविली गेल्यास त्यात अशास्त्रीय किंवा अन्यायाचे असे काहीच नाही. according to Birth of according to असा काल्पनिक विरोध उत्पन्न करून चातुर्वर्ण्याचा विरोध करण्यात काहीच अर्थ नाही.

कालेलकर काकासाहेब (१९४६)
हिंदूचे समाजकारण पुणे सुलभ राष्ट्रय ग्रंथमाला पृ.५२

'' तेव्हा धर्मामध्ये शूद्र, वैश्य, क्षत्रिय, ब्रह्म(ब्राह्मण) या रूपाचे अस्तित्व असणार हे उघड आहे. तेव्हा धर्म म्हणजे या चार रूपांचा समतोलपणा. यांच्यात सुसूत्रता एकवाक्य असा अर्थ काढणे अपरिहार्य आहे. तेव्हा धर्म म्हणजे चातुर्वर्ण्य आणि चातुर्वर्ण्य म्हणजे सुख आणि शांती''

डेगवेकर वि.पां(१९९२)
हिंदु संस्कृतीचे सत्य स्वरुप.ठाणे आनंदी पांडुरंग प्रकाशन पृ.८१

आयुष्य म्हणजे केवळ कर्तव्य अशी उदात्त कल्पना हिंदुधर्माखेरीज कोणत्याहि धर्मात नाही हे मॅक्समुल्लरचे वचन आपणास माहीत नाही काय ?

मूळ वर्ण चार होते. समाजाची ही चतुर्भाग विभागणी अत्यंत शहाणपणाने केलेली व सुगम होती...वर्णव्यवस्था ही नुसती मनुष्यकृत संस्था नाही, तर मनुष्याने शोधून काढलेला तो एक सिद्धांत आहे. तेव्हा ती सिद्धांतरुपी व्यवस्था बाजूस टाकता येणार नाही. त्यातील अज्ञात अर्थ व सामर्थ्य शोधून काढून समाजाच्या कल्याणाच्या कामी ते लावले पाहिजे वर्णधर्मात मूलत: अमंगल काही नसून वर्णधर्मात घुसडलेले उच्चनीचत्वाचे तत्त्वज्ञान हेच खरे अरिष्ट आहे हे आपण पाहिलेच.

यंग इंडिया १७–११–१९२७

''जातीच्या मुळाशी असलेल्या आदर्शतत्त्वांचे चित्र आपल्या दृष्टीसमोर प्रत्यक्ष पाहण्याचा मी प्रयत्न करीत असतो. माझी अशी श्रद्धा आहे की आर्यजातीने निर्माण केलेली आणि हजारो वर्षेपर्यत अनुभवलेली ही अनन्यसाधारण संस्था गाडून टाकण्याच्याच योग्यतेची नाही.

काकोलकर काकासाहेब: तत्रैव पृ. १२९

जातिसंस्थेने व्यक्तिगत व सामाजिक जीवनात अनेक महत्त्वाची कार्ये प्राचीन काळामध्ये केलेली आहेत. त्यामुळेच ती विशिष्ट काळातील वैचारिक, सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक प्रहाराखालीहि टिकून राहिली. विशेषत: अनेक राजकीय सत्तांमध्ये उलथापालथ झाली.विविध विचारांची वादळे उठली, भिन्न भिन्न संस्कृतीची आक्रमणे झाली. पिढ्यानुपिढ्या बदलल्या पण जात बदलली नाही.आजहि विसाव्या

शतकात जातिसंस्थेचे फारच थोडे बदललेले दिसते. तिचा गाभा मात्र शाबूतच आहे.

येडेकर,श्याम (१९७९) 'अनुसूचित जाती'पृ.६

मनु नव्हे तर सृष्टीच मानवी प्राण्यामध्ये जातीभेद उत्पन्न करिते. असे नित्सेने म्हटले आहे.

हिसगो.पृ.१९६

भारतीय जातिव्यवस्थेवर वेळोवेळीअनेक बाजूंनी हल्ले चढविण्यात आले आणि समोजाला भेहसावणाऱ्या अनेक अनर्थाचे खापरहि तिच्यावरच फोडण्यात आले तरी सुद्धा या सर्व हल्लयांना तोंड देत ती पूर्वीप्रमाणे आजहि चालू आहे. यावरून ही गोष्ट सिद्ध होते की ही व्यवस्था जितकी वाईट म्हणून गणली जाते. तितकी वाईट नाही. ब्राह्मणांनी आपले वर्चस्व गेली दोन हजार वर्षे टिकवून ठेवले आहे. यावरून ही वर्चस्वाच्या जागेवर राहावयास ते यथार्थपणे सुयोग्य होते. ही गोष्ट ही (स्वाभाविकपणे) सिद्ध होते.

या लेखकद्वयांनी दाखविलेले जाती व्यवस्थेचे गुण :

१) व्यवसाय संघटना व अनाथालय २) सहकार्याची भावना ३) अर्थोत्पादनाची निश्चिती ४) वांशिक शुद्धता ५) बौद्धिक आचाराविचाराची घडण ६) राष्ट्रीय एकात्मता ७) सामाजिक जीवनासाठी आवश्यक असणाऱ्या भिन्न भिन्न कार्याची सुव्यवस्था ८) पिढ्यान्‌पिढ्या चालू असलेले संस्कृतीचे वितरण९) राजकीय जीवनापासून सामाजिक जीवन विभक्त

अलाहाबाद विद्याभूषण व सचदेव पृ.३३९ किताब भवन इंट्रोडक्शन टु सोसायटी

प्रत्येक वर्णाचे स्वतंत्र अस्तित्व व हक्क जपलेगेले पाहिजेत.

हिंदू वर्णाश्रम व्यवस्थेत हे ताणतणाव बरेच हलके केले गेले आहेत.

वर्णसंकर हे दुर्दैव समजले पाहिजे. वर्णसंकरातून जन्मलेल्या मुलाला कोणतेच निश्चित स्थान नाही. त्यातहि जवळच्या दोन वर्णातील संकर क्षम्य ठरेल पण गोरा–काळा असा टोकांचा वर्णसंकर हा पूर्ण भ्रष्ट होय.

आपआपल्या वर्णाचे जतन, प्रजानन, इतर वर्णांशी सहकार्य यातूनच सामाजिक समतोल साधला जाईल.निसर्गात ज्याप्रमाणे पक्षी गाई–गुरे व सिंह या प्रत्येकाला वेगळे पण निश्चित स्थान असते. तसेच प्रत्येक वर्णाला आहे. हिंदू समाजाास्त्रात हा विचार मोठ्या विद्वत्तेने केलेला दिसतो. वर्ण विभागणी ही नैसर्गिकच आहे. त्याविरुद्ध जाणे अनैसर्गिक ठरेल.

पाश्चिमात्यांकडेहि स्थिर समाजरचनेचा कोणी गांभीर्याने सखोल विचार केलेला दिसत

नाही.

फक्त हिंदू समाजाास्त्रज्ञांनी याचा पूर्ण विचार केला आहे. व म्हणूनच हिंदू वसाहती सुखसमाधानाने अनेक संकट–अडचणींना तोंड देत उभ्या आहेत.

जन्मापासूनच मानव कोरत्या ना कोरत्या गटाचा, कुटुंबाचा, धर्माचा,देशाचा, सदस्य बनतो. त्यामध्ये कसलीहि आवड–निवड करण्याचा प्रश्नच नसतो.

विचार चिंतन

राज्य चालविण्यासाठी वर्णव्यवस्थेवर आधारित समाजरचनाच फक्त शाश्वत ठरते.

पश्चिमेत वंशहत्येचे प्रमाण जास्त आहे. भारतावर अरब, तुर्की,मुघल या सर्वच वंशाची आक्रमणे होत गेली पण भारतातील ज्यूंना काही त्रास जाणवला नाही. याउलट जगभर ज्यूना वंशहत्येला तोंड द्यावे लागले.हिंदुवर्णव्यवस्थेत समाजातील मान ज्या जातीला जास्त त्यांना कर्तव्ये देखील तितकीच कठीण.

हिंदुस्थानात परकीय राज्यकर्ते बराच काळ होते. या काळात जातीवर अत्याचार असे घडण्याची शक्यता मुळातच कमी असते. जे थोडेफार झाले असतील ते अतिशयोक्ती करून दाखविले गेले. भारतात खरे तर सर्व जाती आज देखील सुखासमाधानाने एकत्र नांदत आहेत. व प्रत्येकाला त्याचा यथार्थ अभिमान देखील आहे.

आंतर जातीय विवाह हा हिंदु समाजाचा शत्रू आहे.

फ्रेॲड

१० .. जाति व्यवस्था– जातिभेद

पुष्पा त्रिलोकेकर या आधुनिक विदुषीने लोकप्रभेच्या १६.६.१९९५ च्या अंकात एक लेख लिहिला आहे. जातिव्यवस्थेवर जाता येता आक्षेप घेणारांनी, त्यातील आशय लक्षात घेण्यासारखा आहे. पुष्पाबाई म्हणतात– ‘उत्तर प्रदेशाची स्थिति जाणून घेतली पाहिजे. हा प्रदेश सुपीक, धान्याचे जणु कोठारच आहे. सामंतशाहिची परंपरा रुढ आहे. ज्या काळात चातुर्वर्ण्य व्यवस्था दृढमूल झालेली होती, तिचा सांस्कृतिक अंमल प्राचीन काळापासून येथे आहे. या वर्णव्यवस्थेबद्धल तुमचे काहीहि म्हणणे असू दे. पण त्यामुळे सामाजिक घडी कमालीची सुरळित चालत असे, हे मान्य करावयासच हवे. या प्रदेशाने अनेक परकीय आक्रमणे झेलली. परधर्मीयांच्या राजवटी प्रदीर्घकाळ भोगल्या पण समाजव्यवस्था तुटली नाही. सारे काहि उलटेपालटे झाले, असे कधी घडले नाही. उलट उत्तरेतील आक्रमणाच्या टोळधाडीमुळे जातीव्यवस्था आणखी मजबूत होत गेली. जातीपातीच्या कुंपणातच माणसाला सुरक्षितपणा लाभत

असे. त्यामुळे स्थितिस्थापकता हा जगण्यासाठी आवश्यक गुण बनला ... शूद्रांच्या ताब्यात प्रत्यक्षात जमिनी असत. त्यामुळे या स्थितिस्थापकतेविरुद्ध त्यांची तशी त्या काळात तक्रारहि नसावयाची. अतिशूद्र आणि अस्पृश्य यांना गावगाड्यात जागा होती, त्यांच्याकडे दोनचार अधिकारहि असत. वनजन, गिरिजन तर सुखेनैव आदिम काळातील जीवन मस्तीत जगावयाचे.'

विचार चिंतन

ज्या समाजामध्ये जातिभेद नाहीत, अन्नाच्या संबंधात शिवाशिव–वर्ज्यावर्ज्य काहि नाही. परस्पर विवाहसंबंधहि होता. इंग्लंडच्या दोन राण्यांचे नवरे वंशाने जर्मन होते. तरी जर्मनी आणि इंग्लंड यांच्यामध्ये दोन भयानक युद्धे झाली. केवळ दोनहि देशातील दहा–वीस लाख तरुण मारले गेले. यावरून रोटीबेटी व्यवहारातील अडथळे दूर झाले की सौमनस्य निर्माण होते, सौजन्य वाढते, जिव्हाळा वाटू लागतो, असे म्हणता येत नाही. केवळ संपत्तीच्या वाटणीच्या निमित्ताने दोन सख्याभावातहि हाडवैर निर्माण झाल्याची उदाहरणे थोडी नाहीत.

'सेल्सबरीची पत्रे' या पुस्तकात पृ.३२ वर श्री. विश्राम बेडेकरांनी लिहिली आहे की, 'सगळ्या स्वित्झर्लंडमध्ये शाकाहाराच्या लोकप्रियतेची लाट आहे. येथील या अहिंदुस्थानी तरुणातहि परी (प्रकार–विविधता –भेद) आहेत. राष्ट्रीय अभिनिवेशाची वैशिष्ट्ये आहेत. युरोपियनांना अमेरिकनांचा तिटकारा, फ्रेंचांना ब्रिटीशांचा, वाटतो. त्यामुळे जेवणाच्या टेबलावरहि पंक्ति पडतात.

भिन्न वंशातील विवाहाचा परिणाम संततीच्या दृष्टीने कसाअसतो ते दर्शविणारी एक घटना याच पुस्तकाच्या पृ.५७ वर आली आहे. महेश योगींच्या आश्रमातील मुलाला वेड लागले. त्याच्या घरी कळविले तर आई म्हणाली– तीन वर्षात मी त्या बापमुलाला भेटलेले नाही, त्याचे हवे ते करा. आई स्वीडनमध्ये वडिल फ्रान्समध्ये! ते मुलाविषयी बोलण्यासहि नाखूष.

विचार चिंतन

बाबीलोन, इजिप्त, ग्रीस, रोम, यांच्यासारख्या सर्व प्राचीन राष्ट्रात आणि युरोप खंडातील पुष्कळ राष्ट्रात गुलामगिरीची पद्धत अस्तित्वात होती. अशा गुलामगिरीचे स्वरूप आर्थिक आणि सामाजिक जीवनातील एक गोष्ट, असे होते. परंतु इंग्लंड आणि अमेरिकेतील संयुक्त संस्थाने यांच्यासारख्या पाश्चात्य ख्रिस्ती राष्ट्रांनी गुलामगिरीला धंद्याचे स्वरूप देऊन ती इतक्या भयंकर थराला नेली, की कोणत्याही प्राचीन राष्ट्रांना त्या स्थितीची कल्पना स्वप्नात देखील आली नसेल. इंग्रज आणि अमेरिकन लोक गुलाम पकडून आणण्याकरिता आफ्रिकेवर स्वाऱ्या करीत. आणि तेथील लोकांना पकडून अनिर्वचनीय अशा घाणेरड्या स्थितीत कसेतरी गलबतात कोंबून घालून आपल्या देशात आणीत. त्यांच्यापैकी अर्धे अधिक

लोक प्रवासातच मृत्यू पावीत. आपल्या देशात आणल्यावर त्या गुलामाना एखाद्या जिनसाप्रमाणे मळेवाल्यांना आणि इतरांना विकित. अशी ही निर्दयपणाची गुलामगिरीची पद्धति त्या देशातील ख्रिस्ती धर्माच्या सरकारनी मान्य केली होती. इतकेच नव्हे तर, ख्रिस्ती धर्माच्या धर्माधिकाऱ्यांनीहि त्या पद्धतीला पाठिंबा दिला होता. अशी ही गुलामगिरीची पद्धत ब्रिटीश वसाहतीत इ.स. १८३३ आणि ब्रिटीशांच्या राजवटीत इ.स. १८४३ मध्ये कायद्याने बंद करण्यात आली.

ध.शा. इ.पृ.१३८ मराठी पूर्वार्ध

जातिसंस्था कारस्थानी, लोभी,आणि आपमतलबी ब्राह्मणांनी निर्माण केलेली एक कृत्रिम व्यवस्था आहे. हे मत प्रस्तुत ग्रंथकाराला (भारतरत्न म.म.पां.व.काणे) मान्य नाही. तसेच जातिसंस्थेची ही सर्व इमारत थोड्याच अवकाशात पूर्णपणे नष्ट करता येईल असेही त्याला वाटत नाही.

मराठी –ध.शा.इ.पृ.१११

अस्पृश्यांना पूजेचा पूर्णपणे प्रतिबंध नव्हता त्यांना विष्णूच्या अवतारमूर्तीची पूजा करता येते. अंत्यजानी भैरवाचे देवालय स्थापावे. असे देवीपुराणात सांगितले आहे.

ध.शा.इ. मराठी पृ.१३६

अस्पृश्यातील सर्वच लोक अत्यंत दरिद्री असतात. असे समजण्याचे कारण नाही. खेड्यातील महार, आणि चांभार, यांच्यासारख्या विशिष्ट जातीतील बरेचसे लोक खेड्यातील पुष्कळशा इतर सामान्य शेतकऱ्यापेक्षा सांपत्तिक दृष्ट्या अधिक सुखी असतात.

ध.शा. इ.–१३७

अत: स्त्रीशूद्रयो: प्रतिलोमजानां च त्रयी वर्णिकवत् व्रताधिकार: इति सिद्धम्।

ध.शा.इ. १३७ /मिताक्षरा याज्ञवल्क्य ३/२६२

वर्णव्यवस्था श्रीमत्शंकराचार्यांच्या काळीहि अव्यवस्थित झालेली होती. 'इदानीमिव च कालान्तरे अपि अव्यवस्थितप्रायान् वर्णधर्मान् प्रतिजानीत्।' (ब्र.सू.शां.भा. १/३/३३)

ऋग्वेदामध्ये पंचजन वा त्यावरून निघालेला पांचजन्य शब्द अनेकवेळा येतो. पंचजना: असा उल्लेख ऋग्वेदात अनेकवेळा आलेला आहे. (ऋग्वेद ३–३७–९, ३–५९–७, ६–११–४, ८–३२–२२, १०–६५–२३, १०–४५–६ इत्यादी)

ध.का.इ.पृ. १११

तैत्तिरिय संहितेमध्ये, हमारे ब्राह्मणोंमे प्रकाश भरो। हमारे मुख्योंमे(राजाओंमे) प्रकाश भरो।वैश्योमे एवं शूद्रोंमे प्रकाश भरो। और अपने प्रकाशसे मुझे भी प्रकाशभरो।

ऋचन् नो देहि ब्राह्मणेषु ऋचन्राजसु नस्कृधि। ऋचं वैश्येषु शूद्रेषु मयि धेहि ऋचा ऋचं।(तै.सं. ५/७/६/३,४)

ध.का. इ. ११२

यावरून लक्षात येते की चारी वर्णांना समान पातळीवरून लेखले जात असे. ऋचा शद्बाचा अर्थ प्रकाश, सुंदरता, आवड, इच्छा.

विचार चिंतन

पूर्वकाली सर्वदेशातून दासप्रथा (गुलामी पद्धत) अस्तित्वात होती बाबीलोन, इजिप्त, ग्रीक, रोम, इतर युरोपियन देश या सर्वात दासप्रथा हा सामाजिक जीवनाचा एक भाग होता. इंग्लंड आणि अमेरिका यांच्यासारखे स्वत:ला अतिशय सभ्य मानणारे देश गुलामांच्या व्यापाराच्या निमित्ताने मानवतेची हत्या वर्षानुवर्ष करीत होते. त्यांचा क्रयविक्रय उघडपणे होत असे. त्यांना अक्षरश: पशू समान वागवले जाई, 'जीवमात्रावर दया करा' म्हणून सांगणाऱ्या येशूख्रिस्ताच्या धर्माचा अवलंब करणाऱ्या या ख्रिश्चन राष्ट्रातच दासप्रथेला शासकीय मान्यता होती. त्यातहि विशेष आश्चर्य, हे करुणेने प्रेरित होऊन कृपाळूपणे दीनदुबळ्यांची सेवा करावयास निघालेले ख्रिश्चन धर्माचे ठेकेदार– प्रचारक, पाद्री–धर्मगुरु यांनीहि या प्रथेला मान्यता दिली होती. कॅथॅलिक आणि प्रोटेस्टंट हे दोन्हीहि पंथ याप्रकरणी सारखेच वागत.

ध.का.इ.पृ.१७२

प्राचीन भारतातहि अगदी वेदातसुद्धा दासप्रथेचा उल्लेख आहे. विकत घेतलेला सेवक असाहि दास शब्दाचा अर्थ असावा. दासदासींना आंदण म्हणून किंवा दान म्हणून दिल्या –घेतल्याचे उल्लेख आपल्या प्राचीन वाङ्मयात आहेत. पण त्यासवेच दास झालो म्हणणे किंवा होतो म्हणणे हे अत्यंत विनयाचे निरहंकारितेचे आणि नितांत आदरभाव व्यक्त करण्याचेहि प्रतीक होते.

विचार चिंतन

'ब्रह्मवेत्ता पापकर्मांनेही लिप्त होत नाही.' इत्यादि ब्रह्मज्ञानाचा महिमा याज्ञवल्क्याने जनकास उपदेशिला. त्यावेळी जनकाने संतुष्ट होऊन याज्ञवल्क्यास म्हटले की 'सोऽहं भगवते विदेहान् ददामि मां चापि सह दास्यायेति' –भगवन् ! मी आपणास माझे सर्व विदेहाचे राज्य अर्पण करतो. आणि मी स्वत:हि दासभावाने आपणास समर्पित होतो. (बृह ४/४/२३)

घर, शेती, पशू, घोडे, हत्ती, सोने, नाणे यासवेच पुष्कळ संख्येने दासदासी असणे हेहि ऐश्वर्याचे स्वरूप मानले जात असे. 'गो अश्वं इह महिमेत्याचक्षते हस्ति हिरण्यं दासभार्यं क्षेत्राण्यायतनानेति'– (छांदोग्य ७/२४/२)

शूद्रांचे मुख्य कर्तव्य सेवा करणे हे असले तरी शूद्र म्हणजे दास असे स्पष्टपणे म्हणता येत नाही. जैमिनीने ६/७/६ शूद्राचे दान करावे असा आदेश दिलेला नाही. गृह्यसूत्रातून दासांना माणुसकीने

वागवावे असे आवर्जून सांगितले आहे.

कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात आणि अशोकाच्या शिलालेखात दासांचा उल्लेख आहे. मेगॅस्थेनिसने मात्र 'हिंदुस्थानातले लोक दास बाळगीत नाहीत.' असे म्हटले आहे. पण यावरून कल्पना करता येते ती अशी की मेगॅस्थेनिसला त्याच्या स्वत:च्या देशात दासांना किती क्रूरतेने अन्यायाने वागविले जात असे. याचा प्रत्यक्ष अनुभव होता. त्या स्वरूपाची पशुतुल्य वागणूक कोणत्याही माणसाला दिली जात नाही, हेहि त्याने येथे आल्यावर पाहिले. त्यामुळे हिंदुस्थानात कोणाच्याहि घरात दास नसतो. हे विधान त्याने केले. आणि हे योग्यच आहे. कारण आपस्तंब धर्मसूत्र२/४/९/११येथे म्हटले आहे की तुमच्या घरी कुणी अतिथी अचानक आले. तरी त्यामुळे स्त्री पुत्रांना उपाशी ठेवलेत तरी चालेल परंतु सेवा करीत असलेल्या दासाला उपाशी ठेवता कामा नये.

श्रीतुकाराम महाराजांनी 'दया करणे जे पुत्रासी। ते चि दासा आणि दासी॥ तोच साधु ओळखावा। देव तेथेचि जाणावा॥ या शद्बात दासांना किती चांगल्या प्रकारे वागवावे ते स्पष्ट शद्बात उपदेशिले आहे. दासांशी करावयाच्या उत्तम व्यवहाराचे महत्त्व लक्षात यावे म्हणून सांगितले आहे की दासाविषयीची ही आत्मीयताच साधुत्वाचे लक्षण आहे. तसेच ती ईश्वराच्या प्राप्तीचे साधनहि आहे.

ध.का.इ.पृ.१७३

दास आपल्या धन्याला प्राणघातक आपत्तीतून वाचवील, त्याचे रक्षण करील, तेवढ्याने तो दास्यातून मुक्त होतो. पुत्राप्रमाणे दासालाहि संपत्तीच्या उत्तराधिकारात काही अधिकार होता. असा उल्लेख याज्ञवल्क्याने आणि नारदांनी आपल्या स्मृतीतून केला आहे. दासीच्या ठिकाणी संतति उत्पन्न झाली तरी ती संततीसकट दास्यातून मुक्त होते असे कौटिल्याने आणि कात्यायनाने म्हटले आहे.

ध.का. इ.पृ. १७४

मनूने ८/४१५ मध्ये जे सात प्रकारचे दास सांगितले आहेत. त्यात दासीपुत्र एक आहे. यावरून कौटिल्य आणि कात्यायनााच्या मताला अनुसरून याचे स्वरूप सामान्यसेवकाप्रमाणे असावे.

दासानुदास शब्दावरून धनाढ्य व्यक्तींच्या घरचे दासहि स्वत:चे वेगळे दास बाळगीत असावेत. संतत्वाविषयी विशेष आदर आणि विनय व्यक्त करताना " मज दास करी त्यांचा। संतदासांच्या दासाचा॥" असे श्रीतुकाराम महाराजांनी म्हटले आहे.

या सर्वावरून एक गोष्ट लक्षात येते की, हिंदुस्थानात प्राचीन कालापासून दासप्रथा रुढ असली तरी पाश्चात्यांच्या गुलामगिरीप्रमाणे ती अमानवी व दुष्ट नव्हती.

विचार चिंतन

धर्मनिरपेक्ष राज्य (सेक्युलर स्टेट) हा शद्बप्रयोग म्हणजे पाश्चात्य इतिहासाच्या राजकीय मंथनातून निघालेले एक रत्न आहे. हिंदू धर्माच्या दृष्टीने तरी त्याला धर्मविरोधी असाच अर्थ प्राप्त झालेला आहे.

ब्रा. रा. अ. पृ. ३

मॅक्समूलर किंवा विंटरनिटझ हे हिंदू संस्कृतीसंबंधी केलेल्या विधानांना उद्देशून ' ते आमचे फार घाईने घेतलेले, निष्कर्ष होते– (दे वेअर फार टू हेस्टी कनक्लूजन्स)' असे म्हणतात.

ब्रा.रा.अ.पृ.७

आमच्यातील बुद्धिवादी मात्र अत्यंत घाईने घेतलेल्या अर्थात् चुकीची असलेल्या विधानांनाच प्रमाण मानून स्वत:च्याच संस्कृतीत अनेक गोष्टींना सदोष ठरविण्यासाठी बद्धपरिकर झालेले आहेत.

रविंद्रनाथ टागोर युरोपचा दीड–दोन हजार वर्षांचा इतिहास आणि हिंदुस्थानसारख्या विशाल देशाचा हजारो–लाखो वर्षांचा इतिहास यांची विशिष्ट दृष्टीने तुलना करणाराकडे पाहून खेदाने म्हणत– दोन इतिहास स्वतंत्र आहेत. दोघांचे संदेश भिन्न आहेत. त्यांची गल्लत करू नका.

ब्रा.रा.अ.पृ.८

हिंदुस्थानात मुळात चार वर्ण असले तरी जाती आणि उपजाती यांचा विस्तार पुष्कळ झाला आहे. या जातींची संख्या तीन चार हजार तरी आहे. त्यांच्यामध्ये जातीजातीत श्रेष्ठ कनिष्ठ समजणाच्या परंपरा आहेत. त्यांची धारणा उलटसुलटहि असते. उदा. अस्पृश्यातील महार – मांग – चांभार स्वत:ला परस्परांपेक्षा श्रेष्ठ मानतात. त्यातील एखाद्या जातीची विहीर स्वतंत्र असेल तर तिच्यावर दुसऱ्या जातीच्या व्यक्तीला पाणी भरावयास बंदी असते. बेटीव्यवहार आपापल्या पोटजातीतच कटाक्षाने केले जातात. प्रत्येक जातीचा स्वतंत्र धंदा असतो. प्रत्येक जात स्वत:ला समाजाचा स्वतंत्र घटक समजते. तिथे स्वत:चे असे विशिष्ट आचार विचार असतात. हे नियम योग्यरीतीने पाळले जातात की नाही हे पाहण्यासाठी प्रत्येक जातीची एक जातपंचायत असते. आणि ती देईल तो निवाडा बहुधा संतोषाने मान्य होतो. या संदर्भात उत्तर प्रदेशात २–३ वर्षापूर्वी घडलेली घटना लक्षणीय आहे. एका लहान गावातील दलित समाजातल्या तरुण तरुणीनी जातीचे रूढ नियम मोडून परस्पर विवाह केला आणि ते जोडपे पळून गेले. एक दोन वर्षानंतर विरोध थंडावला असेल, आईवडील तरी शांत क्षमाशील झाले असतील, या कल्पनेने हे जोडपे परत आले पण त्यांच्या धारणेविरुद्ध त्यांना जातपंचायतीपुढे उभे करण्यात आले.

जातपंचायतीने कठोर निर्णय घेउन त्यांना मृत्युदंडाची शिक्षा ठोठावली. त्या प्रमाणे जातीतील लोकांनी त्यांना मारपीट करून ठार केले. त्यानंतर एका पत्रकाराने त्यांच्या आईवडिलांची भेट

घेऊन विचारपूस केली. तेव्हा घटना दु:खद घडली तरी जातनिवाड्याप्रमाणे योग्यच होती असे मत दोघांच्याहि आईवडिलांनी व्यक्त केले.

जातीचा जो ठरलेला व्यवसाय, धंदा असेल त्याच्या बाहेर जाऊन कुणी उद्योग, व्यवसाय केला तर ते पूर्वी चालत नसे. एका जातीने दुसऱ्या जातीचा धंदा केल्यास तो जातपंचायतीत किंवा ग्रामपंचायतीत अपराध मानला जात असे. त्यास वृत्तिछेद म्हणत असत. हा अपराध तात्पुरता असल्यास दंड प्रायश्चित्त अशी काहीतरी शिक्षा जातपंचायतीच्यावतीने ठोठावली जाई. आणि ती अमान्य करणाऱ्या व्यक्तीस वा कुटुंबास जातबहिष्कृत करण्यात येत असे. त्याला वाळ टाकणे असे म्हणत. अशी वाळ पडलेल्या व्यक्तीचे वा कुटुंबाचे जीवन समाजात मोठे कठीण होत असे. त्यामुळे जातीचे नियम मोडण्यास सहसा कुणी धजावत नसे.

व. जा. प. वरून

जातीची संख्या सहस्रावधींनी मोजण्यासारखी असली तरी केवळ जात म्हणून एका जातीचा दुसऱ्या जातीशी संघर्ष झाल्याची नोंद इतिहासात नाही. उलट बड्या घरचे लग्नसमारंभ, जत्रा,उत्सव– महोत्सव, आठवड्याचे बाजार अशा वेळी स्पर्शास्पर्शाचा फारसा विचार न करता सगळ्या जातीचे लोक परस्परांशी सामोपचाराने व खेळीमेळीने वागत. जातीजातीत काही प्रथा अशा होत्या की विशिष्ट कुळधर्माच्या प्रसंगी मांग जातीच्या सुवासिनीला जेवण्यासाठी बोलवून तिला हळदीकुंकू देऊन सन्मान करण्याची पद्धति असे. लग्नाचे जोडपे कोणत्याहि जातीचे असले तरी त्यांना त्या दिवशी लक्ष्मीनारायणस्वरूप मानून सन्मानाने वागविले जाई.

उत्तर प्रदेशातील काही भागात न्हावी हा लग्नसंबंध जुळविण्याची खटपट करतो. व लग्नास उपस्थितहि राहतो. काशीमधील स्मशानात डोंब ही मोठी महत्त्वाची व्यक्ति समजली जाते. ती चांगली संपन्नहि असते. मध्यप्रदेशात लग्नसमारंभात शुभचिन्ह म्हणून नवरीला कुंभाराच्या घरी नेतात. कुंभाराची बायको तिला सात गाडगी देते. व त्याचा उपयोग लग्नसमारंभाच्यावेळी करावयाचा असतो. या शुभेच्छेकरिता कुंभाराच्या बायकोस वस्त्रे देण्यात येतात. कुणब्यांच्याकडील लग्नात न्हावी व परीट यांचे मोठे महत्त्व असते. वऱ्हाडामध्ये होळीच्या सणात महारांची होळी प्रथम पेटविण्याचा प्रघात असे. तिच्यातील विस्तव घेऊनच कुणब्यांची होळी पेटविली जात असे. तेली – लोहार – कुणबी व इतर काही जातीत महार लग्नतिथि ठरवितो. लग्नाच्यावेळी न्हावी ब्राह्मणाचा सहाय्यक म्हणून काम करतो. काही जातीत तो लग्नहि लावतो. जगन्नाथपुरी या पूर्वेकडील प्रसिद्ध धामात जगन्नाथाच्या देवळातील पुजारी एक न्हावी असतो. नैवेद्यहि तोच शिजवतो. प्रसाद म्हणून बहुधा सर्वजण त्याचे सेवन करतात. वेल्हाळ जातीत तो लग्नपुरोहिताचेहि काम करतो. काही प्रसिद्ध व केवळ ब्राह्मणांची समजली गेलेली देवस्थाने

वर्षातील काही दिवस परिया (तामिळनाडूतील अस्पृश्य) या जातीतील लोकांना मोकळी असतात. त्यादिवशी ते आपणास ब्राह्मणापेक्षाहि श्रेष्ठ समजतात. देवी अगर शंकराच्या काही देवस्थानात मिरवणुकीच्यावेळी तो उत्सवमूर्तीजवळ बसतो. देवीच्या गळ्यात मंगळसूत्रहि बांधतो. गावागावातील शेतभूमीच्या सीमेच्या भांडणात अस्पृश्याच्या साक्षीला व निर्णयाला महत्त्व असते.

व. जा. प. पृ. ५८

समाजप्रतिष्ठेच्या कल्पना सर्वजण शांतमनाने स्वीकारीत असत. त्यामुळे निरनिराळ्या जातीतील निर्भेळ सहकार्य व सलोख्याच्या भावनेत कोठेहि अडथळा येत नसे.

दक्षिणेतील ग्रामसंस्था चांगल्या भरभराटलेल्या होत्या. असे श्री घुर्ये यांनी आपल्या 'कास्ट अँड रेस इन् इंडिया' या पुस्तकाच्या पृष्ठ २५ वर म्हटले आहे.

'वर्ण व जाति' या आपल्या पुस्तकाच्या जातिसंस्थेचे स्वरूप या प्रकरणाचा उपसंहार करताना श्री. मो. वि. पटवर्धन म्हणतात की – 'खेडेगावातील सामुदायिक जीवनात सर्वांना समान योग्यतेने वागवले जात असे. जातिधर्म व कुळधर्म यासंबंधात प्रत्येक जातीला आपले नीतिनियम वा निर्बंध (कायदा) ठरविण्याचे व ते प्रत्यक्षात आणण्याचे संपूर्ण स्वातंत्र्य होते. हा लाभ प्रत्येक जातीत होता. मग ती जात ब्राह्मण–क्षत्रिय–वैश्य–शूद्र–हरिजन यापैकी कोणतीहि असो. त्यामुळे संपूर्ण समाजात एक प्रकारचे स्वातंत्र्य, एकप्रकारची समता, बंधुत्व, प्रभुत्व या लोकसत्तात्मक तत्त्वांचा चांगला समुच्चय प्रत्येक ग्रामसंस्थेत दिसून येत असे. तात्त्विकदृष्ट्या वर्ण–जातीत श्रेष्ठ कनिष्ठ विभाग असले तरी ती विषमता दैनंदिन वागणुकीत नष्ट होत असे. व सर्वांना समानता–स्वातंत्र्य–सार्वभौमत्व या भावांचा उपभोग घेता येत असे. आजच्या पाश्चात्य लोकसत्तेतहि हे या प्रमाणात दिसून येत नाही.'

असे अधिकार अमेरिका आणि आफ्रिका यातील निग्रोंना युरोपियनांनी शतांश प्रमाणात तरी कधी दिले आहेत काय ? याचा विचार करणे आवश्यक आहे. म्हणूनच निग्रोंशी, गुलामांशी हिंदूतील हरिजनांची तुलना करणे योग्य नाही. 'हिंदू समाज विषमतेवर आधारलेला आहे' हे विषबीज ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी हिंदू संस्कृतीचा नाश करण्याकरिता आमच्या बुद्धीत पेरले आहे. ऐतिहासीकदृष्ट्या ही धारणा चूक आहे. म्हणून या बौद्धिक दास्याचा पूर्णपणे त्याग करून वास्तववादी वैचारिक भूमिका आपणच स्वीकारणे आवश्यक आहे.

व.जा.प.पृ ५८–५९

हिंदू समाजात दलितांवर अन्याय होतो, अत्याचार होतो, त्यांचे शोषण होते म्हणून वस्तुत: केवळ दारिद्र्याने पीडिलेले काही अस्पृश्य (श्री.म.माटे यांनी या वर्गाकरिता अस्पृष्ट शब्द सुचविला आहे. सार्वजनिक पातळीवर त्याचा वापर करणे अधिक उपयुक्त आहे.) प्रलोभनाला वा अन्यप्रकारच्या

दडपणाला बळी पडून ख्रिश्चन वा मुसलमान झाले. पण त्यापैकी अगदि थोड्यांची स्थिती सुधारलेली असली तरी इतर बहुसंख्य आर्थिकदृष्ट्या दरिद्री आणि मागासलेलेच राहिले. आणि आता त्यांच्यासाठी मुसलमान दलित, ख्रिश्चन दलित यांनाहि आरक्षण द्यावे अशी चळवळ उभारली जात आहे. आमच्यातील बंधक बुद्धिवादी तिचेहि समर्थन करीत आहेत.

कोणत्याहि अन्यायासाठी उलट अन्याय करणे, हे दीर्घकालाच्यादृष्टीने हितकर नसते त्यामुळे समाजात जातीय संकुचितता, द्वेष, संघर्ष यांची निर्मिती होते. आणि सर्व समाज अस्वास्थ्याने पिडीला जातो. म्हणून कोणत्याहि स्वरूपात तुष्टीकरणाचा अवलंब न करता न्याय्य भूमिकेवर उतरूनच समाजातील लहानमोठ्या उपेक्षित गटांची व्यवस्था, त्यांच्या उन्नतीचा प्रयत्न योजनाबद्धरीतीने केला पाहिजे.

विचार चिंतन

हिंदुस्थानात चातुर्वर्ण्यव्यवस्था असली तरी सामाजिक सामंजस्य राहील असे धोरण ठेवणारी ग्रामसंस्था वा गावपंचायत प्रत्येत गावात असे. श्री. धुर्ये यांनी आपल्या 'कास्ट अँड रेस इन इंडीया' या पुस्तकातील पृ. २५वर लिहिले आहे की समाज प्रतिष्ठेच्या कल्पना शांतपणे मान्य केल्या जात होत्या. पण त्यामुळे निरनिराळ्या जातीतील निर्भेळ सहकार्य व सलोख्याच्या शेजारभावात कोठेहि अडथळा, दक्षिणेतील भरभराटीत असलेल्या ग्रामसंस्थात येत नव्हता.

व.जा.प.पृ.५६

खेडेगावातील लोकांनी मिळून निवडलेली ही एक पंचायत असे. तिच्यावतीने न्यायनिवाडा होत असे. या पंचायतीतही ब्राह्मण–क्षत्रिय–वैश्य–शूद्र व अस्पृश्य अशा सर्व जातीचे लोक असत. महाराष्ट्रातून या ग्रमसंस्थेच्या ठरावाचे कागद उपलब्ध झाले आहेत. त्यावर खेडेगावातील सर्व लोकांच्या महार मांग यांच्यासकट सह्या आहेत. या पंचायतीपुढे ब्राह्मणातील भांडणे व ब्राह्मण आरोपीहि उपस्थित होत. ब्राह्मण व इतर यांच्या बसण्याच्या स्थानात थोडे वर खाली असले तरी त्यांच्यात तपकीर व पानसुपारी यांची देवघेव सर्रास चालू असे.

व.जा.प. पृ५५

खेडेगावातील लोकांचे सर्वसाधारण जीवन शेतीवरच अवलंबून असते व त्यामुळे तेथे तोच एक मुख्य धंदा असतो. शेतीच्या या धंद्यास इतर निरनिराळ्या उपधंद्यांची आवश्यकता असल्याने त्यादृष्टीनेच खेड्यातील जातीत हे निरनिराळे धंदे विभागलेले असतात. ब्रिटीशांनी गेल्या शतकात शेतीच्या मालकीसंबंधी निरनिराळे कायदे करून सर्व ग्रामीण जीवन विस्कळित करून टाकले असल्याने, खेडेगावातील जीवनाचा अभ्यास इंग्रजी राज्यकर्ते येण्याच्या अगोदरच्या कागदपत्रावरून करणे अवश्य

आहे. मुसलमानांनी करवसुली केली पण (बहुधा बळाने केली त्यात क्वचित् क्रौर्याहि असे) खेडेगावातील जीवनात ढवळाढवळ केली नाही. पूर्वीचीच परिस्थिति राखली. ब्रिटीश सत्ता नुकतीच दृढ होऊ लागली होती. तेव्हाच्या काही इंग्रज गृहस्थानी या ग्रामसंस्थेसंबंधीचे जे अभिप्राय व्यक्त केले आहेत. ते या संदर्भात महत्त्वाचे आहेत. 'अनेक परकीय राजांनी हिंदुस्थानवर एका मागून एक स्वाऱ्या केल्या. परंतु येथील ग्राममंडळे भूमीत रुतून राहणाऱ्या दर्भाप्रमाणे पूर्ववत् जशीच्या तशी स्थिर राहिली '

व.जा.प. पृ ५१

ग्रामसंस्था ही लहान स्वतंत्र गणराज्यासारखी असून तिला लागणाऱ्या सर्व वस्तू तिच्या स्वत:च्या प्रदेशातच मिळण्याची व्यवस्था केलेली असते. आसपास सर्वत्र विनाश ओढवला असला तरी या ग्रामसंस्था जिवंत राहिलेल्या दिसून येतात. परचक्रे आल्यास ते शस्त्रे घेऊन आपापल्या गावाची संरक्षणव्यवस्था उभारतात. ....मध्यंतरी काही वर्षे लूटमार व हत्या यांच्यामुळे खेड्यात राहणे अशक्य झाल्यास परागंदा झालेले खेडूत शांतता प्रस्थापित झाल्यावर परत फिरतात... परागंदा व्हावयाच्या वेळेस जे कुटुंब ज्या जागेत रहात होते त्याच जागेत, त्याच घरात, त्याच शेतात ते राहू लागते. साध्या घटना त्यांना बाहेर घालवू शकत नाहीत. कारण बऱ्याच वेळेस त्या ग्रामसंस्था आपापल्या जागी ठाम राहून लूटमार व आक्रमण यास धैर्याने व यशस्वीपणे तोंड देऊ शकतात... या ग्रामसंस्थामुळेच हिंदुस्थानातील प्रजा ओढवलेल्या आक्रमणातून व इतर संकटातून जिवंत राहू शकली. खेड्यातील एकीमुळेच खेड्यात सुखसमृद्धि –स्वातंत्र्य नांदत असे... आपापल्या रूढीनियमाप्रमाणे वागून प्रत्येक जातीस स्वत:चा लाभ करून घेणेहि शक्य होते.

व.जा.प.पृ.५२

जातिसंस्था व ती ज्यावर अवलंबून आहे ते चातुर्वर्ण्य यांच्या उत्पत्तीचा पाश्चात्य सिद्धांत थोडक्यात असा – अत्यंत प्राचीनकाळी काही लोक हिंदुस्थानात बाहेरून आले. ते गोरे होते. आपणास ते आर्य म्हणवीत. वैदिक वाङ्मय ज्यांनी उत्पन्न केले ते सर्व लोक आर्य वंशाचे होते. त्यांनी हिंदुस्थानावर स्वारी केली व हिंदुस्थान जिंकले. त्यावेळेस येथे रहाणाऱ्या लोकांना ते दास किंवा दस्यु या नावाने संबोधित. एतद्देशीय लोक काळे होते. गोरे आर्य व काळे दास यांच्या रंगातील अंतर, हेच जातिभेदाचे म्हणजे चातुर्वर्ण्याचे मूळ होय. काळ्या दास–दस्यूंना ते नंतर शूद्र म्हणू लागले. आर्यांनी आपल्यामध्ये तीन भाग पाडले. आपणास ते त्रैवर्णिक म्हणवीत. या सर्वांचे मिळून चातुर्वर्ण्य तयार झाले.

व.जा.प.पृ.६७–६८

कातडीचा रंग ही गोष्ट स्थिर राहणारी नाही. वातावरणाचा आणि परिस्थितीचा काही काळानंतर त्वचेवर परिणाम होतो. आणि मग तो परिणाम अनुवंशाने दीर्घकाळपर्यांत चालू शकतो. प्रा.

रिप्ले याने आपल्या 'रेसेस् ऑफ युरप' या पुस्तकात म्हटले आहे की युरोप व ब्रिटिश बेटे यातील प्रजा पूर्वी अत्यंत काळी होती.

व.जा.प.पृ.७३

मॅक्समूल्लर या प्रसिद्ध पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञान्याने आर्यन्–द्रविडीयन सिद्धांत प्रतिपादन करण्यात प्रथम फारच मोठा वाटा उचलला होता. पण नंतर शास्त्रीय शोधनाची भर पडल्यावर त्याने आपले पहिले मत पूर्णपणे पालटले. व आपण स्वीकारलेल्या प्रमेयाच्या विरुद्ध प्रतिपादन केले. मॅक्समुल्लर म्हणतो 'मी वरचेवर प्रतिपादन केले आहे की जेव्हा मी आर्य हा शब्द वापरतो तेव्हा मी तो रक्त, अस्थि, केस, किंवा डोक्याची कवटी या अर्थी वापरीत नाही. आर्यन् भाषा बोलणारे एवढेच फक्त माझे म्हणणे असते.'

व.जा.प.७८

भाषाशास्त्र किंवा नाक, कवटीची मापे याला अनुसरून असलेले वंशशास्त्र यावरून चातुर्वर्ण्य किंवा जाति यांच्यासंबंधी कोणताहि एक निर्णय घेणे हे सर्वथा अशक्य आहे. एकमेकापासून अत्यंत दूर असलेल्या वर्णात व जातीतहि नाक आणि शीर्षमापन यांच्यादृष्टीने सारखेपणा आढळतो.

व.जा.प.पृ.८०

उत्तर प्रदेशाची स्थिती जाणून घेतली पाहिजे. हा प्रदेश अन्नधान्याचे सुपीक खोरे, जणू कोठारच. सामंतशाहिची परंपरा रुढ.वेदोत्तर आर्यांच्या ज्या काळात चातुर्वर्ण्य व्यवस्था दृढमूल झालेली होती तिथे तिचा सांस्कृतिक अंमल प्राचीनकाळापासून आहे. या वर्णव्यवस्थेबद्धल तुमचे काही म्हणणे असू दे पण त्यामुळे सामाजिक घडी कमालीची सुरळीत चालत असे. हे मान्य करावयास हवे. या प्रदेशाने अनेक परकीय आक्रमणे झेलली, परधर्मीयांच्या राजवटी प्रदीर्घ काळ भोगल्या, पण समाजव्यवस्था तुटली नाही. सारे काही उलटेपालटे झाले... असे कधी घडले नाही. उलट उत्तरेतील आक्रमणाच्या टोळधाडीमुळे जातिव्यवस्था आणखी मजबूत होत गेली.संकटाचा मुकाबला एकेकट्याने नव्हे तर कळपाने करणे सोईचे ठरे. जातीपातीच्या कुंपणातच असे सुरक्षितपण माणसाला लाभत असे. त्यामुळे स्थितिस्थापकता हा जगण्यासाठी अत्यवश्यक गुणच बनला... शूद्राच्या ताब्यात प्रत्यक्षात जमिनी असत. त्यामुळे या स्थितिस्थापकतेविरुद्ध त्यांची तशी त्या काळत तक्रारही नसावयाची. अतिशूद्र आणि अस्पृश्य यांना गाववाड्यात जागा होती. ... वनवासी–गिरिवासी तर सुखेनैव आदिम काळातील जीवन मस्तीत जगावयाचे.

पुष्पा त्रिलोकेकर, लोकप्रभा –१६.६.९५ पृष्ठ१०

११.. ब्राह्मण

'न वै ब्राह्मणो राज्यायालम्।' ब्राह्मण राज्य करण्यासाठी योग्य नाही.(शतपथ ब्राह्मण ५/१/१/१२)

ध.का.इ.पृ. ११३

'निदान बादरी' नावाच्या एक आचार्याने तरी शूद्रांना यज्ञ करण्याचा अधिकार आहे असे म्हटले आहे.

ध.का.इ.पृ. ११३

मेगॅस्थेनिसने म्हटले आहे की एका जातीचे लोक दुसऱ्या जातीतील लोकांशी विवाह करीत नाहीत. तसेच आपल्या जातीच्या व्यवसायावाचून दुसरा व्यवसायही करीत नाहीत. (याला पूर्वीपासून अपवाद आढळून आले आहेत)

ध.का.इ.पृ. ११७

जो राजा ब्राह्मणांसमोर विनम्र असतो. तो आपल्या शत्रूपेत्रक्षा अधिक शक्तिशाली होतो. ' यो वै राजा ब्राह्मणात् अबलीयान् अमित्रेभ्यो वै स बलीयान् भवति।'(श.ब्रा. ५/४/४/१५)

ध.का.इ.११४

शतपथ ब्राह्मणातच कोठे कोठे क्षत्रियाला सर्वाहून उत्तम असे म्हटले आहे.

धा.का.इ. ११४

खरे ब्राह्मण हे आध्यात्मिकदृष्ट्या प्रगत असल्यामुळे साधी रहाणी व उच्चविचारसरणी अशा कष्टमय जीवनाला राजी असतात. त्यांच्या शरीरमनाची घडण अशी बनलेली असते की किमान गरजा भागल्यावर आपले उत्तमगुण, कर्तृत्व समाजाच्या कामी वेचण्यास ते तयार असतात. अशी प्रवृत्ति फार थोड्या लोकात वाढू शकते. मनुष्यांचा सामान्य थर असा परोपकारी विचार करण्यास असमर्थ असतो. त्यासाठी त्यांना क्षणभंगुर प्रलोभन लागते व तेहि क्षणोक्षणी लागते.

पु.सं.कु. – ११

वर्णाश्रम पद्धति हि वैदिक जनांची एक महत्त्वाची संस्था होती. तिचे स्वरूप कल्पनेबाहेर विकृत केले गेले. आणि या पाश्चात्यांनी भारतीय समाजाच्या विविध भागात केवळ कलहाची बीजेच पेरली असे नसून भारताचे राजकीय जीवनसुद्धा बुद्धिप्रामाण्यशून्य करून टाकले. पाश्चात्यांनी भारताच्या सैनिकी पराजयाचे एक प्रमुख कारण म्हणून वर्णव्यवस्थेलाच दोष दिला आहे, जे खरे नाहि.

पु.सं.कु. २८–२९

एखाद्या ब्राह्मण पुरोहित उपाध्यायाने राजकीय सत्तेचा अंशत: सुद्धा उपभोग घेतल्याचे उदाहरण आपल्याला मिळणार नाहि.

पु.सं.कु. ३१

मराठवाड्यातील प्रसिद्ध बुद्धिवादी पुण्यास एकदा भेटावयास आले होते.त्यांचे समागमे पुण्यातीलच एक संशोधन कार्यात सतत गढलेले, सांस्कृतिक संशोधनावर आधारित अनेक ग्रंथांचे लेखक होते. बोलण्याच्या ओघात मराठवाड्यातील प्राध्यापक म्हणाले– 'ख्रिस्ती धर्मात ज्याप्रकारची पुरोहितशाहि युरोपात होती. तशी ती हिंदुस्थानात कधी नव्हती'. आणि माझ्याकडे हात दाखवून ते म्हणाले– 'पण आम्हि असे म्हटले तर या सनातन्यांना बळ मिळेल, म्हणून आम्हि हे बोलत नाहि.' त्यावर त्यांना उत्तर दिले की 'तुम्हि सत्यशोधकहि पराकाष्ठेचे दांभिक आहात. आणि लोकामध्ये संघर्ष पेटविणारे ठरता आहात.'

ब्रिटिश पूर्व काळातील वर्णव्यवस्थेचे उल्लेखनीय वैशिष्ट्य म्हणजे तिचे विशेष स्थानिक स्वरूप. आपल्या इच्छा दुसऱ्यावर लादण्यासाठी आवश्यक असे राजकीय व शस्त्रांचे सामर्थ्य नसल्यामुळे कोणतीहि जात विशेषकरून ब्राह्मण वर्ग अखिल भारत व्यापणारी जुलमी संघटना उभी करू शकत नव्हता. असे मीनाक्षी जैन २६–९–९० च्या इंडियन एक्स्प्रेसच्या अंकात म्हणतात.

पु.सं.कु. ३१

हिंदुस्थानात कधीहि धर्मगुरु हे राजकीय उद्योगात वा शासकीय व्यवस्थेत सहभागी नव्हते. ख्रिस्तिधर्मियामध्ये राजापासून रंकापर्यत समाजाच्या सर्व भागावर ख्रिस्ती धर्मगुरुचे वर्चस्व असे. भ्रष्ट पोप आणि त्यांच्याशी जवळिक असणारे राज्यकर्ते यांनी सर्वसामान्य प्रजेवर प्रचंड दडपण बसवून आपल्या सर्वाधिकाराच्या महत्त्वाकांक्षेने त्यांना दास केलेले होते. आणि त्यांचे सर्वप्रकाराने शोषण चालविलेले होते. हिंदुस्थानात अशी स्थिति कधीच नव्हती. धर्मगुरुंची कुठलीहि लुडबूड शासनव्यवस्थेत खपवून घेतली जात नसे. छत्रपति शिवाजी महाराजांनी असे काहि करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या एका अधिकारी महंतास चांगले फटकारल्याचे उदाहरण इतिहासात नोंदलेले आहे.

ब्राह्मणांना समाजात मान–सन्मान –प्रतिष्ठा असली तरी त्यांच्याकडे कोणतीहि सत्ता नव्हती. आणि त्यांच्याजवळील साधनसंपत्तीलाहि श्रीमंती म्हणता येणार नाहि, अशी ती जेमतेम पोटापुरती होती. समाजामध्ये साधारणत: संख्येने चार प्रतिशत असलेला ब्राह्मण स्वातंत्र्याच्या लढ्यात मात्र अग्रभागी होता. मिनाक्षी जैन यांनी १८/९/९० च्या इंडियन एक्सप्रेसमध्ये म्हटले आहे की ब्रिटीशांना देशाबाहेर घालवून देण्याचे श्रेय जर कोण्या एका जातीला द्यावयाचे असेल तर ती जात ब्राह्मणांची होय. ब्रिटीशांच्या गोळ्यांना बळी पडलेल्या लोकांपैकी ७०% ब्राह्मण होते.

विचार चिंतन

घरच्या देवकार्याला चांगला ब्राह्मणच लागतो.

(लेखसंग्रह श्रीमानस–लेखक श्रीपाद जोशी)

एक मिशनरी, ब्राह्मणाबद्धल लिहितो, ' या उत्कृष्ट जातीने (ब्राह्मण) आम्हाला दिपवून टाकले असून त्यांच्याबद्धल सहानुभूतीची व आदराची भावना आमच्या हृदयात खोल रुजली आहे... ' दक्षिण भारतातील या (गणित) विषयाचे तज्ञ व मद्रास विद्यापीठातील एक उच्च सभासद फादर ओनोर यांनी जवळ जवळ अर्धे शतक या विषयाचे अध्यापन केले आहे. व आपला स्पष्ट अभिप्राय आम्हास कळविला आहे. की युरोपियन विद्यापीठातील सर्वसाधारण विद्यार्थ्यांच्या मानानेच नव्हे तर उच्च दर्जाच्या विद्यार्थ्यांचे बुद्धिसामर्थ्य पुष्कळच अधिक दिसले.

जातिसंस्था आपल्या अनुयायांचा पुष्कळ लाभ करून देते यात शंका नाही (वैश्य व शूद्र यांच्या संबंधात हे विवेचन आहे) ती लोकांची कामे सोपी, हलकी व सुखकर करून त्यांना प्रतिष्ठा प्राप्त करून देते. स्पर्धेचा नाश करून जास्तीतजास्त लोकांना काम व्यवस्थित वाटून देते. आणि बेकारीच्या वेळी त्यांचे निरनिराळ्या उपायांनी हित करून संरक्षण करते. दुसरे असे की वडिलांचा धंदा मुलाने हाती घेतल्याने कामाचा उत्कृष्टपणा पुष्कळ अंशी टिकून राहतो. वंशपरंपरेने चालत आलेल्या कामाची हातोटी काम करणाऱ्याला जशी साधते तशी अन्य उपायांनी क्वचितच साधेल. शिवाय त्या त्या व्यवसायातील खुब्या वंशपरंपरेने माहीत झाल्याने साध्यासुध्या हत्याराने देखील उत्कृष्ट कलाकृती निर्माण झालेल्या आढळतात. आणि शेवटी हेही लक्षात ठेवण्यासारखे आहे की हिंदू समाजाचे व संस्कृतीचे स्थैर्य टिकून ठेवण्यास वर्णव्यवस्थेचा फार उपयोग झालेला आहे.

वर्णव्यवस्थेचे महत्त्व लेखक– फ्रित्थ्जो शूआ

अनुवादक–डॉ.म.त्र्यं.सहस्रबुद्धे, सह्याद्रि मासिक–फेब्रु.१९५७ पान ११३ तळटीप

१२.. अस्पृश्यता

सार्वजनिक स्वच्छता राखण्याचा, मद्यमांस–अस्थि–चर्म यांच्या निर्मितीचा व त्यावर आधारलेल्या उद्योगांचा व्यवसाय ज्यांना करावा लागतो, असे लोक स्वभावत:च अशुद्ध राहतात. व्यवसायाच्या निमित्ताने ते अपरिहार्य होते. मग त्या अशुद्धतेचे स्वरूप लक्षात येत नाही. अशुद्धता जाणवतहि नाही. शुद्धतेचे आदर्श सातत्याने जीवनात उतरविणे, ते तसे कटाक्षाने राखणे हे व्यवहारातहि त्याच व्यवसायात असणाऱ्या माणसाला सांभाळणे शक्य होत नाही. तेव्हा अशा व्यक्तींना गावाबाहेर राहण्यासाठी स्थान देणे हे तदितर समाजातील शुद्धता राखण्याच्या दृष्टीने आवश्यकच होते. त्यामुळे पर्यावरण शुद्ध रहात असे. आणि प्रदूषण अगदी मर्यादित क्षेत्रात राहि.

खाटकांची कार्यस्थळे गावाच्यामधे असण्याने दिल्लीसारख्या महानगरात प्रदूषणाचे घोर दुष्परिणाम प्रत्ययास येऊ लागले आहेत.

प्रतिलोम संकरातून जन्मास आलेल्या व्यक्तीला वा त्यांच्या मातापित्यांना कनिष्ठ श्रेणीची वागणूक न देता समान प्रतिष्ठेने वागविणे म्हणजे प्रतिलोम संकरासारख्या निंद्य, त्याज्य असलेल्या अपराधास मोकळीक देणे आहे. अस्पृश्यतेच्या पद्धतीमागे ही कारणे आहेत. ती महत्त्वाची आहेत.

यातील काहि गोष्टी आज प्रगत विज्ञानाच्या बळावर पालटणे शक्य आहे. पण तशी सोय आधी उपलब्ध केली पाहिजे. यात एक धोकाहि आहे. स्वच्छतेसाठी पाणी फार मोठ्या प्रमाणावर वापरावे लागते. नद्यांची गटारे होतात. पाण्याची तूट जाणवू लागते.

विचार चिंतन

खेडी सोडली तर नगर–महानगरातून मलमूत्राची व्यवस्था करण्यासाठी काहितरी योजना असणे अवश्य आहे. भंगी ही जात तिच्या कामासह प्राचीन वाङ्मयात कुठे आढळत नाही. आक्रमण करून जेते झालेल्या मुसलमानांनी ती दास केलेल्या हिंदूवर लादली. असे काहि इतिहासकार व संशोधक मानतात. तसे असूहि शकेल. पूर्वी बहिर्दिशेला जाणे, परसाकडे जाणे या मलविसर्जनासाठी वापरलेल्या शद्बावरून काहि वस्तुस्थिति लक्षात येते. गाव लहान असले, खेडे असले तर गावाच्या सीमेबाहेर मोकळ्या रानात वा झाडाझुडुपांच्या आडोशाने मलविसर्जन होत असे. बहिर्दिशा शब्दावरून हे लक्षात येते.

लहानमोठ्या गावातहि घरांची रचना पुढे अंगण मागे परसू अशीच बहुतांशी असे. त्यामुळे मागील परसाचा उपयोग घरातील लोकांना मलविसर्जनासाठी करणे सुलभ होते. परसाकडे जाणे हा शब्द त्यामुळेच रुढ झाला. तेथे आडोसा निर्माण करून खोल खड्डेहि खणले जात असत. असे शौचकूप शद्बावरून स्पष्ट होते. मधूनमधून माती टाकीत गेले की घाण किंवा दुर्गंधीहि जाणवत नसे. आणि काहि कालानंतर तेथे टाकलेली माती चांगली खतावत असे. आणि शेतीसाठी तिचा उत्तम उपयोग होई. कोकणातील वा दक्षिणेतील काहि भागात ही पद्धति अजूनहि रूढ आहे.

अलिकडे समाजसुधारणा म्हणून भंगीमुक्ति आंदोलन कार्यवाहीत आले. त्यावर उपाय म्हणून जलधौत पद्धति(फ्लशिंग) रूढ झाली आहे. त्यामुळे शौचस्थान स्वयंपाकघराला लागून असण्यातहि काहि विशेष वाटेनासे झाले. पण या पद्धतीने पाण्याचा वापर अनेक पटींनी वाढला. जलसंधारणावर तो ताण असह्यपणे येऊ लागला आहे. आणि वाहून गेलेल्या मलाचे विसर्जन शेवटी कुठेतरी लहानमोठी नदी, ओढा यातच करावे लागत असल्याने नद्यातील जलप्रवाह प्रदुषणयुक्त होऊन पिणे तर सोडाच पण स्नान करण्याच्याहि योग्यतेचे राहिलेले नाही. गटारातील पाण्याचे स्वरूप त्याला प्राप्त झालेले आहे. पिण्याला स्वच्छ पाणीहि न उपलब्ध होणे हे आरोग्याच्या दृष्टीने किती घातक आहे हे सहज लक्षात येण्यासारखे आहे. विज्ञानाचा उपयोग कटाक्षाने व कौशल्याने करून या आपत्तीतून मुक्त होणे शक्य आहे.

पण तात्पुरती सोय पाहण्याची विचारसरणी त्यासाठी सोडावी लागेल. गांधीजींनी या दृष्टीने समाजजागृतीचा पुष्कळ प्रयत्न केला पण गांधींच्या प्रभावानेहि इष्ट ती सुधारणा म्हणावी तशी घडून आली नाही ती नाहीच. खेड्यातील गलिच्छ वातावरण जवळजवळ आहे तसेच किळस उत्पन्न करणारे आहे.

विचार चिंतन

शके १८५५ म्हणजे ६५ वर्षापूर्वी लिहिलेल्या 'अस्पृष्टांचा प्रश्न' या ग्रंथात श्री.श्री.म.माटे यांनी त्यावेळच्या अस्पृश्यांच्या एकूण लोकसंख्येचा जो आकडा दिला आहे तो १ कोटी ४४ लाख २० हजार एवढा आहे. साऊद बरो कमिटीने तो ४ कोटी २२ लक्ष दिला होता पण नंतर तो यॉव्हिन्शल कमिटीच्या १ कोटी ८६ लक्षापर्यंत खाली उतरला. श्री.माटे यांनीच प्रस्तावनेत म्हटले आहे की मी दिलेले काही आकडे व काही सिद्धांत हे अनेकांना अडचणीत टाकणारे ठरतील. प्रस्तावनेत ते लिहितात, 'अस्पृष्टांची संख्या आजवर जितकी आहे असे वाटत होते तितकी ती नाही, असे म्हटल्यास कोणास नुकसान झाल्यासारखे वाटेल. अस्पृश्यांच्या पोट जातीतील अविश्वासाविषयी लिहिले म्हणून कोणाला राग येईल. आपली मनोगते दिल्याबद्दलहि कोणा अस्पृष्टास कसेसेच वाटेल. शास्त्रवचनांचा पाढा दिला आहे, तो गैरसोयीचा आहे असे कुणास वाटेल, अस्पृश्यतेचे मूळ शोधताना द्रवीड वंशीय, आदिद्रवीडवंशीय, यांच्या मन:सामर्थ्याची केलेली चर्चा कोणास आवडणार नाही. अस्पृश्यता स्थापन होण्याच्या कामी द्रविडांचा काही संबंध होता, हे सूचित केलेले अनुमान कित्येकास आक्षेपार्ह वाटेल. मराठी राज्याच्या शेवटपर्यंत निदान सैन्यात तरी महार समाजाची स्थिती तशी पुष्कळच सुधारलेली होती याचे विवेचन वाचून आक्षेपकांना आपल्या हातातील एक ठराविक शस्त्र गेले असे पाहून थोडे चुकल्यासारखे होईल. (पृ.३/४)

दुसऱ्या गोलमेज परिषदेत डॉ.आंबेडकरांनी अस्पृश्यांची संख्या ४ कोटी २० लक्ष असल्याचा उल्लेख केला होता. (ही किती वाढवून सांगितली आहे हे लक्षात येईल.)

'पुराण मतवादी हिंदूंकडून आज शतकानुशतके चाललेल्या जुलूम जबरदस्तीपासून आमची सुटका करणारे थोर लोक म्हणून अस्पृश्य वर्गानी ब्रिटिशांचे स्वागत केले. हिंदू, मुसलमान व शीख यांच्याशी लढून अस्पृश्यांनी ब्रिटिशांस हिंदी साम्राज्य जिंकून दिले. ब्रिटिशांनी परतफेड म्हणून आम्हा अस्पृश्य वर्गाच्या हितसंरक्षणाची जिम्मा घेतली..... .....ब्रिटिशांच्या पूर्वी आम्हाला फौजेत नोकरी करता येत नसे.'

अस्पृष्टांचा प्रश्न पृ. ६७–६८–६९

सायमन या ब्रिटिश अधिकाऱ्याला महाराष्ट्रातील मांग समाजाच्या लोकांनी जो अर्ज

पाठविला त्यातील एक मागणी महत्त्वाची म्हणून लक्षणीय आहे. ते म्हणतात –' आमची कुटुंबव्यवस्था मोडली जाणार नाही असा धंदा आम्हास देणे. आधुनिक पद्धतीवर दोर वळण्याचा धंदा आम्हाला दिल्यास चालेल. आधुनिक यंत्र सामग्री पुरवून आधुनिक पद्धतीचे ज्ञान देऊन आमच्यातील तरुणांना जर त्यात तरबेज केले व या गोष्टीकरता केतकीची मोठ्या प्रमाणात लागवड करण्याच्या सवलती व जमिनी आम्हास दिल्या तर या योजनेने आमची सांपत्तिक स्थिती सुधारेल.'

डॉ.आंबेडकरांचे विचार – जे जातीने महार होते आणि या मांग समाजातील नेत्यांची मनोवृत्ती यातील अंतर लक्षणीय आहे. एक परंपरेशी तुटू पहातो तर दुसरा जुळवून राहू इच्छितो. आपली प्रगती व्हावी, परिस्थिती सुधारावी हीच इच्छा दोघांचीहि आहे.

अस्पृष्टांचा प्रश्न पृ.७८

पुढारी मंडळी पदलोलुप आणि स्वार्थी बनली की आपल्या अनुयायांना संतुष्ट ठेवणयासाठी किती अनैतिहासिक आणि असत्य विधाने करतात ते पहाण्यासारखे आहे.

अखिल भारतीय परिषदेचे अध्यक्ष श्री.एम.व्ही.भाग्यारेड्डी–हैद्राबाद २७.९.१९३१ ला दिलेल्या भाषणात म्हणतात, 'हे आर्य येण्यापूर्वी आपण या देशाचे मालक होतो. आपण त्यावेळेस प्रबळ सत्ताधारी होतो. आपले सामर्थ्य अचाट होते. पौर्वात्य व पाश्चिमात्य इतिहासकारांनी असे सिद्ध केले आहे की ज्या आर्यांना आपण जिंकले होते, इतकेच नव्हे तर हे आर्य लोक कित्येक शतके आपले दास होते, जेत्यांना आपले वर्चस्व कायम टिकावे असे वाटते. त्यांचे जित लोकांना कायमचे दास्यात ठेवण्याचे प्रयत्न चालू असतात. असे प्रयत्न चालू असतानासुद्धा जित लोकांनी आपले स्वातंत्र्य पुन्हा मिळविल्याची उदाहरणे आहेत. पण आदि हिंदूंना आर्यांनी जेव्हा जिंकले, त्यांनी ज्या युक्त्या योजल्या, त्या मात्र खरोखर आश्चर्य करण्यासारख्या आहेत.'

अस्पृष्टांचा प्रश्न पृ.८८

हेच भाग्यारेड्डी पुढे म्हणतात, 'प्रथम या जित लोकांना त्यांनी ज्ञानाचे दरवाजे बंद केले. या इंग्रजी आमदानीतच आपल्याला ज्ञानभांडार खुले झाले. ईश्वरनिर्मित नव्हे तर मानवनिर्मित या अवनतस्थितीचे ज्ञान आपणाला या शिक्षणाने प्राप्त होऊन आपले डोळे उघडले. पाश्चात्य लोकांचा व आपला संबंध आला नसता तर अस्पृश्यता हा हिंदूधर्मावरील डाग आहे. ही गोष्ट स्पृश्यांना समजली असती की नाही याची वानवाच आहे.'

'सर्वतोपरि स्पृश्यांची अशी जी राष्ट्रीयसभा तिने आमच्या उन्नतीचे कोणते प्रयत्न केले ? ज्यांना लीलेने चिरडता येईल अशा आपणा अस्पृश्यांना बाजूला सारून मुसलमान व शीख समाजांना

वाजवीपेक्षा जास्त हक्क देण्यास ही राष्ट्रसभा तयार आहे. यावरून अस्पृश्यांवर कायमचे वर्चस्व ठेवण्याचे राष्ट्रसभेचे धोरण आहे असे आपण का म्हणू नये ?'

अस्पृष्टांचा प्रश्न. पृ.८८–८९

ज्ञानदेव ध्रुवनाथ घोलप हे म्हणतात की 'सरकार डोळे असून पहात नाही व कान असून ऐकत नाही. ही स्थिती आमच्या धर्मबांधवांची आहे. दोघेहि एकाच माळेचे मणी. मराठी राज्यात आमचा सामाजिक व राजकीय दृष्ट्या अत्यंत घात झाला. व त्या पापाचे धनी मराठे आहेत. पेशवे तर बोलून चालून ब्राह्मण – तेव्हा त्यांची या दोषातून मुक्तता होणे नाही.' या दोषारोपात किती तथ्यांश आहे याला इतिहासात पुरावा नाही. अगर असल्यास तो कोणी पुढे आणीत नाही. मात्र येवढी गोष्ट खरी की ब्राह्मण पेशव्यांनी आपल्या फौजात महारांना नोकऱ्या देऊन आपली वीरवृत्ती दाखविण्यास संधी दिली. लढाऊवृत्तीस पेशव्यांनी अशी संधी दिल्यामुळे अस्पृश्यांचा सामाजिक व आर्थिक दर्जा वाढला.

अस्पृष्टांचा प्रश्न पृ. ९४

श्री. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर हे माधुकरी मागत असताना त्यांना ग्वाल्हेरच्या शिंदेसरकारांचा अनवधानाने स्पर्श झाला. त्याविषयी शिंदे यांनी खेद व्यक्त केला.

केशव गुंडो इंगळे यांनी लिहिलेले बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर यांचे चरित्र–प्रकाशन १९३६.

१३.. स्त्री–पुरुष–विवाह–कुटुंब–अनुवंश

मी स्त्रीरोगतज्ज्ञ (गायनॅकॉलॉजिस्ट) म्हणून गेली पस्तीस वर्षे व्यवसाय करीत आहे. माझ्या कडे विशेषे करून उच्चभ्रू समाजातील स्त्रिया येतात. परंतु गेल्या ३०–३५ वर्षात, ''मूल नको! संगोपन नको! माझे 'करिअर' करण्यातच मला रस आहे!'' असे म्हणणारी एकहि स्त्री मला भेटली नाही.

डॉ.लाला तेलंग , पुणे

(असे असणे स्वाभाविक आहे कारण तेच स्त्रियांच्या नैसर्गिक गुणधर्माला अनुसरून आहे. पण अगदी अलिकडच्या काळात मात्र वरील विधानाशी विसंगत अशी मते मांडणाऱ्या तरुण स्त्रिया भेटत आहेत. ते पुढील वक्तव्यावरून लक्षात येईल)

आताच्या जीवनपद्धतीत दिवसाची रात्र आणि रात्रीचा दिवस होतो. रात्री उशीरापर्यंत जागणे, बाहेरची जेवणे घेणे, याचा पहिला परिणाम म्हणून बाळाची आणि लहानमुलांची हर्मोनल सिस्टिम अपसेट होते. रात्री बाहेर घेऊन जाण्यामुळे लहान मुलांचा 'डेकॅडियन ऱ्हिदम' म्हणजे डे अँड नाईट ऱ्हिदम बिघडतो. त्याचा परिणाम मुलाच्या प्रकृतीवर, मेंदूच्या वाढीवर, मानसिक संतुलावर होतो. शरीर

प्रकृती निकोप रहात नाही. पहिल्या वर्षात मेंदूची ५० % वाढ होते. तर २५ % वाढ पुढच्या पाच वर्षामध्ये होते. डे–नाईट व्हिदम सांभाळला नाही तर मूल चिडखोर, हट्टी स्वभावाचे बनते.

मुलाचे शरीर–मन–बुद्धीचे स्वास्थ्य सांभाळावयाचे असेल तर ते मातेनेच सांभाळणे आवश्यक आहे. आपले मूल उत्तम वाढवावयाचे आहे, तर त्या करिता स्वत:चे प्रोफेशनल करिअर थोडाकाळ तरी बाजूला ठेवावे लागेल. बालसंगोपनात हयगय होता कामा नये. मूल होणे आणि ते वाढविणे हे दुय्यम आहे असे (कोणाला) वाटत असेल तर मात्र ते चुकीचे आहे हे निश्चित.

कुटुंब सुस्थिर राखण्याकरिताची तडजोडहि स्त्रीलाच करावी लागते. स्त्री मूल नऊ महिने उदरात वाढविते. आणि अत्यंत कठीण, असह्य प्रसववेदना सहन करून त्याला जन्माला घालते. त्यातील कष्ट आणि प्रेम याचा अनुभव, जो स्त्री घेते, तो पुरुषाला कधीच येणे शक्य नाही. त्यामुळे संसाराकरिता जे प्रेम आणि त्याग स्त्रीच्या ठिकाणी असतात, ते तितक्याच उत्कटतेने पुरुषाच्या ठिकाणी असणे अवघड आहे. त्यामुळे तडजोडहि पुरुषाला जमणे अवघड आहे. (असे असते म्हणून) प्रपंचच नको, मूलच नको म्हणणे म्हणजे स्त्रीने, स्त्रीचे स्त्रीत्व न ओळखणे आहे. त्यात स्त्रीचेच अत्यंत नुकसान आहे. त्यामुळे आज नव्याने येऊ घातलेली विचारधारा मोठी धोक्याची आहे. आज तरुण–तरुणीमध्ये स्वत:ला 'डिंक्स्' (डबल इनकम नो किड्स्) म्हणवून घेण्याची फॅशन (रूढ) होत आहे. 'आम्ही विवाहित आहोत, पण आम्हाला मूल नको'', त्याच्याहि पुढे जाऊन, ''आम्हाला विवाह नको. आम्ही एकटेच राहणार. आणि आवश्यकतेपुरते आम्ही एकमेकांचे मित्र असणार....''

(या विचार सरणीने) केवळ कुटुंब व्यवस्थाच नष्ट होत नाही तर मानवाचे माणूसपण संपून जाते. त्याचे भयानक परिणाम मानव जातीलाच भोगावे लागतील. हे विचार म्हणजे आपणच आपल्या पायावर धोंडा पाडून घेणे आहे.

नोकरी करणाऱ्या स्त्रीला गरोदरपणी स्कूटर–गाड्या–लोकल्समधून प्रवास करावा लागतो. वेळ गाठण्यासाठी घरातली कामे भराभर उरकावी लागतात. वेळेशी स्पर्धा करणारे हे काम, स्त्रीच्या गर्भारपणात मानसिक ताणतणाव निर्माण करणारे ठरते. त्यांची मालिका धोकादायक ठरते. कमी काळात जास्त काम उरकण्याचा परिणाम शरीरावरहि होतो. तो भयंकर असतो. फार महत्त्वाच्या गोष्टीवर त्यामुळे आघात होतात. टॉलरन्स कमी होतो. सामान्य विचार करण्याची क्षमता कमी होत जाते. विचारचक्रावर बाह्यकृती, शरीराची प्रतिक्रिया अवलंबून असते. अशा ताण तणावातून शरीराचा व्यवहार आणि मनाचे संतुलन बिघडते.

स्त्रियांचे जीवन असे धावपळीचे राहिले तर स्त्रियाना पुढे अंगावर पुरेसे दूध न येण्याची समस्या निर्माण होते. 'अगेन्स्ट ग्रॅव्हिटी व्हायब्रेशन्स' मातेचे दूध कमी करतात. उदाहरणादाखल सांगावयाचे

झाले तर, जिन्यांची चढ उतार, लिफ्टमधून वर खाली करणे, स्कूटर वगैरे वहाने चालविणे इत्यादी.

डॉ.सुलोचना तेलंग, स्त्रीरोगतज्ञ, पुणे. यांच्याशी झालेल्या चर्चेतून.
शब्दांकन, सौ.कल्याणी नामजोशी.

स्त्रीच्या शारीरिक क्षमतेमध्ये मासिकपाळी सुरु झाल्यावर अनेक प्रकारचा बदल होतो. काही वेगळे सुरु असल्याच्या जाणीवेमुळे ओटीपोटात, कमरेत जडपणा येणे, पोटऱ्यामध्ये गोळे येणे, पाय दुखणे, रक्तस्राव अधिक होणे, त्यावेळी पोटात दुखणे, नेहमीचेच काम करताना जास्त थकवा येणे, अशा गोष्टी कमी–अधिक प्रमाणात सर्व स्त्रियांमधे आढळतात. शारीरिक क्षमतेची कामे करताना बंधने येतात. गरोदरपणाची रोजच्या सरावाचे काम करतानासुद्धा काळजी घेणे आवश्यक असते. कारण सांधे, स्नायू यांच्यात ढिलेपणा आलेला असतो. सर्व अवयवांवर अतिरिक्त ताण असतो. त्यामुळे लवकर थकणे, लचकणे, मुरगळणे, पचन बिघडणे असे त्रास सहजपणे होतात. पोटात वाढणाऱ्या बाळामुळे शरीराचे गुरुत्वाकर्षणाचे केंद्र बदलते. त्यामुळे तोल जाण्याचा संभव असतो. अयोग्य अशी वैयक्तिक आणि सामाजिक जीवनशैली हा यशस्वी स्तनपानातला आणि पर्यायाने बाळाच्या योग्य वाढीतला अडसर असतो.

डॉ.सौ.स्वाती शिरडकर. (एम्.बी.बी.एस्.– एम्.डी. स्त्रीरोग व प्रसूतिशास्त्र)
प्राध्यापक व विभागप्रमुख, एम्.जी.एम्.मेडिकल कॉलेज, औरंगाबाद.

स्त्री आणि पुरुष यांची शरीररचना वेगवेगळी आहे. त्यांची नैसर्गिक कार्येहि भिन्न भिन्न आहेत. दोघेहि मनुष्यजाती असल्यामुळे काहि शारीरीक मानसिक कार्ये त्यांना एकाच क्षेत्रात सारख्याच योग्यतेने करता येणे, काहि प्रमाणात साधणे शक्य असले, तरी ओळख पटावयाची असते ती वैशिष्ट्यावरून. सामान्यावरून नाही. गर्भधारणा–प्रसूति अपत्यसंगोपन हे स्त्रीशरीराचे वैशिष्ट्य आहे. त्यादृष्टीनेच त्यांच्या शरीराची आणि मनाची रचना झालेली आहे. यामुळे पुरुषी शिक्षण आणि व्यवसाय यांचा परिणाम स्त्रीशरीरावर होऊन ती प्रजोत्पत्तीस व अपत्यसंगोपनास अपात्र होते. अमेरिकेत स्त्रियांच्यावर हा परिणाम दिसून आला आहे. सुशिक्षित स्त्रियांपैकी पत्नी व माता होण्यास पात्र अशा स्त्रियांचे प्रमाण शेकडा चार इतकेच राहिले आहे. मानसिक श्रम अतिरिक्त केल्याने स्त्रियाच्यांमध्ये पूर्णांशाने, निदान काहि प्रमाणात तरी, वांझपणा उत्पन्न होतो. प्रौढ विवाह आणि शिक्षण यामुळे स्त्रियांच्यामध्ये सगर्भावस्था व प्रसूति, पूर्वी कधी नव्हती इतकी अवघड आणि आरोग्यविघातक झाली आहे. स्त्रियांनी पुरुषाप्रमाणे व्यायाम घेण्यास आरंभ केल्यामुळे स्पार्टाचा अध:पात आणि नाश झाला.

भा.स.रा.पृ. – १०८–१०९.

स्त्री–पुरुष संबंधात दोघेहि एकनिष्ठ व नीतीमान् असणे उत्तम. पुरुष शिथिल आणि स्त्री नीतीमान् मध्यम. पुरुष नीतीमान् स्त्री शिथिल अधम. दोघेहि दुराचारी अधमाधम.

स्त्रियांची नीतीमत्ता जितकी अधिक तितका तो समाज उत्कर्ष पावतो. असे अगेडिया प्रांतातील लॅगाश हे नगर, सुमेरियन लोक, बॉबिलोनियन लोक यांच्या इतिहासावरून आढळून येते. ग्रीक लोकातील आचिअन, क्रिटन यांच्या संबंधातहि तेच आढळते. उलट 'स्वैरता आणि विलासीपणा वाढला की सर्व दृष्टीने ऱ्हास आणि नाश होतो.' असेहि त्याच इतिहासावरून उमगते. आपल्याकडील अयोध्येचा नबाब आणि दुसरा बाजीराव यांची राजवट हे याचे चांगले उदाहरण आहे.

भा.स.रा.पृ.१११–१३

मनू 'न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति' असे म्हणतो त्यामागचा हेतू लक्षात न घेता त्याचेवर स्त्रीदास्याचा प्रवर्तक,विषमतावादी इत्यादि आरोप कधी अज्ञानाने तर कधी दुष्टतेने घेतले जातात. वस्तुत: ती संरक्षण योजना आहे.

विज्ञानाच्या प्रगतीमुळे यंत्रामध्ये सुधारणा होऊन मोठमोठ्या निर्माणी(कारखाने) अस्तित्वात आल्या. लाभलोलुप धनदांडग्यांनी समाजव्यवस्थेवर नियंत्रण मिळविले. लॉर्ड ॲइले यांनी एका भाषणात म्हटले आहे की, 'कारखान्याच्या अमर्याद वाढीमुळे लाभलोलूप कारखानदारांना मजुरांची अत्यंत गरज भासू लागली. आणि त्यांनी मोठ्या धूर्ततेने स्त्रियांच्या सर्वांगिण स्वातंत्र्याची व समतेची चळवळ पुढे आणली.' विवाहित स्त्रियांचा त्यांना विशेष उपयोग होई.(कारण त्या अडचणीत असत.) कष्टाच्या मानाने त्या फार थोड्या मजुरीवर काम करण्यास सिद्ध होत. मुलासाठी अधिक काहितरी करता येईल या वात्सल्याने त्या भांडवलदाराच्या हातातील खेळणे होऊन बसत. अशा प्रकारे समतेच्या नावावर स्त्रियांची कर्तव्यतत्परता आणि कोमल मनोवृत्ति यांचे त्यांच्या हालाचे आणि दास्याचे साधन केले.

भा.स.रा.पृ. ११७

दांपत्यप्रेमात निष्ठा आणि सात्त्विकता राहावी हे कुटुंबाचे स्थैर्य आणि संरक्षण यादृष्टीने अत्यंत आवश्यक आहे. विवाहाचे वय यासाठी शक्यतो लहान असणे अत्यंत उपयुक्त आहे. प्रेमाच्या उत्पत्तीस मनाची स्थिति दोन प्रकारची लागते. एकीत कामविकार अद्याप उत्पन्नच झाला नाही. अशी अवस्था असावी. किंवा कामविकार सहजपणे अव्यभिचारी राहिल वा कामोपभोगासाठी व्यभिचार निंद्य आहे अशी अवस्था असेल.

कामविकार उद्भवल्यावर उत्पन्न झालेल्या प्रेमात कामासक्तीचाच भाग प्रमुख असतो. हा रजोगुणाचा परिणाम आहे. आणि ती मनाची व शरीराची एक प्रवृत्ति आहे. काम विकार उत्पन्न होण्यापूर्वीच परिचयाने संगतीने सहजतेने सहवासाने प्रेम क्रमाक्रमाने उत्पन्न होत गेले म्हणजे मग ते स्वाभाविकपणेच सात्त्विक राहते. आणि निसर्गक्रमाने काम उत्पन्न होताच तो अव्यभिचारी राहतो. आणि प्रेमात लीन होतो. 'नो फार्म ऑफ् लव्ह इज् मोअर ब्युटिफूल दॅन इन विच टू यंग पिपल फासन इच आदर

सो अर्ली दॅट दे डू नॉट नो व्हेन देअर फिलिंग्ज वॉज बॉर्न' – मिस एलन के

भा.स.रा.पृ.१२५

रजोदर्शनानंतर बऱ्याच काळाने होणाऱ्या विवाहात निसर्गत: उत्पन्न होणाऱ्या कामवासनेमुळे विवाहानंतर उत्पन्न होणारे प्रेम निदान मानसिक पातळीवर तरी पूर्णपणे अव्यभिचारी राहण्याची शक्यता फार कमी. वय वाढत जाईल तसतसे स्वभाव, आवडीनिवडी निश्चित होतात. स्थिरावतात. मग विवाहानंतर एकमेकांशी जुळवून घेणे अवघड होते. कित्येकवेळा अशक्य होते. पतिपत्नीच्या स्वभावाची वाढ एकाच वातावरणात व एकमेकांच्या सहवासात झाल्याने उभयतांच्या भूतकालीन स्मृती आणि भविष्यकालीन आकांक्षा एकरूप होतात. उभयतांच्या स्वभावाचे ऐक्य वाढविणारे प्रेम , एकमेकांशी गोडीने जुळवून घेण्याची प्रवृत्ति, एकमेकांना संभाळून घेण्यातील सोशिकता हे गुण त्या दोघांच्याच नव्हे तर पुढे वंशजांच्याहि सुखास कारणीभूत होतात. मातापित्यामधील शुद्ध प्रेमाच्या संस्काराने अपत्यांचीहि शारीरिक, मानसिक उन्नति होण्यास पुष्कळच सहाय मिळते. लौकर विवाह झाल्यामुळे उभयतातील प्रेम, वासनापूर्तीच्या अपेक्षा अव्यभिचारी राहण्यास फार मोठे सहाय होते 'इट इज इव्हिडंट टू एव्हरीथॉटफुल पर्सन दॅट ए रिअल सेस्क्युअल मोरॅलिटी इज इम्पॉसिबलविदाऊट अर्ली मॅरेज.' –एलन के.

भा.स.रा.पृ. १२५–१२७

उशिरा विवाह करण्यात वैवाहिक जीवन आणि मातृत्व यादृष्टीने स्त्री अयोग्य होत जाते, असे मत तज्ञांनी व्यक्त केले आहे. विशेषत: ती चाकरी–उद्योगात असेल तर होणारे परिणाम अधिक वाईट असतात. 'इंडस्ट्रियल अँड प्रोफेशनल वर्क अनफिट अ वुमन फॉर मदरहूड' – मेडिकल जर्नल–न्यूयॉर्क

भा.स.रा.पृ.१२७

स्त्रियांच्या स्वत:च्या शारीरिक, मानसिक दृष्टीने पाहिले तर दोनहिच्या सुस्थितीच्या दृष्टीने भरण पोषणाचा भार तिच्या स्वत:वर कधीहि नसणे, हेच श्रेयस्कर असते. समाजात रूढ झालेल्या खुळ्या कल्पनांमुळे मुलीला शिक्षण घेत रहावे लागते. लग्न होईपर्यत संधी आहे म्हणून वा मिळवून ती चाकरी व्यवसायात राबते. मिळवत्या झालेल्या मुलीच्या विवाहाची आच आईबापांना तेवढीशी राहत नाही. वय वाढत जाते तसे वधुवरांच्या पसंती नापसंती करण्यातील नखरे वाढत जातात. मग पसंतीस उतरण्यासाठी स्पर्धा निर्माण होतात . पैसे मिळविण्याच्या मागे लागून व्यवसाय उद्योग मिळविणे वा टिकविणे यासाठी स्वत:च्या स्त्रीत्वाचे साधन संमोहनास्त्र म्हणून स्वसंतोषाने किंवा वरिष्ठांना संतुष्ट ठेवण्यासाठी अगतिक होऊन वापरावे लागते. यात नैतिकता,सात्त्विक प्रेम यांचे पार अवमूलन होऊन जाते.

सर्व युरोपात आयरिश समाज स्त्रियांचे शुद्ध आचरण, अब्रू रक्षणाविषयी दक्षता यादृष्टीने श्रेष्ठ आहे. असे घडण्यास त्यांच्यातील लौकर लग्ने करण्याची प्रथा ही फार उपयुक्त ठरली आहे.

भा.स.रा.पृ. १२७–१२८

लग्ने उशीरा उशीरा ढकलली गेल्याने वैषयिक मोह अधिक उत्पन्न होतात. आणि मोह जितके अधिक तितके अनीतीचे पाऊल पुढे. याकरिता 'लेकी' या युरोपातील नीतीचा इतिहास लिहिणाऱ्या नामांकित इतिहासकाराने विवाह हा कामविकार उत्पन्न होण्यापूर्वी अर्थात् रजोदर्शनापूर्वी व्हावा. 'बिफोर द फर्स्ट डेव्हलपमेंट ऑफ पॅशन' असे आपले मत दिले आहे.

भा.स.रा.पृ.१२८

स्त्रियांच्या सर्व गुणसमुच्चयात पावित्र्य हा गुण अत्यंत श्रेष्ठ व अनुवंशदृष्ट्या फार महत्त्वाचा आहे. 'इट इज सर्टन दॅट बियाँड ऑल आदर व्हर्च्यूज पर्सनल प्युरिटी इज इसेन्शियली द हायेस्ट अँड रेसिकली दी मोअर व्हॅल्युएबल ऑफ ऑल दि ह्यूमन क्वालिटीज' –फेमिनिझम अँड सेक्स

भा.स.रा.पृ.१२९

समाजातील अनैतिकता आणि वेश्यावृत्ति नष्ट करण्याचे इतर सर्व उपाय बहुधा अयशस्वी झाले आहेत. बालविवाह यादृष्टीने सर्वात अधिक प्रभावी ठरू शकतो. (बालविवाहाचे इतर अनेक लाभ आहेतच) 'अर्ली मॅरेजस अपार्ट फ्रॉर्म इटस मोअर आयडिअल कॅरेक्टर्स इज द वन अँड ओन्ली पॉसिबिलीटी ऑफ एलिमिनेटिंग दि एव्हिल ऑफ प्रॉस्टिट्यूशन वुईच हॅज डिफीटेड ऑल आदर एफर्टस टू चेक इट दि ग्रेट अनमॅरिड'

भा.स.रा.पृ. १२९

प्रौढ विवाह रूढ आहेत पण ती प्रथा सामाजिकदृष्ट्या हितकारक नाही. कोणत्याहि दृष्टीने पाहिले तरी हे मनुष्यजातीला सदोष करणारेच आहेत. बालविवाह हाच नियम असला पाहिजे. तरूण स्त्रीपुरुषामध्ये एका बलवान तेजस्वी शक्तीचा निवास असतो. त्या दांपत्यापासूननिर्माण झालेली संतती ही अप्रतिहत अशा रोगनिवारक शक्तीने संपन्न असलेली निर्माण होते.

भा.स.रा.पृ.१३०

कन्येचा उपभोग अग्नि–सोम व गंधर्व यांनी घेण्यापूर्वीच म्हणजे रजोदर्शनापूर्वी तिचा विवाह करावा.अग्नि–सोमादि देवता प्रथम तिचे पालनपोषण करतात मग तिचा उपभोग घेतात असे वचन आहे.

भा.स.रा.पृ.१३०

विवाह विधीत चतुर्थी कर्म नावाचा एक प्रयोग आहे. त्यावरून वधू प्रौढ असावी असा अर्थ काहिजण करतात. पण ते योग्य नाही. 'चतुर्थी होममंत्रेण त्वग्मांसहृदयेंद्रियैः। भर्त्रा संयुज्यते पत्नी तद्गोत्रा सा भवेदिति॥' यातील संयुज्यते चा अर्थ शरीराने प्रत्यक्ष संयोग पावून असाच केला पाहिजे असे नाही. गोत्राशी संबंध येणे हे महत्त्वाचे. तो प्रयोगविधीतील मंत्रसामर्थ्याचा प्रभाव आहे.

भा.स.रा. पृ. १३०–३१

इंग्लंडमध्ये स्त्रीपुरुषांचे शिक्षण सारख्याच प्रकारचे असते. तेथे स्त्री मतदात्याचे प्रमाण पुरुषापेक्षा अधिक आहे म्हणतात. तरी पण अधिकारपदावर असलेल्या वा लोकसभेत निवडून येणाऱ्या पुरुषाची संख्या स्त्रियांच्या मानाने पुष्कळच अधिक असते. युरोप, अमेरिका, यासारख्या अत्यंत प्रगत राष्ट्रातहि राष्ट्रप्रमुखाच्या पदावर विराजमान झालेल्या स्त्रियांची संख्या अगदी अल्प, नगण्य म्हणण्याइतकी थोडी असते. याचा विचार सर्व समाजातील विचारवंतांनी अवश्य करून प्रामाणिक निर्णयास आले पाहिजे.

आईच्या वाढत्या वयाबरोबरच मृत्युसंख्येचाहि धोका वाढतो म्हणून प्रसूतीचे कार्य तरूणपणाच्या आरंभीच्या काळातच घडून येणे इष्ट आहे. 'मॉरटॅलिटी रिस्क्स् इनक्रिजेस वुइथ एज ऑफ दि मदर अँड देअरफर चाइल्ड बेअरिंग शुडबी अंडर टेकन इन दि अर्लीयस्ट इयर्स ऑफ मॅरिड लाइफ'– मेडिकल जर्नल–१२/७/३०)

भा.स.रा.पृ. १३३

तारुण्याच्या आरंभीच्या काळात आलेले गर्भारपण आई आणि बालक दोघांच्याहि दृष्टीने सुखावह असते.

आईचे वय जितके अधिक तरुण, तितके मूल अधिक सुदृढ.

भा.स.रा.पृ.१३४

बालविवाहापासून अनिष्ट परिणाम होतात. हा सिद्धांत पंजाबी पलटणीतील वीरांच्या पराक्रमाने खोटा ठरविला आहे. ते सर्व पराक्रमी सैनिक बालपणी विवाह झालेल्या मातापित्यांची संतति होते.

भा.स.रा.पृ.१३४

बालपणी विवाह होताच लगेच पतिपत्नीचे शारीरिक मिलन होत असे, असे मात्र कधीच घडत नसे. एकत्र कुटुंबव्यवस्थेत ते संभवनीयहि नसे. त्याकाळी फलशोभन वा गर्भादान संस्कार हा विवाह संस्कारासारखाच समारंभाने साजरा केला जाणारा मंगल प्रसंग असे. या सोहळ्यासाठीहि आप्त

इष्ट मोठ्या समारंभाने गोळा होत. ओशाळलेले भगवान म्हणतात त्याप्रमाणे कुठेहि तिरस्काराची वा निंद्यप्रसंग ओढविल्याची, किळसवाण्या कृतीची भावना कोणाच्याहि अंत:करणात नसे. सुखावह, मनमोकळा, थट्टा विनोद अवश्य असे. पण त्याला कोठेहि दुरूनहि उपहासाचा वा विडंबनाचा स्पर्श झालेला नसे. संमतिवयाचा निर्बंध आणू पाहणारे सुधारक इंग्रजाळलेल्या दासवृत्तीतून खोट्या नाट्या व अतिशयोक्त घटनांचा प्रसार जाणून बुजून करीत असत. मॅक्समूलर, मेकॉले यांच्या प्रभावाने प्रज्ञाहत झालेला, इंग्रजी शिक्षणात वाढलेला नवशिक्षितांचा एक वर्ग आम्हि समाजाची प्रगति साधून देत आहोत या अहंकाराने सोळा संस्कारातील या महत्त्वाच्या संस्कारास कडाडून विरोध करू लागला. परिणामत: संस्कार हिन संतति वाढू लागली.

विचार चिंतन

एका स्त्रीमुक्तीवादी आधुनिक लेखकाचे मत डॉ. रामाश्रय शर्मा यांनी 'हिंदुस्थान' या हिंदी दैनिकाच्या ६.८.१९९५ च्या 'रविवासरीय' यात मांडले आहे. त्याचा सारांश असा– 'स्त्रीच्या उत्कर्षातील सर्वात मोठा अडथळा संतति आणि कुटुंब यांचा आहे. स्त्रीला स्वत:ची प्रतिष्ठा राखावयाची असेल तर पुरुषाची प्रतिस्पर्धिनी होऊन संघर्षरत झाले पाहिजे. स्त्रियांसाठी आता एकमात्र पर्याय उरला आहे की तिने विवाहबंधनात न सापडता मुक्तजीवन जगावे. आवश्यक आणि अनुकूल वाटल्यासच संतति उत्पन्न करावी.'

स्त्रीस्वातंत्र्याची, त्यासाठी होणाऱ्या स्त्रीमुक्त चळवळीची परिणति जर याच विचारात आणि क्रमाने अशा आचारात व्हावयाची असेल, तर हे जीवन मनुष्यसमाजाचे ठरेल का याचा विचार शंभर वेळा केला पाहिजे. विवाह, कुटुंबव्यवस्था यांचा स्वीकार अतिप्राचीन कालापासून मनुष्यजातीने केला तो सभ्यतेकडे, सुसंस्कृततेकडे प्रगति होत राहावी म्हणून केला. त्यामुळेच समाजस्वास्थ्य, संघर्षहिन होते. चिरंजीवी होते हे त्या प्रज्ञावंतांना उमगलेले होते. व्यक्तीची कुचंबणा तर होऊ नये पण तिचे स्वातंत्र्य स्वैराचारातहि परिणत न व्हावे म्हणून विवाह आणि कुटुंबसंस्था यासंबंधीचे नियम निर्माण झाले. त्यांच्या स्वीकाराने मानव युगायुगातून सुख भोगीत राहिला.

विचार चिंतन

कुटुंबसंस्था हा समाजव्यवस्थेचा एक मूलभूत घटक आहे. कुटुंब म्हणजे काय ? कुटुंबाचे स्वरूप कसे असावे ? हे निश्चित करण्याचा आणि त्याप्रमाणे वागण्याचा प्रामाणिकपणे प्रयत्न करणे हे अत्यंत आवश्यक आहे. कोणत्या ना कोणत्या तरी स्वरूपाच्या विवाहबंधनाने स्त्री–पुरुषांनी, पति–

पत्नीनी एकत्र येणे, राहणे, हा कुटुंबाचा केंद्रबिंदू, जगाच्या पाठीवर अनेक प्रकारचे प्रगत– अप्रगत, सुशिक्षित अडाणी असे समाज आहेत. नागरी सभ्यतेने युक्त भौतिक सुधारणांनी संपन्न असे जसे सभ्य मानवी समूह आहेत. तसेच लंगोटीपुरते वस्त्र वा तेहि नसलेले वन्य जनांचेहि समूह आहेत. पण पशू प्रमाणे केवळ नैसर्गिक प्रेरणेने एकत्र येणाऱ्या मानवांचे कळप जगात कोठेही नाहीत. मानवी जीवनातील हा विशेष लक्षात घेतला तरच कुटुंब शब्दाचा अर्थ समजून घेण्यास सहाय्य होईल. केवळ संतति निर्माण होण्याने वा नैसर्गिक वासनांचा उपशम होण्याने कुटुंब शब्दास अर्थ प्राप्त होत नाही. आणि मानवी जीवनातहि स्त्री–पुरुष केवळ 'नर मादी' म्हणून आयुष्य जगू शकत नाहीत. मानवाच्या हृदयात नैसर्गिक वासनाव्यतिरिक्त प्रेम, जिव्हाळा, आत्मीयता, ममत्व, अधिकार, प्रतिष्ठा यांचाहि निवास असतो.

विचार चिंतन

भावी प्रजेची मानसिक शुद्धि आणि विकास हे पुरुषावर अवलंबून नसून स्त्रीवर अवलंबून आहे. यामुळे स्त्रिया जितक्या शुद्ध आणि उच्च मनोवृत्तीच्या असतील तितक्या सांस्कृतिक दृष्टीने आवश्यक. सांस्कृतिक वातावरण जितके उत्तम नि श्रेष्ठ, त्याप्रमाणात समाजात तैलबुद्धिचे, अलौकिक सामर्थ्याचे आणि उच्च शीलाचे पुरुष निपजतात. म्हणून वंशपरंपरा राखण्याच्या दृष्टीने पुरुष कितीहि महत्त्वाचा असला तरी होणारी संतति श्रेष्ठ प्रतीची निपजावी (प्रजा), यासाठी स्त्रियांची शुद्धता, योग्यता, पावित्र्य यांचा विचार करणे महत्त्वाचे आहे. एका कश्यपापासून – आदितीच्या उदरी देव, दितीच्या उदरी दैत्य आणि दनुच्या उदरी दानव जन्माला आले, असे वर्णन पुराणातून आढळते. ते या दृष्टीने लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. असे असताना राम मनोहर लोहिया यांच्यासारख्या प्रसिद्ध समाजवादी पुरुषाने 'स्त्रीच्या पावित्र्याचा विचार केला जातो तोवर समाजाची प्रगति होणे शक्य नाही' असे म्हणावे याचेच सखेदाश्चर्य वाटते.

आजच्या सर्वतोपरि पसरत जाणाऱ्या भ्रष्टाचाराचे मूळ शोधीत गेले तर ते स्त्रियांच्या अनैतिक आकर्षणात, उत्तान देहप्रदर्शनात आणि स्वैर आचारविचारात आहे. इंग्लंडच्या राजघराण्यातील एक स्वैरिणी अमाप लोकप्रियता संपादन करते हे समाजाला लागलेले वळण किती वाईट आहे ते सिद्ध करणारे आहे. ख्रिस्ती धर्म प्रचाराच्या दृष्टीने का होइना पण अनाथांचे संरक्षण आणि गोरगरीबांचे औषधपाणी निष्ठेने करणाऱ्या 'मदर' याविशेषणाने उदार वृत्तीच्या हिंदूंकडून गौरविलेल्या टेरेसा चा मृत्यू होतो तेव्हा तिचा उल्लेख डायनाच्या शवयात्रेचे कौतुक करून झाल्यावर इंग्लंडच्या दूरदर्शनवर डायनाची मित्र टेरेसा हिचे निधन झाले असा होतो, हे खेदकारक आहे.

विचार चिंतन

छत्तीस–अठ्ठेचाळीस वर्षापर्यंत ब्रह्मचर्यांचे पालन करावे, विद्या संपादन करावी आणि

मग गृहस्थाश्रमी होण्यासाठी ८ ते १२ वर्षांच्या मुलीशी विवाह करावा अशा अर्थाची वचने स्मृति ग्रंथांमधून आहेत, मनुस्मृतीतहि आहेत.

आज आपणाला हे सगळे चकमत्कारिक दिसते. यौवन पुरुषाच्या विशीतच परिपूर्ण होते म्हणून पुरुषाच्या दृष्टीने २० ते २४ हे विवाहाच्यादृष्टिने उत्तम वय. चाळीशीनंतर यौवनाला उतार लागतो. म्हणून अठ्ठेचाळीस हे विवाहाचे वय अनैसर्गिक आहे. अल्पवयीन स्त्रीच्यादृष्टीने ते तसे असणे सर्वदृष्टीने बाधक आणि दु:खदायक ठरू शकते.

मनुस्मृतीच्या काळाविषयी वाद आहेत. पण ती महाभारताच्यापूर्वीची आहे, हे निश्चित. महाभारताच्या कितीतरी आधी असलेल्या ब्राह्मण ग्रंथाइतकी ती प्रचीन आहे असे म्हणता येते. वैदिक ग्रंथांना आजच्या ऐतिहासिकदृष्टीने वास्तविक कालमर्यादेत बसवणे, हे हिंदूधारणेप्रमाणे इष्ट नाही. तरी आजच्याप्रवाहाच्या दृष्टीने काळासंबंधी विचार करतानाहि मनुस्मृती ख्रिस्तशतकापूर्वी सहासात हजार वर्षाच्या अलिकडे आणता येणार नाही असे मला निश्चयाने वाटते. आजचे पुष्कळ विचारवंत, मनुस्मृतीला ख्रिस्तशतकापूर्वी दोनशे ते ख्रिस्तशतक आठशे – दहाशे पर्यंतहि आणून बसवितात हे मला ठाऊक आहे. पण त्यातील बहुतेक परप्रत्ययनेय बुद्धीने विचार करणारे आहेत. तेव्हा त्यांच्याविषयी अधिक काही न बोलता प्रस्तुत विषयाच्या दृष्टीने विचार केला पाहिजे.

स्मृतिकार ऋषी चांगले विवेकी, बुद्धिमान, समाजजीवनाचा सर्वांगीण विचार करून हिताहिताचा बोध करणारे आहेत. त्यांनी सांगितलेले विवाहाचे ३६ – ४८ हे वय सर्वसाधारण नाही. सर्व साधारण वय ८+१२ = २० फार तर चोवीस इतकेच आहे. पण ज्यांना विद्याध्ययनाची अत्यंत आवड आहे, त्यासाठी सर्वप्रकारचा त्याग करण्यास आणि संयम बाळगण्यास जे समर्थ आहेत, त्यांच्यासाठी ३६, ४८ वयाचा उल्लेख आहे. हा काळ फार प्राचीन आहे. त्या काली माणसाचे सर्वसामान्य आयुष्य ११६ हूनहि अधिक आहे. अर्थात् काही तर यापेक्षा कितीतरी अधिक समर्थ आणि कार्यक्षम जीवन जगणारे असणार . मनुस्मृतीच्या मानाने पुष्कळच अर्वाचीन असलेल्या आयुर्वेद ग्रंथातून 'आसप्तेः यौवनं'– वयाच्या सत्तर वर्षापर्यंन्त यौवनच असते असे म्हटले आहे. आता ५८ – ६० हे निवृत्तीचे वय मानले जाते. सैनिकांच्या संदर्भात तर ते याहूनहि ८ – १० वर्षांनी उणे आहे. म्हणून आपल्याला विवाहाचे ३६ – ४८ वर्षाचे वय हे चमत्कारिक वाटणारच. पण असे असतानाहि काही ना काही निमित्ताने ३० – ३५ उलटेपर्यंतहि अविवाहित राहीलेल्या स्त्री–पुरुषांची उदाहरणे अगदी थोडी नाहीत.

जुना काळ अन्नधान्याची संपन्नता, सर्व प्रकारच्या प्रदूषणाचा संपूर्ण अभाव, विषयोपभोगातच सुखसर्वस्व मानणाऱ्या वृत्तीचा अभाव, ध्येयनिष्ठ जीवन आदर्श मानण्याची प्रवृत्ति, संयमालाच दडपण आणि संस्कारालाच बंधन मानणाऱ्या विकृत मानसशास्त्राचा अभाव, सर्वसामान्य

आयुष्य १२० हून अधिक असणे इत्यादि इत्यादि कारणाने वयाच्या अठ्ठेचाळीसातहि शरीरे अत्यंत कार्यक्षम, तारुण्यसंपन्न, गृहस्थाश्रम स्वीकारण्याइतकी धष्टपुष्ट असणे अस्वाभाविक नव्हते. त्याकाळातले विद्यार्थीजीवन गुरुकुलासारख्या शांत – पवित्र – संयमी वातावरणात जात असल्याने सर्व विद्यार्थी ऐन तारुण्यातहि नैतिक दुर्वर्तनापासून कोसो दूर असत, म्हणून त्यांची यौवनशक्ति स्खलित होत नसे. उलट शरीराचे ओज वाढविण्यास कारणीभूत ठरे. म्हणून विवाहाचे ३६ –४८ वय चमत्कारिक व अनैसर्गिक मानण्याचे कारण नाही.

बालविवाहाच्याविरुद्ध झालेली हाकाटी ही उथळ आहे. ती एकप्रकारच्या विशिष्ट उद्देशाने पूर्व नियोजित आहे. ७५ – ८० वर्षांपूर्वी पर्यंत बालविवाह रुढ होते. आणि त्यांचे अनिष्ट परिणाम झाले, असे दिसत नाही. आजहि खेडोपाडी बालविवाह शासकीय निर्बंधांवर मात करून होत असतात. संख्यागणनात्मक पद्धतीने त्यांचे दुष्परिणाम झाले असे ठरविणे अशक्य आहे. तुरळक उदाहरणे उद्‌धृत करावी आणि त्याचे भांडवल करावे हे योग्य नाही.

विचार चिंतन

नुसते शारीरिक काय, पण नैतिक गुणहि संततीत संक्रांत होतात म्हणजे जन्मानेच गुणप्रकर्ष साधतो असे निश्चित होते. पशूत आणि मानवात हे सारखेच दिसते. दोघामध्ये अंतर आहे ते असे की, पशू अनुवंशिक जाति – गुण – कर्मानेच वागतो. मनुष्य त्याच गुण कर्माने प्रवृत्त होतो. पण वरिष्ठ नैतिक बंधन घेऊ शकतो.

वळू म्हणून वापरले जाणारे घोडे आणि बैल (आता कुत्रेहि) यांची वंशपरंपरा कटाक्षाने लक्षात ठेवली जाते. तर कर्मस्वातंत्र्य मिळालेल्या माणसाच्या संबंधातहि तोच नियम लक्षात ठेवणे अधिकच इष्ट म्हणून महत्त्वाचे मानले पाहिजे.

पाश्चात्य संशोधकांनी काही घराण्यांचा इतिहास पारखून नोंदला आहे. त्यावरून वंशशुद्धीचे महत्त्व लक्षात येऊ शकते.

१) मार्टिन टिली कॅक् नावाच्या एका कुलीन इंग्लिश मनुष्यास दोन स्त्रिया होत्या. एक त्याच्या कुलानुरूप योग्यतेची होती तर दुसरी हलक्या कुळाची आणि दुश्चरित्र होती. पहिल्या कुलीन स्त्री पासून झालेल्या ४९६ वंशजात केवळ दोन उण्या योग्यतेचे होते. इतर सर्वसाधारण वा मध्यम प्रतीचे होते. दुसऱ्या स्त्रीच्या संततिविस्तारातील ४८० पैकी १४३ अगदीच अनिष्ट मनाचे, उरलेले ३३८ मध्यम योग्यतेचेहि निघालेले नाहीत.

एडवर्डस् – हा एक मोठा पाद्री होऊन गेला. त्याच्या १३९४ वंशजांचा इतिहास संशोधिला गेला आहे. त्यातील २९५ पदवीधर सुशिक्षित १३ मोठमोठ्या महाविद्यालयांचे प्राचार्य – शिक्षणसंस्थांचे

अध्यक्ष, ६० नामांकित चिकित्सक, १०० धर्मोपदेशक, ७५ भूसेना – नौसेना यातील अधिकारी, ६० उत्तमलेखक, १८ नियतकालिकांचे संपादक, १०० वकील, ३० न्यायाधीश, ८० राजकीय नेते– त्यात एक अमेरिकेचा उपाध्यक्ष, ३ संसद सदस्य, कित्येक राज्यपाल – महापौर – राजदूत इत्यादि. एकहि नैतिक गुन्ह्यात सापडलेला नाही.

३) ज्युक – एक अडाणी, कर्तृत्वशून्य, दारुडा गृहस्थ.त्याच्या आठ पिढ्यात ३१०दिवाळे काढलेले, तुरूंगवास भोगलेले, ४४०अत्यंत दुबळे,स्त्रियांपैकी निम्म्या वेश्या,१३० नैतिक अपराधात सापडून शिक्षा झालेले, त्यातले ७ हत्यारे, एकालाही शिक्षणाचा लाभ झाला नाही. २० ना काही शिक्षण मिळाले पण तेही बहुतेक तुरूंगात असतानाच लाभलेले.

गाल्टन याने ' हेरिडिटरी जिनिअस' या पुस्तकात १००सुप्रसिद्ध लोकांचे वर्गीकरण केले आहे. त्यापैकी तिघांचे पणजे, १०चे आजे, ३१चे बाप ४८चे मुलगे, चौघांचे नातू आणि तिघांचे पुतणे ख्यातनाम निघाले.

चा.वा.त वरून पृ२३९ते२४२

नवीन पेशी तयार करण्याच्या संपूर्ण प्रक्रियेमध्ये त्या पेशींच्या ठिकाणी असणारे गुणधर्म आणि व्यक्तिकृत स्थूलरुप यांचे संपूर्ण नियंत्रण उत्पत्ती बीजातील साठवलेल्या ज्ञानावर अवलंबून असते. हे ज्ञान पुन्हा वंशपरंपरेने प्राप्त होते.

प्रथम सजीव प्राणी ह्या Nuclus आणि genetical code (न्यूक्लस आणि जिनेटिकल सूत्र) सहित कधी अवतरला हे माहीत नाही. परंतु असे म्हटले जाते की काही अब्जावधि वर्षांपूर्वी (बिलियन्स ऑफ इअर्स) महापद्म वर्षांपूर्वी अवतीर्ण झाला असला पाहिजे.

टीप– अवतरला (ॲपिअर्ड) असा शब्द शास्त्र वापरते जन्माला आला (बॉर्न) असा प्रथम पेशी संबंधाने उल्लेख करीत नाही.

आई वडिलांच्या विशिष्ट गुणांचे संमिश्रण पहिल्या पिढीमध्ये कदाचित् दिसत नाही. परंतु पुढच्या पिढीमध्ये मात्र बदल न होता ते येण्याची शक्यता असते.

जा.व.बे.

वेगवेगळ्या रोगांची चिकित्सा करु जाता किंवा विकृतिंचा अभ्यास मनुष्याच्या संदर्भात करताना, हृद्रोग, मधुमेह, रक्तदाब, पेप्टीक अल्सर, काही प्रकारचे कर्करोग, असे सिद्ध होते की हे सर्व रोग आणि विकृति अनुवंशीकतेमुळे बव्हंशी होतात (निर्माण होतात) जे वाईट गुणांच्या लक्षणांच्या बाबतीत सत्य आहे ते चांगल्या बाबतीतहि त्यांच्या परंपरागत गुणांच्या बाबतीतहि सत्य ठरते.

जिनेटिक्स च्या वंशशास्त्राच्या या पार्श्वभूमीवर जाति आणि वर्ण यांचा विचार करता येतो. जातिवर्ण आणि समाज आणि व्यक्ति यांच्या संबंधीचा विचार आमच्या पूर्वसूरींनी केला होता.

पाय आणि डोके दोन्ही शरीराची पूर्णता दाखविण्यासाठी सारखेच महत्त्वाचे आहेत. शूद्रांचा जन्म किंवा मूळ /सुरवात समाजपुरुषाच्या पायापासून आहे. असे म्हणून त्यांना निम्न दर्जा देणे ही केवळतर्कदुष्ट लबाडी आहे. कारण आम्हाला जेव्हा आमचा सर्वश्रेष्ठ आदरभाव प्रकट करावयाचा असतो. तेव्हा आम्ही पायावर डोके ठेवतो, डोक्यावर पाय नाही. हाच मुद्धा विस्तृतपणे विचारात घ्यावयाचा म्हयले तरी जाति वर्णाबद्धल अन्याय्य विचार आहे. असे म्हणता येणार नाही.

जा.ब.वे.

जो आम्हाला जन्म आहे असे वाटते तो जन्म नसून नवीन अविष्कार असतो. नवनिर्मिती असते.

संस्कृत शब्द 'संतति' हा जास्त अर्थपूर्ण आहे आणि तो सातत्याचा निदर्शक आहे.

आईवडिलांकडून घेतलेले वंशपरंपरेने आलेले जे गुण असतात त्यामध्ये बदल संभवत नाही.

मेंडलेच्या म्हणण्याप्रमाणे मिश्रता पहिल्या पिढित आढळत नाही.परंतु पुढच्या पिढीमध्ये मात्र अगदी काहीहि बदल न होता ते विशिष्ट गुण तसेच्या तसे दृष्टोत्पत्तीस येतात. संकराची पहिली पिढी ही त्या दोन्ही गुणांचे वैशिष्ट्य दाखवित नाही कारण तिच्या ठिकाणी ते गुणधर्म सुप्तावस्थेत असतात. याचा अर्थ ते नष्ट झालेले असतात असा होत नाही. ते पुन्हा पुढच्या पिढ्यांमध्ये प्रकट होतात. ही गोष्ट पुन्हा वंशसातत्यशुद्धत्वाने हाचविश्वास दृढ करते.

प्रत्येक संकरात आपण टोकाचे गुणाचे प्राधान्य नष्ट करणार आणि दुसऱ्या गुणांशी संकर करणार. यातून विकृत आणि अशक्त पिढी निर्माण होण्याची शक्यता अधिकतर आहे.

जाबवे

वंशसातत्याने विना संकर संततीमध्ये पेशीय पातळीवर मातृकआणिपैतृक ज्या गुणांचा विलक्षण प्रकर्ष आहे ते गुण एकमेकांशी एकत्र येताना जुळतील आणि स्पर्धेत टिकतील, पुढच्या पिढित दृश्य होतील, परंतु संकरच होत राहिला तर समाजातून असामान्य गुणवत्ता नष्ट होईल.

हिंदु धर्म विवाहासाठी गुणल गोत्र, प्रवराचा प्रामुख्याने विचार करतो. हा केवळ उपयुक्ततावाद नाही. ही शास्त्रीय बैठकीवर आधारलेली, शाश्वत मूल्य असणारी गोष्ट/घटना आहे.

जावबे.

मुस्लिम आक्रमक भारतात येईपर्यत येथे स्त्रीला संपूर्ण स्वातंत्र्य विहाराचे होते. कारण तिला कसलेच भय नव्हे. विवाह व जाती संस्थेच्या कडक पालनामुळेच हे शक्य झाले.

जातिसंस्थेचा एक फायदा–

पॉलिनोशियन(ऑस्ट्रेलिया) रेड इंडियन (अमेरिका) आफ्रिकेतील काही जमाती या नष्ट

का झाल्या? त्यांना वरिष्ट समाजाच्या वर्गात स्थान नव्हते म्हणून हिंदू समाजात असे झाले नाही. जातिसंस्थेचा काही ठिकाणी गैरवापर झाला नाही असे नाही पण तो नेहमी अतिशयोक्ति करून सांगितला गेला.

हिंदूचे अधिभौतिक शास्त्र, मानसशास्त्र किंवा समाजशास्त्र हे गणित व भौतिक शास्त्राइतकेच परिपूर्ण व तंतोतंत आहे. मानव जर त्याच्या नियमाचे उल्लंघन करु लागला तर परमेश्वराला तो (मानववंश) खंडित करण्याचा पुरेपूर हक्क आहे.

मनुष्य प्राणी हा जगाच्या उत्क्रांतीमधील मैलाचा दगड आहे. मनुष्यत्वात बदल घडू न देणे हे त्याचे कर्तव्य आहे.

फ्रेॲड

जगातील विषमता किंवा क्रूरता हे दैवनिर्मित नाहीत. ते प्रत्येकाच्या कर्मावर आधारित आहे. मागील वर्तमान व भविष्यातील जन्म(जीवन) ही एक सलग शृंखलाच आहे.

मद्य –मांस भक्षणाचा अधिकार क्षत्रिय व शूद्रानांच आहे. ब्राह्मण व वैश्यांना नाही. वैश्यांकडे भरपूर संपत्ती असावी. व ब्राह्मण निर्धन असावा. क्षत्रियाला लढाई व शूद्राला सेवा करता आली पाहिजे. ही कर्तव्ये जन्मत: निसर्गत:च त्यांच्याकडे येतात.

पाश्चिमात्य लोकशाही किंवा समाजवादी रचना मुळातच अन्याय्य आहेत.

नेहरुंची आई त्यांचेबरोबर कधीहिभोजन करीत नसे. (कारण त्यांनी जातिबाह्य वर्तन केले होते) पण ती त्यांना अडवीतहि नसे.

ब्राह्मण हा खरा अस्पृश्य(इतरांच्या दृष्टीने) आहे. त्याला स्वत:च्या शुद्धतेची (शुचितेची) परोपरीने काळजी घ्यावी लागते.

स्त्री व पुरुषाने जन्मत: असलेले वेगळेपण ओळखणे व जपणे फार महत्त्वाचे ठरते.

फ्रेॲडॅ

स्त्री व पुरुष दोघांना योग्य व पूरक भूमिका असावी. जबाबदारी व फायदे वाटले जावेत. दोघांना यथायोग्य मान असावा पण ते समान असू शकत नाहीत. वेगवेगळी रुपे स्त्री घेते. व्यवसाय व कामे पार पाडते. पण एका ठराविक सीमारेषेपर्यंतच . कारण मुळातच त्यांचे गुणधर्मविरुद्ध आहेत. हे ध्यानात घेऊनच त्यांच्यात सहकार्य होऊ शकते.

उपभोगाचा आनंद कर्तव्यपूर्तीत आहे. पण कर्तव्यपूर्तिही संपत्तीवर अवलंबून आहे.(अर्थशास्त्र १:२)

काही ज्ञान, संपत्ती व योग्य परिस्थितिहि अर्थप्राप्तीची साधने आहेत. ज्यातून जीवन समृद्ध होऊ ाकते.

अर्थशास्त्राचा उहापोह प्रथम स्मृतीमध्ये– मनु वयाज्ञवल्क्य, नंतर शुक्रनीतील कौटिल्यीय यात केला गेला. या सर्वांमध्ये अर्थप्राप्तीच्या नैतिकतेचाहि विचार केला आहे. याचा विचार पाश्चात्यांनीहि केला असता तर येथे जुलूमशाहीची अनेक उदाहरणे आढळली नसती.

मनु म्हणतो– ज्यांची संपत्ती शुद्ध आहे,तेच खरे शुद्ध होत.

अर्थसंकल्प– चांगल्या कामांना ज्यात जागा नाही तो अर्थसंकल्प वाईट समजावा. अनैतिक मार्गाने झालेला नफा तितकाच वाईट.

फ्रेऑर्ड

श्री. रमेश मंत्री यांनी लिहिलेल्या 'सुखाचे दिवस' या प्रवास वर्णनात्मक पुस्तकात एक उल्लेख आहे. तो स्त्रीमुक्तीच्या भवितव्यावर प्रकाश टाकणारा आहे. श्री. मंत्री अमेरिकेतील एका स्त्रीमुक्ति आंदोलनातील एका वरीष्ट कार्यकारी महिलेला भेटले. त्याने विचारले,'बलात्कार टाळण्यासाठी काय करावे? ' उत्तर मिळाले,' होय म्हणावे' त्या मंडळाने तसे पदकच करून घेतले आहे. त्यावर 'सेव्ह रेप से यस्' असे अंकित केलेले आहे.', 'व्हेन द रेप इज इनएव्हिटेबल, जस्ट लाय डाऊन ॲन्ड एंजॉय इट'

दीपावली दिवाळी अंक १९९१ पृष्ठ २८

श्री. राजेंद्र मंत्री यांनी आपल्या अमेरिकेवरील पुस्तकात म्हटले आहे की, 'अनेक पुरुषमित्राबरोबर वावरणाऱ्या चौदा वर्षाच्या मुलीला तिच्या पालकांनी थोडेसे हटकताच ती मुलगी म्हणाली,'छे ! छे ! हे शक्य नाही ! माझ्या कामवासनेचे (सेक्सचे) समाधान त्यावातून होतच नाही.'

(पुस्तकात उल्लेखिलेल्या घटनेचा हा आशय दिलेला आहे)

कोणत्याही स्वभाववैशिष्ठ्याच्या अभ्यासामध्ये असे आढळून आले कि निदान ५० प्रतिशत प्रभाव हा अनुवंशिकतावाहकांचा (जिन्स) असतो. निष्कर्ष असा अनुवंशिकतावाहक जनुक कोणत्याही प्रकारची स्वभाववैशिष्ठ्ये ठरविण्यात मोठ्या प्रमाणावर भूमिका वठवितात. ज्यात मद्यपी, अपराधी प्रवृत्ती, बुद्धिमत्ता, राजकीय दृष्टिकोन, मनोविकृति आणि मनमिळाऊपणा इत्यादींचा समावेश होतो.

कन्सेप्ट ऑफ जेनेटिक्स
पी.एस्. वर्मा आणि व्ही.के.वर्मा. प्रथमावृत्ती –१९९८ पृ. २०५

१४.. इंग्रजी कावा

भारतीय संस्कृतीच्या संदर्भात पाश्चात्यांना प्रेम नसणे स्वाभाविक आहे त्यातून २०० वर्षे त्यांनी हिंदुस्थानावर निरंकुश सत्ता गाजविली त्यापुढे जेतेपणाचा अहंकार त्यांचे ठिकाणी बलवान होता. त्या भरात हिंदूधर्म, संस्कृती, परंपरा, रुढी, आचार–विचार या सर्वांची शक्य त्या प्रकारे विटंबना केली. हिंदू समाजाला मागासलेले, रानटी, असंस्कृत ठरविण्यासाठी त्यांच्या वेदवाङ्मयापासून ते संस्कृत

साहित्यापर्यंत सर्वात दोषच दोष पाहिले. त्यांना कालदृष्ट्या अधिकाधिक अर्वाचीन ठरवले. हिंदूंचा स्वाभिमान जागृत झाला तर आपल्याला या देशातून चंबू–गबाळे आवरावे लागेल हे भय त्यांना सतत वाटत असे. त्यामुळे भाड्याने घेतलेल्या विशेष विद्वानांची नियुक्ती त्यासाठी केली. मॅक्समुलरने आपल्या विद्वद्‌जीवनाच्या पूर्वार्धात संशोधनाच्या नावाखाली वेदादि वाङ्मयाचे असे काहि विकृत रूप दाखविले की त्या वाङ्मयावरची सुशिक्षित हिंदू समाजाची श्रद्धाच नष्ट होईल. मॅक्समुलरने हे हिंदुस्थानच्या एका वरिष्ठ अधिकाऱ्याला पत्र लिहून कळविले होते. त्यात तो म्हणतो. 'आपल्या आचारविचारावरील हिंदूंची श्रद्धा नष्ट होईल असे प्रयत्न मी केले आहेत. आता येथे ख्रिश्चनधर्माचा प्रसार झाला नाही तर तो अपराध कोणाचा ?'

मेकॉलेने असेच म्हटले आहे. त्याने हिंदुस्थानातील परंपरागत शिक्षण पद्धती मोडून काढली. त्या जागी केवळ कारकुनांची निर्मिती करील अशी शिक्षण पद्धति आरंभिली. विषयांच्या शाखा पुष्कळ होत्या, त्यापुढे वाढतहि गेल्या पण त्यातील पदवीधर स्वतंत्र उद्योगव्यवसायाला लागणार नाहीत, ते परावलंबी जीवनच सुखाचे नि भूषणाचे मानतील, आणि शिक्षण पूर्ण होताच पदवी घेऊन शासकीय अर्धशासकीय वा वैयक्तिक नोकरीच्या मागे धावतील. 'काळ्या रंगातील हिंदू शरीरातील इंग्रजी अंत:करण' असे या देशातील लोकांचे स्वरूप राहिल असे तो आवर्जून म्हणतो.

लो.टिळकांना असंतोषाचे जनक म्हणून हेटाळणारा व्हॅलेंटाईन चिरोल, नवीन शिक्षणाच्या परिणामाचा प्रभाव सांगताना म्हणतो, 'आम्हि हिंदू लोकांची अशी नवी पिढी निर्माण केली आहे की तिचा एक पाय इंग्रजी संस्कृतीत पक्का रोवला गेला आहे. दुसरा कदाचित त्यांच्या मागासलेल्या संस्कृतीत रेंगाळत असेल तर असेल.'

विचार चिंतन

इंग्रजांचे पांढरे पाय हिंदुस्थानला लागल्यानंतर मात्र त्यांनी मोठ्या चातुर्याने हिंदू समाजाला प्रज्ञाहत केले. नविन शिक्षणाचे धोरण असे आखले की त्यातून शिकलेल्या बहुतेकांचा बुद्धिभ्रम झालाच पाहिजे. असे निश्चित होणार असा इंग्रजांना भरवंसा होता. हे मेकॉले, मॅक्समूलर, व्हॅलेंटाइन चिरोल यांच्या दर्पोक्तीने सिद्ध होते.

हिंदू समाजाचा बुद्धिभ्रंश करावयाचा होता, तर हिंदू समाजाला बौद्धिक सामर्थ्य आणि निष्ठा यांची प्रेरणा देणारा अवमानित झाला पाहिजे. ब्राह्मणाविषयी बहुजन समाजाला स्वाभाविकपणे वाटत असणारा आदर नाहीसा केला पाहिजे. हिंदूंचे धर्मग्रंथ हे बहुजन समाजाचे शोषण करणारे केवळ ब्राह्मणांचा लाभ साधून देणारे आहेत. ब्राह्मणांनीच ते तसे स्वत:च्या स्वार्थासाठी निर्माण केलेले आहेत. हे जनसमान्यांच्या गळी उतरविण्याचा इंग्रजांनी मोठ्या चतुराईचा प्रयत्न केला. त्यात त्यांना विलक्षण

यश आले. ब्राह्मण हा उपहासाचा, निंदेचा, तिरस्काराचा विषय बनविला. हिंदुस्थानला प्राप्त झालेल्या सगळ्या अवनतीला ब्राह्मण आणि ब्राह्मणानीच स्वार्थीपणाने निर्मिलेले तत्त्वज्ञान, धर्मशास्त्र, समाजजीवन, आणि वर्तनाचे विधि–निषेध हेच काय ते उत्तरदायी आहेत. त्यामुळेच हिंदुस्थानची अवनती झाली. त्याला दीर्घकाळ पारतंत्र्यात खितपत पडावे लागला. इतर जगाच्या विशेषत: युरोपच्या, इंग्लंडच्या मानाने हा देश फारच मागासलेला राहिला. इंग्रजांचे आगमन आणि त्यांची राजवट यामुळेच हिंदुस्थानातील लोकांना सत्य काय ते उमगले, प्रगतीचा प्रकाश दिसू लागला. विज्ञानामुळे उत्पन्न होणाऱ्या साधनांनी सोय वाढली. सुख मिळू लागले. इंग्रज या देशात आलेच नसते तर हा देश अंधारात ठेचकाळत राहिला असता, दारिद्र्यात खितपत पडला असता. अंधश्रद्धेपायी सदैवच शोषला गेला असता. ब्राह्मणासारख्या मूठभर लोकांनी आपली तुंबडी भरून घेतली असती. त्यामुळे इंग्रज राज्यकर्ते झाले हे परमेश्वरी वरदानच आहे. असे हिंदू लोकांना समजले पाहिजे, असा सतत प्रचार केला गेला.

केवळ इंग्रजच हे एवढे असे सांगत राहिला असता तर हिंदू समाजाने ते फारसे मनावर घेतले नसते. दुर्दैवाची गोष्ट अशी की हा प्रचार, प्रत्यक्ष इंग्रजाच्यापेक्षा हिंदू समाजातील पुढारलेल्या वर्गानेच त्यात हिरीरीने भाग घेऊन केला. यातहि सुशिक्षितांचा, शिक्षणाच्या बळावर इंग्रजाच्या कृपेने लाभलेल्या अधिकार पदावर विराजमान असलेल्या ब्राह्मणांचाच पुढाकार होता. हे स्वकीयच 'घरच्या म्हातारीचे काळ' झाले. आणि त्यामुळे हिंदु समाजाला प्रज्ञाहत करणारे इंग्रजांचे कुटिल कारस्थान फार मोठ्या प्रमाणात यशस्वी झाले.

इंग्रज बंगालमध्ये स्थिरावला होता, पण त्याचे पाश सर्व हिंदुस्थानाभोवती बळकट झाले ते महाराष्ट्रातील पेशव्यांचे राज्य पतनपावल्याने. दुसऱ्या बाजीरावची राजवट त्यावेळी महाराष्ट्रात होती. ती अराजकाचे उदाहरण होती. मुख्य पेशवा विषयासक्त ,अदूरदर्शी, अस्थिर. त्यांचे सामंत,सरदार कोणतीहि निष्ठा नसलेले, स्वार्थी,पदलोलूप आणि अधिकारी वर्ग साधेल तेवढे तूप आपल्याच पोळीवर ओढून घेणारे, त्यामुळे प्रजेला त्राता कुणी नाही. सक्ति,अंदाधुदी अत्याचार लुटालूट अनीति याचेच साम्राज्य माजले .

अशा स्थितीत काहि थोडे विचारवंत सोडले तर इंग्रजांची राजवट सामान्य लोकांना पेशवाईपेक्षा बरीच वाटली .पण हे बरे वाटणे 'विंचू चावण्यापेक्षा जळू बरी' म्हणण्यासारखे होते. विंचू चावल्याच्या वेदना पुष्कळवेळा अगदी असह्य होतात, हे खरे. जीवाची अगदी तडफड होते. पण वेदना दोन–चार तास फारतर एखाद–दुसरा दिवस टिकतात. त्या चढतात तशा क्रमाने उतरतातहि नंतर माणूस अगदी मोकळा होतो. जळवांचे याच्या उलट असते. ती लागते, चिकटून राहते. रक्ताचे शोषण करीत असते. पण रक्त पिऊन गळून पडली तरी कळत नाही. आणि नंतर वहात राहणारा रक्तप्रवाह काहि विशेष

प्रभावी उपचार केल्याविना थांबतहि नाही. इंग्रजांची राजवट या जळवांसारखी होती. त्यामुळे इंग्रज गेला तरी देशाचे दारिद्र्य, बेकारी नष्ट झाली नाही. उलट होती ती नीतिमत्ताहि ढासळली आणि स्वैराचार–भ्रष्टाचार हाच शिष्टाचार होऊन बसला, कारण हिंदूंची सर्वप्रकारची श्रद्धास्थाने नष्ट केली. निदान मुळापासून डळमळीत तर केलीच केली. मुसलमानांनी मंदिराचा विध्वंस केला. पण त्यांना श्रद्धेला धक्का लावता आला नाही. त्यामुळे मुसलमानांच्या सातशे–आठशे वर्षाच्या नृशंस राजवटीतहि हिंदूंची अस्मिता टिकून राहिली. कारण हिंदूंच्या धर्मावरील श्रद्धेला विशेष बाधा झाली नाही.

भौतिकदृष्ट्या विचार करता, महंमद गझनी नंतर जे मुसलमान राजे हिंदुस्थानच्या बोकांडी बसले त्यांनी लूटमार केली. स्वैराचार केला, अत्याचार केला, स्वत: अत्यंत विलासी जीवन जगले. हे कितीहि खरे असले तरी, पुढे हिंदुस्थानातील संपत्ति हिंदुस्थानातच राहिली. फार तर नादिरशहाचा एक अपवाद म्हणता येईल. इंग्रजांनी मात्र हिंदुस्थानचा पैसा विलायतेला नेला. फ्रेंचांनी, पोर्तुगिजांनी त्याला हातभार लावला. हे असे शोषण दोन अडीचशे वर्षे सातत्याने होत होते. आजचे आमचे राज्यकर्तेहि इंग्रजांचा हा वसा–निष्ठेने चालवीत आहेत.

परदेशातील बँकेच्या एका वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी एकदा असे उद्गार काढले, की हिंदुस्थानी पुढाऱ्यांनी स्वित्झर्लंड सारख्या परदेशी बँकातून साठविलेला पैसा गोठवून सगळ्याचा सगळा परत आणला, तर हिंदुस्थानच्या दोन पंचवार्षिक योजना कोणतेहि नवे ऋण न काढता आणि एक पैशाचाहि नवा कर न बसविता सुखाने पार पडतील.

हे सगळे घडते, त्याचे महत्त्वाचे कारण अर्थकामावरील धर्माचे नियंत्रण हळूहळू ढिले होत गेले. धर्मशास्त्रे दुर्लक्षिली गेली हे आहे.

विचार चिंतन

हिंदुस्थानातील अशांततेचा जनक (फादर ऑफ दि इंडियन अनरेस्ट) असा लोकमान्यांचा उल्लेख ज्यांनी केला त्या व्हॅलेंटाईन चिरोलने म्हटले आहे की– ‘ हिंदुस्थानच्या पुराण्या संस्कृतीतून आम्ही हिंदूचा एक मध्यमवर्ग नव्याने उत्पन्न केला आहे. त्याचा एक पाय कदाचित् अजून जुन्या हिंदू संस्कृतीत रेंगाळत असेल पण दुसरा मात्र पाश्चात्य संस्कृतीत निश्चितपणे रोवला गेला आहे. (आउट ऑफ दि एन्शन्ट वर्ल्ड ऑफ दि इंडिया वुइ हॅव रेजड् एन्यू इंडियन मिड्लक्लास वुईथ वन् फूट परहॅप्स स्टील लिंगरिंग इन् इंडियन सिव्हिलायझेशन बट् वुइथ दि आदर सर्टनलि प्लान्टेड इन् वेस्टर्न सिव्हिलायजेशन्)’

ब्रा. रा.अ.पृ. २८

यातील कदाचित (परहॅप्स) आणि सर्टनलि –निश्चितपणे या दोन ठिकाणी वापरलेल्या शब्दावरून मेकॉलेपासून चिरोलपर्यंतच्या इंग्रजांना त्यांनी स्वीकारलेल्या शिक्षण पद्धतीच्या परिणामाविषयी

केवढा आत्मविश्वास होता याचा प्रत्यय येतो. आणि ते ठीकच आहे कारण त्रिभंगलेल्या हिंदुस्थानच्या स्वराज्य प्राप्तीला अर्धे शतक उलटले तरी इंग्रजीचा प्रभाव न उणावता दिवसेंदिवस वाढतोच आहे. आणि तेच प्रतिष्ठेचे लक्षण मानले जात आहे.

विचार चिंतन

हिंदुस्थानातील समाजाचा विचार करता हा समाज एकवंशीय होता की भिन्नवंशीय होता, आर्य किंवा अर्य आणि दास किंवा दस्यु असे वेदामध्ये येणारे शद्ब एकाच वंशाच्या मानवाचे द्योतक आहेत. की भिन्नवंशाच्या हाहि वादाचा विषय आहे. आर्य हिंदुस्थानात बाहेरून आले का? कोठून आले ?का मूळचे इथलेच ? यावरहि भिन्न मते आढळून येतात. वर्णव्यवस्था वेदकाळी होती की नव्हती असली तर ती वेदाच्या जुन्या भागात होती का दहाव्या मंडलासारख्या नवीन भागात आहे ? यावरहि एकमत नाही. या सर्व मतामतांच्या गलबल्यात पाश्चत्यांची विचारसरणी मोठी प्रभावी आहे. पाश्चात्यांना हिंदुस्थानातील रूढ धर्माचे वा संस्कृतीचे प्राचीनत्व मूलभूतत्व आणि श्रेष्ठत्व सुखासुखी मान्य करवत नसे. त्यांनी बुद्धिपुरस्सर 'आर्य हे उपरे आहेत,ते संस्कृतीने फारसे पुढारलेले नव्हते. आणि त्यांची वेद, उपनिषदे, स्मृति, इतिहास, पुराणे अशी सर्व ग्रंथसंपदा ख्रिस्त शकाच्या पूर्वी एक हजार वर्षापेक्षा प्राचीन असू शकत नाही. आणि वेदादि क्रमानी त्यांचा काळ अलिकडे येत येत ख्रिस्त शकाच्या सातव्या–आठव्या शतकापर्यंत किंवा त्याच्याहि अलिकडे ते आणून ठेवीत. वेदकाळी चातुर्वर्ण्य व्यवस्था नव्हती. असलीच तर ती वेदकाळाच्या शेवटी शेवटी उत्पन्न झाली आहे.'

' भिन्नवंशीय असलेल्या आणि बाहेरून आलेल्या स्वत:ला आर्य म्हणविणाऱ्या लोकांनी आक्रमण करून हिंदुस्थान हळूहळू व्यापला, या आक्रमणाचा विस्तार पश्चिमेकडून पूर्वेकडे आणि उत्तरेकडून दक्षिणेकडे होत गेला. बाहेरून आलेल्या आर्यांनी येथील मूळच्या लोकांना पराभूत करून स्वत:चे दास म्हणून नेमले तेच दास किंवा दस्यू हे मूळचे लोक रंगाने काळे, अशुद्ध भाषा बोलणारे, चपट्या नाकाचे असे होते. आर्य गोरे, उंच, सरळ नाकाचे आणि शुद्ध वाणी बोलणारे असे होते. अर्थात येथील मूळचे लोक आणि आक्रमक आर्य भिन्न वंशाचे होते. कालांतराने त्यांच्यात संकर होऊन हिंदू समाज नावारूपास आला.' असे प्रतिपादन केले. आमच्यातील बहुतेक प्रख्यात बुद्धिमंतांनी आणि विचारवंतांनी पाश्चात्यांची बुद्धिपुरस्सर निर्माण केलेली, हिंदू परंपरेचा अवमान करणारी, विचारसरणीच प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्षपणे स्वीकारून हिंदू परंपरेविषयी लिहिले आहे. अनेक भागात प्रसिद्ध झालेला धर्मशास्त्राचा इतिहास लिहिणारे म.म.पा.वा.काणे यांच्यासारखे थोर प्रज्ञावंतहि पाश्चात्यांच्या प्रभावातून पूर्णपणे मुक्त झाले आहेत, असे म्हणता येत नाही. हिंदुस्थानातील लोक त्यांचे वाङ्मय, त्यांचा धर्म, त्यांची संस्कृती याविषयी काही प्रमाण म्हणून लिहावयाचे तर ते शुद्ध भारतीय वाङ्मय, भारतातील सर्व प्रकारच्या शास्त्रांचे शास्त्री पंडित,

ज्यांच्यावर पाश्चात्यांचा प्रभाव नाही, त्यांनी निर्माण केलेले वाङ्मय याचाच केवळ विचार करून लिहिले पाहिजे. त्या विचारसरणीला अनुकूल अशी विधाने काही पाश्चात्यपंडितांनी केली असली तरी ती तेवढी आजच्या इंग्रजी शिक्षणाने भारावलेल्या, इंग्रजी विचाराखाली दडपल्या गेलेल्या लोकांच्या संतोषासाठी उद्धृत करणे भाग होते म्हणून तेवढे करावे.

गेल्या २५–३० वर्षापासून स्वत:च्या स्वतंत्र भूमिकेने भारतीय इतिहासाचा विचार करणारे, करू इच्छिणारे अभ्यासक प्रयत्नशील झाले आहेत. गेल्या १०–१५ वर्षात त्यादृष्टीने विशेष संशोधन होत आहे. त्यापूर्वीही असा प्रयत्न अगदीच झाला नव्हता असे नाही. पण अलिकडे संस्थारूपाने अनुशासित होऊन सामुहिक स्वरूपाचे प्रयत्न, हिंदुस्थानचा राजकीय, वाङ्मयीन, सांस्कृतिक, भौगोलिक इतिहास लिहिण्याच्या दृष्टीने अधिक प्रमाणात होत आहेत. त्याचे स्वरूप लक्षात घेतले म्हणजे काल, वंश, संस्कृति यांच्या संबंधीच्या पाश्चात्यांच्या बहुतेक सर्व कल्पना खरे तर कुकल्पना कशा अशास्त्रीय, अनैतिहासिक आहेत ते सिद्ध होत आहे.

विचार चिंतन

इंग्रजांचे पांढरे पाय हिंदुस्थानाला लागेपर्यंत आणि त्यांच्या शिक्षणाच्या प्रभावाने समाजातील पुष्कळसे सुशिक्षित प्रज्ञाहत झाले नव्हते तो पर्यंत, ब्राह्मणाविषयीचा आदर समाजातील सर्व थरात टिकून होता. वैयक्तिक अपवाद होते पण अनादराचे सामान्यीकरण झालेले नव्हते. केवळ नमस्कारापुरता का होईना, पण ब्राह्मणाचा मान टिकून होता. श्रीमंतांच्या घरातून क्षत्रिय भूपति (जमिनदार) आणि वैश्य धनपति हे ब्राह्मणांना आचारी – पाणके म्हणून नोकरीस ठेवीत. आचाऱ्याला महाराज म्हणत. घरधनीहि सकाळी उठल्यावर त्याला नमस्कार करी. कसे का होईना पण हे एकप्रकारे परंपरेचा मान ठेवणेच होते. आणि ही स्थिति २५–५० वर्षापर्यंत बव्हंशी सर्वत्र टिकून होती. ख्रिश्चन पादऱ्यांच्या कच्छपी लागलेल्या, इंग्रजांनी धूर्तपणे प्रोत्साहन दिलेल्या भडक डोक्याच्या काही स्वयंभू नेत्यांनी इंग्रज शासकांना सोयिस्कर असलेला ब्राह्मणद्वेष पसरविला. ब्राह्मणांचा असा द्वेष पेशवाईच्या उत्तरकाळापासून वाढू लागलेला होता, पुष्कळशा ब्राह्मणांची कर्मभ्रष्टता, ब्राह्मणद्वेषीवृत्तीला खतपाणी घालणारीच ठरली. त्यामुळेच आज समाजात ब्राह्मणद्वेष पसरला आहे. पण तो आता केवळ ब्राह्मणांपुरता मर्यादित राहिलेला नाही. तर स्वत:ला दलित म्हणवून घेणारा हरिजनांचा एक मोठा गट ब्राह्मणासकट सर्व सवर्णांचा, स्पृश्य हिंदूंचा द्वेष करू लागला आहे.

विचार चिंतन

त्यांच्या विरुद्ध 'या सर्वांना जोड्याने मारले पाहिजे' (तिलक – तराजू और तरवार। इनको मारो जूते चार) अशी उर्मट भाषा वापरू लागला आहे. आणि आमच्यातलेच काही स्वत:ला प्रगत

विचाराचे म्हणविणारे बुद्धिवादी 'आतापर्यंत शतकानुशतक या समाजाचे जे सर्व प्रकारे शोषण झाले त्याचा परिणाम या उग्र भाषेत होतो आहे. ते स्वाभाविक आहे. सवर्णांनी तेवढ्याकरिता चिडून संतप्त होण्याचे करण नाही.' अशा प्रकारची सौमनस्याची भाषा वापरून सवर्णांच्यामध्ये एक प्रकारे न्यूनगंड निर्माण करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. ही प्रवृत्ती चुकीच्या समजुतीवर आधारलेली आहे.. इंग्रजांनी शिकविलेल्या भ्रष्ट इतिहासाचा तो परिणाम आहे. या सर्वांचा परिणाम म्हणून तथाकथित दलितांचा गट मुसलमानाप्रमाणेच उग्र होउन बारीकसारक कारणासाठी पेटून उठतो,संघर्षास प्रवृत्त होतो, दंगे करतो. आणि थेट मुसलमानांप्रमाणेच सार्वजनिक संपत्तीची होळी करणे, लुटालुट करणे, मारामारी– अत्याचार इत्यादि समाजविघातक गोष्टीस सहजपणे उद्युक्त होतो ही सर्व परिस्थिति कोणत्याहि दृष्टिने समाजाच्या व देशाच्या हिताची नाही. अत्यंत घातक आहे. आणि ती सर्वस्वी मुळात असत्य, अवास्तव असलेल्या चुकीच्या धारणांच्यावर आधारलेली आहे.

विचार चिंतन

गेल्या ९००–१००० वर्षाच्या पारतंत्र्याच्या अवस्थेत सर्वच्यासर्व समाज भयचकित असुरक्षित आणि अस्वास्थ्याने गोंधळलेला होता. परकीय शासकापुढे लांगुलचालन करीत त्याच्या आधीन होऊन त्यांनी फेकलेल्या काही तुकड्यावर काही प्रमाणात सत्ता – संपत्ति मिळविलेला गट सोडला तर इतर समाजाची सर्वदृष्टीने दुरावस्थाच होती. त्यामुळे आपल्यापुरते, आपल्याकुटुंबा पुरते पहाणे, स्वसंरक्षण करणे, इतर कोणाच्या भानगडीत न पडणे, इतरांच्या संदर्भात उपेक्षावृत्तिने उदासीन राहणे अशी प्रवृत्ती माणसामाणसात गटागटात निर्माण झाली. धर्मबंधने शिथील झाल्याने शूद्रातिशूद्रांचे अनेक उत्पादक व्यवसाय ब्राह्मण–क्षत्रियांनी जीवनमरणाच्या संघर्षात टिकून राहण्यासाठी स्विकारले. वैश्यवर्ग कृषिगोरक्ष्याचा त्याग करून बव्हंशी केवळ व्यापारी बनला. त्यामुळे सर्व समाजव्यवस्था व्यवसाय– उद्योगधंद्याच्या दृष्टीने उलथीपालथी झाली. याचा दुष्परीणाम अस्पृष्टांना उपेक्षेच्यामुळे भोगावा लागला. म्हणून इतरांच्या मानाने आर्थिक अवनतीला त्यांना तोंड द्यावे लागले. त्याचा नेमका लाभ इंग्रजांनी घेतला. अस्पृष्टातीलहि त्यातल्यात्यात अधिक प्रगत आणि बुद्धिमान असलेल्या महारांना इंग्रजांनी हाताशी धरले. त्यातून सैनिकांचे गट निर्माण केले.

विचार चिंतन

इंग्रजांनी प्रलोभनाच्या बळावर अस्पृश्यातील स्त्रियांनाहि नादी लावून त्यांचे शोषण केले. पण खेदाची गोष्ट अशी की अस्पृश्यातील काही पुढारी, इंग्रजांच्या राज्याची स्थापना जी हिंदुस्थानात झाली, त्यात आमचा सहभाग मोठा होता असे भूषण मिरवितात. हा सर्व इंग्रजी प्रेरणांचा परिणाम आहे.

दुसऱ्या बाजीरावाच्या राजवटीच्या अगदी जवळ असल्याने त्यावेळची परिस्थिती पाहून

शासनात असलेल्या ब्राह्मणवर्गाच्या भ्रष्ट आचरणाने श्री.ज्योतिबा फुले यांना चीड आली असणे शक्य आहे. त्यात इंग्रजांची नेटकी शासन व्यवस्था, त्यांनी आणलेल्या काही सुधारणा, गुंडगिरी, लुटालुट हिंसक घटना यांचे बऱ्याच प्रमाणात झालेले नियंत्रण, याचा संकलित परिणाम म्हणून श्री.ज्योतिबा फुले बरेच प्रभावित झाले असावेत आणि त्याचा परिणाम म्हणून त्यांनी आपली लेखणी सर्व हिंदू परंपरेच्या विरुद्ध उचलली आणि ओंगळ भाषा, अश्लील शब्दप्रयोग आणि पूर्णपणे अनैतिहासिक तर्कवितर्क यांच्या सहाय्यावर त्यांचे वाङ्मय प्रगट होऊ लागले. वेदोक्त प्रकरणामुळे स्वत:ला अपमानित समजणारे कोल्हापूरचे शाहू छत्रपति यांचे सत्तात्मक आणि अर्थिक पाठबळ ज्योतिबांच्या भडकावू विचारांना मिळाले. त्याचा परिणाम म्हणून जातिभेद नष्ट होण्याच्याऐवजी जातीजातीत संघर्ष निर्माण होण्यातच झाला.

आज दलितांना पूर्वीच्या मानाने काहीशी सुस्थिति प्राप्त झाली आहे, तिला केवळ आंबेडकरांचे संघर्षवादी व्यक्तिमत्व कारणीभूत आहे असे जे मानले जाते ते यथार्थ नाही. स्वा.सावरकर, गांधीजी, विठ्ठल रामजी शिंदे यांच्यासारख्या व्यक्ति, जर हरिजनांच्या वतीने कार्यप्रवण झाल्या नसत्या, श्री म.माट्यांसारख्या अनेक कार्यकर्त्यांनी पदरमोड करून अस्पृश्यता विरोधी चळवळ चालवली नसती तर एकट्या आंबेडकरांचे प्रयत्न यशस्वी ठरणे अशक्य होते. पण याची जाणीव हरिजनातील नेत्यांनी कधीहि बाळगली नाही. त्यांची वृत्ती–उक्ति –कृति एकप्रकारे कृतघ्नतेचीच राहीली. आंबेडकरांनी गांधींना श्रेय देण्याचे दूर, उलट गांधींची करता येई तेवढी निंदा केली. आज काशीराम तीच परंपरा चालवित आहे. काशीरामच्या अनुयायांनी गांधीजींच्या स्मारकाची तोडफोड केली. तरी गांधीवादी शासक मत लोभाने मूग गिळून गप्प बसले. स्वत:ला प्रगत विचाराचे मानणाऱ्या बुद्धिवादी माध्यमानेहि या प्रकरणी निसटता निषेध व्यक्त करण्याव्यतिरिक्त फारसे काही केले नाही. हिंदू परंपरांविषयी आदर बाळगण्याच्या संदर्भात मात्र या सर्वांच्या जिभेला आणि लेखणीलाहि तलवारीची धार येते. नाना प्रकारची कुभांडे उभी करून ही सर्व मंडळी लहानशा घटनेचेहि मोठे भांडवल करतात. गदारोळ उठवितात. आणि आपल्या वाणी–लेखणीचे सर्व सामर्थ्य हिंदूविरोधी वातावरण तापविण्यासाठी नानाप्रकाराने प्रगट करतात.

सामाजिक प्रश्न सोडवण्याचा हा काही योग्य मार्ग नाही. सामंजस्य, सहानभूति, सहकार्य, सद्भावना, समन्वय याचा अवलंब केला तरच प्रश्न सरळपणे सुटतील. अन्यथा चीड, द्वेष, संघर्ष, शत्रुत्व, याचेच रान माजेल. दुर्दैवाने हे फारसे लक्षात घेतले जात नाही. कुणी त्यादृष्टीने बोलू लागला तर त्यालाच प्रतिक्रियावादी इत्यादि ठेवणीतल्या शिव्या देऊन गप्प बसविले जाते, उपेक्षित केले जाते.

अस्पृश्य, अस्पृष्ट, हरिजन वा दलित यांच्यावर त्रैवर्णिकांनी गेली सहस्त्रावधि वर्षे सतत अन्याय अत्याचार केले आहेत. त्यांचे सर्व प्रकारे शोषण केले आहे. असे स्वत:ला प्रगत विचाराचे आणि बुद्धिवादी म्हणविणारे सातत्याने उद्घोषित असतात. त्यामुळे इतिहासाचा विशेष अभ्यास नसलेल्या

सामाजीक कार्यकर्त्यांच्या मनात एकप्रकारे हीनगंड उत्पन्न होतो आणि मग ते, स्वार्थी दलित पुढाऱ्यांच्या प्रेरणेने अुफाळलेले अविवेकी दलित, सवर्णांच्यावर हिंसक आक्रमणे क्षुल्लक निमित्त साधून करीत राहतात आणि उगाचच हीनगंडाने पछाडलेले चांगले कार्यकर्तेहि दलितांनी केलेल्या उग्र अत्याचाराच्या संबंधातहि 'त्यांच्याकडे सहानुभूतीने पाहिले पाहिजे' असे प्रतिपादितात. हेहि एकप्रकारे तुष्टीकरणच आहे. त्यातून समाजामध्ये संघर्षरहित स्वास्थ निर्माण होण्याची शक्यता उरली नाही.

विचार चिंतन

हिंदू आश्रमव्यवस्था उध्वस्त करण्याचाच नव्हे तर सर्व मानवी जीवनच संयमविरहित, आदर्शविरहित स्वैराचारी करण्याचा विडा आधुनिक मानसशास्त्राने उचलला आहे असे दिसते. 'वडिलधाऱ्यांचा अनादर करणे, एवढेच नव्हे तर शिक्षकाला मारणे, हे उद्धटपणाचे नव्हे तर भावनात्मक अशक्ततेचे (इमोशनल डिसॲबिलीटी) लक्षण आहे. सतत अनुपस्थित राहणाऱ्या विद्यार्थ्याला शालाभय (स्कूल फोबिया) वाटत आहे. शिक्षकाचे काहीहि न ऐकता वारंवार आज्ञाभंग करणारे विद्यार्थी उदासीन आक्रमकता (पॅसिव्ह ॲग्रेसिव्ह बिहेवियर) या दोषांनी युक्त आहेत.' असे मानसतज्ञ प्रतिपादित असतात. आणि या सर्वाला उत्तरदायी त्या त्या व्यक्तीची परिस्थिति आहे. मुख्य दोष त्या व्यक्तीचा नाही. तेव्हा त्याला एकप्रकारचा रोगी समजून त्यावर उपचार केले पाहिजेत. अशा विद्यार्थ्यांना अभ्यासक्रम तोच असला तरी त्याचे अध्यापन, शिक्षण, विशेष आस्था घेऊन केले पाहिजे. हा कार्यक्रम डोळ्यापुढे ठेवून अनेक विद्यालये अमेरिकेत कार्यवाहीत झाली आहेत. त्यामुळे विशेष बुद्धिमान नसलेल्या आपल्या मुलांना या अधिक वरच्या प्रतीचे शिक्षण देणाऱ्या विद्यालयात प्रवेश मिळावा म्हणून पालकवर्ग आपला पाल्य व्रात्य आहे. त्याला या अभ्यासक्रमासाठी स्वीकारा असा आग्रह धरू लागला आहे.

धर्मभास्कर एप्रिल १९९८

'आर्यांच्या जंगली टोळ्यांनी टोळधाडीच्या रूपाने हिंदुस्थानवर आक्रमण केले (ख्रिस्तपूर्व १५०० च्या आसपास) आणि त्यांनी सिंधूघाटीतील प्रगत सभ्यतेचा विध्वंस केला' हे विधान इंग्रज संशोधकांचे अनुसरण करीत अनेक देशी-विदेशी विद्वान् अनेक वर्षे सातत्याने करीत आले आहेत. पण हे धादांत असत्य आहे. अलिकडच्या २-३ दशकात श्री. वि.श्री.वाकणकरांसारखे ख्यातनाम संशोधक आणि इतिहासतज्ञ सिंधू सभ्यता ही आर्यांचीच सभ्यता आहे. तिचा नाश कोणाच्या कोणत्या आक्रमणाने झाला नाही, आणि आर्य हिंदुस्थानात बाहेरून आलेले नाहीत. ते मूळचे इथलेच आहेत असे पुराव्यानिशी ठामपणाने सांगू लागले आहेत.

टी बरो स्पष्टपणे मान्य करतात की हिंदुस्थानवर आर्यांच्या आक्रमणाचा कोणताहि लेखी पुरावा नसून पुरातत्त्वविज्ञानाच्या आधारे ते आक्रमण सिद्ध केले जाऊ शकत नाही.

भा.इ.प्रा. /२०३

आर्य हा स्वतंत्र वंश, आर्य आणि द्रविड यांचे स्वतंत्र अस्तित्व व संघर्ष, आर्यांचे भारतावरील अतिक्रमण, आर्यांच्या भारतप्रवेशाचा काल ख्रिस्तपूर्व अधिकातअधिक दोन हजार वर्षे, आर्यांची सभ्यता विकसित नव्हती, ते मुळात भटके आणि मागासलेले होते. त्यांना लिपीज्ञान नव्हते, वेदांच्या रचनेचा कालहि ख्रिस्तपूर्व २००० वर्षे एवढाच आहे. ही सर्व प्राचीन इतिहासाविषयीची मते आता पूर्णपणे कालबाह्य आणि असत्य ठरलेली आहेत. मुळात ही सर्व मते इंग्रजांनी हिंदूना उपरे, मागासलेले आणि जेत्यांच्यापेक्षा सर्वदृष्टीने हीन योग्यतेचे आहेत, असे ठरविण्यासाठी आवर्जून प्रस्थापित केली होती. दुर्दैवाने इंग्रजी शिक्षणात वाढलेले आमच्याकडील विद्वानहि, पाश्चात्यांनी मोठ्या कौशल्याने प्रस्थापित केलेली मतेच प्रमाण मानू लागले. काळे इंग्रज निर्माण करणे हाच जेतेपणाचा अहंकार असलेल्या इंग्रजांचा मूळ उद्धेश होता. त्यात ते बव्हंशी यशस्वीहि झालेत.

दोनशे वर्षापूर्वी ब्रिटीशांचे भारतावर अधिपत्य झाले. त्यांना आपले शासन सुस्थिर करण्यासाठी संस्कृत भाषा व साहित्य यांचा परिचय करून घेणे आवश्यक वाटले. यात पाश्चात्य विद्वांनाना भारतीयांचा सृष्टीनिर्मितीविषयीचा सिद्धांत आणि त्यासंबंधात केलेली कालगणना लक्षावधि वर्षांची आहे याचे ज्ञान झाले. परंतु मग ते असा विचार करू लागले की 'आमचे स्वत:चे ऐतिहासिक साहित्य ख्रिस्तपूर्व एकसहस्रपर्यंतचेच असताना, हे पराजित हिंदू त्याहून कितीतरी पटीने फार प्राचीन अशा ऐतिहासिक साहित्याचे प्रदर्शन कसे करू शकतात.' म्हणून ते भारतीय कालगणनेला काल्पनिक म्हणू लागले.

भा.इ.प्रा/२२१

ख्रिस्तशतक १८५९ मधे मॅक्समूलर यानी स्पष्टपणे म्हटले आहे की 'ग्रीक लेखकांचा सँड्राकोट्टस् हाच भारतीय पुराणांचा चंद्रगुप्त मौर्य होय' मात्र हे मत एकूण वैदिक–जैन–बौद्ध मतांशी विसंगत आहे. याची त्यांना जाणिव होती. पण ते म्हणतात– 'भारतीय इतिहासाशी संबंध जोडण्याचा व भारतीय कालगणनेला उचित मर्यादा घालण्याचा हाच एक मार्ग आहे.' त्यांच्या या म्हणण्यातच या पाश्चिमात्य विद्वानांचा आंतरिक उद्देश दिसून येतो. ते सर्व धर्माभिमानी ख्रिश्चन होते. ख्रिस्तशक १६६४ मध्ये आयर्लंडचे आर्चबिशप उशर यांनी आदेश काढला होता की 'सृष्टीचा आरंभ इ.स.पूर्व ४००४ मध्ये २३ ऑक्टोबर सकाळी ९ वाजता झाला. आणि या संबंधी जो कोणी वेगळे मत मांडेल तो पाखंडी ठरेल'

भा.इ.प्रा./२२५–२६

मॅक्समुल्लर ऋग्वेद भाषांतराच्या प्रस्तावनेत उघड म्हणतात की 'ऋग्वेदाचा काळ जितका अधिक अलिकडे दाखविता येईल तितके आपल्याला समाधान वाटेल.' यावर न्यायमूर्ति तेलंग यांनी

आक्षेप घेऊन म्हटले की 'पाश्चात्यांची ही वृत्ति अवैज्ञानिक असून हे विद्वान आपल्या इच्छेनुसार स्वप्ने पहातात. आणि ती खरी आहेत असे गृहीत धरून आपले इतिहासलेखन करतात. (४१९) सर्व संस्कृत साहित्याला अलिकडचा काळ देऊ इच्छितात. श्री.तेलंग म्हणतात की 'अत्यंत दुर्बल गृहीते गोळा करून अनुमाने काढली जातात. त्या अनुमानावर तर्काचे उंच वाडे उभारले जातात. आणि हे करताना सर्व विवेचनाचा उथळपणा प्राय: पूर्ण झाकून टाकला जातो.'

सुप्रसिद्ध विद्वान डॉ.रा.गो.भांडारकर देखील पाश्चात्य विद्वानांच्या जे जे हिंदू ते ते आधुनिक दाखविण्याच्या या प्रवृत्तीचा निषेध करतात.

भा.इ.प्रा./२२७

पाश्चात्य विद्वान पुराणातील ऐतिहासिक वृत्तांताला अमान्य करताना त्याच्या पुष्टीसाठी शिलालेख, नाणी, स्मारके यासारखे बाह्य पुरावे मिळत नाहीत हे कारण सांगतात. पण असा कोणताहि पुरावा उपलब्ध नसताना चंद्रगुप्त मौर्याला मात्र अलेक्झांडरचा समकालीन मानतात. यासंबंधात स्मिथ मान्य करतात की चंद्रगुप्ताच्या अथवा त्याच्या पुत्राच्या समयाची अशी निश्चित काहीहि स्मारके आदि उपलब्ध नाहीत आणि ग्रीक लेखकांच्या कथनाची उत्खनन आदि द्वारा पुष्टी करणारा प्रत्यक्ष पुरावा पुरातत्त्ववेत्ते प्रस्तुत करू शकत नाहीत. कॅनडाच्या टोरांटो विद्यापीठातील आर् मार्टिन् स्मिथ यांनी हिंदुस्थानच्या प्राचीन कालगणनेवर उत्तम प्रकाश टाकला आहे. पुराण वृत्तांना मान्यता देण्यास त्यांची ना नाही. ग्रीक आणि रोमन इतिहासांचा विचार करताना पाश्चात्य विद्वान परंपरा पुन्हा स्थापित करणे हा हेतु बाळगीत असतील, तर भारतीयानाहि तो लाभ नाकारणे अनुचित आहे. बाह्य पुरावे उपलब्ध नसले तरी पौराणिक विवेचनाची सत्यता पारखण्यासाठी पुराणात निदान सुसंगति आहे ही कसोटी तरी उपलब्ध आहे.

भा.इ.प्रा.२२८–२९

संस्कृत साहित्य पाश्चात्यांना उपलब्ध करून देण्यात ज्या 'मॅक्समुल्लर'चा पुढाकार होता त्याचा मूळ उद्देश संशोधकांना न शोभणारा होता. एका पत्रात ते लिहितात, ''मी केलेल्या भाषांतराच्याद्वारे भारतीयांना आपल्या वैदिकधर्माचे स्वरूप कळून येईल. गेल्या तीन हजार वर्षांच्या वेदाच्या आधारे जे काही निर्माण झाले आहे ते सर्व कोसळून पडेल.'' अन्यत्र त्यानी म्हटले आहे की ''प्राचीन भारतीय धर्म नष्टप्राय झाला असून त्याचे स्थान ख्रिश्चनधर्माने घ्यावे. हिंदुस्थान एकदा जिंकला गेला आहे. पण तरी त्याला पुन्हा जिंकले पाहिजे. यावेळेस शिक्षणाने!'' त्याने आशा व्यक्त केली आहे की आपल्या योजना कार्यवाहीत आणल्या तर वीस वर्षात बंगालच्या प्रतिष्ठित वर्गात एकहि मूर्तिपूजक उरणार नाही. मॅक्समुल्लरची

ही आशा फलद्रूप होण्याची लक्षणे दिसू लागली होती. ब्राह्मो समाजाचे संस्थापक राजा राममोहन राय यांनी संस्कृतभाषा व तिच्यातील ज्ञान याविषयी तुच्छतेचे उद्‌गार काढले आहेत. पं.ईश्वरचंद्र विद्यासागर म्हणाले की वेदांत आणि सांख्य ही नि:संशय असत्य दर्शने आहेत.

भा.इ.प्रा.२२८

मॅक्समूलरने एकदा युरोप आणि अमेरिकेतील विद्वानांच्या तुलनेत भारतीय पंडितांना ते वृत्तीने अधिक उदार आणि सत्याविषयी अधिक निष्ठावंत अशा रीतीने गौरविले आहे.

भा.इ.प्रा.२३७

प्रो.लुई जॅकोलियट लिहितात, ''आदरणीय चर्च प्रमुख ! जेसुईटस् फ्रान्सिस्कन्स, स्ट्रॅंगर मिशन्स व इतर संस्था हिंदुस्थानचा इतिहास व संस्कृति विकृत करण्याच्या कामी आश्चर्यकारक रीत्या एकत्र येतात. अशा प्रवृत्तींचा व कृत्यांचा प्रगत जगाने व पौर्वात्य विद्यांच्या अभ्यासकांनी तीव्र निषेध करणे उचित होईल. त्यांच्या हाती पडणारे प्रत्येक भारतीय हस्तलिखित, प्रत्येक संस्कृत ग्रंथ तात्काळ निंदास्पद ठरवून जाळून टाकले जातात. पुढे हे सांगण्याची गरज नाही की ज्यांचा अस्सलपणा निर्विवाद आहे अशा प्राचीन कलाकृती हेरून त्यांच्यावर या सद्‌गृहस्थांची त्वेषाने झडप पडते.

भारतात येणाऱ्या प्रत्येक नवीन अभ्यागताला औपचारिक आज्ञा मिळते की त्याच्या हाती गवसणाऱ्या वस्तूंची विल्हेवाट त्याने याच तऱ्हेने लावली पाहिजे. केवढी भाग्याची, केवढी आनंदाची गोष्ट आहे की ब्राह्मणलोक आपली वाङ्‌मयीन तत्त्वज्ञानाची व धर्मविषयाची संपत्ती या दरवडेखोरांसमोर खुली करीत नाहीत.''

हा विद्वान प्राध्यापक आपल्या असीम यातनांना अशी वाटचाल करून देतो. कारण भारतीय संस्कृतीची प्राचीनता अविवाद्यरीतीने सिद्ध करणाऱ्या कृतींचा ख्रिस्ती पाद्र्यांनी केलेला नाश त्याला पहावत नव्हता. ब्राह्मणांनी त्यांच्याजवळच्या कृतींचे काळजीपूर्वक जतन केल्यामुळेच आणि त्या ख्रिस्ती विध्वंसकांच्या हाती पडू न दिल्यामुळेच आज पुराणे उपलब्ध आहेत. तरीसुद्धा भारतीय इतिहासाची पुनर्रचना करण्याच्या आणि आपल्या संस्कृतीचे यथायोग्य व साक्षेपी दर्शन घडविण्याच्या कामी त्यांची किंमत शून्य असल्याची बोंब ठोकण्यात ते पाद्री यशस्वी झाले आहेत.

पु.सं.कु.७–८

वैदिक हिंदू संस्कृतीच्या उद्दिष्टांचे सम्यक् दर्शन उपनिषदामध्ये आले आहे असे असून सुद्धा ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांनी आपल्या प्रचाराने ब्राह्मणवर्गाची ससेहोलपट करण्यात स्वैर आनंद मानला

आहे. तथाकथित प्राच्यविद्यापंडितांनी, आंग्लाळलेल्या उच्चवर्गीय भारतीयांना आपल्या जहरी पण अत्याधुनिक प्रचारतंत्राने कसे मुग्ध करून टाकले होते ते आपण पूर्वी पाहिलेच आहे. दक्षिण भारतात विशेषकरून तामिळनाडूत व महाराष्ट्रात एक तऱ्हेची हिंदू विरोधी आघाडीच उघडली गेली व तिचा मुख्य हेतू ब्राह्मणवर्गाची ससेहोलपट करणे हा होता. जणू काहि हिंदूच्या पीछेहाटीला तोच कारणीभूत होता. सामान्य जनतेला अज्ञानांधकारात खितपत ठेवून स्वत:ची भरभराट करून घेण्यात मुख्यत: गुंतलेला ब्राह्मण हा एक हृदयशून्य राक्षस आहे, असे त्याचे चित्र रंगविले गेले. ख्रिस्ती धर्मप्रसारात व त्यांचे राजकीय स्थैर्य निर्माण करण्यात ब्राह्मण हा एक आडसर होता. हे त्यांनी हेरले व ब्राह्मणाच्या खच्चीकरणाचे ध्येय त्यांनी आपल्यापुढे ठेवले.

पु.सं.कु.३०

१५.. इतिहास

हिंदुस्थान आणि भारत किंवा आर्यावर्त ही सर्व नावे कारणविशेषाने निर्माण झालेले एकमेकांचे केवळ पर्याय आहेत. एके काळी भारत वर्ष हे पश्चिम उत्तरेच्या बलुचिस्थान अफगाणिस्थान या नावाने अलिकडे ओळखल्या जाणाऱ्या प्रदेशापासून दक्षिणपूर्वेकडील जावासुमात्रापर्यंत एकच देश होता. एकच राष्ट्र होते. पुढे पुढे आपल्याच दोषांनी विशेषत: राजनीतीची मूलभूत धोरणे दुर्लक्षिल्याने आपल्या या प्राचीन भारतवर्षाचा हळूहळू संकोच होत गेला. आणि १९४७ साली युगाब्द ५०५३ मध्ये आपल्या देशाचे आणखीहि तुकडे झाले. ही केवळ नियती नव्हती तर आपण ज्यांना निवडून दिले त्या स्वार्थी, पदलोलूप दुबळ्या नेत्यांनी केलेला विश्वासघात होता. 'भारतं जनं' असा उल्लेख ऋग्वेदातहि अनेक ठिकाणी आला आहे. (ऋग्वेद ३–५३–१२) 'दक्षिणा परतोह्यस्य पूर्वेण च महोदधि: । हिमवान् उत्तरेणास्य कार्मुकस्य यथा गुण: ॥' (मार्कंडेयपुराण–५७–५८), (ब्रह्मपुराण२५–२५) 'सिंधुस्थानमिति ज्ञेयं राष्ट्रमार्यस्य चोत्तमं ।' (भविष्य–पुराण प्रतिसर्ग पर्व खंड ३ अध्याय २) ब्रह्मपुराणातील अध्याय २५ हा भारताचे श्रेष्ठत्व वर्णन करणारा आहे.

भा.स.रा.पृ.७९–७०

आर्यांना आज हिंदू नावाने ओळखले जाते. पण हिंदुस्थान किंवा भारत हाच त्यांचा मूळप्रदेश आहे. ते कोठूनहि बाहेरून आलेले नाहीत. त्यांची संस्कृति अनादि कालापासून फार फार प्राचीन कालापासून विकसित होती.

विकास हा मनुष्याच्या बौद्धिक धारणा आणि नैतिक नियम यावरूनच ओळखला जातो. प्रगति, उन्नति याच मापाने मोजावयाची असते. उपनिषदातील राजाने 'न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न

मद्यप:। ना नाहीताग्निर्नाविद्वान् न स्वैरी स्वैरिणी कुत:॥' असे म्हटले आहे. त्यातून राजशासनामधील व्यवस्थेची आणि नैतिकतेच्या उंचीची कल्पना स्पष्ट होते. 'यत्र विश्वं भवत्येकनीडम्। निवासो भुवनत्रयम्।' इत्यादि वचनावरून बौद्धिक धारणांची उदात्तता समजू शकते. आज ऐहिक उपभोग साधनावरून प्रगति–उन्नति मोजली जाते. ते अयोग्य आहे. कालदृष्ट्याहि आपली प्राचीनता सहज सिद्ध होऊ शकते.

ऋग्वेदामध्ये सरस्वती समुद्राला मिळत असल्याचा उल्लेख आहे. सरस्वती लुप्त होऊन पंचवीस सहस्र वर्षाहून अधिक काळ लोटला आहे.

भा.स.रा.पृ.७०

अविनाशचंद्रांनी आपल्या 'ऋग्वेदिक इंडिया' ग्रंथात म्हटले आहे की, 'आर्य हे चतु:समुद्रवेष्टित भारत वर्षातील निवासी आहेत. तेथे प्रथम हिमालय नव्हता, तो मागून उद्भवला.'

आजहि भूविज्ञान शास्त्रज्ञ हिमालय प्रतिवर्षी थोडा थोडा उंच होतो आहे असे म्हणतात. ही वाढ सामान्यत: एक अंगुळ,अर्धाइंच वा एक से.मी. अशी आहे.

पणी–दास–दस्यु हे आर्यामधीलच अधार्मिक लोक होते. हेच पुढे पुढे जगभर पसरले. पणी फोनेशियात गेले. खाल्डिया –चोलानी, असीरिया–असुरानी, इजिप्त–पांड्यानी यांानि व्यापला

भा.स.रा.७१

मनूने 'आसमुद्रात तु वै पूर्वात् आसमुद्रात् च पश्चिमात्। तयोरेवान्तरंगिर्यो: आर्यावर्तं विदुर्बुधा: ॥' (मनु २/२२) असे म्हटले आहे.

येथे पूर्व आणि पश्चिमसमुद्राचा स्पष्ट उल्लेख केला असून त्याच्या मधील भागाला आर्यावर्त म्हटले आहे. हिंदुस्थानचे मानचित्र लक्षात घेतले म्हणजे आपण ज्याला दक्षिणापथ म्हणतो ज्यात महाराष्ट्र, केरळ, आंध्र, तामिळनाडू आणि कर्नाटक यांचा समावेश होतो. तो सर्व भाग येतो. मनूने मागच्या श्लोकात (मनू २/२१) हिमालय आणि विंध्य यांच्यामधील भागाला मध्य प्रदेश म्हटलेले आहे. आणि २२ व्या श्लोकावरून पूर्व–पश्चिमेचे समुद्र आणि मध्यदेश म्हणून उल्लेखिलेला प्रदेश हे सर्वच आर्यावर्त आहे. तीच यज्ञीय भूमि आहे, असे म्हटले आहे. त्यापलिकडचे देश, म्लेंच्छ देश समजावे असे पुढील २३व्या श्लोकात म्हटले आहे. यावर भाष्य करताना मेधातिथी म्हणतो–'कश्चित् क्षत्रियादिजातीयो राजा साध्वाचरणो म्लेच्छान् पराजयेत् चातुर्वर्ण्यं वासयेत् म्लेंच्छांश्च आर्यावर्ते इव चाण्डालान् व्यवस्थापयेत् सोऽपि स्यात् यज्ञीय:। यतो न भूमि: स्वतो दुष्टा। संसर्गाद्धि सा दूष्यति अमेध्योपहतेव । अत: उक्तदेशव्यतिरेकेणापि सति सामग्रे त्रैवर्णिकेन अकृष्णमृगचरणेऽपि देशे यष्टव्यं एव।'

यावरून हिंदुस्थानच्या मर्यादांची कल्पना येऊन दुर्दैवी विभाजनाच्या पूर्वीचे हिंदुस्थानचे

जे मानचित्र तेच मनूपासून सर्वसंमत होते हे उघड होते. मेधातिथीने युद्धात कोणाच्या स्वाधीन झाल्यामुळे ती भूमि यज्ञाला अयोग्य होते असे नाही. म्लेच्छांचा पराभव करून तेथे आपल्या पद्धतीची शासनव्यवस्था निर्माण झाली की तो देशहि तो भूभागहि यज्ञीय म्हणजे यज्ञ करण्यास योग्य होतो. असे म्हटले आहे ते मोठे मार्मिक आहे. मेधातिथीचा काळ अनिश्चित आहे. पण म्लेच्छांच्या उल्लेखावरून आक्रमण केलेल्या शकहूणांचा पराभव करून शालिवाहन आणि विक्रमादित्याने हिंदुस्थान पुन्हा स्वतंत्र केला. म्लेच्छांना पिटाळून लावले तो इतिहास मेधातिथीपुढे असावा.

विचार चिंतन

वर्णाश्रम व्यवस्था काही प्रमाणात डगमगली इतकेच पण महंमद कासिमाच्या आक्रमणा नंतर मात्र ही परिस्थिती पुष्कळ पालटली. त्यातूनच सात–आठशे वर्षांचे मुस्लिमांचे क्रूर साम्राज्य हिंदुस्थानभर पसरले. मराठ्यांनी आपल्या शौर्याने मुसलमानी साम्राज्य बहुतेक ठिकाणी खिळखिळे केले होते. तेवढ्यात डच, पोर्तुगीज, फ्रेंच, इंग्रज या पाश्चात्यांच्या हिंदुस्थानात व्यापाराच्या मिषाने प्रवेश झाला होता. केरळच्या राजाने कित्येक शतके आधी व्यापाराच्या निमित्ताने मुसलमानांना प्रवेश दिला होताच. त्यांना मशिदी बांधण्यासहि संमति दिली होती. त्यात हिंदू औदार्याचा जसा भाग होता तसाच व्यापाराच्या निमित्ताने मिळणाऱ्या आयातकराच्या लोभाचेहि आकर्षण होते. तीच गोष्ट नंतर इंग्रजादि इतर पाश्चात्यांच्या संदर्भातहि झाली. गुजराथ,बंगाल, कोकण, केरळ, मद्रास या समुद्रतटावर या परकीयांनी आपली व्यापारी केंद्रे स्थापन केली. हिंदुस्थानचे मोकळे वातावरण पाहून त्यांनी ख्रिस्ती धर्मप्रसाराचे धोरणहि हळूहळू अवलंबिले. यात काही अंशी डचांनी आणि मुख्यत: पोर्तुगिजांनी मुस्लिमांच्या प्रमाणेच आततायी धोरण प्रत्यक्षात अवलंबिले .

इंग्रज आणि फ्रेंच या धर्मप्रसाराच्या कामी बरेचसे सौम्यपणाने वागले, तो त्यांच्या धूर्ततेचा भाग होता. पण लौकरच या सर्वांनी हे जाणले की, कोणतीहि राजसत्ता पुरेशी समर्थ आणि अभंग नाही. ती विस्कळित आहे. अंतर्विरोधाने आणि परस्पर वैराने बरीचशी दुर्बळ झाली आहे. हिंदुस्थानच्या आपल्या प्रांताच्या, फार काय आपल्या राज्याच्या व्यापक हिताचा विचार कोण्याहि नेत्याच्या वा पदाधिकाऱ्याच्या अंत:करणात नाही. असलाच तर तो शाब्दिक आहे, त्यादृष्टीने साक्षेपाचे प्रयत्न होत नाहीत. हे धूर्त इंग्रजांच्या चांगले लक्षात आले. आणि मग त्यांनी व्यापारासवेच राज्यशासन आपल्या स्वाधीन असावे असा प्रयत्न, विस्ताराने करण्यास आरंभ केला. त्यासाठी स्वत: युद्धे केली तर अनेकदा आपसात वैर असणाऱ्या प्रांतशासकांना कधी याला तर कधी त्याला असे सहाय्य करून दोघांनाहि दुर्बल करून आपल्या नियंत्रणाखाली आणले. १८१८ पर्यत सगळा हिंदुस्थान इंग्रजांच्या स्वाधीन झाला. इंग्रजांचे शासन पूर्वीच्या शासकांच्या मानाने पुष्कळसे अनुशासित असल्याने व्यापार आणि संरक्षणाच्या दृष्टीने चांगले

होते. सर्वसाधारण लोकांना ते फारसे बोचले नाही. ही वृत्ति अदूरदर्शीपणाचीच होती. पण सर्वसाधारण समाज तात्पुरत्या सुखसोयीकडेच पाहणारा असतो. विचारवंत, प्राप्त परिस्थितीमुळे हतप्रभ झाले होते. अगतिक झाले होते. आणि काही स्वार्थाने लाचारहि झाले होते. त्यातील अनेकांना हाताशी धरून इंग्रजांनी त्यांचा बुद्धिभेद केला. मेकॉलेच्या धूर्तशिक्षण प्रणालीचा अवलंब करून सर्वसाधारण नागरिकांनाहि आपला धर्म आपल्या परंपरा यांच्याविषयी शंकाकुल, संशयी, अविश्वासी आणि अश्रद्ध बनविले. मेकॉलेने तर हिंदुस्थानच्या काळ्या सावळ्या कातडीत वहाणारे रक्त हिंदू असले तरी विचाराने आचाराने बहुतांशी इंग्रज होतील असा विश्वास व्यक्त केला होता. तो या इंग्रजी शिक्षणाच्या माध्यमाने पुष्कळशा वेगाने प्रत्यक्षात येऊ लागला. साकार झाला. इंग्रजांच्या राजवटीत प्रत्यक्ष इंग्रजांकडून सर्वसामान्य प्रजेच्या दृष्टीने विशेषसे आततायी वर्तन झाले नाही. पण १८५७ च्या क्रांतियुद्धातून धडा घेऊन त्यांनी धूर्तपणे 'फोडा आणि झोडा' या नीतीचा व्यवस्थित क्रमानी आरंभ केला.

या धूर्त नीतीचाच परिणाम हिंदुस्थानच्या दुर्दैवी क्रूर फाळणीत झाला.

आमच्यातील लोकमानसावर व्यापक प्रभाव असलेल्या नेत्यांनी, मनूने स्पष्टपणे सांगितलेले आततायींच्या संदर्भातील धोरण पूर्णपणे दुर्लक्षिले. उलट राजनीतिच्या दृष्टीने अत्यंत घातक असलेल्या अहिंसा, दया, क्षमाशीलता, यांचा एकमार्गी अवलंब केला. १८५७ नंतर अनेकठिकाणी इंग्रजांनी भूस्वामी, जनपदाधिकारी, विभागाधिश(जमिनदार– जहागिरदार– संस्थानिक) नव्याने निर्माण केले. यात बहुतांशी मुसलमानांचा भरणा होता. या वर्गात काही हिंदू होते पण ते प्रामुख्याने परंपरेने आलेले, कुलक्रमाने झालेले, पदाधिकारी होते. मुसलमानांना स्वत:कडे वळविण्याच्या दृष्टीने इंग्रजांचे हे धोरण चांगल्या प्रमाणात यशस्वी होऊ लागले. त्यामुळे पुन्हा लौकरच हिंदू मुसलमानातील वर्गकलह वाढला. दंगेधोपे हाणामाऱ्या वाढल्या. एखादा अपवाद वगळता जागृत होऊ लागलेल्या समाजातील राजकारणी हिंदू नेते या संघर्षाचा योग्य अर्थ जाणून घेऊ शकले नाहीत. अर्थातच त्यावर प्रभावी उपायहि शोधून काढू शकले नाहीत. कारण मनुस्मृति महाभारत, राजकारण, समाजकारण, या विषयीचा विचार नवीन शिक्षणामुळे डोळ्यापुढे नव्हता. उलट इंग्रजांच्या प्रभावाने या मूल्यवान् ग्रंथाविषयी केवळ अनादराचीच नव्हे तर तिरस्काराची भावनाहि नेतेपदी अरूढ झालेल्या अनेक बुद्धिमंतांच्या आणि बुद्धिवाद्यांच्या मनात रुजून ती फोफावलीहि होती. महाभारताचे करता येईल तेवढे विडंबनहि करावे आणि मनुस्मृति जाळून टाकावी एवढ्या पराकाष्ठेचे दुष्ट स्वरूप त्यांच्या परधार्जिण्या वृत्तीला लाभलेले होते.

या सर्वांचा परिणाम आततायी लोकांच्याविषयी जे धोरण स्वीकारावयास पाहिजे होते त्याचा अवलंब न करण्यात झाला. ख्रिस्त शक १९१५च्या आसपास पुढे महात्मा म्हणून प्रख्यातीस

आलेले श्री.मोहनदास करमचंद गांधी हिंदुस्थानात आले. एक वर्षभर त्यांनी गोपाळकृष्ण गोखले या मवाळ पुढाऱ्याच्या आदेशाने सर्व हिंदुस्थानभर भ्रमण करून परिस्थितीचे आकलन केले. आणि त्यांनी राजकारणात भाग घेण्यास आरंभ केला. द. आफ्रिकेत त्यांनी सत्याग्रहाच्या स्वरूपात काही वर्षे चळवळ केली होती. तेथे राहणाऱ्या हिंदुस्थानच्या लोकांवर गोऱ्या लोकांनी केलेले अन्याय काही प्रमाणात दूर करण्यात त्यांना थोडेसे यश मिळाले होते. त्या यशाची पार्श्वभूमी गांधीजींना लाभली होती. ख्रिस्तशक १९०७ ते १९१४ अशी सात वर्षे लो. टिळक मंडालेच्या अत्यंत प्रतिकूल वातावरणात कारागृहात डांबले गेले होते. तेथे त्यांनी गीतारहस्यासारखा समाजाचे प्रबोधन करणारा अप्रतिम ग्रंथ लिहिला. मधुमेहाने ग्रासलेल्या त्यांच्या प्रकृतीवर या कारावासाचा बराच दुष्परिणाम झाला होता. टिळकांचा, इंग्रजांच्या प्रतियोगी असलेला पक्ष तेजोहत झाला होता. त्या पक्षात काहीशी निर्नायकी निर्माण झाली होती. टिळक परत आल्यानंतर शारीरिक अस्वास्थ्यामुळे प्रतिकूल परिस्थितीत टिकून राहण्यासाठी त्यांना काहीसे सौम्य धोरण अवलंबावे लागत होते. या वातावरणाचे, गांधीजींचा राजकीय प्रभाव वाढण्यास मोठे सहाय्य झाले. हिंदूच्या मनोवृत्तीला सहजासहजी आकर्षित करतील असे, सत्य, अहिंसा, रामनाम, अगदी साधी, राहणी साधा आहार, यांचा लोकांवर प्रभाव पडला आणि ईश्वरभक्त असलेला कोणी संतसत्पुरुष राजकारणात अवतरला आहे, तो आता हिंदुस्थानचे भले साधून देईल असा विश्वास जनमनात निर्माण झाला. गांधीजींच्या चळवळीचे स्वरूप सशस्त्र विरोधाचा पुरस्कार करणाऱ्या उग्रप्रकृति क्रांतिकारकापेक्षा, इतकेच नव्हे तर टिळकाच्या असहकारापेक्षाहि सौम्य असल्याने त्यांच्या चळवळीत भाग घेऊन देशासाठी काहीतरी केल्याचे समाधान मानणे सर्वसामान्यांना सुलभ वाटणारे होते. त्यामुळे लोक गांधीजींच्या सूतकताईला भुलून, त्यांच्या मागे गेले. ब्राह्मणांच्या संध्यावंदना प्रमाणे ही देशभक्ताची एक संध्याच झाली. १९२० साली लोकमान्यांचे देहावसान झाले आणि गांधीजीना जणु मोकळे रान मिळाले. काँग्रेसचे सर्व राजकारण गांधीजींच्या तंत्राने होऊ लागले. सत्य अहिंसा आणि सूतकताई यांचा गांधीजींनी जणु शस्त्रास्त्रासारखा उपयोग केला, आणि सर्व प्रकारच्या वैचारिक विरोधाला निस्तेज केले. चित्तरंजनदास, मोतीलाल नेहरु यांच्यासारख्या ख्यातनाम बुद्धिमंतानाहि गांधीजीच्या विरोधात काही करता आले नाही. हे दोघे प्रज्ञावान पुरुष आपसात बोलताना गांधीजी विषयी म्हणत की 'देअर इज मॅजिक इन हिम बट नो लॉजिक' आणि तरी त्यांनाहि राजकारणात टिकून राहण्यासाठी गांधीजीशी जुळवून घ्यावे लागले. कोणतीहि चळवळ केव्हा आरंभावी आणि केव्हा थांबवावी याला देशकालपरिस्थितिपेक्षा गांधीजींची अंत:स्फूर्ति हीच एकमात्र कारण असे. सत्य -अहिंसेचे कवच तर त्यांना सर्वदा उपयोगी पडेच. या गांधीजींच्या धोरणामुळे 'गांधीजींचा ब्रिटीश विरोध प्रामाणिक आहे की ते स्वत:च्या लौकिकाला उपयुक्त ठरेल तेव्हा

चळवळ आरंभितात आणि ब्रिटीशांना अधिक अडचणीची वाटू लागली तर थांबवितात' अशी शंका जाणत्या विचारवंतांच्या मनात घर करु लागली होती. सर्व प्रचार माध्यमे गांधीजींच्या दावणीला बांधलेली असल्याने या शंकांना म्हणावे तसे तोंड फुटले नाही. त्या ठिकाणच्याठिकाणी गुदमरलेल्या राहिल्या टिळक स्मारक निधीचे १ कोट रुपये (हा आकडा १९२१ मधील आहे) गांधीजींच्या नियंत्रणात असल्याने गांधीजींना स्वत:चे राजकीय धोरण स्वत:च्या दिशेने हाकणे पुष्कळसे सुलभ गेले.

गांधीजींच्या सत्य-अहिंसेला मुसलमानांच्या घातक अनुनयाची एक बैठक होती. मुसलमानांनी कितीहि हिंसा केली तरी गांधीजींचे अहिंसा प्रेम थोडेहि उणावत नसे.आणि गांधीजींचे सत्य मुसलमानांच्या कोणत्याहि क्रूर कृत्याच्या समर्थनासाठी आपल्या सर्व सामर्थ्यासह उभे राही. १९२० च्या शेवटी शेवटी किंवा २१ मधे गांधीजींनी हिंदुस्थानच्या दृष्टीने कोणत्याहि स्वरूपात लाभदायक न ठरलेली मुसलमानांच्या धार्मिक कट्टरतेला प्रोत्साहन देणारी खिलाफत चळवळ आपण होऊन अंगावर घेतली आणि ती काँग्रेसच्या रूपाने सर्व देशाच्या माथी मारली. काँग्रेस अधिवेशनात खिलाफत चळवळीला समर्थन देण्याचा प्रस्ताव गांधीजींनी मांडला. या प्रस्तावाला चित्तरंजनदास, बिपिनचंद्र पाल, ॲनीबेझंट, अँड्युज , रविंद्रनाथ टागोर इतकेच नव्हे तर पुढे २५–२६ वर्षानीच हिंदुस्थान तोडून मुसलमानांचे स्वतंत्रराष्ट्र पाकिस्तान निर्माण करणारे महंमदअलि जीना यांच्यासारख्यांनी विरोध केला १८८६ मते अनुकूल आणि ८८४ मते प्रतिकूल पडली. यावरून गांधीजींचा प्रभाव जनमानसावर केवढा होता ते लक्षात येते. मी मी म्हणणारे प्रज्ञावंतहि गांधीजींच्या पुढे निष्प्रभ होत.

गांधीजी टोकाला जाऊन म्हणत- खिलाफतचा प्रश्न यशस्वी होण्यासाठी आवश्यक तर मी हिंदवी स्वराज्याचा प्रश्नहि एकीकडे सारीन.'अल्ला हो अकबर' ची गर्जना सर्व देशभर निनादत होती, गांधीजी 'भारतमाता की जय' या घोषणेपेक्षाहि 'अल्ला हो अकबर'च्या गर्जनेला श्रेष्ठ मानीत. आणि स्पष्टीकरण देत की अल्ला म्हणजे ईश्वर. भारतामाता हा देश एक देश आहे. अर्थात् देशापेक्षा ईश्वर कितीतरी पटीने श्रेष्ठ आहे!

मु.तु.म.पृ.३९

मुसलमानांना संतुष्ट करण्यासाठी गांधीजींना अफगाणिस्तानच्या अमीराने हिंदुस्थानावर आक्रमण केले तरी ते मान्य होते. इतर कोणत्याहि मुस्लिम देशात खलिफाच्या प्रश्नाला काही विशेष महत्त्व नव्हते. केवळ हिंदुस्थानातील मुसलमानच त्या संदर्भात उतावळे झाले होते. एकदा तर १९२० मधे अफगाणिस्थानातील अमिराच्या ओढीने हिंदुस्थानातील सहस्रावधि मुसलमान अफगाणिस्थानात स्थायी होण्यासाठी निघाले, पण अफगाणी लोकांनी अत्यंत निर्दयतेने सीमेवरच त्यांना अडविले, लुटले, आणि

या आगंतुक पाहुण्यांना धक्के मारून परत हाकलले, असे गांधीभक्त असलेल्या श्री.पट्टाभि सीतारामैय्या यांनीच उल्लेखिले आहे.

मु.तु.म.पृ.४०

काँग्रेसमधे महत्त्वाची पदे दिलेल्या मौलाना अब्दुल कलम आझाद यांनी १९२१ मधे अल् हिलाल मधे लिहिले होते की तुर्कस्थानची प्रतिष्ठा समाप्त होणे हे मुस्लिम जगताची शवयात्रा निघण्यासारखे आहे. इस्लामी देशावर जेव्हा कधी कुणाचे आक्रमण होई तेव्हा त्याच्या प्रतिकारासाठी जिहाद(धर्मयुद्ध) पुकारणे हे प्रत्येक मुस्लिमाचे कर्तव्य आहे.

मु.तु.म.पृ.४१

मौलाना आझादांची अशा प्रकारे अनेकवेळा प्रगट झालेली सांप्रदायिकता गांधीजींना कधी थोडीहि बोचली नाही. हिंदूवर होणाऱ्या अन्यायाच्या विरोधात थोडीहि भाषा उच्चारली तरी त्या अपराधाखाली पंडित मदनमोहन मालवीय यांना काँग्रेस सोडावी लागली.

विचार चिंतन

इंग्रजांच्या कठोर भूमिकेमुळे खिलाफत चळवळ पूर्णपणे पराभूत झाली. मुसलमान हताश झाले. पण त्याचा राग त्यांनी हिंदूच्यावरच काढला. केरळमधे मोपला या स्थानिक मुसलमानांनी हिंदूच्यावर अनन्वित अत्याचार केले. बायका–मुले म्हातारेकोतारे यासह सहस्रावधि हिंदू क्रूरपणाने ठार मारले गेले. सहस्रावधि बळाने बाटविले गेले. स्त्रियांच्यावर बलात्कार झाले. कोट्यावधिची संपत्ति लुटली गेली. या नृशंस अत्याचाराची प्रेरणा, 'खिलाफत आंदोलन यशस्वी होऊन खलिफाची स्थापना झाली आहे'. या प्रचारामुळे झाली, असे काही तज्ज्ञांनी म्हटले आहे. ते काही असले तरी झालेला अत्याचार व्यापक प्रमाणात झालेला होता. आणि त्याचे स्वरूप अनन्वित दुष्टतेचे होते. क्रूरतेचे होते. पण इतर प्रांतातल्या हिंदूना हे विशेष रीतीने जाणवले असे दिसत नाही. गांधीजींनी तर या क्रूर कृत्याची भलावण केली. गांधी म्हणाले– 'धर्मभीरू वीर लोक आहेत. त्यांच्या विचाराने जो धर्म आहे त्यासाठी ते युद्ध करीत आहेत. ते त्या पद्धतीने युद्ध करीत आहेत ती पद्धतीहि त्यांच्या विचाराप्रमाणे धर्म संमतच आहे'. गांधीजीचे हे महाभयंकर विधान डॉ.आंबेडकरानीच उल्लेखिले आहे.

मु.तु.म –४२

गांधीजीची अहिंसा कशी मुस्लिम पक्षपाती आणि हिंदूविरोधी होती ते या उद्गारावरून लक्षात येईल. या दृष्टीने श्री.पट्टाभिसीतारामैय्यांनी स्वामी श्रद्धानंदाचा हत्यारा अब्दुल रशीद याच्यासंबंधी गांधी काय म्हणाले ते उल्लेखिले आहे. 'मी अब्दुल रशीदला भाऊ म्हणालो होतो. पुन्हा हि भाऊच म्हणत राहीन. मी त्याला स्वामीजींच्या हत्येकरिता दोषी मानीत नाही. ज्यांनी परस्पराविरुद्ध द्वेष पसरविला, ते

वस्तुत: या हत्येच्या प्रकरणात दोषी आहेत.' स्वामी श्रद्धानंदाचा अपराध काय तर ते बाटून मुसलमान झालेल्या हिंदूना पुन्हा हिंदू करून घेत होते. गांधीजींच्या दृष्टीने हेच द्वेष पसरविणे होते. हिंदू मुस्लिमांचे ऐक्य झाल्यावाचून स्वराज्यप्राप्ति अशक्य आहे. असे गांधीजींचे ठाम मत होते.

इतकेच नव्हे तर 'इंग्रजांनी सगळा हिंदुस्थान केवळ मुसलमानांच्या स्वाधीन केला तरी ते मला चालेल' असेहि गांधी म्हणाले होते. मुसलमानाचा इतका अनुनय करणारे गांधी मुसलमानांच्या दृष्टीने काय योग्यतेचे होते ते अलीबंधूंच्या बोलण्यातून चांगलेच स्पष्ट होते. अलिबंधुपैकी एकाने, महंमद अलीने १९२४ च्या अलिगढ आणि अजमेर येथील भाषणात म्हटले होते की 'मुसलमान धर्मावरील माझ्या श्रद्धेच्या अनुसार व्यभिचारी आणि पतित मुसलमानहि मला गांधीजींच्या पेक्षा अधिक जवळचा वाटतो.'

आततायांना त्यांचे स्थान दाखविले नाही म्हणजे काय होते ते गांधीजींच्या वर्तनावरून दिसते. गांधीजींनी आणि गांधीवाद्यांनी हिंदूंना कधी संघटित केले नाही. कुणी तसा प्रयत्न करतो म्हणताच त्याला जातीय म्हणून हिणविले, आणि मग फाळणी का पत्करावी लागली त्याचे कारण सांगत असताना पोलादी पुरुष म्हणून ओळखले जाणारे वल्लभभाई पटेलहि म्हणाले की 'मुसलमान संघटित होते. हिंदू मुळीच संघटित नव्हते. त्यामुळे भयानक रक्तपात स्वीकारावा लागला असता. अहिंसा हे ध्येय असलेल्या काँग्रेसला हे कदापि स्वीकार्य नव्हते' असे के एम् मुन्शीनी आपल्या 'पिलिग्रिमेज टू इंडियन फ्रीडम' या पुस्तकात म्हटले आहे.

श्री.वल्लभभाईंची ही केवळ सारवासारव आहे. १९४६ साली झालेल्या निवडणुकात हेच वल्लभभाई 'कोणत्याहि परिस्थितित पाकिस्तान देणार नाही. त्यासाठी आवश्यक तर तलवारीला तलवार भिडेल' अशी गर्जना करीत होते. या विषयात खोल जाणे फार कष्टदायक आहे. पण मनूच्या 'आततायाला कोणताहि विचार न करता ठार करावे ' या वचनाकडे दुर्लक्ष केले म्हणजे कोणता भीषण परिणाम भोगावा लागतो, तिकडे विचारी युवकांचे लक्ष वेधावे. गांधी आणि काँग्रेस यांचे मुस्लिम तुष्टीकरणात्मक धोरण आणि त्यामुळे स्वभावत:च हिंदू विरोधी राजनीतीचा परिणाम म्हणून फाळणीची दुर्घटना स्वीकारावी लागली. 'माझ्या प्रेतावरून पाकिस्तान निर्माण होईल' असे गांधी म्हणत. (त्यांच्या सत्याची पातळी यावरून स्पष्ट होते.)आणि स्वत:च्या मताविरुद्ध थोडे काही होताच प्राणांतिक उपोषणाला बसणारे गांधीजी, फाळणीच्या विरोधात मात्र विषण्ण झालो असे दाखविण्यापलिकडे काही करू शकले नाहीत. श्री. पुरुषोत्तम दास टंडन, श्री.चोइतराम गिडवानी यांच्या अत्यंत प्रभावी, भावपूर्ण वक्तव्याने काँग्रेस कार्यकारिणी प्रभावित झाली होती. पण गांधीनी मधे येऊन स्वत:च्या व्यक्तिमत्त्वाने पुरुषोत्तम दास टंडन यांनी निर्माण केलेल्या उत्साहावर पाणी फिरविले. गांधीजींनी अनुकूलता दर्शविली नसती तर देश

तोडण्याचा हा प्रस्ताव संमत झाला नसता. त्यामुळे पुन्हा खिलाफत प्रकरणासारखेच झाले. १५७ मते गांधीजींच्या इच्छेला अनुसरून पडली -२९ मते विरोधात राहिली. आणि ३२ सदस्य तटस्थ राहिले.आचार्य नरेंद्र देव, श्री.राममनोहर लोहिया यासारख्या फाळणीच्या विरोधी असलेल्या प्रभावी व्यक्तीनीहि मौनच स्वीकारले. लोहियांना नंतर आपल्या या कृत्याचा पस्तावा झाला. पण वेळ निघून गेली होती. संधी हुकली होती. या परिस्थितीमुळेच नेहरु असे म्हणावयास मोकळे झाले की 'गांधीजीनी कोणत्याहि परिस्थितीत फाळणी स्वीकारू नका असे सांगितले असते तर आम्ही (इंग्रजांशी) लढाई चालू ठेवली असती,आणि (स्वातंत्र्याची) प्रतिक्षा करीत राहिलो असतो'. हा उल्लेख लिओनार्ड मोस्ले यांनी केला आहे.

मु.तु.म.६६–६७–६८

गांधीजी पाकिस्तानला विरोध न करणे हे केवळ निमित्त होते. लाडक्या नेहरुसाठी गांधीनी पड खाल्ली होती. नेहरुची वृत्ति माहीत असून गांधी नमले होते. 'नेहरुसारखे नेते आता ब्रिटीशांना विरोध करण्याच्या दृष्टीने थकले आहेत. निरुत्साही झाले आहेत. कोणत्याहि परिस्थितीत इंग्रजांशी जुळवून घ्यावे असे त्यांना वाटत आहे. आंदोलन चालू ठेवण्याचे साहस आता त्यांच्यात उरले नाही. ते सत्तेकरिता भुकेले झाले आहेत. माझ्या अनुयायांनीच माझा विश्वासघात केला आहे.' असे गांधीजी म्हणत असत.

मु.तु.म. ६४

ज्यांना गांधीजीनी पुढे आणले, नेता म्हणून समाजाच्या माथी बसविले, तेच आता गांधीजीची क्षिती न बाळगता विभाजन स्वीकारण्यास सिद्ध झाले होते. आझादांनी स्पष्ट शद्बात लिहिले आहे की 'नेहरुंना विभाजनासाठी अनुकूल करण्यास लॉर्ड माउंटबॅटनपेक्षा लेडी माऊंटबॅटनच अधिक प्रभावी ठरली होती.'

मु.तु. म–६४

मुसलमानांची आततायी वृत्ती काही नवीन नाही. प्रथम प्रवेशाच्या सातव्या आठव्या शतकापासून ते खंडित हिंदुस्थानच्या स्वराज्य प्राप्तीला ५० वर्षे होत आली तरी ती जशीच्या तशी टिकून आहे. हिंदु मुस्लिमांच्या मधे होणाऱ्या भीषण दंगलीपैकी ९७–९८ प्रतिशत दंगे मुसलमानांनीच आरंभिलेले असतात. असे वहीउद्दीनखाँ या मुसलमान नेत्यानेच म्हटले आहे. लोकसभेत १९७६ मधे एका प्रश्नाचे उत्तर देताना गृहमंत्र्यांनी म्हटले होते की '३४ पैकी ३२ दंगे मुसलमानांनीच आरंभिले होते.'

मु.तु.म. १०

मुसलमान दंगलीचा आरंभ करतात, लुटालूट, जाळपोळ भोसकाभोसकी करू लागतात. बऱ्याच काळानंतर हिंदू सावध होऊन प्रतिकाराला उभे राहतात. काही विरोधी भूमिका घेतात न घेतात तोच आरक्षी दल येऊन पोचते. मग अश्रूधूर, छडीमार, गोळीबार होऊ लागतो. दंगा थंडावतो. हा वेळपर्यंत

हिंदूची व्हायची ती हानी होऊन गेलेली असते. पण केवळ प्रतिकाराला उभे राहिले यासाठी हिंदूहि मुसलमानांइतकेच दोषी धरले जातात.

शासक मुस्लिम असला तर तो मुस्लिम आततायांना सहाय्यकच होतो. पण हिंदू शासक हिंदूनी थोडीहि प्रतिकारात्मक हालचाल करताच हिंदूच्यावरच डाफरतो. कलकत्यात १६ ऑगस्ट १९४६ मध्ये जीनाच्या आदेशाने थेट कार्यवाहीच्या (डायरेक्ट ॲक्शन) भयानक कार्यक्रमास आरंभ झाला. सर्व कार्य पूर्णपणे सुनियोजित होते. कट्टर मुसलमान असलेला सुऱ्हावर्दी त्यावेळी तेथे मुख्यमंत्री होता. त्याने नेमक्या जागेवर हिंदू अधिकाऱ्यांना काढून मुसलमान आरक्षी नेमले. मशिदीतून शस्त्रास्त्रे व ज्वालाग्राही पदार्थ साठविले. एकाएकी दंगल पेटली. तिने उग्ररूप धारण केले. हिंदूच्यावर सर्व प्रकारचे अत्याचार होऊ लागले. सहस्रावधीने हिंदू मारले गेले. तितकेच घायाळ झाले. लुटालूट जाळपोळ यांना उत आला. शतावधि स्त्रियांच्यावर बलात्कार झाले. कित्येक पळविल्या गेल्या. मुसलमानांनी केलेल्या दंग्यात जे काही होते, होऊ शकते. ते सर्व फार मोठ्या प्रमाणावर घडून आले. मुस्लिमांची ही चढाई दोन–अडीच दिवस अप्रतिहत होती. तिसऱ्या चौथ्या दिवशी तेथील जुन्या वयोवृद्ध क्रांतिकारकांच्या प्रेरणेने जागृत होऊन हिंदूनी प्रतिकारास आरंभ केला. लौकरच हिंदू मुसलमानांना भारी पडू लागले. मुसलमानांना सर्व प्रकारची हानी मोठ्या प्रमाणावर सोसण्याचा प्रसंग आला. मग त्यांच्यात घबराहट उडविली. सुऱ्हावर्दीहि घाबरला.

गांधीजींच्या कानावर ही परिस्थिती जाताच ते कलकत्यास धावून गेले. त्यांनी सुऱ्हावर्दीला पाठीशी घातले. शांतता प्रस्थापित व्हावी म्हणून उपोषणास बसले. प्रथम थोडा काळ हिंदू ऐकेनात. पण लौकरच सर्व दिशानी होणारा प्रचार आणि गांधीजींचे प्रस्थापित व्यक्तिमत्त्व यामुळे हिंदूंनी माघार घेतली. दंगा शमला. या घटनेचे फलित म्हणून गांधीनी सुऱ्हावर्दीला हुतात्मा(शहीद) या पदवीने गौरविले. त्याच्या गळ्यात गळा घालून त्याला कुरवाळित लोकांच्यापुढे ऐक्याचे प्रदर्शन केले.

नौखालीलाहि असाच दंगा पेटला होता. हिंदूंच्यावर मोठ्या प्रमाणावर अत्याचार झाले. झालेला नरसंहार प्रमाणत: आणि प्रकारत: भयानक होता. शांतता प्रस्थापित करण्यास गांधी तिकडे गेले. गांधीनी व्यक्त केलेली इच्छा डावलून सुऱ्हावर्दीने त्यांना सर्व प्रकारचे अप्रत्यक्ष–प्रत्यक्ष संरक्षण दिले होते. त्यामुळे गांधी आणि गांधी परिवार नौखालीतहि त्यावेळी सुरक्षित राहिला. मुसलमान पुरेसे धूर्त असल्याने त्यानीहि काहीशी गडबड करण्याव्यतिरिक्त आक्रमक भूमिका घेतली नाही. तेवढ्यात बिहारमध्ये नौखाली आणि कलकत्त्याचा प्रतिशोध म्हणून हिंदूनी उठाव केला. मुसलमानांमध्ये घबराट उडाली हे कळताच नौखालीतील काम तसेच टाकून गांधी बिहारला धावले. पंतप्रधान असलेल्या नेहरूने उठाव केलेल्या हिंदूविरुद्ध आग पाखडली. सैन्य धाडीन, गोळ्या घालीन, विमानातून स्फोटके टाकीन इत्यादि

धमक्या दिल्या. अर्थातच फारशी हानी न होता मुसलमान सुरक्षित राहिले.

अत्याचारात बळी पडलेल्या हिंदूंची कुणी नोंदही घेत नाही पण आरक्षीच्या गोळ्यांनी रस्त्यावर ठार झालेल्या गुंड मुस्लिमांच्या परिवाराला मात्र भरपाई म्हणून दोन दोन लाख रुपयांचा देकार होतो.

या अन्यायी आणि घातक तुष्टीकरणाचा परिणाम म्हणून धर्मांध मुस्लिमांचा कट्टरपणा अधिकाधिक उग्र होत आहे. काश्मिरामधे ते प्रत्यक्षात दिसून येत आहे. तेथील हिंदूवर सर्व प्रकारचे अत्याचार यथास्थितपणे झाले. तीन लाख हिंदूंना निर्वासित व्हावे लागले. त्यांच्यातील बहुसंख्यांकांना नरकतुल्य असे दीनवाणे जीवन जगावे लागत आहे. पण त्यांच्या सहाय्यासाठी मुसलमानांच्या प्रकरणी अत्यंत हळव्या असलेल्या शासनाने अथवा विविध पक्षांनी ठोस पाऊल उचलले नाही. इतकेच नव्हे तर कोणीहि निधर्मवादी(सेक्युलर) मंत्री त्या काश्मिरी विस्थापितांचे शांतवन करण्यासाठी त्या पीडितांच्या दरिद्री झोपडपट्टीत नुसता फिरकलाहि नाही.मनुस्मृति पूर्ण दुर्लक्षित झाल्यामुळे हिंदू समाजालाहि या गोष्टीची चीड येत नाही.

चोराच्या हातात धनकोशाच्या चाव्या द्याव्यात, त्याप्रमाणे शरण आले आहेत या नावाखाली अनेक आतंकवाद्यांना आरक्षी दलात वा अर्धसैनिक विभागात समाविष्ट करून घेण्यात येत आहे. तुष्टीकरणाची, स्वार्थी, पदलोलूप राजनीति किती खुळावते याचे हे उत्तम उदाहरण आहे. राजकारणात शासकाने किती दक्ष असले पाहिजे हे मनुस्मृतीत, महाभारतात, आणि चाणक्याच्या अर्थशास्त्रात, उद्घोषून सांगितले आहे. पण तथाकथित मानवतावादाच्या प्रभावाखाली असलेले नेते तिकडे लक्ष देण्यास इच्छित नाहीत.

त्यांचा हा मानवतावाद केवळ मतपेटीच्या दृष्टीने पाहिला जातो. वास्तविक न्याय – अन्यायाशी या स्वार्थी पदलोलुपाचा काही संबंध नाही.गांधीजींचे मुस्लिम तुष्टीकरण निदान त्यांच्या एकांगी का होईना पण विचाराला धरून होते. 'हिंदू मुस्लिम ऐक्यावाचून स्वराज्य मिळणे अशक्य आहे', या त्यांच्या अंधश्रद्धेचा आधार मुस्लिम अनुनयाला होता.आजच्या भ्रष्टाचारी राजनेत्यांच्या तुष्टीकरणाला तसे कोणतेहि अधिष्ठान नाही.बाबरी ढाचा ढासळला तेव्हा एका उद्दंड नेत्यावाचून इतर बहुतेक सर्व मिळमिळले होते. तथाकथित बुद्धिवाद्यांनी आणि निधर्मनिष्ठांनी हिंदू विचारसरणीला जेवढे झोडपून काढता येईल तेवढे काढले होते. पाच वर्षांनी का होईना क्षमा मागावयास निघाले त्या काँग्रेस नेत्यांनीर केविलवाणे का होईना पण खेद व्यक्त केला. पण यापैकी कुणीहि बाबरी ढाचा कोसळला. त्याच्या आधी वा नंतर पाकिस्तान, बांगला देश आणि काश्मीर, पाकव्याप्त काश्मीर, येथे कित्येक मंदिरे विध्वंसिली गेली. त्याविरुद्ध ब्र हि काढला नाही. हे तुष्टीकरण कसे अनैतिक आणि केवळ एकमार्गी आहे

हे यावरून आपण कधीतरी ध्यानात घेतले पाहिजे.

'तुष्टीकरणाच्या या प्रक्रियेला गांधीजीनी आरंभ केला नसून तो लखनौ ठरावान्वये टिळकांनी केला आहे' असे गांधीजीचे मत समर्थक आवर्जून उल्लेखित असतात. त्या प्रकरणाचाहि जाता जाता विचार करणे योग्य होईल. लोकमान्यटिळक मंडालेच्या तुरुंगात होते तेव्हापासूनच मुस्लिमांना ब्रिटीशविरोधीलढ्यात आपणासवे सहभागी करून घेतले पाहिजे. असे पुढाऱ्यांना विशेषत: मवाळ पुढाऱ्यांना उत्कटतेने वाटू लागले होते आणि ही त्यांची भूमिका तशी जुनी होती. सुरेंद्र नाथ बॅनर्जी सारखे मोठ्या पदावरील नेतेहि 'काँग्रेसच्या अधिवेशनात मुसलमान सभासद असलाच पाहिजे' या विचाराचे होते. अलिगढच्या सर सय्यद अहमद यांच्या आग्रहाने कुणीहि जाणता मुसलमान कॉंग्रेसशी सहकार्य करण्यास सिद्ध नव्हता. काँग्रेसचे एकवेळचे अध्यक्ष बद्रुद्दिन तैय्यबजी या नावाचे मुसलमान गृहस्थ होते, तरी मुसलमान काँग्रेसशी फटकूनच वागत. म्हणून एकदा तर मुसलमान नावापुरता का होईना पण काँग्रेसमधे दिसला पाहिजे म्हणून एका मुद्रणालयातील दोन मुस्लिम जुळाऱ्यांना (कंपोझिटर्स) अळेबळे काँग्रेसचे सदस्य करून अधिवेशनाला नेले होते. मुस्लिम सहकार्यासाठी काँग्रेसची कशी कासाविशी असे ते यावरून लक्षात येते. काँग्रेस बव्हंशी मवाळांच्या स्वाधीन राहिल्याने हे असे असणे स्वाभाविक होते. १९०६मध्ये आगाखानाच्या नेतृत्वाने मुस्लिमांचे एक शिष्टमंडळ इंग्रज राजप्रतिनिधींना भेटण्यासाठी गेले होते. आम्ही अल्पसंख्य असल्यामुळे आम्हाला हिंदुंच्यापुढे सदैव असुरक्षित वाटते म्हणून आम्हाला आमच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणापेक्षा बरीच अधिकस्थाने निवडणुकीत वा इतर अधिकारपदात मिळाली पाहिजेत. अशी त्यांची आग्रहाची मागणी होती. फोडा आणि झोडा हेच धोरण असलेल्या कुटील इंग्रज शासकांना, मुस्लिमांची ही मागणी योग्य आणि स्वागतार्ह वाटली यात नवल नाही. मुसलमानांना ना द्यावयाचा हा अधिभार योग्य की अयोग्य त्याचे प्रमाण कुठे आणि किती असावे हे ठरविण्याची आवश्यकता काँग्रेसला वाटू लागली. याचा निर्णय करण्यासाठी काँग्रेसने एक समिती नेमली.

त्या समितीत पं. मदनमोहन मालवीय, मोतीलाल नेहरु, महंमद अलि जीना आणि कुणीहि एक हिंदू आणि एक मुसलमान असे पाच सदस्य होते. एकूण तीन हिंदू आणि दोन मुस्लिम अशा पाचांची ही समिती होती. मुसलमानांनी मागितलेल्या अधिभाराच्या विरोधात हे दोघे होते. आणि इतर तिघे अनुकूल होते. त्यामुळे बहुमताला अनुसरून मुसलमानांना अधिभार देणे योग्य आहे, आवश्यक आहे असा निर्णय समितीने घेतला. काँग्रेसच्या लाहोर येथील अधिवेशनात या ठरावावर बोलताना मालवीयांनी समितीतल्या प्रमाणेच विरोधी भाषण केले. आणि काँग्रेसचे वरिष्ठ नेते असलेल्या लो. टिळकांनी या ठरावाचा पुरस्कार आपल्या भाषणात केला.

समिती काँगेसने नेमलेली होती. समितीने आपला निर्णय दिला होता. तेव्हा काँग्रेसचा एक नेता म्हणून पक्षाचे अनुशासन बाधित करण्याची प्रवृत्ति वाढू नये म्हणून या ठरावास संमति दिली. अनुशासनहीनता असली म्हणजे काय होते ते आपण आज सगळ्या पक्षात पहात आहोत. त्यावेळी पुढारी असे हुच्च आणि आपल्यापुरते पाहणारे नव्हते. ते गंभीरपणे पक्षाचा आणि देशाचा विचार करीत. पण ही व्यवस्था तात्पुरती असल्याचे टिळकांनीच म्हटले होते. समितीत विरोध करणाऱ्या जिनानीहि हे धोरण तात्पुरते म्हणून स्वीकारले होते राजकारण खेळताना वरिष्ठ नेत्यांना व्यवहारात अशी तडजोड कधीकधी स्वीकारावी लागते. काही वेळा ती वेदनाजनकहि असते तरी तत्त्वाला थोडीशी मुरड घालणे त्या त्या वेळी आवश्यक ठरते. लो. टिळकांचे हे वागणे मुस्लिमतुष्टीकरणनीतीतून वा मुस्लिमांच्या संदर्भात पडखाऊ स्वभावातून निर्माण झालेले नव्हते. गांधीजीप्रमाणे मुसलमान आक्रमक,उद्दंड असतो, आणि हिंदू भेकड असतो असे टिळकांचे मत नव्हते. टिळक हिंदू समाजाला निद्रिस्त पण सिंह मानीत. केसरीमध्ये जगन्नाथपंडितांची एक गजान्योक्ति वामन पंडितांच्या अनुवादाच्या रूपात नियमितपणे प्रगट झालेली असे.

गजालि श्रेष्ठा या निबिडतर कांतारजठरी। मदांधाक्षा मित्रा क्षणभरीहि वास्तव्य न करी।
नखाग्राने येथे गुरुतर शिलाभेदुन करी। भ्रमाने आहे रे गिरिकुहरि हा निद्रित हरि॥

मदोन्मत्त हत्तीला उद्देशून कवी म्हणतो – 'तू आपल्या कळपाचा नायक असलास आणि पुष्कळ बलिष्ठ असलास तरी मित्रा! तुला तुझ्या हिताचे सांगतो की या निबीड अरण्यात एक क्षणभरहि थांबू नकोस. येथे एक सिंह राहातो आहे. त्याने एकदा हत्तीचे गंडस्थल समजून आापल्या तीक्ष्ण नखांनी खडक फोडून काढला होता. आता तो झोपलेला आहे. तो जागा होण्यापूर्वी तू इथून पळ काढ.' लो.टिळकांनी हिंदुस्थानच्या वतीने इंग्रजांना अशी ही चेतावणी केसरी पत्राच्या द्वारा दिलेली असे. हिंदू समाजाला जागृत करण्याच्या उद्देशाने टिळकांनी गणेशोत्सव आणि शिवजयंति उत्सव मोठ्या समारंभाने साजरे करण्याची प्रथा पाडली. त्यानिमित्त सर्वत्र स्वत: व्याख्याने दिली.१८९३ मधे हिंदु– मुसलमानांचा मोठा दंगा झाला. त्यावेळी टिळकांनी लिहिलेले लेख आजहि वाचनीय आहेत. शासन मुसलमानांना मऊपणाने वागविते. त्यामुळे दंग्याला उत्तेजन मिळते, अशा अर्थाची कठोर टीका त्यांनी आपल्या लेखातून केली आहे. पुढेहि जेव्हा जेव्हा दंगे झाले तेव्हा लो.टिळकांनी पक्षपातविरहित न्यायाचीच कठोर भूमिका आपल्या लेखातून वारंवार घेतल्याचे आढळून येते. तेव्हा 'मुस्लिम तुष्टीकरणाचा आरंभ टिळकांच्यापासून झाला' असे म्हणणे योग्य नाही.

तुष्टीकरणाचा दोष मुख्यत: गांधीचा आहे. अलिकडे एक हिंदी पुस्तिका पाहिली. तिचे

नाव 'गांधीनी कुराण वाचले असते तर बरे झाले असते'. अशा अर्थाचे आहे. कारण कुराणात काफिरांना, मूर्तिपूजकांना, महंमद पैगंबराला न मानणारांना कसे क्रूरपणे वागवावे ते स्पष्टपणे लिहिलेले आहे. काफिराची हत्या करावी, त्याला लुटावे त्याच्या घरदारावर बायकामुलावर अत्याचार करावेत. असे आदेश निष्ठावंत मुसलमानांना दिले आहेत. वास्तविक ते गांधीनी नीट लक्षात घेतलेले होते, म्हणून तर त्यांनी मोपल्यांचा 'धर्माप्रमाणे वागणारे वीर' अशा शद्बात गौरव केला होता. तेव्हा कुराण वाचले असते तर गांधीनी मुस्लिमांचे तुष्टीकरण केले नसते असे म्हणण्यात काही तथ्य नाही. मुस्लिमांच्या संदर्भातले गांधीचे वर्तन सत्याला आणि न्यायाला खाली मान घालावयास लावणारे होते. जीनाची मनधरणी करण्याकरिता गांधीनी त्याचेकडे १०–१५ दिवस सतत खेटे घातले. 'गांधीजवळ तर्क नसला तरी मोहिनी आहे' असे मोतीलाल नेहरू आणि चित्तरंजनदास म्हणत असत. त्यामुळे हिंदू प्रभावित झाले. त्यांनी फाळणीहि पत्करली पण गांधीजींच्या या मोहिनीचा जिनांवर मात्र काहीहि प्रभाव पडला नाही.

जिनांनी आपला हट्ट शेवटी तडीस नेला. हिंदूंना नाना प्रकारच्या अत्याचारांना बळी पडून निर्वासित व्हावे लागले. भारतमाता खंडित झाली.हिंदुस्थानचे तुकडे उडाले. गांधीजींचे हिंदुविरोधात परिणत झालेले देशघातकी ठरलेले मुस्लिमतुष्टीकरण पाहिले, म्हणजे श्री.ना.भा.खरे यांनी गांधीजीच्या विरोधात जी खवट टिपणी केली होती ती योग्य होती असे म्हणावेसे वाटते.

ऐतिहासिक घटना या घडून गेलेल्या असतात. त्यांना आता 'असे झाले असते, तसे केले नसते तर बरे झाले असते.' म्हणून काय उपयोग असे काही बुद्धिवादी इतिहासाच्या संदर्भात म्हणत असतात. पण इतिहासालाच असे 'जर तर' लावले नाही, तर त्यापासून वर्तमानाला उपयोगी असा बोधहि घेता येणार नाही. आणि भविष्यहि मनासारखे घडविता येणार नाही.

लो. टिळक १९२० च्या ऑगस्टमधे निधन पावले. लखनौ करार १९१६ मधे झाला. मृत्युसमयी लो.टिळकांचे वय ६४ वर्षांचे होते. गांधीजी प्रमाणे त्यांना दीर्घायुष्य लाभले असते, तर त्यांनी आपल्या कुशल राजनीतीने मुसलमानांचे स्थान त्यांना दाखवून दिले असते. त्यावेळपर्यंत राष्ट्रनिष्ठ असलेला आणि लो.टिळकांचे अनुयायी म्हणून मानण्यात, भूषण मानणारा महंमद अलि जीना लो.टिळकांच्या हाताशी होता. त्याचा उपयोग करून लो.टिळकांनी मुसलमानांना योग्य मार्गावर वळविले असते, आणि मुसलमानांनी थेट कार्यवाही करण्याचा (डायरेक्ट ॲक्शन) प्रयत्न केला असता तर 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' या न्यायानेच टिळक वागले असते यात यत्किंचितहि शंका नाही. व्यष्टि–समष्टिचा तोल हिंदू धर्माने योग्य प्रमाणात राखलेला आहे.

'यस्मिन यथा वर्तते यो मनुष्य: । तस्मिन् तथा वर्तितव्यं स धर्म: ।

मायाचारो मायया बाधितव्य: । साध्वाचारो साधुना प्रत्युपेय: ॥

असे महाभारतात स्पष्ट म्हटले आहे. आणि हे वचन कुटिलमती कणिकाचे नाही. तर धीरोदात्त स्वभावाच्या शास्त्रनिपुण, प्रज्ञावंत भीष्माचार्यांचे आहे. तेव्हा ऐहिक जीवनातील या बोधाचे महत्त्व निदान राजकारणी नेत्यांनी तरी दुर्लक्षू नये.

नंतरच्या काळात मुसलमानांच्या संदर्भातील रोखठोक भूमिका केवळ स्वा.सावरकरांनी घेतलेली दिसते. 'स्वा.सावरकर मुस्लिमविरोधी होते. त्यांना हिंसा प्रिय होती, त्यांची भूमिका जातीयवादी असे', असा खोटा प्रचार साम्यवादी, समाजवादी, बुद्धिवादी, काँग्रेस यांनी सातत्याने केला. प्रचाराची सर्व माध्यमे या चौकडीच्याच स्वाधीन असल्याने हिंदू समाज अखंड गुंगीत राहिला. स्वा.सावरकर मुसलमानांच्या विरोधात नव्हते. 'मुसलमानांना संतुष्ट ठेवण्याकरिता हिंदूंच्यावर थोडाहि अन्याय होता कामा नये'. एवढीच त्यांची भूमिका होती आणि ती ठाम होती. मिळाले तर मुसलमानांचे योग्य ते सहकार्य त्यांनाहि अपेक्षित होते. 'याल तर तुमच्यासह, न याल तर तुमच्यावाचून, विरोधाल तर विरोधून आम्ही आमचे भवितव्य घडविता येईल तसे घडवू ' अशी स्वा.सावरकरांची घोषणा होती. ती यथायोग्य होती. यात कुठेहि मुसलमानांच्या विषयीचा द्वेष वा तिरस्कार नाही. मुसलमाना विषयीचा द्वेष वा तिरस्कार व्यक्त करण्याचा प्रसंग येतो तो त्यांच्या चढेल, उर्मट, धर्मांध, वागणुकीमुळे पण मुळातील सौजन्यशील हिंदू समाज गांधीजींच्या एकांगी सत्य– अहिंसेच्या विचारांना भाळला. आत्मघातकी ठरला.

१९४६ सालच्या पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीत काँग्रेस आणि हिंदुमहासभा असे दोन पक्ष होते. मुस्लिमांचा मतदारसंघ स्वतंत्र होता.आणि त्यात मुस्लिमलीगसह मुसलमानांचे इतरहि अनेक पक्ष होते. काँग्रेसचे बहुतेक सारे प्रमुख पुढारी 'पाकिस्तान देणार नाही' असा प्रचार करीत होते. हिंदुमहासभा तेवढी 'काँग्रेसला मत म्हणजे पाकिस्तानला मत ' असे आक्रोशून प्रचारित होती. पण हे केवळ अरण्यरुदन ठरले. हिंदुमहासभा साफ कोसळली. काँग्रेस बहुमताने निवडून आली. आणि सुमारे वर्षाच्या आत गांधीसकट सर्वांनी हिंदुस्थानची फाळणी स्वीकारली. राममनोहर लोहिया सारखा त्याकाळचा झुंजार नेताहि तटस्थ राहण्यापलिकडे काही करू शकला नाही.

मुस्लिमलीग व्यतिरिक्त मुसलमानांचे इतर गट काही केवळ पाकिस्तानवादी नव्हते. आश्चर्याची गोष्ट अशी की सिंध, पंजाब, बलुचिस्तान या आज पाकिस्तानात असलेल्या प्रांतात लीग पराभूत झालेली होती. पाकिस्तानवाली लीग हिंदुस्थानातील उत्तरप्रदेशात त्यावेळच्या संयुक्त प्रांतात तेवढी बहुमताने निवडून आली होती. तो विभाग तेवढा नेमका हिंदुस्थानात राहिला आहे.

हिंदू समाज शहाणपणाने वागला नाही. त्यांनी दक्ष, सावध असलेले राजकीय धोरण

ठेवले नाही. मनुस्मृतीची राजनीति, आततायांशी वागण्याचे व्यावहारिक धोरण निश्चयाने संभाळले असते. तर फाळणी पत्करावी लागली नसती. अजूनहि आपण हिंदू दुष्टाव्याने नाही, क्रौर्याने नाही केवळ जशास तसे या न्यायाने वागू, मनगटे बळकट आणि पाठीचा कणा ताठ ठेवून राहू तर खंडित भारताचे का होईना पण स्वराज्य अभंग राखू. नवीन फाळणी पूर्णपणे टाळू शकू आणि कुणी सांगावे पुढच्या १०,२० ,५० वर्षात अखंड भारताचे स्वातंत्र्य संपादन करू शकू. विरोध मुसलमानांना नाही, त्यांच्या धर्माला नाही. त्यांच्या उपासनापद्धतीला नाही. पण ' हिंदुविरोधी असणे, हिंदूना घातक होणे, म्हणजेच मुस्लिम धर्माचे पालन करणे' असेच जर त्यांच्यापैकी कोणाला वाटत असेल तर त्यांच्या या दुष्ट विचारासह त्यांना कठोरपणे मोडून काढले पाहिजे.

विचार चिंतन

'आर्य बाहेरून आले. त्यांनी हिंदुस्थानावर आक्रमण करून येथील लोकांना जिंकून त्यांना दास केले'. हे विधान पूर्णपणे असत्य असून हिंदु समाजावर अन्याय करणारे आहे. युरोपियन लोक विशेषत: इंग्रज, स्पॅनिश, पोर्तुगीज, फ्रेंच, डच हे आपापले युरोपातले देश सोडून जेथे जेथे गेले, तेथे तेथे त्यांनी आक्रमकाची भूमिका घेऊन अत्याचार केले. स्थानिक लोकांना ते अगदीच मागासलेले बव्हंशी रानटी असलेले मानून त्यांना फसवत, काचेच्या मण्या सारख्या आकर्षक आणि तुच्छ वस्तू विकून त्यांनी सोन्यासारखी बहुमोल धातु मिळवीत. युरोपियनांनी स्थानिकांना कपटाने वागविले. आपल्या सुधारलेल्या बंदुकीसारख्या हत्याराच्या बळावर त्यांचा नरसंहार केला. भूमि बळकावून राज्ये निर्माण केली. हिंदुस्थानातही इंग्रच त्याच विचारानेच आले होते. पण येथिल परिस्थिति अमेरीका, द.अमेरिका, आफ्रिका यांपेक्षा या आक्रमक युरोपियनांच्या दृष्टीने फारच भिन्न होती. येथील सारा समाज सभ्य, सुसंस्कृत आणि सुशिक्षित होता. येथे न्यायावर आधारलेली न्यायालये होती. लहान मोठी गावे स्वयंपूर्ण संस्थाने असल्यासारखी स्वावलंबी आणि स्वतंत्र होती. राजाराजांची मान सन्मानाच्या दृष्टीने युद्धे होत पण त्यांचा उपद्रव सर्वसामान्य प्रजेला होत नसे.

इंग्रज येण्यापूर्वी मुसलमानांचा प्रभाव जवळ जवळ नष्ट झाला होता. पुढे त्यानंतरच्या शे–दीडशे वर्षात होता, तोही ओसरला. मराठ्यांच्या अंतर्गत दुफळीमुळे आणि त्यांना युद्धतंत्राचा वापर योग्य त्या चातुर्याने, कौशल्याने न करता आल्याने मराठे पराभूत झाले. पेशवाईच्या उत्तरार्धात मराठे शासनहि अधिकाधिक भ्रष्टाचारी, अनुशासनहीन प्रजाहि विन्मुख झाल्याने सर्वसामान्य प्रजाहि बव्हंशी त्रस्त होती. या वस्तुस्थितीचा लाभ इंग्रजांना झाला. वैज्ञानिकदृष्ट्या प्रगत असल्याने आणि अधिक संहारक हत्याराने युक्त असल्याने धर्म,संस्कृती, सभ्यता यादृष्टीने सर्वसामान्य हिंदुपेक्षा आपण कुटीलतेच्या,कपटाच्या बळावर जिंकणारे झालो असलो तरी जिंकला गेलेला हिंदू अगतिक म्हणून शरीराने

वाकला तरी मनोबुद्धीच्या दृष्टीने ताठ आहे.,आणि स्वत:ची अस्मिता जपून आहे. जेते आणि जित यादृष्टीने ही स्थिती चांगली नाही, म्हणून हिंदूसमाजाला प्रज्ञाहत करण्यासाठी त्यांनी शिक्षणाचे धोरण बदलले, त्या प्रभावाने समाज प्रज्ञाहत झाला. स्वराज्याच्या ५० वर्षातहि ही वस्तुस्थिती पालटली नाही. आपले आचारविचार, आहारविहार, भाषा, वेषभूषा, राहणी पार बिघडून गेली आहे, आणि आपण आजहि इंग्रजी वेशभूषा आणि भाषा यांना प्रतिष्ठा देऊन वागवित असतो. आपले सर्व शासकीय व्यवहार बव्हंशी इंग्रजी भाषातच चालतात. सुशिक्षितांचे राहणीमान इंग्रजी वळणाचे असते. राष्ट्रभाषा म्हणून हिंदी, कागदावर गेल्या ५० वर्षापासून आहे. तिला तो मान वास्तवात केव्हा मिळणार ? असा नुसता प्रश्न विचारला तरी अगदी राष्ट्रपतीच्या सभेतहि, त्या स्वभाषाभिमानाला मारहाण सोसावी लागते. रुग्णालयात राहून महिना महिना उपचार घ्यावे लागतात. आपले मंत्री पुष्कळदा हिंदुस्थानी वेषात असतात पण त्यांचा सचिव मात्र त्यांच्या जवळ वा त्यांच्यामागे नुकताच इंग्लंडमधून आयात केल्याप्रमाणे अद्ययावत् इंग्रजी वेषभूषेत असतो. त्यात त्याला कोणताहि संकोच वाटत नाही. उलट भूषण वाटते. प्रतिष्ठा वाटते. स्वत्त्व सांभाळण्याचे काही महत्त्व आहे, हा विचारहि त्याच्या मनाला शिवत नाही. या पार्श्वभूमीवर उत्तर हिंदुस्थानात स्थिरावलेल्या आपल्या सरदारांना, अधिकाऱ्यांना, कर्मचाऱ्यांना पेशव्यांनी 'तुमचे वागणे, तुमचे आहार, तुमची वेशभूषा ही सर्वदृष्टीने पूर्णपणे महाराष्ट्रीयच असली पाहिजे. यांचा कटाक्ष ठेवण्यास आदेशपत्राने कळविले होते.

इंग्रजांच्याविरुद्ध स्वराज्यप्राप्तीची जहाल वा मवाळ चळवळ उभी राहू लागली आहे असे पाहताच पाश्चात्य संशोधकांनी बुद्धिपुरस्सर निर्माण केलेल्या खोट्या इतिहासाला इंग्रज शासकांनी अभ्यासक्रमात आवर्जून समाविष्ट केले, आणि शासकीय अभ्यासक्रमातून बाहेर पडलेल्या शिक्षितांची डोकी बिघडलेली राहतील, ते इंग्रजांनी शिकविलेले, धूर्तपणे सुव्यवस्थित रचलेला पण मुळात पूर्णपणे खोटा असलेला इतिहासच खरा धरून चालतील, त्याच्या प्रभावाने इंग्रजी शिक्षण घेतलेल्या हिंदूची मने स्वत:च्या धर्म–संस्कृति–परंपरा यांच्याविषयीच्या प्रेमादराला मुकतील, एकूण प्रज्ञाहत होतील, रक्ताने –कातडीने हिंदू राहिलेले असले तरी आचार–विचाराने अंतर्बाह्य इंग्रजी होतील अशी परिस्थिति निर्माण करण्यात आली. स्वराज्यप्राप्तीच्या ५० वर्षानंतरहि आपण या दुष्ट चक्रातून मुक्त झालेलो नाहीत.

इंग्रजी शिक्षणाचा प्रभाव म्हणून सारा हिंदू समाज ख्रिस्ती होईल, अशी आशा इंग्रजांचा मॅक्समूलर याला होती, मॅक्समूलरने त्यावेळच्या केंद्रिय राज्य सचिवाला (स्टेटस्सेक्रेटरी) आवर्जून लिहिले होते की 'हिंदूची आपल्या धर्मसंस्कृतीवरील श्रद्धा नष्ट होईल असा भरपूर प्रयत्न मी माझ्या लेखनाच्या द्वारा केला आहे. आता ख्रिस्ती धर्म हिंदुस्थानात पसरला नाही तर तो दोष कोणाचा? (अर्थात् माझा नाही त्याचे उत्तरदायित्व शासनाचे असेल)'. आपल्या पूर्वजांच्या पुण्याईने मुसलमानांच्या सातशे वर्षाच्या

क्रौर्यावर आणि इंग्रजांच्या १५० वर्षाच्या राजवटीवर मात करून हिंदू समाज प्रत्यक्षात बहुसंख्येने हिंदू धर्मीयच राहिला. पाकिस्तानच्या निर्मितीच्या वेळी सर्व प्रकारचे अत्यंत घोर अत्याचार, हिंसक अन्याय सोसून आपल्या स्थावर जंगम संपत्तीवर पाणी सोडून, स्वधर्मनिष्ठेने, हिंदुस्थानच्या आश्रयाला आला. काँग्रेसच्या नेत्यांचे आणि अर्थातच शासनाचे धोरण मात्र पूर्णपणे हिंदूसमाजविरोधी आणि आत्मघातकी होते. ते पाकिस्तानात अगतिकपणे अत्याचार सहन करणाऱ्या निराधार हिंदूना 'आपापल्या स्थानीच धैर्याने दटून रहा. पाकिस्तान हाच आता तुमचा देश आहे'. असे भयाने गुदमरलेल्या त्या हिंदूना सांगत असत. उलट पाकिस्तानला आपल्या कल्पनेतील स्वर्ग समजून तिकडे मोहाने जाऊ पाहाणाऱ्या मुसलमानांना विनवणी करून सांगत की बाबानो! पाकिस्तानात जाऊ नका. येथेच रहा. आम्ही तुम्हाला येथेच सर्व प्रकारचे संरक्षण देऊ,अशा या खुल्या धोरणाने हिंदुस्थानातील अडाणी समाज आरंभी काही काळतरी काही प्रमाणात तरी या विस्थापितांना परके मानीत होता. पण ही त्याची वृत्तिशासनाच्या आत्मघातकी प्रचारातून निर्माण झाली होती.अर्थातच ही स्थिति फार काळ राहिली नाही. पाकिस्तानातून विस्थापित झालेले हिंदू येथील हिंदू समाजात मिसळून गेले, स्थिरावले, बव्हंशी संपन्नहि झाले. हिंदुस्थानातून मोहापायी पाकिस्तानात गेलेल्या मुसलमानांची दुर्दशा मात्र गेल्या ५० वर्षातहि नाहीशी झालेली नाही. त्यांना मुजाहिर म्हणून परके मानले जाते. पंजाबी, सिंधी मुसलमान त्यांच्यावर, जणू ते मुस्लिमच नाहीत असे समजून नाना प्रकारचे अत्याचार करतात. त्यांच्या सामुहिक हत्या होतात. त्यांच्या घराची लूटपाटही होते. पाकिस्तानी आरक्षी त्यांना संरक्षण देऊ शकत नाहीत, देऊ इच्छितहि नाहीत. हिंदुस्थानात असलेले २ – २॥ कोटी घुसखोर मात्र पाकिस्तान किंवा बांगला देश यापेक्षा सुखाने नांदत आहेत. दुबळे शासन त्या घुसखोरांना परत पाठवू शकत नाही. खुळे बुद्धिवादी, भ्रांत मानवतावादी, त्यांनी परत जावे असे नुसते म्हणतहि नाहीत.

विचार चिंतन

'भारतीय सार्थ' म्हणजे घरात बसलेल्या लोकांना बाहेर काढून साहसी जीवन जगण्यास (प्रवृत्त करणारे) प्रबल आवाहन होते. सार्थांचा प्रवास कोण्याहि व्यक्तीला जड वाटणारा नव्हता. त्यात आनंद, उत्साह, खेळीमेळीचा व्यवहार, परस्पराविषयी हितचिंतन इत्यादि सरस भावना भरलेल्या असत. सार्थांच्या वातावरणात अखंड वाहणारा जीवनरस अनेकांना आपल्याकडे खेचून घेत असे (भूमिका पृ. २७–२८)

सार्थातील व्यापारी आपल्यातील एकाला नायक किंवा 'जेट्ठक' (ज्येष्ठक) मानीत असत. तोच सार्थवाह वा सार्थांचा नेता होत असे. कित्येक व्यापारी आपसात भागीदारी ठेवीत असत. आणि नफ्यातोट्याबद्दल या भागीदारीमध्ये आधीच करार ठारलेला असे. मात्र सार्थातील सर्व व्यापारी या

भागीदारीत समाविष्ट झालेच पाहिजेत असा काही नियम नव्हता. जे व्यापारी अशारीतीने आपसात सहकार्य करून व्यापार करण्यासाठी निघत असत, त्यांच्या व्यापाराला अनुलक्षून भाषेत संभूयसमुत्थान असा अन्वर्थक शब्दप्रयोग प्रचलित झाला असावा. आपले सहकार्यसंबंध जोडण्याचे स्वातंत्र्य व्यापाऱ्यांना होते (भूमिका पृ १७)

वैदिक साहित्यात सार्थवाह शब्द सापडत नाही परंतु पणि नामक व्यापारी व वाणिज्य यांचे वर्णन आहे. भांडवल याअर्थी वापरला जाणारा हिंदीतील 'गथ ' हा शब्द ग्रंथ शब्दाचे (प्राकृत) रूप आहे. वैदिक साहित्यात ग्रथिन् शब्द भांडवलदार या अर्थानेच वापरला आहे. (सार्थातून) प्रवास करणाऱ्या व्यापाऱ्यांच्या खेरीज साधूसंन्याशी, तीर्थयात्री, फेरीवाले, घोड्यांचा व्यापार करणारे, खेळ – तमाशेवाले, विद्याभ्यास संपवून देशदर्शनासाठी निघालेले, चरक नावाचे विद्वान, असे अनेक प्रकारचे लोक असत. रस्ते बांधण्याकडे व सुरक्षित ठेवण्याकडेहि बरेच लक्ष दिले जात असे. सबंध सार्थाच्या संरक्षणाचे दायित्व सार्थवाहावर असे. अरण्यातून प्रवास करताना वन्य लोकांचे पुढारी प्रवाशांच्या सुरक्षिततेची काळजी घेत. त्यांना अटवीपाल म्हणत. त्यासाठी त्यांना काही धनहि दिले जात असे. (भूमिका पृ १४)

नलोपाख्यानात ग्वाल्हेरजवळच्या चंबल आणि वेतवा या नद्यांच्या मधील कोतवार प्रदेशात उभे राहून दक्षिणेकडील मार्गावरून दृष्टी टाकून म्हटले आहे 'एते गच्छन्ति बहव: पन्थानो दक्षिणापथम्' आणि याचे स्पष्टीकरण देताना विदर्भमार्ग, दक्षिण कोसलमार्ग व दक्षिणापथ असा तीन मार्गांचा उल्लेख केला आहे. आधुनिक लोहमार्ग याच मार्गांना अनुसरून आहेत.

विचार चिंतन

'वेदातील पुरावा बघितल्यास आर्य लोक बाहेरून आलेले असावेत असे वाटत नाही. आर्य नद्यांना माझी गंगा, माझी यमुना, माझी सरस्वती असे संबोधितात. (ऋग्वेद १०.७५.५) परदेशीय मनुष्य नद्यांना इतक्या प्रेमाने व आपुलकीने तशी भावना चिरकाल सान्निध्य उत्पन्न झाल्यावाचून संबोधणार नाहीत असे' प्रा.त्रिवेदी म्हणतात.

व.जा.प.पृ.८५–८६

केवळ शत्रुत्व आणि युद्ध यांचाच विचार केला तर ऋग्वेदात अनेक ठिकाणी आर्य आणि दास या दोघांशीहि होणाऱ्या युद्धात जय मिळविण्याविषयी प्रार्थना आहे. 'यस्ते मन्योऽविधद् वज्रसायक सहओजपुष्यति विश्वमानुषक। साह्यां दासमार्यं त्वया युजा वयं सहस्कृतेन सहसा सहस्वता॥' (ऋग्वेद १०.८३.१, अथर्व.४.३२.१) हे मन्यु ! जे तुझी उपासना करतात त्यांना तू सर्वांवर विजय मिळविणारी

शक्ति देतोस. तुझ्या सहाय्याने आम्ही शत्रू असलेल्या आर्य व दस्यु या दोघांनाहि जिंकू.

योनो दास आर्यो वा परुष्टुता देव इंद्र युधये चिकेतति। अस्माभिष्टे सुषहा सन्तु शत्रवस्त्वया वयं तान् वनुयाम संगमे॥ (ऋग्वेद १०.३८.३) पुष्कळांनी स्तुति केलेल्या हे इंद्रा! जे दास वा आर्य आमच्याशी युद्ध करतील, ते आमचे शत्रू तुझ्या कृपेने सहजपणे जिंकले जातील. तुझ्या सहाय्याने आम्ही त्यांना युद्धात मारू.

हतो वृत्राण्यार्या हतो दासानि सत्पति। हतो विश्वा अपद्विषः॥ (ऋग्वेद १०.६०.५) सत्याचे पालन करणाऱ्या इंद्रा! आमचा विरोध करणारे आर्य आणि दास यांना आम्ही ठार करतो. आणि आमच्या सगळ्या शत्रूंचा नाश करतो.

सायणाचार्यांनी येथील भाष्यात आर्य–वृत्र याचा अर्थ आर्यरूपी शत्रू असा केला आहे.

ऋग्वेदात आर्यांना जसे शत्रू मानले आहे तसे दासांना आर्य कर अशीहि प्रार्थना केली आहे. 'आसमंतमिन्द्रणः स्वस्ति शत्रुतूर्याय बृहतीमृमृधाम। यया दासान्यार्याणि वृत्रा करो व्रजीन् सुतुकानादुषाणि॥' हे इंद्रा! तू आम्हाला शत्रूंचा नाश करण्यासाठी पुष्कळ आणि न संपणारी अशी संपत्ती दे. जिच्या योगाने दास हे आर्य होवोत आणि शत्रुत्व करणारे संबंधी मारले जावोत. (ऋगवेद.६.२२.१०)

यावरून निश्चित होते की आर्य किंवा दास एकाच संस्कृतीचे घटक होते. दास शब्द अधार्मिक वा यज्ञ न करणारा नास्तिक आर्यांनाच उद्देशून वापरला आहे.

विचार चिंतन

लो.टिळकांनी आपल्या 'आर्यांचे मूलस्थान' (आर्टिक होम इन द वेदाज) या ग्रंथात सहा महिन्याची रात्र, सहामहिन्याचा दिवस, दीर्घकालीन उषा इत्यादि वेदवचनांच्या आधारावर उत्तरध्रुवाच्या आसपास आर्यांचे मूलस्थान असल्याचे म्हटले आहे. यात टिळकांचा मुख्य अभिप्राय 'आर्य हिंदुस्थानात बाहेरूनच आले असे म्हणण्याचा नाही. उत्तरध्रुवाच्या आसपासहि आर्यांचे राहणे असले पाहिजे' असे सिद्ध करण्यावर टिळकांचा मुख्य भर होता. श्री.हनुमानप्रसाद पोद्दार, कल्याण मासिकाचे प्रसिद्ध संपादक यांनी आपली एक आठवण अशी उद्धृत केली आहे की 'आर्य बाहेरून आले असे म्हणण्याचा लोकमान्यांचा आग्रह नव्हता. लेखनाच्या ओघात अनेक पाश्चात्य पंडितांच्या मताला अनुसरून त्यांनी तसे म्हटले आहे. उत्तरध्रुवावर आर्यांची वसती हाच मुख्य प्रतिपाद्य विषय. आर्य बाहेरून आले अशा अर्थाची वचने मी पुढील आवृत्तीत सुधारून घेईन असे टिळक म्हणाले.' लो.टिळक आणि पोद्दार यांची ही भेट टिळक मंडालेहून सुटल्यानंतरची आहे. टिळक त्यावेळी बरेच थकलेले होते. होमरूलच्या चळवळीनेहि त्यावेळी त्यांचा बराच वेळ खाल्ला. त्यामुळे हे विधान प्रत्यक्षात मागे घेण्याइतकीहि सवड मिळाली नाही. वा अनवधानाने तो विषय विस्मरणाने राहून गेला. अलिकडचे हिंदुस्थानातील अनेक

बुद्धिवादी 'पहा! टिळकसुद्धा आर्य बाहेरून आले असे मानणारे होते.' असे म्हणून शुद्ध राष्ट्रीय विचारांच्या लोकांची तोंडे बंद करू पहातात. पण या बुद्धिवाद्यांना उत्तरध्रुव आर्यांचे मूळ वसतिस्थान होते हे टिळकांचे मत अमान्यच आहे. ते आर्यांचे मूलस्थान आशिया आणि युरोप यांच्यासंधीवर कुठेतरी असले पाहिजे असे म्हणतात. वास्तविक दीर्घरात्री आणि दीर्घउषा या अर्थाची वेदातील वचने आर्यांचा उत्तरध्रुवाशी संबंध सिद्ध करणारी आहेत. उत्तरध्रुव हे आर्यांचे मूलस्थान निश्चितच नाही. पण तो आर्यांचा उपनिवेश (कॉलनी) असू शकतो.

वेदामध्ये चारी दिशांना दीर्घकाल व्यापून असणाऱ्या उषांचा जसा उल्लेख आहे, तसाच 'येता उ त्या उषस: केतुमक्रत पूर्वे अर्धे रजसो भानुमञ्जते' (ऋग्वेद.१.९२.१) पूर्वेच्या दिशेला फडकणाऱ्या उषेचा ध्वज प्रत्येक वस्तूला प्रकाशित करताना दिसत आहे. ही स्थिती निश्चितच उत्तरध्रुवावरची नाही. आपल्या कुठल्याहि प्राचीन वाङ्मयात आर्य बाहेरून आल्याचा उल्लेख वा तसे म्हणतायेईल असा पुरावा यत्किंचितहि उपलब्ध नाही.

विचार चिंतन

आर्य शब्दाचा वास्तविक अर्थ सभ्य, सज्जन सुसंस्कृत, कर्तव्यनिष्ठ माणूस असा आहे. जो असा नसतो त्याला अनार्य म्हणत. योगवासिष्ठात आर्य शब्दाची व्याख्या देताना म्हटले आहे की 'कर्तव्यमाचरन् कामं अकर्तव्यमनाचरन्। तिष्ठति प्रकृताचारे स तु आर्य इति स्मृत:॥' जो कर्तव्यकर्म निष्ठेने आणि विपुल प्रमाणात करतो, तसेच अकर्तव्य, निषिद्ध, वाईट कर्म कटाक्षाने टाळतो, योग्य जातिवंत अशा वर्तनाने राहतो, त्याला आर्य असे म्हणतात. महाभारतात आलेलीहि आर्य शब्दाची व्याख्या जवळजवळ अशीच आहे. 'कर्तव्यमाचरन् कार्यं करोति स आर्य:'

यासाठीच अर्जुन जेव्हा युद्ध करण्याचे नाकारू लागला तेव्हा भगवान् कृष्णाने ' हे अनार्यासारखे वागत आहेस' असे म्हटल्याचा उल्लेख गीतेत आहे. शाकुंतल नाटकात उल्लेख आहे की दुष्यंत जेव्हां शाकुंतलेला ओळखण्याचे नाकारतो तेव्हा शकुंतला दुष्यंताला उद्देशून अनार्य शब्दाचाच उपयोग करते. संस्कृत वाङ्मयातील व्यवहारात सासऱ्याला आर्य व नवऱ्याला आर्यपुत्र म्हणण्याची प्रथा होती. त्यावरूनहि आर्य शब्द वंशवाचक नसून सुसंस्कृतपणाचा द्योतक होता. हे सिद्ध होते.

विचार चिंतन

आर्य अनार्य या कल्पनेचा इतिहासहि मनोरंजक आहे. साम्राज्यवादी इतिहासकारांनी हे षड्यंत्र कसे निर्माण केले, याचे ज्ञान प्रत्येक भारतीय माणसाला असणे आवश्यक आहे. 'भटके आर्य ॲक्सस नदीच्या काठावरून हिंदुकुश पर्वताच्या खिंडीतून पंजाबच्या भूमीवर उतरले आणि तिथे त्यांनी प्राथमिक, अविकसित स्वरूपाच्या वेदऋचांची रचना केली.' ही कल्पना रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या

कार्यालयात ६ एप्रिल १८६६ला विस्काउंट, स्ट्राफोर्ड यांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या सभेत प्रथम आविष्कृत झाली. प्रसिद्ध लिपीतज्ञ श्री.लक्ष्मण श्रीधर वाकणकर यांनी या सभेच्या कागदपत्रांचा अभ्यास करून म्हटले आहे की 'रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या लंडनच्या बैठकीचे इतिवृत्त प्रकाशित आहे. पण लो.टिळक व इतर विद्वज्जनांच्या दृष्टीस हे कसे पडले नाही याचे आश्चर्य वाटते.'

वै.आ.वा.पृ.३३

'वैदिक आर्य हे भटके अर्थात क्रूर, आक्रमक, असभ्य, असे होते. त्यामुळे अर्थातच नागरी संस्कृतीपासून पार दूर होते. त्यांना लिहिता येत नसे. भौतिक विज्ञानाच्या विकासाची गोष्ट तर दूर राहिली.' हा सर्व, तुमचे पूर्वज अगदी मागासलेले आक्रमक आणि अडाणी होते, असे हिंदुस्थानातील सर्व हिंदूंना खोटा इतिहास शिकविण्याच्या षडयंत्राचाच भाग होता.

वस्तुत: यातील एकहि विधान खरे नाही. शिकंदरचा सेनापति असलेला सेल्युकस याने आपला मेगॅस्थेनिस, चंद्रगुप्ताच्या राजसभेत राजदूत म्हणून नेमला होता. मेगॅस्थेनिसने हिंदुस्थानसंबंधीचा आपला वृत्तांत लिहून ठेवला आहे. त्याचे हे पुस्तक आज उपलब्ध नाही. अनेक पाश्चात्य लेखकांनी त्याच्या ग्रंथातील निरनिराळी वचने वा परिच्छेद आपापल्या ग्रंथातून संदर्भाप्रमाणे उद्धृत केली आहेत. त्याचे संकलन कोणीतरी पुढे केले. त्यावरून हिंदुस्थानचा त्या काळचा समग्र इतिहास उपलब्ध होतो असे म्हणता येत नाही. उत्खननातून निरनिराळ्या ठिकाणी निरनिराळ्या वस्तू सापडाव्या आणि त्यावरून संशोधकांनी काही तर्क बांधावे तसेच मेगॅस्थेनिसच्या लिखाणासंबंधी होते. त्याच्या मूळ ग्रंथातील जे परिच्छेद उपलब्ध आहेत, त्यावरूनहि आर्य बाहेरून आले असे विधान नाही. एकेठिकाणी मेगॅस्थेनिसने लिहिले आहे– 'हिंदुस्थान हा एक विराट देश आहे. त्यात वेगवेगळ्या जातीचे पुष्कळ लोक रहातात. त्यातील कुणीहि मुळात विदेशी वंशाचा नाही. सगळे आरंभापासूनच हिंदुस्थानीच आहेत. या देशात परकीयांचा एकहि उपनिवेश (कॉलनी) नाही.

एन्शन्ट इंडिया–मेगॅस्थेनिस पृ.२४

एकशे तीस–चाळीस वर्षांपूर्वी पेशवाईच्या शेवटच्या काळात एल्फिस्टन हा महाराष्ट्रात, त्यावेळी ईस्ट इंडिया कंपनीचा वरिष्ठ अधिकारी होता (गव्हर्नर) त्याने 'हिंदुस्थानचा इतिहास' या आपल्या पुस्तकात लिहून ठेवले आहे की, 'हिंदुस्थानातील हिंदूंचे पूर्वज ते सध्या रहातात त्या देशाव्यतिरिक्त आरंभी हिंदुस्थानबाहेरच्या दुसऱ्या कोणत्यातरी प्रदेशात रहात होते. असे मानण्याचे काहीहि कारण नाही. वेद, मनुस्मृति वा मनूच्या पूर्वीचा कोणताहि ग्रंथ यात हिंदूजातीच्या पूर्व निवासस्थानाचा कोठेहि

उल्लेख नाही.'

आ.बा.आ.पृ.१०

स्वामी विवेकानंदांनीहि द्रविड लोक हे दाक्षिणात्य, आर्य उत्तरेत राहणारे या मताचा निषेध केला आहे. सर्व हिंदुस्थान हा आर्यांचाच होता. दुसरे कोणीहि कधीहि येथे नव्हते असे म्हटले आहे.

आ.बा.आ.पृ.१०

आर्य जसे बाहेरून आलेले नाहीत, आक्रमक नाहीत तसेच भटकेहि नाहीत. त्यांच्या सुसंस्कृतपणाची, सभ्यतेची अनेक वर्णने वेदातून आलेली आहेत. शेती करणे हा वैदिककाळी मुख्य उद्योग होता. त्यासंबंधीची अनेक वर्णने वेदातून आलेली आहेत.

अथर्ववेदामध्ये एक कृषिसूक्त आलेले आहे. त्यात म्हटले आहे की देवांना हवि अर्पण करण्याच्या हेतूने चांगला शेतकरी नांगराचे जोखड बैलाचे मानेवर ठेवून आपले शेत नांगरत आहे; ज्यामुळे तांदूळ आणि जव प्राप्त होतील. हे धान्य आम्हाला लौकरच मिळावे. नांगराचा फाळ शेतात खोलवर जाऊन शेत नांगरो. नांगराचा फाळ आम्हास सुख देवो. त्यामुळे पुष्कळ धान्य उत्पन्न होवो. या धान्यानी सोमयज्ञ सिद्धीस जावो. बीजाची मुळे खोलवर जाऊन रुजोत. या (पिका)मुळे गायी व इतर पशू याचे पोषण होवो. वारा आमच्या शेतीचे रक्षण करो. वायू सूर्य या देवता आम्ही दिलेला हविर्भाग ग्रहण करोत. तसेच आमचे शेत धान्याने समृद्ध होवो. शेतकऱ्यांनी नांगराला बैल जोडावे. वेसण आणि आसूड यांचा उपयोग बैलांना सुखकर व्हावा. (अलिकडच्या जीवदया संस्थेचा विचार येथे आहे असे दिसते.) नांगरणीचे तास आमचे हवन ग्रहण करोत. (हे योग्य ते खत घालणे असणार). (शेतीमुळे) उत्तम माणसे निर्माण होवोत. मरुतांनी विश्वेदेवाकडून प्रेरणा घ्यावी आणि आम्हाला लोण्याने युक्त असे गहू विपुलपणे द्यावेत' त्यात वर्णिलेले शेतीचे स्वरूप भटक्या जमातीचे असू शकत नाही.

विचार चिंतन

सहस्रस्तंभी भवनांचे वर्णन आहे. त्या खांबावरून दागिने घातलेल्या स्त्रियांच्या प्रतिमा कोरलेल्या असत. रुद्राध्यायाच्या चमकातून ज्या वस्तूंच्या मागण्या केल्या आहेत आणि ज्या उद्योगांचे वर्णन केले आहे, आणि हे सर्व यज्ञासाठी उपयोगात आणावयाचे असते असे जे म्हटले आहे ते सर्व भटक्या समाजाला लागू पडणे शक्य नाही. मासानुमास किंवा वर्षानुवर्ष चालणारे यज्ञाचे वर्णन वेदातून येते. तेहि भटक्या समाजात संभवत नाही. मोहन–जो–दडो आणि हडप्पा येथील उत्खननातून गावांच्या रचनेचे अत्यंत विकसित, रेखीव आणि प्रगल्भ स्वरूप लक्षात येते. तेथे आढळून आलेली सांडपाण्याची

योजना पक्क्या विटांचा उपयोग, घरे– रस्ते यांची मांडणी ही आजहि कौतुकाची वाटावी इतकी चांगली आहे. इंग्रजांनी ही सभ्यता वा संस्कृति आर्यांच्या आगमनापूर्वीची आहे असे खोडसाळपणे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तो अर्थात अयोग्य आहे. नवीन संशोधनाने उत्खननातून सापडलेली ही संस्कृति वैदिकच होती असे आता सिद्ध झाले आहे.

वैदिक आर्यांना लिहिता येत नव्हते असा एक जावईशोध आधुनिक संशोधकांनी लावला आहे. श्री.इरावतीबाई कर्वे या विदुषी 'महाभारतकालीहि कोणाला लिहिता येत नव्हते' अशा प्रकारचे उल्लेख आपल्या 'युगान्त' या महाभारतावरील पुस्तकात करतात. अर्थातच हे म्हणणे चुकीचे आहे.

यज्ञप्रसंगी, पूजादि प्रसंगी वा पारायण करताना मंत्र वाचून म्हणू नयेत अशा तऱ्हेचा निषेध शास्त्रातून येतो. वाचून मंत्र म्हणणारा वैदिक हा निकृष्ट मानला जातो. यावरूनहि वेदमंत्र लिहिले जात असत हे सिद्ध होते. महाभारतात एके ठिकाणी 'वेदविक्रयिणश्चैव वेदानां चैव दूषका:। वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिन:॥' असा जो उल्लेख आहे तोहि लेखनाचाच द्योतक आहे. डॉ.रा.ना.दांडेकरांनी म्हटले आहे की लेखन व अक्षर यांच्या अस्तित्वाची पुरेशी प्रमाणे उपलब्ध आहेत. ती हिंदुस्थानच्या अगदी आरंभीच्या सांस्कृतिक इतिहासापासून सापडतात. वेद मुखोद्गत म्हणण्याची परंपरा जरी रूढ असली तरी मुखोद्गत असणे एवढेच वेदाचे स्वरूप होते असे मानणे ठीक नाही. मुखोद्गत म्हणण्याला मंत्रशक्तीचे महत्त्व होते. त्यामुळे उच्चारणहि अधिक शुद्ध स्वरूपात टिकून रहात असे. वेदाशी संबंधित साहित्य छंदशास्त्र. ज्योतिष, शिक्षा, निरुक्त यांची निर्मिती लेखनाची कला उपलब्ध असल्याविना संभवत नाही.

विचार चिंतन

वेदामध्ये गायत्री, उष्णिग्, अनुष्टुप्, बृहती, पंक्ती, त्रिष्टुप्, जगति, प्रस्तारपंक्ति, शक्करि इत्यादि अनेक छंदांचा उल्लेख येतो. या छंदांच्या ओळींची, आणि प्रत्येक ओळीतील अक्षरांची संख्या निश्चित असते. सर्व ऋग्वेद हा छंदोबद्ध आहे. इतरहि वेदातून गद्यासवेच छंदांचाहि उपयोग केलेला आहे. हे सर्व लेखनकला अस्तित्वात असेल तरच घडणारे आहे.

अक्षरशब्दाच्या व्युत्पत्तीचा विचार केला तर न पुसले जाणारे, कोरलेले असा त्या शब्दाचा अर्थ होतो. तेहि लेखनाचेच उदाहरण आहे.

वेदामध्ये 'तक्षण' शब्द कोरणे, तासणे अशा अर्थी येतो. हा शब्द ऋग्वेदाच्या सर्व मंडलातून पंधरा–सोळाहून अधिक ठिकाणी आलेला आहे. त्यातील पुष्कळ ठिकाणी कोरून लिहिणे असाच त्याचा अर्थ आहे. त्यातील काही ऋचा अशा – 'सनायते गोतम इंद्रं नव्यं अतक्षत् ब्रह्म हरियोजनाय।' (ऋग्वेद १.६२.१३) हे अश्वारूढ इंद्रा! गोतमाने तुझ्या स्तुतीची एक नवीन ऋचा कोरली

आहे. 'इनोत पृच्छ जनिमा कवीनां मनोधृत: सुकृतस्तक्षतद्याम् इमा उ ते प्रण्यो वर्धमाना अधनु धर्म णिग्मन्।'(ऋग्वेद ३.३८.२) कवींच्या मनामध्ये ही ऋचा जन्म घेत आहे. ती जेव्हा कोरली जाते तेव्हा ती व्यवस्थित होते. तुझे स्तवन करताना वाहणाऱ्या वायूप्रमाणे ती वृद्धिंगत होवो.

'अपूर्व्या पुरुतमानि अस्मै महे वीराय तवसे तुराय विरप्शिने वज्रिणे शंतमानि वचां स्यासास्थविराय तक्षं' (ऋग्वेद) ज्याची पुष्कळ स्तुति केली जात आहे अशा हे महावीर वज्रधारणकरणाऱ्या इंद्रा! जो रथ तासतो त्या सुताराप्रमाणे आम्ही या कवितेचे तक्षण (कोरणे) केले आहे.

या सर्व ठिकाणी वेदमंत्र वा वेदाच्या ऋचा कोरल्याचा उल्लेख आहे. अर्थात हे कोरून लिहिणेच आहे. 'उतत्वा पश्यन् न ददर्श वाचं उत त्वा शृण्वन् न शृणोत्येना' (ऋग्वेद) येथे पहात असूनहि वाणीला पाहू शकला नाही. ऐकत असूनहि तिला ऐकू शकला नाही असे वर्णन आलेले आहे. याचा अर्थ वाणी पाहिली म्हणजे लिपीबद्ध शब्द असले पाहिले पण मथितार्थ कळू शकला नाही. असे म्हटले आहे. ददर्शवाचं ही पदे नि:संदिग्ध आहेत. त्यावरून वेदकालीहि लेखनकला होती असे निश्चितपणे म्हणता येते. (ऋग्वेद १०.७१.४)

'सूर्याया भद्रमिद् वासो गाथयैति परिष्कृतम्।' (ऋग्वेद १०.८५.६) येथे सूर्याचे वस्त्र गाथेने परिष्कृत केले होते असे म्हटले आहे. गाथा म्हणजे मनुष्याने संपादन केलेला काव्यसंग्रह. असे संपादन करणारास 'गाथिन्' अशी नामाभिधा असे. गाथेने वस्त्र अलंकृत केले होते असे म्हणण्यात काही काव्यवचने कशिद्याच्या स्वरूपात वस्त्रावर विणली होती. असे हे वर्णन आहे. हाहि वेदातील लेखनकलेच्या अस्तित्वाचाच पुरावा आहे. आजहि धार्मिक वृत्तीची माणसे आपापल्या इष्ट देवतांच्या नावानी अलंकृत अशी उत्तरीये वापरतात हे आपण पहातो. वरील ऋचेवरून ही पद्धती वेदाइतकी प्राचीन दिसते.

मॅक्समूलरने पाणिनीच्या कालीहि लेखन कला अवगत नव्हती असे जे विधान केले होते त्याचे खंडन श्री.गौरीशंकर ओझा यांनी पुराव्यानिशी केले आहे. पाणिनीने ग्रंथ या शब्दाचा उल्लेख केला आहे. ग्रंथ शब्दाचा अर्थच मुळी चांगली बांधलेली लिखित पृष्ठे असा आहे. वेदामध्ये लेखनाचा उल्लेख आहे. तर तो पाणिनीच्यावेळी असणार नाही असे शक्यच नाही.

३७३ पण अनेक विद्वान मंडळी पाश्चात्यांची री ओढून 'महाभारतकाली लेखनकला ज्ञात नव्हती' असे म्हणतातच. महाभारतातच वेदाचे सदोष लेखन करणाराला दोष दिला आहे. त्याकाळी वेद लिहिले जात होते, हे यावरून प्रत्ययास येते. तेव्हा इतर लेखन होत असणारच. इ.स.पूर्वी चौथ्या–पाचव्या शतकात हिंदुस्थानला कागदाचे ज्ञान होते. आर्लेस्टन या गृहस्थाला कागदावर खरोष्ट्री लिपीत लिहिलेले एक हस्तलिखित चीनमध्ये मिळाले होते. तेव्हा कागद हा प्रकारहि हिंदुस्थानातच सर्व प्रथम निर्माण झाला आहे. 'प्राचीनकाळी हिंदुस्थानातील लोक मागासलेले होते, अडाणी होते, विज्ञानापासून

दूर होते' असे मानण्याची, गृहीत धरण्याची बुद्धिवाद्यांची एक परंपरा आहे. ती अत्यंत खोडसाळ आहे. नवीन नवीन उपलब्ध होऊ लागलेल्या पुराव्याने हे लक्षात येते.

डॉ.वि.श्री.वाकणकरांनी ३.४.१९८८ला विश्वहिंदूसंमेलनाच्या निमित्ताने सिंगापूर येथे वाचलेल्या एका प्रबंधात म्हटले आहे की, 'आपले वैदिक ऋषीमुनी आकाशातील नक्षत्रांच्या गतीचे अध्ययन करीत असत. त्यांना सूर्यग्रहण, चंद्रग्रहणाच्या कारणाचे ज्ञान युरोपातील विद्वानांच्या कितीतरी आधी झाले होते. खगोलातील वस्तुस्थितीचे अध्ययन करण्यासाठी तुरीय यंत्राचा उपयोग करीत असत. आज जे साधन टेलिस्कोप म्हणून ओळखले जाते तसेच हे यंत्र होते. अनेक प्राचीन संहिता ग्रंथात या तुरीय यंत्राच्या निर्माणाची प्रक्रियाहि दिली आहे. श्री.वाकणकरांनी पुढे म्हटले आहे की त्यांच्या स्वत:च्या वस्तुसंग्रहात स्फटिकाची बहिर्गोल, अंतर्गोल, समतल अशी भिंगे आहेत. आणि ही भिंगे इ.स.पूर्व दुसऱ्या–तिसऱ्या शतकातील आहेत.

द्वैपायन व्यासांनी सूर्यकिरणाची गति अचूक मोजल्याचा उल्लेख महाभारतात आहे. 'योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च योजने। एकेन निमिषार्धेन क्रममाण नमोऽस्तुते॥' (महा.शांति.३/२३) निमिष म्हणजे सेकंदाचा १६/७५ वा भाग.या प्रमाणाने दोनहजार दोनशे दोन योजनांचे गणित केले की ते एक लक्ष शहाऐंशी हजार मैल किंवा तीन लाख किलोमीटर या आजच्या विज्ञानाने निर्धारित अशा प्रकाशाच्या वेगाच्या अगदी जवळ येते. श्री.वाकणकरांनी त्या निबंधात अगस्ति संहितेचा उल्लेख करून वीजनिर्मिती प्राणोज्यवायूचे पृथक्करण (ऑक्सि–हायड्रो) उदानाचा फुगा करून उडविणे अशा वैज्ञानिक गोष्टींचा उल्लेख केला आहे.

विचार चिंतन

सभ्यतेच्या विकासाच्या दृष्टीने वापरल्या जाणाऱ्या साधनांच्या स्वरूपात अश्मयुग, ताम्रयुग, कांस्ययुग, लोहयुग अशी काही कालगणना केली जाते. त्यावरून मानवी सभ्यतेचा काळ ठरविला जातो. पण त्याचे निर्णायक पुरावे उपलब्ध होत नाहीत. उलट सगळ्यात आधुनिक असलेले जे लोहयुग, ज्याचा काळ शकापूर्वी दोन–अडीच हजार वर्षापूर्वीचा मानला जातो. पण स्टोलीहू या वैज्ञानिकाला अश्मयुगीन मानवाच्या सांगाड्याचा भाग असलेली एक कवटी सापडली. पण त्याबरोबरच लोखंडी चिलखत आणि भाल्याची टोकेहि सापडली. आता अश्मयुगीन मानव लोहयुगात मानावयाचा, का लोखंडाचे अस्तित्व अश्मयुगात होते असे मानावयाचे ? कारण अश्मयुगीन मानव पस्तीसहजार वर्षांपूर्वीच पृथ्वीतलावरून अस्त पावला असे मानले जाते. हे सगळे असे पाहिले की निर्णय होतो तो असा – आपल्याला ज्ञात असा (विकसित) मानून कोट्यावधि वर्षापासून विविध अर्ध मानवांसवे रहात आलेला आहे. आणि एकाचा दुसऱ्यात विकास झाल्याचे काहीहि वास्तविक प्रमाण नाही पण तरीहि विकासवादाचे

प्रतिपादन वैज्ञानिक असून त्याविरुद्ध शंका अथवा टीका करणे जणू धर्मद्रोह आहे असा जोरदार प्रचार चालू असतो.

भा.इ.प्रा.पृ.३७

ऋग्वेदादि वेदात उल्लेख आहे त्यावरून सभा आणि समिती असे विशिष्ट लोकसमूहाचे दोन प्रकार होतात. कदाचित आजच्या विधान परिषद आणि विधानसभा यासारखे त्यांचे स्वरूप असावे. विदथ असा आणखी एक लोकसमूहाचा प्रकार होता. भा.इ.प्रा. पृ.१५८वर म्हटले आहे की, या विभिन्न सभात बहुमताने घेतलेला निर्णय सर्व सदस्यांवर बंधनकारक असे. आणि तो कार्यवाहीत आणला जाई. यावरून असे दिसते की या सभांना समाजाचा अथवा राज्यशासनाचा मान्यतायुक्त पाठिंबा असावा. या सभांच्या निर्णयाची अवज्ञा केल्यास काही शिक्षाहि होत असतील.

सभा समिती व विदथ या तीन संस्थांचा एकमेकीसह उल्लेख येतो. त्यातहि सभेचा उल्लेख इतरांच्या पेक्षा अधिकवेळा येतो. या तीन संस्थांच्या स्वरूपाविषयी मतभेद आहेत. काही लोक हे तीनहि शब्द पर्यायवाची मानतात. परंतु सभेचे व समितीचे वेगवेगळे उल्लेख दिसून येतात. तसेच या दोघात सामंजस्याची आवश्यकता प्रतिपादन केली आहे. त्यावरून सभा आणि समिती या भिन्न संस्था होत्या हे सिद्ध होते.

सभेच्या कार्यक्षेत्रात युद्ध–शांति–भूमि–विवाद–कर–खेळातील लबाडी–व्यापार–संरक्षण इत्यादि विषय चर्चेला येत.

भा.इ.प्रा.१५९

राजसत्ता अस्तित्वात असली तरी ती पूर्णपणे अनिर्बंध नव्हती. तिच्यावर समितीचे नियंत्रण असे. समितीच्या विरुद्ध आचरण पाप गणले जात असे. व असा पापी राजा प्रसंगी पदच्युत केला जात असे.

भा.इ.प्रा.पृ.१६२

विदथचे स्वरूप सामाजिक जीवनात महत्त्वाचे होते असे वेदावरून दिसते. विदथात ब्राह्मण, श्रीमंत, दाते, कवी, योद्धे, स्त्रिया, राजे, अधिकारी, सामान्य जन आदि सर्व उपस्थित असत. क्वचित् खेळासारख्या कार्यक्रमासाठीहि विदथ भरत असे.

विदथात ज्याची इच्छा असे तो भाग घेई. तेथे निवडणुकीचा प्रश्न नव्हता. पण सभा समिती अशा संस्थांसाठी निवडणुकीची काही पद्धत असावी. राजपद अस्तित्वात येण्यापूर्वी जो कोणी शासनप्रमुख असेल, तो जनतेच्या संमतीने स्थानापन्न होत असे. नंतर राजपद युद्धकालीन आवश्यकतेतून निर्माण झाले असावे. तरी जनतेची संमति हा त्याचा आधार होता. एक पाश्चिमात्य विद्वान म्हणतात की, ‘ प्राचीन भारतातील सार्वभौमत्व कल्पनेचा मूळ आशय समग्र जनता ज्यात भाग घेते अशी लोकसत्ता हा

होता.'

भा.इ.प्रा. १६९

दशरथाने रामाला अभिषेक करण्यापूर्वी प्रजाजनांकडून आधी संमति मिळवली होती. असा उल्लेख वाल्मिकी रामायणात आहे. भारतीय परंपरेत 'प्रजा सुखे सुखं राज्ञः प्रजानां च हिते हितम्।' असे ध्येय राजापुढे असे.

विचार चिंतन

तंजावरचा कलेक्टर याने इ.स. १८७९ मध्ये लिहिलेल्या एका पत्रात म्हटले आहे की इंग्रजांविषयी आत्यंतिक शत्रुभावना बाळगणारा ब्राह्मणाशिवाय दुसरा कोणताहि वर्ग नाहि. स्वातंत्र्याच्या चळवळीचे नेतृत्व ब्राह्मणच करीत असलेले पाहून ब्रिटीशांचे हे मत पक्के झाले.

पु.सं.कु. ३२

'ब्राह्मणांनी समाजाचे शोषण केले आणि शूद्रादि बहुजनसमाज दारिद्र्यात खितपत राहिला', हे विधान केवळ अतिशयोक्तच नाहि तर धादांत असत्य आहे. इंग्रजांच्या आगमनापूर्वी शूद्र वर्गातील बहुसंख्य लोक निरनिराळ्या व्यवसायाचे कुशल कर्मचारी होते. आणि त्यामुळे खाणेपिणे आणि निवारा (रोटी कपडा और मकान) याची ददात सामान्यतः कोणालाच नव्हती. आणि अपवाद असतील तर ते ब्राह्मणवर्गातहि होते. मुळातच ३॥% असलेल्या ब्राह्मणगटातील १०% हि लोक संपन्न म्हणता येईल असे नव्हते. पेशवाईमध्ये ब्राह्मणातील काहि लोकांना संपन्न जीवन जगता आले पण हाहि गट तुलनेने ब्राह्मणेतर संपत्तीमानांच्या पेक्षा बराच लहान होता. शासनव्यवस्थेत ज्यांचा कर्मचारीरूपात प्रत्यक्ष सहभाग असे, त्यांनाच संपन्न असे काहि प्रमाणात म्हणता येत असे. पौरोहित्य हेच केवळ ज्यांच्या उपजीविकेचे साधन आहे, त्यांचे जीवनमान निकृष्टच म्हणावे लागेल. त्यामुळे ब्राह्मणातहि गृहस्थ आणि भिक्षुक असे दोन गट निर्माण झाले होते. आणि यात भिक्षुक उपाध्याय म्हणून पादस्पर्शपूर्वक नमस्काराचा धनी असला तरी त्याचे समाजातील व्यावहारिक स्थान कनिष्ठ प्रतीचेच मानले जात असे. त्याच्या घरात मुलगी देण्यास सहसा कुणी सिद्ध नसे.

आंध्र प्रदेशाच्या संदर्भात एका जिल्ह्यातील पाहणीचा उल्लेख करून मिनाक्षी जैन म्हणतात– ब्राह्मणांपैकी ६६% लोक आपल्या मुलांना कसलेहि शिक्षण देऊ शकत नाहि. दारिद्र्य रेषेखालील जगणाऱ्या लोकांची अखिल भारतीय टक्केवारी ४५ असताना ब्राह्मणातील अशा लोकांची टक्केवारी १० नी जास्त आहे. मिनाक्षी जैन निश्चयाने म्हणतात की राष्ट्राच्या अन्य प्रांतातील स्थिती याहून वेगळी असेल असे मानण्यास काहिच कारण नाहि. (उत्तरप्रदेश आणि बिहार किंवा गढवालचे पहाडी

प्रदेश यातील अनेक गावातून ब्राह्मणांची गृहस्थिती अनेक हरिजन कुटुंबापेक्षाहि खालच्या प्रतीची असल्याचे मी प्रत्यक्ष अनुभविले आहे.)

कर्नाटकातील विभिन्न जातीतील लोकांचे दरडोई उत्पन्न काढण्याचा एक अभ्यास केला गेला. त्या राज्याच्या अर्थमंत्र्यांनी १ जुलै १९७८ला राज्यसभेत पुढील आकडेवारी दिली, ख्रिस्ती– रु.१५६२.००, मुसलमान– रु.९९४.००, वक्कलिंग – रु.९१४.००, अनुसूचित जाती– रु.६८०.००, अनुसूचित जमाती–रु.५७७, ब्राह्मण–रु.५३७. अशा स्थितीत ब्राह्मणांनी समाजाचे शोषण केले या म्हणण्याला काहि अर्थ नाहि.

ब्राह्मणांनी शूद्रांना अज्ञानात ठेवले हेहि विधान अज्ञानमूलक आणि विकृत आहे. शूद्रांना वेदज्ञान नव्हते किंवा दिले जात नाहि हे खरेच आहे. पण सांस्कृतिक, व्यावहारिक, नैतिक, धार्मिक ज्ञानाचा विचार शिक्षणाच्या संदर्भात करावयाचा असेल तर हे ज्ञान रामायण–महाभारत–पुराणे यातून प्रत्यक्ष वेदोपनिषदापेक्षा कितीतरीपटीने अधिक आहे. आणि या रामायणादि ग्रंथाची निर्मिती तर बहुजन समाजाला सज्ञान करण्यासाठीच आहे. त्याचे प्रवक्तेहि ब्राह्मण नसलेले सूतच असत. जीव–जगत्– जगदीश्वर विषयक जे सिद्धांत तत्त्वज्ञान म्हणून प्रतिपादिले जातात, त्याचेहि प्रतिपादन वेदोपनिषदामधे काहिसे विस्कळित आणि गूढ अशा सूत्रमय स्वरूपात आहे. महाभारतातील ग्रंथात ते कितीतरीपटीने सुसंगत आणि सविस्तरपणे मांडलेले आहे. तेव्हा शूद्रांना ब्राह्मणांनी अज्ञानात ठेवले हे म्हणणे खोटे आहे.

श्री.राजीव दीक्षित या 'आजादी बचाव' आंदोलनाच्या प्रवर्तकांनी आपल्या ७ क्रमांकाच्या ध्वनिपट्टिकेमध्ये (कॅसेटमधे) सबळ पुराव्याच्या आधारे म्हटले आहे की हिंदुस्थानची शासन व्यवस्था इंग्रजांच्या हातात येताच १८३५मध्ये इंग्रजांनी भारतातील निरनिराळ्या प्रांतांचे शैक्षणिकदृष्ट्या सर्वेक्षण केले. त्याचे प्रांतवार वृत्तांतहि प्रकाशित केले. त्यात मद्रास प्रांताचा वृत्तांत अशी नोंद करतो की १ लक्ष ५७ सहस्र गावापैकी १ लक्ष ५० सहस्र गावात उच्च शिक्षणाची सोय होती. त्यात शिक्षण घेणाराची जातवार वर्गवारी – शूद्र ७० % व उरलेल्या ३०%मधे ब्राह्मण–क्षत्रिय–वैश्य या त्रैवर्णिकातील विद्यार्थ्यांचा समावेश असे. हिंदुस्थानातील शूद्रांच्या हातामधे निर्मितीचे मोठे तंत्रज्ञान होते. वैद्यकीय क्षेत्रातील उच्च दर्जाची शस्त्रक्रिया शिकविणारी १५०० महाविद्यालये त्या प्रांतात होती. आणि त्यात जातीने न्हावी असलेल्या विद्यार्थ्यांची बहुसंख्या होती. आज आधुनिक म्हणून ज्या प्लॅस्टिक सर्जरीचा उल्लेख केला जातो ती अठराव्या शतकाच्या शेवटी शेवटी तरी हिंदुस्थानात प्रत्यक्ष कार्यवाहित होती. हैदरअलीने त्याच्याशी लढणाऱ्या इंग्रज सेनेचा पराभव करून त्यांचा प्रमुख कॅप्टन कुक याचे नाक कापले तेव्हा ते एका लहान गावातील शस्त्रवैद्याने (प्लॅस्टिक सर्जरी करून) जोडून दिले. तेव्हा त्या कुकने आपल्या इंग्लंडमधील सर्जन मित्राला म्हटले की, 'तुला काहिच येत नाहि. हिंदुस्थानात जाऊन शिकून ये.'

१८३५मध्ये या मद्रास प्रांतात २३०० वास्तुविद्येची महाविद्यालये होती. त्यातील बहुसंख्य शिक्षक आणि विद्यार्थी पेरियर जातीचे असत. हि जात अस्पृश्य समजली जाणारी होती. पण सुंदर आणि भव्यमंदिराचे बांधकाम हिच जात करीत असे. त्यांचे हे कर्तृत्व आणि कौशल्य इंग्रजांनी धुळीला मिळविले. त्यासाठी पेरियर जातीने मंदिरे बांधू नयेत असा निर्बंध केला. ह्यूम नावाच्या कलेक्टरचाच यात प्रमुख सहभाग होता.

सरबुझा या मध्यप्रदेशातील विभागामध्ये सर्वात अधिक कृष्णायस(पोलाद) बनविले जात असे. त्याच्यावर पाण्यात पडून राहिले तरी लौकर गंज चढत नसे. असे उत्तम लोखंड तयार करणारे १०सहस्र कारखाने हिंदुस्थानात होते. गिरीजन खाणीतून लोखंडाचे खनिज काढून आणीत. आणि कुशल लोहार त्यापासून उत्तम पोलाद तयार करीत. ईस्ट इंडिया कंपनीची जहाजे या लोखंडापासून बनविली जात. म्हणजे असे एक विशेष तंत्र इथे विकसित झालेले होते. इंग्रजांनी निर्बंध करून खाणीतून लोहखनिज उकरून काढण्यास बंदी केली आणि हा धंदा पार बसला. गिरीजनांना आणि लोहाराना दारिद्र्य आले. कुणी खाणीतून असे लोखंड काढले तर त्याला कठोर शिक्षा देण्यात येई. बहुतेक वेळा काहिनिमित्त काढून गोळी घालून मारले जाई.

हिंदुस्थानातील वस्त्रव्यवसायाचीहि इंग्रजांनी अशीच क्रूरपणे वाट लावली. विदेशात ख्याति प्राप्त झालेले आणि युरोपातील श्रीमंत घराण्यात भूषण म्हणून मिरविले जाणारे हे, कापड फार सुंदर आणि तलम असे. हे सूत ४००–४५० क्रमांकाचे असे. यंत्रावरहि इतके बारीक सूत निर्माण करता येत नाहि. इंग्रजांच्या लँकशायर आणि मँचेस्टर येथील कापड गिरण्या त्यामुळे पाहिजे तेवढा लाभ मिळवू शकत नव्हत्या. इंग्रजांनी अत्यंत क्रूरपणानी या कुशल कोष्ट्यांचे, साळ्यांचे हाताचे आंगठे तोडले. काहींचे तर हातच कापले. अशा थोट्या झालेल्या लोकांची संख्या त्यावेळी ३ ॥–४ लाखाच्यावर होती. इंग्रजांनी शेतीवरहि नानाप्रकारचे प्रत्यक्ष–अप्रत्यक्ष कर लादण्यास आरंभ केला. आणि या सर्वांचा परिणाम म्हणून सर्व समाज दैन्य दारिद्र्यानी पीडला गेला. हे सर्व पाप मुळात इंग्रजांचे आहे. पण त्यानी ते मोठ्या धूर्तपणे नानाप्रकारच्या लटपटी खटपटी करून ब्राह्मणांच्या माथी मारले. या इंग्रजी काव्याला महाराष्ट्रातील श्री.ज्योतिबा फुले आणि दक्षिणेमधील श्री.रामस्वामी नायकर बळी पडले. त्यांनी ब्राह्मणाविरुद्ध अत्यंत भडक, अश्लील,असत्य, अतिशयोक्त, अनैतिहासिक अशा लेखनाचे शस्त्र उपसले. अत्यंत खोटेपणाने ब्राह्मण–ब्राह्मणेतर वाद माजविला. अद्यापहि तो मिटला नाहि. उलट निवडणूक, आरक्षण, गठ्ठामते, सत्तास्पर्धा अशा निमित्ताने तो वाढतोच आहे.

फुले इत्यादि मंडळींचा दलित आणि दरिद्री वर्गाविषयीचा जिव्हाळा अत्यंत प्रामाणिक आहे, असे मानले तरी त्याचा झालेला आविष्कार ज्या पद्धतीनी झाला त्यामुळे कधी नव्हती ती कटुता

जातीजातीत निर्माण झाली. ब्राह्मणांचा अत्यंत द्वेष करणारे ब्राह्मणेतर आणि दलित ,यांच्यात तरी एकोपा कुठे निर्माण झाला आहे! ब्राह्मणेतरातहि मराठा आणि मराठेतर यांच्यातील वाद आणि संघर्ष सतत खदखदत आहे. दलितातहि महार आणि महारेतर मांग,ढोर, चांभार, यांच्यातील परस्पर अस्पृश्यता जवळजवळ तशीच टिकून आहे. गेली दीडशे वर्षे ब्राह्मण जात शिव्या खाते आहे. अनर्गल अपशब्द आणि तिरस्कार झेलत आहे. तरी इतरांचे त्यामुळे काहि विशेष भले झाले आहे असे दिसत नाहि. ब्राह्मण सत्तेच्या राजकारणातून जरी बाहेर फेकला गेला असला असे दिसत असले, तरी आपल्या बुद्धीच्या आणि कर्तृत्वाच्या बळावर चांगला टिकून राहिला आहे. काहिसा संपन्न झाला आहे. पण त्यांनी वैश्यशूद्रांचे व्यवसाय अंगिकारले आहेत. त्यामुळे हे घडले आहे. ब्राह्मणाने त्याग–संयम–तपस्या–विद्वत्ता–समाजहिताची चिंता वहाण्याची नैसर्गिक प्रवृत्ति या सद्‌गुणांना तिलांजली दिली आहे. आणि तो कुक्कुटपालन, मद्यनिर्मिती असे केवळ शूद्रातिशूद्रांचे व्यवसाय करण्यातहि खंत बाळगेनासा झाला आहे. पूर्वीचे हे सारे शूद्र वर्गातील कुशल कर्मचारी मजूर होऊन राहिले आहेत.

विचार चिंतन

एखाद्या व्यक्तीचा नैसर्गिक कल ठरविण्यात अनुवंशिकतेचा महत्त्वाचा भाग असतो. या कारणाने वैज्ञानिक विशेषेकरून जीवशास्त्रज्ञ जननतंत्राची भाषा बोलत असतात. हि वस्तुस्थिति समोर असताना वर्णव्यवस्थेसंबंधीच्या चर्चेला नाक मुरडणे हे निदान अशास्त्रीय तरी आहेच.

शास्त्रात वर्णन केलेल्या आदर्श प्रकारच्या ब्राह्मणाची किंवा क्षत्रियाची गाठ पडणे जवळजवळ दुरापास्त झाले आहे हे खरे. पण त्याचे मुख्य कारण गेली दोनशेहून अधिकवर्षे वर्णव्यवस्था हि अशास्त्रीय असल्याचा छाप मारून तिच्याविरुद्ध अविरत चाललेला विषारी प्रचार हे आहे. हिंदुस्थानने ती व्यवस्था अनेक सहस्रके यशस्वीपणे राबविली होती. गेल्या एकतीससहस्र वर्षांच्या इतिहासाची त्याला साक्ष आहे. धार्मिक आणि जातीय संघर्ष या काळात भारतात कधीहि उत्पन्न झाले नाहित. इस्लामचे आक्रमण आणि पॉलप्रणित ख्रिस्तीधर्माचे पाय लागल्यामुळेच गेल्या अकराशे वर्षात हिंदुस्थानात निरनिराळ्या प्रकारच्या सामाजिक आणि आर्थिक आपत्तींनी प्रवेश केला. ज्या देशात सोन्याचा धूर निघत होता, आणि दुधातुपाच्या नद्या वहात होत्या, तो देश आज दारिद्र्याने पीडिला गेला आहे. आणि त्याची जागतिक प्रतिष्ठा केविलवाणेपणाने वावरत आहे.

पु.सं.कु.१०४

वास्को–ड–गामा हा लुटारु तस्कर सहाव्या पोपने केलेल्या वाटणीप्रमाणे इ.स.१४९८मधे हिंदुस्थानात आला. आणि त्याने अतिथीधर्माने उदारपणे वागणाऱ्या कालिकतच्या झामोरीन राजास कपटाने ठार मारविले. आणि अनेकवेळा सोन्याच्या नाण्याने भरलेली जहाजे हिंदुस्थानातून पोर्तुगालला

नेली. कोलंबसने अमेरिकेत जाऊन सुधारलेल्या बंदुकीच्या बळावर तिथल्या कोट्यावधी रेडइंडियनांना ठार मारले. अमाप सोने लुटले. तेथील रेडइंडियनांची संख्या आज ६५सहस्राच्या आसपास आहे. आणि हे अमेरिकन आज आम्हाला मानवतावाद शिकवत आहेत.

१८५०मध्ये हिंदुस्थानचा निर्यात व्यापार जागतिक व्यापाराच्या ३३% होता तो आज ०.०१% एवढाच उरला आहे.

(श्री.राजीव दीक्षित यांच्या आजादी बचाव आंदोलन–ध्वनिपट्टिकेवरून)

महाराष्ट्राची आद्य प्रसिद्ध राजवट शातवाहन राजांची होती. त्यांनी आपली सत्ता ख्रिस्तपूर्व दोनशेबत्तीसच्या सुमारास स्थापन केली. त्यावेळी महाराष्ट्रात ब्राह्मण, क्षत्रिय, सोनार, तांबट, कोष्टी, तेली, धनगर, गवंडी, सुतार, माळी, शेतकरी, रंगारी, बुरुड, व्यापारी, दुकानदार, गंधी, वैद्य, इत्यादि जातीचे व व्यवसायाचे लोक रहात असून त्या सर्वांनी आपापल्या भागातील लेण्यांना लहानमोठ्या देणग्या दिल्या आहेत. त्यात सोनार, बुरुड, तांबट, गंधी, माळी, सुतार, यांनी देणग्या दिल्याचा उल्लेख आहे.

मु.पु.म.खंड १/पृ.२१,२२

(यावरून बुरुडापर्यंतच्या सर्वजाती, आपापल्या परंपरागत व्यवसायात गढलेल्या असून ते ते व्यावसायिक, लेणी निर्माण करण्याच्या अत्यंत महागड्या प्रकल्पासहि देणग्या देऊ शकण्याइतके संपन्न होते. आणि त्यांची नावे शिलालेखावर कोरण्या इतक्या त्यांच्या देणग्या महत्त्वपूर्ण होत्या.)

विचार चिंतन

पाश्चिमात्त्यांकडे 'इतिहास' म्हणावा असे प्राचीन साहित्य फारच थोडे आहे. हिंदूचा इतिहास मात्र पुराणे व इतर ग्रंथातून (काही दंतकथामिश्रित) उत्तम मिळतो. पुराणे हे मानवी आस्तित्व, शास्त्रीय ज्ञान, तत्त्वज्ञान, नीतीकल्पना, प्राचीन स्थलांतराविषयक स्मरण–टिपण इत्यादीचे सुंदर मिश्रण आहे.

पुराणांमध्ये इ.स.पूर्व सहा ते तीन दशलक्ष वर्षापूर्वीच्या वसाहतींचे काही ठळक उल्लेख आहेत.

आर्य द्रष्टे व ज्ञानी होते. त्या आराखड्यात प्रत्येक वर्णाला वेगळे स्थान होते. वर्णसंकर निषिद्ध होता. ही वर्णव्यवस्था प्रत्येकाला अर्थाजनाचा, श्रद्धाविश्वासाचा, सामाजिक जाणिवांचा, वेशभूषेचा वेगळा हक्क देते. राज्य कसे चालवावे ? याचा पाठ यामध्ये मिळतो. याला लक्षावधि वर्षांच्या अनुभवाची जोड आहे. राज्यशासनाचे पूर्ण विवेचन त्यात आहे. वेद, पुराणे इतिहास(महाभारत)मनुस्मृती, याज्ञवल्क्यस्मृति, शुक्रनीती, कौटिल्याचे अर्थशास्त्र यामध्येहि हे विवेचन आढळते.

आधुनिक जगाच्या दृष्टीत हिंदू समाज गेल्या चारदशलक्षाहून अधिक काळ आपले सत्त्व यशस्वीपणे टिकवणारा एकमेवाद्वितीय समाज. परकीय आक्रमणे, रक्तपात, क्रांती इ.मुळे त्यामध्ये

म्हणण्यासारखा फरक झाला नाही.

फ्रे.अॅ.डॅ.

या हिंदूसमाजाची विचारांची पद्धत अत्याधुनिक आहे. व यांच्याकडे इतर समाजातील प्रश्नांवर उत्तरे आहेत.

हिंदुत्वाला पूर्णत: वैचारिक बैठक पक्की आहे. येथील संत मंडळीनी सर्व समाजाला जागृत एकरस करुन हा समाज सतत पुढे –दैवीप्रगतीच्या मार्गावर नेला.

हिंदू समाजाचा अभ्यास करणे म्हणूनच सर्वांना प्रथम हिताचे ठरेल. देव, निसर्ग यांचा मूळ हेतू लक्षात घेऊन पूर्णत: तर्कसंगत अशी समाजाची मांडणी फक्त हिंदूनीच केली. पाश्चात्यांची स्थिति अगदी या उलट आहे. मुळात पूर्णपणे विषम असणाऱ्या घटकांना पुस्तकी समानता या इतरेजनांनी दिली. व तेथेच त्यांच्या सामाजिक अपयशाची बीजे रोवली.

पाश्चात्य तसेच इस्लामी नगरपद्धतीमध्ये जी समानता म्हणवतात ती मुळात खोटी आहे. आणि जेथेसमानता लादली गेली ती ती वसाहत लयाला गेली.

फ्रे.अॅ.डॅ.

राजवाडे यांनी मराठ्यांच्या कर्तृत्वाविषयी जे सिद्धांत प्रस्थापिले आहेत ते अत्यंत अशास्त्रीय तर्कदुष्ट व प्रमाणशून्य आहेत.... (मराठ्यांसंबंधीची) पहिली वांशिक उपपत्ती मांडल्यानंतर ही दुसरी (आर्थिक उपपत्ती) त्यांनी दोन वर्षांनी मांडलेली आहे.

तेव्हा त्यावेळी पहिलीची दखल घेऊन ती त्याज्य की ग्राह्य हे राजवाडे यांनी सविस्तर सांगावयासहवे होते. पण ते तसे कधीच करीत नाहीत. त्यामुळे त्यांच्या एकंदर लेखनात परस्पर विसंगत, अगदी ध्रुवभिन्न, परस्पराशी मेळ नसलेले असे अनेक सिद्धान्त, अनेक विधाने, अनेक मते सापडतात. इतके नव्हे तर पहिले मत मांडल्यानंतर आपण जणू त्या गावचेच नाही अशा भूमिकेवरून राजवाडे दुसरे मत मांडताना (स्वत:च्याच) पहिल्याची हेटाळणी करतात. हा सर्व प्रकार मोठा खेदजनक आहे.... राजवाड्यांच्या सिद्धान्ताचा परामर्श करताना व त्यांच्या संशोधनकार्याचे मूल्यमापन करताना याचा (विचार करणे) पुष्कळ उपयोग होईल.

पु.ग. सहस्रबुद्धे, सह्याद्रि मासिक–एप्रील १९६५ पृ.१४

१६.. विज्ञान–तंत्रविज्ञान

विज्ञानातील शोध मुख्यत: दोन प्रकारचे असतात. सृष्टीतील विविध नियम शोधण्याचा. सृष्टीतील वस्तूंची उत्पत्ति, त्यांच्यातील कार्यकारणभाव त्यांचेपरस्परावरील परिणाम, सृष्टीतील घटनाक्रमांचे वैशिष्ट्य इत्यादिचे स्वरूप जाणून घेणे हा पहिला प्रकार. दुसरा प्रकार– या पहिल्या प्रकाराच्या ज्ञानाचा

मनुष्याच्या उपयुक्ततेच्या दृष्टीने त्याच्या सुखसोयी वाढविण्याच्या दृष्टीने तंत्रांचा अवलंब करून विशिष्ट प्रकारची यंत्रे वा साधने निर्माण करणे . यातील पहिला प्रकार हा शुद्ध विज्ञानाच्या स्वरूपाचा असून बव्हंशी निरुपद्रवी आहे. त्यातून माणसाची असामान्य बुद्धिमत्ताहि प्रगट होते.

दुसरा प्रकार मात्र तसा नाही, त्यामुळे वरवर पाहता माणसाची काहि सोय झाली. त्याचे श्रम उणावले असे दिसत असले तरी परिणामी हे सगळे दीर्घकालीन हिताचे ठरतेच असे नाही. मनुष्याची सुखसोय वाढविणारे प्रत्येक साधन, प्रत्येक यंत्र वा उपकरण नाना प्रकारचे प्रदूषण वाढविण्यास कारणीभूत झालेले आहे. अन्न, पाणी, वातावरण आरोग्याच्या दृष्टीने अधिकाधिक घातक होत आहे. त्यात ध्वनिप्रदूषणाची भर पडली आहे. यंत्रासाठी लागणारे वा यंत्रातून निर्माण होणारे नानाप्रकारचे किरण आणि त्यांच्या लहरी आरोग्याचा ऱ्हास करीत आहेत. हृद्रोग, दुष्टार्बुद अशा रोगांची संख्या वाढते आहे. यादृष्टीने विचार करता प्रगति व सुधारणायांचे मूल्य काय ?

विचार चिंतन

नौकानयन या विषयात प्राचीन भारतीयांनी पुष्कळच प्रगति केली होती. मोठ्या नौकांच्या निर्मितीतहि त्यांनी विशेष कौशल्य प्राप्त केले होते. त्यातून समुद्रमार्गे दूरदूरच्या देशांशी व्यापार चालत असे आणि त्यातून भारताकडे संपत्तीचा ओघ वहात असे.

श्री. वासुदेव शरण अग्रवाल यांनी 'सार्थवाह ' या पुस्तकात लिहिलेल्या भूमिकेत म्हटले आहे की, 'भारतीय व्यापारी जगात जी सोन्याची शेती झाली तिची उमललेली फुले वेचणाऱ्या व्यक्ति म्हणजे सार्थवाह. हे बुद्धिमान्, सत्यनिष्ठ, साहसी, व्यवहारकुशल, उदार, दानशूर, धर्म–संस्कृति यांच्याबद्दल आस्था बाळगणारे, नव्या स्थित्यंतराचे स्वागत करणारे, देशविदेशाचे जाणकार, ग्रीक, शक, पल्लव, रोमक, हूण, ऋषिक इत्यादि परदेशियांशी खांदा भिडविणारे, या परदेशीयांच्या रीतीभातीचे पारखी असे होते.' (भूमिका पृ.१२)

गुप्तयुगातील सागरी सार्थवाह जेव्हा सोने व रत्ने कमावून देशांतराहून परत येत असत तेव्हा सव्वापाव ते सव्वामण सोने ते दान करीत असत. ज्या विहिरीच्या पाण्याने हा संकल्प सोडला जात असे त्यांना समुद्रकूप म्हणत असत.

त्याकाळी व्यापरासाठी प्रसिद्ध असलेल्या मथुरा, काशी, प्रयाग, पाटलीपुत्र या नगरात असे समुद्रकूप आजहि आढळतात. भीटा येथे सापडलेल्या एका मातीच्या मुद्रेवर नावेत उभ्या असलेल्या लक्ष्मीची प्रतिमा आहे. ती तत्कालीन (नौकेतून होणाऱ्या) व्यापारात मिळणाऱ्या संपत्तीचे प्रतीक आहे. (भूमिका पृ २५)

सागरी सार्थवाहांची व त्यांचे अभिन्न सहकार्य असलेल्या नाविकांची कीर्तिगाथा

समजल्याशिवाय भारतीय इतिहासाची कथा पूर्णपणे समजत नाही. आपल्या इतिहासाचे अनेक पदर समुद्रापलीकडील देशामध्ये द्वीपान्तरामध्ये अडकलेले आहेत. त्याचे श्रेय भारतीय खलाशांना आहे. 'मिलिंद प्रश्नात' म्हटल्याप्रमाणे भारतीय खलाशी विचार करीत असे की 'मी नोकर आहे. या जहाजावर वेतन मिळविण्यासाठी मी नोकरी करीत आहे. या जहाजामुळेच मला माझे अन्नवस्त्र मिळते. मी आळशी किंवा कामचुकार होऊन चालणार नाही. दक्षतेने मी जहाज चालवले पाहिजे.' हा विचार म्हणजे भारतीय – समुद्रसंचाराची दृढ नीति होय. (यावरून त्याकाळी मजुरांच्या मनातहि आपल्या कर्तव्याची भावना किती उत्कटतेने जागृत होती हे स्पष्ट होते. त्यामुळेच हिंदुस्थान संपन्न होता. आणि सर्व समाज सुख–स्वास्थ्य, समाधान यांचा मोकळ्या मनाने ऊपभोग घेत होता.)

विचार चिंतन

अनेक वैज्ञानिक सिद्धांताची मुळे हिंदू तत्त्वज्ञानात फार फार पूर्वी नोंदविलेली आढळतात. १) अलेक्झांड्रियाचा राजा क्लेमंट याने ज्याचा उल्लेख ब्राह्मणाचा शिष्य असा केला, त्या पायथॅगोरसचा प्रसिद्ध सिद्धांत २) कणादाच्या परमाणुवादाने हजारो वर्षापूर्वीच अनुवादिलेली आजची पश्चिमी अणुविषयक प्रणाली. ३) कपिलमुनीने प्रगट केलेला प्रकृति–पुरुष हा द्वंद्वात्मक सिद्धांत. हाच हेगेल अरणि मार्क्स यांच्या द्वंद्वात्मक विरोध विकासवादाचा पूर्वज आहे. ४) आर्यभट्टाने कोपरनिकसच्या आधी निदान हजारवर्षे पृथ्वी सूर्याभोवती फिरते हा सिद्धांत मांडला. ५) असत: सत् अजायत हि बृहस्पतीने स्वीकारलेली आणि उपनिषदांनी पूर्वपक्ष म्हणून मांडलेली धारणा पुढे कित्येक शतकाने झालेल्या डेमॉक्रेटस्च्या भौतिकवादाचे मूळ आहे. ६) आइनस्टाइनने विकसित केलेली विचारप्रक्रिया नासदीयसूक्तात सहस्रावधि वर्षापूर्वी सूत्ररूपाने ग्रथित केली आहे. (मनुष्याच्या बुद्धीची झेप अधिकात अधिक जिथवर जाणे शक्य आहे तेथवर नासदीय सूक्ताच्या द्रष्ट्याचे विचार आधीच पोचलेले आहेत असा उल्लेख लो.टिळकांनी केलेला आहे.) शास्त्रीय तत्त्वांच्या संदर्भात एच्.जी.चेर्निशेवस्की यांनी म्हटले आहे की आधुनिक शास्त्राकडून स्पष्ट आणि सिद्ध केलेली तत्त्वे हि वस्तुत: ग्रीक तत्त्वज्ञांनी आधीच शोधलेली वा मान्य केलेली होती. आणि भारतीय विचारवंतांनी तर ती त्याहिपूर्वी केव्हाच शोधून मान्य केलेली होती.

ति.प.ठे. ७०

हिंदुस्थानात देवदेवतांच्या पुढे होणाऱ्या, क्वचित् यज्ञाच्या निमित्ताने होणाऱ्या पशूबलीच्या नावाने तथाकथित बुद्धिवादी आरडाओरडा करीत असतात. पण प्रसाधनांच्या निर्मितीसाठी होणाऱ्या जीवजंतूंच्या वेदनामय हिंसेकडे त्यांचे सोयीस्करपणे लक्ष नसते. ससे, गिनिपिग, कुत्री, बेडूक, उंदीर, माकडे इत्यादींना अत्यंत क्लेशकारी अमानुषपद्धतीने जगविले वा मारले जाते. डुकरे, केसाळप्राणी, उंट

आणि शेळ्यामेंढ्या, यांची दुरावस्था किती जणांना माहित आहे ? प्रत्येक दहाव्या मिनिटाला एक देवमासा अतीव वेदनांनी मारला जात आहे. अस्वले, साप, मुंगसे, कोंबडे यांच्या भाळीहि हेच दुर्दैव असते. डौलदार काळविट हे त्याच्या अतिशय मृदु कातड्यासाठी आणि शिंगासाठी सापळ्यात पकडले जातात. हस्तिदंताच्या अवांछनीय लोभासाठी हत्ती मारले जातात. शांपू, लिपस्टिक्स्, दंतमंजन, साबण, अति उच्चप्रकारची सुगंधी द्रव्ये यासाठी अनेक प्राण्यांची हिंसा होते. सामान्य माणसाला गुरे, हरणे, मासे, मांजरे, कासवे, खारी, शहामृग, गर्भवती घोड्या, कांगारु यांच्यावर कसे अत्याचार होतात हे माहित नसते. आपला सौंदर्यवर्धनाचा हव्यास हा केवळ प्राणिजन्य साहित्यानेच पुरविण्याची गरज नाहि. खाण्याच्या उपयोगी नसलेल्या अन्य वनस्पतीजन्य तेलाचा वापर त्यासाठी होऊ शकतो. हे आपल्या अद्ययावत् स्त्रियांना माहित आहे का ?

ति.प.ठे. ७३–७४

अविकसित देशावर ऋण आणि निवेश यांच्या बळावर मुक्त अर्थव्यवस्था लादणारी अमेरिका स्वत:च मुक्त व्यापाराच्या तत्त्वापासून वाढत्या प्रमाणात दूर जात आहे. एकेकाळी पवित्र मानल्या गेलेल्या तत्त्वाचा तिने पूर्ण त्याग केलेला आहे.

ति.प.ठे. ८६

१७.. अर्थशास्त्र

१९९२ पर्ययतच्या मागील ४७ वर्षात जागतिक उत्पन्नातील अविकसित देशांचा भाग १२% पासून ५ % पर्यंत घसरला तर त्याच काळात श्रीमंत देशांचा भाग ६६% पासून ७९% पर्यंत वाढला.

आधुनिक पश्चिमी तंत्रविज्ञानामुळे संपत्तीचे केंद्रीकरण होते हे सर्वज्ञात आहेच. पण त्यामुळेच दरिद्री आणि श्रीमंत यांच्यातील दरी रुंदावते. आणि तिची परिणति सामाजिक अंसंतोष उलथापालथ यात होते. अविकसित देशाना दिलेले ऋण हे ऋणव्यवहाराच्या सेवेसंबंधीच्या अटी पूर्ण करण्यासाठीच वेचले जाते. तेव्हा उदारीकरण हे आमच्या वातानुकुलीत पुरोगाम्यांचे अज्ञान आहे वा त्यांचा तो दांभिकपणा तरी आहे.

ति.प.ठे. ९०–९१

राष्ट्रीय उत्पन्नाचा अभ्यास करण्याच्या एकूण तीन पद्धती आहेत. त्यापैकी राष्ट्रीय उत्पन्न ठरविण्यासाठी सध्या खर्चाच्या मोजदादीच्या पद्धतीचा अवलंब केला जातो. कुटुंबातील एकूण खर्चाचा आणि बचतीचा हा अभ्यास असतो. अशा अभ्यासातून चोर, तस्कर, फसवणूक करणारे, भ्रष्टाचारी यांच्या कुटुंबाना वगळलेले नसते. उत्पन्न कोणत्या मार्गाने मिळवलेले आहे याचे कोणाला सोयरसुतक

नसते. समाजातील अपराधांचे प्रमाण अधिक नसते. समाजातील अपराधांचे प्रमाण अधिक असेल तर आरक्षी विभाग न्यायविभाग आणि कारागृहे यांच्यातील शासकीय चाकरांचे प्रमाण पुष्कळ असेल त्यांचे वेतनहि एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नात समाविष्ट केले जाईल. दुसऱ्या शद्बात असे म्हणता येईल. की समाजात अपराधांचे प्रमाण अधिक असेल तर राष्ट्रीय उत्पन्नहि अधिक असेल. प्रा. डेव्हन पोर्ट यांनी असा सिद्धांत पुरस्कारिलेला आहे की ज्याला विपणीत (बाजारात) मूल्य असते, अशा कोणत्याहि व्यवहाराला उपयुक्तता असते. (म्हणून उपभोग्यहि असतो.) त्यामुळे वेश्याव्यवसाय हा अर्थशास्त्रीय अभ्यासाचा विषय आहे. कारण त्याला मूल्य आहे. म्हणून तो उपयुक्तहि आहे.

विचार चिंतन

अपराधी आणि समाजविघातक घटकांच्या कौटुंबिक खर्चाचा समावेश करून ठरविलेले नीतिहीन अर्थव्यवहाराचे राष्ट्रीय उत्पन्न हे मूल्याधिष्ठित अर्थव्यवहाराच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या कितीतरी पटीने अधिक असे. हि मूल्यावर आधारलेली अर्थपद्धति कशी सदोष आहे हे प्रा. पिंगु यांनी गमतीने पुढील उदाहरणावरून दाखवले आहे.

मोलकरणीला वेतन दिले जाते. ते वेतन राष्ट्रीय उत्पन्नात धरले जाते पण जर का त्या मोलकरणीशी तिच्या धन्याने विवाह केला तर ते वेतन लुप्त होईल.आणि त्या प्रमाणात राष्ट्रीय उत्पन्नात घट येईल. (परदेशात अशी उदाहरणे पुष्कळ घडतात. हिंदुस्थानात असे क्वचित् घडत असेल) हिंदुस्थानात माता–भगिनी –पत्नी–कन्या स्वयंपाकादि घरकामे करतात. आपण त्यांचा स्वीकारहि करतो पण हि सर्वकामे विना वेतन असतात. तेथे उपयुक्तता निश्चित आहे पण श्रममूल्य, विनिमयमूल्य नाहि म्हणून हि उपयुक्तता राष्ट्रीय उत्पन्न ठरविताना लक्षात घेतली जात नाहि. हेच आपण बाहेर उपहारगृहादि स्थानी जाऊन जेवण इत्यादि घेतले तर मात्र त्यासाठी झालेला व्यय राष्ट्रीय उत्पन्न ठरविताना स्वीकारला जातो.

ति.प.ठे. १२–१३

व्यवहारातील तुटक तुटक कप्याकप्याने विचार करण्याच्या पद्धतीमुळेआधुनिक पश्चिमी अर्थतज्ञ नैतिकता आणि आर्थिक व्यवहार यांच्यातील (आवश्यक) नाते समजून घेण्यात अपयशी ठरले आहेत. 'जीवनाची नैतिक मूल्ये शिकविणे हे अर्थशास्त्रीय प्रणालीच्या कक्षेत येत नाहि.' असे लॉर्ड लिओनेल रॉबिन्स यांचे म्हणणे आहे. श्रीव्यास महर्षींनी मात्र गुणवत्तेचा आणि प्रतिष्ठेचा निर्देशांक म्हणून भौतिक यशाला मान्यता मिळू लागणे हे कलियुगाचा (म्हणजेच अध:पतनाचा) प्रारंभ सूचित करणारे आहे. असे म्हटले आहे.

आधुनिक अभिजात अर्थशास्त्राच्या कक्षेत केवळ लाभावर दृष्टी ठेवणारे, भांडवल

गुंतविणारे , व्यापारी नि उत्पादक आणि वेतन मिळविणारे कामकरी एवढ्यांचाच विचार येतो. या दोनहि गटांना अधिकाधिक ऐहिक लाभ होणे हेच जीवनाचे साध्य वाटते. या अर्थशास्त्राच्या दृष्टीने समाजाचे अन्य घटक अस्तित्वातच नसतात.

गेल्या शतकातील बहुतेक युरोपियन अर्थशास्त्रज्ञांना, धर्महिन अर्थशास्त्रामुळे समाजाचा ऱ्हास होईल याची चाहूल लागली होती. स्मिथ आणि मार्शल यांनी माणसाच्या आर्थिक जीवनाच्या संदर्भात धर्माचा विशेष रीतीने उल्लेख केला आहे. धर्मावर श्रद्धा नसेल तर माणूस चुकीच्या मार्गाने जाईल. हे लक्षात ठेवले पाहिजे. पण तरीहि स्मिथ आणि मार्शल यांना शतकातील आर्थिक मानवाने उपेक्षेत टाकले आहे.

ति.प.ठे.११/१२

आधुनिक काळात लॉर्ड लिओनेल रॉबिन्सने मनुष्याच्या आवश्यकता (गरजा) अमर्याद असतात, आणि साधने मात्र मर्यादित असतात. हे लक्षात घेऊन अर्थशास्त्राची व्याख्या करताना या दोनहिमध्ये योग्य निवड निश्चित करण्याची कल्पना मांडली आहे. (आवश्यकता –गरज हा शब्द फसवा आहे. निसर्ग विचारात घेतला तर गरज कधीहि अमर्याद होऊ शकत नाहि. अर्थशास्त्रामध्ये वर्गवारीने गटवारीने प्रकार पुष्कळ आहेत. साम्यवादी, समाजवादी, भांडवलवादी, सहकारवादी. पण यात कुठेहि मानवतावादी म्हणजे मानवकल्याणवादी प्रकाराचा उल्लेख नाहि. धर्माधिष्ठित अर्थशास्त्र हेच वस्तुत: मानवहिताचा विचार करणारे आहे. गांधीवादी अर्थवाद हा बराचसा याच्याजवळ येतो.

ति.प.ठे. १४

भारताने स्वीकारलेल्या मिश्र अर्थव्यवस्थेत साम्यवादी शासकीय नियोजन आणि अलिकडच्या काळातील भांडवली पद्धतीतील मुक्त अर्थव्यवस्था यांचा आंधळा अवलंब केला आहे. त्यातून आजची आर्थिक अनवस्था निर्माण झाली आहे. (भ्रष्टाचाराचा आरंभ खरे तर नेहरुंच्या राजवटीपासूनच झाला होता.) पण लालबहादुर शास्त्रींच्या हत्येनंतर या देशाच्या शासकीय व्यवस्थेमध्ये अनिर्बंध उधळण, भ्रष्टाचार, व्यक्तिगत लाभासाठी अविवेकी स्पर्धा या गोष्टीना ऊत आला. (उपलब्ध असलेली) केवळ गेल्या दशकातील देशाच्या डोक्यावरील ऋणाचे आकडे पाहिले तरी परिस्थितीचे गांभीर्य लक्षात येऊ शकते. देशांतर ऋण १९८०–८१मध्ये ४८४५१ कोटीचे होते. ते ९०–९१मध्ये २७९५२८ कोटी पर्यंत म्हणजे जवळजवळ सहापट वाढले. अंतर्गत ऋणाचे जी.डी.पी.शी असलेले प्रमाण ३५.६ % पासून ५४.४% वाढले. १८८९ मध्ये हिंदुस्थानच्या डोक्यावरील परकीय ऋण ६२५०९ कोटी डॉलरचे होते. विनिमय दराप्रमाणे हि संख्या १५६५७२ कोटीच्या पुढे जाईल. (हा उल्लेख १९९२ मधील आहे.)

ति.प.ठे. १६–१७

पश्चिमी तंत्रविज्ञानाच्या आयातीमुळे या तंत्राच्या वापरासाठी कर्मचाऱ्यांचे प्रशिक्षण आवश्यक आहे. हे प्रशिक्षण सर्वांना देता येत नाहि. अत्यल्प अशा उच्चशिक्षितांनाच ते देता येते. नव्या तंत्राच्या अद्ययावत कौशल्याचे प्रशिक्षण घेऊ न शकणाऱ्यांची संख्या फार मोठी असेल ते सर्व बेकारीत फेकले जातील. अशा रीतीने तंत्रातील पालटाचे आणि आधुनिकीकरणाचे परिणाम कर्मचाऱ्यांनाच भोगावे लागतील.

ति.प.ठे.१९

आधुनिक तंत्रविज्ञानाच्या प्रगतीचा आदर्श काय आहे ते दक्षिण कॅलिफोर्निया विद्यापीठातील अर्थशास्त्र विभागाचे प्रमुख डॉ. बॅरेन यांनी स्पष्ट केले होते. ते म्हणाले –आम्हि तंत्रविज्ञानाला अशा अवस्थेपर्यंत नेऊ इच्छितो की आम्हि अगदी प्रचंड अशा निर्माणीत (कारखान्यात) दोनच कर्मचाऱ्यांच्या भरवशावर सर्व निर्माणी चालविता येईल. सर्व यंत्रे, निर्माणीच्या धन्याने एक कळ दाबली की काम करू लागतील आणि निर्माणीचे काम अव्याहत कार्यवाहीत येईल. तेथे कुणी गडबड घोटाळा करू नये म्हणून संरक्षणासाठी एक चांगला अल्सेशियन कुत्रा पाळला जाईल आणि त्याच्या खाण्यापिण्याची व्यवस्था करण्यासाठी एक माणूस ठेवला जाईल.

मोठ्यातल्या मोठ्या निर्माणीत काम करण्यास आवश्यक असलेले हेच ते दोन कर्मचारी. या अशा तंत्रविज्ञानाला आता अमेरिकेतच उग्र विरोध होऊ लागला आहे. त्यामुळे लाखो माणसे बेकार झाली, अमेरिकेतील कामकऱ्यांची संधटना या तंत्राला विरोध करू लागली आहे. अधिकात अधिक लाभ हेच केवळ या भांडवलवादी अर्थशास्त्राचे हृदयशून्य धोरण आहे.

रा.सा.चु. पृ.१०

परकीयांच्याकडून आयात केलेले तंत्रविज्ञान हे सुस्थितीत राहण्यासाठी परकीयांशी संलग्नता ठेवावी लागते, आणि ती परकीय आर्थिक साम्राज्यवादाला जन्म देते, असे अनुभवाअंती लक्षात आलेले आहे. त्यातहि तंत्रविज्ञान सतत पालटत राहते. जुने जाऊन नवे येत असते. तसे व्हावे म्हणून शास्त्रज्ञांना संशोधनासाठी राबविले जाते. असे हे निरुपयोगी झालेले जुने तंत्रविज्ञान, त्याची उत्पादन प्रक्रिया, त्यासाठीची यंत्रसामुग्री फेकून देण्यासाठी अविकसित देश हि चांगली उकिरड्याची जागा ठरते. आज आपल्या हिंदुस्थानात असा कचरा प्रचंड प्रमाणात सातत्याने येतो आहे. त्यात घातक किरणांचे उत्सर्जन करणारी, अणु विघटनातून निर्माण होणारी भयंकर राखहि असते. विकसित देश या कचऱ्याचेहि भांडवल करतात, ते आणखी निराळेच. उकिरड्यावर टाकून दिल्याप्रमाणे विकसनशील देशात टाकून दिलेल्या पश्चिमेकडील कालबाह्य तंत्रविज्ञानामुळे निर्माण होणाऱ्या पर्यावरण संतुलनाच्या मर्यादा हिंदुस्थानसारख्या देशात केव्हाच पायदळी तुडविल्या गेल्या आहेत.

अमेरिकेतसुद्धा जेथे १८९० मध्येच प्रदूषणावर निर्बंध घालणारा नियम पुढे आलेल्या भौतिक उपभोक्तावादाच्या लाटेत वाहून गेला. तेथे हिंदुस्थानात पश्चिमी तंत्राच्या आंधळ्या अनुसरणातून असा कोणताहि प्रदूषण प्रतिबंधक निर्बंध निरर्थक ठरला तर काहिच नवल नाहि.

सध्यातरी राज्यस्तरीय अधिकाऱ्याकडून प्रमाणपत्रक घेणे हा केवळ एक उपचार उरला आहे. प्रदूषण प्रतिबंधक यंत्रणा आपल्या निर्माणीत उभारली जाईल एवढे आश्वासन उद्योगपतीने देणे पुरेसे आहे. प्रत्यक्षात तशी यंत्रणा बसविली जाते की नाहि, तिचा उपयोग केला जातो की नाहि, हे क्वचितच परीक्षिले जाते.

ति.प.ठे.१००–१०१

प्रदूषणविषयक निर्बंध करताना ते पुष्कळ व्यापक आणि बारकाव्याने विचार करून केले जातात. त्यासाठी राज्यपातळीवर आणि केंद्रपातळीवर घातले जाणारे कडक नियमहि आहेत. पण त्याची कार्यवाहि मुळीच होत नाहि असे म्हटले तरी चालेल.

हे झाले उद्योगधंद्याविषयी. नद्या, वने, टेकड्या, पर्वत यांच्या परिसरातील प्रदूषणांच्या परिणामाकडे अजून लक्षहि दिले जात नाहि. अमर्याद अविवेकी तोडणीमुळे वृक्षसंख्या झपाट्याने उणावत आहे. अरण्ये ओसाड होत आहेत. त्यामुळे शेतीला उपयोगी असणाऱ्या जमिनीची धूप होते आहे. भूगर्भातील पाण्याचे साठे घटत आहेत. पाऊस अनिश्चित होतो आहे. उद्योगपतींची स्वस्त अशा प्राणिज कच्च्या मालाचा शोध घेण्याची वृत्ति, टाकाऊ पदार्थांची विल्हेवाट लावण्याची सोयीची पद्धति, केवळ आर्थिक लाभासाठी कोणत्याहि प्रदूषणाला संवेदनाशून्य प्रोत्साहने देण्याची राजकारण्यांची प्रवृत्ती, यामुळे आधीच अपुऱ्या असलेल्या संबंधित निर्बंधांचे पुरे विडंबन चालले आहे. केवळ अर्थलाभावर दृष्टी ठेवून शेतीचे पारंपरिक पीक नाहीसे केले जात आहे. आणि व्यापारी दृष्टीने लाभदायक अशी पिके घेतली जात आहेत. वृक्षांची जी काहि थोडी बहुत लागवड प्रत्यक्षात होते आहे तीहि व्यापारी दृष्टीने प्रदूषित झाली आहे.

ति.प.ठे.१०३–४

जे.हिक्स या नोबेल पारितोषिक विजेत्याने स्वीकारोक्ति दिली आहे की, 'भविष्यातील वेध घेणाऱ्या गुणधर्मांचा पश्चिमेकडील आर्थिक नियंत्रणात अभाव आहे.' स्यांम्युआलसन् हा या विचाराशी सहमत आहे. त्याच्या मते, 'अमेरिकी अर्थशास्त्रज्ञ हे पाळलेले अर्थशास्त्रज्ञ आहेत. शासनाचे आश्रयार्थी आहेत.' (ते राज्यकर्त्यांना अनुकूल अशाच विचारांचे प्रतिपादन करणार. अशा स्वार्थी अप्रामाणिकांच्या पाठी लागल्यामुळे अविकसित किंवा विकसनशील देशांचे कल्याण कसे होणार ?)

अमेरिकेसारख्या देशातहि हि व्यवस्था अयशस्वी ठरत असल्याची चिन्हे दिसत आहेत.

अमेरिकेत आर्थिकदृष्ट्या १२० शतकोटी डॉलरची तूट आली. ती भरून काढण्यासाठी अमेरिकेला जपानी गुंतवणूकदारावर अवलंबून राहावे लागले. हा उल्लेख १९९२चा आहे. १२० शतकोटी डॉलर्स म्हणजे १खर्व २०अब्ज डॉलर्स. आपल्या रुपयाच्या मापाने हा आकडा ४१ खर्वाहून अधिक होतो.

ति.प.ठे.१०६

जॉन मेनॉर्ड केन्स याने म्हटले आहे की, 'आपण ज्याच्या कह्यात गेलो तो उतरत्या कळेचा आंतरराष्ट्रीय पण व्यक्तीवादी भांडवलवाद यशस्वी झालेला नाहि. तो बुद्धियुक्त नाहि. न्याय्यहि नाहि. तो अपेक्षित फल देत नाहि. थोडक्यात तो आम्हाला अप्रिय आहे. आणि आता आम्हि त्याचा तिरस्कार करू लागलो आहोत.'

हा केन्स याच भांडवलवादाचा अलिकडच्या काळातील तारणहार मानला जात असे.

'वॉशिंग्टन बेड टाइम स्टोरीज्' या आपल्या अलिकडच्या पुस्तकात हर्बर्ट स्टेन्स हा अर्थशास्त्रज्ञ आपल्या पन्नास वर्षाच्या कारभारातील अनुभवाचे दोन महत्त्वाचे धडे प्रस्तावनेत नोंदवितो.

१) अर्थशास्त्रज्ञांना फारसे काहि कळत नाहि.

२) अर्थनीति ठरविणाऱ्या राजकारण्यांसकट इतर लोकांची जाण अर्थशास्त्रज्ञांपेक्षाहि अल्प असते.

ति.प.ठे. १०७

नव्या औद्योगिक समाजाचा एक महत्त्वाचा विशेष म्हणजे पूर्वीप्रमाणे आता उद्योजक व्यापारी अथवा औद्योगिक अधिकारी यांना महत्त्व राहणार नाहि. यापुढे शास्त्रज्ञ, गणितज्ञ, अर्थविशारद, समाजशास्त्रज्ञ, संगणकाच्या आधारे नवीन बौद्धिक तंत्रविज्ञान राबविणारे असेच लोक प्रमुख असतील.

तंत्रवैज्ञानिक क्रांतीमुळे समाजरचनेतील विविध वर्गाचे स्वरूप व त्यांचे नाते कसे पालटते आहे हे अमेरिकेच्या उदाहरणावरून स्पष्ट होते. आज अमेरिकेत शरीरश्रमाची कामे करणारांचे अथवा 'निळ्या गळपट्टीच्या' कामकऱ्यांचे प्रमाण एकूण कर्मचाऱ्यांच्या एकतृतीयांश झाले आहे. युरोपियन औद्योगिक समाजात एकद्वितीयांश आहे. संगणकाच्या वापराचे प्रमाण वाढले तर ते प्रतिवर्षी ५ लाखाने घटेल. (आता हे असे प्रचंड प्रमाणात बेकारी निर्माण करणारे तंत्रज्ञान राष्ट्राच्या आणि एकूण समाजाच्या दृष्टीने किती उपयोगाचे ?)

ति.प.ठे.१०९

प्रत्यहि नवे संशोधन सर्व दिशांनी वाढत राहणे आणि प्रयोगात्मकतेने ते लगेच कार्यवाहित आणणे याची जणु होड लागली आहे. आता अपत्यसंभवासाठी पतिपत्नींना (खरे तर स्त्रीपुरुषांना) एकत्र असे फारसे कर्तव्य उरलेच नसेल. आता त्यांच्या परस्परसंबंधाचे आणि कुटुंबसंस्थेचे भवितव्य काय

राहिल ? (याचा विचार कुणी करणार आहे की नाहि)

प्रजनन शास्त्राने अशी अपेक्षा केली आहे की दोन हजार चाळीस शकापर्यंत पाहिजे त्या गुणधर्माचा माणूस जन्माला घालण्याची शक्यता निर्माण होईल. तसे खरोखरीच प्रत्ययाला आलेच तर याची शाश्वती देता येईल का की हे प्रजननशास्त्र केवळ व्यास, शंकराचार्य, ज्ञानेश्वर, टिळक, निर्माण करील. अटिल्ला, चंगिझखान, स्टॅलिन किंवा पोलपोट निर्माण करणारच नाहि.(मूळ ग्रंथात बुद्ध, येशू, गांधी यांचा उल्लेख आहे. व्यासादिंचा नाहि.)

नोबेल पुरस्काराच्या अथवा व्यक्तिगत प्राविण्याच्या मोहात बळी पडून मानवी कल्याणासंबंधीची थोडीहि क्षिती न बाळगणारा शास्त्रज्ञ कदाचित जगातील यच्चयावत् जीवनाला आणि मनुष्य वंशाला घातक ठरणारा विनाशाचा जणु शिल्पकारच असा फ्रँकेस्टिनच निर्माण करील. भौतिक शास्त्रावर प्रभुत्व असणे हिच केवळ जगत् कल्याणाची मानवतावादी धारणा आहे. असे आश्वासन कोणीहि निश्चयाने देऊ शकणार नाहि.

सुसंस्कृत अर्जुनाच्या हातातील अत्यंत अमोघ असा पाशुपतास्त्राचा मानवजातीला यत्किंचितहि धोका नव्हता. पण त्यामानाने प्रभावाने अल्प असलेल्या ब्रह्मशिरस् या अस्त्राचा तामसी अश्वत्थाम्याने वंश विच्छेदनासाठी उपयोग केला. आधुनिक कार्टेरियन प्रणालीने मानवाला निसर्गाविरुद्ध उभे केले आहे. जणु काहि मनुष्य हा निसर्गाचा भागच नव्हे. निसर्ग संपत्ति मर्यादित, मानवी इच्छा अमर्याद. आणि आधुनिक विकास प्रणाली वाढत्या भुकांच्या तृप्तीसाठी निसर्गाच्या निर्घृण विध्वंसाला मोकळे रान देते.

ति.प.ठे. ११०

आधुनिक विकासक्रमाचा परिणाम आता साधारणपणे सर्वमान्य झालेला आहे. औद्योगिकरणाने भूमि, पाणी, वातावरण हि सर्व नैसर्गिक संपत्ति प्रदूषित केलेली आहे. निसर्गाचे संयत दोहन, कामापुरते न करता निसर्गावर अत्याचार केलेले आहेत. कारण आधुनिक पद्धतीहि पुन्हा निर्माण न होऊ शकणाऱ्या कच्च्या मालाचा व ऊर्जास्त्रोतांचा अनिर्बंध व्यय करते. आणि त्यातून वातावरण आणि पाणी यांचे प्रदूषण सतत वाढत जाते. जगताच्या चारपंचमांश असलेल्या भागातील प्रदूषणांचे माणशी प्रमाण जे काहि आहे, त्यापेक्षा तंत्रविज्ञानाच्या दृष्टीने विकसित असलेल्या एकपंचमांश भागातील प्रदूषणाचे माणशी प्रमाण पन्नासपटीने अधिक आहे. असे हे घातक औद्योगिकरण अविकसित अशा चारपंचमांश भागातहि वाढले तर एकूण लोकसंख्येचा फार मोठा भाग जगाच्या पाठीवरून पुसला जाईल (आजची विकासाची गति न वाढता आहे तशीच राहिली तरी) काहि महत्त्वाचे धातू, खनिजे, कोळसा, खनिजतेल, आणि नैसर्गिक वायू यांचे साठे पुढील १०० वर्षात पूर्णपणे संपतील.

ति.प.ठे. १११

अत्यधुनिक तंत्रविज्ञानावर आधारलेल्या पश्चिमी विकास संकल्पनेचाहि पुनर्विचार तेथील शास्त्रज्ञ आणि विचारवंत यानी मुळातूनच आरंभिला आहे. एक प्रख्यात शास्त्रज्ञ म्हणतो–'परिवर्तन खरे तर जीवनच आहे. पण तंत्रविज्ञानाच्या अविवेकी उपयोगामुळे होणारा भयकारी, दिशाहिन, अनियंत्रित पालट हा जीवनाचा शत्रूच ठरेल.'

राल्फ लॅप या अमेरिकी शास्त्रज्ञाची अशा मोठ्या वेगवान प्रगतीसंबंधीची प्रतिक्रियाहि लक्षात घेण्यासारखी आहे. तो म्हणतो, 'विज्ञान आपल्याला कुठे घेऊन जाणार आहे, हे जिवंत असलेल्या सर्वात कुशाग्र बुद्धिमत्तेच्या कोणाहि शास्त्रज्ञालासुद्धा माहित नाहि. अत्यंत वेगाने मार्गक्रमण करणाऱ्या अशा एखाद्या आगगाडीत आपण सर्वजण बसलेलो आहोत आणि तिला अज्ञात गंतव्याकडे घेऊन जाणाऱ्या असंख्य कळी आहेत. चालकाच्या स्थानावर एकहि शास्त्रज्ञ नाहि. नियंत्रणाच्या कळ्यांवर बहुधा हात आहेत ते राक्षसांचे आणि डब्यात बसलेले सर्व लोक मागे बघत बसलेले आहेत.'

ति.प.ठे. ११३

१९७१ मध्ये ध्वनिगतिपेक्षा अधिक गतिने उडणाऱ्या विमानवाहतुकीवर अमेरिकी काँग्रेसने बंदी घातली होती.

संगणक हा निसर्गाचा नवा नियम शोधून काढू शकत नाहि. तो त्या नियमांचा वापर करू शकतो. उपयोग करणाऱ्या संयोजकाच्या बऱ्यावाईटपणावरच संगणकाचा बरावाईटपणा अवलंबून आहे. जागतिक बाजारपेठेतील १९.१०.१९८७च्या समभागासंबंधीच्या (शेअर्स) गोंधळ संगणकाच्या चुकीच्या वापरामुळेच झाला.

म्हणून ऑल्विन टॉफ्लर हा विचारवंत म्हणतो की, 'तंत्रज्ञानावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी तेथील अधिकाऱ्यांच्या वर्तनाची चिकित्सा करण्यासाठी तंत्रवैज्ञानिक लवाद अशी संस्था अस्तित्वात आली पाहिजे. या संस्थेत मानवतावादी दृष्टी असलेल्या सुसंस्कृत व्यक्ति असाव्यात. राजकारणी, शासनकर्ते तंत्रविशारद आणि शास्त्रज्ञ हे सारे दूरदृष्टी नसलेले असतात. तात्कालिक उपयोगाच्या गोष्टींचा अवलंब करण्याची त्यांची वृत्ती असते.' टॉफलर आवर्जून म्हणतो की 'आमच्या शास्त्रज्ञ तंत्रज्ञाना माणूसहि बनविले पाहिजे.'

ति.प.ठे.११४–११५

डॉ.शूमाकर यांनी पश्चिमी तंत्रविज्ञानासंबंधी म्हटले आहे की तंत्रविज्ञानाच्या द्वारा सर्व नवे प्रश्न सुटले तरी (सुटतील असे गृहित धरले तरी) विफलता, अव्यवस्था, भ्रष्टाचार यांची स्थिती तशीच (एवढेच नव्हे तर चढत्यावाढत्या प्रमाणात) टिकून राहिल.

इहवादी, चंगळवादी जीवनदृष्टीच्या प्रभावामुळे राज्यकर्ते व भांडवलवादी उद्योजक यांची अशुभ युती झाली आहे. त्यांनी नीतीशी काडीमोड घेतली आहे. आणि स्वत:च्या आर्थिक धोरणानी केवळ विकसनशील देशांचेहि शोषण चालविले आहे. विकसनशील देशांची सध्या कशी दुरवस्था झालेली आहे याचे यथार्थ पण खेदजनक वर्णन श्री.ठेंगडींच्या 'तिसरा पर्याय' मध्ये आलेले आहे. सर्व देशात विकासाची अत्यंत तीव्र अशी निर्वाणाची अवस्था, माणशी मिळकत आणि जीवनमानाचे निकष यांची भयानक गळचेपी, अस्थिरता निर्माण करणारे आणि अंगभूततेनेच विस्फोटक असलेले सामाजिक आर्थिक ताण, विकसित राष्ट्राकडून अवलंबिली जाणारी आक्रस्ती धोरणे, त्याने भांडवलाच्या मध्येच आटणारा पुरवठा, आंतरराष्ट्रीय आर्थिक संस्थांकडून लादल्या गेलेल्या धोरणामुळे आर्थिक पुरवठ्याचे वाढते दडपण, आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व्यवस्थेतील अंदाजाची वाढती आवश्यकता, अस्थिरता, विशेषत: व्याजाचे व विनिमयाचे दर , यातील चढउतार, ऋणांची अतिरिक्त वाढ, ऋण व्यवहारापायीच उत्पन्नाचा व्यय, गरीबांच्या हितसाधनेपेक्षा कर्जफेडीला मिळालेले महत्त्व, व्यापाराच्या बिघडत जाणाऱ्या अटीमुळे भांडवलाला लागणारी गळती, शेतीपेक्षा उद्योगधंद्यांना आलेले महत्त्व, जमीन सुधारणांची सदोष कार्यवाहि, सामग्री, ऊर्जा, श्रमशक्तिप्रधानप्रकिया आणि उत्पादन यांच्याकडे दुर्लक्ष करून ज्ञानप्रधानप्रक्रिया व उत्पादन यांच्यावर दिलेला भर, शेती व स्वयंउद्योग यांचेठिकाणी नोकरीविषयी वाटणारे आकर्षण, विकसित देशांचे वर्चस्ववादी धोरण, अशा अनेक घटनांचे विकसनशील देश बळी ठरतात.

ति.प.ठे.१२०

जी राष्ट्रे आज विकसित आहेत, अशी राष्ट्रे (विशेषत: अमेरिका) गॅट व जागतिक व्यापार मंडळ या माध्यमातून विकसनशील देशाच्या सार्वभौमत्वाचा गळा घोटावयास निघाली आहेत. हे देश जर पुढील वायद्याच्या या धनादेशाच्या बदल्यात स्वत:च्या देशाचे सार्वभौमत्व गहाण टाकावयास सिद्ध असतील तर आजवर अपूर्व अशा आर्थिक समृद्धीचा लाभ त्यांच्या देशाना होईल अशा प्रकारची भुलावण निर्माण केली जात आहे. परकीय भांडवलाची अपेक्षा अशी आहे की या भुलभुलैय्यामुळे त्या देशातील जनतेला आपल्या राष्ट्रीय सार्वभौमत्वाचे मोल ते विसरावयाला लावील.

वास्तविक सार्वभौमत्वावाचून राजकीय स्वातंत्र्य हि कल्पनाच निरर्थक आहे. आणि सार्वभौमत्वाशिवाय राष्ट्रीय हितसंबंधाचे रक्षणहि अशक्यच आहे. स्वत:च्या सर्व विनिमय वा इतर घडामोडीच्या संबंधात निर्णय घेण्याचे पूर्ण अधिकार व स्वातंत्र्य प्रत्येक राष्ट्राला असले पाहिजे.

ति.प.ठे. १२५

स्वदेशी भावना हि वास्तविक मूलभूत आणि सार्वत्रिक आहे. या स्वदेशी वृत्तीमुळेच 'मर्सिडिज बेंझ' हि जर्मन बनावटीची आरामगाडी स्वत:च्या उपयोगासाठी घेण्याचा विचार ब्रिटिश राष्ट्रप्रमुख

राणीचा होता. तो ब्रिटिश जनतेने कार्यवाहित आणू दिला नाहि.

'हलक्या विणीची व्हिएटनामी वस्त्रे आपण का वापरता ?' असे व्हिएटनामचे राष्ट्रप्रमुख हो–चि–मिन्ह यांना एका हिंदुस्थानी वार्ताहाराने विचारल्यावर ते हसत म्हणाले, 'माझ्या देशाला इतपतच परवडते.' अमेरिकेने तिची कॅलिफोर्नियातील संत्री जपानी बाजारात बळाने उतरविली. पण जपानी लोकांनी एकहि संत्रे विकत घेतले नाहि. आणि अमेरिकेचा बळाग्रह हास्यास्पद ठरविला.

मायकेल जॅक्सनचा कार्यक्रम म्हणजे आपल्या देशावरील सांस्कृतिक आक्रमण आहे असे कारण सांगून चीन आणि कोरिया यांच्या शासनाने त्याच्या प्रवेशावर बंदी घातली.

स्वदेशी हा केवळ अर्थशास्त्राचा विषय नाहि तर जीवनाच्या सर्व अंगोपांगाना कवेत घेणारी ती एक व्यापक तत्त्वप्रणाली आहे.

ति.प.ठे. १२७

डेरोथी सेअर्स नावाच्या लेखिकेने पापी आणि भ्रष्ट अवस्थेतील मानवी समाजाचे चित्रण करताना म्हटले आहे की विफलता, जिवंत श्रद्धेचा अभाव, शिथिल नैतिक वर्तनाकडे झुकणे, उपभोगाची हाव, आर्थिक दायित्वाचा अभाव, अनिर्बंध अपप्रवृत्ति, स्वत:चेच खरे करणारा दुराग्रहि व्यक्तिवाद, हिंसाचार, वंध्यत्व, कशाविषयीहि सन्मान न वाटणे, प्रसिद्धके–विज्ञापने–प्रचारमाध्यमे यांच्या द्वारा भाषेचे विकृतिकरण, धर्माचे विकाऊ स्वरूप, सामुहिक उन्मादाने माणसांची मने भारून टाकणे, लाचखाऊपणा, सार्वजनिक व्यवहाराची सूत्रे स्वत:च्या सोयीकरिता पडद्यामागून हलविण्याचे काम धनदांडग्यांनी वा पुढाऱ्यानी करणे, दांभिकपणा, अप्रामाणिकपणा, बौद्धिक सचोटीचा अभाव, (खरे दडपून टाकणे आणि खोट्याचा वा भ्रमाचा विस्तार करणे), परस्परातील विसंवाद भडकविणे आणि त्यातून स्वार्थ साधणे, विकृत अशा सामुहिक भावनांचा स्वत:साठी दुरुपयोग करणे, निवडलेला मित्र वा शपथेवर स्वीकारलेली निष्ठा या मूलभूत तत्त्वासंबंधीहि विश्वासघात करणे. अध:पतनाची हि सर्व नारकीय लक्षणे परकीय दडपणाखाली विकसनशील देशातहि निर्माण होतात आणि या दुर्गुणांची वाढहि वेगाने होते.

ति.प.ठे./१२९

अर्थशास्त्र व कर्मचाऱ्यांच्या संघटना, या संदर्भात धर्माची कोणतीहि लुडबुड असता कामा नये असे आधुनिक बुद्धिवादी आग्रहाने प्रतिपादित असतात. पण १९५२मधे बेल्जियम देशात जोसेफ कार्डिन याने ख्रिस्ती युवक कामगार चळवळ (यंग ख्रिश्चन वर्कर्स मुव्हमेंट) सुरू केली. १९५५मध्ये पोपने मे दिनाचे खिस्तीकरण करून त्यादिवशी जेवणावळीची प्रथा सुरू केली. ख्रिस्ती विज्ञान, ख्रिस्ती कला यांच्या विकासातील स्वत:च्या अनुभवावरून धीर धरून ख्रिस्ती धर्मपीठाने ख्रिस्ती अर्थशास्त्र

विकसित करण्याचे कार्यहि हाती घेतले.

मुसलमानांचे प्रयत्नहि त्यादृष्टीने चालू आहेत.

राकिबझ झमान, महंमद अरिफ, जेद्दाचे किंग अब्दुल, अझिझ विद्यापीठ, झियाउद्दिन अहंमद, महंमद इक्बाल इत्यादि विद्वानांचे आणि शैक्षणिक संस्थांचे साक्षेपी प्रयत्न इस्लामी अर्थशास्त्र प्रस्थापित करण्याचेच आहेत.

ति.प.ठे.१३५–१३७

पश्चिमी नमुना हा विकास व प्रगतिचा वैश्विक नमुना नाहि असे क्लॉड अल्वारिस यांनी म्हटले आहे.

ति.प.ठे.१३९

पश्चिमी विकासाच्या पद्धतीची समाजाच्या पातळीवर सर्वत्र अशी दुर्दशा दिसून येत असल्यामुळे ख्रिस्ती आणि मुसलमानी धार्मिकवृत्तीच्या अर्थतज्ञांनी त्यापेक्षा वेगळा असा दुसरा पर्याय शोधण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यांचे धर्म पुष्कळच अलिकडचे आहेत. आणि त्यांचे स्वरूपहि एकांगी व मर्यादित आहे. कारण ते दोघेहि 'आपल्या देवाविना वा प्रेषिताविना अन्य कुणावर निष्ठा असलेले नरकात जातात, त्यांचा उद्धार होत नाहि. म्हणून त्यांना आपल्या स्वत:च्या धर्मात वळविणे हेच योग्य असे पुण्यकृत्य आहे,' असे धर्माचे सिद्धांतमत आहे असे मानतात आणि आपल्या धर्मियांची निष्ठा बळकट करण्यासाठी त्यांनी (काहि हिंदूपंथात दिसतो त्याप्रमाणे असलेला) केवळ अर्थवादच केला नाहि तर शतकानुशतक त्या त्या धर्माच्या प्रचारकांनी आणि राज्यकर्त्यांनी सत्तेच्या बळावर इतर धर्मियांची नृशंस हत्याहि करून रक्ताचे पाटहि वाहवलेले आहेत.

या वस्तुस्थितीमुळे मानव जातीच्या व्यापक हिताच्या दृष्टीने ख्रिस्ती–मुसलमानी अर्थविचारालाहि पुष्कळ मर्यादा पडते. तेव्हा आता जागतिक शांततेसाठी वैश्विक अर्थव्यवस्था कप्प्याकप्प्यांच्या विचारातून नव्हे, अथवा संकुचितहि नव्हे तर जीवनाच्या एकात्मदृष्टिकोनावर आधारलेली व्यवस्था मनापुढे उभी करणे आवश्यक आहे. साम्यवादाचा विलय झाला आहे. रशियाचे साम्राज्य कोसळले आहे. स्वत:ला साम्यवादी म्हणविणारा चीनहि विचारात वा कृतीत साम्यवादी उरलेला नाहि. तो अमेरिकेशी जवळीक साधू पहात आहे. भांडवलवादालाहि घरघर लागलेली दिसते आहे. म्हणून आज जगताला एकमेव पर्याय उरला आहे तो सनातन हिंदू धर्माचाच.

ति.प.ठे.१३१ च्या आधारे.

धर्म शब्द उच्चारताच बिचकण्याचे काहि कारण नाहि. प्राचीन भारतीय स्मृतिग्रंथ हे धर्मशास्त्राचे ग्रंथ म्हणून ओळखले जात असले तरी ते प्राधान्याने इहलोकाशी संबद्ध असलेल्या अर्थकाम

या दोघांचा विचार करणारे समाजशास्त्रीय स्वरूपाचे ग्रंथ आहेत. पण त्यांचे हे स्वरूप एका वेगळ्या स्वरूपाच्या द्वेषभावनेने लक्षात घेतले जात नाहि.

कौटिल्याचे अर्थशास्त्र हा एक महत्त्वाचा ग्रंथ. त्यात कौटिल्या आरंभीच शुक्र–बृहस्पति इत्यादी पूर्वसूरींना अभिवादन करतो. याचाच अर्थ कौटिल्यापूर्वीच कितीतरी काळापासून अर्थशास्त्र ही ज्ञानशाखा सुनिश्चितपणे विकसित झालेली होती. आणि तिचे शास्त्रीय संहितीकरणहि झालेले होते. तसेच ते अभ्यासक्रमातहि समाविष्ट झालेले होते. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रातील केवळ विषयांची सूचीहि अर्थशास्त्राच्या आधुनिक शिक्षकांनाहि चकित करील अशी आहे.

हिंदूअर्थशास्त्राने स्वयंरोजगार आणि वेतननिष्ठ रोजगार यांची योग्य दखल घेऊन या संकल्पनांचे सिद्धांतनहि केले होते. वेतननिष्ठ रोजगाराच्या कल्पनेत मालक–मजूर संबंध हे सुयोग्य रीतीने नियंत्रित केलेले होते. वेतनाचे प्रकार, उक्त्या कामाच्या वेतनाचे दर, कालावधीला धरून वेतनाचे दर, वेतन श्रेणी, न्याय्य वेतन, वेतन विवरण, वेतनाचे नोंदणी पुस्तक, वर्गीकरणात्मक वेतन, भविष्यनिर्वाह भत्यांचे सूत्र, निवृत्ती वेतन आणि कौटुंबिक भत्ता, सर्वसाधारण सानुग्रह अनुदान, विशेष अनुदान, रजेचे नियम, पगारी वार्षिक रजा, आजारीपणाच्या तरतुदी, धन्यांचे प्रकार, सेवकांच्या श्रेणी, सेवेमधील नातेवाईकांचा अग्रक्रम, सेवकाशी मानसिकतेच्या दृष्टीने होणारा व्यवहार, औद्योगिक वादाचे निराकरण, अशा सर्व गोष्टींचा विचार शुक्रनीतीने केलेला आहे. (अर्थव्यवहाराची हि प्राचीन व्यापकता आजच्या बुद्धिवाद्यांना न पटावी, न आवडावी इतकी प्राचीन आहे. त्यात अर्थव्यवहारातील बहुतेक सर्व संबंधांचा केलेला विचार हा सूक्ष्म आणि सखोल आहे.)

ति.प.ठे. १४२–४३

कौटिल्याच्या मताप्रमाणे विधवा, अपंग मुली, महिला साधक, गणिकांच्या वृद्ध माता, राजाच्या वृद्ध सेविका, देवळातून काढलेल्या सेविका, यापैकी कुणीहि विनाव्यवसाय वा विना वृत्ती राहाता कामा नयेत. त्याने आदेश दिला आहे की, ‘अशांना वस्त्रोद्योग, लोकरीचे धागे, वाखाचे धागे, कापसाचे सूत काढणे अशी कामे द्यावीत.’ उपजीविकेच्या सोयीची आवश्यकता असलेल्या स्त्रियांना वस्त्रोद्योगाच्या अधिकाऱ्याने त्यांच्या घरी जाऊन काम दिले पाहिजे. दिवंगत नोकरांची मुले, वृद्ध, अज्ञानी, मतिमंद, व्याधीग्रस्त, कंगाल, गर्भवतीस्त्रिया, हे सर्व वर्ग शासनाकडून आर्थिक मदत मिळवण्यास योग्य समजावेत. अनाथ व अपंग यांच्याकडे लक्ष देण्याची आज्ञा महाभारतकारहि राजाला देतात. (सभापर्व/ १२४)

ति.प.ठे.१४३

कर्मचाऱ्यांच्या सोयीची आणि त्यांच्या अडचणींचा विचार करणारी समाज व्यवस्था भारतात अतिप्राचीन कालापासून आहे. मेगॅस्थेनिसच्या लेखनावरून (इ.स.पूर्व चौथे शतक) असे दिसते की, कारागिरांच्या व कामगारांच्या सुरक्षेला अग्रक्रम दिला जात असे. त्यांना करातून माफी असे. आपत्तीच्या काळात त्यांना शासकीय अनुदान मिळत असे. व शासकीय खर्चाने अनेक सुविधांचा उपभोग ते घेत असत. कारागिरांच्या एखाद्या अवयवाला इजा पोचविणाऱ्या मालकाला मृत्युदंडाची शिक्षा असे.

इसवी सनाच्या सातव्या शतकात आलेल्या ह्यू–एन्–त्संग ने म्हटले आहे की, 'शासन उदार होते. व ते लोकांकडून सक्तीने काम घेत नसे. शासकीय नोकरांना जमिन मिळत असे. व कामगारांना वेतन मिळत असे.' त्याच्या प्रवासवर्णनावरून असे दिसते की, शासनाने आणि वैश्य वर्गाने अनाथालये, कंगाल, विधवा, अपत्यहिन व्यक्ति व इतर असहाय्य नागरिक यांच्यासाठी सुसज्ज दवाखाने स्थापन केले होते. इसवीसनाच्या अकराव्या शतकात आलेल्या अल्बेरुणीनेहि सुरक्षेच्या खास व्यवस्थेच्या आणि अपघातापासून नोकरांच्या संरक्षणाच्या व्यवस्थेचा उल्लेख केलेला आहे.

ति.प.ठे.१४४

वरील सर्व संदर्भांवरून प्राचीन काळी आर्थिक क्षेत्रातील चिंतन किती व्यापक प्रमाणात केले जात असे आणि व्यवहाराचा दृष्टिकोण कसा पूर्णपणे समाजातील सर्व थरांच्या हिताचा आणि मानवतावादी होता हे स्पष्ट होते. हे सर्व मार्क्सच्या जन्माच्या कितीतरी शतके आधीचे आहे. अगदी अलिकडच्या काळात मार्क्सवादी म्हणविणाऱ्या चीनने साम्यवादाचेहि चीनीकरण केले. आणि माओनेहि आधुनिकीकरण म्हणजे पश्चिमीकरण नव्हे हे म्हणण्याचा विवेक दाखविला.

अर्थशास्त्र हे मानवाच्या दैनंदिन जीवनाशी व त्याच्या सुखप्राप्तीसाठी आवश्यक ती साधने मिळविण्याच्या प्रयासाशी निगडित असलेले एक सामाजिक शास्त्र आहे. त्यासाठी योग्य ते संघटन आणि संस्थाजीवन नियोजित करणे आवश्यक असते. त्यादृष्टीने इतिहासाच्या आरंभीच आमच्या द्रष्ट्या ऋषीमुनींनी अर्थशास्त्राची सामाजिक मूलतत्त्वे व्यवस्थापनाच्या दृष्टीने लक्षात घेतली होती असे दिसते.

विचार चिंतन

सामुहिक अशा उत्पादक अर्थशास्त्रामध्ये भांडवलवादी आणि साम्यवादी असे दोन प्रकार पडतात. सहकारी असा आणखी एक तिसरा प्रकार संभवनीय आहे. हे तिनहि प्रकार थोड्याफार विशेषाने बह्वंशी केंद्रीभूत आहेत. भांडवलवादात निर्माणीच्या धन्याकडून भांडवलाची गुंतवणूक होते. तो पुष्कळवेळा ऋण काढूनहि भांडवल उभे करतो. साम्यवादी रचनेमध्ये भांडवलाची उभारणी आणि व्यवस्थापन यांचे सर्व दायित्व शासन स्वीकारते. आणि शब्द काहि असले तरी प्रत्यक्षात कर्मचाऱ्याला कोणतेहि स्वातंत्र्य नसते. सहकारी तत्त्वावर उभ्या केल्या जाणाऱ्या उद्योगात समाजातील अनेकानेक व्यक्तींकडून भागश:

भांडवल उभे केले जाते. प्रत्येक भागाच्या धारकाला मतदानाचा अधिकार असतो. तो आपले मत प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे नोंदवू शकतो. पण एका व्यक्तीकडे एकच भाग असतो. असे नसल्याने एक व्यक्ती अनेक भागांची क्वचित परिणामकारक ठरेल इतक्या बहुसंख्य भागांची अधिकारी होऊ शकते. त्यामुळे व्यवस्थापनादि सत्ताकेंद्रे अगदी थोड्यांच्या हातात एकत्रित होतात.

या व्यवस्थापनावर राजकीयपक्षांचेहि दडपण निर्माण होते. आणि त्यामुळे लाभातील फार मोठा भाग अगदी मूठभर व्यक्तींच्या वा पक्षाच्या स्वार्थाकडे वेचला जातो. प्रत्यक्ष भागधारक हा अशा परिस्थितीत लाभापासून बह्वंशी वंचितच रहातो. भांडवलवादी अर्थशास्त्र आणि साम्यवादी अर्थशास्त्र हे आता कोसळल्या सारखेच आहे. तिसरी सहकारी व्यवस्थाहि अपेक्षेच्या कसोटीस उतरलेली नाहि. तिला हळू हळू समाजाला त्रासभूत होणाऱ्या व्यक्तिविकासाची गळचेपी करणाऱ्या गुंडपणाचे स्वरूप प्राप्त होत आहे. भांडवलवादी व्यवस्थेत नव्हते इतके अधिक धनदांडगे या सहकारी योजनेतून निर्माण होत आहेत. सहकारी योजना या प्रत्यक्षात स्वाहाकारी योजना ठरत आहेत. त्यामुळे गुंड–बंड–भांडांची चलती होते.

श्री.गोळवलकर गुरुजींनी अर्थोत्पादनाच्या दृष्टीने काहि विचार व्यक्त केले होते. ते ध्यानात घेण्यासारखे आहेत. ‘व्यष्टी आणि समष्टी यांच्यातील संबंध कधीहि संघर्षाचा असू नये. त्यात परस्पर सहकार्य आणि सामंजस्य हेच प्रत्येक विचार–विमर्शाचे आधार असावे.

आर्थिक रचनेची वास्तव आणि मूलभूत भूमिका राष्ट्रहिताच्या चौकटीच्या आतच असली पाहिजे. आणि त्यादृष्टीनेच प्रत्येक नागरिकाची घडण होईल असे संस्कार त्यावर शिक्षण, साहित्य आणि ललित कला यांच्या द्वारा होतील अशी दक्षता घेतली गेली पाहिजे.

समाज हा परमेश्वराचेच एक रूप आहे, म्हणून समाजाची सेवा करण्यासाठी, समाजहिताची कामे करण्यासाठी, त्याकरिता व्यक्तीची आणि कुटुंबाची कार्यक्षमता टिकविण्यासाठी भौतिक संपत्ती प्राप्त करून घेणे आवश्यक आहे. संपत्ती निर्माण करणाराने तिचा शास्त्रत: आवश्यक तेवढाच भाग स्वत:च्या उपयोगात आणला पाहिजे. त्यापेक्षा अधिक प्रमाणावर अधिकार सांगणे आणि त्याचा उपभोग घेणे हि एका दृष्टीने चोरीच आहे.

अतिरिक्त श्रमशक्तीचे मूल्य हि राष्ट्राची संपत्ती मानली पाहिजे. तंत्रवैज्ञानिकांनी कर्मचाऱ्यांच्या लाभासाठी पारंपरिक उत्पादनतंत्रात काहि पालट आवश्यक म्हणून करावेतहि. पण त्यामुळे बेकारीत वाढ होऊ नये. तसेच व्यवस्थापनात्मक आणि तांत्रिक कौशल्याचा अपव्ययहि होऊ नये. परंपरागत पद्धत वा साधने अगदीच मोडीत जाऊ नयेत. पूर्वापार प्रचलित असलेली विकेंद्रित व्यवस्था उपेक्षिली जाऊ नये. केंद्रित अशा प्रचंड निर्माणीपेक्षा घर हेच उत्पादन केंद्र होईल असे पाहणे, सर्वच दृष्टीने हितकर आहे.

(राष्ट्रहिताचा विचार हि एक अत्यंत महत्त्वाची संकल्पना आहे. पण तिचा अर्थ सर्व नियंत्रण आणि दायित्व केवळ शासनाच्याच स्वाधीन असणार नाहि, अशी दक्षता मात्र अवश्य घेतली गेली पाहिजे. अन्यथा तो साम्यवादाचाच एक अघोषित प्रकार ठरेल. आणि सत्तेच्या बाहेर असलेले बहुसंख्य मानवी समूह नानाप्रकारचे पारतंत्र्य आणि छळ सोशीत राहतील.)

व्यक्तिगत धनसंग्रहावर काहि विशिष्ट प्रमाणात बंधन असावे. धनसंग्रहाला एक मर्यादा असावी. दुसऱ्याच्या श्रमशक्तीचे शोषण स्वत:च्या (वैयक्तिक) लाभासाठी करण्याचा अधिकार कोणालाहि असता कामा नये.

जेव्हा लाखो लोक उपाशी असतील तेव्हा वैभवाचे ओंगळ प्रदर्शन आणि संपत्तीची उधळमाधळ हे पाप समजले पाहिजे. सर्व प्रकारच्या उपभोग प्रवृत्तीच्या स्वैरतेवर काहि विवेकी बंधन असणे आवश्यक आहे. उपभोक्तावाद हा हिंदू संस्कृतीच्या तत्त्वाशी सुसंगत नाहि.

ति.प.ठे.१४९–१५०–१५१ च्या आधारे.

भारतीय विचारवंत म्हणविणारेहि पश्चिमीवादाला भुलले आहेत. एवढेच नव्हे तर पश्चिमेचे दास झाले आहेत. त्यांच्या दृष्टीने पश्चिमी ते सर्व योग्य, हिंदूंचे ते सर्व मूल्यहिन, अगदी तुच्छ अशी त्यांची मानसिकता घडली आहे. हिंदूंचे जे काहि चांगले, त्याला जर पश्चिमेकडील काहि विद्वानांनी चांगले म्हटले असेल, तरच ते चांगले असे गृहित धरता येईल. 'गीता हा ग्रंथ श्रेष्ठ, कारण इमर्सन तसे म्हणतो. उपनिषदे विचार करण्यासारखी असतील, कारण शोपेन हॉवरने उपनिषदांना फारच मान दिला आहे. शाक्त व तंत्र हे तितकेसे निंद्य नाहित, कारण सर जॉन वुड्राफनी त्यांचा पुरस्कार केला आहे.' त्यामुळे आपले जे काहि आहे ते या दासवृत्तीच्या आधुनिक विचारवंतांना पटतच नाहि.

दक्षिण पूर्व आशियातील शैलेंद्राच्या साम्राज्याने सात शतके चिनी विस्तारवादाविरुद्ध बळकट तटबंदी उभी केली होती. गुप्तांचे साम्राज्य हे हिंदूंचे सुवर्णयुग होते. संस्कृत हि ग्रीक आणि लॅटिन भाषांपेक्षा कितीतरी प्राचीन आहे. विज्ञानासह सामाजिक, राजकीय, साहित्यकशास्त्राच्यादृष्टीने प्रारंभापासून अत्यंत प्रगत आहे. कोलंबसाने अमेरिकेचा शोध लावण्यापूर्वी कित्येक शतके आधी हिंदू अमेरिकेत पोचलेले होते. आणि तेथील संस्कृतीवर त्यांचा विलक्षण प्रभाव होता. पश्चिमी विद्वान काहिहि कुकल्पना करीत असले तरी हिंदू हेच भारताचे मूळ निवासी आहेत. आर्य हा वंश नसून संस्कृति आहे. राज्यशासनाच्या दृष्टीने कौटिल्याचे अर्थशास्त्र हा ग्रंथ अत्यंत प्राचीन असूनहि आश्चर्य वाटावे इतका प्रगत विचार देणारा आहे. विज्ञान सर्व दृष्टीने प्रगत आणि व्यवहारोपयोगी होते. हिंदूंच्या स्मृतिग्रंथातून घटना तज्ञतेचे आणि समाजव्यवस्थेच्या दृष्टीने उपयुक्त अशा शासकीय निर्बंधाचे विचार उत्तमरीतीने प्रगट झाले आहेत. मानसशास्त्राच्या दृष्टीने पतंजलीने प्रगट केलेली अंतर्दृष्टी फ्राइड, युंग आणि ॲडलर यांच्या सामूहिक

शहाणपणापेक्षाहि श्रेष्ठ आहे. समाजविज्ञानाचे तज्ञ म्हणून समर्थ रामदास स्वामी हे हॉब्ज, लॉक, डेकार्ट, लिबरनिट्ज, स्पिनोझा यांच्यासारख्या समकालीन विचारवंतांपेक्षा पुष्कळच पुढे होते. पण हे वास्तव, हे ऐतिहासिक सत्य, आधुनिक विचारवंताना कल्पनारम्यतेचे वा निरर्थक स्वाभिमानाचे म्हणणे वाटते.

बौद्धिक दास्य किती पराकोटीला गेले आहे, ते लिहिताना श्री.ठेंगडींच्या पुस्तकाचा अनुवाद करणारे श्री.बापू केंदूरकर लिहितात ते मोठे वाचनीय आहे. 'हे परभृत असलेले आधुनिक बुद्धिमंत एखाद्या पश्चिमी प्रणालीने त्यांचा भ्रमनिरास झाला असेल तर ते स्वत:ची बुद्धि वापरण्याऐवजी आधारासाठी दुसऱ्या पश्चिमीप्रणालीच्या शोधासाठी धावतात. ॲडम स्मिथ, रिकार्डो, माल्थस, मिल्, मार्क्स हे आता कालबाह्य झाले आहेत, हे ते मान्य करतील. ए.मार्शल, विकेल, गुन्नर, मिर्डाल, केन्स यांच्या सार्थतेबद्दल ते साशंक असतील पण ते स्वत:च्या राष्ट्रीय आवश्यकतांच्या संदर्भात स्वतंत्र विचार करण्याचे मात्र अडमुठेपणाने नाकारतील. उलट प्रा.रोस्टोने मांडलेल्या आर्थिक प्रगतीच्या पाच अवस्थांबद्दल त्यांना आपलेपणा वाटेल. आणि त्याने सांगितलेल्या सामुहिक उपभोगाच्या उच्चांकाच्या पाचव्या अवस्थेपर्यंत नेणारी चौथी परिपूर्णतेसाठी करावयाच्या प्रयत्नांची अवस्था गाठण्यासाठी आम्हि तिसऱ्या उड्डाणाच्या अवस्थेपर्यंत आलो आहोत का.? याचीच चर्चा (दुसऱ्या अवस्थेपर्यंतहि न येता पहिल्याच अवस्थेत राहून) करण्यात गुंतून पडतील.

ति.प.ठे./१५९

डॉ.बोकरे हे मुळात एकेकाळी कट्टर साम्यवादी असलेले विद्वान आता हिंदूंचे अर्थशास्त्र (दि.हिंदू एकॉनॉमिक्स) या प्रसिद्ध ग्रंथाचे कर्ते आहेत. त्यांनी या ग्रंथात 'को वादिस – कुठे जाणार?' गंतव्य कोणते, या प्रश्नास एकविसाव्या शतकात (खरे तर बावनाव्या शतकात) प्रवेश करणाऱ्या मनुष्य समाजाला, पाश्चात्य विचारसरणी विषयी भ्रमनिरास झालेल्या मानव समूहाला, हिंदू विचारसरणी प्रमाणे समाजव्यवस्थेसाठी अर्थशास्त्राचे अत्यंत योग्य असे प्रतिपादन केले आहे. अर्थशास्त्राची नवीन पण अत्यंत हितकर अशी दिशा त्यांनी स्पष्टपणे दाखविली आहे. या डॉ.बोकरे यांनी जे.के.गॉलब्रेथ यांना प्राचीन भारतातील अर्थविषयक साहित्याचा परिचय करून दिला आणि गॉलब्रेथ यांना भावलाहि. या संदर्भात श्री.दत्तोपंत ठेगडी आपले मत नोंदवितात ते मोठे लक्षणीय आहे. श्री.ठेंगडी म्हणतात–'पश्चिमी विचाराने प्रभावित झालेल्या हिंदुस्थानी विचारवंतांना एखादे सत्य पटवून देण्यापेक्षा ते थेट पश्चिमी विचारवंतांनाच पटवून देणे अधिक सोपे आहे.'

ति.प.ठे.१५९

पश्चिमी आणि हिंदू हे अर्थशास्त्र आणि समाजव्यवस्था यासंबंधीचे दोन भिन्न मतप्रवाह आहेत. त्यांची भिन्नता खालीलप्रमाणे दाखविता येईल.

१) पश्चिमी – कप्प्याकप्प्याने विचारप्रक्रिया.

हिंदू – एकात्म विचार पद्धति (संभूति)

२) पश्चिमी – मानव म्हणजे केवळ भौतिक अस्तित्व.

हिंदू – मानव म्हणजे शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, अध्यात्मिक यांचे समन्वयात्मक अस्तित्व.

३) पश्चिमी – समाजात अर्थकामांचे दास्य.

हिंदू – समाजापुढे अर्थकाम या दोन महत्त्वाच्या पुरुषार्थाप्रमाणेच अधिष्ठान म्हणून धर्म आणि अंतिम ध्येय म्हणून मोक्ष अशा दोन पुरुषार्थाचे महत्त्व सांगून समाजाने या सर्वांचा संतुलित विचार करावा असा सिद्धांत सांगितला आहे.

४) पश्चिमी– स्वयंकेंद्रित व्यक्तींचे मंडळ म्हणजे समाज.

हिंदू – समाज म्हणजे व्यक्तींशी अवयवी–अवयव संबंधाने सिद्ध होणारी घटना.

५) पश्चिमी – स्वत:च्या सुखलाभाचा हव्यास.

हिंदू – सर्वेऽपि सुखिन: सन्तु। सर्वे भद्राणि पश्यन्तु।

६) पश्चिमी– संग्रहाचा अनिवार लोभ.

हिंदू – संग्रहाला मर्यादा. अपरिग्रह हा आदर्श. त्यादिशेने काहिशी ओढ.

७) पश्चिमी –जीवनाचे ध्येय चंगळवाद, उपभोक्तावाद. बाह्य विषयसुखाची लालसा हेच जीवन.

हिंदू – उपभोगात संयत. संयमाची जाणीव ठेवून व्यवहारात वागणे.

८) पश्चिमी– व्यवसाय केवळ लाभावर लक्ष ठेवून करणे.

हिंदू – उद्योगव्यवसायात लाभासवेच समाजसेवेचीहि जाणिव ठेवणे. आणि त्यासाठी धर्मशास्त्राने सांगितलेल्या पूर्ताचा यथाशक्ति अवलंब करणे.

९) पश्चिमी – व्यवहाराचा परिणाम शोषण.

हिंदू – अन्त्योदयावर लक्ष ठेवून उद्योगव्यवहार दक्षतेने करणे.

१०) पश्चिमी – इतरांच्या कर्तव्याविषयी सतर्क राहून स्वत:च्या अधिकाराची जाणिव मात्र सातत्याने ठेवणे.

हिंदू – इतरांच्या अधिकारासंबंधी संवेदनाशील असलेली कर्तव्यपरायणता.

११) पश्चिमी – कृत्रिम टंचाई उत्पन्न करून वस्तूंचे भाव वाढवून स्वार्थ साधणे.

हिंदू – उत्पादन विपुल वाढवून त्यातून अधिक मिळालेल्या लाभाचे दान करणे.

ति.प.ठे. १५६

हिंदूंच्या समाजजीवनात अर्थशास्त्राची व्यवस्था स्वत:च्या श्रमाने उत्पन्न केलेल्या उत्पादनाच्या विनिमयाने प्रपंच चालविणे अशी होती. वेतनजीवींचे प्रमाण अत्यल्प होते. 'उत्तम शेती, मध्यम व्यापार, कनिष्ठ नोकरी' हिच म्हण भाषेमध्ये रूढ होती. आणि तिला अनुसरून जगणेच आदर्श मानले जात असे. जीवनाची कार्यक्षेत्रेहि वर्णव्यवस्थेने विभागून दिली होती. त्यामुळे वयात येणाऱ्या कोण्याहि व्यक्तीस उपजीविकेसाठी कोणाच्या तोंडाकडे पहावे लागत नसे. निसर्गाचे दोहन केले जात असे. पण निसर्गाचे शोषण होत नसे. निसर्गावर अत्याचार करून प्रदूषण वाढविले जात नसे. व्यक्तिव्यक्तींचे वा त्यांच्या लहान मोठ्या गटांचे जीवन उपजीविकेच्या दृष्टीने तरी पूर्णपणे संघर्षविरहित असे. येथील राजाला आदेश दिला जात असे की,' हे राजा! तुला पृथ्वीरूप गायीची धार काढावयाची असेल तर लोकसमाज हे तिचे वासरु आहे हे जाणून त्याचे योग्य तऱ्हेने पोषण कर. तसे झाले म्हणजेच वासरु चांगले वाढते आहे असे पाहून प्रसन्न झालेली पृथ्वीरूपी गाय एखाद्या कल्पलतेप्रमाणे समृद्धीची सर्व प्रकारची फळे संतोषाने देईल.'

आधुनिक मंडळी हिंदू अर्थशास्त्रासंबंधी पूर्ण अनभिज्ञ आहेत. त्यांना राष्ट्रवाद्यांचे म्हणणे आणि कृति यांचा अत्यंत तुच्छतेने उपहास करावासा वाटतो. राष्ट्रवादी या क्षेत्रात त्यामानाने नव्याने उतरले आहेत हे खरे, पण देशातील सर्व बुद्धिमत्तेचा मक्ता या पश्चिमी विचारावर आधारलेल्या विचारवंतांना कोणी दिला? आयात केलेल्या बुद्धिमत्तेच्या या दलालांची बुद्धिमत्ता नव्हे तर केवळ उद्धटपणा हिच महत्त्वाची जमेची बाजू आहे. पश्चिमी अर्थव्यवस्थेमध्ये स्वयंरोजगाराचे लोकायत क्षेत्र मानले गेले नव्हते. पाश्चिमात्यांजवळ स्वयंरोजगाराची कल्पना स्पष्ट करणारी कोणतीहि रेखीव प्रणालीच नव्हती. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या अंदाजामध्ये हा घटक गृहित धरला असूनहि पाश्चिमात्यांच्या विश्लेषणात्मक अर्थनीतीमध्ये वेतन रोजगार हा एकच पर्याय उपलब्ध आहे. त्यामुळे इतर सर्व 'नाहि रे' च्या क्षेत्रात समाविष्ट होतात. पण जेव्हा रशिया, चीन, हंगेरी या साम्यवादी देशांनी गृहोद्योग हा नैर्बंधिक केला तेव्हा पश्चिमाळलेल्या डाव्या अर्थतज्ञांचा केवढा मुखभंग झाला असेल, त्याची कल्पनाच केलेली बरी. भारतीय मजदूर संघाची उद्योगधंद्याच्या श्रमप्रवणतेची (लेबरायझेशन) कल्पनाहि यांच्या पढिक आकलना पलिकडचीच होती. हिंदू अर्थशास्त्राने वेतननिष्ठ रोजगार कल्पनेतहि मालक–मजूर यांचे सुयोग्य रीतीने नियंत्रित केलेले संबंध या डाव्या विचारवंतांना अशक्य वाटले. भारतीय मजदूर संघाने प्रतिवादासाठी शुक्रनीतीमधील अनेक नियंत्रक (धनी–सेवक संबंधीच्या) योजना प्रसिद्ध केल्या, त्यावर हे डाव्या विचारसरणीचे बुद्धिमंत म्हणाले

की,'आधुनिक काळाच्या संदर्भात भारतीय मजदूर संघाच्या कार्यकर्त्यांनी या सर्व तरतुदी मराठीत वा हिंदीत लिहिल्या असतील, त्यानंतर डॉ.वर्णेकरांसारख्याकडून संस्कृतामधील संहितेप्रमाणे त्या रचून घेतल्या असतील, आणि कदाचित् प्रत्यक्षात कधीच जन्माला न आलेल्या शुक्राचार्यांच्या नावावर खपविल्या असतील.' कालविपर्यासाचा हा एक प्रयत्न आहे. ... पश्चिमी अर्थशास्त्रीय प्रणालीच्या कक्षेत परिपूर्ण रोजगाराच्या स्थितीची कल्पनाहि अशक्य आहे. पश्चिमी पार्श्वभूमीवर गठित केलेल्या औद्योगिक संबंधाच्या नियमापेक्षा शुक्र वा अन्य हिंदू संविधानकारांनी सांगितलेले नियम तुलनेने गुणात्मकतेच्या दृष्टीने अधिक वरचढ आहेत. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रावरील चौथ्या अधिकरणाच्या दुसऱ्या प्रकरणात आलेल्या ग्राहकाला संरक्षण देण्याच्या योजना ध्यानात घेण्याच्या मन:स्थितीत हे डावे विचारवंत नाहित. स्मृतींचे स्वरूप प्राधान्याने समाजशास्त्रीय आहे, हे यांना उमगतच नाहि. मनुस्मृति, याज्ञवल्क्य, नारद इत्यादींच्या स्मृति यात व्यापारातील गैरव्यवहारापासून ग्राहकाला संरक्षण देण्याच्या कायदेशीर तरतुदीमुळे या विचारवंतांच्या पूर्वग्रहदूषित बुद्धीला चांगलाच धक्का बसतो. यांना हे ठाऊक नसते की पश्चिमी अर्थनीतीची घोषणा हि 'ग्राहकांनो! सावधान!!' अशी असते. तर हिंदू अर्थनीतीमध्ये 'व्यापाऱ्यांनो! सावधान!!' असा घोष असतो. खरे तर मूल्यविषयक असे निश्चित धोरण प्राचीनकाळी अस्तित्वातच नव्हते.

'इकॉनॉमिक्स इन पर्सेपेटिव्हज्' या ग्रंथात जे.के.ग्रॉल्बेथ याने असे मत व्यक्त केले आहे की वेतन आणि व्याज यांच्या प्राचीन जगतातील अभावामुळे किंमतविषयक धोरण असे काहि असणे शक्यच नव्हते. किमती या उत्पादनमूल्यावर ठरविल्या जात. आणि गुलामावर ताबा असलेल्या घरामध्ये उत्पादनमूल्य दृश्य स्वरूपात अस्तित्वातच नसे.

ग्रॉलब्रेथच्यापुढे अथेन्सपासून न्यूयॉर्कपर्यंत पश्चिमी जग जेवढे होते. पण हिंदूंच्यापुढे असलेले जग या सागरापासून त्या सागरापर्यंत विस्तारलेले होते.

पश्चिमाळलेल्या विचारवंतांना हिंदू अर्थशास्त्र हे व्यवहारात आणण्याच्या योग्यतेचे असे उपयुक्त आहे हे पटतच नाहि. कारण त्यांच्यामते जे पश्चिमी प्रणालीला धरून नाहि, आणि जे पश्चिमी पद्धतीचा अवलंब करीत नाहित ते आधुनिक जगात पूर्णत: अव्यवहारी आहेत. त्यांची हि दास मनोवृत्ति आर्थिक क्षेत्रापुरतीच असते असे नाहि. जेव्हा श्रीमति इंदिरा गांधीनी १९७२च्या स्टॉकहोम येथे भरलेल्या जागतिक पर्यावरण परिषदेमध्ये सांगितले की अथर्ववेदात पर्यावरणात्मक प्रदूषणाचे प्रतिबंधक उपाय सांगितले आहेत. तेव्हा या डाव्या विद्वानांचा उद्वेग उफाळून आला. यांच्या बौद्धिक औद्धत्याला असह्य टोला दिला तो 'युनिव्हर्स ऑफ वेदान्त' हा ग्रंथ लिहिणाऱ्या श्री.बा.नी. देशपांड्यानी, आणि प्रस्तावना लिहिणाऱ्या त्यांचे सासरे असणाऱ्या श्री.डांग्यांनी!

विचार चिंतन

समाजवाद जर कधी अवतीर्ण झालाच तर अर्थापेक्षा इतर घटकांचे मूल्य लक्षात घेऊन त्यांचा जाणीवपूर्वक पाठपुरावा केला पाहिजे. तरच समाजवाद लाभदायक ठरण्याची शक्यता आहे असे बर्नाड शॉ यांनी म्हटले आहे.

डेव्हिड मेकॉर्ड राइट यांनी म्हटले आहे की आर्थिक प्रगतीसाठी कारणीभूत होणारे मूलभूत घटक हे अर्थापेक्षा वेगळे वा अभौतिक स्वरूपाचेच असतात. खरे तर आत्माच शरीराची जडणघडण करतो.

ॲलेक्झांडर सोल्हे नित्सिन याने नि:संदिग्धशब्दात म्हटले आहे की ऐहिक विकासाच्या पाठपुराव्याऐवजी अध्यात्मिक विकास साधणे हेच अर्थशास्त्राचे उद्दिष्ट असले पाहिजे.

डेव्हिड अब्राहम याने मांडलेल्या सूत्राचा अर्थ असा की धार्मिक व नैतिक वातावरणातील संगोपनाने सामाजिक पर्यावरण व व्यक्तीची प्रवृत्ति ज्याप्रमाणात निश्चित करता येईल. त्याप्रमाणात गुन्ह्यांना (अपराध्यांना) आळा बसू शकतो.

ति.प.ठे. १७८–१७९

इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ मॅनेजमेंटचे एस. के. चक्रवर्ती यांनी काम म्हणजे काय ? काम कशासाठी करावयाचे, कसे करावयाचे ? या महत्त्वाच्या प्रश्नांची उकल करताना म्हटले आहे. की यज्ञ या संकल्पनेच्या अभिप्रेत अर्थाच्या अनुषंगाने काम हा एक यज्ञच आहे. अशीच कोणत्याहि कामाविषयीची धारणा असल्याविना संघटनात्मकदृष्ट्या, राष्ट्रीयदृष्ट्या वा आंतरराष्ट्रीयदृष्ट्या कोणत्याहि प्रकारे लोकसंग्रह करणे शक्य होणार नाही. कामाच्या बांधिलकीसाठी त्यागाइतका उदात्त असा कोणताहि अन्य संदर्भबिंदू असू शकत नाही. इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्सचे के. अरय् .वास् यांनी म्हटले आहे की वैज्ञानिक आणि तंत्रवैज्ञानिक कार्यवाहीच्या योजना तयार करण्याची आवश्यकता आहे. पण या नीतीचे वा योजनेचे अत्यावश्यक तत्त्व म्हणजे या दोन्ही गोष्टी खऱ्या अर्थाने भावात्मकतेने व कार्यवाहीतहि स्वदेशीच असतील. केवळ स्वदेशी विज्ञान चळवळीनेच आपले राष्ट्रीयत्व सफल होईल, ग्रामीण जीवनाचे सत्त्व सुरक्षित राहील, आपली संस्कृति जतन केली जाईल आणि त्यामुळेच संपूर्ण विश्वाचीहि सेवा घडेल.

ति.प.ठे. १८२

१८.. राज्यपद्धती

धर्मसत्ताक राज्यपद्धति ही खरी तर सर्वात चांगली राज्यपद्धति आहे. पूर्वी आपल्याकडे राजसत्ता होती. ती पुष्कळदा वंशपरंपरेनेहि चालत असे. पण ही राजसत्ता कधीहि अनियंत्रित नव्हती.

तिच्यावर धर्माचे नियंत्रण असे. राजा अदंड्य नव्हता. धर्मदंड्य होता. आज मात्र लोकसत्तेच्या नावाखाली विपरित परिस्थिति निर्माण झालेली आहे. मंत्री–मुख्यमंत्री–उच्चन्यायाधिश–पंतप्रधान इत्यादि प्रमुख पदाधिकाऱ्यांनी कितीहि भ्रष्टाचार केला, कोटीकोटींचे घोटाळे केले तरी त्यांना न्यायासनासमोर खेचण्यासाठी कोणाच्यातरी अनुमतीची आवश्यकता लागते. आणि तरी 'न्यायापुढे सगळे सारखे' अशी घोषणा लोकसत्तेत केली जाते. धर्मसत्तेत हा भोंगळपणा नाही. येथे जो जो पदाधिकार मोठा तो तो त्याला त्या प्रमाणात अधिक उग्र शिक्षा देण्याचे विधान आहे. '...तत्र राजा भवेद्दण्ड्य: सहस्रमिती धारणा॥' (मनु.८.३३६)

विचार चिंतन

सनातन हिंदू धर्मात राजा हा पूर्णपणे स्वतंत्र आणि अनियंत्रित असा कधीहि नसे. राज्यारोहणसमयी एका विधीत राजा म्हणे 'अदंड्योहम्' –माझ्यावर कोणाचा दंड नियंत्रण नाही. पुरोहित लगेच उठून राजाच्या खांद्याला स्वत:च्या हातातील पळसाच्या छडीचा स्पर्श करून म्हणे– 'धर्मदंड्योऽसि–' तुझ्यावर धर्माचा दंड, धर्माचे नियंत्रण आहे.

राजाची निवड लोक करीत 'त्वां विशि वृणतां राज्याय' (अथर्ववेद ३/२०). 'प्रजा तुला राज्य करण्यासाठी स्वीकारो', असा याचा अर्थ. राज्ये बहुधा वंशपरंपरेने चालत असली तरी प्रजेच्या मताला फार महत्त्व असे. आणि प्रजेच्या अनुकूल –प्रतिकूल मताची चर्चा सर्वत्र होई. शासन करू इच्छिणारांना त्यांचा धाक बाळगावा लागे. म्हणून तर दुर्योधन पांडवांच्याविरुद्ध जळफळत असे. प्रजेला युधिष्ठिर त्याच्या सद्गुणांमुळे युवराज म्हणून हवा होता. तसे अजूनहि घडत नाही म्हणून लोक धृतराष्ट्राची आणि भीष्मांचीहि निंदा करीत होते. त्याचेच रडगाणे दुर्योधनाने 'त्वां अनादृत्य भीष्मं च पतिमिच्छन्ति पांडवम्। श्रुता मे जल्पतां तात पौराणां अशिवा गिर:॥' (आदिपर्व १४१ –३२) धृतराष्ट्रापुढे गायिले आहे. दुर्योधन म्हणतो– 'बाबा! राजा म्हणून प्रजेला पांडवच पाहिजे आहेत. ते आपल्याविषयी फार वाईटवाईट बोलतात. तुमचा आणि भीष्मांचाहि आदर ठेवित नाहीत.'

विचार चिंतन

वाल्मिकी रामायणातहि रामाला युवराज्याभिषेक करावयाचे ठरविले तेव्हा दशरथाने प्रजाजनांची सभा बोलावली, त्यांच्यापुढे रामाच्या यौवराज्याभिषेकाचा प्रस्ताव ठेवला. प्रजेने रामाचे गुणवर्णन करून लगेच मान्यता दिली. तेव्हा दशरथ विनोदाने म्हणाला 'मी आता म्हातारा झालो आहे. तुम्हाला नकोच असणार'. वाल्मिकीरामायणातील वर्णनावरून प्रजेच्या अनुमतीची केवढी प्रतिष्ठा होती ते लक्षात येते.

शासक आणि शासित यांच्यामध्ये काहि मतभेद त्यामुळे दुरावा आणि परिणामी संघर्ष अपेक्षितच असतो. शासक जितका न्यायी, संरक्षणसमर्थ आणि चतुर असतो. तसेच प्रजेतील बहुसंख्य सदाचारी, दुसऱ्यावर अन्याय न करणारे, आणि फारसे भोगलोलूप नसलेले, असे असतील तेव्हा दुरावा वा संघर्ष यांना वावच रहात नाही. पण त्यासाठी उभयपक्षी कर्तव्याची जाणिव अधिक, आणि अधिकाराचे भान न्याय्य मर्यादेच्या आत असावे लागते. या दोनहि गोष्टी अंत:करणातून प्रगट होणाऱ्या असाव्या लागतात. पण त्यासाठी धर्माचे नियंत्रण शासक आणि शासित अशा दोघांनाही संतोषाने मान्य असावे लागते. निदान शासन तरी न्यायी, नि:पक्षपाती आणि समर्थ असावे लागते. अन्यथा कोणतीहि शासनव्यवस्था भ्रष्टाचारी, आणि प्रजेचे उत्पीडन–शोषण करणारी अशीच होणार. राजसत्तेत तैमूरलंग आणि दुसरा बाजीराव शासक होतात. आणि लोकसत्तेत 'फूलन'सारखी लुटारी डाकीण निवडून येते. आणि हजारो कोटींचे घोटाळे करणारे उर्मटपणाने मुख्यमंत्रीपदावर चिकटून राहतात.

विचार चिंतन

हिंदुस्थानच्या दुर्दैवाने टिळकांना वयाच्या चौसष्टाव्या वर्षी मृत्यु आला. ते आणखी दहा–बारा वर्षे जगते तर हिंदुस्थानचे भवितव्य उज्ज्वल ठरले असते. इतिहासाला जर तर लावण्यात काहि अर्थ नसतो. कारण तो 'इति ह आस' या व्युत्पत्तीप्रमाणे भूतकालात घडून गेलेला असतो. पण इतिहासात घडलेल्या घटनांच्या मागील धोरणाला जर 'जर–तर' लावले नाही तर इतिहासाचा, भविष्य चांगले घडविण्यासाठी, काहिच उपयोग होणार नाही हे लक्षात ठेवले पाहिजे.

चाणक्याचे अर्थशास्त्र, महाभारतातील राजशास्त्रीय विचार, मनुस्मृतीतील शासन–व्यवस्था ही राजकारणी नेत्यांनी अभ्यासाचे विषय मानले पाहिजेत. धोरण ठरविताना त्यातील तत्त्वांचे मार्गदर्शन दृढतापूर्वक स्वीकारले पाहिजे. श्रीकृष्ण–चाणक्य–शिवाजी–टिळक यांची राजनीति जर हिंदुस्थानी नेत्यांनी सदैव अवलंबिली असती तर हिंदुस्थानचे खरोखरीच भले झाले असते. पण तसे घडले नाही.

राजकीय नेत्यांना शिवाजी आणि चाणक्य आपले आदर्श वाटत नाहीत. अलिकडेच गुजराथमध्ये जे प्रकरण घडले, भा.ज.प. सारख्या राष्ट्रनिष्ठ पक्षात फूट पडली. केशुभाई पटेल यांना मुख्यमंत्रीपदावरून उतरावे लागले. याची कारणमीमांसा करताना केशुभाई पटेल म्हणाले–

'मला शिवाजी आणि चाणक्य यांच्यासारखे राजकारण करावयाचे नव्हते. मी सरळ सात्त्विक माणूस आहे. माझ्या घरात मी डॉ.हेडगेवार आणि श्री.गोळवलकर गुरुजी यांच्या शेजारी विवेकानंदांचे चित्र लावीन. शिवाजीचे लावणार नाही.' (पांचजन्य १५/१०/१९९५)

परंपरेशी विरोध केला, वैर मांडले ती नाकारली म्हणजे काय होते ते कळण्यासाठी हे उदाहरण पुरेसे आहे.

राजकीय नेते स्वत:ला पारदर्शी, सत्त्वशील, प्रामाणिक, सरळ, निष्कपट इत्यादि इत्यादि ठरविण्यासाठी राजनीतीत आवश्यक असलेले चातुर्य अंगी बाणवून घेत नाहीत. का त्यांची तशी पात्रताच नसते, म्हणून ते साधे–सरळ असल्याचे भासवून साधन शुचितेचा दिखाऊ गौरव करतात हे त्यांचे त्यांना ठाऊक! हे चतुर तर नसतातच पण प्रामाणिकपणे साधेहि नसतात. मग जेव्हा त्यांचे राजकारण हुकते तेव्हा ते म्हणतात, 'आम्हि तत्त्वनिष्ठ आहो' आणि जेव्हा त्यांची तत्त्वनिष्ठा ते टिकवू शकत नाहीत तेव्हा मग म्हणतात ' हे आमचे राजकारण आहे' राजकीय नेत्यांनी शिवाजी चाणक्य नाकारला आणि पक्षीय दृष्टिकोणातून एका पुढाऱ्याने मनुस्मृति जाळण्यात भूषण मिरविले.

बुद्धिवाद्यांनी या तिरस्कारार्ह घटनेचा गौरवहि केला. व्यक्तिस्वातंत्र्य, अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य प्रत्येकाला असलेच पाहिजे. असे म्हणणाऱ्या बुद्धिवाद्यांनी 'मनुस्मृति हा एक विचार आहे' हे का लक्षात घेऊ नये ? कुणी मनुस्मृतीला चांगले म्हणत असेल तर मनुस्मृति कशी वाईट आहे हे लिहिण्या बोलण्याचे स्वातंत्र्य, म्हणजे 'अभिव्यक्ति स्वातंत्र्य' इतपत मान्य करण्यास काहिच अडचण नाही. विरोधी मतांचे ग्रंथ जाळणे ही हिंदुस्थानची परंपरा नाही.ती पद्धति ख्रिश्चनांची आहे, विशेषत: मुसलमानांची आहे. हिंदूंच्या सहनशील परंपरेत नास्तिक, वेदनिंदक, धार्मिक विधिंची टवाळी करणाऱ्या चार्वाकाची अत्यंत खोडसाळ काहिशी दुष्ट विधानेहि स्वत:च्या अभ्यासक्रमात जशीच्या तशी शिकविली आहेत. त्या देशातच जन्माला आलेल्या एकाने मनुस्मृति जाळावी आणि दुसऱ्याने मनुस्मृति जाळणे हेच कसे उचित आहे हे वाक्चापल्याच्या बळावर पटवून देण्याचा प्रयत्न करावा हे पाहिले की आश्चर्य वाटते. खेद होतो. ब्राह्मणाविषयीच्या पडत्या काळात ब्राह्मण असल्यामुळे स्वत:च्या वाट्याला तरी उपहास, अवहेलना येऊ नये या भयापोटी हे विद्वान् असे 'भाड्याने जाऊन भाटाची भूमिका' घेतात की काय न कळे! अन्यथा मनुस्मृतीशी सहमत नसूनहि मनुस्मृती जाळण्याच्या अविवेकी कृतीचे समर्थन त्यांनी केले नसते.

विचार चिंतन

जीवनाचा एकात्म व समग्र विचार हे हिंदू जीवनदृष्टीचे वैशिष्ट्य आहे. त्यामुळेच एकूण समाजाची धारणा, समाजाचे चलनवलन (सर्व प्रकारचे व्यवहार) त्याचे स्वास्थ्य आणि सुरक्षितता या सर्वांचे दायित्व केवळ राजसत्तेसारख्या जीवनाच्या एखाद्याच अंगावर असणे हे हिंदू जीवनदृष्टीत बसत नाही. राजसत्तेच्या नव्हे तर लोकशक्तीच्या द्वाराच या सर्व गोष्टी सांभाळल्या जाणे हे आपल्या संस्कृतीला

अभिप्रेत आहे.

मुस्लिम आक्रमणापूर्वीची प्राचीन भारतातील राजसत्ता ही अधिनायकवादी (हुकूमशाही) वा एकाच व्यक्तीच्या ठिकाणी निरंकुश असे सर्वाधिकार एकवटलेले असावेत अशा स्वरुपाची कधीहि नव्हती. राजा हा धर्मरक्षक, दैवी संपत्तीचा प्रतिनिधी, राजा म्हणजे प्रत्यक्ष विष्णूच, राजसिंहासन पवित्र व सर्वाधिकार असलेले असे सर्वसामान्यपणे मानले जात असतानाहि प्राचीन भारतातील राजसत्तेचे स्वरुप पर्शियन रोमन युरोपातील अधिनायकवादी राज्ये यांच्याशी कोणत्याहि प्रकारे भारतीय राजनीतीचे साम्य नव्हते.

ति.प.ठे. पृ.२६३

पठाण आणि मोंगल यांच्या राजवटी तर तुलनेसाठीहि विचारात घेण्याच्या योग्यतेच्या नाहीत.

राजसत्तेपेक्षाहि सार्वभौम असे स्थान धर्माला, समाजाच्या नैतिक, धार्मिक जीवनाला होते. अशा धर्मात मनमानी ढवळाढवळ करण्याचा असा कोणताहि अधिकार भौतिक सत्तेला नव्हता.... सार्वभौम राजसत्ता ही धर्मसत्तेच्या अंकित असणे ही केवळ सैद्धान्तिक गोष्ट नव्हती. तर तो प्रत्यक्ष व्यवहार होता. त्यामुळेच अन्यदेशाच्या इतिहासात भरून राहिलेले रानटी क्रौर्य,घोर अन्याय, सत्ताधाऱ्याची वैयक्तिक लहर, राजाकडून केला जाणारा अतिरेक, उग्र दडपण याला सामान्यत: जागाच नसे.(श्री. द.के.केळकर यांनी 'संस्कृति संगम' मध्ये भारतातील काही स्वैराचारी राजाची उदाहरणे उल्लेखिली आहेत. पण ती आपल्या सहस्रकांनी मोजाव्या लागतील अशा प्रदीर्घ इतिहासात केवळ अपवादात्मकच आहेत) अन्याय्य राजाला पिसाळलेल्या कुत्र्याप्रमाणे सर्वांनी मिळून ठार मारावे. असे महाभारतातील वचन आहे.

ति.प.ठे.२६३–६४

वैदिक काळात केल्या गेलेल्या एकूण १३ राज्यप्रकारांच्या प्रयोगात बहुपास्य स्वराज्य हा प्रकार सर्वसाधारण परिस्थितीत सर्वोत्तम मानला गेला होता.

ति.प.ठे.२६४

आमच्या पूर्वजांना काटेकोर समरुपतेची आवश्यकता कधीच जाणवली नाही (हे आंबेडकरांना आणि इतर बुद्धिमानांना योग्य म्हणून मान्य आहे का? आंबेडकरांनी तसे कुठे म्हटले आहे का?)

ति.प.ठे.२६५

वरुन कोणतीहि गोष्ट लादली गेली नाही, (तसे करणे मानवी स्वभावाला भावत नाही)

प्रत्येक गोष्ट तळातून स्वाभाविकपणेच वर उत्क्रांत होत गेली(होती). त्यामुळेच प्राचीन व अर्वाचीन युरोपीय विशेषाप्रमाणे हिंदुस्थानात केवळ बौद्धिक आदर्शवादी अशा राजकीय प्रगतीचे अथवा क्रांतीच्या प्रयोगाचे चिन्ह दिसत नाही. आज युरोपीय संस्कृतीत राज्यव्यवस्था ही सेवाधिकार वादाने युक्त (नोकरशाही) आणि औद्योगिक राज्याच्या रचनेत परिणत झाली आहे. तिला अवांछनीय असे तांत्रिक राक्षसी रूप प्राप्त झाले आहे. आज त्याचा अनुभव येतो आहे.

ति.प.ठे.२६५

प्रत्येक व्यक्तीने स्वत:च्या आणि स्वजातीयाच्या स्वभावगत अशा योग्य नियमांचे आणि संकेताचे पालन म्हणजेच स्वधर्मपालन त्याप्रमाणे एक सामूहिक सेंद्रिय व्यक्तिमत्त्व असलेल्या समाजानेहि त्याचप्रकारे स्वधर्मपालन करणे यातूनच जगतातील व्यवस्था सुयोग्य होते आणि सुस्थितीत राहू शकते. कुटुंब, टोळी, जात, वर्ग(वर्ण) किंवा सामाजिक,धार्मिक, औद्योगिक, वा अन्य गटबंधने, समाज, राष्ट्र, हे सारे सेंद्रिय घटक आहेत. त्यांचे त्यांचे धर्म (सहजपणे स्वाभाविकपणे) उत्क्रांत झालेले असतात. आणि त्यांचे पालन ही त्यांच्या (त्या त्या घटकांच्या) अस्तित्वाची निकोप सातत्याची पूर्व अट असते. इतरांच्या संदर्भातील स्थान व नाते यावर आधारलेलाहि धर्म असे. त्याप्रमाणे परिसर, पर्यावरण, काल यांनी नियंत्रित असा युगधर्महि असे. शिवाय विश्वात्मक उपासनानिष्ठ व नैतिक असाहि धर्म होता. हे सर्व नैसर्गिक धर्माच्या अनुषंगाने चालत असे यातूनच स्वाभाविकपणे विधिसंहिता निर्माण होत असे. स्वयंनिर्णित व्यक्तीने वा स्वयंनिर्णित समाजाने आपापल्या योग्य आणि मुक्त(स्वतंत्र) अशा नियमाप्रमाणे जीवन जगत राहणे ही आदर्शव्यवस्था आहे. राज्यशासनाला या गटा—गटात वा समूहा—समूहात ढवळाढवळ करण्याचे त्यांच्यावर बंधने घालण्याचे किंवा त्यांचे अधिकार काढून घेण्याचे कारण नसे.(तसे करणे शासकीय सत्ताक्षेत्राच्या बाहेरचे होते. शासनाचे काम, जो तो गट आपल्या नियमाप्रमाणे वागतो आहे ना, व इतर गटावर कोणत्याहि अन्याय आणि अतिक्रमण करीत नाही ना! एवढे पाहणे इतकेच होते)

ति.प.ठे.२६५–६६

भारतीय राज्यव्यवस्थेचे स्वरुप केवळ तात्त्विक वा सैद्धान्तिक असे नव्हते. ते व्यवहारातहि कार्यवाहित आलेले असे. कुटुंब जाती इत्यादि कारणांनी झालेले लहानमोठे गट समूहात्मक स्वातंत्र्य व स्वयंनिर्णय यांनी युक्त असत. त्या प्रत्येक गटाला स्थान, सत्ता आणि प्रतिष्ठा असे. सर्वत्र कर्तव्य आणि अधिकार समन्वयाने स्वीकारले जात. प्रत्येक समूह इतरावर नियंत्रण ठेवणारा आणि त्याचवेळी इतराकडून नियंत्रित केला जाणारा असा होता.

विचार चिंतन

प्राचीन काळी ऋषींनी राज्याच्या स्वरुपाचे १३ प्रकार वर्णिले आहेत. साम्राज्य, भोज्य,

वैराज्य, पारमेष्ठ्य, राज्य, महाराज्य, आधिपत्य, समंतपर्यायी, जनराज्य, विप्रराज्य, समर्थराज्य, अधिराज्य आणि बहुपाय्य स्वराज्य. बहुपाय्य स्वराज्य हा प्रकार सर्वोत्कृष्ट मानला गेला होता. बुद्धाने म्हटले आहे की जोपर्यंत गणतांत्रिक संस्थांची शुद्धता आणि आवेश टिकून असेल तोवर एखादी लहानशी सत्ताहि मगधासारख्या सामर्थ्यसंपन्न व महत्त्वाकांक्षी राज्यालाहि अजिंक्य राहील.

ति.प.ठे. २६७

भारतीय भागवत पुराणव सिद्धांतामध्ये अर्थशास्त्राचा सर्वांगीण विचार आहे. उदा. शास्त्र व उद्योगधंद्यांचा विकास: शेती, पशुपालन, वाणिज्य यांच्या पद्धती, राज्यशास्त्र– राज्यपालन वगैरे.

मंत्री, गुप्तहेर, पोलीसयंत्रणा यांची भरती कशी करावी,तसेच न्यायसंस्था कशी उभारावी? परराष्ट्र संबंध कसे असावेत. राज्यप्रमुखाची सुरक्षाव्यवस्था कशी असावी. इ. इतरहि अनेकविध खात्यांचा विचार मार्गदर्शन सैन्य व्यवस्थापन कसे असावे. कोणत्या कार्यालयास किती अधिकार द्यावेत. वगैरे.

गेल्या हजारो वर्षात व्यवस्थापनाचे प्रश्न आजहि जसेच्या तसे असून त्यासाठी अत्यंत मौलिक आजहि उपयुक्त मार्गदर्शन अर्थाास्त्रीय ग्रंथात आढळते.

भय ही मूलभूत भावना आहे. तिच्यातूनबाकी सर्व उगम पावतात.(उपनिषद) छांदोग्य उपनिषदात तर सूर्य, वारा, अग्नि हे देखिल भीतीपोटी आपआपले काम पार पाडतात असे म्हटले आहे.

टीप– मूळात आत्मरक्षण आत्मस्वरुप ज्ञानानंतर आत्माच सगळे काही, मग त्याच्या सत्तेने साऱ्या क्रिया.

फ्रेॲह

१९.. लोकसत्ता–शासन व्यवस्था

अपराध–अन्याय–भ्रष्टाचार यांचा विचार केला तर आजच्या राजवटीचे स्वरूप कसे दिसते! चपराशापासून मंत्र्यापर्यंत, साध्या आरक्षी (पोलीस) पासून वरिष्ठ आरक्षी अधिकाऱ्यापर्यंत प्राथमिक शिक्षकापासून ते विद्यापीठातील वरिष्ठ कुलगुरुंपर्यंत सर्वत्र भ्रष्टाचार बोकाळला आहे. पेढीत स्वत:च्या नावावर असलेले पैसे अधिकृतपणे काढून घेतानाही रोकड्याजीला (कॅशियर) 'सुविधा शुल्क' द्यावे लागते. आगगाडीतील स्वत:चे आरक्षणहि आपले आपल्यालाच सहजपणे मिळत नाही. लाच द्यावी लागते, किंवा भांडावे लागते. पण त्यावेळीहि अनेक प्रवाशापैकी एखादाहि सहाय्याला येत नाही. अशा स्थितीत सरळ चांगली असणारी माणसेहि 'काय करावे' या प्रश्नाने अस्वस्थ होतात. सदाचार कसा सांभाळावा हा त्यांच्यापुढील खरोखरीच फार मोठा प्रश्न असतो. महत्त्वाचा वेळ वाया घालवावा, हेलपाटे घालावे,भांडण उकरून काढावे. कुणीहिसहाय्यक नसताना तंटा करावा. ही गोष्ट सामान्य माणसाला विशेषशी परवडत नाही. याला तो कंटाळतो, वैतागतो. मग परिस्थितिला शरण जाऊन 'जाऊ द्या की'

म्हणतो, 'सगळेच वागतात तसे आपणहि वागावे. आपले काम महत्त्वाचे आहे ते कसेतरी साधून घेतलेच पाहिजे'. या व्यवहारी भावनेने तो आगकिपणे थोडे डावे–उजवे करण्यास सिद्ध होतो.

न जानपदिकं दु:खं एकं शोचितुमर्हति।
यथा स्वं प्रतिकुर्वीत यदिपश्येदुपक्रमम्॥

जे दु:ख सार्वत्रिक आहे, व्यापक क्षेत्रात पसरलेले आहे, त्यासाठी एकट्याने शोक करीत बसण्यात काहि अर्थ नाही. त्याने आपल्यालाच मनस्ताप होतो. म्हणून अशा सार्वजनिक भ्रष्टाचारादि अपराधांच्या परिस्थितीत आपल्याकडून थोडेसे तरी काहि करणे शक्य आहे, ते उपयुक्त ठरेल तर आपल्या शक्तीप्रमाणे प्रत्येक वाईट गोष्टीचा, अन्यायाचा, स्वत:ला जेवढा शक्य तेवढा प्रतिकार करीत असावे. आपत्ति सामुदायिक असो वा एकट्यावरील असो, त्यासाठी एखादी लहानमोठी संघटना उभारली वा आसपासच्या भल्या माणसांनी होणारा अन्याय लक्षात आल्यानंतर तरी, अन्याय करणाराच्या विरोधात आपण होऊन उभे राहणे, पीडितास सहाय्य करणे, एवढे जरी केले तरी पुष्कळसे कष्ट टळतील.पण हे सर्वांनी सर्वकाळी लक्षात ठेवले परहिजे. कलियुगात तरी संघटनेशिवाय पर्याय नाही. 'संघशक्ति: कलौ युगे', 'संहति: कार्यसाधिका' अशी वचने प्रसिद्ध आहेत. या विचारांचा पारलौकिक लाभाशी तसा काहि संबंध नाही. यामुळे व्यक्तीचा आणि त्यांच्या लहान मोठ्या गटाचा ऐहिक– इहलोकी सुख देणाराच लाभ व्हावयाचा असतो. पण हे कुणी लक्षात घेत नाही.

संघटनेचा लाभ लहान नाही, फार मोठा आहे, हे साम्यवाद्यांनी आपल्या देशात अलिकडच्या काळात प्रथम लक्षात आणून दिले. त्याआधी प्राचीन काळी संघटनेचे महत्व कोणाला पटलेच नव्हते असे नाही. वरील संस्कृत वचनावरून ते लक्षात येण्यासारखे आहे. समर्थ रामदास स्वामींनी ते स्पष्ट शद्बात लक्षातहि आणून दिले आहे.

मराठा तितुका मेळवावा। महाराष्ट्र धर्म वाढवावा॥
सामर्थ्य आहे चळवळीचे। जो जे करील तयाचे॥
परंतु तेथे भगवंताचे । अधिष्ठान पाहिजे॥
धर्मासाठी मरावे। मारोनि अवघ्यास मारावे।
मारिता मारिता घ्यावे। राज्य आपुले॥
केल्याने होत आहे रे। आधी केलेचि पाहिजे।
यत्न तो देव जाणावा। अंतरी धरिता बरे॥
यत्नाचा लोक भाग्याचा। यत्नेविण दरिद्रता॥

वारकरी संतांनीहि हरिनाम सप्ताह, ज्ञानेश्वरी इत्यादींची पारायणे, यात्रा, दिंड्या- पालख्या यांच्या स्वरूपात लोकांचे मेळावेच भरवलेत. ते लोकप्रिय केले. या पद्धती रुढ होतील अशी दक्षता घेतली. त्यामुळेच मुसलमानी शासनाच्या दीर्घकालाच्या क्रूर राजवटीतहि लोकांचे मनोधैर्य टिकून राहिले. सातशे आठशे वर्षे मुसलमानी राजवट हिंदुस्थानच्या छाताडावर सर्व प्रकारच्या क्रूरतेने, दुष्टतेने नाचत असतानाही हिंदू समाज बहुसंख्य राहिला.

विचार चिंतन

इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ मॅनेजमेंटचे एस. के. चक्रवर्ती यांनी काम म्हणजे काय ? काम कशासाठी करावयाचे, कसे करावयाचे ? या महत्त्वाच्या प्रश्नांची उकल करताना म्हटले आहे. की यज्ञ या संकल्पनेच्या अभिप्रेत अर्थाच्या अनुषंगाने काम हा एक यज्ञच आहे. अशीच कोणत्याहि कामाविषयीची धारणा असल्याविना संघटनात्मकदृष्ट्या, राष्ट्रीयदृष्ट्या वा आंतरराष्ट्रीयदृष्ट्या कोणत्याहि प्रकारे लोकसंग्रह करणे शक्य होणार नाही. कामाच्या बांधिलकीसाठी त्यागाइतका उदात्त असा कोणताहि अन्य संदर्भबिंदू असू शकत नाही. इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्सचे के. अरयू .वासू यांनी म्हटले आहे की वैज्ञानिक आणि तंत्रवैज्ञानिक कार्यवाहीच्या योजना तयार करण्याची आवश्यकता आहे. पण या नीतीचे वा योजनेचे अत्यावश्यक तत्त्व म्हणजे या दोन्ही गोष्टी खऱ्या अर्थाने भावात्मकतेने व कार्यवाहीतहि स्वदेशीच असतील. केवळ स्वदेशी विज्ञान चळवळीनेच आपले राष्ट्रीयत्व सफल होईल, ग्रामीण जीवनाचे सत्त्व सुरक्षित राहील, आपली संस्कृति जतन केली जाईल आणि त्यामुळेच संपूर्ण विश्वाचीहि सेवा घडेल.

ति.प.ठे. १८२

स्वतंत्रभारताच्या संविधानात्मक संकल्पनेवर पश्चिमी नीतीचा वा आकृतिबंधाचा फार मोठा प्रभाव आहे. आजच्या आमच्या बहुतांश सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व इतर सांस्कृतिक संबंधात ज्या अनेक कठीण आणि पीडादायक समस्या उत्पन्न झाल्या आहेत, त्याची मूळ कारणे या पाश्चात्य विचाराच्या अनुकरणात आणि त्यांनाच श्रेष्ठ मानण्यात आहेत. म्हणून अत्यधुनिक वर्तमानकालातहि समाजाचा सर्वदृष्टीने विचार करून समाजाचे हित साधावयाचे असेल तर आपल्या परंपरागत प्राचीन विचारसरणीचाच सर्वदृष्टीने आत्मीयतेने आणि विवेकाने विचार करून सर्व प्रकारच्या संविधानात्मक पद्धति नव्याने निर्माण केल्या पाहिजेत. आणि त्या प्रस्थापित होतील असा प्रयत्न साक्षेपाने केला पाहिजे. जे योग्य ते स्वीकारावे हे म्हणणे महत्त्वाचे आहे. उपयुक्त आहे पण जे आपले स्वतःचे परंपरागत ते केवळ परंपरेने आलेले म्हणूनच त्याज्य आणि पश्चिमेकडून जे आले ते सिद्धांत,संस्कृति,सभ्यता या सर्वांगाने परिपूर्ण आहे म्हणूनच श्रेष्ठ आणि स्वीकार्य ही धारणा माझे परंपरागत तेच योग्य या विचारापेक्षा अधिक

घातक आहे.

विचार चिंतन

हिंदुस्थानला जे स्वराज्य प्राप्त झाले ते अत्यंत घातक रीतीने देशाची फाळणी करून स्वीकारावे लागले. त्यातहि वरिष्ठ नेत्यांची अदूरदर्शिता, अकार्यक्षमता आणि पदलोलूपता हीच फाळणीला कारण ठरली. अन्यथा आणखी वर्षदीडवर्षात हिंदुस्थानला पूर्णपणे स्वातंत्र्य देणे इंग्रजांना अरिहार्यच होते. एकेकाळी पूर्वविभागाचे सेनापति असलेल्या सर फ्रान्सिस टकर यांनी आपल्या पुस्तकात म्हटले आहे की 'शेवटी आमच्या लक्षात आले की भारताला अंकित ठेवण्याची सैनिकी जबाबदारी ही आमच्या कंगाल झालेल्या देशाच्या औद्योगिक गरजांना सहन होऊ शकेल त्यापेक्षा पुष्कळच अधिक आहे.' भारत सोडण्याचे व त्यातूनहि तत्काळ सोडण्याचे हे एक प्रबळ कारण होते.

ति.प.ठे. ११४

भारताच्या स्वराज्यप्राप्तीसंबंधीचे हे विचार व मते देशोदेशीच्या अनेक विचारवंतांनी आपापल्या ग्रंथातून प्रगट केले आहेत. वासुदेव बळवंत फडके यांच्यापासून ते नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्यापर्यंत सर्वच क्रांतिकारकांनी जे आत्मबलिदानपूर्वक पराक्रम दाखविले आणि लोकमान्यांनी जी जनजागृति केली त्याचाहि महत्त्वाचा भाग स्वराज्यप्राप्तीत आहे. गांधीजींनीहि जनजागृतीत पुष्कळ भर घातली. पण त्यांना त्यांच्या वैयक्तिक लोकप्रियतेपलिकडे अनुशासनात्मक स्वरुप देता आले नाही आणि गांधीजींच्या मुस्लिम तुष्टीकरणापायी तर फाळणीचे संकट ओढवून घ्यावे लागले आणि हा पाकिस्तान भारताच्या विकासाच्या मार्गातील सर्वात मोठा अडथळा आहे.

विचार चिंतन

आपल्याच अविचाराने आणि पदलोलुपतेने देश खंडित झाला. आणि मोडके तोडके स्वराज्य पदरात पडले. पण अविवेकाने, दुर्बलतेने आम्ही शासनयंत्रणा मात्र, जी इंग्रजांची होती तीच स्वीकारली. जवाहरलाल नेहरुनीच एकदा म्हटले होते. 'जर एखाद्या स्वकीय शासनाने परकीय शासनाची जागा घेतली आणि त्याचे स्वार्थी(हित)संबंध मात्र तसेच कायम ठेवले तर ती स्वातंत्र्याची नुसतीछायासुद्धा म्हणता येणार नाही.' जवाहरलाल नेहरूनेच आत्मचरित्रात असेहि म्हटले होते की 'एका गोष्टीविषयी माझी निश्चिती झाली की जोपर्यत ब्रिटीश प्रणित भारतीय शासकीय सनदी नोकरशाहीच्या सेवासंबंधीची मानसिकता आमच्या शासकीय व्यवस्थेत आणि सार्वजनिक सेवामध्ये कायम असेल तोपर्यत हिंदुस्थानमध्ये नवी व्यवस्था उभी करता येणार नाही. म्हणून नवीन व्यवस्था आणण्यापूर्वी ब्रिटीश पद्धतीची व्यवस्था आणि इतर सेवा लयाला गेल्या पाहिजेत हे अत्यंत आवश्यक आहे. या सनदी नोकरांना आजचे हास्यास्पद (अतिरिक्ततेने) मिळणारे वेतन आणि भत्ते त्यांना पुढेहि मिळत राहावेत ही तर कल्पनेच्या पलिकडची

गोष्ट आहे !'

ति.प.ठे. ११६

स्वराज्य प्राप्तीनंतरच्या पहिल्या शासनाने आधीची शासकीय व्यवस्था, शासकीय सवयी आणि शासकीय रीती जशाच्या तशा कायम ठेवल्या. त्याचप्रमाणे वसाहतवादी कायदेव्यवस्था तशीच चालू ठेवली आणि न्यायपद्धतीहि तीच राखीली गेली.

घटनेच्या समितीचे एक सदस्य अल्लादि कृष्णस्वामी अय्यर यांनी म्हटले आहे की 'आपण क्रांतीनंतर नवीन घटनेचा आरंभ करीत नाही आहोत. इतकी वर्षे कार्यरत असलेली प्रचलित शासकीय रचना नव्या चौकटीत पूर्ण दुर्लक्षिता येणार नाही.'

ति.प.ठे.१२८

नागी रेड्डीसारखा एक नक्षलवादी म्हणतो. तेहि लक्षात घेण्यासारखे आहे. 'बाह्य स्वरूपातील राजकीय हुकमतीतील बदलाशिवाय आमच्या सामाजिक स्वरुपात वा आर्थिक व्यवस्थेत मूलत: काहीहि पालट झालेला नाही.'

ति.प.ठे.१९८

तीस वर्षापूर्वी लॉर्ड डेनिंग यांनी आपल्या 'फ्रीडम अंडर लॉ' या ग्रंथात म्हटले आहे की आपण ज्या समाजगटात राहतो, त्यातील शांतता आणि सुव्यवस्था यांच्यारूपाने अस्तित्वात असलेल्या सामाजिक सुरक्षेशी स्वातंत्र्याचा मेळ असला पाहिजे. एखाद्या न्यायी माणसावर जर एखादा खुनी वा चोर आघात करु शकत असेल तर अशा माणसाच्या स्वातंत्र्याला काही अर्थ नाही. प्रत्येक समाजाजवळ (अधिकाराच्या, अधिकाऱ्यांच्या रुपाने) स्वत:चे संरक्षण करण्याची साधने असली पाहिजेत. कायदे मोडणारांना शोधणे अटक करणे, या संबंधीचे अधिकार त्याच्या जवळ असले पाहिजेत. जोवर हे अधिकार योग्यरीतीने राबवले जात असतात, तोवर ते स्वातंत्र्याचे रक्षणकर्ते असतात. या अधिकारांचा दुरुपयोग होऊ शकतो. आणि तसे झाले तर मात्र यासारखा घातक अन्याय दुसरा कुठलाच नाही.(अशा घातकी अन्यायाचा प्रत्यय आपण सध्या प्रतिदिनी फार काय क्षणोक्षणी घेतो आहोत.)

ति.प.ठे.२०२

भारतीय व्यवस्थांचा सखोल अभ्यास करण्याची आमच्या नेत्यांनी कधी तसदी घेतली नाहीच. पण सर्वात वाईट गोष्ट म्हणजे त्यांनी ब्रिटीश आणि त्यांच्या व्यवस्था यांचेहि खरे सत्त्व आत्मसात करण्याचा प्रयत्न केला नाही. दोन्ही प्रकारच्या व्यवस्थांमधील जे सर्वोत्तम होते तेच त्यांनी गमावले.

आपल्या घटनेसंबंधीच्या काही गोष्टी लक्षात घेण्यासारख्या आहेत. घटना समितीची चर्चासत्रे अकरा झाली. हे काम दोन वर्षे अकरा महिने अठरा दिवस इतका काळ चालले. त्यासाठी त्रेसष्ट

लक्ष शहाण्णव हजार सातशे एकोणतीस रुपये इतका खर्च झाला(हा व्यय १९४९ मधील आहे. हे लक्षात घेतले पाहिजे) प्रत्यक्ष घटना २६ जानेवारी १९५० पासून कार्यवाहीत आली. जून १९५१ मधे घटनेत पहिली सुधारणा करण्यात आली.

घटना समिती पुरेशी प्रातिनिधिक नव्हती. घटनेवर कॉंग्रेस या एकाच पक्षाचे (खरे तर नेहरुचे) वर्चस्व होते. जयप्रकाश नारायण यानीहि घटना समिती ही प्रातिनिधिक नाही ती केवळ १२ टक्के लोकांचेच प्रतिनिधित्व करीत आहे असा आक्षेप घेतला होता.

ति.प.ठे.२०६–२०७

घटनेच्या संदर्भात आमचे नेते प्राधान्याने ब्रिटिश संविधान पद्धतीवर अवलंबून राहिले. (पण आश्चर्य असे आहे की) ब्रिटिश संविधान म्हणता येईल असा कोणताहि लिखित दस्तऐवज आजवर अस्तित्वात नाही.

ति.प.ठे.२०९–१०

इंग्लंडमध्ये लोकराज्य आहे, लोकसत्ता आहे पण त्याचा विकास क्रमाने झाला आहे. इ.स. १२१५ मध्ये राजाने मॅग्नाचार्टावर स्वाक्षरी केली. त्यामुळे शासन केवळ राजनियंत्रित न राहता लोकाभिमुख होत गेले. राजाच्या समादेशक(सल्लागार) मंडळात समाजातील काही घटकांचा समावेश होऊ लागला तरी लोकप्रतिनिधींचे राजावरील प्रभुत्व वाढण्यास मध्यंतरी चार शतके गेली. एका विलक्षण उलथापालथीनंतर १६८८ त संसदेचे राजावर प्रभुत्व झाले. १८३२ मध्ये प्रौढ मतदानाची व्याप्ति वाढविली गेली तरी मतदात्यांची संख्या एकूण लोकसंख्येच्या १० टक्केच होती. काही विशिष्ट योग्यतेच्या ३० वर्षावरील स्त्रियांना १९१८ मध्ये सांसदिय निवडणुकीत मतदानाचा अधिकार मिळाला. नंतर दहा वर्षानी स्त्रियांना पुरुषाप्रमाणे मतदानाचे अधिकार मिळाले. म्हणजे १२१५ मध्ये आरंभिलेली लोकाभिमुखता १९२९ मध्ये परिपूर्ण झाली. हा विकासक्रम सातशे वर्षांचा आहे. आपल्याकडे मात्र एक्या फटक्यानिशी स्वराज्यप्राप्तीनंतरच्या एकदोन वर्षातच केवळ वय एवढेच मतदानाच्या वेळी लक्षात घेतले जाऊ लागले. तेहि आरंभी २१ होते ते १८ झाले आहे. दलितांचे नेते डॉ.आंबेडकर यांनीहि सध्यातरी गिरिजन – वनजनाना मतदानाचा अधिकार नसावा असे वाटत होते. पण तेहि दुर्लक्षिले गेले. हा असा भोंगळपणा वास्तविक लोकराज्याच्या मूलतत्त्वाला बाधक होतो. शासन खरे लोकाभिमुख न राहता काही व्यक्ति त्यांचे गट वा राजकीय पक्ष मतांचा गठ्ठा करु शकतात आणि त्या बळावर अधिनायकवादी होऊन वाटेल तो स्वार्थी भ्रष्टाचार करु शकतात. मतदाता प्रबुद्ध, संयमी,सज्जन, असा बहुसंख्येनी असेल तरच लोकराज्य जनहीताचे होते अन्यथा नाही.

विचार चिंतन

हिंद स्वराज्यामध्ये गांधींनी लिहिले आहे की संसदेने वाया घालविलेला पैसा आणि वेळ काही चांगल्या व्यक्तीकडे सुपूर्त केला असता, तर इग्लंडला आज उच्चतम स्थान प्राप्त झाले असते. संसद हे राष्ट्राचे एक महागडे खेळणे झाले आहे. इंग्लंडची आजची स्थिति दयनीय आहे.हिंदुस्थानवर अशी वेळ कधीहि येऊ नये अशी माझी देवाजवळ प्रार्थना आहे. जिला संसदांची जननी म्हणण्यात येते ती (इंग्लंडची लोकसभा) एक वांझ महिला आणि वारांगना आहे. हे शब्द कठोर वाटतील पण ते वस्तुस्थितीला धरून आहेत.(कारण) बाह्यदडपणाशिवाय ती काहीहि करु शकत नाही. वेळोवेळी पालटणाऱ्या मंत्र्यांचे तिच्यावर स्वामित्व असते. म्हणून मी वारांगनेप्रमाणे आहे.

ति.प.ठे.२२४

चर्चिलसारख्या प्रभावी नेत्याने म्हटले आहे की 'लोकसत्ता म्हणजे अत्यंत निकृष्ट अशा शासनप्रकारापैकी त्यातल्या त्यात चांगला प्रकार होय.'(हे केवळ शब्द लाघव आहे.) प्रा. पुणतांबेकर म्हणतात 'लोकशाहीत अपरिपक्व शिखरावर असतो, अविकसित तळाशी असतो. अप्रगल्भ मात्र बाहेरच असतो.'

ति.प.ठे.२२४

राजकीय पक्ष हे जनता आणि लोकप्रतिनिधि यांच्यातील भिंत म्हणूनच उभे असतात. ज्या राजकीय पक्षाच्या आदेशात जनतेच्या इच्छेचा समावेश नसतो. तो पक्ष प्रत्यक्ष लोकशाहीला (शासनाला) अडथळा असतो. सर्वसाधारणपणे निवडून आलेले लोकप्रतिनिधि त्यांच्या मतदान क्षेत्रातील बहुसंख्येचे प्रतिनिधित्व करीत नाहीत. मतदाता अशिक्षित, स्वत:च्या दायित्वाची जाणिव नसलेला असतो. तो राजकीय घडामोडीच्या संबंधात सतर्क आणि सावध नसल्याने लोकप्रतिनिधी मोठा खोडसाळपणा करु शकतात. (भ्रष्टाचाराने स्वार्थ साधू शकतात.) सत्तेवर आल्यावर धूर्त राजकारणी मते मिळविण्याचे चलाख कारस्थान करु शकतात. सत्तेवर आल्यावर राजकीय पक्ष आपला पाया वाढवून सत्ता आपल्याच स्वाधीन राहण्याचे डावपेच आखू शकतात. राजकारण्याच्या या ओंगळ खेळामध्ये, अशिक्षित आणि उदासीन मतदाता आजवर जाणता अजाणता सहाय्यच करीत आलेला आहे.

ति.प.ठे.२२६

आपला समाज अमेरिकेप्रमाणेच बहुविधता असलेला समाज आहे. पण या दोन समाजामध्ये मूलभूत अंतर आहे.अमेरिकन समाजाला राष्ट्र म्हणून अस्तित्व आले, त्याला दोन–तीन शतके झाली असतील. म्हणजे अमेरिका हे राष्ट्र बाल्यावस्थेतच आहे. अमेरिकेतल्या समाजजीवनातील

बहुविधतेत एकात्मतेचा अंगभूत असा कोणताच धागा नाही. आपले हिंदुस्थान हे राष्ट्र प्राचीनतम राष्ट्र आहे व आपल्या देशात विविधतेतहि एकात्मतेचे सूत्र आहे.

ति.प.ठे.२२७

रॅम्से मूर यांनी राजकीय पक्षासंबंधी प्रतिकूल मत व्यक्त केले आहे. ते म्हणतात– पक्षीय नेतृत्वामुळे पंतप्रधानाला अपरिमित अधिकार प्राप्त होत असतात .... अशी अमर्याद सत्ता राबविणाऱ्याच्या मनात सारखी भीति असते की एखादी गंभीर चूक आपल्या हातून झाली तर देशातील अंतर्गत राजकारणात पक्ष दुबळा होईल, पुढील निवडणुकीत सत्ताभ्रष्ट होईल. या भीतीमुळेच हुकूमशाही सत्तेला काहीसा आळा बसतो.(हिंदुस्थानच्या अप्रगल्भ लोकशासनात तेहि दिसत नाही. मिळालेली संधी पुन्हा नाही. आता मिळेल तेवढे खाऊन घेऊ, हेच धोरण)

ति.प.ठे.२२९

ॲलेक्झांडर सोल्हे नित्सिनने म्हटले आहे की 'ज्या समाजात राजकीय पक्ष सक्रीय असतात तो समाज नैतिक श्रेणीत कधीच वर चढत नाही..... अनेक पक्षीय संसदीय पद्धति काही पश्चिम युरोपीय देशामध्ये आज अनेक शतके अस्तित्वात आहे. पण ती अतिशय धोकादायक आहे. कोणतेहि नैतिक अधिष्ठान नसलेल्या पक्षीय संघर्षामध्ये, आजच्या महासत्ता भेलकांडत राहिल्यामुळे गेल्या काही दशकात या पद्धतीचे भयानक दोष स्पष्ट झाले आहेत. पश्चिमी लोकसत्ता आज राजकीय आणि तात्त्विक संभ्रमाच्या निर्वाणीच्या अवस्थेत आहेत.'

तिप.ठे.२२९

डॉ. पिटिरिम ए सोरोकिन यांनी पक्षकल्पनेविषयी म्हटले आहे की 'सध्याच्या काळात राजकीय पक्ष म्हणजे सत्ता व लूट यांच्या अघोरी तृष्णेने भारलेल्या प्रबळ लढाऊ यंत्रणा आहेत... निवडणुकीच्या संबंधात त्यांनी मक्तेदारी निर्माण केली आहे... विविध युक्त्या प्रयुक्त्या आणि अनेक संशयास्पद प्रकार या आधारे त्यांनी निवडणुकीच्या विहित मार्गाने प्रस्थापित होणाऱ्या लोकशासनाची मूलभूत तत्त्वेच भ्रष्ट करून टाकली आहेत.'

ति.प.ठे.२३०

राजाजींनी म्हटले होते की 'बहुमत अल्पमतावर आधारलेली लोकशासनपद्धति भ्रष्टाचार वाढविल.'

ति.प.ठे.२३१

जयप्रकाश नारायणांनी लिहिले आहे की, 'राजकीय पक्ष पद्धतीचे स्वरुप मला उत्तरोत्तर

अधिकाधिक अस्वस्थ करीत आहे. सत्ता संघर्ष हा तिचा अंगभूत गुण आहे. तो कुरतडून नाश करणारा आणि भ्रष्ट करणारा आहे. पैसा, संघटन, प्रचारसाधने यांचे पाठबळ असलेले पश्न लोकांवर लादले जातात. लोकांचे राज्य म्हणजे प्रत्यक्षात पक्षांचे राज्य असते. पक्षांचे राज्य म्हणजेहि एखाद्या चौकडीचे वा कंपूचे राज्य होते. प्रभावी पक्षानी ठरविलेल्या इच्छुकामधूनच निवड करावी लागत असल्याने मतांचा अधिकार मर्यादित होतो. ... मर्यादित मताधिकारहि भ्रामकच असतो. हे सारे मी पाहिले आहे. पक्ष पद्धति ही लोकांना दुबळे बनविणारी असते. ती लोकांना शेळ्यामेंढ्यांच्या पातळीवर आणून ठेवते. लोकांच्या सार्वभौमत्वाचे लक्षण एकच ते म्हणजे ठराविक काळाने स्वत:च्या वैयक्तिक कल्याणाकडे लक्ष देणारा मेंढपाळ निवडून देणे ज्याच्यासाठी लोक झगडले ते हे स्वराज्य निश्चितच नाही.

ति.प.ठे.२३२

राज्य ही एखाद्या प्रचंड प्रस्तराप्रमाणे वाढलेली व लोकांकडून पूर्ण आज्ञांकिततेची अपेक्षा करणारी यंत्रणा बनली आहे. नागरिकांच्या प्रत्येक जीवनांगावर ताबा मिळविण्याचा प्रयत्न करणारी संस्था असे तिचे स्वरुप आहे... सत्तायंत्र सार्वभौम असल्याने सत्तेचा अनुभव घेण्याच्या हव्यासामधे ते कधीच मागे नसते. त्यामुळे केवळ स्वत:च्या अस्तित्वाच्या समर्थनार्थ उघडे नागडे सत्तावादी राजकारण ते टाळू शकत नाही... निस्वार्थ बुद्धीच्या अन्यायाच्या कायद्याला विरोध करून तो मोडणाऱ्या संतप्रवृत्तीच्या हुतात्म्यासकट (सज्जनासकट) सर्वांना बंदिवासात टाकणारे, फाशीवर चढविणारे असे हे सत्तायंत्र आहे.... समाजात अंगभूत असे जे सर्वोत्तम गुणविशेष असू शकतात त्यापेक्षा कितीतरी निकृष्ट दर्जाचा असा सामूहिक अहंकार असे या राज्यघटनेचे स्वरुप आहे... राज्य हे नेहमीच समरूपतेकडे झुकते कारण समरूपता त्याला सहजसाध्य असते. आणि नैसर्गिक विविधता ही त्याच्या मूलत: यांत्रिक असलेल्या स्वरुपात बसत नाही. पण समरुपता हा मृत्यू आहे, जीवन नव्हे.

ति.प.ठे.२३३ ते २३७

आपली घटना अंगभूत मर्यादा असलेल्या पश्चिमी विचारव्यूहाच्या प्रभावातून निर्माण केलेली असल्यामुळे आपल्या प्राचीन समाजाच्या परंपरेची जाण नसलेली वर्तमान वास्तवाचे भान नसलेली आणि भविष्यातील राष्ट्रीय आकांक्षा साकार करण्याच्या दृष्टीने निरुपयोगी ठरणारी अशीच होती... पॅरीस येथे यूनोच्या सर्वसाधारण सभेला संबोधित करताना श्रीमति विजयालक्ष्मी पंडित यांनी मोठ्याप्रौढीने म्हटले की भारतामध्ये आम्ही स्वातंत्र्य,समता व बंधुता यांची घोषणा फ्रान्सकडून उसनी आणली. आम्ही इंग्लंडकडून हे घेतले आणि अमेरिकेकडून ते घेतले. पण त्यांनी आम्हाला अभिमान असलेल्या आमच्या

इतिहासापासून आमच्या राजकीय भूतकालाकडून काय घेतले, ते मात्र सांगितले नाही.... आमचे बुद्धिमंत अँग्लो सॅक्शन संस्थांना इतके सरावले आहेत की त्यांना त्याबाहेरचे जग दिसतच नव्हते... आमच्या घटनेच्या एका शिल्पकाराने तर हे घोषित केले की, खेडे म्हणजे कूपमंडूकता, अज्ञान, संकुचित वृत्ति, जातीयता यांची गुहाच आहे. घटनेने खेडे–घटक त्याज्य मानून व्यक्तीला मूलघटक मानले याचा मला संतोष आहे.

विचार चिंतन

हे निरपवाद सत्य आहे की घटनेमध्ये भारतीय मानस, भारतीय परंपरा प्रवृत्ति आणि संस्कृति प्रतिबिंबित झालेली नाही. तो या भूमीचा उन्मेष नाही. केवळ बाहेरून केलेले कलम आहे.... आपली घटना ही भारतीयहि नाही वा गांधीवादीहि नाही. ती लोकांची घटनाच नाही. ती अकारण गुंतागुंतीची व संभ्रम निर्माण करणारी आहे.... आपल्याकडील परिस्थितीचा संदर्भन घेता, या घटनेत राजकीय, आर्थिक व सामाजिक विचार प्रणालीच्या सर्व पश्चिमी कल्पना आयात केल्या आहेत.

श्री. जयप्रकाश नारायणांनी म्हटले आहे की 'लोकांच्या उदासीनतेचा फायदा घेऊन राज्यकर्त्यांनी घटनेचा जो आराखडा बनविला आहे तो अत्यंत असमाधानकारक दस्तऐवज आहे. तो आपल्या राष्ट्रीय जीवनाचा पाया ठरला तर ही एक अतिशय दुर्दैवी गोष्ट ठरेल....'

ति.प.ठे. २३९ते २४२

आपली घटना भारतीय भाषेत न लिहिल्याबद्धल डॉ. राजेंद्रप्रसाद नाराज होते.

ति.प.ठे. २४४

अल्पसंख्यांकाना विशेष अधिकार देण्याच्या संदर्भात पॉल फाशिल यांनी म्हटले आहे की 'अधिक सवलती देण्याचा हा उपाय तितकासा निर्धोक नाही. कारण देशात राहणाऱ्या सर्वांना समान वागणूक हे राजकीय आणि सामाजिक शांततेचे तत्त्व आहे. अशावेळी स्वतंत्र गट म्हणून अल्पसंख्यांकाच्या विशेष अधिकारांना दिलेली मान्यता ही त्यांना आपली शक्ति वाढविण्यास प्रवृत्त करील व हे अल्पसंख्य ज्या राज्याचे अंग आहेत त्याच्यापासून विभक्त होण्यास त्यांना ती उद्युक्त करील आणि स्वयंनिर्णयाच्या अधिकाराच्या संदर्भात अशाप्रकारच्या अल्पसंख्यांकाच्या हक्काला मान्यता देणे म्हणजेच राज्याच्या विघटनांचा धोका पत्करणे होय...'. प्रसिद्ध इतिहासकार विल् ड्युरांट यांनी म्हटले आहे की 'मानवी स्वभाव पालटल्याविना संस्थात्मक पालट करणे निरुपयोगी आहे...'. सर्व मानवी हक्काविषयीच्या जाणिवेच्या संदर्भात जॉन क्लिनिंग या अधिकारी व्यक्तीने म्हटले आहे की 'हक्काविषयीच्या जाणिवा जर प्रेम आदर व आस्था यांच्यावर आधारलेल्या असतील तरच त्यात नैतिकता असू शकते.'

ति.प.ठे.२४९–२५१

डॉ. शिवरामैय्या यांनी म्हटले आहे की घटनेच्या सोळाव्या कलमातील गुणात्मक आणि प्रमाणात्मक अशा समतेच्या संकल्पनामध्ये संतुलन करायला जाताच काही समस्या निर्माण होतातच. व त्या या दोन्ही निकषामधील अंगभूत विसंगतीमधून निर्माण होणाऱ्या समस्यांच्या व्यतिरिक्त अशा समस्या असतात. गुणवत्तेच्या तत्त्वावर आधारलेल्या समानसंधीचा हक्क हा व्यक्तीच्या दृष्टीने अनुकूल असतो. तर प्रमाणात्मक संरक्षणातून येणारे भेदभावाचे तत्त्व हे समूहाच्या दृष्टीने अनुकूल ठरते. पहिल्या प्रकारचा हक्क हा न्यायालयाने अंमलात आणावयाचा असतो. तर दुसऱ्या प्रकारचा धोरणात्मक कायद्यावर व कार्यकारी घटकाने केलेल्या अंमलबजावणीवर अवलंबून असतो. पण या एकूणच हक्काच्या अंमलबजावणीसाठी न्यायव्यवस्था आणि कार्यकारी घटक या राज्यशासनाच्या दोन अंगावर कमी अधिक भर देण्यामुळे संघर्ष निर्माण होतातच होतात.(दोन्ही प्रकारांनी लाभ व्हावे आणि संघर्ष निर्माण होऊ नये यासाठी वर्णव्यवस्था आणि तिच्याशी निगडित व्यवस्था हाच सर्वोत्तम उपाय आहे.)

ति.प.ठे. २५२

इक्वॉलिटी अँड अन्इक्वॉलिटी, थिअरी अँड प्रॅक्टिस या आंद्रे ईटील यांनी संपादित केलेल्या ग्रंथाची समीक्षा करताना श्री.शामलाल यांनी म्हटले आहे की समता–विषमतेचा समस्येच्या दृष्टीने विचार करताना वस्तुस्थिति अत्यंत गुंतागुंतीची आहे, हे स्पष्ट आहे. तिच्याकडे आपण जर करड्या नजरेने पाहिले तर आपल्या सहज ध्यानात येईल की सवंग उदारमतवादी,गांधीवादी, अथवा मार्क्सवादी उपायांनी उलगडू शकेल अशा वस्तुस्थितिपेक्षाहि हे वास्तव अधिक गुंतागुंतीचे असे आहे.

ति.प.ठे. २५७

हक्क हे कायद्याने नव्हे तर समाजाच्या सामाजिक व नैतिक सदसद् विवेकबुद्धीमुळेच राखले जातात. हे अनुभवानेच सिद्ध झाले आहे. असे आंबेडकरांनी म्हटले आहे.

केवळ सक्तीने नव्हे तर लोकशिक्षणाने माणसाच्या मनाला आणि समाजाच्या सत्त्वाला आवाहन करून कायद्याची अंमलबजावणी व्हावी अशी कायद्यासंबंधी आंबेडकरांची संकल्पना असल्याचे त्यांचे निकटचे सहकारी असलेल्या कुबेरांनी म्हटले आहे.

ति.प.ठे.२५८

सर्व प्रकारच्या घटनात्मक तरतुदी उपलब्ध असूनसुद्धा सर्वसामान्य कमकुवत घटकांना राजकीय, आर्थिक,सामाजिक, समानतेचा न्याय नाकारला जातो.... अशा परिस्थितीत जे लोक विध्वंसक, दबाव गटांमध्ये संघटित होऊ शकत नाहीत, अशांना कायद्याचे संरक्षण अथवा सामाजिक न्याय मिळण्याची शक्यताच नसते. शहाबानो सारख्या महिला, हुंडाबळी आणि इतर अत्याचारांचे बळी, वेश्यावृत्ति लादली

गेलेल्या अभागी स्त्रिया, महिला कामगार, घरकामात असणाऱ्या गृहिणी, घटस्फोट घेतलेल्या व्यक्ति, तृतीयपंथी वर्ग, संवेदनाशून्य मालकाकडे काम करणारी निरागस अनाथ मुले, गुंडाकडून पळविली गेलेली अवयव खच्ची केलेली व भीक मागण्यासाठी राबवली जाणारी मुले, घटस्फोटितांची अपत्ये, वनपरिसरातील आपल्या परंपरागत हक्कापासून वंचित झालेले वनवासी,ठेकेदार, पर्यावरणाच्या रक्षणाची जबाबदारी असणारे व राजकारणी यांच्या संगनमताच्या कटाचे बळी असणारे आणि विकासाच्या नावाखाली मोठ्या धरणासारख्या योजनांमुळे विस्थापित झालेले, पूर्वी गुन्हेगार गणल्या गेलेल्या विमुक्त आणि अर्धभटक्या जमाती, वेठबिगारी कामगार, पददलित व मागासवर्गीय, रोगांच्या साथी, भूकंप, दुष्काळ, आग, महापूर,अशा नैसर्गिक आपत्तीनी अथवा दहशतवाद, दंगली, युद्धे, अपघात, हिंसा, घातपात वगैरे बाह्य घटकांनी पीडलेले लोक, कर्तव्य बजावत असताना मृत्यू पावलेल्या, सैनिकी अधिकाऱ्यांची, पोलीस दल व इतर दले यातील घटकांची कुटुंबे, ग्रामीण कारागीर आणि हस्तकलाकार, लक्षावधि अशिक्षित बेरोजगार अथवा अपुऱ्या रोजगाराच्या व्यक्ति, सुशिक्षित बेरोजगार, प्रगत तंत्रज्ञानामुळे धोके (ऑक्युपेशनल हॅझार्टस्) आणि पर्यावरणाच्या कायद्याच्या उल्लंघनामुळे व्यवसायात निर्माण होणारे विकार यांचे बळी, बेघर व झोपडपट्टीवासी, भोळे अशिक्षित उपभोक्ते,कंगाल, अपंग, मानसिकदृष्ट्या अधू, बालगुन्हेगार, वेडे, आंधळे, बहिरे, मुके, भिकारी, भयानक रोगाने पीडित, घुसखोरांपेक्षा वेगळे निर्वासित, तुरुंगाधिकाऱ्यांच्या वासनेचे व छळवादात विकृत आनंद मानण्याच्या प्रवृत्तीचे बळी असलेले कैदी अशा प्रकारच्या पृथ्वीतलावरील अभागी जीवानांच नेमकी संरक्षण आणि न्याय यांची गरज असते.आणि केवळ घटनेतील यासंबंधीच्या तरतुदीमधून या बाबी मिळू शकत नाहीत. ही (घटनेची) फार मोठी मर्यादा आहे. (पीडितांची आणि अन्याय सोसावे लागणाऱ्यांची वा दु:खितांची ही तालिका आणखीहि वाढविता येईल. पण ही सर्व दु:खे त्या त्या व्यक्तीला कोणताहि निश्चित म्हणूनच स्वाभाविक सामाजिक आधार नसल्याचा परिणाम आहे. धर्माने, स्मृतिग्रंथाने वर्णजाती यांच्या रूपाने तो सहजसिद्ध असा स्वाभाविक आधार उपलब्ध करून दिलेला आहे. तिकडेच हिंदुस्थानच्या संस्कृतीचा अभिमान असणारे बुद्धिमान् विचारवंतच जाणून वा नेणून दुर्लक्ष करीत असतात. ही स्थिति खेदजनक आहे. 'जुने ठेवणे मीपणे आकळेना' हेच खरे) म्हणूनच घटनापरिषदेतील चर्चेच्या प्रारंभीच्या अवस्थेतच डॉ. सच्चिदानंद सिन्हांनी सावधानतेचा इशारा दिला होता. ते म्हणतात,– 'घटनेचे एकमेव रक्षणकर्ते असलेल्या लोकांच्या अध:पतनामुळे, भ्रष्टतेमुळे वा निष्काळजीपणामुळे घटना ही एखाद्या तासातच नष्ट होऊ शकते. तुमच्या विचारासाठी मी हे म्हणत आहे की गणराज्याची निर्मिती ही लोकांच्या सत्त्वामुळे आणि नागरिकांच्या बुद्धीमुळे होते. जेव्हा ज्ञानी लोक हे सार्वजनिक मंडळातून हद्दपार होतात, तेव्हा गणराज्ये कोसळतात. हे ज्ञानी प्रामाणिक राहण्याचे धाडस करतात. आणि चारित्र्यभ्रष्ट लोक मात्र लोकांना (लहानमोठ्या गटांना) खूष ठेवीत

फसवित असतात. आणि यासाठीच ते बक्षिसेहि मिळवितात.'

ति.प.ठे.२५९–२६०

(निदान वृत्तीने तरी ब्राह्मण असणाऱ्याचा समूह निर्माण केला पाहिजे तसा असला पाहिजे वा राखला पाहिजे. व त्याच्याविषयी कोणत्याहि भौतिक कारणावाचून इतर सामाजिक घटकांना नितांत आदराचीच भावना असली पाहिजे. ज्ञानी व्यक्तीविषयीची ही आदराची भावना व्यक्तीव्यक्तीच्या मनात स्वाभाविकपणे राहील वा जीवनाच्या आरंभीच उत्पन्न होऊन ती निरपवादपणे दृढ राहील असे संस्कार प्रत्येकावर होत राहणे आवश्यक आहे. धर्माने संस्कृतीने हेच काम केले आहे.)

विचार चिंतन

स्वराज्यप्राप्तीच्या ५० वर्षानंतरसुद्धा घटना समाजाला हितकारक दृष्टीने राबविली जावी यादृष्टीने म्हणावे तितके चांगले काही घडले नाही.उलट घटनेच्याच आधारे सिद्ध झालेल्या सत्ताव्यूहामध्ये नवीन राज्यकर्त्याचा शोषकवर्ग निर्माण झाला आहे. आणि त्यामुळे देश झपाट्याने अधोगतीला चालला आहे, असे दिसते. सारख्याच प्रसंगाला तोंड देण्याची वेळ आल्यावर एकीकडे षण्मुखं चेट्टी आणि लालबहादूर शास्त्री (असे सद्गृहस्थ) दिसतात तर दुसरीकडे डॉ. मनमोहनसिंग आणि जाफर शरीफ (ठळकपणे) आढळून येतात.

ति.प.ठे.२६०

संसदीय लोकसत्तेतील खुणेचा शब्द 'उत्तरदायित्व' हा सत्ताधाऱ्यांच्या राजकीय शब्दकोशातून जवळजवळ तडीपारच झाला आहे. संसदेतील बहुसंख्येमुळेच आपल्याला (उत्तरदायित्व न स्वीकारण्याचा) नैतिक अधिकार प्राप्त झाला आहे. असे मानणारांचा एक नवाच पंथ उदयास आलेला दिसून येतो.

ति.प.ठे.२६१

संघराज्य हा शब्दच आपल्या घटनेत नाही. आहे तो एकात्मराज्य असा शब्दप्रयोग!

ति.प.ठे.२६१

संघराज्य (फेडरेशन) या कल्पनेला श्री.गुरुजी व इतर अनेक विचारवंत, फार काय डॉ. आंबेडकर यांनीहि विरोध केला होता.(केवळ) आपसातील संधीमुळे (करार) अस्तित्वात आलेले हे संघराज्य नसल्याने कोणत्याहि राज्याला त्यातून फुटून बाहेर पडण्याचा अधिकार नाही. हे संघराज्य हे एकात्म(युनियन) संघराज्य आहे. कारण ते विघटित होऊ शकत नाही.

ति.प.ठे.२६१

स्वतंत्र भारताच्या सिद्ध झालेल्या व अवलंबिल्या जाणाऱ्या संविधानासंबंधी अनेक गोष्टी अशा आहेत की ज्याच्याविषयी तीव्र असमाधान आहे.(ते अनेकांनी अनेक दृष्टीने अनेक क्षेत्रात प्रगट केले आहे.) त्याचा एक समान निष्कर्ष असा की वर्तमान घटनाही या प्राचीन राष्ट्राच्या राष्ट्रीय चैतन्यतत्त्वाची सत्त्वाची (एथॉस) नोंद न घेता निर्माण झालेली आहे. ... या वर्तमान वास्तवातून जे आहे त्यातून आपल्याला आपल्या प्राचीनतम परंपरेतूनच सूत्रे घ्यावी लागतील. आणि आजच्या सर्व संभ्रमित आणि संत्रस्त मानवतेला राजकीय रचनेसंबंधीहि नवा पर्याय देण्याचे दायित्व त्यामुळेच भारताला पार पाडता येईल.

ति.प.ठे. २६२–२६३

लोकसत्तेच्या आदर्शाला पक्षीय राजकारण हे विसंगत आहे. कारण ते सत्तावादी नि विकृत होते. ... संयुक्त संस्थांनी राजकीय पक्षांच्या अवास्तव प्रभावातून मुक्त होऊन आपापले प्रतिनिधी निवडावेत...शासनामध्ये प्रादेशिक तत्त्वांवर निवडलेले नागरिकांचे प्रतिनिधी आणि शेती, औद्योगिक व्यवस्थापन, कर्मचारी, धर्म, विज्ञान, ललितकला इतर अन्यव्यवसाय यांचे अधिकृत प्रतिनिधी यांचा समावेश असावा. त्यांचे प्रमाण विस्तार आणि यांना न्याय देणारे असावे.

ति.प.ठे.२६८

डॉ. सोरोकिनने म्हटले आहे की राज्यसंस्था ही अमूलाग्र नव्याने रचली पाहिजे. राज्याचे नागरिक आणि शासकीय अधिकारी अधिक कार्यक्षम आणि अधिक निस्वार्थी झाल्यावाचून राज्याचे खरे उदात्त स्वरुप सिद्ध करणे शक्य होणार नाही. राजे हे प्रजेचे स्वामी नव्हे तर सेवक झाले पाहिजे.

ति.प.ठे.२६९

डॉ. सोरोकिनने शासनातील प्रादेशिक प्रतिनिधीत्व व संस्थात्मक आणि क्षेत्रात्मक (व्यवसायात्मक) प्रतिनिधीत्व यांच्या संयुक्त योजनेचा उल्लेख केला आहे. (तो नीट विचार केला तर चातुर्वर्ण्यात्मक व्यवस्थेच्या स्वरुपाचा आहे हे लक्षात येऊ शकेल.)

ति.प.ठे.२७०

गुरुजींच्या व्यवसायात्मक कार्याच्या प्रतिनिधीत्वाची कल्पना अथवा योगी अरविंदांची हितसंबंधमधील स्वारस्याचे शासन ही कल्पना, सोरोकिनने मांडलेल्या कल्पनेशी लक्षणीय साम्य जाणवणारी आहे.

ति.प.ठे. २७१

निवडणुकीसाठी गुणवत्तेचा निकष कोणता असावा असे विचारले असता पैगंबर महंमदाने सांगितले की ज्याला अमीर होण्याची मुळीच इच्छा नाही. त्याला अमीर म्हणून निवडावे.

ति.प.ठे.२७२

उत्पादनाच्या आणि विनिमयाच्या नव्या तंत्रामुळे जवळ जवळ तीन हजार पारंपारीक व्यवसाय कालबाह्य ठरले आहेत वा तोट्यात आले आहेत.काही नवे व्यवसाय अस्तित्वात आले आहेत. पण त्यामुळे पारंपारिक जाती व्यवस्था ही मोडकळीला आली आहे. म्हणूनच प्रतिनिधीकत्व हे प्रदेशानुसार आणि व्यवसायानुसार असावे (असे नवीन निवडणुकीच्या स्वरुपात असले पाहिजे. हे म्हणणे ठीक आहे. पण जातिव्यवस्था मोडकळीला आली आहे हे म्हणणे तितकेसे खरे नाही. जाती बव्हंशी टिकून आहेत पण त्या पारंपारिक व्यवसायापासून पुष्कळ प्रमाणात तुटल्या आहेत. म्हणून त्या त्या व्यवसायाचे शिक्षण देताना जातीचे व्यवसाय ऐच्छिक ठेवून वर्णव्यवस्था नैर्बंधिक करावी. तेथेहि गुणवत्ता विचारात घेऊन काही निश्चित अटीवर ऐच्छिक सवड ठेवावी.)

ति.प.ठे.२७२

जोसिआ गिल्बर्ट हॉलंड या कवीने परमेश्वराची प्रार्थना करताना म्हटले आहे की ‘देवा! आम्हाला समर्थ मने, विशाल हृदये, प्रामाणिक श्रद्धा, कार्यतत्पर हात असणारी माणसे दे. ज्यांना पदाधिकाराची लालसा भ्रष्ट करणार नाही. जी विकली जाणार नाहीत. ज्यांच्याजवळ स्वत:ची मते व इच्छाशक्ती आहे. ज्यांना स्वत्वाभिमान आहे, जी कधीहि असत्य बोलणार नाहीत. अशी माणसे आम्हाला दे. खरे तर ही काळाचीच मागणी आहे. ’

ति.प.ठे.२८४

इहवादी पश्चिमेत व्यक्तिस्वातंत्र्याचे स्वैराचारात पतन होते. सामाजिक अनुशासनाचे बराकीकरण होते, विविधतेतील एकता पश्चिमेला पाहता आली नाही. तिने एकात्मतेचे समीकरण एकरूपतेशी केले. पश्चिमेला सामाजिक रचनेची गुणवत्ता जाणता आली नाही. तिने हिंदूच्या स्थिरतेचा अर्थ कुंठितता असा केला. स्वत:चा साहसवाद प्रगमनशील मानला .राष्ट्र–वादाचे रुपांतर शोषक साम्राज्यात झाले. आंतरराष्ट्रवाद स्वदेशस्वजनद्रोह झाला.

ति.प.ठे. २८६

२०.. आक्रमक– तुष्टीकरण

राष्ट्र संरक्षक पोवाड्यात म्हटल्याप्रमाणे –

हिंदु मुस्लिम संबंधाविण विचार गांधींचे इतर।
देशहिताचे पुष्कळ होते शासक त्या ठेविती दूर ॥

स्वराज्य पदरात पडताच हिंदुस्थानच्या शासकांनी गांधीवधाचा लाभ घेऊन खऱ्या अर्थाने राष्ट्रनिष्ठ असलेल्या हिंदुत्ववाद्यांना प्रचारमाध्यमाच्या बळावर चातुर्याने, बहुजन समाजात अप्रिय ठरविले. आणि स्वत: एकनिष्ठ गांधीवादी असल्याचे उद्घोषून, निवडणुकीत स्वत:चे स्थान सुदृढ केले. पण

मुस्लिमतुष्टीकरणाव्यतिरिक्त गांधीजींचे इतर कोणतेहि धोरण शासकांनी कार्यवाहित आणले नाही. त्याच्या अगदी विरोधी कृति केल्या.

‘ गांधीजींच्या नावे कुंकू लावुनिया निज भालासी।
विकेंद्रितपणा साधी राहणी स्वदेशीस निधले फाशी॥
एकदाच गांधीवध झाला परि हे त्यांचे भक्तगण।
गांधीहत्या प्रतिदिनी करीती स्वार्थे सत्त्वा झुगारून ॥’

केवळ मीच हे म्हणतो असे नाही. तर गांधीजींचे निष्ठावंत अनुयायी मगनभाई देसाई यांनी ‘तीसजानेवारी’ ही आपली कविता सत्याग्रहि या साप्ताहिकाच्या १/२/१९६९ च्या अंकात छापली आहे. तीत ते म्हणतात– ‘कोण म्हणे नथुरामे वधिले त्याने तर दिधले अमरपण। परि वधिले नंतर सकलांनी नुसता केला कार्यविनाश॥’

‘हिंदु –मुसलमानांचे ऐक्य झाल्यावाचून हिंदुस्थानला स्वराज्य मिळणार नाही,’ हा विचार गांधीजींच्या मनात अनेक कारणांनी दृढावला होता. मुळातच ते मुसलमानांना धटिंगण आणि हिंदूंना भेकड समजत. मुसलमानांना संतुष्ट करण्यासाठी त्यांनी नको त्यावेळी नको तितकी खिलाफत चळवळ उचलून धरली, ती हिंदू समाजाच्या गळ्यात अडकविली. हिंदू त्या चळवळीसवे फरफटत गेले. पण मुसलमान शेवटी अडेलतट्टूप्रमाणे आपला हट्ट राखूनच राहिले. हाताच्या बोटावर मोजण्याइतके अगदी थोडे मुसलमान वगळले तर राष्ट्रसभेशी (काँग्रेस) वा गांधीशी कुणी सहकार्य केले नाही. जिना तर, या राष्ट्रीय मानल्या जाणाऱ्या मुसलमानांना ‘दिखाऊ पोरे’ म्हणत असे. गंधीजींच्या अहिंसेचा सगळा भार हिंदूच्या डोक्यावर असे. सत्यहि त्याच्याच गळ्यात अडकविलेले असे. मुसलमान कितीहि क्रूर–हिंसक झाले, अथवा त्यांनी कितीहि खोटारडेपणा केला, तरी गांधी त्यांच्यापुढे पड घेऊनच वागत. मोपल्यांच्या क्रूरपणाचा गांधीनी सौम्य शब्दातहि निषेध केला नाही. कोहटच्या दंग्याचेहि तेच. भगतसिंगाला वा इतर क्रांतिकारकांना त्यांनी कधी सहानुभूति दाखविली नाही. ते त्यांना हिंसक शस्त्राचारी मानीत. पण स्वामी श्रद्धानंदांची हत्या करणाऱ्या अब्दुल रशीद सारख्या मुसलमानाला मात्र त्यांचा जिव्हाळा लाभे. माझ्या प्रेतावरून पाकिस्तान होईल म्हणणाऱ्या गांधींनी शेवटी फाळणीला मान्यता दिलीच. त्यावेळी त्यांच्या सत्याचे काय झाले हे त्यांचे त्यांनाच ठाऊक!

विचार चिंतन

नेताजी सुभाषचंद्र गांधीजींच्या संबंधात एकदा म्हणाले होते की, ‘गांधीजी हिंदुस्थानात जन्माला आले म्हणूनच ठीक. ते इतर देशात जन्माला आले असते तर लोकांनी त्यांना सुळावर चढविले असते.’ (नेताजी–वि.स.वाळिंबे) हिंदुसमाज धार्मिक, राजनीतित विशेष दक्ष नसलेला, आणि सहनशील

म्हणूनच गांधींचे निभावले.

मुस्लिम तुष्टीकरणाची प्रथा मुळात लो.टिळकानी पाडली असे म्हणण्याची गांधीवाद्यांची वा समाजवाद्यांची पद्धति आहे. १९१६ मध्ये भरलेल्या लखनौच्या अधिवेशनात टिळकांनी त्यवेळी थोड्या अधिक असलेल्या अतिरिक्त मागण्यांना आपली अनुमति दिली हे खरे. पण ते टिळकांचे निश्चितपणे एक राजकीय धोरण होते. 'तुम्हि मागतच रहा, मी देतच राहतो.' अशी घरबुडवी वृत्ति टिळकांची नव्हती. टिळकांनी मुस्लिमांनी केलेल्या दंग्यानंतर १९०६–७ मध्ये केसरीतून मुसलमानांच्या संदर्भात जे लिहिले ते पाहिले म्हणजे टिळक न्याय्यभूमिकेवर कसे दक्ष असत ते लक्षात येऊ शकते.

लखनौ ठरावाला संमति देण्यामागे लो. टिळकांची लोकसत्तेतील प्रथांना मान्य केले पाहिजे अशी भूमिका होती. मुसलमानांना काँग्रेसकडे वळविण्यासाठी त्यांच्या मागण्यांच्या संदर्भात काय करावे हे ठरविण्यासाठी काँग्रेसने पाच लोकांची एक समिती नेमली होती.

समितीतील या पाच सदस्यात, तीन हिंदू आणि दोन मुसलमान होते. समितीचा निर्णय तीन विरुद्ध दोन अशा मतांनी मान्य करण्यात आला. या समितीतील मदनमोहन मालवीय आणि पुढे लीगचे प्रमुख झालेले महंमद अलि जीना हे दोघे न्याय्य अधिकारापेक्षा मुसलमानांची कोणतीहि मागणी मान्य करू नये अशा विचारांचे असून त्यांनी समीतीत विरोधी मत दिले. पण इतर तिघांतील एक हिंदू एक मुसलमान आणि मोतीलाल नेहरु या तिघांनी मुसलमानांची मागणी स्वीकारावी असे मत नोंदवले. त्यामुळे समितीचा निर्णय मुसलमानांना अनुकूल असा झाला. (भारत– गांधी नेहरु की छायामे –गुरुदत्त) आपणच नेमलेल्या समितीच्या विरोधात जाऊ नये. या शिष्टाचाराप्रमाणे टिळकांनी समितीचा ठराव स्वीकारण्यास संमति दिली. कारण त्याकाळी तरी त्या मागण्या तशा भयंकर नव्हत्या. आणि पुढे पाच–दहा वर्षात हे प्रकरण न्याय भूमिकेवर आणू शकू असा विश्वास टिळकांसारख्या कणखर पुरुषाला असणार. जिना त्यावेळी प्रखर राष्ट्रवादी होते. टिळकांचे अनुयायी होते. आणि हे पुढे कधीतरी सुधारून घेता येईल असे त्यांनाही वाटत होते. गांधीजींच्या नेतृत्वाच्या अहंकाराने जिना दुखावले गेले आणि तोहि अहंकारी माणूस राष्ट्रद्रोहि बनला. त्याने फाळणी घडवून आणलीच.

विचार चिंतन

मुसलमानांनी निर्बुद्धपणाने त्यांच्या धर्माने शिकविलेल्या दुष्टपणाच्या दुराग्रहाने हिंदूंच्या सहस्रावधि मंदिरांचा विध्वंस केला. हिंदूंच्या विद्यापीठातील अनेक ग्रंथालये जाळली, मुद्रणाचा शोध नसलेल्या त्या काळात ही ग्रंथालये सहा–सहा महिने जळत होती. एवढी ती प्रचंड होती, एकेका विषयावरील पुस्तकाची फार तर एखाद दुसरी प्रत त्या ग्रंथालयात असेल. यावरून अनुमान बांधावयाचे तर अक्षरश: असंख्य विषयांवरची पुस्तके त्यात असतील. शास्त्रशाखांचा हा नाश भयानक आहे. हा नाश झाला

नसता तर कदाचित् आजचा हिंदुस्थानच अनेक भौतिक शोधांचा मूळ जनक असल्याचे सहजपणे सिद्ध झाले असते. वेरुळची लेणी, दिल्लीचा लोहस्तंभ, त्यासंदर्भात श्री.वसंतराव गोवारीकरांनी लिहिलेला कालनिर्णय दिनदर्शिकेच्या एप्रील १९९५ च्या पृष्ठावरील लेख विचारात घेतला म्हणजे हिंदुस्थान भौतिक विज्ञानातहि इतर जगाच्या दृष्टीने किती प्रगत होता ते सहजपणे लक्षात येते. विद्येला –प्रज्ञेला आधार असलेल्या, त्यांना तेजस्विता देणाऱ्या ग्रंथसंपत्तीचा केवढा प्रचंड, भयंकर विनाश होऊनहि आपण हिंदू मात्र प्रज्ञाहत झालो नाही. ही गोष्ट फार महत्त्वाची आहे. आणि तिचे श्रेय आपल्या धर्मातील चातुर्वर्ण्य व्यवस्था, श्रेष्ठ तत्त्वज्ञान, उच्च प्रतीच्या नैसर्गिक धारणा आणि काटेकोरपणे आखलेले विधिनिषेध या सर्वांना मिळून आहे.

विचार चिंतन

२१.. संकीर्ण

पशुबली

पुण्यामध्ये काहि वर्षांपूर्वी एक पशुबलीसह यज्ञ व्हावयाचा होता. या परंपरागत धार्मिक कृत्यास नेहमीप्रमाणे बुद्धिवाद्यांनी आक्षेप घेतला त्यांनी त्याविरुद्ध मोर्चा वगैरे प्रतिकारात्मक उपाय करण्याचे योजिले. एक समाजवादी मजकडे आला. मी त्याचे नाव कधीतरी ऐकले होते पण परिचय नव्हता. कीर्तनाच्यामुळे ती व्यक्ति मात्र मला ओळखत होती. त्यांनी विचारले ‘ यज्ञात पशुबली व्हावा, असे तुम्हाला वाटते का?’ ‘नाही! शास्त्रसंतोषासाठी पूजन करून पशू सोडून द्यायचा वा पिष्टपशू करायचा हे योग्य.’ ‘मग या पशुबलीपूर्वक होणाऱ्या यज्ञास विरोध करणाऱ्या आमच्या मोर्चात तुम्हि सहभागी होणार का?’ ‘नाही! कारण मी पशुबळीच्या विरोधात आहे तो मांसाहार आणि पशुहिंसा मनुष्याला अनुचित आणि अनैसर्गिक आहे. म्हणून. तुम्हि शासकीय खाटीक–खाने आणि पंचतारांकित विश्रामगृहातून होणारा मांसाहार यांच्या विरोधात पाऊल उचलणार असलात तरच मी तुमच्या समागमे येईन. पशुबलीसह होणाऱ्या यज्ञाला व देवतांच्या पुढील पशुबळीला सगळ्यात शेवटी विरोधासाठी आपण जाऊ.’ ती व्यक्ति काहि न बोलता मजपुढून निघून गेली.

विचार चिंतन

विषमता अपरिहार्य

कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपाची तरी विषमता नाही, अशी समाज–व्यवस्था वा शासनयंत्रणा जगाच्या पाठीवर ज्ञात–इतिहासात तरी कोठेहि नाही वा नव्हती. शस्त्राच्या धाकाने काहि

काळ शांततेच्या देखावा निर्माण करता आला, तरी खऱ्या शांततेपासून आणि संपन्नतेपासून देश–प्रांत–राज्ये आणि राष्ट्रे दूरच राहिली. एकेकाळी बलाढ्य म्हणून गणला गेलेला आणि शोषितांचे नंदनवन म्हणून प्रख्याती पावलेला रशिया, साम्यवादाचा अवलंब करून पंचाहत्तर वर्षानंतरहि सुखी समाधानी राहू शकला नाही. त्याचे साम्राज्य गडगडले, देशाचे तुकडे उडाले, आणि उरलेल्या रशियात दारिद्र्य, टंचाई, महागाई, भ्रष्टाचार यांनी थैमान घातले. आज तेथील परिस्थिति दयनीय आहे. रुबल हे रशियन नाणे. एकेकाळी रुबल हा नाणेनिधीत महत्त्वाचा मानला जात असे. आज त्याची प्रत पार खालावली आहे.

विचार चिंतन

बुद्धि–सत्त्वप्रधानता आवश्यक

विषयांचे यथार्थ स्वरूपाचे ज्ञान होण्यास तीक्ष्ण तेजस्वी बुद्धीचे सहाय्य होते यात शंका नाही. पण यासाठी बुद्धी सात्त्विक आणि निर्मळ असावी लागते. स्वार्थ आणि उद्दाम वासना यांच्या कचाट्यात बुद्धी सापडली तर ती योग्य निर्णय घेऊ शकत नाही. ज्ञानाचे यथातथ्य स्वरूप ती उमगू शकत नाही.

यासाठी बुद्धी रजोगुण–तमोगुण यांच्या प्रभावातून मुक्त असावी लागते. रजोगुण आणि तमोगुण हे बुद्धीच्या योग्य निर्णयाच्या मार्गातील अडथळे आहेत. रजोगुण स्वार्थ, उपभोगप्रियता, विलास, चैन यांच्याकडे खेचतो आणि मग तमोगुणाच्या प्रभावाने माणूस अज्ञानी–प्रमादी होतो. आपले मनोरथ पूर्ण करण्यासाठी तो अनीतीच्या –अन्यायाच्या क्रूरतेच्या कोणत्याहि पातळीपर्यंत उतरू शकतो. विवेक, संयम, परोपकार, दयाबुद्धी यांच्याशी त्याचे दूरचेहि नाते उरत नाही. रजतमांच्या प्रभावाने दूषित झालेली दृष्टी जगताला जड मानते. पण ते तसे नाही. मूळचे आध्यात्मिक विश्व, प्रकट होण्यासाठी जडाचा केवळ साधन म्हणून उपयोग करते.

भा.स.द. राजोपाध्येपृ. २

तर्काचे इष्ट स्वरूप

शांतिपर्व अध्याय ३३५/४५ येथे 'शास्त्रंमतिभिः उद्धृतम्' असे वचन आहे. याचा अर्थ धर्मशास्त्र बुद्धीपासून उत्पन्न झाले असा केला गेला पण तो अर्थ योग्य नाही. 'उद्धृतम्' म्हणजे निर्माण केलेले नाही, तर आहे त्यातून निवडून घेतलेले,असाच त्याचा अर्थ आहे.

ग्रंथाचे आधार दाखविताना एका प्रकरणाचा किंवा अध्यायांचा दुसऱ्या प्रकरणाशी–वा अध्यायाशी इतकेच नाही तर एका अध्यायातील एका वाक्याचा त्याच अध्यायातील दुसऱ्या वाक्याशी

असलेला संदर्भ लक्षात घ्यावा लागतो. तो सोडून चालत नाही. बुद्धिवादी तसे करतात. कधीकधी 'सैतानहि आपल्या आपल्या समर्थनासाठी बायबल उदधृत करतो' असे म्हणतात. निरन्वय पद्धतीतील तर्क हे तेवढ्यापुरते आकर्षक वाटले तरी ते प्रमाण मानता येत नाहीत. समन्वय पद्धतीचाच तर्क प्रमाण म्हणून श्रेयस्कर असतो.

भा.रा. परिशिष्ट ४ पृ.४९

विविधतेत एकता

हिंदुस्थान हा अतिप्राचीन काळापासून एकराष्ट्र आहे. उपासनापद्धति, धर्म, भाषा, समाजरचना या दृष्टीने तो काश्मीर ते कन्याकुमारी आणि सौराष्ट्र ते अरुणाचलम् या विशाल प्रदेशात तो एकरूप होता. उपासनापद्धति स्वीकारलेल्या देवता, त्यांची नावे, रूपे वेगवेगळी असली तरी ते सर्व एकाच तत्त्वाचे स्वीकारलेल्या गुणवैशिष्ट्यामुळे मानलेले भेद होते वा आहेत. मागासलेला अडाणी समाज, वा वनजन–गिरीजन यांच्या देवताविषयक धारणा अप्रगल्भ वा प्राथमिक स्वरूपाच्या वाटल्या तरी सर्व सुबुद्ध समाज गणेश, शक्ति इत्यादि देवतांना जगताची (विश्वाची) उत्पत्ति–स्थिति–लय करणारीच ती देवता आहे, असेच मानीत आहे. वेदांत्यांच्या ब्रह्माचीच ती सगुण साकार रूपे आहेत. ऋग्वेदामध्येच इंद्र,वरुण, अग्नि, यम इत्यादि नावे आली असली तरी ते सर्वांचे मूळ असलेल्या एकाच तत्त्वाचे जाणत्या लोकांनी विशिष्ट हेतूने कल्पिलेले केवळ नामभेद वा गुणभेद आहेत. 'एकं सद् विप्रा: बहुधा वदन्ति' (ऋ.१.१६४.४६) ही धारणा वेदांमधून स्पष्ट आलेली आहे.

विचार चिंतन

संत वेदविरोधक नाहीत

ज्ञानेश्वर,एकनाथ,तुकाराम,रामदास या संतांचे संप्रदाय म्हणजे रोमन कॅथॉलिक पंथातून प्रॉटेस्टंट पंथ निघाला, तशा स्वरूपाचे नाहीत. त्यांना आजच्या अर्थाने समाजसुधारक ठरविणे चुकीचे आहे. 'वाचा बोलू वेदनीति', 'वेदबाह्यलंड बोले तो पाषांड', 'नाही श्रुतिपरौति माऊली जगा', 'वर्णाश्रम करिशी चोख तरी तू पावसी उत्तम लोक', 'जी का वर्णविशेखे भागा आली', 'जैसा द्विज षट्कर्मे करी। शूद्र तयाते नमस्कारी । दोघासहि सरोभरी। निपजे यागु॥' इत्यादि अनेक वचनांवरून ज्ञानेश्वरादि संतांना वेद आणि वर्णभेद मान्य होता असे उघड दिसते. चातुर्वर्ण्यातील समता वा समानता ही विवेकी आहे. श्रीदासगणुमहाराजांनी 'मानव आणि पशूला । समान मानणे हा सिद्धांत झाला। म्हणून काय त्या दोघाला। खाया गवत घालावे॥' म्हटले आहे. त्यावरून स्पष्ट होईल. गीतेतील 'शुनिचैव श्वपाकेच पंडिता:

समदर्शिन:' यावर हे स्पष्टीकरण आहे.

वैद्याने सगळ्या रोग्यांना सारखे वागवावे असे म्हणताना, एकच औषध व एकच पथ्य सर्वांना सांगावे असा अर्थ कधीच असू शकत नाही

विचार चिंतन.

समाज व्यवस्था

माणसे देशादेशात विभागली गेली आहेत. त्यांच्यात वर्गभेदांचे अस्तित्वहि सर्वत्र आहे. वर्णव्यवस्था हे सनातन हिंदू धर्माचे एक वैशिष्ट्य आहे असे म्हटले तरी चालेल. कारण त्या स्वरूपाची विभागणी इतर कोणत्याहि धर्मात, पंथात, देशात त्या स्वरूपात अस्तित्वात नाही. हे असे असले तरी व्यक्ति आणि समाज या दृष्टीने मानवांच्या लहानमोठ्या गटांचा विचार करावाच लागतो.

तात्त्विकदृष्टीने विचार करता 'व्यक्ति' ही वस्तुस्थिति आहे तर 'समाज' ही संकल्पना आहे. ती उपयुक्त आहे, सोयीची आहे, आवश्यकहि आहे. पण आहे संकल्पनाच, एक धारणाच.

समाज, व्यक्ति–व्यक्ति एकत्र येऊन त्यांचा लहानमोठा गट बनतो. पण त्यामागची धारणा पशूंचा कळप असतो, त्यापेक्षा अगदी भिन्न आहे.

व्यक्तिव्यक्तिंचा समाज बनतो आणि समाजाचे स्वरूप व्यक्तींचे संरक्षण आणि त्यांचे जीवन यांच्या हिताच्या दृष्टीने अस्तित्वात असावे लागते. वरवर पाहता व्यक्ति आणि समाज यासंबंधीचे वाद परस्पराच्या विरोधात उभे राहतात. अमर्याद व्यक्तिस्वातंत्र्य समाजहिताला बाधक ठरते. तर सार्वभौम समाजवाद व्यक्तिविकासाला बाधक ठरतो. व्यक्तिस्वातंत्र्यावर आधारित भांडवलशाहि समाजाला घातक, तर समाजवाद वा साम्यवाद व्यक्तिस्वातंत्र्याची गळपेची करणारा ठरतो.

साम्यवादाने कुटुंबव्यावस्था हीच भांडवल शाहिची जननी आहे. असा सिद्धांत स्वीकारला. त्यांच्या मताने भांडवलशाहि तर सर्वथैव निंद्य, त्याज्य. कुटुंबसंस्था तिची जननी. ती मोडीत काढलीच पाहिजे. कुटुंब मुळात विवाहामुळे निर्माण होते. म्हणून विवाहालाहि साम्यवादात स्थान असता कामा नये. या विचारसरणीचा परिणाम म्हणून 'ग्लास ऑफ वॉटर थिअरी' जन्माला आली. स्त्री पुरूष संबंध हे तहान लागली म्हणजे फुलपात्रे उचलून पाणी प्यावे अशा स्वरूपाचे असावेत, असे मानले जाऊ लागले. परिणाम म्हणून स्वैरता बोकाळली. आई–बाप या संज्ञेला वैशिष्ट्यपूर्ण जो अर्थ असतो, त्याच्यामागे एक प्रेमादराची भावना असते. ती नाहीशी झाली, वात्सल्यप्रेम कालबाह्य ठरले, आत्मीयता, जिव्हाळा या शद्बांना अर्थ राहिला नाही. माणूस शासनाच्या नियंत्रणाने चालणारे एक यंत्र झाला. पण मानवी समाज

म्हणून हे परवडणारे नव्हते. मानव म्हणजे जडयंत्र नव्हे. वा विचारहिन पशूहि नव्हे. लेनिनलाच 'ग्लास ऑफ वॉटर थिअरी' टाकून द्यावी लागली. तिचा निषेध करून विवाहाचा पुरस्कार करावा लागला.

स्टॅलिनला घटस्फोटालाहि विशेषप्रकारच्या मर्यादा घालाव्या लागल्या. गोर्बाचेव्हने साम्यवादालाच तिलांजली दिली होती. कोटी कोटी स्वजनांच्या संहाराच्या बळावर उभे केलेले रशियन साम्राज्य पन्नास वर्षाच्या आत कोसळले.

विचार चिंतन

समाज – कळप

पशूमध्ये कळप बहुधा शाकाहारी प्राण्यांचे असतात. सिंह,वाघ, (ढाण्या) चित्ता, (बिबट्या) तरस यांचे कळप नसतात. फार तर नर मादींच्या जोड्या एकएकट्या स्वतंत्रपणे संचार करतात. हे मांसाहारी हिंस्र प्राणी आहेत. पण मांसाहारी असूनहि रानकुत्री, कोल्हे, लांडगे, यांचे कळप असतात. पण ते फार मोठे असत नाहीत. या कळपांची वा जोडीजोडीने हिंडणाऱ्या पशूंची संचारक्षेत्रे निश्चित आणि मर्यादित असतात. सहसा त्यांचे अतिक्रमण कोणी करीत नाही.

ज्या प्राण्यांचे कळप असतात. त्यांच्यात अनेक नरमाद्या एकत्र असलेले कळप जसे असतात. तसे एक नर आणि अनेक माद्या असेहि कळपाचे स्वरूप असते. पण सस्तन प्राण्यात तरी एक मादी आणि अनेक नर अशा स्वरूपाचे कळप असत नाहीत.

कृमिकीटकात कधीकधी कळप आढळतात. पण त्यात मादी मुख्य आणि नर गौण अशी स्थिति असते. मादी त्या कळपाची राणी असते. त्यात नराचा उपयोग केवळ वंशसातत्यासाठी केला जातो. तसा संभव होताच तो नर मरतो. वा मारला जातो. इतर कामकरी जीव मुंग्या आणि मधमाशा यांच्यात या स्वरूपाची व्यवस्था आढळून येते, मुंग्यांच्यात तर काहि पोटजातीत कामकरी मुंग्यांप्रमाणे लढाऊ मुंग्यांचाहि एक वर्ग असतो. यावरून मनुष्येतर प्राणीसृष्टीतहि कळपांच्या व्यवस्थेच्या दृष्टीने जन्मजात वर्गव्यवस्था निसर्गक्रमानेच असते. त्यावरून बोध घेऊन चतुरमानवांच्या एका मोठ्या गटाने ईश्वर न मानणाऱ्यांच्या सोयीसाठी वर्णव्यवस्था स्वीकारुन ती जन्माधिष्ठित केली. आणि अतिदीर्घकालापर्यत संघर्षहिन समाजाचे सुख भोगले. असे म्हटले जाते.

विचार चिंतन

समन्वय – अधिकार भेद

ग्रंथाग्रंथात अनेक वचने परस्परविरोधी वा विसंगत असल्याचे आढळते. मान्य असलेल्या दोन ग्रंथातहि हाच प्रकार आढळतो.

एका सबंध ग्रंथाचा अर्थ समजण्याकरिता दुसऱ्या ग्रंथाचे वा त्यातील वचनांचे सहाय्य घेतले पाहिजे, हा नियम नसला तरी एका ग्रंथातील काहि वचनांचा अर्थ यथार्थपणे उलगडण्यासाठी तितकाच प्रमाणभूत मानला जाणाऱ्या दुसऱ्या ग्रंथांतील वाक्यांचा विचार जोडीने करणे उपयुक्त ठरते. आवश्यकहि असते. धर्मशास्त्राचे स्वरूप मुळात विधिनिषेधांचे स्वरूप सांगणारे असते. ते सविस्तर नसते. पाल्हाळिक तर नसतेच नसते. तसेच त्या विधिनिषेधांची कार्यकारणमीमांसाहि विशेष स्वरूपात तेथे असत नाही. त्यामुळे शब्दांचे अर्थ करताना निरनिराळ्या ठिकाणच्या वचनांचा समन्वयाने विचार करावा लागतो. या समन्वयाच्या विचाराचे अधिष्ठान मुख्यत: अधिकारभेद हा असतो. कोण्याहि दोघांचा वा दोन गटांचा अधिकार सारखा असत नाही. तेथेहि उत्तम, मध्यम, कनिष्ठ असा योग्यताभेद असतो. त्यामुळे जो एकाला विधि तो दुसऱ्याला निषेध. जो एकदा विधि तो दुसऱ्या वेळी निषेध असे स्वरूप त्या वचनांना येते. ती विरोधी नसतात. अधिकारभेदाने विरोधी वाटतात इतकेच.

विचार चिंतन

समाजवाद – साम्यवाद

समाजनियंत्रणासाठी असलेल्या राजसत्ता–लोकसत्ता–अधिनायकसत्ता, यांना शेवटी कोणत्या ना कोणत्यातरी वादाचे अधिष्ठान स्वीकारावे लागते. त्यात मुख्यत: भांडवलशाहि किंवा समाजवाद यांचा आधार असतो. यात भांडवलशाहिने व्यक्तिकेंद्रता निर्माण केली तर समाजवादाने शासनकेंद्रितता निर्माण केली दोनहिमुळे समाजास खऱ्या अर्थाने सुखस्वास्थ्य लाभलेच नाही.

समाजवादाचे अधिक उग्र स्वरूप म्हणजे साम्यवाद, तो मार्क्सच्या अर्थविषयक, त्यातहि अर्थोत्पादनविषयक सिद्धांतावर आधारलेला आहे. 'भांडवलशाहि प्रत्यक्ष कष्ट करणारांना राबविते. त्यांचे शोषण करते. उत्पादनाच्या विक्रीतून झालेल्या धनाचा लाभ कष्टकऱ्यांच्या हाती लागू देत नाही. उद्योगाच्या आवश्यकतेपोटी राबणाऱ्या लोकांना ते कसेबसे जिवंत राहतील एवढीच दृष्टी ठेवून उद्योग चालविणारा भांडवलवाला सर्व लाभ स्वत:च बळकावतो आणि वैभवात सुख भोगतो. ऐश्वर्याने मिरवितो. संपत्तीच्या बळावर सर्व शासन स्वत:च्याच हाती राहिल अशी व्यवस्था करून राबणाऱ्यांना न्याय मिळू देत नाही. कष्टकरीहि अगतिकपणे सर्व सोशित राहतात. वास्तविक संपत्ति निर्माण होते, ती कष्टकऱ्यांच्या श्रमामुळे पण त्याच्या हातीमात्र फारसे लागत नाही. यासाठी श्रम करणाऱ्यांनी सर्व शासन, खेचून आपल्या स्वाधीन करून घेतले पाहिजे. त्यासाठी भांडवलशाहिचा नाश केला पाहिजे. लोकसत्ता भांडवलशाहिची बटीक असल्याने तिचाहि त्याग केला पाहिजे. हे सर्व साधण्यासाठी कामगारांनी संघटित होऊन लढा दिला पाहिजे. त्यात यशस्वी होण्याकरिता कठोर, क्रूर झाले तरी चालेल.' अशा तऱ्हेचे विचार मार्क्सने मांडले आहेत. त्यांचा अवलंब करून लेनिनने रशियात क्रांति घडवून आणली. राजसत्ता नाहीशी केली.

राजघराण्यातील सर्वांची अगदी टिपून क्रूरपणे हत्त्या केली. साम्यवादी शासन अस्तित्वात आणले. सर्व उत्पादन साधने कोण्याहि व्यक्तीची न राहता राष्ट्राच्या स्वामित्वाची झाली (वस्तुत: राष्ट्र ही कल्पनाच साम्यवादात बसत नाही) हे स्वामित्व टिकविण्यासाठी विरोधकांच्या गोळ्या घालून हत्या केल्या, काहींना यातना केंद्रात डांबले, सत्तेच्या बळावर क्रूरपणाने, साम्यवाद व्यवहारात उतरविण्याचा प्रयत्न केला. आरंभी आरंभी त्याचा थोडा लाभहि दिसला, त्यामुळे अनेक देशातील प्रमुख आणि विचारवंत म्हणविले जाणारे बुद्धीमान प्रभावितहि झाले. त्यांनी यथाशक्ति हाच प्रवाह आपल्या आपल्या देशातूनहि वाहविण्याचा प्रयत्न केला. त्याचे पुष्कळ लाभ आणि हानीहि त्या त्या देशांना भोगावी लागली. पण प्रत्यक्षात मात्र मार्क्सचे ध्येय आणि मार्क्सला अभिप्रेत असलेली अनुशासनव्यवस्था कुठेहि, कधीहि प्रत्यक्षात उतरली नाही. पन्नास–पंचाहत्तर वर्षात रशियाचे साम्राज्य कोसळले, प्रत्यक्ष रशियात अन्नाचा आणि गृहोपयोगी वस्तूंचा तुटवडा निर्माण झाला. एकेकाळची महासत्ता असलेला रशिया, अण्वस्त्रांनी सुसंपन्न असतानाही दीनवाणा झाला. आज त्याच्याजवळ कोणालाहि, अगदी सैनिकांनाही वेळेवर आणि पुरेसे वेतन देण्याचे सामर्थ्य राहिलेले नाही. विचार करण्याला थोडासा वाव देताच ३–४ वर्षात हे असे घडून आले, याचा अर्थ मुळातच योग्य म्हणून स्वीकारलेल्या विचारांचा पाया, व्यापक आणि दीर्घकालांच्या अनुभवाने सत्य ठरलेल्या पायावर आधारलेला नव्हता हे सिद्ध होते. चीनमध्येहि आज साम्यवादाचे केवळ नाव उरले आहे. प्रत्यक्षात औद्योगिकरणाचे स्वरूप वेगाने पालटले जात आहे.

विचार चिंतन

धर्मनिरपेक्षता

धर्मनिरपेक्ष राज्य (सेक्युलर स्टेट) हा शब्दप्रयोग म्हणजे पाश्चात्य इतिहासाच्या राजकीय मंथनातून निघालेले एक रत्न आहे. हिंदू धर्माच्या दृष्टीने तरी त्याला धर्मविरोधी असाच अर्थ प्राप्त झालेला आहे.

ब्रा. रा. अ. पृ. ३

मॅक्समूलर किंवा विंटरनिटझ हे हिंदू संस्कृतीसंबंधी केलेल्या विधानांना उद्देशून ‘ ते आमचे फार घाईने घेतलेले, निष्कर्ष होते– (दे वेअर फार टू हेस्टी कनक्लूजन्स)’ असे म्हणतात.

ब्रा.रा.अ.पृ.७

आमच्यातील बुद्धिवादी मात्र अत्यंत घाईने घेतलेल्या अर्थात् चुकीची असलेल्या विधानांनाच प्रमाण मानून स्वत:च्याच संस्कृतीत अनेक गोष्टींना सदोष ठरविण्यासाठी बद्धपरिकर झालेले

आहेत.

रविंद्रनाथ टागोर युरोपचा दीड–दोन हजार वर्षांचा इतिहास आणि हिंदुस्थानसारख्या विशाल देशाचा हजारो–लाखो वर्षांचा इतिहास यांची विशिष्ट दृष्टीने तुलना करणाराकडे पाहून खेदाने म्हणत– दोन इतिहास स्वतंत्र आहेत. दोघांचे संदेश भिन्न आहेत. त्यांची गल्लत करू नका.

ब्रा.रा.अ.पृ.८

संस्कृतीचे गमक

एका अर्वाचीन पाश्चात्य विचारवंताने उघडपणे म्हटले आहे की, 'आम्ही अंतराळात संचार करीत असलो वा पाताळाप्रमाणे खोल समुद्रात बुडी घेत असलो तरी आमचे हृदय अजून माकडाचेच आहे.'

ब्रा.रा.अ.पृ.९

मनुष्याची संस्कृति त्याच्या अंगावरील कपडे, त्यांचे आकार, त्याचे दागदागिने वा तो वापरीत असलेली प्रवासाची वा सुखसोयीची नाना प्रकारची साधने यावरून ठरवावी असे तत्त्वत: तरी कुणीच म्हणणार नाही. संस्कृतीचे मूल्यमापन मनुष्याची मनोवृत्ति, त्याची जीवनविषयक धारणा, त्याचे तत्त्वज्ञान, त्याची नीतिमूल्ये, त्याची अन्यासवे होणारी वा समाजात वावरताना असणारी वागणूक, त्याच्या निष्ठा, श्रद्धा यावरून मुख्यत: करावयाची असते. डॉ. क्रुकशाक म्हणतो की, 'स्वत:ला शुद्ध तर्कवादी म्हणविणारे, आपल्या आवडत्या कल्पनांच्या पुष्ट्यर्थ अनुकूल असे पुरावे निर्माण करतात किंवा घटनांवरून स्वत:ला सोयीचे सिद्धांत बांधतात.'

ब्रा.रा.अ.पृ.११

प्रक्षेप

जिऑलॉजी–भूस्तरशास्त्र, अर्किऑलॉजी–पुरातत्त्व, अँथ्रपॉलॉजी– वंशशास्त्र, फायलालॉजी– भाषाशास्त्र आणि त्याच्या जोडीला आयडियालॉजी म्हणजे वस्तुशून्य विकल्प किंवा कल्पनाविलास या पाचांचे सोयीप्रमाणे आधार घेत पाश्चात्य विद्वान् आणि त्यांचेच शिष्य प्रशिष्य हिंदुस्थानचा अतिप्राचीन इतिहास, या देशाची संस्कृती, या देशाचे वाङ्मय यांच्यावर आपली कुशल लेखणी वापरून नानाप्रकारचे सिद्धांत बांधीत असतात. त्याचे एकूण स्वरूप ख्रिश्चन धर्म आणि इंग्रजी राजवट यांची श्रेष्ठता मान्य करण्यास भाग पाडील अशा हेतूने रंगविलेले असते.

हिंदुस्थानाविषयी कोणत्याही स्वरूपाचा निणर्य घ्यावयाचा असला तरी विशाल स्वरूपात उपलब्ध असलेले श्रुति–स्मृति–इतिहास–पुराणे यांचा मागोवा आणि आधार घेतच त्यांचे प्राचीनत्व

आणि अर्वाचीनत्व हिंदु परंपरेला अनुसरून न्याय्य बुद्धीने ठरविले पाहिजे. ग्रंथातील प्रक्षेप ठरविताना आहे ती वस्तुस्थिती स्वीकारून समन्वयाच्या दृष्टीने अंतर्गत विरोधाच्या आधारावर त्यासंबंधी निर्णय केला पाहिजे.

विचार चिंतन

मला वाटते, मला सुसंगत वाटते, असे असावे अशी माझी धारणा आहे. एवढे एखाद्या ग्रंथातील प्रक्षेपांना पुरेसे नाही. प्रक्षेप ठरविण्यासाठी काही तर्कशुद्ध नियम आधी बांधून ते पूर्णपणे ज्ञात लेखकाच्या अर्वाचीन ग्रंथांशी ताडून आधी निश्चित केले पाहिजे. आणि मग ते श्रुति–स्मृति–भारत–पुराणे–गाथा–ज्ञानेश्वरी–दासबोध–यासारख्या धार्मिक ग्रंथांना किंवा कालिदास–भवभूति यासारख्या प्राचीन संस्कृत वाङ्मयांना लावले पाहिजेत. आणि मग प्रक्षेपाची कल्पना केली पाहिजे. 'महाभारताचे वास्तव दर्शन' या पुस्तकातील परिशिष्टात श्री.ग.श्री.खैर यांच्या 'मूळगीतेचा शोध' या पुस्तकावर 'मूळ गीतेचा शोध बोधप्रद नाही' या नावाचा एक टीका लेख उद्‌धृत केला आहे. त्यात ज्या कारणाकरिता आजची अठरा अध्यायांची आणि सातशे श्लोकांची गीता ही तीन लेखकानी तीन काळात लिहीली असली पाहिजे. असे आवर्जून सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तीच कारणे(वा तेच दोष) श्री.ग. श्री.खैर यांच्या 'मूळ गीतेचा शोध' या पुस्तकातहि विद्यमान आहेत. ते सोदाहरण दाखविले आहे. तो लेख प्रसिद्ध करण्यापूर्वी ग. श्री. खैर यांना दाखविलाहि होता. पण त्या टीकालेखाच्या आधारे मूळगीतेचा शोध या पुस्तकाचे लेखक श्री.ग.श्री.खैर एकटेच नसून त्यात आणखी कुणी तरी दोघांतीघांनी वेगवेगळ्या वेळी भर टाकून मग ते 'मूळ गीतेचा शोध' हे पुस्तक आपल्या हाती आले असे म्हणावयाचे का ? पण तसे म्हणता येणे आज तरी शक्य नाही. आणखी दोनपाचशे वर्षांनी मात्र 'मूळ गीतेचा शोध' या पुस्तकात अनेक लेखकांनी भर घातली आहे असे म्हणणे सहज संभवनीय होईल. अलिकडच्या काळात ख्यातनाम लेखकांच्या अनेक प्रसिद्ध पुस्तकांसंबंधी ही प्रक्षेपाची प्राचीन ग्रंथांना लावलेली कल्पना वापरली तर त्यात काही ना काही भाग प्रक्षिप्त असल्याचे मान्य करावेच लागेल. अशी वस्तुस्थिति आहे.

श्री. माधव ज्युलियनांचे एके काळी बरेच लोकप्रिय असलेले विरहतरंग नावाचे खंडकाव्य आहे. त्याच्या अनेक आवृत्त्या निघाल्या. पहिल्या आवृत्तीशी ताडून पाहताना पुढील आवृत्त्यातून अनेक पाठभेद आढळतात. एखादा श्लोकहि उणा–अधिक आहे. पण हे सर्व पाठभेद परिष्करण या नावाने स्वत: माधवरावांनीच केले आहे. असा उल्लेख एका आवृत्तीतील प्रस्तावनेत आला आहे. आता यातील कोणता पाठभेद मूळ लेखकाचा, असे भविष्यकाली ठरवावे ?(मूळ विरहतरंग लहान होते पुढे त्याचा विस्तार कवीनेच केला)

प्रस्तावनेत उल्लेख आहे म्हणून ठीक. आमच्या ती दादांची (सद्‌गुरु श्रीदासगणुमहाराजांची) कीर्तनाख्याने प्रसिद्ध आहेत. त्यातील चांगदेव उत्तरार्ध, मीराबाई, अहिल्याबाई ही तीन आख्याने उदाहरण म्हणून विचारात घेतली आणि त्यातील पहिल्या आवृत्तीशी दुसरी किंवा तिसरी आवृत्ती ताडून पाहिली तर प्रक्षेप म्हणाव्यात अशा कितीतरी गोष्टी त्यात आढळून येतील. पहिल्या आवृत्तीपेक्षा पुढील आवृत्त्यातून पाठभेद, पद्यांची संख्या, आणि काही प्रसंगांची भर यात पुष्कळ अंतर आहे. पण या तीनहि आवृत्त्या श्रीमहाराजांच्या समोरच प्रकाशित झाल्या आहेत. आणि त्यातील उणे–अधिक मागे–पुढे स्वत: श्रीमहाराजांनीच, हेतूपूर्वक केलेले आहे. हे त्यांच्या परिवार जनांना प्रत्यक्षात ठाऊक आहे.

मागच्या पिढीत फार प्रसिद्ध असलेले साहित्यिक श्री.वा.म.जोशी यांच्या सहा –सात आवृत्त्या निघालेल्या 'रागिणी' या लोकप्रिय कादंबरीत 'मोटारीची हौस फिटली ' नावाची कथा आहे. तिचा त्या 'रागिणी' कादंबरीतील एकूण कथानकाशी कोणताही संबंध दूरान्वयाने लावता येणार नाही. अशी वस्तुस्थिति आहे. त्यावेळच्या अनेक टीकाकारांनी या गोष्टीचा उपरेपणा आणि असंबद्धता परखडपणे लक्षात आणून दिली आहे. तरी 'रागिणी' कादंबरीच्या सगळ्या आवृत्त्यात ती गोष्ट मुद्रित झालेली आहे. आणि अनावश्यकता स्पष्ट असतानाहि ती कथा प्रक्षेप आहे असे म्हणता येत नाही. लो. टिळकांचा गीतारहस्य हा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. गीतेवरचे ते एक उत्तम भाष्य आहे. त्यामुळे ती दादा (सद्‌गुरु श्रीदासगणुमहाराज) लोकमान्यांचा गीतेचे सहावे भाष्यकार असा उल्लेख करीत. श्री.ज.स. करंदीकर हे टिळकांचे अनुयायी आणि भक्त, त्यांनी आपल्या गीतातत्त्वमंजिरीच्या भूमिकेत अशा आशयाचे विधान केले आहे की, 'गीतारहस्याचा पूर्वार्ध उत्तमच आहे. पण उत्तरार्धात गीतेच्या श्लोकांचा अर्थ सांगताना कर्मयोगाशी जुळणार नाही असे अर्थ काही ठिकाणी केले गेले आहेत. त्यामुळे गीतातत्त्वमंजिरीत तशी सुधारणा करून अर्थ दिले आहेत.' लो. टिळक यांना शंकराचार्यांचा मायावाद मान्य आहे. केवळ गीतेची संन्यासपरता मान्य नाही. त्यामुळेहि गीतेचा अर्थ करताना टिळक आणि करंदीकर यांच्यात अंतर उत्पन्न होऊ शकते. परंतु यामुळे 'गीतेत केलेले सर्व अर्थ लो.टिळकांचे स्वत:चे नसून कुणीतरी शंकराचार्यांच्या अनुयायाने स्वत:च्या मताप्रमाणे घुसडून दिले आहेत. म्हणून गीतारहस्य या ग्रंथातील गीतेचे अनेक अर्थ कर्मपर राहिलेले नाहीत. यास्तव जे अर्थ कर्मपर नाहीत ते प्रक्षिप्त आहेत' असे भविष्यकाळात कुणी म्हणू शकेल पण ते योग्य होणार नाही. खरे तर श्री.ज.स. करंदीकरांचे विधानच टिळकांच्यावर काहीसा अन्याय करणारे आहे. कर्मयोग टिळकांनी आधी सिद्धांत म्हणून मान्य केला, आणि मग त्यादृष्टीने गीता कर्मयोगपर लावण्याच्या प्रयत्नात श्लोकांचे अर्थ करताना थोडी गडबड झाली असेल. गीता वाचता वाचता गीतेचे अध्ययन करताना गीतेचे तात्पर्य कर्मयोग आहे. असे टिळकांना वाटले असेल तर श्लोकांचे कर्मयोगपर अर्थ करताना त्यात चूक होण्याची शक्यताच नाही. म्हणून एकतर टिळकांनी कर्मयोग गीतेवर लादून

गीतेवर अन्याय केला. नाहीतर टिळकांसारख्या चतुरस्र बुद्धीच्या अलौकिक प्रज्ञावंताच्या हातून कर्मयोगपर अर्थ करताना काही दोष राहिले, असे म्हणणे लोकमान्यांच्यावर अन्याय करणारे ठरेल. प्रक्षेपासंबंधी केलेला स्वैर कल्पनाविलास कसा डळमळीत असतो. त्याचे एक उदाहरण लक्षणीय आहे.

भारताचार्य चिंतामणराव वैद्य हे एक गाढे पंडित मागच्या पिढीत होऊन गेले. त्यांनी लिहिलेला महाभारताचा उपसंहार हा ग्रंथ महाभारताच्या वरिष्ठ अभ्यासकालाहि एक चांगले पाठ्यपुस्तक म्हणून उपयोगी पडेल अशा योग्यतेचा आहे. त्यात त्यांनी महाभारतातील उपाख्याने व्यासकृत नसावीत असे मत मांडले आहेत. पण त्याचवेळी नलदमयंती आणि सावित्री या उपाख्यानासंबंधी ते म्हणतात.– 'ही उपाख्याने फारच मोठी आहेत. म्हणून ती मूळची नसावीत असे वाटते. पण ती इतकी रसाळ आहेत की ती व्यासांसारख्या प्रतिभावंतांनीच रचली असावीत असे वाटते.' आता सामान्य वाचकांनी कोणता निर्णय करावा ?

खरे तर उपाख्याने मागून घातली ती व्यासकृत नाहीत असे म्हणण्यास काहीच आधार नाही. 'महाभारताच्या रचनाकालीच ती त्यात समाविष्ट झाली आहेत' यात शंका यावी, असे काही नाही. केवळ श्लोकांची गणना करताना उपाख्यानाविरहित भारत आणि उपाख्यानासहित भारत अशी गणना केली आहे. पहिल्याला भारत आणि दुसऱ्याला महाभारत अशी संज्ञा आहे. पाणिनीने भारत आणि महाभारत असा दोन्ही प्रकारांनी उल्लेख केला आहे.

महाभारतात इसवीसनाच्या चौथ्या ते दहाव्या शतकापर्यंत सारखी भर पडत आलेली आहे, असे मानणाराही विद्वानांचा एक वर्ग आहे. मग ते श्लोकांचे अर्थ ओढून ताणून करतात. एखाद्या शद्बावर भर देऊन इतर शद्बांकडे दुर्लक्ष करतात किंवा विरोधी जाणारे वचनच प्रक्षिप्त मानतात. हा स्वैर कल्पनाविलास कसा योग्य नाही ते यापूर्वी अनेक उदाहरणांनी स्पष्ट केलेच आहे.

जाता जाता केवळ कल्पनेवरच अवलंबून राहिले आणि मूळ ग्रंथाची पाठ सोडली की लेखनामध्ये कशी गडबड उडते, विसंगति उमटते त्याचे एक उदाहरण पुढे ठेवतो.

प्रा.के.वि.बेलसरे हे एक थोर भगवद्भक्त, नामधारक असे अधिकारसंपन्न पुरुष आहेत. अनेक वर्षे ते तत्त्वज्ञानाचे प्राध्यापक म्हणूनच काम करीत होते. भक्तिमार्गी संप्रदायात त्यांच्या प्रभावाखाली शतावधि, सहस्रावधि सद्भक्त आहेत. त्यांची नित्य नैमित्तिक होणारी प्रवचने ही ईश्वरनिष्ठा वाढविणारी आणि साधकाला सन्मार्गदर्शक अशी असतात. ती विशिष्ट वर्तुळात तरी अत्यंत लोकप्रिय आणि आदरणीय अशी असत. या श्री.के.वि.बेलसऱ्यांनी 'मनाला उन्मन करणारी राजविद्या' या नावाने भगवद्गीतेसंबंधी एक उत्तम मुद्रणबांधणीचे देखणे पुस्तक प्रसिद्ध केले आहे. त्यात गीतेचे मर्म म्हणून त्यांनी जे सांगितले

आहे, ते साधकांना उपयोगी आणि सर्वांनाच बोधप्रद असे आहे. परंतु ऐतिहासिक भूमिकेवरून गीतेची चर्चा करताना त्यांच्या या पुस्तकात लिहिले आहे ते क्रमाने शब्दशः उद्‌धृत करतो. 'कौरव पांडव यांच्यातील युद्ध ही ऐतिहासिक घटना आहे. हे युद्ध इसवीसन पूर्व ३०१६ यावर्षी झाले... भारतीय युद्ध संपल्यावर लगेच गीता तयार झाली नाही, मधे काही शतकांचा काल लोटला असला पाहिजे. इसवीसन पूर्व २००० ते १४०० हा गीता रचनेचा काळ आहे.'(पृ.१५)

'कौरव आणि पांडव यांच्यात झालेले युद्ध हे महायुद्ध होते त्यातील प्रमुख व्यक्ति ऐतिहासिक होत्या.' (पृ.१७)

'जन्माने क्षत्रिय असलेला श्रीकृष्ण अतिशय शूर व पराक्रमी होता, पण तो उत्तम वेदवेदांगवेत्ता देखील होता. त्याचे थोर व शाश्वत विचार गीतेमध्ये एकत्र गुंफिलेले आहेत. म्हणून श्रीकृष्ण आणि गीता अभिन्न समजावी. जो कोणी गीता आत्मसात करतो. तो श्रीकृष्णाशी तदाकार होतो. अर्जुनाचे प्रश्न, श्रीकृष्णाची उत्तरे, संजयाची वचने आणि धृतराष्ट्राचा प्रश्न सगळे मिळून गीता तयार तयार झाली.'(पृ.१७)

'कौरव पांडवाचे युद्ध इसवीसन पूर्व ३०१६ यावर्षी झाले... युद्ध संपून ३ वर्षे झाल्यानंतर व्यासांनी त्या युद्धाचा जय नावाचा इतिहास लिहिला..... व्यासांनी जय इतिहास लिहिला त्यातच मूळ गीता लिहिली... तो धर्म्ययुद्धाचा काळ होता. म्हणून ऐन युद्धाच्या समयी गीता सांगणे चालू असता दोन्ही सैन्ये थांबली होती. गीता सांगून झाल्यावर पुन्हा रणवाद्ये वाजली- युद्धास आरंभ झाला.'(पृ.२२–२३)

'भारतीय युद्धानंतर सुमारे ५०० वर्षांच्या आतच मूळ गीता रचली असावी. असे काहींचे मत आहे. युद्धाच्या समयी श्रीकृष्णाचे वय ८० वर्षे, अजुर्नाचे ७२ वर्षे धृतराष्ट्राचे ९० वर्षे तर व्यासांचे ९५ वर्षे होते.' (पृ.१५) प्रा. बेलसऱ्यांची ही सर्व वचने एकत्र विचारात घेतली म्हणजे केवळ कल्पनाविलास कसा स्वैर आणि परस्पर विसंगत असतो. ते लक्षात येऊ शकते. महाभारत युद्ध इसवीसन पूर्व ३०१६ मध्ये झाले.त्यानंतर तीन वर्षांनी व्यासांनी जय नावाचा इतिहास लिहिला. म्हणजे हा काळ इ.स.पूर्व ३०१३ येतो. त्या जय ग्रंथातच गीता होती. तर गीतेचा रचनाकाल इ.स.पूर्व ३०१३ होतो. मग इ.स.पूर्व २००० ते इ.स. पूर्व १४०० हा ६०० वर्षांचा दीर्घ काल गीतेचा रचनाकाल म्हणून का मानला?

त्या काळाच्या धर्मयुद्ध पद्धतीत गीता सांगितली जाणे शक्य होते. दोन्ही सैन्ये तोवर थांबलेली होती. असा उल्लेख केल्यानंतर ती व्यासांनी रचली, कृष्णाच्या शाश्वत विचारांना अनुसरून रचली असे का म्हणावे?

श्रीकृष्ण गीतेचा वक्ता आहे.(पृ.१५) असे म्हणणारे श्री.बेलसरे व्यासांनी गीता लिहिली. असे का म्हणतात? परंपरेने व्यासांनी 'ग्रथित केली आहे असे म्हटले आहे. याचा अर्थ व्यास गीतेचे संपादक आहेत निर्माते नाहीत. श्रीकृष्णाचा संवाद व्यासांनी यथावत् श्लोकबद्ध केला असे फार तर म्हणता येईल.

श्री.बेलसरे यांनी कृष्णादिंची जी वये सांगितली आहेत. त्यातहि बरीच गडबड झाली असावी, असे दिसते. श्रीकृष्ण आणि अर्जुन समवयस्क होते. युधिष्ठीर–भीम कृष्णाहून वडिल तर नकुल–सहदेव लहान असे भागवताधारे मानले पाहिजे. धृतराष्ट्राचे वय ९० आणि व्यासांचे ९५ हे विधान तर फारच चमत्कारिक आहे. तो मुद्रणदोष असू शकतो. पण तसे मानण्याला मुद्रित प्रतीत तरी पुरेसा आधार नाही. व्यास हे सत्यवतीचे कानीन पुत्र आहेत. आणि नियोगाने धृतराष्ट्राचे जन्मदाते आहेत. त्यामुळे त्यांच्या वयातील अंतर निदानपक्षी ३०–३५ वर्षाचे असले पाहिजे. ९० आणि ९५ कोणत्याहि रीतीने संभवनीय नाही. प्राचीन ग्रंथांचा आणि प्राचीन व्यक्तींचा काळ ठरविताना आधारहीन विकल्प करीत राहिले म्हणजे काय होते ते यावरून लक्षात येईल. हे सर्व थोडे मार्ग सोडून सविस्तरपणे लिहिण्याचे कारण असे की, मनुस्मृती संबंधीहि काल आणि प्रक्षेप यांच्यासंबधात असेच असेच झाले आहे पण बेलसऱ्यांचे कोणतेहि विधान प्रक्षिप्त नाही. आश्चर्य म्हणजे वेदही यातून सुटले नाहीत. वेदसंरक्षणाच्या पद्धतीमुळे वेदात प्रक्षेप मानण्याची काही सोयच उरलेली नाही. वर्ण–अक्षर–काना मात्रा तर राहूच द्या पण उच्चारात स्वरांचे अंतरहि आसेतु हिमाचल कोठे राहिले नाही. मग बुद्धिवाद्यांनी अर्वाचीन आणि प्राचीन मंडले म्हणण्याचा प्रघात पाडला. २ ते ९ मंडले प्राचीन (त्यातहि थोडे मागेपुढे आहेच.) पहिले आणि दहावे मंडल फारच अर्वाचीन. चातुर्वर्ण्याचा उल्लेख केवळ दहाव्या मंडलात आहे. म्हणून वेदकाळी चातुर्वर्ण्य नव्हते.

विचार चिंतन

काळ ठरविण्याचे गमक – नामसादृश्य

वेदामध्ये यदु – तुर्वसु ही नावे येतात.उपनिषदांमध्ये देवकीपुत्र कृष्ण, जनक,याज्ञवल्क्य अशी नावे येतात. यावरून वेदांचा आणि उपनिषदांचा काळ त्या त्या व्यक्तीला समांतर हे चुकीचे आहे. 'उपनिषदातील जनक हा रामाचा सासरा असलेला जनकच आहे.' असे म्हणण्यास कोणताहि पुरावा नावाव्यतरीक्त तेथे उपलब्ध नाही. तीच गोष्ट देवकीपुत्र कृष्णाची. आणि वेदांमधील यदु–तुर्वसुची. प्रसिद्ध व्यक्तींच्या नामांची एक प्रकारे परंपरा निर्माण होते आणि ती शतकानुशतके चालते. त्यामुळे त्या सर्वांचे काळ सारखेच–एकच धरणे हे संशोधनाच्या विश्वसनीय नियमांच्या दृष्टीने अत्यंत दोषपूर्ण आहे. यदु–

तुर्वसु शब्द ज्या ऋचेत आलेले आहेत तेथेहि स्पष्टपणे तुर्वसु शब्द नाही. तुर्व असा शब्द आहे. यदुच्या जोडीने आला आहे म्हणून तुर्व आणि तुर्वसू एक मानणे योग्य नाही. तसेच यदु आणि तुर्व यांना दास म्हटले आहे. त्यावरून यादव कुळाचा मूळपुरुष जो ययातिपुत्र यदु तोच हा असे समजणे फारच अनिष्ट अशी ओढाताण करण्यासारखे आहे. तेथे दास शब्दाचा अर्थ आज्ञाधारक करणे हे फारसे योग्य नाही. पण काही पंडितांनी तसे केले आहे. ते यदुच्या कुळाशी जुळवून घेण्याकरिता आहे हे उघड दिसते.

विचार चिंतन

संशोधकांची वृत्ती

वर्णव्यवस्था आणि जातीव्यवस्था यात संशोधकांनी बराच घोळ घालून त्या संबंधीच्या उलटसुलट व्याख्या केल्या आहेत व तिला अनुसरून निर्णय घेतले आहेत पण येथेहि ‘नैको मुनिर्यस्य वच: प्रमाणं’ अशीच अराजकसदृश स्थिती आहे. या विषयावर या शतकाच्या मध्यापर्यंत (१९५०) पाच हजाराहून अधिक पुस्तके विदेशात व देशात मिळून प्रकाशित झाली आहेत, पण आपल्या परंपरेतून जे विचार मांडले गेले आहेत त्याच्याशी विरोध आणि स्वत:चे काहीतरी अत्यल्प, वा काल्पनिक आधारावर ठरविलेले भिन्न मत अशीच सर्व संशोधकाची प्रवृत्ति आहे. संशोधकांचे एकमेकांशी फारसे पटत नाही हे निश्चित असताना परंपरेचा उपहास करण्याचे व्रत मात्र बहुतेकांनी अंगिकारलेले दिसते, ही गोष्ट खेदजनक आहे. परंपरेचा उपहास करताना किती खालची पातळी गाठली जाते. ते पाहिले की सरळ सभ्य माणसाला सखेदाश्चर्याचा मोठा धक्का बसतो. त्याचे मन विषण्ण होते. लो. टिळकांसारख्या थोर अधिकारी माणसाच्या परंपरेत वाढलेल्या श्री.का.न.केळकर यांसारख्या विद्वानांनी ‘मुनुस्मृतिचा लेखक विसंगततेची भांग जणु कोळून प्याला असावा असा भास झाल्यावाचून रहात नाही.’ असे म्हटले आहे. ही विद्वान मंडळी एक साधी गोष्ट विचारात घेत नाहीत की हा ग्रंथ कोण्या एका वर्णाकरिता, एका आश्रमाकरिता वा समाजातील कोण्या एका गटासाठी सांगितलेला ग्रंथ नाही. तर संस्कृतीच्या दृष्टीने,नैतिकतेच्या दृष्टीने उत्तम – मध्यम – कनिष्ठतेचे थर असलेल्या विशाल हिंदू समाजाच्या धारणेसाठी, सर्व समावेशक दृष्टीने लिहिलेला तो एक बहुमोल ग्रंथ आहे. मनुस्मृतीतच‘ देशधर्मान जातिधर्मान् कुलधर्मांश्च शाश्वतान्। पाषांड कुलधर्मांश्च शास्त्रेऽस्मिन् उक्तवान् मनु: ॥’ असे वचन आहे आहे. यात पाषांड्यांच्या, नास्तिकांच्या, स्वैराचाऱ्यांच्याहि गटाचा विचार आहे. त्यामुळेच नियोग,विधवा–विवाह, मांशासन, संमिश्र जाति यांच्या संबंधीच्या वचनात विसंगति जाणवते. ती अधिकारभेदाने लक्षात घेतली तर समन्वयाची दृष्टी ठेवून विसंगतीवर मात करता येणे शक्य आहे. पण मेकॉलेने जाणीवपूर्वक निर्माण केकेल्या शिक्षण पद्धतीतून निर्माण झालेले सुशिक्षित, मेकॉलेनेच म्हटल्याप्रमाणे आपल्या श्रद्धा आणि परंपरा याविषयी, नवीन इंग्रजी शिक्षण घेतलेला बहुतेक

समाज जवळ जवळ पारखा झालेला आहे.त्यांना पाश्चात्यांचे वा पाश्चात्यांनी सांगितलेले जे जे काही, त्याविषयी ओढ वाटते. आणि जे जे काही स्वकीय त्याविषयीमात्र सहानुभूतीहि वाटत नाही. मला वाटते साऱ्या जगात हिंदूसारखा 'आत्मैवरिपुरात्मन:' असा दुसरा कुणी नसेल. स्वराज्यप्राप्तीच्या ५०वर्षातहि ही आत्मघाती वृत्ति वाढतच आहे. टेरेसासारख्या ख्रिश्चन धर्माच्या प्रचारासाठीच येथे आलेल्या बायबल आणि येशुख्रिस्त यापलीकडे काहीहि चांगले आणि यथार्थ न मानणाऱ्या, बायबलामध्ये आलेली उघडउघड विज्ञानविरोधी विधानेहि विश्वसनीय मानणाऱ्या, खिस्ती धर्म प्रसारासाठी येणारा पैसा हा योग्यच आहे असे ठामपणे समजणाऱ्या, तिच्या संस्थेसाठी ज्यांनी पुष्कळ देणग्या दिल्या आहेत. त्यांच्या अर्थिक नैतिक दोषाकडेहि शासनाने सहानभूतीने पहावे अशी विनंति करणाऱ्या, ख्रिश्चनातहि दलित आहेत, त्यांनाहि आरक्षण मिळाले पाहिजे असा आग्रह धरणाऱ्या, पूर्वोत्तर सीमेवर खिश्चन धर्म स्वीकारलेल्या गिरिजन, वनजनांनी देशद्रोही, आतंक कितीहि उग्रपणे चालविला असला तरी त्याचा एका शब्दानेहि निषेध न करणाऱ्या वृद्ध जोगिणीला (नन्) हिंदुस्तानच्या केंद्रीय शासनाने भारतरत्न ही सर्वोच्च पदवी द्यावी, तिचा अंत्यसंस्कार शासकीय गौरवाने पार पाडावा, त्यावेळी म्हटले जाणारे मंत्र केवळ बायबलातीलच असावेत, इतर धर्मातील प्रार्थनाचा त्यावेळी थोडाहि उपयोग केला जाऊ नये, हे केवळ हिंदू समाज सहिष्णु, सौजन्यशील आणि पाहिजे तेवढा दक्ष नाही म्हणूनच घडले. हर एकमार्गी सहिष्णुता आणि सौजन्यशीलता देशहिताच्यादृष्टीने परवडणारी नाही. हे हिंदूलोक बहुसंख्यरीतीने जेव्हा केव्हा जाणतील तो सुदिन आणि हिंदुस्थानाच्या पुनरोदयी भाग्याचा आरंभदिन म्हणावा लागेल.

विचार चिंतन

तत्त्वज्ञान–संस्कृती जडवादी विचार

अलिकडचे जडवादी वैज्ञानिक चेतना नावाची काही स्वतंत्र वस्तू मानीत नाहीत. कारण तिचे प्रत्यक्ष होत नाही. अमेरिकेतील जॉन वॉटसन म्हणतात की चेतना कधीहि दृष्टी, स्पर्श, वास, जिह्वा अथवा गतिद्वारे अनुभविली जात नसून आत्मविषयक पुरातन धारणेसमान केवळ एक गृहीत धरलेली कल्पना आहे. तिची प्रयोगशाळेत सिद्धता होणे शक्य नाही. (आपल्या प्राचीन चार्वाकाप्रमाणेच) अलिकडचे आचरणवादी (बिहेवियरिस्ट) मनोवैज्ञानिक म्हणतात की चेतना ही शरीरातील एक अलग वस्तू नाही. ती एक संकल्पना आहे. ती केवळ आमच्या अज्ञानातून उद्भवली असून साहित्यात तिची मांडणी केली आहे. हे आचरणवादी मनोवैज्ञानिक मानवाला पशूच्या पातळीवर आणू पहात आहेत. या आचरणवादाला फ्राइडपासून प्रेरणा प्राप्त झाली आहे. त्याच्या मतानुसार सर्व मनोव्यापार सजीव (गतिमान) यंत्राच्या क्रिया (प्रतिक्रिया) होत. मात्र त्यानीच कबूल केल्याप्रमाणे (हे म्हणण्याला) त्यांचेजवळ काहीहि

प्रमाण नव्हते. पण तरीहि त्याचे अनुयायी ठामपणे सांगतात की मानवी विचारक्रिया पूर्णपणे यांत्रिक स्वरूपाची आहे. संगणक यंत्राच्या क्षेत्रातील एक संशोधक विश्वास व्यक्त करतात की सर्वसामान्य मानवासमान बुद्धि असलेले व स्वत:च स्वत:ला शिक्षण देणारे अपार शक्तिसंपन्न असे संगणक यंत्र लौकरच निर्माण होऊ शकेल. आणि कदाचित ते आम्हा मानवांना पाळीवप्राणी म्हणूनहि बाळगेल.

भा.इ.प्रा.पृ.३८

हे विधान म्हणजे जडवादाचा तार्किक दंभ आहे. सुदैव इतकेच की सगळेच शास्त्रज्ञ असे एकांतिक जडवादी नाहीत.

डार्विनचे अनुयायी थॉमस हक्स्ले म्हणतात की जडद्रव्य व ऊर्जाशक्ति याशिवाय विश्वात त्या दोघाहून सर्वस्वी भिन्न असे चेतना नामक तिसरे तत्त्वहि अस्तित्वात आहे. शारीरिक विकृति वा मार लागणे यापेक्षा त्यामुळे होणारी चेतनायुक्त दु:खसंवेदना वेगळी आहे. आणि केवळ आचरणवादी भूमिकेने मनोव्यापारांचे स्पष्टीकरण अद्यापतरी संभवत नाही असे त्या पंथाचे एक प्रतिपादक मान्य करतात. नोबेल पारितोषिक विजेता असलेला वाइनर नावाचा एक भौतिक शास्त्रज्ञ म्हणतो की विश्वात दोन भिन्न अस्तित्वे आहेत. माझ्या चेतनेचे अस्तित्व आणि शेष सर्वांचे अस्तित्व. यातील दुसरे अस्तित्व निरपेक्ष सत्य नसून सापेक्ष आहे. हे प्रतिपादन अद्वैतवेदांताची पुनर्स्थापना करणाऱ्या श्रीमत्शंकराचार्यांच्या मांडणीशी जुळणारे आहे.

भा.इ.प्रा./४०

श्रीशंकराचार्य जड आणि चेतन असा भेद करतात. आणि जडाला व्यावहारिक सत्तेमधे अंतर्भूत मानतात. 'विज्ञानं चेतनं अविज्ञानं तद् रहितं अचेतनं पाषाणादि सत्यं च व्यवहारविषयं अधिकारात् न परमार्थसत्यम्। एकं एव हि परमार्थसत्यं ब्रह्म। इह पुन: व्यवहारविषयं आपेक्षिकं सत्यं मृगतृष्णिकादि अनृतापेक्षया उदकादि सत्यं उच्यते। अनृतं च तद् विपरीतम्। (तैत्ति.उप.शां.भा. २/६) विज्ञान म्हणजे चेतन, अविज्ञान म्हणजे चेतनविरहित पाषाणादि प्रमाणे अचेतन. यालाहि सत्य म्हटले आहे. पण हे सत्य व्यवहारविषयाच्या क्षेत्रातील आहे. कारण येथे व्यवहाराचे वर्णन केले जात आहे. म्हणून येथील सत्य हे पारमार्थिक सत्य नाही. एकमात्र ब्रह्म हेच काय ते पारमार्थिक सत्य आहे. येथे केवळ व्यवहारविषयक असे सापेक्ष सत्य सांगण्याचाच उद्देश आहे. जसे मृगजळासारख्या भासमान अर्थात् असत्य अशा दृश्याच्या अपेक्षेने पाणी इत्यादीला सत्य म्हटले जाते. आणि त्याच्या उलट (असे जे व्यवहारत: उपयोगाचे म्हणजे सत्य ठरत नाही) त्याला अनृत असे म्हणतात.

विचार चिंतन

संस्कृती परंपरा विरोध

अनेक शतकांच्या वा सहस्रकांच्या काळातून अखंड परंपरेने चालत आलेल्या एखाद्या विधानाला वा सिद्धांताला वा मताला नाकारावयाचे असेल तर परंपरागत मत नाकारणारावर स्वत:चे म्हणणे हेच योग्य आहे वा यथार्थ आहे हे सिद्ध करण्याचे दायित्व आहे. त्यासंबंधात परंपरेवर विश्वास ठेवणाराला छेडण्याचे कारण नाही.

अलाहाबाद उच्च न्यायालयाचे एकवेळेचे न्यायमूर्ति पार्टिगर यांनी पुराणांचे अध्ययन करून 'इंडियन हिस्टॉरिकल ट्रॅडिशन' या नावाचे एक पुस्तक लिहिले आहे. त्यात ते स्पष्टपणे म्हणतात की 'देअर इज अ स्टॉंग प्रिझम्प्शन इन फेव्हर ऑफ ट्रॅडिशन, इफ ऐनिवन कॉन्टेस्टस् ट्रॅडिशन, द बर्डन लाइज् ऑन हिम टु शो दॅट इट इज रॉंग अँड टिल ही डझ् दॅट दि ट्रॅडिशन होल्डस् गुड'

भा.इ.प्रा./२८१

अलिकडच्या बुद्धिवाद्यांची परंपरेवर आक्षेप घेण्याची प्रवृत्ती मात्र असे दायित्व टाळण्याचीच असते. ते सदैव भारतीय परंपरेलाच आरोपीच्या पिंजऱ्यात उभे करून आक्षेप घेत असतात. हे म्हणणे एखाद्या तरुण मुलाने आपल्या बापाला येऊन म्हणावे की, 'बाबा! तो अमका तमका तुमची निंदा करीत असतो. तेव्हा त्याचे म्हणणे खोटे असून तुम्ही चांगले आहा हे सिद्ध करा.' खरे तर बापाची निंदा ऐकणाऱ्या मुलाने निंदा करणाऱ्याचे मनगट धरून धीटपणे त्या निंदकाला विचारले पाहिजे की 'माझ्या पूजनीय वडिलांना नावे ठेवण्याचा अधिकार तुला कठून आला? तुझे म्हणणे खरे असल्याचा कोणता पुरावा तुझ्याजवळ आहे?' पण हे विचारण्याचे धैर्य कुणी दाखवत नाही.

विचार चिंतन

संस्कृत भाषेचे महत्त्व

प्रारंभीच्या प्राच्यविद्याविशारदात सर्वोच्च ख्याति प्राप्त झालेला सर विल्यम जोन्स, संस्कृत भाषेचा गौरव करताना म्हणतो, 'ग्रीक भाषेहून अधिक परिपूर्ण, लॅटिनपेक्षा अधिक शब्दसंपन्न आणि या दोहोहून अधिक शुद्ध स्वरूपाची, अशा या संस्कृतची रचना आश्चर्यकारक आहे.' तो पुढे म्हणतो,' दु.पेरॉंच्या '' झिंद'' शब्दकोशातल्या कोणत्याहि दहा शब्दात सहा किंवा सात शुद्ध संस्कृतशब्द निघाल्याचे पाहून मी आचर्याने थक्क झालो.'

डॉ.प्रिचर्ड म्हणतो, ''ग्रीकांच्या धर्माचा उगम पूर्वेला झाला हे कोणीहि नाकारणार नाही. म्हणून ग्रीसचा धर्म आणि भाषा ही बहुतांशी पूर्व देशातून आली. असे मानणे भागच आहे.'' मॅक्समुल्लर संस्कृतला 'भाषांची भाषा' म्हणजे अनेकभाषाजननी असे संबोधतो. जर्मन पंडित श्लेगेल म्हणतो, ''ती

भाषा खरोखरच 'संस्कृत' म्हणजे रचना व व्याकरण यात परिपूर्ण व सफाईदार आणि म्हणून अधिक सोपी पण तितकीच समृद्ध आहे. तिच्यामध्ये ग्रीक भाषेच्या प्रगतीची कलात्मक परिपूर्णता आणि लॅटिनचा संक्षेप व मनोहर अचूकता यांचा संगम असून पर्शियन व जर्मन धातूंशी असलेल्या निकटच्या सादृश्यामुळे संस्कृतभाषा त्यांच्या इतक्याच उत्साही आणि जोरकस अभिव्यक्तीने उठून दिसते.'' पोकॉक म्हणतो, ''ग्रीक भाषा ही संस्कृतोद्भव आहे. मॉन्स डुबॉइ म्हणतो, संस्कृत भाषा ही आजच्या काळातील साऱ्या युरोपीय भाषांचा मूल स्रोत आहे.'' वेबर म्हणतो, ''भारतीय वाङ्मयाच्या लिखित नोंदीचा अतिप्राचीनतेचा दावा जसा बाह्य भौगोलिक पुराव्याने सिद्ध होतो, तसाच त्या नोंदींच्या अंतरंगामधून त्याच उद्दिष्टाने गोळा केलेला अंतर्गत पुरावासुद्धा कमी निर्णायक नाही.

पु.सं.कु.१०

विकासाचे स्वरूप

भौतिक वा वैयक्तिक क्षेत्रात विकास या कल्पनेला काहि वाव आहे. पण त्यासाठी प्रत्येकाने स्वत:च्या संस्कृतीचेच अधिष्ठान स्वीकारले पाहिजे. दुसऱ्या कोणत्याहि संस्कृतीतील विकासाचे स्वरूप आयात करणे अथवा विकासाचे ते स्वरूप परकीयानी स्वत:च्या स्वार्थासाठी नाना प्रकारची प्रलोभने निर्माण करून भिन्न संस्कृतीतील जनतेवर लादणे हि गोष्ट भयानक अनर्थकारी आहे.

इव्हॅन इरिच या ग्रंथकाराने मेक्सिकोतील विकासाचे दांभिक स्वरूप स्पष्ट केले आहे. तो म्हणतो– 'तथाकथित विकासामुळे पारंपरिक कौशल्ये व अन्य साधने लयास गेली. स्वत:च्या समाजाशी असलेल्या प्रगाढ एकात्मतेचा, आत्मनिर्भरतेचा, आत्मप्रतिष्ठेच्या भावनेचा ऱ्हास झाला. निसर्गाची लूट झाली. परंपरेतून उखडले जाणे, बेकारी वाढणे, परंपरेने आत्मनिर्भर असलेले समाजगट भुईसपाट करून त्याचे स्थानी नगदी अर्थव्यवस्थेवर अवलंबून राहणाऱ्या समाजाची बळाने प्रतिष्ठापना करणे, सांस्कृतिक मुळे तोडून टाकणे, राजकारणातील भ्रष्टाचार वाढणे, हे सर्व या विकासाचेच विदारक परिणाम आहेत. विकास म्हणजे सतत पालटत राहणाऱ्या तज्ज्ञांच्या उपदेशापुढे दिलेला पर्यावरणाचा, एकात्मतेचा, पारंपरिक समन्वयाचा आणि रीतीरिवाजांचा बळी. विकास हि कल्पना समृद्धीचे आश्वासन देते, पण प्रत्यक्षात मात्र विकास म्हणजे बहुसंख्य समाजासाठी दारिद्र्याचे उत्तरोत्तर वाढत जाणारे आधुनिकीकरण ठरते.'

ति.प.ठे.३६

अर्थशास्त्राचे उद्दिष्ट आध्यात्मिक

समाजवाद जर कधी अवतीर्ण झालाच तर अर्थापेक्षा इतर घटकांचे मूल्य लक्षात घेऊन त्यांचा जाणीवपूर्वक पाठपुरावा केला पाहिजे. तरच समाजवाद लाभदायक ठरण्याची शक्यता आहे असे बर्नाड शॉ यांनी म्हटले आहे.

डेव्हिड मेकॉर्ड राइट यांनी म्हटले आहे की आर्थिक प्रगतीसाठी कारणीभूत होणारे मूलभूत घटक हे अर्थापेक्षा वेगळे वा अभौतिक स्वरूपाचेच असतात. खरे तर आत्माच शरीराची जडणघडण करतो.

ॲलेक्झांडर सोल्हे नित्सिन याने नि:संदिग्धशब्दात म्हटले आहे की ऐहिक विकासाच्या पाठपुराव्याऐवजी अध्यात्मिक विकास साधणे हेच अर्थशास्त्राचे उद्दिष्ट असले पाहिजे.

डेव्हिड अब्राहम याने मांडलेल्या सूत्राचा अर्थ असा की धार्मिक व नैतिक वातावरणातील संगोपनाने सामाजिक पर्यावरण व व्यक्तीची प्रवृत्ति ज्याप्रमाणात निश्चित करता येईल. त्याप्रमाणात गुन्ह्यांना (अपराध्यांना) आळा बसू शकतो.

तिपठे . १७८–१७९

जीवनात बंधने आवश्यक

जॉन फिलीप वॉकर या नावाचा १९ वर्षाचा जन्माने अमेरिकन आणि ख्रिश्चन असलेला मुलगा अमेरिकेतील अतिव्यक्तिस्वातंत्र्याविरुद्ध लढण्यासाठी मुसलमान झाला. त्याला अतिव्यक्तिस्वातंत्र्याचा वीट आला आहे. त्याला बंधने हवी आहेत. जगण्याच्या पद्धतीला लगाम हवा आहे.(आय् वॉन्ट सम रुल्स फॉर लाईफ) त्याच्या आईवडिलांनी घटस्फोट घेतला आहे. जेव्हा घरात आईवडील होते तेव्हा त्यांना एकमेकांशी जॉनशी बोलायला वेळ नव्हता. जगणे म्हणजे पैसे कमावणे, पार्टीला जाणे, प्रत्येकाला नित्यनवीन शय्या सोबत आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या नावावर होणारा स्वैराचार. जॉन हे सगळ आपल्या डोळ्यांनी पहात होता.आईवडिलांच्या घटस्फोटानंतर तो पुरता उध्वस्त झाला. एका मुसलमान धर्मगुरूच्या नादाने तो शेवटी मुसलमान झाला आणि अमेरिकेच्या विरोधात तो उभा राहू इच्छितो.

लोकमत–मैत्र पुरवणी, दि. ३–१–२००२

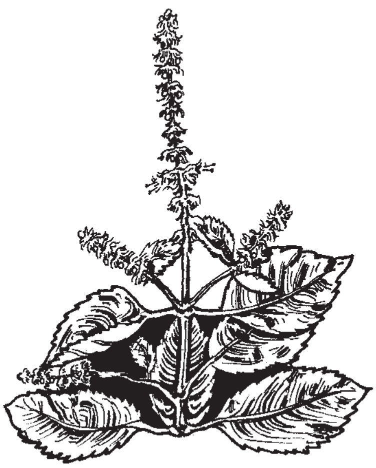
गोमाता

गोमय आणि गोमूत्र यांच्या आधारे चिकित्सा करणारे डॉ. गौरीशंकर माहेश्वरी म्हणतात की, ''आणखी काही वर्षांनी मी गोमूत्र दोन हजार रुपये लिटरने विकीन. गो–उपचारामुळे क्रांती घडेल.''

माहेश्वरींच्या उपचार पद्धतीमुळे अनेकजण रोगमुक्त झाले आहेत.

देवगिरी तरुण भारत– किशोरजी व्यास गौरव विशेषांक पृ. ६

।। श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।।

संदर्भ ग्रंथ

भा.स.रा. भारतीय समाजशास्त्र अथवा सनातन धर्मतत्त्व प्रणाली. श्री.गो.रा.राजवाडे

म.का.वि. मनूका विरोध क्यों ? डॉ.सुरेंद्रकुमार नवीदिल्ली

ब्रा.रा.अ. ब्राह्मण एक राष्ट्रीय प्रश्न. अप्रबुद्ध

ध.शा.इ. धर्मशास्त्राचा इतिहास. श्री.म.म.पां.वा.काणे.

ध.का.इ. धर्मशास्त्रका इतिहास. श्री.म.म.पां.वा.काणे.

मु.तु.म. मुस्लिम तुष्टिकरणाची मृगमरीचिका डॉ.नित्यानंद

चा.वा.त. चातुर्वर्ण्य वा.दा.तळवळकर

व.जा.प. वर्ण व जाति मो.वि.पटवर्धन

वै.आ.वा. वैदिक आर्य समस्या एक चिंतन डॉ.विष्णु श्रीधर वाकणकर

आ.बा.अ. भारतमें आर्य बाहरसे नहीं आये नीरजकांत चौधरी. गोरखपूर प्रकाशन

अ.प्र.मा. अस्पृष्टांचा प्रश्न. श्री.म.माटे.

भा.इ.प्रा. भारतीय इतिहास आणि संस्कृति प्रारंभकाळ श्रीपाद दत्तात्रय कुलकर्णी

पृ.क.पु. पृथ्वीकी कहानी कितनी पुरानी ले.गौरीशंकर पंड्या

पु.सं.कु. पुराणे इतिहास व संस्कृति कोश डॉ.श्री.द.कुलकर्णी

ति.प.ठे. तिसऱ्या पर्यायाकडे –दत्तोपंत ठेंगडी अनुसर्जन बापू केंदूरकर

रा.सा.चु. राष्ट्रीय समाजके सामने खडी चुनौतियाँ दत्तोपंत ठेंगडी व्यस्तिश्री प्रकाशन मार्च ८०

मु.पु.म. मुसलमानपूर्व महाराष्ट्र ले. वा.कृ.भावे. दुसरी आवृत्ती वरदा प्रकाशन पुणे.

फ्रे.ॲ.डॅ. फ्रेंच पुस्तक ॲलन डॅनिओलु.

जा.वि.बे. जाति वर्ण जननशास्त्र (इंग्रजी) डॉ.विजय बेडेकर

हि.स.जो. हिंदूंचे समाजरचनाशास्त्र गो.म.जोशी.

का.का.हि. हिंदूंचे समाजकारण काका कालेलकर

म.स.सा. मनुस्मृती एक समालोचन– लेखक प्रा.डॉ. अंकुश रा. सावंत